Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

МИХАИЛ ГОРБАЧЕВТУҢ ТӨП ТЕЛЕВИДЕНИЕГЕ ИНТЕРВЬЮЗУ

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң инициативазы-биле холбаштыр сентябрь 28-те Төп телевидениеге интервью бергеи. Моон адаанда ону долузу-биле киргеи.

— Михаил Сергеевич, болдунип келгени-биле, эрткен дүне, президент Буш ядролуг чепсекти дүжүреринің айтырыгларының талазы-биле улуг инициативаны ыдып үндүрген-дир. Совет талага бо инаваан чүүл болган бе?

— Чугаалаар апаар, дүүн президент Буш-биле беседалашкан бис, а оон мурнунда хүнде эртен ол менээ бо айтырыг талазы-биле чагааны чоруткан, мен президентиниң саналдары-биле таныжып алган турар кылдыр чоруткаңы-ла ол боор, дүүн кежээ чугаалаштывыс. Ынчангаш менээ бо талазы-биле манаваан чүве чок деп чугаалаар апаар, а ол ышкаш кол чүве чүл дээрге, биске дараазында үүлдер хеп-хенертен болган эвес-ле болгай. Ол дээрге Женевага, оон соонда Рейкьявикке эгелээн чорудугнуң уламчылалы, оон Мальтага, Вашингтонга, Москвага уламчылал алган чорудугнуң хөгжүлдези-дир, ынчангаш бо дээрге эң улуг ядролуг күчүлүг бистиң ийи чурттарывыстың киржип, идепкейлиг хөделип турары ядролуг чепсекти дүжүреринің кончуг чугула чорудуу чаа деңнелче, шалыткын чорудугже кирип турары бо-дур. Ол ам хемчээл талазы-биле улуг ужур-дузалыг апарган деп чугаалап болур мен.

— Баш удур-даа болза, Силер бо инициативаларның ужур-дузазын канчаар үнелээр силер?

— Мен бодаарымга, кандыг-даа хөөредиг чокка бистиң туружувус, бистиң үнелээшкинивис ол саналдарны эки деп көөрү, үүгле ынчаар хүлээп көөр апаар. Ол саналдар АКШ-тың администрациязының президент Буштуң бодунуң ядролуг чепсекти дүжүреринде дээш туржуп турарын көргүзүп турар-дыр, мындыг саналдарның түннелинде бо чорудуг ядролуг чепсек чок делегейже шыңгыы бурунгаарлаашкынны аазап турар ыпдыг хемчээлдерге чедип турар деп бодай-дыр мен.

— Чугаа болза, америк таланың бир дугаар деп болур шак ыпдыг чаңгыс талалыг инициативазының, Совет Эвилелиниң талазындан доп-дораан харыы негевес ыпдыг инициативазының дугайында чоруп турар деп, бис шуптувус шын билген бис бе?

— Силерни мен билип ор мен. Бо чижектиг айтырыгны президентиге дораан салдым. Мынча дидим: Дээрги президент, чугаа силерниң улуг инициативанар дугайында бооп турар болгай, ону силер чаңгыс талалыг кылып турар силер бе, тодарадырын диледим. Ийе, ол ыпдыг деп бадыткады. Ынчалзажок оон-биле чергелештир президент чагаазында-даа, беседага-даа олар бисти ыпдыг азы ол чергелиг, дүгжүп турар базымнарны кылырынга идегеп, харын-даа бисти кыйгырды.

— А ынчаарга, бистиң кандыг харыы бээривис американнарың ол хемчеглериң хүлээп алырының негелдези болу бербес бе?

— Чок, чок. Инициатива-биле бижимел хевирге таныышкаш, президентиниң аас-биле тайылбырын дыңнаш, дораан чугаалаан мен, бо дээрге улуг базым, улуг инициатива-дыр, шынап-ла, ынчаар көрүп турар бис, ол дээрге бистин Рейкьявикке болгаш оон соонда чедип алган үүлдеривиске деңнежип турар ыпдыг улуг инициатива-дыр деп чугааладым.

— Бистиң талавыстан, оода баштайгы таныжылга соонда, кандыг-бир чигзиникшин, айтырыглар чок бе? Кысказы-биле, мында кажарлаашкын чок ирги бе?

— Мынча деп чугаалаар ужурлуг-дур мен. Бо түүгү саналдарны долу хемчээлдин-биле, оон эрткеш тодаргай сан-түнер-биле үнелеп коорү ам дээрезинде эрте боор, бистиң талавыстан ынчаар хүлээп алыр болза, далаш кылганывыс ол ийик, ол делегейге база бүзүренгир эвес апаар. Ынчалзажок, биске билдинип турар үүлдер мынча дээр арганы берген: чок, бо дээрге шыңгыы саналдар-дыр, ынчалза-даа менде дыка хөй айтырыглар тыптып келген. Бирги айтырыг бо саналдар ядролуг чепсектиг еске чурттарга, бирги ээлчегде, Европада чурттарга хамааржыр бе, үүге дээрге чагаада-даа, аас-биле чугаага-даа бүгүде кыйгырыглар Совет Эвилелиниге хамааржып турду. Баштай дээрезинде эң улуг күчүлүг бистиң ийи улуг күрүневиске хамааржыр кылдыр ынчаар көрүп турар мен деп, президент харыылады. Бир айтырыг бодур.

Чагааны номчаан соонда, мээң аңаа салган дараазында айтырыым, мен ону демдеглеп алган мен, мээң таламдан чайгаар тургустунар турган. Бо улуг хемчээлдиг саналдар херек кырында дыка улуг кызырышкынче утланган, программаларны база кызырынче албадаар, үүге дээрге президентиниң чугаалааны-биле, моон соңгаар ядролуг чепсекти чогаадып кылырының, сайыраңгажыдарының бүгү программаларын, ракеталарның чангыс хевириндеи аңгыдаазын, шуут соксадыр херек. Ядролуг чепсек-биле холбашкан ол бүгү программаларны кызырарының дугайын чугаалап турар өске-даа айтырыглар бар харын. Мен мындыг айтырыгны чайгаар салдым: А ядролуг шенелделерни канчаарыл? Оон чагаазында бо айтырыг талазы-биле үүве чок. Чугаалажып турувуста, президент Буш мынча диди: бо саналдарда ол айтырыг көдүртүнмейн турар, ынчалаажок ол болгаш оон чазааның кежигүннери чаа тургустунып келген байдалдарда бо айтырыгны чаа ёзу-биле көөрүвүс чайлаш чок. Мен бодум хуумда тергинин эки базымны кылыр, шенелделерни кайы-кайызы-даа соксадырынга тергинин эки аргалар тургустунар деп санап турар мен. Ындыг болур болза, бүгү делегей инитилежилгези, ийе, бо дээрге чаа бурунгаар шураашкын, хөйнү аазап турар үүлдүр деп бүзүрээр ийик.

— Ийе, бо дээрге эргилделиг үүлдер-дир. Ынчалзажок, силерниң бодап турарыңар-биле, бо бодунуң ээлчезинде ядролуг чепсекти, өске-даа бүгү боо-чепсектерни дүжүреринге орукту ажыдып, конверсияның оруу-биле бистиң шимчээшкинивиске дузалаар бе?

— Бо бүгү ала-чайгаар тудуш холбаалыг деп бодаар мен. Ынчалзажок айтырыг кончуг нарын бооп турарын, бисте хөй айтырыглар тургустунганын барымдаалааш, президент-биле бис дугуруушкан бис. Оон бетинде мен айтырдым: ол ужар үүлдүг флотка хамааржыр бе, суг адаанын стратегтиг хемелеринге хамааржыр бе, оон-даа өске? Бо бүгү чеже хире хөй айтырыгны салып болурун көргүзүп турар. Ынчангаш бис дугуржуп алдывыс. Каттышкан Штаттарның президентизиниң бо холчок улуг хемчээлдиг саналдарының бүгү талаларынга долу тодаргай чорукту илередип алыры-биле ийи талага тааржыр ыпдыг хевирин тывар деп дугуруштувус.

— Чогуур үезинде совет таладан үнген ядролуг чепсек чок делегей дугайында чугааның оруу-биле, чогумна ыпдыг делегейже орукка үүгле бистиң таладан эвес, а Барыын таладан база ыпдыг улуг базым кылдынган азы кылдынар деп турар-дыр деп чугаалап, идегеп болур ышкажыл?

— Ындыг харын, бир эвес сөөлгү чылдарны алыр болза, ядролуг чепсек чок делегей дугайында идеяны алыр болза, бис ол чугааны катап эгелээн бис, чогумуу-биле алырга, ол тема боо-чепсектерни эндере бүдүрери-биле холбашкан шимчээшкиннерге кезээде турун турган болгай, а херек кырында бо айтырыгны бис сөөлгү чылларда, тодаргайлаарга, 86 чылда тургускан болгай бис. Оон соонда чылларда бис кады ажылдап келдивис, а бо таварылгада база ужурун билчиптер бис деп бодай-дыр мен. Бис Рейкьявикке улуг хемчээлдиг саналларны идип үндүрген бис, ол чок болза, оон соонлагы кылдынган үүлдер чок турган болза, бо саналдар бүтпес турган ийик. Дорту-биле чугаалаар херек, чаа угаап бодаашкынын тайылымы-биле «соок дайындан» чайлаваан, оон ойталаваан болзувусса, ынчангаш үр хуусаалыг тайбын үе-чадаже улуг шимчээн, делегейге чаа харылзааларны тургузарынче шимчээн болзувусса, мындыг инициатива турун келбес, ол бистиндаа таладан, америкдаа таладан тыптып келбес ийик. Бүгү үүвени улам делгеми-биле көөр болза, мындыг-дыр.

— Улуг-биле четтирдивис. Михаил Сергеевич

(СӨТА).

КҮСКҮ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ БОЛГАШ СИГЕН БЕЛЕТКЕЛИ

Республиканың инитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнедезилеттинген

№ 164 (14664) 1991 чылдың октябрь 1, вторник

● Садар өртээ 20 көп.

АЖААЛДАДА— СТУДЕНТИЛЕР

Межегейде төн шаңда серилер адаанда, өл-бо шөлчүгештерде дүшкен тараа өскүш эвес, ажыл кидин түлүк. Оон эң хөйү —кызыл-тас, 1550 тонна. Сентябрь 28-ке чедир ынча кызыл-тас инитизи-биле дүшкен турган, оон үштүн бир кезин хирезин күрүнеге саткан. Көк-тараа шаңда барык үш чүс тонна хире. Арбай, сула өлүп бар. Бо саннарны шаң эргелекчизи Зинаида Седея чугаалады. Ийи аңгы сорттуг дөрт чүс ажыг тонна кызыл-тасты үрезин кылдыр уруп каан.

Картофель ажаалдазы сентябрь 9-та эгелээн, ам доостурунуң кырында келген. 280 тонна картофель шаңда арыглаттынган.

Ажаалдага студентилер аажок улуг дузаны чедирип турар.

— Бо шаңда картофель арыглап, уруп турар студентилерни мактап турар бис, тускай шаңнал-даа бээр бодап тур бис — деп, учётчик Джамиля Куулар өөрүп демдеглеп орду. — Арыглаар машина, харалаан, бо-ла үрели бээр, ынчан болар хол-биле тудуп кириптерлер-дир.

Олар Красноярскиниң агроуниверситединиң Тывада салбырының студентилери, 10 кижи.

— Агрономия, зоотехния факультеттериниң бирги курсчулары бис. Мында даргавыс Роман Монгуш, бистен улуг, дуржулгалыг кижи, техникум дооскан, совхозка ажылдап турган. Чогум кызып-да ажылдап тур бис. Ынчалза-даа чамдык даргалар хей черге кончуттуна бээрге кончуг, чүвениң ужурун эки билип албайн аан... Ажылывыс дораан доостур, үүгле оон соонда аалдарывысче чаңгаш кээр каш хонуктан өөренип турар черивис бээр болза деп күүзээр улустур бис.

ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозта ажаалда адактаныр орар. Чаңгыс-ла четпес, хонуданчыг үүве — дүжүттүң чаныы. Бетин чижээ, чеден гектар хире картофель шөлүнден үстүнде адаанывыс дүжүттү алган. Чылдагааны үүдел?

Чашпаныг шөлде кара чааскаан шимчеп чораан картофель ажаар комбайн башкарыкчызы Петр Тонкихтин бодалы ыпдыг болду:

— Тарып каан черлерни чогуур үезинде суттарбаска, бок үнүштерни аштаваска, канчан дүжүт алыр боор. Тускай эртемнигленривистиң, даргаларывыстың ажылды ушкарып-башкарып келгени аргажоктур.

Хоочун механизаторнуң сөстеринде ужур бар-ла болду бе.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ.

ПЛАНЫН КҮҮСЕТКЕШ...

Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхозтуң Кызыл-Хадын деп черде Андрей Монгуштуң удуртканы мал чеми белеткээр звенозу бо хүннерде багай эвес ажылдап турар. Оон кежигүннери бо чылын 2600 тонна силос белеткээр планныг. Олар ам 200 гектар ажыг черден 3500 тонна силосту белеткээш, ажыл-агайының курлавырын тургузарын эвээш эвес үлүүн киириштирип турарлар.

«ИЙИГИ ХЛЕБ» ДЭЭШ

Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтуң картофель өстүрер арендаторлары бо чылын үжен гектар шөлге тараан дүжүдүн ажаан, ону хөй-ниитиин чемненилге черлериче чорудуп эгелээн. Арендаторларның бо чылгы дүжүдү багай эвес болган. «Ийиги хлебтиң» ажаалдазында район төвүнүн, Ак-Довурактың бүдүрүлге, албан черлериниң коллективтери киржип, улуг дузаны чедирип турар. Ол ажылларга Ак-Довурактың автобүдүрүлгезинин, орук-селтелге тудуг участогунуң коллективтери, үш дугаар школаның өөреникчилери багай эвес ажылдаан.

Арендаторлар боттарының казып алганы 30 тонна ажыг картофельди магазиннерже болгаш столоваяларже киргеи.

(Бистиң корр.)

Бир ай бурунгаар школаларның бирги класызыга өөренип эгелээн биргиклассчыларны ада-иелер ам-даа үдеп келирлер. Оон башка ол чаштар хоорайның автобузундан озалдап болур. Хөй кижилиг машина-техникадан үнүп чадап, дүжер черинден ырап чоруй баргаш, азып-даа болур.

Ынчангаш чаш улуска ада-иелер, угбалар, акылар дег, эргим кижи кайда боор. Школаларга чыштар-даа, байырлалдар-даа болу бээр. Чараштыр кеттингеш, школага барып чедеринге база-ла улуглар дузалаар. Кызыл хоорайның Михаил Бухтуев аттыг № 1 ортумак школага өөренир дээш келген урутларны мында тыртыргаан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧИЗЕЛЕП БҮРҮТКЭЭРИН ДООСКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң президиумнарының каттышкан хуралынга РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң болгаш оон структурлуг салбырларының эт-севин, бажың-балгадын болгаш акша-хөрөнгизин чизелеп бүрүткээнинин баштайгы түннелдерин үндүрген. Ол талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың сан-хөө министри К. Д. Ондар кылган.

РСФСР-ниң Президентизиниң «СӨКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының эт-хөрөнгизинин дугайында» Чарлыынга дүүштүр ону чизелеп бүрүткээр комиссия тургустунган, ол чамдык ажылдарны кылган дээрзин хуралга демдеглээн. Амгы үеде 7732 муң рубльдин эт-хөрөнгизи бар болуп турар.

Ындыг-даа болза, РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң материалдыг үнелиг үүлдериниң данзызын база бухгалтер учёдун чедир кылбаанындан чамдык бергелер тургулаан. Чамдык райкүүскомнар боттарының девискээринде партия комитеттериниң өнчүү-хөрөнгизин чизелеп бүрүткээш, ону комиссияже ой-шаанда чоруттаан дээрзин шүгүмчүлээн.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң эт-хөрөнгизин хуваар болгаш дамчыдар талазы-биле хөй-ниитиниң санал-оналын өөренип көөр комиссияның ажылының баштайгы түннелдерин база ол хуралга чугаалашкан.

Ниитизи-биле комиссияга эт-хөрөнгизинге хамаарыштыр хамаатылардан, организациялардан, бүдүрүлгелерден 240 ажыг билдиришкиннер болгаш саналдар киргеи. Ол черлер партия рескомунуң турган бажының, автогаражын, дериг-херекселин кымга бээрин саналдап турар. Бо удаада ол талазы-биле тодаргай шинчилер хүлээп алдынмаан дээрзин хуралга демдеглээн, ам-даа ханы өөренип көөр. Ынчаарга үш айтырыгны харын үзе шинчилээн. Ол дээрге — Парлаага бажының Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садының хөрөнгиниң талазы-биле күрүне комитединге шилчилер; журналистерге туттунуп турар чурттаага бажының Министрлер Чөвүлелиниң капитал тудуг эргелелиге чедир тудар кылдыр онаар, ону туткан соонда квартира хуваалдазын акша киирген черлерни барымдаалап тургаш, кылыр; реском ажылдакчыларының дачазын Кадык камгалал министерстводунуң эргезинче дамчыдар.

Өске айтырыглар амдыызында ажык арткан. Ол ажыл ам-даа уламчылаар. Комиссия моон соңгаар саналдар, билдиришкиннер хүлээп албас деп шинчилер үндүрген, хурал оон-биле чөпшээрешкен.

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы болуп эрткен.

Аңаа «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) эдилгелер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында», «Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң болгаш оон даргазының дугайында», «Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүнүң, күрүне комитединиң дугайында», «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизинге эдилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында» болгаш оон-даа өске элээн каш айтырыглары Дээди Соведтиң ам болур сессиязынга киирери-биле сайгарып чугаалашкан.

Хуралдың түннелинде Тыва Республиканың Дээди Совединиң онгу сессиязының хүн айтырыын болгаш ажылдаарының чурумун чугаалашкан.

(Бистиң корр.).

АЯС ХҮННЕРНИ АЖЫГЛААР

Республиканың колхоз, совхозтарында тараа, картофель болгаш ногаа ажаалдазы ам-даа үргүлчүлеп турар. Кол ажыл-херекти тараа культураларын кыска хуусаада ажаап алырынче утлаан. Бо хүннерде Улуг-Хем районуң тараажылары дүжүттү чидириг чок ажаап алырын шинчилеп, ону шаннарга чедиргеш, арыглаар ажылдарны чорудуп турар. Ол районда амгы байдал кандыгыл? Бо айтырыгга хамаарыштыр районда АУК даргазы Валентин Хангаев мынчаар харыылаан:

— Сөөлгү аяс, чылыг хүннерни районуң колхоз, совхозтарының механизаторлары эки ажыглап, ажаалданың темпизин дыка шапкынчыткан. Түннелге багай эвес. Черле ниитизи-биле бир гектардан-на 9 центнерден өрү дүжүтү ажаап ап тур бис. Бо сезонда 15947 гектар черниң тараазын ажаар бис. Ам арткаңы — беш муң ажыг гектар. «Ак-Тал», «Чааты» болгаш Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтар ажаалданы бо хүннерде доозуптар. А эң хөй тараа «Найырал» совхозта арткан. Ында ам-даа ажааза чогуур муң ажыг гектар бар. Ынчангаш үстүнде ажыл-агыйларның хосталган комбайнарын бо совхозче чорудуп эгелей бердивис. Ажаалда үезинде бир берге үүве, республиканың өске түүгү ажыл-агыйларында ышкаш, артык кезектер айтырыы турду. Оларны өскээртен негээр арга чогуп, ону каяа-даа тургузарга, эки түннел бербезин билип, боттарывыс тыптынар шаа-биле шинчилеп ап келдивис. Тараа ажаалдазын октябрь 11-12 хүннеринде бүрүн доозуптар чыгыы бис.

(Бистиң корр.).

«МОСКВИЧ»-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

«Сүт-Хөл» совхозтуң Өлен бригадазының хоочун малчыннарының бирээзи Кимоол Сырбык-Караевич Ооржак келир чылдың кыштаглаашкынынга багай эвес белеткеним, ылаңгыя сиген кезип алырынга ол тергинин эки ажылдаан. Ол план ёзугаар 25 тонна сиген кезер тургаш, бүгү аргаларны ажыглап тургаш, 90 тонналы белеткеп алган. К. С. Ооржакты тергинин эки ажылдааны дээш Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилели «Москвич» автомобильди ээлчег чок садып алыр кылдыр шаңнаан.

Ол-ла ажыл-агыйның мал бригадири Сергей Чимит-ович Ондар мал чеми белеткээринге эки ажылдааны дээш база-ла ындыг шаңналды чаалап алган.

(Бистиң корр.)

КОМСОМОЛ ДҮШКЕН

1918 чылда тургустунган Бүгү-эвилелдин ачыяктарының ленинни коммунистиг эвилели болгаш ажылын сокаткан. БАЛКЭ-ниң XXII онза съездизинге комсомолдуң аныяктарының коммунистиг эвилелиниң федерациязы болур политиктиг ролю доозулганының дугайында шинчилер хүлээп алгаан. Ол ышкаш БАЛКЭ-ниң сонгулдалыг төп органларының ажыл-чорудумазын база сокаадыр деэн.

Чагыдылга-92

Чагыдылганың бүдүн чылда өртээ—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Бистиң солунувусту чагыдып алыры-биле бо берген бланканы демир-үжүк-биле тодаргай долдургаш (кандыг хуусаалыг чагыдары, өртээ, чурттап турар черинернин индекизи, адрезинер, фамилиянар, инициалдарынар), почта салбырынга азы чагыдылга чорударынга төлээлеткен кижинге чагыдылга өртээ-биле хүлээдип бээрге четчир.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____ (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____ (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

Пв	место	дитер

на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки руб коп. переадресовки руб коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____ (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____ (фамилия, инициалы)

«Шынның» редакциязынга

БОДАЛЫВЫС, КҮЗЕЛИВИС МЫНДЫГ

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның кезек када үнмейн турганынга сеткилге дүвүрээн авторларның чагаалары «Шынның» редакциязында ам-даа кээп турар. Бо удаада дараазында ийи чагаалны солуннуң номчукчуларынга бараалгаттывыс.

Тыва Республиканың орус дылга чугаалаар хамаатыларының шиитилелиниң Кызыл хоорай комитединиң мурнундан бижидим.

Тус чер эрге-чагырганларының «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарының үндүрүлгезин кезек када соксатканын хоойлу-дүрүмге удур, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгазын кызагдаш чорук деп көөр-дүр бис. Солуннар катап үнүп эгеледи. Чөлүг чоруктун катап тургустунганы кижилерниң сеткил-хөөнүн мөн-не чырыдыкан. Ынчалзадаа сагыш-сеткилди хөмүрертип кээр үүре ам-даа хевээр—кара туразында аажылал ам-даа уламчылавышаан.

«Тувинская правда» солуннуң катап үндүрүлгези чедип алдыңза-даа, үнмейн турган дутаарлар дээш мөн-мөн номчукчуларга өре төлөөри-биле солуннуң хүн бүрү үндүрерин чөпшээрөөвүс. Хамык үүре сыр дедир болган: неделяда үүле үш катап үнер кылып каан. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң — солуннуң эртken база амгы турүүзүкчуларының туружу билдинмес. Ынчангаш ол организациялар негелдевис мындыг: «Тувинская правда» солуннуң долу үндүрүлгезин хандырар, «Парлалга болгаш массалыг информацииниң өске-даа чепсектериниң дугайында» ССРЭ Хоойлузуниң үрек-чилериге хемчет оналар. Ол шыкаш РСФСР-ниң Президентизиниң чоокта чаагы «РСФСР-ге парлалганын хостуун камгалааларының талазы-биле хемчеглер дугайында» Чарлыының күүселдезин хандырар апаарлар.

«Тувинская правда» солуннуң катап үнүп эгелээни-биле холбаштыр дараазында күзээшкиннерни кылыр бодаан бис: солуннуң утка-шынарын шынарлыг, номтуштуг кылдыр эде турүүзар, республиканың болгаш Кызыл хоорайның амыдыралын чоннга бүүг алыр аайы-биле бижип дыннадыр, парлаттынар материалларының чөлүүн, чаңгыс талалыг болгаш хөлүн эрттир политиксиргей болбазын чедип алыр.

Тыва Республиканың ажылчы чону «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарны дарый чагыдыл ап, ол солуннарның материал-техникти базазын быжыглаарынга идепкейлиг киржиринче комитет кыйгырып тур.

Степан ГРИГОРЬЕВ.
Тыва Республиканың орус дылга чугаалаар хамаатыларының шиитилелиниң Кызыл хоорай комитединиң даргазы.

ДЕТКИП ТУР МЕН

Бо чылдың сентябрь 11-деги «Шынга» «Номчукчуларга ажыы-биле» деп эгелиг редакцияның үүлүү болгаш солуннуң номчукчуларының шүгүмчүлелиг, хиленнг билдиларын үүлдүгүнүп, деткип тур мен. Демократизга удур шак мындыг ужур-дүрүм чок, кара туразында ажылдаа ыяалла бурыу шаптырар ужурлуг.

Улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң даргазы, хоочун юрист Ю. П. Слободчиков «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны үндүрериң тур сокседыр дугайында 1991 чылның август 26-да шиитпир хүлээп алган. Ону бодаа чокка, далажып кылган деп билип турар мен.

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар үүле РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң эвес, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы база турду. Ону мөн-мөн номчукчу чагыдып алган номчуп турар болгай.

Мынчап кээрге Кызыл хоорай Совединиң Даргазы ук солуннарны хаарда, чеди хемчег турган деп бодаар мен. Мөнмөн номчукчуларны он ийи хонукта солуннар албас, номчуас, иштики болгаш даштыкы политиктиг амыдыралдан хоорук, каранды, дүлей база согуг байдалга арттырган.

Хоойлу-дүрүмге болгаш иштки политиктиг моральга, демократизга удур бодунуң алban-дужаалын эмин эртпир улгаттыргаш, Кызыл хоорайның «Президентизи» Юрий Слободчиковтуң кара туразында диктаторжу шиитпири дээш, чүс-чүс номчукчуларны солуннар чокка арттырып, дорамчылааны, солуннарга мораль болгаш ахша-хөреңги талазы-биле чедирген караажа-могаралы. Кызыл хоорай Совединиң адын баксыратканы дээш ацаа харысалганы дүлээнге негеттинип турар деп санап турар мен.

Артём БОРБАК-ООЛ.
Кызыл хоорай.

ХООЗУН ЧУГАА-СООТ ЭЭЗИ ДАРГА

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва республика комитединиң национализастаттынган эт-хөреңгизи чоннуу болган үүледе, рескомуң бажының республиканың Дээди Совединиң бажыңы (Советтер бажыңы) кылда ийи боор деп бодаар кижидир мен. Херек кырында ол бажыңны ССРЭ Тываның чазаанга дөртен чылдарда белек кылдыр тудуп берген болгай. Ынчалзадаа СЭКП-ниң Тыва обкому ону бодунуң өөчүүзү кылдыр күшбиле шиитээдип алган деп билир мен.

Канчаар-даа бодап кээрге, кандыг-даа күүне баштаар черлиг, парламентилиг болур болгай. Рескомуң ол янзы-бүрү организациялар — Кызыл хоорай Совединиң Президиуму болгаш күүсөөму, судтар органнары, Юстиция министерствозу — хуваажып турары бажыңына ол организацияларны турүүзар дээнинге удурлаып тур мен. Тыва Республиканың Дээди Соведи иштики-даштыкыдан, ыракузактан келген аалчылар, элчилер, төлөөлер хүлээп алыр оран-савалыг, өргөөлиг болур ужурлуг үүе ыйнаан. Хоорай төвүнде турар ол бажың күүне туу азар бөрүүктүг, сүлде демдек азар тускай самбыралыг-ла болгай.

Хоорай чатыргазы бо айтырыгга киржир ужурлуг болбайн канчаар. Ынчалзадаа ооң Совединиң даргазы Ю. П. Слободчиков хоорайның амыдыралының тон чугула айтырыгларын шиитпирлеп ажылдавас, янзы-бүрү политиксиректер-биле чыпшынчын алгаш, телевидение, радио, парлалга ажыглап, хоозун чугаа-соот биле чон чемгерер болган кижи-ле-дир бо.

Көрүүер даан, хоорайбыска хлеб безин бо-ла үстү бөөр. Мынчага чедир хлеб быжырып чадап каан хоорайга ол айтырыгны шиитпирлээринче кичээнгей салырының орнунга хоорай чатыргазының даргазы тыва арага, самогон кылырынче чонну кыйгырып эгелээн. Мен бодаарымга, ол дарга чонну улам дүмбей карангыже кирзин деп бодап мындыг суртаал кылып турар хире. Бистер, кызылчылар, ацаа—хоозун чугаа-соот өскинге — келир соңгуулаларда депутат мандадын бөлөк ужурлуг бис.

Шумбуу ООРЖАК.
Кызыл хоорай.

БҮЗҮРЭЭР МЕН

Шак мындыг берге, дүвүрээзиниң байдалга чурттаары-даа, ажылдаары-даа кижи бүрүзүнге чиик эвес дээрзи билдингир. Амгы чуртталарвыста шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар-ла хөй. Ону чогүмчалыг, шын кылдыр шиитпирлээри эргежок чугула апарган. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының алban-дужаалынга К. А. Бичелдейниң кандидатуразын саналдавышаан, деткиир кижи-дир мен. Чүге дээрге ону РСФСР-ниң парламентизиниң ажылчорудулгазының үлешкин эки билир болгаш чокнын мөрнундан бодунуң депутат күүсөөлгезин ак сеткилдиг, бөжүг тура-соруктуг күүсөдип турар деп билир мен. Аныяк Тыва Республиканың хамаарышкан айтырыг бүрүзүн чедимчелиг, шын, тодаргай кылдыр шиитпирлеп алыр деп чүве ацаа эвес-ле болгай.

К. А. Бичелдей — эртемдиг. Ол орус, моол, англи, тибет дылдарга арыг чугаалап билир. Бо үеде эртембилиг, дылдарны эки билир чорук улустар аразында бөжүг харызааны бүүрелдиг кылдыр тударынга дүрүм болуру чугаажок. Ооң ацыда бистин тыва чонувустуң культуразын, социал-экономиктиг хөгжүлдезин улам ыцай сайзырадып алыр чугула айтырыгларга К. А. Бичелдей практиктиг билиглерин, чогаадыкчы энергиязын харам чокка бөөр дээрзинге бүзүрээр мен.

Тыва Республиканың ажыл-ишчи чонунуң мурнунга ооң ат-алдары, кескү ажыл-чорудулгазы улуг болгаш тода билдингир апарган. К. А. Бичелдей РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң съездилеринге, сессияларынга үзүктел чок киржип турган, ацаа күрүнеңниң чугула дээн чергелиг хоойлу-дүрүмнерин шиитпирлежип, бодунуң санал-оналын берип турары —соңгукчу бүрүзүнүң улуг идегели-дир. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга К. А. Бичелдейниң кандидатуразын детквишаан, бо харысалгалыг алban-дужаалга ол төлептиг дээрзинге бодумнуң ишти-хөөнүмден улуу-биле бүзүрээр мен.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

ДУРЖУЛГАЛЫГ КИЖИ ЭКИ

Сөөлгү үеде солуннардан номчуп олурарга, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының алban-дужаалынга эвээш эвес улус амгы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты депшиткен боор чүведир. Бодум хуумда ол саналды аажок деткип тур мен.

Ш. Д. Ооржак Барыын-Хемчик районга совхоз директорунган эгелээш, Улуг-Хемге райкүүсконг даргалап, партия райкомунга секретарлап, республика найысылалыынче депшип келген болгай. Совет партия (ол ам дүшкен-даа болза, ацаа кижи бүрүзү ажылдап шыдаваас турганы чажыт эвес-ле болгай) ажылдарын эки билир, дуржулгалыг кижи черле эки боор ышкаш, К. А. Бичелдей база саналдаттынып турар-дыр. Ол дээрге чон-биле ажылдаарының талазы-биле дуржулга чок, эртем ажылдакчызы кижи ышкажыл. Ындыг кижини күүне баштыңчызынга олуртуп аар болза, черле шын эвес апаар боор.

Ашак-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

МООЛ АНЫЯКТАР — КЫЗЫЛДА

Кызылдың башкы институдунда Моолдуң Хобду аймаандан дээрги өөредилге черинин студентилери келген. Советмоол культура харызааларының ыланын бүүгаар аалдап келген ол аныяктар бир дугаарында педагогика институдунуң ажыл-чорудулгазы-биле танышкан. Факультеттерде солун үүлдерни көрүп, соңгуургааннар.

Олар тыва, орус болгаш ооң өске-даа аймак-сөөк аныяктарны найыралдыг чурттап, өөренип турарын, өөредилге база кижизидилге ажылдарында чаа үүлдерни билип алганнар. Делгем залга ийи талаының уран үүлүге ооң көргүзүүлери болган. Аныяк моол өөнүктерниң концерти хөлүг болгаш солун болуп эртken.

Дээди өөредилге черлериниң аныяктары спортчу маргылдаалары эрттирген. Кызыл хоорайның төөгүлүг черлеринге, Таңдының Чагытай хөлге-даа барып чораннар.

ЧУРУКТА: моол студентилер.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ХОЙЖУНУҢ ХОМУДАЛЫ

Чоокта чаа, сентябрь эгезинде Бии-Хемде «Чок» совхозтуң мурнакчы малчыны Александр Иванович Доспанның күзүүнге чорук аайы-биле кирдим. Ук малчын эки чайлаан болду. Ындыг болбазы аргажок. Ооң чылдыш-на чайлаар чери — Кур-Суунуң үстүнде Ажык-Бажы. Ол малга тааржыр оран. Ооң девискээри эки өттүг, суг-суггаттыг. Кеззинде тайга сыныг, ишкаарлаарге кадар өттүг кашпалары бар. Ындыг черге канчаг мал семирвес боор! А малчынның күзүү бөлүк кайгамык. Ооң адын Оймалык дээр. Ында өөт-сигенин чаагайы деңдих. Көрбөзи, чорбаан кижиге дыка-ла чараш бойдус чурумалдыг чер-ле болгай. Күзегинин адаанда тараа шөлү, ону ажаап алган. Хүндүс Александр Иванович хойларын ол ажыска хүнзедир. Малчынның нарын дүктүг хойлары ыяла чаттыла берген өттүп чорутур.

Хүлер дег хүрере берген арын-шырайында худумзуруу чырыткыланган, ортумак сыныг, сиреш мага-боттуг малчын-биле ужуражып чугаалаштым.

Малчын далаш чок, хоюн-че эргилдир көреш ажылдыкын, арга-дуржулгазын күзелдии-биле чугаалап хөөрөш, ооң мындыг хомудалын чугаалады:

— Мал ажылынга хөй чылда ажылдап келдим. Берге-ле ажыл. Уйгу-ыыш чок ажылдаар. Ынчан эки көргүүг чедип ап болур. Чамдык кижилер ону биз-бес боор-дур. Сеңлгү чылдарда малчын боо адилевес, барын дужаар дээнин сактып ор боор садер. Ынчалзадаа-даа эртken чылын боону малчынларга чөпшээрээн үүле. Ам ол чугаа түннел чок, ол-та хөөрөп, чаңгыс-даа кижиге боо бербээн. Курунениң чаанныр.

Олар тыва, орус болгаш ооң өске-даа аймак-сөөк аныяктарны найыралдыг чурттап, өөренип турарын, өөредилге база кижизидилге ажылдарында чаа үүлдерни билип алганнар. Делгем залга ийи талаының уран үүлүге ооң көргүзүүлери болган. Аныяк моол өөнүктерниң концерти хөлүг ажыл-чорудулгазы улуг болгаш тода билдингир апарган. К. А. Бичелдей РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың Дээди Советтериниң съездилеринге, сессияларынга үзүктел чок киржип турган, ацаа күрүнеңниң чугула дээн чергелиг хоойлу-дүрүмнерин шиитпирлежип, бодунуң санал-оналын берип турары —соңгукчу бүрүзүнүң улуг идегели-дир. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга К. А. Бичелдейниң кандидатуразын детквишаан, бо харысалгалыг алban-дужаалга ол төлептиг дээрзинге бодумнуң ишти-хөөнүмден улуу-биле бүзүрээр мен.

Кызыл-оол ТАБУРАК.
Кызыл хоорай.

ЧАҢГЫС ОК-БИЛЕ...

Тыва Республиканың парламентизиниң үдуртукчузунга кандидатура кылдыр Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты чер-чевлерге хурал кылгаш депшидиг, парлалгага, радиога, телевидениеге агитастап турарын көөрүмге, хоокта чаа-ла партократтарның Рыжков дээш чорудуп турганы пропаганда ажылы сагындырар-дыр. Ынчан олар бүүү Россияга хамаарыштыр кандыг-даа сылдар чок болган-даа болза, Тывага тиилеп чедип алган-на болгай. Бо удаада олар ам бага бир тиилеге чедип алыр дээш ажылды чорудуп эгелээн-дир.

Бир эвес партократтар маңаа тиилеп чедип алтар болзар, олар бир ок-биле ийи эвес, а харын-даа үш койгуну алыр алганы ол.

Бирээзе, иниттелдиг демократчылыгаының үеэнде бөлүүг-ла чоннуң удуртукчузу болуп ылерге келген баштынны алban бүүнүн дужаатыг олдуунга соңгуазы (бо айтырыгны партократтар биргеи сессиянга оюнчуу-биле күүсеткен болгай). Ийиде, экономист, улус ажыл-агыйлыга улуг мергежилдиг, практик кижини шуугаазының хоойлужулгага органыны шилчидиг-кеш, удуртулганыны ийи адырының ажылынын шынарын бакыырадыры. Мында оларның рынок экономиказынче шилчиирде дарый хүлээп алыр эргежок чугула хоойлуларны Ооржак саададыр боор дээн үнделеин чок идегели бар. Үште, эн-не кол үүүл — Министрлер Чөвүлелиниң Даргазынга бодунуң кижизин олуртуп алыры. Шынап-ла, хостуг олут ажыттының келзе, кымнарны сүмелеп болурул? Москвадан Серяковтуң катап кыйгыртыр бе? Мельниковтуң, Козловтуң азы Салчактың кандидатуразын адаар бе? Мен бодаарымга, чаңгыс боттуг кандидатура В. Оюнну Тываның депутады эвес даан чайлатканда, Шиошинниң, Ондарның, Тимейниң, Хемер-оолдуң, Ванжаның, Парунниниң болгаш районнарның ажыл чок арткан «бир дугаарларының» аттары үнүп кээр чадавас. Бо кандидатураларның кайызы-даа ужуг бөөр үүе болза, өөрөө болганда Ленин кудумчузунда даргаларвыстың кабинеттери Чүүлүм кудумчузунче шилчий бөөр боор.

Даарта болур сессиянга эн-не кол үүүлерниң бирээзи — ажык-чаңгыс чорук. Сөөлгү үеде депутаттарвыс чажыт бадылаашкын артынче чаштынарын орадлажыр апараннары меге эвес боор. Бир-тээ, чуртта политиктиг байдал өскерлип, кенгус өске күрүнеге чурттай берген болганывыста депутаттарвыстың политиктиг туружу билиги алыры соңгукчуларга оныа чугула. Депутаттарның хөй хезин партийжин номенклатураның нөйышкынынга алыспайн, саарыдыг шиитпирни хүлээп алыр боор деп илгеп артым.

Амыр ХОЮГБАН.
Чаа-Хол

Депутаттарның кичээнгейинге

АДЫҢ КЫМЫЛ, РЕСПУБЛИКА?

Кижилер чамдыкта ийи аттыг болгулаар. Чижээ, тыва адым Сарыг-оол, а орустан ону Саша дээр. Каттырынчыг. Ынчалза-даа аттың эзим ацаа чөпшээрежир, таалаар болза, мындыг байдал чоп турун болбас деп. А күрүне — Тыва Республика болуп ийи ат-биле адаарынга чөпшээрежир бе? Оон чону чүү деп бодап турарыл?

Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң бистин сонгуа алган депутаттарывыс республиканың бот-догунмаашкынның чоруунун (суверенитедиинин) болгаш оон күрүне дылының дугайында айтырыглар чугаалажыр турган, маргыжын шаг-ла болдулар ийин. А түнелиниде кээн, олар шуут будалын калган деп самаар-дыр мен. Болган көрүнер даан Тыва Республиканы орус дыл кырынга Республика Тува деп адаа, а тыва дылды — тувинский язык. Тус черниң чурттакчызы кижи мен ацаа черле чөпшээрежир хөөнүм погул.

Тываның бүүү делегейиин улустарынга, чоннарынга Touva азы Тува деп сөс-биле иеп-тереп тарааны шын, ону кижи бүрүзү билир. Ындыг чижектер кайы хөй. Чижээ Кыдатты Кыдат, Китай азы China дээр-ле болгай. Оон-биле мен база чөпшээрежир мен. А күрүне эды чаңгыс турар ужуруг, кайы-даа дыл кырынга.

Бо дугайында моон мурнунда чылларда чаңгыс эвес удаа радио, телевидение-даа дамчыштыр чугаалап келген мен. Чамдык улус ажыы-биле кыжырыр чүве чораан. А ам үе өскерилген, ажыг чугаанны уламчылап көрейн. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга орус дыл кырынга Республика Тува деп адаа, а тыва дылды — тувинский язык. Тус черниң чурттакчызы кижи мен ацаа черле чөпшээрежир хөөнүм погул.

Тываның бүүү делегейиин улустарынга, чоннарынга Touva азы Тува деп сөс-биле иеп-тереп тарааны шын, ону кижи бүрүзү билир. Ындыг чижектер кайы хөй. Чижээ Кыдатты Кыдат, Китай азы China дээр-ле болгай. Оон-биле мен база чөпшээрежир мен. А күрүне эды чаңгыс турар ужуруг, кайы-даа дыл кырынга.

Бо дугайында моон мурнунда чылларда чаңгыс эвес удаа радио, телевидение-даа дамчыштыр чугаалап келген мен. Чамдык улус ажыы-биле кыжырыр чүве чораан. А ам үе өскерилген, ажыг чугаанны уламчылап көрейн. Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң сессиязынга орус дыл кырынга **Республика Тыва** деп атка удуртаанын саналы берип турган, Г. Ч. Ширшин мынча дээн: «...а орустан тыва дыл дээрде тывинский язык дээр бис бе? Ол таарымча чок боор». Ийе, шын, шинаар очулдурарга таарымча чок, а кол-ла чүве, чүге ыяал-ла сский деп төөчүлүг сөс хереглиг ынчаш? Мен болза тыва язык деп очулдуруксаар-дыр мен. Чижээ: говорите на тыва языке (языку, языка и т. д.). Коми республикада канчап коми язык дээрге аваал ынчаш, ында кымнын-даа дылы долгаш-даан боор. Ынчангаш орус дыл кырынга Тыва Республиканың күрүне дылын тыва язык кылдыр доктаадыры чугула.

Бо айтырыгларны күрүне болгаш хөй-нинги организацияларының янзы-бүрү документациязы эде кылдыымаанда, ам болур деп турар сессияга дарый шиитпирлээр болза эки деп саналдыг мен.

Калин-оол КУЖУГЕТ.
Эртем ажылдакчызы.

Тыва Республиканың улус депутаттарынга

АЖЫК ЧАГАА

Бо чылдың октябрь 2-де Тываның, оон чонунуң салым-чолу-биле, республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин сорулгалары-биле холбашкан конгуг чугула айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга шиитпирлээр болгай силер. Ол чугула айтырыгларның бирээзи — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазын соңгуру. Ол улуг алban-дужаалга соңгудары-биле Тыва Республиканың болгаш РСФСР-ниң улус депутаттары Шериг-оол Дизижикович Ооржак биле Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей кандидаттар боор кирген дээрзин билиивис.

Амгы үеде эн-не берге байдалда чурттап турарывыс билдингир. Хөй-хөй политиктиг партиялларның төөрүлешкен ажыл-чорудулгазы, улус депутаттарының янзы-бүрү турушкары, амгы-ацы уламныңкының шимчээшкиннер, националдар аразында эн-найыралдың бакыраа турары, хөй-хөй кижилерниң чүгле болу байбын ап турары, кем-херек үүлгедир чоруктун кевуеп турары эм бо хүннерде чурттаа политиктиг-даа, экономиктиг-даа байдалдары бакыраа, чоннуң амыдырал-чуртталгазы конгуг куду деңнелде келгениң эки билир силер, эртем депутаттар.

Шак мындыг берге үеде бистин республикавыстың дээрги органын кым баштаарыл? Ол кижи республиканы, оон чонунуң кайнаар алдаарыл, чоннга чүүл-биле канчаар дуралап болурул дээн чижектиг айтырыглар бистин кижи бүрүзүн канчаар-даа аажок дуурелеп турар. Тыва Республиканың улус депутаттары, ону ноонуг эки билир силер.

Бүүү байдалды өөренип, сумележип көргеш, Тыва Республиканың дыка хөй улус назылыг кижилери, хоочуннарның Тыва Республика Чөвүлелиниң президиум кежигүннери Тыва Республиканың улус депутаттары силерге бо Ажык чагааны бижип, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга Шериг-оол Дизижиковичке Ооржакты соңгуурунарны дилеп, кыйгырып тур бис.

Ш. Д. Ооржакты шагдан тура эки билир бис. Ол кеззе черге, тыва кижиниң өг-бүлезинге төөрүүнгеи, тываларның эки аажы-чаңчылынга кижизиттинген. Чоннуң төөгүзүн, амыдыралын эки билир кижи. Бөлүүн, ыяшы, туружу, бижиг, чону дээш сеткил-сагыжы аарыл, ол дээш ажылдап, демнеглеп чоруур кижи. Эн ыяшкы совхоз директорлап, Барыын-Хемчиктиң райкүүсконг даргазынга ажылдап турган үеэнде базы республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы боор ажылдап тура чоннга эки үүлдерни ол кылган.

Амгы үеде демократтыг чаартылгаларны кылып, Тываның оваа байдалынга тааныштыр бо талазы-биле эвээш чоннуң кайнаар алдаарыл, чоннга чүүл-биле канчаар дуралап болурул дээн чижектиг айтырыглар бистин кижи бүрүзүн канчаар-даа аажок дуурелеп турар. Тыва Республиканың улус депутаттары, ону ноонуг эки билир силер.

Бүүү байдалды өөренип, сумележип көргеш, Тыва Республиканың дыка хөй улус назылыг кижилери, хоочуннарның Тыва Республика Чөвүлелиниң президиум кежигүннери Тыва Республиканың улус депутаттары силерге бо Ажык чагааны бижип, Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга Шериг-оол Дизижиковичке Ооржакты соңгуурунарны дилеп, кыйгырып тур бис.

Шынап-ла, хостуг олут ажыттының келзе, кымнарны сүмелеп болурул? Москвадан Серяковтуң катап кыйгыртыр бе? Мельниковтуң, Козловтуң азы Салчактың кандидатуразын адаар бе? Мен бодаарымга, чаңгыс боттуг кандидатура В. Оюнну Тываның депутады эвес даан чайлатканда, Шиошинниң, Ондарның, Тимейниң, Хемер-оолдуң, Ванжаның, Парунниниң болгаш эвес чүүлерни кылып, ону амыдырал-биле холбаштырып турары Ш. Д. Ооржактың база бир эки талазы.

Эш Ш. Д. Ооржак ажылчык кижи, ынчангаш чазак черинге турза эки боор, а Дээди Советке бижик-саазын-биле ажылдаар өске кижи ажылдаай аан дээн хөөнүр чамдык улус депутаттарында бар боор турар. Ө-шаг өскерлип, Тывага Президент соңгуур үе база кээп болур. Ынчаарда күүсөөни эрге-чагырга улам бижыгар. Бо алban-дужаалга Ш. Д. Ооржак база-ла тааржып болур деп санап турар бис. Ооң ангыда Дээди Советтің үндүрүп, хүлээп ап турар документилери чоннуң амыдыралы-биле холбашкан, оларның салым-чолун шиитпирлээр хоойлулар-ла болгай. Оны чогаалып турузарынга, хүлээп алырынга, күүсөөринге баа-ла билиг болик, туружу бижыг, чурту, чону дээш ажылдап чоруур кижи херек деп чүве бүүдүүге билдингир. Амгы үениң бо бүүү иарын соруглаарын күүсөөрөн шыдаар кижи Шериг-оол Дизижикович Ооржак дээрзинге бүзүрээр бис.

Ынчангаш Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга Шериг-оол Дизижикович Ооржакты соңгуурунарны дилеп, кыйгырып тур бис, эртем депутаттар!

Тыва Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң президиуму.

А мен мынча дээр мен...

АМЫДЫРАЛ БЕРГЕДЭЭНДЕ

Амгы бо үеде амыдырал-чуртталганың оруктары мөнгөштелип, берге байдалга киргеп-дир. Күрүне эргилеези дээн чүве болган соонда, байдал улам баксыраан. Өөртөөр өзүп, эзим-чем ховартан, ийик-хеп тывылбаган, доңурлар ковуудап турар. Мындыг байдалга келир бис деп кажан-даа болавайн чораан мен. Амыдыралды эжиндер, чөнгөн эки хандыраар деп-ле хоозун чугаалар ковуудап, а эжиндин-даа ооң. Коммунистиг партиниң тарааны, демократтар дээн улустар чагырга тудуп киривиннен үүне-даа. Бо улустар түрүүн сегидин алтар дарааларе-даа бүүрүп ооң ийин. Партиеңи тужурганы баа бир эргилеле-ле-дир ол. М. С. Горбачев кошкак кижи болгаш билдингир-дир.

Ам бистин Тывага база-ла күрүне эргилеези ыяшы. Россиядан үнер, президент эргечагырганы киирер деп-ле турар апарган. Ыяшкы Игорь Иргитти № 2 «Детхимнеге» база 14-те (сентябрь) «Тываның аныяктарын» солуннарга биижип, кыйгырып турары ковуг каржы-дыр. Чаа күрүне тургузуп президент чагырганын тургузуп аарыга чеже чарыгдел үнерин? Ол шыкаш бистин экономиказыс кандыг-дыр? Орун-хаалгаа, машинатехника, ужар-ыыл, кыдыраар материалдар, электри энергиязы, янзы-бүрү будуулар дерилдери, станоктар болгаш өскө-даа чүүлдер талазы-биле берге байдалга ужуг ыяшкарыл? Тыва Республиканы, оон түскай догунналгаларны тургузуп алгандыр. Ам оон-даа хөйну күзүүриниге бүдер бе? Эмин эртпир эткен үе коктарын, алгеш-чиген улустар бажы «ковайтып» турып баариниге, чүве бүтпейн турары ол-дур. Ам чүгле амыдыралды эжиндер дээш күзеннишкиниг ажылдан, политиканы эрай шегелдир болза эки деп бодаар мен.

Эткен үеде частырыглар турган харын. Ону этип аар дээш ажылдап, чурттаар болза эки-дир ийин. Ону-ла бактап, боттарывыстың-ла конгуг кижилер кылып ап турарывыс шын эвес. Эткен үениң эки үүлдери база бар-ла болгай. Шуптузуп-на үреп-бүүп, дорамчылап, бактап турган зерге бар бе? Ам черде бо байдалдан дарый үнер дээш ажылдаар болза, байдалды эжиндип алыр аргалар ам-даа бар дээр мен.

Каадыр САЛЧАК.
Тамагалдай.

Гонорарын — «Шын» солуннуң агар саныныче шилчидерин дилээр-дир мен.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Төмбүрзектиң судалы

ВЕНА. Европада анаа чепсектиг күштер талазы-биле Венада чуулажыышкынарның эвлечеглиг хуралынга совет делегация ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң дугайында чамдык саннарны чарлаан. 1991 чылдың сентябрь 1-де турганы өзүгаар алырга, ССРЭ-ниң күргаг чер шериглериниң саны 1 миллион 86 мүн 900 кижи, шериг-агаар күштериниде — 289 мүн 400, агаар камгалалының шериглериниң саны — 355 мүн 700 кижи болуп турар.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың саарылга банкылаары ССРЭ-ге көдээ ажыл-агый чөлүзин тыпсыры самалдаан. ССРЭ-ге чорудары-биле тарааны АКШ-та садып ап эгелээн. Ол дугайында «Нью-Йорк таймс» солун бижээн. Хуу болгаш чазак эксперттери ССРЭ-де аъш-чемнин амгы үеде чеш-пейн турары-биле холбаштыр сеткил дүвүреэшкинни илергейлээн.

ГАВАНА. Американың Каттышкан Штаттары Кубага улур өжээтен хөделиишкинмерин соолгу үеде улам күштелдирген. Ынчангаш революцияны камгалаар талазы-биле хөй хемчеглерни ап турар. Кубаны америк халдаашкынардан камгалаарыга 7 миллион 500 мүн кижини өредип турар. Ол дээрге чүрттүн бүгү чонунуң 90 хуузу-дур. Революцияны, Кубаны, социализмни камгалаарыга 14 хардан өрү назылыг Кубаның чүрттакчылары киржириге белем деп, Революцияны камгалаар комитет дыннаткан.

ТОКИО. Совет Эвилелиниң 4 миллиард өрезин төледириниң хуусаазын бир чыл узадыр дугайында экономика талазы-биле сайзырангай чеди чүрттар дутурушкан дээр медээни Японияның сан министри бууу шалкан болгаш ындыг дугуржулга чедип алдынмаан деп медеглээн. ССРЭ-ниң өрезиниң төлээр хуусаазын узадыр дугайында план боттуг эвес, а Совет Эвилелиниң өрези дээш харыысалганы ССРЭ-де кым харыылаар дээрзе билдинмес деп, министр чуулаан.

ВАШИНГТОН. Каттышкан Нациялар Организациязының 44 инспекторлары Иракта үндүрер дугайында шиитпирлиг КНО хүлээп алган деп, Рейтер агентилели дыннаткан. Каттышкан Нациялар Организациязының вертолёттарын Иракче чорудуп, зааа инспекция кылыр дугайында айтырыг амга чедир узамдыгын келгеин-биле холбаштыр ынаар АКШ-тың дайынчы самолёттарын чорудар деп, АКШ-тың администрациязы кыжанып турар. Иракның дайынчы раветаларының турар черлерин илередир сорулгалыг КНО-ның вертолёттарын америк самолёттар үдээр деп турар.

ПАРИЖ. Каттышкан Нациялар Организациязының ыйнышкынынга Ирак херек кырында дүжүп берген. Ынчангаш Иракның кырынга инспекция кылыр дугайында айтырыг чоокку үеде шиитпирлеттинген турар деп, Францияның «Монд» солуну бижээн.

НЬЮ-ЙОРК. «Дуайт Эйзенхауэр» деп авианосец болгаш АКШ-тың чеди шериг корабльдери Персия мутулдуруга, Кызыл далайга болгаш Чер ортузунуң далайынга дайынны чорудулгалары кылыры-биле ол черлерге утландыр Вирджиния штаттың Норфолк өртээлинден чорупкан.

ВАШИНГТОН. АКШ-тың дараазында сан-хөө чылы 1992 чылдың октябрь 1-де эгелээр. Шериг бюджединиң төмөвилелия АКШ-тың конгресс сенаты түүлдүг деп көрген. Американың шериг ведомствозунуң дараазында сан-хөө чылында шериг чарыгдалдары 269 миллиард 700 миллион доллар болур. Америк администрацияның чаа шериг программаларының чарыгдалдарын херек кырында өскерилге чокка хевээр арттырган. Оонбиле чергелештир Американың Каттышкан Штаттарының чепсектиг күштеринден 108 мүн кижини кызырарын сенаторлар санаалдаан.

ЭЛЬ-КУВЕЙТ. Кувейтиниң чаа бодунуң чепсектиг күштерин бүрүн дайынчы байдалга киргген. Ол дугайында Кувейтиниң камгалал министерствозу дыннаткан. Персия мутулдуругга дайын чорудулгаларын кылырына Кувейтиниң чепсектиг күштери белен деп дыннадыгда айыткан.

ПХЕНЬЯН. Соңгу Көрейниң Синийдуу хоорайынга болган чыскаалга 4 мүн ажыг кижи киришкен. Чүрттүн президентизи Ким Ир Сенге удур лозунгларны ыскаалдың киржикчилери тудуп алгаш чоруп турган.

МАНАГУА. Никарагуаның президентизи Виолета Барриос де Чаморро Европа чүрттарынче чеди хонук хуусаалыг чорупкан. Төп Американың ол чүртүнүн өрезин төлээриниң негелделерин ол аян-чоруунуң үезинде президент дугуржур бодап турар.

Никарагуаның президентизи Францияга болгаш Италияга баргаш, ол чүрттариың күрүне ажылдакчылары-биле ужуражып, чугаалажыр. Римге ол барган үезинде католиктиг шажының баштыны Папа Иоанн II Павел-биле база ужуражыр.

Чоокта чаа Американың Каттышкан Штаттарының администрациязы Никарагуаның толээр ужурлуг 260 миллион доллар өрезин хостаан. Барынын Европаның үлетпүр талазы-биле сайзырадгай чүрттарынга Никарагуа 750 миллион доллар өрени төлээр. Никарагуаның даштыкы экономиктиг кады ажылдажылга министри Эрвин Крюгерниң медеглээнин өзугаар алырга, оон чүрттү даштыкы күрүнелерге иниитизиби-биле 9 миллиард доллар өрени төлээр, оон иштинде Совет Эвилелинге — 3 миллиард хире.

(СЭТА).

БЕРЛИН. Чөөн Германияның металлургия үлетүрүнде ажылдап турарларның саны кызырар дээнинге удур медеглелди ГФР-ниң металлистер профөвилели кылган. Оон эгелекчи саналы-биле 35 мүн ажылчыннар болгаш албан-хаакчылар киришкен митинг болган. Оларның хөй кезии найысылалче өске хоорайлардан болгаш федералдыг черлерден четкилеп келгилээн.

Моон мурнунда турган ГДР-ниң металлургия болгаш металлдар болбаазыралыр будурулге черлеринге бооп болур халаптыг байдалче хөй-ниитиниң кичээнгейин утландырары-биле үх чыскаалды эртирген. Бо адырга ажылчын туруштарның чартыындан хөй кезиин кызырары көрүүнүп турар.

Ажыл-ишчилерниң өмүнээзинден чүве чугаалап тура, металлистер профөвилелиниң даргазы дараазында чүүлү медеглээн: политиктиг ангыланышкынны ажыл эртеннинстиң соонда, чүрттүң социал-хорук талазы-биле ангыланышкыны турул көзүрин күсевейн турар бис. Профөвилелдериң кыйгызы-биле эртип турар чыскаалдарны «дуза дилээн кыйгы-дыр» деп, ол демдеглээн.

ЧУРУКТА: «ажыл чок чорук-тун сузуг» чыскаалчыларын одурулларында иле көстүп турган.

В. ОГОРОДНИКОВАНЫҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

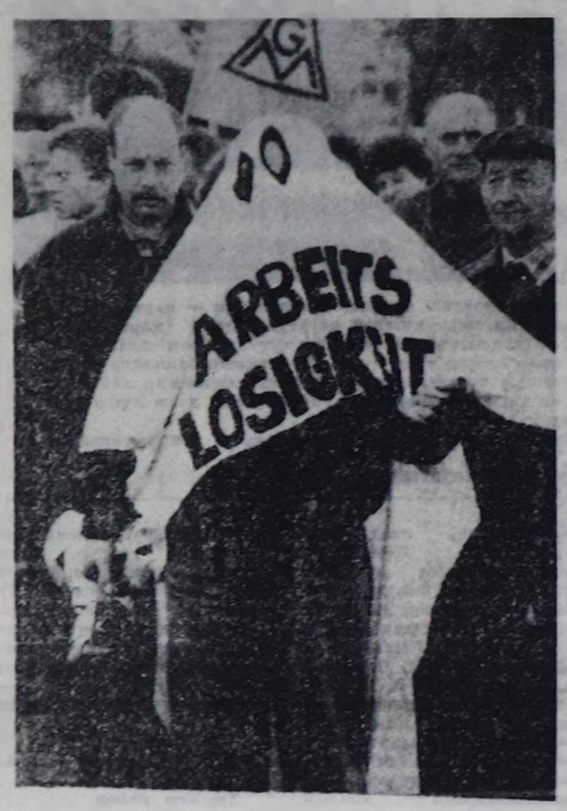

СЫЛДЫСТАР КӨРГҮЗҮҮ: октябрь

Аазаанывыс-биле сылдыстар көргүзүүн парлаарын уламчыладывыс. «Космос шагының» айтып турары-биле алырга бо айда өөрүшкү-даа, мүнгарал-даа, чедишкиннер-даа, аайлашпаргаар чүүлдер-даа үргүлчүлээр. 18-тен 31-те чедир үе элээн чогумчалыг. Ажыл-херекке чамдык аайлашпайн баар хүннер— 14—18. 4, 5, 7, 15, 19 хүннерде сагыш-сеткил кодурлүү болур. Ынакшылга баштайты он хонук болгаш сөолгу неделя арай чедимче чок, ынчалза-даа ай ортузунда, 11—24 хүннерде ынакшылын илередиринге орук ажыттынар. 2—8 хүннерде илереткен ынакшыл кеди чок бооп болур. Орук-транспорт озал-ондаа 1—10-га чедир, ылаңгыя 3—6 хүннерде дыка айыылдыг.

8-те чаа Ай үнер, 23-те Ай долу болур. Чаа Ай үнүп, азы Ай долузу-биле кестүп кээп турар үеде харыысалгалыг ажыл-херек планнавазы, арага ижериндеи дадагалзаары чугула.

Ынчангаш, октябрь кыминарга кандыг болурул?

ИНЕК
(21.3—20.4).

Октябрьның ийиги хартыында албан өзуулу-биле даргаларга ужуражыры көвүдеп болур. Бодап чорбаанынар черден акша ап чадавас силер, чүгле ол эвес, еске-даа чогумчалыг өскерилгелер амыдыралга таваржыр. 23—31 хүннер дыка бачым: шагда-ла өйү келген хуу айтырыгларны шиитпирлээр үениң келгени ол. 2, 3, 27 хүннерде самолётка олурарындан дадагалзаанар. 4, 11, 13, 14, 19 хүннерде силерге аайлажыр. 7, 8, 16—18, 22, 23, 30 хүннер силерге берге болуп магат.

ПАР
(21.4 — 21.5).

Чугаадыкчы ажылдың айы бо, ынчалза-даа соокка алыптар айның 3—9 болгаш 25—28 хүннер болур. Октябрьның ийиги чартыында ажыл-херекчи дотуржулгаларны идепкейжидер херек, ол чедишкиннинг бооп болур. Сан-хөө байдалынар чогумчалыг. 14—18 хүннерде [illegible] чыгдаар үлгадыр. 2, 4, 9, 14, 21, 24, 25, 29, 31 хүннерде аайлажыр, а 1, 5, 6, 11, 15, 19, 23, 26, 30 хүннерде аайлашпас чадавас.

ТООЛАЙ
(22.5 — 21.6).

Силерниң тывынгыр-сатынгыр чоруунар болгаш чугаадыкчы күжүнер бо айда үре-түнелдиг болур. Чүгле 14—18 хүннерде харын күзээнилерге четпейн барыш болур силер. Ынакшыл талазы-биле чедишкиннер түрүм эвес. 2—8 болгаш 25—31 хүннерде үүктителип болур. Шолаалаар апарзынарза, багай эвес ай. Силерге чогумчалыг хүннер: 3 (ынчалза-даа 17—20 шактарда аас-кежик чок таварылга бооп болур), 5, 8, 13, 14, 17, 19, 20, 22, 25, 27, 29. Октябрь 4, 6, 12, 15, 16, 24, 28, 31 хүннерде нерзиленирнер чадавас.

УЛУ
(22.6 — 23.7).

Бажың-балгатта, ег-бүледе ажыл-херектериниң айы, назылап кыраан чоок ниижилерниер силерден дуза дилеп магат. Хуу амыдыралда — ажыктыг чаартылгалар болгаш өскерилгелер болур. 3—9 болгаш 14—16 хүннерде сагыш-сеткилиниер кадыргаа чадавас. 3, 9, 13, 18, 21, 29, 31 хүннерде аайлажыр. 1, 7, 11, 15, 16, 23, 26, 30 хүннерде хомудап болур силер.

ЧЫЛАН
(24.7—23.8).

Октябрь силерниң сан-хөө байдалынарны: экижилер, хөй-ле чүүлдерни бо айда дымнап билип алыр силер. Квартира солуурунга, еске черже кежеринге чогумчалыг ай бо. Октябрьның ийиги чартында бажыңнарга кылыр ажыл үлеи хөй апаар. Ынакшыжар үе барык чок, ынчалза-даа 18—23 хүннерде аас-кежиктиг болчаалар турул болур. Мөгүг назылыг кижилер бо айның 1—10 хүннерде чүрээн, ханың базыышкының хайгаараар болза чогуур. 4, 5, 12, 18 хүннерде планнарынар боттанар. 1, 3, 7, 14, 15, 24 хүннерде оларны күүседири берге.

АЪТ
(24.8 — 23.9)

Акша айтырыы бо айда силерге чидиг тургустуун келир, ылаңгыя баштайгы оя хонукта ол дыка чедишпес, ай төмөнүнде харын чиигээр, харын-даа 21—25 хүннерде сан-хөө байдалынга аайлажыр чадавас. Хуу амыдыралга байдал ниитизиби-биле чогумчалыг болур: дыка нарын айтырыглар 15-тен 20-ге чедир үеде шиитпирлеттинге бээр. 3 — 9 хүннерде ег-бүлеге, ажылдаар черге кемдээшкинге таваржып болур. Силерниң эң эки хүннериер 5, 8, 13, 14, 17, 25, 27, 29. Ынчаарга 3, 4, 6, 12, 15, 16 хүннерде аайлашпайн барып чадавас.

ХОЯ
(24.9 — 23.10)

Хуу амыдыралында элээн нарын айтырыглар тургустунар. Бо чылдың кол-кол айтырыглары октябрьда шиитпирлеп алыр болза эки. Планнарын күүседир дээш идепкейлиг болгаш туруштуг болурун сүмелеп тур бис. Акша-төгериг немей ажылдап алыр арга 16-ның соонда тургустунар. 1—9 хүннерде ажылдаар черниерге кичээнгейлиг болгаш оваарымчалыг болуңар. 2 болгаш 27 хүннериң кежээки шактарында самолётка олурбаңар. 2, 4, 9, 14, 21, 24, 25, 29, 31 хүннерде чедишкиннер кээп болур. 1, 5, 6, 11, 15, 19, 23, 26, 30 хүннерде планнарынар үүлзе хөнү.

САРБАШКЫН
(24.10—22.11).

Чүү-даа кылыр дээриннерге билдинмес чүүлдер бо айда хөй болур. Силерниң планнарынарны боттандырарда шаптыктаар чажыт чүүлдер база туруп кээп магат. Байдалды билип алырыңга эш-өөрүпер дузалажыр. 15 соолунде, 25—30 арасында амыдыралынарга өскерилгелер кылыр дээн сорулгалар силериниң мурнуларга турул келир идепкейлиг хөлелир болзуңарза, чедишкиннер болур силер. 1—5 хүннерде таарымча чок чүүлдер туруп болур. 5, 6, 12, 15, 20, 29 хүннер силерге чогумчалыг. 2, 3, 7, 14, 18, 21, 25, 28, 31 хүннерде сеткилиңер тоңуулаар чадавас.

ДАГАА
(23.11 — 21.12)

Ажылыңарга таарымчалыг чүүлдер хөй болур. Чедишкиннерге силерниң эш-өөрүңер болгаш таныштарынар улуг салыышкынны киирер, оларның арга сүмези 5—16 хүннерде дыка ажыктыг, а 2, 3-те берген сүме харындаа хоралыг бооп болур. Айның сөолгу неделязы силерге ажылжыр. 4, 7, 9, 14, 18, 20, 22, 24, 28, 30 хүннерде тывылган аргаларны өки ажылганар. 1, 8, 12, 15, 19, 26 хүннерде ынакшыл чаалап алыр деп семевенер.

ЫТ
(22.12 — 20.1).

Профессионал адырга дыка бүдүрүкчүлүг ай бо, чүгле 1—5 хүннерде элээн бодамчалыг болур херек. Тургустуган сорулгаларны шиитпирлээри-биле 15-тің соонда эш-өөрүңүң дузазынга даянынар ажыктыг. Планнар боттаныышкынында үүктелиишкиннер 14—18 хүннерде бооп болур. 20 соонда ырак черден чогумчалыг медээ кээп чадавас, азы үүлген найыралчы харылзааларны катап тургузуп алырыңар магат. 11, 18, 21, 25, 27, 31 хүннерде чедишкиннер келир. 2, 7, 9, 15, 17, 23, 24, 29 хүннерде планнарынар үстүп болур.

ХАВАН
(21.1 — 19.2).

Албан ажылыңарга мактадырынар чадавас. Үр хуусаалыг сургакчылап чоруурунар магат, ажыл-херекчи хамыдаанар хөгжүүр. Ажылалбан чугаалашкан черниерге бо айда чедишкиннерлиг болур силер. 8—10, 14—18 хүннерде арага ишпецер. 5, 9, 12, 13, 17, 19, 20, 22, 24 хүннерде аайлажыр, а 1, 3, 7, 11, 14, 18, 25, 28, 31 хүннерде аайлашпайн барып болур.

КУСКЕ
(20.2—20.3):

Бүгүде ажыл-херекке өтөөт чүрүмүн сагыш көрүкер. Шагдаа ажылдакчылары болгаш контролёрлар-биле аас былаашпанар. 1—4 хүннерде силерге берген аазаашкынларга бүзүревенер. 14—18 хүннерде кадыкшылынар байдалы баксырап болур, ылаңгыя ревматизмниг, кеш ларыг кижилерге ол үе дыка нарын. 5, 10, 12, 17, 24 хүннерде аас-кежиннге таварышып силер. 1, 4, 7, 15, 16, 18, 22, 25, 28 хүннерде оваарымчалыг болуңар.

Оорнуң оруу мунчаш

ЧАЛГАА КАДАРЧЫЛАР

Сөолгу үеде бистин республикада мал оорлаар чоруктар көвүдеп, улус ажыл-агыйынга болгаш чонунуң хууда амыдыралынга улуг коргаралды чедирип турар. Бо талазы-биле байдал улам дүшкүүрлүг апар чыдар.

Мындыг байдалдың тургустуунуң келгениге салдарлыг чылдагааннар-ла көвей болуп турар. Оон бир чылдагааны кылдыр садыг-магазиннерде аъш-чем аймааның көзүлдүрле эвээжээнинин болгаш күрүнеге чондан эът аймаан улуг өртөөге садып ап турар апарганының, ажыктыг ажыл кылбайн, оор өзүг-биле мангыстачак чүрттап чоруур кижилерге улуг илиг болуп турар апарганын айтыр апаар. Оор кижилериң машина-техника мунуп алгаш, мал-магаа оорлаары нептерел бар чыдар. Оон бир кол чылдагааны—колхоз, совхозтарның улуртукчуларының машина-техника ажылалыынче сагыш салбайн, оларны гаражтан үндүрүп-киирерин контрольга албайн турарында. Чижээлээрге, 1991 чылдың сентябрь 3-те Чөөм-Хемчик районунуң «Чыргакы» совхозунуң малчыны А. Монгуштун одарга чораан 7 баш ниээн Барыын-Хемчик районунуң оорлары алган. Соккан инектериниң эдин Кызыл-Мажалыктың эът комбинадынга Ак-Довурак АТБ-зиниң чолаачызы В. Монгуш бодунуң мунуп турары дугаары 83-41 ТВЛ хлеб сөөртүр машинаынга чүдүрүп эккелгеш, дужаагаш, туттурган. Истелгезин чорудуп турар.

Эрзин районунуң «Чаа орук» совхозтуң кадарчызы Б. Назынның кадарган хоюндан дөрт хойну биллинмес кижилер ГАЗ-53 деп маркалыг машинага сентябрь 15-те сөөртүп апарганнар.

Кадарган мал-магаанына харыысалга чок кадарчылар база оорларга улуг «үзүмнү» чедирип турарлар. Оларның кадатче ээн үндүрүпкен малы оорларының белен чижи болуп турары чажыт эвес. Чижээ, 1991 чылдың август 19-та Барыын-Хемчик районунуң «Шекпээр» совхозунуң инек кадарчызы А. Сарыглар арагалап турган, бодунуң колдунчаан 29 молдурганы чыдыргенин шагдаа органынга медеглээн. Истеп сургеннинің түнелиниде молдургалар тывылган.

Сентябрь 14-те Чаа-Хөлүүн шагдаа черинге Ак-Туруктуң кадарчызы Май-оол Бурбужаптың коданыдан 105 хойну ийи машинага биллинмес кижилер чүдүрген, ол чүдүрерде ок-боо ажылган турган деп дыннадыг келген. Хыналга кылганының түнелиниде ол дыннадыгның шын эвес болганы илеээн. Кадарчы М. Бурбужал бодунуң самчыдан алганы хойларын төлээриниде чайлаар арга дилеп, меге дыннадыгны шагдаа черинге киирген болган.

Мал-магамын кадарбас, ээн кыаптар таварылгалар эвээш эвес. Бо чылдың сентябрь айның 12-де Элегес-Аксы көдээ Советтиң девискээринде тараачын ажыл-агыйлыг Р. С. Мөлюхин дээрзи уксаалыг 56 ниээн ээн ховуже сүрүкен. Кежээ инектери коданга келирге, 28 баш чок болганы илеээн. Оон мурнунда 15 баш чиде бээрге, шагдаа ажылдакчылары оларны дилеп турда, харын-даа боттары ээп келгеннер.

Чамдык таварылгаларда мал-маган ыныг-биле казы четпес оорларының белен «солчазы» болу бээрге эвээш эвес. 1991 чылдың сентябрь 8-тен 9-че түнелиниде, аъттарлыг биллинмес ийи кижи «Совет Тыва» совхозтуң кадарчызы Сарыгларның 14 бода малын оорлаан. Истеп үндүрүп келгениниң түнелиниде инектериниң 13-ү дириг эгиттинген, а бир улуг шарыны оорлар соккаш, эъдин садарынга белеткеп алгаш турганнар. Оорлар деп карааттырган, 1973 чылда төрүттүнген Александр Дамба, 1974 чылда төрүттүнген Юрий Хертек туттурган болгаш херектиг истелгезин чорудуп турар. Мал-магаанга эъ-харысалга чок, чүгле акша сүрүп ажылдар кижилерге мал кадарлыг турар чүүлдер ам-даа хевээр.

Күс дүшкен, мал оорлаашкыны киткеп эгелээн. Колхоз, совхозтар удуртукчулары, кедиз Советтер даргалары бо талазы-биле рейдилерден организастар, оорларны тудар дээш бүгү-ле хемчеглерни алыр ужуулуг. Кедиз Советтер хуу маллың отөөдүн азы саныжылганын кылып, мал үндүрүүн тыптар ажылды шыңгыыралын, депутаттарны бо чугула хепекке киирештирип, оларның ажылын биллиг уллап баштаар болза, чүгле ынчан чонуң мал-магаанын оорлаар торук-зиззиир дээриниде бүзүреллиг мен.

Сарыг-оол МОНГУШ.
Милициянын майору.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

• Номдан үзүндүлер •

(Уланчызы Эгези № № 156 — 162 «Шында»).

Сталин база чыда калбаан: Кызыл профессура институдунуң (КПИ) дыннакчызы чораан Мехлисти ол баштай «Правданың» кол редакторунуң ораакчызы, оон кол редактору кылып каан, а «улуг арагалаашкын» соонда ТК-га оон оргбюрозунга (партияның болгаш күрүнеиин дээди чергелиг кадрларын хуваап тургузар коллегия) киирген. Дайын үезинде Сталин ону Камгалалдың улус комиссариадынын талазы-биле бодунуң ораакчызынга, генерал-полковник эрге-дужаал бергеш, Кызыл Шериг-нин Кол политиктиг эргелелиниң начальнигинге томуйлаан (Политбюро кежигүнү Хрущев чүгле генерал-лейтенант турган). Дайын соонда Сталин ону күрүне контролунуң министри кылган. «Сионистер херээнин» база чаа «хоралакчы эмчилерниң херээнин» соонда, Сталин Мехлистин чажыт эвес «дудуу» байдалын сакты хонуп келген — ол еврей кижи. Оон антисемитчи бак сагыжы мындыг бодалды тывылдырган: еврей болганда, бо сионист-дир, сионист болганда бо сионисти эмчилерге (оларга чүгле эмнеттирип турган эвес, а харын оларны карактап, камгалап турган болгай) бодунуң шагдан бээр адаанажыкчызы, Кызыл Шериг-нин Кол политиктиг эргелелиниң начальнигинге ону солаан, шаанда КПИ-ге кады өөренип чораанны А. Щербаковту өлүрүп каар кылдыр даалганы берип болур болгай. Демги «хоралакчы эмчилер» суд манап орар аразында Сталин Мехлисти Саратовче «чугула командировкаже» чорудупкан. Аваа ону шимээн чокка, кым-даа көрбээнде, тудуп хоруглай шаап алган. Москвада Лефертово кара-бажының эмнелгезинче шилчидип эккелген Мехлис Сталинге херектиг өчүктерни берген болгаш 1953 чылдың февраль 13-те мөчүн калган.

Мехлисти Кызыл шолге хөй Политбюро кежигүннериниң, маршалдарының, министрлериниң киржилгезиби-биле, ынчалзажок Сталин чокка, өзулалдыы-биле хөөржүткен. Ол ийи арынныг чорук безин чогуур хемчээллиг болур ужурлуг деп санааны ол боор. Сталин аарып чытканы ол эвес, чүге дээрге ол хүн, февраль 17-де Индияның элчини К. Менонну хүлээп ап, дыка үр чугаалашкан. К. Менонну сөзү-биле, чеден үштүг Сталин шуут-ла кадык-шыырак кижи болган. Хөөрежип орар аразында Сталин блокнот саазыннарына бөрүлер чуруп, оон дипломаттыг чугаага байтык, анаа-даа чугаага дүүшпес домак октаан. Ол бодунуң чуруктарын тайылбырлаан дег, тараачыннарның калчаараан бөрүлерни узуткап каптары дыка-ла мерген угаан аа! дээн. Сталин Политбюрода «калчаалыг бөрүлер» дугайын бодап органы ол болбайн.

Ол кадында «Правда» чүрттө политиктиг болгаш психологтуг байдалды улам чидиглезинирген. «Правданың» февраль 8, 9, 11, 12, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27-де үүлдерн болгаш корреспонденциялары «өлүрүкчүлерге», «шпионнарга», «хоралакчыларга», «чоннуң дайзыннарынга», «буржуаз националистерге» удур тураскаатты-нган. «Правданың» чангыс-даа политиктиг мурнуку үүлү «серемчилел» база «чоннуң дайзыннарының» дугайында сагындырыг чокка үнмейн турган. Ежов үезинин тапталган майының өзугаар «Правда» бүгү-ниити шпионнашкынны чайгылыш чок мактап келген.

Февраль 28 те орай кежээ март 1-ниң «Правдазының» парлапкан. Ынаа СЭКП ТК-ның херээженнер байырлалы —Март 8-тин хүнүнүң дугайында доктаалында база-ла «шпионнар», «өлүрүкчүлер», «совет улустуң чажыт дайзыннарының» дугайында чугаалагылаан.

Дараазында хүнден эгелеп эллептиг, ужуру тывылбас чүве болган: «Правда» хөнертен «чоннуң дайзыннарының» дугайында кандыг-ла материал парлаваставаан. Оон эрткеш, «чоннуң дайзыннары» политиктиг чүүлдерге, тайылбырларга бешин коргузбестей берген. «Правданың» март 2-де, 3-те мурнуку чүүлдериниде («Социалистиг нацияларның чечектелиишкини», «Пропаганданы көдүрериниң чугула негелдези») «буржуаз националистер», «чоннуң дайзынары», «шпионнар», «өлүрүкчүлер» дугайында чангыс сөс-даа чок.

«Чоннуң дайзынларына» удур кампания соксаан. «Правданың» редакциязы ону боду соксатпаан болбайн, үстүүртен айтышкын келген. Кым соксаткан деп? Сталин бе? Чок, Сталин эвес. Ону 1953 чылдың март 1-ден эгелеп Сталинниң өлүрүн таныылдап турганнар соксаткан. Ол «таныылчылар» — Берия, Маленков, Хрущев болгаш Булганин — дөрттүн болүү эрге-чагыргадан «түр» чайлай берген Сталинниң аараны-биле деп сылдаг-биле 1953 чылдың февраль 28-тен март 1-же дүнеде эргилде кылган. Олар дөртеевү СЭКП ТК-ның Президиумун оюп эртип, доп-дораан эрге-чагырганы үлежи каапкан. Сталинниң Политбюрода шаандан бээр хоойлу өзугаар сурукчуларынга, ол эргилдеге киришпейн барганнарынга ийиги чергениң эрге-дужаалдары дүшкен. Дөрттүн болүү «Чазак дыннадының» парлаан. Оон төнчүзүнде мынча дээн: «Төп Комитет болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели, бистиң бүгү партиявыс' бүгү совет улус дег, эш Сталинниң аар аараны ону удуртукчу ажыл-чорудулгазындан эвээш-даа бол, үрдаа бол үеде хоорулганының кандыг салдарлының медереп билип турар. Төп Комитет болгаш Министрлер Чөвүлели партияны болгаш чүрттү удуртурунга эш Сталиниң күрүне болгаш партия ажыл-чорудулгазындан түр хоорулганы-биле холбаштыр тургустунар бүгү байдалдарны эн шыңгыызыбиле сайгарып көөр». («Правда», 4.03. 53).

Ол кадында Сталин өлүп чыткан канчаар-даа харыы чок, өлүмден чайлавас апаргаан, оон болдунуң бодунга-ла чаваап алган «хоралакчы эмнээшкиннинің» дурумнерин өзугаар өлүп чыткан... Айтыр апаар, баштайгы «Чазак дыннадының» база бир меге немештир киргген. Ынаа Сталинниң согуу — мөөже хан аттыгыышкыны — март 2-же дүнеде Москвада бодунуң квартиразынга болган дээн, а херек кырында, сөөлүнде тодарап келгениби-биле алырга, ол Москвага эвес, а Куйцевога болган. Бүгү-ле чүве ол олчаан болган. Сталинниң сурукчуларының арын-нүүрү арыг турган чүве болза, олар оон өлген черин чүге чажыра бээр боор? Канчар ТК-ның болгаш Министрлер Чөвүлелиниң адынан боттарының партиязын база чонун мегелээр боор, боттарын агартыр аргазы эвес бе?

Сталин Москвага эвес, еске черге өлген деп чүвени Хрущевтан бир дугаар дыннаан кижи Нью-Йорктуң губернатору чораан, дайын үезинде АКШ-тың Москвага элчини Аверелл Гарриман болган. Дөрттүн болүүнүн Сталиннин өлүрүн таныыллап турганының дугайын Хрущев аанаа база чугаалаан. Ол дугайында Гарриманның бижээни мындыг:

«Элээн каш удуртукчу коммунистерни өлүрер сорулга-биле сүлчээ кылган чамдык эмчилерни буруудаткан «эмчилер херээ» дээр үүлдү Сталин чаа арыглаашкынны эгелээр дээш чогаадып будургени илдеп. Сталинни долгандыр турган кижилерниң чамдыызы массалыг чаа террор-биле холбаштыр боттарының амытының чидиреринден кортказ, ашакты боттары аайлап каапкан деп бодалды Россияның даштыкы чамдык хайгааракчылары догаатты-рып турган. Мен ол айтырыга харыыны дилеп келген мен Мээн чоокта чаагы делгеренгей беседамга Хрущев Сталиниң өлүмүнүн дугайында бодунуң бодалдарын чугаалаан. Оон чоорту мээн дилеэм өзугаар ол оларны парлаарын чопшээрзи.

Хрущевтуң менээ чугаалааны-биле, Сталин сөолгу чылларда холчок сезиглиг, каржы-хажагай, кээргел чок апарган «Ол кымга-даа бүзүревестээн, ынчангаш бистен кым-даа аваа база бүзүревес апарган бис. Биске ол ажыл кылдыртпастаан, а боду ол ажылды шагда-ла кылып шыдаваставаан. Бир-ле катап субботада, дүне када, ол бисти хоорай даштында дачазынга шайлалгаже чалаан. Сталин омак-хөглүг көзүлген. Кежээки шайлалга хөглүг, эки эрткен. Бис оортан бажыынарывысче сеткил сергек чаңган бис. Улуг-хүннерде ол чанчылчааны-биле бистерже ажылагыйжы херектер стмележир дээш долгаар турган, ынчалзажок ол улуг-хүнде ол долгаваан, алдепсиниген-даа бис. Понедельникте ол хоорайже база ээп келбээн. Кежээнде оон хууда камгалалының начальниги долгап келгеш Сталин аараан деп дыннаткан, олар аваа чеде бергеш, үш хүн оон чанынга кадарып, оон өлүрүн маажым манап органнар;

4) эмчилер дугайында чүү-даа айытпайн турар.

Хрущев бо бодалдарын оон соонда хөй удаа адыгангы кижилерге катаптагылаан. Хрущевтуң сактыышкыннарында ону бичии делгеренгейжиткен. Сталиниң аарый берген хүнүн февраль 28-че шилчиткен, ынчалзажок ол чүү-даа ескертпес. Чүгле кым-бир кижи Хрущевту эмчилер дугайында, оодала ийиги хүнүнде келген кылдыр кириерин угаатканы хире. Ол сактыышкынның алыс төнчү хевири мындыг:

«Сталин 1958 чылдың февральда аарый берген (февраль 28-те аан — А. А.) Маленков, Берия, Булганин база мен оон Чоокку дээр дачазынга, аваа субботада дүне-чораан бис... Чанчылчаанын өзугаар шайлалга эртенгинин 5-6 шакка четкен. Сталин дой соонда дыка эзирээн, сеткил-сагыжы сергек болган. Кандыг-даа ындыг зарыгыг байдал илеревээн. Шайлаашкан ындыг эки доозулганынга сеткил ворушкулуг тарап чаңган бис... Дараазында хүнде, воскресеньеде Сталин долгап кээр боор деп бүзүреп турган мен, ынчалзажок оортан медээ келбээн. Хенертен телефон долгап келген. Ол Маленков болду: «Дыннап тур сен бе, Сталиниң дараазынан камгалалы чап-чаа долгап келди. Сталин-биле бир-ле чүве болган-дыр деп болап турарлар-дыр. Ынаар баар болзывусса экп-ийи Берияга болган Булганиңге дыннаттым. Доп-дораан ынуптер болзуңза эки боор»...

(Уланчылыг).

Кожа ийи школа

КАЙЫЗЫ-ДААА ЧАРТЫК ЧҮСТЭЭР

Бо ийи чагаа Эрзин биле Тес-Хем районнардан барык хары угда келген. Кожа районнарда — Нарын, Берт-Даг ортумак школаларынга октябрь 5 хүнүнде валчылар кажанныыдан хөй болур. Чүге дизе школалар тургустунганыыдан бээр бежен харлаар, ынчангаш янзы-бүрү чылларда ону доосканнар, башкылар ында бөгүн өөренип турар оолдар, уруглар-биле ээп ужуражып, солун чугааларны кылырлар.

«Школаныстың юбилейи, 50 харлаан» диген чугааларны бо хүннерде Нарын суурга дыннап болур. Школа коллективи аная белеткенип турар. «Бөгүнгү бо школазының канчаар түргустунганы, оон амыдыралчы оруктары, каш чыл буруңгаар аная кымнар өөренип чорааныл?» деп айтырылар солун болуру чугаажок.

Ынчан, 1941 чылда Эрзинниң эң ырак сумузу Хөндей-Аксынга, амгы Нарын суурга, эге-чада школазының түдүүн түдүп дооскан болгаш 30 өөреникчилиг, чаңгыс башкылыг школа ажылдап эгелээн. Баштайгы ол башкыны Виктор Парылович Кунгаалай даар. Башкының баштайгы өөреникчилериниң аразында амгы үеде хүндүлүг дыштанылгаже үнгеннер, ам-даа ажылдап чоруурлар база бар. Оларның чамдыктары бо: Дорлик Нурзат, Сендин Сан-Хөө, Минчээ Күссун олар мурнакчы малчыннар. Чыргал-оол Доржу совхозта профком даргазы. Янзытмаа Мангар бар-дыр, школага ол үр үеде техниктиг ажылчын бооп ажылдааш, пенсияже үнген. Оон-даа хөй хоочуннарны адап болур. Төрээн суурунуң ажылынга, амыдыралынга идепкейлиг киржип чораан, бо хүннерде бистиң арада чок — 12, багай өөренген өөреникчи чок...»

Эге школаның баштайгы доозукчулары доозазы төлептиг кижилер болган. Оларга Кызыл-Чыраадан: Нурзат, Долзат, Кадыг-оол, Долгар, Балчыр, Берт-Даг-даан: Төре-Бады, Декпиш-оол, Лойгу-Шара, Маа-Хөө, Дудаа болгаш оон-даа өскелер хамааржыр. Баштайгы эге чада школазының эргелекчизинге болгаш башкызынга Семён Тунгулович Маскыр ажылдап чораан.

50 чыл иштинде школаның төөгүзү байлак, боду чаңчылдарлыг Самагалдай школазының соонда ийи дугаар ортумак школаны маңаа 1964 чылда ажыткан. Кызыл-Чыраадан, Ү. Шынаадан, О. Шынаадан, Берт-Даг-дан он-он оолдар, уруглар эртем-билигниң үндезинде, амыдыралче эге базымны аңаа алганнар. РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы А. Б. Маскырның ажыл, амыдыралы база бистиң школавыска эгелээн. Черле ынчаш аныяк салгалды өөредир белен эвес үүле-херекке төлептиг үлүүн киришкирип келген башкыларны бөгүн адаары күзенчиг. А. Б. Чараш-оол, И. Е. Седипей, О. О. Седипаа, З. М. Карамашева, О К. Делег, А. М. Маланчева, А. Ш. Оюн, О. Е. Кончук болгаш тыва башкыларның он-он төлээлери ажылдап турганнар.

Тургустунганыыдан бээр бежен чылдар эрткениниң бүдүүзүнде коллектив чаа өөреникчилер чылын эгелээн. Чогаадыкчы үре-түнелдиг болур дээш тыныгыр, дилээшкиннерлиг ажылдаарын оралдажып турар бис. Бистиң школавыс районда улуг школаларның бирээзи. Бежен чыл бурунгаар 25 өөреникчилиг, чаңгыс башкылыг эгелээн школада ам 49 башкы, 479 өөреникчи хаара тутунган. Башкылар коллективи өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чогуур дешилге тургузар дээш кызымак ажылдап турарын үстүнде база демдегледим. Школа амыдыралында чаартылгалар эвээш эвес. Ол — иштиг коллективтиң, ажыл-ишке дуржулгалыг башкыларның ажылының түңнели. Ону ылаңгыя башкы ажылының тергиннери Д. К. Дарма, С. С. Кенден, улуг башкылар Э. Б. Сырат, Е. А. Седип-оол, С. И. Чаймаа, Т. А. Сартыыл, К. Г. Даныычы болгаш оон-даа өскелерниң адынга хамаарышыр бөгүн чугаалаар бис.

Өөредилге ажылын солуп, дээштиг болдурары-биле башкылзашкын классын ажытканыыс — ажыктыг эгелээшкин болур. 10-гу классты бирээзинде башкы эртемнинге сонуургалдыг 12 өөреникчи өөренип эгелээн. Эртемнериниң үндезиннериниге өөредип, кижизиг мөзүш-шыларлыг оолдар, кыстарны амыдыралга белеткээри — бистиң кол соруулгаывыс.

Клара КОМБУ.
Берт-Даг ортумак школазының директору.
Тес-Хем район.

Бичии улуска хөгжүм үжүүн өөредип, оларны башкылаары — нарын ажылиштиң бирээзи. Делгем өрээлге он ажыг кижини олуртуп алгаш, хары угда өөреди каптары болдунмас. Чүтле чаңыстап өөредири чугула. Уран талантылыг болурунга сүндулуг уругларны өөредир уран түүл школазының башкызы Чечек Хереловна Осур улустуң хөгжүм херекселдериниге Кызыл хоорайының хөй чаштарын өөреткен Бо чылын ол хөгжүм херекселдериниге өөредир дээш эвээш каш уругларны хүлээнип алган.

ЧУРУКТА: Чечек Хереловна школачы Хертек Шорваннага домра ойнаарын өөредип турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

• • •

Берт-Даг школазы тургустунганыыдан бээр 50 чыл бооп турар. Районда хоочун школаларының бирээзи 1941 чылдың күзүнүнде баштайгы өөреникчилерни хүлээп алган. Кызыл-Чыраадан, Берт-Даг-дан оолдар, уруглар биле-гге өөренип алыры-биле аная кээп, бо школаның эжиин баштай ажытканнар. Ынчан олар 25 кижи турган. Эге школаның баштайгы эргелекчизи Маскыр ол дугайын Улус чырыдышкын ламызынче 1941 чылдың декабрь 30-де ынча деп бижээн: «Тес-Хем кожуунуң Берт-Даг школазы 1941-1942 өөредилге чылының ийи дугаар уддуунуң өөредилге программазын күүсеткени —100 хуу. Шупту эртемнерге кончут эки өөренген өөреникчилер — 7, эки өөренгеннер—6, ортумак — 12, багай өөренген өөреникчи чок...»

• • •

Бичии-Уруг КЫРГЫС.
Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы.

Кижи-даа ийи школа

Бо ийи чагаа Эрзин биле Тес-Хем районнардан барык хары угда келген. Кожа районнарда — Нарын, Берт-Даг ортумак школаларынга октябрь 5 хүнүнде валчылар кажанныыдан хөй болур. Чүге дизе школалар тургустунганыыдан бээр бежен харлаар, ынчангаш янзы-бүрү чылларда ону доосканнар, башкылар ында бөгүн өөренип турар оолдар, уруглар-биле ээп ужуражып, солун чугааларны кылырлар.

«Школаныстың юбилейи, 50 харлаан» диген чугааларны бо хүннерде Нарын суурга дыннап болур. Школа коллективи аная белеткенип турар. «Бөгүнгү бо школазының канчаар түргустунганы, оон амыдыралчы оруктары, каш чыл буруңгаар аная кымнар өөренип чорааныл?» деп айтырылар солун болуру чугаажок.

Ынчан, 1941 чылда Эрзинниң эң ырак сумузу Хөндей-Аксынга, амгы Нарын суурга, эге-чада школазының түдүүн түдүп дооскан болгаш 30 өөреникчилиг, чаңгыс башкылыг школа ажылдап эгелээн. Баштайгы ол башкыны Виктор Парылович Кунгаалай даар. Башкының баштайгы өөреникчилериниң аразында амгы үеде хүндүлүг дыштанылгаже үнгеннер, ам-даа ажылдап чоруурлар база бар. Оларның чамдыктары бо: Дорлик Нурзат, Сендин Сан-Хөө, Минчээ Күссун олар мурнакчы малчыннар. Чыргал-оол Доржу совхозта профком даргазы. Янзытмаа Мангар бар-дыр, школага ол үр үеде техниктиг ажылчын бооп ажылдааш, пенсияже үнген. Оон-даа хөй хоочуннарны адап болур. Төрээн суурунуң ажылынга, амыдыралынга идепкейлиг киржип чораан, бо хүннерде бистиң аразында чок чаңгыскласстыларын өөрү чыгылып кээп, сактып чугаалажыр.

Школа чоорту чеди чыл школазы кылдыр эде тургустунган, ынчан өөреникчи саны база немешкен. Ол үеде ажылдап чораан башкылар Д. Е. Оюн, А. Д. Арапчор, И. С. Таңгыт, К. Д. Дыва-Хөө, К. Ө. Нурзат, З. П. Боратина, С. Ч. Комбу болгаш оон-даа өскелер аныяк-өскенни билиге өөредир херекке үлүүн киргеннер.

Школаның бөгүнгү амыдыралына хамаарыштыр үнү чугаалап болурул? Коллектив өскен, 524 өөреникчилиг бис, 43 башкы бар. Школаның өөредилге-кижизидилгелиг ажылының кол соруулгазы, угланыышкыны: өөреникчилериниң өөредилгеге сонуургалын бедидип кижизидери. Ол негелдени боттандырары-биле дилээшкиннерни кылып, сүмележип ажылдап турар бис. Школаның материалдыг баазазын быжыглаар хемчеглер болдунар-ла аргазы-биле алдынып турар. Класс кабинеттерден аңгыда, информация болгаш саналга техниказының 11 олуттуг клазын дерип турускан. Сески класстың бирээзинге математиканы ханыладып өөредир угланыышкынныг классты ажыткан. Ол талазы-биле салдынган соруулганы, бар аргаларны ажыглап оралдажып турар бис. Бистиң школавыс районда улуг школаларның бирээзи. Бежен чыл бурунгаар 25 өөреникчилиг, чаңгыс башкылыг эгелээн школада ам 49 башкы, 479 өөреникчи хаара тутунган. Башкылар коллективи өөредилге-кижизидилгелиг ажылды чогуур дешилге тургузар дээш кызымак ажылдап турарын үстүнде база демдегледим. Школа амыдыралында чаартылгалар эвээш эвес. Ол — иштиг коллективтиң, ажыл-ишке дуржулгалыг башкыларның ажылының түңнели. Ону ылаңгыя башкы ажылының тергиннери Д. К. Дарма, С. С. Кенден, улуг башкылар Э. Б. Сырат, Е. А. Седип-оол, С. И. Чаймаа, Т. А. Сартыыл, К. Г. Даныычы болгаш оон-даа өскелерниң адынга хамаарышыр бөгүн чугаалаар бис.

Өөредилге ажылын солуп, дээштиг болдурары-биле башкылзашкын классын ажытканыыс — ажыктыг эгелээшкин болур. 10-гу класстың бирээзинде башкы эртемнинге сонуургалдыг 12 өөреникчи өөренип эгелээн. Эртемнериниң үндезиннериниге өөредип, кижизиг мөзүш-шыларлыг оолдар, кыстарны амыдыралга белеткээри — бистиң кол соруулгаывыс.

Клара КОМБУ.
Берт-Даг ортумак школазының директору.
Тес-Хем район.

САНАЛЫҢАР МАНАДЫВЫС

«Шынның» хүндүлүг номчукчулары, силериниг-биле ам база сүмележип апардывыс. «Шын» бодунуң номчукчуларынга катап чеде бергениндей бээр улуг үр болбаан. Солуниуң үндүрүлгезин деткип, сагыш човаан чагааларны бижип турарынар дээш силерге четтиргениивисти илереттес арга чок. Моон мурнунда силерге дыннадып турганывыс ышкаш «Шынны» бир янзы кылыр дээш оон чогаадыкчы коллективи орааладжыышкыннарны кылып турарын эскерип-ле тур боор силер. Ынчалза-даа орааладжыышкыннар шуут системаже шилчиир, турумчуур апаары чугаажок. Бо бүгүге силериниң дузанар, санал-бодалынар чүдеп артык үнелиг.

«Чагдылга-92» уламчылап турар. Оон хуусаазының төмериниге чедир чаңгыс-ла ай артыкан-дыр. Хуусаа кызамадып келген. Силериниг дыка хөйүнер бистиң солуныуусту ам-даа чагдыып ап четтикпээн хире. Ийе, чагдыып алгы дет солуннар бистиң республикада безин хөй. Шилиир, боданыр аңаар болбайн аан. Ынчаныыже, эрги өнүк черле эки, аажы-чаныы-даа таныыр, сеткил-хөөнүн чаңгыс сөстеннe билчип аптар. Солуниуң эң хөй номерлерин номчукчулар силерге чедир үндүрбейн барганывысты база билир силер. Оя дээрге бистен хамаарышпас чылдагаанныр-дыр. Чогум үнмээн номерлериниг өртек-үнезин сүрүшпейн, харыы солуну деткип, оон агар саныыче гонорарын шилчидип турарлар эвээш эвес болган.

Четтирдивис.

Ынчангаш «Чагдылга-92» чоруп турар бо хүннерде номчукчулар силериниг санал-оналынар алыры-биле «Шынның» кыска анкетазын бөгүн парладывыс. Колдуунда кыска, чиге айтырыглар мында кирген. Силердей дилээривис болза, черле шүүтсүүп орбайн, дараазында айтырыларга харылаваш, «Шынның» анкетазынга» дээш, редакцияже дарый чорудуп көрүнер. «Шынның» чылда өртээ — 25 рубль 10 көпеек.

1. «Шын» солуну чагдыып алдынар бе? Чагдар деп бодап турар силер бе? Чагдыксавайн турар болза, чүге ындыгыл?

_____

_____

2. Солуниуң арыннарынга үүнүк дугайын кол-ла номчуксаар силер?

_____

_____

3. Солуннуң материалдарының утка-шынарының өскерлип турарын чүү деп бодаар силер? Бо талазы-биле силериниг саналынар үүл? Кандыг темаларны чырытса, кандыг чаа рубрикаларны ажытса экил?

_____

_____

4. Солуниуң бижикчизи болуксаар силер бе, аная үүнү бижиксээр силер?

_____

_____

Ат, фамилиянарны, аданар адын, мергежилиннерни анкетаның сөөлүнге тодаргай айтып каарынарны силерден диледивис.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.20 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.05 «Сухово-Кобылиниң херээ». Уран-чечен телефильмниг баштайгы көргүзүү. 1-ги фильм. 11.10 «Цирк, цирк, цирк». 12.00 ТМА. 12.15 «Биржалардан медээлер». 12.30 Совет телевидениниң тоогүзүнден. 14.00 Мультфильм. 14.20 «Телемикст». 15.15 «Үскүлежиишкин». Уран-чечен телефильм. 2-ги серия-зы. 16.20 Танцы. 16.40 Мультфильм. 16.55 «Биржа ужудукчузу». 17.05 «Уругларның музыка клуву». 17.35 «Чемпионнар-биле кады» 17.50 Барымдаалыг фильмниг баштайгы көргүзүү. 18.10 Соңуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Ыры дугайында сактыышкын». 19.20 «КВН уламчылавышаан...» 19.50 «Сухово-Кобылиниң херээ». 1-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Совет телевидениниң 60 чылынга тускай үндүрүлге. 22.30 — 23.50 Техчапсар. 00.30 Епископ Василий Родзянко-биле беседаалар. 7-ги дамчыдылга. 00.50 ТМА. 01.05 Аар атлетика. 01.50 — 03.00 «Сухово-Кобылиниң херээ». 1-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.00 Телефильм. 9.25 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.55 «Актриниң уран мергежили». Никита Подгорный. 11.00 «Ажыы чок чүве». 13.00 Коллаж. 13.05 «Монгуннелчек фургон». Уран-чечен телефильм. 14.10 Барымдаалыг фильм. 14.20 Концерт. 15.10 — 15.40 Ритмниг гимнастика. 17.00 «Черниң хевири». Хөй сериялыг эртемтайылбырлыг фильмниг баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 17.55 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Рынокче базыннар». Кызыл-Мажалыктың эзт комбинадының директору Г. С. Иргит-биле интервью. 19.20 «Экивелер!». Информастыг программа. 19.50 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Дирилгениниң соонда амыдырал». 22.20 Политиктиг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 Ю. Тарасовтуң киржилгези-биле дамчыдылга.

ТТ дамчыдылгалары

00.45 — 01.55 «Хоглуг уруглар». 23.55 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Коллаж. 19.00 Ажылагый дугайында интервью. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чөөн чүм».

КИНО

ОКТЯБРЬ 1-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Музыкальная фантазия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.50. «Мудрая княгиня Мандухай» (Монголия, 2 сериялыг) 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Погладь кошку за ушами» 9.00. «К/п Сказка»: «Принцесса с Луны» 10.40, 14.00. «Честь семьи Прицци» 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Сезар и Розали» 14.20, 16.40, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Восточный коридор или Рэкет по...» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

СЭТА-ның спорт медээлериниңден

ТЕННИС

Львов чурттуг чээрби беш харлыг спортчу херээжен Лариса Савченко «Санкт-Петербург кубогу» дээш делегей маргылдаазынга түннел оюнда немец спортчу Барбара Ритнерни уткаш, чемпион атты чаалап алган.

Совет теннисист херээженнер эжеш ойнаарынга база шылгараан. Аная Киев чурттуг Наталья Медведева биле Одессадан Елена Брюховец олар түннел оюнда Изабель Демонжо (Франция) биле Джо Дюрини (Англия) уткан.

БАДМИНТОН

Американың Калифорния штадының Ирвин хоорайынга эрткен чемпионатка Подмосковьеден Ирина Серова Великобританиядан Фиона Смитти түннел оюнда уткан.

ВОЛЕЙБОЛ

Волейболга Европа чемпионадының эге оюннарында ССРЭ-ниң херээженнериниң шилиндек командазы (А болукке) Болгарияның спортчуларын 3:0 санга уткан. Ол маргылдаалар Италияның Равенна болгаш Бари хоорайларында болуп турар. Аная Греция — Франция 3:2, Италия —Албания — 3:0 саннарлыг болган.

ААР АТЛЕТИКА

Кыдат штангист Ли Шибунь (56 кг) штангыны хенертен көдүрериниге делегейниң чаа рекордун тургускан. Ол 135 килограммны көдүрген. Ынчаза-даа Германияның Донаушингген хоорайынга болган маргылдаага мурнуу-корей спортчу Бун Кван Чун оон-даа эки көргүзүглүг болуп, бо удаада чемпион болган. Ол 165 килограмм шойну көдүрген.

Херээжен штангистер аразынга болгар атлет Изабела Рифатова (40 килограмм деңзилиг) маргылдааның ийи хевиринге 170 кг шойну көдүргеш, бирги черни ээлээн. Ийиги черде кыдат спортчу уруг Ляо Чунин база-ла ол хирени көдүрген. Ынчаза-даа оон бодунуң деңзизи Рифатовадан 50 грамм аар болганындан ийиги черни ээлээр аргалыг болган. Үшкү черде база-ла болгар спортчу Донка Минчева болган. Идип үндүрериниге Чунин делегейниң чаа рекордун тургускан — ол 98 килограммны көдүрген.

Чүге киржикчилер эвээжил?

спорт

Кызыл хоорайның бирги чери дээш 20 километрге чадаг чарыш маргылдаазы эрткен дыштаныр хүнде болуп эрткен. Найысылалдың Совет Тываныц 5 чылы аттыг стадиондан эгелээн ол спортчу демиселге 17 кижи киришкен.

Маргылдааның түнелиндe август айда бистиң республикага бир дугаар эрткен 42 километр ажыг хемчээлдиг марафонга ийиги шаңналдыг черни алган, Кызылдың электри станциязының төлээзи Орлан Эренчин өске өөрүн мурнай маңнап келгеш, бирги черни ээлээн. Ийиги черни Ооржак Бараңдай, үшкүзүн—Эрес Хованоол алган. Тиилекчилерге шаңнаалдарны тывыскан.

Чадаг чарыш маргылдаазынга кончут эвээш кижи киришкен четпес болган. Хоорайда күш-ажылчы коллективтер, дээди, ортумак өөредилге черлери, школалар хөй болгай. Ында чадаг чарышка хандыкшылдыглар эвээш эвес. Ындыг болганда, оларны маргылдааларга киришкирер, шилиндек спортчуларны илередир болгай. Бо талазы-биле хоорайның спорт комитеди кошкак ажылдаан. Ол ышкаш маргылдаа эрттирериниң чарлалы солуннарга, хоорайта көзүлбээн. Моон соңгаар маргылдааларны кажан, кажа эрттирерин чарлап, дыннадып турарын спортчулар, солуниуң номчукчулары күш-культура болгаш спорт организацияларының удуртукчуларындан дилеп турар. Шынап-ла, орта каттыжар апаар.

Алаш-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: маргылдааның киржикчилери.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу

БОТУЛИЗМ ДУГАЙЫНДА

Эмчинин сүмези

Амгы үеде бажык эзлери кышкы удур кат, чимис, ногаа, мөөгү аймаан дузаа, кадырып ап турар. Аъш-чем продуктуларын белеткээринин эн-не сагыыр ужурлуг үүлү —гигиена, арыг-шевер чоруктун негелдерин шынгыызы-биле сагыыры. Ындыг болбас болза аар аарыг — ботулизмден аарыг болур. Ботулизм дээрге аъш-чемден чидиг-биле хорананыры-дыр. Оон тыптыр чылдагааны — бажыңга белеткээн быжыдыр дуглаан банкаларда мөөгү, эвээш дузаан ногаалар, ыштаан болгаш кадырган балык, колбаса, ветчина, ногаа базза чимистерни шын эвес консервалап кылганыыдан хорлинанышкынга таваржып болуру-дур.

Ботулизминиң микробтары черде өзүп турар болгаш аъш-чемге черге өстүрген ногаа, чимис аймаа-биле кады кээп болур. Олар 3—6 шак иштинде хайындыргаш сугга безин дириг артып каар. Микробтар аъш-чемге өзүп көвүдээш, эне чидиг хоран—токсинни үндүрер. Ол хоран кижиниң организминче аъш-чем-биле кады келгеш, ижин-баарны чидин-биле хоранналр, өлүмге безин экеп болур. Бичии уруглар ол токсиниге улуг улуска бодаарга дүрген алзыр.

Аарыг дүрген эгелээр болгаш, хораның чемин чигеп соонда, 3—24 шак соонда карак баксыраа, чүвелер ийи кылдыр кестүр болгаш шокаранайның турун бээр. Чамдыкта кижиниң үнү тунуп, сыылааш аваар, харын-даа үн чидип-даа болур. Чүве ажыраары бергедээр, суг думчук таварыштыр төктүп эгелээр. Куску, куду олуртуру, шыгган сулараары, бажын безин утбастай бээри — аарыгның демдектери.

Бажыңга чем консервалаарын канчаар айыл чок болдурарыл? Бирги кол негелде — ногаа, чимис, кат болгаш өске-даа чем аймаан, банкаларны, крышкаларны тергиин кылдыр арыглап чууру. Мөөгү, кат, ногаа, чимисти саарлыг турар сугга чуур. Ийиде, консервалаар продуктулар үрелик эвес, үр чытпаан болур ужурлуг. Мөөгүлерни маринадтаары күзенчиг. Маринадка немээр кислота микробтарның өзерин болдурбас болгаш токсин үндүрериниге шаптыктаар.

Эзт, балык, мөөгү, морковь, свекла ышкаш продуктуларны консервалаары кончуг берге. Ынчангаш оларны бажыңга белеткевезе чогуур. Рыноктан ындыг продуктуларны консервалап каан турда, хуу кижилерден садыл алыры айыылдыг.

Ногаа болгаш чимис аймаан консервалаарда ыыдар уксус кислотазы азы лимон кислотазы, дус, чигир немээр. Ону соодукчута ыыгжаар.

Ботулизминиң микробтары болгаш токсин продуктуларны даштыкы хевирин өскертпес деп чүвени билзе чогуур.

Аарыгның эге симптомнарында-ла дүрген эмчиге баар, чигаанчыг продукт чигеп улусту дөгерезин ыыдыр.

Лидия КОМЛЕВА.
Республиканың кадыкшыл төөгүнүн инструктору.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели. «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: улетпур 3-34-49, 3-36-74; кедээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия биле күрүне комитединиң типографизы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделя 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чаргы № 989.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

КҮСКҮ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ: ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ БОЛҒАШ СИҒЕН БЕЛЕТКЕЛИ

Республиканың политикалел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнелезилеттинген

№ 165 (14665) 1991 чылдың октябрь 2, среда ● Садар өртээ 20 көп.

АК-ШАТТЫҢ ТАРААЖЫЛАРЫНДА

Сүт-Хөл районда «Октябрь 30 чылы» совхоз тараалаң ажыл-агыйларының бирээзи. Мурнуку чылдарга деңнээрге, ам тараа культураларының үшүжү болуп эки болуп турар. Ортумаа-биле ажыл-агый бир гектардан-на 8 центнер дүжүттү сүтөт чок шөлден ажаал ап турар. Чамдык шөлдерниң дүжүдү оон-даа арбыы. Бо чылын совхоз дүжүт ажаалдазыны организастыг киргеш.

Ажыл-агыйның Ак-Шатта шаныда ажыл бо хүннерде хайнымышкынны апарган. Дүжүт ажаалдазында беш комбайн, үйи автомашина, бир «Беларусь» трактор хаара түүгүнүн. Техника бүрүзү колдуунда-ла туруушкун чок ажылдап турар. Чоокку хүннерге чедир 360 тонна арбай, 50 ажыг тонна чиңге-тараа ажаатынган. Күрүнеге 70 тонна арбайны дужаарган, ону ам-даа уламчылап турар.

Келир чылдың дүжүдүне хереглээри-биле 2,5 тонна чиңге-тарааны арыглаап, шыгжамырже ургаш. Ам кызыл-тас ажаалдазыны кирипкен, оон дүжүдү хоомай эвес, чамдык черлерден бир гектардан-на 10 центнер ажыгны ажаал ап эгелээн.

Ак-Шаттың хову турлаа багай эвес дериттинген. Тараажыларның ажылдап, чурттаарынга таарымчалыг бүгү байдалдарны ында турғускан. Столовая, чүвар-бажың ажылдап турар. Повар Кызыл-Уруг Монгуштуң ажыл-иши макталдыг. Ол маңаа хой чыдарда ажылдап келген. Дүржулгазы улут, хөлү чемзиг повар.

Дүжүттү чидириг чок ажаал алырынга комбайнерлер Шулуш-оол Монгуш, Деспил-оол Куулар улуг үлүүн киирип, кызымак ажылдап турарлар. Шанга келген тараа культураларын кургадып, арыглаарынга Константин Доңгак, Артем, Күдерек Куулар, Мерген Доңгак идепкейлиг киржип, ажылга шудургу, кежээзин көргүскен.

ЧУРУКТАРДА: 31 чыл-күш-ажылчы стажтыг комбайнер Деспил-оол Куулар; Константин Доңгак арыглаан тарааның шыварын хынап тур; тараа арыглакчылары —Баян-Тала ортумак школазының бо чылгы доозукчулары Артем, Күдерек Куулар, Мерген Доңгак.

Карыма ТҮЛҮШТҮҢ фотолары, созу.

ТУДУМ-ДАА БОЛЗА, ҮНЕЛИГ

Барыын-Хемчик районуң ажыл-агыйларында ниитилел-малынга мал чемнериниң белеткели уламчылавышаан. Сөөлгү медээлер-биле районда ам ниитизи-биле 8645 тонна сиген белеткеттинген. Ол бо чылын бүгү белеткээр ужурлуг сигениниң 61 хуузу болур. Эрткен чылгы деңнелге көөрде, ол шору эки көргүзүг болур. Аная ам көк-сула, саваң болгаш дазыл чемниттиг-лер базы немежир болгай.

Ажыл-агыйлардан 3900 тонна сигении белеткеп алган «Барлык» совхоз өскелерни мурнап турар. Совхоз ам сиген белеткээр планын 81 хуу чедир күүседи бергени ол. «Дон-Терезини» совхоз 1400 тонна сигении белеткеп, планын 63,6 хуу чедирип база багай эвес ажылдап турар. Чаа тургустунган «Аянгатының» сигенчилери 750 тонна сигении белеткээш база багай эвес ажылдаанар. «Хемчиктин» сигенчилери 1765, а шекпээржилер 830 тонна сигении тус-тузунда белеткеп алганнар.

Районуң ажыл-агыйлары бо хүннерде 2154 тонна сенажты салгаш, бо хоолудуг мал чемин белеткеп алыр ужурлуг планын 74,2 хууга чедиргеп. Ажыл-агыйлардан «Хемчик» 900 тонна сенаж салыр планын 954 тоннага ажыр, а «Барлык» 1000 тоннаны салып, планын 100 хуу кылдыр күүсеткен. 200 тонна сенаж салып алгаш, планын чүгле 20 хуу чедиргеп «Шекпээр» совхоз хожудап турар.

Витаминниг сиген далганын белеткээрин базы уламчылавышаан. Районда ону ниитизи-биле 570 тоннаны белеткеп, планны 66,2 хууга күүсеткен боп турар. 280 тонна витаминниг сиген далганы белеткээр планын 350 тонна чедиргеш, планын 125 хууга күүсеткен «Хемчик» совхоз (директору Э. С. Идам-Сюрюн) эң эки ажылдаан. Оон дараазында 140 тонна витаминниг сиген далганы белеткеп алган «Шекпээр» болгаш 80 тонна сиген далганы белеткээн «Барлык» совхозтар чоруп турар.

Мал чемнинин белеткекчилери бо хүннерде силос салыры доозуп, дазыл чемниттиглерни ажаал ап, оларны дөрт сүт-бараан фермаларыныг чедирер ажылды эгелээн. Оон-биле кады саваң ажаалдазыны, ону пресстеп, сараатган алырыны бүгү хосталган күштү киргеп. Ажыл-агыйларның сигенчилери кезип, ажаал алганы бүгү мал чемин чаңгыс черге болуп, ону херимнеп, таныыларны тургузар ужурлуг. Кышкы, часкы үеде чаңгыс тудумдаа мал чемниниң үнези кайы хире улуг ийик?!

Чкалов МАНДЫЫЧЫ.

АЛДЫ ҮҮС ТОННА

Ниитиниң малынга шынарлыг мал чемнерин белеткээр дээш Тес-Хемде «Чодураа» совхозтуң ажыл-ишчилери бо хүннерде шалыпчы ажылдап турарлар.

Чыргал Кызыл-оолга удуртканн 5 кижи составтыг механизастаттынган сиген белеткээр звено Алдым-Ховуда 600 тонна сигении белеткээн. Бүрбү Ойдуптуң коданында 64 тонна, Болат-оол Шокар-оолда—48, Чавырык Каадыр-оолда — 42 тонна сигении чедирип берген.

Звенонуң кежигүннери Даш-оол Чыргал, Василий Аралдии, Борис Лодай-оол, Сергей Умбаа олар ажыл-агыйга 900 тонна сигении белеткеп бөөр хүлээлгезин ажыр күүседиринге бүүрелдиглер.

Владимир КАРТИ.

АЖЫЛЫ ДЕМНИГ

90 га черге картофельди «Хемчик» совхоз эрткен чазын олурткан. Үзеем дүжүттү ажаал алырынга совхозтуң бодунуң ажылчыннарындан аңгыда, Эрги-Барлык суурда организациялар, школа, Кызыл-Мажалык суурнуң аңгы-аңгы коллективтери идепкейлиг киришкен. Коллектив бүрүзүн 2 га черде картофельдиң дүжүдүн ажаар кылдыр хүлээндиртен. Эң ылаңгыя Барыын-Хемчик районуң культура киллизиниң шефчилери бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаан.

Хөвеемаа Хомушкута удуртканн звенонуң тарып өстүрген картофелиниң дүжүдү эки болганын сигенчилер демдеглээн. Бо звенонуң өстүрген картофелиниң дүжүдү 1 гадан-на 100 центнер болган.

Янзы-бүрү организациялариның аразында кады ажылдажылганың харылзаалары үстүп, бот-боттарынга дузадан ажык-кончаа хор эрээр бо үеде «Хемчик» совхоз биле аңгы-аңгы организацияларының демниг кады ажылы эки үлегер бсору чугаажок.

(Бистиң корр.)

АМДЫЫЗЫНДА БЕЛЕН ЭВЕС

Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң, «Тыва агропромбанк» коммерция банкызының, СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг, «Бурунгаар», ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхозтарның удуртукчуларының болгаш тускай эртемниглерниң ончүүү хуужудар талазы-биле чорудуп турар белеткел ажылдарының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга чугаалажып көргеш.

Хуужудулганы чорударынга ажыл-агыйлар удуртукчулары, тускай эртемниглер, ажылчыннар ам дээрезинде белен эвес дээрзин Президиумунуң хуралынга демдеглээн.

Хуужудулганы чорудуп эгелээриге Мөөгүн-Тайга районуң ССРЭ-ниң 60 чылы аттыг совхоз, өске совхозтарга бодаарга, элээн белен боп турар. Бо ажыл-агый сөөлгү беш чыл иштинде орулгалыг ажылдап келген. Ажыл-агыйны дээштиг чорудар талазы-биле мурнакчы арга-дуржулганы совхозта боттандырып чорудуп турар. Эң ылаңгыя от-бүле керээзи-биле ажылдаарының аргазы нептерелгей. Орулгалыг ажылдап турар совхозтуң малчыннары онүүү хуужудуп, арат ажыл-агыйын чорударын деткип турар. Боттары хуудa ажыл-агыйны чорударынга колдуунда белен, ынчалза-даа ам-даа өөренип көөр, сайтарар, шиитпирлээр айтырыглар ажыл-агыйда бар.

Карылгалыг ажылдап турар «Бурунгаар», СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтарның ажылчыннары, тускай эртемниглери хуужудулганың янзы-бүрү хевирлерин чорударынга белен эвес, күрүнеңиң дузазы чокка, боттары ажыл-агыйны чорудуп шыдаарынга олардың улуг-ла бүүрели чок. Шак ындыг байдал үүгле бо ажыл-агыйларда эвес, а карылгалыг ажылдап турар республиканың 16 совхозтарында база-ла хуужудулганы чорудуп эгелээринге белен эвес.

Эрте-даа, орай-даа болза, республиканың совхозтарынга хуужудулганың янзы-бүрү хевирлерин ап чорудар апаар. Хамык ужур хуужудулгада-даа эвес, а ажыл-агыйлар бот-тускайлаң ажылдаар ужурлуг. Рыноктуг экономиканың хоойлузу ындыг, бир эвес бот-тускайлаң ажылдап шыдавас болза, ындыг ажыл-агыйларны хаар апаар. Бот-тускайлаң ажылдап шыдаарынче бир орук — күрүнеңиң өнчүзүн янзы-бүрү аргалар-биле хуужудары. Бо чугула ажылга белеткелди республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң, совхозтарның, «Тыва агропромбанк» коммерция банкызының тускай эртемниглери багай чорудуп турарын Президиумнуң хуралынга демдеглээн.

(Бистиң корр.)

ЧАА СОЛУН

«Тыва эрткен чеди хонукта» деп аттыг чаа солунчуң бир дугаар номерин бистиң республиканың номчукчулары алган. Оон тургузукчулары «Улут-Хем» биле бүдүрүлге биле солунчуң журналист коллективи болуп турар.

Бо солун болза, ам удавас хүн бүгү үнүп эгелээр «Тываның чаа медээлери» солунчуң капсырылгазы болуп турар.

Солунчуң бирги номери он ийи арында үнген. Солун бодунуң бирги арынарындан эгелээш, ажылчы чоннуң бүгүнгү амыдыралының, ажыл-ишиниң дугайында материалдарны парлап турар. Бирги арындан алдыгы арынче кошкен А. Григорьевтиң чүүлүнде депутаттар эмгежок аазаашкыннарны берген, олар күүсеттинер туржук, дедир барганын бижээн. Ийиги арында республикага чеди хонукта чүү болган дугайында кыска медээлерни парлаан. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргеделиринге, культура амыдыралынга тураскаатканн материалдар, хөрээженнерге сүмелер, солун чүүлдер, чарлалдар солунда бар.

Бо солун кымга-даа хамаарышпас солун. Оон бир арны тыва дылга үнген. Моон соңгаар ийи-үш арынны тыва дылга үндүрери көрдүнүп турар. Солунну киосклерде садып эгелээн, ортээ 1 рубль.

АРАТ НАМЫ БОЛУР

Тываның демократтыг партиязын тургузарының организастыг комитединиң баштайгы хуралы моон мурнунда болган турган. Оргкомитет база катап чыгыш, аная организастыг айтырыгны чугаалашкан.

Республиканың хоочун коммунистериниң саналдарын барымдаалап көргеш, чаа тургустунар ужурлуг партияның устав, программазын (оларны белеткеп каан турган) эдс кылып, оон адын өскертирин оргкомитетке дуурушкан. 1944 чылда Тываның Араттың революстуг намының ажылын кандыг-даа хоойлуга даянмайн ара соксаткан. Ынчангаш ону катап тургузарының талазы-биле хөй кижилериниң саналын деткиир деп, түңнелди оргкомитет кежигүннери үндүргеп. Чаа тургустунар ужурлуг партияны Тываның Арат намы деп адаар. Баштайгы тургузукчу съездини ноябрьда эрттирер.

Кырганнар хүнүн таварыштыр

МОСКВА, сентябрь 30. (СЭТА-ның корр.) Каттышка, Нациялар Организациязының Кол ассамблеязының шиитпирин баштаар октябрь 1-де демдеглээр Кырганнарның делегей хүнүн таварыштыр СЭТА-ның корреспондентизи чамдык айтырыгларга харылап бөөрин ССРЭ-ниң Президентизи Михаил Горбачевтан дилээн. Михаил Сергеевич Каттышкан Нациялар Организациязының ол инициативазын деткип турарын болгаш ол дээш чүректиң ханыындан байыр чедирип турарын чугаалаан.

Бөгүнде бистиң «кырганнар» деп турарларывыстың күш-ажылы-биле бисте бар бүгү чүве тургустунган: күчүлүг бүдүрүлге базазы, эртем-техниктиг болгаш камгалал күрлавыр күүндери. Нарын байдалдарда олар бистиң культуравыстың үнелиг чүүлдерин, бурунгуларывыстың угаан-бодал ортинезин камгалап арттырар дээш хөйну кылганнар. Чогумна олар дайынның аар үүрезиниң боттарынга чүктеп, дайын соонун хоозураашкынын ажыл эртериниге бүгү чүүлдерни кылган дээрзин бөгүнде товар эвес таварыштарда уттун турар бис. Эрткен үеге бис кандыг-даа хамаарылалыг болуп-вусса, улуг салгалдарның салыышкынын удуртукчуларының частырыларында, оларның ажылдыышкынарны-ла күш чок болдуруп шыдавас ужурлуг деп, ССРЭ-ниң Президентизи демдеглээн.

ССРЭ Президентизиниң Төп телевидениеге интервьюзу

ССРЭ Президентизиниң корреспондент-биле беседазын Төп телевидение дамчыткан.

Корреспондент: Михаил Сергеевич, республикаларның суверенитеттерин барымдаалап көөр болза, чурта хөй эрге-чагырганың байдалы тургустунган-дыр. Мындыг байдалдың үезинде ССРЭ Президентизиниң боттуг эрге-чагыргазы кандыгыл база республикаларның экономиказын эргелеп башкарарынга төптүү салдар чедирер арганы кандыг болур ирги?

М. С. Горбачев: Моон-биле холбаштыр хамыктың мурнунда Күрүне чөвүлелиниң дугайын болай-дыр мен, өскө чурттуг президентизи болгаш республикаларның президентилери азы Дээди Советтериниң дарганы дем-биле ажылдап турар. Иштики болгаш даштыкы политиканың эң чугула бүгү айтырыгларының талазы-биле шиитпирлерни ол орган хүлээп алыр эргелиг. Күрүне чөвүлелиниң даалгалары болгаш хүлээп алган шиитпирлери экономиктиг керээ белеткелиниң баштайгы үе-чадазын доозар арганы берген. Ук керээге ат салыр кылдыр эң-зинге чедир ону белеткээр дээш республикалар талаалекчилерни Москвага чыглыр. Баштайгы түңнел ол-дур. Ол дээрге эң чугула түңнел-дир.

Корр: Ам тодаргай айтырыг. Аная кажан ат салдынар деп бодаар силер?

— Экономиктиг керээге бе?

Корр: Ийе.

М. С. Горбачев: Октябрьның баштайгы он хонуунда ат салдынган турар ужурлуг деп санаар мен. Эрге-чагырганың эвилел структуралары республикаларның күштерин каттыштырып турар болганда, олар моон мурнунда турган эрги структуралардан ылгалдыг болуп турар. Ынчаарга чугула документилерни республикалар найыгсылалдарынга хүлээп алыр, ужуражмышкынмарны-даа организастаар чаңчылды тургузары чугула. Ол керээге ат салыышкының Алма-Атага кылыр боор бис.

Корр: Дараазында айтырыг. Чурт шынгыы хамаатты чорулдээзиниң байдалында турып турар, ол чорулдаа улам ханылаар угланыышкынныг. Ындыг байдалда эдер, ону чогумчалыг болдурар талазы-биле президент программазы кандыг болуп турарыл?

М. С. Горбачев: Өскелер-биле бир домей, ол байдалга хамаарыштыр сетилим дыка дүүрүп турар. Ол айтырыгны Эвилел керээни болгаш Экономиктиг керээ-биле холбаштырбышаан, экономиктиг эвилел-биле республикаларның күжениишкиннерин каттыштырып турган, ходелир, ниитилелде дүшкүүрлүг чорукту чайладыр бодап турар бис. Дүшкүүрлүг чорукту чайладыр талазы-биле политиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле хемчеглер база алдынган турар ужурлут. Ынчангаш ындыг чорулдээлерни чайладырынга, чижээ, Россияның болгаш Казахстанның удуртукчуларын киирштирер дугайында август болуушкуннарының мурнунда-ла дугурушкан бис. Ол дугуржулга узамдыкан Даг-Карабахтың айтырыгынга хамаарышкан.

Эң-не кол чугула сорулга — чурттуң бүгү девискээрлеринде эң берге айтырыгларны шиитпирлээри-дир. Эрге-чагырга дугайында, политиктиг күштерни эде тургузар дугайында айтырыг тургустунуп келген девискээрлерге ук айтырыгны хоойлу саугаар, конституция аргазы-биле шиитпирлээри чугула.

Корр: Сөөлгү айтырыг. Президентиниң чанында Политиктиг сүмележилге чөвүлели тургустунган, оон составында чуртта билдингир кижилер киргеш. Бүдүрүлгечи чорудулга чөвүлели база тургустунган. Ол органнар силерге кандыг боттуг дузаны чедирип болурул?

М. С. Горбачев: Политиктиг сүмележилге чөвүлелиниде кижилер-биле Президент доктаамал ушуражып, сүмележир аргалыг, оларның билиниге, дүржулгазынга даяныр. Олар Президентниң байдалды ылаңгыг билип алырынга, шын шиитпирин хүлээп алырынга дузалаар. Частырыгларын чайлаарынга база дузалаар.

Корр: Бодунуң авторитеднин күжү-биле ниитилелге тодаргай салдарны база чедирер бе?

М. С. Горбачев: Чугаажок. Президентиниң чанында ийи чөвүлелди тургузар дугайында чоокта чаа чугаалаан мен. Биргээзи, бүдүрүлгечи чорудулгага ийиг бөөр хөй-ниитичи чөвүлел болур. Экономиканың бүгү секторлары, бүдүрүлгечи чорудулганың бүгү хевирлери чөвүлелге киргеп турар. Ол черле чугула болур. Президентиниң чанында Чер реформазының талазы-биле чөвүлел база турар. Ук чөвүлел аграр секторунуң төлөөлекчилериниң тургустунар.

Корр: Интервью бергениңер дээш улуу-биле силерге четтирдим.

(СЭТА).

ССРЭ-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң даргазының бирги оралакчынга Е. М. Примаковту томуйлаар дугайында.

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВЕЛЕЛИНИН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

Күрүнеңиң айыл чок чоруунуң разведка ажылын боттандырар органнарын эде тургузарының болгаш ол айтырыглар талазы-биле бот-тускайлаң күрүне органын тургузарының эргежок чугулазын кичээнгейге албышаан, **доктаадырым болза:**

1. ССРЭ-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң даргазының бирги оралакчызынга — 1-ги Кол эргелелдиң начальныгынга Евгений Максимович Примаковту томуйлаар.

2. ССРЭ-ниң Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң составындан разведка органнарын үндүрер дугайында саналдарны чеди хонук хуусада киирип кээрин В. В. Бакатинге, Е. М. Примаковка дагзыр.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.

1991 чылдың сентябрь 30.

РСФСР-ниң Президентизиниң чанында Күрүне чөвүлелиниң туружу

Мурнундагы ССР Эвилелиниң аңгыламын башкаланырының чорудуу сөөлгү үеде чамдык девискээрлерде ында доктаамал чуртта турар Россия Федерациязының улустары-биле этниктиг харылзаалыг хамаатыларның эргелерин кызар чоруктар-биле холбожып турар апарган. Оон-биле холбаштыр РСФСР-ниң күрүне эрге-чагырганың дээди органнарынга, РСФСР-ниң Президентизиниң болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының адынга хамаатыларның хомудал бижиктери кээп турар.

Улустарның бот-догуннаан эргезин болгаш аная үндеезиш ССРЭ-ниң составында турган республикаларның хамаарышпас чорук дугайында оларның чарлаалы аңгыларын хүндүлеп көрбүүшаан. РСФСР-ниң Күрүне чөвүлели РСФСР-ниң девискээриниңден дашкаар чуртта турар, Россия Федерациязының улустарынан ужуталган орус болгаш өске-даа национал хамаатыларның эргелерин, амыдыралын, ат-алдарын болгаш төлептиг чорукун камгалаар дээш делегей эргелериниң нормаларынга көрдүнген хоойлу саугаар бүгү аргаларны болгаш хевирлерни Россия Федерациязы ажыглаар бодалдың бадыткап тур.

Россия Федерациязы бодунуң талазындан оон девискээриниде чуртта турар кижилерге хамаарыштыр оларның хамааты байдалы болгаш национал хамаарылга ноокка, үстүнде адаттынган нормаларын болгаш чорудуларны шыдаар сагыырын хүлээнип тур.

Рынок болгаш АМЫДЫРАЛ

АЖЫЛ-ИЖИҢЕР КАНДЫГ-ДЫР, АРАТТАР?

Элегес-Аксы суурнуң үстүү талазында, хем уңында, алдыналдыр саргарын эгелээн үүштер-биле бир талазындан бүүзеленген хонашта үш өг турар. Кызыл районга арат ажыл-агыйны бүштай эгелээн Ооржактың аал-ораны ол.

Арат дээрге аныяктарга чаа сес. Мурунда Тыва Арат Республика турда, мал болгаш чер ажылдыг, хуу ажыл-агыйлыг улусту ыяа дээр турдувус. Ам ол сестү хүн бүрү чугаавыска, солун, сеткүүлдеривиске, телевидение база радио дамчыдылгаларына база катап ажыглап эгелей бергеи бис. Алыс утказын алыр болзэ, Моолдун, Тываның (мурунда) база Кыдаттың Иштики Моолда мал, чер ажылдыг улустарын араттар дээр. Бистиң Тывада арат ажыл-агыйлыг чоразынар, ону көргеннердээ бар. Рынок, саарылга үеэниде ажыл-агыйның бүгү-де хевирлерин хөгжүдер деп — бистин бир кол сорулгавыс ыныг.

Амгы болгаш шаандагы араттарывыстың ылгалы чүл? Мурунда болза арат кижи хуузунда мал-маганыг, тараа тарыыр шөлдерлиг, мал олары кыштаг, чайлаг, күзег, чазаг аайы-биле коллуунда хуваалдалыг, аваа быжыглаттынган болур. Ол ышкаш хуузунда ажыл-агыйдан үндүүг төлөөр, продукциянын болуп база дужаар. А амгы араттар черни акт ёзуталар хүлээп алыр, ыыдыг ажыл-агыйны тургустувус деп кайы-бир Советке бүрүткедип, банкыга ёзар сан ажыдын алыр. Черниң хөлезинин доктаатка чурум ёзуталар чоорту төлөөр. Акша-орулгазы чүге болуунуң киргеи, саткан продукциязындан хамааржыр. Бот-башкарылгалыг.

ЭГЕ БАЗЫМНАР

— Бисте арат ажыл-агыйны бо чылдың майда ажылдап эгелээн — деп, Сукпак көдээ Советинин даргазы Шангыр-оол Самбууевич Ондар биске тайылбырлаап, оон баштайгы түннелдерин допчулап танышты-рган. 250 гектар черни коллективке быжыглаан. Арат ажыл-агыйны Кирилл Мааевич Ооржак удуртып турар. Ол боду механизатор, чолаачы. Мурунда Барыын-Хемчик районунуң «Дон-Терезин» совхозка ажылдап турган. Амыдырал аайы-биле ам Кызыл районда келген. Уругларынын иези Сукпак суурнуң школазында башкы.

Арат ажыл-агыйны организастаар дугайында чугаа тыптыы, ол талазы-биле хоойлудүрүм үнүп кээрге, К. Ооржак кады төрээн акызы Даказар-биле база ада-иезиг Маай Сүрүкович, Александра Монге-Төреевна, ут-базы Бичин-кыс Кыргысовна, честези Дөрбетей Темир-оолович база дүнмаларыбиле сүмележип, дугурушкан. Чок, олары дораан-на чөпшээ-режи бербээн. Далаш куске сүтке дүжер. Шынап-ла, дугуржур, сүмележир, шиитпирлеп айтырыглар-ла хөй. Чогум арат ажыл-агыйны канчаар организастаарын дээр дугайында барын көрүп апкы дег дужулга республикада база чок.

Арат ажыл-агыйынга киириштирер дээн кол-кол төрелдери Барыын-Хемчикте, мал-маган кадарар, сиген кезер черни кайын алырыл, чүгле хол-даян болурга база хоржок, техника херек, оон өртек-үнезин кайы хире болурул, кымдан садып алырыл? Арат ажыл-агыйны тургузарга, оон удуруу чүү хире болурул? А тептиниг ап болур чүүлдери база бар-ла харын төрелдери бөлү боду ажок ажылгыр, утба-честези малчынар, адаезин база кежээ, ыыдамык улус, адазы чолаачы. Кады төрээн дунмазы Орлан чолаачы, тракторист. Төрелдерин алыс-ла ажылгыр болгаш карманында акша-тегериктиг. Боттарының бода база шөөр-даа малы баштайгызында четчир.

риалды кайын алырын сонуургаарывыска, 8 муң рубльбиле кыштар садып алган. Оны бускаш, көжүрүп эккелген. Ам тудар. Хуусаг эвээш. Ынчалза-даа бо ажыл-агый аажок кызымак, чүткүлдүг. Оолдары ада-иезиниң бажынын Барыын-Хемчиктен сөртүп эккелгеш, тудуп берген, демнег боорга ыыдыг.

Бис араттарның аал коданынга чорун турувуста, өдек кыдыында бир сараат сиген бар болду. Шынарының эвизин магададывыс. Кижи болу-ла кызыдар болза, мал чемин, барын-барын бо чылын хөйү белетken ол болурун ол араттарның ажыл-ижи бөдүткан тур ышкажыл.

Кирилл Ооржак ол хүн трактorун мунуп алгаш келди. Кызылда бир кооперативке ажылдыпкан турган улус-тур. Ам-даа бөлүүнмээн сигеин бар, оске улузун Кирилл Мааевич эвилелдеп турду. Чаа тургустунган болгаш, боттары база-ла оске өөрүнден ажылып, диленкир. Бут кырынга

Эге базым черге берге. Ам удавас кыш дүжер. Ол дээрге ёзулуг улуг шылгалда. Ону онча-менди эртип алырга, тыныш ажыыр. Бир-тээ, чаа тургустунган болганда, хамыктың мурунда кыштаг, мал чемни херек. Ынчангаш бо арат ажыл-агый 100 тонна сигеин хем уңунда эрыгдан, алаактардан кезип алган. 40 тонна комбикорму дүжүрүп каан. 40 хаваа садып алыр. Оон кажаазын база тулуп доозунган. Ажыл-агый ийи баазалыг болур. Бирээзи Кызылдың чанында Серебряпка хемчигештиг кыдыында турар. Аваа хаваанны, кушту азыраар. Кажаа-хораззы белен. Аваа улуг назылыглары — ада-иезиг кыштаар. А ийи дугаары — инектин, шөөр малдың кыштаа. Ону амгы турар черинин чоотунга тудар.

Ыяш болгаш өске-даа мате-

чалза-даа бо ажыл-агый аажок кызымак, чүткүлдүг. Оолдары ада-иезиниң бажынын Барыын-Хемчиктен сөртүп эккелгеш, тудуп берген, демнег боорга ыыдыг.

Бис араттарның аал коданынга чорун турувуста, өдек кыдыында бир сараат сиген бар болду. Шынарының эвизин магададывыс. Кижи болу-ла кызыдар болза, мал чемин, барын-барын бо чылын хөйү белетken ол болурун ол араттарның ажыл-ижи бөдүткан тур ышкажыл.

Кирилл Ооржак ол хүн трактorун мунуп алгаш келди. Кызылда бир кооперативке ажылдыпкан турган улус-тур. Ам-даа бөлүүнмээн сигеин бар, оске улузун Кирилл Мааевич эвилелдеп турду. Чаа тургустунган болгаш, боттары база-ла оске өөрүнден ажылып, диленкир. Бут кырынга

мыктың мурунда андазын, сиген кезер машина, алтка сөртүр грабль негеттиниг түгер, Ике, оларны тыптынып, садып алыр талазы-биле чугаалажып турар. Солярка, бензин алыры база-ла ыыдыг белем эвес.

Өг кырында эттеп каан аяк алгыларны көргеш, моон сонгаар тон даарап саарының аргазы үү ирги дээрзин сонуургалдывыс. Улуг назылыг тыва хөрээженнер алгы-кештен хем даарап турда шевер-де болгай. Александра Монге-Төреевна бо назынында, шинаап-ла, чеже тонну даараваан деп. Бир-тээ, бот-тускайлан арат ажыл-агыйже шилчээн болганда, сагыыгыр, туттуугур болур херек. Ынчангаш хем даараарының дугайын база бодап турар улус чорду. Шын-дыр. Садыг-магазинден тон садып

шыдаар. Кирилл Ооржак чоокта чаа Кукгуртугган 18 баш болза мал садыг эккелгеш, оларны Эрзинин Нарынга чедир сүрүп, чаваг 70 километрни ажы Ким-оол Мөнгүш-биле эрткен. Кайы хире ыыдамыктыр. Ол дээрге тайга-таңды, арт-сын ажылдыр чер.

— Моон сонгаар бир сорулгавыс болза, мал чеми тарыыр бис — деп, Кирилл Мааевич таймылбырлады. Ынчалзаа-ла канчаар, эки баазаа чокта арат ажыл-агыйны хөгжүдүп ыыдаваа. Оон ангыда, инектери тыва уксаалыг. Ынчангаш продукциязы пат. Уксаанны чоорту эвилелдиг, кодаанны чаартыр.

— Бо ыыдыг инектер болза эки-дир ийин — деп, Бичиккыс Чалбаа чугаалады. Көөрүүске, шынап-ла, симменталь уксаалыг 4-5 хире инек одекте дыштанып чыырлар. Олар кымныыл? Кожазы тараачын ажыл-агыйлыг кижиниң болду. Араттарның аалынга 3-4 даа хона берген, саар инектер эмиглери-ле берге-дээн. Ужуун Бичии-кыс Кыргысовна ужуктай сагган-даа, а бирээзиниң эмин шуут ыжа берген, саар дээрге чаглатпас болган. Ол малдарны бо улус көөрген турулар. Ынчаламайн канчаар, эвилелиг ооруу көрем, малы чер хонаттап турда, кээ сүрүп албас-даа. Тараачын ажыл-агыйжы кижи ыыдыг боор бе?

Бо араттар Кызыл районуң төвүнде «Тулугжу» деп кооператив-биле база харылзаалыг улус болду. Ыыдыр. Бот-болунга дузалаар херек.

— Чайын мал кадарар черивис-ле берге. Изиг черге өөренмээн мал берге-дир — деп, Орлан бистиң чугаавыска киришти.

Барыын-Хемчикке Улуг-Актың серии тайгазынга өөренген мал ынчаламайн канчаар, ол хамаанчок араттар боттары база изиг берге-дээн турганын дыннаттылар. Ажырбас он, кижи-даа, мал-даа чоорту өөрени бээр дээрзин оларга чугаалап, оожуктурдувус.

Бо араттар-биле чугаалажып олура, ажылым олар ыяк хуваажып алган, ыыдыр улус-тур деп билдивис. Ийе,

грамм саргааны 8 рубль дээн. А бисте, хөөрайда, ак-саргаанны өртээ 27 рубль ышкажыгай. Чүге ындыгыл? Арыг суттен кылган саргаг дээрге төрүүн шынарлыг болгаш хоолдуг. Келир чылын райго ону болзаар, бир янзы көөр болза эки хевирлиг.

Чогум дужаар өртектер, үндүүг дугайын чугаалажы бээриивиске, баштайгы беш чыл дургузуда ажыл-агыйдан кандыг-даа үндүүг тыртпас дээрзи билдинди. А дужаазан аъш-чемниң өртээнин 15 хуузу райлога орулга боол кирер. Кеезеде ынчаар айыткан.

Бо чайын дужаары биле чоруткан сүдүиден ийи фляганы магазин ажыдын каапканынга хомудазылар. Хайырган тергиин сүт! Арыг продукциязы чоорту ковуудээрге. Кызылга бичии сагыжыгаан ажыдын алыр болалдыг улус чорду. Ол-дур харын. Ажылишин кижилеривис мал-маганны хөйү азырап, бисти чемгерериге үлүг-хуузун киирген хөрүм. Саарылга экономиказының аргазы ол-дур.

Арат ажыл-агыйнын кежигүннери-биле чугаалажыр-выска, оларның сеткил-сагыжы шуптузунуу омак-сергек. Боттарынга бүүүреллер.

Араттар чугаа-соттуг, үнген-киргеи, аралашкан чонуңга эвилеп. Азыраан малының сүдүиден кылган саргаанны, өремеин, быштакты, аргажыны салыр. Далган кылыр тарааны кайыын харын сидып алыр чоор дидилер. Ол талазы-биле сүмелеливис. Эки улуска дуза-ла кадарын бодаар болгай бис.

Элегес уңунда араттарның ажыл-агыйы, баштайгы базымнары мындыг-дыр. Оларның дужулгазы эвээш-даа болза, арат ажыл-агыйларны организастаар дээннерге дуза болур боор деп идегелдивис.

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТАРДА: Биче-кыс Кыргысовна биле Александра Монге-Төреевна сүт тыртып турлар; арат ажыл-агыйының удуртуучузу Кирилл Ооржак; арат ажыл-агыйының мал-маганы.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

МОСКВА, сентябрь 30. ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев Австрия Республиканың канцлери Франц Враницкий-биле ужурашкан. Найыралчы ажык Сеседага олар Европада амгы байдалдың дугайында, бодунуң төөгүзүнүң чаа үечадазыынче кирген бистиң чуртувуста байдалды колдай сайгарбышаан, чугаалашкан.

МОСКВА, сентябрь 30. Иван Силаев ол кежээ Алма-Атаже ужудупкан. Чурттун улус ажыл-агыйының оперативтиг эргелеп башкарылгазының талазы-биле комитеттин даргазы, келир үеде республикалар аразының экономиктиг комитединиң удуртукчузу аңаа республикаларның удуртукчуларының ужуражыышкынын эрттирер. Ол ужуражылгага киржир чөпшээрелин 11 республика медеглээн.

Октябрь 1-ниң кежээзинде ужуражылганың киржикчилери Нурсултан Назарбаевтың чалааны-биле Байконур космодромче ужудуптар, олар аңаа октябрь 2-де толсвилеттинген Казахстанның ужудукчу-космонавтызы киржилелиг экипажтың космосче ужудуп үнерин сонуургап көөр.

АЖЫЛ ЧОКТАГНЫҢ САНЫ 1995 ЧЫЛДА 70 МИЛЛИОН АЖЫП БОЛУР

ТОКИО. (СЭТА-ның корр. Василий Головнин). Совет үлетпүрге чаа улуг акшалаңдырыышкын кыдыымас болза, 1995 чылда ССРЭ-де ажыл чоктарның саны 40 миллион ажар, ол чорук чуртка социал турум эвес чоруктуң күштүг фактору апаар. Шак ындыг дувуренчир санаашкынны делегейниң ажыл-агыйжы бөлүктериндe үнелеашкинин дыанап чаңчыкканы Барыын чүктүң ийи сураглыг шинчилел төптери үндүргеи, ону Японияның «Нихон кэйдзай» деп кол экономиктиг солуну парлаан.

Лондонда «Кредит соисферст Бостон» деп инвестиция банкызының санап турары-биле, чуртта 3 миллион ажыл чоктар бар деп ССРЭ-де парлаттынган саптүннер дыка кыыра боор турар. Оон санап көргениби-биле, Совет Эвилелинде байдал оон үшчок парын, чүге дээрге ажыл чоктар ам бешин 7 миллион ашкан. База-ла Лондонда турар «Морган стенли Интернешнл» деп сураглыг шинчилел төвү 1991 чылда бешин биске ажыл чоктарның саны 16 миллион ажар деп догаараан.

Депутаттарның кичээнгейинге ӨӨРЕНИП КӨРЗҮН

«Шын» солунга сентябрь 24-те парлаттынган «Улус судуларының негелдези» деп чүүлдү номчааш, аңаа хамаарыштыр хуулда бодалымны илереттим. Оларның кол негелдези — РСФСР-ниң Компартиязының республика комитединиң турган бажыңы Кызыл хоорайның улус судуга дамчыдып бээрин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинден, Дээди Советтен негээн болду.

Хоойлу ажилдакчылары хирезинде ындыг негелдени канчап кылыр улус боор? Рескомнуң турган бажыңы дээрге архитектураның болгаш культураның тураскаалы-дыр. ТАР-ның төвүнге баштайгы туттунган бажыңнарның бирээзи ол-дур. Ыдыктыг тураскаал бажыңга канчап улус байысаар, судаар чүвел? Хоойлу ажилдакчылары хоойлу-дүрүмнү эки-ле билип чүве ыйнаан. Оларның ындыг дилээн деткивес кижи-дир мен.

Моон хууда саналым ол бажыңны республиканың Алдан-Маадыр чурт-шинчилел музейинге берзе эки боор. Музейде чүгле тыва чонның төөгүзү, байлаа эвес, а өске чонның байлаа база шыгжаттынган болгай. Даштыкыдан, Совет Эвилелиниң кайы-даа булуңнарындан келген аалчыларывыс, чонувус бир дугаарында музей кирип, уран чүүлү, культураны-биле танышып турар. Ынчангаш улус депутаттарындан база культура ажилдакчыларындан депшитпеннивис Михаил Куулардан дилээвис бо бажыңны музей кылдыр бээрин шиитпирлээрин чедип алыры. Республиканың улус депутаттары бо айтырыгны шиитпирлеп турган, моон бо чагаамны өөренип көөрүн дилеливис.

Анчыма КАЛГА-ООЛ.

ШЫНАРЫ БАКСЫРАП, ЧҮГЕ ҮЗҮКТЕЛИ БЭЭРИЛ?

Хлеб — кандыг-даа өг-бүлениң кол чеми. Ол чокка чаңгыс-даа хүн амыдыраары нарын. Ылангыя амгы рынок үеэзинде оон бүдүрүлгези бичии-ле үзүктели бээрге аны шынары баксыраарга, чурттакчылар дувуреп үнер бис. Бир чеже дувуреллиг сагыш-сеткиливисти хлебти кылып бүдүрүп турар кижилерже шамнай бээривис чажыт эвес болгай. Ынчаар оларже буруудадыышкынны согеп болбайаан. Кандыг-бир четпестер көргенивисте чылдагаанын тодарадып албайы, даап бодаашкыннар-биле буруудады бээривис база чаңчыл апаргаан. Ынчалзажок шуугаарының бетинде ылавылаар, боданыр, чылдогаанын тодарадыр болза, харын үүлеерек бүдер болду дег. Шаклаа ындыг бодал-биле Кызылдың хлеб заводунга чедип, анда коллективтиг ажылчыларының ажыл-ижинин канчаар чорун турарын көрдүм. Оларның чамдык удуртукчуларыбиле база ужуштум.

— Дорт бригада дүн-хүн дивейн, ээлчежип ажылдап турар бис. Бригада бүрүзүнде электрик-биле 10 кижи бар. Мында колуунда аныяктар хаара туттунган. Хоочуннарган чүгле ийи-ле кижи бис. Хоовай чурттакчыларынга хлебти үзүктелдирбейн хандыраарының аргазын кылып, болдуннар, чаавы-биле ажылдап турар бис. Бегунгу байдалыысты көрүнер даан. Хлеб бүдүрер үш агрегаттың чүгле бирээзи ажылдап турар. Бирээзи бо эртен турупту. Ол агрегаттың далган быллаар кол өзээ үрелген. Слесарь кылып тур. Белеткен алган далганывыстың быжырар үеэзи эрте бээр ийне — деп, шөлээде мастерниң орнун солуп турар, № 1 бригаданың бригадири К. Х. Хомушку дувуреп чугаалады.

Оон дувурелинге каттышпас аргажок. Чүге дээрге, хоорайның муң-муң чурттакчылары, хөй-ниитиниг чемненилге черлери оларның бүдүрген продукциязын четтикпейн манап орар. Бүдүн улут агрегатты ажылчын турушка киирери амыр эвес. Ынчалзажок слесарь үрелиишкинин кылыпса-даа, хереглекчилерге хлеб 8 тонна чедир бүдүртүүмээн. Сентябрь 25-те ийи агрегаттың бирээзи үрелиишкининг ажылдаа-ымнан, ажылдың бүдүрүкчүлүг байдалы мындыг болган. Ол агрегат ажылдай берзе-даа, далган быыгаар доскаарның дозунден, далганы савалаарга үлей каар чериниң белеткээн далган сыстып төнүп турар. Бир эвес ону септеп-селип турум алыр болза, чурттакчыларга хлеб хандырылгазы чедишпейн баарын чугаалап турдулар.

Хлебтиң шынарының баксырай бээри чүгле агрегаттарның үрелиишкининдеи эвес, а келир далганың шынарындан база кижилериниң ажылчын турушталарына ак сеткилдиг хамаарылгазындан база болур. Чогум ажылчыннарда ажылынга брак болдура бээр кижи чок. Бир эвес ындыг тавырылга турып көөр болза, шалың акшазындан тыртар. Ареида аргазы-биле ажылдап турар болгаш аныяктарның ажыл-ижи чаңгыс демниин кардум. Сентябрь 26-да Алдын-оол Хертектиң бригадазы ажылдап турду. Оон бригадазында 5 оол, 2 кыс бар. Бригаданың кежигүнү Эрес-оол Аймаа-биле ол чайланы бээрге чугаалаштым. Бир агрегат 12 шак дүргузунда 11 тонна хлебти быжырып турар. А ийи агрегат ниитизи-биле 22 тоннаны бүдүрер. Мынчап кээрге оларның ажылижи чай-кызыг чок. Кайыдаа агрегаттарны туснай хептерге быжырган хлебтерин уштур механизми ажылдавас. Моон үржүүндан хлеб быжырыкчылары оларны хол-биле уштуп, оны каар турштарыйче дамчыттышаан, хосталган хептерни ус-биле чаап белеткээн, ажытхан далганы улей каар каар. Аныяктарның ажылы амыр эвес, чымыштыг. Аңаа шын сеткилинден ажылдап билир, бергелерге торулбас кижилер ажылдап ыыдаарын көрдүм. А Хертектиң болгаш өске-даа бригадаларның удуртукан аныяктары чонга багай эвес үлүүн киирип турарын, ында хосталган профовилел комитединиң даргазы Г. С. Ондар чугаалады.

Эрткен айның ортан үеэзинде аъш-чем болгаш хлеб магазиниериниң дашты чаагай, а ишти чиг хлебтер садып чиген чурттакчылар утпаан боор. Оон кол чылдагаанын бригадир Каракыс Хертековна тайылбырлап. Кызылдың далган дээрбелээр комбинадындан ол хүннерде келген далганың шынарын бижээн саазынларны көргүстү. «Подольск» сорт, чаа дүжүттен белеткээн далган деп 16-17 хүннериниң бижиинде ындыг. Чаа дүжүттүн далганың дүрүм ёзугаар алаан чыттырган ажылаар. Бо удаада ол чурум сагыттынмайн барган. Чүге дээрге чемге хереглээр өске далганы чок. Ынчангаш ону ажылаан боор дижир болдулар. Чамдык магазиннериниң дедир эвиткен чиг хлебтерин сухарей кылдыр белеткеп турар болду. Ону хереглээн ажыл-агыйлар-биле дугурушкаш садып үндүүп турар. Ынчангаш бо бегге үеле черге каар аъшчем турбаан биллдингир.

Чурттакчыларга бараалгадыр хлебтиң шынарын акижидер дээш коллектив кежигүннери болдунар-ла аргаларны ажылдап турар. Чаныда сүт заводунган сүттүн сарыг-сүүн бидонларга дажыглап эккеп, далганың ажытхынын таарыштырып, хемчеглерин ап келген. Ынчалзажок сагышка демей четпейн турарын Кара-кыс Хертековна чугаалап орду.

Бирде сүт кислотазын, дрожжини-даа арбыдадыр холуп, далган хөөдер ажыктыны белеткеп ап турар. Ындыг-даа аргаларны ажылдап турбуже, хлебтиң шынары чогуур деннелинге четпейн турар. Мынчап кээрге келген далганың шынарындан база улут хамааржыр. Ынчалзажок ол бүгүте чылдагааннап орар эвес, чонну хлеб-биле хандырар кол чер болганда, хүн-дүн дивейн бригаданың кежигүннери кызып ажылдап турар.

Ында ажылчыннарның ажылын, оларның ажыллаар агрегаттарының амгы байдалын көөрге мындыг-дыр. Хлеб заводунуң директору В. А. Тян база тараа болбаазырадып кылыр болгаш тараа хүлээп алыр бүдүрүлге каттыжыышкынының чиптиг директору А. А. Рудольф олар-биле ужуражып, байдалды чугаалаштывыс. Агрегаттарның туруушкун чок ажылдаарының аргазын тып турар. Бүдүрүлге чаа арга-биле ажылдап киргеи болганда, артык кезектер тыптынары ындыг-ла белен эвес. Колдуунда күрүнеиниң хандырылга чериниң хандыртынын турар.

Заводта санитарлыг байдал чогуур деннелинге эвес. Бүдүрүлгениң ажылчыннары дээрге ажылдаар чериниң ёзулуг ээлери болур ужуурлуг. Ол кончуг чөптүг. Ынчалзажок ниити корум-чурумну удуртукчуларның талазындан шылгыырадыр ужуурлуг. Барган ийи хүнүмде девискээрниң чурттакчылары азы оон-моон келген машиналыг улус дорт-ла заводче киртеш, хлебтерни боттары хол-биле шилээш садып алыр болду. Бо дээрге санитарлыг байдалга дүүшпес дээрзин үстүнде адааным удуртукчулар билир хирезинде, моон сонгаар ону чурумчударын-даа ыытташпадылар. Ол-ла хүнерде Кызылдың станциязындан эмчилер чорааш, ол болгаш өске-даа байдалдың санитарлыг негелдеге четпезин демдегледи. Удуртукчуларга база дыынаткан. Чурттакчыларның хлеб-биле хандыртынар чаңгыс-ла черин санитарлыг байдалы чогуур негелдеге дүүшпес дээш, дораан хаап кааптары болдунмас.

Бүдүрүлге орулгалыг ажылдап келген. Дүн хүн чок ажылдаар ажылчыннарның кадыкшылын быжыглаарыйче база оларның амыдыралын акижидериниче сагыш салдынып турар. Бо чылын боттарының акшазы-биле «Азаче» 50 кижи аянчорук кылган, «Заря» теплоходту 5 муң рубль-биле хелеелээш, 65 кижи ийшкулаа каттап чорааш. Дус-Хөлге — 12, Есентуки, Сочи, Ялта, Белокуриха курорттарынче коллектив кежигүннериниң чамдызы дыштанган.

Балгазын чоогунга 3 га черге картофель тараан. Бу-бүүлге бүрүзү тараан черлериниң багай эвес дужуттуг алган. Бүдүрүлге чери Сукпакта 200 хаваныг. Ажылчыннар оон ёзут-биле хандыртынын турар. Социал амыдырында кижиге чурттаарынга эң кол байдал — бажыңныг болуру. Ындыг бажың оочурунда 116 кижи бар. Бүдүрүлге ажыл-агыйжы арга-биле ийи аал чурттаар 3 бажыңны тудуп турар. Ол ам ажылдалга киирер. «Спутник» болгаш ол чарыкта 14 квартиралыг 7 бажыңны ажылчыннарга үлегилепкен. Ниити чурттаалга бажыңын база тудуп турар. Моон алгаш көөрге бажың айтырыы чоорту шиитпирлеттине бээр арга барын профвилел комитединиң даргазы Г. С. Ондарның чугаазындан билдим.

Бүдүрүлгениң ажылчыннарынга турушкун чок ажылдаар байдалды тургузары — оон удуртукчуларының кичээнгейинин төвүнге турары албан. Оон-биле чергелештиг ниити корум-чурумну база арыг-силигни тударынга бүгү талалыг шыгыы негелдени күштелдирери база негеттиниг турар. Ынчангаш улус депутаттарындан база культура ажылдакчыларындан депшитпеннивис Михаил Куулардан дилээвис бо бажыңны музей кылдыр бээрин шиитпирлээрин чедип алыры. Республиканың улус депутаттары бо айтырыгны шиитпирлеп турган, моон бо чагаамны өөренип көөрүн дилеливис.

Сиирилмаа ТООДУ.

ДҮЖҮДҮНГЕ ЧОРГААРЛАНЫЫ

ЧҮРҮКТА: Таңды районда ССРЭ-нин 50 чылы аттыг совхозтуң аныяк трактористи Роман Куулариның ажылынга хажан-даа: чазын-даа, чайын-даа, кыжын-даа мактаалдыг. Эрткен чазын Мөжегейде мүн ажыг гектар тараа шөлүн тарыырынга белетженгенин, тараа культураларын чаштырган. Хаттыг соок хүннерге ол ажылдаар дээш, херекке-даа албаан. Ажыл-иш-биле «хүрежип» турда-ла, час эрте бергей.

Чайты хүннерде ол дүжүт шөлдерни эрэ кагбайн, черни дыралдыр болбаазыраан турган. Тарыазы чаагай үнүп кел чораан шөлдерни эргип чоруп турда, күскү хүннер келген. Дем-дескиг үнген тараазынга чоргаарланып, дүжүттү ажаарынче ол бригадазында механизаторлар-биле бир демниг киргеи. Бир гектар чердеи бо хүннерде он ажыг центнер дүжүттү берип турар.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Сүт-Хөлден ийи чагаа

ЫЫТТАВАС АРГАМ ЧОК БОЛДУ

Сүт-Хөл деп сөстү сактып көргеш, тыва тоолдарның «Сүт-Хөл шалбаа турар шагда» деп эге сөстери башка кирип келир. Сүт-Хөл — Тываның төөгүзүнде кирген эрес-маадыр алдаи-маадырларның база республикага алдаржып чораан мөгелериниң чүрү. Сүт-Хөл —даанган ажыл-херээнге бердинген малчыларны, кадарчыларны, механизаторларны чүрү.

Ынчалза-даа эрткен чылда Сүт-Хөл үш орус хамаатының амы-тынынан чарылган чери кылдыр республикага диимирей бергеи. Ол дугайында чогуур органнар истелгени кылып, буруулуг кижилерни кезем-чеге снаагаи. Кижилерниң бот-боттарын олуржүрү Сүт-Хөлге оон-биле доктаай берген болза, чүү дээр. Ол күзел боттанмаан.

Бо чылдың август 30-деи сентябрь 9-ка чедир, он хиреле хонук иштинде. Сүт-Хөлге беш кижи олурткен мында хамааты дайын болуп турар чүве-биле домей сагындырар. Мен маиаа эттеткен, чиик бижектеткен кижилерни безин санавадым. Ол беш олуруушкунуң дөрту район төвү Сүт-Аксыига араазы бир, ийи хонуктарда болгулаан. Даг-Карабах автономиут области мышкаш националлар айтырыы-даа биеге турбайн турар. Шупту тыва кижилер бот-боттарыыс сокчуп турун бердивис. Өлүрүүшкүннериниң кол-ла болгулаан чылдагааны — арагалаашкын. Куда азы кижи ажааган үелерде болгулаан. Шупту хып дээн чалыы назын үезинде дөрт эр, бир хөрээжен кижи. Чүгле оларның ада-иезинге, дөргүл-төрелдериигe эвес, бүгү тыва чонга катыгдал, чидириглиг хүннер болгулады. Чеже кижи өскүс калган-дыр, чеже адаие сөолгу хүнүнге чедир оглу, уруу дээш карааның чажын төгер-дир. Болаарга безин берге. Бо одуругларны бижип олурумда, чанымда кудумчулап чевегже углай база бир өлүткен кижини сөолгу орукче үдээн кижилер, машиналар шимчеп бар чыдыр. Кижилерге кижиниң олуртурунуң сөолгүзү бистиң суурга ол болур ирги бе? Харылаары берге айтырыг.

Бир эвес район төвү Сүт-Аксыига база районуң өске суурларында кедээ Советтер, районуң күүсекчи комитеди, иштики херектер киллиги бо хөөрер олутпай, бо хире хай-халап болуп турза, кандыгдаа хемчет албайн турар болза, моон сонгаар кем-херек үүлгедиишкини, ылангыя кемдээшкинден кижилерниң өлүр чоруу бистиң районга соксаар деп чугаалаары берге.

Сүт-Хөл кедээ Соведи, районуң күүсекчи комитеди ол берге хүннерде Сүт-Аксы суурга бүгү чонну хуралын эрттирип, канчап бардывыс, кем-херек үүлгедиишкини кызырар дээш чүү кылза эниг деп чон-биле ажык чугаа кылган бе? Чок. Совет эргечагырга районда, Сүт-Аксы суурда чогум бар чүве бе, чоп оон улуртукчу, башкарыкчы ролю кезүлбезин? Чер-черлерде Советтерниң эргезин улгаттырып каан, ол хиреде оон түннелги кайыл? Ол эргелерни ажыглап, кабинеттерге саадап олурбайн чон аразынче кирип, ажылдап көрзе кандыгыл? Бо сөстерни мен Сүт-Хөл кедээ Советиниң даргазы Ш. Д. Монгуш база районуң күүсекчи комитединиң даргазы, Тыва Республикачы улус депутады Ч. Б. Монгуш оларже угландырдым.

Районуң иштики херектер киллиги шүшпен чоруктан уштунар болза эки. Кем-херек үүлгедиишкини баш бурунгаар болдурбас дээш профилактиктиг ажыл чоруттунмайн турар. Херек апарганда шагдаа чериче телефоннаарга, дежурный демдеглеп алгаш, машинавыс чок дээр ийикпе азы чеде бээр бис, манакар дээш, келбейн баарын чон хомудан чугаалажып турар. Херек болганда, дүрген хемчет алыры чутула деп чүзе кымга-даа билдингир. Районда кем-херек үүлгедиишкини нарыдап келтениин барымдаалаш, республиканың Иштики херектер министерствозу Сүт-Хөл районче он ажыг шагдаа ажылдакчыларын дуалажыры-биле чоруткан. Ынчалза-даа олар келген соолунде безин 2 кижи олурткен. Чон аразынче кирбейн, кижилер-биле чугаа кылбайн, чеже-даа шагдаа эки эрээр болза, дуза болбас деп чүве моон безин көскү ышажыл.

Сүт-Хөлдүң төп район эмнелгезинде кезер эмчи ызырынмалыдан кемдеткен, бижектеткен кижилерге дүрген дуза чедирери берге бсоп турар. Хөрээнче, иштинче киир бижектеткен кижилерни албан Чаданаже сөортүп бар чыырда, хөй үе шак негеттинер, эмчиниң дуазын албайн чыда, бергедеи кижи шыдашпайн баар таварылгалар болгулап турду. База бир багай чүве—Чаданада кезер эмнелге салбырында телефон точказы тургустурмаанында. Кезер үжүрлүг аарыг кижи бар апарганда, Сүт-Аксыдан . Чаданижe долгаш, кезер эмчилер белен турда, аарыг кижини чедиргеи болза, түннелдергe эки дооступ болуру бистиг.

Моон мурнунда Сүт-Аксыига кезер эмчи болуп ажылдап турган О. Д. Монгуш ам Шагаан-Арыг хоорайда ажылдай берген. Ам соң орнунда кезер эмчиниң ажылын кол эмчи О. Ш. Ондар күүседип турар. Ийи улуг ажылды дакпырлаары берге. Кызылче ийи, үш хонук командировкалап-даа чоруй баар. Ынчангаш кемдеткен, бижектеткен кижилерге бедик мергежилдиг эмчи дуазын көргүзери чугула болуп турар. Тываның Калык камгалал министерствозу Сүт-Хөлде бо берге Сайдалды өөренип көргеш, оода бир кезер эмчини бисче чорудары хүнүнүң соңгаарлаттынмас айтырыы болуп турар.

Чүртте политика, экономика айтырыы берген түрар ие-дир. Бүгү чүве бергедеи не дээш, суна салдынып, ажылынга харыы салгазын кошкадып, арагаашкынче, мунгаргаашкынче кире бэриивиске болур бе.

Коллективтерге бижиилиге ажылы шуут чоруттунмастап калган дизе частырыг чок боор. Албан, организацияларның удуртукчулары бо дээш кандыгдаа харыысалга албазынга соргаланып алгаш дээштиг ажыл кылбайн турар.

Куда эрттирер улус байыдалын көргүзер дээш, хөй арага кудуп, бот-боттарын ажар дээш чижип, ылангыя аныяктарны, чаптыс классчылары дээш, кымдан-даа артык хүндүлеп, арагаладып турун бээрге, эки чүвеге чедирбес. Дружиниктериниң дежурныйлаашкыны деп чүве Сүт-Аксы суурда шуут уттундурган. Ам канчаар бис. Бо-ла хевээр сокчуп, өлүржүп чоруур бис бе? Бо талазы-биле иомчукчулариың, ылангыя Сүт-Аксы суурнуң, Сүт-Хөл районуң чүрттакчыларының саналгалы солунга үүнүп кээр боор деп бүзүредим.

Мерген ДАВАА.
Эмчи.

АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫҢ «ХӨЛЕГЕЛЕРИ»

Бистиң Сүт-Аксы суурувус караккa көзүлдүр-ле хөгжүп келген. Ол чоннуң социал айтырыгларын шиитпирлээринге дегүм болуру чугаажок. Ынчалзажок маиаа амыдыралывыста чамдык «хөлегелерин» айтыксадым. Ол чүл дээрге суурлуң аъш-чем магазиниериниң чаныга азы иштинге алгы-хышкы, иткилешкен-баскылашкан болук чонну көргеш, кижиниң куйгабажы адыннаар. Бо чоннуң мынчаар баскылажып турары — магазиннерге кирген арага садып алыр дээш ындыг. Шак мындыг чаш-чыл апарган оочур ай саныда болур. Чоннуң мындыг корум-чурум сагывас байдалынын бир кол чылдагааны —араганың үе-шаанда келбейн баары.

Мынчаар арай деп көзүлген арага баштай складка кирген аттыг болур. Ол кирген арагалар бүдүү сывырлыг, райпо коллективниң азы эрээн бедик дужаалдыг кижилериниң ийикпе азы таныш-коруштериниң холуче кире бөөр. Оон арткан арага ам на магазиннерге кирген бсоп, чоннуң халавын өскүдүп турары бо. Ол магазиннерге кирерге, арага алыр чөпшөөрелдиг кижилер артындан алгаш баар. Мынчап кээрге, чонга чедишпейн, чүгле оочурга турган күштүг-шыырак кижилер мурнундан былаап аппаар. Олар кандыгдаа эолчег барымдаалавас кижилер болур. Чамдыкта магазинге турган чоннуң кырынче «пирктен» үнгеш, барык-ла хуиаажып сагып алгаш баарлары база бар. Араганы талоннап-даа каарга, оон ажыглалы көнгүс чок. Ону садып алыр берзеи чок. Адыла талон.

Херек кырында складка, магазиннерге кирген араганы контрольдап турар кижи чок. Кымга каш хааржакты чөпшөөрээни, талон-биле сатканын шүүштүргени көзүлбес. Ону кылыр ужурлуг хыналда комиссиялары ажылын соксаткан. Мындыг болганда арага садыгаашкынынга кым бүзүреерил? Хереглекчилерден кирген арага талонун уттевейн салтыдап каар. Шак мындыг контроль кошкак чоруктан арага бодуун чоннуң холунче кирбейн турары чажыт эвес. Чондан кирген арага талонун дораан контрольга ап, уутказар апаар. Чүге дээрге чамдык кижилериниң талоннары тевиес, мырынай 2-3 хааржакты сут алгаш баргылаар-дыр.

Арага болгаш оске-даа бараанниериниң садыгаашкынын хынаар кижилер мааи-ла турган деп. Ындыг контроль ажылын чорудар район Советиниң, райпонуң иштики херектер киллиниң ажылдакчылары ботботтарынче чүгжүп турун берген. Моон уламындан чамдык кижилер туразында чаннап турун берген. Араганы чүгле чаңгыс магазинге киирери таарымча чок. Аргалыг-ла болза ашы-чем магазиннери бүрүзүнге киирери чонга эптиг.

Араганы садарын чурумчуткаш, чогуур үезинде эниг турар болза, корум-чурум эки болур. Арага садарында чурум чогуур контрольда эвезинден, чамдык улустуң ону өй-хемчөл чок четтиргениниң сөолгу айларда каш-даа өлүрүшкүн болган. Черле район девискээринге корум чурумну ыыгыырадыр ие келген. «Араганың кырынга чам үнер» деп тыва чоннуң мергеи домаанда ханы үнүп сиген. Суурувустуң чоннуң амыдыралында мындыг четпес талаларны, «хөлегелерни» дарый арыдарын район Советиниң, күүсомдеи база еске-даа харыысалгалыг ажылдакчылардан ие негеп келген.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Хууда бодал

ШЫННЫ ЧАЖЫРБАЙН ЧУГААЛАЗА

1938 чылда болгаш оон соонда-даа ТАР-ның дээди демчет-биле бооладып өлүткен, хемиг-даа бүрүү үүлгедээн актыг дээди политиктиг удуртукчуларындан эгелээш, бөдүүн ак сеткилдиг мурнакчы араттарынга чедир «чонгуй дайзыннары» —«контрлар» деп карарты мүүлдеткеш, актыг черге амы-тынындан, чырык өртемчейиннен албадал-күүделе ыйдыргаш, чарылган кижилериниң дугайында шыныг сес ам-даа долу болгаш дынаигыр, бүүдеге билдингир, бүзүреннг үн-биле сөглеттинмээн деп билир мен.

Хаммытың мурнунда ол актыг, хилинчек чок кижилерни кымның «өттүр көөр» удуртулгазы-биле, ТАР ИХЯ-ның кымнар деп чажыт ажылдакчылары (агентилери), саттынган, медээлекчилери болгаш аттаалар, шаиаал-хавыяа сүрген карьериеча «чикистери», чүү деп чыпшыр тудуп мегелеп, чүү үүлгедиикеи деп нүүлдеп бижип турганы билдингир-даа болза, ол ам-даа «кези дакпыр шоочалыс», ынк кылдыр кадагалаттынган «мырыкай чажыт» болуп чытынчаан-дыр.

Улусчу болгаш Совет Тывага эрткен үелерде келерел турган ханныг репрессиларның дугайын доччуур-биледе бол. билир шаам-биле чонумга чугаалап бээрин хамаатты хүлээлгеи деп саналаш, «Элезиннерде бооладаашкыннар» деп аттыг номумга, ТАР ИХЯ-ның саттынган нүүлдекчи, дезинформасчы болгаш мергежээн мегечи чажыт ажылдакчыларының кол-колунуң (5 кижиниң) ат-фамилиязы болгаш чажыт аттарын бижээш, Тываның ном үндүрер черинге керээ бүзүаар, Тываның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажының редакторлаары-биле, дужаагаи мен. Ук номну ном үндүрер черинге редактору Анчимаа Даваевна Сат болтур кылдыр хоюглап доосказ, ном кылдыр парлаары-биле типографиига дужаагаи чүве.

Бир-ле хүн Тыва АССР-ниң күрүнеиин аймыг чок чорук комитединиң удуртукчуларының бирээзи мени келдарткеш: «Силерниң бижээн номуларны номчуп тур бис. Бистиң агентилеривисти ажыы-биле сарададың бижээн-дир силер!» — дээш-ле, мени чемелеп эгеледи. Комитеттиң оперативтиг ажылдакчызы чугаага киржип: «Күжүгет Таржааны бооладып шииткен доктаалды күүсеткен дугайында тургускан ахтыны күте чарлап бижий берген силер?! Бистер канчаар ажылдаар бис!» — деп, сыргыдыырга, «Бөрүдеи коргар болза, арга-эзим иштп кирген хөрээ бар бе» — деп, харылыадым. «Ол актыны кайыын тып алган силер, силерде ам оон коолгазы бар бе?» — деп, каргалылаар-даа. «Ынаа ам кандыг-даа чажыт чок! Ону чон билзин дээш, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагыныы 75 дугаарынга бижээнин шын» — деп бадыткалым-даа.

«Номумга ат-фамилиязын болгаш чажыт аттары ажыыбиле бижиттингеи чажыт ажылдакчылар — агентилер силерниң (Тыва АССР-ниң күрүнеиин аймыг чок чорук комитединиң) эвес, а 1937 болгаш 1938 чылдарда Сат Чүрмит-Тажыны, Адыг-Түлүш Хемчик-оолду, Оюн Танчайны болгаш өскелерни-даа тудуп хоруглаваш, ТАР ИХЯ-ның олла «херектеннер» аразында шилип киирип алган агентилери-дир. Оларның ат-фамилиларын болгаш чажыт аттарын бистиң ажык-чарлыг үевисте дорту-биле адаа бижий берген чылдагаанным — олар ТАР ИХЯ-ның удуртукчуларының, оперативтиг ажылдакчыларының болгаш байысаакчыларының күүсеткеи мергежилерин дыннаигыры-биле күүсеп турган мергежилер, хомчулар-дыр. Оларны болгаш олзрны ынчаар күүкүп мөгелеп турган кижилериниң дугайын чонумга ажыы-биле чугаалаар дээш бижээн мен» — деп, дортуиле харылыаан мен.

Бир эвес номумну үнүп, парлаттынзын деп күүзер болзуңза, ол агентилериниң ат-фамилиязын, чажыт аттарын номундаан ап каапкынар дээш уткалыг мегелеиии менээ үк комитеттиң ажылдакчызы Владимир Түметей турган. 18 ажыг чылдар иштинде бижиттингеи күүкүм хамаатты хорлаар, номчукчулар номчуурун. Тывага болуп турган ханныг терроруну ужукмыын-даа болза чонумга чугаалаайн дээн күзелим-биле, КАК даргаларының мегелеиии күүсеп, ТАР ИХЯ-ның беш агентилериниң ат-фамилиялары болгаш чажыт аттарын бадап каапкан мен. Ол мээн дужуп беришкиним эвес!

Кажан-на ийик, 30 чылларда Сат Чүрмит-Тажы баштаан «контрреволюстуг организация турган» деп дезинформасчы мегее медээлерни биле тура берип, кежин камгалал турган ТАР ИХЯ-ның ол агентилериниң ат-фамилиязын, чажыт адын ыгап-ла адай бээр, а 1938 чылда кемиг-даа кем-буруузу чокка бооладып өлүткен кижилерни хилис черге «ымаажан оранынче» албадаан дээн дужаалдыгларының, репрессиларының хинчиидеи кортпас «маздырларының» ат-фамилиязын чонга чыккыладыр адай бээр хүн келир дээрзиге ылап бүзүрээр мен!

Бир эвес бо принципиалдыг чугула, амдыызында «ажыттаа», бадыткаптар документ чок айтырыгларны шыны-биле, ажык болгаш дорт чугаалап илередип болзувусса, Тывага калгаарап турган ханныг репрессиларны чогум кым колдап удуртуп, кым дирижерлап, режиссерлап турганыл деп, бөгүнге чедир «чажытта» чыдар, шыны ам-даа соглеттинмээн маргылдаалыг үндезин айтырыгнын шыныг тывары березиниге бүзүрээр мен.

Моон-биле черге-елестштир республика солунларынга үндезин чок репрессиялар дугайында чамдык авторларның бижип турары, шыныгыр, бүзүрээр боттуг көргүзүглери чегей, еске кым-бир кижиниң дамчыыр чугаазын шыыта ап, сатыы даап бижип турары хомудан-чыг-дыр. Репрессиялар дугайында айтырыг төөгүнүң база бир чидиг, нарын болгаш будулгаазынныг айтырыы болгаидa, ол дугайын бүзүреллиг факт-барымдааларны ылап билип алгаш, кичээнгейлиг болгаш харыысалгалыг бижиири күзеачиг-дир. Ол дугайын кым-даа бижип болур. «Солунга парлаттынган материалдарның утказы дээш автор хоойлу бүзүгаар харыысалгалыг болур» деп, «Шыныың» редакциязының баш удур сагыгырын турары чөптүг кичээдириг-дир.

Артем БОРБАК-ООЛ.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Уланчызы Эдеи № № 156—164 «Шында»).

Мен шалын кеттинипкеш, Сталинниң дачазынче чорутум. 15 минута эрткенде мен аиаа чеде бердим. Бис шуптузус чыглып келгеш, Сталинниң өрээлинче баар мурнунда, дежурный офицерге бардывыс. Офицерлер чүге дувурээин үндүргеии таймылбырладылар: «Эш Сталин колдуунда кезээде-ле 11 шак үезинде кым бир кижини ыый дээр, шай азы өскебир чнир чүве эккээрин дилер чүве. Богүн ол ынчалбады». Ынчангаш олар Матрена Петровнаны чүү болту бергенин билип эккээри-биле чорудупканнар. Ол дээрге Сталинге шагдан бээр ажылдап келген кырган үйбайдыр. Боду онзагай салымчаяан чок-даа болза, ол Сталинге шынчызы база бердингени-биле ылгалып турган. Ол чедип келгеш, Сталин бодунуң удуп турар улуг өрээлиниң шала кырында чыдыр даан. Сталин орундан чайгы барын дүшкеи кидеп. Камгалакчылар оны шала кырындан кедургеш, бичии өрээлде диван кырынга аппарып каан. Биске бо дугайын чугаалаарга. Сталин мындыг эпчок байдалга турда, ацаа канчаи кирер боор деп шиитпирлээш, бажыныарывысче ээп чангылай берген бис». (Khrushchev, Remembers, vol. I p.p 340—342).

Ол түүнелдер:

1) февраль 28-те Сталинбиле дөрт кижи дойлап турган:

2) олар Сталинден март 1-ниң эртенинде чоруткан;

3) ол-ла хүнүң кежээкинде Сталин берге аарыг берген (орундан барын дүшкеи болгаш боду турун шылаваан, чем-даа эккелдиртпээн, хайгаарап турган кижилери-биле чугаалашпаан; дылы тыртылып калганы ол боор);

4) дөрттүн болуп март 1-ниң кежээзинде Сталинне кыйырган, ынчалзажок олар эмчилер чалаваан, аарыг кижи-биле ужуражырындан сөгүлдеп болгаш тарап чаңгылай берген.

Хрущевтуң уламчылап бижээни:

«Орей кежээ апарганда Маленков ийи дугаар долгаан: «Сталиниң камгалалы долгады. Сталин-биле ындыг-ла бир чүве болганы тодаргай деп турлар»...

Сталиниң байдалын хынап көөру-биле Матрена Петровнаны катап чорударыыска, ол удуп чыдыр. Ынчалза-даа аиаа үйту эрес ышкаш-тыр деп келген. Бис моон чоруй бартаны дээре деп шиитпирлээн бис.

Бис Маленковка бистиң-биле дүүн кады турбаан Каганович, Ворошилов оларны база эмчилерни келтиртирин даастывыс» (база ында, арын 342).

Адактын сөолүнде тарыы эмчилерни келдиргеин ол! Эмчилер Сталиниң хевин ужулгаш, бирык удур өрээлинче дедир аппарган. «Аарыг узамдыкпас болгаш оон түннелги олум-биле доостур байдалдыг-дыр» деп, биске эмчилер дыннаткан деп, Хрущев чугаалаан.

Олар кым деп, чүү эмчилер ирги? Олар кымга-даа билдинмес турган. Сөөлүредир билгенивис: оларны Светлана Аллилуева —Сталиниң хүүгү база танывас болган. Байдал алба турган чүве болза, Сталин аарыг бээрге, доп-дораан кедир ужулгаш оон хүүзүнде эмчиин Виноградов. Эмнелгесанитария эргелериниң начальниги Иворов шинчаарга хоругдалга олурган. Сталиниң кады арагалаар кижизи —ССРЭ-ниң калык камгалал министри Смирновту Сталин аарыгынын бүдүүзүнде Третьяковбиле солаан, а чаа министр кымга-даа ынчан билдинмес кижи турган. «Улустарының баштыңы» аарыг бергениинин бүдүүзүнде Смирнов из чок читкен.

Сталинге хамаарыштыр Хрущевтуң өөрү көрүүшкүнүүр болгаш шоолуглуг чугаазы бар: «Сталиниң оңгарылдырар дээш бүүгүле чүүлдерни кылган бис». Матрена Петровнаны ылаптыг тодаргай чугаазын ёзугаар алырга, Хрущев болгаш оон өөрү Сталиниң байдалынын дугайында Петровнадан айтырган, бажынарынче хап чаа бергениер: эмчилер чалаардан туржүү. Сталиниң моорай бергеи чыткан өрээлинче кирбээнер. Сталин барык өлүр чыгаа чыдырда, чүгле ынчаарда эмчилерни чалаанар (ол келген эмчилер, шынап-ла, эмчилер ирги бе?).

Хрущев оон ыраай мынаар бижээни: «Сталиниң өлүрүн күзеп кара чаңгыс кижи — Берия, өлүп чыткан Сталиниң ол аңы керүп, доремчылаа турган» (база ында, арын 343).

Ынчаарда Хрущевтуң база бир чугула сактыышкын-миниишкини бар: «Булганин-биле чугаалажымда, ажыг чажыт чок турган мен... Булганиннеи мынча деп айтырган мен:

— Сталин өлүп каар болза, кимдыг байдал туругуурун келдирип билир сен, Берия канды албан-дужаалды эвээр болаа турарын билдин бе?

— Кандыг албан-дужаал ирги? — деп, Булганин удур айтырган.

— Күдүмнинг айыл чок черниин министри болурун күзеп турар-дыр. Ол бир эвес ындыг албан-дужаалды эвлештер болза, шуптузус өлгениивис ол... Байдал кандыг-даа болу берзе, ону черле болдурбас ужурлуг бис.

Булганин мээн-биле чөпшөөрешкен болгаш ол үелеп сонгаар чүү кылырыстын сүмележин эгелээн бис. Бо бүгүнүн дугайында Маленковбиле чугаалажып корейн. Маленков бистиң-биле чөпшөөрежир деп болум аъумда болаар мен» деп, Хрущев ынчан чугаалаан (база ында, 344 арын).

Хрущев чамдыкта ажыыбиле ак сеткилдиг чугаалаттар турган болза, бо удаада ийи дахтыр ажыг-чажыт чок болган: Сталиниң тыны үзүлбейн чыдырда-ла, оон политиктиг салгалын үлежип эгелээнгер. Берияның салым-чолу ынчаарда-ла дерек кырында шиитпирлеттинге берген. Ынчалзажок Сталин өлген соолунде күүгиниң айыл чок чорук министриниң албан-дужаалы ССРЭ-ниң иштики херектер министриниң албан-күлээлгезин Берия боду катай аппан.

Сталиниң аарыгын эгелээнинин хүннерин ам база катап көөрүптээли.

Сталинге аарыгын согуушкуну — оон моорааашкыны чогум кажан болганы: субботада, февраль 28-те, кажан аиаа дөрт кижи келгеиде бе азы улуг-хүнде, март 1-де, кажан дөрт кижи ону кааткаш чоруй бараында бе? (ол ийи хүнүң Хрущев адаан): «чазак дыннадыында» айтыкны — март 2-де дээн (ам болаарга, чазак ынчаарда көзүлдүр-ле мегелекеи болгай, ынчаарга Сталинге аарыг согуушкуну март 2-де болган деп, Хрущев оон соолунде Гарриманга чугаалаан турган).

Ангы-ангы ыындыг хүннерге адаан турган болганда, чогум оларның кайызы шын дээрзин бадыткаары берге. Мен болаарымга, Сталин февраль 28-те моорааи байдалдыг, оон бөрүмдаазы — чүртте бүгү эрге-чагырга 1953 чылдың март 1-де демги — дөрт кижиниң холуче шилгээн турган: «чонгуй дайзынларыга» удур кампанияны «Правда» солун ол хүнден эгелеп соксадыпкан. Эрге-чагырга Сталиндеи өскелерге шилгиирин — эргилеиин бергедээшкин болгаш когарал чокка чедишкиниг боттандырар телээде, үеин камнаг алыры сүлчээчилерге эргежок чутула турган, ынчангаш чүвеини алыс шынын чүгле чондан эвес, харын партиядан болгаш армиядан чажырары сүлчээ кирижикчилерге эргежок чутула болган. Сүлчээнин кирижикчилери боттарын көөгүс актыг болдурар болгаш өскелерге бичии-даа сезиктиг болбас дээш пшти тынныг чыткан Сталинче оон ажы-төлүм. ТК-ның солуг чок Политбюро кежигүннериин (Ворошиловтуң болгаш Кагановичиин) келдирерин, а Сталиниин өлүрү шуут чайлаш чок болу бээрге, оон аараанының дугайында дөрт азы беш хонгада чонга чарлап дыннадырын шиитпирлээн.

Светлана Аллилуеваның тактыышкыннарын ам көрүптээли. Сталин Москвамын болугга эвес, а Кунцевода даача өлгеиин, кажан Сталин медерелин шуут оскуган, барык өлүп чыдырда — март 2-де оон уруун, Василий Сталинни чүгле март 2-де алдымче келдирткеиин С. Аллилуева бадыкап турар. Оон оон ыраай сактып бижээнин: «Мээн көөгүс танывазым, Сталиниң оон мурнунда көрбээн эмчилер оны долгандыр кедергей дүвүрээн турганнар. Хам сорар курттарны койнунга, чушкуузунга салып, кардиограммазы кылып, эмчи сестразы кандыг-бир сыыртышкыннарны соксаал чокка кылыл, эмчилериин бирээзи аарыгның байдалын база соксаал чокка журналга бижип олургап... Дешир эглери шуут болдунмастаан амыдыны камгалап алыр дээш дувурелле турдулар...» («Өнүүмге чөөрбөн чагаа», арын 6-7). Ол эмчилериин иштинден чаңгыс хөрээжен эмчиин Аллилуева таныыр ышкаш болган. «Бо аныяк хөрээжен эмчиин таныыр-дыр мен — кажа көргеиим ол? Бот-боттарывысче инниээшкин-биле мендилештивис, ынчалзажок чугаалашпаан бис» (база ында, арын 7) (Ол хөрээжен эмчиин ылаптыг сактып алыры чугула).

Кажан Сталин миниип келгеш, чүү канчалганыыг дугайында хайгаарап көргеиин Хрущевтуң сактышкынындан өске болган. «Ол миниип келгеш, бистеринин шуптузустуң холувусту тус-туста тутканын» деп, Хрущев чугаалаан.

Аллилуева ынчаар бижээн: «Миниип келгеш, девилеп эгелева. Коргунчуг мөгүдээшкин. Ук мөгүдээшкин бүгү кижилер көрүп турда, ону бооп турдуп турган... Бичии када ол карааи ажыдыкаш, анаа турган бүгү кижилерни одурту көргеп. Коргунчуг шырай, коргүшкүн, сарыыл чок азы килеңнээшкиниг... Хемиг-ле када бүгү кижилерни одурту көрс каапкан. Сүртеичиг кылдыр көргеп, солагай холуп өөрү көтүрүнкеи, кымга оон хоруглаанын эки билбээн мен» (база ында, арын 9-10). «Сөөлгү бөлүк-чарлыышкынны боолуун соратниктери-биле кылган» деп, Хрущев хөй удаа бадыткап келгеи. Аллилуеваның бижээнин өзугаар алырга, ол чарлыышкын өзулады «килеңнээшкиниг болгаш кыжаныышкыныг» болган-дыр.

(Уланчылыг).

С. Т. Аксаковтуң төрүттүнгениниңден бээр 200 чыл болган

1843 чылдың төнчүүнде С. Т. Аксаков даваш-шимээнинг Москвадан чоруткаш, бойдустуң чурумалдыг Вори хемниң эриинге чурттай бергеи. Ында турлаанын дугайында оглунга ол мынчаар бижээн: «Хайганчыг тараш, тайбың болгаш шолаан булуң-дур, мында эргежок чугула бүгү чүүлдер бар».

Абрамцевога Аксаков он чыл хире чурттаан болган хей сактыышкынарны, бойдуе дугайында чогаалдарны бижээн. Чогаалчыга И. С. Тургенев, М. Н. Загоскин, М. С. Хомяков, Н. В. Гоголь аалдап келп турганнар. «Өлүг сүнезиниер» деп чогаалдың хей болуктерни анаа номчаан болгаш литературада чаа чүүлдер дугайында чугаалажып турган.

ЧУРУКТАРДА: С. Т. Аксаков. «Абрамцево үезинин» фотографиязы; Аксаковтуң Абрамцевода бажыңында алчылар хүлээп ап турган өрээли.

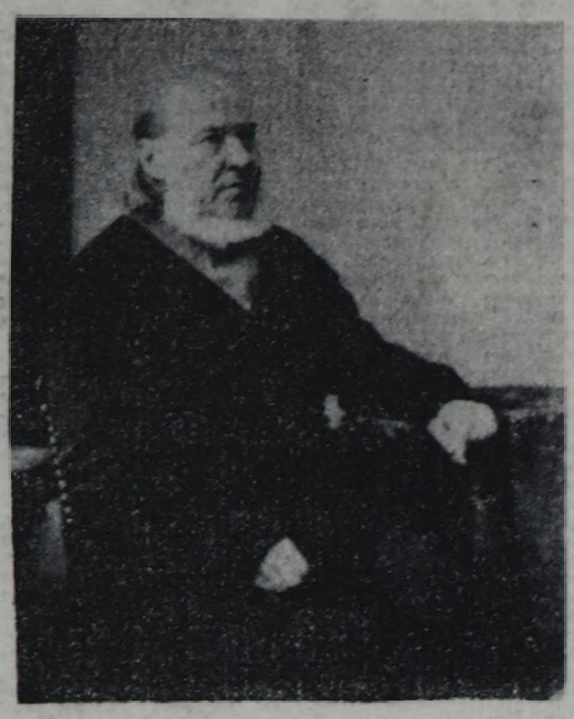

А. Антонов чуруктарны катап тургускан (СЭТА-ның фотохрониказы).

ШКОЛА: методист сүмелеп тур

ӨӨРЕДИРИ АРТЫК ЭВЕС

«Библиотека —библиографтыг билиглерниң үндезини» деп темага кичээлдерни школаларга эрттирери артык эвес. Ажыл-биле чугаалаарга, чамдык школаларда библиотека кичээлдери эртпейн турар болгай. Ону 1-8 класстарның өреникчилеринге эрттирип болур. Библиотека дугайында билиглерни эге школага классан дашкаар номчулга кичээлдеринге, класс шактарынга, 5-8 класстарның өреникчилеринге чугаа сайзырадырының кичээлдеринге, класстан дашкаар номчулга кичээлдеринге, класс шактарынга, чогаал кичээлдеринге программада дүгжүп турарын барымдаалап көөр ужуражыр. Ол делгереңгей тайылбыр чокка-ла билдингир, ынчангаш анаа доктаавес бодай-дыр мен. Ынчангаш мен маңаа дараазында тайылбырны кылырын ораладжып көрейн.

Бистиң өреникчилеривистиң аразында кандыг словарьлар, энциклопедиялар, тайылбыр номнары барыл деп чүвени чедир билбейн турар, билир-даа болза, ону канчаар ажыглаарын билбес уруглар бар. Номну таптыг ажыглап, номчуп билбези кичээлдерге, өөредилге черлеринче киреринге ону ажыглап билбес байдалларга чедирип турар. Ном номчуваны, кижинин хензиг-ле чүүлдү херекке албайн баары дег, угаан-медерелди эки чүүлдер-биле чепсеглевейн турары-дыр деп болур. Өөреникчилер чүге ном-биле ажылдап билбезил? Чүге дизе ону щын ажыглап билиринге чедир өөретпейн турарывыста.

Кижиниң сайыралы апгы-аңгы, дүүшкек эвес болур болгай. Ынчангаш чүвени билип, дыннап, шинээдип, бижип алыры база аңгы-аңгы. Номчаан соонда 3-4 кылдыр үстүп алгаш сайгарып, беседалажып болгай. Номда бижиттинген сөзүглелди сагыштаалап, үш чадага онаап болур: бирги чада —номнуң адын кичээнгейлиг көөрү, ийиги чада—чогаалчы-биле танышпышаан, ном дугайын кысказы-биле бижээнин номчуп таныжар, үште — номну номчуп дооскан соонда, бодалдар. Бо угланышкынбиле номчуп тура, кичээнгейни ында бижиттинген сөстерже угландырар. Чогаалчы биле номчукчу боттарын эки билчир болза, чогаалчы ону эки бижээн, а номчукчу соң өөредилиг чүүлдерни билип алган болур. Номнуң маадырлары янзы-бүрү болур болгай. Чангыс сес-биле чугаалаарга, номчулга дээрге соңганы өттүр көргенибиле дөмей, долгандыр турар кижилерге өөреникчи хамаарылгазын илередип билир чорукка кижизиттинип, дириг бойдуска мнакшылын оттуруп, бодун база шүүдүнеринге идиг болур ужурлуг.

Номну номчууру сорулгалыг болур деп чүве билдингир. Ye эрттирип, чалгаа чазып ийикпе азы үйгу келдирери-биле номну холга алыр кижилер база турар. Кандыг-бир сорулга-биле: билиг-мергежил бедидип, чаа-чаа чүүлдер билип алыры-биле өртемчей дугайын ханы билип алыры-биле, билип алыксаан айтырыын-га харыы алыры-биле номчуттуна бээр-дир бис. Номчуурун база бөлүктерге чарар. Бирги бөлүк-түр, арынарны шокаваннадыр ажып номчуурду. Ийиги бөлүк — аралаштыр, номчуп өөренген кижи ол үеде бодунга херек, чугула мерген состерни, фактыларны, чурагайларны көрүп аптар. Оожум, долу эвес, чамдык черлерни эрттирип номчууру —ол үшкү бөлүк-түр. Долузу-биле база номчуур бис, утказын хандыр боданмышаан, түннел үндүрүп номчууру базы бар. Сонуургал чок эрешгей номчулга база турар. Бо дугайын делгемчиди тайылбырлап болур. Ону уруглар школага билип алган турары чугула. Кол-ла чүве—ном-биле ажылдап өөренир, хөйну номчуур. Ынчан сагыш-сеткил чүгле номчулгада болур. Утказын билип, түннел үндүрер. Чижээ, орус дыл кырында бижиттинген чүүлдерни номчуп тура, утказы билдинмес сөске таваржып келзе, ооп утказын билип алыры-биле словарьлардан, энциклопедиялан ону дилээр кылдыр өөреникчилерни өөредир. Кыдыраашка ол состерни ушта бижээш, анаа дөмейлешкек состерни чогаадып тывар болза, кижиниң билир состериниң саны көвүдеп олурар болгаш дараазында номчуурунга белен болур. Шуптузун бижип турып бербези билдингир, бодунга эргежок чугула деп санап турары чүүлдү көөр болза эки. Номну номчаан соонда, кыска бижилгезин кылып өөреними ындыг-даа болза артык эвес. Чүнүң дугайын бижип турары, номнуң маадырлары кымнарыл, чүү солун болганыл, чүү чүвеге таарышпааныл, номнуң кастал-газының дугайын чоп чугаалап болбазыл.

Номну номчааш, бичин картон саазындан кескеш, аңаа бижип, чыып турар болза, силерниң номчаан номнарыңар кончуг хей болур. Чамдык номнарның артынга ийикпе азы мурнунга «бо ном солун-дур» деп бижип каан болуруг кижи эскерип болур, ол номчулга культуразынга дүүшпес, четпес чанчыл-дыр. Номну канчаар номчаныңдан, адилээнинден ол номнуң эзен кандыг кижи деп чүве кеступ кээп болур. Уруглар ону билиндирер. Чугаалаан чүвем ниитти боор чадавас, ынчалзажок ону чугула деп бодап турар мен.

Сентябрының эгезинде ажылымның аайы-биле Чоон-Хемчик районнуң школаларынга чордум. Чижээ, Бажың-Алаак ортумак школазында В. Д. Донгак библиотекарь боор ажылдаа-ла 15 чыл ажа бергеи. Бо-ла чоруп турганы, соң уруглар-биле чугаалажып билирин эскерип келдим. Библиотеканы үеним байдалдарынга дүүштүр дерээн болур, өөредилге номнарын ном салыр тускай черлерде чыып делгээн. Валентина Дагбаевна номнарны камнып эпилээрин уруглар бо-ла сагынарып орар, номнарны камнаар, карттаар, саазын өртөө улгатыкан, ном арыннарын шокарлап, шыйып болбас дээрзин чагып турар. Библиотека кичээлдерин эрттирип турар. Ол — солдар, уруглар-ның хүндүткелин чедип алган.

Хондергей ортумак школазында библиотекарь—Ч. А.-Х. Сат. Ажылын ол база бергей эвес удуртып турар. Районда эки библиотекарьларның санында киргени таварылга эвес. Оларга болгаш осн-даа өскелерге чогаадыкчы ажылды күзээли.

Зоя МОНГУШ.

Башкылар билим бедидер институттуң номнар фондузуның методизи.

(Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерни даледим).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ОКТЯБРЬ 2
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.20 Футбол. 11.00 Фильм-балет. 11.45 «Чемпионнар-биле кады». 12.00 ТМА. 12.15 «Уругларның музыка клуву». 12.45 Менеджерлер школазы. 13.15 — 13.45 Авам, ачам база мен.

• • •

14.50 «Сөөлгү репортаж». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.55 Уругларга дамчыдылга (анган дыл кичээли). 16.55 «Политиктиг диалогтар». 17.40 «Блокпост». 17.45 «Планета». 18.30 ТМА. 18.45 Баяннетер дуваи ойнаар. 19.05 Футбол. Чапсарда — «Биржалардан медээлер». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Анаа-ла даштыкы чурт». Швед стол. 1-ги фильм. 22.10 «Бак кижи». Уран-чечен фильм. 22.30 — 23.45 «Техчапсар. 01.05 «Х программа». 02.05 «Сухово-Кобылинниң хөрээ». 1-ги фильм. 03.10 — 04.00 Аар атлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Мультфильм. 8.30 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.00 «Даг хөрээнин мастери». 9.35 Немец дыл. 2-ги чылы. 10.05 Авторлар программалары. 11.00 Политиктиг программа. 11.35 Театр үнүүшкүнү. 12.35 Музыка коллекциязы. 13.00 Коллаж. 13.05 «Повар конкурузунга келдивис». Уран-чечен телефильм. 14.15 «Хуу-салым... «Үлүгжүгеш». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 14.55 — 15.40 Концерт. 17.00 Кижилер бодаразын. 17.45 Мультфильм. 17.55 Аян-коруқчулар клуву.

КЫЗЫЛДАН

18.55 «Салгынчыгаш». 19.25 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.55 Медээлер.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг улуғар, чаштар!». 20.20 «Россия реквиеми». 22.25 Фил Донахьюнуң программаазы. 23.15 Медээлер. 23.30 Музыка коллекциязы. 23.45 Барымдаалыг фильм. 23.55 Бугатков байырлалы. 01.00 Футбол.

ТТ дамчыдылгалары

02.45 — 03.35 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.55 Коллаж. 19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.15 — 20.00 «Экизиби-биле уттундурган шагдагы үе».

Хову-Аксының «Металлург» Культура ордузу, аныяктар төвү, Тыва Республиканың телевидение болгаш радио дамчыдылгазының комитеди 1991 чылдың ноябрь 23-24-те эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Хову-Аксы-91» деп бирги республика конкурузун эрттирер («Ялта-92» бүгү-эвилел конкурузунга шилиишкиннер).

Бот-тываныгыр болгаш профессионал күүседикчилер конкурска киржип болур. Киржикчилериниң назыны 27 хардан өрү эвес болур ужурлуг. Программага тыва, совет болгаш даштыкы чуруттарының композиторларының азы боттарының чогаалдарын киирер. Конкурска күүседеним фонограмма-биле үдээр ужурлуг. Күзээр киржикчилер боттарын хогжум херекселдери-биле үдеп болур.

Эн эки күүседикчилерни шаннаары-биле дараазында акша шаннылдарын доктаатка:

1: Улуг шаннал—1000 рубль.

2. Конкурстуң лауреаттарынга: бирги шаннал — 600 рубль, ийиги шаннал —400, үшкү шаннал — 300 рубль, конкурстуң дипломантыларынга: бирги шаннал—200, ийиги шаннал— 200, үшкү шаннал —100 рубль, көрүкчулериниң макталыг алганнарга —200 рубль. Тураскаалдыг белектерни конкурстуң бүгү киржикчилериге тыпсыр. Конкурс киржикчилерни баш бурунгаар шенеп дыннаарын 1991 чылдың октябрь 21-де эгелээр.

Чаңгыларны 1991 чылдың октябрь 15-тен орай эвесте хүлээп алыр.

Хүлээп алыыпкылы адрези: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 15, телефону 2-48-62. Спонсор болуп, конкурска киржиринче база чөлап турар.

Конкурстуң бүгү киржикчилериге чедишкинин күзеп тур бис!

СОВХОЗТАРНЫҢ, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ КИЧООНГЕЙИНГЕ

«Росхарылзааинформтелевидел» акционерлиг бүдүрүлге 1991 чылдың IV кварталының болгаш 1992 чылдың планнарын чогаадып турар. Ол планнарга телефон, диспетчер, иштики бүдүрүлге харылаазын, ыныгыг чугаалаар харылааны организастаары, хей-ниитиниг болгаш чүрттелге башкынарын сеттөөри, чаартыры болгаш тудары кирер.

Бүдүрүлге черинин адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53, телефоннары 3-51-23, 2-15-09.

ЧАЛАП ТУР

Садчыларның № 2 ниитилелериниң кежигүннериниң хуралы 1991 чылдың октябрь 6-да эртенгинин 10 шакта ол ниитилелдин Трансформатор кудумчузунга болурун, ниитилелдиг бүгү кежигүннери озалдаашкын чокка келирни дилеп турар.

«Квант» деп брокер конторазы Азия биржазынга садыглажылганы кылыр талаазы-биле ачы-дузаны чедирилгезин саналдап турар. Бодунуң продукциязын садар, ол дээш акшаны азы валютачы алыр, чиг этти садып алыр дээн бүдүрүлгелерге садыглажылга талазы-биле ачы-дузаны контора көргүзер.

Металл аймаан, тудуг материалдарын, ыяшты, сазыны, химия үүлдерин, электрониканы көдээ ажылагый продукциязын, амыдыралга ажыглаар продукцияны, транспортту, заводтарны контора бүдүрүлгелерге садарынга азы салып алырынга дузалап болур.

Комиссионнуг төлевирни садыглажылга кылдынган соолунде конторага төлеп болур.

Дүрген болгаш шинарлыг хандырылганы контора магадылап турар.

Контораның адрези: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу бажың № 53, телефоннары 2-15-09, 3-51-23.

«Демократтыг Тыва» салбыр

Силер боттарынарны адынарга алган акциянын ээзи боор болур силер деп сагындырып тур. Чурттун улуг үлетпүр төвү Свердловск хоорайда «Демократтыг шилилге» деп чончу концерниин ол акциязының өртээ 1000 рубль. Акциялар акша азы бараан хевирге орулганы берип болур. Баштайгы дадывыры акцияның өртээнин 10 хуузу. Ону Тыва соцбанкыда 608316 санажылга санынче шилчидер. Кызылда код 264192. Шилчидер хуусаазы 1991 чылдың октябрь 12-ге чедир. «Демократтыг Тываның» 2-28-56 лугаарлыг телефонун дамчыштыр тайылбырладып ап болур.

кино

ОКТЯБРЬ 2-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Музыкальная фантазия» (2 сериялыг) 10.00, 13.00, 18.50, «Мудрая княгиня Мандухай» (2 сериялыг) 16.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Двенадцать месяцев» 9.00, 12.10, «Маленькая волшебница» 10.30, 13.40, «Честь семьи Прицин» 15.10, 17.50, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бассейн» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «День зарплаты» 14.20 «Восточный коридор или Рокет по...» (2 сериялыг) 16.10, 18.50 шактарда.

ЧИИГЕЛДЕЛЕРНИ ЧҮГЕ АЖЫГЛАВАС БООР

Сөөлгү үеде көдээ черлерде болгаш ажылчын суурларда чурттап, ажылдап турар улус өөредилгезиниң ажылдакчыларынга көрүүнген чиигелделер талазы-биле айтырыглар республиканың улус өөредилгезиниң, эртем ажылдакчыларының профэвилел комитединге база «Шын» солун редакциязынга, Танды районнуң Балгазын, Сүт-Хөлүн Алдан-Маадыр, Ишкин, Бин-Хемниң Тарлаг, Тожуның Ий. Азас школаларының башкылар коллективтериниң удаа-дараа кээп турар апарган. Бо талазы-биле доңчу тайылбыр бээрин республиканың улус өөредилге, эртем ажылдакчыларының профэвилел комитединиң даргазы М. Оржактан «Шын» солун редакциязы дилээн. Кол-кол айтырыгларга Маннай-оол Түлүмович Оржактың берген харыызын солуннун ариынга чырыдары үүгле үстүнде айыткамывыс школалар, районнарга эвес, өске-даа башкылар коллективтеринге ажыктыг боор дээш, бо үүлдү парладывыс.

Бирги айтырыг

Көдээ черлерде болгаш ажылчын суурларда чурттап, ажылдап турар улус өөредилгезиниң ажылдакчыларынга көрүүнген чиигелделер дугайын Тыва АССР-ниң Министрлер Төвүлелиниң 1966 чылдың август 5-те хүлээп алганы доктаалында (ук доктаалда хей эвес эдилгелерни 1984 чылда киргеи) тодаргай айытканы.

Бир-ле дугаарында, көдээлде чурттап турар ниити билиг школаларының башкыларынга, кижизидикчилеринге, ол ышкаш ында ажылдап турар эмчилерге, библиотекарьларга, ясли-садиктер кижизидикчилеринге, уругларның спорт болгаш музыка школаларының башкыларынга, тренерлерге бажынга халас чурттаар чиигелдеин берип турар. Кандыг-даа организацияның, ажыл-агый черлериниң бажынынга башкы кижи халас (төлевир, хөлези чок) чурттаар. Бажың хөлезинин аренда-биле керээ ёзугаар районо азы школа санажыр ужурлуг.

Ийиги айтырыг

Чангыс бажынга 2 азы 3-даа аныяк башкылар чурттаар ужурга таваржы бээр. Бо таварылгада чиигелдеин чангыс башкыга көрүүнген хемчээлге көргүзер апаар. Ол ышкаш башкы кижи ада-неэзиниң чоок дөргүл-төөрелериниң бажынынга чурттаар ужур база таваржыр. Ол башкы дөмей-ле чиигелделерни долузу-биле ажыглаар эргелиг.

Үшкү айтырыг

Чамдык районларда ажылдап турар башкы долу эвес шактарда ажылдап турар таварылгалар бар. Чижээ, чыл эгезинден тарификация ёзугаар башкы 12 шакка ажылдаар ужурга таваржыр. Ол ажыл башкының кол ажылы болза бүгү-ле көрүүнген чиигелделерни көргүзер апаар. Дакпырлап ажылдазы башкыларга чиигелделер хоойлуда көрүүнмээн.

Дөртү айтырыг

Көдээ школалар, интернаттар, садиктерде тускай башкы эртеми чок башкылар, кижизидикчилер базы ажылдап турар. Оларга школа удуртукчулары тускай башкы эртемиг чок-тур дээш чиигелделер көргүспейн турар. Ол шын эвес.

Көдээ Советтерниң ажылагый дептериниде өг-бүлеиин № 70-М дугаарлыг бижиниде айытканы. Бо чиигелдени бистин шериг хөрээ эрттирип чоруткан ооллариывыстың өг-бүлези ажыглаваан турары хомуданчыг.

Алдыгы айтырыг

Пенсияже үне берген башкыларга мурнунда ооп ажыглап турган чиигелделери артар бе деп айтырыгны Чоон-Хемчиктин Чыраа-Бажындан О. Л. Монгуш, Бажын-Алаактан Б. Е. Куулар, Д. Д. Хомушку, Чербиден М. С. Эргел, чиигелделер артар бе деп айтырыгны Кызыл районнуң Кок-Тей, Чоон-Хемчиктин Хайыракан школазының чамдык башкылары салып турар. Көдээ Совет, районо азы школа ол башкыларга көдээ суурларга чурттаар оран-сава-биле хандырбаан таварылгада чиигелделерни, коммунал хандырылганы долузу-биле ажыглаар башкының эргези күштүг боор артар. Ол башкы пенсияже үнген таварылгада үстүнде Ийе, артып каар. Бир эвес өг-бүледе артып калган кижилерге күш-ажыл кылып шыдаар кижи чок, өг-бүленин амыдыраал-чурттаарының чаныгы-ла доозу өлген кижиниң ачы-дузазы турган таварылгада ух чиигелделер артар.

Сескиз айтырыг

Одалга талазы-биле башкылар алза чогуур нормаларын албайн чурттаар. 30 кв. метр чедир ажыктыг шөлүг чуртталга бажынынга 3 тонна хөмүр, бир эвес оттуулар ыяшче шилчидер болза, дыт 12 куб. метр, хадып — 11 куб. метр, терек—14-15 куб. метр хемчеелдиг болур. Ажыктыг шөлүг (кухня, коридор чоктэ) 30 кв. метрден ажа бээр болза, бир квадрат метр бүрүзүнге 0,12 тонна хөмүр, ыяш болза 0,45 куб. метрин немей бээр. Сөөлгү үеде башкыларга тузуп берип турар бажынларны ажыктыг шөлү 54 кв. метр, 62 кв. метр, харын-даа 70 ажыг кв. метр апарган. А көдээ черлерде башкылар чүгле 30 кв. метр шөлге көрүүнген 3 тонна хөмүр азы 12 куб. метр токтаа ыяшны ажыглап турар. Ол чөтүг эвес боор турар.

Тоску айтырыг

Чырык айтырыы. Башкы кижи чылда 240 киловатт-шаг электроэнергия чарыглаар эргелиг. Акшаже шилчидерге, 9 руб. 60 копеек. Оон ажыр чарыглап каан таварылгада болу толаар.

Айтырыңар, харыылап бээр бис

кол ээзи совхозтуң улуг бухгалтери азы агрономуң-даа болгулаар. Бо таварылгада ол бухгалтерниң азы агрономнуң кадайынга чиигелделер көргүспейн турары база шын эвес. Чангыс сес-биле чугаалаарга, башкы-даа, кижизидикчи-даа, тренер-даа кижи чазактым оларга көрүп каан чиигелделерин долузу-биле ажыглаар ужурлуг.

Бешки айтырыг

Көдээ черге чурттап турган шериг хөрээ эрттирериби-биле чоруткан кижиниң ажылап турганы чиигелделер. ооп аалорамында артып калган өг-бүлеиинге (калайы, уругларынга) долузу-биле артары хоойлуда көрүүнген. Бо дугайын ССРЭ-ниң Чырыдыышкын министерствозунуң 1971 чылдың октябрь 7-де хүлээп алганы Эрзиниден Н. Д. Суван-оол болгаш ооң-даа өске хоочуннар сонуургап айтырыг турар.

Бо дээрге кончуг чоп айтырыг-дыр. Башкы пенсия үнериниң мурнунда үзүк чок 10 чыл көдээ школаларга ажылдап чораан болза, ооп ажыглап турганы чиигелделер хевээр артар. Кайы-даа көдээ суурга пенсия соолунде ажылдап-даа, ажылдавайн-даа чурттап чоруур болза, чиигелделер ол пенсионнерге хевээр артар. А бир эвес хоорайже көжүп келир болза, чиигелделер үстүр апаар. Бо үүлдү ССРЭ-ниң Министрлер Төвүлелиниң 1971 чылдың май 4-те үндүрген № 255 дугаарлыг доктаалында айытканы.

Чиигелде ажыглаар кижи хоорайга чурттап турган, көдээ школага ажылдап турда, айытканывыс ооң эргелери хевээр артар. Бо дугайында тайылбырны ССРЭ-ниң күрүснин күш-ажыл комитединиң база ВЦСПС-тин 1975 чылдың июнь айның 17-де кады хүлээп алганы № 10/16 дугаарлыг тайылбырында айытканы. Ол-ла тайылбырда көдээге 10 чыл ажыр ажылдап каакшаш, пенсияже үне берген башкы көдээге чурттап турган кандыг-даа ажылга ажылдай берген таварылгада, чиигелделер ажыглаар эргези долузу-биле артарын айытканы.

Чедиги айтырыг

Көдээге үзүк чок 10 чыл ажылдаш, пенсияже үнген кижи мечээн таварылгада, ооп артып калган күш-ажыл кылып шыдаваш, кежигүннериге чиигелделер артып каан болур бе дээрзин башкылар база сонуургап турар.

АМ ЧҮНҮ КЫЛЫР БИС

Спорт: планнар, бодалдар

Бо чылдың сөөлгү, дөртү кварталы арткан. Октябрь, ноябрь, декабрь айларда бистиң республикага кандыг спортчу маргылдаалар болурун, Тываның спортчулары кандыг зона. Бүгү-россия маргылдааларынга киржирип Тыва Республиканың күш-культура болгаш спорт талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы Л. С. Седиптей бистин корреспондентивис Таан-оол Хертек айтырган.

— Чыл төнчүзүнге чедир эвээш үе, үш ай арткан-даа болза, найысылалга болгаш өскелдээ черлерге республика чергелиг маргылдаалар апаан эвес болур. Аңаа бистин спортчуларывыстың мергежили эрткен чылдан кайы хире өскенин, киржикчилериниң саны көвүдээнин түннел көргеш, моон соңгаар спортту хөгжүдер талазы-биле чүүн кылырын тодарадыр бис — деп, ол эгезинде демдеглээн.

Октябрьның 7-де футболта түннел маргылдаа Кызылга эртер, орта шилиттинген ийи команда ойнаар, тиилээни республика чемпиону болур. Амгы үеде шилилге маргылдаалар найысылалда, районнарда дооступ турар.

Республиканың чемпионуну илередириниң эр болгаш хөрээжен улустарының шыырааа маргылдаазы октябрь 17-18 хүннеринде найысылалга эртер. Орта Кызылдың, районнарның эн шыырак шыдыраачылары киржип, шилиттинген командалар түннел маргылдаага декабрьда Кызылга ойнаар. Республиканың бирги чери даш чемпион ат дээш шыңгыы демиселди чорудар.

Оон аңгыда октябрьда стол теннизинге шой көдүрериге, хостут күрешке маргылдаалар болур.

Волейбол—бисте эн-не ап-терекгей спорттуг бирээ. Баштай зона аайы-биле районнарга маргылдаалар ноябрь-декабрьда эртер. Ортада шилиттинген командалар декабрьда Кызылга ойнаар. Республиканың бирги чери даш баскетбол маргылдаазы база декабрьда болур. Бөдалга, бокс, хаак маргылдааларын база эрттирер, оларны болур хуусаазын тодаратпаш, чарлап дыннадыр бис.

Республикадан башкаар болур аңалар, ажык маргылдааларга бистиң республиканың спортчулары киржирибиле бедетмеин турар. Сибирь болгаш Ыракы Чоон нуктун бирги чери даш бокс маргылдаазы октябрь айның эгезинде Хабаровск хоорайга эртер. Аңаа бистин 5 боксчуус киржир. Оларның аразында ССРЭ-ниң үш спорт мастери бар.

Самбо күрешке Сибирь чемпионады октябрь 5-7-де Курган хоорайга болур, орта 10 спортчу киржир. Оларны ССРЭ-ниң спорт мастери Иван Хураган удуртур.

Красноярскиге хостут күрешке аңаа-даа маргылдаалар болур, орта киржирибиле бистин мегелеривисти чалаан, ону күүседиривисбиле хүлээп алдывыс.

— Спорт комитеди, тренерлер маргылдааларны органиластыг эрттирер спортчуларының бедетмелин экижидер даш амгы үеде ажылдап турар —деп, түннелиниде ол чугаалаан.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Төвүлели, «Шын» солуннун редакция коллективи.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43.34 ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34.92; ● оралакчылары 3-45.93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлетпүр 3-21-49, 3-36-71; көдээ ажылагый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-31-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-62; 3-41-23; чаңгыс 3-39-03; өскүлер 3-34-29; 3-31-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үлүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1

Солун неделя 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парладга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чаңгыс № 970.

меноз.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 166 (14666) 1991 чылдың октябрь 3, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

ШЕВЕР ДААРАНЫКЧЫ

Кызыл хоорайның «Чечек» ательезинин даараныкчызы (Чурукта) Александра Лихаузова платьелер даараарының шевер дирткен мастеринге санадып турар. Оон чанынга чагыглар киирер дээн улус болаа келир.

Чагыкчының чагыын алгаш, хемчээгеш, боду быжып, даараарынче кирер. Шалыпчы ажылдаарының мурнакчы арга-дуржулгазын ол ажыглап, планныг даалгазын ажыр күүседип турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Кызыл районда «Даңхаалазы» совхозтуң өстүрген капустазының өзүмнери дөңдески көстүп чыдыр. Оны хөй кижи хол-биле ажаар болза, чоокку хүннерде доозуп болур. Оон чоогунда тараан картофельди Иван Клюевтиң кооперативиниң механизаторлары комбайн-биле ажаап турар.

ЧУРУКТА: ол ажылагыйның сугатчылары, механизаторлары Иван Клюев биле Иван Поникалов ногаа шөлүнде.

КАТТЫШКАН ЭКИПАЖТЫҢ УЖУДУП ҮНГЕНИ

СЭТА-ның дыңнадыы

1991 чылдың октябрь 2-де Москваныбиле 7 шак 59 минута 38 секунда турда «Союз ТМ-13» космос кораблны ужудуп үндүрген.

Корабльди каттышкан экипаж башкарып чоруур: командири Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Волков, космонавт-шинчилекчилер Совет Эвилелиниң Маадыры Токтар Аубакиров болгаш Австрия Республиканың хамаатызы Франц Фибек.

Ужудуушкун программазында «Союз ТМ-13» корабльди башкарылгалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурары, тоску кол экспедициялың космонавтылары Анатолий Арцебарский болгаш Сергей Крикалев олар-биле кады эртем-техниктиг шинчилелдерни болгаш шенелделерни эрттирери көрдүнген.

«Союз ТМ-13» корабльдиң борт системалары болур-чогуур-биле ажылдап чоруур. Александр Волков, Токтар Аубакиров база Франц Фибек оларның кадымны байдалы эки.

Космос аппараттарын октябрь 4-те тудуштурары көрдүнген.

ЧУРУКТА: Ю. А. Гагарин аттыг космонавтылар белеткээр төпте шылгалда белеткелиниң эгелээр мурнунда (солагай таладан) космонавт шинчилекчи Токтар Аубакиров, экипажтың командири Александр Волков, австри космонавт Франц Фибек.

А. ПУШКАРЕВТУҢ фотозу. (СЭТА-ның фотохрониказы.).

Допчу намдары

Александр Александрович ВОЛКОВ

Совет Эвилелиниң Маадыры, ССРЭ-ниң ужудукчу-космонавтызы Александр Александрович Волков 1948 чылдың май 27-де Донецк областың Горловка хоорайга төрүттүнген.

1970 чылда Харьковта ужудукчуларның Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры С. И. Грицевец аттыг дээди шериг ужар чүүл училищезин дооскан соонда, Шериг-Агаар Күштеринге ужудукчу-инструктор боор албан эрттирип турган. «1-ги класстың шериг ужудукчузу», «2-ги класстың шенекчи-ужудукчузу» деп шылгарал демдектериг. Александр Волков космосче ийи ужудуушкунга киришкен. Биргизи — 1985 чылда «Салют-7» орбита станциязынга космонавт-шинчилекчи боор, ийиги ужудуушкунун үезинде 1988-1989 чылдарда совет-француз экипажтың база «Мир» станциянын дөртү кол экспедициязының командири. Анаа «2-ги класстың космонавтызы» шылгаралды тывыскан.

Франц ФИБЕК

Австрия Республиканың хамаатызы Франц Фибек 1960 чылдың август 24-те Венага төрүттүнген.

1985 чылда Венаның техниктиг университединиң электротехника факультедин дооскан соонда, ол электроника институдунга ажылдап турган. Европа чурттарының алды дылдарын билир.

1990 чылдың январьда Франц Фибек Космонавтылар белеткелинин Ю. А. Гагарин аттыг төпке белеткелдерни эгелээн. «Союз ТМ» космос кораблинге болгаш «Мир» орбита комплекизинге ужудуушкунун каттышкан совет-австри экипажының шинчилекчи-космонавтызының бүрүн белеткел курузун эрткен.

Токтар Онгарбаевич АУБАКИРОВ

Совет Эвилелиниң Маадыры Токтар Онгарбаевич Аубакиров 1946 чылдың июль 27-де Караганда областын Каркаралинск районунда Май 1-и аттыг колхозунуң суурунга төрүттүнген.

Күш-ажылчы намдарын 15 харлыында эгелээн, кежээки школага өөренмишаан, Темиртауның шуткулга-механика заводунга токарлап ажылдап турган. 1969 чылда агаардан халдаашкынга удур камгалалдың Армавирде ужудукчуларның Кызыл Туктуг дээди шериг ужар чүүл училищезин дооскан соонда, Шериг-Агаар Күштеринге албан эрттирген.

1976 чылда шенекчи-ужудукчулар школазын дооскаш, Токтар Онгарбаевич шенекчи ажылга ажылдап, самолёттарның 50 ажыг хевирлериге ужудуушкунну шингээткен.

1979 чылда кол ажылындан хосталбайн, Москваның Серго Орджоникидзе аттыг ужар чүүл институдун дооскан.

1990 чылда анаа «ССРЭ-ниң алдарлыг шенекчи-ужудукчузу» хүндүлүг аттыг тыныскан.

Космонавтылар белеткелинин Ю. А. Гагарин аттыг төвүнге белеткелдерни 1991 чылда эгелээн. «Союз ТМ» корабльге болгаш «Мир» орбита комплекизинге каттышкан совет-австри экипажтың шинчилекчи-космонавтызынга ужудуушкунга белеткелди эрткен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязында

УЛУГ БҮЗҮРЕЛ

Тыванын чурттакчы чонунуң хөй кезииниң четтикпейн манап турганы Тыва Республиканың Дээди Совединиң онгу сессиязы бодунуң ажылын дүүн Советтер бажыңының хуралдаар залында эгелээн. Оны чон, шынап-ла, манап турган, чүге дээрге анаа бир чүгүла айтырыг — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы кым болурул деп айтырыг шиитпирлеттинер ужурлуг турган болгай.

Сессияны эрттириниң ёзулалдарын кылган соонда депутаттар хүн айтырыын чугаалажырынче кирген. Дээди Советтиң саналдап киирген:

1. Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазын соңгууру.

2. «Тыва Республиканың референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

3. «Тыва Республикага өнчү дугайында» Тыва Республиканың Хоойдузунуң төлевилелиниң дугайында.

4. Тыва Республиканың Чер кодекизинин толевилелиниң дугайында.

5. Чурттакчы чонну ажылга хаара тударының талазыбиле Тыва Республика эргелелин Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тударының талазыбиле күрүне комитеди кылдыр эде турузарының дугайында.

6. Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тударының талазыбиле күрүне комитединиң даргазының дугайында.

7. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарарының талазы-биле күрүне комитедин турузарының дугайында.

8. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарарының талазы-биле күрүне комитединиң даргазының дугайында.

9. «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга эдилгелер киирер дугайында «Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

10. Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң дугайында.

11. Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазының дугайында.

12. «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) эдилгелер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

13. «Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Регламентизинге эдилгелер болгаш немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында.

14. Кызыл хоорайның улус судунуң улус судьязын болгаш Тыва Республиканың Дээди Судунуң кежигүнүн соңгууру.

15. Өске-даа айтырыглар дээн хүн чурумунга немей депутаттарның саналы-биле «Президентиниң албан-дужаалын Тыва Республикага киирерин чугаалажып көөрүнүң дугайында», ССРЭ-ниң Дээди Совединге Тываның төлээлериниң дугайында» айтырыгларны киирген. «Дээди Советтиң ажылында ажык-чарлыг чоруктуң принциптериниң дугайында», «Улус өөредилгезиниң объектилерин тудуп турарының дугайында Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Болбаттың отчеду» дээн айтырыглар бадылаашкын түүнели-биле эртпейн барган.

Хүн чурумунуң талазыбиле саналдар киирил турда, элээн үр маргылдаалыг чугаа ССРЭ-ниң Дээди Совединге Тываның төлээлериниң дугайында болган. Хамыктың ужуру мындыг: ССРЭ-ниң Дээди Соведи чаартынып турар болгай, анаа моон мурнунда турган автономнуг тургузуглардан ийи-ийи төлээ кирер ужурлуг. Бистиң Дээди Соведивис, оон Президиуму биеэги хевээр үстүүртен айтыышкынар манап орааш, төлээлер дугайында дыңнадыгны Дээди Советче киирбейн барган. Үеэи чедип келирге, буу-хаа, далаш ёзу-биле ССРЭ-ниң улус депутады В. О. Оюнуң кандидатуразының дугайында санал киирерге, ол озалдап калган. Дээди Совет манап олурар эвес, үеэи кээрге, Республикалар Совединге төлээ кылдыр РСФСР-ниң улус депутады А. Н. Пиче-оолду киирип алган. (Дугурушкан чурум ёзутаар ССРЭ-ниңдээ, РСФСР-ниңдээ улус депутаттары төлээ боор болур). Чогум-на чүге А. Н. Пиче-оолду Дээди Совет, оон Президиуму-биле сүмелешпейн, төлээ кылганына эвээш эвес депутаттар таарыңмаанын чугаалап, удурланып турарын илереткен. Хүн айтырыынга кирген республиканың төлээлериниң дугайында айтырыгны чугаалажып турда, элээн-не маргылдаалар, удур туруушкуннар боор болур хире.

Ынчалза-даа даап бодаашкынның бүтпейн барып болурун сессияның бирги айтырыын чугаалашканы көргүскен. Сессия мурнунда депутаттар боттары-даа, соңгукчулар бистер-даа, Дээди Советтиң Даргазын соңгуур дугайында айтырыг дыка-ла чидыг, үр болур боор дижип турган болгай бис. Ындыг чүве кайда боор, ол айтырыг аажок чиик эрткен. Дарганың албан-дужаалынга кандидатуралар идип үндүрүүшкүнүн эгелээн депутат С. С. Санчай РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың улус депутады К. А. Бичелдейни саналдааш, индирден дүжүп бады келирге, аалга кезек үеде шыпшыңна апарган. Анаа олурган кезек журналистер аравыста орус улустуң чугаалажыры ыпкаш, шуурган мурнунуң шыпшыны бо эвес ирги бе деп чугаалажып ордувус. Чок, ындыг эвес болган. С. С. Санчайның соонда санал киирген депутаттар К. М. Кандан, С. И. Ильенков, Б. Д. Драпаан болгаш өскелер-даа шуптузу баштайгы саналды деткээннер. Россияның-даа, Тыванын-даа парламентилериниң ажылынга идепкейлиг киржип, элээн арга-дужулганы шингээдип алган, быжыг эртем-билигли К. А. Бичелдейниң ол албан-дужаалга тааржып болурун олар чугаалап, оларның саналын деткиринге депутаттардан дилээннер. С. И. Ильенков саналының түүнелинде бодунуң дөрт мындыг сезиглениишкинин чугаалап, оларга хамаарыштыр айтырыгларны салган. Бирээде, бир эвес К. А. Бичелдей Дээди Советтиң Даргазынга соңгудуп аар болза, бодунуң талалакчыларынга, эш-өөрүнге хамаарылгазы оон кандыг болур, канчаар өскерлир ирги? Ийнде, Моол биле Россияның кызыгаарларында чамдык черлер дугайында маргылдаалыг чугаалар мында-мында чоруп турар болгай. Маңаа кандидаттың хамаарылгазы кандыг ирги, ол айтырыг хөрлээлеп үнүп келбес ирги бе? Үште, К. А. Бичелдей бир эвес даргалай берзе, аныяктар айтырыын канчаар шиитпирлээр бодап турар ирги? Дөртте, күүсекчи орган Министрлер Чөвүлелинге хамаарылгазы кандыгыл, оон-биле канчаар ажылдаар болап турарыл?

Оон соонда К. А. Бичелдей бодунуң программазы-биле депутаттарны таныштырган. Оон чугаазының кол утказы, кады демниг ажылдап, Тыванын бот-догуннаашкынын херек кырында быжыглап, республиканы берге байалдан үндүрүп, сайзыралдын орууниче киирериниң дугайында болган. (Эң чоокку үеде К. А. Бичелдей-биле ужуражып, оон-биле интервьюну азы тускай материалды белеткээрин номчукчуларга аазап, моон-биле кызыгаарланып каар болза ажырбас боор). Депутат С. И. Ильенковтуң айтырыгларынга харыылар мындыг болган. Эш-өөрү, талалакчылары-биле биеэги хевээр ажылдаар, ынчалза-даа шупту чүве чаа үндезинге, ажылхеректиң аайынга тургустунар ужурлуг. Моол-биле кызыгаарда маргылдаалыг айтырыглар дугайында чугааның соолгу үш чылдар дургузунда ол күрүнениң парлалгазында-даа, аная-даа улустар аразында дыргын тараа бергени чажыт эвес-ле болгай. Ол айтырыгны шиитпирлээр апаар, ынчалза-даа парлалга арынарынга, улустар аразының чугааларынга эвес. А Россияның болгаш Моолдуң удуртукчуларының деңнелинге. Шиитпирлээрде ажок бодамчалыг, далаш эвес, быжырымчалыг кылдыр кылыр апаар. Херекти далаштырган хөрээ чок, үй-балай түүнелдерге чедирген хөрээ чок. Аныяктар-биле ажылды улам дээштиг, хөй талалыг болдурар апаар. Улус ажыл-агыйынга кадрларны чурттуң дээди өөредилге черлеринге белеткээрминден аңгыда, даштыкы чурттарже база чорударының айтырыын дарый шиитпирлээри чугула. Дээди Советтин Даргазы Ш. Д. Оржак-биле хамаарылга эки, ажылагыйжы. Ону улам ханыладып, үре-түүнелдиг ажылдаар дээш кады демниг турукурунга кандидат бүзүрелдиг.

Оон соонда депутаттар К. А. Бичелдейге эвээш эвес айтырыгларны салган. Чижээлээргe, депутат В. С. Салчак чер-черлерге РСФСР-ниң Президентизинин төлээлерин тургузаар дээн шиитпирингe кандидаттык хамаарылгазын айтырган. Республикаларга хамаарыштыр ол айтырыгны шиитпирлээринче дыка далашпазының дугайында саналды Россияның удуртулгазынга киргенин К. А. Бичелдей чугаалаан. Ниитизи-биле ол шиитпирни дыка-ла деткивейн турарын ол чугаалааш, төлээлер турар-даа болза, кандыг-даа шиитпирлээр эрте чок, анаа хайгаракчы эрге-байалдыг турар болза, анаа чөпшээрежип болурун демдеглээн. Анаа хамаарыштыр РСФСР-ниң Президентизинин чанынга республиканың төлээзиниң айтырыын аажок хынамчалыг шиитпирлээрин ол чугулалап айыткан.

Депутат Б. Д. Монгуштуң колхоз, совхозтарны узуткаарының дугайында чугааларга хамаарылгазының дугайында айтырыынга К. А. Бичелдей ажыл-агый чорудулгазының, өнчү-хөреңгиниң аңгы-аңгы аргаларын деткип турарын чугаалааш, колхоз, совхозтарга удур эвезин айыткан. Шылаар ажыл-агыйлар болза, турзуннар, ол айтырыгны үзе шиитпирлээринче далашкан хөрээ чок.

Депутат К. Т. Кууларның чер-чер Советтериниң ролюн канчаар көрүп турарының дугайында айтырыынга, кандидат оларның ролюн улуу-биле үнелеп, оларның ажылчорудулгазындан дыка-ла хөй чүвелериниң хаамаржырын айыткан. Түс чер администрацияларының удуртукчуларының ноябрь 24-те болур соңгулдаларын канчаар көрүп турарының дугайында депутат Б. С. Нурзаттың айтырыынга ол соңгулдаларны ыңдыг дүрген эрттириптери боттуг эвес чүүл-дүр деп, ол харыылаан.

Сессияже чалаткан республиканың Бойдус камгалалының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Д. Х. Соржак К. А. Бичелдейниң туттунуп эгелеп цемент заводунга, ниитизи-биле экология айтырыгларынга хамаарылгазын айтырган. Цемент заводу биске эргежок чугула, ынчалза-даа оон туттунуп турар чери чедимче чок шилиттингем, ынчангаш ону кандыг-бир еске черге тударын өөренип көрүп эрги хире. Чок-ла болза, ам эге деринишкинде турар Красноярскиниң цемент заводунуң ол септелге, эге дөрилге ажылдарынче цемент заводун тударынче үндүртүнген акша-хөреңгини шилчидип, ол заводбиле дугуржулганы кылга кандыг ирги деп дээн болалын кандидат илереткен.

Экология бо шагда эң чугула айтырыгларның биразы. Ол дээш харылап турар ортан кымта-даа хамаарылга чок, хостуг болур ужурлуг, бети дээрге Министрлер Чөвүлелиниңдеп хамаарышпас болур болза эки.

Депутат К. М. Сувандии амгы үеде берге байалда республиканы оон үндүрер дээш кандыг хемчеглерни боттандырар болап турарын айтырган. Чүгле ыштини арталар, быралар-биле республиканы сегидип аары болдуунмас. Дидимнибиле даштыкы чурттар-биле дорт харылзажып, оларны-биле деп эргелит кады ажылдаары чугула.

Айтырыглар соонда депутат В. У. Хомушку адаттынган кандидатураны деткип чүве чугаалааны-биле ол айтырыгны түүнеп, соңгулданы эрттирер дугайында дугурушкаш, депутаттар дүштеки чапсарже чоруткан.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының соңгулдазы чапсар соонда болган. К. А. Бичелдей ол албан-дужаалга соңгуткан, 86 депутат ол дээш бадылаан, а 28 кижи — удур болган. Республиканың дээди эрге-чагыргалыга оон келгени-биле чаартылгалар болурунга илгеп, чаа Даргага чедишкиннерин күзеп каалынар, эргин номчукчулар.

Николай БАЗЫР.

Номчукчу — солун — номчукчу

«ШЫН» КЕЛИР ЧЫЛЫН АЛБАН ТУРАР

Ёзулуг-ла алдын күс. Эртенги хүннүң чазык хереллеринге арга-арыының алдын сарыг кылдыр чайыныалып кээр, каасчаражы кижиниң төрээн черинге ынакшылын улам көрлээледи. Тыванын барын талакы районнарын «Шын» солуунуң бөлүк ажылдакчылары кезип чорааш, черивистин кайгамчыктыг шиник-чараш чурумалын, оон ажылышчи кижилерин база катап магадан, чоргаарал көөр аргалыг болдувус.

Кайда-даа күсү дүжүт ажаалдазының үезин. «Дужудүнер кайы хире болуп-тур?» деп соңуурган чордувус. Чүгээн-даа бар-ла, арай хиреллин-даа бар-ла. Кол-ла чүве — бо чылын хуу картошканы барык-ла өреге бүрүзү олуртуп алган, оон дужудун ажаап турары. Кижи бүрүзү ам бодунуң ижер-чиирге дээш ыраа-ла хандыр бодаанны берген. Биеэги дет, садыгын делгинирлериниче көрүп алгаш, шелээлеп олурар үелер эрткен. Ам бот шырбайбас болза, талаар.

Күсү ажыл-иштин конуут тулуктуг үезинде корааш болгаш, намдык планнар аазы ужуражыглаларывыс болдумайн барза-даа, номчукчуларывыстың «Шын» солунга хамаарыштыр ниити уг-шиглиг бодалдарын биляп апкан бис. Шагаан-Арытта чеде бээрвиске, районнун харылзаа эргелинде совхозтар директорларының, көдээ Совет даргаларының база бүдүрүлге, албан черлериниң удуртукчуларының селектор хуралы болуп тур. Ону ажыглап алгаш, хуралдың киржикчилери-биле ужуражтывыс. Редактор В. Ф. Чадамба солуунуң чаа байалдарда угланышкынының дугайында, иштики эде тургустунуушкуннар дугайында тайылбырлап чугаалап берген. «Шын» солун редакциязының кол сорулгазы — солуунуң арыннарын даачыштыр амыдыралды каастылга чокка боттуг-биле бижип көргүзери. Чонуң амыдыралында бичиндаа бол, чедишкиннер, бурунгаарлаашкыннар бистерни, журналистерни өөртүр, а хөлегелиг талалар, четпестер — ундаравыр, хөлзедир. Ынчангаш-ла эки чүве бүрүзүн дүрген медээ-биле номчукчуларывыска ледирип, багай чүүлдеринден дарый эдип алыр дээш сойгалай бээр ужурувус-даа ол.

(Төнчүзү 2-ги арыында).

Кадыр-оол Алексеевич Бичелдей 1950 чылдың январь 2-де Улут-Хем районнуң Пестуновка суурга төрүттүнген. 1975 чылда Моолдуң күрүне университединин дооскан, мергежилиг — дылдар шинчилекчизи. 1975—1979 чылдарда Тыванын дылдын, литературазының болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институдунга эртем ажылдакчызынга ажылдаан. 1979—1982 чылдарда ССРЭ-ниң ЭА-зының Сибирь салбырының Төөгү, филология болгаш философия институдунуң аспирантызы. Анаа филология эртемниң кандидады эртем адын камгалаан.

1982—1990 чылдарда ТДЛТЭШИ-ниң улуг эртем ажылдакчызы, РСФСР-ниң, Тыва АССР-нин болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдаларының үезинде ол РСФСР-ниң № 132, Тыва АССР-ниң Чаа-Хөл 122 соңгулда округтарынга РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутадынга соңгуткан.

1990 чылда РСФСР-ниң Дээди Совединин кежигүнүнге, РСФСР-ниң Дээди Совединин Националлар Совединиң Культураны, дылды болгаш национал чанчылдарны хөгжүдер болгаш төөгүнүн салгадын камгалаар айтырыглар талазы-биле комиссияның секретарынга соңгуткан.

1991 чылда Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыжыңның онгу сессиязынга Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазынга соңгуткан.

«ШЫН» КЕЛИР ЧЫЛЫН АЛБАН ТУРАР

(Төнчүү. Эгези 1-ги арында).

«Шын» солун кезек үнмейн баарга, харак чок-биле демей болуп турдувус деп, номчукчулар чугаалаар хораан. Республика амыдыралынын, чуртта болгаш даштыкыда-даа болуушкуннарының дугайында номчуп өөренип калганы «Шын» солунган тыва кижи билип албайы аан. Ынчаар болганда солунуун кандыг болуру номчукчуларга хамаарылга чок болбазы билдингир.

Экономика темазынга материалдарны чонга биилдингир дыл-биле бижиирин база экономиктиг чаа билиглерге хөй тайылбырлар бээрин номчукчулар дилээн. Рынок экономиказы деп чогум чүл ол деп чүвени дыка хөй кижилер чедир билбейн турар. Чуртталаар оран-саванын хуужулгазын канчаар чорударының дугайында материалдарны бижиирин шагаан-арыгжылар күзээн. Күрүнеден ангылаары (разгосударствление) база муниципалитет деп чүүлдерни чон орта билбейн турар. Рынок харылзааларынга хамаарыштыр солуннун арынларында чедимчелиг сайгарылга чок. Советтер ажылдакчылары Советтер ажылынын дугайында дойму билип алыксап турар. Чаа система өзугаар канчаар хөделирил, ажылды канчаар эптиг утлап баштаарыл?

Шагаан-Арыгга база бир номчукчу мынды күзээшкинилередин чугаалаан: «Журналистерни ат-сывын-на солундан көрүп турар, чогум кымыл, кандыг кижил деп чүвени номчукчулар база билип алыксап турар. Ынчангаш журналистерни материалдары-биле кады, төп солуннарда болгаш сеткүүлдерде шыкаш, хорек чуруун берип турза кандыг ирги?».

Оон ангыда политика талазы-биле чедир чырытпайн турар дээн шүүлүмчүлерни база дыңнадывыс. «Политика болгаш бис» азы «Политика болгаш амыдыралывыс» деп рубриктан ажытса кандыгыл?

А башкыларга болгаш улус өөредилгезинин ажылдакчыларынга ужуражы бээрвисее, олар кижизидилге темазын күштелдиреринде дилээр болдулар. Ылангыа улусчу педагогикаанын кижизидикки аргадуржулгазын хөй чырыдып турарын Эрги-Барлык школазының директорку М. Д. Ооаа чугаалап турду.

Дыка хөй номчукчулар чыгыне тыва сестерни, уттурдурган сестерни катап даргизин ажыглаарын, солунун дылдомаан чедингир болдуларын бисте сүмелээн.

Аныктар темазы куруг болуп турарын, тыва чонун чаагай чаңчылдарын улам пептереллирин, дөргүл-төрел харылзааларының дугайында ээлээн бижиир турарын, национал культураны камнап алырының талазы-биле кичээнгей чогуусту бистин номчукчуларывыс шүүмүлеп зарак чугаалап турдулар. Ол мышкан эрге-хоойлу кижизидилгезин кошкак дээрзин олар база эскерип шүүмүлээн.

Чыл төнчүүнге чедир амдаа үелер бар-дыр. Ынчангаш «Шын» солунунуң 1992 чылда болурун, оон арынларынан чүүү номчуксап турарын, кезир үеде очерктериңе базелортажтарының адрестерни номчукчулар боттары редакцияже чагааларынга бижип бээр боор деп идегедивис. Номчукчу-биле бистин эн-не идегелдиг харылзажылгавыс чагаа дамчыштыр илереттинер.

Ол чоруп турган, «Шын» солун келир чылын турар бе азы турбас бе дээн дадагалзаашкыннарны дыка хөй кижилерден дыңнадывыс. Анаа харыы кылдыр «Шын» солун албан турар деп маадаа бижиир-биле чугаалап казы. Республиканың тыва дыл кылыны, улуг хемчеңнери, хүнүн үнер иниттелел-политиктиг солуну турбас дээр ужурлаа чок. Ол дээрге тыва чонуун культуразының бир кезиктиг чамдыы-дыр. «Шынны» амыдыралдан анаа-бир оюнчук деп, үндүр октаптар деп чүве турбас-даа ужурлуг. Солуннуң ады «Шын» хевээр турааш деп, номчукчулар биске чагыыр болдулар.

Ийет харын, чамдык кижилер «Шынны» «партократтар солуну» деп чемелеп турган үеларни база чуртталаа эртивис. Партийжи холбаарлаашкынга таварышкаш, амыдыралдың чамдык нарын айтыгларын оюп эртип турганывыс база чажыт эвес. Ынчалзажок ниитизи-биле «Шын» солун амыдыралды айтыгларны ажыг-биле бижип келгенин номчукчулар боттары-даа билир боор.

Моон соңгаар бистиң ажылдаар аймывыс чаартымзыр, үеним үүү-биле дешке чоруур, амыдыралды негелдерден хоорулбас болур ужурлуг. Бистиң амгы тургузукчуларывыс — Тыва Республиканың Дээди Совети база Министрлер Чөвүлелеи-биле чергелештир бир кол чаа чүве — үндүрүкчүлерниң аразында редакция коллективи база бар дээрзин айтыры чугула. Ол дээрге журналистерниң хостуг ажылдаары, чүүү чырыдар, чырытпазы журналист кижиниң бодунуң арын-нүүрүнүн хөрек-төрүүр болуру-дур. Солун хостуг-ла дээш, бүгү-ле бар-чок хир-чамны солун арныче со тыртып турбас-ла болгай бис. Ылаңгыя улустуң хуулга чаргы-чаалызын, хоп-чаптаг чүүлдерни бис кайы хамчаачок парлай бербес бис. Солун арынга парладыры дээрге улуг харысалга деп чүвени кым-даа ожаан биле чогуур.

Республиканың Улуг-Хем, Чоон-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик районнарының чамдык чурттакчылары-биле ужуражылгалар үезинде болган ажык чугааның кол үткаанын солуннуң журналистерниге дамчыткан бис. Ол мышкан «Тувинская правда» солунга хамаарыштыр база өлөөн хөй кижи бодалдарын чугаалаан. Оны ук солуннуң редакция ажылдакчыларынга база чедиргеи бис. Солун талазы-биле санал оналыы, бодалларын киирген номчукчуларга өөрүп четтирбишаан, оларның ол күзээшкиннерин херек кырыгга боттандырар аларывысты аазап тур бис. Номчукчуун күзелі—журналистерге хоойлу.

Келир чылын «Шын» солун албан турар дугайында номчукчуларга ам база катап сөгүмдүрбишаан, редакция биле харылзажыр турарынарны, билдинмес чүүлдерни айтырып, оны-мону номчуксан турарынарны чүүле чагыылга үезинде эвес, а доктаамал бижип турарынарны дилевивис. Силарниң сүмелериңер, саналдарыңар биске чаа темаларны тыварыга, солун материалдарын бижиириңе өскедемек болур. Ынчан солуннувустуң утка-шылары улгадыр, темаларны делгемчиир. Ынчаар болзун дээш ниитя күзениишкиннеривисти, сагыш ховаашкынарывысты салыылыар, эргим номчукчулар.

Надежда ЭРГЕП.

ДАШТЫ КААС, ИШТИ КАНДЫГ БОЛУРУЛ?

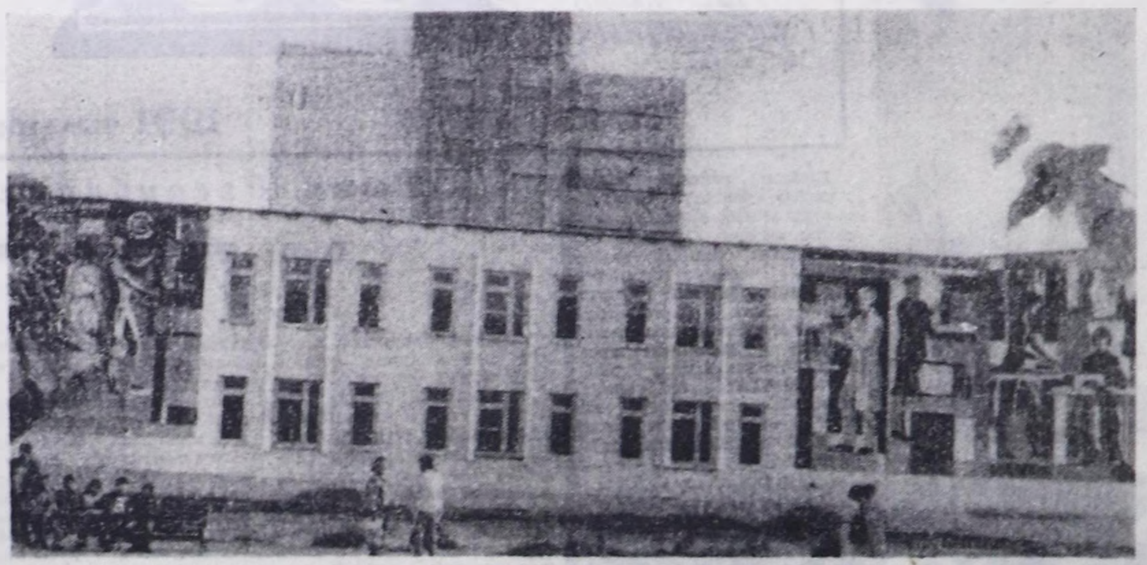

Он ажыг чылдарның мурнуда, кажан он үйнги беш чылдың контроль чурагайларын парлаан, ынчаардагы чаңчылды өзугаар ол сантүүнерни дээрге үндүр мактап, тамчыктыг үеге чедиреринге, шынап-ла, кордап турда, республика найысылалының таптыг-ла дал ортузунга бир чаа тудугнуң таваан салган. Ол үеним Чоннуң амыдырал хандырылгазының министерствозунуң шүүмү-биле эгелеп тудуну. Кызыл хоорайның чурттакчылары дыка сонуургап, ам-на чок чүүл турбустунуп, амыдыралга чиигелденн бээр-дир деп амырап турганнар. Тыва улустуң «Ынанганының бажын ыт чиин, ынгыржаптың бажын орт чиин» дээр чечен чугаазы ышкаш, ол тудуг таптаашкын үезинин өзулуг-ла чеңзин объектилерни бирээзи апарган. Шынап-ла, ол үеде хоорайга хол шаны көргүзүптер мастерскаялар-даа, идик көктеди шааптар чер-даа барык чок турганын кызылчылар билир.

Бистерниң чаңчыкканывыс өзугаар ол тудугну херекке албастаан үе база турган. Ынчалза-даа кезек болгаш-ла, «Шынның» арынларынга ол «кыраан» тудугну айтып, буруулуглар-ны шүүмчүлеп келген болгай. Бо чылын ол бажының овур-хевири чазалып, даштыкы ханаларында безин кааслалга-чурумалдыг дүрзүлер кестүүлеп келгилеп. Моон алгаш көөрге, ажыл соолдуреп, оон иштики шеверлел ажылдары доостур чыгааны тодаргай.

Ам айтырыг—кызылчыларның баш удур адап алганы ол «Амыдырал хандырылга бажыңы» кажан ажымын берип эгелээриниң болгаш дериг-херекселдер, кадрлар-биле четчелеңшкинниң дугайы боор турар. Чогум-на ындыг айтырыг ук бажын күрүне комиссиязынга дужаатынмайн турда-ла, шаптараазынмайн болу берген. Херектиг ужуру чүдел дээрзин шала соонай чугаалап көрээлинер, а амдыызында ол чогум чүү бажыңыл, аңаа кандыг-кандыг бүдүрүлгелер турарын кысказы-биле сонуургадыр-дыр бис. Амыдырал хандырылгазының бажыңының директору Ольга Николаевна Никитинаның биске чугаалааны болза:

— Бажыңның дашты каас деп турар-дыр силер. Ол база-ла шын. Ону наастап чураан чуруктуларга эвээш эвес — 56 муң рубльди төлээн бис. Ону хөй деп бодаванар. Баштайгы төлевилелди өзугаар бо бажыңга турар ачы-дуза чедиреринин бүдүрүлгелери чылдала эрги ортектер өзугаар 1 миллион 650 муң рубльдин ачы-дузазын чонга бараалгадыр ужурлуг турган. Ам байдал өскерилген — ортектер рынок харылзааларының үезинде улгатканы билдингир. Ынчангаш уран чурулга кааслалгазының чарыгдалы дедир эгитинери чугаажок.

Ольга Николаевнаның чугаалап турары-биле алыр-га, бо бажыңга хөй адырның бүдүрүлгелери турар. Иштики шеверлел ажылдары ам-даа доозулбаан-даа болаа, дериг-херекселдерни, оон иштинде янзы-бүрү станоктарны киирип, эптеп эгелей берген.

Тудуг дыка узамдыкканын үстүнде айыткан болгай бис. Мурнуку чылларда ол Чоннуң амыдырал хандырылгазының министерствозунга хамаржыр, ол эвээр ужурлут турганы билдингир. Бо чылдың августун үзүрбиде Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң дорааалы-биле ону улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң эргезинге дамчыдып берген. Ынчангаш аңаа турар биче бүдүрүлгелер, бот-орулга-чарылгалыг цехтер, салбырлар соң шөлдерни арендалап ажыглаар ужурлуг.

Бүдүрүлге шөлүүнүк бир дөрбелчин метри дээш арендаторларның хөй кезии чалдаа-ла 200 рубль төлөөр кылдыр доктаатган. Ынчаарга республиканың аныяктар ассоциациязы оон хөйну — 300 рубльди киирер ужурлуг.

Кызылдың амыдырал хандырылга бажыңынга хөп аргыыр, борттер даараар, хереңзеннерге шевергин туфль идиктер болгаш өскедаа хептер даараарының салбырлары турар. Ол ышкаш химиктиг арыглаашкын бүдүрүлгезиниң салбыры, улустун уран-сиилбилге бүдүрүлгезиниң коллективи, телерадиоаппаратура септепселиир цех, фотография база ажылдаар. Бир солун чүүл — аңаа «Тыва теле» дээр чергелешкек телестудияның аңаа ажыттынары болур.

— Чогуур органнар-биле бистер ол дугайны дугуржуп апкан бис — деп, студияның удуртукчузу эш Чемков чугаалап турар. — Амгы үеде бистиң аныяк ассоциацияны оон хөйну — 300 рубльди киирер ужурлуг.

Ынчангаш коллектививис таарымча чок, кызыы «квартирада» сымарлажып турар. Аңаа көжүп кире-ле берааивисее, ажыл шуудаар, көрүкчүлерни күзели бүдер...

Баш таарар, эт-херексел ачыладыр черлер даэш, амыдыралга эргежок чугула өскө-даа биче бүдүрүлгелер бо бажыңга мөөннеттинери чонга таарымчалыг болуру чугаажок.

Амыдырал хандырылга бажыңы амдыызында шуут хүлээп алдынмаан, чүгле ажылчын комиссия ажылдап турар. Оон хыналдаларындан тудугда дыка хөй четпестер илереттинген. Оларны катап кылырынга азы эдеринге база-ла ур үе эртери билдингир. Чогум-на оон ужурундан чыл төнчүүнге чедир ажыл ам-даа четчир — деп, шеверлекчилер, быганчылар чугаалап турарлар. Ниитизи-биле 120 ажыг эдемылыыкшыннарны илереткен.

Амыдырал хандырылга бажыңын ажыглалга киирер хуусаазы эрткенден бээр безин беш чыл ажа берген. Оон үзамдыкканчылдагаанары-ла хөй тудуг материалдары-биле хандырылганын багайы, тудугуларның багай ажылы, телечидип берген.

Ынчангаш аңаа турар биче бүдүрүлгелер, бот-орулга-чарылгалыг цехтер, салбырлар соң шөлдерни арендалап ажыглаар ужурлуг.

Бүдүрүлге шөлүүнүк бир дөрбелчин метри дээш арендаторларның хөй кезии чалдаа-ла 200 рубль төлөөр кылдыр доктаатган. Ынчаарга республиканың аныяктар ассоциациязы оон хөйну — 300 рубльди киирер ужурлуг.

Кызылдың амыдырал хандырылга бажыңынга хөп аргыыр, борттер даараар, хереңзеннерге шевергин туфль идиктер болгаш өскедаа хептер даараарының салбырлары турар. Ол ышкаш химиктиг арыглаашкын бүдүрүлгезиниң салбыры, улустун уран-сиилбилге бүдүрүлгезиниң коллективи, телерадиоаппаратура септепселиир цех, фотография база ажылдаар. Бир солун чүүл — аңаа «Тыва теле» дээр чергелешкек телестудияның аңаа ажыттынары болур.

— Чогуур органнар-биле бистер ол дугайны дугуржуп апкан бис — деп, студияның удуртукчузу эш Чемков чугаалап турар. — Амгы үеде бистиң аныяк ассоциацияны оон хөйну — 300 рубльди киирер ужурлуг

Дүнбурзектің суралы

БОНН. ССРЭ-ниң тус-тус республикаларының болгаш төп органнарының аразынга эрге-хүдэлгелер дугайында айтырыг биддүүмес болза, Совет Эвилелинге дузаламчының тодаргай хемчээлиниң дугайында чугаа кылган херээ чок деп, Германияның сан министри Теодор Вайгель санап турар. Президент Михаил Горбачев, Россия чазааның баштыңы Иван Силаев болгаш тус-тус республикаларның удуртукчулары ажылдаарының тодаргай планын чогаадып алганнар. Үк планны канчаар күүседири чоокку ийи-үш неделя дургузунда билдине бээр. Ол үеге чедир дузаламчы программазын ылаптыг чогаадыр арга чок деп, министр чугаалаан. Сеөлгү ийи чыл дургузунда Совет Эвилелинге Барыын чүк чурттарының берген дузаламчызының ортаа кезиин Германия берген. Чөөн чүкте болуушкуннарның хөгжүлдезинден ажыктыг үүлдерин Барыын чүктүп кол бүгү күрүнелери алган, мынчангаш ССРЭ-ге ам бээр дузаламчыны чөптүг кылдыр хуваары чугула деп, Т. Вайгель чоокта чаа «Шпигель» журналга берген интервьюзунга айытган.

ТОКИО. Ядролуг чепсекти кызырар талазы-биле АКШ-тың администрациязының чарлаан планы Японияның камгалал политиказынга болгаш япон-америк шериг кады ажылдажылгазының системазынга үндезин өскерлиишкинни болдурбас деп, Японияның даштыкы херектер министринің бирги сралакчызы Хисаси Овада парлалга конференциязынга медеглээн. Ядролуг шеглээшкиниң политиказын Американың Каттышкан Штаттары уламчылаар болганда, Японияның ядролуг халдаашкындан камгалалынга АКШ-тың амгы планы когарал чедирбес деп, ол чугаалаан. Япон-америк шериг консультациялары чоокку үеде болур. Анаа америк планны база чугаалажып көөр деп турар.

ХАНОЙ. Чурттуң чамдык черлеринде турар көшкүн амыдыралдыг эвээш саныг национал улустарны 2000 чылга чедир сууржун амыдыралче шилчидириниң программазын Вьетнамда ажылдап кылган. Амгы үеге чедир ол улустарның иштинден 600 мүн ажыг кижи сууржун амыдыралче шилчээн.

НЬЮ-ЙОРК. Польшаның даштыкы херектер министри К. Скубишевский Каттышкан Нациялар Организациязының Кол Ассамблеязының 46-ны сессиязынга чүве чугаалаан болгаш Югославияда байдалды экижидириңге Польшаның күштерин КНО ажылган болур деп медеглээн. Югославияга тайбыгны хандырар соруулгаларга Польшаның дуржулгалын база ажыглап болур деп, министр чугаалаан.

ПАРИЖ. Франс пресс агентилелдиң корреспондентизиниң дыңнатканын ёзугаар алырга, америк ужудукчулар хөй хүннер дургузунда дилээшкиннерни кылган сеөлүнде, Арктикага совет станциларының артынчыларын тыпкан. Байдал кажан айыылдыг болу бээрге, «Мурманск» деп дош бузар корабль Соңгу чүк шинчилекчилерин өскээр көжүрүпкен. Ынчалзажок станцияның дериг-херекселдериниң кол нуруузу артып калган. Соңгу доштуг далайга арткан чүүлдериниң аразынга 500 доскаар дизель одаар чүүлү, 10 доскаар машина үзүү бар турган. Ол чүүлдер Алясканың чурттакчыларынга улуг дүвүрээшкинни болдурган. Доскаарларда одаар чүүл хемнерже кирер болза, ында дириг амытаннарны узуткап болур.

(СЭТА).

Сеөлгү үеде моданың чаа чүүлдерин бистер үргүлчү көрүп-даа турар болзувусса, чамдыкта ону амыдыралга ажыглавайн турарывыс чажыт эвес. Италиядан келген он аныяк модельерлериң болгаш келир үениң салым-чаяаныг он-он чогаадыкчыларын каттыштырган культура товүнде «Проспект-мода» деп совет-итали көрүлде онза черни эвлээн. Ында өк-баазын эң чаа дээн модельдерни делгеп көргүскен. Ону Москваның «Рампа» деп чурулга-бүдүрүлге кооперативи организастаан.

«ССРЭ—Италия» деп мода маргылдаазы «хайым» болуп дозулган. Делгелгениң бүгү модельдери эң сеөлгү үениң болбушаан, оларның авторларының талантылыг чоруун көргүскен. Итали модельерлериң хөй-хөй ажылдары чүгле бедик мергежилден аңгыда, баштак чорукка сундулуун база илергейлээн. Өөртер болгаш фуршитура айтаа янзы-бүрү болган.

ЧУРУКТА: чайгы модының итали хевирлери.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ГЕРМАНИЯ: «бирээни» бижиир, сагышта чүү барыл?..

(Германияның каттышканының бир чылынга хамаарыштыр бодалдар)

Октябрь 3 — ГДР-ни ГФР-ге катканының бир чыл ою...

Ынчангы, шынап-ла, катаптаттынмас дүнеде, рейхстаг кырынга ГФР-ниң туту кииский-берген, а дээрге өң-базын оттарның чырыткылаңнаажы чайынналып турар дүме бүгү чурт байырлап турган. Сеткил илерелинге ындыг-ла хөөн чок немецтер, бо таварылгада, шынап-ла, уярап, ырлажып, танцылеп, куспактажып, ошкажып, кудумчуларга таварышкан-на кижилерни хүндүлеп, дашка сунуп турганнар. Эң дөскелдоктар, темчээлин ажыр «хептепкеш», бот-боттарын сөглежип, иткилежип-шашкылажып турганнар. Мындыг чижектиг үүлдү Бразилияга азы Италияга оларның национал командалары футболга чемпион апаарга, чүгле ынчан көрүп болур болгай.

Кудумчуларга байырлап турган берлинчилерниң хөй кезиниге кел чыдар дең хаяазы чаа, аас-кежиктиг үе-шаглы, бүгү бактан, човуландан адырлыр үени аазын турган дег болган. Ынчан бизни ол бүгүге бүзүревестер база турганнан. Ол өөйүр кадында олар боттарының чигзиниглерин ажыы-биле чугаалаарындан сестип турганнар. Чүгле «Кандыг-бир көрүнмээн чүве болу бээр ийне!» дээн чижектиг чугаа октаар турду. Ынчалзажок ыя ол кем чок чигзиниг бизни ойтур шаптырып турган. «Коль биле де Мэзьер чүү дээнин дыңнаважыс сен бе? ГДР-ниң чаңгыс-даа чурттакчызы оон мурнунда чурттап чорзанындан каттышкан Германияга үсүок эки чурттаар!» Ат-алдарлыг политиктерниң сөзүүге даяныры маргылдааны дораан сохсадыр, бүзүревестер бизни иштинде өөрүп артып калып турган...

Бир чыл эткенде Берлиниң тус чер чазаа, ол чаңгыс эптим болгаш каттыжылганын бүзүүн хатап эгидер сорук-биле чоокта чаа хоорайның барыын талазынан чөөн талазынче — Кызыл ратушче, 1970 чылдан бээр найысылалдын эрге-чагырга бажыңыче көжүп келген.

Бөр чыл бурунгаар ындыг көжүүшкүн чөөн таланың немецтерин улам өөртүп, улам байырымныг байдалды тургузар турган бөөр. Ынчалзажок ам анаа өөрүшкү илеревээн. Бир чыл болган юбилейни бодуп безин кижилер онзагай өөрүшкү чок үткүп турар. Уярал, магаданды боттуг херектер дугайында угаан-сарыыл солаан.

Ынчангаш, «бирээни» бижидизис, сагышта чүү барыл?

Оон мурнунды ГДР-ниң чурттакчыларынга сөс бээр мурнунда тайылбыр: эрге-пагырганың дээди төлөлекчилериниң чугааларын ежезээр бербедим. Оларның туружу билдингир, оон аңгы боор болбаа-даа ышкаш. Чижеглей алырга, ол туруш ындыг: Германияның каттышканы — немец улуска өөгүр улуг чыргат, бергедээшкиннер дээрге тур үениң-дир, олар, герман дээрден чайгы хүннде чаңгыс-дыңмиттиг кара булуттуң ирай бөөн дег, ынчар тайлы бээр. Кажаар боор, ынчаар чаазай сеткиглиге барымдаалар бар боор чаазаг. Ынчалзажок сагыш-сеткилин ажыгырын, ишкі-хеп тодарадыр деп чүве бар.

Мурнундагы ГДР-ниң чурттакчыларының хөй кезиниге эштөкен чыл өөрүшку бээрниң орнунга, колдуунда хомудашкынга, унгаралга чедирген.

Хайнер Карош — кинорежиссер, критиктериң санаа турары биле «Дефа» киностудиязының үш дээрге фильмнериниң («Пауль болгаш Пауляна дугайында тоолзуг чугаа», «Өлүм башкаландырыыже чедир». «Түнней») автору, чоокта бээр — ажыл чок кижи:

«Мен ажыдаксан тур мен. Күжүм төнгүже, кинокамераби-биле кады барын дүшкүже ажылдаксан тур мен. Ынчалзажок мэзи бердинген мергежилим кымга-даа херээ чок ышкаш-тыр.

Режиссер дээрге — бөгүнде чүү-даа эвес, куруг үүл апарды. Кинофирмаларның бирээзиниң ээзи менээ шуут мынча дидим: «Силер мээн чүгле албан-хаакчым ышкажыл силер!» Чок, сураглыг буржуаз хостелга меңээ таарышпастыр.

А бисте чоруп турары ышкаш ындыг эткен үени эде көөрүүге база таарышпас-тыр мен. Эрге-чагырга тудуп турганнарның дужаалдарын күүседип турган бөлүүн кижилерни судтап эгелээниге сагыжым саргып тур. Бөгүн суд сандайында — кызыгааржылар, даарта — кымнарыл, режиссерлар бе?.. Бо бүгүнү чүү дээш кылып турар чүвел?..

Мындыг таварылга турул келген дийик: сеп өртүсүп турар бажында сеп. Ханага—алдарлыг чурукчуун чруу, а оон чанында моортай ыштан бузурнугун чыдар. Оларның чүгле кайы бирээзин камгалап алыр арга сенде бар. Мен болза, моортаймы камгалаар мен, чүгле дээрге ол дириг амытан-тыр»...— деп, режиссер чугаалады. Оон чугаазының аныядан алгап көөрге, үнелиг үүлдериниң капиталистиг шкалазында чүгле моортай эвес, а харын дириг кижи безин ындыг-ла бедик эвес черни эвлап турар.

Сураглыг режиссериун хомудалын билип болур, ол ынак ажылын чидирип алган, оон амыдыралының бүгү ужур-утказы ында. База-ла шак ындыг көөргенчиг байдалда ГДР-ге эң сураглыг, бисте билдингир турган актер — «индейлериниң көргүш чок башлыңызы» Гойко Митич болгаш уран үүлүүн бөлүн литератураның хөй-хөй өскө-даа эжилдакчылары таварышкан. Оларның кара чаңгыс бүрүүзу дээрге олар социалистиг идеалдар дээш турууп чорааны. Ажыл чок чорукка туттурганнарның (барык миллион ажыг ев-бүдүүге ол кандыг-бир талазы-биле дегген болгай) хөй кезиниң аңаа безин бүрүүзу чок, ынчалзажок олар доктаамал орулгазын чидириниңден аңгыда, бергедээн үеде күрүшениң эктинге «дааныр» эргазын ишкыган. Мурнундагы ГДР-ниң социал камгалал системазы бүрүү-биле чок кылдынган. Ылазигыя, дыка хөй школа назы четпээн уруглар албан черлерни хагганы азы оларны коммерция үндезининче шилчиткеин келерини килеңин хайныктырган. Социалистиг эрткен үе дугайында ческинчиг чүве бижээн бундестаг депутаты Конрад Вайскэ ажырылап тура, «Юнге Вельт» сеткүүлүүн номчукчулары мынча дыңнаан:

«Ында ГДР-ге уруглар саптарының дугайында бижээнин дээрге курус хоп-мегге-дир. Чаштарны бис бичин солдаттар хылдыр кижизитпейн турган бис. Национал улусчу армияның дайынчылары канчаар чурттаа турарын көргүспүшаан, бис оларны Төрээн чуртунга ынак болурунга кижизидип, чүгле боо-чепсек чок делегейге аас-кежиктиг чурттап болур деп чүвени билиндирип турган бис»—деп, Берлинден кижизидикчи башкы Хайдемари Бейренд бижээн.

«Уруглар саптары күрүне эрге-ажыңнга бараан боор турганы шын харын, ынчалзажок олар ада-иелерге эң эки ажыктыг турган. Ажылдап чоруп тура, мен ажы-төлүм дээш сагыш аарывас турдум» — деп, Зуль чурттуг Катя Зайдлер айытган.

«Мээн уругларым саңнаа өөрүшкүлүг. Саар турду, бис школа назы четпээн уругларга ындыг эки хөй албан черлери барынга чоргаарланыр турдувус. Ам оларның саны азаймаан-ла тур» — деп, Перлебергтен Алмар Шмидт хомуган бижээн.

«Германияны каттыштырганы менээ бичин-даа эки чүве бербеген. Шаныгы 1,5 мүн маркадан мунга чедир кудулап келди. А ол кадында квартира хаазының 60-дан 245 марка чедир өскө берди» — деп, Берлин чурттуг Ула Генчель демделээн.

«Социализм демократиялы хандырыш ындыгайн бууран. А ынчаарга амгы бо система соорган дээредевес — мону базаа-ла ындыг төөнү маанап турар» — деп, Берлинде ажыл чок Ральф Хоммель бижээн.

Бо чижектиг хомудалдарны дыңнадыгларны хөйүү кирип болур. «Бисте Берлин ханазын дегир эгидип бөннер» — деп ындыг күзээшкиниң хоорайның чөөн талазының чурттакчыларының 30 хүүзү, барыын талазының 15 хүүзү саңнал-онаал илерелиишкиниңе үеэзинде киргеен. Каттышкан Германияның бир чыл ооюуп бүдүүзүнде «Экстра» журналдың шинчилелдериниң түнеелги ындыг. «Мен бодаарымга, хана чурттаага бажыннарындан бедик болур ужурлуг. Бис чыргалдыг, аас-кежиктиг чурттап турдувус. Барыын талачылаар-даа келгеп, черим эгидиңер дизе-ле, негелдезиң эңдерик. Мен не болза оларны бөөр кижибейн. Айже өөрүүлүг-даа ийик мен» — деп, хөлеп Карола Фрайхерр болдуңуу туружуу илереткеен. Ындыг чижектиг күзээшкиннерни 55 харлыг ажыл чок өртемдеп Хорст Кроличак, 71 харлыг пенсионер Вернер Шуберт илереткеннер. Кым-бир кижиге ындыг бодаалдар өлдептиг ышкаш ыйнаан, ынчалзажок ында кижилериниң сагыш-сеткилиниң дойзуму, кыйгызы.

...ГФР-ниң чаа черлериниге иштихи политиктиг байдалдың экижээнин-биле кады оон чурттакчыларының сеткили моон сергек апаар боор он. Ажыы-биле чугаалаалыңар: мурнундагы ГДР-ниң чурттакчыларында эки, төлептиг амыдыралга идегели бистиниңден улуг. Ынчалзажок, ол амыдыралдаарта, соңгузу хүн эвес, а каш-каш чыллар эртерге келир. А ол чылдарны чурттаа эртер хөрөк...

Игорь ОСИНСКИЙ.
СЭТА-ның корр.

Берлин.

ШӨЛЭЭН БОЛЗА

дег, ындыг Советтиң херээ чок. А күрүне башкарылгазы, мен бодаарымга, республика, край, область Советтиге четкеш, аңаа дооступ каары күзенчиг. Оон ылай тус черлер боттары билир. Кол чүве—тус чернин бот-башкарылгазы. Бүгү-ле иштики айтырыгларны хамаатылар боттары шиитпирлеп ужурлуг. Ынчан бирги эвлчеге кижилерниң эргелери мурнунга салдынган болур. А бисте бо талазы-биле шуптуг бажы куду, буду өрү турар. Чижеп, хоорайның депутат корпузу идепкейлиг болуп, бот-тускай башкарны бээрге, хоорай Советтиң узуткаар-даа кандыг чүткүшкүнер турбаан дээр.

Россия Федерациязының тус чер башкарылгазының дугайында Хоойлуда таарымнас үүүлдерим база бар. Чиже, мында күүсекчи эрге-чагырганы күштелдиргеш, Советтериң ролюн кудулалын каан.

— А бис күштүг күүсекчи эрге-чагырга херек дижип турар болгай бис...

— Шын харын, күүсекчи эрге-чагырга күштүг-ле болза эки болбайн аан. Ынчалза-даа ону Советтериң эргелерин кызыгаарлаары-биле болдурбас-ла болгай. Депутаттарның саның база кызыгар дээн. Борта харын чөпшөрежип болур. Хоорайга 200 депутатты тудары берге, 70 хире кижи четчир деп болаан мен.

— Советтиң адаа Совет хевээр турар деп бодаар силер бе?

— Биске хоойлу бүгүүр оон адын канчаар-даа адаарын чөпшөөреп каан-дыр. Хурал деп-даа алгай-ла. Черле ынчаш бот-башкарылганың тус чер органы хергей чугаажок. Чүге, чижеп-аарге, Кызыл хоорайга чүүү тударын республика шиитпирлеп бээр ужурлуг ул? Агроулетпүр программаларында көөрге, Кызылга малчыннар өмнелгезин тудар дээн. А чүге ол өмнелгени малчыннан ырадыр хоорайга тудар чүвел? Кандыг-даа тудуңну бүдүүкчү кижиге чоокшуладыр тудуп кылыр ужурлуг эвес чүве бе?

— Кижи дугайында уткаш, хөй-ле политиктиг айтырыгларже чардыгыл турул берген деп бүрүүдалыгы силерге хамаарыштыр кандыг-даа дыңнаан бис, Юрий Петрович.

— Ийет, сессия азы кайы-бир хуралга ким-биринің «Кызыл хоорсөзеди ажыл кылырының орнукта политиктиг шуугашкыннар кылырынга өй» дээн шүүмчүлелин дыңнааш, мынчаар айтырыксаар ийик мен: «Че харын, сөөн суурунда политика чок-тур, ол эки-даа чадавас. Ынчалза-даа малын чеми четчир бе, дүнүдүн кандыгыл? Политика чок эки чурттап чор силер бе?»

Бүдүрүкчү кижиге шаптыктап турар чүүлдерни орнуктан чайлатпас болза, экономиканы эки шиитпирлеп шыдавас бис. Бис ам чүгле бүрүүлүг кижилерни дилээш турупкан-дыр бис.

— Юрий Петрович, кайы-ла талдын чурттакчылары эки амыдырааның дилде, онзагай кызыгыг чаартылгаларны дарый чорутса эки деп бодаар силер?

— Бирааде, черге хуу өнчүү тургузар, ийиде, хуужудулганы калбаа-биле чорудар. Кажан Хандагайтыдан кел чыда көөрүмге, трактор андарылган, трактористи чанында эзирик чыдар боор-дур. Ол кижи бодунуң хуу эдинге ындыг хамаарылгалыг болур деп бодаар-дыр мен. Оон амыдыралы кадыкшылы, эстеан даанг ким харылзал турарыг? Хойну сөр аппаргаан болза, күрүне бодуорнун төлезин. Мал малдап олурар кижи дөмей-ле оор аппаар чүвени дээш, ону өстүрериңе сонуургалдыг болур деп бе?

Базым бүрүзүнде-ле спекулянтылар олуруп турар. Кижиниң хуу өнчүзү дээш ким-даа харыы тутпас. Ынчангаш эрге-хоойлу ажылын чүдеп артык күштелдирери чугула. Кижи амыдыралы чүүдүлгазы дээш шелээн болур болза, ынчан ол эки ажыглап шыдаар.

— Юрий Петрович, хууда амыдыралыңар кандыгыл?

— Ийи уруглуг бис: уруум юриди-тик факультетти сеөлгү курузунда, оглум шеригде. Уруглар каяа ажылдап, чурттаарыл деп-ле кижи сагыш аарып олурар боордур.

— Безин чадаарда чүүүн-биле чемгерериг, хепкерериг деп айтыыг тургустуунуг келгеп ышкажыл ам.

— Ындыг харын. Бистиң от-буделе сагыш човаашкынларывыс өскө бүгү бөлүүн ев-бүделерде-биле дөмей-ле ылгалыр чүвүс-даа чок.

— Интервью дээш четтирдиңер.

Наталья ЭРГЕП чугаалаашкан.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Үлаңчызы Эгеан № № 156—165 «Шында»).

Берияның ол үеде канчаар турганын Аллилуеваның болгаш Хрущевтуң хайгаарал көргени коллуунда дүгжүп турар.

Ол дугайында Аллилуева мынчаар бижээн: «Чүгле чаңгыс кижиниң ажы-чаны чиктиг болган. Ол дээрге, Бериядыр. Ол кедергей дүвүрээн турган. Оон дүвүрээшкиниң каржы чорукту, эрге-чагырга чүткүүшкүнү, кажарлаашкынны илергейлеп турган. Ол аарыг кижиниң орунунга чеже-даа катап барган. Ачам чамдыкта көрүп келир турган. Ынчалзажок ачамның медерели чок чытыан. Характары бүдүргей. Олче Берия үргүлчү көөр турган. Ачам кажан мөгүй бээрге, Берия коридорже дүрген аажок маннан чоруй барган. Бериядан шупту улус коргар турган. Ачам мөгүй каарга, Россияда эрге-чагырга Бериянын холунга кирген дээрзин эскергеп мен. Ачам мөгүй бээрге, Бериянын өөрүшкүзү пиген болган» (база ында, арын 7-8).

Сталин өлүп чыдырда ССРЭ-де эрге-чагырга херек кырында Бериянын холунга кирген. Сталин чурттаар азы өлүр айтырыг база Бериянын холунга турган. Сталинин херек кырында өлүрүп каан дугайында оон оглу — генерал-лейтенант Василий Сталин медеглээн. «Сталинин хорааннап кааннар. Сталинин өлүрүп кааннар» деп, ол алгырган.

Ачазы өлген сеөлүнде Аллилуева Сталинниң өөрелиин болгаш ССРЭ-де болуушкуннарны шүүмчүлеп эгелээн. Ынчалзажок политиканы сопуургал турганын ол бижээн. Оон чылдагаанда Сталин политика дугайында уруу-биле чугаа кылбаан шинчилиг. Сталиниң сеөлгү үш чылының дургузунда адазының чаңнына дыка ховар кээп турган.

Сталиниң оглунуң байдалы шуут өскө. Василий Сталин дайын эгезинде шериг ужар үүлүнүн школазын доосхан. Ол үргүлүү фронтуларга барып, шүүрүлеекчи самолёттарны башкарып келген. Дайын сеөлүнде Германияга ужар үүл дивизиязын, корпузун, каттыжышкынын командылап турган. Оон сеөлүнде Москваның шериг округунуң агаар ужар үүлүнүң командылаачызыыра томуйлаткан. Кызыл шөлүүн кырында шериг ужар үүлүнүң парадтарын Василий Сталин болу командылап турган. 25-26 харлыг офицер кижи дайын болгаш тайбын үеде генерал болуп көрбээн. А Василий Сталин болгаш Наполеон ол хире мазылыында генерал болган. Сталиниң маршалдары «улустарның адазынга» чаштаалаар дээш оон оглунга генерал дужаалды тыскаары черле билдингир.

1953 чылдың март 1-де, воскресеньеде адазынче Аллилуева телефоннаарын ораллашкан. Телефоннан чадап каан. Ол хүн адазынга ол кээп чадаан. Март 2-де Василий Сталин арага ижип, эмчилерни коччун, «ачамны өлүрүп кааннар» деп алгырып турганын Аллилуева бадыткаан, болгаш эзирий берген Василий хорадап турган деп болаан. Ынчалзажок адазын орнуштуар үүн Василий Сталин шуут эвээр турган. Адазының маага-бодун ол Молотов биле кады көдүрүп алгаш чоруп турган.

Адазын өлүрүп каанын билген аныяк генерал адазын өлүрген кижилерге аймыдыг дээрзин олар билип турган. Өскээр чорударын ораллашкан. ССРЭ-ниң ынчаарда камгалал министри А. Булганин Василийни келдирткеш, өскээр чоруп, аңаа ажылдаарын санаалаан. Ынчалзажок Василий Сталин ол санаадан ойталаан болгаш Москвага артып каарын күзээн. Оон сеөлүнде Василий Сталинни ажылындан дүжүргеш, Владимир кара-бажыңына олуртуп каан. Адазы өлген сеөлүнде ийи ай безин четпээнде —1953 чылдың апрель 20-те Василийни тудуп хоруглаан. Кара-бажыңга ол чедип чыл олургаш, 1962 чылда Казань хоорайга өлген. Василий арагалаашкындан өлген деп. Аллилиева бодаан. Чок! Арага аарыындан артык айыылдыг чүве —политика делегейде бар болгай! Айыылдыг политика ону өлүргеен.

И. В. Сталиниң аараамының дугайында тускай документини ам көрүптээли. СӨКП ТК-ның болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүделиниң 1953 чылдың март 4-те «чазак дыңнадыында» мынчаар бижээн: «Март 2-ниң дүнезинде эш Сталин Москвада бажыңынга турда, оон бажынче хан чүүргеен... Эш Сталин медерелин оскуйган. Оң талакы холу болгаш боду шимчевестээн, чугаазы читкен».

Сталиниң аар аараамының дугайында дерт хонук эрткенде чоңга дыңнаткан. Сталинге согуушкун херек кырында март 1-ниң кежээзинде болган. Сүлчээчилер «чазак дыңнадыын» эмчилер-биле сумелешпейн, чогаатканы билдингир: баштай медерелин оскунганда, оон сеөлүнде чугаазы читпес ужурлуг турган. Март 5-те болгаш 6-да Сталиниң аарыы кандыг болуп турар дугайында элээн каш бюллетеньнерни парлаан, ында ужуру билдиммес хөй терминнер —эмнелге дылының сестери бар болган.

1953 чылдың март 5-те Сталин өлген. Сүлчээчилер база катап кажарлаашкынны кылган: ССРЭ-ниң кадык нямгалал министри Третьяков болгаш Куперин баштаан чеди кижи составтыг чаа эмчи комиссиязын тургусаан. Ол комиссия Сталиниң өлген чылдагаанарын «тодаргайлаан».

Ол дээрге, херек кырында эмчилер комиссиязы эвес, а Берия баштаан оон талалакчылары болган. 1953 чылдың февраль 28-тен март 1-ше дүнезинде Сталинге удур орду эргилдеп 1801 чылдың март 1-ден 12-ше дүнезинге Павел хаанга удур орду эргилдеп-биле дөмей болган. Павел хаанны мынчаарда база өлүрген турган.

Павел хаан дужулгеден эки тура-биле үнер дугайында манифеске ат салыр болза, ону өөрбес деп, шаандакы сүлчээ киржикчилериниң хөй нуруузу ужаан турган. Чүгле ыдыг негелде өзүгаар Павелдиң оглу — Александр сүлчээге кирдиринге чөпшөөрешкен. Сталин албан-дужаалдарыдан эки тура-биле үнер ээзи болза, чоокку үеде сүлчээ киржикчилериниң чамдыкы Сталинни өлүгбес деп бодап турган магаттык. Ынчалзажок тургустуунуң келген байдалдарының үезинде эң ээзе Сталин— өлүг Сталин деп, Берия самаа турган. Петербургтың шериг губернатору граф Паленниң болгаш Бериянының дөмей болган. Павелди өлүрөр дүне сүлчээ киржикчилериге ол мынча деп чугаалаан: «Дөгаа чуурганын бога шаптаанда, оортан чем кылып болбас болгай, дээргилер».

Павелдиң болгаш Сталиниң сеөлүнде чаа үе-чаданың эгелээнинің дугайында чарлалдар безин дөмей болган. «Бистин уттундурбас хаанывыстың оглу 1 Александр адазының бүзүү-биле Россияны эргелеп башкарар» деп, сүлчээ киржикчилери чарлаан. Ынчалзажок 1 Александр 1801 чылдың март 12-де манифеске мынчаар чарлаан: «Россияны хоойлуга дүүштүр башкарар мен». А Сталиниң чок кылган сүлчээчилер ол өлген сеөлүнде докталдарынга Сталин дугайында чүве чугаалаавайн, «партияның айытган политиказынга дүүштүр» чурттуг эргелеп башкарарын аззаанар. СӨКП ТК-ның, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүделиниң 1953 чылдың март 7-де каттышкан хуралының докталынга мынчаар айытган: «Бистиң партиявысқа болгаш чуртувуска берге үеде узуктелиишкин чок болгаш шын удуртулганы хандырары — партияның болгаш чазактың эң чугула сорулгазы кылдыр Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының Төп Комитеди, ССР Эвилелинин Министрлер Чөвүделиниң болгаш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумуу самаа тур. Бирги эвилелге бистин партиявыстың болгаш чазаавыстың ажылдаа кылган политикаларын амыдыралга чеднишкиниг чорударын хандырар төлөөс, хамаг-бир саңнаашкынны болгаш девизээшкинни болдурбаны эргежок чугула». Сталин өлген сеөлүнде, чурттуг болгаш партияның чаа удуртулгазының баштайгы ол документинде Сталин дугайында чангыс-даа сөзү айытпаан.

А Павел өлүргеен сеөлүнде граф Павел аңнах хаанның үезинде Россияны эргелеп чаштаанын болап турган. Ынчалзажок 1 Александр ону хаанган. Берия Маленковка чазак баштыны кылгаш, чуртту Берия херек кырында чыгырар болап турган. Ынчалзажок сүлчээнің оске киржикчилери кажарлаанган, ону оске оранче чорудупкан, ынчаарга эң эки дайзын — өлүг дайзын деп. Берия кеөөзе саңнаа келгеп, олар Бериянын ол бодалын удуртулга болдурганнар.

Эргилдеми канчаар кылганнар? Эргилдеми канчаар кылганы — Кремльдин аңга чедир ажыттынмаан чажыттарының бирээзи-дир. Партияның XX съездизиниң, партияга ТК-ның «Чажыт чагаазының» соонда, Сталиниң сойгаалаан үүлдер парлаттынган сеөлүнде совет болгаш даштыкы коммунистер СӨКП ТК-га хөй чагааларны бижээн: «Сталин деидин багай кижи турган болза, силер боттарынар чүү кылыр турган силер, силер чок турган болзуларза, Сталин чүү-даа кылып шыдавас турган ийик». Аңаа харыы кылдыр чугула медеглелди кылдыры шиитпирлээн. Ынчангаш «Сталинге чүүүр чорукту болгаш оон ужуктарын ажыы эртер дугайында» СӨКП ТК-ның докталы 1956 чылдың июнь 30-де парлаттынган. ТК-ның Сталинге удур удуртукчулары (дерт кижи) Сталин дириг турда холду суда салгаш, аңаа олурбаанын бирге дугаарында хүлээп көргеннер. «Удуртукчуларның ленинчи өзээ» партияның иштинге тургустуунганы партияның XX съездиэ болгаш Сталин өлген сеөлүнде ТК-ның бүгү политиказы бадыткап көргүскен» деп, докталга айытган. (1956 чылдың июль 2-деги «Правда» солун).

«Удуртукчуларның ленинчи өзээнге» Сталин кирбээн турган, ынчангаш олар Сталинге удур турганнар. «Ленинчи ол өзек» — Сталинге удур сүлчээнің чажыт ады дээрге ам билдинип турар апаргын. Сталинге удур сүлчээнің бар турганын хүлээп көргеннер, ук сүлчээнің боттандырган техникаының дугайында чугаалаавайн келгеннер. Сталин өлген сеөлүнде Хрущев чажытты бичин аңчыган. Ынчаарга Бериядан чүткүп парлаалгазынга үнүп турган чүүлдерни бештай сайгарып көрээлл.

Баштайгы бодалды Илья Эренбург Барыын чүк парлалгазынга бижээн. И. Эренбург боду ынчаарда Кремль удур тулгазының төлөөзи, оон бодалынын илергейлекизи турган. Кажан Сталин «хорааларны эмтилер» херээн тургузуп, оларны бажыннап турда, ТК-ның удуртукчулары аңаа олурбаанын И. Эренбург француз философ болгаш чогаалчы Жан Поль Сартрга чугаалаан. Оон чугаазын француз парлалга бижээн сеөлүнде бүгү делегей солунларынга чарлаан.

И. Эренбургтуң чугаазын допчулаарга мындыг: 1953 чылдың март 1-де СӨКП ТК-ның Президиумунуң хуралы болган. Л. Каганович аңаа чүве чугаалаваш, Сталинден дарваазында негелдерни кылган: 1) «эмчилер-херээн» шынын-биле иштеп көөр талазы-биле онза комиссияны тургузар, 2) еврейлерни ССРЭ-ниң ырак деавскээрлериниге шөлүүр дугайында Сталиниң айтыышкынын күш чок болдуар. Кагановичиниң негелделерин ТК-ның Политбюрозунуң бүгү кежигүннери Бериядан аңгыда деткээн. Ук негелделерни Политбюро кежигүннери барык бир үн-биле деткээн болганда, бодунга удур сүлчээлиг барын Сталин билип каан. Сталин аңаа хорадаваш, чүгле бак сөстерин эткеп эвес, харын сүлчээчилерни эң-не шынгыы кезедирин аазап, кыжаргам. Ындыг негелдени Сталиндеп олар кылбышаан, «удуртарын баштынчыдыр» ынчаар хеделирин баш бурумгаар билгеннер. Сталин оларны Кремльдеп бүгүн салбас дээрзин база билгеннер. Ынчангаш Микоян мынча деп Сталинге медеглээн: «Кремльдеп бистер хостуг болгаш бүгүн үннес болзувусса, чартык шак болгаш армия Кремльдя эвлептер». Бериянын өскерлиихи чорту Сталиниң уламна хылыктамырган. СӨКП ТК-ның Президиум кежигүү бадыткан болзуун Сталин ынчарда Каганович үзе сокаан. Сталиниң армыче октаган. Сталин Кремльдин камгалакчы шериглерин келдирип четтиксээн болгаш моогап каан душкен. Чүгле март 2-ниң эртемнинде Сталинге эмчилерни келдирткен.

(Уланчызы).

Номчукчунуң баштайғы чагаазы

ЧОН ЭВЕС БОЛЗА

Бо хүннерге чедир чонумга тейлеп, чүдүп чоруур чаңчылдыг мен. Аныдыралымга каш чыл бурунгаар болган таварылганы бижип көрейн.

Улаатай аржаанымга дыштанып турғаш, суур кирер херектиг апарғаш, хавак кырынга уруг-дарыг улустар доллдур олуруп турган машинаже үве бердиве. Ол үеде чоланчының машинага чок турганы эскербээн бис. Хенертен-не улуг алтыржып, уруг-дарыг ыглажып эгеледи. Соңгаже көрүүперимге, машинавые кадыр хавактыг куду чылып бадып чыдыр, кабинада кижи-даа чок. Улус машинадан дүжүр шуражып, уругларын дүжүр октап эгеледи. Машина баштай оожум бадып чыткаш, улам дүргедей берди. Чаяан боор, уруг-дарыг, кижилер дүже халчып четтиглекеннер, мен улустуң дүжериге дузалажып тура часкаан арткаш, шурап четтикпейн, ойта кээп дүшкен мен. Машина ам та кайы хире октанып баткан үве — долгандыр чер, дээр дескиннер, баш чыккылаар, шупту-ла үве чиңгир-сарыг апарган. Чеже боор, ам-даа «дүвүрээн» кижи-дир мен деп бодалкаш, сула салдынып-каш, билиместей берген мен.

Миниин кээримге, алгырып мөгүдээн, ырымым эрткен чыдыр мен. Түрек шапкыланыр, кижи шыдаар аргажок мунгаш карақгы, чыттыг, бустут, бензин база төктүп чыдар, ышкаинаачыг болду. Буттарымны, дөңмээмни кузов ыяжы базып алганы ол үве-дир.

Кезек када чаныче чардаар кижи-даа чок, харын бир акый «уруг дириг, уруг дириг» деп алгырарга, хөөкүй чонум оон-моон ыы-сыылыг сөктүп келдилер. Соолуде билгеним: машинаже чуглуп бадып чыда, хаяга шашкаш, онгар черже кээп дүшкеш, мени кузову-биле базып алган боон-тур. Чонуң «серемчиде хорамча чок» деп мерген чугаазын сактып чорза эки.

Хамык айыл-халап серемчи чок чоруктан болуп турарын соолуде эскерип чоруур-дур мен. Ол машинаның дугуюнун адаанга даштар суп каан турган, улус олуруп, шимчээрге, чылып чоруй барган болган. Бо кижи көрүп чоруурга, дөңнерге, кадыр арт черлерге машиназын тургускан, дугуй адаанга даштар салгаш, алдынче союп кире бергеш, чолаачылар септеин бээрге, мырыкай түрек аарыыр үве-дир ийин, серемчилелдиг болуңар. Мени керген чонум оон-моон халчып кээп, бүдүн машинаны быралап, кагып тургаш, мээн амы-тынымны ап кааннар. Мал эмчизи Удувас-оол Кууларга, Бүрбү даргага база ол-бо түктен аржаанап келген чонумга, тыным алган эмчилерим Тамара Кок-оолдарга мөгейип чоруур мен. Олар бо түүлү номчаш, ынчангы ол корлунчуг болушкунну сактырлар боор. Оларга аас-кежиктің база катап күзедим. Амгы үеде ында-мында политиктиг үскүлежиишкиннер, айыл-халап, амы-тынга халдаап чоруктар арбыдаандыр. Мен бо бүгүге удурланып, чүгле чонум-на кадыкчаагай, тодуг-логаа чоруурун күзээр-дир мен. «Чону чоорган, хейү хейлеп» деп чүвени көрген, билген болгаш, мону бижип олур мен.

Розалия МОНГУШ.

Мээн бо чүүлүмүүн гонорарын «Шын» солунга сөттырарын диледим.

Республиканың чогаал эвилелдеринде

«АК-КӨК ХЕМНЕР» ДЕП ТӨП

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин чаңында чечен чогаал бюрозун тургускан турган. Ам ол черни Чечен чогаал болгаш ном үндүрер төп кылдыр эде тургускан. Оон директору чогаалчы Эдуард Люндюпович Донгактан бистин корреспондентивис дараазында айтырыгларны соңуургаан.

— «Ак-көк хемнер» деп төп чогум чүнү кылыр чүвел, оон мурнунда кандыг сорулгалар тургустунуп турарыл?

— Бистиң кол сорулгавыс авторларга чогаалдарын парладып алырынга дузалажыры болур. Биче хемчээлдиг өөрт ама автор арны чедир номнарны үндүрүп болур аргавыс бар. Херек болза авторлардан шынарын көрүп тургаш, парлаар номнарны садып ап-даа болур бис. Парлаттынган номнарнын өртек-үнезин коммерция ёзугаар болдунар. Ындыг таварылгада кандыг чогаалдың биске херек апаары билдингир ышкажыл. Оон ыңай компьютер-биле ажылдаар типография дериг-херекселдерин республикадан дашкаар турар бир-ле ассоциация черинден 150 муң рубль-биле садып алыр деп дугурушкан бис.

— «Ак-көк хемнер» деп четкүүлдү кажан парладып үндүрер силер, Эдуард Люндюпович?

— Ол четкүүлдү редакторлааш, парладып эгелей берген бис. Ону «Хемчиктің сылдызы» солуннуң типографиязында парлап турар. Кажан доостурун манап турар бис. Ында Барыын-Хемчик районнуң «Мажалык», Бай-Тайганың «Мөңгүлек» чечен чогаал хаттыжышкыннарының кежигүннериниң дээре дээн чогаалдары кирген. Хайлыг үве, ол типографияга парлаткаш, республика типографиязынга дептерледир улус-тур бис ийин. Түге дээрге район типографиязында дептерлээр цех чок. Дараазында номчукчуларга солун болзун дээш сарыг шажынның шурагай номун үндүрер бис. Ону шагда-ла белеткеп алдывыс.

— Рынок экономиказынче кирип турар бо үеде силерде саң-хөө айтырыы кандыг байдалда турарыл?

— Саң-хөө айтырыын чүгле үндүрген продукциядан киирген акша-биле шинтпирлээр ужурлуг бис. Амдыызында спонсорларлыг — деткикчилерлиг бис. Олар дээрге, Бойдус камгалалының күрүне комитеди биле «Тыва тудуг материалдары» бүдүрүлге каттыжыышкынныдыр. Ол черлер акша-төгерик-биле биске дузалап турарынга өөрүп четтиргенивисти илередип турар улус бис. Ол ышкаш элээн каш совхозтар база дузалажырын аазап турар.

— Перспективтиг планыларга хамаарыштыр үнү чугаалап болур силер, Эдуард Люндюпович?

— Рынок экономиказынче шилчип турар бо берге ойде кол чүве болза чүрттаар акша-төгерикти тып алыры болур. Бистиң бир сорулгавыс—ажыл-агыйлардан хиреша-биле мал-маган садып алыр деп турар бис. Ол ышкаш алгы-кеш эттээр, хеп даараар черлер-биле тускай дугуржулга ёзугаар керээ чарар бис. Оон-моон киирип алган акшавыс-биле саазын, типография дериг-херекселдерин садып, орнажылга-биле садыглажыр апаар бис.

Бисте чечен чогаал эвилелдери бар. Черле ынчаш алтыжар-кыржыр чорукту болдурбайн, чаңгыс четкил-биле бир демниг ажылдаарын кончуг-ла күзээр кижи мен. Чаа-ла бут кырынга тургустунуп орар улус-тур бис, бистиң номчукчулар деткиир дээрзинге идегедим.

КӨЖЕР ДЕЛГЕЛГЕ

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң Ак-Довуракта салбырында сарыг шажынын хүрээ-хиит херекселдериниң көжер делгелгези ажыттынган. Оон көрүкчүлеринге тайылбырны музейиниң суртаал килдизиниң улуг эртем ажылдакчызы Мерген-оол Ховалыгович Нурсат кылып чоруур.

Филиалда доктаамал ажылдап турар делгелгеден аңгыда, бодунуң ап чорууру бичии делгелгези-биле Мерген-оол Ховалыгович хоорайның бүдүрүлгелеринге, организацияларынга лекция-делгелгелерни база кылып берип турган. Ындыг лекция-делгелгелер хоорайның дааранылга-трикотаж фабриказынга, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың профилакторийинге, № 3 профессионал-техниктиг училищеге, амыдырал-хандырылга бүдүрүлге эргелелинге болгулаан.

Бо көжер лекция-делгелгеге келген улуг-биче чон сарыг шажынның төөгүзүн, оон Тывага келгенин билип ап, кижиниң өлгенинин соонда чуртталга бар бе, сүнезин деп чүл, кандыг кижиниң сүнезини дываажаң оранынга баарыл дээн ышкаш айтырыгларга сарыг шажынның өөредиин ёзугаар харыыларны алыр.

Делгелгеде хүрээ-хиит хөгжүм херекселдери: бүрээ-бүшкүүрүнүң, шаң-кеңгиргенин, конга-дамбыраның бодун көрүп, аңаа ойнаарын дыннап боор. Кандан деп хөгжүм херекселдеринге Майдыр бурганның чыл санында эртер эргилдезиниң байырлалынга кунзат эргелиг лама (солист кижи) ойнаар. Ол херекселдің бир хевирин бир дугаар божааш өлген аныяк херээжен кижиниң дөңмээниң сеогүнден кылыр турган. Ол хөгжүм херекселдери бо делгелгелерде бар. Ында ламаларның идик-хевин, хер-херекселдерин, чес, хола бурганнарны, постерде чураан бурганнарны, судурларны делгээн.

Бо көжүп чоруур делгелгеде М. Х. Нурсаттың бодунуң ап чорууру көргүзүглүг лекция-делгелгезинде солун, өөредилге-кижизидилгелиг түүлдер кончуг хөй. Хоорай школачыларының сургуулдары ону класс-клазы-биле организастыг кээп, көрүп ап, оон организакчыларынга четтиргенин илередип турарлар.

Чкалов САЯ.

Тываның Күруне шаңналынга

ШАГДАН ТУРА НОМЧУП КЕЛДИМ

Тываның Күруне шаңналынга кордакчыларның бирээзинге Чөөн-Хемчикте культура ажылдакчыларының аңаа адааны — районда база республикада сурагжып бар чыдар шүлүкчү Аракчаа Чүлдүмович Ондарны шаңналга төлептиг деп санап турар мен. Бо чүүлдү бижиир бодай бергенимниң чылдагааны-даа ында.

Карл Маркс аттыг совхоз кажан Ленин аттыг колхоз турда, Аракчаа Ондарның комсомол ажылынга ажылдап чораанын сактыр-дыр мен. Оон чаңгыс хүнде, айда, төрүттүнген үе-чергези — Саая Өдербеевич Таспайның төрүттүнген чери Баян-Дугай боордан башка, бо ийи чаңгыс чер-чурттугларымның (амгы үеде Чадаанада мен, алыс чуртум — Сүт-Хөл) шүлүктерин школачы чылдарымдан бо хүннерге чедир номчуп чоруурумга өөрүвес аргам чок.

Кижи бүрүзү чогаалчы, шүлүкчү боон төрүттүнмес. Орта шыдамык чорук неге-ттинер. Чогаалчының 1975, 1980, 1990 чылдарда үнгүлээн шүлүктериниң болгаш шүлүглелдериниң аңгыда, бо хүннерге чедир бижип алганы 16 шүлүглелдериниң үзүндүлери «Шынга», «Тываның аныяктары», «Ленинчи орук» солуннарга, «Улуг-Хем» чечен чогаал альманагынга парлатпып үнгүлээнин ооң номчукчулары билир. Каш чыл бурунгаар «Урана» деп чыындыга рецензияны Тывада билдингир критик А. К. Калзан бижээн үве (ол ам бо хүннерде бистиң аравыста чок). Ук чогаалга хамаарыштыр критиктиң берген үнелелин борта биживейн баар аргам чогул: «Аракчаа болза поэзия жанрынга ең идепкейлиг ажылдап турарларның биреези болурундан аңгыда, хайгааралдары, идеялары, дылы тода, онзагай автор деп бүзүредим. Үстүнде бодалымны ооң шүлүглелдериниң чыындызын чангыстап кичээнгейлиг номчуп олурумда улам күштелдирди...»

Аракчаа Чүлдүмович — хой ырларының автору дээрзин уран чүүлге сонуургалдыглар эки билир. Мээң билирим безин «Ийме кызы» деп шүлүүнге хоочун композитор Шактар Донгак чараш аялганы бижээн. «Чадаананың кызы чараш» деп эгелиг шүлүкке Игорь Иргит база багай эвес аялганы бижиди.

Чогаалчы кижиниң ажытөлү адазын ийикпе азы иезин дөзеп, чогаал бижиир апаарын бо чурттап эрткен үеларимде эскерип, көрүп келдим. Аракчаа Чүлдүмовичиниң улуг уруу Чайымма Ондар Чадаананың дугаары бир ортумак школазынга өөренип тургаш-ла шүлүк бижип эгелээн. Каш чыл мурнунда ол республиканың аныяк чогаалчыларының семинарынга киришкен. Ооң шүлүктери «Тываның аныяктары», «Ленинчи орук» солуннарга парлаттынып, республика радиозунга-даа үнүп турган. Адазының салгакчызы бо хүннерде Иркутск хоорайның садыг институдунда өөренип турар.

Тываның Күруне шаңналының кордакчызын Чадаанадан 22 организация, Сүт-Хөл районнуң Ийме ортумак школазының башкылар, өөреникчилер коллективи бир үн-биле депшиткенин борта демдеглеп каайн. Аңгы-аңгы организацияларга, албан черлеринге ажылдап каапкан «кашты көрүп, кажараанналрның» бирээзи. Ооң шаңнадын мактадып чораанының хереченин кылдыр шаңналдарын номчукчуларга база чугаалап болур мен. Хүндүлел бижиктерден аңгыда, шаңнадын мактадын келгенинин демдээ болур «үүрмек» шаңналдар барын билир мен. Ынчангаш А. Ч. Ондар шаңналга төлептиг деп чугаалавышаан, бо үүлдү чаңгыс чер-чурттугларымның мурнундан бижидим.

Виктор ХОВАЛЫГ.
ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң кежигүнү.
Чадаана хоорай.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «КҮС» деп фотоэтюду.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 3
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.05 Футбол. 11.45 ИХМ-ния медээлери. 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 12.55 Ажылгыр чарылгачы. 13.15 — 13.20 Мультфильм. 14.30 «Телемикст». 15.15 «Сөөлгү репортаж». Уран-чечен телефильм. 2-ги серизи. 16.20 И.-С. Бах. № 6 концерт. 16.40 Сонуургактарга. 16.55 Үзел. 17.40 «Блокнот». 17.45 «... Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.30 ТМА. 18.45 Мультфильм. 19.00 Концерт. 19.10 Футбол. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Аная-ла даштыкы чурт». 2-ги фильм. 22.10 «Катя». Барымдаалыг телефильмнин баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. Чапсарда (22.30 — 23.45) — Техчапсар болгаш ИХМ-ниң медээлери. 01.15 ТМА. 01.30 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 8-ки дамчыдылга. 02.00 — 02.50 Аар атлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 «Базилио диспей болгаш Тик кускежигеш». 8.30 Телефильм. 8.45 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.15 Ритмиг гимнастика. 9.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 10.15 «Бурда модеи» көргүзүп тур...» 11.00 Челябинскиниң экологтуг байдалынын дугайында. 11.35 Футбол.

ТТ дамчыдылгалары

13.05 Коллаж. 13.10 «Эргим ховулар». Уран-чечен телефильм. 14.15 «Төрээн чуртуңга мөгейип көр». 15.20—15.50 И. Шакиров ырлаар. 17.00 Барымдаалыг фильм. 17.30 Ажык-тывыштыг чорук болгаш чаңчылдар.

КЫЗЫЛДАН

17.45 Уругларга фильм. 18.20 Медээлер. 18.30 «Мээн суурум — мээн салым-чолум». Бии-Хем районда Ээрбек суурдан дамчыдылга. 19.20 «Экиженер!». Информастыг программа. 19.50 Чарлалдар, кинореклама.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 «Чаа фермер». 20.45 Совет диазтың партизаны. 21.15 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.45 «Ажыы чок үве». 22.05 Реклама. 22.50 Медээлер. 23.05 «Ажыы чок үве» (уланчызы).

ТТ дамчыдылгалары

00.05—00.55 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 Концерт. 18.25 Калыкшыл. 18.55 Коллаж. 19.00 Россия чазаанда. 19.15—20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КИРЖИП КӨРҮНЕ

Хову-Аксының «Металлург» Культура ордузу, аныяктар төвү, Тыва Республиканың Телевидение болгаш радио дамчыдылгазының комитеди 1991 чылдың ноябрь 23-24-те эстрада ырларының аныяк күүседикчилериниң «Хову-Аксы-91» деп бирги республика конкурузун эрттирер («Ялта-92» бүгү-эвилел конкурузунга шилиишкин).

Бот-тывынгыр болгаш профессионал күүседикчилер конкурска киржит болур. Киржикчилериниң назыны 27 хардан өрү эвес болур ужурлуг. Программага тыва, совет болгаш даштыкы чуруттарының композиторларының азы боттарының чогаалдарын киирер. Конкурска күүседикчи фонограмма-биле үдээр. Күзээр киржикчилер боттарын хөгжүм херекселдери-биле үдеп болур.

Эң эки күүседикчилерни шаңнаары-биле дараазында акша шаңналдарын доктаатка:

1: Улуг шаңнал—1000 рубль.

2. Конкурстуң лауреаттарынга: бирги шаңнал — 600 рубль, ийиги шаңнал —400, үшкү шаңнал —300 рубль; конкурстуң дипломантыларынга: бирги шаңнал—300, ийиги шаңнал— 200, үшкү шаңнал —100 рубль, көрүкчүлериниң макталын алганнарга —200 рубль. Тураскаалдыг белектерни конкурстуң бүгү киржикчилериге тепсер. Конкурс киржикчилерни баш бурунгаар шенеп дыннаарын 1991 чылдың октябрь 21-де эгелээр.

Чагыгларны 1991 чылдың октябрь 15-тен орай эвесте хүлээп алыр.

Хүлээп алыышкын адреси: 667000, Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың № 15, телефону 2-48-62. Спонсор болуп, конкурска киржиринче база чалап турар.

Конкурстуң бүгү киржикчилериге чедишкинни күзеп тур бис!

СОВХОЗТАРНЫҢ, БҮДҮРҮЛГЕЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Росхарылзааинформителевидел» акционерлиг бүдүрүлге 1991 чылдың IV кварталының болгаш 1992 чылдың планнарын чогаадып турар. Ол планнарга телефон, диспетчер, иштики бүдүрүлге харылзаазын, дыннадып чугаалаар харылзааны организастаары, хөй-ниитиниң болгаш чүрталга бажыннарын септеери, чаартыры болгаш тудары кирер.

Бүдүрүлге черинин адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53, телефоннары 3-51-23, 2-15-09.

ЧАЛАП ТУР

Садчыларның № 2 ниитилелинин кежигүннериниң хуралы 1991 чылдың октябрь 6-да эртенгиниң 10 шакта ол ниитилелдің Трансформатор кудумчузунга болурун, ниитилелдің бүгү кежигүнери озалдаашкын чокка келирин дилеп турар.

МАГАДЫЛАП ТУРАР

«Квант» деп брокер конторазы «Азия» биржазынга садыглажылганы кылыр талазы-биле ачы-дуза чедирилгезин саналдап турар. Бодунуң продукциязын садар, ол дээш акшаны азы валютачы алыр, чиг этти садып алыр дээн бүдүрүлгелерге садыглажылга талазы-биле ачы-дузаны контора көргүзер.

Металл аймаан, тудуг материалдарын, ыяшты, саазынны, химия чүүлдерин, электрониканы, кедээ ажыл-агый продукциязын, амыдыралга ажыглаар продукцияны, транспортту, заводтарны контора бүдүрүлгелерге садарынга азы садып алырынга дузалап болур.

Комиссиониуг телевирии садыглажылга кылдынган соолунде конторага телеп болур.

Дүрген болгаш шынарлыг хандырылганы контора магадылап турар.

Конторанын адреси: 667000, Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 53, телефоннары 2-15-09, 3-51-23.

* * *

ВДОАМ-ның Кызылда автошколазы «А», «В» категорияның чолаачыларын белгеткээр курстарга дыннакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

Кичээлдер октябрь 1-де эгелээн.

Адреси: Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу, 3. 8 шактан 17 шакка чедир 3-49-07 телефонче долгап болур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Кинопрограмма «Запад плюс Восток» (фильм 1-й — «Автостоп» (Италия, Швейцария, ССРЭ), фильм 2-ой «Горячая цель» (АКШ). 9.40, 12.30, 19.00 шактарда. «Затянувшееся лето» (Монголия) 15.20, 17.10 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Огонь, вода и медные трубы» 9.00, 12.40. «Собака остановившая войну» 10.50, «Мудрая царица Мандухай (2 сериялыг, МАР) 14.30, 19.50, «Музыкальная фантазия» (2 сериялыг, Индия) 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Бассейн» 14.00, 16.30, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Восточный коридор или Рэкет по...» 13.30, 16.10 18.50 шактарда.

ШЫДЫРААА

РЕЙКЬЯВИК. Шыдыраага делегейниң бирги чери дээш Рейкьявикте болуп турар маргылдааның алдыгы салыында Анатолий Карпов Александр Халифманны удуп алган, ам 4.5 санныг болуп мурнап турар. Бир салыг соңгаарлаттынган.

Карповтуң соонда 4-4 саннарлыг Иванчук болгаш Любоевич олар чоруп турар.

МАНИЛА. Херээженнер аразында делегейниң бирги чери дээш маргылдааның үшкү салыында Майя Чибурданидзе уттурган. Салыгның 28 дугаар көжүүнде ол частырыгны кылгаш, дүжүп берген. Делегей чемпону ат дээш туржуп турар кыдат шыдыраачы Се Цзонь ам 2:1 сан-биле мурнап турар.

Дараазында оюнга Чибурданидзе ак тала-биле ойнаар.

(СЭТА).

ИХМ ПАРЛАЛГА БӨЛУУ ДЫННАДЫП ТУР

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң талазы-биле байдал бистиң республикада ам-даа нарын боон артпышаан. Бүгүле кем-херек үүлгедиишкиннериниң чартыныдан хөй кезии оорлаашкыннарның яазы-бүрү хевирлериниге онаажыр, а хамаатыларның эт-хөренгизин оорлаар чоруктар эн нептерелгей. Түге дээрге оларнын болурунга «таарымчалыг» чүүлдер-ле хөй. Чижээлээрге, шооча садын аар дээш магазиннерге чеде бээрге кандыг ийик, чаңгыс-ла хевириниң, эвээш-ле таварылгаларда ийиүш аңгы хевириниң шоочалары чыдар болгай. Чаңгыс шоочаның дүлгүүрлери чеже-даа аңгы-аңгы болза, хөй кезиин бот-боттарынга чиңги-биле домейлештирип ап болур. Оон аңгыда бистиң хоорайның бажыннарының кайы-даа кадының балконунче бедиктен-не кортпас кижи хостуу-биле чеде берип болур. А дачаларны даңгаар-ла кадарып турар арга кайдал? Мындыг байдалдар турда, оорлар хостуг мениин турбайн каңчаар.

Шак ынчаар, сентябрь 25-те «Эфир» ниитилелиниң 13 дугаарлыг дачазының эжиин үрел киргеш, билдинмес кижилер резина хемени, бир шоодай картофельди оорлап аппарганнар. Ye-шагның бергедээнинин демдээ ол-дур ийин. Барыл-барыл күзүп шоодай картофельди оорлап аппарганының дугайында кижи моон мурнунда дыннаар эвес. Шоодай картошка өртээ 50-70 акша чедип турда, ындыг-даа ийиаан. Ол-ла хүн хоорайның ортумак школазынга өөренип турган-ла хомудай чыдып калганнар база эвээш эвес болдур ийин.

Сентябрь 24-те Кызыл хоорайның Интернациональная кудумчузунда чүрттап турар О. И. Монгуш эртенгиниң 10-11 шак үезинде оон бажыныче соңгадан кирген оорларның 1771 рубль түнүүр эт-хөренгизин оорлап аппарганының дугайында дыннаткан. А Кочетов кудумчуунда чүрттап орар З. А. Саттың бажынының эжиин үрел киргеш, «Рассвет» деп телевизорну оорлап аппарган.

Оон-биле кады транспортуң яны-бүрү хевирлериниң оорлаар чоруктар база хөй боон артпышаан. Сентябрь 23-те иштики херектер ажылдакчылары автотранспорт оорлаашкынарынга удур рейд чорукта. Оон түнелиниде туттурган ийи кижиден оон мурнунда оорлаткан турган үш хотоцикли хавырган.

Мал оорлаашкыннары сөөлгү үеде ылаңгыя Бии-Хем, Өвүр, Таңды болгаш Улуг-Хем районнарда элээн көвүдээн. Оларның дилээшкиннериниң дыка хөй таварылгаларда кандыг-даа үре-түннел чок болурунга «улуг идегии» малчыннар боттары көргүзүп турар дээр болза ажырбас. Малын оорлаткан соонда бир харын-даа ийи-даа неделя болгаш оон дугайында дыннадырга, чеде чүү болур деп. Чижээлээрге, Кызыл районнуң «Х Улуг хурал» совхозтуң директору К. К. Дүрбүлек сентябрь 24-те дөрт бодаа малын читкениниң дугайында билдириишкин киргеен. А оларны 16-да-ла оорлап аппарган чүведир. Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозтуң Шанчы салбырындан сентябрь 13-те оорлаткан ийи эттың дугайында дыннадыг чүгле үш хонган соонда, милицияга киргеен. Үш хонук иштинде эттарны кайнаар-даа чажырыр, капчап-даа каан болгай.

Орукка озал-ондак талазыбиле байдал база дүвүренчиг. Чүгле чаңгыс сентябрь айда иштики херектер органнары орукка болган 30 ажыг улуг болушкынарны демдеглээн. Чаңгыс сентябрь 17-ниң хүнүнде 4 автоавария болган. Ол хүн Тес-Хемнин район эмнелгезинге 5 харлыг оолду эккээрге, дөрт шак болганда, ол мөчээн. Кайда-даа ажылдавайн турар С. К. Чамыянның мотоциклге карак-кулак чок шаап турганының түнелиндыг болган. Ол-ла хүнде Кызыл—Ак-Довурак орунга «КамАЗ» машина-биле «ИЖ-Ю-5» мотоцикл үскүлешкен, оон пассажири ол-ла черинге өлгеен. Мотоциклдер-биле шак ындыг болушкынар Эрзин болгаш Тоджа районнарга база болгулаан, кайызынга-даа кижилер амы-тынындан хырылган.

Бо даарге республикага болган болушкуннарның чүгле кезии-чамдыызы-дыр. Кем-херек үүлгедиишкиннери кызырлып эгелээр шак ындыг үе кажан келир ирги?

ИХМ-ниң парлалга болуу.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннун редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17. 3-34-98; 3.41.23; ● экономика килдистери: улет-пур 3-34-49, 3-36-74; кедээ ажыл-агый 3.41.16; ● социал айтырыглар 3.34.47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3.34.19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2.32.75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва республиканың Ноян үндүрер чер политрафил болгаш ном садыынын херектериниң талазыбиле күруне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 971.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Чурт бо хүннерде

МОСКВА. «Көрүп турар амыдыралымыстың чаалаңы» деп бодунуң номун академик Александр Яковлев 1991 чылдың октябрь 2-де шогчукчуларга баралгадын көргүскей.

Ону Москвада «Новости» чүүлдерин чыыды номга киирген. Ук чыыды — эде тургустунуушкунга берге үеде ооң публицистиг чогаадылгазының бир янзы түүнели.

КИШИНЕВ. Үш хүн дургузунда Молдоваға барып чораан Россияның парламент комиссиязы Москвада эвес келген. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң кежигүнү Николай Медведев комиссияны баштап чораан.

Молдовада эн-не дүшкүүрлүг черлерни — Тирасполь-ду, Бендерыны болгаш Дубоссарыны Россияның депутаттары барып көргеш, Днестр чоогунуң чурттакчы чонунуң байдалын акижидер дутайында дутуржулга Молдованың удуртулгазы-биле чедиг алдынган.

МОСКВА. Амгы делегейниң уран чүүлүнге чаа атты Чоон түк улустарының уран түүл музейинге организастаан делгелге ажыткан.

Ол дээрге — Москваның аалчызы Ким Чанг Хи. Корей Республиканың скульпторунуң чогаадылга ажылдарын делегейниң хөй чурттарынга көргүскен болгаш бедии-биле үнелеп көрген. 18 скульптураларны көрүкчүлерге автор бараалгаткан, ол ажылдар авторунуң салым-чаяанныын, ооң бүлиныг идеалын бадыткап турар. Амгы делгелге — Мурнуу Корейден Москваға эң баштайгы делгелге болуп турар.

Казахстанның кадык камгалалының административтиг болгаш ажыл-агый албан черлериниң ажылдакчыларының шалыдын төлөөрде, ылгай көөр чорук турган.

Медицина ажылдакчыларының профсоюзунуң республика комитеди медетлел кылган. Өртектер соксаал чокка өзүп турар үеде ол ажылдакчыларның материалдыг байдалы бергедей берген.

Павлодарның эмнелге материалдыг байдалының бергедеп турары-биле холбаштыр чоокта чаа ажыл совсадыышкынын кылган. Кадык камгалалының административтиг болгаш ажыл-агый ажылдакчыларының шалыдын өстүрөр дутайында айтырыгны республиканың чазаа чоокку үеде шиитпирлевес болза, соңгаарладыр чорук аар уржуктарга чайлаш чок чедиреин профсоюзлел ТК-ның медеглелинде айтыкан.

(СЭТА).

СЕССИЯНЫҢ ЗАЛЫНДАН

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнедезилеттинген

№ 167 (14667) 1991 чылдың октябрь 4, пятница ● Садар өртөө 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазынга эш Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни Тыва Республиканың Дээди Совединиң доктаадыры болза:

сонгуур.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың октябрь 2.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва Рескомунуң эт-хөренгизин бүрүткээрин дооскан дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалыры болза:

1. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң эт-хөренгизин бүрүткээнинин катыштырган түүнелин Барыын-Хемчик болгаш Сүт-Хөл райкүүсомнардан келген медеглелерни катай барымдаалап көрбүшаан, хүлээп алыр.

2. Бүрүткээрин дооскаңы-биле база сан-хөөнүн болгаш материалдыг үеелиг чүүлдериниң хөй четпезин база артыышкыны чок болуп турары-биле холбаштыр бүрүткээшкин комиссиязының ажылы доозулган деп саналаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың октябрь 2.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва Рескомунуң шимчээр болгаш шимчевес эт-хөренгизин ажыглаар кылдыр дамчыдып бээр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ БОЛГАШ ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

«СЭКП-ниң болгаш РСФСР-ниң Коммунистиг партиязының эт-хөренгизинин дугайында» РСФСР-ниң Президентизиниң Чарлыынга дүүштүр РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң эт-хөренгизин хуваар база дамчыдып бээр талазы-биле хөй-ниитинин саналоналын өөренип көөр, саналдарны киирер талазы-биле комиссия РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң эт-хөренгизин хуваар талазы-биле ажылды доосканын Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели демдеглеп тур.

РСФСР-ниң Компартиязының дүшкен рескомунуң бажынарында өрээлдерин, автомобиль транспортун, дериг-хөрекселдерин, чымчак эдилел чүүлдерин бээр дугайында хамаатыларның, организацияларның, будурулгелериң 240 ажыг билдириишкиннерин болгаш саналдарын комиссия чугаалажып көрген.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң болгаш Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаалыры болза:

1. Дараазында чүүлдерни ажыглаар кылдыр дамчыдып бээр:

— РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң бажыңын (склад ажылагыйы-биле кады) — Тыва Республиканың Дээди Совединиге, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиге, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга;

— РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорай комитединиң бажының — Дээди судка болгаш Кызыл хоорайның улус судунга;

— Политиктиг чырыдымшкын бажының — Кызылда Күрүнеин башкы институдунга үзүн хуусаада арендага бээр кылдыр арттырарын барымдаалавышаан, чонунуң чогаадылга дөвүн организастаар кылдыр Тыва Республиканың Культура министерствозунга;

— РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң аалчылар бажының — дашкы туристерни болгаш албанның делегацияларын хүлээп алырын организастаар кылдыр улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга;

— РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң гаражын — дүрген дуза чедирер станцияны тургузар кылдыр Тыва Республиканың Кадык камгалал министерствозунга. РСФСР-ниң Компартиязының Тыва рескомунуң гаражының автомобильдерин — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң түскай шиитпирин өзүгаар тодаргайлаар.

2. Үстүнде айыткан эт-хөренгини хоойлуда көрдүнген чүрүм өзугаар министерстволарга болгаш ведомстволарга дамчыдып бээрин 1991 чылдың октябрь 15-ке чедир боттандырарын партиязың эт-хөренгини бүрүткээр талазы-биле комиссияга (эш Ондарга) дагзыр.

3. Малчыннар бажының тудар талазы-биле чогуур бүгү хемчегларни алырын. Кызыл хоорайның аалчылар бажынарынга хойжуларны бирги эвлечге чурттадырын хандырарын Тыва Республиканың Агроөлетпүр эвилелинге, улус депутаттарының Кызыл хоорай Совединиң күүскомунга дагзыр.

4. Доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 1991 чылдың октябрь 2.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязы

ДЕМОКРАТЧЫДЫЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

Бурунгу хүнгү кежээки хуралга Тыва Республиканың улус депутаттары күрүне структураларынга чамдык өскерилгелерни киргеш. Чонну ажыл-агыйже хаара тудар талазы-биле Тыва Республика эргелелин Тыва Республиканың Чонну ажыл-агыйже хаара тудар талазы-биле күрүне комитеди кылдыр эде тургускан. Ук комитеттиң даргазынга Ч. С. Монгушту бадылаан.

Тыва Республиканың Күрүне эт-севин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитедин база тургускан. Тыва Республиканың Күрүне арбитражын Тыва Республиканың Дээди арбитраж суду кылдыр эде тургускаш, суутун даргазынга Г. П. Стародубцевваны соңгаан. Депутаттар «Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дутайында» Хоойлуга чамдык өскерилгелерни киргеш.

«Тыва Республиканың өнчү дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып турда, сес алган депутаттар хөй болган. Ук төлевилелдиң черни хуу өнчү кылдыр садарынга хамаарышкан кезээ мергылдаа үндүргеш. Чамдык депутаттар, чижээ, Х. Д. Монгуш, Г. Я. Эпп, ол ышкаш сес дилээн республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол болгаш өскелер-даа черни садар деп саналдаанар. Э. С. Донгак, М. С. Козлов болгаш өске-даа депутаттар удурлаштыр, тыва черге шаандан тура чер садып чорбаанын, ону ажыглаар болза, үр хүүсаалыг арендага берип болурун чугаалаанар.

Кежээки хуралга ук Хоойлу төлевилелин эде ажылдаашкы, катап көөр деп шиитпирни хүлээп алган.

Сессия дүүн эртен бодунуң ажылын уламчылаан.

Хуралга даргалаан Дээди Совединиң Даргазының оралакчызы М. С. Козлов Тыва Республиканың Чер кодексинин төлевилелин чугаалажып көөрүн соңгаарладыр деп санаад киргеш. Бодунуң саналын даргалакчы төлевилелдиң бир кол айтырыы — черни хуу өнчү кылдыр садып болурунуң дугайында айтырыгны шиитпирлээри бүгү чонунуң референдумундан хамаржыр деп бодал-биле тайылбырлаан. Референдумну эрттиргеш, чон ону канчаар шиитпирлээр болдур, ону удуртулга болдуруп ажылдаар. Депутаттар баштай ол саналды хүлээп аар хире болганнар. Ынчалзада депутаттар Ш. Д. Ооржак, Г. Ч. Ширшин, А. Н. Шулепов, А. Т. Сотпа, Э. Х. Ооржак, Х. Д. Монгуш оларның ол саналга шиитпирлин-биле удурланып, Хоойлуның черни хуу өнчү болдуларынга хамаарышкан кезээн арттырып кааш, арткаанын сайгарып чугаалашкаш, хүлээп алыр деп саналы-биле Хоойлуның төлевилелин чугаалажып көөру эгелээн.

Эң баштай Тыва Республиканың Чер реформазының талазы-биле күрүне комитединиң даргазы Г. И. Штейнборн Хоойлу төлевилелиниң колкол үүлдери-биле депутаттарны улам ханы таныштырып, ону хүлээп алырының эргежок чугулазын онзалап демдеглээн. Дыка хөй депутаттарның айтырыгларынга илеткелчиниң допчу харыларын бергениниң соонда, Дээди Совединиң Көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы А. Т. Сотпа эдерикчи илеткелди кылган. Черни, бойдусту камгалаарының талазы-биле хоойлу эргежок чугула, ынчаргаш чогум-на бо саналдаттының турар Хоойлу ындыг документ ол, ынчаргаш ону хүлээп алыры чугула дээрзи ооң илеткелинин кол утказы болган.

Хоойлу төлевилелин чеже ажылдап кылырының талазы-биле редакция комиссиязын бадылаан соонда, депутаттар ону сайгарып чугаалажырыче киргеш. Бо талазы-биле боттарының саналдарын депутаттар З. И. Сат, М. К. Куулар, Д.-С. Б. Яндак, Д. Б. Чоксум, И. Д. Оюлар, Х. Д. Монгуш, В. Х. Суге-Маадыр, Ч. Б. Монгуш, улус депутаттарының Монгун-Тайга район Совединиң даргазы Ш. И. Намы, депутат Л. С.-Б. Куулар олар киргени-биле Хоойлу төлевилелин чугаалажып көөрүн соксаткан.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединиге Тыва Республиканың төлөөнин депшидериниң үеин кызагдап келгеш үүве болганда, депутаттар үстүү айтырыг талазы-биле шиитпир хүлээп алырын бичии соңгаарлаткаш, бо айтырыгны чугаалажып көөрүнче киргеш. ССРЭ-ниң улус депутаттары М. Г. Алексеенко, Ю. Т. Комаров болгаш Г. Ч. Ширшин оларның кандидатуралары саналдаттынган. Ынчалзада Г. Ч. Ширшин ооң бодап турары-биле чөптүг болур чылдагаанардан болгаш кандидатуразын дужүргеш. ССРЭ-нин Коммунистиг партиязының дүшкени-биле 14 муң хире тыва коммунистерниң салымчолу эки-ле биллинмес бооп, дыка хөй кижилер ажыл безин чок бооп турар үеде чүгле бодумну бодап, оларны каапкаш чоруур моральдыг эрге менде чок деп саналаар мен деп, ол чугаалаан. Айтырыгны дүштеки чапсар соонда үзе шиитпирлээр деп, санал-биле депутаттар чапсарлап чоруткан.

Сессияның ийиги хүнүнүң бирги чартыы бодунуң ажылын ынчаар дооскан.

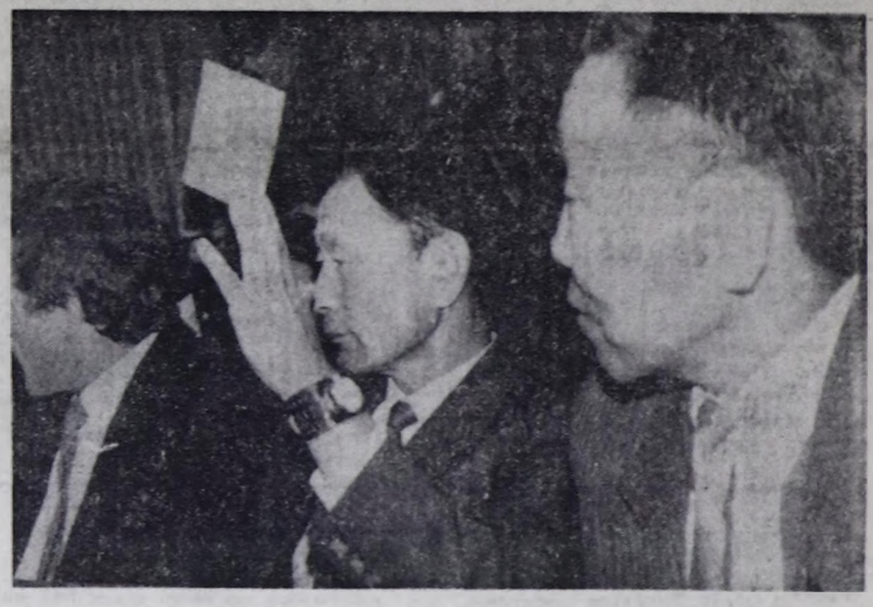

ЧУРУКТАРДА: улус депутаттары хурал болгаш чапсар үеинде.

Оюлар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ СЕССИЯЗЫНДА

МОСКВА, октябрь 2. Ол хүн РСФСР-ниң Советтер бажыңына РСФСР-ниң Конституция комиссиязының пленарлыг хуралы болган, аңаа Россия Федерациязының Конституциязының төлевилелин Дээди Совединиң комиссияларына болгаш комитеттеринге, палаталарына чугаалажып турар үеде кирген эдилгелерни сайгарып көрген.

Октябрь 2-де РСФСР-ниң Дээди Совединиң палаталарының тус-тузунда ацгы хуралдары болган.

* * *

Эртенги хуралга палата даргазы, депутат В. Б. Исаковту албан-хүлээлгевинден хостаар дугайында айтырыг талазы-биле ат барымдаалап, ажык бадылаашкын болган. Ол талазы-биле шиитпир хүлээп алдынган.

Кыска чапсар соонда, Республика Совединиң даргазының соңгулдалары эрткеш, РСФСР-ниң Дээди Совединиң Республика Совединиң даргазынга Н. Т. Рябов соңгуткан.

* * *

«Паспорттарга болгаш өскеде-даа албан хуунуң документилеринге хамаатыларның национальның дугайында бижилгени өскертириниң чурумунуң дугайында» болгаш «Хамаатыларның боттарының национальын хостуг тодарадырының дугайында» РСФСР-ниң Дээди Совединиң доктаалдарының төлевилелдерин чугаалажып көргеш, палата кежигүннери оларны чедир ажылдап кылыр кылдыр чогуур комиссияларже эгиткен. Ол ышкаш өске-даа төлевилелдерни чугаалажырын уламчылаан.

делегей медээлери

БЕЛГРАД. Хорватияның өзмдык районнарына дайылдажышкынар среда күнүнде үргулчүлээн. Эн-не аар-берге тулчуушкуннар Хорватияның хоорайынга болгаш Дубровниктиң чоогунга болган Сербияның девискээр шериг кезектериниң чедиишкиниг шавар халдаашкынарының дугаймда Белградтың радиозу дыннаткан. Олар Вуковарны бүзээлепкен. А Хорватияның радиозу оон бир өске медээни дамчыткан Хорватияның шериг каттыжышкынары сербилериң бүгү халдаашкынарын чедиишкиниг ойтур шапкан деп дыннадыгда демдеглээн. Хоорайда байдал дугайында дыцнадыгны армияның командылалы эмдизында кылбаан.

Дубровниктиң чоок-кавызында Хорватияның чепсектиг отрядтарының туруштарын бомбалаан дугайында ТАНЮГ агентилел дамчыткан. Хорватияның иштика херектер шериглериниң болгаш улусчу гвардиязының 600 чыгам солдаттары Дубровник чоогунга тулчуушкуннарга олуртканын Белградтың радиозу дыннаткан.

ПРАГА. Чехословакияның кызыгаар чоогунда каайлы ажылдакчылары сеолгу хүннерде бодунуң серемчилелин бедиткен түнелинде кара таакпы аймаан илеткеш. Фасольду Колумбиядан чуртче киир сөөртүп эккелген чүк машинаазынга көрүлдеин кылып турган үеде 98 килограмм кокаин илерээн. Ону чүк машинаазының чажыт черлеринге суп алган болган. Ол дугайында Чехословакияның төп каайлы эргелелиниң парлаага талазы-биле төлөөлекчизи среда хүнүнде медеглээн. Ооң чугаазын бүзугаар алырга, илереттингеш наркотиктер — Чехословакияның девискээринге илеткеш кара таакпы аймаанын эн-не хөйү болуп турар.

Илереттингеш 98 килограмм кокаинни хавырган, ооң өртөө 3,5 миллион марка акша болуп турар. Ол херектиң талазы-биле истелге эгелээн. Истелгенин сорулгазы — кокаинни кымнар, чогум кымның адрезинге чорутканын илередири.

(СЭТА).

Чагыдылга-92

Чагыдылганың бүдүн чылда өртөө—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать» 54241

АБОНЕМЕНТ на газету (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

Пв | место | листов

54241 на газету (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость | подписки | руб. коп. | переадресовки | руб коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ХАРЫЫСАЛГА ЧОКТУҢ УРЖУУНДАН

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазыны Японияның «Томен корпорейшн» садыг фирмазының Москвада доктаамал төлээ чериниң баштыны Ю. Хирасадан бижик келген.

Оон утказы мындыг болган: Тываның Кызылда суй белек болгаш чоннуң ус-шевер кылыгларының шенелде бүдүрүлгезинге (директор В. И. Гитфрид) керээ ёзугаар бодувустуң хүлээлгевисти 1990 чылдың майда долузу-биле күүседип, аазаан барааннарывысты берген бис. Оон нинти өртек-үнези 47 муң 555,07 АКШ-тың доллары болуп турар. Бүдүрүлге чаңгыс-даа счётту бо хүнге чедир төлеп бербээн, оон уламыдан бистин фирмага эллээн когаралды чедирген. Үстүнде айыткан айтырыгны шиитпирлээринге дузалажырын база оон түңнелин дыңнадырын дилээн.

Япон садыг фирмазының Москвада доктаамал төлээ чериниден келген бижикти сайгарып көөр хурал болган. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң административтиг органнарының, банкыларының, чоннуң ус-шевер кылыгларының бүдүрүлгезиниң харыысалгалыг ажылдакчылары аңаа олурушкан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак хуралды удуртуп эрттирген.

ССРЭ-ниң Даштыкы-биле экономиктиг харылзааалар министерствозунуң Тывада төлээзи В. М. Ондар дыңнадыг кылгаш, Японияның «Томен корпорейшн» садыг фирмазы-биле Кызылда чоннуң ус-шевер кылыглар бүдүрүлгези керээ чарыг алганы шын дээрзин ол бадыткаан, ындыг-даа болза барааннарының өртээн төлээнин билбес болган.

Чоннуң ус-шевер кылыглар бүдүрүлгезиниң амгы удуртукчуларының, республиканың күрүне банкыларының төлээлекчилериниң дыңнадыгларын ап, тургустунган айтырыгны хуралдың киржикчилери сайгарып чугаалашкан түңнелинде, япон фирмага керээ ёзугаар бөөр акшаны төлевээни илерээн. Бүдүрүлгениң директору В. И. Гитфрид ажылын хүлээткеш, оон халажып чоруй барган. Директорнуң ажылын хүлээп алырда, тускай комиссия ажылдап турган-даа болза, оны ёзу барымдаалап, харыысалга чок кылганындан оон төлевээни ерези билдинмейн эрткен. Чамдык улустуң чугаазындан алырга, ерени төлээн кылдыр тургускан документилер бар болуп турар. Оон уламыдан чогуур үнелелди бөөри берге, билдинмес болган. Ынчангаш айтырыг билдинмес болуп турарындан чеди хонук иштинде шыңгыы хынаалданы бүдүрүлгеге чоруткаш, ону тодарадырын хуралга шиитпирлээн. Бүдүрүлгениң директору турган В. И. Гитфридти дүрген дилеп тыпкаш, өре дугайында сайгарарын дугуруушкан.

Моон амдыызында төнчүтүңнелди үндүрери берге-даа болза, директор турган Гитфрид кончуг харыысалга, арын-нүүр чок, мегечи кижи болган дээрзин айтыр хөрек. Чүге дээрге ерени төлевээн, ол дугайында кымга-даа ыыттаваан-дыр, колдуунда дезин чоруткан кижи-дир. Оон уламыдан япон фирма бистин чазааавысче бижикти чоруткандыр. Өренің хемчээли улуг, ол американ долларны совет акшаже шилчидерге, ийи миллион ажа бөөр. Оны чүнүн-биле канчап төлөөрил? Валюта, доллар бар эвес. Шак ындыг берге айтырыг чоннуң ус-шевер кылыглар бүдүрүлгезинин мурнунда тургустунуп келген. Бүгү-ле арга-хемчегларни ап тургаш, ерени төлээриниң дугуржулгазын кылган.

ССРЭ-ниң Даштыкы-биле экономиктиг харылзааалар министерствозунуң Тывада төлээзи В. М. Ондарның четпес ажылын хуралга чүве чугаалаан эштер шүгүмчүлээн. Тываның каш бүдүрүлгези, организациязы даштыкы чурттар-биле экономиктиг харылзааларны тудуп, кандыг чиг этти, барааннарны үндүр-киир сөөртүп, садыглажып, чеже хире орулгалыг болгаш ерелиг болуп турарының дугайында Министрлер Чөвүлелинге ол шуут дыннатпаан келген. В. М. Ондарның Тывага чагыртпас мен дээр хөөнүү илередип турарын үндезини-биле буруу шапкан. Шак мындыг четпес ажылдың уржуу-биле В. И. Гитфрид ышкаш кажар кижилер туразында аажылап турары ол ышкажыл. Ынчангаш ССРЭ-ниң даштыкы-биле Экономиктиг харылзааалар министерствозунуң Тывада төлээзиниң ажыл-чорудулгазын чаартып, эде тургузарыче кичээнгейин хуралга салган.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. Б. Салчак, Тыва Республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, Тыва Республиканың көл күрүне ардитри Г. П. Стародубцева болгаш өскелер-даа хуралга чүве чугаалаан.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак даштыкы күрүнелер-биле керээ чарып алыры, оон өртек-үнезин чогуур үезинде төлээри политиктиг чугула айтырыг дээрзин демдеглээн. Аңаа ак сеткилдиг, сагыш човангыр болурун чугулага көргөн. Будуддурар, ак сеткилдиг эвес, шынчы эвес чорук кады ажылдажылганы, садыглаашкынны хөгжүдеринге моондакты ужураштырып болур, харын-даа республиканың ат-алдарын делегейге кудуладып болурунга чедирип болур дээрзин айыткан. Япон фирманың бижиинде айыткан ерени дүрген ужурун тып, сайгарып, түңнелин ылап үндүргеш, харыызын оларга бөөр, ерени төлээриниң хемчээн алырын, моон соңгаар шак мындыг четпестерни үндезини-биле болдурбазын ол түңнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.)

Интервью

«ОРБИТА-СЕРВИС»

«Орбита-сервис» садыг төвүнүң ачы-дузазын ажылдар дээн чарлалдар республика солунарының арынарынга бо-ла көстүп кээр апарган. Чогум үүү ындыг организация тыпты берди, оон чедирип турар ачы-дузазы кандыг чүвел дээн чижектиг айтырыглар ужуражып келгеийи кижиниң аразынга-даа, садып алыкчыларының аразынга-даа бо-ла болу бөөр. Шынап-ла, эки реклама чокта бо үүү ындыг садыг чери тыпты берди деп, чоннуң бот-боттарындан айтыжып турарындаа чөп боор. Ынчангаш маңаа огулуг харыы бөөри-биле бо садыг төвүнге чедип, оон директору Нина Григорьевна Коржова-биле чугаа кылган ужурум-даа ында чүве. Оон-биле бистин аравыска болган чугааны моон адаанда парладывыс.

— Рынок харылзааларыныче шилчилге үезинде силерниң удуртуп турарынар бүдүрүлгенер чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелери-биле ачыр-дачыр тутчуп турар, чонга ачы-дуза чедирер база бир чаа бүдүрүлге чери деп билип турар бис. Бо дугайты чүү чугаалап болур силер, Нина Григорьевна?

— «Орбита-сервис» дээр төп Кызыл хоорайга 1989 чылда тургустунган чүве. Рынок харылзааларынче шилчип турар амгы үеде чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелери-биле чижип ажылдап турар бүдүрүлге деп чоннуң билип турарында ужурла бар болдур ийин. Ынчалза-даа чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелери-биле бистин аравыста харылзаа рыноктуң негелделериниге дүүштүр эки тургустунган. Аравыста бичии-даа дүрбүжүүшкүн чок ажылдап турар бис. Олар боттарынга онаашкан үүлени, а бистер биске онаашкан үүлени бүдүрүп, чонга ачы-дуза чедирип турар мындыг бис. Мында бичиндаа багай чүве чок. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, чонга эки-ле болзун дээш ажылдап турар улус-тур бис ийин. Бистиң бүдүрүлге чонга ачы-дуза чедирерде садыг-саймаа хевирлиг чедирип турары бир ылгалдыг үүлү ол. Бот-орулга-чарылга болгаш бот-экшаландырыышкын-биле ажылдап турар бис. Эки ажылдаар-ла болзувусса, балдырывыс дыңзыг, бай-шыдалдыг чурттаар бис. Рыноктуң бир негелдези ол-ла болгай. Ынчангаш эки чурттаар дизе, шырбаар апаар.

— Бо төпту тургускан колда соруулгазы чүл?

— Телерадиоаппаратура бүдүрүп турар заводтар дыка хөй брак продукция бүдүрүп үндүрүп турары чажыт эвесле болгай. Садыг четкизинге келген телерадиоаппаратураларың хөй кезии бир-ле черинде үрелик болур ышкажыгай. Ындыг бараанны чонга канчап садарыл? Ону садып алыр кижи-даа турбас. Чогумна ынчангаш шак мындыг төптерни бүгү чуртта тургускан. Бистиң ышкаш ындыг төптер чок турда, садыгга кирген үрелик телерадиоаппаратураны амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелери септеп-селип турду. Олар кылып шыдавас таварылгаларда, ону бүдүргеи заводтарже чорудар боор чүве-ле болгай. Ол дыка ырын айтырыг. Ону зэводтарже дедир чорударыга, ону катап кылырыга хөй үе негеттинер. Садыгга-даа улуг каража ышкажыл. Бо бүгүнү өөренип көргеш, мындыг төптерни тургускан чүве.

Мындыг төптерни тургускаыны коячуг шын деп бодаар мен. Телевизорлар болгаш өске-даа радиоаппаратураларны бүдүрүп турар заводтарның үрей кылып каан чүүлдерин Совет Эвилелиниң ол-бо булуңнарынче сөөртүп турбайн, ол-ла черинге адип алыры амты бо рынок үезинде дыка ажыктыг ышкажыл. Телевизорларны болгаш өске-даа радиоаппаратураны садар бетинде эдиктирип, септеп-селиир ажылды кылып турар бис. Садыг алыкчылар садып алгаш, ону ажыглап турар үеде оон техниктиг ажаалда-хайгааралын база-ла боттандырып турар бис. Моон мурнунда магадылал хуусаазы четпейн чыдырда-ла үрелип каар телевизорларны, радиоаппаратураларны үндүрген заводтарыныче чорудар турда, садыг черлери кара хилинчээн көөр турду. Ол үрелик телевизорларны чорудар дээш Садыг министерствозу-даа, Респотребсоюз-даа улуг каражага таваржып турган. Ол бүгүнү ам бистер кылып турар апарган бис. Техника чыл келген тудум-на улам чаартынып бар чыдар болгай. Ынчангаш ону чонга садар бетинде ыяап-ла хынап көөр апаар. Үрелик телевизор, радиоаппаратура садыпкаш, оон соонда садыгжы кижи садып алыкчыларын арын канчап көөр. Садып алыкчылар садыгжыны бурууда-дыр ышкажыгай. Херек кырында садыгжыда бурууҮүү боор. Ону кылган заводтун буруузу ышкажыл. Бо бүгүнү болдурбазы-биле телевизорларны болгаш өскедаа радиоаппаратураны баш удур хынап көргеш, чонга садары-биле шак мындыг төптерни тургускан.

Шаг-шаа-биле турар эвес. Телевизор болгаш өске-даа радиоаппаратуралар эдилекчилеринге, ону садып ап турар кижилерге дуза чедирери-биле «Орбита-сервис» дээр төптү Кызыл хоорайда ажыткан ужуруда ол.

— Силерниң төптүн ажылы садыг четкилериниге кирген телерадиоаппаратуралар хынаар ол-ла бе? Оон өске ачы-дуза чедирбейн турар силер бе?

— Чок. Ол шын эвес билиишкин-дир. Бистиң төп телевизорлар болгаш өске-даа радиоаппаратура бүдүрүп турар заводтар-биле дорт харылзааны тудуп, олар-биле керээ чарып алган ажылдап турар болдурийин. Бистиң чагыывыс ёзугаар келген телевизорларны, радиоаппаратураны Кызылда ажыдып алганывыс фирма магазинивис дамчыштыр садыглап турар бис. Улустуң бажыннарынга баргаш, телевизорларын, радиоаппаратуразын септеп, хөй каът бажыннарда ниити ажыглалдың антенналарын септеп, оон техниктиг ажаалда-хайгааралын база кылып турар бис. Бистиң чуртка болгаш даштыкыга кылган видеоаппаратура септээрин база шиигээдип алдывыс. Бо чылдың эрткен айларында чонга 132 муң 900 рубльдин ачы-дузазын чедирдивис. Оон аңыда 3,5 миллион рубльдин бараанын саардывыс. Чонга садары-биле 5 муң телевизорга чагыг киирдивис. Прибалтика республикаларның, Санкт-Петербургтуң, Воронежтиң, Красноярскиниң, Новосибирскиниң, Омскиниң заводтары-биле керээ чарып алган бис.

Орулгалыг ажылдап турар бис. Орулгавыстың 45 хуузун республика бюджединче киирип турар бис. Оон артканын коллективтиң социал айтырыгларын шиитпирлээринге киириштирер. Бо чылдың эрткен сес айларында арыг орулгавыс 228 муң рубль болду.

— Ажылыңар солун-дур. Интервью бергениңер дээш четтирдивис.

Маңай-оол ОЮН интервью кылган.

КАНЧААР АЖЫЛДААН БИС

Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң ямзы-бүрү көдээ ажыл-агый продукциязының бүдүрүлгезиниң дугайында медээлери бистиң канчаар ажылдап турарывыстың дугайында көскү херечи. Тодуг-догаа чурттап чораан чылдарывыста ол медээлерни белен тоовас, солуп номчуурда, оларны «улуг каралап» каапкаш, кайда солуп кино бооп турарын сонуургаар чораан бис. Ам мындыг эвес апарган. Эт, тараа, сүт даэш, көдээ ажылагый продуктуларын канчаар, үүү хире хемчээлдиг бүдүрүп турарының дугайында медээлерни бо-ла номчуй бөөр апарган-дыр бис. Ынчанмастың аргазы-даа чок. Политика, демократия чеже-даа сонуурганыг болза, хырын ашта хүн бүрүде чурттап чоруур черивисти, кыштагларывысты, чайлагларывысты, хову-шөлдерни, ында малчыннарны, тараажыларны сактып келгилээр бис. Хырын ашта, эгин алээнде партократтар биле демократтарның аразында аас-ыыл-даа, оларның дугайында дамчыр чугаалар-даа, эрге-чагырга дээш демиргел-даа биске ындыг-ла солун эвес апарган. Ону амыдыралдан көрүп чор бис. Кижилер чиир чемни, кедер хепти хүн бүрүде улам шыңгыызы-биле негеп турар апарган. Тывалар сүттен кылган ак чемни шаг-шаандан тура хөй-биле чемниге ажыглап келген. Сөөлгү үеде, харын, үүгле сүт-биле шай сүттээринге ейлешкен-дир бис. Агроүлетпүр эвилелиниң сүт бүдүрүлгезиниң дугайында медээлерни сонуургап көрээлинер. Сентябрь айда республикага сүт бүдүрүлгези кандыг болганыл?

Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээргге, сүт бүдүрүлгези нинтизи-биле кудулаан. Бир эвес 1990 чылдың сентябрь айда бир хонукта-ла республиканың совхозтары ортумаа-биле күрүнеге 92664 килограмм сүттү дужаап турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде 73519 килограмм сүттү хонукта дужаап турган-дыр. 20145 килограмм эвээжеткен. Азы совхозтар боттары сүттү болбаазыраадып ажылчыннарынга, оларның уруг-дарыынар. Сентябрь айда республикага сүт бүдүрүлгези кандыг болганыл?

Сентябрьда сүт бүдүрүлгези

га ак чемни хөй-биле берип турар апарганы ол бе? Чок. Сүт саарывын деңнелин олар кудулаткан-дыр. Бир эвес эрткен чылдың сентябрь айда ортумаа-биле хонукта 102984 килограмм сүттү республиканың ажыл-агыйлары саап ап турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде 83166 килограммны саап алган-дыр. Ол дээрге хонукта-ла 20818 килограмм сүттү эвээштп саап турган-дыр.

Районнар зайы-биле алыр болза, үүгле Бай-Тайга район сентябрь айда хонукта күрүнеге дужаар сүдүмүн хемчээлин көвүдеп шыдаан. Эрткен чылдың сентябрь айда хонукта күрүнеге бо район 997 килограмм сүттү дужаап турган болза, бо чылдың ол-ла үезинде ол көргүзүүгү 1650 килограммга чедирген. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээргге, бай-тайгажылар бир инектен-не 3 килограмм хөй сүттү сентябрь айда саап ап шыдаан. Бир эвес бир инектен 3,4 килограмм сүттү хонукта саап ап турган болза, бо чылын 6,4 килограммны саап алган. Ылап-ла бедик көргүзүү! Оон чылдагааның медээлерге долузу-биле айытпаан. Ынчалза-даа бай-тайгажылар эрткен айда эрес ажылдаан деп болур-дур.

Барын-Хемчик район күрүнеге сүт дужаарын сентябрь айда, эрткен чылдың ол-ла үезинге бодаарга, барык ийи катап кудулаткан. Хонукта 4460 килограмм сүт дужааган болза, бо чылын 2212 килограмм сүттү хонукта дужааган. Бир инектен хонукта база-ла ийи катап эвээш сүттү саап алган. Бир инектен-не хонукта эрткен чылдың сентябрь айда ортумаа-биле 4,4 килограмм сүттү саап ап турган болза, бо чылын ол көргүзүү 2,2 килограмм болган.

Сан-чурагайларны моон ынай уламчылап-даа канчаар. Хей-ле, сагышка анчыг-дыр.

Партократтар бистиң төттүр чемгерип чадап каан деп алгыржып турар-дыр бис. Демократтар бистиң чемгерип чаваа каан деп кажан бир алгыржы бербес бис бе? Хамык ужур оларда эвес боор. Боттарывыс канчаар ажылдаан-дыр бис — ынчаар чемненир апаар бис.

БАЖЫҢ ТУДАР КОМБИНАТТА

Бистиң республика бо хүнүнде рынок экономиказынче шилчиринин эн харыысалгалыг үе-чадазынче кирип турар. Моон-биле холбаштыр республиканың үлетпүр бүдүрүлгелери продукция бүдүрер база ону сайгарар талазы-биле чамдык бергелерге таваржып турар дээрзин чонга билдингир. А чонга мындыг үеде чогум үүү керегил? Биредде, кижилерге хүн бүрүнүң негелделерин хандырар талазы-биле аъш-чем, идик-хеп. Ийнде, чурттаар оран-сава кончуг чугула. Бо айтырыг ылангыын кызылчыларны дыка дүвүредип чоруур дээр болза частырыг турбас боор.

Кызылдың бажың тудар комбинады кажан ажыглалга кирип турда, республиканың чону аваа дыка өөрүп турган. Үүге дизе ук комбинаттың күчүзү улам улгадыр, түттүнген бажыннар көвүдээр база оларның шынары экижиир. А эң кол үүл —кижилер чоокку үеде бажың алырынга идеген турган. А комбинат кажан ажыглалга кирген соонда, ылаңгыя Кызыл хоорайга чаа түттүнген бажыннар чыл сайында немежип турган болбайн аан. Ындыг-даа болза үе чаңгыс черге турбас деп үүве бар болгай. Чурт рынок харылзааларынче шилчип турар бо үеде комбинаттың үүгле элезин безин алыр чери ам бергеден турар апарган. Үүге дизе элезин карьери моон мурнунда комбинаттың долу эргезинге хамааржып турган болза, ам ону бир кооператив эзлеп алгаш, харын мырыңай ол чугула тудуг материалын комбинаттың бодунга аар өртекке садып турар апарган. Чамдык таварылгаларда комбинат элезин-биле долу хандыртышмайн турарындан, ажылга саадаашкыннар тура бөөр апарган. Үүгле элезин эвес, харын оон-даа нарын (садып, тып алыры аан) тудуг материалдары ам ховартаан. Оларның өртекүнези кедергей аар болу бергениниден комбинат чамдык үеларде сая-хөө талазы-биле бергедээшкиннерге база таваржып турар. Бо бүгүдеи келзе-келзе чаңгыс когараар амытан —эзлчегде чурттакчылар, амыдыралдың өскедаа тудуглары.

ЧУРУКТАРДА: бергелер турза-даа, комбинаттың коллективи белеи продукцияны тудугларже чорудуп турар.

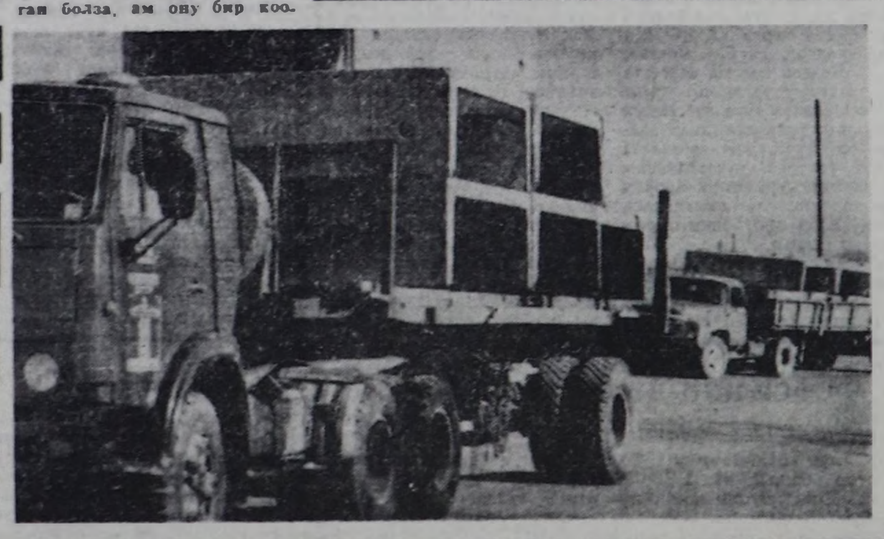

КЫЗЫЛДА ӨРТЕКТЕР КАНДЫГЫЛ?

Кызыл хоорай. Инек эъди (килограмм-да)—15 рубль, хаваа эъди—17.20, 1 дагаа эъдинин өртээ ортумаа-биле 55-60 рубль, морковь —4, помидор —6-7, арбуз — 3, дыня —4, капуста—1 рубль 50 көпеек, 1 стакан тайга тооруунун өртээ 3 рубль, 1 стакан тарымал тоорүктүн өртээ 1 рубль.

Кызыл хоорайның рынокунда өртектер өске хоорайларның рынокторында өртектерден ылгалбас, а чаңдык продуктуларның өртээ өске хоорайларда өртектерден аар болуп турар. Бир эвес Тываның бүдүрүлгелери, кооператорлары, арендаторлары көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүдетпес болза, өртектер ам-даа өзер. Өртектерниң улгаткавын кымга чарбыр бис? Кызымак ажылдап, хөй бараанны, чем аймаан бүдүрер болзувусса, ынчан өртектер республикага чиигеп, ону өске левискээрлерге аар өртекке садып болур бис. Шыдаар бис бе?!

«Шынның» көзээ ажыл-агый киллизи.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

СОРУКТУГ МАЛЧЫН

1985 чылга чедир ол чолаачылап ажылдап турган. Колдуунда малчыннарны сиген-ширбиннжин сөөртүп, оларны кыштаглар, чайлагларже көжүрүп, белен эвес ижин көрүп келген. Бир катап малчын Д. К. Ховалыгның аалынга сиген сөөртүп чедире берген. Малчынның бажынынга шайлап, хөөрежип олурда, «Бистин назы-харывыс улгады берди. Совхозтуң малчыннары колдуунда улуг назылыг улустар-дыр бис» — деп, Дадар-оол Күдерекович чугаалаан. — Аныяктар мал ажылынга белен ижиктирлер. Малчыннап көрем. Мал эдерер болзуңза, тодуг-догаа чоруур сен. Малчыннаар болзуңза, сен-не шыдаар боор сен». Хоочун малчынның сегээн сестери чолаачы Дугаар-оол Ондарны бодандырыпкан. Малчыннап көрее-даа кандыг боор деп, ол сагыш анны берген. Бажынынга келгеш, өөнүн өзи-биле чугаалашкан. Баштай дээрезинде чугаа шуудавайн барган. Малчыннаары берге, сөөлгү үеде оор-сук база кедерээн...

Бир эртен эрте тургаш, сарыг шайын хайындырып, оон үстүн оран-тандызынга чажып, шайлап алгаш, чоруурунга белеткени берген.

—Мындыг эрте кайнаар баарын ол? — деп, кадайы айтырган.

— Директорга баарым ол — деп, Дугаар-оол Доваай-оолович чугаалаан. — Малчыннаар дугайында чугаалажып көрейн.

— Бодун-на билип көр — деп, кадайы чугаалаан.

«Туда кадарар болза, оор-сукка канчап алаыр боор,» деп контораже чоруп олура, ол боданган.

—Мындыг эрте чүнү канчап чоруурун ол? — деп, мендилешкен соонда совхозтуң директору айтырган.

— Сүмележир дээш келдим, дарта — дээш Дугаар-оол Доваай-оолович малчыннаар дугайында бодадын илереткен. Директор-биле ол аъдын ур-ле чугаалашкан. Малчыннаар деп шиитпирлээнин директор деткип, бир эвес малчыннай бөөр болаа, бүгү талазы-биле дузалажырын аазаан.

Баштайгы чылдарда чаа малчыннап эгелээн өг-бүлеге берге-ле болган. Алыс черле малчын уктуг тыва кижилер болгаш, мал-маган азыраарының эвин тып, кыаын ажылдап эгелээннер. Өске малчыннарның арга-дуржулгазын өөренип, совхозтуң тускай артемниглери-биле сүмележип, ажылдап турганнар.

«Октябрьның 30 чылы» совхозтуң малчыны Дарышмаа Орус-ооловна Куулар-ның өг-бүлези аренда керээзи ёзугаар ажылдап, бедик көргүзүүлерни чедип алганы Дугаар-оол Ондарга база өөредиг болган. Дарышмаа Орус-ооловна пландан ажыр алганы хураганнарны керээде көргеш ёзугаар болзунга арттырып алган. Малчын база аренда керээзин совхоз-биле чарып, пландан ажыр алганы хураганнарны бодунуң малы кылдыр азырап ап эгелээн. Бодунуң хууда малының бажының өзүп олурары база ону хей-аът киирип, ажылышке кызымак болдурупкан. Пландан ажыр алган хураганнарны малчыннарга шаанад кылдыр бөөри оларның ажылынга идиг болган. Чижээлээрге, «Алдан-Маадыр» совхозтуң мурнакчы малчыннары Маадыр-оол Монгуш, Куртугбай Ондар, Маадыр-оол Ооржак, Адар-оол Монгуш даэш, өскелер-даа 10-дан 52 чедир хураганнарны алганнар. Малчыннап ажылдаарының ажык-дузазын кижилер херек кырында биле бергеннер.

Дугаар-оол Ондарның өг-бүлезинин көргүзүү чылдан чылче экижип олурган. Сөөлгү чылдарда үүгле Карл Маркс аттыг совхозта эвес, а республиканың малчыннарының аразында шыырак көргүзүүлерниң бирээзи апарган. 1989 чылда төрүүр үүс хойдан 100 хураганны алган, а 1990 чылда 122 хураганны, 1991 чылда төрүүр 100 хойдан 154 хураганны алган. Үүгле хураганны эвес, а дүктү база чылдан чылче көвүдедир кыртып ап турар апарган. Бир эвес 1989 чылда бир хойдан-на 2,9 килограмм дүктү алган болза, бо чылын 4 килограмм болган.

Бедик күш-ажылчы көргүзүүлери дээш мурнакчы малчынны Наадымче чалаан. Дугаар-оол Ондарны көргүзүү республикада эң шыырак көргүзүүлериниң бирээзи, Өвүр районуңуң «Торгалыг» совхозтуң мурнакчы малчыны Даш-оол Кыргыс, харын 100 хойдан 160 хураганны алгаш, Дугаар-оол Ондарны мурнапкан.

Эки кылган ажыл — элеп читпес алдар. Малчынның күш-ажылын Тыванын Агроүлетпүр эвилели бедин-биле үнелээн. «Москвич» машинаны эзлчег чок садып алырының чөпшээрели-биле садып алган, даараныр машина-биле шаанаткан.

Амгы үеде малчын кыштаглашкынга кончуг шыңгыы белеткеннип, ниитиниң малын хүр кыш ажыырар деп турар. Бодунуң кужу-биле 20 тонна ажыг сигенни белеткеп алган, курган өдекти бөлген, кыштаанын септелгезин доозуп турар. Сесегенни Шат ужуда оон кыштаа колдуунда белен.

Уйгу-дыш деп белен бодаваас эрес-кежээ малчынның ажыл-ижи бүдүүгүр-ле болзун.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң килдве эргелекчизи.

СЭКП-НИҢ ӨНЧҮЗҮН КАНЧААРЫЛ?

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын түр соксатканы чурттаачы чонуң аңгы-аңгы бөлүктериниң «үзел-бодал» талазы-биле удур туржуушкунуң улам чидиглендирген. Аңгы-аңгы политиктиг партияларның, а ол ышкаш улус өредилге, культура, суд чорудуунуң албан черлериниң аразында партияның өнчүзүн үлежири-биле холбашкан «хамаарылгаларны тодарадыры» чоруп турар. Ол дугайында дараазында СЭТА-ның корреспондентилериниң дыннадыглары:

МОСКВА. Аңгы-аңгы бөлүктериниң төлөөлекчилериниң каттыжып тургусканы КоммунистеріҢ чаңгыс эви дээш деп комитет чурттуң коммунистеринге кыйгырыг үндүргеи. СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын Конституцияга дүүшпес өзү-биле хоразының, оон удуртулгазының хөделиишкин чок чоруунун түннелинде партия организастыг политиктиг күш болурун соксаткан деп, олар медеглээн. Ынчалзажок оппозицияны дүжүр октапкаш, эрге-чагыргалар чурттуң мурнунда турун турар айтырыгларны шиитпирлеп шыдавас деп, комитет кежигүннери санап турар. Оларның бодап турары-биле, оппозиция херек, партия херек, ону коммунистериҢ боттарының инициативазы-биле адаандан катап тургузар херек, СЭКП-ниң атталарын чидирген удуртукчуларын ынаар кирбес херек.

Комитеттиң кежигүннери Коммунистиг партияны катап тургузар талазы-биле инициативчи бөлүктерге каттыжарынче, оларны тус чер эрге-чагыргаларыңа бүрүткедириңче, коммунистер партиязын катап тургузарының съездизинге делегаттарны сонгууруңче коммунистерни кыйгырып турар.

БИРОБИДЖАН. Ында РСФСР-ниң КП-зиниң обкомунуң бажының кым алырының талазы-биле шын-на өзү-биле «тулчуушкун» деп адап болур маргылдаага юристер тиилеп үнген. ЕАО-нуң облкүүскомунуң шиитпири-биле ону суд органнарына дамчыткан.

Ынчалзажок ол үш муң дөрбелчин метр шөлдүг көскү, аяныг бажын дээш өске кордакчылар дүжүп берипкен-даа болза, Биробиджанның пединституту ол дээш эргезин амдаа турушпушаан. Институттуң делегациязы Москваже РСФСР-ниң Дээди Советиниң шыны дилеп чоруунан. Студентилер мурнуку обком бажыңының чанынга майгыннар тиккеш, пикеттер тургузар бодаан, ынчалзажок милиция ону корум-чурум үрээшкини деп санаан, ындыг үүл кылырын хораан.

ЛИПЕЦК. Ында оон мурнунда Политиктиг чырыдышкын бажының библиотеказының номчулга залынга өзүлүг-ла тулчуушкун болган. Анаа тайылбырлал, философия, чечен чогаал, публицистика талазы-биле хөй-хөй номнар шыгжаттынган турган. Ам оларны педагогика институту-биле хоорайның төп библиотекязы былаажып, хунаажып ап турар. Улус депутаттарының область Советиниң президиумунуң шиитпири-биле Политиктиг чырыдышкын бажыны турган оран-бажыңга чурт-шинчилел музейин киирерин планнаан.

ЭЛИСТА. Калмыкияның нашысылалының улус судтарының сес составының кайызыдаа октябрь 1-де боттарының албан-хүлээлгелерин күүсеириче кирбээн. Суд ажылдакчылары чартык хүннүң сагындырыглыг эзбастовказын чарлаан. Оон чылдагааны үүл дээрге тус чер эрге-чагырга организациязы РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцинниң компартияның бажыңнарын судтарга бээр дугайында айтышкының күүсеттээни боон турар.

ЧЕЛЯБИНСК-70. Бо совет хоорайны американнар үжеп ажыг чыл иштинде дилээш, тып чадашканнар. Үүгле каш чыл буруңгаар Төп разведка эргелелиниң сайгарыкчылары хөй-хөй «почта хааржактарының» аразыдан дилеп турганын тып, харын-даа хоорайның космостан тырттырган чуруун алганнар. Бистиң ядролуг октарывысты чогаадып, кылып турар ол хоорай дугайында ындыг чегей медээлер америк болгаш делегей хөй-нинтизиниге билдинмес боон артып турган.

Ынчаарга атомнуг энергетика болгаш үлетүр министриниң оралакчызы, профессор В. Михайловтуң Челябинск-70 хоорайны барып көөр чалалгазын СЭТА-ның фотокорреспондентизи аас-кежик кылдыр хүлээп алган. Ында техниктиг физиканың Бүгү-эвилелдиң эртем-шинчилел институдунга чедип, эң шыңгыы чажытка турган ажылдарны — совет атомнут бомбаны кылып турарын көрген.

ЧУРУКТА: институттуң конверсия өзүзү-биле чаа продукциязы — дозиметр.

В. Велеңгуриниң фотозу.

ХАМААТЫЛАРНЫ ДОРАМЧЫЛААР ЭРГЕ КЫМДА-ДАА ЧОК

Мен бөдүүн журналист, 1985 чылдан бээр пенсиядa хамааты кижи мен. А силер, Кызыл-Эник Кыргысович, үүгле журналист эвес, харын хөй дакпыр алдар-атты, үүгле Тывада, Эвилелде эвес, харын делегейниң хөй чурттарында безин сураглыг чогаалчы кижи-дир силер.

Силерниң ачанар Кыргыс Суванович Кудажыны кончуг эки билир мен: тергиин ак сеткилдиг болгаш үүгле Улуг-Хемге, Чаа-Хөлге эвес, бүгү чуртка алдарлыг, хөй орден-хавыяалыг кижи турган. Фронтуга Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында бодунуң хөй малын халаска берген, оон үлегери-биле Улуг-Хемниң, Чаа-Хөлдүң арат чону, оон иштинде мен база-ла маадырлыг Кызыл Шериге эвээш эвес мал-маганывысты, ылаңгыя аттарывысты бергеи бис. Ол дугайында Чаа-Хөлдүң, Улуг-Хемниң кожуун даргазы турган, ам Кызыл хоорайда чурттаан олурар М. Кончук, күш-ажылдың хоочуну, амгы үеде база Кызыл хоорайда О. Лопсан-Серен олар дыка эки билир. Кыргыс Кудажы фронтуда Кызыл Шериге белектерни чедиреринге киришкен, аңаа гвардейжи атты тывыскан, ынчангаш оон чаңгыс чер-чурттуглары «гвардейжи Кудажы» дижип турган бис.

Кыргыс Суванович Кудажыны дыка хүндүлээр турган мен. Тывага Совет үениң эгезинде баштайгы соңгулдалар 1954 чылдың апрель 29-та болган. Кыргыс Кудажыны ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Националдар Советиниң депутадынга соңгуур дээш агитацияны Чаа-Хөлге, Хереме сумузунга чорудуп турдум. Харын ол соңгулдаларны Херемеге эрттиреринге киришкен мен. К. Кудажы дээш ол сумунуң соңгукчулары 100 хуу бадылаанын ам-даа утпаан мен. Ынчан чээрби харлыг турдум.

«Деткимче» деп солуннуң 3-кү номери ам мээн холумда бо. Ында силерниң үүлүүнерни база катап номчуп, сайгарып олур мен, Кызыл-Эник Кыргысович. Ынчаарга «янган» деп сес тыва дылда эң-не бүжар сес болгай. Бүрят национадлыг болгаш тыва дылды эки билир эртемден Г. М. Такпанаков Тывага хөй чылдарда ажылдаан улуг угаанныг кижи. Бир катап арай сарыыл чок эр (тыва эш) «янган» деп сөстү эдиптерге, Такпанаков башкы ону дыка буруудаткан болгаш ол сөстүң бүжар утказын тайылбырлаанын дыннаан мен.

Силерниң үүлүүнер депутаттар Ч. Д. Б. Ондарга болгаш Г. Ч. Ширшинге адрестээн болду. Ынчаарга Алексей Дугержаа ол эштерге чашпаалаан, ажык чагааны авторга бижип турар-дыр деп, кым-бир кижиниң мени буруудадыр, чемелээр барымдаазы чок: эштер Ондар болгаш Ширшин амгы үеде албан-дужаалда эвес-ле болгай. Силер, Кызыл-Эник Кыргысович, бо удаада улуг алдагдалды кылган-дыр силер деп санаар мен. Халашкан эштерни ынчаар куду көрүп, бак сөглеп, дорамчылаарга, солунга бижирге каптап-даа таарышпас, РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 131 үүлүн силер билир ужурлуг силер, Кызыл-Эник Кыргысович. Ынчангаш болдуларның буруулары демги эштерниң мурнунга парлалга дамчыштыр илергейлээрикерни силерге сүмелеп тур мен. Кызыл-Эник Кыргысович. А «Деткимче» солуннуң редактору В. С. Салчакты бичиа-даа чемелевес мен: автор кижи бодунуң үүлүнүн шынны болгаш шынарлыы дээш хоойлу мурнунга харыылаарын Парлалга дугайында РСФСР-ниң Хоойлузунда айыткан болгай.

Ынчаарга солуннарга мегелеп бижиир, өске хамааты-ларны дорамчылаар чамдык кижилер сөөлгү чылдарда Тывада бар апарган. Оларның үүлүлерин номчуурга, кылынхалаг эзирик кижи чалыттынып олурган ышкаш. Ындыг авторларның үүлүлериниң онза айыылдыы — хамааты-ларны дорамчылаары, нүгүлдээри болуп турар.

Район деңнелиинге хөй чылдарда прокурорлап, судьялап чораан хоочун юрист эш Серин-оолдуң үүлү чоокта чаа «Тыва Республика» солуунга парлаттынган. Ук үүлүде хөй фактылар-биле чөпшээрежир мен. Ынчалзажок бир хамааты силер политиктиг буруудадыышкынга онаап, илдеңне нүгүлдээн-дир силер. Хамааты кижиниң эктыг черге мүгүлдээни дээш бир чыл чедир хосталгазын казып шиидери РСФСР-ниң Кеземче кодекизиниң 130 үүлүнде көрдүгенин юрист эш Серин-оол эки билир ужурлуг. Мен юрист эвес мен, ынчалзажок хоойлуну хүндүлээр мен.

Бистиң республиканың Күрүнеиниң айыыл чок чорук комитединиң даргазының оралакчызы турган А. С. Борбак-оолду 1945 чылдан бээр база дыка эки билир мен. Элээн үр үеде чаңгыс шугумга кады ажылдап, оон удуртулгазының адаанга Тывага совет үениң эгезинде турдум-даа. Тывага репрессияларга А. С. Борбак-оол кажан-даа киришпээн, харын эктыг черге шиитпирген хөй кижилериң херектерин сайгарарыыга, оларны агартырыыга ол киржип, чаагай херекке улуг үлүүн киргген болгаш төөгүүнүң архив материалдарынга үндезилээш, тускай номну тыва дылга бижээн кижи, ол номнуң орус дылче очулгазы колдуунда доозулган болгаш республиканың орус дыл кырынга үнүп турар солуннарының бирээзинге чоокку үеде парлап эгелээр боор. Тывага репрессияларга Артем Борбак-оолдуң киришпээнин хоочун чекист М. Дукар болгаш өске-даа эштер эки билир.

Хүндүлүг эш Серин-оол! Мен бодаарымга, хоойлуда көрүнгенин өзүгаар эш Борбак-оолдуң мурнунга буруулары миниир болзуңарза, эки-дир. Ынчанмас болза, хамааты Борбак-оол судка хомудалды киирер эргелиг.

Массалыг информация чепсектериниге шын эвес медээ тарадыр, хөй-нинтиниң бодалын будалдырып, төөредир кедергей харыысалга чок чоруктуң Тывада нептерээн хөй фактыларының дугайында айтырыгны дүрген сайгарып көргеш, тускай чугаалажып көөрүн. Тыва Республиканың парлалга болгаш информация комитединиң даргазы М. М. Суге-Маадырга сүмелеп тур мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Санал-дар, бодалдар

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

• Номдан үзүндүлер •

(Уланчызы. Эгези № № 156—166 «Шында»).

Сталин сөөлүнде Эренбурттуң илергейлээн бодалыбиле үш койгунну ТК боолап алыр бодаан: бирээде, совет еврейлерни Сталин шөлүүр деп бодап турда, бистер анаа олурбаан бис, ийиде, Сталин бистиң дузавыс-биле өлген, үште, кезээде Сталин-биле кады турган Берия бистиң талавысче шилчээн. Сталинче эмчилерни озалдаашкын-биле келдирткенин ооц сөөлүнде Хрущев база бадыткаан.

Эренбурттуң даштыкыга чугаазының сөөлүнде бир чыл болганда — 1957 чылда СЭКП ТК-ның Президиум кежигүнү болгаш секретары турган, оон сөөлүнде Нидерландыга ССРЭ-ниң элчини болган Пономаренконуң чугаазын Кремль организастаан. Пономаренко оон мурнунда Эренбурттуң чугаазын бадыткаан. Ол ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-ниң даштыкы чуртта элчини болганда, оон чугаазы делегей солунарынга дораан парлаттынган. Пономаренко мынча деп чугаалаан: 1953 чылдың февральдың төөчүзүнде Сталин ТК-ның Президиумунуң хуралын чыылдыргаш, «хоралакчы эмчилериниң» өөктерин дыннаткан. Партияның болгаш күрүнеиниң кескү ажылдакчыларын «хоралакчы эмчилер» канчаар хораннап, өлүрүп турганын чугаалаан. Еврейлерни Ортаа Азияже шөлүүр дугайында доктаалдың төлевилелин Президиум хуралынга бадыладыры-биле Сталин киирген. Ынчаарда Молотов болгаш Каганович ТК-ның Президиумунуң хуралынга чүве чугаалааш, еврейлерни шөлүүр чорук чурт иштинге болгаш делегейге таарымча чок байдалды тургузар апаар. Сталинниң телевилелинге төөшпээрешпээн дээш хуралга олурушканнарны ол шыңгыы буруудадып, оларта кыжанып эгелээн. Ынчаарта ТК-ның Президиум кежигүнү Каганович база катап шыңгыы медеглел кылып, бодунуң кежигүн биледин (ТК-ның Президиум кежигүнүнүң биледин) үзе соккаш, Сталинниң столунуң кырынче октапкан. Каганович бодунуң чугаазын дараазында сөстер-биле дооскан: «Сталин бистиң чуртувусту бужартадып турар-дыр». Ол үеде Сталин мөорап кээп дүшкен. Оон сөөлүнде Берия мынча деп медеглээн: «Каржы дайзын өлген-дир. Бистер — хостуг болдувус». Кажан Сталин караан көрүп келирге, Берия оон мурнунга дискек кырынга олурупкаш, буруузун миниг, дилег кылып эгелээн.

Пономаренко ындыг чугааны кылган сөөлүнде даштыкыда хөй кижилер мындыг айтырыгны салган: «Сталин бодунуң өлүмү-биле өлген бе, азы ону өлүрүп кааннар бе?»

Сталинни өлүрер дээш ТК-ның Политбюрозунуң кежигүннери сүлчээни организастаан дээрзинге ол бүрээн деп, Эренбург бадыткаан. Оон ынай Эренбург мынчаар чугаалаан: «Партияның XIX съездизиниң сөөлүнде Сталин истелге кылыр аарыга туттурган турган. Эң-не ханныг өлүрүүшкүннерни Сталин организастаар, XIX съездиниң соңгааны ТК-ны бүгү кежигүннерин чок кылыр бодаан. Ворошилов, Молотов, Каганович, Микоян ону өлүрер бодап турар деп, Сталин чугаалап турган».

Партияның XXII съездизиниң сөөлүнде Сталинниң дугайында база катап чугаалажып көрген. Шак ындыг дерзии дайзынны оон мурнунда чүге өлүрбейн турганыл? деп айтырыг салдынып келген. 1963 чылда Хрущев ажыы-биле мынчаар чугаалаан: «Сталин он чыл буруңгаар өлбээнинге хамааршыр хөй кижилер хомудап турар. Оларны—шын».

Сталиниң өлгениниң бээр таптыг-ла он чыл боот, XXII съездиниң соонда эгелээн Сталинге удур аажок күштүг пропаганда кидинтүлүк турда, Хрущев оон өлгениниң дугайында чамдык үүлдерни чугаалаарын чүгле ам кээп диттиккен. Ол ону бир-ле дугаарында Польшаның Компартиязының балык ажылдакчыларының мурнунга кылган. Та дыннакчыларның ындыг хөй болганы ол, та Хрущевтуң өжегерээн ынчалганы ол, кандыг-чүү-даа болза, оон чугаалаан чамдык үүлдери «Пари матч» деп француз журналга удатпаанда көстүп келген болгаш ону «Шпигель» деп немец журнал тускай тайылбырлыг парлап үндүрген. Бодунуң сайгарылгазын «Шпигель» шуут дорт-ла мынчаар эгелээн: «Сталиннин бодунуң өлүмүнден канчап-даа өлбээнин эвээш эвес барымдаалар бадыткап турар...»

Хрущевтуу-биле алырга, ол болуушкуннар мынчаар болган. Сталин Кремльге эвес, а Орлов графтың эдилели чораан орду бажыңга өлген (Кунцевода дача ол). Даштыкы делегейден долузу-биле ажылаттынган Сталин сөөлгү хүннерин анаа эрттирген. Марттың 2-же дүне Сталиниң камгалалының ажылдакчылары дачаже Хрущевту, Берияны болгаш Молотовту аажок дүрген чедип кээри-биле кыйгыртканда (оларның аразында Молотовтуң чок турганын билир-ле болгай бис, оон орнунга Булганин турган — А. А.) Олар чеде бээрге, Сталинден дыка үр үе дургузунда кандыг-даа медээ чогум камгалакчылар дыннаткан. Үш аңгы өрээлдериниң аразында, а оларның бирээзинге Сталин турган, иштики харылзаа системазының аажок нарынындан чогум чүү болганын камгалакчылар эки-ле билбес болганнар. Өрээлдерге кирер эжиктерин чүгле Сталин боду электри-биле ажылдаар тускай дериг дузазыбиле ажыдар турган. Ол өрээлдериниң чогум-на кайызында Сталиниң бары билдинмес болганда, эжиктерин үрээр ужурга таварышкан. Бирээзин ажыткан — ында чок, оскезин ажыткан—генералиссимустуң хевин кедип алган Сталин шала кырында өлүг-диригниң аразында чыткан. Бир-ле дугаарында Берия алгырып үнген: «Тиран (кадыг-дерзии чагырыкчы —ред.) өлген, өлүг»— деп алгырып, өөрүшкүзүн чажырып шыдаваан. Ол үеде Сталин карактарын ажыдып келген. Чок, ам-даа өлбээн, Маленков, Хрущев, Молотов өрээлден үнүп чорупканнар. Кажан-даа, кала-даа хоранныг ампулалар ап алган чоруур Берия бодунуң өжээнниг тергиидекчизи-биле нелээн арткан. Үүгле беш шак эрткенде (оруктарда тайгактаашкыннар аажок деп чылдак тудуп) эмчилерни кый дээн.

Хрущевтуң, поляктарның, француз журналдың тайылбырдары ындыг-дыр. Оон бичии бетинде (1963 чылдың март 8-те) совет интеллигенцияның төлөөлекчилери-биле ужуражылга үезинде чугаа кадында Сталиниң өлгениниге Берияның өөрүп турганын, харын-даа оон эрте олуп каарынга сонуургалдыг турганын Хрущевтуң элдээрти чугаалаанын онзалап демдеглээри эргежок чугула болур ужурлуг. Бир өрээс Сталиниң олуп каарынга чүгле чаңгыс Берия сонуургалдыг турган болза, ону, ам барып кажан-даа хоран ап алган чоруур кижини, чүге-даа удурланыр харыы чок апарган, аар аарыг Сталин-биле келдирзин канчап арттырып каар боор?

Ынчап кээрде бо ийи өгеге Сталиниң өлгениниң дугайында беш тайылбырны, даап бодаашкыннарны сайгарып көрдүвүс ышкажыл. Оон аңгыда алдыны тайылбыр база бар болдур ийин. Келдереге таваржып, агартыңган хоочун большевиктериниң талазындан ол тайылбыр үнүп келген.

Дириг турган-ла агартыңган хоочун большевиктериниң дыка хөй Сталиниң ужур-дурум чок херек үүлгедиишкиннерин истаар комиссияларның ажылынга идепкейлиг киржип, аңаа кескү өөрлөрни өөлеп турганнар. Оларны хамыктың мурнунда дараазында үүл сонуургадып турганы чугаажок: Сталин канчап черле өлүп калганыл, ол канчаар болганыл?

Оларның бо талазы-биле даап бодаашкыннарының тыптып келириниге Хрущевтуң салдары улуг турган болур ужурлуг, оларның мурнунга ол бодун мөзүшынар талазы-биле агартырын орадаашкан болбайн аан; Сталиниң чайладып каарының өзүлүг өгелекчизи ол — Хрущев, а өң «хирлиг, бужар ажыл» Берияга онаашкан дээр хевирлиг кылдыр аан. Ынчалза-даа Сталиниң өлгениниң байдалдарын сайгарып көрүп тура, ону улуг-ла херекке албаан мен. Чүге? Мында ийи чылдагаан бар: бирээде, ол тайылбырның кажан, кая, канчаар тыптып келгенин илередип тодарадыры моон, даштыкыдан, болдунмас, ийиде, хоочун большевиктерниң чамдык чугааларында хрущевчу салдар дыка иле кескү. Ынчалзадаа кижи бүзүреп болгу дег үүлдер ында база бар.

Ону өзүгаар алыр болза, февраль 28-тен март 1-ге чедир хүннерде болуп турган «Тиран (кадыг-дерзии чагырыкчы —ред.) өлген, өлүг»— деп алгырып, өөрүшкүзүн чажырып шыдаваан. Ол үеде Сталин карактарын ажыдып келген. Чок, ам-даа өлбээн, Маленков, Хрущев, Молотов өрээлден үнүп чорупканнар. Кажан-даа, кала-даа хоранныг ампулалар ап алган чоруур Берия бодунуң өжээнниг тергиидекчизи-биле нелээн арткан. Үүгле беш шак эрткенде (оруктарда тайгактаашкыннар аажок деп чылдак тудуп) эмчилерни кый дээн.

Хрущевтуң, поляктарның, француз журналдың тайылбырдары ындыг-дыр. Оон бичии бетинде (1963 чылдың март 8-те) совет интеллигенцияның төлөөлекчилери-биле ужуражылга үезинде чугаа кадында Сталиниң өлгениниге Берияның өөрүп турганын, харын-даа оон эрте олуп каарынга сонуургалдыг турганын Хрущевтуң элдээрти чугаалаанын онзалап демдеглээри эргежок чугула болур ужурлуг. Бир өрээс Сталиниң олуп каарынга чүгле чаңгыс Берия сонуургалдыг турган болза, ону, ам барып кажан-даа хоран ап алган чоруур кижини, чүге-даа удурланыр харыы чок апарган, аар аарыг Сталин-биле келдирзин канчап арттырып каар боор?

Ынчап кээрде бо ийи өгеге Сталиниң өлгениниң дугайында беш тайылбырны, даап бодаашкыннарны сайгарып көрдүвүс ышкажыл. Оон аңгыда алдыны тайылбыр база бар болдур ийин. Келдереге таваржып, агартыңган хоочун большевиктериниң талазындан ол тайылбыр үнүп келген.

Дириг турган-ла агартыңган хоочун большевиктериниң дыка хөй Сталиниң ужур-дурум чок херек үүлгедиишкиннерин истаар комиссияларның ажылынга идепкейлиг киржип, аңаа өөрлөрни өөлеп турганнар. Оларны хамыктың мурнунда дараазында үүл сонуургадып турганы чугаажок: Сталин канчап черле өлүп калганыл, ол канчаар болганыл?

Оларның бо талазы-биле даап бодаашкыннарының тыптып келириниге Хрущевтуң салдары улуг турган болур ужурлуг, оларның мурнунга ол бодун мөзүшынар талазы-биле агартырын орадаашкан болбайн аан; Сталиниң чайладып каарының өзүлүг өгелекчизи ол — Хрущев, а өң «хирлиг, бужар ажыл» Берияга онаашкан дээр хевирлиг кылдыр аан. Ынчалза-даа Сталиниң өлгениниң байдалдарын сайгарып көрүп тура, ону улуг-ла херекке албаан мен. Чүге? Мында ийи чылдагаан бар: бирээде, ол тайылбырның кажан, кая, канчаар тыптып келгенин илередип тодарадыры моон, даштыкыдан, болдунмас, ийиде, хоочун большевиктериниң чамдык чугаалар

Күруне шаңналынга төлептиглер

ДАРГАН БИЛЕ ЭРТЕМДЕННИ

Эрте-бурун шагдан бээр салгалдар дамчып келгеде, а Тыванын төөгүзүн бижик-билиг чоктун хараалыныңа амыы салгалывыска долузу-биле чедирип шыдаваанывыс-ла ыны боор.

Шынап-ла, иштинде чаш төлду оол бе, кыс бе деп кым-даа тывызыктап, ыны тыншас дээрзин кижи бүрүзү билир, а төөгүзүстү төөгүчүлер-ле коптарып шыдаар. Тыванын төөгүзүн дыка хөй төөгүчү эртемденнер шыдаар шаа-биле тыва чонга бижип, улут орукту кизеннер. Ол төөгүчүлерге, археологтарга кым-даа өөрүп чоруур.

Маңаа бир эртемденнің дугайын чоргаарал-биле бижип көрейн. Тыва республиканың баштайгы төөгүчүлериниң бирээзи — Юрий Лудужапович Аранчын. Ол төөгү эртемнериниң доктору, хөй эртем ажылдарының автору, Тыванын эртем-шинчилел институдунуң директору, салым-чаланыг, биче сеткилдиг, эш-өөрүрек, хөй-ниитичи, бодунуң удуртуп турар эртем коллективинге хүндүткелдиг эртемден деп билир мен.

Ук эртемден бистің республиканың Эрзин районунга төрүттүнген болгаш ол чер чурттуг, ооң тыва дылга чугаазы барыын районнар улузу дег, арыг эвес-ле болгай. Ынчангаш эртемден ёзулуг тыва дылды эчизинге чедир өөренип, каш катап күш үндүргени таварылга эвес. Бо база төөгүчүнүн кызымак салым-чаланы-дыр деп үнелээри артык эвес.

Тыва чонунуң төөгүзүн бижип, уламчылаар талазы-биле ажылын Юрий Лудужапович назы-хары улгатса-даа, ам-даа чарылбаан. Ылаңгыя алдан-маадырлар дугайында төөгүлүг очеркти ол бижээш, 1985 чылда Тыванын ном үндүрер черинге парлаткаш, бүгү тыва чонга эң эки белекти сөңнээнинге өөрүп чоруур бис. Ол-дур, төөгүчү кижи ындыг болур ужурлуг. Утка-шынары-даа, сөс-домаа-даа арыг тыва, эң солун. Ында кол үүл болза алдан-маадырларның тура халыышкынын онзагай бижээн. Бо өгбелериң дугайын төөгүүрү — эң берге, эң нарын ажыл дээрзин кижи бүрүзү билир. Ынчалза-даа Юрий Лудужапович чонга номун бараалгадып шыдаан-даа, өөреткен-даа. Ук ном алдан-маадырлар тура халыышкынының 100 чыл ойынга таварыштыр бижиттингени таварылга эвес. Эң чугула төөгү документизи-дир. Бис ону кезээ мөңгези-биле шыгжап, келир үениң салгалынга дамчыдып бээр ужурлуг бис.

Алдан-маадырларның тура халыышкынын төөгүп бижиири нарын-даа, берге-даа. Бо талазы-биле Юрий Лудужаповичиниң кызымак, мотаг-шылаг чок эртем ажылын үнелевес аргавыс чок. Ынчангаш Тыва республиканың Күруне шаңналынга төлептиг болгаш ачыхавыязы улуг. Бодувустун тыва чонувустун ат-алдарынга-даа чоргаарланыр апаар бис. Бедик шаңналды бистің ынак төөгүчүвүске тыпсып, кандыг-даа кызыышкын, адаарал чокка, республиканың бүгү чону деткиир болза эки. Тыванын төөгүзүн чыыр талазы-биле Юрий Лудужапович Аранчынның кижирген үлүү улуг. Ол ышкаш Сүт-Хөл районунуң «Алдан-Маадыр» совхозтун хоочун дарганы Орлов Эртинеевич Сарыларны база Күруне шаңналынче ийип үндүрзе деп бодалдыг мен: Алдан-маадырлар тура халыышкынының 100 чыл ойынга Сарыглар Эртинеевич кажап-даа төөгүге уттундурбас, кайгамчык тураскаалды кылган. Республиканың бүгү төлөөлери ол тураскаалды 1985 чылда аажок үнелээнин немеп каары артык эвес боор.

Оргу-Шөл ыдында Акче ажар арт кырында турган тураскаалда саадакта кан хожуула баштыг октарның уштары өг дүмдүүнден көстүп келген кылдыр сиилбээн. Ынчаарга ооц кедезинде даг бажында аттыг маадырның тап-билээ чортуп бар чоруурун дүрзүлээн. Алдан-маадыр — өгбелерге ынакшыл, уран-шевер сиилбиглер, уран-чечен чогаалдар, кинолар ам-даа төрүттүнер.

Ол тураскаал өзүп олурар аныяк салгалга кижизидикчи ужур-уткалыг салдарны чедирери чугаажок. Хоочун дарган Орлов Сарыглардың чогаадыкчы болгаш тывынгырын ооц бодап чогааткан тураскаалы кезээ мөңгеде бадыткаар.

Ынчангаш төөгү эртемнериниң доктору Юрий Лудужапович ышкаш, Тыва республиканың Күруне шаңналынга Орлов Эртинеевич Сарыглар база төлептиг дээрзин сүт-хөлчүлер, алдан-маадыржылардан диледим.

Делгер-оол ООРЖАК.
Тожу район.

Кандыг-даа чонунуң кедиш чораан болгаш кедиш чоруур ыдык-хеви ооц культуразының чарылбас кезээ болгаш кол ылерээшкининериниң бирээзи болур. Чурттуң янзы-бүрү черлериниде чурттап чоруур орус чонунуң ыдык-хеви бот-бот-тарынга дөмейлешпес-даа болза, оларның ийиги хевири дөмейлешкек.

ЧУРУКТАРДА: (солагай талазында) сураглыг балерина М. Ксешинскаяның орус улустуң танцызын ойнап күүседирде кедиш чораан костюму. Адаанда чуруктa: 1830 чылдар үеэнниң платьязы. Ону албан ёзузунга тураскааткан кежээлерге баарда кедер турган.
СЭТА-ның фотолары.

Чугаалажып көөру-биле

КЫМ АЖЫКТЫГЫЛ?

«Шын» солунуң август 2-де уттун умдурулгезинде Красноярскиниң күруненің агроулетпүр университединиң Тывада филиалының директору Х. О. Ондар «...бөгүмгү өкпе дээре» деп ажык чугаазында Кызылдың мурнуу-барының талазында туттунуп турар профессионал-техникти училище комплекизин бот-тускайлап көдээ ажыл-агый институду ыыдыр дүрген ажыдып алыры-биле бээрин дилеп бижээн. Удаааанда, азы сентябрь 12-де республиканың Профтехөөредилгезиниң өөредилге-бүдүрүлге каттыжышкынының чингине директорунуң орааакчызы Маизылла Содунамның «Өкпеге -чагны оргизвас» деп үүлүнде Х. Ондарның саналынга удурланыышкының илереткен болуп турар. Х. Ондарның үүлүнүң азы-ла ол комплекти шуутла олчаан албас, а институтун тудуу доозулгужеге түр ажылларын айтып турар ышкажы.

Бистің республикага ажылчын кадрлар болгаш көдээ ажыл-агыйның тускай эртемнилери херек дээрзиниге маргылаа турбас, ынчалза-даа М. Содунамның бижип турары-биле алырга, «продукцияның дорт бүдүрүкчүлери бе азы сумелекчилери бе» деп турары куду көрүүшкүн болуп турар. Ол ышкаш агроулетпүр специалистерин «өкпеге, а ажылчыннарны «чагга» дөмүлээри база чиктиг. Ынчалза-даа оларның хайызы-даа дээди эртем чок-даа болза, продукцияның бүдүрүкчүлери болбушаан, чагырып-дужаар «дарлалдан» хосталган арендаторлар, фермерлер апарып, аъш-чемнин болгаш чиг-эттин бүдүрүкчүлери болу бергеиде, оларга дээди эртем ынап-ла херек болур.

Маңаа хамаарыштыр алыр болза, М. Содунамның «биригээр чугаалаарга, агрономнар, зооинженерлер, экономистер ындыг-ла ховар эвес кадрлар апарган-дыр» дээн чемелээшкини үндезин чок боон турардыр. Черге ажыл-агыйны чорудары-биле тускайлан ажылдаарынче шилээн бүгү-ле хойжулар, кадарчылар, чылгычылар, тараажылар, мал чемнери, ногаалар, картофель остүрүкчүлери дээди эртем-билиглиг болур ужурлуг, ынчаарга бир эвес көдээге организакчы-специалистер, ажыл-агый удуртукчулары чедишпейн турарын алыр болза, Тывага көдээ ажыл-агый талазы-биле дээди өөредилге чери моон соңгаарда-даа дыка хөй чылларда улуг ажылды кылыр апаарын номчукчулар билген боор. Чижээ, Америкада фермерни дээди эртемн『 чок болза, «бадылавас» болгай. Ол шын-даа болур ужурлуг. Бир эвес фермер кижи хоозуравас дээр болза, ёзулуг болунуң херээниң специализи боон, болу ышкаш, ындыг бедик мергежилдиг фермерлер-биле месилдежип шыдаар, харын-даа эртем чадалыг кижилер-биле чаржалажып, олар ышкаш миллионмиллион саарылгалыг болгаш орулгалыг болур ужурлуг. Ынчангаш рынок харылзааларының байдалдарында биске база ындыг байдал турар ужурлуг.

Бистің филиалда хөй-хөй арендаторлар, фермерлер өөреним турар болгаш харын-даа боттарының салгалы кылдыр уруг-дарын өөредип, коммерция бөлүүнге 15 муң рубль чедир өөредилге дээш төлеп турар. Ол ышкаш колхозтар, совхозтар, бүдүрүлге, албан черлери база ол төлевир-биле улустарын өөредип турар болгай. Бир-ле дугаар чугула чүүл болза, кижиге аъш-чем продукциязын тургузары болур. Эде тургустунуушкуидан бис хойну манаан бис, херек кырында амыдыралга ол дедир болган. Садыгларда чүү-даа чок, өртектер канчаардаа аажок өскен, кижилерни садыгдаашкын-биле мөлүүп чиир коруктар көвүдээн. Коммерция деп сөс коргуунуг дайзын болбушаан, кем-херек үүлгедиглериге чедирип турар. Юристер, прокурорлар кулаан кыскаш, караан хаптааш олурупкан. Аъш-чем, чиг эт бүдүрүкчүлери-биле күрүне адаанажын шыдавас апарган, рынокка кым-на хөй продукциязын садып турар болдур, ол чагырга чок болу бергеи. Өртектерни доктаамал тургузар арга чок апарган ышкажыл. Ол дээрге эде тургустунуушкун эвес, а ниитилелге үрегдээшкин, сандараашкындыр.

Кижи бодаарга, эде тургустунуушкун болза, көдээ ажылагый продукциязының бүдүрүкчүлүүнүң хемчээлин көвүдедири ышкаш. Аш ижин-биле үүнү кылыр боор. Чеже-даа амыдырал хандырыл г а н ы ң хуулгаазын дериг-хереклерин бар-даа болза, олар бистің тоттур чемгерип шыдавас. Ынчап кээрде биске эн-не чугула чүүл — чонуну хлеб, эт сүт, саржаг, ногаа аймаа, картофель-биле четчир кылдыр хандырары болур. Ажыы-биле чугаалаарга, эде тургустунуушкун көдээ ажыл-агыйны сандарадып, чонуну хөй кезии аш-түреги байдалче кирген, кажан-на өртектер база катап өзер ирги деп, кижилер патла коргуп чоруп турар апарган. Амыдыралды эде тургузары шын болбайн канчаар, ынчалза-даа бир-ле дугаарында, аъш-чем продукциялары-биле чонуну хандырар херек. Бо-ла бүгүнү шын шинтпирлээрине бедик мергежилдиг, эртем-билиглиг тускай эртемниглер, ажылчыннар, фермерлер, арендаторлар херек алаар. Республикада совхозтарның саны көвүдээн, анаа ажылдаар тускай эртемниглер ажыы-биле чугаалаарга, чедишпейн турар. Оларны кым белеткээрил, бир эвес тургустуна бээр чүве болза көдээ ажыл-агый институду-дур.

Агроулетпүр университединиң филиалы кандыг байдалдал? Ажыы-биле чугаалаарга, чүзү-даа чок деп болур. Студентилер өөрениринге таарымчалыг кылдыр немей туткан, кылган тудугдан ангыда чүү боор. А профтехөөредилге черге тускай төлевилел ёзугаар туткан үш баазалыг болурундан ангыда, дөрт училище база бар болгай. Ол безин оларга чедишпес ышкаш сагындырар-даа болза өөренип, чурттаарынга таарымчалыг байдал тургустунган-дыр. Анаа «мергежилдерни нарыдатпайн» септекчилерни, ажылчыннарны белеткеп, харын-даа республикадан дашкаар, даштыкы чурттаргадаа өөредип ап болгу дег. Амгы рынок экономиказының негелдезин-даа ындыг ышкажыл.

Бир эвес профтехучилищениң комплекизин биске берээр болза, анаа эде кылыышкын, немелде тудугдар-даа кыдбас. Чугле көдээ ажылагый механизациязының факультединге мал-маган тударынга, дуруулга шөлү кылырынга, техника тургузарынга, гараж белеткээринге харын немелде тудугну кылыр апаар. Ол-ла бүгүнү кылырынга комплекстің улуг девискээри, ооц 15 гектар шөлү четчир деп болган турар бис. Ынчап кээрде кедир үениң ажылчыннар белеткээр лицей чагдан өкпе болу бербес, көдээ ажыл-агыйның бүгү адырларынга кадрлар белеткээр лицей апаар ышкажыл.

4550 дөрбелчин метр шөлүг бистің баазавыс хосталы бээр болза, профтехучилищениң комплекизинге кончут таарыжыр. Ол чер Кызыл хоорайда турар болгаш септекчи ажылчыннарны белеткээринге таарымчалыг, шөл-даа, девискээрдаа четчир. Ажыы-биле өөренип, хандыр көөрге, бистің кайызыс-даа көдээ ажыл-агыйны хөгжүдеринге чугула херек улус-тур бис. Ынчангаш кым «чагыл», кым «өкпел» деп аас хунаажып турбайн, кайызыска ол комплекс амгы үеде ажыктыгыл дээрзин толарадып, ак сеткил-биле чугаалажыр ужурлуг бис. Канчаар-даа көөрүвүске, ол комплекстің агроулетпүр университединиң филиалынга республикага көдээ ажыл-агый институдун тургузары-биле бээр кылдыр шинтпирлээр болза чөптүг, шыныг турар ужурлуг.

Красноярскиниң агроулетпүр университединиң директорунуң орааакчылары Н. Ф. ПАНФИЛОВ, В. Х. КАРАСАЛ, декан Х. А. БАРАЕВ, кафедра эргелекчилери Х. В. ЕНЗАК, О. А. НАЗЫН-ООЛ, С. С. САЛЧАК.

Чарлалдар бюрозу

РСФСР-ниң Компартиязының рескомунуң шимчээр болгаш шимчевес-даа эт-хөреңгизин ажыглаарының база дамчыдарының айтырымынга хамаарыштыр хөй-ниитиниң бодалын болгаш киргеи саналдарын өөренип көөрүнүң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң база Министрлер Чөвүлелиниң комиссиязы ажылчы чонунуң билдириишкиннерни, саналдарын болгаш дилеглерин 1991 чылдың сентябрь айының 26-да бөдүүнүң хуралынга аналитген көөрүн эгелээн. Ынчангаш бо талазы-биле бүдүрүлгелерден, организациялардан болгаш ажылчы чоннан дилег-билдириишкиннер хүлээп алырын сонсадып деп шинтпирлээнин чарлап тур.

Телевидение

ОКТЯБРЬ 4

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Оң азы харыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 9.50 «Катя». Барымдаалыг телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 11.25 «Хылдарга, баскыыштарга...» 12.00 ТМА. 12.15 Бавар телевидение. 13.00—13.30 «Булактар».

• • •

14.55 Түшкеч концерт. 15.40 Орус болгаш совет авторларының шүүктерин база прозазын Е. Гоголева номчуур. 16.20 «Харынар ынча ашкан болза...» 17.05 Биржалардан медээлер. 17.35 «Блокнот». 17.40 ТМА. 17.55 Кижи болгаш хоойлу. 17.40 «Партнер». 19.10 Футбол. 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Анаа-ла даштыкы чурт». 3-кү фильм. 22.10 Концерт. 22.30—23.45 Техчапсар. 23.45 Футбол доптулалы. 00.15 Шоу «Королева-91». 01.50 ТМА. 02.05 «ВиД». 01.20—02.10 Аар атлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

7.00 Ажылгыр кижиниң эртени. 8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.55 Эруттерге сулаа шимчээшкин. 9.25 Англи дыл. «Өг-бүле альбомы» (АКШ). 9.55 Авторлар программалары. 11.00 «Ажыы чок чүве».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 Колледж. 13.05 «Буруулгаларның шинаазы». Уран-чечен телефильм. 14.10 Н. Чепрага ырлаар. 14.35—15.50 Телешин. 18.00 «Даг херээнин мастери». 18.35 Телефильм. 19.00 Россияның парламент медээчизи.

КЫЗЫЛДАН

19.15 Медээлер. 19.25 Уругларга фильм. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг улуглар, чаштар!» 20.30 «Зальцбургта «Вестник». 1-ги дамчыдылга. 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.05 «Питаримнин командазы». 22.25 Сес дилеп тур мен. 23.05 Реклама. 23.10 Медээлер. 23.25 Телешин. 00.05—01.25 Фильм-портрет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.15—20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

КИНО

ОКТЯБРЬ 4-те

«НАЙЫРАЛ»: Кинопрограмма: «Запад плюс Восток» (фильм 1-й «Автостоп», фильм 2-ой, «Горячая цель» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Огонь, вода и медные трубы» 9.00, 12.40. «Собака, остановившая войну» 10.50. «Музыкальная фантазия» 14.20, 19.50. «Мудрая царица Мандухай» 17.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Иван Васильевич меняет профессию» 14.20, «Честь семьи Прицци» (2 сериялыг) 16.20, 19.20 шактарда.

«ВОСТОК»: «Сезар и Розали» 14.30, 16.40, 18.50 шактарда.

Оорнуң оруу муңгаш

КОЖАЛАРДАН АЪТТАР ООРЛААШ...

Бо чылдың чеди айның төнчүзүнде Даг-Алтай АССР-ниң Кош-Агач районунуң «Коммунизмче орук» колхозунуң 20 баш чылгызын оор алгаш, Тыва Республиканың Бай-Тайга девискээринче кииргениниң дугайында ол колхозтуң удуртукчулары болгаш Даг-Алтайның ИХЭ-ниц ажылдакчылары август эгезинде Бай-Тайга райкүүскомунуц ИХК-зинге дыңнадып, дуза чедирерин дилээн.

Ол хүнден эгелеп районнуң милиция ажылдакчылары ажылдап эгелээш, август 26-да чылгының изинге кирип, Каа-Хем районнуц Копту-Аксы суурунче дөрт аът барганын тодаратканн. Анаа баргаш, малчын Апужаптың коданындан аъттарның ужун тыпкан. Оларның бирээзин А. Апужаптың саарганы илерээн. Ол аъттарны Бай-Тайга районга чедиргеш, арткан 16 аътты ИХК-ниц начальниги, милицияның подполковниги Н. Л. Ооржакка болгаш ооц ораакчызы Э. С. Окпан-оолга баштаткан ийи болук «Кара-Хөл» совхозтуц девискээринден Даг-Алтайның кызыгаарынга чедир дөрт хонук дургузунда дилеп тургаш, тыпканнар. Аъттар «Кара-Хөл» совхозтуц сарлык кадарчызы Александр Иргитович Балчийниц тайгага оларны дестеп алган черинден тывылган. Чылгының тывылганының дугайында Даг-Алтайже дыңнаткан, оларны колхоз даргазы болгаш кол специалистери келгеш, хүлээп алганнар. Аъттарны эгидип, беттарының ажылынга ээхарыысалгазын көргүскениниге база улут дузаны чедиргениниге колхозтун баштаар черинин кежигүннери өөрүп четтиргенин илерелдиг. Тыва Республиканың иштики херектер министриниц адынга Бай-Тайга райкүүскомнуц ИХК-ниц болук ажылдакчыларын шаннаар дугайында билдириишкинни киирген. Анаа үндезилээш Тыва Республиканың иштики херектер министри Бай-Тайга райкүүскомнуц иштики херектер киллдизинин болук ажылдакчыларын шаннаан.

ИХМ-НИҢ ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ.

ХЕРЭЭЖЕННЕР ХӨККЕЙИ

ССРЭ-ниц болгаш Финляндияның херээженнериниц шилиндек командалары Москвага эрткен неделяның төнчүзүнде ийи ужуражылганы кылган. Оюннарныц түңнели «тайбың» доозулган. Чүге дизе баштайгы оюнга бистің спортчуларывыс 6:2 санга тиилеге-даа, дараазында 2:6-га уттурган. Оюннуң түңнели чеже-даа мынчаар доозулза, оон дугайында кандыг-даа «дугуржулга» чок болган дээрзин дыңнадыры артык эвес.

Ук оюннар Ринк-Бендинин ёзугаар шайбалыг хоккей ойнаар шөлге эрткен. Бүүреп көрүүр, ук оюннар кедергей солун, көрүштүг болган. Бистің командавыстың кол ёзээн Москваның «Серп и молот» клувунуц хөкейжилери тургускан. Тренери талантылыг өөрүүлгалыг тренер Тараканов. А финн херээженнериниц 1987, 1989 чылдарда чемпионнары саагындырып каалгыл сураглыг спортчуларынаарының аргамаадып алырынга шиитерывыска бирется ш үе чарыгски (г

даттынган. Мячилиг-даа хоккейге, ринк-бендиге-даа шыырак ойнаар бо коллективти Владимир Тараканов тургузуп шыдаан. Ооц өөреткен бо хоккейжилери футболга чурттуң бирги чери дээш «Серп и молот» клувунуң мурнундан дээди лигага бо чайын ойнап турган.

Мячилиг ойнаарынга херээжен улус аразында хоккей оюннары сөөлгү үеде улам нептереп турар. Спорттуң бо хевири бистің чуртувуста катап сайзырап эгелээн. Скандинавияда, Канадада, АКШ-та, Голландияда болгаш Швейцарияда сөөлгү үеде хоккей ойнаары дыка нептерээн. Ноябрьда Томск хоорайга болур «Европаның ажык чемпионадынга» бо чурттарныц командалары келир деп турар. Норвегияның национал олимпий комитединиц ёзугаар Ослога делегей кубогу дээш маргылдаа база болур. Анаа ССРЭ-ниц, Швецияның, Финляндияның, Норвегияның болгаш өске-даа чурттарныц хоккейжилери киржир. А чазын Москвага херээженнер аразынга делегейниц бирги чери дээш чемпионат эртер.

ЫРЫНЫ БЭЭРИ ЧӨПТҮГ

...ун редак-
...ни бистер,
бижээн са-
Длвисти пар-
же для дугайында
вочной ...еп парлап
разборч.
изложень ...чөпшээ-
Заполн Чүге
дания, а т
чиками пр...

дээрге хамааты кижиниң бижээн саналынга, дилээнге кандыг-даа албан чери, организация, албан-дужаалдыг кижи черле чөптүг харыыны бээр ужурлуг.

Харыы бербес чорук —хамааты кижиниң хостуг эрге. санал-сүмезин тооп көрбейн, кызып-кыяр, тала-дугай тыртыжарының хевири апаар. Бижикчи кижи бодуниц бижээн чүүлүнүн мегезин азы шыны дээш харыысалганы хсойлу ёзугаар хүлээр—ол дугайын РСФСР-ниц Кеземне Хоойлузунуц 130, 131 чүүлдериниде айыткан. Тыва Республиканың (Үндезин Хоойлузу) — Конституцияның 42, 43, 50, 51, 53 чүүлдериниде кайы-даа талаларның эрге-хүлээлгелерин дорт айыткан.

Ынчангаш мээн саналым болза, бижикчи кижиниң бижээн чагаазын чырыкче парлап үндүрбеен дугайында чөптүг харыыны мурнуку турганы ышкаш берип турзун деп саналдыг мен.

Мижит ДОНГАК.

ОКТЯБРЬ 7—АЖЫЛ ХҮНҮ ЭВЕС

МОСКВА (СЭТА). Октябрь 7 — ССРЭ Конституциязының хүнү бо чылын база ажыл хүнү эвес болгаш байырлал хүнү болур. Күрүненің ол байырлалын күш чок болдурар дугайында кандыг-даа актыларны чурттуң Дээди Совединиц хүлээп албаанын ССРЭ-ниц Дээди Совединиц Секретариадының хоойлужудулга болгаш эрге-хоойлу айтырыгларының талазы-биле киллдизи дыңнаткан.

ХӨЙ УДАА ШАҢНАТКАН

Самагалдайда дугаары 1070 АКМК-да Афанасий Тоюк дээр ажылчын бар. Афанасий Яп-оолович анаа чүдүрүкчү болуп ажылдааш, беш чыл чеде берген.

Ооц ажылы берге, улут күш негеттинер-даа болаа, ол бодуун кижи ажыл шагын чаңгыс-даа үзүп көрбеен. Ол хөй-хөй тонна чүүкту дужүрүп, чүдүргеп. Бодунуң ак сеткилдии, кызымак чоруу-биле ол коллектив кежигүннериниц хүндүткелип чаалап алган. Ажылдың бергезинге торулбас, ол бодуун ажылчын хүндулел бижиктер, өртектиг барааннар-биле хөй удаа шаңнаткан.

Владимир КАРТИ.
Тес-Хем район.

КУНДУС САНЫ ЧЕЖЕЛ?

Ниитизи-биле Азас хем, Баш-Хем девискээрлериниде кундустуц 19 хире уязы бары тодаратты-нган. Оларның баш санын чус четпес, 85-90 хире деп түннеп үндүрер арга бар. Ынчаарга каш чыл бурунгаар Азас хем девискээринден, анда уя саны көвүдээн дээш, ийи уянын эзлери кундустарны Баш-Хем девискээринче көжүрүп салган турган. Бо санаашкын үеэниде илерээни болза, Баш-Хемде аппарып салган кундустарның баш саны өзер байтык, эвээжеп турар хире болган.

Бистің корр.

ОЛАРГА БЭЭРИ ШЫН

Кызыл хоорайның улус судунга улус төлээзи кылдыр каш удаа соңгудуп келдим. Ынчангаш улус судунуц бажыцының кандыг байдалдынын кончуг эки билир мен. Үжен чылдарда-ла туттунган, эргижиреэн, буступ дужер четкен бажың чүве. Харын-даа ында ажылдап турар кижилерге айыылдыг боон болур. Штукатуразы кээп дужүп, шалалары ирип, шимчеп, харын-даа чер-черлерде ойлуп дужүп турар апарган.

Ынчангаш РСФСР-ниц Компартиязының Тыва республика комитединиц бажыдын оларга дамчыдып бааринин дугайында негелдени деткиир кижи-дир мен.

Ашак-оол МОНГУШ,
тудугжу.

«АНТИ-СПИД» ФОНД

Республиканың ачы-буян дузазының «Анти-СПИД» фондузу тургустунган. Ооц Тыва соцбанкында саналжылга саны 700683. Фондунуц чап-чаа тургустунганы-биле бүдүрүлгелериниц, организациялардың, совхозтарның, кооперативтериниц чаагай сеткилдиг тус-тус кижилериниц дузалаарынга идегеп турар бис.

Силериниц дузалаан акша-хөреңгилериңер:

— чаңгыс удаа ажыглаар шприцтер ышкаш эмчи херекселлерни, аарыг илередир нарын дериг-херекселлерни садып алырынга;

— СПИД аарыгга удур чурттакчы чин база эмчи ажылдакчыларының ортузунга чыыдыышкын болгаш ону болдурбазының пропаганда ажылынга;

— СПИД дугайында документалдыг база видеофильмнерни, плакаттарны садып алырынга эргежок чугула болгаш анаа ажыглаттынар.

«Анти-СПИД» фонд ол халаптыг аарыгны чогуур үеэниде илередип, эмнээринге баш удур болдурбазының хемчеглериниге бараан болур.

База катап: фондунуц Тывасоцбанкыда саны 700683.

Тыванын баштайгы чоланчыларының бирээзи, күш-ажылдың хоочуну **Ондар Шаажан-Хөөевич СОСКУР-ООЛДУҢ** 78 хөрлап турган мочээнин Чадаана хоорайның автобүдүрүлгезинин удуртулгазы болгаш күш-ажылчы коллективи дыңнаныышаан, ооц тореддеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илергейлеп тур.

ЛАРЫ: Тыва Республ-
Соведи, Министрлер
солуннуң редакция

ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● ораакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● ораакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниц 3-34-17. 3-34-98; 3-41-23; ● экономика киллдистери: улет-пүр 3-34-49, 3-36-74; көдээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниц талазы-биле күруне комитединиц типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 971.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Октябрь 7— ССРЭ Конституциязының хүнү

Республиканың амыдыралындан

ДАШТЫКЫ ӨҢНҮКТЕР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак Чехословакиялың Брно хоорайга чоруп турган, чех-совет-америк «Диалог» акционер нийтилелиниң удуртукчулары-биле ужуражып, кады ажылдажылга талазы-биле чамдык дугуржулгаларны кылган.

Бо нийтилел делегейде сураглыларның биразоо. Чүгле ССРЭ-де ооң үжен хире салбырлары бар. Бистің республика-биле кады ажылдажылганың алды кол угланыышкынының талазы-биле дугуржулга чедип алдынган. Ол болза хөмүр-даш, мяш болбаазырадыр, ак саржаг, үнүш үзү кылыр бүдүрүлгелерни Тывага кады тудары болгаш өске-даа ажылдар болур. Дугуржулга ёзугаар бо айдан эгелээш, чех тускай эртемниглер бисче чедип келир.

БИЛИГЛЕРЖЕ ЧҮТКҮЛ

Чыыдым-на ортумак школаны эвээш эвес ооллар, кыстар доозун турар. Барыын-Хемчик райкүүскомунуң улус өредилге киллиги школа доосканнарны дээди, ортумак өредилге черлериниче өредип чорудар, тускай эртем чедип алырынга дузалаар хемчеглерни ап турар.

Бо чылын дыка хөй ортумак школа доосканнарны дээди болгаш ортумак өредилге черлериниче киреринин экзаменнерин дужаары-биле организастап чоруткан. Ооң уламындан 83 доозукчу башкы институттарынче, 77 кижи башкы училищелериниче кирип алган. Моон алырга, башкының харыысалгалыг болгаш хүндүлүг мергежилин чедип алырынга күзелдиглер хөй болуп турар.

ТООРУКТУГ ТАЙГАМ

Бо чылын Тываның девискээринде тайга тооруу чаагай үнген, ол үнелиг байлакты чыр ажыл массалыг чоруп турар.

Тожунуң девискээри делгем, мыла пештер хөй, тооруу албек. Ону чыыры-биле районнуң мяш ажыл-агыйының, кооперация аныыр-тывыш ажыл-агыйының совхозтарның ажыл-ишчилери болгаш өскелер-даа дөрт үүс хире кижи тайгаларже чоруткан. Олар 90-100 хире тонна сайлаан тоорукту белеткээр. Бир килограмм сайлаан тооруктуң өртээ 10 рубль, ынчангаш кижи бүрүзү хөй орулганы тып алыры-биле кызымак ажылдап турарындан тывыш багай эвес.

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 168 (14668) 1991 чылдың октябрь 5, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

ССРЭ-НИҢ ХАМААТЫЛАРЫ АЖЫЛДААР ЭРГЕЛИГ

АМЫДЫРАЛЧЫ БОЛУР

Бистің эрткен төөгүвүстүң эскиттиг талаларын коптарып, кижи амыдыралынга таарымча чок чүүлдерни сойгалап турар-даа болзувусса, чырыткылыг, эки үүлдерни база демдеглеп, ону байыдар ужурлуг бис. Чамдык «демиселчилерниң» социалистиг нийтилелде эки чүве чок, шупту кижиге удур болгаш хоралыг деп бүүредим боттуг шынга дүүшпес.

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң президентилери албан-дужаалынче кирип турган, ССРЭ Конституциязын хамык чок күүседирин дамгыраглаанар. Дамгыранга Конституцияларны адап турары таварылга эвес. Үндезин Хоойлуда бистің нийтилелиистің экономиктиг, социал болгаш угаан-бодал амыдыралының эң чугула принциптерин илергейлеп турар. Бистің бурунгаар шимчээшкиниистің перспективаларын тодартайлап тура, Конституция совет күрүне тургузуун болгаш совет хоойлужудулгаларны хөгжүдүп сайзырадырының базазы болуп турар. Конституцияны хүлээп ап тура база аная чамдык өскерилгелерни киирип тура, ССРЭ-ниң Дээди Соведи дыка хөй хоойлужудулга актыларын, ооң иштинде сонгулдалар дугайында, Дээди Советтиң регламентизинин дугайында, чазак дугайында дээн ышкаш, хүн бүрүдеги амыдыралыыстың чугула хоойлуларын ажылдап кылган, олар амгы үеде күштүг, үре-түннелдиг-даа боон турар.

ССРЭ Конституциязының сөөлгү үндүрүлгезин база катап ажыдып көрээл. Коммунистиг партиялың ачы-хавыязының дугайында, коммунистиг нийтилелдің дыыаажан ораны дег келир үезинде, бүгү улустарның акы-дуналышкы чоруунуң болгаш бузулбас найыралының дугайында, амыдыралдың социалистиг хевирикиниң артык күжүнүк, чоннуң чаагай чоруунуң хүн бүрү бедип турарының дугайында... дээн ышкаш, чайырлаан сөстерни карак ужу-биле эрттирипкеш, ооң кол-кол принциптерни болгаш сорулгаларын кичээнгейлиг көөр болзувусса, Конституция — күрүне тургузуунуң үндезини болуп артык турары билдинип келир.

ССРЭ-ниң политиктиг үндезини болур улус девугаттарының Советтерни дамчыштыр чон күрүне эрге-чагырга-зын удуртуп баштаар дээнин Конституцияның баштайгы үүлдериниң бирээзинде айыткан. Амгы үеде ынчаар боттанып-даа турар. Советтерни чер-черде органнары социалистиг хоойлуларга чагыртып, бодунуң ажыл-херээн чоннуң эрге-ажылынга дүүштүр боттандырып, чоннуң мурнунга отчёдун берип турар.

Бүдүрүлгелерде, албан черлериниде болгаш организацияларда ажыл-херектерин күш-ажылчы коллективтерини боттары башкарып турары—амыдыралдың негелдези аварган болгай. Ону Үндезин Хоойлуның сескі үүлүнде магадылап турар. Социалистиг демократияны улам ыыт калбартырын, күрүнеин болгаш нийтилелдің ажыл-херектерин эргелеп башкарарынга хамаатыларның калбак киржилгезин, хөй-нийти организацияларның идеяларын бедидерин, ажык-чарлыг чорутту калбартырын, хөй-нийтиниң санал-оналын доктаамал барымдаалларын база Конституцияда айтып турар.

Бистің бөгүгү экономиктиг амыдыралывыс-биле холбаштыр айтырыгларны дыка хөй Конституцияда киирип турар. Өнчүге хамаарыштыр хүлээп ап турар хоойлуларывыс аная үндезилеттинген. Социалистиг өнчүнү күрүне камгалап база ону байыдар байдалдарны тургузуп турар. Совет кижилериниң угаан-бодал үнелиг үүлдерни хумагалаар, көөдеңир болгаш калбаа-биле ажыттаар, иезу-шынар болгаш эстетиктиг кижизидилгени чорударынга улам таарымчалыг байдалдарны тургузаар талазы-биле сорулгалар салдынган. Хамааты нижиниң эргелерин болгаш хоеталгаларын делгемин-биле көргүзүкен. Кижи бүрүзү ажылдаар, дыштаныр, назылап кыраанда материалдыг хандырылга алыр, чурталга шөлү-биле хандыртынар, өөренир, культураның чедишкиннерин ажыглаар эргелерин ажыглап турар.

Совет нийтилел демократчы бар чоруур. Ооң политиктиг болгаш экономиктиг тургузуу оскерлиг турар. Күрүнеге ыыт эрге-хоойлу терилгезин турар ужурлуг. Ынчангаш чаа Конституцияның эртежок чугула аварганы илдеп.

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениинден дөрт шериг албанын эрттирериниң доктааткан хуусаалары эрткен шериг албанныгларны курлавырже халаарынын дугайында болгаш 1991 чылдың октябрь-декабрьда хамаатыларны дөрт шериг албаныче эәлчеглиг келдирериниң дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

«Бүгү-нийти шериг хулаалгазының дугайында» ССРЭ Хоойлузун күүседири-биле база «Шилчилге үе-чадазында ССР Эвилелиниң эрге-чагырга болгаш эргелеп башкарылга органнарының дугайында» ССРЭ Хоойлузунуң 5 үүлүнүң бирги кезээнге дүүштүр доктаадырым болза:

1. ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң, кызыгаар, иштики болгаш демир-орук шериглериниң хүрээлениинден дөрт шериг албаны эрттирериниң хуусаалары эрттирген хуусаалыг шериг албанныгларны курлавырже 1991 чыллың октябрь-декабрь айларда халаар.

2. Келдиртилге хүнүнге чедир 18 хар четкен, дөрт шериг албанынга келдиртириниң соңгаарладыр үезі чок эр хамаатыларны, а ол ышкаш келдиртилгезин соңгаарладыр эртези дүшкен ооң улут келдиртилге назылыг хамаатыларны ССРЭ-ниң Камгалал министерствозу биле суверенитет республикаларының аразында дугуржулган хемчеглерге дүүштүр ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге, кызыгаар, иштики база демир-орук шериглериге хуусаалыг дөрт шериг албаныче 1991 чылдың октябрь-декабрьда келдиртир.

Бүгү дөмелерни келдиртилге комиссияларының ажылынга бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, хөй-нийти организацияларының болгаш шимчээшкиниериниң төлөөлекчилерин калбаа-биле киириштирер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың октябрь 3.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң чаа чыыжының сессиязы чыылдырар хуусаазын шилчидер дугайында

СОВЕТ СОЦИАЛИСТИГ РЕСПУБЛИКАЛАР ЭВИЛЕЛИНИН ПРЕЗИДЕНТИЗИНИН ЧАРЛЫЫ

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң составынга боттарының депутацияларын 1991 чылдың октябрь 8-ке чедир тургузаарын доозар арга чогун чамдык республикаларның удуртукчуларының дыннатканы-биле холбаштыр база «Шилчилге үе-чадазында ССР Эвилелиниң күрүне эрге-чагырга-зының болгаш эргелеп башкарылга органнарының дугайында» 1991 чылдың сентябрь 5-теги ССРЭ Хоойлузун удуртулга болдургаш, доктаадырым болза:

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Дээди Совединиң чаа чыыжының сессиязының Москва хоорайга бирги хуралын октябрь 21-же шилчидер.

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң Президентизи М. ГОРБАЧЕВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың октябрь 3.

ХООРАЙ КОНЧУГ НАРЫН БАЙДАЛДА

БАРНАУЛ. (СЭТА-ның корр. Валентин Павлов). Хоорай Совединиң сессиязы Алтайның найысылалында байдал кончуг нарын деп үнелел берген. Ол дээрге, бирги эолчегде, чурттакчы чонну аш-чем продуктулары-биле хандырары, садыгны организастаары, корум-чурумну тудары, хоорай ажыл-агыйын кыска белеткээри ышкаш айтырыглар-дыр.

Кризистен уштунуп үнеринге күүскомнуң саналдаан хемчегларинің аразында — хоорайның валюта фондузун база материалдыг курлавырлар фондузун тургузары — үлетпүр бүдүрүлгелериниң продукциязының чамдык кезиин чурттуп өске девискээрлери-биле болгаш даштыкы чурттар-биле дорт бараан солчулгазынга ажыглаары, микрорайоннар магазиннеринге чурттакчы чонну быжыглаан дамзылар ёзугаар водка садарын организастаары кирип турар.

Барнаулчуларга аш-чем бараанларын садарының октябрь айда нормалары ооң мурнундаазы дег, эвээш хевээр. Хоорайжыларның холунда чигир, саван, таакпы садып алырынга каш айның талоннары хевээр артканын айтыр апаар. Дөртку кварталда амыдырал техниказын садып алыр талоннарны хоорай чурттакчыларынга бербес деп шиитпирлээн. Оларга садар деп көрдүнген хеп чуур, даараныр машиналарны, телевизорларны, соодукчуларны «хоорайлар чурттакчыларын хандырары-биле тараанын болгаш өске-даа көдээ ажыл-агый продуктуларының күрүне курлавырларынга ол хөйну киирер сорулга-биле» деп айыткан Россияның МЧ-нин доктаалын. Алтай крайкүүскомнуң айтыышкынын ёзугаар хоорай садыында көдээнинге дамчыдып берипкен.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының онгу сессиязы

АЙТЫРЫГЛАР ЧЕДИР САЙГАРТЫНМААН

● Санал-оналдар, бодалдар ●

Сессияның ийги хүнүнүң дүштеки чапсар сөөлүндеги чартыында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединге Тывадан төлээ дугайында чугаа уламчылаан. Төлээ кылдыр чаңгыс кижи херек болганда, М. Г. Алексеенкону курлавыр даңзыже киирреш, Ю. Т. Комаровту ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Эвилел Совединге Тываның төлээзи кылдыр сүмелээр деп шиитпирни сессия хүлээп алган.

Дараазында кадр айтырыгларын шиитпирлээн. Тыва Республиканың Күрүне өнчүзүн эргелел-башкарының талазы-биле комитеттиң даргазынга Я. В. Сарбааны, Кызыл хоорайның улус судьязынга А. И. Кольчиковту, ТР-ниң Дээди судунуң кежигүнүнге Г. К. Донгакты сессия бадылаан.

Депутат негелделерниң болгаш дыңнадыгларының талазы-биле сайгарылга болган: Хозу-Аксында байдал талазы-биле комиссияны тургускан. Чадаанада социал-культура объектилериниң тудуунуң талазы-биле Министрлер Чөвүлелиниң доктаалының багай күүсеттинин база Дээди Совединиң Президиумунуң чамдык хүлээп алган доктаал-шиитпирлериниң канчаар күүсеттинип турарынга сессия доктааган.

Үени бир шак соңгаарладыпканының соонда, улустың амыдыралынга чамдык бергедээшкинмер туруп келген. Ылангыя ажыл шагы төмөөнде-ле каранылап көөри-биле уруг-дарыны ясли-садтан алыры, ийги эолчегле өөреникчилерни саадаары база транспорттуң ужун бажыңынга орайда чедериниң, чижээ Кызылга, бергези кончуг апарган. Ынчангаш соңгукчулар үе-шакты Тыва нийтинге өскертпезинин дугайында айтырыгны сессияга чугаалажырын негээн. Бо талазы-биле комиссияның шиитпирин Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин дыңнаткан. Элээн чугаалажыышкыннар сөөлүнде үе-шакты бо өскертип кааны-биле хевээр арттырар деп дугурушкан. Чүге дээрге, кожа-хелбээ регионнар-биле ажыл-агый чорударынга шаптыктыг үүлдер туруп көөр, бүгүү-ле тургустуна берген чурумну катап үрээрге шүүдү улут. Чамдык албан черлери боттарынга таржы бээр болза, үени эде тургузуп ап болур.

Кызыгаар эоназының дугайында айтырыга хамаарыштыр мындыг шиитпир хүлээп алдынган: моон соңгаар хамаатылар Тываның кайы-даа кызыгаар районунга хостуг чоруп болур эргелиг.

Дараазында Тыва Республиканың Чер кодекизинин төлевилелин үүл аайы-биле депутаттар сайгарган. Түннелинде чер кодекизинин дугайында хоойлу хүлээп алдынган. Ону солуннарга парлаар. Черни хуу өнчү болдурарының айтырынга хамаарыштыр чоннуң бодалын айтырып, референдум чорударга-даа, ооң харыызы баш бурунгаар билдингир болуру-биле артык шүүт үндүрбес деп дугурушкан.

Ол-ла хамык айтырыгларны сессия чугаалажып турда, Министрлер Чөвүлелиниң бажыңынын даштынга болгаш фойезинге ыыдамына болүүтлешкен, изиг-изиг чугаалашкан, плакат-хуудус туткан студентилер, башкылар, культура ажылдакчылары хөй болган. Ынчаар чыгып турарының чылдагааны чүде болганыл? Партия рескомунуң шимчээр-шимчевес эт-хөрөнгизин ажыглаары-биле дамчыткан дугайында Дээди Советтин болгаш Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга таарышпаан сеткилин олар илередип келгени ол. Доктаалда канчаар көргенин номчукчулар дүүнгү солундан билир. Башкы институту ПЧБ-ни культура-биле чартынташпайн, бодунуң бүрүн эргезинге алырын негеп турар. А культура ажылдакчылары ол негелдеге үүлдүгүвүймейн, арай деп холда кирип келген бажыны салбазын бодап, удурланыышкын кылыр сагыштыг келгени ол.

Ооң ангыда, аная уран үүл училищезинин, № 2 школаның базазында өөренип турар салым-чаяанныг уруглар школазының сургуулдары, башкылары база боттарының негелдезиби-биле келген. Сессия ажылын төлүрер чоокшулап турда, башкылар бичин уругларны саазын хуудустар туудуңаш, мөөнү-биле сессияның залынче кирипкен. Мындыг байдалда ажылды уламчылаарының нарыны-биле сессия ийги хүнүнүң ажылын доосканы.

Сессия үезинде бо тургустунган байдалга хамаарыштыр чүү чугаалап болурул?

Кайы-даа таланы дыңнаарга, чөптүг чүве эвилерик. Ийе. Республиканың аныяк салгалы эртем-билиг, уран үүл, культураны шинээдип алырда, өөренирине херек таарымчалыг байдалдарлыг болур ужурлуг. Ооң-биле ким-даа маргышпайн турар. Ынчалза-даа кижи бүрүзү бодунга таржыр үүлүү чедип алырда, шак ынчаар күш аргазын ажыглаары чөптүг бе, чараш бе? Бичин уругларны сессияже эккээри хүндүткелдиг демдээ бе? Барымдаалаашкынларның хөйүнде сагыш-сеткилдин халаасшкин колдап турар. Айтырыгны сагыш-сеткилдин хайныышкыны-биле, кыныгатанышкыны-биле шиитпирлээри барык болдунмас. Ооң түннелинде үүгле бот-боттарынга удур туржуушкунзар үнүп болур. А ооң биске херээ чок. Бо-ла хамык чөрүүлдерлерни кодла чылдагааны кажан кезээде чединмес, туреиги байдалдың хайы-дыр ийин. Үнер үдү тывылбастаан долгандырыгдан канчаар алгыш-кырыш ооң, телектиг үнүп алырының дугайында сессия үшүү хүнүнүң ажылының үезинде база чугаалажыры билдиртир.

Надежда ЭРГЕП.

• • •

Октябрь 4, сессияның үшкү ажыл хүнү. Эртенги хурал эгелээр мурнунда, Кызылдың башкы институдунуң студентилери Советтер бажыңының чаңынга ПЧБ дугайында негелделиг айтырыы-биле база катап чыглып келген турган. Ол үеде сессия ажылдап эгелээн. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы депутат **К. А. Бичелдей** эртенги хуралды ажыткаш, башкы институдунуң коллективинин, студентилериниң, республиканың уран үүл школазының коллективинин болгаш республика эмнелгезинин эндокринология салбырының эмчилериниң Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга киргени угуулгаларын тус-туста номчаан. Угуулга кирген коллективтерниң төлээлери депутаттар кажан айтырыгны сайгарып чугаалажып турар үеде, залга олуруп, санал-онал солчулгазынга киришкеннер. Санал-онал, бодалдар солчулгазынга эртенги хуралдың барык чартыы үнген. Рескомнуң эт-хөрөнгизинин талазы-биле хөй-нийтинин санал-оналын өөренип көөр болгаш саналдар киирер комиссияның даргазы Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы **В. А. Парунин**, сан-хөө министри **К. Д. Овдар** олар комиссияның ол айтырыг талазы-биле канчаар ажылдап турганын сессияга чугаалаанар. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак** айтырыг тургузуп турар коллективтерниң байдалын, кандыг байдалдарда ажылдап, чурттап турарын кончуг эки билирин сес алгаш, база чугаалаан. Нийтизиби-биле санал-онал, бодалдар солчулгазы болган соонда, рескомнуң шимчээр болгаш шимчевес эт-хөрөнгизин ажыглаар кылдыр дамчыдып бээр дугайында үнген доктаалды күштүг боон арттырар деп түннелге сессия келген. Ынчалаажок мындыг үүл бар: сессия үезинде чапсарда саналдар база кирген боон турар, ону Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы **К. А. Бичелдей** сессияга дыңнаткан. Чижээ, РСФСР-ниң Компартиязының Кызыл хоорай комитединиң бажыңында немелде тудут туттунуп, ажыглалга киргижеге чедир, уран үүл школазын Юстиция министерствозунуң бажыңынче киирип болур деп санал база бар. Ол база башкы институдунуң, эмнелге салбырының тургузуп турар айтырыының талазы-биле депутаттар бөлүүн сессия тургускан. Комиссия ажылдаш, Республиканың Министрлер Чөвүлелинге бодунуң саналын киирер. Маная мындыг үүлдү немеп каалы: депутат Ш. Д. Ооржак чүве чугаалап тура, ПЧБ-лан ийи аудиторилны, бир залды башкы институдунга Культура министерствозунуң немей бээр деп турарын дыңнаткан.

Ооң соонда, депутаттар «Тыва Республикага өнчү дугайында» Хоойлунуң төлевилелин чугаалажырын уламчылаан. Ынчалза-даа черни хуу өнчү болдурарының айтырын нийти дугуржулгага чедирип, чөптүг шиитпир саналдаарыбиле тургустунган чөпшээрежилге комиссиязының киирген саналында тодаргай нийти түннел чок болганындан база ооң ужурунда бо талазы-биле маргылдаалларны уламчылап эгелээнинден Хоойлунуң сайгарылгазын бирги номчулгабиле дооскаш, келир сессияга хүлээп алырының дугайында дугуржулгага көөр ужурга депутаттар таварышкан. Эгелээн ажылын ам-даа уламчылаарын чөпшээрежилге комиссиязынга дааскан.

Сессияның дараазында айтырыы — «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) эдилгелер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин хүлээп алган, сессия үезинде саналдаттынган «Черни хуу өнчү болдурарынга хамаарыштыр республика референдумун эрттиреринин дугайында» айтырыгны Чер кодекизинин төлевилелин чугаалажып көргениниң түннели-биле чугаалажып көөр деп түннелге келгенер.

Хүн чурумун ёзугаар ооң соонда депутаттар өскеда айтырыгларны чугаалаанаы-биле Тыва Республиканың Дээди Совединин ону сессиязы бодунун ажылын дооскан.

• • •

Сессия соонда, Дээди Советтин Даргазы К. А. Бичелдей солуннарын, радио болгаш телевиденинин корреспондентилери-биле парлалга конференциязын эрттирген. (Ооң отчёту солуунун дараазында номериге бээр бис).

Улус депутады-биле интервью

ЭГЕЗИ САЛДЫНГАН,

КОНЧУГ КИЧЭЭНГЕЙЛИГ УЛАМЧЫЛААР

Чаа өөредилге чылының эге айы доозулган. Амыдырында, ниитилелде бооп турар өскерилгелер школага дегбейн барбаан. Бистиң уругларывыстың, уругларывыстың уругларының кандыг болуру бөгүнгү школадан, ында ажылдап турар башкыларның талантызындан, кижизиг чоруудан база кончуг хамааржыр. Эртемнерни ханылады өөредир, лицейлер ажыдар, социал байдалдың педагогтарының ажылы, улусчу педагогика болгаш өске-даа айтырыглар школа амыдыралынче кирип эгелээн. Кызыл хоорүүскомнуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизиниң оралакчызы, Тыва Республиканың улус депутады А. К. Монгуш-биле бистиң корреспондентивистиң аразында болган чугаа ол чүүлдерже угланган.

— Улус өөредилгезиниң талазы-биле чүртта кылдыныр турар чаа чүүлдер эвээш эвес. Үениң негелдези-биле кайы-даа адырда, кандыг-даа ажылда өскерлиишкиннер бооп турар деп чүве билдингир. Бөгүнгү өөренікчиниң даартагы хүнүң төлептиг кижизи кылдыр хевирлеп кижизилер херекке үлүүн Кызыл хоорайның школаларының башкылар коллективтери тус-туста киириштирип турар.

Өөреникчилер саны чылдыс-на өзүп турар. Оларны өөредип-кижизидери — улуг харысалга, школаларның өөредилге-кижизидилгелиг ажылдарынче, практиказында чаа чүүлдерниң кирип турары, көстүп келгени ынчангаш таварылга эвес. Ону арткен өөредилге чылының түнелдериниң көрүп болур. Чижээ, чамдык эртемнерни ханылады өөредир сорулгалыг класстар 1, 2, 8, 9, 11, 15 дугаарлыг школаларга ажыттынган турган. Математика эртемин, литератураны, өске эртемнерге бодаарга, ханылады өөренип турган баштайгы класстар доозуп үнгүлээн. Башкылар коллективтери оон кандыг түнел үндүрүп турарыл? Ындыг класс досскан оолдар, уругларың ханы өөренири-биле шилип алганы эртеминге билиниң деңнели черле ниити бедик болганын амыдырал, ажыл-херек бадыткаан. Ооң бир херечизи бо: бистиң хоорайның школаларының болгаш дээди өөредилге чериниң практиказында бир дугаар— № 1 школаның 6, 15 дугаарлыг школаның 12 доозукчузунга доозарының экзаменнери чангыс үнүп келгенинде. Мындыг байдалды көрүп көрээлиңер: орус дыл болгаш литератураны кол эртем кылдыр өөренип турган школалардан 9 доозукчу пединституттуң филология факультединиче киреринин экзаменнерин орус дылга шуптузу чүүл бештерге дужааганнар. Оң бир дугаар школадан математиканга шыырак белеткелиг уругларын доосту. Баштайгы түнелдер бар.

— Өөредилгениң ол хевири амыдыралда бадыткаттынып, школа практиказында оны моон соңгаар-даа ажылгап болурун амыдырал көргүскен болганда, ол класстарның саны бо өөредилге чылында немешкен боор аа?

— Оларның саны бо хүннерде чээрби дөрт, математиканы, орус дылды, литератураны, тыва дылды, химияны, географияны болгаш өске-даа эртемнерни уругларын ханылап өөренир болгалыг. Ооң бир онзагай талазы — эртемнерни ынчаар өөредири моон мурнунда үстүү класстарга колдап турган болза, ону ам ортумак звенодан, 5-6 класстардан эгелеп турары.

Хоорайның 7 дугаарлыг школазын ап көрээлиңер. Башкылар коллективи дилээшкиннинг ажылдап турар. Физиканы, математиканы ханы өөредир угланышкынның класстар түргүстүнган. Школаның кол-ла сорулгазы болза, салым-чаяанныг оолдар, уругларны деткип, алызында бедик мергежилдиг специалистер боор арганы оларга бээри болур. Школаның бир тоску класын физика-математика угланышкынныг кылдыр турган. Бөгүн ында өөренип турар уругларны ол класска кирер бетинде, конкурс эрткен. Физика, математика шактарын немеп каанындан ангыда, эрежок чугула деп көрдүнген чамдык эртемнерни ханылады өөредир. Кичээлдер институт системазынга чоскшулаткаы-биле эртип турар. Ону лицей дээри база арай-ла эрте, моон соңгаар көөр апаар, шенелде херек кылында ажылдап эгелээн. Сорулганың эгези салдынган. Ынчал чоруй, ол школаның баазазынга лицей ажыдарын көрүп турар.

ССРЭ-НИҢ ХАМААТЫЛАРЫ ӨӨРЕНИР ЭРГЕЛИГ

(ССРЭ Конституциязының 45 чүүлүнден)

— Бо угланышкынны деткип, сайзырадыры —республикавыска кадрлар, ылаңгыя аскап турар бир айтырыывыс — техниктиг өөредилге черлериге специалистер белеткеп алырыга моон соңгаар идиг боор болур-дур аа?

— Ындыг харын, бир кол айтырыг ол болгай. Дилээшкинниг, чогаадыкчы ажылдаарының бүгү-ле аргаларын школалар дилеп турар дээрзин демделеп каайн. 12 дугаар школа-дыр, оон коллективи уругларның эстетиктиг кижизидилгезинин айтырыынче чугула кижизиг чоруудан база кончуг хамааржыр. Эртемнерни ханылады өөредир. Кичээлдер институт системазынга чоскшулаткаы-биле эртип турар. Ону лицей дээри база арай-ла эрте, моон соңгаар көөр апаар, шенелде херек кылында ажылдап эгелээн. Сорулганың эгези салдынган. Ынчал чоруй, ол школаның баазазынга лицей ажыдарын көрүп турар.

Уругларның билииниң деңнелиниң аайы-биле класстар ажыдарын шенеп турар школалар база бар. Чижээ, 11 дугаар школада сескиз класстарда бир классты-ла чээнгейни угландырып турар. Ол талазы-биле олар бүгүнгелел шенелде ажылдарында киржип турарлар. № 9 школа болза, улусчу педагогиканы системаже киирер сорулгалыг, ол талазы-биле чогаадыкчы дилээшкиннерлиг.

Уругларның билииниң деңнелиниң аайы-биле класстар ажыдарын шенеп турар школалар база бар. Чижээ, 11 дугаар школада сескиз класстарда бир классты-ла кен өөредилге чылында № 3 школага ажыттынган. Физика-математика, ниити эртемнер угланышкынныг класстарга өөреникчилерни оларның боттарының база адаекелериниң күзели-биле хүлээп алган, ниити эртемнер клазынга математика, физика кичээлдерин эвээжеткенинден орус дылды, литератураны болгаш өске-даа эртемнерниң шагын көвүдеткени дээн чижектиг. Ажылды эгелээн болганда, ону кончуг, кичээнгейлиг эчизинге чедиреринин чугулазын чугаалажып турар бис.

Оон ынай келир үеде мергежилин өөреникчилерниң шын, боламчалыг шилип алырынга бо-ла ажылдар, класстар, школа идиг бээр ужурлуг.

— Орус дылда өөренип турар школаларга тыва дылды өөредири хоорай школаларында практиказап эгелээн болгай. Аннсья Кууларовна, ол талазы-биле чүү чугаалап болур силер?

— Тыва дылды республиканың күруне дылы кылдыр албан ёзузу-биле фиксаан болгай. Ынчангаш ийи дылды билириниң, өөренириниң чугулазының дутайында айтырыг чайгаар тургустуунуп келген. Эрткен өөредилге чылында орус дылга чугаалаар уруглар тыва дылды өөренген. Оон түнели-биле ниити байдалды көөр сорулгалыг көрүлде-конкурс-даа эрткен. Ол ажыл база шуудап кел чыдар деп болур. Амгы үеде сес школада тыва дылды 1039 уруглар, оолдар өөренип турар, колдуунда эге класстарда. Чижек кылдыр чугаалаайн, 8 дугаар школада тыва дылды орус уруглар, оолдарга башкы Р. Д. Ховалыг өөредип турар, а 12 дугаар школада кичээлдерни С. Ч. Сарыглар эрттирип турар. Маңаа багай бооп турар бир чүүлүвүс — башкылар чедишпези. Оон башка, тыва дыл өөредириниң кичээлдерин школалар коллективтери деткип турар.

Бо талазы-биле ажылдың дээштинин чедип алырынга ону өөредириниң методиктиг тайылбыр чүүлдерин, программаларны дарый үндүрери негеттинип турар. Аваа хамаарыштыр база бир бодал бар: черле ынчаш республиканың Дээди Совети Министрлер Чөвүлели «Орус дылда өөренип турар школаларга болгаш уруглар садтарынга тыва дыл» деп эртемге студентилерни педагогика институдунуң баазазынга өөредип, белеткеп болгурунун айтырыын моон соңгаар көөр болза эки хире.

— Чаңгыс аайланып калган угланышкындан уверинин аргазын дилеп, сөөлгү үеде школа, өөредилгеге уруглардың салым-чаяанныын, хөөнүн, чүвени шиңгээдип алыр деңнелин барымдаалап көрүп турары кончуг эки. Черле ынчаш өске адырларда дег школа амыдыралында тургустуунуп турар айтырыглар эвээш эвес-даа болза, бурунгаар көрүш бар-дыр...

— Бо өөредилге чылында өөредилге планында өскерилгелер база болган. Чижээ, шеригниң эге белеткелиниң орнунга «Амыдыралдың озал-ондактарындан камгалал» деп чаа курсту киирген.

Школалар аразының өөредилге-будурулге комбинады өөредилге-будурулге шенелде каттыжышкыны кылдыр эде тургустунган. Ол база рынокче базым-дыр, ажылгатыг харылзааларын эде көөрүн амыдырал база негеп келген. Аваа бизнес школазын ажыдып турарын чугаалаарга-ла, үениң тыныжы иле ышкажыл. Парикмахерская залын, компьютер класстарын, картондан номнар карттаар цех ажыдары база көрдүнген. Рынок үеинде акша-төгерик херек-ле болгай, ону боттарывыс ажылдап алыр апаар бис. Школалар база ону эки билип турар.

Педагогикада шиитпирлээр айтырыглар эмнежок, дилээшкиннинг, чогаадыкчы чорук бистерден негеттинип турар. Ынчангаш шиитпирлиг дидим хөделип, хөй болгаш эки ажылдаары бистерден хамааржыр.

Интервьюну Вера КУУЛАР алган.

Даарта — Башкының хүнү

Кызылдың ийи дугаарлыг ортумак школазында уруглга башкызы Анна Петровна Монгуш эвлечеглиг уруглга кичээлин бир класстың өөреникчилери-биле эрттирип турар.

Уруглардың бо башкызы Кызылдың ол ортумак школазында элээн хөй чыл болган. Ажылынга чогаадыкчы аргаларны ажыглап, башкылар коллективинде мактаалды ап турар. Оон башкарылгазы-биле уруглардың чураан ажылдарының делгелгелерни каш удаа организастаан.

• • •

Кызылдың дугаары 1 школазының башкылары чаа өөредилге чылын байырлыг байдал-биле уткааннар.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Чагаалардан одуруглар

Башкылар хүнүнүң будүүзүнде редакцияның улус өөредилге болгаш культура килдизиниң почтазынга башкылар, оларның ажыл-ижинин дутайын бижээн чагаалар районнардан эвээш эвес келгилээн. Ындыг-даа болур ужурулуг, чүге дизе кандыг-даа байырлал эш-өөрүүнүң, чоок кижилериниң байыр чедиримшиннери чокка эртпези билдингир. Ындыг чагаалар бисте база бар. Оларның чамдыктарын бөгүнгү солунга парладывыс.

ЭШ-ӨӨРҮМГЕ

Ужук-бижикке өөренип, улут-каралап номчуптар апаргаш-ла, «Шынны» номчуп эгелээн мен. Ужукке бир дугаар өөренип эгелээн үем — 1941 чылдың сентябрь ай. Солун чоокта чаа бир кезек парлаттынмайн баарга, шынын сөглээйн, ону чоктап, чалгаарап шаг болган мен. Харын мырыңай кежээлерде, шүтүлдаксаардаа мен, ол хире хөй чылдар иштинде номчуп келген солун үнместей бээрге, сагыш-сеткилге чиктиг-ле боор чорду. Ам сенче бижип олурарым бо.

Ам чугаамны уламчылап көрейн. Эрзин районнуң Бай-Даргa деспен кыры черге чаңгыс бажыңны араттар доорбаштар-биле тудуп каан. Школавыс ол. Школавыс ам бежен чыл боор турар. Ынчангаш Башкылар хүнүн база төрээн школавыстын 50 харлааны-биле ынчангы кады өөренип чораан эш-өөрүмге, билиглер-биле бистерни чепсеглээн башкылар-рывыска, школаның бөгүнгү коллективинге «Шын» солун дамчыштыр байыр чедирип олур мен. Бодум Таңдыда Балгазын суурда чурттап турар, пенсияда мен.

Байырлал-биле чаңгыс классчыларым.

Окчаа ДИРЧИНЧАП.
Таңды район.

БАШКЫВЫСКА

Школавыс бо хүннерде бежен чылын демделеп турар. Ол Башкылар хүнү-биле дакпырлажы берген, ынчангаш байыр чедириишкиннери чугаажок хөй болур. Ону аңгы-аңгы чылдарда чеже оолдар, уруглар дооспаан дээр. Амыдыралдың, эртем-билигниң эгезин алган школавыстың коллективинге солун дамчыштыр чүүл экини 1984 чылдың доозукчуларының мурнунда күзедивис. Номчуп, бижип билбес бистерни эртем-билигге өөредип каан башкывыс Н. С. Кенденге байыр чедирип олур бис.

Берт-Даг школазының 1984 чылда доозукчулары.
Тес-Хем район.

АВАВЫСКА

Бистиң ававыс Валентина Тоорукпаевна Оңдар республика школаларынга чээрби үш чыл ажылдаан, өөредилге эргелекчиден, директорлап-даа келген. Ава кижи удуртур ажылдарга ажылдаары берге деп чүвени ачам база бистер, уруглары, бичиивистен бо хүннерге чедир билип чоруур бис. Ынчангаш бажың ажылын, аргалыг-ла болза, ававыска кылдыртпазын бодаар бис. Ававыска оон хөй-хөй өөреникчилери бижик, чагаа чорудуп утпайн, байыр чедиреринге дыка өөрүүр бис. Ол харылзааның быжыг өөрүнчүг болбайн канчаар. Ававыска, оон удуртуп турары Бора-Тайга ортумак школазының башкылар коллективинге байыр чедирип, чогаадыкчы ажыл-ижинге чүгле экини күзедивис.

Уруглары: ОМАК-МААДЫР, ЧИНЧИ, ОРЛАН, МААДЫР.
Сүт-Хөл район.

УЛУС ӨӨРЕДИЛГЕЗИ: *шокар медээлер*

● Тыва Республикада бо чаа өөредилге чылында 138 ортумак, 118 долу эвес ортумак, 13 эге, 7 түскай школаларда 64 мың 59 өөреникчи хаара түттүнган.

● Өөредилгеже кирзе-даа, 123 школада суг дамчыдар хоолайлар кылдынмаан, 10 школа бүстүр четкен байдалда турбушаан.

● Республиканың бүгү школаларында үүгле 52 класста дисциплейлер бар болуп турар.

● Тываның бүгү школаларында күш-ажыл кичээлдери эрттирер 156 мастерская бар.

● 112 спорт залдыг школаларның 60 хуузу дериг-херекселдер-биле хаңдыртынган.

● Кызыл хоорайның школаларында 1039 орус националыг өөреникчилер тыва дылды өөренип эгелээн.

● Бии-Хем районуң эң ыраак Хут суурунуң эге школазы бо чаа өөредилге чылындан эгелээш ортумак школа кылдыр ажылдай берген. Өөреникчилер ам Турап хоорай барып, өөренмес апарган.

● Тес-Хемде Самагалдайның долу эвес ортумак школазында база Бай-Тайганың Кызыл-Даг школазында өөреникчилер улусчу педагогиканы шенелде ёзугаар өөренип турар.

● Таңдының Межегей школазында «Школа —микрорайон» деп шенелде ажылдарны эки чорудуп турар. Ол ажылдар Кызыл хоорайның 5 болгаш 12 дугаар школаларында база эки организастаттынган.

● Республиканың школаларында пионер организацияларын уруглар организациялары кылдыр эде адаан.

● Кызыл хоорайда дээди болгаш ортумак өөредилге черлериниң студентилери болгаш башкылары республиканың ажыл-агыйларынга тараа, сиген, картофель ажаалдазында дузалажып чоруп турар. Ылангыя Красноярскиниң күрүнеңги агроулетпүр университединиң Тывада филиалының 1-4 курстарының студентилери Таңдыда ССРЭ-ниң 50 чылы аттыг совхозтуң картофель ажаалдазында чүткүлүг ажылдап турарлар. Студентилериниң чамдыктары республикадан дашкаар база ажылдап турар.

● Кызылдың пединститудунга МАР-ның Кобд аймаанның дээди өөредилге чериниң студентилери дуржулга солчуп валдап чораан, чаңа берген. Ийи институттарның аразынга пайралчы, интернационалчы харылаа улам быжыккан.

● Республиканың башкылар билиг бедидер институдунуң ажылдаачылары Башкының хүнүнге тураскаатканы кежээни организастап эрттирер. Шылыраа маргылдаалары дүшкүүрлүг болуп эрткен. Ол ышкан боттывыныгыр композитор Кертик-оол Монгуш удуртқан концертчилериниң ыры-шоору база чаңгыланыр.

Демдеглелдерден

БАСКАН ИС БАЛАЛБАС

Чоокта чаа Тыва телевидение дамчыылгазынга республиканың башкылар билиг бедидер институдунуң директору Михаил Васильевич Борбай-оолдуң чугаазының үүгле төнүгүн дыңнаар арганыг болганымга хомудадым. Чаа бодалдар хөй турган боор, хенизиг-даа ажыктыг үүлүг чыыр, аңаа даяныр, сайзырадыр дээр бодалды чугаалап органына каттыжар кижи чордум. Ынчан Тес-Хемниң школаларындан база чамдык школаларны адаглаан үүгле. Бо мээн хуудa бодалым эвес, черле сөөлгү чылларда өскерип, дыңнап, шүүштүрүп чораан мен. Берт-Даг ортумак школазының башкылар коллективи (директору Клара Ивановна Комбу) ат-сураа дыргын тараа, алдаржыг бербезе-даа, черле шору ажылдап турар дээр мен. Школаның директорун кандыг чаа кижи дээрил, ажылдаа-ла кашдаа чыл болду. Коллективи башкарып шыдаар шынарлыг, чаа үүлдерже чүткүлдүг, уругларга чоок кижи деп оок мурнунда-ла школаларга ажылдап чорда билир мен.

Бо хүннерде ол школа бешен харлап турар. Клара Ивановна Комбу солунга оон дүгүйүн бижээн кижи болгай. Ол-даа канчаар. Мен маңаа өске айтырыг дугайын чугаалаар бодадым. Ол үүл дизе, Берт-Даг школазының амыдыралында бодум хуумда бодап турарымбиле эки деп саанаксаар үүлүм бар.

Эрткен өөредилге чылының түнелинде күрүне экзаменнериниң үезинде орус, тыва дылдар, физика, математика дээн чижектиг эртемнерниң доозарының экзаменнерин пединститутбиле дугуруушканын ёзугаар районнуң школа доозукчулары Кызылдың педагогика институдунче киреринин экзаменнери кылдыр база кады дужаарын шенеп көргек. Баштайгы базым черле берге, доозукчулар бо удаада үүгле школаны доозарының экзаменнери-биле кызыгаарланмаанар. Педагогика институдунче киреринин экзаменнерин Кызылга каап база дөмей-ле дужааганнар. Ынчалзажок райондан шупту 23 кижи экзаменнер дужааган, тос нижи өөренип киргеи, а Берт-Даг школазындан орус дыл талазы-биле ийи, математикаже ийи доозукчу өөренип киргеи. Кандыг-ла-бир үүткүл, боттарынга бүзүрел уругларга тыптып келген турган дээрзи оон безин илдеп-дир. Педагогика институдунуң проректору М. В. Оюн, пединститутта деканнар А. И. Очур, Т. Д. Мунзук, И. М. Бородич, А. И. Бюрикова дээн өске-даа башкылар бо шенелдени деткип, улуг-хуузун киргенинге школа коллективи өөрүп четтиргенин илередип турар. Ам-даа дидим, бир дем-биле сегирип алыр болза, ол база солун, ажыктыг дужаргa. Директорнуң талазындан салыышкын улуг болган.

Школага ажыл-херекти чогумчалыг организастаарынга мергежилдиг башкы кадрларның чугула болуп турарынче Клара Ивановна Комбу улуг кичээнгей салып турар. Бо директорнуң болалдарында эки үүлдер бар чорду. Улус өөредилге база Культура министерстволарының аразында сырый харылзаалыг ажылдаарын күзеп турар. Ыры, музыка, танцы башкылары школаларга тергиин херек. Бистиң салгалывыс, аныяк-өскен культурлуг, хөйну билир, чараш, чаагай кижилер болаун диже-ле, угаан-бодал культуразынга кижизидилгени уруглар садыдан, школадан эгелезе эки. Өг-бүленнин ролю база улуг. Ындыг төлээде Кызылдың уран чүүл училищеазының доозукчулары школага база ток чугула херек-тирлер. Улус өөредилге министерствозу ону болаза эки. Школа ырлаар болза, будун суур ырлаар дижир ийик чоп.

Бо школа директорунда мындыг бодал база бар кижи болган. Угаан-медереливстин четпеанинден сөөлгү үеде кожуун, оон туржук, суму ылгажыр өөдежок чорук бар болгулаар аларгaн. Ону черле кижи кайгаар. Ам Улус өөредилге министерствозунга башкылар суранын бааргa, «боттарынар кадрларынар өөредип алынар» дээн хаая эвес. Ол база чөл болбайн аан. Өөредип-даа турар-дыр харын. Ынчалза-даа бо директорнуң турунунда алыр болза, кайынын-даа келген доозукчулар холунуң ажылдаа түнел алыс-та эки болур деп санап турар. Мен бодум хуумда аңаа база каттыжар мен.

Эрткен чылда чүве ийин. Бистиң, «Шын» солунувуска Абаканның педагогика институдунуң доозукчузу Антонина Оюн (боду өске райондан) Тес-Хемниң Чыргаланды школазынга практика эрттирип чорааш, сеткилин хомудаар туржук, ол черниң чонундан, башкы өөрүнден тыва чаячыл, ёзулалларга, хүндүлээчел чоруккa хамаарыштыр аныктыг хөй чүүлдерни билип алтанын бисче бижип турду. Кижи сагыжынга таварышпас, аргажок бүжар чамдык таварылгалар ол-бо черлерге болу берген-биле черле болушпас мен. Бистиң ылангыя аныяк-өскенивистиң, кижизиг мөзүбүдүжүвүстен колдуунда хамааржы бээр айтырыг-дыр ийин але.

Ам бо хүннерде Берт-Даг школазында республиканың алаян каш районнардан келген башкылар бир демнинг, тура-соруктуг ажылдап турар. Тус черниң кадрлары (ол суурнуң районуну) херек болбайн канчаар. Чешку эки билир, ажылдаарга-даа чиик, дуза-деткимче хөй болур. Ынчалза-даа үүгле ол суурнуң башкылары колдааш туруптарга, чамдык таварылгада, шала бот-боттарындан негелде чок, дөгелеңчек чорук тыпты берип чадавас. Ол дээрге өөредилге-кижизидилге ажылын чорударынга, чамдыкта харын, шаптараазын таварыштырар. Ол тергиин багай. Кандыг-даа таварылгала башкы кижиниң бодунуң туружу, ажылынга бердингени, уруглар, чонбиле ажылдап шыдарыла бирги черге турар боор. Азы кандыгы? Сууржуп турумчаш, үүгле хууда ажыл, амыдыралын колдады бээр ийи-чаңгыс үүлдер тура бээрин мен бодум бедиг улустан дыңнап чордум. Ол багай.

Ам бо чылын Берт-Даг ортумак школазында башкылаашкын класын ажыткан. Харын-даа район иштинде өске школалардан безин уругларны эккеп алган. Ол школаның бир онгу клазының бодурулге өөредилгениң шаптарының огунуңа кеспе-чемин бичиктары болурунга чугула билиглер-ниң үндезиннерин өөредип эгелей берген. Ол класста эң шыырак дээн башкы кадрларны быжыглаан. Школазынга (өске-даа школа болгай-ла) кедилиг кадрлар белеткеп алыр дээш, бо коллектив ол хире кызыдып турар-дыр. Башкылаашкын ажылында мурнакчы аргадуржулганы райондан, республиканың чурт иштиндеда тып ап, уругларга угаадып турар. Чүвени канчар билир, барза-барза тергиин башкылар оларның аразындан үнер чадавас.

Берт-Даг ортумак школазында бежен чыл дуртуунда байлак дуржулга чыгдыкан. Ат-сураглыг, бөдүүн ишчи черле чеже башкы маңаа ажылдап, чон ортузунга чаартылгаларга киржип, баскан ис балалбас дээрзи ышкаш, улуун киирбаан дээрил. Чартык үүс чыл — узун хуусаа. Бөгүнгү башкылар база чогаадыкчы сорук-биле үүгленген, чаартыкчы ёзу-биле ачылдап турарлар. Оларның удуртукчузу база дилээшкиннинг, солун кижи.

Бөгүн бис чогаадыкчы, дилекчи салым-чаяанныг, башкыларның башкыларынга курлак чедир мегейбес аргавыс чок.

Бопуймаа ДИРЧИН.

ТӨРЭЭН УГБАМ ДЕГ БАШКЫМ

Ортумак дурт-сынныг, шевергин херээженни бичиимден-не билир кижи мен. Ынчалза-даа оон-биле чаңгыс школага эгин кожа базып, кады ажылдай бээр мен деп үүве сагыжымга безин кирбейн чораан. Оон-биле Ак-Довуракты ийи дугаар ортумак школазынга таваржы бердим. Ол мени бышпаан чодураа дег карактарының эргим көрүжүбиле чылыт-чымчак, хөглүг хүлээп алган үүве. Оон эгелээп-ле, оон угаанныг сүмелерин, ажыл-ишчи дуржулгазын хүн бүрү көрүп дыңнап, башкы ажылының чажыттарын чоорту шиңгээдип ап эгеледи.

Төрээн угбам ышкаш апаргaн ынак башкым-биле кады ажылдаарга, артында сагышка өөрүнчүг, ол кичээлдерге канчаар белеткенирин, ону солун кылдыр эрттиреринин, өөреникчилерниң кижи бүрүзү-биле канчаар чугаалажырын үргүлчү айтып берип, ажыктыг, өөредилгиг сүмелерин берип келген.

Ол хүндүлүг башкыны Сарыглар Саятыевана Тамдын-оол дээр. Та чеже кижини амыдыралдың орууунче үдеп, үүс-үүс оолдар, кыстарны дээди ортумак өөредилге черлеринче аъткарган үүве. Эптиг-ээлдек, хулумзургей шырайлыг, улутну улуг дээр, бичиини бичии дээр, чүрааңде бүян долган ол башкывыска Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры деп хүндүлүг аттыг тыпсырга, дыка-ла өөрээн бис.

Бистиң школада ат-сураглыг, дуржулгалыг башкылар-ла хөй. Оларга башкылар коллективи, өөреникчилер чоргаарланыр. Хүндүлүг башкылар Эмчилдей Агбаан, Долуш Куулар, Зоя Сазаа, Айлан Оюн, Анна Чымба, Александра Донгак болгаш өскелер-даа буянныг башкылал ажылының ёзулуг сурталчылары. Оларның кичээлдери бедик шынарлыг эртип, өөреникчилерге быжыг билигни берип турар. Башкы эш-өөрүмге болгаш республиканың бүгү башкыларынга хүн дег аас-кежиин, кан дег калыкшылды, бүгү талалыг чедиишкинни чүректен ханмышдан күзеп артам.

Галина МАКСАКОВА.
Национал школаларга орус дылы башкызы.

Чаа партия кандыг болурул?

ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИ ЧУГААЛАШСА ЭКИ

ТАРН-ның ажылын кандыг-даа хоойлуга даянмайн соксаткан, мичаардагы кежигүннерин ВКП(б)-ге чаңгыстап хүлээп алганы-биле ук нам чайгаар-ла читкен чүве болгай. Борта мындыг фактыны киирер бодадым, чүл дизе, ВКП(б)-ге хүлээп алган АРН кежигүннериниң партбилединге ол намга кажандан кажанга чедир кежигүн чорааның мичан-на айтып каан турган, оон бәәр ол партияның кежигүн документилерин чеже-даа катап чаартканы, чаа бирлет санындала ындыг бижилгени арттырып турган. СЭКП кежигүннериниң билеттерин чаартырын 1979 чылда сөөлгү катап кылган.

Тыванын Араттың революстуг намынга 1941 чылдың декабрьның 30-де кандидаттап кирген мен. Кандидат стаж ол намга ынчан бир чыл турган. Ол стажты дүрүм ёзугаар сагып эрткеш, 1942 чылдың декабрьда ТАРН-ның чиигине кежигүнүнге киргген мен. 1979 чылда СЭКП-ниң чаартыкап билединде (кежигүнге хамаарышкан бүгү документилерин чаартканда) «1942 чылдың декабрьдан 1944 чылдың октябрьга чедир ТАРН кежигүнү» деп бижип каан.

СЭКП ам буурап дүшкенде хөй чылдарда партия кежигүнү чораанар канчалза экил деп дүвүреп орар, иламгыя мен ышкаш хоочуларны бо айтырыг хөлзетпес, дүвүретпес арга чок.

Мындыг байдалда Тыванын Араттың революстуг намын катап тургузар талазы-биле оргкомитет ажылдап турарын, белеткелди чорудуп, тургустунар намның программа биле дүрүм төлевилелдерин белеткеп эгелээнин «Шын» солунда бижээнин дыка солун айтырыг деп көрдүм. АРН-ны катап тургузар деп инициативаны деткип тур мен. Оргкомитет программа биле дүрүм төлевилелин чугаалажып көөр кылдыр массалыг информацияның чепсектеринге чырыдар-ла боор. Чугула бо айтырыгны дыка узамдыктырбаза дээр күзелим бар.

Тургустунар намны Тыванын Араттың революстуг намы деп адаары чүүлдүг боор. Ол намны парламент хевирнии кылдыр кылыр. Чоокку сорулгазын Тыва Республиканың экономиказын кризистиг байдалдан уштурунче, аваа үндезилээш, Тывада чурттап турар бүгү чонуун амыдырал деннелип бедиринче кежигүннерин утлаары, өнчүүк бүгү хевирлерин, арат база тараачын ажыл-агыйларны, будуруулгечи ажыл-чорудулганы деткимри дээн ышкаш программа төлевилелинге кирер-ле айтырыглар арбын. Эчис сорулгазы — социалистиг шилилге. Программа, дүрүм төлевилелдерин чугаалажырынга шаамбиле киржиринге-даа белен мен.

Тургустунар намга ТАР үеэлинде ТАРН кежигүнү турган, ВКП(б), оон СЭКП кежигүнү чораан коммунистен ол намга киреРин күзээн билдириишкин киирер болза, ону сайгарып көргеш, ук кижини АРН-га болгаш СЭКП-ге турган стажын арттырбышаан, ТАРН кежигүнүнге хүлээп ап болур дээр дугайында Дүрүмнүң төлевилелинге айыткаш, ону тургузукчу хуралга шиитпирлезе кандыгыл деп саналдыг мен. Тыванын Араттың революстуг намы депшилгелиг нам турганын, тыва улустуң төөгүзүнге оон ролю улуг болганын кым-даа маргышпас. Мээн бо саналымны оргкомитет болгаш черле өске-даа эштер канчаар көрүп турарын «Шын» солунның арынарындан номчуксаар-дыр мен.

Кыргыс ДИИГА.

Кызыл.

(Материалдың гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерин диледим).

ЧААРТЫНАРЫ ХЕРЕК

Амгы үеде коммунистиг партиниң катан тургустунарының айтырыы орта билдинмейн турар. Оон дүшкенин-биле холбаштыр бөдүүн коммунистер чүү болап турарыл? Дыка хөй кижилер компартиниң орнунга чаа партия тургустунар ужурлуг деп бүлүрелдиг. Шак ынчаар санап турарларның бирээзинге Барыын-Хемчик районунуң Эрги-Барлык школаының директору Маадыр-оол Дооваевич Саая хамааржыр. Черле ынчаш ниити тургустунган байдал дугайында бодунуң кезек бодалдарын ол бистиң корреспондентивис Надежда Эргепке чугаалап берген.

— Төөгү эртемин школада башкылап турар мен. Амгы үеде дыка берге апарган чүве-дир: төөгү номнарында бир ангы бижээн, амыдралда бир өске. Бодум партия, совет, профэвилел ажылдарынга-даа элээн хөй чылдарда ажылдап чордум. Ажыы-биле чугаалаарга, компартиниң ниитилелге сөөлгү үеде ролюнуң кескүзү-биле кудулаанынга хомудап, бодумну 1989 чылдан бир хүндүлээр безин хөнүм чок болуп турду. Аталдары чок калган чүвени чонга чеже-даа сыгаарга, оон дээштин бар эвес.

Ам мен бодап турарымга, компартиниң орнунга аталдарлыг өске партия херек. Оон бөшка ажыл-агый чорудары бергедеп турардыр. Чонуун чырыдыышкын ажылы шуут ат болур деп барды. Кижилерни канчап өөредирил, кижизидерил? Бо айтырыгларны чаа партия өскелер-биле кады шиитпирлежир ужурлуг. Коммунистиг партияны, ажыы-биле чугаалаарга, оон Төп Комитеди чипкен. Бөдүүн коммунистерге чүү боор, өске бүгү кижилер-биле дөмей-ле ажылдап чыткан, бо-ла.

Бистин партия рескомунуң ролю шуут кудулаан турган. Август айда эрткен өөлчег чок сессияны телевизордан төндүр көрдүм. Аваа Ширшин дарга колдуунда чүгле бодун агартынып чүве чугаалады. Черле ынчаш республиканың удуртукчуларындан бодун чогуур эки деннелде Ш. Д. Ооржак ап чоруур-дур. Оон чугаазынга аажок таарыштым.

Чеже-даа партия солуннары турган болза, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны чүге дужүрүп турган чүвел? Мен аваа черле удур кижи чордум. Канчаарга-даа олар чоннуң информация алыр солуннары болгай. Солуннар үнмейн турда, бистер «ынча дээн, мынча дээн» деп душ болган дамчыыр медээ дыннап турдувус.

Черле ынчаш бистиң Тыва республика бот-догуннаан чүве болганда, бот-башкарнып ажылдаары чүтүл. Чежеге дээр сонгаарны өттүнүп кээр улус бис? Эрткен соңгулдаларда ажыл чорудуп тургаш, дыка-ла хичектенген бис. Соңгулданы Тывага таарыштыр канчап тургузуп ап шыдавас чүвел? Ыяап-ла Москваны олчаан өттүнгеш турар.

Ам партия ажылындан хосталган хөй улус бар-дыр. Оларның арызында билигмергежилдиг кандыг кижилер чок боор. Чамдыктары партия ажылдакчыларын шуптузуп бактаксаар, куду базарын бодаар. Ол шын эвес чүве-дир. Партия ажылдакчылары чораанарны моон соңгаар шын турушка тургузуп, оларның арга-дуржулгазын чөптүг ажыглаай. Бистер, тывалар, Россияны хөй өттүнүп-ле, «партократтар» дээн чижектиг үен-даян сестер ажыглап туруп берген бис.

Мен ам школа директору кижи болганымда, бодумнуң бергелеримни, айтырыгларымны база чугаалаар бодап тур мен. Суурда чаа школа тудуп эгелээш, ону ара каапкан. Ам ону кым тудуп турары шуут билдинмес. Үш каът кылдыр көрүп каан школаны ам мырыгай ийи каът кылдыр төлевилелин эде көргеш, тудуун хаап кааптар дей берген. Школаны туттурарының чагыкчызы совхоз хирезинде, ону төндүр кылдырып алырынче кеңгүс кичээнгей салбайн турар. Амгы үеде эрги школада ийи өөлчегде 600 ажыг өөреникчи кичээлдеп турар. Боттарывыс шаа-биле чамдык айтырыгларны шиитпирлеп келдивис. Чижээ, аъш-чем айтырыы бергедеп келген үеде узаткан хүн бөлүктерин 8 чедир ажыкташ, хүндүскү үеде 100 ажыг уругну чемгерип тур бис.

Уруг-дарыг кижизидилгезиниң айтырыгларын чүгле школа эвес, а бүгү ниитилел шиитпирлежир ужурлуг. Маңаа хөй-ниити организациялары ажылын чаартканы, чаа ёзу-биле ажылдап көөрү күлешчиг. Чаа партиниң чүгүла сорулгазы база аваа дүжүп, келир үеним салгалын төлептиг кылыр кижизидер херекке эгелекчи болгаш идепкейжи чоруун көргүзери деп бодаар мен.

Телевидение

Понедельник

ОКТЯБРЬ 7
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «Даш чечек». Мультфильм. 8.30 ТМА. 8.50 Концерт. 9.45 Уругларга фильм. 11.50 Футбол допчулалы. 12.20 «Исфара — мастерлер хоорайы». Телефильм. 12.40 «Ынак эвес болзуңза, дыннава». 13.45 Мультфильм. 13.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.00 ТМА. 15.15 Кыска метражтыг уран-чечен телефильмнериниң баштайгы көргүзүү. 16.30 Н. В. Гоголь. «Кадайланыышкын». Фильм-шиниң баштайгы көргүзүү. 18.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.10 Мультфильм. 19.20 «Фонтан». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.35 «Ыры-91». 22.40 — 23.45 Техчапсар. 23.45 Аар атлетика. Делегей чемпионады. 00.30 Автор телевидениези. 02.15 — 03.30 Концерт (АКШ).

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Бистиң садывыс. 8.50 «Ноканың мультаян-чоруу». 9.40 Бурунгу Элладаның танцылары. 10.00 «Мээн ынак театрым». 11.00 «Бүгүн боданып көрээлиңерем». 11.30 Информастыг коммерция телепрограммазы. 12.00 Барымдаалыг фильм. 12.55 Хостуг хүреш. Делегей чемпионады.

ТТ дамчыдылгалары

14.25 Баскетбол талазы-биле АКШ-тың чемпионады. 15.25 Л. Бетховен №7 симфония. 16.10 Мультфильм. 16.20 Футбол талазы-биле Европа чемпионады. Херээженнер ойнаар. 16.55 «Ассоль». Уран-чечен телефильм. 18.00 «Эстрада көрүнчүүнде». 19.00 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 «Исламның эзи келгени». 21.10 Россияның телетеатры. Ф. Достоевский. «Ойнакчы». 21.55 «Ажыы чок чүве». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 «Ажыы чок чүве» (уланчызы).

ТТ дамчыдылгалары

00.20—02.55 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

Вторник

ОКТЯБРЬ 8

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртек». 9.05 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.05 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы (Италия). 11.40 Барымдаалыг фильм. 12.00 ТМА. 12.20 «Биржалардан медээлер». 12.35 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның улустарының притчалары. 12.40 — 13.30 «Суг кырыына цирк».

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Өске хоорайга чаашкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.25 «Котовасия». Мультфильм. 16.50 «Чемпионнар-биле кады». 17.05 «Уругларның музыка клуву». 17.50 Телеочерк. 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 Политиктиг диалогтар. 19.25 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы (Италия). 21.00 Информастыг программа. 21.40 Киносерпантин-класс. 22.20 «Биржалардан медээлер». 22.40—23.40 Техчапсар. 23.40 ТМА. 23.55 Музыканың келир үеви. 00.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 01.35 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 9-ку дамчыдылга. 01.55 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги сериязы. 03.30—04.10 «Эстрада вернисажы».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.15 Ритмниг гимнастика. 9.45 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 10.15 Орус культура дугайында беседалар. 4-кү дамчыдылга. 11.00 «Ажыы чок чүве». 13.00 «Александровские Цветаевалар эрткен чайы».

ТТ дамчыдылгалары

13.25 «Чөрүлдээлиг байдал». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.30—15.30 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

• • •

17.15 Телефильм. 17.25 Томск телевидениезинин программазы.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Шеамбренияже аянчорук. 18.55 «Айтырыглар болгаш харыылар». 19.20 Медээлер. 19.25 «Эки-вер!». Информастыг программа. 19.55 Чарладдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удукар, чаштар!» 20.35 «Конга азар суургазыдан». 20.50 Барымдаалыг фильм. 21.40 «Чүү көре-дир мен, ол дугайында ырлаар мен». 22.25 «Дээди эрге-чагыргага четтим...» 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20—00.20 Барымдаалыг фильм.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.25 «Дириг амытаннар аймаа». 19.10 Коллаж. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чоон чүк».

Среда

ОКТЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Чемпионнар-биле кады». 9.20 «Уругларның музыка клуву». 10.05 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 11.50 Телерадиоконкурстуң лауреады С. Горшунов ырлаар. 12.00 ТМА. 12.15 Делегей рыногунче дулгуур. 12.45—14.00 Барымдаалыг телефильм.

• • •

15.00 Мультфильм. 15.15 «Өске хоорайга чаашкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Бистиң садывыс. 16.35 «Хуулгаазын папаха». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.54 «Биржалардан медээлер». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «Партнер». 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 Парламент дневниги. 21.55 «Алексей». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 22.45 — 23.40 Техчапсар. 00.30 ТМА. 00.45 «Депшиниринин аргалары». 01.00 «Музыка болгаш мода». 02.00 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 03.45 — 04.35 Балет кежээзи.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 9.55 Авторлар программалары. 10.30 «Булактар». 11.00 «Дээди эрге-чагыргага четтим...» 11.30 «Хаанныг ол күрүне кайдал?» 12.20 «Исламның эзи келгени».

ТТ дамчыдылгалары

12.55 «Чөрүлдээлиг байдал». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.00 Томск телевидениезинин программазы 15.00 — 15.30 «Объектив».

• • •

17.10 «Ырлар дамчыштыр найырал...» 18.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.35 Уругларга фильм. 18.45 «Чечен мени...» Кызылдың уран чүүл училищезинин Г. Шагдыр баштаан чогаадыкчы аныяктары киржип турар. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарладдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удукар, чаштар!» 20.35 А. Сокуров. «Орус элегия». 21.05 Музыка коллекциязы. 21.30 «Юозас Мильтинис театрының дугайында монологтар». 23.00 Медээлер 23.20 Фил Донахьюның программазы.

ТТ дамчыдылгалары

00.10 — 01.40 Евгений Евстигнеев-биле ужуражыышкын.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.35 Коллаж. 18.40 Россияның парламент медээчизи. 18.55 Совет уран чуруга америк журналистерниң көргени-биле. 19.55—20.00 Реклама.

Четверг

ОКТЯБРЬ 10
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Эа». 9.35 Барымдаалыг фильм. 10.05 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 11.45 Чугула репортаж. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 «Алексей». Барымдаалыг телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 14.10 Р. Идрисова биле Г. Фазуллин ырлаар. 14.25 «Телемикст». 15.10 «Ольшанскийниң кара шивээзи». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.15 Музыка шыжамыры. 17.15 Мультфильм. 17.25 Ажык чугаа. 18.10 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.20 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Парламент дневниги. 21.55 ИХМ-ниң медээлери. 22.10 Телетаныжылга. 22.45 — 23.35 Техчапсар. 00.25 ТМА. 00.40 «Эргежок чугула таварылга». 01.40 Епископ В. Роддянко-биле беседалар. 10-гу дамчыдылга. 02.00 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы. 03.40 — 04.25 «Рампаның өске талазында».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.50 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.20 Фильм-концерт. 10.00 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 11.25 Барымдаалыг фильм. 11.35 Ретушь чокка. Г. Бурбулис.

ТТ дамчыдылгалары

12.25 «Маңаашкын». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.45 Ритмниг гимнастика. 14.15—15.15 «Ырлар дамчыштыр найырал...»

• • •

16.15 «Черниң хевири». Хөй сериялыг эртем-тайылбырлыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 3-кү сериязы.

КЫЗЫЛДАН

17.20 Мультфильм. 17.45 В. Кек-оол. «Хайыраан бот». Тыванын хөгжүм-шин театрының артистериниң киржилгези-биле бижиткен телешин. 2-ги кезээ. 18.45 «Кадыг мертон». Театрның 56-гы сезонунуң ажыдыышкыны. 19.15 «Эки-вер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарладдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Концерт. 20.50 Тараачыннар айтырыы. «Черни чаартыры». 21.25 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.55 «Ажыы чок чүве». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер 23.20 «Ажыы чок чүве».

ТТ дамчыдылгалары

00.20 — 01.40 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.20 Н. Гнатюк ырлаар. 18.00 Мультфильм. 18.15 Ретушь чокка. Г. Бурбулис. 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Пятница

ОКТЯБРЬ 11

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Мультфильм. 9.25 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.00 «Эргежок чугула таварылга». 11.00 «Музыка болгаш мода». 12.00 ТМА. 12.15—13.45 Н. В. Гоголь. «Кадайланыышкын». Фильм-шин.

• • •

15.00 Мультфильм. 15.15 «Ольшанскийниң кара шивээзи». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Бистиң садывыс. 16.35 «Хуулгаазын папаха». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.54 «Биржалардан медээлер». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «Партнер». 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 Парламент дневниги. 21.55 «ВиД». 22.50—23.30 Техчапсар. 01.50 ТМА. 02.10 — 04.25 «Ачы-буянныг Марта». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.00 Англи дыл. АКШ-тың от-буле альбому. 9.30 Кижи. Чер. Октаргай. 10.00 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 11.40 П. Демстр. Цыган ырлар.

ТТ дамчыдылгалары

12.00 «Маңаашкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.15 Евгений Евстигнеев-биле ужуражылга. 14.40—15.10 Танцы.

• • •

16.45 «Аян-чорукчулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

17.15 В. Кек-оол. «Хайыраан бот». Тыванын хөгжүм-шин театрының артистериниң киржилгези-биле бижиткен телешин. 2-ги кезээ. 18.40 Медээлер. 18.45 «Тыва телевидение чалап тур». Аныяктарга видеоканал. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарладдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Ю. Башмет болгаш оон камерлиг оркестри. 2-ги фильм. 21.30 «Конга азар суургазыдан». 21.45 Политиктиг программа. 22.10 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 С. Мрожек. «Ажык далайда». Шин. 00.05—01.05 «Рок монстрлары» Москвада.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.45 И. Антошко ырлаар. 18.20 Мультфильм. 18.25 Будуруулгечи чорук болгаш чанчылдар. 18.40 Коллаж. 18.45 Хууда бодал. 19.00 Барымдаалыг фильм. 19.40 Россия парламентиниң медээчизи. 19.55—20.00 Медээлер.

Суббота

ОКТЯБРЬ 12
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Концерт. 7.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 7.25 «Бичин оңнуктерниң ужуралдары». 1-ги, 2-ги сериялары. 8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Эртенги хөглүг программа. 9.15 Чарлаттынмаан аянчорук. 9.45 «Бурда модели» көргүзүп тур...» 10.15 Кадыкшыл. 10.45 «Дириг амытан-нар аймаа». 11.30 Фольклор талазы-биле делегей фестивали. 12.30 Мультфильм. 12.45 «Дем каттыжылга» видеоканал. 14.45 ТМА. 15.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.50 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 17.20 «Москва Кремли». 6-гы фильм. 17.50 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 18.00 Москва баледи дошта. 18.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.40 «Оваарымчалыг, четкерлер-дир». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Парламент дневниги. 21.55 «Төрээн чуртка мөгейиннер». 23.00 Футбол. 01.00 «Беш кадр». 03.15—04.25 «Театр апгажементизи...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Телефильм. 8.45 Балеттиң өскерткен хевири. 1-ги кезээ. 9.15 «Ырлавыдам, казах». 9.45 Уругларга театрларының делегей фестивали. 10.15 Хөглүг программа. 11.05 Мультфильм. 11.15 «Кадар он биир» видеоканал. 13.15 Барымдаалыг фильм. 14.15 «Үндезиннерин көөр херек». 14.50 Хууда бодал. 15.05 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 16.45 Арыг хөлүкте бажың. 18.25 Барымдаалыг фильм. 19.45 Музыка коллекциязы. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 20.45 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 21.30 Уран-чечен фильм. 23.00 Медээлер. 23.20 Росмузимпорт.

ТТ дамчыдылгалары

00.20—01.50 Телешин.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 13
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмниг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.05 «Эртенги сылдыс». 12.05 «Аян-чорукчулар клуву». 13.05 Кезээ-ден дамчыдылга. 14.05 Чаа салгал шилип ап тур. 15.05 ТМА. 15.20 «Ынчаар чуртта-нар бодбас». Уран-чечен публицистиг фильм. 17.35 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның улустарының притчалары. 17.40 Делегей панорамазы. 18.25 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 19.15 Чогум кымыл ол. 20.40 Эстрада концерти. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Дескени-ле дээре». Уран-чечен фильм. 23.05 «Эки-дир». 01.40—03.00 Спорт дугайында теленезээ.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Зарядкаже, чыскаалыынар! 8.15 Мультфильм. 8.30 Балеттиң өскерткен хевири. 2-ги кезээ. 9.00 «А. Рыбниковтуң подвалдары болгаш дээр-дегери» 10.00 Уругларга болгаш ада-иелерге дамчыдылга. 10.55 Барымдаалыг фильм. 11.55 Биллинмес Россия. 12.25 «Тристана». Уран-чечен фильм. 14.05 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 15.45 «Оларның эзи кирип келир бажыны» 16.15 Д. Разумовская. «Эргим Елена Сергеевна». Шин. 18.25 Россияның энциклопедиязы. 18.30 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 19.15 Россия парламентиниң медээчизи. 19.30 В. П. Соловьев. Седой. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 «К—2» көргүзүп тур. 21.20 Музыка коллекциязы. 21.40 Телекөвүрүг. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 00.15 Ыныктыг болгаш мөнге. 00.35 «Черниң алдыгы кезээ». Экология айтырыгларының дугайында дамчыдылга. 01.05 —02.05 Джаз-тайм. (капсырылга).

Дүмбүрзектиң судалы

ВОЛЬСКИЙ АМЕРИКАНЫ САГЫНДЫРЫП ТУРАР ВАШИНГТОН. ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйы тодаргай эргелеп башкарар талазы-биле комитет удуртукчузунуң оралакчызы, ССРЭ-ниң Эртем-үеттүр эвилелиниң президентизи А. И. Вольский Вашингтонга чеде бергеш, медеглел кылган. «Американың Каттышкан Штаттарынга келгенимнин кол сорулгазы — Совет Эвилелиниң садыг-экономиктиг харылзааларны кылырындан корткан херээ чок деп америк администрацияны болгаш АКШ-тың конгрезин сагындырары болуп турар» деп, ол чугаалаан. Маанаарының туружун ээлээрин АКШ уламчылаар болза, совет рынокту Американың Каттышкан Штаттары чидирер апаар ийик деп, совет телеэлекчи медеглээн.

ЮГОСЛАВИЯДА БАЙДАЛ БЕЛГРАД. Чуртта эң чугула айтырыгларны, ылангыя национал черүлдээлерни соксадыр дугайында айтырыгны чугаалажып көөрүбилер Югославияның Федеративтиг Социалистиг Республиказының Президиумунуң хуралын эрттирери планиатынган. Ынчалзажок Президиумнуң даргазы Стипе Месич Югославияның дээди органының ажылынга киржиринден мурнуку хевээр ойталап турар. Хорватияда байдал ам-даа эн-не дүшкүүрлүг болуп артышаан. Сербияның болгаш Хорватияның чепсектиг отрядтарының аразында тулчуушкуннар үргүлчүлеп турар. Югославияның улусту армиязының казармаларынче халдаашкыннар уламчылавышаан. ССРЭ-ге бүдүрген боо-чепсектерни болгаш шериг техниказын Югославияда хамаатты дайынның фронтуларында калбаа-биле ажыглап турар апарган.

Сербилерниң болгаш хорваттарның аразында национал черүлдээлерниң уржуунда кыптыгып үнген хамаатты дайынның фронтуларында хөй кижи өлүп, балыгланып, хоорай, суурлар үрелип турар.

Югославия. «Чаңгыс минутадан оон ийи чедир» деп лозунгун алаа-биле чыскаалдар Югославияның хөй районнарынга болуп эрткен. Акы-дуюма өлүржүр дайынны соксадырын болгаш тайбынны чуртка катап тургузарын чыскаалдарының киржикчилери негээп, «Дайынның орнунга чугаалажышкынларны кылыр», «Кижилер кырлып турда, а силер холду сула салгаш, аваа олурып турардыр силер», «Тайбынны — доп-дораан катап тургузар!» — мындыг лозунгларны болгаш кыйгырыыларны холунга туткан хөй өөр чыскаалганнар ЮФСР-ниң президентизиге, чурттун парламентизиге, республикаларының удуртукчуларынга келгеш, негодеяны кылганнар.

ЧУРУКТА: чыскаалдың аныяк херээжен киржикчизи Загреб хоорайның кол кудумчузунга келгеш, тайбын дээш тейлеп турары.

Рейтер — СЭТА-ның телефотозу.

ГАИТИДЕ ШЕРИГ ЭРГИЛДЕЗИ ГАВАНА. Карибе далайда 5 миллион ажыг, колдуунда негр чурттакчылыг, француз дылдыг бичин күрүнеге чоокта чаа шериг эргилдези болган түнелинде чуртту дурум ёдуулаар чазаан болгаш президентизи Жан-Бертран Аристидти дуйурген. Гаитиниң чепсектиг күштериниң чиигине штабының начальниги Рауль Седра медеглел кылган болгаш чуртту халаптан камгалап алыр дээш армия эрге-чагырганы холга алыр ужурга таварышкан деп чугаалаан.

ОН ДӨРТ ПАЛЕСТИННЕРНИ БАЛЫГЛААН КАИР. Израильге эжелеткен Иордан хемниң оң талакы эринге болгаш Газа секторунга израиль полициянын база палестиннерниң аразынга месилдежишкиннер сөөлгү хүннерде болган. Оон түнелинде он дөрт палестиннерни израиль полицейжилер балыглаан деп, «Аш-Шарк аль-Аусат» солун дыннаткан.

ЗАИРДЕ БАЙДАЛ КИНШАСА. Төп Америкада 26 миллион чурттакчылыг база француз дылдыг Заир Республикага сөөлгү хүннерде корум-чурум чок шыгыы болуушкуннарның түнелинде чуртту премьер-министринге эрге-чагырыгга удурланышкак турган куштерниң телеэлекчизин томуйлаан сөөлүнде байдал чоорту экижип турар. Заирниң президентизи Сесе Секо Мобутуну Американың Каттышкан Штаттары деткээн дээш америк администрацияны чаа премьер-министр шыгыы буруу шапкан. Заирниң амгы президентизин деткиир дугайында айтырыгга хамаарыштыр бодунуң туружун Франция ам-даа тодаргайлаваан.

ИРАК ЯДРОЛУГ ДАЙЫНГА БЕЛЕТКЕНИП ТУРГАН БАГДАД. Каттышкан Нациалар Организациязының эксперттери Ирактың ядролуг күчүзүнүң дугайында чажыт хөй санныг материалдарны, медээлерни, планнарны тыпкан болгаш ханызыбиле өөренип көргеш соолунде мындыг түнелди кылган: ядролуг дайынны эгелээринге Ирак, оон президентизи Саддам Хусейн белеткеним турган. Ирактың ядролуг ажылдап кылыышкынары Барыын чук чурттарында байдалдан безин артык шынарлыг болган. КНО-нуң эксперттери ниитизи-биле беш мун арын документилерни Иракты чажыт шыгкамыр болгаш кадагалаашкын черлериниден тыпкан. Эксперттер Багдадтан Нью-Йоркче чоруулар.

(СЭТА).

ЧАРАШ КАРАМ

Хөөрежип чугаалашкан санымда-ла
Хөглүг-баштак бүдүжүүну чаптай бээр мен.
Эъдим-ханым чымырадыр сула чаңнаар,
Эрес-тир сен, орлан-дыр сен, чараш карам.
Дозуларган характарың оттарынче
Дорт-ла көргеш, таалалга алзыптар мен.
Хүлүмзүрүг ыпкан арның херелденип,
Хүн дег чырып, чүреккейим чылыдып кээр.
Сеткилимче чоок болгаш эргим-дир сен,
Сенээ ол дээш ынак-тыр мен, бүзүреп көр.
Ынакшылым шынчы сөзүн берип тур мен,
Ынаныштыг ажың боор мен, чараш карам.

Аяс САНЧЫЙ-ООЛ.

Концерт репертуарынга

ЭДЕГЕЙНИҢ КОЖАҢНАРЫ

Уруг:
Олбук ышкаш шыпа, шык-тыт
Ойнап өскен Эдегейим,
Ой-кыя чаңнагылаар
Омак-хөглүг кызы-ла мен.

Оол:
Шынаа шыгы, хөлбек оъду
Сырып каан дег Эдегейниң
Сырыңналдыр сыгыртыптар
Чылгычызы оглу-ла мен.

Уруг:
Артыы шады кадар оттуг
Аржаан суглуг Эдегейниң
Арбын көвей малын чалаар
Ажыл-ишчи кызы-ла мен.

Оол:
Эртен эрте хектер, куштар
Эдип чаржыр Эдегейниң
Хөрек-чүрек куюмналдыр
Хөөмейлээр оглу-ла мен.

Уруг:
Хажыызында делгем шаттыг
Кадар оттуг Эдегейниң
Каш чүзүн малын чалаар
Кадарчызы кызы-ла мен.

Оол:
Хаатыдан хана чазаар
Калбак баткан Эдегейниң
Каш янзы аян тудар
Каргыраажы оглу-ла мен.

Уруг:
Белдириңде эмзиг оттуг
Фермалыг Эдегейниң
Бежен-алдан саанын сагжыр
Мергежироэн кызы-ла мен.

Оол:
Хоор-сарыг тараа чалгаан
Хову, шөлдүг Эдегейниң
Ховар кежээ атка кирген
Комбайнержи оглу-ла мен.

Уруг:
Улуг дааның эртинезин
Узуп сөңнээр Эдегейниң
Улуг ижин чаарты берген
Ураң мастер кызы-ла мен.

Оол:
Дааның дүгүн узуп сөңнээр
Даглыг байлак Эдегейниң
Талыгырдан шинчип кааптар
Дагжы мастер оглу-ла мен.

Иелээн:
Күзүнгү дег чайынналган
Хүнүнээректиг Эдегейниң
Үүле-хөрээн демниг кылчыр
Үлегерлиг салгалы бис.

Сарра КУУЛАР.

Шоодуглар, анекдоттар

ДҮК ПЛАНЫ КҮҮСЕТТИНМЕС БООР

Хрущев мурнакчы хаван азыракчызы хөрээжен кижи-биле чугаалажып тура:

— Бо чылын эът планын чайлыг-ла ажыр дужаардыр силер аа—дээш, оон кончуг семис ужазын часкаылаан.

Хаван ажаакчызы тура:

— А дүк планы күүсеттинмес боор—дээш, Хрущевтүн тас бажын суйбап каан.

КЫМНЫҢ ООРУ КОНЧУГУЛ?

Американың президентизиг биле Хрущев оор-сук дугайында чугаалажып олурда, та чүге-ле ийик, оларның аразында маргылдаа үнүп келген. Чурттарның баштыңнары оорларын мактап эгелээннер.

— Бир эвес бистиң чунар-бажыңывыска чунар болзуңза, сээн ырыктаажындан бээр оорлап алгаш баар — деп, Американың президентизи мактанган.

— Кай, шынап-ла бе? — деп, Хрущев хөөктүрген.

— Бүзүревес болзуңза, шенеп көр даан —деп, Американың президентизи чугаалаан.

Хрущев чунар-бажыңнап чорупкан. Американың оорлары ылап-ла, Хрущевтүн ырыктаажындан бээр оорлап аппарып-тырлар.

Анаа Американың президентизи амыраш, сээн оорларының кайы хире мергежилдиин, дараазында чеде бергеш, көөр мен дээн.

Хрущев чанып келгеш, совет оорларның бедик мергежилдиин бадыткаарының аргазын тып чадап каан. Американың президентизиниң ужуп кээр хүнү келген. Хрущев боданмышаан. Ажылдаар өрээлиниң соңгазындан көрүп турарга, «Запорожец» маннап эртип чыткан. Хрущевтүн сагыжынга кажар бодал кирип келген. Ол «Запорожецти» достуруп алгаш, ону мунупкаш, Американың президентизин уткып чорупкан.

Американың президентизин «Запорожецке» олурутып алгаш, Кремльче чоруп ора, машинаның моторун бүдүү өжүрүпкеш, Хрущев оон мурнуку каподун ажып көргеш, халактап-хилектеп-ле үнген.

— Чүү болду?—деп, Американың президентизи айтырган.

— Халдып олурувуста моторну оорлап аппарган ышкажыл—деп, Хрущев харылаан.

СОЛЧУП АЛГАН

Чапаев биле Петя актардан дезип чоруп органнар. Орукта чаңгыс терек кожаа берген турган. Чүү-даа болза, аныяк кижи болгаш, Петя теректиң бажынче үне халый берген. Назыны арай улгады берген кижи болгаш, Чапаев үнүп чадап чыдырда, актар ону тудуп алгаш, эттеп-ле эгелээннер. Чапаевти эттээр дээш актарның мырыңай шаа төнүп каан.

Оларның бирээзи:

— Дыштанып, аштанып-чемненип алыылыңар —дептир. —Оон уламчылаар бис.

Актар чемненип олуруп алганнар.

Чапаев:

— Петя, солчуп ап көрээли —деп чугаалаан. —Улаштыр эттээр болза, өлүп каар чыгыы-дыр мен. Сен аныяк кижи шыдажыр боор сен.

Петя биле Чапаев солчуп алганнар. Чапаев терек бажында а Петя Чапаевтиң орнунда.

Актар дыштанып алгаш, дедир чедип келгеннер.

Оларның бирээзи Петяны бир тепкеш:

— Моңу чеже эттээр боор. Терек бажында олурарын эттээр-дир — дээш, салаазы-биле имнеп, — Че, бээр дүш—деп, Чапаевти кый дээн.

ЭМНЕДИП АЛЫҢАР

Кыдат Улус Республиканың Шеньян хоорайында Ляонин академиязының улусчу кыдат медицинаының специалистери ине болгаш массаж-биле эмнээшкиннерни чорудуп турар. Олар дараазында аарыгларны эмнээр: үүс аарыглары, периферия, нерв системаазының, баш аарыглары, куян болгаш невроз аарыглары, улуг үглеревээн чигир аарыы, үре чок чорук, ижин-шөйүндүүн гастриди, бронхит, тыныштаар аарыг, уйгу келбестээри, энурез кулак аарыы, диффуз-хоранның зоб, импотенция, башмаанын хан эргилиишкини үрелгенинин уржуктары.

Хүлээп алыышкыннарны Политиктиг чырыдыышкын бажынында эртенгинин 9 шактан кежээкинин 18 шакка чедир чорудуп турар. Ол бажынның 3-кү каъдында, Дүштеки чемненилге чапсары 12 шактан 14 шакка чедер.

Массажтаарының бир сеансызының өртээ 15 рубль. Эмнээринин курузу — 10-20 сеанс.

Эмнедирин күзээннерни дүрген келириңче чалап турар. Кыдат эмчилер бистин республикага 1991 чыдын декабрь 15-ке чедир ажылдаар.

Тайылбыр алырда 3-51-47 телефонну ажыглап болур.

АШАКТАРЛЫГ КЫСТАР

● Новелла ●

Дүш сооңда шериг чоруур үе-чергеэ ооларны үдээр дишкен кыстар аразында бир-ле ыдыктыг чажыттарын солчуп, эп-найыралдыы аажок, кудумчуга коскүлеңнеп, ынай-бээр базып турганнар.

Бичии суурга ыңдыг-ыңдыг чүве чыдар эвес, чурттакчыларның чугаазы-биле алырга, бо базып чоруур кыстар шагда-ла дүштуктарлыг келин кыстар-дыр ийин.

Сайдаштың кыс дүнмазы бешки классчы, аксы дөспес Сайзаана угбазындан айтырган:

— Урана суглар ашактарын шеригже үдээрлери ол бе, утбай?

— Ойт. Ол чүү дээрин ол? Кымнар ашактарлыг чүвел?

— Авам силерни ашактарлыг кыстар дээр чорбадыве. Чүге чажырар улус силер?

— Чаңгыс классчыларын үдевейн каңчаар.

— Ол-дур. Ол-дур!

Сайдаш чугаалаар чүве тыпшайн баргаш, хейде-ле артыкы өрээлде телевизор көрүп олурган авазын кыйгырган:

— Авай, ава-ай! Маңаа келем. Бо Сайзаанаңны көрем. Ашак-ушак деп алган. Өреникчи кижи үен-даян чүве доктаадып алган—дээш, авазынче уткуштур баскан.

— Чүү дээр кижи-дир? —деп, авазы урутларының чугаазын дем-не дыңнаан хирезинде, билбэчеңнеп айтырган.

— Мээн эжим Урана суглары ашактарлыг кыстар-дыр, дүштуктарын шеригже бөгүн үдээрлер-дир — деп, Сайзаананың аксындан үнмээн сөстерни немей тыртып алгаын бөду билбээн.

— Ол чүү чүвел, Сайзаана? Улуг угбаларын ынча дивес чоор. Оналган барып кыл, кызым—дээш, авазы уруушун хавааинче чыттап каарга, Сайзаана оналга кылыр кижи боop, столче бар чыда, «ашактыг кыстар», «ашактыг кыстар» деп аңар химиренгилээш, бүдүү каттырып каарга, авазы-даа угбазы-даа чемелевес ышкаш болган.

Сайзаана төрээн дылга оналгазын кылып олура, угбазы Сайдаштың болгаш оон өөрү Урана суглардың ашактарлыг кыстар апарганнарын бир-ле дугаарында шыны-биле чугаалаанына чоргаарланып олурган.

Монтуш ДОРЖУ.

ЧЫЛАННЫҢ ХОРАНЫ КАЙЫ ХИРЕЛ?

Чылан хорашының эм шынарларынга кижи могейбес арга чок. Делегей рынокунга ол хоран алдын ортектиг саиажылгада болгай. А чүгле чаңгыс грамм хоранны «саап алырынга» адак дизе 100 чылан херек. Новосибирскиниң чылан өстүрер черинге эрткен чыл дыка дужуттуг болган. Ында 8 мүн соястаарлардан бир литр ажыг хоранны алган, ол дээрге мурнунда чылдааазынга бодаарга, ийи катап хөй. Соок кештиглерни эки ажааганының түннели ол болган.

А бо чылын оларның чеми шуут тулган эки. Казахстандан тудуп эккелилээр пага эъдин болбаазырадып берип турар. Ажыктыы дораан илден —баш саны ол-ла хевээр турда, саалда бүдүн чартык килограмм четкен. Оон аңгыда 2500 хире чылан ооларды база немешкен. Оларны ажык черге азырап өстүрери көрдүнген.

ЧЕЖЕ ДЕП БОДААР СИЛЕР?

Чүгле чаңгыс Москвада эң хөй —миллион ажыг рубль—өнчүг-хөрөнгилиглерниң саны 2500 чедип турар. Миллионерлерниң ортумак чижек назыны —20-ден 55 хар чедир. Оларның 75 хуузу дээди эртемниг. 15 хуузу оон мурнундагы ажылчыннар. Ниитизи-биле кол кезии — эртем-техниктиг адырның ажылдакчыларындан үнген боop турар.

Аныяк совет миллионерлернин үш кол хевирлерин социологтар ылгап көрген. Бирги хевир —оон мурнунда албан-дужаал ээлеп чорааннар. Оларның ажылчорудулгазының колдаан адыры —садыг-наймаа, солчулга талазы-биле дуза чедирери компьютер адыры, делегей туризми.

Ийиги хевир —хууда күш-ажылчы ажыл-чорудулга дугайында база кооперация дугайында хоойлуларны хүлээп алганының соонда шимченип эгелээннер.

Үшкү хевир —оон мурнундаазы дег, бүдүү ажыл-чорудулга кылыр янзы-бүрү кижилер. Оларның колдуу улуг назылыг.

Миллионерлерниң хүн бүрүде чарыгдалдарының дугайында айтырыларга харыы алганыдан сан-түннер: оларның хөй кезии бир айда бир кижите онаштыр аъш-чемге 1000 рубльди чарыгдаар. Аъш-чем продуктуларын рынокта, идик-хептн колдуундала коммерция магазиннеринден садып алыр. Янзы-бүрү оюн-тоглаа, хоглээшкиннерге олар ай санында 2500 хирени үндүр октаар. Миллионерлерниң чүгле 30 хуузунуң кадайлары ажылдавайн орар. Хөрөнгитеннерниң 33 хуузу арага шуут амзавас, 35 хуузу ресторанларга барык хүннүң баар, чүге дээрге ажыл-херек ол чок болза бүтпес.

Совет миллионерниң хүнде ортумак ажыл шагы—13 шак.

38 КАТАП...

Кыдатта Чжедзян провинцияның бир чурттакчызы чоокта чаа 102 харлаан. Ол бодунуң чурттап келген бо үезинде 38 катап кадайланган. Бо провинцияның чурттакчылары узун назыныың болгаш омак-сергээниң талазы-биле кайгамчык ылгалдыг. Узун назынылларның 30 кижиниң бирээзи-ле, ортумаа-биле 15 удаа кадай алган.

ДҮЖУТКҮР ХҮЛ

Кыдат тараачынар ботларының ажылгыры болгаш чаныш-сыныш чогу-биле алдаржаан. Ындыг болгаш оларның хол дегген чери элбек байлак сөңнээр. Гуйчжоу провинцияның ыраккы кадаа черинде тараачын Ю. Линьпо чурттап турар. Ол дыннап көрбээн элбек дүжүттү өстүрер аргалыг болган. Тараа тараан гектарындан-на 85-90 центнер дүжүтү алган. Рис болгаш ногааның дүжүттерин база эмгежокту алган. Оон мындыг чаагай дүжүт ап турарының чажыды чүдел? Үнүш бүрүзү ангы-ангы ыяштарның хүдүнге ынак. Ол янзы-бүрү культураларны тарып тура, органиктиг чемишчидилгеден ангыда, хөй чүүл ыяштарның хүдүнүн холумаан ажыглап келген.

(Солунныардан).

КАНЧААР ТЫВЫЛГАНЫЛ?

Кырган-ачам Сарыг Куулар бодунуң үезинде база бир солун кижилерниң биразын чораан. Чыргакы, Дагыр-Шемиг, Шеми чону оны Чалбак-Сарыг дижир. Ол ады-сураа алгаан ачы, боду ураң сөскүр, улус-биле шулуктеп чугаалажыр, кончуг баштак чаныыт. Ол үениң кырганнары:

— Кырган-ачаң үжүк-бижик билир чораан болза, чогаалчы болур кижи-дир ийин — деп, турганнарын каш-даа удаа дыңнаан мен.

— Кырган-ачам «контрлап» база четтигипкен. Ол үениң дарга-бошкаларын арай дыңдыг шулуктеп шүгүмчүлээш, тос чыл алган. Ол чылдарының чартыын баскаш, агарып үнүп келген. Кызылдан үнгеш, үшкү хонуунда Дагыр-Шемиге аалынга чадаг чедип келген дээр болгай. «Контр» кырган-ачавыс дээш улуг угбам, акымны школага хүлээп албаан. Ынчалза-даа олар кызыл-өтлерге улус кыдынга кыстынып чораан, боттары-ла өөренип, бижикбилиглиг кижилер болганнар.

Школага өөренип турган, чамдык ооларга «контр» оглу диртип-даа чордум. Ынчан пионерге, комсомолга кирип турумда, чамдык башкыларым дадагалзап турдулар. Эрим кырган адавыстың хөй-ле шулуктерин оон эмге-санчок салгалдары үезинде бижип ап чорбаанывыска ам кээп бажывыс «кактынып», хомудап чоруур бис. Черле ынчан өг-бүле тоогүзүнден эгелээш, ниити тоогувустү бистер, тывалар кезек үеле үттүп, дараазында салгалдарга кандыг тоогуну арттырарын ожаавайн, бодавайн чораанывыс ол-дур ийин.

Бир-ле катап кырган-ачам куулар хөлү, куулар фаминяның канчаар тывылганын чугаалаан. Ол мынчаар болган чүве-дир. Бежен чылдарның эгезинде Чыраа-Бажы чеди чыл школазынга дөртку классынга чаа-ла өөренип кирген турган мен. Оон неделяның субботада өөренгеш келириңге, авам улуг-ла дембүн долдур дүлген эът, үскен даланныг быдаа тудускаш: «Кырган-ачаңга аппарып бер, оглум»—диди. Ынчан кырган-ачам «Коммунизмче орук» колхозтуң огородун тамныылдап турган. Огород суурдан элээн ырак, амгы Сут-Бажы ферманың үстүнге, чаңгыс терек адаанга турган. Огородка чедип келгеш, бичии бодургаш-ла тейжигешпе, кырын ситен, тал-биле ыып каан кырган-ачам чадырының уунче көөрүмге, кижи-даа көзүлбес боорга, билирим морковь чалчыгажында-ла бардым. Дерт улуг морковь казып алгаш, оларны Чыргакы хемден бажын алган буганың кара суунга чуп чыдырымда:

Колхозумнуң быышкан оъдун
Холу-биле каазып оттаан
Оорну туттум, шупту көрүп
Холуң көдүр, тенек оолчук.

Мединей бергеш, он беш хире базым черде, тарымал тоорук артында дүүрге тудуп алган кырган-ачамны көрүп кагдым. Мен дүште-даа чок:

— Авам дүлген эът, далган үскен быдаа чорутту, мендир мен, оглун-дур мен, Кызыл-оол-дур мен, кырган-ачай —дидим. Кырган-ачам ол-ла чериндеп:

Оглуң мен деп авыяастаан
Оорда черле тура бар-дыр,
Ол-ла черге шимчевейн тур
Оваарыгын холуң көдүр

—деп, кырган-ачамның улам ыыгыы шулуктээнин дыңнаш, ийи холум өрү көдүрүпкеш, мөөредир ыглай-ла бердим.

Кырган-ачам ак-мак чок, мээн чанымга чедип келгеш:

Мөөредир ыглап турар,
Моомалар, инектер дег,
Опан-чипеш, эрес-шоваа
Оглум сен бе? Кызыл сен бе?

— деп, ол шулуктевишаан, көдүрүп алган холдарымны бадырбышаан, дөңгүр бажымны чыттап каарга, амна кээп оожургадым.

— Бо дээрге мээн хуумда эвес, а колхозтуң огородудур, оглум. Ону чөпшээрел чок кым-даа алыр эргеан чок. Моон соңгаар ынчанмайн чор — деп, кырган-ачамның чагыг-сүмезинге чүтле дөңгүр бажым доңгаңнадырынга өйлештим, чадырга келгеш, мээн эккелгем чемимни-даа чивейн:

— Оглум аштаан боор, чемгерейн — дигеш, чалгыяк хола пашта быдаа артыын чылды каапты. Ол аңнаарда ап чоруур дазылаганга күткаш, мекээ тутсупту. Кырган-ачамның ол быдаазының амданнының мынчага чедир утпас мен. Сактырымга оон амданныг айнызы аксымда ам-даа олчаан ышкаш болур. Ол кежээ кырган-ачамның чылыг хойнунга таалап, удуурунуң кырында чыдырымда:

— Куулар деп фамилия кайын укталганын билир сен бе, оглум? — деп, кырган-ачам айтырды. Шыныда билбезимни чугааладым. Оон ол кезек боданып органы:

— Шыяанам, шаг-шаанда бир-ле бичии хөлчүгештик чаныңга, төрел болук чурттап чораан. Күзүн куштар изиг чурттарже чаныр турар өйде, аалдар күзээр хөлчүгешке өөр куу куштар хонушаныр. Хөлду долгандыр турар аалдарның улуг, биче улузу ол куштарны чарашсынып, магадап, ырактан бараадап, өөрүп көрүп турган дижир. Куу куштар хөлду хүннүкне долгандыр ужуп-ужуп, чамдыкта мүрнүу чүкче элээн ырадыр ушса-даа, кежээнин-не дедир чедип кээр апарганнар. Шак ыпчаар бир чеди хонук эрткен. Оларны хоюспас дээш аалдарның улуг, биче кижилери чаныче бичии-даа чоокшулавааннар. Дараазында хүннүнде куулар хөлду үш долгандыр ужуткаш, арай курганмыг, чииртим эдип алгырбышаан, изиг оранче кылыйтыпканнар.

Ол кавының чоогунда бир өгнүң эзэзи хөлге чеде бээрге, кончуг улуг чаңгыс ак куу эриктен ырак эвесте, багайтыр алгырып каап, эштип чораан. Демги кижи кууну арай деп тудуп алгаш көөрге, оон бир талакы чалгынында сыныык бар болган. Оон өөрү балыгланган эжин каап чадап каш хонганнары ол чүве-дир. Демги арат кууну өөнге эккелгеш, сынык чалгынын чаткывышаан, эмнеп эгелээн. Куш ол өгге кыыштааш, чазынында шуут-ла азырал апарган. Чалгыны-даа шуут экирээн. Час келген. Куштар кээп эгелей берген. Бир-ле каан аяс хүн өөр куулар хөл кырынга ужуп келгеш, уямгылыг алгыржы бергеннер. Оон чаңгыс азырал кууну өөрүнче үндүруптерге, оларже ужуп чоруй барган. Куштар чок турган хөлчүгешке куулар ынчан чайлаанар дижир. Ол-ла хевээр ол хөлге куу куштар үзүлбестээн. Хөлду долгандыр чурттап турар арат чон ол хөлду куулар хөлү, а ону долгандыр чурттап чораан төрел болуктү Куулар деп адай берген, чүве-дир ийин, оглум — деп, кырган-ачам ол кежээ чугаазын дооскан.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин район.

САДЫГЛААШКЫН, ДЫШТАНЫЛГА

◆

Садыгларда бараанларның өртээ үрдүнче ужаткан. Аңаа чаңгыстаан улус кайгап-харап эртип тургулаар. Чаңгыс хеп садып кедерде, эвээш-ле дизе, беш-алды чүстен эвээш эвес акша херек. Өртээ улуг бараанларны чамдык улус мүн-не садып апкан бар чоруур. Херектиг эт-септи ажылдап алган акшазы-биле садып албайн. Чүгле тывылбазы кончуг.

Кызылда улустуң хөй кезии — аныяктар. Олар дыштанып, хоорайның солун черлерин эргип, оюннарга киржип, солун концерттерни көрүп, магадап олурарлар. Бо чурукта ышкаш аан.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 5

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 Орус улустуң ырлары. 7.00 Мультфильм. 7.30 Ритмиг гимнастика. 8.00 Бастың садыыс. 8.30 ТМА. 8.45 Телефильмнин баштайгы көргүзүү. 9.05 Телешин. 11.15 Хөглүг программа. 11.45 «Кампаалы грамотазы». 12.20 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 13.30 Кижиниң ёзу-чанчылы. 14.30 «Музыка киоскизи». 15.00 ТМА. 15.15 Мультфильм. 15.40 Архангельскиде музей-усадьба. 16.30 «Илья Муромец». Уранчечен фильм. 18.10 «Курүнеңнин мөнге ынакшылы. Москва Кремли». 5-ки фильм. 18.45 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмнин баштайгы көргүзүү. 15-ки сериязы. 19.10 «Силерниң арыңнарны тамыыдыр бис». 20.10 «Арыг». Уранчечен телефильмнин баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Брейн-ринг». Аныяк ооллар маргылдаазы. 22.15 П. И. Чайковскийнин чогаалдары. 22.35—23.45 Техчапсар. 23.45 Шаннал-биле таныштырылга. 01.25 «Гонг». 02.40 Ураң-чечен фильм. 03.45—04.35 Аар этлетика.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Аксаковтуң юбилейинге. 9.20 П. Декетр. Цыган ырлар. 9.40 Фильм-портрет. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 «Юозас Мильтинис театрынын дугайында монологтар». 14.30 Совет ураң чуруулганы америк журналистериң көргени-биле. 15.30 «Арыг хөлчүкте бажын». 17.30 Хостуг хураш. Делегей чемпионаты. 19.30 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиязында. 20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 «Сахалин ёзунуң рыногу». 1-ги кезээ. 21.00 Фестиваль. 23.00 Медээлер. 23.15—00.45 Концерт.

Кино

ОКТЯБРЬ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: Кинопрограмма «Запад плюс Восток» (фильм 1-й Автостоп, фильм 2-й) «Горячая цель» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эгрета из слоновой кости» 8.30, 12.00, «Республика Шкид» 10.00, «Затянувшаяся лето» (МНР) 13.30, «Музыкальная фантазия» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда:

«КАА-ХЕМ»: «Честь семьи Принцев» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Бассейн» 14.00, 18.40, «Сезар Розали» 16.30 шактарда.

ОКТЯБРЬ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: Кинопрограмма «Запад плюс Восток» (фильм 1-й —Автостоп, фильм, 2-й) «Горячая цель» 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Эгрета из слоновой кости» 8.30, 12.00, «Республика Шкид» 10.00, «Затянувшаяся лето» (МНР) 13.30, «Музыкальная фантазия» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Иван Васильевич меняет профессию» 12.00, «Честь семьи Принцев» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда:

«ВОСТОК»: «Киночылыды» 10.00, «Сезар и Розали» 11.10, «Бассейн» 13.20, 15.50, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 7-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Иван А» (к/с Довженко) 9.30, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50 (кинопанорама) 18.40 (узатхан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Василиса Прекрасная» 9.00, 10.40, «Путешествие Нетти Гаин» 12.20, «Музыкальная комедия» 14.20, 17.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Киночылыды» 12.00, «Мудрая княгиня Мандухай» (2 сериялыг) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Киночылыды» 9.30, «Галюка» (АКШ) 10.30, 12.30, 14.30, 16.30, 18.30 шактарда.

(Солунныуң дараазында номери октябрь 9-та үнер).

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканын Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел.политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: улет-пур 3-31-49, 3-36-74; кедээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улуг өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-26-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-31-93; ● корректордар 3-34-19. ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ноян үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүве комитединин типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 972.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың амыдыралыдан

ДЕПУТАТ СОҢГУКЧУЛАРЫНДА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың улус депутады Ш. Д. Ооржак эрткен дыштаныр хүннерде Кызыл районнуң Шынаа кодээ Советиниң соңгукчулары-биле ужуражыш чорааш, дүүн ээп келген.

«Тере-Хөл» совхозтуң ажылчыннарының, суурда башкыларының, эмчилериниң ажылы, амыдыралы-биле ол танышкаш, ажыл-агыйның ишчилери, кодээ интеллегенция боттарының мурнунда салдыңган сорулгаларны күүседир дээш ажылдап турарын демдеглээн. Ажыларның, ивижилериниң материалдыг сонуургалын бедидеринге хамаарыштан айтырыгны чугаалашкан.

Депутат-биле ужуражылгалар үезинде соңгукчулар эвээш эвес негелделерни, хомудалдарны кылган. Ылантыя ажылчы чоннуң үлеттүр болгаш аъш-чем барааннары-биле хандырылгазын экижидеринче кичээгейни салган.

Респотребсоюзтуң баштаар черинин даргазы, Тыва Республиканың улус депутады Х. Д. Монгуш, Шынаа-даан улус депутады В. Ф. Чадамба, Кызыл райкүүскомунуң даргазы А. И. Барков ужуражылгаларга база киришкен.

АНЫЯКТАРЖЕ КИЧЭЭНГЕЙ

Соонгу үйн чылдың дургузунда бистиң республикада аныяктарның талазындан бүдүрүлгеча, тывыгыр чоруктар тургустунуп, бараанныг продукция бүдүрериниң база оны сайгарарының талазы-биле эвээш эвес ажылдарны кылып турар апарганы өөрүнчүг.

Ийи талазында аныяктар ортузунга ажылчын туруштарны организаттаарынга, күш-ажыл күрлавырларын тургузарынга ужур-дузалыг болуп турар. Ындыг-даа болза бо хүннерде республикада аныяктар бүдүрүлгелери чер-чер Советтери-биле ханы харылзааны тутпас болза, экономиктиг реформаның чугула айтырыгларын шиитпирлээри белен эвес болуп турар дээрзи билдингир. Бо бүгүнү ханызы-биле өөренип көргеш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели чоокта ол талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Ында айытканын ёзугаар алырга, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң чанынга Тываның Аныяктар Ассоциациязын (ТАА) тургузар, оон банкыда тускай агар санын ажыдар, чамдык чиигелделерни көөр, аныяктарны даштыкыже болгаш чурттун өске-даа черлеринче өөредир болгаш оон-даа өске чугула айтырыглар кирген.

САЛГАЛ ДАМЧААН

Бистиң республиканың дээди, ортумаа өөредилге черлериниде, школаларда беш муң ажыг башкылар амгы үеде ажылдап турар. Олар Башкы хүвүн баймралдыны-биле арттырген.

Башкы хүнүнге тураскааткан кежээлер, ужуражылгалар институттарга, училищелерге, школаларга болуп өткилээн.

Эртем-билигге өөреткен, эки аажы-чаңга кижизиткен ынак башкыларынга хөй санныг ажылчыннар, албан-хаакчылар, студентилер, сургуулдар, өөренникчилер байыр чедиришп, чедишкиннерни күүзээн. Бисте сураглыг башкылар эвээш эвес. Салгал дамчаан башкы Араптаннар аваа төлептиг. Ол аймактан чээрби ажыг кижи аныяк салгалды өөредип, кижизидип чоруур. Оларның аразында ССРЭ-ниң улустуң башкызы А. А. Алдын-оол, РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкылары И. А. Достай, Б. И. Араптан, Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы Б. И. Араптан болгаш өскелер-даа бар.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязын чыылдырар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязын 1991 чылдың октябрь 22-де Кызыл хоорайга чыылдырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

1991 чылдың октябрь 4. Кызыл хоорай.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

1925 чылда үндезилеттинген

ШЫН

№ 169 (14669) 1991 чылдың октябрь 9, среда ● Садар өртээ 20 көп.

БИР ДЕММНИГ, КАДЫ АЖЫЛДААР

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. А. БИЧЕЛДЕЙНИҢ парлалга конференциязы

Эрткен пятницада Тыва Республиканың Дээди Совединин онгу сессиязы ажылын дооскан соонда, Дээди Советтиң Даргазы К. А. Бичелдейниң болгаш ооң өралакчыларының журналистер-биле парлалга конференциязын эрттиргенин номчукчуларга дыңнаткан болгай бис. Ол оон кыска отчёттуг парлаар-дыр бис.

Дээди Советтиң Ажык-чарлык чорук талазы-биле доктаамал комиссиянның кежигүнү В. Г. Вальковтуң талаларны бот-боттарынга таныштырганы-биле парлалга конференциязы эгелээн. Баштай К. А. БИЧЕЛДЕЙ кыска үүне чугаалаан.

— Ам болур парлалга конференциязын республиканың удуртулгазы-биле журналистерниң кады ажылдажылгазының бир хевири кылдыр көрүп турар бис. Бо дуржулга моон соңгаардаа уламчылап, кайы-даа талаларга ажыктыг боон, ооң түүнелдери боттуг ажыл-херектерге ажыглаттынып турар апаар дээрзинге идегеп турар мен. Силерни сонуургадыр ужурлуг айтырыглар хөй болур дээрзи чигзиниг чок. Ындыг болганда, моон соңгаардаа кады бир демниг, боттарывысты билчип ажылдаарывыска бүзүрелдиг мен.

А. Богдановский, «Тувинская правда» солун: — Мындыг ужуражылгаларга боттуг ажыл-херектер база шиитпирлеттинип болур деп чугааладынар. Ынчангаш аңаа хамаарыштыр мындыг айтырыгларга харылап берип көрүнерем. Республиканың орус дылдыг чурттакчы чону делегейде, чуртта, республикада болуп турар үүлдерни үеш-аанда билген турар ужурлуг болгай. Ындыг болганда оны мынчага чедир боттандырып келген солуннуң неделяда үүгле үш катап үүнүп турар апарганын үү деп бодаар силер? Ындыг байдалды өскертир дивес үүнү кылаа эки ирги?

— Ол дээрге аңаа эвес болуушкун-дур, республиканың чурттакчы чону хүн бүрүде оларга эргежок чугула медээлерни, дыңнадыгларны өй-шаанда алган турар ужурлуглар. Ынчангаш солун хүнүнүн үнер ужурлуг. Солуннуң амгы үеде үүге үш катап үүнүп турарының чылдагааннарын боттарынар эки билир болгай силер. Ынчалза-даа кандыг-үү-даа болза, солунну хүннүң үндүрер ындыг байдалдан үнер аргаларны дилээр ужурлуг бис.

— В. Чадамба, «Шын» солун: — Мындыг бедик албан-дужаалда соңгуттурганынар дээш республиканың Журналистер эвилелиниң өмүнээзинден силерге байыр чедирерин чопшээреп көрүнер! Ам айтырыг. Бодунарның ажылынарны, парламент ажылынарны дээрим ол, чүден эгелээр бодап турар силер?

— Кылыр, боттандырар болап турар үүлдер-ле хөй. Чижээлээрге, Дээди Советтиң Президиумунуң ам болур баштайгы хуралынга-ла оон комиссияларының санын кызырар дугайында саналды киирер болап турар бис. Комиссиялар саны эмин эртпир хөй хире. Оларны адырлар аайы-биле тургускан чүрүмдан үнүп, кол-кол угланыышкыннар аайы-биле комиссиялар тургусса эки хевирлиг. Ынчангаш алды-чеди-ле комиссия артар ужурлуг. Комиссия бүрүзүнге хостаттырган дарга турарындан база ойталаары чугула ышкаш, хостаттынган даргалар турар болза-даа, дөрт-беш-ле хире кижи болур. Ол бүгүнү чугаалажып көргеш, ам удавас болур сессиягa саналдаар бис.

Дээди Советтиң аппарадынып структуразын, штаттыг хуваалдазын база аде көрзе эки боор. Амгы үеде аппарат эмин эрттир улуг хевирлиг, кызырар бис. Эмгежок хөй килдистер ориунга секретариат хевирлиг орган тургузар аңаар чадавас бис.

Б. Седен-Хуурак, «Детский мир» солун: — Амгы үеде республикада байдал аажок нарын болгай: садыгларда делгиирлер курут, кышкы үеде хоорайның бажыннарынга чылыгның хемчээли ондан бедик болбас дээр-даа чугаалар бар. Бо бүгүнү дурген чайладып, байдалды экижидер дээш кандыг сорулгалар салдынып турарыл?

— Силернин айтырыгыңар колдуунда-ла биске эвес, а күүсекчи органнарга — Министрлер Чөвүлелинге, хоорайның күүскомунга салдынар ужурлуг турган чүведир ийин але. Ынчалза-даа ол бистиң база хереэвис болбайн аан. Бис база ажылдаар, күүсекчи органнардан негээр, оларның ажылын контрольдаар аңаар-дыр бис ийин. А кажан-бир шагда ындыг-мындыг чүве болур деп элекке-ле девидээшкин үндүрүп турган херээ чок боор ийин оо. Чүү болурун үе боду көргүзе бээр ыйнаан.

Б. Күжүгет, Тыва радио: — Республиканың телевидение болгаш радио талазы-биле күрүне комитединиң келир үедеги салым-чолу кандыг болур ирги, бо талазы-биле бодалыларны илередип көрүнерем.

— Ол күрүне комитеди аажок ажыктыг, дээштиг орган. Ону Дээди Советтиң органы кылып алган турган болза, эки хевирлиг. Ынчалза-даа ынча акша-хөреңги бисте чок. Моон соңгаар чүү болурунуң дугайында тодаргай чүве чугаалаары берге боон турар. Ындыг-даа бол, чүү-даа болза, бот-боттарывыска дузалажып, демниг ажылдаар ужурлуг бис.

Ю. Тас-оол, «Молодежь Тувы» солун: — Республиканың аныяктар солуннарының салым-чолу мынчага чедир эки билдинмес болгай. Оларның хагдынарының дугайында безин чугаалар чоруп турар апарган. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Аныяктар солуннары өске-даа солуннар-биле бир домей турар ужурлуг. А оларга акша-хөреңги тывары хамаарыштыр алыр болза, ынчап мээн арга-дуржулгамга, оон эвээжинге чигаинишкиннер турган деп билир мен. Ийи парламентиниң ажылынга мээн киржилгем, ындыг чигаинишкиннерни чок болдурган ышкаш. Ынай-бээр хадымактап турбайн, үзел-бодалдарым өскертпейн турганымны депутаттар өөренип көргеш боор.

В. Чадамба: — «Детский мир» солуннуң тургузукчуларының бирээзи болгай силер. Ам оон үнер ыйнаан силер?

— Чок, тургузукчулар чөвүлелинден үнмес мен. Ол мээн ажылымга, үзел-бодалдарымны илередиринге шаптыктавас хире үүне.

Оон соонда-даа К. А. Бичелдей-биле журналистериниң аразында сонуургалдыг чугаа уламчылаан. Ынчалза-даа солун шолун өөренип көрүп, моон-биле соксал кагза ажырбас боор.

Николай БАЗЫР.

Дүжүт – 91

60 МУҢ ТОННА ТАРААА КАЙДАЛ?

Бистиң республикавыс бо чылын күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 25000 тонна, девискээр чагыынга 5600 тонна тарааны дужаар ужурлуг. Ниитизи-биле 30600 тонна тарааны Тыва күрүнеге дужаар. Аъш-чем үндүрүүнге тарааны ажылагыйлар албан дужаар ужурлуг. Бир эвес ол тарааны дужаавас болза, далган дээш тараа аймаандан бүдүрген продуктуларны күрүне Тывага бербейн барыш болур. Шак ындыг бодалды чамдык эштер илередип турар. Бербейн-даа баары чадавас. Бээр-даа болза, ол продуктуларның хемчээлиг кызырары чугаажок. Ол үүлдү болдурбас дээш республиканың совхозтары болгаш колхозтары эки шынарлыг тараа дужаалдазын дүргедедир ужурлуглар. Бо хүннерге чедир Тыва күрүнеге каш тонна тараа дужааганыл? Ону билип алыр дээш Кызылда тараа хүлээп алыр пунктуга чеде өөрдивис.

«Таптаашкын» чылдарында ышкаш хөй тараа ында көзүлбейн-дир. Тараа соорту эккелген машиналар-даа чок. Мырыкай-ла шып-шыпшын үүне. Совхозтарның болгаш колхозтарның күрүнеге тараа дужаап турарының дугайында медээлерни тараа хүлээп алыр пунктунуң директору көргүстү. Сентябрь 30-ге чедир республика күрүвеге 7936 тонна тарааны дужааган болду. Ол дээрге аъш-чем үндүрүүвге дужаар ужурлуг тарааның 31,7 хуузу-дур. Девискээр чагыынга 474 тонна тарааны дужааган.

Совхозтар, колхозтар болгаш районнар аайы-биле шилий көрүп көөрге, сентябрь 30-ге чедир байдалы мындыг. Республиканың совхозтарының аразындан мурнуку үеде эн хөй тараацы күрүнеге дужаап турган Тывада улуг дээн тараажы совхозтарның бирээзи «Тиилелге» совхоз сентябрь 30-ге чедир чангыс-даа тонна тараа дужаавaан. Кызыл районнуң совхозтары күрүнеге тарааны сентябрь 30-ге чедир дужааваанын медээлерде айыткан. Улуг-Хем район күрүнеге 1000 тонна тараа дужаар ужурлуг. Кызыл, Бии-Хем, Каа-Хем районнарга деңизээрге, ол ындыг-ла хөй эвес тараа-дыр. Ынчалза-даа күрүнеге тараа дужаарын Улуг-Хем район шору чорудуп турар. Сентябрь 30-ге чедир 525 тонна тарааны район дужааган. Ол дээрге планның чартыындан хөй-дүр. «УТКА 25 чылы», чаа совхоз «Чааты» суг болза, күрүнеге тараа дужаарының планын күүседипкен болдулар. Чөөн-Хемчик районну мактап болур. Аъш-чем үндүрүүнге 500 тонна тараа дужаар ужурлуг турган, 571 тоннаны дужааган. Тараажы районнар тараа дужаалдазын оожум чорудуп турарын медээлерде сан-чурагайлардан көрүп болур. Чижээлээрге, Каа-Хем район аъш-чем үндүрүүнге 6000 тонна дужаар ужурлуг. Сентябрь 30-ге чедир дужааганы 662 тонна. Ол дээрге планының 11 хуузу-дур. Таңды район планын 26 хуута чедиргген. А бо район дээрге күрүнеге хөй тараа дужаар планныг район-дур. Дужааганы — 2365 тонна, а планы — 9000 тонна.

Күрүнеге тараа дужаарының талазы-биле ажыл ындыг-ла эки эвес чоруп турар дээрзи медээлерден илдендир. Үүге ындыгыл? Тарааның дүжүдү куду болган бе, тараа ажаалдазы оожум чоруп турар бе? Тараа ажаалдазының дугайында Тываның Агроүлетпүр эвилелиниң медээлерин көрүп көрээлиннер. Бо чылдың октябрь 2-де медээлер ёзугаар алырга, тараа шөлдериниң 60 хуу хирезинде тараа бастыртынган бооп турар. Ниитизи-биле 81495 тоннаны совхозтар болгаш колхозтар ажаап алган. Тараалак Бии-Хем районда 20849 тонна, Таңды районда 21819 тонна, Каа-Хем районда 10727 тонна тараа ажаап алдынган. Тарааның дүжүдү база ындыгла багай эвес. Чижээлээрге, Бии-Хем районуң тараажылары га бүрүзүнден-не 12,2 центнер тарааны ажаап алган. Бай-Тайга биле Тес-Хем районда дүжүт 1 гадан 4,6 центнер болган. А республика 1 гадан ортумаа-биле 9,4 центнер дүжүттү ажаап алган. Октябрь 2-ге чедир республиканың совхозтары 81819 тонна тарааны ажаап алган, оон иштинден 12878 тоннаны үрезинге курлавырлаан. Күрүнеге дужааган, үрезинге курлавырлаан тарааны казып кааптар болза, совхозтарның шаннарында 60 муң тонна хире тараа бар-дыр. Ону чүге совхозтар, колхозтар күрүнеге дужаавайн турарыл? Азы боттарывысты боттарывыс тараа, далган аймаа-биле хандырып шыдаар апарып, шыгжап алгаш чыдарывыс ол бе?

Номчукчуларга билдингир чылдагааннарның үрүүндан «Шын» солун акша-төгерик, машина-балгат, бензин хандырылгазының талазы-биле кызамдалдыг байдалга таварышкаш, оон корреспондентилери хову-шөлдерге, шаннарга чедип, ажаалданын канчаар чоруп турарының дугайында номчукчуларга долу информацияны берип шыдаваан. Ынчалза-даа мурнуку чылдарның дүжүлгазы-биле шаннарда тараа арыглары, ажаалдазы ындыг-ла кончуг эки эвес деп билир бис. Сентябрь чаъстыг болган. Оон сөөлгү хүннери харын чылыг, аяс агаарны хайырлаан. Чаъс-боракның күстерде совхозтарның шаннарынга хөй тараа өлге өдүп, изип, үрелип турган болгай.

Ажаап алдынган 81495 тонна тарааның 60 муң тонна хирези кайдал? Ажык дээр адаанда үрелип чыдар бе азы аңмаарларда бүзүрелдин-биле шыгжаттынып бе? Тараа шөлдериниң 40 хуу хирезинде дүжүттү ажаарын уламчылап турар болгай. Ынчап кээрде тараа ам-даа немежир. Өстүрүп алган дүжүдувусту чидириг чок ажаап ап турар бис бе? Күрүнеге дужаары-даа кай баар. Ажаап алган соонда дужааптар-ла ыйнаан.

Шангыр-оол МОНГУШ.
(«Шынның корр.)

ИЙИ ЭЭЛЧЕГДЕ

Бии-Хем районуң ажылагыйлары бо чылдың тараа ажаалдазының темпизин багай эвес чорудуп, ону сезен хуу чедире берген. Бир гектардан ортумаа-биле 12,2 центнер тарааны урар.

«Кызыл тараачын» — республикада эн шыырак дээн совхозтарның бирээзи. Төп шанга эртен эртежик чеде бээримге, шаның үстүү чарыында дилиидектей төп каан кызыл-тас карактарны чылчыыктадып турар болду. Тараа арыглаар машиналарның, (чурукта) шөлден шанче дүжүт сөөрткен автомашиналарның болгаш кижилериниң ында-мында баштак чугаалары кайы ырактан дыңналып тур.

— Шөлде өстүрген дүжүдувусту чидириг чок ажаап алыр дээш бүгү аргаларны ажыглап-ла тур бис Шанда ийи ээлчег-биле ажылдап турарывыс бо. Тараавыстың хөй кезиниң Кызылдың сайгарылга баазазынче чорудуп тур бис. Дүжүдувүс га санындан 14 центнер чедип тур деп, шаныың эргелекчизи Ольга Ильинична Цыбина чугаалады. Оон хар-назыны чеден чедип-даа турар болза, сергээ хөлчок, пенсияже шагда-ла үзе-даа, ам-даа ажылдап турары ол.

Тараа чүдүргеш бир (чурукта) машинаның чанынга келиримге, ийи тыва, бир орус угбайлар чай чок ажылдаан, ара-аразында хөглүү сүргей хөөрежип каап турлар.

— Бичин-ле туруушкун кылыр болзуңза, машиналар улай-улай кээп туруп бээр. Оон соонда хүнзедир-даа четтикпейн баар деп, ол угбайларның бирээзи Тамара Чылбак-оол (чурукта) тараапы транспортерже чоокшулады итпишаан чугаалады. Оон кады ажылдаан эштери Валентина Философова, Фаина Седипей болду.

Шанда ажыл-иш улам түлүктеп турар.

Виктор КАРА-САЛ.
Авторнуң фотолары.

НИИТИ КҮШ-БИЛЕ

«Бай-Тал» совхоз бо чылын 2712 тонна сиген белеткээр планныг. Ам белеткеп алганы — 2084 тонна. Ажыл-агыйның деңнеткээринге сиген эки үнген. Чижээ, 1822 га черге тараан хөй чылдыг сигенниң бир газынлан-на ортумаа-биле 40,5 центнер дүжүттү алган. Бо дыка эки көргүзүт. А чайгаар үнген сигенниң бир гектарындан-на 20 центнерни кезип алганы база-ла багай эвес-тир.

Мал чемнинин белеткелинде арендалыг 17 звено ажылдаан. Ылаңгыя Сергей Мочек, Шолбан-оол Хертек, Шурзун-оол Маннай оларның удуртканы звенолар мурнакчыларга санадып, каш удаа шаңнатканнар. Олар совхоз-биле чарыш алганы керээзин долузу-биле күүседип турарлар.

Совхозка мал чемин белеткежиринге эльэн каш коллективи киришкен. Контора аппарадының, Бай-Тал кодээ Совединин, «Аленушка» уруглар садының коллективтери 26-дан 46 тонна чедир сигенни белеткээннер. Олар боттарынга алган планнарын ажыр күүсеткен. Район төвүнүң бүдүрүлгелериниң, организацияларының төлээлекчилери мал чемнинин белеткелинге боттарының үлүүн хире-шаа-биле киргеннер. Райкүүскомунуң коллективи бо ажыл-агыйга 32 тонна сигенни сарааттап берген. АУК-түң, суттарылга эргелелиниң сигенчилери планнарын ажырган.

Мал чемнинин белеткелин чугула ажыл турбуже, бо чылын суурнуң агнткварталдарын олче эвилелдеп шыдаваан. Бо ажылга ажыктарның киржилгези шоолуг эвес болган. Сиген кезилдеги эгелей бээри билек ажылды шып организаттап, кижи болгаш машина-техника күүнүн чоп ажыглап, эки ажылдаан үүне болза, совхоз мал чемин белеткээринин планын долдур болгаш ажыр күүседип ап болурунуң бүгү аргалары бар турган.

Седип-оол ИРГИТ.

«Тожу районнуң совхозтарынга анныыр черлерин быжыглаар болгаш «Азас» заповедниктиң кызыгаарларын өскертир дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 19-та № 145 доктаалынга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИН № 332 ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң **доктаадыры болза:**

«Тожу районнуң совхозтарынга анныыр черлерин быжыглаар болгаш «Азас» заповедниктиң кызыгаарларын өскертир дугайында» Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың сентябрь 19-та № 145 доктаалының 3 бөлүүнге мындыг өскерилгелерни киирер:

«Тоора-Хем» совхозтуң ажыл-агыйын чорударынга эргежок чугула 49,5 мың га черлерни «Азас» заповедниктен дедир алыр. Саян сынының эътпелчек зоназының күсели-биле «Азас» заповедникке 12,6 мың га шөлдүг девискээрни немей быжыглаар. «Азас» заповедниктиң ниити шөлүн 300 мың га кылдыр доктаадыр болгаш оон кызыгаарларын капсырылгага дүүштүр бадылаар.

Тыва Республиканы Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканы Министрлер Чөвүлелиниң херектер башкарыкчызы Ш. КУУЛАР.

1991 чылдың сентябрь 30.
Кызыл хооорай.

Тыва Республиканы Министрлер Чөвүлелиниң 1991 чылдың сентябрь 30-де № 332 доктаалынга капсырылга

«АЗАС» ЗАПОВЕДНИКТИҢ (КИРЕРИ ХОРУГЛУГ КАМГАЛАЛДЫГ ЧЕРНИҢ) ЧАА КЫЗЫГААРЛАРЫ

Соңгу кызыгаары. Илги-Чүл хемниң аксындан соңгу талазынче ол хемниң унуп өрү оң талазында адырынга чедир, оон ыңай хем адырының бажында чедир, дараазында дорту-биле — Хорыс-Хөлге чедир. Оон ыңай Хорыс-Хөлдүң болгаш Шереште-Дустуң эриктерин таватыр Маны-Хөл болгаш Кадыш хөлдериң соңгу эриктеринге чедир. Кадыш хөлдүң чөөн талакы эриин дүртаар чөөн чүгүнче 2 километр шөйүлген болгаш Бедик-Хемниң агым суунга чедир, оон сөөлүнде ол агым суну өрү Шуглаар-Хөлдүң соңгу эриинден эглип, Чемиле-Хөлдүң болгаш Аржы-Хөлдүң аразы-биле эртер болгашЭэрик хемче кирер. Оон унуп дүртаар бажыңга чедер. оортан ады чок хем суунуң бажынга баар, оортан Хөлдүг-Хемге чедер болгаш оон унуп дүртаар оң талакы адырынга чедир. Оортан Соруг хемниң соңгу-барын уу-биле оон унуп дүртаар бажынга чедир.

Чөөн талакы кызыгаары. Тыва Республиканың болгаш Бурят АССР-ниң административтиг кызыгаарын дүртаар Тувин-Дабан сынынга чедир.

Мурнуу кызыгаары. Тувин-Дабан сынындан барын чүгүнче ады чок хем суунуң унуп таватыр Мысовые хөлге чедир, оон ыңай Улуг-Бедик-Хөлдү болгаш Треугольное хөлдүң аразы-биле барын чүкче угландыр Биче-Соруг хемниң бажынга чедир. Оон ыңай Хол-Ажык-Таима хемниң бажын таватыр Далга-Хоннуг хемниң ортаакы уну-биле Азас хемниң белдиринге чедир. Оон дараазында Сайлыг хемниң бажынга чедир ады чок хем суунуң уну-биле чоруткан. Сайлыг хемни куду баткаш, оон ортаакы агымынга чедир. Кызыгаар Сайлыг-Хемден Улуг-Авга сынын таватыр Улуг-Баш, Аргатайга-Хем, Дарга-Хем, Шивилиг-Хемниң оң талакы адырларын таватыр Хонаш-Хемге чедир. Хонаш-Хемниң бажындан Хостуг-Дову сынын мурнуу талазындан оон өртер. Оон ыңай Кош-Чарык-Хемниң оң талакы бажынче угландыр оон адырланчак бажынга чедир. Кызыгаар оон ыңай барын талазынче Шакты хөлдүң мурнуу эрин-биле Белдиг-Хөл-Таима хемниң орук-биле белдиринге чедир. Оон ыңай Холгай, Бешкер-Хем, Булуг-Ажык-Хем деп хемнерни кежилдир трактор оруу-биле эрги баазага чедир, оон ыңай ады чок хем унуп таватыр оон аксынга чедир, оортан Азас хөлге, Кызыл дашка дорт чедер.

Барын талакы кызыгаары. Кызыл даш ужу, оон ыңай Азас хөлдүң соңгу эриин таватыр суг дериелиинден 200 метр чоруткан болгаш орукка чедир, оон дараазында орук-биле Илги-Чүл хемниң аксынга чедир.

Тайылбыр: заповедниктиң кызыгаарынга чедир ийи кодаларны 8—10 километр чоок турып болбас.

РЕДАКЦИЯДАН:

«Азас» заповедниктиң девискээрниң дугайында чугаа бистиң солунга хөй катап кодурулгеш, Журналист Чооду Кара-Күскениң заповедник ийи оттуг черлерни эжелеп, ол туржук ивижилериң көжер орууп безин дүглапкан дугайын «Амыдыралдың арыгдары» деп очеринге бижээнин чоп. Баш-Хем уңында ол девискээрни совхозка катап эгиткени — ийи өстүреринге, ивижилериң ажылын болгаш амыдыралын эжижидиринге улуг деткинче.

Туе черниң чоңу төрээн черниин аттарын келгеш-не кижилериң боттарынга таарыштыр адап, ямы-бүрү документилерге болгаш чурт чуруктарынга бижип турарынга база удурланып турар. Красный камень дымчук, Мысовые хол, Треугольное хол, Тувин-Табан арт деп бо доктаалда кирген аттар безин оларның дүвүрелин бадыткап турар-дыр. Бижикчилериң болгаш туе черниң чурттакчыларының бо дүвүрелин бодап көрзе эки.

КЫШ КЕЛДИ-ЛЕ, МАЛЧЫН!

КЫЖЫН—ТЕРГЕҢ, А ЧАЙЫН...

Чоок-чоок тайга, сыннар баштарында хар көстүп чыдар апарган. Оон өртен, кежээ соок тыныжын биле берген бис. Оон ангыда мындыг үлегер домак база бар: «Кыжын тергеи, а чайын — шанаан септе». Ишкээр улам-на чоокшулап кел чыдар хар, бо үлегер домак амгы хүннерде көдээ ишчилерге бүрүн хамааржыр. Кыш келди-ле, анаа белеткелиннер кандыгыл деп, дүвүренчиг айтырыгны салып эгелей бергеин ол.

Шынап-ла, келир кышка канчаар белеткеним турар бис, кыштан ажырар ниити малывыс чежел, оларга сарааттап, курлап алганывыс мал чемнериниң хемчээли үзүн кыш дургузунда чедер бе? Бо айтырыгларга харылаары-биле чамдык санчурагайлардан киирип, байдалды тайылбырлаарын оралдажып көрейн.

Кыш ажырар малывыс бажы хөй: чүгле мыйыстыг бода мал безин 108 муң. А хой, ышку 930, хаван — 19, чылгы — 30,4, теве — 1,3, ийи — 7,7 мың баш. Мынча малды кыш ажырарынга, оларны ажаап, чемгерериңге хөй сиген, чем аймаа херек. Оңу тускай эртемниглер санап көрген. Чижеглеп алган бир башка онааштыр адакла дээрге 16 центнер чем единицазы херек кылдыр алырга безин ниитизи-биле 348,8 мың тонна мал чеми кышкы үеде негеттинип турар. А херек кырында кандыгыл? Чажырып канчаар бис, бүгү хергелдин бежен хуузу безин четпес болуп турар. Ындыг болганда республиканың колхоз, совхозтары дыка-ла кырааныр апаар ышкажыл. Оон өске арга турбас-тыр. Ындыг-даа болза, өлүүн немелде мал чеми белеткеп ап болурунуң аргазы ам-даа бар-ла, ынчалза-даа чедер-четпес кылдыр белеткеп алырының орнунга кышка удур ыяк курлавырлап алганы черле дээре-ле ыймаан.

Мал кыштаглаашкынынга белеткел республиканың колхоз, совхозтарында ам чоруп турар. Мал кажааларын, фермаларда болгаш бригадаларда механизмнерни септеп-селиир ажылда 149 звено ажылдап турар. Ында мун ажыг кижи хаара туттунган. Оон кадында хөй-хөй малчыннар улуг болгаш чаш мал кажааларын, чүртталаның база культура амыдыралдың объектилерин септээрин уламчылап турарлар. Ам мыйыстыг бода малдың септезе чоруу 456 кажаазының 284-үн септелгеден үндүрген. Ол-ла үе дургузунда 1467 хой кажаазын септеп доскан. Ол дээрге ниити кажааларның 63,3 хуузу болуп турар. Мал кажааларының септелгези «Кызыл тук», «Улуг Октябрь», «Искра», Түлүш Кечил-оол аттыг, «Мөрен», «Тоора-Хем» болгаш өске-даа совхозтарда багай өскүм. Малчыннарга эргежок чугула тудугларны кылырын Барыын-Хемчик, Сүт-Хол, Бии-Хем, Таңды, Кызыл районнарның совхозтары багай, өскүм темпилиг чорудуп келген.

Шак ындыг четпестерниң хараазы-биле сүткүр малды тургузу азыралче шилчидериниң айтырыы үзамдыга берген. Чүге дээрге оларны чемгерер, суттарар черлерни кылырын эки организаставаан, чедир кылбаан. Бо ажыл-херекчи эвес чорук Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Кызыл болгаш өске-даа районнарның совхозтарынга сүт бүдүрерин кызырар байдалга чедирген. Хонукта ортумаа-биле бир инектен-не сиап алыр сүт 4,5 килограммдан ашпастаан. А Каа-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем районнарның ажыл-агыйларында ол көргүзүг оон-даа эвээш.

Ам эрткен кыштаглаашкынывысче эргип көрээл. Сан-түүнер санап, ол бүүгаар алыр болзувусса, өөрүнчүг чүве чок болдур эвеспе. Совхозтар кыштаглаашкынга багай белеткенген, ону арай деп ажып эрткениниң түннелинде, эрткен сес ай дургузунда малдың бүгү чүзүнүнден барык-ла 164,2 мың баш хораан. Ону эрткен чылдың ол-ла үезі-биле деңнээргe, 50452 сан хөй. Амгы кыштаглаашкынче бар чыда бисти бодандырар, дүвүредир үжүрлүг чижектер ол-дур. Ээ-та, амдан эгелеп эки боданып көрээлиивер. Бии-Хем районнуң совхозтарындан ангыда, республиканың бүгү ажыл-агыйларынга малдың өлүп, хораар чоруу хөй болган. Ынчангаш бода-даа, шээр-даа малдың бажы дыка кызырылган. Чижээ, эрткен чылдың ол-ла үезі-биле деңнээргe, хой, ошкүнүн саны 111,6 мунга кызырылган. Ол-ла үеде мыйыстыг бода мал 4,1, хаван — 5,2 мың хораан. Хой болгаш ошкүнүн улуг хорамчазы Таңды, Улуг-Хем, Кызыл, Эрзин, Монгун-Тайга районнарның, мыйыстыг бода малдың — Улуг-Хем, Таңды, Каа-Хем, Кызыл районнарның ажыл-агыйларынга болгулаан.

Үстүнде санаанам бүгү четпестер 1991 чылда эът болгаш сүт талазы-биле азыр-чем үндүрүүн болгаш күрүне чагын күүседиринге республиканы кончуг берге байдалга таварыштырган.

Мал кыштаглаашкыны болза, чүгле малчыннарның херээ эвес деп чүвени эки билир бис. Манаа агроүлетпүр комплекизниң бүгү ажылдакчылары бүрүн киржилгелиг болуру албан. Ынчангаш чем цехтерин, кухняларын октябрь 10-га чедир ажыл-агыйларның тускай эртемниглери дооскан турарынга дуза чедирери, анаа киржилгелиг болуру — оларның боттарының дорт хүлээлгези кылдыр санап турарлар. Септелге доостуру-биле чергелештир мал ажылының объектилерин электри чырыы, суг-биле хандырарын, фермаларның техханды-рылгазын шынарлыг чорударын, бүдүрген продукцияны хүлээп алырын болгаш ону болбаазырадып кылырын эки организастаарын, оларны хереглекчилерге чедирерин эки-индерин боттандырары чугула болуп турар. Ону ынчаар кылып тура, культура амыдыралының, чүртталаның, уруглар садтарының, гаражтарның тудугларын кышка удур белеткээрин хажыныңа арттырып кагбас болзувусса эки.

Амгы үеде эн чугула бир ажылывыс бар. Ол колдуунда-ла зооспециалистерге хамааржыр. Айтырыг болза, хойну тарып бөөзадырын организастыр болгаш чедиишкиниг чорудары болуп турар. Ындыг болганда бо чугула кампанияны шынарлыг чорудары тон чугула. Чүгле оон бистиң ажылывыстың чедиишкиниг болуру үндезилеттинер. Бо ажыл ажыл-агый база АУК удуртукчуларының контроль-хынаддазынга турары албан апаар. Мындыг чугула кампанияны Өвүр, Бай-Тайга, Эрзин, Сүт-Хөл районнарның колхоз, совхозтары чогуур негелдезинге дүүштүр чорутпайн турарын айтыр херек.

Эът талазы-биле күрүне чагын болгаш азыр-чем үндүрүүн күүседип турарывыста нарын болгаш берге байдал тургустуна бергенин үстүнде чугаалаан мен. Мал бүрүзүнүн чаш төлүн менди камгалап арыында четпестер ам-даа бар. Бо айтырыларны Тыва Агроүлетпүр эвилелиниге чугаалажып көрген болгаш чүрттакчы чондан кайы хире санныг кандыг малды садып алырын дугурушкан. Ындыг-даа болза, Каа-Хем, Бии-Хем, Таңды, Кызыл, Тес-Хем районнарның совхозтарының удуртукчулары бо эрткен тос ай дургузунда эът талазы-биле күрүне чагын болгаш азыр-чем үндүрүүн күүседириниң планы үстүрүнүн ыырында келген турбуже, боттуг болгаш шиитпирлиг хемчеглерни албайн турар.

Келир кыш белен эвес болуру билдингир. Ол дугайын дорт болгаш бедик харысалга биле чугаалаар апаар. Ындыг болганда, бөдүүн болгаш хоолулут мал чемни четчири биле белеткеп, курлавырлап албаан, мал фермаларының септелгезин ам даа доосдаан ажыл-агыйларның удуртукчулары, зооспециалистери эрткен чылны кыштаглаашкынынан боттуг түннелди үндүрүп, ийи-ийи малын кыштан хүр-менди ажырар дээш бүгү-ле бар аргаларны ажыглаары — оларның кол сорулгазы.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң кол зоотехниги.

СҮТТҮГ ШАЙЫН ИЖИП ОРАР

ЧУРУКТАРДА: Кызыл хоорайның чоогунда Кызыл гарнизонунда өөредилгелер болгаш ажылныш сырый харылзаалыг, хайнышкынны.

Маная шериг албаның эрттирер дээш келген оолдарның эп-найыралдыын демдеглеп каалынар. Оларның ажыл-ишчиниң кижи кайгаар! Хаваннар азырап өстүрер ажыл-агыйлыг. Ында хаваннар арыг-силиг, чунар-бажыңнап, ак-чоор-гинчарлыг орунларга удуп турарлар деп болур. Чүс ажыт хаван тамчыктыг таваар удуп каап чыдар.

Шериг оолдар хаванларын ажаагаш, даштын кажаларда саар пиектериче база сагыш салырлар. Оолдар инектерни ажаар, чемгерер, одарладыр. Эртен, кежээ боттары саарлар. Шериглериниң өөренип, ажылдап, дыштанып турар черинге баарынга, олар сеңи хүндүлеп, сүттүг шайны күдүп бээрлер.

Оларның хой кезин чолаачылар. Саян артыынче машинаалыг аттаныптарлар. Улус ажыл-агыйының чүгүла аар чүүктерни чер-черге чедирип турарлар. Шак мыныг солун ажыл-ишчи, артында-ла сүттүг шайлыг шериг кезээнге кым-даа албан эрттирикээр-ле болгай.

ЧУРУКТА: солдаттар кыжын-даа, чайын-даа погаалар өстүрер, өлбек болгаш чаагай дүжүт бээр теплицазында; күчүлүг машинаалар турар делгем гаражта.

Оңдар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Күрүне шаңналынга

МЕН БАЗА ДЕТКИДИМ

Тыва АССР-ниң Күрүне шаңналынга кордакчы кылдыр уруглар чогаалчызы, журналист К. К. Чоодуну өлүүн хөй организациялар депшиди үндүрген-дир. Оларның бо саналын мен база деткидим.

Кара-Күске Чоодуну бичии чажындан-на билир мен. Бодунуң топтуг-томаанныг, өөдек чаны-биле эштеринин хүндүткелин чедип алган кижи. Кижи болуру чажындан, аът болуру кулуундан деп чүве ол-ла болгай. Атсураглыг чогаалчы, журналист-даа апаргаш, оон ол-ла чаны хевээр-дир.

Тываның алышчы чонунга эвээш эвес буянныг үүлдерни кылган кижи деп оңу санаар мен. Тожу дугайында материалдарны каш катап бижип, каш удаа чангыс ол-ла айтырыгларны көдүрүп турган. Тожуга агаар-бойдус, ан-мен төтчеглекчилери-биле демиселди күштелдиреринин, ук черниң ивижилериниң амыдыралын эжижидер талазы-биле хемчеглерни алырының үндезинин салган кижи база ол-ла болгай. Бо бүгү дээрге Тывага ажыктыг ажыл-херектир. Оон ол демиселчи чоруун көөр хөөнү чок кижилер суд черлеринге хомудап, судтажып турган, боттары шыдаштайн барган деп дыннаан мен. Төтчеглекчи кижилериниң хоралакчы дазылы үстүку органнарже үндүр аспакталып чоруй барган боору чажыт эвес. Ындыг дазылдыг төтчеглекчилер-биле удур туржуру Кара-Күске Чоодуудан хамааты турушту негээни чугаажок. Ол ындыг турушту эдеп шыдаан-даа-дыр.

Довжу ЧЫМБА.
Хоочуи башкы.

АРЕНДАДА

Улуг-Хем районнуң Түлүш Кечил-оол аттыг совхозунда К. Кандан баштаан бөлүк арендаторлар Доңгак Хүлер-оол, Вера Самбыла, Доңмутчук Шогжал, Ангакпан Анай-оол 1991 чылда совхозтуң админис-рациязы-биле керээ чаргап болгаш 40 гектар шөлден картофельдиң 90 центнер дүжүдүн, ниитизи-биле 360 тонналы өстүрүп, ажаап алырын керээге айытканы турган.

Картофельди олурту-рунга, чайын ажаарынга, күскү дүжүдүн алырынга четчир техниканы болгаш дериг-хереклерни арендаторлар алган. Оларның найыралдыг коллективи картофель тарылгазын чогуур үеинде доосан. Ындыг болза-даа, бо чылдың июнь ортанга чедир агаар-бойдустуң сооксумаар, хаттыг байдалы чылыг бербээн түннелинде көдээ ажыл-агыйның ол чугула культураның үнүжү орайтаан. А оон сөөлүнде чайның кедергей изиг хүннери Хайыракан оргулаажынга эгелээп, Ынчалзажок арендаторларның чымыштыг күш-ажылының, гидротехник Владимир Маизырыкчының, суггарылга аппарадының башкарыкчызы Анатолий Самдаа-оолдуң идепкейлиг киржилгезинин, дузазының ачызында картофельдин чаагай дүжүдүн өстүрүп алган.

Эттин болгаш ескедаа чем аймааның херек ыырында солукчузу — картофельдин дүжүдүн чидириг чокка ажаап алыр дээш демиселди арендаторлар чогуур үеинде эгелээн. Октябрьның баштайгы хүннериниге чедир 270 ажыг тонналы ажаап алган. Бир гектарны дүжүү барык 100 центнер болуп турар. Ниити чыылданың керээге айыттынган планын күүседириниге 70 ажыг тонна артган. 10 чыгам гектар шөлдүң дүжүдүн ам ажаап алыр. Ынчангаш керээге көрдүнген ниити кол сорулганы чедип алырынга арендаторлар бүрүн бүүрелдиг. Оон-биле чергелештир бо чылдың агаар-бойдузунуң дүрген өскерлиичел байдалында хар эрте дүжүп, дыныг соок эгелей берзе, 10 гектар шөлдүн чаагай дүжүү четче алдынмайн баар чыгыы: 10 гектар—10 сотка эвес-ле болгай.

Хайыраканның картофель бүдүрер арендаторларының ажылынга хамаарыштыр чамдык бодалдар бар. БИРЭЭДЕ, арткан дүжүттү эм-не кыска хуусаада чидириг чок ажаап алырынга өскээртен күштү киириштирери чугула. ИЙИДЕ, арендаторлар бо чылгы баштаңгы дүжүдүнүң чамдызын Кызылдың аш-чем садыг черинге дыка чиик өртөкке саткаш, улуг когаралдыг болган. Моон соңгаар эргим арендаторлар өзүлүг «садыгжылар» болуру күзенчиг-дир. ҮШТЕ, шоодайлаан картофельди үндүр садып чорударда, автодекзини ажыглаан турар. Ынчаарга автодекзи эвээш хемчээлдиг чүк аймааның деңзизин чамдыкта эвээш кылдыр соора көргүзе бээри ховар эвес.

Алексей ДУГЕРЖАА.

ХЕМИВИС КАДАР ДЕП БАРДЫ

«ҮТКА 25 чылы» болгаш «Арыскан» совхозтарда мунмуң гектар суггаттыг тарылга болгаш сиген шөлдери бар. Оларны суггарарынга колдуунда-ла Хүүле хемниң суун ажыглап турар. Ол хемниң агып баткан тайгазының эдээнден ыяш кезип каапканывыстан Хүүлеже кирер агып чыткан Кара-Дыт шуут кургаан. А Хүүленің суу каракка көзүлдүр-ле сыгаан. Ынчангаш ол ийи совхозтуң чамдык шөлдеринге четпейн турар. Ам ол хемниң бажынга чедир машина оруу кылыр деп турар. Оруктуң четкен черинге ыяш кезип, белеткээр чер тургузар. Ол ынчаар киш-кулаа, кок-кат хөй. Балыы база эндерик. Ынаар оон мурнунда орук-чирии малгаштыг, берге болганындан төтчеглекчи кижилер четпейн турган. Ам орук кылынган соонда, оларга тайганың үүжеги ажыттынганы ол. Маная кым бурууут ирги? Шагаан-Арыгның ыяш ажыл-агый чери эвес бе? Шынныда оларга тараа, сиген херек эвес. Хүүле хемниң суу кургап-даа каар болза аан. Олар оңу тоовастыр ийин.

Бойдус камгалаар талазы-биле район комитеди Хүүленің сагым-солун холга алыр болза деп күүсүм бар. Ажыктыг ажаан өгелевес болза, орайтан ыаар болгай. Ыяш ажыглаглыг черниге ыяш хөрек дээр болза, өске девискээрлер бар-дыр. Чижээ, Шивээлиниң Суур-Саян чоок-кавызы канчап барган оон ыңай Иштии-Хем чоогунга орттенген арганың ыяжы үреевээн, канчаанаан-даа боор чорду. Ону-даа ажыглап болгай-ла Чүге черле чоогунда суггаттыг тарылга болгаш сиген шөлдерлиг черлерни үрегдээр, узуткаарынга ыяк апарган улус боор бис. Ону черле моон соңгаар болдур-база кандыгыл, чаңыс ам эвес, а даарта база хүн бар деп чүвени утпазывысса чүл?

Хүүленің оруун кылгаш, ыяшты оон бажындан ам дорван кезип эгелээр болза, келир чылын суггаттыг шөлдерден сиген, тараа дүжүдүн маная-даа ажыы чок ийин. Чемгерикчивис болуп келген чурумалдыг хемивис суун кургадыр деп барды. Чалыы болгаш чаш саңгалывыска суу чок, күү сай кергүзеривис ол бе? Ынчангаш бо талазы-биле шиитпирлиг хемчеглерни ап чорударын «ҮТКА 25 чылы», «Арыскан» совхозтарының директорларындан, районнуң бойдус камгалал комитединден, Арыг-Үзүү кодээ Советтиң дараазындан бөза Тыва Республиканың улус депутаты Чаш-оол Айыр-Санаадан дилеп тур мен.

Маная-оол ОПАЙ-ООЛ.
Улуг-Хем район.
«ҮТКА 25 чылы» совхоз.

БЕРГЕЛЕР БАР-ДАА БОЛЗА...

Районнуң септелге-техниктиг бүдүрүлгениң база бир хоочуи ажылчыны, инструментальщик Комбуй-оол Суздуй-оолович Куулар, машина-трактор мастерскаязының эргеленчизи Павел Чимит-оолович Монгуш оларга ужуражып, бүдүрүлгеде ниити байдалды сонуургадым. Бүдүрүлгениң кол сорулгазы— колхоз, совхозтар, бүдүрүлге черлери-биле керээге чарыныгаш өзүгаар оларның үрелген машина, тракторларының шимчедикчилерни болгаш өске-даа чугула кезектерни септээри болур.

Тараа ажаалдазын эгелаар мурнунда Чоон-Хемчик районнуң ажыл-агыйлары ук бүдүрүлге чери-биле тараа культуралары болгаш картофель ажаар комбайнарының септелгезин чорударының керээзин чарып албаан. Ажаалда үезинде комбайнарның үрелири болганчокла болу бээрин тускай эртемниглер эки билир. Ажыл-агый хөй түүнүг чарыдал үндүреринден кыраанган.

«Ынаңгының бажын ыт чизин» деп үлегер домак бар. Ийе, харын амгы рынок үеинде ажыл-агыйларда арат ажыл-агыйы, аренда керээзи нептерээн болганда бир-бир организацияга, бүдүрүлгелерге өске черлерни хамаарылгазы бир ямы болу берген. Оон үржуудан-на боор, бо бүдүрүлгеге өске черлерни хамаарылгазы бир ямы болу берген сыр делир апарган. Ажыы-биле чугаалаарга, ук бүдүрүлгени херекке алыстап, тоовастап берген. Септелгеге эвээш санныг трактор, машиналарның кээп турарының бир чылдагаанын ол.

Кайы-бир ажыл-агыйлардан азы бүдүрүлге черлеринден септедири-биле шимчедикчилер эккээр. Оларны чазып көөрге, ниитии кезектери сандан үндүр үрелген, масло арыглаар шүүрлери (фильтрлери) мунгаш болурун Комбуй-оол Куулар чугаалап олурду. Үрелген шимчедикчиниң эвлериндеи: «Үезинде чүгге аштап-арыглап албаан силер?» — дээрге олар: «масло чок-тур» диир. Инструментальщиктиң база бир мыныг хомудалы бар. Чаваамада турып турар районнар аразының техниктиг бүдүрүлге каттыжышкынынын базазы-биле бо бүдүрүлге чери керээни чарып алган. Ындыг болза-даа, чогуур артык кезектер-биле СТБ-ни чедир хандырбайн турар. Оон-на аян чорук Кызылда (артык кезектер дилеп) «Агрохандырылга» чериндеи эгелээш, база катап бо-ла базазга четкеш, СТБ-те эглип келир. Мурнуку чылдарда СТБ чери артык кезектерни Кызылдан дорт ап турган болза, соонгу үеде оон алыры бергедир. Удавас СТБ-ниң базазынга техниктиг хандырылга станциязы ажыттынар. Ол ажыттынып, ажылалга кире берзе, септелге чорударынга эдээн идигин бавринге организацияның тускай эртемниглери бүзүрел турарлар.

Районнуң болгаш оске-даа черлериниң ажыл-агыйлары машина-техниканың артык кезектерин, шимчедикчилерин киирип каан чаңын өзүгаар базадан садып ап турар. Аны өскээр чугаалаарга, СТБ-те аар өртек-биле септедириниң орунга чаа келген дериг-хереклерни базадан баш бурунгаар алганы дээре ышкажыл. Тормоз колодкаларынга херек накладкалар дугурар чоону 8 мм, узуну 4 мм азы 5 мм дугурулгаларының чок боон турарынга Комбуй-оол Куулар хомудаар болду. Оон хараазындан ЗИЛ, КамАЗ, ЗИЛ-157 маркалыг машиналарының тормозунуң колодкалары септеттинмейн чыдып берген. Оларны чолдак дугуруглар-биле кылып каар болза, ур-даа болбайн, тура теп келирин ол чугаалады.

Бергелер тураа-даа, ол-бо черлерден колданып, СТБ-ния ажылдакчылары кызымак чоруун кергүзүп, ажыл-агыйларга шаа-биле дузаны чедирип келгеннер. Рынок үеинде кым-на ижи улус холу манаавайн, тывынгыр ажылдаар болдур, ол бергелерге белен-не торулбайн баар. Бүдүрүлгениң чамдык ажылчыннары районнуң совхозтары-биле керээни чарып, черни садып ап, оон беримчезин чеп ажыглап турарлар. Оларны, чижээнге 5 кижиден тургустуган (оларда бир Т-150, 2 МТЗ маркалыг тракторлар бар) Арбай-оол Монгушка удурткан бригаданы кирип болур. Олар «Хөндергей» совхозтан 230 га черни алгаш, ол черге бо чазын суланы чашкан. Ак-Баалыкта ол суланын бо хүннерде ажаалдазын ОПТУ-6-дан хөлезилеп алганы комбайны-биле чоруп эгелээн.

Бригада кежигүннери совхозтан чөлиге алганы сула үезинин эгидип бергеш, артканын саарылга азы дугуржулга өртөө-биле колхоз, совхозтарга, боттарының эшеорунте садарын дугурушканнар.

Ажыл-агыйларының септелгеге кирип келген тракторларын, комбайнарын СТБ-ния ажылчыннары мурнуку чылдарда багай, шынар чок септеп келгениндеи совхозтар, колхозтар мурнунга оон ат-алдары кудулаан турган. Амгы рынок үеинде ол чоруп чоорту чидип бар чыдар.

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чоон-Хемчик район.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

МОСКВА

Үүгле инвалидтер тергежигештери-биле чоруп шыдаар 32 аныяк москвачылар чаагайжыдыр туттунган чаа квартираларны бо чылдың сентябрьда болгаш октябрьның эгезинде алган.

Инвалид ол москвачыларга чаагай белекти Англияда «Чешир фондузу» деп буянныг организация берген. Ук организация делегейниң лизы-бүрү чурттарында инвалидтер эмнээр 120 төптерни туткан

ГУРЬЕВ

Дөрт чаа квартираларны улус депутаттарының Гурьев хоорай Советі аукционга (өртек адаанаштырар черге) саткаш, чартык миллион рубльди алган. Ол акша-биле чаа квартиларны туткаш, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге бээрин хоорай Советі шиитпирлээн.

87 мүн рубль өртектиг чаңгыс комналыг квартираны, 280 мүн рубль өртектиг дөрт өрээлдиг квартиларны ам дээрезинде үүгле бай кижилер —улут бизнестиң төлөөлекчилери садып алыр аргалыг болуп турар.

МОСКВА

Алдындан шуткып кылган 100, 50, 25 болгаш 10 рубль үнелиг чоостарны бо чылдың октябрь 1-ден эгелеп саарылгаже киргенин ССРЭ-ниң Күрүне банкызы дыннаткан. 100 рубль чоста 15, 55 грамм алдын бар.

Чаа алдын акшаны ССРЭ-ге болгаш даштыкы чурттарга коллекция өртөөн өзугаар сайгарар.

МИНСК

Белоруссия Совет Социалистиг Республиканы Беларусь Республика кылдыр эде адаар дугайында шиитпирни республиканың Дээди Советі хүлээп алган.

БАРНАУЛ

Аъш-чем продуктуларын өскээр үндүр садарынга лицензия (тускай чепшээрел болгаш хемчээл) доктаадыр дугайында шиитпирни улус депутаттарының Алтай край Советиниң күүсекчи комитеди хүлээп алган. Крайкүүскомнуң ол шиитпирин Алтайның тараачыннары болгаш малчыннары хөөн чок байдал-биле уткаан. Ынчалзажок эът болгаш сүт продуктулары крайның бодунга чедишпейн турар.

КИШИНЕВ

Ак-хаан үезиниң чоос акшазын садыглап турган болук кижилерни Молдовада тудуп хоругдаан. Тускай чажыт черлерге үжелде үезинде 270 алдын чоостарны, үнелиг даштарны, демир аймаан, а ол ышкаш боочепсекти илереткеш, хавырган. Германияның 1200 марка акшазы, 1700 америк доллар, 560 мүн совет рубль база бар болган.

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ

Санкт-Петербург (Ленинград) хоорайның мэри, бирээр чугаалаарга, хоорай чыгырзының даргазы Анатолий Собчак ССРЭ Президентизинин Чарлыын өзугаар Эстония Республика-биле чугаалажыышкыннар кылыр ССР Эвилелиниң күрүне делегациязының удуртукчузунга томуйлаткан. Ынчаарга чугаалажыышкыннарны кылыр мурнунда комиссия тургузары чугула: ол комиссия чугаалажыышкыннарга көөр айтырыгларны тодарадыр ужурлуг деп А. Собчак СЭТА-ның корреспондентизинге чугаалаан.

ССРЭ Президентизинин чанында Политиктиг консультативтиг чөвүлелдиң кежигүнүнге томуйлатканын А. Собчак үүлдүгүнүүшкүн-биле уткаан.

АРХАНГЕЛЬСК

Соңгу флоттун суг адааның хемези кадыг частыр үүлдүг ракетаны салып үндүрер өөредилге-биле холбашкан дайынчы белеткелдиг сорулгазын күүседип турган. Ракетаның шимчелдикчи тургузуу доктаатпаан үеде ажылдай берген, ракета боду үрелип барып дүшкен, оон частыр үүлү — аная дары өртөнип калган. Хүүда составтың хөделишкиннери-биле өртөнү берген дарыны өжүрген, хеменик эжиндеже чаңгыс-даа кижи айылга таварышпаан.

Суг иштинің хемезин шинчилеп көргени, ракета салып үндүрер шахтадан алган сүгнүн болгаш агаарның шинчилелдери долгандыр турар хүрээлелге кандыг-даа ындыг хоралыг салдар чогун бадыткаан. Суг иштинің хемезинин атомнуг шимчедикчи тургузуу бичин-даа когаргаан, аная ажылдап турар.

ЧЫЛГЫЧЫ ДУГАЙЫНДА СӨС

Бистің кадарын, өстүрүп турарывыс чеди үзүн малывыс аразында чылгы оңзагай малдарының бирээзи. Тыва кижи чылгы малга шаанда-ла тура кончуг ынак, оңу үүнүлүлээр чораан. Өлген ийиксе, азы эътке дереглээн малдың бажын черже октавас, оңу ыяштың көскү черинге азып каар чораан.

Чоокка чедир-ле чааш аъттар-биле аал-ораның (өглерин) көжүрүп ап, оларны ыракузак чорук кылырынга, аинаарынга, каттаарынга, сиген кезеринге, сөөртүрүнге, тергелеп, шанактап, шыргалаарынга ажыглап турган.

Кажан ажыл-агыйларга техника көвүдээн соонда, чылгыны өстүрери, ажыл аътты ажыглаары үттүндүрүп бар чыдар. Ол хомуданчыг-дыр. Оларны колдуунда-ла мунар апарган бис. Чылгыны Кызыл районнуң «Тере-Хөл», Бай-Тайганың «Кара-Хөл» совхоэтарда, Эрзин, Мөнгүн-Тайга районнарының ажыл-агыйларында янзы-бүрү ажылдарга ажыглап, эвээш чарыгдалдарны үндүрүп турар. А машина-техника маңнаар оруктуг өске черлерде аътты ажыглалы чидип бар чыдары чажыт эвес-ле болгай. Чаңгыс шоодай далганы-даа чедирип алырынга машина, трактор негээр апарган бис.

Кайда-даа чер болганда моон мурнунда аът-биле көжер оттуг, суглуг ыжык черлерде кыштаглар ыывыс бускаш, машина оруктарлыг черлерже көшкүлеп алган бис. Харын, чамдык ажык черлерде кылган кыштаглар ының одарлары багай, оон түнелинде мал чудап өлүп, хорап турар. Ол улуг каражаны чажыргаш чоор бис.

Моок мурнунда чылдарда чылгыны кончуг-ла чуду-каралап чораан бис. Кайы хамаанчок оңу күрүнеге садып, ажыл-агыйларының эът хереглелдеринге чарыгдап келдиивис. Түнелинде чылгының саны эвээжээн. Харын-даа төнүп калыр часкан болгай. Тыва Арат Республика турар үеде, 1944 чылдың эгезинде, чылгы 144 мүн ажыг турган болза, а 1980 чылдың эгезинде 23-ле мүн арткан турган.

1982 чылда республикавыс чаза чылгы малды өстүрер талазы-биле чугула доктаалды хүлээп албаан чүве болза, бо мал төнер турган боор. Оон соонда харын чылгы чоорту өзүп эгелээн. Оңу эът планынга кириштир кайы хамаанчок сатпастаан. Ам бистің ажыл-агыйларывыста чылгы бо чылдың сентябр 1-де медээ-биле алырга, 31,5 мүн четкен. Азы казахтың доктаалының соонда 8,5 мүнга өзе берген. Ол өөрүнүүр үүлдүр. Чылгы мал саны ам-даа эвээш-тир. Оңу улам өстүрер дээш совхозтарның, колхозтарның мал ажылының тускай эртемниглери кичээнгей салыры күүсеннг. Чүге диве, аътты-биле кылыр ажылдар көвүдээн болдур эвеспе.

Бистің республикада хөй чылгылыг, оон хөй орулганы кирип ап турар ажыл-агыйлар бар. Мөнгүн-Тайгада «Мөген-Бүрен», Өвүрде «Коммунизмге орук», Эрзинде «Чаа орук», «Нарын», «Мөрен» совхозтарны адаарга-ла четчир. Эң-не хөй чылгы Эрзинде — 3832. Улуг-Хемде — 3223, Каа-Хемде — 2831, Кызыл районда — 2734 чылгы бар.

Моон мурнунда чылдарда чылгы малдың, тевенин эдлин үнелевейн, эң-не кудуку өртек-биле хүлээп ап турган. Ынчан бир семис бени, азы аътты күрүнеге садарга 350-400 рубльден эшпас чүве-ле болгай. Ам ындыг эвес. Ийи чыл бурунгаар чылгы, тева эдлиниң өртөөн дой, өшкү, инектинбиле дөңнеп каан. Ам бир чылгы малды күрүнеге садарга 1500-2000 рубль ажып турар. Чылгы малдың эдли, сүдү эки, эм шынарлыг. Ынчангаш оңу азырыг, хоочулуг кижилер чиир, ажыглаар болза, дыка ажыктыг. А оон кадында бе сүдүнден хымыс кылып каарга, кандыг ийик. Чогумна эки сүксүн, эки эм ол дээрзин тывалар дыка эки билирлер. Моон алгаш көөрге, чылгы мал үүгле ажыктыг эвес, а харын орулгалыг болдур эвеспе. Кышкы үеде аная хөй сиген-даа, кажаа-даа, улуг ажаалда-даа херек чок. Оон ангыда, эки аъттар чокта кандыг-даа байырлал солун эвес-ле болгай. Наадым, байырлалдар, маёвкалар үезинде челер, машиаар, санктаар, чыраалаар аъттарны сонуургавас кижи кайда боор.

Хойжу, чылгычы, ивижи кижилерниң ажылы ылгалдыг. Хойжунуң хою кодан девискээринге оттваар, кире бээр кажаалыг. Ол боду кире бээр өглүг, бажынныг. А хөөкүй чылгычы ындыг эвес: кыжын-даа, чайын-даа ажык дээр адаанда. Чамдыкта бүдүн ай-даа дургузында аал-ораныңдан ыраап чоруй баар. Чылгызын кагбас дээш ындыг. Оон чаныңдан ыраар болза, черлик бөрүлерден ангыда, угаанныг-даа бол, хоптак-чазыйы оон калбас ийи бүттүг «бөрүлер» база бар. Ынчангаш чылгычының ажылы берге, чымыштыг. Бо ажылга үүгле кончуг ажылгыр, быжыг тура-соруктуг, кежээ, эрес-лидим, үйгу-чыдыг билбес кижилер шыдажыр. Ындыг кижилер малдың бажын-даа хоратпас, оон төлүндээ өлүрбес, үргүлчү-ле сеника, карактап чоруур. Аалдар кезип шайлап, хоначчалап чоруур ат чоткан чылгычылар кажандаа эки түүшел бербес, өреширедеп адырылбас.

Чыл санында эки түүшелдерин чедип ап, оңаашкан ажылынга хызымак чылгычылар ажыл-агыйларда көвүдел турар. Үүгле бо чылын 18 чылгычы төрүүр үүс белен-не 75-тен 102 чедир кулуну алган. Оларның аразында Каа-Хемде «Енисей» совхозта Сергей Норбу — 102, Сут-Хөл районнуң «Алдан-Маадыр» совхозта Денгей-оол Ооржак — 100, Чеөн-Хемчик районнуң «Искра» совхозта Седен-оол Монгуш 100 кулуну үүс беге онаштыр ап, республиканың чылгычыларының мурнуку олурганда турун турарлар.

Республиканың ажыл-агыйларынга чылгы малды өстүрер, сайыгырдыр дээш бо ажылда чылгычыларга хамаарыштыр шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Бо чылын олар боттары чылгычыларың республика ассоциациязын тургузун алган. Оңу ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемниглери бүгү талалыг деткиири негеттиниң турар. База бир мындыг бодал бар. Чылгы малды оорлар районнар дамчыштыр, өттүржүп оорлап, сайгарып турарлар. Бо малды моон мурнунда чылдарда районнар аайы-биле дугаарлап турган үүве болгай. Ол ажыл ам барык соксаан. Чаа ажыл-агыйлар база немешкеп. Ынчангаш бо талазы-биле катап шиитпир үндүрери чүгүл.

Ажыл төлевири. Моонда хамаарыштыр чүүү чугаалап болуруг? Чылгычыларның ажылы берге, ол хиреде ажыл төлевири эвээш болуп турар. Чамдык ажыл-агыйларның зоотехниктериниң, экономистериниң, бухгалтерлериниң харысалгазының чогу-биле дыштанылга болгаш байырлаалар хүннеринде чылгычыларның ажылынга төлевирни саналп бербейн турар. Тыва Агроөлүлетпүр эвилелинин даргазының орааткызы М. Ч. Саттың 1991 чылдың июль 10-да 116 дугаарлыг «Шын» солунда «Ажыл төлевири эвээш бол» деп үүлүн чамдык ажыл-агыйларда удуртулга болдурбайн турары хомудаанчыг-дыр. Тускай эртемниглериниң талазындан өртек, төлевир дугайында малчыннар, чылгычылар ортузунга тайылбыр ажылын чедип чорутпайн турарын айтыр херек.

Чылдың-на республика Назымынга түүнелдер үндүрүрде хойжулар, саанчыларже кичээнгей салыр, а чылгычыларны уттун алыр-дыр бис. Чылгычыларны Назымче эвээштин чалап турар бис. Чарыш түүнели үндүрүрде чылгычылар дугайында негелдеп ажылдан кылырын үе негеп келген.

Ажыл-агыйларның тускай эртемниглери чылгының одарын тодарадып айтыры чугула. Ынчан чылгычылар биле малчыннар аразында маргылдаалар, чоруулаалар турбас апаар. Кызылда республиканың ат заводунуң чылгычыларының мал одарладыр черии тодарадыры эргежок чугула апарган. Олар ол айтырыгны республиканың удуртукчуларының мурнунга хөй удаа тургузун келзе-даа, ол түүнел чок арткан.

Чамдык ажыл-агыйларда кадрлар калдистериниң начальниктериниң, кол зоотехниктериниң чылгычыларга кичээнгей чок болуп турары-биле «Малчыныңы шыныылгазын» албаан болуп турар. Ынчангаш олар магазиниердеп бараан садып, эмчелелерге оочур чок эмчилеп ап шыдаавын турардар. Шек мындыг шыныылганы мал ажылы биле холбаалыг бүгү кижилер алган турар ужурлуг.

Ажыл-агыйларда чылгы мал төрел апар чыдар. Ынчангаш оңу болгурбазы-биле райониар аразынга аскырлар орнаштырылгазын чорудары чугула. Оңу ынчаар кылын болдурукун аргазы республиканың колхоз, совхозтарында бар.

Чылгычы кижиниң пенсиялже үнер хар-назынын ивижилер-биле деңнээр болза эки. Моңу база бир чугула үүүл кылыр көрүп турар мен. Ынчангаш мээн үстүнде бижээн үүлдеримче республиканың удуртукчулары кичээнгейин угаап, чылгычыларга хамаарыштыр бир-ле шиитпирни үндүрер боор дээрзинге бүзүреп артым. Бо материалды колдуунда-ла чылгычыларның хүүда дилеглерин өзугаар бижидим.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Тыва Агроөлүлетпүр эвилелинде килдис эргелекчиги.

Өмбүрзектиң судалы

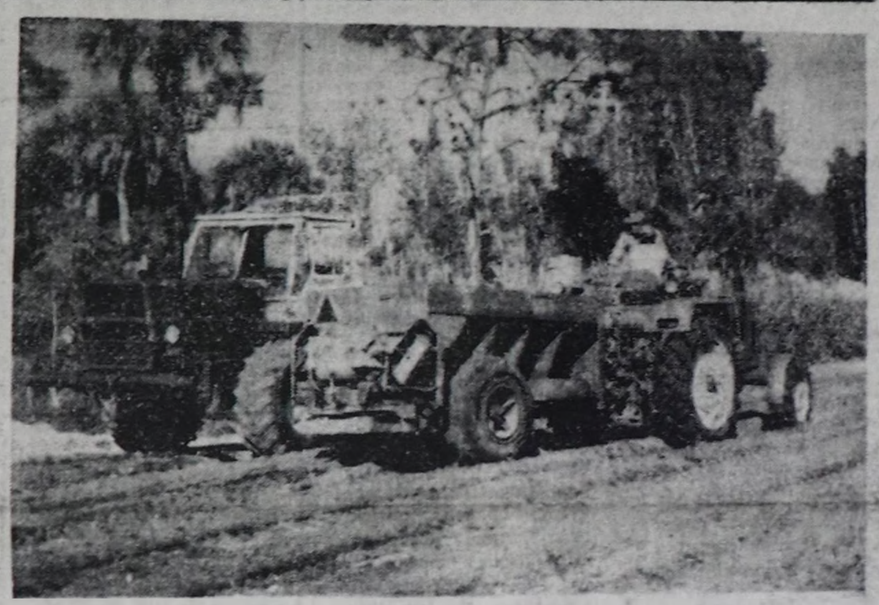

АКШ. Флорида штатта фермер Алан Детингтин коданында үш совет трактор бар: ийи «Беларусь» болгаш Харьков заводунуң бирээ. Экизи ол бе? Чок. Фермерниң чугаазы-биле, оларның ажылдаары багай ол-бо черлериндеп үзү, кывар үүлү төктүр, дүлгүүр-биле ажылдатыымас, сөөртүп хөделдирер. «Садып алган ужурум дээрге, бистің америк тракторларга бодаарга, өртөөнчүк: бо үштүн орнунга мен чаңгыс америк трактор садыл ап болур мен — деп, ол чугаалаан. —Бодум техниканы өкі билбес турган болзумза, мотору шору деп билбээн болзумза, садып албас ийик мен».

ЧУРУКТА: совет тракторлар америк фермада.

С. БАБИЧИНИҢ фотолу.
(СЭТА-ның фотохрониказы).

ЭКОНОМИКТИГ ДУЗАЛАМЧЫ ДУГАЙЫНДА

ВАШИНГТОН. Совет Эвилелинин республикаларының аразынга экономиктиг дугуржулганы Алма-Ата хоорайга олар чугаалажып көрген, а ол дугуржулгага чоокку үеде ат салыры келир кызын ССРЭ-ге улуг хемчээлдиг дузаламчыны тыпсыр дугайында айтырыгны Барын чүктүн шиитпирлээрине «амыдыралчы чугула ужурдузалыг болур» деп, АКШ-тың ССРЭ-де элчини Роберт Страусс «Вашингтон пост» солунга берген интервьюзунга медеглээн. Совет республикаларның аразынга үүлдүг деп көрген экономиктиг чаа дугуржулга ам дээрезинде салдынмаан-даа болза, совет экономикада ол эң-не улуг болуушкын болуп турар деп, элчин чугаалаан.

САҢ МИНИСТРЛЕРИНИҢ УЖУРАЖЫЫШКЫНЫ

ТОКИО. Барын чүктүң үлетпүр талазы-биле бедик хөгжүлделиг чурттарының саң министрлериниң ужуражыышкыны бо чылдың октябрь 11-де Бангкок хоорайга болур. Совет Эвилелинге экономиктиг дузаламчыны көргүзер дугайында үлетпүр талазы-биле хөгжүлделиг чеди чурттарның саң министрлери чугаалажып көөр. Кандыг арга-биле ССРЭ-ге экономиктиг дузаламчыны бээрил? деп айтырыг саң министрлериниң ол ужуражыышкынына кол черни эдээр.

Японияның Киодо цусин агентилелиниң дамчытканын өзугаар алырга, Совет Эвилелиниң ерезиниң төлээр хуусаазын узадыр дугайында айтырыгны саң министрлери база чугаалажып көөр. Ынчаарга дештыкы чурттарга ССРЭ-ниң бээр ерезиниң хемчээли бо чылдың үениң байдалдарында ССРЭ-ге дүрген көргүзер дузаламчының хемчээлин база хевирни чугаалажып көөрүн министрлер планнап турар.

Совет Эвилелинге бээр экономиктиг дузаламчы талазы-биле ужуражыышкынга чедип алдынар принципиалдыг турушту чеди чурттарның чөвүлел хуралынга чугаалажып көөр. Ол чөвүлел хурал 1991 чылдың октябрь 12-де ажыттынар, аная совет төлөөлекчилер киржир. Ындыг чөвүлел хуралга ССРЭ-ниң төлөөлекчилери тоегүде бир-ле дугаарында олуржур.

ССРЭ-ге бээр аъш-чем барык ийи катап көвүдедирин шиитпирлээн. Ындыг дузаламчының хемчээлин япон тала моон мурнунда 100 миллион доллар кылдыр планнап турган. Аъш-чем дузаламчызының хемчээлин Японияның чазаа 200 миллион доллар чедир улгаттырарын шиитпирлээн деп, «Санкэй симбун» солун бижээн.

М. ЭЛМОНДУНУҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН. Демократтыг система болгаш рынок экономиказы Россияга эргежок чүгүла деп, британ социолог болгаш политолог М. Элмонд медеглээн. Англияның «Таймс» солунунга ол интервью берген болгаш Румынияда корум-чурум чок болуушкуннар ышкаш, ындыг болуушкуннардан чайлаар талазде, Россияга демократтыг система чугула хереглиг болур деп, ол айткан. Румынияга чоокта чаа болуушкуннар Совет Эвилелинге шыңгыы сагындырыг болган деп, М. Элмонд санап турар. «Коммунистиг системаны чаартырда, озалдаашкын, азы эмин эрттир далажыры болгаш дээштиг эвес чорудары—аар уржуктарга чедирер дээрзин амыдырал бадыткаан» деп, ол чугаалаан.

Өзүлүт демократчылыгны болгаш экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле Румынияның чаа удуртулгазының оралдажыышкынары бууран дүшкенин ол чуртта болуушкуннар бадыткан көргүзүп деп, политолог санап турар.

Реформаларны чорударда, саададыышкынны болдурганы —Румынияның удуртулгазының ол частыларының бирээзи деп, румын премьер-министрниң медеглээнин «Монд» солун база бижээн.

(СЭТА).

Номерден номепже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

• Номдан үзүндүлер •

(Уланчызы. Эгезин № № 156-167 «Шында»).

Берия ону шуут дорт билген болгаш кандыг-даа чайгылыышкын чокка хоругдаттырган Сталин хостуунган артык айыылдыг дээрзин сагындыргаш, ону шуут-ла чок кылып каарын саналдаап.

Оон соонда Маленков дужулгеден дүшкениниң дугайында дыннадыгны радио болгаш телевидение дамчыштыр иомчуурун Сталинден күш-биле негеп алгаш, ону бүгү делегейден ангылап, Соловки ортулуунче шеңүүп деп санал киргеп.

Ынчалза-даа ол боду болгаш чекистер Сталинни чүгле олурып болдуруун дугайында Берия чугаалаан. Хрущевтуң чогум-на дыннаксаан чүвүзү ол, ынчалзалда ону ыяавыла Берияның ону дыннаксаан болбайн аан. Берияның ылап-ла шыын чугаалап турганынга бүзүреп болуп: чүге дээрге оон бажы база айыылдың адаанда турган болгай. Маленков арай чигзинип турзаа, Берия биле Хрущева каттыжар ужурга таварышкан.

Каш хонук өрткенде Берия бодунуң дачазынче Маленковту, Хрущевту болгаш Булганинни чалап алгаш, оларга аажок хынамчалыг ажылдап кылдынган «биче» болгаш «эң идегелдиг» деп адап алганы ийи планны саналдаан.

«Биче план» өзугаар Сталинни өске күштер кириштирбейн халаары көрдүнген турган. Кунцевога болур ээлчеглиг кежээки чем үезинде Сталин кадыының талазы-биле өлүмнүг согугга дораан олбезе-даа, сегип кээп-даа болбас ындыг берге согугга таваржыр ужурлуг. Ынчангаш ол өске херечилер, оларның аразынга уруглары азы эмчилер дээн ышкаш улустар база турда, өлүп каар болза улам эки болур.

«Эң идегелдиг план» өзугаар Сталиниң дачазын ол удуп чыдырда (ындыг болганда, дүште ышкаылы) чазылдырыптар деп турган. Аъш-чем эккелген боор чүгле Сталиниң дачазын эвес а ол чоок-навыда шуупту бажыннарны чаза тепеп үндүрүптер динамит эккээри чугула ынчан артык херечилер база артпас болгай.

«Биче планны» күүседеп дээш шуупту дөртдээн харылаар, а «эң идегелдиг планны» боттандыраын Берия бодунга алган. Оларның кайызын-даа күүседир дээр болза, немелде хеммеглер база хереп апаар ужурлуг. Чиңээлээрге, янзы-бүрү чылдагааннар-биле Сталиннин даачаазынга Сталин-биле келээн арткан, ол моон мурнунда-даа болганчок-ла артык каар турган. Ам ук болуушкуннарның киржиктизи үшкү кижи кеступ келген: бир чамдык чугаалардан алырга, Берияның адъютантызы эр кижи, еске чугаа өзугаар — оон ажылдакчызы хереөжен кижи. Берия бодунуң ажылдакчызын документилер эккел деп айбылаан. Ол оларны эккелгениниң соонда Камгалал министерствозундан, Айыл чок чорук министерствозундан, ИХМ-ден база Кремльдиң комендатуразындан чамдык кескү удуртукчуларны ыраадыры чугула. Ол-ла үеде боттарының эң идегелдиг талалакчыларын (маршал Жуков болгаш ескелер-даа) Москааже кый дээр апаар. Сталиниң даачазымын Кремльде бажмыныңы болгаш албан кабинеттериниң харылзаа дериглерин дугурушкан үеде бүгү-ле ниити база чазак шугумнарындан үзүп кааптар. Сталиниң даачазының, камгалалының база хөделдериниң машиналарын «хавырар». Даачаже болгаш даачадан бүгү оруктар, демги дорт кижиден ангыда, хаалгыг болур.

Дөртеөн кижи бүрүзүнүң кылыр ужурлуг үүлдерин база аажок хынамчалыг үлежин алганнар: Берия планның «оперативтиг кезээ» дээш харылаар, Маленков — партиячазак аппарадын мээнилээри дээш, Хрущевка найысылал болгаш харылзаа чепсектерни онаашкан, Булганин шериглер хайгаарал харылаар ужурлуг. Дугурушканы 10 плактың эгезинде дөрт кижи Сталиниң «аажок берге аарыныңы» дугайында чарлааш, бүгү эрге-чагырганы боттарының холунга «оон өкирий бээринге чедир» алыр. Сулчээчилерни бүгү хөделиишкиннери шак ынчаар ажык боор, көстүп каар ужурлуг.

Сулчээчилер ийи планның нелдирзин хары үүда бадылап алганнар. Биргизи бүтпейн барза, ийигизи «эң идегелдиг планны» боттандырар апаар. Сулчээ болганда, ол шуут-ла магадыларттынган чогуур түүнелдиг болур ужурлуг — Сталин боду шак ынчаар өөредип келген-не болгай («дайзынны согар дээнде, шуут-ла идегелдиг кылыр өлүр согары чугула»).

Шак ындыг белеткениишкиннерниң соонда 1953 чылдың февраль 28-те Сталиниң Кунцевода даачазынга оон-биле дөрттүн кежээки ужуражылгазы болган. Ажыл-хереттер аайы-биле чугаа соонда өлүп ыдыы апаан Маленков, Хрущев болгаш Булганин өртежик турда чорупканнар—ынчалза-даа бажыннарынче эвес, а Кремльче. Берия Сталин-биле келээн арткан, ол моон мурнунда-даа болганчок-ла артык каар турган. Ам ук болуушкуннарның киржиктизи үшкү кижи кеступ келген: бир чамдык чугаалардан алырга, Берияның адъютантызы эр кижи, еске чугаа өзугаар — оон ажылдакчызы хереөжен кижи. Берия бодунуң ажылдакчызын документилер эккел деп айбылаан. Ол оларны эккелгениниң соонда. Берия ол документилерни Сталиниң баарынга салып чыдар аразында ук хереөжен Сталиниң арнынче бир-ле суук үүл чажыпкап, эфир боор чадавас. Сталин дораан-на мсорап калган, а ол хереөжен оожум хеделип эгелээр хоранныг элээн каш сыкыртыышкыннарны кыла каапкан. Оон соонда Сталиниң «эмнеп» турган үеде ол-ла хереөжен, ам эмчи кижи боор алгаш, ол-ла сыкыртыышкыннарын катаптаар, хоранныг эмниң хемчээлин Сталиниң дораан өлүрбес, а оожум, шынап-ла, бодунуң өлүмү-биле өлген ышкаш шак ынчаар «ыызылдустай» бээр(кылдыр докторлуп алган турган.

Кырган большевиктерниң чугаазы ындыг. Аллилуеваның номундан бир үүүлү мону көрүп ора, сактып каап болур. Өлүп чыткан Сталиниң өгнүнүң чанынга халып турган бир-ле хереөжен эмчиниң дугайында ол мынчаар бижип турар: «Аныяк эмчилер аажок сүрээлеп халчып турду. Бо аныяк хереөжен эмчиниң бир-ле черге көргенин бажымга кире дүштү, чогум кала көрген кижи боор мен. Бот-боттарывысче согаш кылып, меңзилешсивиссе-даа, чугаалаңнадывыс». («Өөнүүмге чаарби чагаа», арын 7).

Ол хереөжен эмчиниң ролюн тодаратган болза, дыка-ла хөйну билип алырынга ажыктыг турган ийик деп бодап чоруур мен. Сталиниң өлүрүнүн мурнунда Аллилуева ол хереөженни каяа көрген ирги, оон соонда ол ону катап көрген ирги бе?

Сталинчи ТК-ның Президиумунуң ийи межигүнүнүң болгаш бир совет чугаалчының чугаалаан үүлдериниң шуптузунуң кайызында-даа ескерилге чок үш бадыткал бар боор турар:

1) Сталиниң өлүмүн Политбюродан үүгле дөрт кижи манап турган — Берия, Маленков, Хрущев болгаш Булганин;

2) Сталинче эмчилерни ийи хонганда кый дээн:

3) Сталиниң өлүмүнге үүгле Берия хууда сонуургалыг турган.

Оон ындыг ийи түүнелди үндүрүп болур:

1) Сталиниң аарыы үүдеп артык берге турза-даа (угаанын чидирип, моорап калганы), оон, шынап-ла, оңу бээринге дөрттүн бүзүрели быжыныже чедир эмчилер кый дээн;

2) эмчилер кыйгыртырын үүгле Берия харылаар турган болганда (бодунуң албан-дужаалының аайы-биле), ол үүгле бодунуң кузелин күүседирлери — Сталинниң өлүрүнге дузаларларны кый дээн турган чадавас.

Ол эмчилерниң Кремльдиң Эмнелге-санитар эргелелинге кандыг-даа хамаарылга чок боп турганы база чадавас. Аллилуева оларның чаңгызын-даа билбес, А Хрущев үүгле профессор Лукомскийни билир болган мен дээн болгай. Кыйгыртқан эмчилерниң чамдызы Сталиниң байдалын шуут шинчилеп көрбээн. Аллилуеваның чугаазы-биле алырга, кожа өрээлдерде олуруп алган, Сталинни канчаар «эмнээриниң» дугайында хуралдап олурганнар. Аарыгның чоруп турарының дугайында дыннадыгларны база-ла Берия-дан өске кымга-даа билдинмес эмчи кылып турган.

Ынчангаш Сталиниң өлүмүнүң чылдагаанының дугайында түкнел база ийи ажыы боп болур:

1) «хоралакчы эмчилер» дугайында ультиматумну аная тургускаш, чепсектиг күштерни ажыглаарының дугайында кыжаныышкын кылырга, чогум-на ынчан Сталин өлүмнүг согугга таварышкан боп чадавас.

2) Сталиниң Берия оожум дээшкинниг хоран-биле хоранап каан деп база бодап болур.

Ынчангаш, чогум чүл Политбюродан согуг бе, азы Бериядан хоран бе?

Оон амы-тыныңче халдаашкынга хамаарыштыр Сталин шупту-ла азий тергиидекчилер ышкаш, аажок коргар үүлдүг — ону хоранныг каарындан ол аажок коргар, сестир турган. Политбюро кежигүннериниң кайызы-даа хоранакчы боп болур деп ол санап чораан. Эш-өөрү-биле стол артынга олурупкаш, баштай-ла оларны кандыг-бир чылдагааннар-биле чемни мурнай чип, ижип эгелээрин чедип аар дээш чүү-даа кылып турганын Хрущев каш-даа катап кочулап чугаалаар чораан. Үүгле олар чемненип эгелээргс, ол ам боду чемненип кириптер турган.

Сталиниң хоранныыпкындан коргар турганын моон-биле база көргүзүп болур. «Оон чиири балыкты тускай суг хөөлбектеринден, чиир дээни куштарны, хойларны тускай черлерден эккеп, үүгле тускай куткан грузин араганы, чаа ногааларны, чимисти мурнуу чүктен самолёт-биле сөөртүп кээр турган. Ону эккээринге транспорт чарыгдаларының кайы хире боор болурун ол кажан-даа сонуургавас чораан. Ол бүгү чемни тускай эмчилер хыныаш, хоран талазы-биле харымсалгалыг эмчиниң алын салып, таңмазын баазып кааны тускай «актыларны» хлеб, эът азы ногаа ораган саазын бүрүзүнге кожуп каар турган. Чамдыкта Дьяков эмчи бистин Кремльде бажыныыска янзы-бүрү дериглерин ап алган чедип каар, бүгү өрээлдерниң «агаарын шинчилеп көөр чүгө» (С. Аллилуева. «Үүгле чаңгыс чыл», арын 335-336).

Ынчалза-даа Берияга ол бүгү камгаланыышкынар кандыг-даа доктар боп шыдавас турган болбайн аан, ам барып Поскребышевтиң «шиитки кабинетин», генерал Власик Сталиниң шупту эмчилери читкилей берген турда, ында кандыг-даа берге чүге чок апаргаан.

(Уланчылыт)

Кызылдың бир хлеб магазининин чанында чугаалардан:

— Чиг-даа болза, хлеб барда, сагышка түгээр түве.

— Шынап-ла, берге-дир, төрээннер. Мен ийи хүн улаштыр хлеб кээрин маныаш, ам-даа чадаштым.

— Уе, уе-шагның бергеден дошкууранны ол чоор бе? Черле ужуру чүл мон?

— Ыыттава. Рынокун ындыг ончуг-дур деп билип ал, кырган.

— Че-че, үш-үдүрүм түве чулчурба, кулугур.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

ЧУРУКТАРНЫ ООРЛААН

МОСКВА. (СЭТА-ның корр.). Италияның Генуя хоорайның амгы үеним уран үүл музейинте «XIX үс чылдың иймги чартыының орус уран үүлү» деп делгелгеге турган Москваның Третьяков галереязының 18 тулган дээн чуруктарын оор алгаш барганының дугайында тодаргай фактылар билдинген. Ол дугайын ССРЭ-ниң Культура министерствозунга СЭТА-ның корреспондентизинге дыннаткан.

76 ховар чуруктардан тургустунган делгелгени Италияның элээн каш хоорайларынга делгеп каапкан, а Генуя эн сөөлгү хоорай, оон чуруктарны дедир эгидер турган. Итали полиция оорлаткан чуруктарны истээр талазы-биле шалыпкын хемчегларни ап турар, а делгелгениң организакчылары дуза көргүзерин чазактан, премьер-министр Джулио Андреоттиден дилээн.

Оорлаашкын кайы хире каражага чедиргенин тодарадыры-биле ынаар Третьяков галереязының директору Юрий Королев баштаан комиссия чоруткан. Ол чоккала мындыг үүл илдеп адачурт уран үүлүнде бо дээрге деннээр түве чок каража. Чуруткуларның аттарын адаарга-ла четчир—В. Маковский, В. Пукирев, Л. Лагорио, Н. Неврев, И. Шишкин. Шупту чуруктарны баш удур камгаладып каан деп түве билдингир, ынчалзажок ону этидерге-даа, ол чаңгыс чуруктуң орну бооп шыдавас. Чижээ, оорлаткан чуруктар аразында И. Репинниң портреди, В. Перовтуң «Гувернантканың бай садыгжы бажынында келгени» деп чуруу база бар.

Аас-кежик бооп, оорлар Репинниң өске чуруктарынга, Ф. Васильевтиң, В. Суриковтуң, В. Верещагиниң чуруктарынга дегбейн барган.

Арткан чуруктарны Москваже чоокку үеде эгидип эккээр.

Туризм — спорт

КАРТАНЫ, КОМПАСТЫ ТУДУП АЛГАШ...

Күстүн каан аяс, чылыг сөөлгү хүннери. Кызыл районуң Көк-Тей девискээринде чурумалдыг, каасчараш оймакка машиналар, автобустар удаа-дараа кээп турганнар. Катыы-хеглүг оолдар, уругдар эт-севин дүжүрүп, майгыннарын хап, одагларын дерий бердилер. Кымнарыл ол? Чаңчыл болган, чылдың эрттирер, черниң ут-шинин тыварынга республиканың школачылар аразынга маргылдаанның киржикчилеридир.

Бо чылгы маргылдаанның оизагай түвези болаа республиканың аныяк туристер станциязы биле Тыва Республиканың Күрспорткомитеди ону кады эрттирип турары болур. Маргылдаанның кол сорулгалары—туризмге болгаш туристчи маргылдааларга чонну хаара тудары, ону улам сайзырадыры-дыр. Ынчангаш бо эрткен маргылдааларга түгле школачылар эвес, улуг улус киришкен.

Баштайгы хүнде бодунуң шилип алганы-биле угшин тыварынга маргылдаанның киржикчилери күжүп шенешкеннер. Черниң угшинин тывар талазы-биле 3 аңгы хевирге, хар-пазы аайы-биле киржикчилер 7 болукке хуваатынган турган. Чаңчыл өзугаар маргылдааны эн биче назылыг болуктүн киржикчилери эгелээн. Компасты, картаны холга туткаш, аныяк спортчулар удаа-дараа маншажып үнүп турганнар. Чамдыктары арай сүрээдексеп сагыш човап турары илдеп. Түге дизе оларның мурнунда картадан тывар ужурлуг демделээн черлер узун хемчээлдиг, билбези, таныызы арыг ишти-биле эрткен кокпа орук. Аза-даа берип болур. Бо бүгүнү эн-не кыска үе иштинде маңнап эртер болгай. Удатпаанда баштай үнген оолдар, уругларның башкылыы финишке кээп эгелей бердилер. Школачыларның араазындан бо хевирге Чаа-Хөл ортумак школазының өөреникчизи Аспак-оол Алёна, оолдардан Кызыл хоорайның толээзи Куулар Арсен, Сут-Хөлден Ховалыг Шораан, Чадаанадан Умба Арана, Куулар Шолбан, Кызыл-Мажалыктан Чүльдүм Ольга, Кызыл райондан Монгуш Омак бирги черни эзлээннер. Улуг улустуң болуктеринден Дажы-Сегбе Шончалай (Чадаана), Хертек Аяна (Кызыл хоорай) тиилекчилер болганнар. Эр улустуң араазынга маргылдаа онаа чидир байдалга болуп эрткен. Чадаананың төлээзи Хаван-оол Леонид, Барыын-Хемчиктен Сарыглар Геннадий база ол-ла райондан Сюрюн Александр, Кызыл хоорайдан Борбай-оол Михаил бирги черлерни алгаш, чемпионнар болганнар. Улустүн «Хоочун коктуг» дээрн черле аная эвес. М. В. Борбай-оол хоочун туристчи-спортчу адын сыкпаанны бо.

Черниң ут-шинин тывар талазы-биле эстафетага Чоон-Хемчик районнуң командазы бүзүрелдин-биле тиилээн. Үш хүн үргүлчүдээн маргылдаанның түнелинде Чадаананың командазы (удуртукчузу Киштеек Олег) бирги черни, Кызыл районнуң спортчулары ийиги, үшкүзүп — Улуг-Хемниң толээлери алган. Тиилектилерни ортектиг белектер, дипломнар, хүндүлел бижиктер, вымпелдер-биле шаннаан.

Юрий ХЕРТЕК.

Туристер станциязының килдис эргелекчизи.

ЧҮГЛЕ ИЖЕР, КАКСЫР ЭВЕС...

Бистин Өвүр районнуң девискээринде хөй аржаннар бар. Мен 3-4 чыл бурунгаар Бора-Шайның Ак-ырактыг аржаанының чанында чер үттеп турган экспедициянын даргазы-биле чугаалаштым. Ол улус аржаан сугларны, чер иштинден үнүп турар сугларны база сонуургап шинчип чоруур улус болду. Анаа сылдап алгаш, бистин районда чоннуң ажылдап турар аржааннарын шуптузун айтырдым. Улаатайның кол аржаанында кончуг күштүг радон бар диди. Анаа эмнедир дээн кижилер аржаанга түгле ижеринде, каксырында эвес, оон үнүп чыдар бажының чоогунга баргаш, хат-салгын аайы-биле оон чыдын тынарга, түден артык эм диди.

Радонуг аржаан кайы хамаанчок черден үнмес, оон чанында хөй янзы казымал байлак бар болур. 9 суг бүдүмелиниң каттышкан дери болур. Ынчангаш күштүг эм болур дээр чораан. Шынап-ла. Улаатайга шаанда улуг бүдүрүлге ажыттынгаш соксай берди. Улаатайның бажы-биле Ак-Туруттуң Кара-Суг тудуш чер-дир. ында база радонуг аржаан бар болгаш экспедициялар хөделип чоруп турар. Оон ынай ол аржаандан ырак эвес Улаатай хем үнунда 15 км хире куду Аксы-Дуруг аржааны бар. Ол аржаанда кошкак радон бар. Оон составы хөй кезин хая чуктуг диштилер. Оон кол эм шынарының дузазы — ижин, баарга, хан эргилдезинге кончуг дузалаар диштп. Шынап-ла, ол аржаанга баш чуптарга, кидис-биле домей тутчу бээр чер, ижерге үс ышкаш хоюг. Ол аржаан кончуг дуруг хаадан бадып чыдар, дамдылап турар черлер база бар.

Ам 84 харлыг ачам Монгуш Балдыжык чугаалап орар, ол аржаанга шаанда чинге аарааи тывалар, моолдар келгеш, ай хире ижип, каксып чыткаш, анаа эжирип чана бээр, халап аржаан боор деп чугаалап орар. Ол улуг эртемден чугаалап орар чорду, радон чер иштинден аржаан-биле кады үнгеш, агаарже кончуг дүрген тарай бээр, ынчангаш бажынга олуруп алгаш, тынганы дээре. Ол радонуг аржаанны ырак черже алгаш баар деп бодаар болза, 25 см кылын коргулчун савага камгалап чедирер. Оон өске кандыг-даа саваны белени-биле өде халый бээр дээр болду.

Солчурда Талдыг-Чарык, Бора-Шайның Ак-ырактыг аржааннарын анаа соок суглар-дыр дижирлер болган.

— Анаа чон чылдын баргаш түге сегип турарыл, ында бир-ле состав бар боор? — деп сонуургадым.

— Ол чөп. Эмнээр эм чок-даа болза, аржааннаан кижилер «мен аржаанная тур мен, эжирип мен»—деп болаарга, сагыш-сеткил-биле чайгаар (сүзүк-биле) эжирип, сегирр дилди.

Бажын чанынга кранныг доскаарга сугдан бедидир азып алгаш, адаанга каксырынга база-ла массаж, арыглааш, сагыш-сеткил өөрүшкүзү ышкажыл, оон ынай арыг агаар кончуг дузалаар деп тайылбырлаарга, дыка бүзүредим. Ол аржааннар чежемейния-даа суг болза, чоп барып турзуп, ында хора чок, сагыш-сеткил, магабот арыглаашкыны, арыг агаар-бойдус эки.

Ол аржааннарның эки түвези база бар. Түден аараан сен, оон-биле эмнен дижири ышкаш (арагалаан кижи эртен баш аарыы элип алыр дээш арага ижиптери ышкаш) кыжын соокка алыскан кижилер, ыжык, аарып чоруур дискектерни кактырарга эжирир, эмненгир деп чугаалады. Бодап орарга кончуг шын ышкаш. Колла түве аржааннарның санитарлыг байдалын кончуг сагыыр, арыг-чаагай тургузар. Арыглаар-ла улус бис дээш аржаан бажында чыткан даш, довуракты кайы хамаанчок аштап ырадып болбас, ол база аржаанга черек бүдүмелдер-дир. чыгсын, өске чоок-кавызында боктарны арыглаза эки.

Черле дыка түве билир, чоннуң чаңчылдарын сагыыр кижи болду. Чоннуң түдүп чораан ыдыктыг черлерин, аарыы) берге аарыг-дыр. Ындыг кижи кандыг аржааннарга барымза дузалаарыл? Ынай-бээр ырак орукче баары амыр эвес болгай. Ынчангаш Тыва Республика иштинде аржааннарга эмненирин күзээр мен. Республиканың аржаан сугларының кижилериниң кадыгшылын эжиндирине салдарын солун дамчыштыр делгереглей харыылап бээрин диледим.

Оюмаа ООРЖАК.

Барыын Хемчик районда Кызыл-Мажалык суурунуң чурттакчызы.

Аржаан дузалаан бе?

УЛУУ-БИЛЕ ДИЛЕДИМ

Бо чылдың сентябрь 25-те № 160 «Шынга» парлаттынган «Аржаан дузалаар бе?» деп үүлдү номчудум. Чогум ол анкетаны долдурааш, чоруткан мен. Ам дараазында айтырыгларны салып көрейн: Аржаанга каш чыл кирер ужурлугул? Улустуң чугаазы-биле алырга, 3 чыл дижир. Ол шын бе? Бо чайын Шивилиг аржаанынга чордум. Чогум аарыымга дузалаваан. Катап-ла аарып тур мен. А азы бир дугаар чыл кирерге ындыг бе? Чүзүдаа билдинмеди. Аржаанче баар бетинде, эмчиге чыткан мен. Чогум аная тургаш, баксыравадым. Эки турдум. Эмчиниң диагнозу—хоочураан бронхит.

Химиктиг эртемнериниң кандидады: Кара-кыс Донгаковна Аракчаага дилег:

Бронхит (тыныш оруунуң

Чаа ном

ТӨӨГҮНҮ БИЛИП АЛЫРЫНГА

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейи «Азия төвүнге бот-догуннаан түрүнеин турусканы» деп эгелиг номну белеткеп үндүрген. Оон автору төөгү эртемниериниң кандидады В. А. Дубровский, редактору төөгү эртемниериниң кандидады М. Б. Кенин-Лопсан.

1921 чылда Таңды-Тывага Азия диптин төвүнге бот-догуннаан улусчу күрүнеин турусгунганының дугайында ук номда бижин турар. Ында ол үеде болуп турган хуралдарның протоколдарын чыып парлаан.

Төрээн Тываның төөгүзүн сонуургап өөренип турар республиканың ажылчы чонунга, башкыларга, студентилерге, сургуулларга, үстүкү класстарның өөреникчилериниге бо ном дузалаар.

Ук номну чурт-шинчилел музейинден садып ап болур.

Т. ДОНГАК.

Музейниң килдис эргелекчизи.

БЕЛЕТКЕЛ КОШКАК

Чөөн-Хемчик районнуң ажыл-агыйдарында кышка белеткел ажылдары бо хүннерде кошкак чоруп турар дээрзиниң дугайында ооокта чаа эрткен сессияга демделээн. Дыка хөй специалистериниң удуртулгазының кошкаандан «Искра» совхозтуң малчыннарының чамдыызы сигенин долузу-биле белеткеп албаан. Оон түнелинде ажыл-агыйның дыка хөй девискээринде сиген ол хевээр чыдып калган. Кызыл-Хаванта бода мал кажаазы эрги сандаргай байдалында турбушаан. Оон-биле чергелештир сиген далганы база оон-даа өске эки шынарлыг холуксаалыг чемнерни бо чылын белеткевээн. Бо хүннерде эрткен чылдың бо үеи-биле деннээрге, сүт саалдазы элээн күдулаан дээрзин көргүзүтлер бадыткап турар.

Кыш ам даглар бажында чедип келген. Малчын коданнарже, сүт-бараан фермаларынче оон «моорлап» келириинге чедир каш-ла хонук арткан. Анаа үткуштур чүүү кылза чогуурул дээрзиниң талазы-биле Тыва Республиканың улус депутаты Б. Монгуш, О. Саая, В. Сат болгаш оон-даа өскелер боттарының тодаргай саналдарын сессияга киргеннер.

(Бистиң корр.).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ОКТЯБРЬ 9

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Чемпионнар-биле кады». 9.20 «Уругларның музыка клуву». 10.05 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 11.50 Телерадиоконкурстуң лауреады С. Горшунов ырлаар. 12.00 ТМА. 12.15 Делегей рынокунче дүлгүүр. 12.45—14.00 Барыдаалыг телефильм.

• • •

15.00 Мультфильм. 15.15 «Өске хоорайга чаашкын». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.20 Барымдаалыг фильм. 16.45 Сонуургактарга. 17.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.00 «Биржа ужудукчузу». 18.10 «Блокнот». 18.15 ТМА. 18.30 «Планета». 19.15 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Парламент дневниги. 21.55 «Алексей». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 22.45 — 23.40 Техчапсар. 00.30 ТМА. 00.45 «Депшиннинин аргалары». 01.00 «Музыка болгаш мода». 02.00 «Ийи алышкы». Үш сериялыг уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 2-ги сериязы. 03.45 — 04.35 Балет кежээни.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи. 9.55 Авторлар программалары. 10.30 «Булактар». 11.00 «Дээди эрге-чагыргага четтим...» 11.30 «Хаанның ол күрүве кайдал?» 12.20 «Исламның эзи келгени».

ТТ дамчыдылгалары

12.55 «Чөрүлдээлиг байдал». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.00 Томск телевиденниезинин программазы. 15.00 — 15.30 «Объектив».

• • •

17.10 «Ырлар дамчыштыр найырал...» 18.10 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.35 Уругларга фильм. 18.45 «Чечен менде...» Кызылдың уран үүл училищезинин Г. Шагдыр баштаан чогаадыкчы аныяктары киржип турар. 19.15 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуур, чаштар!» 20.35 А. Сокуров. «Орус элегия». 21.05 Музыка коллекциязы. 21.30 «Юозас Мильтинис театрының дугайында монологтар». 23.00 Медээлер. 23.20 Фил Донахьюның программазы.

ТТ дамчыдылгалары

00.10 — 01.40 Евгений Евстигнеев-биле ужуражышкын.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

18.35 Коллаж. 18.40 Россияның парламент медээчизи. 18.55 Совет уран чуулга америк журналистериниң көргени-биле. 19.55—20.00 Реклама.

КИНО

ОКТЯБРЬ 9-ТА

«НАЙЫРАЛ»: «Смертельные игры» (АКШ) 10.00 11.50, 13.40, 15.30, 19.30, ... по прозвищу «Зверь» (ГТПО Мосфильм) 17.30 (премьера) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Сказка про Емелю» 9.00, 10.30, «Пятнадцатилетний капитан» 12.00 «Автостоп, Горячая цель» 14.00, 16.40, 19.20 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мудрая княгиня Мандухай» (2 сериялыг) 13.20, «Музыкальная фантазия» (2 сериялыг) 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Честь семьи Прицци» (2 сериялыг) 13.30, 16.10, 18.50 шактарда.

«Тыва агросервис» күрүнекооператив каттыжылышкынының бүдүрүлгелери 1992 чылда чүүк сөөртүрүнге чагыгларны хүлээп алырын база автотрактор, кодээ ажыл-агый техниказының ажаалдазын хандырар, септелгезин кылыр талазы-биле керээлерни чарарын үргүлчүлеп турар. Ындыг чагыгларны совхоздардан, кодээ ажыл-агый кооперативтеринден, тараачын ажыл-агыйлардан, агроүлепүр комплекизинин бүдүрүлгелеринден хүлээп ап, оларның-биле керээлерни чарар.

Чылда болгаш кварталдарда дажыглаар чүүктериниң тоина хемчээлин чагыгларга айтыр.

Чагыгларны хүлээп алырын болгаш керээлерни чарарын 1991 чылдың ноябрь 1-ге чедир боттандырын доозар. Керээлер чарарын, чагыглар хүлээп алырын районнарның септелге-техниктиг бүдүрүлгелери азы автотранспорт бүдүрүлгелери боттандырар.

«Урожай-90» деп чек-биле бараан садып алырының хуусаалын бараанар оларның бүдүрүкчүлериниңден бүрүн келгиже чедир узаткының чектер эзлериниге Тыва респотребсоюзтуң баштаар черн дыннадып турар.

«ШЫННЫҢ» АГАР САНЫ

Хөй-хөй номчукчулар «Шын» солунну деткиирибиле акша дузаламчызын, гонорарын шилчидер дугайында саналдарны киирип турган. Редакция ол саналдарны хүлээп алыр аргазы чок бооп келген, түге дээрге бодунуң тускай агар саны чок турган. Ам солунга аңгы агар санны Тыва соцбанкыда ажыткан. Оон дугаары 363305. Ынчангаш дуза көргүзер күзелдиглерге орук ажык.

ЭМНЕДИП АЛЫНАР

Кыдат Улус Республикаының Шеньян хоорайында Ляонин академиязының улусчу кыдат медицинаының специалистери ине болгаш массаж-биле эмнээшкиннерни чорудуп турар. Олар дараазында аарыларны эмнээр: чүс аарыглары, периферия, нерв системазының, баш аарыглары, куяк болгаш невроз аарыглары, улуг үтдеревээн чигир аарыы, үре чок чорук, ижин-шөйүндүүн гастриди, бронхит, тыныштаар аарыг, үйгу келбестээри, энурез, кулак аарыы, диффуз-хорааныг зоб, импотенция, баш-мээнин хан эргилишкини үрелгениниң уржуктары.

Хүлээп алышкынарны Политиктиг чырыдышкын бажынында эртенгинин 9 шактан кежээкиниң 18 шакка чедир чорудуп турар. Ол бажынын 3-ку каъдында, душтеки чемненилге чапсары 12 шактан 14 шакка чедер.

Массажтаарының бир сеансызының өртээ 15 рубль. Эмнээриниң курузу — 10-20 сеанс.

Эмнедирип күзээннерни дүрген келириинче чалап турар. Кыдат эмчилер Бистин республикага 1991 чылдың декабрь 15-ке чедир ажылдаар.

Тайылбыр алырда 3-51-47 телефонну ажыглап болур.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: улуттуг 3-34-49, 3-36-74; кодээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-47; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, политрафия болгаш ном садымның херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 973.

Метод.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕН СИЛЕР БЕ, МАЛЧЫН?

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 170 (14670) 1991 чылдың октябрь 10, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

Ажык чагаа

БИСТИҢ ДУГАЙЫВЫСТА САГЫШ САЛЫП КӨРҮҢЕР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАККА

Тыва хой ажылы-биле алдарлыг.

Республиканың калбак-делгем одарларында чүс-чүс коданнар амыр-шөлээн өттап чоруурлар. Олар чиик өртек-үнелиг зүтти, дүктү чонга берип турар. Коданкодан хойларны кыштыг соогу, чайның изии-даа дивес, хат-шуурганныг-даа, чаъс-чайыктыг-даа хүннерде бистиң эш-өөрүвүс —чүс-чүс малчыннар кадарып, кадагалап турар.

Кадыг-берге ажылдың түнелинде бистер, малчыннар, янзы-бүрү аарыгларга алдып, электен кырып, бертик-беженнеп чоруурувус чажыт эвес болгай. Ырак-узакта чурттап, ажылдап чоруур улуска хой-хой чылдар дургузунда шынарлыг эмчи дузаламчызы кажан-даа көргүстүнмейн келген. Чамдык малчыннар район эмнелгелеринге чедип турааа, оларның аарыг-аажыын өчизинге чедир шинчип, тодарадып шыдавас боор-дуг. Чүге дизе чамдык аарыглар талазы-биле тускай өртемниг эмчилер чок боор. Оон уламындан аарыг-аржык улам ханылап, хоочурап турып бээр.

1990 чылда № 2 республика эмнелгезин малчыннар эмнээр, оларның аарын шинчилээр төп кылдыр эде тургусканын бистиң кадык-шыныыс дугайында чазактың сатыш салыышкыны деп билип турар бис. Чаңгыс чыл дургузунда бо эмнелгеге 350 малчын чыдып эмнеткен болгаш 2400 кижи аарыг-аржыын шинчидип, эки шынарлыг эмчи дузазын алганы өөрүнчүг. Бо эмнелгеге эмнеткен малчыннар барык шуптузу сегип, боттарының белен эвес ажыл-ижин катап кыла бергеннер. Ол дээш эмнелгеде ажылдап турар кижилерге—эмчилерге, сестраларга, дузалакчы ажылчыннарга чүректиг ханызындан улуу-биле четтиргенивисти илередир-дир бис.

Ынчалза-даа чамдыкта бистиң өөрүшкүүстү кара булуттар дуглай бээр-дир. Чүл дээрге республиканың кадык камгалал яамызының чамдык удуртукчулары бистиң кадыныс дугайында оскээр «сагыш сала» бээр таварылгалар бар-дыр. Бо эмнелгени хаар соруулга-биле янзы-бүрү хыналдалар кылыр, харын-даа депутаттардан тургускан комиссия-даа келди. Олар «Силерни кайы хире эмнеп турар-дыр?» деп айтырыгны кол салыр боордур. Моон ап көөрге, бо эмнелгениң коллективиниң ажылында четпестерин дилеп турар хире. Ажылдап турар коллективти үү деп бактаар бис. «Шупту эки-дир» деп харыылаар-дыр бис. Ам бо хүннерде дыынап турарыныска. Кадык камгалал министерствозу бистиң эмнелгевистиң баазазына бүүрек аарыы тодарадып эмнээр төп турузар деп турар-дыр. Маная малчыннар эмненирге, та чүге хөөнү чок удуртукчулар чүве. Кандыг-бир төп салбыр ажыдар дээнде бо эмнелгеже халдаар.

Бо эмнелге малчыннар эмнээр, оларга эки шынарлыг эмчи дузаламчызы чедирер төп боон артарын күзээр, негээр улус-тур бис. Харын-даа оон материал-техниктиг баазазын улам быжыглап, оон интернационалчы коллективиниң моон соңгаар-даа эки ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин чазаавыстан дилээр улус-тур бис.

Малчыннарның ажылжинин амыдырал-чурттагазының дугайында доктаамал сагыш салыышкын херек. Ындыг сагыш салыышкынарның бирээзи бедик шынарлыг эмчи дузаламчызы деп билип тур бис. Ону чүгле № 2 эмнелге чедирип шыдаар дээрзинге бүзүреливис улуг.

Республиканың малчыннарының өөрүнээзинден эмнелгеде эмнедип чыдар малчыннар: **Лавгаа ДАРГАН**, 63 харлыг, «Кызыгаар» совхоз; **Донгур ЧУРУМ**, 64 харлыг, «Чодураа» совхоз; **Зинаида САНДАН-ООЛ**, «Шамбалыг» совхоз; **Бичин-Уруг ДОДУЙ-ООЛ**, «Чыраа-Бажы» совхоз; **Дыртык-кыс ОЮН**, «Коммунизмнин херели» совхоз; **Тоймаш КУУЛАР**, «Сут-Хөл» совхоз; **Борбаанай МОНГУШ**, «Тиилелге» совхоз; **Наталья САДИ**, «Мөрен» совхоз; **Ефросинья КОЛ**, «Тоора-Хем» совхоз; **Нина АРЗЫЛАН**, «Тере-Хөл» совхоз; **Адар-оол МОНГУШ**, Хандагайты суур; **Алексей СЕДЕН-ХУУРАК**, «Бүрен» совхоз; **Владимир ДОҢГАК**, Өвүрүң Дус-Даг; **Алажик ОНДАР**, Ийме суур.

НАРЫН ХЕМНИҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

Дыйлапнадыр агып чыдар Нарын хемниң делгемнеринде күзээн аалдарының бирээзинге баарыныска, хойжу өг-бүле Сергей Мижит, Сегбе Норлама оларның аалы болду.

ЧУРУКТА: Мижит Натсыкович моон мурнунда чылдарда күш-ажылчы чедишкиннери дээш, шаңнатканы орден-хавыязын делгем хөрээнге кадап алды. Оон кадайы Маадыр-не.

— Кыштаавысче кожерниге белеткенип алдыныс. Чолаачы оглуувус ам чедип кээр боор. Хойларывыс даштын кажаада турун берди. Кожерниге таарымчалыг хүн-дүр — деп, хойжу Маадыр ие чугаалай-дыр.

Олар Эрзинде «Нарын» совхозка 28 чыл малчыннаан. Хой чылдарының дургузунда үс башка онаштыр 107 баш чедир хураганнарны ап келген.

Хоочун малчыннар бо чылдың кыштаглаашкынына белеткенин, ол топна ажыг сигенни кезип, сарааттап алганнар. Кажааларны чылыглаан. Хереглээр өдекти база оваалаан. Малын чайын эки семиртип алганнар.

ЧҮМ ОДАР ЭДЕРЕР

Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннары кыштаглаашкына удур белеткелди организастыг чоруткан. Ылаңгыя Балыктыгның малчыннары боттарында быжыглаан сарлыктарын күш-дем-гилделиг кылдыр семирткен. Юрий Бай-Хоо, Кенден Балчыр, Макар Сарыг-оол, Алексей Арзылан сарлыктарын чүм одар эдерти кадарып, хайгаарап чораан, оларның дем-гилдезин эки чоруткан-нар. Оларның коданнарында малдың хорамчазы чок.

Совхозтуң мурнакчы сарлыкчылары Нина биле Алексей Арзыланнар мал ажылынга 23 чыл болган. Бо үеним дургузунда өг-бүле чыл санында бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Ажылынга бердингениниң, хууда бедик харыысалгазының түнели ол.

Сарлыкчы өг-бүленин бо чылгы күш-ажылчы көргүзүглери база багай эвес болган. Төрүүр үс сарлыктанна олар 85 бызааны онча-менди камгалап ап шыдаан. Сарлык оске малдарга көөрге, бир онзагай болгай. Ынчангаш ону кадарар, хайгаараар деп чүве ындыг-ла белен эвес. Үргүлчү кадыр-берт черлер, бедик сыннар баштары тевер болгаш ындыг. Бо чылын олар сарлыктарын кончуг эки семиртип алган. Ам оларга келир кыш ындыг-ла коргунчуг эвес деп улуг бүзүрел-биле чугаалап зүглерни чедип ап келген. Ажылынга бердингениниң, хууда бедик харыысалгазының түнели ол.

Сарлыкчы өг-бүленин бо чылгы күш-ажылчы көргүзүглери база багай эвес болган. Төрүүр үс сарлыктанна олар 85 бызааны онча-менди камгалап ап шыдаан. Сарлык оске малдарга көөрге, бир онзагай болгай. Ынчангаш ону кадарар, хайгаараар деп чүве ындыг-ла белен эвес. Үргүлчү кадыр-берт черлер, бедик сыннар баштары тевер болгаш ындыг. Бо чылын олар сарлыктарын кончуг эки семиртип алган. Ам оларга келир кыш ындыг-ла коргунчуг эвес деп улуг бүзүрел-биле чугаалап болур.

Амгы үеде оларның коданында 200 ажыг улуг, аныяк сарлык бар. Малын олар Тарыс тайгазының өттүг черлеринге кадарып чайлаан. Өг-бүленин кышка удур белеткели база эки, боттарының күжү-биле 18 тонна сигенни белеткеп алган. Ону ам удавас кыштаанче сөөртүп чедирип алыр.

Чоокта чаа Нина Арзылан Кызылга кээп чорда, аңаа ужуражы бергеш, оон ажылын, амыдралын чугаалап бээрин сонуургап айтырдым. Ол ынчан мынчаар чугаалаан:

— Сарлык — бистиң амыдралывыстың бир кезээ. Амгы үеде ону өстүрери кончуг ажыктыг деп бодаар мен. Чүге дээрге ажылагый эвээш чарыгдал үндүргеш, оон хөй орулганы кирип ап турар. Ону азыраар дээш хөй чем белеткеевес, аңаа кажаа-хораа тутпас болганда, оон кадалын экижидер, чүм өттүг черлерге одарладыр — колла чүве ол. Кадыр-берт тайга, сыннар баштарынче бедип үнген тудум, оон эрес-каштагайы дам баар, ынчан күш-дем-нел кончуг кирер. Ону аал коданынче албадап кадарар, ажаар болза, ынчан олардан эки түнел маңаан ажыы-даа чок. Харын-даа чудап, баксырай бээрлер болгай.

Киим-оол ХЕРТЕК.

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

«Кызыл-Даг» совхозтуң малчыннары аренда керээзи-биле бот-орулга-чарылга-биле ажылдаарының чаа арга-хевирлерин шингээдип ап, арталыг-ла болза, эвээш чарыгдалды үндүрүп турган хөй орулга кирип алырынче чүткүлдүг сонуургалдыг апарган. Ынчангаш мал кажааларының, чуртаар бажыңынып база өскелаа тудугларның капитал база үүрмек септелгезин, четчир санныг мал чемин белеткеп алырын боттарының күжү-биле кылып ап турарлар.

Совхозтуң малчыннары келир чылгы кыштаглаашкынга белеткел ажылдарын колдуу доозуп турар. Амгы үеде кажаалар сыскыыр, курган өдек бөлер, бажыннар чылыглаар ажылдар артыкаа. Кара-оол Канчыыр, Бичей Иргит, Сандуу Салчак, Сандыжап Хертек болгаш оскелер-даа мал кажааларының септелгезин доозкан, 20—30 тонна сигенни белеткээш, кыштагларында аппарып сарааттап алганнар. Ажылагыйның малчыннары чылдыында 10-дан өрү тонна сигенни белеткеп ап турары чаңчыл болу берген.

Хөй чылдарда ажылдааш, пенсияже үнген хоочуннарга суурга болгаш кыштаг-турлагларга тудуг кылып алырынга деткимче, дузаны көргүзүп турар. Бо чылын дөрт өг-бүле суурда боттарынга бажын тудуп ап турар. Олар ноябрь айда ажыглалга кирер. Суурга бажын тудуп алыр деп турар малчыннар ам-даа бар. Оларга тур[illegible] тарын совхоз тып бээр, а тударын олар боттарының күжү-биле кылырлар.

Сезин-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ЛАРЁК АЖЫТТЫНГАН

Ажылчы чонну хлеб болгаш булочка кылыглары-биле хандырарын эки-жидер хемчеглерни Ак-Довурактың хлеб заводунуң удуртулгазы (директору А. В. Калиния) сөолгу үеде ап турар.

Оон тодаргай хереченин болза заводтуң чанында бодунуң кылган продукцияларын садар чаа ларёкту ажытканы болур. Ында хлебти, пряниги, булочка кылыгларын садып турар. Ол болза ажылчы чонга таарымчалыг болган. Баштайгы хүннерде чаа ажыттынган ларёк хөй орулганы кирген.

ШКОЛАВЫС 50 ХАРЛААН

Эрзин районда Нарын ортумак школазының өөренирчилериниге өөрүшкүлүг хүн болган. Школазы бежен харлаан. Школа чанында каастталгалыг шөлге чон хөй чыылган.

Бежен чыл бурунгаар бо школага өөренип кирген уруглар ам улуглар апарган. Олар бир дугаарында чон мурнунче үнүп, макталды ап, бедии-биле хүндүлеттилер.

«Нарын» совхозта профком даргазы Доржу Чыргал-оол баштаан баштайгы өөренирчилери школаның ханызында тураскаатты сыныбыраны ажытканнар. Ол школага башкылап чедип бергеш, тыва, моол дылдарны эки билир орус башкыларын келгенин чон бедии-биле үнелээн.

РСФСР-нин школазының алдарлыг башкызы, чогаалчы Алексей Арапчор баштадыр келген аалчылар торээн школазынга дузаламчы кылдыр акшаларны тудусканнар. «Нарын» совхозтуң директору Б. Кунгаа бир чүүк машинаазын болгаш тос тергүүн хойну берген.

ЧУРУКТА: Нарын школазының байырлалының үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

«Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаадыры болза:

1. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чүүлдүг деп көөр болгаш чоннуң чугаалажып көөрүнге ону киирер.

2. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солунналарда «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин парлаар.

3. Улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Совединиң сессияларынга «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көөр, киргизи санал-оналдарны ниитилештирерин организастаар.

«Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көргенинин түүнелдерин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга 1991 чылдың октябрь 15-ке чедир киирер.

4. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлузунуңдулга, эрте-хоойлу база корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга Тыва Республиканың Юстиция министерствозунга Тыва АССР-нин Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер киирер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин белеткээрин дагзыр.

5. Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин сайгарып көөрү-биле киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргалыг бирги орулакчызы В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай.
1991 чылдың сентябрь 11.

ТУСКАЙ МЕДЭЭЛЕР

МОСКВА. Делегейниң валюта акша фондузунга Совет Эвилели ассоциация кежигүү эргелиг кылдыр кирген. Делегейниң валюта фондузунга бистин чүгүвүстүн кирген ССРЭ-нин Курбанкызының даргазы В. Геращенко тайылбырлавышаан, ол дээрге чугаажок: чугула [illegible] луушкун-дур деп демдеглээн. Делегей рынокунда бодунуң экономиказы хой чылдар дургузунда хоорулган турган Совет Эвилели Делегейниң валюта фондузунга кежигүн болуп кирген оон экономиказын кризистиг айтыг берге байдалдап уштурунга дузалаар деп, ССРЭ-нин Курбанкызының даргазы санап турар.

РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң эвилелиг хуралы РСФСР-нин Советтер бажыңынга октябрь 8-те болган. РСФСР-нин Дээди Совединиң Даргазының эвилелгезин күүседип турар Р. И. Хасбулатов хуралды дамгалаан.

Россияның Дээди Совединиң Президиумунуң парлаалга албаныгы дыннатканы өзугаар алырга, «Солдаттар мелери» шимчээшкинде тургустунган байдалдың дугайында айтырыгны хуралга чугаалажып көргеи. РСФСР-нин улус депутаттары А. А. Алексеевтиң, В. Г. Уражцевтиң дыннадыып РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң хүлээн алган болгаш аш чарлаашкынын сонсадырынче ук акциялың киржикчилерин кыйыргаан. «Солдаттар мелери» шимчээшкинниң съездизин эрттирер талазы-биле аңаа деткимчеге көргүзерин РСФСР-нин Дээди Совединиң хамаарышкан комитеттериге даалганы бергеи.

РСФСР-нин күрүне амыдыралының оске-даа айтырыгдарын Президиумунуң хуралынга база чугаалажып көргеи.

АЛМА-АТА. Геология-минералогтуг эртемнериниң доктору Борис Зайник СЭТА-ның корреспондентизинге тускай интервью бергеш, черниң казымал байлактарын дилеп тыварынга космос аппараттарын калбаа-биле ажыглап турарын, ол чугула шинчилелдеги моон соңгаар-даа калбартырының сорулгаларын тайылбырлаан. Космос аппараттарының, бирги эдлечгеде, космос корабльдерниң, Черниң кылымал эдерничилериниң дузазы-биле Казахстанның девискээринде чес бир черлерни тыпкан болгаш чурт чуруунга тускай демдеглээн. Алмаз бар болгу деп черлерни база демдектээн.

ТБИЛИСИ. 1991 чылдың сентябрь 2-де болгаш октябрь 5-те Гамсахурдианиң талалакчыларының болгаш удууланыкчыларының аразынга месилдежиишкиннериниң, Грузияның президентизиниң удурланыкчылары-биле милициянның аразынга сегиржип алыышкыннарының түнеликтерде элээн каш кижи өлүрткен болгаш хөй кижи балыглаан. Ол халаптыг болуушкуннарга хамаарышкан политиктиг көрүүшкүнү кылырын Грузияның президентизиниң, амыы удуртулгазының удурланыкчылары шетен турар.

Олар университет бажыңының чанында митингини 1991 чылдың октябрь 8-те эрттирген болгаш Грузияның Дээди Совединиче уттай чоруп-каннар. Ол үеде республиканың парламентизиниң сессиязы ажылдап турган. Ынчалзажок кудумчуларга оларын оруун милиция болгаш хөй санныг автомашиналар дуглаткан.

Митингинин 200 хире киржикчилери кудумчуну ортузунга олура «ажыл соксадышкынын» кылган. Ону Грузияның национал-демократтыг партиязының парлаалга секретары Ирина Саришвили баштап турган. Оон аңаа Георгий Чантурия ол партияның удуртукчузу болгаш амгы үеде хоругдалда олурар.

МОСКВА. Бүрүн эргелиг суверенниг республикаларының төлээлекчилериниң консультативтиг ужуражыышкынын октябрь 8-те ССРЭ-нин Камгалал министерствозунда болган. Шериг реформазының, ССРЭ-нин Чепектиг Күштерин эде организастаарының эп чугула айтырыгларын талазы-биле санал-оналдарның солчулгазын ужуражыышкынның киржикчилери уламчылаан.

Шериг тургузуунуң эп чугула айтырыгларын болгаш сорулгаларын херек кырында шиитирлээр талазы-биле сүмележилгени ССРЭ-нин Камгалал министерствозунуң удуртулгазы болгаш суверенниг республикаларның төлээлекчилери чогумчалыг өзу-биле солушкан.

(СЭТА).

Сут-Хөлден медээлер

КҮЗЕЛДИИ-БИЛЕ

Райкүүскомнуң культура киллизи (эргелекчизи Д. М. Ак-хыс) бодунуң коллективинин эвилелдеп алгаш, пиитинин малына чем белеткелиге күзелдии-биле киришкеннер.

• • •

Суг-Аксы ортумак школазының директору В. Д. Монгуш хостуг шагында оолдарны, уруглары эвилелдеп алгаш, кожазында «Сут-Хөл» совхозтуң ажыл-агыныга дузалаштырып турар.

Чайын өөреникчилериниң күш-ажыл бүдүрүлге бригадазы (удуртукчулары Анатолий, Хүлер-оол Ондарлар) Көжээлиг-Алаакка 17 тонна сигенни белеткээннер. Шала күскээр үстүү класстарның өөреникчилери демнежип алгаш 18 тонна сигенни белүп сарааттаавышаан. Мезил кыштаа деп черге 13 тонна картошканы казып ажаашканнар.

Оолдар, уруглар ам-даа күскү дүжүт ажаалдазынга, мал кыштаглаашкынынга, суур чаагайкыдылгазынга үлүг-хуузун киришиттирерлер.

Бораш ОНДАР.
Сут-Аксы суур.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I. Ниити чүүлдери

1 эге

Ниити чүүлдери

1. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында билиишкин

Тыва Республикага тус чер (девискээриниң) бот-башкарылгазы — РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга үндезилээш, чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын, оон төгүлүг, национал-этниктиг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалаш, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны бот-тускайлаш (бодунуң харыысалгазынга) шиитпирлээри-биле хамаатыларның ажыл-чорудулгазын организастаарының системазы.

2. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының системазы.

1. Тус чер бот-башкарылгазын чурттакчы чон эрге-чагырганы төлээлелгелит органнарын — улус депутаттарының чер-чер Хуралдарын (моон ынай — Хуралдар), эргелеп башкарылганы чогуур органнарын — тус чер администрациязын (чагыргазын), тус чер референдумнарын, хамаатыларның хуралларын (чыыштарын), дорт демократиялыг девискээр аайы-биле өске-даа хевирлерин, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хей-ниити бот-башкарылгазының органнарын дамчыштыр боттандырар.

2. Тус чер бот-башкарылгазын кожууннарның, хоорайларның, суурларының, сумуларының бюджеттерин чүүдештирип, дүүштүрер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар.

3. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлужудулга

1. Тыва Республиканга тус чер бот-башкарылгазы Тыва Республиканың Конституциязы-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актылары-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың оларга дамчыдып бергени айтырыглар талазы-биле РСФСР-ниң, ССР Эвилелиниң актылары-биле таарыштынар.

2. Бо Хоойлу, тус чер бот-башкарылгазының дугайында өске-даа актылар монофункционалдыг (чаңгыс үлүг ажыл-чорудулгалыг—ред.) чурттакчы чонга (шериг хоорайларының девискээрлери, хаалгыг хевириниң чурттакчылыг черлери) база хамааржыр, күштүг.

Күрүне - эрге-хоойлу шенелдези

4. ЧҮҮЛ. Бо хоойлу өзугаар доктаадып турган тус чер бот-башкарылгазының органнарының структуразын база системазын, оларның харылаар айтырыгларын болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктааткан девискээрге өскертип турар ыңдыг күрүне-эрге-хоойлу шенелдезин Тыва Республиканың Дээди Хуралының шиитпири-биле чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалынга шенелдеин чорударының хуусаазын база оон түңнелдерин үнүгүрениң чурумун тодарадыр. Шенелде чорударының байдалдары болгаш чуруму чогуур девискээрде ажылдап турар Хуралдар-биле дугуруштунар.

5. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүм (Устав).

Хоойлужудулгада көрдүнген кыныгаар-хемчээлдерге, боттарының чагырганында девискээрлерге тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмүң (Уставты) кожуун, хоорай Хуралдары хүлээп алыр, а суур, суму Хуралдары хүлээп ап болур. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмге (Уставка) эрге-чагырганы болгаш эргелеп башкарылганы чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазын, ажылының чурумун, системазын болгаш тургузуун тодаргайжыдар, оларның аразында эргелерни ажыглаар, чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хей-ниити бот-башкарылгазын организастаарны тодаргайлаар.

Тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмүң (Уставты) Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиуму бүрүткээр.

6. ЧҮҮЛ. Хамаатыларның тус чер бот-башкарылгазынга киржири эргези.

1. Хамаатыларга тус чер бот-башкарылгазынга киржириниң бүрүн эргезин магадылаар. Хамаатыларын политиктиг үзелдериниң, раса болгаш национал хамаарылгазының, социал угуна, социал азы ейнү талазы-биле байдалынга, дылынга, шаңны-чүдүлгеге хамаарылгазынга хамаарыштыр кандыг-даа кыныгаарлаашкын кылып болбас.

2. Тус чер бот-башкарылгазынга киржир эргези хажыткының катап эгидер дугайында хамаатыларын хомудалдарын оларның чурттап турар черниң аайы-биле улус судтары сайгарып көөр.

7. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылганы органнарының харылаар айтырыгларын тодарадырының принциптери.

1. Хуралдар болгаш эргелеп башкарылганы чогуур органнары бо Хоойлу өзугаар боттары баш билип харылаар айтырыгларлыг болур. Оларны үүгле хоойлу өзугаар өскертип болур.

2. Хуралдар боттарының эргелериниң чамдыызын кеңеңги үндезинге өске Хуралдарга дамчыдып берип болур.

3. Тус чер бот-башкарылгазының органнары күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылгазының азы тус чер бот-башкарылгазының өске органнарының харылаары кылдыр көрдүнген айтырыгларны бодунга сайгарып көөр кылдыр бот-тускайлан хүлээп алыр эрге чок.

4. Күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылгазының органнары, хоойлуда көрдүнгени, күрүнеге болгаш ниитилелдиг аймык чок чоруунуң, хей-ниити корум-чурумунуң эрге-ажыныңа, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарынга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга хамаарышкан таварылгалардан ажыгда, тус чер бот-башкарылгазының органнарының харылаары айтырыгларынды бодунга сайгарып көөр кылдыр бот-тускайлан хүлээп алыр эрге чок.

5. Тус чер бот-башкарылгазының органнары боттарының харылаар айтырыгларын шиитпирлеп тура, Тыва Республиканың Конституциязының, РСФСР-ниң Конституциязының, РСФСР-ниң болгаш Республиканың девискээринге күштүг боор турар ССРЭ хоойлуларының, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш РСФСР-ниң база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылгазының органнарының хүлээп алганы өске-даа актыларын, а ол ышкаш оларның харылап турарынга дүүштүр чер-чер Хуралдарының болгаш эргелеп башкарылга органнарының шиитпирлериниң үндезинге өске Хуралдарга дамчыдып берип болур.

6. Хамаатыларның эргелериниң чамдыызын кеңеңги үндезинге өске Хуралдарга тускайлаан акша-хөрөнгилерни кожуннар болгаш хоорайлар (республика чагыргалыг) арызынга дүүшүүр, оларның чарыгдалын контрольдаарын боттандырар;

в) республика азы девискээрлер аразы чергелиг ажыл-агый, бойдус камгалалының болгаш өске-даа хемчеглерни чорударын организастаар, оларны боттандырарын шиитпирлээринге күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың республика органнарының киржиглези.

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың органнары бодунуң девискээринде тус чер бот-башкарылганың системазын хөгжүдүрүнге салдар чедирер. Ол сорулга-биле:

а) кожууннарның, хоорайларның, суурларының, сумуларының бюджеттерин чүүдештирип, дүүштүрер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар;

б) республика программаларын база өске-даа республика чергелиг хемчеглерни акшаландырарынга тускайлаан акша-хөрөнгилерни кожуннар болгаш хоорайлар (республика чагыргалыг) арызынга дүүшүүр, оларның чарыгдалын контрольдаарын боттандырар;

в) республика азы девискээрлер аразы чергелиг ажыл-агый, бойдус камгалалының болгаш өске-даа хемчеглерни чорударын организастаар, оларны боттандырарын шиитпирлээринге күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың тус чер бот-башкарылгазының органнарының ажыл-чорудулгазын организастаарының киржиглези.

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың органнары бодунуң девискээринде тус чер бот-башкарылгазының

Толевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Улаштызы. Этези 2-ги арында).

санындан бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазынга доктаамал комиссияларны Хурал соңгуп алыр.

2. Доктаамал комиссиялар бодунуң составындан комиссияның даргазын, секретарын, а эргежок чүгүла херек апарган таварылгаларда дарганың оралакчызын (оралакчыларын) соңгуур. Доктаамал комиссиялардың даргалары Хуралдың сессиязынга бадылаттырар.

3. Доктаамал комиссиялардың составынга ук Хуралдың даргазы, оон оралакчылары, прокурорлар, судьялар соңгуттурган турүп болбас.

4. Хурал түр комиссияны тургузуп болур. Түр комиссияларның сорулгаларын, хемчээлин болгаш оларның бүрүн эргелериниң хуусаазын Хурал оларны тургузуп тура тодарадыр.

5. Айтыыглар шиитпирлээриниге болгаш белеткээриниге комиссиялар төлевирлиг азы төлевир чок үндезинге специалистерни кириштирип болур. Хуралга ажылдаары-биле хаара түттунган специалистер комиссияның хуралдарынга чөвүлээр эргелиг киржип болур.

6. Доктаамал болгаш түр комиссиялар оларны соңгаан Хуралдарның мурнуунга харыысалгалыг болгаш аңаа отчёт бээр хүлээлгелиг.

24 үүл. Доктаамал комиссияларның бүрүн эргелери

1. Хуралдың доктаамал комиссиялары:

а) экономиктиг болгаш социал хөгжүлдүнүң планнарының болгаш программаларының, бюджеттиң Хуралдың оске-даа айтыыглар талазы-биле шиитпирлериниң төлевилелдерин ажылдан кылырынга киржир болгаш оларның талазы-биле боттарының саналларын киирер;

б) Хуралдың, оон даргазының даалгазы-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле комиссияның ажыл-чорудулгазынга хамааржыр айтыыгларны белеткээр, оларның талазы-биле шиитпирлер төлевилелдерин белеткээр; түр комиссияның дилээ-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле оон шиитпирлериниң төлевилелдериниң талазы-биле түүнелдер үндүрер, оларга боттарының саналларын киирер;

в) Хуралдың соңгуп, томуйлап, бадылап турар кандидатураларының талазы-биле санал-түүнелдерин киирер.

г) Хуралдың баш билир айтыыгларының хемчээлинге Хуралдың девискээринде турар түр комиссиялар-биле чергелештир, депутаттарны кириштирип тургаш, оске-даа органнарны Хурал тургузуп ап болур. Ындыг органнарны тургузарының чуруму, оларның бүрүн эргелериниң хуусаазы, оон-биле кады оларның эрге-хүлээлгезиниң кандыг болуру Хуралдың регламентизи-биле хоойлуга дүүштүр тодараттынар

27 үүл. Депутаттар каттыжыышкыннары

Хуралга доктаамал болгаш түр депутаттар бөлүктери, клубтар, оске-даа эки тура депутаттар каттыжыышкыннары тургустунуп болур. Депутаттар бөлүктериниң тургузарының чуруму, бүрүн эргелери база оларның бүрүткелиг чорударының чуруму Хуралдың регламентизи-биле тодараттынар.

28 үүл. Хуралдың аппарады

Хуралдың ажыл-чорудулгазын организастыг болгаш хоойлу-дурүмге дүүшкен болуру-биле, эргежок чүгүла материалдар белеткээринге доктаамал комиссияларга болгаш депутаттарга дуза чедирер сорулга-биле Хурал бодунуң аппарадын тургузуп ап болур эргелиг.

3 эге

Тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазының структуразы болгаш организастыг үндезиннери

29 үүл. Тус чер чагыргазы

1. Районга, хоорайга, суурларга, сумуга эргелеп башкарар орган тус чериниң чагыргазы ол болур. Күүсекчи болгаш шиитпир үндүрер хүлээлгезин ол РСФСР-ниң девискээринде ССР Эвилелиниң күштүг бооп турар актыларын, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың, РСФСР-ниң Президентизиниң, РСФСР-ниң чазааның, Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың чазааның актыларын, чер-чер Хуралдарының боттарының бүрүн эргелериниң дүүштүр хүлээп алганы тус черниң бот-башкарылга органнарының база хамаатыларның эргелерин, эргежүктарын хоойлу өзугаар хандырар шиитпирлерни күүседип база аңаа үндезилээш, боттандырып чорудар.

2. Тус чер чагыргазы чогуур тус чер Хуралынга, а ол ышкаш оларның эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле үстүү күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарга отчёттуг болур.

3. Тус чер чагыргазының структуразын, ону хандырарының чугуур Хурал доктаадыр.

30 үүл. Тус чер чагыргазының удуртулгазы

1. Тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазын тус чер чагыргазының удуртукчузу башкарар. Тус чер чагыргазының удуртукчузуның албан-дужаалының тодаргай адын тус чернин чаңчылдарынга үндезилеп, чогуур Хурал тургузар болгаш тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмге (Уставка) ону быжыглаар.

2. Тус чер чагыргазының удуртукчузун чогуур Хуралдың девискээринге чажыт бадылаашкын-биле чоруткан нинти дорт болгаш дөн соңгулдаларга беш чыл хуусаалыг бадылап соңгуур. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң соңгулдаларын эрттирери хоойлу-биле тодараттынар.

3. Тус чер чагыргазының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргезин тус чер чагыргазының чаа удуртукчузу болур кижи ол албан-дужаалга киргижеге чедир камгалап арттырар.

4. Тус чер чагыргазының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргелерин чааскаан удуртурунуң принциптериниге дүүштүр боттандырар.

Тус чер чагыргазынга хоойлу өзугаар көрдүнген бүрүн эргелерни боттандырар дээш тус чер чагыргазының удуртукчузу харыысалгалыг болгаш Хуралдың эрге-хүлээлгелериниге хамааржыр кылдыр көрдүнген айтыыгларны шиитпирлээр эрге чок.

31 үүл. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң бүрүн эргелери

Тус чер чагыргазының удуртукчузу:

а) тус чернин ажыл-агый адырларын, социал адырын удуртун башкарарының, а ол ышкаш хөй-нинтинин корумчурумун база хамаатыларның эргелерин камгалаарын организастаарының схемазын ажылдап кылыр;

б) тус чер чагыргазының структуразын ажылдап кылгаш, бадыладыры-биле Хуралга киирер;

в) тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларынга, органнарынга болгаш тус чер бюджединде турар албан черлериниге нинти удуртулганы, а ол ышкаш муниципалитет өнчү-хөрөнгиде турар бүдүрүлгелерин башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле боттандырар;

г) Хуралдың шиитпирлериниң күүселдезин, бодунуң үндүргени шиитпирлерин чогуур девискээрде турар бүгү күрүне органнарының болгаш хөй-нинти каттыжыышкынарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң база организацияларның күүседип турарын болгаш бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле организастаар, контрольдаар;

д) күрүне органнары-биле хөй-нинти каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар-биле, оон иштинде даштыкы-даа керээлерни, дууржулгаларны чарар;

е) тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту чогуур Хуралга чыл санында киирер;

ж) тус чер чагыргазының: саң-хөө, кадык камгалал, улус өөредилгезиниң, культура талазы-биле органнарының удуртукчуларын Хуралга бадылаары-биле киирер; тус чер чагыргазының структуразының талазы-биле адырларының удуртукчуларын болгаш оске-даа албан-дужаалдыг кижилерни ол албан-дужаалга томуйлаар азы оон хостаар; иштики херектер киздизиниң начальниги-ниге чогуур иштики херектер органының начальниги-ниң саналдап турары кандидатураны Хуралга бадылары-биле киирер, хөй-нинтинин айыл чок чоруунун талазы-биле милицияның (тус чер милициязының) начальниги-ни ол албан-дужаалга бадылаар болгаш оон хостаар;

з) хамаатыларны хүлээп алырын, оларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөрүн, ол талазы-биле шиитпир хүлээп алырын организастаар;

и) девискээрде турар хөй-нинти бот-башкарылга органнарының саналдарын бодунуң ажыл-чорудулгазынга өөренип көөр болгаш барымдаалаар, санал-оналдарны өөрөнип көргенинин түүнелдерин оларга дыңнадыр;

к) тус чер чагыргазының штадын тодарадын, кадрлар-биле ажылды, олар-биле аттестация чорударын организастаар болгаш ажылдакчыларының мергежилин бедидериниге угланган хемчегларни алыр;

л) тус чер чагыргазының эрге-ажының төлөлээр, судка, арбитраж судунга тус чер ажыг-агыйының, девискээрнин база ол ышкаш чогуур эрге-чагырга болгаш эргелеп органнарының эргежүктарын, хандырар талазы-биле хемчегларни алыр;

м) тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларының, органнарының удуртукчуларының дужаалдарын күш чок болдурар;

н) тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчуларын база ажылдакчыларын шаанап мактаарының хемчегларни хоойлу-дүрүмге дүүштүр чорудар, эргежок чүгүла апарган таварылгада, сагылгачурум харыысалгазынга оларны онаар;

о) улус депутаттарының соңгулдаларын, референдум эрттирер, аңаа белеткелдер чорудар талазы-биле база депутаттар дедир кыйгыртыр бүрүн эргелерин Хуралдың чогуур комиссиялары боттандырарын чедип алырынга оларга деткимче көргүзер;

п) тус чер эргелелиниң адырларынга хоойлу-дүрүмге дүүштүр комиссиларны тургузар, оон составының дугайында саналды Хуралга киирер, оларның ажылынга нинти удуртулганы чорудар, комиссиларның бүрүн эргелери бир эвес хоойлу-биле тургустунмаан болза, ону тодарадыр;

р) банк албан черлериниге агар саннарны ажыдар база хаар, тус чер чагыргазының акша-хөрөнгизин баш билир, саң-хөө документилериниге ат салыр.

32 үүл. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары

1. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары ажыл-чорудулгазынга бүгү айтыыглар талазы-биле тус чер чагыргазының удуртукчузунга чагыртыр.

2. Тус чер чагыргазының структуразының талазы-биле адырларының, органнарының удуртукчулары Хуралдың азы оон даргазының негелдези-биле эргезинде турар адырларда ажылхеректиг байдалының дугайында илеткелди сессияга азы доктаамал комиссия хуралынга киирер ужурлуг.

3. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары чогуур бюджетке турар.

4. Суур, сумуг чагыргазының адырлар аайы-биле эргелеттериниң ажыл-чорудулгазын тус чер чагыргазының удуртукчузунуң томуйлаары албан-дужаалдыг кижи баштаан турүп болур.

5. Хуралдың шиитпири-биле улут-улут суурларга, сумуг Хуралдарынга тус чер чагыргазының адырларын тургузуп база болур.

33. Үүл. Тус чер чагыргазының актылары

1. Тус чер чагыргазының удуртукчузу бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле доктаалдарны, айтыышкынларны үндүрер. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчулары дужаалдар үндүрер эргелиг.

2. Тус чер чагыргазының бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле хүлээп алганы актылары ат салдынарга-ла, күштүг бооп эгелээр.

3. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң хамаатыларның эргелериниге хамааржыр доктаалдарын чурттакчы чонга дыңнадыр ужурлуг.

4. Тус чер чагыргазының үндүрген шиитпирлери хоойлужудулгага болгаш эргезинге дүүштүр Хуралдың хүлээп алган шиитпирлериниге дүүшпейн турар болза, чогуур хурал, үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи орган азы РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр суд солуп болур.

Тус чер чагыргазының шиитпирин солуур дугайында Хуралдың азы үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи органның шиитпирин тус чер чагыргазының удуртукчузу судче он хонук хуусаа дургузунда хомудап болур.

5. Тус чер чагыргазының удуртукчузу тус чернин чагырга органнарының база структурлуг салбырларының удуртукчуларының дужаалдарын солуур эргелиг.

6. Тус чер чагыргазының бодунуң эргезинге дүүштүр хүлээп алганы шиитпирлерни ол девискээрде турар бүгү бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар ыяап күүседир ужурлуг.

7. Тус чер чагыргазының шиитпирлерин тус чернин чогуур Хуралынче, ону хүлээп алган үеден бээр он хонук хуусаадан орайтаттайн ыяап чорудар ужурлуг.

34 үүл. Хуралдың шиитпирине удурланыр эрге

1. Бир эвес тус чер Хуралының тус чер чагыргазынга хамаарыштыр хүлээп алган шиитпири хоойлужудулгадан азы Хуралдың оске шиитпириниге дүүшпейн турар деп санаар болза, азы сан-хөө материал-техниктиг болгаш организастыг чүүлдер-биле чедир хандыртынмаан болза, чогуур Хуралдың шиитпириниге тус чер чагыргазы удурланыр эргелиг.

2. Удурланыышкынга эргежок чүгүла барымдааларны бижип тургаш, Хуралдың шиитпири үнген үнден эгелеп беш хонук хуусаа дургузунда киирер.

3. Тус чер чагыргазының Хурал даргазынга удурланыышкын тывыскан үезинден эгелеп удурланыышкын болдурган шиитпириниң күүселдези доктааттынар.

4. Ук хуралдың депутаттарының нинти санының чартыынан эвээш эвези удурланган шиитпирни арттырар дээш бадылаар болза, тус чер чагыргазының удуртукчузунуң удурланыышынын Хурал хүлээп албас. Бо таварылгада Хуралдың шиитпири оон айыткан хуусаазынан эгелеп күштүг болур болгаш тус чер чагыргазының удуртукчузу ийи катап удурланыышкын киирбес.

Бир эвес Хуралдың шиитпирин күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүшпес деп көргеш, удурланыышкын кылган болза, ону Хурал хүлээп албаан таварылгада тус чер чагыргазының удуртукчузу Хуралдың шиитпириниге хамаарыштыр хомудалды судче азы үстүнде турар Хуралче киирер.

5. Бир эвес тус чер чагыргазының удуртукчузунуң удурланыышкынынга бир ай дургузунда хүлээп көрүлдүлгага азы Хуралдың оске шиитпириниге дүүшпейн турар деп санаар болза, азы сан-хөө материал-техниктиг болгаш организастыг чүүлдер-биле чедир хандыртынмаан болза, чогуур Хуралдың шиитпириниге тус чер чагыргазы удурланыр эргелиг.

2. Удурланыышкынга эргежок чүгүла барымдааларны бижип тургаш, Хуралдың шиитпири үнген үнден эгелеп беш хонук хуусаа дургузунда киирер.

3. Тус чер чагыргазының Хурал даргазынга удурланыышкын тывыскан үезинден эгелеп удурланыышкын болдурган шиитпириниң күүселдези доктааттынар.

4. Ук хуралдың депутаттарының нинти санының чартыынан эвээш эвези удурланган шиитпирни арттырар дээш бадылаар болза, тус чер чагыргазының удуртукчузунуң, а ол ышкаш тус чернин чагырга органының болгаш структурлуг салбырының удуртукчуларынга бүзүреес дугайында Хуралдың шиитпири хүлээп алдынган деп санаттынар.

3. Тус чер чагыргазынга бүзүреес дугайында шиитпирни хүлээп алган болза, Хурал хоойлужудулгага дүүштүр тус чер чагыргазының удуртукчузун дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны томуйлаар.

4. Тус чернин чагырга органнарының болгаш структурлуг салбырларының удуртукчуларынга бүзүреес дугайында Хуралдың шиитпири оларны албан-дужаалдан хостаар барымдаа болур.

III. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

4 эге

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

36 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы болза, бойдус курлавырлары, (чер, оон байлактары, суглар, арга-арыг, үнүштер болгаш дириг амыташар), муниципалитет болгаш тус чер бот-башкарылгазының орулга алыр болгаш ол девискээрниң чурттакчы чонунуң негелдерин хандырар үндезин бооп турар өске-даа өнчүзү болур.

37 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү (муниципалитет өнчүзү)

1. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү (муниципалитет өнчүзү) болза ол девискээрниң чурттакчы чонунуң байлаа болур.

2. Кожуунуң, хоорайның болгаш оларда кирип турар административ-девискээр черлериниң өнчүзүнде тус чер бот-башкарылганың эт-севи, тус чер бюджединиң, бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларының акша-хөрөнгизи, муниципалитеттиң чурттарга фондузу, муниципалитеттиң чурттарга фондузунуң бажыңнарында улус чурттавас оран-сава, инженер инфраструктура объектилери болгаш чонунуң коммунал хандырылгазын боттандырып турар болгаш ол девискээрде турар өске-даа объектилер, хоойлуда көрдүнген өске таварылгалардан аңыда, кирип турар.

3. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнге (муниципалитет өнчүзүнге) чер участоктары, даг девискээрлер, бойдус объектилери (суг хөөлбектери, арга-арыг, оймалыктар, өске-даа черлер), үнелиг саазыннар болгаш сан-хөөнүң өске-даа чүүлдери, чурттарга эвес оран-сава, бүдүрүлгелер, эт-хөрөнгүнүн өске-даа комплекстери, улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының албан черлери, а ол ышкаш ол девискээрниң чурттакчы чонунуң коммунал-амыдырал болгаш социал-культура хереглелдерин хандырарынга эргежок чүгүла өске-даа эт-хөрөнгү кирер.

38 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүн (муниципалитет өнчүзүн) баш билип ажыглаары болгаш эргелеп башкарары.

1. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүн тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы бо хоойлужудулгага дүүштүр харыылаар айтыыгларының аайы-биле баш билип ажылдаар болгаш эргелеп башкарар.

2. Тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы дараазында эргелелиг:

а) тус чер бот-башкарылгазында турар өнчүнү түр азы доктаамал эдилээр кылдыр дамчыдар, оларны арендага бээр, садар, хоойлужудулга өзугаар көрдүнген азы тус чер Хуралының боттарының бүрүн эргезин өзугаар үндүрген актыларын өзугаар хавырар;

б) тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизин болгаш бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын баш билип ажыглаар;

в) муниципалитет бүдүрүлгелерин хавырып турар үеде түскай хуусаада оларны эде дерилер, а ол ышкаш оларның бүдүрүп турар продукциязының ассортиментизин өскертир талазы-биле кызыгаарлаашкынны доктаадып тургузар;

г) тус чер бот-башкарылгаазының өнчүзү кылдыр бүдүрүлгелерни, оларның структурлуг салбырларын, а ол ышкаш күрүне өнчүзү болуп турар болгаш ук девискээрниң чурттакчы чонунуң коммунал-амыдырал база социал-культура хереглелдерин хандырарынга, оон ажыл-агый комплекизин ажылдадырынга онаа чүгүла ужур-дузалыг эт-хөрөнгини дамчыдып бээрин азы садарын чогуур органнардан негээр;

д) тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнде объектилерни күрүне өнчүзү кылдыр хавырган таварылгада чедиртинген когаралды бүрүн эгиттирер;

е) муниципалитет өнчүзүнүн чамдык объектилерин тус чер бот-башкарылгазының өске органнарынга баш билип ажыглаар эргени дамчыдар.

Бодунуң девискээринде турар бажыңнарны, тудулгаларны болгаш тус чернин хереглелдеринге ажыглаттынып болур өске-даа объектилерни хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар күрүне органнарындан мурнады садып алыр эрге тус чер Хуралдарында бар.

3. Тус чер чагыргазының органнары боттарынга бердинген эргелерге дүүштүр муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, а ол ышкаш тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизин баш билип ажыглаар.

4. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү болуп турар болгаш муниципалитет бүдүрүлгелинге быжыглаттынган эт-хөрөнгини бүдүрүлге бурунгу-биле ажыглаар эргелиг.

5. Тус чер бот-башкарылгазына хамаарыштыр [illegible] болгаш муниципалитет бюджединде турар албан мээн болза, хуралдың удурланыышкын болдурган шиитпири солуттунган деп санаттынар.

35 үүл. Тус чер чагыргазынга бүзүрел чок чорукту чарлаары

1. Хурал даргазы, доктаамал комиссия ол Хуралга көрдүнген депутаттарының нинти санының үштүн бир кезининден эвээш эвези кирип турар депутаттар бөлүү тус чер чагыргазының удуртукчузунга, а ол ышкаш тус чериниң чагырга органнарының болгаш структурлуг салбырларының удуртукчуларынга бүзүреес чорукту илередир дугайында барымдаалыг саналды Хуралга киирер эргелиг.

2. Ол Хуралга доктааткан депутаттарның нинти санының үштүн бир кезининден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, тус чер чагыргазының удуртукчузунга, а ол ышкаш тус чернин чагырга органының болгаш структурлуг салбырының удуртукчуларынга бүзүреес дугайында Хуралдың шиитпири хүлээп алдынган деп санаттынар.

3. Тус чер чагыргазынга бүзүреес дугайында шиитпирни хүлээп алган болза, Хурал хоойлужудулгага дүүштүр тус чер чагыргазының удуртукчузун дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны томуйлаар.

4. Тус чернин чагырга органнарының болгаш структурлуг салбырларының удуртукчуларынга бүзүреес дугайында Хуралдың шиитпири оларны албан-дужаалдан хостаар барымдаа болур.

III. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

4 эге

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

36 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы болза, бойдус курлавырлары, (чер, оон байлактары, суглар, арга-арыг, үнүштер болгаш дириг амыташар), муниципалитет болгаш тус чер бот-башкарылгазының орулга алыр болгаш ол девискээрниң чурттакчы чонунуң негелдерин хандырар үндезин бооп турар өске-даа өнчүзү болур.

37 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү (муниципалитет өнчүзү)

1. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү (муниципалитет өнчүзү) болза ол девискээрниң чурттакчы чонунуң байлаа болур.

2. Кожуунуң, хоорайның болгаш оларда кирип турар административ-девискээр черлериниң өнчүзүнде тус чер бот-башкарылганың эт-севи, тус чер бюджединиң, бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларының акша-хөрөнгизи, муниципалитеттиң чурттарга фондузу, муниципалитеттиң чурттарга фондузунуң бажыңнарында улус чурттавас оран-сава, инженер инфраструктура объектилери болгаш чонунуң коммунал хандырылгазын боттандырып турар болгаш ол девискээрде турар өске-даа объектилер, хоойлуда көрдүнген өске таварылгалардан аңыда, кирип турар.

3. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнге (муниципалитет өнчүзүнге) чер участоктары, даг девискээрлер, бойдус объектилери (суг хөөлбектери, арга-арыг, оймалыктар, өске-даа черлер), үнелиг саазыннар болгаш сан-хөөнүң өске-даа чүүлдери, чурттарга эвес оран-сава, бүдүрүлгелер, эт-хөрөнгүнүн өске-даа комплекстери, улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының албан черлери, а ол ышкаш ол девискээрниң чурттакчы чонунуң коммунал-амыдырал болгаш социал-культура хереглелдерин хандырарынга эргежок чүгүла өске-даа эт-хөрөнгү кирер.

38 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүн (муниципалитет өнчүзүн) баш билип ажыглаары болгаш эргелеп башкарары.

1. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүн тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы бо хоойлужудулгага дүүштүр харыылаар айтыыгларының аайы-биле баш билип ажылдаар болгаш эргелеп башкарар.

2. Тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы дараазында эргелелиг:

а) тус чер бот-башкарылгазында турар өнчүнү түр азы доктаамал эдилээр кылдыр дамчыдар, оларны арендага бээр, садар, хоойлужудулга өзугаар көрдүнген азы тус чер Хуралының боттарының бүрүн эргезин өзугаар үндүрген актыларын өзугаар хавырар;

б) тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизин болгаш бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын баш билип ажыглаар;

в) муниципалитет бүдүрүлгелерин хавырып турар үеде түскай хуусаада оларны эде дерилер, а ол ышкаш оларның бүдүрүп турар продукциязының ассортиментизин өскертир талазы-биле кызыгаарлаашкынны доктаадып тургузар;

г) тус чер бот-башкарылгаазының өнчүзү кылдыр бүдүрүлгелерни, оларның структурлуг салбырларын, а ол ышкаш күрүне өнчүзү болуп турар болгаш ук девискээрниң чурттакчы чонунуң коммунал-амыдырал база социал-культура хереглелдерин хандырарынга, оон ажыл-агый комплекизин ажылдадырынга онаа чүгүла ужур-дузалыг эт-хөрөнгини дамчыдып бээрин азы садарын чогуур органнардан негээр;

д) тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнде объектилерни күрүне өнчүзү кылдыр хавырган таварылгада чедиртинген когаралды бүрүн эгиттирер;

е) муниципалитет өнчүзүнүн чамдык объектилерин тус чер бот-башкарылгазының өске органнарынга баш билип ажыглаар эргени дамчыдар.

Бодунуң девискээринде турар бажыңнарны, тудулгаларны болгаш тус чернин хереглелдеринге ажыглаттынып болур өске-даа объектилерни хоойлуда көрдүнген чурум өзугаар күрүне органнарындан мурнады садып алыр эрге тус чер Хуралдарында бар.

3. Тус чер чагыргазының органнары боттарынга бердинген эргелерге дүүштүр муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, а ол ышкаш тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизин баш билип ажыглаар.

4. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү болуп турар болгаш муниципалитет бүдүрүлгелинге быжыглаттынган эт-хөрөнгини бүдүрүлге бурунгу-биле ажыглаар эргелиг.

5. Тус чер бот-башкарылгазына хамаарыштыр [illegible] болгаш муниципалитет бюджединде турар албан черинге өнчү кылдыр быжыглаттынган эт-хөрөнгини ол албан чери удуртуп башкарар.

6. Башкарып эдилээрин Хуралдың чөпшээрели-биле боттандырар, чогум тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү болуп турар түүлдерниң даңзызын, а ол ышкаш бүдүрүлгениң эт-хөрөнгизинге тус чер Хуралының бюджет акша-хөрөнгизинден салыышкынының хемчээлин чогуур тус чер Хуралы доктаадып тургузар.

39 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнге санаттынмайн турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле тус чернин бот-башкарылга органнарының аразында харылзаазы

1. Бодунуң чагыргазында девискээрге сагынгыр-тывынгыр ажыл-херекти хөгжүдеринге тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы илиг бээр.

2. Тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы ол девискээрже продукцияны болгаш бараанны киирер база оон үндүр сөөртүрүнге кызыгаарлаашкынны, ол ышкаш ажыл-агый чорудулгазынга кызыгаарлаашкынны хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңыда болдурбас.

3. Муниципалитет өнчүзүнүн составында кирбейн турар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарының ажыл-агый харылзаалары керээлиг үндезин өзугаар тургустунар.

4. Тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының ук девискээрниң чурттакчы чонунга ужур-дузалыын барымдаалап турган, үндүрүг болгаш оске-даа чиигелдерни, артык эргелерни тынсыр эргелиг, ону чогуур тус чер бюджелиниң орулгазы кылдыр киирер үндүрүглерниң болгаш оске-даа төлевирлериниң түүнүне дүүштүр кылыр.

5. Бүдүрүлгелерни тургузарын азы эде кылырын, оларның ук девискээрге бойдус курлавырлашын ажыглаарын тус чер Хуралының азы тус чер чагыргазының эргезинге дүүштүр чөпшээрели-биле боттандырар.

6. Хуралдың девискээринде ажыктыг казымалдар чыдар черлерни ажыглаарының негелдерин Хуралдың азы тус чер чагыргазының шиитпири-биле, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр тодарадыр.

7. Кожуунуң, хоорайның тус чер чагыргазы муниципалитет өнчүзү болуп турар ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин ажыдарының чурумун тодарадыр болгаш ажыглаашкынны [illegible] төлевирни хоойлужудулгага дүүштүр доктаадып тургуаар.

8. Тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы дараазында эргелерлиг:

— девискээрниң социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүдезинге бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларының материал-техниктиг хандырылгазы дорт ажыл-агый харылзааларының, мөөнүп база үүрмектеп садар салыгның үндезининге боттаныр.

2. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүдезинге чугула база төпчүткен өзу-биле хуваар материал-техниктиг курлавырларны эргелеп башкарылганың чогуур органнары тус чер Хуралдарынга туснайлап бээр.

41 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының даштыкы экономиктиг харылзааларга киржилгези

1. Тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы даштыкы экономиктиг харылзааларны хоойлужудулгала көрдүнген чүрум өзугаар организастаар.

2. Тус чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының эргелери болза:

— боттарында бар болуп турар валюта хөрөнгилериниң күсели-биле база оске үндезинге даштыкы партнёрлар-биле продукцияны садып алыр база садар керээлерни чарар;

— чоннуң хереглел бараанларын бүдүрер болгаш чонга ачы-дуза чедирер талазы-биле кады ажылаар бүдүрүлгелерни тургузар, ол ышкаш оске бүдүрүлгелерни тургузарына киржир, кызыгаар чоогунун, эрик кавызының салыглаашкынын организастаар;

— даштыкы экономиктиг муниципалитет организацияларын тургузар, бараанларны даштыкыже үндүрер аргаларын сайгырадырынга бүдүрүлгелерге дуза көргүзер.

IV. Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө үндезини

5 эге

Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө үндезини

42 үүл. Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө курлавырлары

Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө курлавырлары тус чер Хуралының бюджет база бюджеттен дашкаар хөрөнгилеринден ап турары чээли курлавырларындан, валюта хөрөнгилеринден, а ол ышкаш девискээрниң хөй-нинти бот-башкарылга органнарының хөрөнгилеринден тургустунар.

43 үүл. Тус чер бюджеттери

1. Чурттакчы чонунуң эргежүктарын барымдаалап, хамаарышкан девискээрлериниң бюджеттерин тус чер Хуралдары бот-тускайлап базылаар.

Тус чер бюджединиң төлевилелин ажылдап кылырын база боттандырарын хамаарышкан тус чер чагыргазы, а төлээлеттирген органнары тударынга көрүнген чарыгдалдарны Хурал бот-тускайлап чорудар.

РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынга кердунмээн болза, бюджет ажылдап кылыышкынынга бадылаашкынынга болгаш күүселдезинге оске органнарның болгаш организацияларының киржилгези болдурбас.

2. Тус чер бюджединиң хөй-бүрү чарыгдалдар кезээнинде талазы-биле он эвээш хемчээлди мурнундагы саң-хөө чылында тус чер бюджединиң чарыгдалдарын хандырарын арттырбышаан, эрге-чагырганың болгаш башкарылганың үстүү органнарының шиитпирлерин өзугаар чарыгдалдарын көвүдээнин барымдаалап тодарадыр.

3. Акша-хөрөнги чедиппес таварылгада чогуур бюджетти балансылаштырарыбыле тус чернин Хуралынга үстүнде турар девискээр деңнелиниң Хуралының бюджединден дотацияларны болгаш субвенцияларны бээр азы таарыштырылга үндүрүглериниң тыртар акшаның нормативтерин тодарады эде көөр, ону РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан чурум өзугаар кылыр.

Тус чер бюджеттериниң орулгалары РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың, кожууннарының, хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының органнарының шиитпирлер хүлээп алганының түүнелинде эвээжээн азы оларның чарыгдалдары көвүдээнде четпейн турар бюджет акша-хөрөнгизин республика (РСФСР) бюджединиң, Тыва Республика бюджединиң, хамаарышкан тус чер бюджеттериниң күсели-биле дуглаар.

Бюджет күүселдезинин үезинде тус чер бюджединиң немей алдынган орулгалары, а ол ышкаш орулгаларны

(Улавчызы 4-кү арында).

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгезе 2-ги, 3-кү арыннарда).

ажыр күүсеткенинин азы чарыгдалдарны эвзожедип, камнап алганынын түннелинде тывылган орулгаларнын чарыгдалдардан артып турар түннери чер-чер Хуралдарынын эргезинге артар, оларны хавырып болбас болгаш оларнын шинтпирлээнин ёзугаар ажыглаттынар.

44 үүл. Бюджеттин орулгалары

1. Кожууннарнын, хоорайларнын (оон иштинде кожуун хоорайларынын), суурларнын, сумуларнын бюджеттеринин орулгаларынга хамаарыштыр доктааткан нормативтер ёзугаар үндүрүглерден база оске-даа саңхөө дестериңден орулгаларны киир санаар, ону РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың үндүрүг оныаарынын дугайында хоойлуларынга дүүштүр кылыр.

3. Кожууннарнын, хоорайларнын, суурларнын, сумуларнын бюджеттеринче киирилделерни үстүнде турар девискээр деннелиниң Хуралдары доктаадыр, анаа ук девискээрниң бир чурттакчызынга онааштыр бюджет талазы-биле хандыртынганынын ортумак хемчээлин, а ол ышкаш социал инфраструктураның хөгжүлдезинин тургустунган деннелин база чогуур администрас-девискээр чериниң хөгжүүрүнүң перспективаларын барымдаалаар.

4. Бо үүлдүң 3 пунктузунда айыттынган тус чер бюджеттеринче киирилделерниң нормативтери үстүнде турар девискээр деннелиниң Хуралы чогуур чер-чер Хуралдарынын киржилгези-биле бадылаар.

5. Бүдүрүлгелериң төлелгелерин тус чер бюджединче ол бүдүрүлгелериң, оларның салбырларының, а ол ышкаш оске-даа структурлуг черлериң база кезектериниң турар черлериниң аайы-биле киирер. Элээн каш девискээрлерде салбырларлыг бүдүрүлгелериң төлелгелерин ук девискээрлериң бюджеттериниң аразынга бүдүрүлгениң ажылдакчыларының нинти санында чогуур кайы-бир салбырның ажылдакчыларының үлүүн барымдаалап хуваар.

6. Чер-чер Хуралдары мындыг эргелерлиг:

— Хуралдын муниципалитет эргезинде туруп турар бүдүрүлгелерге база оске-даа объектилерге арыг орулгадан үндүрүгүнүң хемчээлин, РСФСР-ниң база Тыва Республиканың тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларның дугайында хоойлуларыбыле тодарадыр тус чер үндүрүглерин, чыылдаларны болгаш каайыларны доктаадыр. Хуралдын муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның амыдырал хандырылга, коммунал, транспорт болгаш оске-даа ачы-дуза чедирериниң төлевирлериниң тарифтери, бир эвес ук тарифтери эрге-чагырганын болгаш башкарылганын үстүнү органнары доктаатпаан болза, доктаадыр;

— арыг орулгадан оларның алыр үлүүнүн хемчээлинге дүүштүр оларның девискээринде туруп турар кандыг-даа бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга ук төлелгелер талазы-биле чиигелделерни доктаадыр, а оске төлелгелерни РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың үндүрүг онаарының дугайында хоойлуларын ёзугаар доктаадыр.

45 үүл. Тус чер бюджеттериниң чарыгдалдары

1. Кожууннарнын, хоорайларнын, суурларнын, сумуларнын бюджеттериниң чарыгдалдарын оларның орулгаларынын, а ол ышкаш үстүнде турар девискээр деннелиниң бюджеттеринден алган дотацияларның болгаш субвенцияларның күсели-биле боттандырар.

2. Чер-чер Хуралдары боттускайлаг:

— тус чер бюджеттериниң акша-хөрөнгизин ажыглаарының угланыышкынарын тодарадыр;

— бар акша-хөрөнгини барымдаалап, чурттаар оран-байын, коммунал ажыл-агыйын, кадык камгалалының, улус өөредилгезинин, социал хандырылганын, культураның, спорттун, корум-чурум камгалаар органнарының, бойдус камгалалының албан черлерин хандырарынга чарыгдалдарының нормаларын улгаттырар;

— транспорт эзелериниң тырткан үндүрүглериниң орулганы транспорт харылзааларын хөгжүдериңче дорт сорулгалыг кылдыр чорудар;

— социал камгалал негеттинип турар чамдык чурттакчыларга немелде чиигелделерни болгаш дузаламчы акшазын доктаадып тургузар;

курлавыр фондуларын, болгаш тускай сорулгалыг фондуларны тургузар;

— оларның турүүсканы органнарны, а ол ышкаш тус чер администрациязының органнарын хандырарынга үндүрер чарыгдалдарның хемчээлин доктаадыр.

3. Чер-чер Хуралдары хостуг акша-хөрөнгилерин ажыл-агый хемчеглериңе киирип, акцияларга, үнелиг саазынларга орнап болур, а ол ышкаш доктааттынган чурум ёзугаар хуулуг болгаш хуу чок чээлилерни берип болур.

4. Тус чер бюджединге Хуралдын алган чээлилерин, оон өрелерин база оларның хууларын төлээринге эргежок чугула акша көрдүнген турар.

5. Социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының объектилерин тударын, септээрин болгаш хандырарын акшаландырары-биле чер-чер Хуралдарының саң-хөө курлавырларын бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның акша-хөрөнгилери-биле керээ ёзугаар каттыштырып болур.

46 үүл. Бюджеттен дашкаар фондулар

1. Чер-чер Хуралдары болгаш тус чер администрациязы бюджеттен дашкаар фондуларны тургузар, анаа кирер үүлдер болза:

— экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шинтпирлээри-биле чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер администрациязының организастааны хемчеглерни боттандырганының түннелинде кирген немелде орулгалар база камнап алган саңхөө курлавырлары;

— хамаатыларның, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның эки тура дадывырлары болгаш дузаламчы кылдыр берген акшалары;

— тус чер чээшкиннериндеи база тус чериниң акша-бараан лотереяларындан, аукционнарындан орулгалар;

— продукция (ажылдар, ачы-дуза) кылган дээш өртектерни (тарифтерни) өжегээр улгаттырганы-биле холбаштыр барымдаа чок черге арыг орулганы (орулганы) бүдүрүлгелериниң алганы дээш олардан тырткан торгаал акшазы;

— долгандыр турар хүрөөлели хирлендиргени база бойдус курлавырларын чөптүг эвес ажыглааны база бойдус камгалаар талазы-биле хоойларны оске-даа хевир-биле үрээни дээш, санитарлыг нормаларны болгаш дүрүмнерни хажыткаңы дээш торгаал акшазы, а ол ышкаш чедирген когаралды дүгдаан төлелгелер. Ол торгаал акшазын база төлелгелерни бойдус камгалаар болгаш кадыкшылыг хемчеглерин чорударынга ажыглаар;

— төөгү-культура талазы-биле салгал дамчаан объектилерни үрегдээни болгаш чидиргени дээш ол талазы-биле хоойларны оске-даа хевирлиг хажыткаңы дээш торгаал акшалары, а ол ышкаш чедирген когаралды дүгдаан төлелгелер. Ол торгаал акшазын болгаш төлелгелерниң төөгү-культура байлактарының объектилерин катап тургузар база ажаап-карактаар талазы-биле хемчеглерге ажыглаар;

тус чер Хуралының девискээринде болган административтиг хоойлу үрээшкини дээш торгаал акшазы;

— тус чер Хуралының девискээринде турар болгаш муниципалитет өнчүзү болбайн турар бүдүрүлгелериниң, организацияларның болгаш албан черлериниң орулгалары чажыртынганын азы эвзожеди көргүскенин хынаддалар илереткенде, оларның 50 хуузу, а ол ышкаш оларга онааган торгаал акшазының 50 хуузу.

— муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелериниң, организацияларның болгаш албан черлериниң хынаддадан илерээн оларның чажырыканы азы эвзожеди көргүскен орулгалары, а ол ышкаш оларга онааган торгаал акшазы:

эзен чок болгаш хавырган эт-хөрөнгини садып-саарганындан орулгалар:

бюджеттен дашкаар оскедаа акша-хөрөнги.

2. Бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөрөнгизи банк албан черлеринде тускай счёттарда турар, оларны хавырып болбас, тус чер Хуралдары болгаш тус чер администрациязы оларны ажыглаар.

47 үүл. Валюта фондулары.

1. Чер-чер Хуралдары муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелериниң, а ол ышкаш чогуур девискээрде туруп турар бүдүрүлгелериниң киирип алган валютазындан тыртып алыр акшазының күсели-биле валюта фондуларын тургузар эргелиг. Валюта фондуларынче тыртар акшаның нормативтерин РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлулары доктаадыр.

2. Валюта фондуларының акша-хөрөнгилери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың девискээринде банк албан черлеринге ажыткан счёттарга шыгжаттынар болгаш чер-чер Хуралдары оларны бот-тускайлаң ажыглаар.

48 үүл. Кредит харылзааларынга база акша эргилдезин организастаарынга чер-чер Хуралдарының киржилгези

1. Юридиктиг чер болуп турар чер-чер Хуралдары болгаш тус чер башкарылгазының оске-даа органнары мындыг эргелерлиг:

— бүдүрүлге болгаш социал сорулгаларга кредиттерни керээ ёзугаар ажыглаар;

саң-хөө кредит албан черлерин тургузарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга акционер үндезинге ыышкаш ченнүү девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарынга чамдык бүрүн эргелерни, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылгазының (муниципалитеттин) өнчү объектилериниң болгаш саң-хөө курлавырларын шилчидериниң дугайында шинтпирлерни хүлээп алыр; бот-башкарылганың дугайында шинтпирни хүлээп алыр.

17. Хоойлужудулга-биле оон эргезинге хамаарыштырган оске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр.

Суур, суму Хуралы суурнуң, сумунуң чагыргазынын башкынының киртеннии ёзугаар оон эргезинге хамаарыштырган айтырыгларны чугаалажып көргеш, шинтпирлээн туруп болур.

50 үүл. Планнаашкынның, бюджет-саң-хөө ажылының, муниципалитеттиң өнчүзүн башкарарының, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле аразынга харылзаалар талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнарының болгаш программаларының, бюджединиң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш хуралга бадыладыры-биле киирер, оларны күүседирин организастаар.

2. Суурнуң, сумунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден тус девискээрниң чурттакчыларының эргежыктарынга халдаан туруп болур экологтуг, демографтыг болгаш оске-даа салдарларны чедирирпки дег, оларның планнарының болгаш хемчегериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр ындыг планнарга болгаш хемчеглерге хамаарыштыр эргежок чугула дугуржулганы боттандырып чорудар.

3. Үстүнде турар Хуралдың девискээринің (социал-экономиктиг хөгжүлдезинің планнарының болгаш программаларының төлевилелдериниң талазы-биле, а ол ышкаш суурнуң, сумунуң девискээринде турар бүдүрүлгелериниң организацияларның чурттакчыларның хереглелдерин хандырарын, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин-биле холбашкан айтырыгларның талазы-биле төлевилелдериңе саналдарны киирер.

4. Суурнуң, сумунуң муниципалдыг өнчүзүн башкарар, тус чериниң (муниципалитеттин) эргелеп башкарылгазының өнчү объектилерин садып алырының, тургузарының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын, шинтпирлээр; муниципалдыг өнчүүн объектилерин хавырарының дугайында саналдарны Хуралга киирер.

5. Бүдүрүлгениң бар акша-хөрөнгизиниң күсели-биле өнчүүнүн холушкак хевирин тургузар, каттышкан бүдүрүлгелерин тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүүн берип турган, киржир.

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын Хуралдың тургускан чурумун ёзугаар томуйлаар болгаш хостаар.

7. Күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның саналдарын барымдаалавышаан, муниципалитет эт-хөрөнгизин хуужударының болгаш күрүнеин эвес болдурарының дугайында саналдарны суур, суму Хуралынга белеткээр; бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның данзыларын база оларны хуужудар база күрүнеин эвес болдурарының негелделерин чурттакчыларга чедир дыныадыр, эт-хөрөгнин сайгарганындан алдынган түннериниң 50-ден эвээш эвес хуузун суурнуң, сумунун бюджединче киирер.

8. Чонну хандырар сорулгалыг ангы-ангы хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелериниң суурнуң, сумунуң девискээринде тургузарынга, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга дузалаар.

9. Чогуур Хуралдың девискээринин экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге кады ажылдажырының дугайында, улус хереглелиниң бараанларын болгаш оске-даа продукцияларны кылып үндүрериниң, ачы-дуза чедирериниң дугайында керээлериниң муниципалитет өнчүзүнде киржейн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле керээлерни чарар.

10. Кожуунның (хоорайның) чагыргазы-биле кады суур, суму бюджединче киирип турар арыг (немелде) орулганың кезик-чамдызын бүдүрүлгелер-биле дугуршканын ёзугаар продукцияның азы ачы-дузаның натура хевири-биле күрүне болгаш дугуршкан өртектерни ёзугаар солуурунун дугайында айтырыгларны шинтпирлээр.

51 үүл. Көдээ ажыл-агыйның, черни ажыглаарының, бойдус камгалаарының талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Черни доктааткан чурум ёзугаар амыдыралының бүгү дургузунда ызыгуур салгап эзлээринге, хуусаа чок (доктаамал) азы түр ажыглаар кыдыр бээр, арендага дужаар, суурнуң, сумунук кызыгаарының девискээринге, хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан аңгыда суур, суму Хуралының эргезинге дамчыткан оске-даа черлериниң фондузундан (оон иштинде курлавыр черлерден) чер участоктарын хавырар.

2. Черни эзлээринин, черни ажыглаарының эргелерин, чер участоктарын түр үеде ажыглаарының керээлерин болгаш оларны арендалаарының керээлерин данзылап демдеглээр.

3. Чер кадастрын чорударын организастаар.

4. Хуралдың эргезинде киирип турар черлерни ажыглаарын планнаар.

5. Суурларны, кодээ чурттакчылыг черлерни планнаарының болгаш тудуп тургузарының чиигине планнарын, төлевилелдерин ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар.

6. Үстүнде турар органнарның эзлеп турар черлерин хураарын болгаш тыпсын бээрин оларның-биле дугуржур.

7. Черни ажыглааны дээш төлевирни тыртып алыр.

8. Черлериниң ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн боттандырып чорудар.

9. Чер эзлекчилериниң, чер ажыглактыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар.

10. Бодунун эргезинин хемчээлинге чер талазы-биле маргылдааларны шинтпирлээр.

11. Бодунун девискээринге бойдус камгалаарының хоойлуларын сагып турарын, аңнаарының, балык тударының, чайгаар үнген катчиместерни, үңштерни болгаш оске-даа чүүлдерни чыырының дүрүмнерин сагып турарын контрольдаар.

12. Чурттакчыларга экологтуг байдалдын дугайын дыңнадыр, бойдуштун чайгаар айыыл-халаптарының болгаш авариялардың болган таварылгазында чонуун аймыл чок чоруун хандырарының талазы-биле хемчеглерни алыр; долгандыр бойдус чүүлдериңе айыылдыг, бойдус ажыглаарының дугайында хоойлужудулганы үреп турар бүдүрүлгелериниң, организацияларның үүлгедиглериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр.

13. Бойдус чүүлдериңе таварыштырган каражакогаралдары дээш торгаашкын онаарының дугайында шинтпирлерни хоойлу ёзугаар хүлээп алыр.

52 үүл. Суур, суму чагыргазының тудуг, транспорт, харылзаа, чуртталга ажыл-агыйының, коммунал-амыдырал хандырылгазының болгаш садыг талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Чурттакчылыг черлерни тудуп тургузарының төлевилелдерин белеткээрин организастаар, тус чер бюджединин акша-хөрөнгизинин күсели-биле кылдының турар тудугларының төлевилелдерин болгаш титул дамзыларын бадылаар болгаш оларны сагыырын контрольдаар.

2. Бодунун акша-хөрөнгизинин күсели-биле болгаш үлүг киириштирер чурум-биле муниципалитеттин чуртталга бажыңнарын, коммунал ажыл-агыйының болгаш социал-культура угланыышкынынг объектилерин, оруктарны тударын болгаш септээрин организастаар, колхозтарны, совхозтарны, оскедаа бүдүрүлгелерин болгаш организацияларны орук тудуунга доктаатты́нган чурум ёзугаар хаара тудар.

3. Муниципалитет объектилерин тударының талазы-биле чагыкчы болур; хүлээп алыр комиссияларны тургузар болгаш тудуп доосканн объектилерни ажыглалга киирериниң актыларын бадылаар.

4. Суурнун, сумунун девискээринде бүдүрүлге угланыышкынынг бүгү объектилерин тудуп тургузарынга чопшээрелди бээр; бадылаттынган төлевилелдерин, планнарны болгаш тудуг дүрүмүн хажыдып турар тудуну сонсадыр.

5. Бодунун девискээринде транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның ажылын контрольдаар, транспорттун маршруттарын болгаш шимчээшкининиң графиктерин дугуржур, оон чагыргазында девискээрде ажылдап турар бүдүрүлгелерин болгаш организацияларны транспорт-биле хандырарынга керээ ёзугаар хаара тудар.

6. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш теледамчыдылгаларны башкарып чорудар.

7. Муниципалитеттин чуртталга фондузун, муниципалитет өнчүзүнүн составында кирип турар коммунал болгаш орук ажыл-агыйының, садыгның, иинтинин чемненилгезинин болгаш чоннун амыдырал хандырылгазының объектилерин ажыглаарын организастаар.

8. Доктаатты́нган чурум ёзугаар муниципалитеттин чуртталга фондузун хуваар, чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларның учёдун тургузар болгаш муниципалитеттин чуртталга фондузунда турар бажыңнаадан чуртталга черлерин бээр, бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, чуртталга эвес бажыңнарны ажыглаарының, муниципалитеттин өнчүзүнде хамаарышкан бажыңнарны болгаш тудугларны арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларга хамаарышкан бажыңнардан аңгыда чуртталга шөлдериңче кежүүн киреринин ордерлерин бээр.

9. Чурттакчыларны оттуулар чүүл-биле хандырар хемчеглерни алыр.

10. Чурттакчылыг черлерни чаагайжыларын организастаар, керээге үндезилээш, ол ажылга бүдүрүлгелерни, албан черлерин организацияларны, а ол ышкаш чурттакчыларны хлара тудар; бүдүрүлге девискээриниң чаагайжылганын контрольдаар, нормативтерге ажылдарын, нормаан ыыштарны болгаш сут хереглеттерин камгалаларын организастаар, хамаатыларның дыштанар черлерин тургузарынга киржир; чурттакчылыг черлериниң худумчуларынга болгаш оске-даа кезектериңе аттарны тыпсыр, бажыңнарга дугаарларны тургузар.

11. Суурга, сумуга садыг организацияларының, үүрмектеп салар бараан саарылгазының планнарын угланбашкарар; рынокларны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыг дүрүмнерин доктаадыр, өртектерни болгаш садыг дүрүмнерин сагып турарын, садыг турар черлериниң арыг-шевер байдалын контрольдаар.

12. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның болгаш иинтинин чемненилге черлериниң, чоннуң амыдырал хандырылгазының ажылдаар чурумун чурттакчыларга таарымчалыг кылдыр доктаадып тургузар.

13. Хөөрлерни башкарып тааарыштырар, хөөржүдүлгениң оске-даа черлерин чогуур байдалга тургузарын хандырар.

53 үүл. Чоннуң социал-культура хандырылгазының болгаш социал камгалалының талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Угланыышкынның албан черлериниң ажылын чурттакчыларның национал-культура чаңчылдарын барымдаалап хөрбүшаан организастаар болгаш башкарып чорудар, оларның материал-техниктиг четчелээшкинин хандырар; бодунун болгаш хаара тутканда акша-хөрөнгинин күсели-биле школалар чаңнынга бүгү-ниити өөредилгезинин фондузун тургузар; школачыларның күш-ажыл өөредилгезин болгаш профессионал угланыышкынын организастаарынга идиг кылыр.

2. Суурнун, сумунун девискээринде туруп турар болгаш экологтуг, төөгүлүг, культура азы эртемге үнелиг боор турар черлерни бойдустун, төөгүнүн болгаш культураның тураскаал объектилери кылдыр чарлаар дугайын чогуур органнарга саналдап киирер; суурнун, сумунун эргезинге дамчыткан төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдаатын камгалаарын харылаар болгаш ажыглалын организастаар.

3. Пенсияларны доктаадып, тыпсырының талазы-биле чурттакчыларга дузалаар.

4. Тус чер бюджединиң күсели-биле дуза көргүзүп турар кижилериниң үчёдун Хуралдың шинтпирлерин ёзугаар организастаар; Хуралдың шинтпирлерин ёзугаар чоннуң социал камгалалының фондузунун акша-хөрөнгизин ажыглаар болгаш ону немей долдурарының хемчеглерин алыр, бодунун болгаш хаара тутканда акша-хөрөнгинин күсели-биле акша дузаламчыларын, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадыр.

5. Чурттакчыларны ажылбиле хандырар сорулга-биле тус чер бюджединиң акша-хөрөнгизинин, бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөрөнгизинин болгаш хаара тутканда акша-хөрөнгилериниң күсели-биле чаагайжылганга оруктарны, тудугларны, бажыңнарны тударын болгаш септээр талазы-биле төлевирлиг ажылдар-биле хандырар.

6. Инвалидтериниң, азыралдыкчызын оскунган өг-бүлелериниң, бажыңынга ажаалга негеттинер ыырып-пазылаан хамаатыларның чуртталга, материалдыг болгаш социал-амыдырал байдалдарын экижидериниң талазы-биле хемчеглерин алыр; ажаалга-хайгаарал эргежок чугула негеттинип келген хамаатыларны социал хандырылга албан черлериңе тургузарынга дузалаар.

7. Ие-чаштың камгалаары, хөй уруглар-лыг өг-бүлелериниң амыдырал байдалын экижидери-биле холбашкан чиигелделерни болгаш дузаламчыны бодунун бүрүн эргелериниң хемчээли-биле доктаадып тыпсыр; адаиелериниң азырал-хайгаралы чок арткан уруглары уруглар бажыңнарынга, школа-интериаттарга, школалар чаңында интернаттарга тургузарының болгаш хамаатыларның өг-бүлелериңе кижизидериниң хемчеглерин алыр.

8. Халаштырган болгаш курлавырже үндүрген шериг албаныларга болгаш оларның өг-бүлелериңе амыдыралдың эргежок чугула таарымчалыг байдалдарын тургузарынга дузалаар.

9. Камгалакчыларны болгаш хайгааракчыларны томуйлаар, оларның боттарының хүлээлгелерин күүседип турарын контрольдаар.

10. Бодунун девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан ажылдап хосталаларның дугайында медээлерни алыр, бүдүрүлгелериниң, организацияларының бо айтырыглар талазы-биле плеткелдерин чугаалажып көөр.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

V. Чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының эрге-хүлээлгелери

6 эге

Суур, суму Хуралдарының база суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

49 үүл. Суур, суму Хуралының бүрүн эргелери

Суур, суму Хуралы:

1. Хуралга чагырткан девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнарын болгаш программаларын, бюджедин, оларның күүселдезинин дугайында отчёттарны бадылаар.

2. Бюджеттен дашкаар фондуларны тургузар, оларның эрге-байдалын болгаш оларны кандыг сорулгага чарыгдаарын тодарадыр; тускай сорулгалыг программаларга болгаш хемчеглерге, девискээр сорулгаларын шинтпирлээринге кредит бээри-биле фондуларны, оон иштинде социал камгалалдыг болгаш дотация фондуларын тургузар; оларны канчаар ажыглаанының дугайында отчёттарны бадылаар.

3. Муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилерни садып алырының, тургузарының, эде чаартырының негелделерин хоойлужудулганга дүүштүр тодарадыр; муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилериниң данзызын бадылаар; муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш оларны садып алырда, тургузарда болгаш эде чаартырда Хуралдың чөпшээрели хереглеттинер үжүрлүг объектилериниң данзызын бадылаар.

4. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының база оон хостаарының чурумун хоойлужудулганга дүүштүр доктаадыр.

5. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет эт-хөрөкселин күрүнеин болдурарының база хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр.

6. Бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы деткиир сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүглер талазы-биле базэ хоойлужудулганга дүүштүр тодарадыр.

7. Хуралдың чагыргазында турар девискээрге муниципалитет өнчүзү эвес бүдүрүлгелерни тургузарының негелделерин хоойлужудулганга дүүштүр доктаадыр.

8. Хуралдың чагыргазында турар девискээрге чер участоктарын баа-ринин база хавырарының, а ол ышкаш чер участоктарын баш билип башкарарының чурумун чер боттарының эргезинде саңхөө курлавырлары-биле киржир;

— өске чер-чер Хуралдарынга болгаш тус черниң бот-башкарылганын оске-даа органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлериңе болгаш организацияларга хуулуг болгаш хуу чок чээлилерни бээр;

— социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының хөгжүдери-биле тус чер чээшкиннерин үндүрер;

тускай сорулгалыг фондуларны тургузар болгаш оларны девискээрниң айтырыгларын шинтпирлээр тускай сорулгалыг программаларга болгаш хемчеглерге кредит бээр курлавыр кылдыр кандыг-даа банкыга дамчыдып бээр.

2. Кожуун, хоорай Хуралдары девискээрниң каттыштырган саң-хөө балансыларын база чурттакчы чонның орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансызын тургузар. Тус чер Хуралының девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ук балансыларны тургузарынга эргежок чугула херек медээлерни тус чер администрациязынга бээр.

3. Касса планнарын тургузар, оларның күүселдезин контрольдаар база акша эргилдезин контрольдаар соорулга-биле кожуунуң, хоорайның (республикага чагырткан) девискээринге РСФСР-ниң хоойлуларында доктааткан чурум ёзугаар РСФСР-ниң Тол банкызының салбырларын (эргелелдерин) тургузуп болур.

49 үүл. Суур, суму Хуралының бүрүн эргелери

Суур, суму Хуралы:

1. Хуралга чагырткан девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнарын болгаш программаларын, бюджедин, оларның күүселдезинин дугайында отчёттарны бадылаар.

2. Бюджеттен дашкаар фондуларны тургузар, оларны эрге-байдалын болгаш оларны кандыг сорулгага чарыгдаарын тодарадыр; тускай сорулгалыг программаларга болгаш хемчеглерге, девискээр сорулгаларын шинтпирлээринге кредит бээри-биле фондуларны, оон иштинде социал камгалалдыг болгаш дотация фондуларын тургузар; оларны канчаар ажыглаанының дугайында отчёттарны бадылаар.

3. Муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилерни садып алырының, тургузарының, эде чаартырының негелделерин хоойлужудулганга дүүштүр тодарадыр; муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилериниң данзызын бадылаар; муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш оларны садып алырда, тургузарда болгаш эде чаартырда Хуралдың чөпшээрели хереглеттинер үжүрлүг объектилериниң данзызын бадылаар.

4. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының база оон хостаарының чурумун хоойлужудулганга дүүштүр доктаадыр.

5. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет эт-хөрөкселин күрүнеин болдурарының база хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр.

6. Бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы деткиир сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүглер талазы-биле базэ хоойлужудулганга дүүштүр тодарадыр.

7. Хуралдың чагыргазында турар девискээрге муниципалитет өнчүзү эвес бүдүрүлгелерни тургузарының негелделерин хоойлужудулганга дүүштүр доктаадыр.

8. Хуралдың чагыргазында турар девискээрге чер участоктарын бээриниң база хавырарының, а ол ышкаш чер участоктарын баш билип башкарарының чурумун чер боттарының эргезинде саңхөө курлавырлары-биле киржир;

— өске чер-чер Хуралдарынга болгаш тус черниң бот-башкарылганын оске-даа органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлериңе болгаш организацияларга хуулуг болгаш хуу чок чээлилерни бээр;

— социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының хөгжүдери-биле тус чер чээшкиннерин үндүрер;

тускай сорулгалыг фондуларны тургузар болгаш оларны девискээрниң айтырыгларын шинтпирлээр тускай сорулгалыг программаларга болгаш хемчеглерге кредит бээр курлавыр кылдыр кандыг-даа банкыга дамчыдып бээр.

2. Кожуун, хоорай Хуралдары девискээрниң каттыштырган саң-хөө балансыларын база чурттакчы чонның орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансызын тургузар. Тус чер Хуралының девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ук балансыларны тургузарынга эргежок чугула херек медээлерни тус чер администрациязынга бээр.

3. Касса планнарын тургузар, оларның күүселдезин контрольдаар база акша эргилдезин контрольдаар соорулга-биле кожуунуң, хоорайның (республикага чагырткан) девискээринге РСФСР-ниң хоойлуларында доктааткан чурум ёзугаар РСФСР-ниң Тол банкызының салбырларын (эргелелдерин) тургузуп болур.

50 үүл. Планнаашкынның, бюджет-саң-хөө ажылының, муниципалитеттиң өнчүзүн башкарарының, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле аразынга харылзаалар талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнарының болгаш программаларының, бюджединиң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш хуралга бадыладыры-биле киирер, оларны күүседирин организастаар.

2. Суурнуң, сумунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден тус девискээрниң чурттакчыларының эргежыктарынга халдаан туруп болур экологтуг, демографтыг болгаш оске-даа салдарларны чедирирпки дег, оларның планнарының болгаш хемчегериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр ындыг планнарга болгаш хемчеглерге хамаарыштыр эргежок чугула дугуржулганы боттандырып чорудар.

3. Үстүнде турар Хуралдың девискээринің (социал-экономиктиг хөгжүлдезинің планнарының болгаш программаларының төлевилелдериниң талазы-биле, а ол ышкаш суурнуң, сумунуң девискээринде турар бүдүрүлгелериниң организацияларның чурттакчыларның хереглелдерин хандырарын, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин-биле холбашкан айтырыгларның талазы-биле төлевилелдериңе саналдарны киирер.

4. Суурнуң, сумунуң муниципалдыг өнчүзүн башкарар, тус чериниң (муниципалитеттин) эргелеп башкарылгазының өнчү объектилерин садып алырының, тургузарының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын, шинтпирлээр; муниципалдыг өнчүүнүн объектилерин хавырарының дугайында саналдарны Хуралга киирер.

5. Бүдүрүлгениң бар акша-хөрөнгизиниң күсели-биле өнчүүнүн холушкак хевирин тургузар, каттышкан бүдүрүлгелерин тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүүн берип турган, киржир.

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын Хуралдың тургускан чурумун ёзугаар томуйлаар болгаш хостаар.

7. Күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның саналдарын барымдаалавышаан, муниципалитет эт-хөрөнгизин хуужударының болгаш күрүнеин эвес болдурарының дугайында саналдарны суур, суму Хуралынга белеткээр; бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның данзыларын база оларны хуужудар база күрүнеин эвес болдурарының негелделерин чурттакчыларга чедир дыныадыр, эт-хөрөгнин сайгарганындан алдынган түннериниң 50-ден эвээш эвес хуузун суурнуң, сумунун бюджединче киирер.

8. Чонну хандырар сорулгалыг ангы-ангы хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелериниң суурнуң, сумунуң девискээринде тургузарынга, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга дузалаар.

9. Чогуур Хуралдың девискээринин экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге кады ажылдажырының дугайында, улус хереглелиниң бараанларын болгаш оске-даа продукцияларны кылып үндүрериниң, ачы-дуза чедирериниң дугайында керээлериниң муниципалитет өнчүзүнде киржейн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле керээлерни чарар.

10. Кожуунның (хоорайның) чагыргазы-биле кады суур, суму бюджединче киирип турар арыг (немелде) орулганың кезик-чамдызын бүдүрүлгелер-биле дугуршканын ёзугаар продукцияның азы ачы-дузаның натура хевири-биле күрүне болгаш дугуршкан өртектерни ёзугаар солуурунун дугайында айтырыгларны шинтпирлээр.

51 үүл. Көдээ ажыл-агыйның, черни ажыглаарының, бойдус камгалаарының талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Черни доктааткан чурум ёзугаар амыдыралының бүгү дургузунда ызыгуур салгап эзлээринге, хуусаа чок (доктаамал) азы түр ажыглаар кыдыр бээр, арендага дужаар, суурнуң, сумунук кызыгаарының девискээринге, хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан аңгыда суур, суму Хуралының эргезинге дамчыткан оске-даа черлерини

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Бөгүн — Тыванын Советтер чуртунуң өг-бүлезинге эки тура-биле каттышканының 47 чылы

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнөзилеттинген

№ 171 (14671) 1991 чылдың октябрь 11, пятница ● Садар өртээ 20 кеп.

56-ГЫ СЕЗОН АЖЫТТЫНАР

Бөгүн ажыттынар театрның 56-гы сезону Тыванын Советтер чуртунуң улуг өг-бүлезинге каттышканындан бөөр 47 чыл ою-биле капсырлажып турар. Театр коллективинин чон мурнунга бараан болуп эгелээн сезонунуң ажыдыышкыны база байырлал. Ынчашаш ол ийи байырлалды республиканың хөгжүм-шин театрының артистери, ажылдакчылары улуг белеткел-биле уткуп турар.

Бөгүнгү сезон Тывага театр уран чүүлүнүң үндезилекчизи, сураглыг артист, чогаалчы, композитор Виктор Шогжапович Кок-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзи-биле эгелээнинде база ужуруттка бар. Эрткен төөгүүстү сактыр апаар бис.

ЧУРУКТАРДА: «Хайыраан бот» деп шинден үзүндү. Ийнги чуруктта чогаалчы, артист Владимир Серен-оолдуң «Энесай-Мерген» деп шинзинде кол ролдарның бирээзин хоочун артист Сапык-оол Кууларның ойнап турары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ЭРТКЕН ЧЫЛДАРНЫҢ КӨРГҮЗҮҮГЛЕРИ

Дөртен чеди чыл бурунгаар өөрүшкү-маннай-биле уткаан бо байырлалывыс сөөлгү үеде бистин чуртувуста ыдыктыг чүвениң барык чок бооп бар чыдары-биле капсырлаштыр уттундуруп турар апарган. Ол хүн Тыва ССРЭ-ниң составынга эки тура-биле каттыжып киргеи болгай.

Шынап-ла, эки тура-биле каттыжып киргеи. Ол базымны чамдык кижилер частырытлыг деп санап, бир өвес каттышпаан болза, амыдырал моон чогумчалыг болур ийик деп турарлар. Каттышканывыс эки болган, оон башка кырлып төнүп болур турган деп бадыткаарлар база бар.

Оон кандыг болурун ам даап бодаан херээ бар бе? Бо дээрге бистиң эрткен үе эгиттинер эвес, дараазында сан-чурагайларны кичээнгейлиг көрөөлиңер.

Кижи саны: 1944 чылда республикага 95,4 муң кижи турган, а бо чылдыы-биле 306,6 муң. Хоорай чурттакчыларының саны 6,4 муң турганындан 145,7 муң четкен. Совет Эвилелинге каттыжып турар үеде тываларның саны 81,1 муң турган болза, ам 202,9 муң.

Республиканың чаңгыс хүнде амыдыралы кандыг турганы? 47 чыл бурунгаар бир хүнде 17 тонна хөмүр-даш казып тып турган болза, ам 2973 тонна, 1,6 муң кезек туйбу бүдүрүп турганындан 124,1 муң кезекти бүдүрүп турар апарган. 1945 чылда хүнде 22 эжеш кидис идик кылып турган, ам 238 эжеш.

Совет Эвилелинин составынга каттыжып турар үеде республиканың улус ажылагыйынга 7,5 муң кижи ажылдап турган, бо хүннерде 123,1 муң кижи. Оон иштинде үлетпүрде ажылчыныңарның саны 27 катап, көдээ болгаш арга-ыяш ажылагыйында 28 катап, транспортта болгаш харылзаада хаара туттунганнар саны барык 9 катап, нинтиниң чемненилгезинде, материал-техниктиг хандырылгада, белеткелде ажылдап турарлар саны база ол хире катап өскен. А улус өөредилгезинде, культурада, кадык камгалалында, эртемде ажылдап турарларның саны 30 ажыг (!) катап өскен.

ХАРАМДЫГЫП НОМЧУЙ БЕРДИМ

«Шын» солун кезек када үнмейн баарга, оон менден өске номчукчулары, бижикчилери-биле бир домей, хөрек өйүп, сеткил-сагыш саарзык турдум. Дүвүреничиг бодалдарга дүлдүне-даа бергилээр мен. ТАР-ның баштайгы чолаачыларының бирээзи чораан, ам 76 харлыг акым Монгуш Кечил-оол хүннүн-не номчуур солунум чок дээш, менден артык хомудал-биле дүвүреп, чугааланып турду. Ийе, оон оозу чөп, ажылчын кижиниң кырыыже номчуп келген солуну хеп-хенертен анаа-ла үзе шаптырып, хоругдалга кире бээрге, ынчанмайн канчаар. «Кайыдаа үеде ындыг чүве көрбээн мен» дээр чорду.

А мен база-ла почтаже кылаштап, оон чүү болган дээрзин айтыртынып турдум. Хамааты кырган кижиниң эвээш-биче пенсия акшазы-биле чагыдып алган солуну келбейн баарга, харааданчыг болбайн аан. «Хостуг арат» солундан бөөр номчукчу мен.

«Шынны» тудуп алганымда, чем-даа чиирин, удуур уйгумну-даа сагынмайн баар мен. Бачым иштен чардыканымда, солунумну дүне када номчуп чыда, кум кынны бөөр мен. Сарыыл чок үүлгедиглериниң, болуушкуннарының уржуундан солун хагдынып чытканын билип ор мен. Хоочун номчукчу болганымда, «Шын» ады-биле катап чырыкче үнүп келгениинге өөрбүшаан, «Шынны» харамдыгып номчуй бердим. Чагыдып алган мен. Ам катап чиде бербес боор деп идегедим.

Осур-оол МОНГУШ,
Күш-ажылдың хоочуну.

Чыраа-Бажы суур.

ЭЖИИВИС АЖЫК

Эжим, эргим номчукчу!

Силер чүгле «Шын» солунуң номчукчузу эвес, а В. Кок-оол аттыг хөгжүм-шин театрының хүндүлүг көрүкчүзү база силер. Бо номчуп олурар солунуңарның редакция коллективи-биле Тыванын эң баштайгы профессионал уран чүүл коллективи — хөгжүм-шин театры чогаадыкчы сырый харылзаалының билир боор силер. Бөгүн Тыва театрының 56-гы чаа сезону ажыттынар. Ук байырлал Тыванын Советтер чуртунуң өг-бүлезинге эки тура-биле каттышканындан бөөр 47 чылы-биле капсырлажып турар. Театр уран чүүлүнүң бо байырлалы — силерниң байырлалыңар. Байырлал-биле, эргим көрүкчү!

Тыва театр бодунуң чаа сезонун чайчыл өзүгаар В. Кок-оолдуң «Хайыраан бот» деп шинзи-биле 19 шакта ажыдар. Чаа сезонунуң ажыдыышкынының киржикчизи болуңар. Силерге театрның эжим ажык. Хөгжүм-шин театрының удуртулгазы көрүкчүлерге таарымчалыг байдалды тургузары-биле боттуг ажылдарны кылгылаан. Ону чоорту эскерер бөөр силер. Эң илангыя кышкы үеде бюдеттер садып алырынга эптиг, чаа касса ажылдап эгелээр. Ол ышкаш национал театр-биле дериттинген кафе театрга доктаамаан ажылдаар. Чоорту оон садар үүлдери тыва аъш-чем болурун чедип алыр дээш ажылдап турар бис. Театрның ажыл-агый мастерскаяларының бажыңынга бичe бүдүрүлге чөрлери ажыттынар. Оон ачы-дузазын көрүкчүлер ажыглап болур аргалыг. Кол-ла чүве — бедик утка-шыныглыг, чаа, солун шиилерни сценага тургузуп, көрүкчүлерге бараалгадыры.

Чаа сезон эгелээри биле, орус болуктуң артистериниң ойнаары «Мээн кадайым — мегечивей» деп америк комедия силерни манап турар, а октябрь 17-де Тыва Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолдуң юбилей бенефизи грузин композитор Г. Канчелиниң «Хануманың төөредиглери» деп хөгжүмүг комедия-биле кады эртер. Чоорту Тыванын алдарлыг чогаалчызы Е. Танованың алдан-маадырларга тураскаткан «Туттурбайн чорза-чорза» деп трагедиязын, татар драматург Т. Файзуллиниң номчаштар темазынга «Өпей ыры» деп драмазын, Ч. Айтматовтуң «Чингис-Хаанның ак булуду» деп чогаалынга үндезилээн шиини тыва дылга көөр силер. Ол ышкаш бурят чогаалчы М. Батонинниң сарыг шажын темазынга «Буянбачыттыг өртемчей» деп шиизин чыл төнчүзүүнде көрө бөөр силер. Театрның балет болгу чаңгыс көжегелиг балеттерден ангыда, «Кодур-оол биле Биче-кыс» деп тоолга үндезилээн, ындыг аттыг долу хөмчөлдиг балетти бараалгадыр. Оон-биле чергелештир Тыванын улустуң чогаалчызы К. Кудажының «Уйгу чок Улуг-Хеминиң» кара томунга республиканың алдарлыг артизи Х. Ширинин-оолдуң «Буян адашкылар» деп шиижиткен ажылы база чаа сезонда силерни өөртүр.

В. Кок-оол аттыг хөгжүмшин театрының чогаадыкчы коллективи үениң негелдезиниң аайы-биле чаа, солун дилээшкиннериниң оруунда. Коллектив көрээ-дугуржулга системазынче кирип ажылдаарын шилип алган. Ынчанганда чүгле амыдыралга эвес, а сценага чаа хевирлериниң ажылдары көстүп келириниң үеэн чоруп турар. Театрның чогаадыкчы харылзаалары Санкт-Петербург, Якутск, Улан-Удэ, Екатеринбург хоорайлар-биле тургустумуп эгелээн.

Эргим көрүкчү! Тыванын В. Кок-оол аттыг театры делегейде чүгле чаңгыс дээрзин утпа. Оон салым-чолу, кандыг болурунуң дугайында айтырыг силерни дүвүредип чоруурун чугаажок. Ынчанганда сээн санал-онаалың, боттуг дузаң бо үеде артык эвес. Бо талазы-биле бистерни «Шын» солун дорт харылзаштырып болур. Көдээниң мунмуң көрүкчүлери-биле сөөлгү үеде шоолуг-ла ужурашпас апардывыс. Чедип шыдаваастыр бис. Транспорт, автобус-машина чок бис. Көргүзүп болгу дег чаа шиилеривис бар. Канчаар бис? Сцена-биле көрүкчүлер эвлемнің арызында кежегени хагбайн, ажык арттырдывыс.

База катап байырлал — чаа сезон ажыдыышкыны-биле! Найысылал Кызылдың төвүнде ак өргээ — театрже чалаадывыс. Сценага ужурашкыже.

Театр коллективи.

КҮЗЕЛ

Белен амыдырал көрүп, мергежилим дораан тып алган кижи мен деп мактанып шыдавас мен. Бай-Тайганың баштайгы арат садыгжыларының бирээзи чораан ачамнын-даа, улуг лама дужаалдыг аалга өскен авамнында-даа угун уктап көрген кижи болдум. Баштай көдээ ажылагый техникуму доостум, ынчангы чаңгыс курсчуларым аразында бөгүн совхозтарда улуг бухгалтерлер-даа, республика чергелиг удуртукчулар-даа бар. Оон соонда эмчи училищезин доозуп алгаш, амдыгаа чедир чоннун чаш ажы-төлүн эмнеп, өстүржүп чоруур кижи мен. Бодум база беш кысты өстүрүп алдым, үжү дээди эртемни чедип алган, ийнзи институтта өөренип турар.

Авамның лама угу театр-биле харылзаалыг хире чүве, харын-даа амгы театрның самнары шуут-ла шажындан үнген деп болур. Театр уран чүүлүнге улуг сонуургалдыг болган кижи мен. Ачамнын угунда хоочун артист Хүргүлек бар. ачам мени оон өг-бүлезинге чедирип, аъш-чемни сөөнеп, чагып чораанын Кызылга өөренип чораан чылдарымда билир мен. Авам угун алыр болза, ховар дээн ыраажы Өлзей-оод-даа бар. Амгы үеде хөгжүм чогаалында чедишкиниг ажылдап чоруур дүнмаларым база бар. Бодум сцена кырынга чаңгыс-даа катап үнүп көрбээн мен, ынчалза-даа бистин тыва театрдың чаңгыс-даа шинзизи эрттирбес кижи мен.

Тыва театр ам 56 дугаар сезонун ажыдып турар-дыр. Бо чогаадыкчы коллектив бежен алды чыл дургузуңда арат-чонувуска солун белектерни өргүп келген. Чүгле эрткен сезонда безин «Кул», «Энесай-Мерген», «Ханныг истер» деп солун шиилерни, хөлчок чараш кааскаталгалыг, хөгжүмнүг, танцылыг балеттерни көргүскен. Бай-Тайгадан үнген артистер Люндуп Солун-оол, Роза Серен-оол, оларның эштери Дадар Барыңмаа, Чадамба, Дарый Монгуштар, ам сценавыста чок Мария Солун-оол суглар хоочуннар аразынга аныяк артистер чоннуң бөгүнгү сагыш-сеткилинге, хөннүнге чоок, амгы нарын айтырыгларга харыылап турар «Кул», «Ханныг истер», дээн ышкаш чугула шиилерни дилеп тыпкаш, сценага элбээ-биле көргүзерин хөлчок күзээр-дир мен. Оон ыдай театрга хөй кижи киржикчилиг, көрүкчүлер-биле дорт холбажып турар улуг байырлалдарны эрттирип турарын күзээр-дир мен. Ол чүгле Шагаа эвес, харын шулук байырлалдары, өскедаа солун байырлалдар болуп болур. Чижээлээрге, чечек байырлалын чүге театрга эрттирип болбазыл? А бир эвес үш харлаан урутнуң бажының дүгүн кезерин театржыткан байдал-биле көргүссе?

Эрткен чылын Шагаа байырлалын театрга бир-ле дугаарында эрттирген. Байырлал колдуунда чедишкиниг эрткен. Ынчалза-даа баш удур чедир бодаваан чүүлдер хөй болган, ол чорук далаштыг, буу-хаа белеткелдиң уржуу дээр мен. А тыва кижилер бистер Шагаага эрткен чайдан-на эгелеп белеткеин берген бис: саржаавыс, чөкпээвис, аржывыс дээш, өске-даа чемни Шагааны бодап курланыр бис. А театр кандыгыл? Театржыткан Шагаанын сценарийи бижиттинген бе? Оон режиссёру эн чугула болдын (идеязын) тодарадып алган бе?

Театр сезону — көрүкчү кижиге улуг байырлал. А тыва кижилер бистер кандыг-даа байырлалда эн солун чүүлдерни көрүксээр, эн эки сөстерни дыннаксаар, сагыш-сеткилинге өөрүп-хөглеп чоруурун күзээр улус болгай бис.

Анна ХЕРТЕК.
көрүкчү.

Кызыл.

ШҮҮДҮ ЧҮДЕЛ?

Сессия соонда бодалдар

Тыва Республиканың Дээдги Советинин чедиги чыыжының материалдарын бо кижи «улуг-каралап» олурарга, шиитпирлээр ужурлуг айтырыгларны бистин депутаттарывыс шиитпирлевейн барган боор чүве-дир. Бодап-бодап олурарга, түвексиингеда чүве дег.

Тыванын иштинге үе-шакты өскертпес дугайында айтырыгны соңгукчулар сессияга чугаалажырын негээн болду. Амгы үе-шактың кижилерниң амыдыралынга эпчок апарганын шупту чугаалажып турдувус. Үе-шакты бурунгаар чылзыпкан соонда, чер эртенгиниң беш шакта чырып көөр, а чедиг шакта хүн өрүлей берген боор чүве чорду. Тос шакта ажылы эгелээр организацияларның ажылдакчыларын көөрге, хүн хөөреп үнүп келгенде ажылдап бар чыдар. А кежээ мырынай дыка эрте дүжер апарган. Беш шак үезинде-ле имиртиннеи бөөр. Ийнги эзлчегде өөренип турар уруглар школадан каранғыда чанып көөр. Мээн уруумнун уруу бичин школачы кижи безин шакты бурунгаар чылзып каанынга таарзынмады. «Каранғыда чанарга дыка коргунчуг чүве-дир, кыргаавай» деп чугаалап турду.

Үе-шакты соңгаар-бурунгаар чылзып эгелээрде, ону экономика-биле тайылбырлап турдулар. Эң илангыя энергия камнап алыры-биле. Ам көрүп турарга үе-шак чылзырында кандыг-даа экономика чок кандаай чүвел? Кежээкиниң беш шакта-ла сайгылгаанларны кыпсыпкан боор. Бир эвес шакты бурунгаар чылыспаан болза, алды шакта сайгылгаанларны кыпсыр ийик бис.

Сессияга үе-шак чылзырының талазы-биле комиссияның шиитпирин В. А. Парунин дарга дыннадырга, депутаттар чөпшээрешкен хевирлиг. Үе-шакты дедир чылзыр дээрге, кожа-хелбээ девискээрлер-биле ажылагый чоруударынга шаптыктыг чүүлдер тыптып кээр, тургустуна берген чурумну үрээрге шүүдел улуг дээндир. Мындыг янзылыг шиитпирниң ужур-утказы биллинмес. Чуртувустун төвү Москва хоорай дээш өске-даа черлер-биле Тыванын аразында үе-шак база ылгалдыг болгай. Ол хиреминде оларның-биле ажылагый чоруударга, шаптыктыг чүүлдер-даа чок-тур. Чижээлээрге, Свердловскиде ам ынча шак, а бисте ол хире шак деп санап, дүүштүрүп алгаш, харылзажып алыр — ол-ла. Чамдык организациялар ажылдаар шагын боттары таарыштырып ап болур дээн-дир. Амгыаңгы албан черлери, организациялар аңгы-аңгы үе-шактыг ажылдаарга, харын шаптыктыг болбас чүве бе?! Ажыл-агый кылырда боттоттарын манажыр апаардыр.

Амгы үе-шак чурттакчы чонга дыка таарымча чок. Кол-ла чүве — ажылчы хүн орай келгеш, орай төнүп турар-дыр. Мен бодаарымга, даргадар, депутаттар соңгукчуларның негелдезин билбейн барган азы билир хөөнү чок ышкаш болгандыр. Бо айтырыгда нарын чүве-даа чок! Дүн-хүннүң солчурун кичээнгейлиг хайгаарап көргеш, оон ажылагыйга, амыдыралга таарымчалын сайгаргаш, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң шиитпири-биле өйлеп каар чүве ышкажыл.

Үе-шагывысты таарыштырып алырда безин төпче көорүвүс илдең-дир. Төп өскертип турар. Төп бодунуң үе-шагы, а Тыва бодунуң үе-шагы-биле ажылдап амыдыраза чүл?

Авыда САЛЧАК.

ПЛЕНУМ БОЛГАН

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организацияларының Тыва Республика чөвүлелиниң III пленуму Кызылга эрткен. Анаа организастыг айтырыгларны чуталалашкан.

Тыва Республиканың Чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйын деткинир талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлатканы-биле холбаштыр АҮК ажылдакчыларының профэвилел организацияларының Тыва Республика чөвүлелиниң даргазы албан-хүлээлгезинден А. Т. Сотпаны хостаан.

Альтернативалыг соңгулданың түнелинде Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организацияларының Тыва Республика чөвүлелиниң даргазынга Өнер-оол Сам-оолович Кара-Салды пленум соңгаан. Организастыг ажылдар киллизиниң эргелекчизинге ажылдап турган О. Л.-С. Сегбе оралакчызынга соңгуткан.

(Бистин корр.).

ЧАЗАЛГА

Мурнунда № 170 солунга үнген Хоойлу төлевилелиниң 44 чүүлүнге дараазында абзацты киирер: «2. Кожууннарның, хоорайларның (оон иштинде кожуун хоорайларының), суурларның, сумуларның бюджет орулгаларынче РСФСР-ниң база Тыва Республиканың үндүрүг-онаалрының дугайында хоойлуларын өзугаар үндүрүглер болгаш өске-даа сан-хөө дестиршден орулгалар доктааттынган нормативтерин барымдаалап киир саналыр».

«Демократияның» тывызыы

КААПКАШ БАРГАН

Сөөлгү үеде Чөөн-Хемчик районнуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозка ажылдап киргеи директорларның солчуру көвудээн. Чаңгыс чыл иштинде безин ийи директор солушкан. Оон чылдагаанын кадрларны шын эвес шилип турары-биле тайылбырлаар апаар. Районнуң күүсекчи комитедиң болгаш АҮК совхоз директорунга ажыл-агыйжы эвес, негелдеан кошкак кижилерни томуйлап турганындан ажыл эвилевейн турган.

Ынчангаш чаа директорну совхозтуң ажылчыныңарының хуралынга соңгуп алырын дугурушкан. Ол саналды АҮК деткээн. Хуралды сентябрь 19-та эрттирген. Анаа совхозтуң шупту малчыныңарын, сүт-бараан фермазының коллективин, хову, тудуг ажылчыныңарын киириштирген. Хөй-иниги организацияларының төлөөлери база олурушкан. Нинтизи-биле 124 кижи хуралдаан. Хуралга районнуң АҮК баштаар черинин даргазы Б. Ч. Монгуш база олурушкан.

Совхоз директорун соңгуур дугайында айтырыгга хамаарыштыр информацияны АҮК даргазы Б. Ч. Монгуш кылган. Совхозта актив хуралындан чаа директорнуң албан-дужаалынга беш кандидатты шилээнин ол дыннаткан. Оон соонда саналдар эгелээн. Олар аңгы-аңгы болган. Санал бергеннерин чамдыкы совхоз директорунга Буга Монгушту, бир чамдык кижилер Хүлер-оол Дамба-Даржааны, Сергей Сатты саналдаан. Санал берген кижилерин хөй кезин Сергей Сүгеевич Сатты саналдаан. Сергей Сүгеевич арендатор кижи. Буга Монгуш (АҮК даргазы) бодунуң кандидатуразын уштун каапкан. Чажыт бадылаашкынче Хүлер-оол Дамба-Даржааны (көдээ ажыл-агыйны химизидериниң район каттыжышкынының даргазы) база Сергей Саттын кандидатураларын киргеи. Чажыт бадылаашкынның түнелинде Сергей Сат дээш бадылаашкынга киришкеннериниң 53 хуузу, а Хүлер-оол Дамба-Даржаа дээш 43 хуузу бадылаан. Ынчангаш совхозтуң директорунга Сергей Сүгеевич Сат соңгуткан.

АҮК даргазы Б. Ч. Монгуш чаа соңгуткан директорга байыр чедирип, оон холун туткан, совхозтуң ажылчыныңарынга чаа директор-биле демниг ажылдаарын чагаан.

Соңгулдалар соонда ийи хонганда чаа директор көдээ Совет даргазы Р. Б. Сатка келгеш: «АҮК даргазынга чордум. Совхозтуң ажылжын хүлээп алыр талазы-биле комиссия тургузарын дилээримге, чөпшээрешпеди. Совхоз директору соңгаан хурал шын эвес эрткен, анаа эвээш санныг ажылчыннар киришкен, ынчангаш силерниң кандидатураларны үстүкү черлер чөпшээревээн дидир. Ындыг болганда канчаар, оон орнунга чылгым кадарып чоруйин» дээш, чоруй барган.

Совхозтуң директорун соңгаан хуралдың канчаар эрткенин көдээ Совет даргазы Р. Б. Саттан сонуургап айтырарывыска, оон чугаалаары: «Хуралга совхозта ажылдап турар шупту малчыныңарны, саанчыларны, механизаторларны, чолаачыларны база тудугжуларны киириштирген. Хурал хоойлу өзугаар эрткен деп билир мен. Ону эрттиргениниң протоколу-даа бар. Хүлер-оол Дамба-Даржаа хуралга келбээн кижи. Оон-биле баш бурунгаар чугаа кылбаан бис. Совхозтуң чаа директорунга Сергей Сатты соңгааны шын. Ажыы-биле чугаалаарга, «томаанныг», негелдеде чок директорларны ажылчыннар тоовас апарган үе-дир бо. А Сергей Сат негелделиг кижи. Улус ону эки билир болгаш, ону директорга соңгуп алган. Амгы үеде совхозтуң байдалы дыка нарын. Ынчангаш совхоз директорлаар кижи кыдыындан тыптыры берге. Үстүнден айтыышкыннар бөөр үе катап эглип келгени ол бе? Районнуң удуртулгазы бистин совхозта байдалды билип-ле турлар боор».

Совхоз директорун шилимири-биле ам база хурал эрттирер бе? Азы кайы черден чаа директорну үстүкү органнар шилээш, дужаал өзугаар ажылдадыр ирги? Бир эвес ындыг болза хейле чон шүүдедип, директор соңгулдазы организастап хурал эрттиргеи херээ чүл?

АҮК даргазы Б. Ч. Монгуш чаа соңгуткан директорга байыр чедиргеи-даа болза, ол бо хүннерде ажылдавайн турар. А байдал мындыг. Совхозчу демократияның база бир тывызыы ол бе?

Кавдыр-оол ТУВАК.

Толевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Эгези № 170 «Шында»).

54 чүүл. Суур, суму чагыргазының хоойлу-дүрүмну, корум-чурумну, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырарының талазы-биле бүрүн эргелери.

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Суурнуң, сумунуң девискээринге хоойлуларның, күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелелиниң үстүнде турар органнарының актыларының сагыттыпарын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын хандырар; Хуралдарның шиитпирлерин бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның сагыырына контрольду чорудар.

2. Күрүне эргелениң органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның, суурнуң, сумунуң девискээринде чүрттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар сонуургадарын үреп турар, а ол ышкаш суур, суму Хуралының, түс чер чагыргазының эргелерин үреп турар актыларын күш чок деп көөрүнүк дугайында негелдени судка азы арбитраж судунга киирер.

3. Чайгаар халаптыг айыылдарның, экологтуг халаптарның, эпидемияларның, эпизоотийлерниң, орттерниң, ниитинин корум-чурумун массалыы-биле үрээнинің таварылгазында кижилерниң амы-тынын алыр болгаш камгалаар; оларның кадыкшылын болгаш эргелерин, материалдыг үнелиг үүлдерни камгалаар, корум-чурумну тудар, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажылдаарын хандырар талазы-биле хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырып чорудар; ортке удур хемчеглерни ап чорударын организастаар.

4. Хамаатыларга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге оларның административтиг чурум үреэни дээш бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээли-биле административтиг хемчег онаар.

5. Хуралдарны, митингилерни, кудумчу шимчээшкиннерни болгаш чыскаалдарны эрттирери-биле, спортчу, көрүлде болгаш өске-даа массалыг хемчеглерни организастаары-биле холбаштыр хоойлуда көрдүнген хемчеглерни ап чорудар.

6. Хоойлужудулганы ёзугаар Хуралдың девискээринде ажылдап турар чонның хөй-ниити каттыжышкыннарын, хөй-ниитиниң девискээр бот-башкарылга органнарын бүрүткээр.

7. Чонну хүлээп алыр, а ол ышкаш хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын хүлээп алырын организастаар, оларның талазы-биле эргежок чутула хемчеглерни бодунуң эргезинің хемчээлинге хүлээп алыр.

8. Милицияның участок инспекторларын албан-дужаалынга бадылаар, оларның ажылын контрольдаар, милицияның, КАИ-ниң, орт камгалалының органнарынга оларның боттарының хүлээлгелерин күүседиринге дузалаар.

9. Хоойлужудулганы ёзугаар хамааты байдалдарының актыларын боттандырып чорудар.

10. Кижиниң бодун, ог-бүлезин, эт-хөреңги байдалын бадыткан турар пынзылгаларны болгаш хоойлужудулгада көрдүнген өске-даа пынзылгаларны [illegible] ларга бээр.

55 чүүл. Кожуун Хуралының бүрүн эргелери

Кожуун Хуралы болза:

1. Бюджетти, кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын, оларга өскерилгелерни болгаш немелделерни, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар; капитал салыышкыннарны ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр.

2. Кожуунуң бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларын тургузар, оларның статузун болгаш ажыглаарының сорулгазын тодарадыр; девискээрниң сорулгаларын боттандырары-биле салдыыган программаларга болгаш хемчеглерге чээли бээриниң фондуларын, оон иштинде социал камгалал болгаш дотация фондуларын тургузар; оларның ажыглалының дугайында отчёттарны бадылаар.

3. Суурларның, сумуларның бюджеттеринге дотацияларны болгаш субвенцияларны бээриниң, а ол ышкаш кожуун бюджединиң акша-хөреагизиниден чээлилерни болгаш чээшкиннерни үндүрүп бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

4. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң бүдүрүп база чедирип турары барааннарына болгаш ачы-дузазына түс черниң үндүрүлгелери, чыылдаларны, өртектерни болгаш тарифтерни хоойлужудулга ёзугаар тургузар; лотереяларны, чээшкиннерни үндүрериниң болгаш тарадырының дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

5. Түс чер бот-башкарылгазының өнчүзүнүң объектилерин садып алырының, тургузарының, чаарты тургузарының негелделерни хоойлу ёзугаар тодаргайлаар, садып алырына, тургузарына болгаш чаарты тургузарына Хуралдың чопшээрели негеттинер түс чер бот-башкарылгазының өнчү-хөреагизиниң объектилериниң дамзызын бадылаар.

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының болгаш оон хостаарының чурумун хоойлужудулга ёзугаар тургузар.

7. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет өнчүзүн күрүнеин эвес болдурарының болгаш хужуударының негелделерни болгаш турумун тодаргайлаар.

8. Чурттаачы оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдарының болгаш садарының, чурттаар оран-саваны арендага дужаарының чурумун хоойлужудулга ёзугаар тургузар.

9. Бүдүрүлгелерни азы рынок инфраструктуразының өске-даа объектилерин тургузарының база чаартырының, оларны Хуралдың чагыргазында девискээрге тургузарының чурумун болгаш негелделерин хоойлужудулга ёзугаар тургузар; оон эргезинде казымал байлактыг черлерни шиигээдип алырынга квотаны болгаш оларның ажыглалының төлевирин тургузар.

10. Ажылгыр-тывынгыр чоруктун чамдык хевирлерине идиг бээр сорулга-биле чиигелделерни немелде эргелерни, оон иштинде үндүруг талазы-биле база хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар.

11. Бойдус курлавырларын ажыглаарының дүрүмнерин хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар, экологтуг, санитарлыг база тудуг тударының нормаларын үрээн таварылгада, Хуралдың чагыргазында девискээрде тудугларның тудуун азы объектилериниң ажыглалын түр сокдадырының дугайында шиитпирин үндүрер.

12. Чер участоктарын тускайлап бээриниң болгаш хураарының, а ол ышкаш Хуралдың чагыргазында девискээрде чер участоктарын эргелээриниң чурумун Чер хоойлужудулгазын ёзугаар тодаргайлаар.

13. Суур, сумулар Хуралдарының эргелелинге дамчыткан черлериниң кызыгаарын оларның-биле дугуржулга ёзугаар тургузар.

14. Административ-девискээр тургузуунуң айтырыларын хоойлужудулга ёзугаар тодаргайлаар, садып алырынга, тургузарынга болгаш чаарты тургузарынга Хуралдың чопшээрели негеттинер түс чер бот-башкарылгазының өнчү-хөреагизиниң объектилериниң дамзызын бадылаар.

15. Күрүнеиин санитар-эпидемиологтуг албаныың болгаш Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң түннелдеринге үндезилеп, таарымчалыг эвес экологтуг өскерлиишкиннерни, демографтыг байдалдың өскерлиишкиннерин болгаш өске-даа таарымча чок үржуктарны тывыдырып болур ажылдарны Хуралдың чагыргазында девискээрге хоруур.

16. Чурттаачы чонның хеөреглелин хандырар суг сордурар дериг-херектелдерниң, а ол ышкаш суг объектилериниң санитарлыг негелделерге дүүштүр санитарлыг камгалалының дүрүмнерин тургузар.

17. Административтиг харыысалганы тургузуп турар шиитпирлерни хоойлужудулга ёзугаар хүлээп алыр.

18. Бодунуң массалыг информация чепсектерин тургузар.

19. Хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда күрүне эргелеп башкарылгазының үстүкү органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдурарының дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер; кудуку черчер Хуралдарының хоойлужудулгага чөрүшкек шиитпирлерни күш чок болдурар.

20. Экологтуг, тоогу болгаш эртем ужур-уткалыг түс черниң бойдус болгаш өске-даа объектилерин бойдустук, тоогунуң болгаш культураның турасказалдары кылдыр чарлаар, оларны камгалаарының болгаш ажыглаарының дүрүмнерин тодарадыр.

21. Бодунуң акша-хөреңгизиниң күсели-биле оон чагыргазында девискээрде чүрттап турар хамаатыларга немелде чиигелделерни болгаш артык эргелерни доктааадыр.

22. Чамдык бүрүн эргелерни, а ол ышкаш объектилерни болгаш сан-хөө күрлавырларны суму, суур, хоорай болгаш өске-даа Хуралдарже дамчыдып бээриниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

23. Хоойлужудулга ёзугаар оон эргезинге хамаарыштыр бергени өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр.

Кожуун чагыргазының удуртукчузунуң киргениби-биле оон эргелерингe хамааржыр айтырыгларны кожуун Хуралы чугаалажып база шиитпирлеп болур.

56 чүүл. Кожуун чагыргазының планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш учёт талазы-биле бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының төлевилелдерин, бюджетти ажылдап кылыр болгаш Хуралга бадылаары-биле киирер, оларның күүселдезин организастаар.

2. Кожуунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден, совхозтардан экологтуг, демографтыг болгаш өске-даа уржуктарлыг бооп болур, кожуунуң чурттаачы чонунуң эрге-ажыңна хамаарылгалыг оларның планнарының болгаш хемчеглериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр, ындыг планнарга болгаш хемчеглерге хамаарыштыр дугуржулганы албан чордар.

3. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының төлевилелдеринге болгаш үстүкү Хуралдың программаларына, а ол ышкаш кожуунуң девискээринде турар бүдүрүлгелериниң, организацияларның планнарының төлевилелдеринге, чурттаачы чонның хереглелдериниң хандырарының, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң айтырыгларына саналдарны киирер.

4. Балансыларны тургузарында: сан-хөөнүң, чурттаачы чонның акша орулгаларының, күш-ажыл күрлавырының база черниң талазы-биле кожуунуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң башкарарына эргежок чугула чүүлдерни хандыр.

5. Өнчүнүң янзы-бүрү хевирлериниң бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның таарыштыр тургузарының, хөгжүдериниң болгаш спецификациялаарының планнарының чугаалажып көөр; оларга түннел үнелелди бээр, херек ашарган таварылгаларда эргелеп башкарылганың чогуур республика органнарына бодунуң саналдарын киирер.

6. Бодунуң девискээринде турар бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының учёт болгаш отчёт байдалының контролюн хоойлужудулга ёзугаар боттандырар, күрүнеиин статистика органнарынга дуза көргүзер, эргежок чугула статистиктиг медээлерни оларга бээр болгаш олардан алыр.

57 чүүл. Кожуун чагыргазының муниципалитет өнчүзүн башкарарының, девискээринде бүдүрүлгелер, албан черлери, организацияларбиле араазында харылзаалар талазы-биле бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунуң муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин хавырарының дугайында саналдарны Хуралга киирер.

2. Бүдүрүлгеде бар бооп турар акша-хөреңгиниң күсели-биле өнчүнүң холушкак хевирлерин тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүүн салып киржир.

3. Хуралдың тургускан чүрүмүн ёзугаар муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш хостаар.

4. Суур, суму хуралдарының, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның санал-оналын барымдаалап тургаш, муниципалитет эт-хөреңгизин күүреден ажылаар, хуужудар дугайында саналдарны кожуун Хуралына киирер; тус черниң солуннарына бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларның даңзыларын, оларны күүреден актылаарының болгаш хуужударының негелделерин парлаар, муниципалитет өнчү-хөреңгизин сайгарганындан алдынган түннерниң 50 хуудан эвээш эвезин кожуун бюджединче киирер.

5. Кожуун девискээринге чонну хандырары-биле холбашкан, өнчүзүнүң хевирлери аңгы-аңгы бүдүрүлгелерни, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга дузалаар; бүдүрүлгелерни хоойлужудулга ёзугаар бүрүткээр.

6. Бүдүрүлгелерни башкарып чорударының чамдык хевирлериге идиг бээр сорулга-биле хоойлужудулганы болгаш Хуралдың шиитпирлерни ёзугаар чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүруг талазы-биле, тыпсыр.

7. Муниципалитет өнчүзүнге хамаарышпайн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле кожуунуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң талазы-биле кады ажылдажылганың дугайында, чоннуң хереглел барааннарын база өске-даа продукцияларны кылып үндүрер, ачы-дуза чедирер талазы-биле керээлерни чарар.

8. Хуралдың доктааткаңа чүрүм ёзугаар Хуралдың чагыргазында девискээрге бүдүрүлгелерни, организацияларны болгаш албан черлерни тургузар.

9. Хуралдың чагыргазында девискээрге экологтуг, санитарлыг, тудуг норма-чижектерни үрээн таварылгада, объектилерни тударын болгаш ажыглаарын соксадыр; ижер сугну бүдүрүлгелерге сорулгаларынга ажыглаарын кызыгаарлаар азы хоруур.

58 чүүл. Кожуун чагыргазының өртек доктаадын тургузар талазы-биле бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунга өртектерниң чаңгыс аай политиказын хоойлужудулга ёзугаар чорударын хандырар, өртектер, тарифтерге өртектер немелделерин болгаш чиигелделерин шын чорударынга контрольду боттандырар.

2. Барааннарның чамдык хевирлерин садып алыры, а ол ышкаш ачы-дуза чедирери-биле холбашкан чарыгдалдарга кожуун бюджединиң күсели-биле чонга немелде төлевир талазы-биле саналдарны Хуралга көөрү-биле киирер.

59 чүүл. Кожуунуң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң материал-техниктиг хандырылга талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунуң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезиниң планында көрдүнген хемчеглериниң болгаш программаларының материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; республиканың материал-техниктиг хандырылга органнарындан топтен хуваар материалдыг курлавырларны алыр.

2. Хандырылганың болгаш саарылганың девискээр база кожууннар араазының коммерция-садыг организацияларын тургузар; кожуунуң кандыг-даа хевирлериниң бүдүрүлгелери, албан черлери, организациялары-биле, оларның иштинде даштыңы бүдүрүлгелер-биле оларның продукцияларын, барааннарын болгаш ачы-дузаларын түс черниң рыногунга хаара тудар дээш ажыл-агый керээлерин чарар.

3. Бүдүрүлгелер-биле араазында дугуржулга ёзугаар арыг орулгадан (ажыктан) кожуун бюджединче кирип турар үндүрүгүнүң 25 чедир хуузун продукцияның шуут боду-биле күрүне өртектерин ёзугаар болгаш оон ажыр 25 чедир хуузун дугуржулгалыг өртек-биле солуур эргелиг.

4. Бүдүрүп үндүрүп турар продукцияның (барааннарның) болгаш көргүзүп турар ачы-дузаларының хемчеглерин алыр, бойдус камгалалының талазы-биле хоойлужудулганы хажыдып, долгандыр турар хүрээлелге айыл тургузуп турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының хөделиишкиннериниң дугайын чугуур органнарга дыңнадыр.

21. Бойдус байдалынга чедирген когаралы дээш торгаал онаар дугайында шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр.

61 чүүл. Кожуун чагыргазының тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунга тудуглар кылырының схемаларын болгаш төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Хуралга бадыладыры-биле киирер; тус черниң бюджединиң күсели-биле боттандырын турар төлевилелдериниң болгаш тудугларның ат-даңзының бадылаар болгаш оларны сагын турарын контрольдаар.

2. Кожуунуң девискээринге чиигине планнарны, чурттаачылыг черлерни планнаарының болгаш тударының төлевилелдерин ажылдап кылырын база боттандырарын организастаар.

3. Үлежип төлээринге үндезилээн азы хууда хөреңгиниң күсели-биле тургузуп турар социал болгаш бүдүрүлге инфраструктураның объектилериниң тудуун чорударының база септээриниң чагыкчызы болур.

4. Бодунуң чагыргазында турар девискээрге бүдүрүлге ужур-дузалыг бүгү объектилерни тударының чепшээрелин бээр; тудугуун бадылаан төлевилелдерин, планнарын болгаш дүрүмнерин хажыдыышкын-биле боттандырып турар тудугларны соксадыр.

5. Күрүнеиин хүлээп алыышкын комиссияларын томуйлаар, чуртталга-хамааты хереглелдиң объектилериниң тудуу доостурга, ажыглалга хүлээп алган дугайында актыны бадылаар, а ол ышкаш кожуунуң девискээринде турар, тудуу доозулган өске-даа объектилерни ажыглалга хүлээп алырынга киржир.

6. Тус черниң бот-башкарылгазының хуу өнчүзү боот турар транспорт бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын удуртур, кожуунуң девискээринде ажылдап турар өске-даа транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылынга контрольду боттандырар, тус черниң транспортунуң маршруттарын болгаш шимчээшкин графиктерин бадылаар, кожуунуң девискээрине ажылдап турар өске-даа бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны чонну керээ ёзугаар транспорт-биле хандырарынга хаара тудар; кожуунда автомобильдерниң болгаш механиктиг транспорт аймаанын өске-даа хевирлерин учётка алырын хандырар; вокзалдарга, доктаар черлерге болгаш аэропорттарга пассажир хандырылгазын организастаар болгаш контрольдаар.

7. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш теледамчыдылганың хөгжүлдезин хандырар.

62 чүүл. Кожуун чагыргазының чурттаар оран-сава ажыл-агыны, чоннуң коммунал-амыдырал болгаш садыг хандырылгазының талазы-биле бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирип турар муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузун, коммунал болгаш орук ажыл-агый объектилерин, садыгның, хөй-ниитиниң чемненилгезиниң болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүрүлгелерин ажыглаарын организастаар.

2. Муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузун доктааткан чүрүмну ёзугаар хуваар, чурттаар байдалын эки-индери негеттинин турар хамаатыларның үчёдүн кылыр болгаш муниципалитеттиң чурттаар оран-сава фондузундан бажыңнарны оларга бээр, тус черниң бот-башкарылгазының хуу өнчүзү бооп турар бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, улус чурттавас бажыңнарны ажыглаарының, бажыңнарны болгаш тудугларны арендага бээриниң айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларның боттарының бажыңнарындан өске чурттаачы шөлдериниче көшүп киреринин ордерлерин бээр.

3. Бодунуң хууда акша-хөреңгизиниң азы бот-орулга-чарыгалыг керээ күселиби-биле чурттаачылыг черлериниң электрижидилгезин, газ, суг хандырылгазын хөгжүлдер талазы-биле көдээ чурттаачылыг черлериниң, суурларның болгаш хоорайларның администрацияларының чагыгларын күүседир; кожуунуң девискээринде бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының электри, суг дамчыдар, канализация, чылыг болгаш газ четкилери тудар планнарының талазы-биле туннелди үндүрер.

4. Чурттаар оран-сава фондузун, коммунал ажыл-агыының бүгү объектилерин шын ажыглаары дээш контрольду боттандырар, чоннуң коммунал хандырылгазының, суг-газ-чылыг-энергия хандырылгазының үзүктел чок ажылдаарын хандырар; чонну одаар үүл-биле хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр.

5. Чурттаачылыг черлериниң чаагайжыдылгазын организастаар, бо ажылга бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының, а ол ышкаш чурттаачы чонну керээ ёзугаар хаара тудар; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылга ажылын, ногаан үнүштерин болгаш суг хоолбектерин камгалаарын боттандырар, хамаатыларның дыштаныр черлерин тургузар.

6. Кожуунда садыг организацияларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын дүүштүрүп таарыштырар; рыноктарны болгаш ярмаркаларны организастаар, садыглаашкын чүрүмүн доктаадыр, өртектерни болгаш садыг чүрүмүн сагып турарын контрольдаар, садыг кылын турар черлериниң санитарлыг байдалын хынаар, көдээ ажылагый продуктуларын садыын алырын, шыжаарын, болбаазырадырын болгаш садарын организастаар.

7. Хөөрлерни хайгааралга алыр, улус хөөржүткен өске-даа черлериниң чогуур байдалга турарын хандырар.

63 чүүл. Чоннуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунуң эргезинде турар бүгү улус өөредилге, культура, кадык камгалал, социал хандырылга, күш-культура-спорт албан черлерин эргелеп башкарарын боттандырар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын чорудар, бир эвес Хурал өске чүрүмну доктаатпаан болза, ол албан черлериниң удуртукчуларын ажылындан дүжүрер болгаш чаа кижилерни томуйлаар.

2. Кожуунуң девискээринге улус өөредилге албан черлериниң четкизин хөгжүдерин планнаар; школаларга методиктиг дуза көргүзерин организастаар; хууда болгаш хаара туткан хөреңгилерниң күсели-биле бүгү-ниити өөредилге фондузун кожуунга тургузар; школачыларның күш-ажылчы өөредилгезин болгаш профессионал утланыышкынын организастаарынга дузалаар.

3. Чурттаачы чоннуң национал-культура чаңчылдарын барымдаалап, культурачырыдыышкын албан черлериниң ажылын кожуунга организастаар.

4. Кожуунуң эргезинге дамчыдып берген бойдус, культура, төөгү тураскаалдарын ажыглаарын организастаар, оларны камгалаарын боттандырар.

5. Социал-культура, күш-культура-спорт объектилерин тургузар, чоннуң кино, видео хандырылгазын удуртур.

6. Чоннуң кадын быжыглаар болгаш аарыырын болдурбас комплекстиг программаларны ажылдап кылыр, кижиниң амыдырал-чурттаарынга эргежок чугула байдалдарны тургузар.

7. Өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш спорт талазы-биле ниити кожуунуң хемчеглерин эрттиреринин организастаар.

64 чүүл. Чоннуң социал камгалалының талазы-биле кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Пенсияларны болгаш пособиелерни доктаадып бээр болгаш төлээр; эмчи-күш-ажыл экспертизазының ажылын контрольдаар; хууда болгаш хаара туткан акша-хөреңгиниң күсели-биле пенсияларны болгаш пособиелерни доктаадып немей төлээр.

2. Хуралдың шиитпириниге дүүштүр тус черниң бюджет хөреңгизиниң күсели-биле дузаламчы көргүзүп турар кижилериниң үчёдүн организастаар; Хуралдың шиитпириниге дүүштүр чоннуң социал камгалал фондузунуң акша-хөреңгизин углап-баштаар болгаш оны долдурар хемчеглерин алыр, хууда болгаш хаара туткан хөреңгилериниң күсели-биле пособиелерни доктаадыр, пенсияларга немелде төлевирлерни чорудар.

3. Хуралдың шиитпириниге дүүштүр Хуралдың акша-хөреңгизиниң күсели-биле дузаламчы көргүзүп турар кижилериниң үчёдүн организастаар.

4. Алырадыкчының оскуган ог-бүлелериниң, инвалидтериниң болгаш бажыңына ажаалда-тежээлде негеттинин турар хамаатыларның чурттаар болгаш материалдыг хандырылга бандалдарын эжиндер талазы-биле хемчеглерни, а ол ышкаш социал камгалалдыг кижилерге болгаш албан черлериниге хамаатыларны тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр.

5. Курлавырже үнген шериг албанныларга болгаш оларның ог-бүлелериниге чурттаар оран-сава талазы-биле эргежок чугула байдалдарны тургузарынга дузалаар.

6. Бодунуң бүрүн эргелериниге дүүштүр, ие-чаштың болгаш ургларны камгалаары-биле хөй ургларлыг ог-бүлелериниң амыдырал байдалын эки-индери-биле холбашкан чиигелделерни болгаш артык эргелерни тыпсыр; ажаап-тежээр ада-нелери чок арткан ургларны ургларны бажыңнарынга, школа-интерналтарга, школалар чанында интернаттарга болгаш хамаатыларның ог-бүлелериниге кижизидери-биле тургузарын хандырар; ургларны азырап алырының айтырыгларын шиитпирлээр.

7. Кожуунга азырал болгаш харагалзал ажылдарын удуртур.

8. Чонну ажылга хаара тударының деңнелин бедидер программаны ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

9. Чонну ажылга хаара тударын хандырар сорулга-биле тус чер бюджединиң, бюджеттен дашкаар фондуларның болгаш хаара туткан фондуларының күселиби-биле чаагайжыдылгага, тудугга болгаш оруктар, бажыңнар, ындыг янзылыг өске-даа черлерни септээриниге хөй-ниитин төлевирлиг ажылдарны организастаар.

10. Кожуунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, албан черлериниңден, организациялардан ажылдан хосталган кижилериниң дугайында медээлерни алыр; бо айтырыглар талазы-биле бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларының дыңнадыгларын алыр.

65 чүүл. Кожуун чагыргазының хоойлу-дүрүмну, корум-чурумну хандырар, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле бүрүн эргелери

Кожуун чагыргазы:

1. Кожуунуң девискээринге күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының үстүнде турар органнарының хоойлуларын болгаш актыларын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарын сагып турарын хандырар; Хуралдарның шиитпирлерин бүдүрүлгелериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның канчаар сагып турарын контрольдаар.

2. Кожуунуң девискээринде чүрттап турар хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу ёзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш кожуун Хуралының, түс чер чагыргазының эргелерин хажыткан күрүнеиин эргелеп башкарылга органнарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның актыларын күш чок болдуруп көөр дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер.

3. Бойдус халаптары, экология айыыл-халавы, халдавырлыг аарыглар эпизоотиялар, орттер, хөй-ниитиниң корум-чурумун массалыы-биле хажыткан таварылгаларда, кижилериң амы-тынын алыр болгаш камгалаар, оларның кадының болгаш эргелерин камгалаар, материалдыг үнелиг үүлдерни камгалаар, корум-чурумну тудар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның ажыл-чорудулгазын хандырар сорулга-биле Хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар; ортке удур хемчеглерни алырын организастаар.

4. Административтиг корум-чурум хажыткаңы дээш хамаатыларга болгаш албан-дужаалдыг кижилерге бодунуң эргезинде көрдүнген административтиг хемчеглерни көргүзер.

5 Хуралдарны, митингилерни, кудумчу чыскаалдарын болгаш демонстрацияларны эрттиреринге, спортчу, көрүштүг болгаш өске-даа массалыг хөй-ниити хемчеглерни организастаары-биле холбаштыр хоойлужудулгада көрдүнген хемчеглерни алыр.

6. Хоойлужудулгага дүүштүр бодунуң девискээринде ажылдап турар чоннуң хөй-ниити каттыжышкынарын, девискээр аайы-биле хөй-ниити бот-башкарылгазының органнарын бүрүткээр.

7. Хоойлужудулгага дүүштүр кожуунуң чоннга хамаарышкан массалыг информация чепсектерин бүрүткээр.

(Уланчызы 3-гү арында)

7 эге

Кожуун Хуралының болгаш кожуун чагыргазының бүрүн эргелери

Толевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Улаштызы. Эгези 2-ги арында).

8. Кожуунуун иштики херектер органнарын удуртур; хуузунда болгаш хаара туткан хөрөнгилериг күселибиле хөй-ниитиниг айыыл чок чоруунуң милициязының (тус черниг милициязының) немелде кезээн тургузар; кожуунуң девискээринде турар күш-ажылдың эдип-чазаар албан черлериниң ажылын хайгааараар.

9. Кожуунуң хамааты байдалдың актыларын бүрүткээр органнарының, кожуунуң күрүне архивиниг ажылын удуртур.

10. Хоойлужуду л г а г а дүүштүр күрүне нотариадын удуртур.

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылынга дузалаар.

12. Чонну хүлээп алырын, а ол ышкаш хамааттыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын хүлээп алырын организастаар, ол талазы-биле бодунуң эрге-хүлээлгезинге дүүштүр эргежок чугула хемчеглерни алыр.

13. Бүгү-ниитиниң шериг хүлээлгезиниң дугайында хоойлужудулганы күүседирин хандырар.

14. Кожуунда хамааты камгалалын удуртур.

15. Күрүне шаннадлары-биле шаннаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында дилеглерни чугаалажып көөр болгаш чогуур органнарга киирер.

8 эге

Хоорай Хуралының болгаш хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

66 чүүл. Хоорай Хуралының бүрүн эргелери

Хоорай хуралы:

1. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин бюджедин, планын болгаш программазын, аңаа оскерилгелерни болгаш немелделерни, оларны күүсеткен дугайында отчёттарны, бадылаар; капитал салыышкыннарын ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр.

2. Хоорайның бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларын тургузар, оларның статузун болгаш ажыглаар сорулгазын тодарадыр; девискээр аайы-биле сорулгаларны, ооң иштинде социал камгалал болгаш дотация фондузун шиитпирлээри-биле көрдүнген программаларны болгаш хемчеглерни боттандырарының чээли фондуларын тургузар; оларны күүсеткениниң дугайында отчёттарны бедылаар.

3. Адаанда турар административ-девискээр тургузуттарының бюджеттеринге дотациялар болгаш субвенциялар, а ол ышкаш кожуун бюджединден чээлилер үзүп бээр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

4. Хоойлужудулгага дүүштүр тус черниг үндүүглерин, чыылдаларын доктаадыр, муниципалитет бүдүүглелериниг бүдүүрүп база берип турары бараанларга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге өртектерни болгаш тарифтерни тургузар; лотереяларны, чээшкиннерни үндүрер болгаш тарадыр дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр.

5. Хоойлуга дүүштүр муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин садып алыр, тургузар, эде кылыр байдалдарны тодарадыр, муниципалитет өнчүзүнүң Хуралдың чөпшээрежилгези негеттинип турар садып алыр, тургузар; эде кылыр объектилериниг дамзызын бадылаар.

6. Муниципалитет бүдүүглелериниг, албан черлериниг, организацияларының удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының, оортан хостаарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр.

7. Муниципалитет бүдүүглелерин болгаш муниципалитет эт-хөрөнгизин күрүнеден ажылаарының болгаш хуужударының негелделерин база чурумун тодарадыр.

8. Чурттаар оран-саваны хамааттыларның болгаш организацияларның өнчүзү кылдыр дамчыдып бээринин, садарының, арендага дужаарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр.

9. Рынок инфраструктуразының бүдүүглелерин азы оске-даа объектилерин тургузарының азы эде организастаарының, Хуралдың эргезинде девискээрге оларны сайтара тургузарының чурумун болгаш негелделерин хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр; ооң эргезинде үнелиг казар байлактарны тыварының хемчээлин база оларны ажыглаары дээш толевиони доктаадыр.

10. Бүдүүглеги ажыл-чорудулганың чамдык хевирлериге идит бээр сорулга-биле чиигелделерни, ооң иштинде үндүүг чиигелделерни, артык аргаларны хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлаар.

11. Бойдус курлавырларын ажыглаарының чурумнарын хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлаар, экология, санитар, тудуг норма-чижектерин Хуралдың эргезинде девискээрге үрээн таварылгада объектилерни тударын азы ажылаарын түр соксадыр дугайында шиитпирлерни чиитирер.

12. Чер участоктарын тыпсырының болгаш делип алырының, а ол ышкаш Хуралдың эргезинде чер участоктарын башкарарының чурумун чер хоойлужудулгазынга дүүштүр тодаргайлаар.

13. Административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларын хоойлужудулгага дүүштүр шиитпирлээр; хоорай кызыгаарларын, хоорай чанында зонаның кызыгаарларын болгаш эрге-хоойлу чурумун доктаадыр дугайында саналдарны күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың үстүнде турар органнарынга киирер, хоорай хөгжүлдезинин чиигине планын болгаш аңаа тудуглар кылдырының чурумнарын бадылаар.

14. Тыва Республиканың Күрүнениң санитар-эпидемиология албанының болгаш Экология болгаш бойдус ажыглалының талазы-биле күрүне комитединиң кылган түүнелинге үндезилээш, Хуралдың эргезинде девискээрге экологтуг таарымча чок оскерлиишкиннерни, демографтыг байдалдың оскерлиишкиннерин азы таарымча чок оске-даа үржуктарны болдургу дег хемчеглерни чорударын хоруур.

15. Чурттакчы чоннуң хереглелдерин хандырарына кылган суг алыр дериишкиннерни ажыглаарының, а ол ышкаш санитария норма-чижектеринге дүүштүр суг объектилериниг санитар камгалал зоназының чурумнарын доктаадыр.

16. Административтиг харыысалганы тодаргайлап доктаадыр шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр.

17. Бодунуң массалыг информация чепсектерин тургузар.

18. Күрүне эргелеп башкарылгазының үстүнде турар органнарының, бүдүүглелериниг, албан черлериниг, организацияларның актыларын күш чок кылдыр хүлээп көөр дугайында негелделерни хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда судка азы арбитраж судунга киирер.

19. Тус черниг экология, төөгү азы эртем ужур-дузалыг үнелиг бойдус болгаш оске-даа түүлдерин бойдустуң, төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдары кылдыр чарлаар, оларны камгалаарының база ажыглаарының чурумнарын тодарадыр.

20. Бодунуң эргезинде девискээрде чурттап турар хамааттыларга немелде чиигелделерни болгаш артык аргаларны бодунуң хөрөнгилериниг күселиг-биле тодаргайлаар.

21. Хоойлужудулга өзугаар ооң эргелеп башкарылгазынга киирген оске-даа айтырыгларны көрүп шиитпирлээр.

Хоорай чагыргазының башкарарынга киирген айтырыгларны хоорай чагыргазының удуртукчузунуң саналдан келгенин өзугаар хоорай Хуралы чугаалажып база шиитпирлеп болур.

67 чүүл. Планнаашкын, бюджет, сан-хөө болгаш үчёт талазы-биле хоорай чагыргазының удуртукчузунуң эрге-хүлээлгелери

Хоорай чагыргазы болза:

1. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнарының база программаларының, бюджеттиг толевилелдерин ажылдап кылыр болгаш Хуралга бадыладыры-биле киирер, оларның күүселдезин организастаар.

2. Экологтуг, демографтыг болгаш оске-даа үржуктарны чедирип, хоорай чурттакчыларының эрге-ажылганга хамаарылгалыг болур планнар болгаш хемчеглер толевилелдериниг дугайында эргежок чугула медээлерни хоорай девискээринге бүдүүглелерден организациялардан, колхозтардан, совхозтардан, кооперативтерден алыр, ындыг планнарга болгаш хемчеглерге хамаарыштыр албан кылыр дугуржулганы боттандырар.

3. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин планнар толевилелдериниң болгаш үстүнде турар Хуралдың программаларының, а ол ышкаш хоорай девискээринде турар бүдүүглелериниң, организацияларның планнар толевилелдериниң, чурттакчы чоннуң хереглелдерин хандырары-биле холбашкан айтырыгларның, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыгларның талазы-биле саналдарны киирер.

4. Сан-хөөнүң, чурттакчы чоннуң акша орулгаларының, күш-ажыл курлавырларының, черниг болгаш ол ышкаш хоорайның экономиктиг база социал хөгжүлдезин эргелеп башкарарынга эргежок чугула оске-даа түүлдерниң дүүштүрүлге балансыларын тургузарын хандырар.

5. Ончүүүц янзы-бүрү хевирлериниг бүдүүглелерин база организацияларын сайтара тургузарының, хөгжүдериниң болгаш специализастаарының племарын чугаалажып көөр, оларга хамаарыштыр түүнелдерни бээр, эргежок чугула болган таварылгаларда эрге-ажылганың хамаарышкан органнарынга бодунуң саналдарын киирер.

6. Хоорай девискээринде турар бүдүүглелериниң болгаш организацияларның учёдунуң база отчёттыг болурунуң байгалынга контрольду хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар, күрүне статистиказының органнарынга деткимчени бээр, эргежок чугула статистика медээлерин оларга бээр болгаш олардан алыр.

68. чүүл. Муниципалитет өнчүзүн башкарарынга хоорай девискээринде бүдүүглелер-биле, албан черлери болгаш организациялар-биле харылзаалаарга хамаарыштыр хоорай чагыргазының бүрүн эргелери.

Хоорай чагыргазы болза:

1. Хоорайның муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин тургузарының, садып алырының, арендага ажыгладырының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалитет өнчүзүнүң объектилерин аңгылаар дугайында саналдарны Хуралга киирер.

2. Холушкак өнчүлүг бүдүүглелерни бар акша-хөрөнгилериниг күселиг-биле тургузар, оларның уставтарын бүрүткээр, каттышкан бүдүүглелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүглүг өзу-биле киржир.

3. Муниципалитет бүдүүглелериниг удуртукчуларын Хуралдың Доктааткан чурумун өзугаар томуйлаар база хостаар.

4. Күш-ажылчы коллективтериниг болгаш хамааттыларның санал-оналын барымдаалап, муниципалитетиң эт-хөрөнгизин күрүнеден аңылаар база хуужудар дугайында саналдарны хоорай Хуралынга киирер; бүдүүглелериниң, организацияларының дамзызын, оларны күрүнеден аңылаарының база хуужударының негелделерин тус черниг солунунга парлаар; муниципалитет эт-хөрөнгизин садып сайгарганындан киирген түнүүн 50 хуудан эвээш эвезин хоорай бюджединге киирер.

5. Чоннуң хандырылгазын боттандырар янзы-бүрү өнчүлүг бүдүүглелерин хоорай девискээринге тургузарынга, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга илигни бээр; бүдүүглелерни хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр.

6. Бүдүүглечи ажыл-чорудулганың чамдык хевирлериге идит бээр сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык аргаларны, ооң иштинде үндүүг чиигелделерин хоойлужудулгага болгаш Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр тыпсыр.

7. Хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге, чоннуң хереглелдериниг бараанларын база оске-даа продукциясын бүдүреринге, ачы-дуза чедиреринге хамаарыштыр каты ажылдажылга дугайында муниципалитет өнчүзүнге кирбейн турар бүдүүглелер болгаш организациялар-биле көрөөлөрни чарар.

8. Хуралга чагыртган девискээрге бүдүүглелерни, албан черлерни, организацияларны Хуралдың доктааткан чурумуун өзугаар сайтара тургузар.

9. Хуралга чагыртган девискээрге экологтуг, санитарлыг, тудуг норма-чижектерин үрээн таварылгада объектилерни тударын азы ажыглаарын түр соксадыр; өнөр сугну үлетпүр сорулгаларынга ажыглаарын шеглээр азы хоруур.

69 чүүл. Өртектер доктаадып тургузар талазы-биле хоорай чагыргазының эрге-хүлээлгелери

Хоорай чагыргазы болза:

1. Хоорайга өртектериниг чаңгыс аай политиказын хоойлужудулгага дүүштүр чорударын хандырар, өртектериниг, тарифтериниг, немелде өртектериниг болгаш чиигеткен өртектериниг шын болурунга контрольду организастаар болгаш боттандырар.

2. Бараанларның чамдык хевирлерин садып алырыбиле, а ол ышкаш ачы-дуза чедирилгези-биле холбашкан чарыгдалдарны дуглаарынга хоорай бюджединиң күселибиле чонга немелде төлевирни тыпсыр талазы-биле саналдарны Хуралдың чугаалажып көөрүнге киирер.

70 чүүл. Хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезинин материал-техниктиг хандырылгазының талазы-биле хоорай чагыргазының эрге-хүлээлгелери

Хоорай чагыргазы болза:

1. Хоорайның экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинин планы-биле көрдүнген хемчеглериниг болгаш программаларның материал-техниктиг хандырылгазын боттандырар; төпчүдүп хуваар материалдыг курлавырларны республиканың материал-техниктиг хандырылга органнарындан алыр.

2. Хандырылганың болгаш саарылганың девискээр, девискээрлер аразының саарылга организацияларын тургузар; өнчүүнүң кандыг-даа хевирлериниң бүдүүглелери-биле, албан черлери, организациялар-биле, ооң иштинде даштыкыныы-биле ажыл-агый керээлерни оларның продукциязын, бараанларын база ачы-дуза чедирилгези тус черниг садыынга кириштирер дээш чарар.

3. Бүдүүглелерден хоорай бюджединге кирген орулга (саарылга) үндүүүнүң 25 чедир хуузун бүдүүглелер-биле дугуржулганын өзугаар күрүне өртектериниң хемчээлинге продукциянын боду-биле азы ачы-дуза чедирилгези-биле, ооң ажыр 25 чедир хуузун — керээ өртектерни өзугаар солуур эргелиг.

4. Бүдүүп турар продукцияның (бараанларының) болгаш көргүскен ачы-дуза чедирилгезинин 5 хуу чедир хемчээлинге тус черниг чыгыы (хамаарышкан материалдыг курлавырларны дамчытыышаан) бүдүүглелерге база организацияларга бээр эргелиг.

71 чүүл. Черни, бойдустуң оске-даа курлавырларын ажыглаар, бойдусту камгалаар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы болза:

1. Хоорайның шыйыг девискээринде чер участоктарын, а ол ышкаш хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан аңгыда хоорай эргезинге дамчыдып берген оске-даа черлерни хоорайның чингине планынга, планнаашкын болгаш тудуг төлевилелдеринге үндезилээш, бүгү назыда салган эдээринге, хуусаа чок (доктаамал) болгаш тур ажыглаарынга доктааткан чурум өзугаар тыпсыр. өнчүзү кылдыр дамчыдып бээр, арендага дужаар, чер участоктарын болгаш черлерни хавырар.

2. Чер ээлээринин, чер ажыглаарының эргелерин, чер участоктарын тур ажыглаарының керээлерин болгаш оларны хөлезилээриниң керээлерин бүрүткээр.

3. Чер кадастрын чорударын организастаар.

4. Хоорай Хуралының эргезинде черлериниң ажыглалын планнаар.

5. Хоорайның чингине планнарын, планнаашкын болгаш тудуг төлевилелдерин, чер ажыл-агыйны сайындырының планнарын ажылдап кылырын база боттандырарын организастаар.

6. Чер дээш төлевирни тыртар.

7. Черлерни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга күрүне контролюн боттандырар.

8. Чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар.

9. Чер сайзырадыр талазы-биле ажылдарны чорударын организастаар, хоорай девискээринге чорудар чер сайзырадыр ажылдарның планнарынга түүнелдерни бээр.

11. Хоорай девискээринге шинчилел тывыш ажылдарын чорударының негелделерин тодаргайлаар.

12. Хоорай девискээринде сугларны, арга-өзимнерни, чер иштинде байлактарны, агаарны, үнүш аймаан болгаш дириг амытаннарны, бойдустуң оске-даа курлавырларын ажыглаар база камгалаар талазы-биле башкарылганы болгаш контрольду хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар.

13. Хоорайга хамаарышкан суг курлавырларын ажыглаар кылдыр доктаатканчурум өзугаар тыпсыр, суг ажыглалының дугайында эрге-хүлээлгелериниң хемчээли-биле шиитпирлээр. суг хандырылгазының дериглериниң тудуун болгаш ажыглалын контрольдаар.

14. Хоорай эргезинде турар казар байлактыг черлерни ажыглаарынга белеткээр кылдыр даглыг черлерни доктаатканчурум өзугаар акгылап бээр; чер иштиниң байлактарын ажыглаар айтырыглар талазы-биле маргылдааларны бодунуң эрге-хүлээлгезинин хемчээли-биле шиитпирлээр.

15. Бойдус камгалалының талазы-биле хемчеглерни хоорай девискээринге чорударын хандырар.

16. Арыг-шевер болгаш санитар-эпидемиология хемчеглерни хоорай девискээринге чорударын организастаар, а ол ышкаш санитар дурумнерин, норма-чижектерин база арыг-шевер нормативтерин сагыырын хандырар.

17. Объектилер толевилелдериниң болгаш туттунуп турарларының, а ол ышкаш агаар база суг бассейиннерин хөрлендирип турар бүдүүглелериниң, ажылагый организацияларының болгаш ажылдавайн турар арыглал дериглериниң экологтуг эки экспертизазын кылырын организастаар.

18. Экологтуг байдал дугайында чонга дыннадыр, бойдустуң халаптыг болуушкуннары болгаш озал-ондактар болган таварылгада чоннуң айыыл чок чоруун хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр; долгандыр турар бойдуска кыжаныглыг болуп, бойдус ажыглалының дугайында хоойлужудулганы үрээн бүдүүглелериниң, албан черлериниң, организацияларның ходелиишкиннериниң дугайында хамаарышкан органнарга дыннадыр.

19. Бойдуска когарал чедиргени дээш торгаалды онаар дугайында шиитпирлерни хоойлужудулгага дүүштүр хүлээп алыр.

72 чүүл. Тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазыбиле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери.

1. Хоорайның кол планын база хоорай чоогунуң зоназының планнаашкынының төлевилелин, районнарының, микрорайоннарының болгаш хоорай тудуушкунунуң оске-даа комплекстериниң делгеренгей планнаашкынының база тударының төлевилелдерин, хоорайның инженер дериглериниң база чаагайжыдылгазының төлевилелдерин белеткээрин организастаар; хоорайның кол планынга дүүштүр анаа тудуг чорударының дурумнерин ажылдап кылыр болгаш оларны Хуралга бадыладыры-биле киирер; чуртталга-коммунал ажыл-агыйының болгаш бүдүүлге объектилерин тударының бадылаттынган төлевилелдериниң сагыттының турарын контрольдаар, төлевилелдериниң экспертизазын организастаар.

2. Социал болгаш бүдүүлге инфраструктуразының бодунуң акша-хөрөнгизин-биле азы үлүглежип киржир үндезинге кылдының турар объектилерин тударының болгаш септээриниң чагыкчызы болур.

3. Хоорай девискээринге бүдүүлге объектилерин тудар чөпшээрелди бээр; бадыаттынган төлевилелдерни, тудуг чорударының планнарын база дурумнерин хажыдып турар тудуг кылырын түр соксадыр.

4. Күрүненин хүлээп алыышкын комиссияларын томуйлаар чуртталга-хамааты хереглелдиг объектилериниң тудуу доозулганда оларны ажыглалга хүлээп алганының дугайында актыларны бадылаар, а ол ышкаш хоорай девискээринде турар тудуу доозулган объектилерни ажыглалга хүлээп алырынга киржир.

5. Тудуг индустриязының болгаш тудуг материалдарының үлетпүрүнүн хоорай девискээринге ажылдар кылыр күүлерин хөгжүдеринге киржир кылдыр бүдүүглелерни, оске-даа организацияларны керээ үндезинге хаара тудар.

6. Муниципалитет өнчүзү болуп турар транспорт бүдүүглелерни болгаш организацияларын удуртур, хоорай чуртталгычыларынга хандырып турар оске-даа транспорт бүдүүглелериниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаар, түс чер транспортунуң шимчээшкининиң маршруттарын болгаш графиктерин бадылаар, хоорай девискээринде турар бүдүүглелерни болгаш организацияларны транспорт дузазы-биле чонну хандырарынче керээ үндезинге хаара тудар; хоорайда бар автомобильдериниң болгаш транспорт аймааның оскедаа механиктиг хевирлериниң учёдун хандырар; вокзалдарга, хем өртээлдеринге болгаш аэропорттарга пассажирлер хандырарын организастаар болгаш контрольдаар;

7. Харылзаа бүдүүглелериниң ажылын организастаар, радио болгаш теледамчыдылганың хөгжүлдезин хандырар.

73 чүүл. Чурттаар орансава ажыл-агыйының, чоннуң коммунал-амыдырал база садыг хандырылгазының талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Муниципалитеттин чуртталар оран-сава фондузун, муниципалитет өнчүзүнүң составынга кирип турар коммунал болгаш орук ажыл-агыйының объектилерин садыгның, ниитиниң чемненилгезинин база чоннуң амыдырал хандырылгазының бүдүүглелерин ажыглаарын организастаар.

2. Муниципалитеттин чуртталар оран-сава фондузун доктааттынган чурум өзугаар хуваар, чуртталар байдалдарын экижидери негеттинин турар хамааттыларның учёдун чорудун, оларга муниципалитеттин чуртталар оран-сава фондузунда бажыңнардан чуртталар черлерин бээр, муниципалитет өнчүзү болуп турар бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, улус чуртталвайн турар черлерни ажыглаарының, бажыңнарны болгаш дериглерни арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамааттыларның боттарының бажыңнарындан аңгыда, чуртталга шелдерин ээлээри-биле ордерлерни тыпсыр.

3. Чурттаар оран-сава фондузун, коммунал ажыл-агыйының, садыгның ниитиниң чемненилгезинин база амыдырал хандырылгазының объектилерин чогумчалыг ажыглаарын контрольдаар, чоннуң коммунал хандырылгазының үзүктел чок болурун, суг, газ, чылыг, энергия хандырылгазының объектилериниң доктаамал ажылдаан турарын хандырар; чуртталгычы чоннуң одаар түүл-биле хандырар талазы-биле хемчеглерин алыр.

4. Муниципалитет өнчүзү эвес бүдүүглелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның хоорайга электриниң, суг дамчыдылгазының, канализациянын, чылыг болгаш газ четкилериниң база дериглериниң тудугларын кылыр талазыбиле планнарын үнелеп көрүп, түүнел кылыр.

5. Хоорай девискээриниң чаагайжыдылгазын организастаар, ол ажылга бүдүүглелерни, организацияларны, а ол ышкаш чуртталгычы чоннуң керээлиг үндезинге хаара тудар бүдүүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногаанчыдылга чорудар, тараан үнүштериниң болгаш суг хөөлбектериниң камгалалын боттандырар, хамааттыларның дыштаңыр черлерин кылыр; кудумчуларга болгаш хоорайның өске-даа, черлериңге аттар тыпсыр, бажыңнарны дугаарлаар.

6. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның болгаш ниитиниң чемненилгезинин, чоннуң амыдырал хандырылгазының ажылының чурумун чуртталгычы чонга таарымчалыг кылдыр тургузар.

7. Хоорайда садыг организацияларының үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын дүүштүрер; рынокларны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыглаашкын дүрүмнерин доктаадыр, өртектерни база садыглаашкын дүрүмнерин сагын турарын, садыглаашкын кылып турар черлерниң санитарлыг байдалын контрольдаар; көдээ ажылагый продукттуларын садып алырын, шыжан кадагалаарын, болбаазырадырын база сатарын организастаар.

8. Хөөрлерни хайгааралга алыр, улус хөөржүткен оске-даа черлериниң чогуур байдалдыг турарын хандырар.

74 чүүл. Чоннуң социал-культура хандырылгазының талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай эргезинде турар улус өөредилгезинин, культураның, кадык камгалалының, социал хандырылгының, күш-культура-спорт албан черлериниң эргелеп башкарылгазын боттандырар, оларның материал-техниктиг хандырылгазын кылыр; бир эвес Хурал оске-даа черлериниң, организациялардың удуртукчуларының, чурумну доктаатпаан болза, хамааржыры албан черлериниң удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар.

2. Хоорай девискээринге улус өөредилгезинин албан черлериниң четкизин хөгжүдерин планнаар; школаларга методиктиг дузаны көргүзери организастаар; бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгилериниден бүү-ниити өөредилгенин хоорай фондузун тургузар; школачыларны күш-ажылга өөредирин организастаар болгаш оларның профессия шилип алырынга дузалаар.

3. Чурттакчы чоннуң национал-культура чаңчыларын барымдаалап, хоорай девискээринге культурачырыдыышкын албан черлериниң ажылын организастаар.

4. Хоорай девискээринде туруп турар бойдус, культура, төөгү тураскаалдары камгалаарын боттандырар, оларны ажыглаарын организастаар.

5. Социал-культура, күш-культура-спорт хереглелиниң объектилерин тудар, чоннуң кино болгаш видео хандырылгазын удуртур.

6. Чурттакчы чоннуң кадыын быжыглаарының болгаш аарыг чоруккa удур профилактиканың, кижиниң чурттап турар байдалдарын база ооң ажыл, амыдыралының байдалын кадыкшыдарының комплекстиг программаларын ажылдап кылыр.

7. Өөредилге, кадык камгалалы, культура болгаш спорт талазы-биле ниити хоорай хемчеглерин эрттирерин организастаар.

75 чүүл. Чоннуң социал камгалалының талазы биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери.

Хоорай чагыргазы:

1. Пенсияларны болгаш пособиелерни доктаадыр болгаш төлеп бээр; эмнелге-күш-ажыл экспертизазының органнарының ажылын контрольдаар; пенсияларга болгаш пособиелерге немелде төлелгелерни бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгилерден доктаадыр болгаш төлеп бээр.

2. Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр тус чер бюджединин акша-хөрөнгизинин күселиг-биле дуза чедирер ужурлуг улустуң учёдун организастаар; Хуралдың шиитпирлерин өзугаар чоннуң социал камгалалының акша-хөрөнгизин баш билип сайгарар, ук фондуга немелде акша киирерин хемчеглерин алыр, бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгиниң күселиг-биле пособиелерин, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадыр.

3. Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр Хуралдың акша-хөрөнгизинин күселиг-биле дузаламчы көргүзер ужурлуг улустуң учёдун организастаар.

4. Азырадыкчызын оскунган өг-бүлелерниң, инвалидтерниң болгаш бажыңынга азырал-ажаалда хереглээр назылап кыраан хамааттыларның чурттаар оран-савазының база амыдыралының материалдыг байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни, а ол ышкаш социал хандырылга албан черлериниңе хамааттыларны тургузар талазы-биле хемчеглерни ап чорудар.

5. Курлавырже халажып үнген шериг аңбаныларга база оларның өг-бүлелериниңе чогуур чуртталга-оран-бажыңга байдалдарын тургузарынга деткимче көргүзер.

6. Ие-чашты камгалаары-биле, хөй ургулдыг өг-бүлелериниң амыдырал байдалдарын экижидери-биле холбашкан чиигелделерни болгаш артык эргелерни бодунуң эрге-хүлээлгелериниңе дүүштүр тыпсыр; ада-незиниң азырал-тежээли чок арткан ургуларны ургулар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга тургузарын база хамааттыларның өг-бүлелериниңе кижизидери-биле бээрин хандырар; саңрандыга алыр-бээрин айтырыгларын шиитпирлээр.

7. Азырал болгаш харагдаал айтырыгларын шиитпирлээр.

8. Чурттакчы чоннуң ажылдыг болурунуң деңнелин бедидериниң программазын ажылдап кылыр болгаш боттандырар.

9. Чурттакчы чоннуң ажылдыг болурун хандырар сорулга-биле тус чер бюджединин күселиг-биле, бюджеттен аңгыда, фондуларының база [illegible] киирип алган акша-хөрөнгилерниң күселиг-биле чаагайжыдылга кылыр, оруктар, бажыңнар, дериглер тудар болгаш оске-даа хөй-ниитиниң телевилелиг ажылдарын организастаар.

10. Хоорай девискээринде турар бүдүүглелерден, албан черлериниңе, организациялардан ажылдан хосталганнарының дугайында медээлерни алыр; бүдүүглелерниң, албан черлериниң, организациялардың удуртукчуларының бо талазы-биле дыннадыгларын ап, чугаалажып көөр.

76 чүүл. Хоойлу-лурум сагылгазы, корум-чурумну, хамааттыларның эргелерин болгаш хосталгаларын хандырар талазы-биле хоорай чагыргазының бүрүн эргелери

Хоорай чагыргазы:

1. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының үстүкү органнарының хоойлуларының, актыларының сагылгазын, хамааттыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының камгалалын хоорай девискээринге хандырар; Хуралдарның шиитпирлерин бүдүүглелер, албан черлери, организациялар болгаш хамааттылар канчаар сагып турарынга контрольду боттандырар.

2. Хоорай девискээринде чурттап турар хамааттыларның эргелерин болгаш хоойлу өзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш хоорай Хуралының тус чер чагыргазының эргелерин үреп турары күрүне башкарылгазының органнарының, бүдүүглелериниң, албан черлериниң, организациялардың актыларын күштүү эвес деп саналарының дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер;

3 Чайгаар халап, бойдус халавы, эпидемия, эпизоотия, өртөөр болган, хөй-ниитиниң корум-чурумун массалыг-биле үрээн таварылгада, кижилерни камгалаары болгаш оларның амы-тынын алыры, оларның кадыын болгаш эргелерни камгалаары-биле, материалдыг үнелиг түүлдерни камгалап алыры, корум-чурумну тудары, бүдүүглелериниң, албан черлериниң, организацияларының ажыл-чорудулгазын хандырары-биле холбашкан хоойлуда көрдүнген хемчеглерни боттандырар; өртке удур хемчеглерни ап чорударын организастаар.

4. Хамааттыларга болгаш эрге-дужаалдыг кижилерге оларның кылганы административтиг эрге-дурум үрээшкиннери дээш хемчегни бодунуң эрге-хүлээлгелериниңе дүүштүр онаар;

5. Хуралдар, митингилер, кудумчута чыскаалдар эрттирери-биле, спорт, көрүүле болгаш оске-даа массалыг хөй-ниитиниң хемчеглерни эрттирери-биле холбашкан хоойлуда көрдүнген хемчеглерни ап чорудар.

6. Хуралдың девискээринде ажылдап турар чоннуң хөй-ниити каттыжыышкынларын, девискээрде хөй-ниитиниң бот-башкартынылга органнарын хоойлужудулгага дүүштүр бүрүткээр.

7. Хоорай чурттакчыларынга бараан болур массалыг информация чепсектерин бүрүткээрин хоойлужудулгага дүүштүр боттандырар;

8. Иштики херектериниң хоорай органнарын удуртур; бодунуң болгаш өскээртен киирип алган акша-хөрөнгилериниң күселиг-биле хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) немелде салбырларын тургузар; хоорай девискээринде турар эдип-чазаар күш-ажыл албан черлериниң ажылын хайгааараар.

9. Хамааты байдалының актыларының бижидилгезинин хоорай органнарын, хоорайның күрүне архивин башкарар.

10. Хоойлуга дүүштүр күрүне нотариадын башкарар.

11. Суд, прокуратура болгаш юстиция органнарының ажылынга дузалажыр.

12. Чурттакчы чоннуң хүлээп алыышкынын, а ол ышкаш хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын өөренип көөрүн организастаар, бо талазыбиле бодунуң баш билир эргезинге дүүштүр эргежок чугула хемчеглерни хүлээп алыр.

13. Бүгү-ниити шериг хүлээлгезинин дугайында хоойлуның күүселдезин боттандырар.

14 Хоорайда хамааты камгалалын удуртур.

15. Күрүне шаннадлары-биле шаннаар болгаш хүндүлүг аттарны тыпсыр дугайында дилеглерни көөр болгаш чогуур органнарга бижиктерни киирер.

(Төнчүзү 4-кү арында).

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Эгезин 2-ги, 3-кү арыннарда).

9 эге

Хоорайны башкарарын организастаарының үндезиннери

77 чүүл. Хоорайны башкарарының нинити схемазы

1. Хоорай, Хуралы чурттакчы чоннуң санын, хоорайның төөгү, социал-экономиктиг болгаш географтыг онзагай талаларын өөренип көрбүшаан, хоорайны башкарарының нинити схемазын бадылаар болгаш оны хоорайның бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмче (Уставче) киирер.

2. Хоорайның ажыл-агыының аныл-чорудулгазын чарылбас чаңгыс чүүл кылдыр хоорайны башкарарының нинити схемазы көрүп болур.

78 чүүл. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээрлери

1 Тус чернин ажыл-агый болгаш социал адырларының административтиг эргелелдерин хоорайның хемчээлинге, муниципалитет эткөрөңгизиниң турар чериниң байдалынга, чуртталга-коммунал ажылагыймның, улус өөредилгези, кадык камгалал, культура, социал хандырылга, күш-культура-спорт объектилериниң турар чериниң байдалынга, хоорай тудугларының онзагай талаларынга дүүштүр хоорай Хуралы тургузар. Хоорай амыдыралынга айыттынган девискээрлериниң кызыгаары бот-боттарынга дүүшпейн барып болур.

2. Административтиг эргелелдиң хоорай иштинде девискээриниң кызыгаары, айыттынган девискээрлериниң эргелеп-башкарылгазын чорудуп турар органнарның ады болгаш дамзызы хоорайның бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмге (Уставка) быжыглаттынар.

VI. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазы

10 эге

Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазы

79 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының системазы

1. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының системазы хамаатыларның нинити хуралдарын (чыыштарын), конференцияларын, чер-чер референдумнарын, дорт демократияның өске-даа хевирлерин; чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылга органнарын (микрорайонларның, чуртталга комплекстериниң, суурларның, чурттакчылыг көдээ пунктуларның төвүлелдерин азы комитеттерин), база ол ышкаш чоннуң чурттап турар чериниң аайы-биле бот-башкарылгазының өске органнарын кудумчуларның, кварталдарның, бажыңнарның, агитквартираларның база аная демейлешкек черлериниң төвүлелдерин, азы комитеттерин ол бодунга хамаарыштырып турар.

2. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының ажылдап турары девискээрлерни хамаатыларның киирген самалын өзугаар тус чернин чогуур Хуралы доктаадып тургузар.

80 чүүл. Хамаатыларның нинити хуралдары (чыыштары), конференциялары

1. Хамаатыларның нинити хуралдарын (чыыштарын), конференцияларын чугула черек апарган таварылгада чер-черлериниң Хуралдары болгаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары чыылдырар.

2. Хамаатыларның нинити хуралдарынаң (чыыштарының), конференцияларының чугаалажып көөр чүүлдеринге дараазында айтырыглар хамааржып турар:

— чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарын сонгууру болгаш оларның дугайында дүрүмнерни (уставтарны) хүлээп алыры;

— хамааржып турары девискээриниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин талазы-биле чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылга органнарының шинтпирлеп көөр чүүлдериниң хамааржып турар өске-даа айтырыгларны шинтпирлээри;

3. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары тус чер Хуралына ону бүрүткээнинден эгелээш, юридиктиг эргелерлиг болур. Бүрүткээннинден ойталаар болаа, судка хомудап болур.

83 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазы

Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының эргелери:

— бараанларга болгаш ачы-дуза чедирилгезинге чурттакчы чоннуң негелдерин хандырып болгу дег бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны доктаатынган чурум өзугаар тургузар;

— девискээрлерни чаагайжыдар база чурттакчы чоннуң коммуналл хандырылгазын чорудар, чурттаар оран-сава фондузунуң, оларны күүседиринге баш удур көрдүнген тус чер бюджединиң хөрөнгилерин болгаш бодунуң сан-хөө курлавырларын ажыглап, социал инфраструктурының объектилерин тудар болгаш септээр талазы-биле ажылдарга чагыкчы болуп болур;

— тускай сорулгалыг социал программаларны акшаландырарынга чурттакчы чоннуң, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларның акша-хөреңгилерин эки тура үндезинге каттыштырып болур;

— акционерлиг болгаш үлежип, үлүүн киирер үндезинге сан-хөө-чээли алban черлерин тургузарынга база оларның ажыл-чорудулгазынга боттарының хуудa курлавырлары-биле киржир;

— чурттакчы чоннуң социал-экономиктиг негелдерин хандырар сорулга-биле хоойлу-дүрүм өзугаар хоруваан экономиктиг өскедаа ажыл-чорудулганы организастаар;

— бодунуң дүрүмүнге (уставынга) дүүштүр ажылдакчыларның штадын болгаш оларның күш-ажыл телевириниң чурумун тодарадыр.

84 чүүл. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының сан-хөө курлавырлары

1. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының сан-хөө курлавырлары бодунуң акша-хөреңгизинден, чээлиге алган акша-хөреңгилеринден, а ол ышкаш оларга тус чер хуралдарының болгаш чагыргазының дамчыдып бээри акша-хөреңгилеринден тургустунар.

Оларның боттарының сан-хөө курлавырлары чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының экономиктиг ажыл-чорудулгазындан алыр орулгазының, бүдүрүлгелериниң, алban черлериниң, организацияларның, хамаатыларның эки тура-биле киирген дадывырларындан база дузаламчызындан, а ол ышкаш еске-даа киирилделерден тургустунар.

2. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары боттарының эргезинде турар сан-хөө курлавырларын чогуур девискээрлериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинин уставта айытқан сорулгаларынга болгаш программаларынга дүүштүр боду ажыглаар.

1. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының харылаар айтырыгларын чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының оларга дамчыдып бергени бүрүн эргелерин барымдаалап оларның дүрүмнери (уставтары)-биле тодаратты-нар.

2. Чер-чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары-биле, оларның чөпшээрежилгезин өзугаар кады көөр айтырыгларны дугуржуп, ол ышкаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары-биле чөпшээрежилге чокта шинтпиолери хүлээп алдынмайн барып болур хире айтырыгларның дамзызын тургузуп ап болур.

3. Чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары тус чер Хуралына ону бүрүткээннинден эгелээш, юридиктиг эргелерлиг болур. Бүрүткээннинден ойталаар болаа, судка хомудап болур.

85 чүүл. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының чер-чер Хуралдары, чер-чер чагыргазы болгаш девискээрлериниң депутаттар бөлүктери-биле арызынга харылзаалары

1. Чер-чер Хуралдары, тус чер чагыргазы, депутаттарның девискээр бөлүктери чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының бүрүн эргелерин оларның ажыглап, боттандырарынга дузалаар.

2. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары оларның эрге-ажыктарынга хамаарышкан айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң үезинде чер-чер Хуралдарының ажылынга киржир эргелиг.

VII. Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң магадылалдары

11 эге

Тус чер бот-башкарылгазының эргелериниң магадылалдары

86 чүүл. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының шинтпирлериниң алban болуру

1. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының боттарының эргелериниң хемчээлдеринге хүлээп алганы шинтпирлерин оларның чагыргазынга хамаарышкан девискээрлерде турар бүгү бүдүрүлгелериниң, алban черлериниң, организацияларның, бот-башкарылганың тус чер органнарының болгаш хамаатыларның күүседири алban болур.

2. Тус чер Хуралының, тус чер чагыргазының боттарының эргелериниң хемчээлдерин өзугаар хүлээп алганы шинтпирлерин күүне эрге-чагыргазының, эргелеп башкарылганың болгаш бот-башкарылганың оон өске органнары күш чок болдуруп шыдавас.

3. Бүдүрүлгелер, алban черлери, организациялар, хөй-нинити каттыжыышкынары, тус чер бот-башкарылгазының, органнары оларның алban-дужаалдыг кижилери, хамаатылар чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының мурнунга эт-хөренги-биле катай-хаара харысалганы чүктээр; оларның хөделишкиннериниң азы хөделишкин чогунуң уржуундан девискээрге, чурттакчыларның эрге-ажыктарынга таварыштырган каражаны эгидер.

4. Чер-чер Хуралдары, тус чер чагыргазы күүне органнарының, хөй-нинити каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелериниң, алban черлериниң, организацияларның, хөй-нинити каттыжыышкыннарының органнарының ук девискээрде чурттап турар хамаатыларының эргелерин болгаш дүрүм өзугаар эрге-ажыктарын, а ол ышкаш тус чер Хуралының эрге-ажыктарын үрээн актыларын күш чок деп көөр дугайында негелдени судка азы арбитраж судунга киирер болгаш судтуң азы арбитраж судунуң шинтпир хүлээп алырынга чедир ындыг актыларны күүседирин соксадыр.

Чайгаар айыылдарның, экологтуг халаптарның, эпидемияларның, эпизоотияларның, өртөннің болгаш ниитиниң корум-чурумун үрээнинин таварылгазында хамаатыларның хууда айыыл чок чоруун хандырар, эргелерин болгаш дүрүм өзугаар эрге-ажыктарын камгалаарының, енчүүнүң болгаш эрге-хоойлунуң бүгү хевирлерин камгалаарының талазы-биле хоойлуда көрдүнген хемчеглерни ап чорудар.

88 чүүл. Чер-чер Хуралдарының аразында төрүлдээлерни (маргылдааларны) көөрү

Чер-чер Хуралдарының аразында маргылдааларны дараазында чурум-биле чугаалажып көөр:

1. Чер-чер Хуралдарының аразында административ-девискээр тургузуунуң айтырыгларының талазы-биле маргылдааларны үстүнде турар Хуралдар РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазын өзугаар көөр.

2. Чер-чер Хуралдарының аразында эт-хөренги талазы-биле маргылдааларны арбитраж суду көөр.

3. Чер-чер Хуралдарының аразынга өске айтырыгларны үстүнде турар Хурал азы талаларның бирээзинин негелдезин өзугаар үстүнде турар Хуралдың тургусканы дугуржушкун комиссиязы маргышкан талаларның төлээлекчилериниң кол киржилгези-биле чугаалажып көөр; үстүнде турар Хуралдың азы дугуржушкун комиссиязының шинтпирлерин судка хомудап киирген турун болур.

Кожуун болгаш хоорай (республика чагыргалыг) Хуралдарының шинтпирлерин Тыва Республиканың Дээди судунга хомудап киирген турун болур.

89 чүүл. Чер-чер Хуралдарының саналдарын чугаалажып көөрү

Тыва Республиканың күүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының дээди органнары боттарының ажыл-чорудулгазының үезинде чер-чер Хуралдарының саналдарын чугаалажып көөр болгаш барымдаалаар. ол саналдарны чугаалажып көргениниң дугайында оларга дыннадыр хүлээлгелиг.

90 чүүл. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының харысалгазы

1. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, а ол ышкаш оларның органнарының алban-дужаалдыг кижилери боттарының хүлээп алганы шинтпирлерин дээш хоойлужудулга өзугаар харысалганы чүктээр.

2. Чер-чер Хуралдарының, тус чер администрациязының, оларның органнарының болгаш алban-дужаалдыг кижилериниң шын эвес шинтпирлериниң, оларның шын эвес хөделишкиннериниң түннелинде чедирген каражаны ындыг каражага таварышкан бүдүрүлгелерге, алban черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга судтуң азы арбитраж судунуң шинтпирлеринге үндезилээш, чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының болгаш оларның органнарының боттарының акша-хөреңгизиниң күсели-биле долу хемчээлдиг катап эгидер.

Тус чер Хуралы, тус чер чагыргазы, оларның органнары боттарының ажылдакчыларының азы алban-дужаалдыг кижилериниң чедирген каражаларын дедир эгиткенде, бир эвес оон өске хемчээлди хоойлу өзугаар доктаатпаан болза, ол кижилерден төлээн түннүң хемчээлдери-биле дедир негелдени кылыр эргелиг.

3. Бир эвес ол шинтпирлер хоойлужудулгага чөрүшкек, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу өзугаар эрге-ажыктарын үреп турар болза, чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, оларның органнарының болгаш алban-дужаалдыг кижилериниң шинтпирлеринге хомудалды судка киирер эргелиг.

91 чүүл. Хуралдың болгаш тус чер чагыргазының алban-дужаалдыг кижилеринге кызыгаарлаашкынар

1. Тус чер чагыргазының баштыны болгаш алban-дужаалдыг кижилери депутаттар болган туруп болбас.

2. Хурал Даргазының болгаш оон оралакчыларының, Хурал аппарадының структурлуг кезектериниң удуртукчуларының, тус чер аппарадының удуртукчуларының болгаш оон органнарының болгаш структурлуг кезектериниң удуртукчуларының кылыр эрге чок чүүлдери:

а) өске күүне органнарына, а ол ышкаш хөй-нинити каттыжыышкынарына, бүдүрүлгелерге, алban черлеринге болгаш организацияларга төлевирлиг алban-дужаал эәлевес;

б) дамзылаттынган политиктиг партияларның, шимчээшкиннериниң, клубтарының азы төлүктериниң удуртукчу органнарына кирбес;

в) муниципалитет өнчүзү бооп турар азы ук Хуралдың девискээринде ажылдап турар азы бодунуң ажыл-чорудулгазынга ажыглаары-биле ук Хуралдың бюджединден акша-хөреңги алыры-биле, үндүүг азы өске-даа сан-хөө чингелдери-биле холбашкан бүдүрүлгелерден, алban черлеринден, организациялардан кандыг-даа орулгаларны, чаңгыс удааның да доктаамал-даа акша шанналын ап болбас.

3. Үстүнде айытқан алban-дужаалдыг кижилер бо чүүлдүң негелделери үрээнде, бир эвес оларның хөделишкиннериниде административтиг хоойлу-дүрүм үрээнинин азы кеземче онаар үүлгедишкиннерниң демдектери чок болур болза, алban-дужаалыңдан үндүүрериниң азы сонгулдалыг алban-дужаалды ээлеп турар кижилерни дедир кыйгыртырының дугайында айтырыгны тургузарынга чедир оларга сагылга-чурум харысалгаанын онаар.

92 чүүл. Хурал Даргазынга болгаш оон оралакчыларынга, тус чер чагыргазының баштынынга, оон оралакчыларынга болгаш тус чер чагыргазының алban-дужаалдыг кижилеринге алban-дужаал шалыныларын чер-чер Советтериниң болгаш тус чер чагыргазының удуртукчуларының алban-дужаал шалыныларының Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң бадылааны схеманы өзугаар доктаадыр. Алban-дужаал шалыныларын күүне бүдүрүлгелериниң (каттыжыышкыннарының) удуртукчуларының алban-дужаал шалыныларының деңнелинге доктаадыр.

2. Хуралдың тус чер чагыргазының удуртукчулары, тус чер чагыргазының алban-дужаалдыг кижилери алban-дужаалыңдан оларны хостаанының соонда, чаа черге ажылдап киргижеге чедир бир чылдың дургузунда оларга Хуралдың доктаатқан ажыл төлевирин алырын дараазында таварылгаларда үргүлчүлээр:

а) бүрүн эргелериниң хуусаазының төнгепинин соонда база бүрүн эргелериниң чаа хуусаазын алban-дужаалга сонгуваанда азы томуйлаваанда;

б) административ-девискээр хуваалдазының өскерилгени, тус чер Хуралын азы тус чер чагыргазын дүжүргени-биле, тус чер чагыргазын эде организастааны-биле холбаштыр алban-дужаалдарны чок болдурганда;

в) Хуралдың азы тус чер чагыргазының удуртукчуларының эки тура-биле ажылындан халажырының дугайында биддириишкинин хандырган соонда, бир эвес олар ол алban-дужаалдарга бир чылдан эвээш эвес үе иштинде ажылдаанда.

Бир эвес айытқынган алban-дужаалдыг турган кижилер мурнунда ап турган ажыл төлевириниң хемчээлдериниң эвээшти ап турар болза, ынчан мурнунда ап турган ажыл төлевириниң деңнелинге чедир немелде төлевирни тыпсыр, ынчалзаа-даа ол алban-дужаалыңдан чоруткан үүнден эгелээш, чаңгыс календарлыг чылдан ашпас болур ужурлуг. Төлевирни тус чер бюджединден бээр.

4. Бо чүүлдүң 2 пунктуунда айытқан негелделер дараазында таварылгаларда күш чок болур:

а) Хуралдың удуртукчуларын эәлээн алban-дужаалыңдан дедир кыйгыртқанда;

б) тус чер чагыргазының баштынын эәлеп турган алban-дужаалыңдан дедир кыйгыртқанда;

в) айытқынган алban-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр суд шиитқели Хоойлу өзугаар күштүг бооп эгелээнде.

93 чүүл. Чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазынга хоойлу-дүрүм сагыырын хайгааралы

РСФСР-ниң Чиигине прокурору, Тыва Республиканың Прокурору болгаш оларга чагыртқан прокурорлар чер-чер Хуралдарының, чер-чер чагыргазының, оларның органнарының болгаш алban-дужаалдыг кижилериниң хоойлужудулганы сагып турарынга хайгааралды боттандырып чорудар.

Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының, оларның органнарының болгаш алban-дужаалдыг кижилериниң РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың девискээрлиг күштүг бооп турар ССРЭ-ниң хоойлужудулгазынга, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга чөрүшкек шинтпирлеринге прокурорлар удурланыышкын кылыр ужурлуг. Прокурорнуң удурланыышкынын чогуур тус чер Хуралынга, үстүнде турар Хуралга дыңнатпышаан, тус чер чагыргазының баштынынга киирер.

Бир эвес прокурорнуң удурланыышкынын он хонуктун иштинде сайгарын көрбээн азы тус чер Хуралы, тус чер чагыргазының баштыны ону хүлээп албаан болза, прокурор судка киирер эргелиг.

94 чүүл. Чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының болгаш девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры

1. Чер-чер Хуралдарының бүрүн эргелерин дараазында таварылгаларда хуусаадан эрте соксадыр:

а) олар ССРЭ Конституциязын, ССРЭ хоойлужудулгаларын, РСФСР Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлужудулгаларын, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын чаңгыс эвес удаа үрээнде;

б) бир эвес чаа сонгуткан Хурал бирги сессиянын ажыттынган үүнүнден эгелээш, бир ай иштинде структуразын тодаратпаан болгаш бодунуң органнарын тургуспаанда;

в) бир эвес Хурал даргазын хостаан хүүнүнден эгелээш, бир айның иштинде Хуралдың чаа даргазын Хурал сонгуваанда;

г) бир эвес Хурал депутаттарның кворумга эргежок чугула санынга чедир келбээнинден, сессияны дөрт ай ажыг үеним иштинде чыып шыдавааңда.

Тус чер Хуралының бүрүн эргелериниң соксааныныың дугайында доктаалды Тыва Республиканың Дээди Хуралы Тыва Республиканың Конституция судунуң кылган түннелдериниге үндезилээш, хүлээп алыр.

2. Хуралдың бодун таратканының азы боду үзүт-каттынганының, түннелинде тус чер Хуралының бүрүн эргелери хуусаадан эрте соксаар болгаш ук хуралга доктаатқан депутаттарының саныының үштүн ийизи болуп турар хөй кезин, а ол ышкаш тус черге кылган референдумта сонгукчулар дамзыларынга кииртинген сонгукчуларның чартык кезинден хөй Хуралдың бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры дээш бадылаан болза, ол дугайында шинтпир хүлээп алдынар.

3. Хуралдың бүрүн эргелери хуусаадан эрте соксаанының соонда, улус депутаттарының бүрүн эргелери база соксаар.

4. Чаа чыыштың Хуралының улус депутаттарының сонгулда үүнүн Тыва Республиканың Дээди Хуралы Хуралдың бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадыры дугайында шинтпирни хүлээп алган үнден эгелээш, ийи айдан орай эвес үе иштинде доктаадыр.

5. Тус чер чагыргазының баштынының бүрүн эргелериниң хуусаадан эрте соксаттынар таварылгалары:

а) оон Тыва Республиканың хамаатызы болур эргезин чидиргени;

б) тус чер чагыргазының баштынының Хуралдың девискээриниң кызыгаарындан дашкаар (Хуралдың девискээриниң кызыгаарының иштинде турар чурттакчылыг черниң девискээринден дашкаар) доктаамал чурттаар болгаш ажылдаар дээш үнгени;

е) тус чер чагыргазының баштынынга хамаарыштыр буруудаткан шиитқелдиң хоойлу өзугаар күштүг бооп эгелээнде;

г) бүрүн эргелерин дүжүрериниң дугайында хууда билдириишкини;

д) тус чер чагыргазының баштының сонгукчулар дедир кыйгыртқанда.

Айыттынган таварылгаларда тус чер чагыргазының баштынының бүрүн эргелериниң соксааныныың дугайында шинтпирни Хурал хүлээп алыр.

6. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органының бүрүн эргезери дараазында таварылгаларда хуусаадан эрте соксаар:

а) хоойлужудулганы чаңгыс эвес удаа үрээнде. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында шинтпирни хүлээп алган үнден эгелээш, ийи айдан орай эвес үе иштинде доктаадыр.

5. Тус чер чагыргазының баштынының бүрүн эргелериниң хуусаадан эрте соксаттынар таварылгалары:

а) оон Тыва Республиканың хамаатызы болур эргезин чидиргени;

б) тус чер чагыргазының баштынының Хуралдың девискээриниң кызыгаарындан дашкаар (Хуралдың девискээриниң кызыгаарының иштинде турар чурттакчылыг черниң девискээринден дашкаар) доктаамал чурттаар болгаш ажылдаар дээш үнгени;

е) тус чер чагыргазының баштынынга хамаарыштыр буруудаткан шиитқелдиң хоойлу өзугаар күштүг бооп эгелээнде;

г) бүрүн эргелерин дүжүрериниң дугайында хууда билдириишкини;

д) тус чер чагыргазының баштының сонгукчулар дедир кыйгыртқанда.

Айыттынган таварылгаларда тус чер чагыргазының баштынының бүрүн эргелериниң соксааныныың дугайында шинтпирни Хурал хүлээп алыр;

б) бодун боду таратқанда.

7. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органының бүрүн эргелерин хуусаадан эрте соксадырының дугайында шинтпирни судка хомудап болур.

95 чүүл. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнарының эргелериниң магадылалдары

1. Хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлу өзугаар эрге-ажыктарын үрээн таварылгада, чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылгазының органнары үреттинген эргелерин катап тургузарының дугайында негелдени хоойлужудулганы өзугаар судка киирер эргелиг.

2. Чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нинити бот-башкарылга органнарының болгаш чер-чер Хуралдарының, тус чер чагыргазының аразында чөрүлдээлерни үстүнде турар Хуралдан үзе шинтпирлээр.

Чер-чер чагыргазының структуразынга болгаш организастаар үндезиннеринге дараазында өскерлиишкиннерни кылыр:

— районнарга улус депутаттарының район Советиниң орнунга — улус депутаттарының кожуун Хуралын;

— хоорайларга улус депутаттарының хоорай Советиниң орнунга — улус депутаттарының хоорай Хуралын;

— суурларга болгаш көдээ Советтерге улус депутаттарының суур болгаш көдээ Советтериниң орнунга — улус депутаттарының суур болгаш суму Хуралдарын тургузар.

Суму Хуралдары тургустунмас чурттакчылыг черлерге арбаннарны — «он өрегелерни» тургуска туруп болур.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советі, Министрлер Төвүлелі, «Шын» солуннуң редакция коллективі.

Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34; ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● нинтилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: улет-пур 3-34-49, 3-36-74; көдээ ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-57; ● улуг өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чаваа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 975.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Кыштаглаашкынче фермалар белеткел чок кирген

● Аъш-чем, идик-хеп, чем аймаанын хандырылгазы багай.

● Инектерни тургузу азыравайн турар.

● Соок үеде кажаага малгаш чыпшынмас.

Республиканын пиитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттингеен

№ 172 (14672) 1991 чылдың октябрь 12, суббота ● Садар өртээ 20 көп.

КЫШКА БЕЛЕН

Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозтуң хоочун малчынарының бирээзи Татьяна Шадыповна Ондар ажылагыйда эн дээре көргүзүглүг малчыннарының санынга чыл бүрүде кирип, район болгаш совхоз мурнундан каш удаа шаннадып мактадып келген.

Тывага революцияның 70 чыл оюнга тураскаатканда чарышка идепкейлиг киришкеш, үүс хойга онаштыр үүс хураганны менди алгаш бир башка онаштыр 3 килограмм дүктү кыргааш, күрүнеге дужааган.

Мурнакчы малчын келир кышка уткуштур багай эвес белеткенген. Чүге диве бо хүннерге чедир ол 14 тонна сигенни, хураган адаанга чадар 6 тонна өдекти болгаш 1,5 тонна будук-бүрүүг белеткеп алган.

Кызымак хойжу өг-бүлезинин кежигүннеринбиле демнежип турган, хоонуң кажаазын чылыглап, кыштагның чамдык септелгезин чорудуп турар.

— Кышка уткуштур эки белеткеним ап, хойну үезинде семиртип алыр болза, малдың чаш төлү менди алдынар, а кыш коргунчуг болбас — деп, бөдүүн ишчи чугаалаар.

КАДРЛАР НЕМЕЖИР

Каа-Хем районунуң удуртулгазы ажыл-агыйларны кадрлар-биле четчеленг, аныяктарны ажылчы болгаш өөредилгеже хаара тудар талазы-биле тодаргай хемчегларны ап чорудуп эгелээн.

Сарыг-Септе профессионал-техниктиг училищеде бо хүннерде ийи бөлүктү турган аныяктарны машина-трактор башкарарынга өөредип эгелээн. Ында 60 кижини өөредип турар. Слесарь-сантехник мергежилди чедип алыр дээн 30 кижини база ында хаара туткан.

Көдээ ажыл-агый машиналарын өөредир башкы Владимир Кулагин, Александр Кинсан, Виктор Долганов болгаш оон-даа өске специалистер оолдарга быжыг билигни бээр дээш кызымак ажылдап турар.

Ынчангаш келир чазын Каа-Хемнин хову-шөлдеринге ажылдаар механизаторлар болгаш техниктер немежир.

Өске районнарның болгаш совхозтарының удуртукчулары каа-хемчилерден үлегер ап, күш-ажылчы курлавырларны тургузуп, кадрларны быжыглаарыче далаанывы күзенчиг.

(Бистің корр.).

А КЫЖЫН ЧҮҮ БОЛУРУЛ?

Фермаларының кадарчылары, саанчылары-биле чугаазынга Ш. Д. Ооржак республиканың малчыннарынын, саанчыларының, тараажыларының канчаар ажылдаарындан Тывада чүгле экономиктиг байдал эвес, а политика база улуг хамааржыр деп бодалын илереткен. Б эвес олар эки, бедик дүрүкчүлүг ажылдаар, кижилерниң чиир аъш-чемин хандырар болза, политиктиг байдал республикага чогумчуур.

Удуртукчуларының чорааны сүт-бараан фермаларында кышка белеткел, саанчыларның, кадарчыларның аъш-чем, идик-хеп-биле хандырылгазы кандыг болганы? Ол фермаларының барык шуптузунда саар инектерни тургузуу чемгербейн саап турар болган. Чүгле Танды, Каа-Хем, Бин-Хем районнарының сүт-бараан фермаларында саар инектерни үш-дөрт хонук бурунгаар тургузуу чемгерип эгелээн. Оон түннеликде ол фермаларда сүт саалдазының деңнели дораан-на бедээн. Чижээлээрге, «Саян» совхозтуң сүт-бараан фермазынга инектерни 4 хонук бурунгаар тургузуу чемгерип саап эгелээн. Ол хүннерде бо фермага сүт саап алыры 300 килограммга ковудээн.

Инектерни тургузуу чемгербейн саап турар фермаларда сүт саалдазы мурнуку чыдарының кышкы үезинин саалдазының деңнелиннден бээн кудулаан. Чижээлээрге, «Найырал» совхозтуң Чаа-Хөл сүт-бараан фермазында 359 инекти бо хүннерде саап турар. Хонукта бир инектен-не өртүмаа-биле 3,3 килограмм сүттү ап турар. Шуптуң инектерден хонукта саап ап турар сүдү — 1300 килограмм. Сүт-Хөл районунуң Карл Маркс аттыг совхозта оон-даа күүдү. Бир инектен 2,9 килограммны. Чөөн-Хемчик районунуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхоз бир инектен хонукта 2,5 килограмм сүттү саап ап турар. Сүткүр өшкүден хонукта ол хире сүттү саап болур.

Фермаларының барык шуптузунда кажаа-хорааның септелгези чаа дооступ турар. Чаа-Хөл сүт-бараан фермазының саанчылары кажааларны чылыглап, оларның ойбак-дыдык черлерин малгаш-биле чаап турдулар. Бо өскү магалыгдыр! Каан, чылыг. Бир эвес кыш эрте дүжүп, соогун, харын кады боолдеп келген болза, соок хүннерде кажаа чылыглаары херээжен улуска дыка-ла берге боор ийик. Оон ынай, соокта кажаа малгаштаарга, белен чыпшынар эвес, доңгаш, кыжын хоорлуп каар. «Найырал» совхозтуң кол зоотехниги В. И. Шойзат сүт-бараан фермазын кышка белеткеринче улуг-ла сагыш салбааны, организатыг ажылды орай эгелээнин илдеп болду.

Республиканың сүт-бараан фермалары сүт бүдүрелинин деңнелип бо чылын сентябрь айда, эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 20145 килограммга эвээжеткем. Бо сан-чурагайлар сүт-бараан фермаларында ажыл-иштің байдалы эрткен чылдам улам баксыраан деп чүвени көргүзүп турар-дыр. Чайлаглаашкын соонда, мал-маганың күжү шыырак күскү үеде мал продукциязын бүдүрерин ол хире кудулаткан-дыр. А кыжын чүү болурул?

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, Тываның профсөвилелдериниң республикага чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар, Танды, Каа-Хем, Бин-Хем, Улуг-Хем, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Кызыл районнарының сүт-бараан фермаларына октябрь 10-да вертолет-биле барып, фермаларының кышка белеткелин, саанчыларының ажыл-ижин, оларның аъш-чем, идик-хеп аймаа-биле хандырылгазын көрүп чораан.

Фермаың мал эмчизи Г. Т. Драпаан бызаа ажаакчылары шуптуң ажылды хөлбиле кылып турар деп чугаалады. Бызаа кажаазында одек аштаар дериг-херексел ажылдавас, «өлүг» чыдар. Мал чеми дажыыр вагонет-калар аар, ажыглаттынмас.

Чаа-Хөл сүт-бараан фермазын тудуп турда, аная барып чораан мен. Бир эвес төлевилел өзугаар алыр болза, барык шупту ажылдар механизастатынган турар ужурлуг ферма деп, тудугжулар тайылбырлап турган. Ынчан ферма тургузар дериг-херекселдерин эккеп, тоо-быдарадыр октап каан чыткан чүве. Төлевилел өзугаар көрүп кааны ыныдыг чораан. Саанчыларның саггаан сүдү хоолайлар-биле сүт блогунга дамчып кээр. Сүт блогунга сүттү соодуп, болбаазырадып болур. Ынчалза-даа сагыш дег чүве. Саглы ышкаш хову кайда боор. Төлевилел өзугаар улуг сүт-бараан фермазын тудуп чадап каан. Ол дээш буруулуг кижи тывылбаседаа.

Карл Маркс аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазында чаа инек кажаазын тудуп доозуп турар. Совхозтуң директорунуң чугаазы-биле алырга, шупту ажылдарны октябрь 20-ге чедир доозуптар ужурлуг. Бир эвес бо кажаанын тудуу доозулбаан болза, ферма инектерни тургузар оске өөделиг кажаа чок чорду. Саанчыларның «армян тугдуглар» деп адаары чеден чыдарда туттунган даш кажаалар кеңгиреринде калган чораан.

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазында байдал дыка нарын. Сактыр боор силер, каш-ла чыл бурунгаар бо фермаың күш-ажылчы аддар-ады бүгү Тывага дыргын турду. Фермаың чамдык мурнакчы саанчылары бир инектен чылда 3000 килограмм сүттү саап ап турду. Ол ажыл-агыйжы турасорук кайнаар хадыг бергенин?

Фермаың белен эвези каракка-ла илдеп: соңгалар, хаалгалар чылыглаттынмаан... Ол-даа канчаар, дараазында үүл чаржынчыг-дыр. Фермаың төп одалга черин, база бир улуг инек кажаазын 1980 чылдан 1989 чылга чедир тудуп келген чүве-дир. 1989 чылдың күзүүнүнде ажыглалче киргген аттыг болган. Баштайгы кыштаглаашкынларла төп одалга чери-даа, кажаанын одалга системаазы доңгаан. Чоокта чаа тудуу доозулган кажаа ажыглаг чок. Амгы үеде кажаа бүрүүнге ангы котельнаяны тургузуп турар. А четпес дериг-херекселдер база бар. Чижээлээрге, шиммедикчилер херек.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы-биле чугаа үезинде акша-малым, аъш-чем, идик-хеп, эт-сеп-биле хандырылга дугайында айтырыгларны саанчылар хөдүрүп турдулар. Тыва Республиканың улус депутаты, Чаа-Хөл сүт-бараан фермазының саанчызы Бичик-Уруг Драпаан аъш-чем, идик-хеп аймаан саанчыларга, кадарчыларга тускайлап садарының эптиг болурун чугаалап турду. Фермада аъш-чем аймаанын улуг эвес магазини бар. Оны холушкак барааннар магазини ылгаш, аная идик-хеп садарын организастаарын Ш. Д. Ооржак сүмелээн.

Аъш-чем, идик-хеп аймаа-биле хандырылга фермаларда ындыг-ла кончуг эки эвес. Оны экижидериниң талазы-биле хемчегларын алыры чугула апарганы ужуражыышкыннар үезинде билдингеен.

Саанчыларның социал камгалаалының дугайында айтырыглар база көдүрүлген. Чижээлээрге, СЭКП-ниң XXII съездиниң аттыг совхозтуң саанчызы Е. Монгуш сентябрь айда 180 рубль шалыг алган. Оон иштинде 72 рубль компенсация акшазы. Ынчаар санаарга, саанчы сентябрь айда 112 рубль ажылдан алган. Шак ындыг саанчының өг-бүлезинин хереглелинге четчир бе? Школачы оолдуң формазының өртээ безин 120 рубль хире апарган болгай. Бо ферманың саанчылары 1 литр сүт сагганы дээш тариф өзугаар 3 копеек хире-ле ажыг төлевирин ап турар улус болду. А магазинде сүт өртээ 90 көпеек ажыг болгай. Шак ындыг бөдүүн саанашкыннар соонда, саанчыларның бүдүргеи продукциязының өртээн эде көөрүпүн дугайында айтырыг база тургустунуп келген.

Ш. Д. Ооржак, В. О. Оюн, Ш. П. Куулар сүт-бараан фермаларынга, далаш-даа бол барып чораан, шинтпирлеп чогуур айтырыгларны ажыл-ишчилер-биле чугаалажып, кыштаглаашкынга фермаларың белеткелиннде танышканнар. Байдал нарын. Мал чеми хереглелге четчир кылдыр белеткеттинмээн, ынчангаш саар инектерни безин тургузу чемгербейн турган. Кажаа-хораа база бо хүннерге чедир долузу-биле белеткеттинмээн. Бо үүлдер даргаларның үүгле чорааны сүт-бараан фермаларынга көзүлдү.

А өске сүт-бараан фермаларында кандыгыл?

Шангыр-оол МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: саанчылар-биле чугаа үезинде; Чаа-Хөл сүт-бараан фермазының саанчылары кажааны чылыглап турары; СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң сүт-бараан фермазының кажаалары.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Тыва Республиканың Дээди Совединде

Тыва Республиканың Дээди Совединиң 1991 чылдың октябрь 2-де болгаш 3-те доктаалдары-биле Тыва Республиканың Күрүне арбитражын Тыва Республиканың Дээди арбитраж суду кылдыр эде тургускан.

Тыва Республиканың Күрүне арбитражын Тыва Республиканың Дээди арбитраж суду кылдыр эде тургусканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) оскерилгелерни киирерин шинтпирлээн.

Тыва Республиканың Дээди арбитраж судунуң даргазынга Галина Петровна Стародубцеваны сонгаан.

Тыва Республиканың чер реформазының талазы-биле Күрүне комитедин Тыва Республиканың чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле Күрүне комитедин эде тургусканы-биле холбаштыр ол комитеттиң даргазының хүлээлгелериннден Геннадий Иванович Штейнборману хостаан.

Тыва Республиканың чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле Күрүне комитединиң даргазынга Алан-оол Тулушевич Сотпаны томуйлаан.

Тываның чонну ажыл-биле хандырар республика эргелелин Тыва Республиканың чонну ажыл-биле хандырар Күрүне комитеди кылдыр эде тургускан.

«Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң 1979 чылдың декабрь 24-те Хоойлузунга немелделерни киирерин доктааткан.

Тыва Республиканың чонну ажыл-биле хандырар Күрүне комитединиң даргазынга Чаагай-оол Серенович Монгушту томуйлаан.

«Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң дугайында» Тыва АССР-ниң 1979 чылдың декабрь 24-те хүлээп алдынган Хоойлузунга дараазында немелделерни киирген: Хоойлунуң 24 үүлүнге «күрүне комитеттериге хамаржыр» деп сөстерниң сөөлүнге «Тыва Республиканың чонну ажыл-биле хандырар Күрүне комитеди» деп сөстерни немей киирген.

Тыва Республиканың чер реформазының болгаш тараачын (фермер), арат ажыл-агыйларны деткиир талазы-биле Күрүне комитединиң даргазынга сонгутканы-биле холбаштыр. Тыва Республиканың Дээди Совединиң көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазының хүлээлгелериннден Алан-оол Тулушевич Сотпаны хостаан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң көдээ ажыл-агый айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазынга улус депутады Александр Иванович Семеновту сонгаан.

ТӨРЭЭН ЧУРТУВУСТА

КАЛУГА. Көдээниң чурттакчылары хоорайларже болгаш хоорай, суурларже көжүп турары-биле холбаштыр Калуга областа колхозтарның база совхозтарның шөлдеринге, фермаларынга ажылдаар кижилер чедишпейн турар. Ол дугайында Калуганың Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының оралакчызы Сергей Арбузов областың «Весть» солунга бижээн. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезиниң деңнели эрткен чылдаазынга бодаарга, бо чылдың январь—августа 4,2 хуу кудулаан.

Областың үлетпүрүнде байдал дугайында экономиктиг тайылбырны солунда база парлаан. Каттыжышкыннарның болгаш бүдүрүлгелерниң 13,5 хуузу чыл эрткеннен бээр боттарының хүлээлгелерин күүсетпээн.

ТВЕРЬ. Төөгүнүң тураскаалдарын үргедээр дерзин чорук бистин амгы үевисте канчап иептерей бергениниң чылдагааннарын тайылбырлаанын «Тверская жизнь» солун оралдашкан. Область төвүнде Карл Марктың тураскаалын үргедип каапкан сөөлүнде ол солун ук үрээшкинин чылдагааннарын болгаш чылдактарын сайгарып эгелээн. Делегей пролетарнадының баштынының тураскаалын 1919 чылда аная тургускан. Ынчангаш төөгүнүң болгаш культураның, уран үүлдүң үнелиг тураскаалы болуп турар. Чеден ажыг чыл дургузунда туруп келген тураскаалды чаагыс-ла дүне үргедип каапкан.

ИВАНОВО. Күрүненің бичежек бүдүрүлгезинин орнунга «Меджемент» деп областың өөредилге төвүн тургускан. Өөредилге төвүнүң дыннакчылары — тус чер эргe-чагыргазының ажылдакчылары, улус депутаттары, кооперативтерниң төлээлекчилери.

ЕКАТЕРИНБУРГ. Хаан өг-бүлезин шаажылаан черге дуган тударынга акша-хөренги чыылдазы хоорайда эгелээн. Ол сорулга-биле концерттерни организастап, кирген акшаны дуган тударынга чыып турар. Екатеринбург хоорай-биле бодунуң амыдыралы холбашкан сураглыг артистер, чижээ, Ирина Архипова, Борис Штоколов, Александр Малинин, Александр Дольский концерттерге киржип эгелээн. Оларның концерттери бо чылдың декабрьда Москва хоорайга база болур.

(СЭТА).

Сезон ажыттынган

ТЕАТР—АРТИСТ—КӨРУКЧУ

«Шын» солун редакциялының болгаш республиканың «Хүндүлелдиг Демдээ» орденниг В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының кады ажылдажылгазы уламчылап турар. Редакцияның улус өөредилге, культура киллдеп болгаш театрның чогаал кезээ бодунуң кылган ажылдарын 55-ки театр сезонундан эгелөөш, бөгүнге чедир чыдып келген. Ынаныгыр «Көжеге» деп репертуарлыг арынны, оон иштинде «Хөглүг чапсар» дээр үндүрүлгени номчукчулар сонуургаан 56-гы сезонуң коллективи канчаар уткуп турарын бистин корреспондентивистиң хайгааралы-биле силерни таныштырар-дыр бис.

Театр 1936 чылда тургустунган. Оон бээр 56 чыл эрткен. Бо үеним дургузунда театр улуг хөгжүлдени алган болгаш артистер-биле долу хамыртынган деп болур. Даштыны, орус тыва пьесаларын болгаш концерттерни, коллективтин бодунуң чонунга шыдаар шаа-биле бараалгадып келген. Амгы хүннерде, хөгжүм-шин театрында Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунуң 1955, 1968 чылларга Москваның Б. Щукин аттыг училищезинин (Дээди өөредилге черин) 1978, Москваның Гнесиннер аттыг музыка училищезинин хөгжүмнүг театр салбырының 1968 чылда база Кызылдың уран үүл училищезинин театр салбырының доозукчулары ажылдап турар. Бо чылын Санкт-Петербург хоорайда театр институдун 16 оолдар, кыстар база доозуп келир. Ынчангаш театр кадрлар айтырыг-биле четчир чыдыр хандыртынган деп санап болур.

Хөгжүм-шин театрының эрткен чылы болгаш бо чылгы театр сезоннарының ажыттынарының бүдүүнде коллективтин удуртукчулары болгаш чамдык хоочун, аныяк-даа артистер-биле чугаалажып, театр уран чүүлүнге хамаарыштыр хайгааралдарны, чугааларны кылгылаан мен. Бүгү чүрт рынок экономиказыче шилгеен. Ынчангаш театр база үеним негелдези-биле чаа негелделер, чогаадыкчы ажылдың хевирлерин коллективке тургускан. Театрның уран чүүл чевүлели болгаш специалистер коллегиязы театрда ажылды канчаар эки-жидер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Оон түннелинде кижи бүрүзүнге таарымчалыг болгаш дээштиг негелделерни ажылдап кылган. Ам театрның бүгү планы чогаадыкчы үш бөлүк айтыы-биле тодаргай хуваттынган, олар рынок экономиказын өзугаар санаашкыннар-биле ажылдап турар. Ынчангаш чогаадыкчы бөлүк бүрүзү бодунуң чарыгдаар ужурлуг акша-хөренгизин, киирер орулгазын болгаш ажыл төлевирин билир. Ажыл төлевириниң хаммалга фондузун тодаратып, оон алдан хуузун бүдүрүлге фондузунга киирген, чамдызын шаанда кылдыр ажыглаар арганыг болгаш. Оны амыдыралда боттанмырын эгелээн. Артистер Надежда Наксыл, Борис Ооржак, Зоя Байыр-оол, Марат Доржап, Эвир-сол Монгуш чогаадыкчы чедишкиннери дээш 100-100 рубль-биле тус-туста шаанаткан. Оон ыдай бир солун чүве болза, театрның артистери үстүнден айтыышкыннар манаар хөөнерден чоорту уштунуп, чаа-чаа чогаадыкчы планнарны, идеяларны чугаалажып, боттарының ажылының шыпары, күүселдениң бедик деңнели кижи бүгүдезиниң бот-идепкелиндей хамааржыр дээрзин хөрек кырында медереп эгелээн, ол база онза үүл болуп турар.

Ол-бо районнарга чорупчораан, театр үүге тыва чаа шиилер үндүрбейн турар чүвел, колдуунда-ла очулдурган шиилерни көргүзүп турарыл деп чемелиг чугааларны чамдык кижилерден дыннаар чүве чоргаан. Ынчаа база болбаның бөгүгү үеге айтырыглар бар хире. Көрүкчүлер ындыг-ла бодунуң чонунга шыдаар шаа-биле бараалгадып келген. Амгы хүннерде, хөгжүм-шин театрында Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институдунуң 1955, 1968 чылларга Москваның Б. Щукин аттыг училищезинин (Дээди өөредилге черин) 1978, Москваның Гнесиннер аттыг музыка училищезинин хөгжүмнүг театр салбырының 1968 чылда база Кызылдың уран үүл училищезинин театр салбырының доозукчулары ажылдап турар. Бо чылын Санкт-Петербург хоорайда театр институдун 16 оолдар, кыстар база доозуп келир. Ынчангаш театр кадрлар айтырыг-биле четчир чыдыр хандыртынган деп санап болур.

Хөгжүм-шин театрының эрткен чылы болгаш бо чылгы театр сезоннарының ажыттынарының бүдүүнде коллективтин удуртукчулары болгаш чамдык хоочун, аныяк-даа артистер-биле чугаалажып, театр уран чүүлүнге хамаарыштыр хайгааралдарны, чугааларны кылгылаан мен. Бүгү чүрт рынок экономиказыче шилгеен. Ынчангаш театр база үеним негелдези-биле чаа негелделер, чогаадыкчы ажылдың хевирлерин коллективке тургускан. Театрның уран чүүл чевүлели болгаш специалистер коллегиязы театрда ажылды канчаар эки-жидер дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Оон түннелинде кижи бүрүзүнге таарымчалыг болгаш дээштиг негелделерни ажылдап кылган. Ам театрның бүгү планы чогаадыкчы үш бөлүк айтыы-биле тодаргай хуваттынган, олар рынок экономиказ

Ниитилел-политиктиг килдис

Тыва Республикада СЭКП-ниң өнчүзүн хавырарының айтырыгларына хамаарыштыр МЕДЕГЛЕЛ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чоокта чаа эткен сессиязына ат салганы медегле ди номчун чарлаан. Ону парлаарын олар редакциядан дилээн.

СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизиниң хамаалга [illegible] турар. Чүгү ону өөн шай ажыглаарының айтырыгларын СССР-ниң болгаш республикаларның өнчү дугайында база хөй-ниити каттыжышкыннарының дугайында хоойлуларына шыңгыы дүүштүр шиитпирлеттинер ужурлуг деп тодараттынган турган.

СЭКП-ниң өнчү-хөреңгизи-биле холбашкан ходелиишкиннер СССР Президентизиниң 1990 чылдың октябрь 12-деги «ССРЭ-ге өнчү эргезинин дээш болбазын камгалаарының талазы-биле хемчелер дугайында» Чарлыына база чөрүшкек болуп турар, оон бир дугаар пунктузунда мынча дээн:

Хамаатыларга, күш-ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларыңа болгаш өске-даа өнчү эдилериңе хамаажыр материалдыг үнелиг чүүлдерни, болгаш акшаны, өске-даа өнчү-хөреңгини хоойлудүрүмге дүүшпес ёзу-биле хавырарын шиитпирлиин-биле үзе шаарын, ону ёзулуг эдилериңе доп-дораан катап агитпирерин, эрге-дужаалын баш меннип эрттир ажыглап турар албан-дужаалдыг кижилерге, хамаатыларга кеземче харыысалгазын, административтиг база эт-хөреңги талазы-биле харыысалганы онаарын саналраан турган.

СЭКП-ниң республикада турар өнчү-хөреңгизиниң хавырары-биле холбашкан күрүне эрге-чагырганы болгаш эргелеп башкарылганы органнарының актыларын ССРЭ-ниң Конституциясынга дүүшпес болгаш дүүстүкен турун болбасын. Оон эрткеш, ССРЭ Президентизиниң ол Чарлыында ССРЭ Прокуратурязына, ССРЭ ИХМ-ниг база ССРЭ-ниң Күрүне арбитражына өнчү эдилериңден өнчү-хөреңгини хоойлудүрүмге дүүшпес ёзу-биле хавырарын шиитпирлиин-биле үзе шаарын, ону ёзулуг эдилериңе доп-дораан катап агитпирерин, эрге-дужаалын баш меннип эрттир ажыглап турар албан-дужаалдыг кижилерге, хамаатыларга кеземче харыысалгазын, административтиг база эт-хөреңги талазы-биле харыысалганы онаарын саналраан турган.

СЭКП-ниң республикада турар өнчү-хөреңгизиниң айтырыгларын хоойлуларын, оларның негелделерин шыңгыы сөстүг турган, чүгле суд чурумун ёзугаар шиитпирлеттинер ужурлуг.

Ол айтырыгны чогум-на ынчаар, хоойлудүрүмге дүүшкен турар ыңдыр шиитпирдаарын республиканың коммунистериниң хөй санныг негелделеринде кодүрүп турар өске-даа улус ынчаар санап турар. Оларның саналы-оналын барымдаалавайн барын болбас деп санап турар бис, чүге дээрге СЭКП-ниң өнчүзү кол нуруузунда коммунистериниң кежигүн дадыырларындан болгаш өске-даа материалдыг деткимчезинден тургустунуп келген болгай.

Медеглелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязына 1991 чылдың октябрь 4-те номчуп дыннаткан.

Тыва Республиканың улус депутаттары: В. С. Неделин, В. Б. Петров, Д. Б. Чоксум, Д. Б. Яндак, В. Н. Гончаров, В. Д. Хемер-оол, С. И. Ильников, В. С. Очур-оол, Д. Б. Ондар, Б. К. Шомбуп, Б. С. Нурзат, Ю. К. Губарев, Г. Ч. Ширшин, С. И. Поляков, В. Г. Вальков, Д. Л. Тинмей, К. М. Сувандиш, С. М. Достай.

Сөөлгү шакта

РИМ. Словения болгаш Хорватия хамаарышпас чорүүн чарлаан сөөлүнде Югославияның кызыгаарларын өде көөр дугайында чугаалажыышкыннарны эгелээри эргежок чүгүла деп, чөөн үзелдиг күштериниң Демократтыг партиязының политиктиг холбаштырылга комитединиң кежигүнү Пьеро Фассино медеглээн. Ол чорудулгага холбаштырыкчы болгаш идепкейлиг рольду Европа ниитилежилгези ойнаар ужурлуг деп, медеглелде саная турар.

ЧУКДП-ниң [1] төлөлекчизиниң бодалын ёзугаар алырга, «чаңгыс аай Югославия ам чок» болган ыңда болуушкуннар бүрүн эргелиг чаа күрүнелериниң тургустунарынче угландыр хөгжүп турар. Словениядан болгаш Хорватияның хамаарышпас чорүүн чарлааны — Югославияның сандарап дүжериниче база бир базым болган деп, ол чугаалаан.

Чаа күрүнелериниң аразында кызыгаарларны докладын тургузарда, ыңда национал, дыл, шажын-чүдүлге талазы-биле эвээш саныг улустарның эргелери сагыттынган турар ужурлуг деп, П. Фассино онзалап демдеглээн.

ПАРИЖ. НАТО-нуң чингине секретары Манфред Вернёр Франциядың неделя санында үнер «Экспресс» солунунга интервью бергеш, Ялтага тодаргайлаан делегейиниң эргижирээн ёзу-чуруму ам чок, быжыг туруштуг эвес болгаш ужуру эки билдинмес төөгүлүг үе-чадада чорттаан турар-дыр бис деп медеглээн.

Улуг ыманыштар бар мындыг байдалга таваржып турар-дыр бис, ынчалзажок кыжаныышкын кылдыр шилчий берип болгу дег ондактыг байдалда турар-дыр бис. Ол чүл дээрге хамыктың мурнунда ССРЭ-де болуушкуннар. Балканда байдал Төп болгаш Төөн Европа чорттарында силгиишкиннер-дир деп, М. Вернёр чугаалаан.

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың күрүне секретары турган Сайрус Вэнс Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретарының төлөлекчизи болуп, Югославияже октябрь 10-нун кежээзинде чорупкан. Дуржулгалыг америк дипломат С. Вэнстиң ол чорткa барганының кол сорулгазы — Югославияда амгы нарын байдал дугайында өөренип көргеш, тодаргай илеткелди КНО-нуң чингине секретары Хавьер Перес де Куэльярга киирери болур.

Югославияда байдалды, бүгү чөрүлдээни тайбын арга-биле шиитпирлээр өрүүн дилеп тывар сорулгалыг Европа ниитилежилгезиниң күженнишкиннерин холбаштырып турар лорд Каррингтон-биле Каттышкан Нациялар Организациязының чингине секретары Перес де Куэльяр эрткен четвергте ужурашкан турган. С. Вэнс ол ужуражыышкына кириишкен. Югославияда байдалды Европа ниитилежилгезиниң Гаагага келир понедельникте ажыттынар чөвүлел хуралына чугаалажып көөр.

ПАРИЖ. Югославияның Президиумунуң даргазы Стипе Месич Франциядa барып чораан болгаш бодунуң чорттунда парын байдалды шиитпирлээринге чүгле Европа ниитилежилгези дузалап болур деп медеглээн. Чорттунда байдалга ол чегениң чугаалаан. «Армия мени дыннаар хөөн чок, а менде идегей хөөнүн илергеглээн.

ВАРШАВА. Польшада ажыл чоктарның саны амгы үеде 2 миллион чоокшулай берген. Бо чылдың чүгле сентябрьда безин ол чуртка 117 мун ажыл чоктар немешкен. Амгы үеде Польшада ажыл чоктарның ниити саны 1 миллион 971 мун кижи четкен. Ол дээрге, чорттуң күш-ажыл кылын шыдаар бүгү чонунуң 10,4 хуузу. Чонну ажыл-биле хандырарының бюрозу бо чылдың сентябрьда чүгле 48 мун кижиге ажыл бээр аргалыг болган. Ынчангаш бир олутту 41 кижи хунаажын турган.

ГАВАНА. Социалистиг дем каттыжылгазының чорттары сөөлгү 30 чылдар дургузунда биске идегелдиг чөлеңгиниш болуп келген. Ынчалзажок ол дем каттыжылгазы ам сандараан болганда, чүгле бодувустун күжүвүске даяныр апаар-дыр бис деп, Кубаның удуртукчузу Фидель Кастро медеглээн. Кубаның Компартиязының IV съездиинге ол чүве чугаалаан. Съезд хаалгыг характерлиг болган.

Социалистиг лагерьниң дужеринге чедирген чылдаганнарның болгаш факторларның ханы анализин кылыры ам дээрезинде эрте болуп турар деп, Ф. Кастро чугаалаан. Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязын тарадып дүжүргенин Кубаның удуртукчузу сеткил хомудаашкыны-биле демдеглээн. ССРЭ-де амгы үеде социализм дугайында эвес, а рынок экономиказының дугайында хөй-биле чугаалап турар апарганы факт-тыр деп, ол айыткан.

ОТТАВА. Сан-хөө бергедээшкиннериге таварышкан фермерлерге дузалаарының оныза программазын Канаданың чазаа чарлаан. Нарын байдалга таварышкан фермерлерге 800 миллион доллар түүнүг дузаламчыны чазактың бээр деп турарын кодээ ажыл-агый министри Уильям Макнайт дыннаткан. ССРЭ-ге элээн каш миллион тонна кызыл-тасты саткаш, оортан киргеи акшаны фермерлерге дузалаарына ажыглаар деп турарын министр айыткан.

(СЭТА).

ТЕАТР–АРТИСТ–КӨРҮКЧҮ

(Төнчүзү. Эгезин 1-ги арында).

энергия-чырык бээр подстанциязы орттенгеш, шин болбайн барган. Ынчап кээрде артистерниң негелдеан чөптүг турган ышкажыл. Амгы байдал кандыгыл? Электри-биле сцена кыры чырыдар аппаратура эрги дээрзи шын харын, ындыг-даа бол ону долу ажыглаваныңдан, септелге кылбаан-даа болза, ам-даа долу ажылдап болур. Ону чоокта чаа биске аалдап чораан Бишкек (Фрунзе турган) хоорайдан келген хореография артистериниң көргүзүүнүн үезинде бадытпаан. Чүл дээрге ол черден келген спецмалистер электрини, чырыкты сцена кырынга өн-баазын, чүзүн-бүрүн чырыкты ажыглап шыдаан. Ынчап кээрде, театрга чырык харыылаар дээди эртемнит кижи херек апаргандыр. Ол ышкаш үн оператору база-ла херек. Ынчан режиссёрлар, артистер чырыктың херек ошкерин чөп ажыглап болур апаар. Бо айтырыгар долузу-биле ам-даа шиитпирлеттинмээн.

Үеним негелдезин артистер билир. Рынок экономиказынче шилчип турар үеде артистерге бир берге айтырыг районнар кезиг, ай-аңы-биле аалдап чорүп турар үеде көстүп турар. Районнар төттеринде культура одаглары артистерниң бодүүн негелделерин хандырайн келгек. Сценалар-га шилер каасталгазы кылыр азар илбектер азы доора демирлерден кылырын, хеп солуттунар, будуттунар черлерни чылыдыр одап каарын, оода олурар, дыштаныр сандайлардан салып бээрин негеп келген. Ол күзелдер ам-даа кылдынмаан. Ол ышкаш аалдап чорүп турар үезинде чигир, үс, хлеб аймаан артистерге талон-биле-даа болза, районнарга, сумуларга таарыштыр тургузарын база негээн, чөптүг айтырыг. Ынчалза-даа ол айтырыглар база долузу-биле шиитпирлеттинмээн. Ону кылыптарының бүгү аргалары бар. Ону чүгле Культура министерствозунуң, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң удуртукчу даргалары-биле дугуржуп ап болгу дег.

Театрның даштындан көргеш, артистерниң ажылдаарынга таарымчалыг байдал ыңда тургустунган деп кижи бүрүзү болзар. Херек кырында байдал сыр өске. Бөгүнге чедир театрның статузу тодараттынмаан. Бир эвес, хөгжүмшин театры деп санаар чүве болза, сан-хөө айтырыы база өскээр шиитпирлеттинген турар ужурлуг. Херек кырында алыр болза, ыңда үш театр ажылдап турар. Ол дээрге шин, балет болгаш хөгжүмүг комедия болган орус балыктың артистеридир. Коллективтиң артистериниң хөй кезиг шин театры кылдыр тургузарын күзеп турар. Амгы үеде орус балыкте сес артист бар. Оларны чаа куштер-биле немзеш, ажыг театр кылдыр эде тургузуса. Хөгжүмүг комедия артистерин балет артистери-биле каттыштыргаш, оларга оркестр база турар, ажыг театрны чүге тургузуп болбас боор. Таптыг алыр болза, театрның базазынга дөрт театрны тургузуп болурунуң бүгү аргалары бар. Бо чылын Санкт-Петербург хоорайдан 16 шин, кино артистери база немежир. Шынаа-да, кол чүве болза театрның статузун дарый тодарадыры болур.

Хөгжүм-шин театры Ленин кудумчузунда улуг ак оргазинден ажыда, ажылагый мастерскаалыг. Театр болу үран чазаныгга, декорацияга, туруга, бутафория, электри, радио, шилдер хеп, реквизит, хеп чуур, парик цехтериг. Оларны рынок экономиказынче шилчеши-биле холбаштыр хоорайның чамдык организациялары, хамаатылары-биле дугуржулга ёзугаар ажыглап база болур. Ол-ла бүгү айтырыгны театрның биче бүдүрүлге черин апарган мастерскаязы чорудар ужурлуг. Театрның коллективи экономиканың негелделери-биле ажыллавышаан, чонга бараан болур хуулгазын ыдыктыы-биле күүседир дээрзиге бүзүрел, улуг. Иштики болгаш даштыкы ажылдарында шиитпирлээр айтырыглар ам-даа бар-даа болза, В. Кок-оол аттыг театрның коллективи 56-гы театр сезонун «Хайраан бот» деп шин-биле эгелээн. Артистер бо сезонну чогаалчы Екатерина Танованың «Туттурбайн чораа-чорза» деп шинзи-биле эгелээр деп база шиитпирлеп турган. Ынчалза-даа ааа ойнаар артистер Свердловск, амгы үеде Екатеринбург хоорайда «Алдан дургун» деп тыва кинонун тырттырыышкынынга киришкеш, чедип келген. Ук кинонун тырттырып кылыышкыны доозулган, удавас көре бээр бис. Ынчалза-даа чаңчыл ёзугаар «Хайраан бот» деп төөгүлүг шин-биле эгелээн болгаш ону көөрүнче кызылчыларны болгаш аалчыларны театр коллективи чалап турар. Театрның артистеринге, ажылдакчыларжыга чогаадыкчы чедиишкиннерни күзеп каалыңар, эргим номчукчулар.

Сарыг-оол КУУЛАР.

ЧУРУКТА: драматург В. Серен-оолдуң «Дойлаашкын» деп шинзинде бир болуушкунну артистер Надежда Наксыл биле Алексей Тулуш ойнап турда, бистиң корреспондентивис тырттырган.

ДЕТКИДИМ

«Шын» солунга сентябрь 26-да үнген «Бодунуң оруун дилээри чайлаш чок» деп чүүдүн автору юрист А. Ооржактың бодалдарынга таарыныр, оларны деткиир кижи-дир мен. Ол шын анализти кылган, хоойлу-дүрүмну билири-биле бичээн.

Эң ылаңгыя бистиң республикаызыстың моон соңгаарны амыдыралы, хөгжүлдези кандыг болза эки-ил дээрзин сайгара бодаан-дыр.

Шаанда Тывага мал, чер ажылы хөгжүп, тодуг-доргаа чордувус. 66 харлыг мен — эвээш-биче-даа бол, амыдырал-чорттагчы көрүп келдим. Малывыс ийи сад чоокшулап турду. Ам хамык чүве өскерилген. Бүгү-ле чүвени компартия хайтаткан. Чамдык баштыңнар ийи дугаар Ленин бис деп алгыржып турдулар. Чазак, нам баштыңчылары болуп чеже-даа ижки ажылдады, а шак мындыг ядарал-түрегделди Советтиң чону көрбээн бсор. Чуртка бүгү чүве четпир турду чоп. Коргунчуг, чиирттинчиг. Аш-чут ол-бо чүкче тарап турар, республикалар база Соолгу чылдарда баштыңнаан М. Горбачевтуң делегерегей ажылыың түнелги база ол эвес бе? Моон мурнунда Совет Эвилели, бүрүн-бүдүн, хөй национал дыг, найыралдыг чорт турду. Ол ышкаш бистин Тывага хөй чылдарда ажылдаан, дарга-лаан баштыңнарывыс өзделиг чүүн кылыпкан? Чүве-ле болза төпче көөр, оон диленир. Тываныс шоолуг-ла хөгжүвээн, чиг эт берикчизи хевээр чыгыы.

Катаптап канчаар, ол дугайын А. Ооржак шын бижээн-дир.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.
Барыын-Хемчик.

ДИЛЭЭМ, САНАЛЫМ

Тызага он мун орапчок ажыг коммунист турган. Коммунистиг партияның ажылын соксадып каапканна-дыр. Ажылчы чоннуң эрге-ажыы, культураазы, чаагай амыдыралы, интернационалчы эт-найыралы, тайбын дээш сезен тос чыл дургузунда ажылдап келген ленинчи партияның удуртулгазынга частырыглар [illegible] турду-даа [illegible]. Удуртулганы уун [illegible] ыңдаваннар дээш кежигүн бүрүзү бурууга онаажыр бе ынчаш?

Партияның шимчээр, шимчевес өнчү-хөреңгизин ол-бо албан черлери, организациялар үлежип чадал, үр-чар үндүрүп турарын көрүп, дыннап орарга, сеткилге аар, чаржынчыг-даа боор чүвел.

Партияның өнчүзүн көвудедири-биле коммунист бүрүзү дадыырын ай санында ак сеткилдии-биле өөскөшинмейн-даа, көвей-зинмейн-даа төлеп келген.

Бир-тээ, Коммунистиг партияның ажылын соксаткан, оон эт-хөреңгизин үлежип турар чүве болганда, партия Тыва рескомунуң үш каът бажының республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейинге, а Политиктиг чырыдыышкын бажының республиканың А. С. Пушкин аттыг библиотеказынга берген болза деп бодап турдум. Ол дугайын чаңгыс мен-даа эвес, хөй кижи бодап турган. Ам күзелинис бүтпезин ылап билип алдывыс.

Бир эвес кайы-бир албан черлеринге ол бажыңнарны бээр чүве болза, амгы үеде назыдап кыраан, 40, 50 чыл ажыг партия стажтыг хоочун, пенсионер коммунистериң чыл бүрүде төлеп келген дадывырын оларның пенсия ап эгелээн, чылындан тура эгелеп, ол албан черлери төлээр кылдыр шиитпирден удуртур. Баштаар органнар хүлээн көрүп, кандыгыл деп идеген, дилеп, саналдап тур бис.

Донгак МИЖИТ,
Пенсионер.
Улуг-Хем.

ЧОП АНАА ОЛУРГУЛААР БИС?

Амгы чорттa тургустунуп келген байдалды көргеш, кижи анаа олурар аргазы чок боор чүве-дир. Ынчангаш хайныгын келген бодалымны бижип олур мен. Совет чуртувустун саңдарап-салбарап турар чылдагааны чүде болу берде бо? Башкыны В. И. Ленинниң ат-алдарын бужартадып, коммунист кижилерни дора көрүп турарынга чүүү бодап, караавысты шийип, күлаавысты кумнап, аксывысты шып алган олургулаар бис? Кежеге артында хүлүрежип олурбайн, бүгү чоп, коммунистер айтырыгны кодүрээлиңер. Партияның өнчү-хөреңгизи дээрге кол нуруузунда-ла коммунистерниң кежигүн дадывырындан тургустунар болгай. Ынчангаш ол акша-хөреңгини ёзулуг эдилериңе — коммунистерге оода чамдыызын үлеп бээр болза эки деп бодаар-дыр мен.

Амгы үеде коммунистерни-ле баштавас кижи, ону каргавас солун, сеткүүл чок апарган. Чогум алызын алыр болза, бистерде, бүгүүн коммунистерде кандыг буруу барыа? Ажылгаа, дайынга-даа коммунистер бирги одурутга чорүп келгении чеи билир. А Коммунистиг партияның ат-алдарын соң удуртукчулары, эн ылаңгыя Политбюро, Төп Комитет бужартадып кагды ышкажыл. Мен дыка хөй чылдарда малчыннап келдим. Багайдаа ажылдаадым, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны мен, ТК-ның, удуртукчуларның баштап эргелеп келгениңден чорттувус хөлбереп барды.

Б. Ельцин биле М. Горбачев партиязыстың удуртукчулары турду, кайызыдаа партияның ачызы-биле улуг албан-дужаал чедип алганнар. Ону чүге бодаваал?

Чүгле политика-ла дээр, чогум ажыл-хереги кым удуртуп башкарар чүвел аан? Ону аайын тыппастыр мен. Ельциниң эки кылган ажылын билбес-тир мен. Мен не осн кортпас мен, шүгүмчүлээрим ол. Чүгле шын сеткил-биле ажылдаалыңар. Ажыл дээрге амыдырал ол.

Алаш ИРГИТ.
Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны.
Бай-Тайга.

КАРАККА ЧАРЖЫНЧЫГ

Кызыл хоорайда Ленин, Кочетов, Чехов, Тинов кудумчуларынга хүрээлеп алган кварталды билбес кижи кайда боор. Хоорайның төп кезээнде квартал-дыр. Ону көөрге чарлыышыгла: соңгаларын, хаалгаларын үштүп аппаргаи эрги бажыңнар. Ба [illegible] бүгү бажыңнары солаңгы, нагдыңган чер-дир. Чүгле Ленин, Чехов кудумчуларында ийи каът ыяш барактарда улус чорттап турар. Бир-тээ, хоорай төвүнде кварталдың эрги бажыңнарының чорттакчылары чаа бажыңнарже көшкүлээн чүве болганда, ону эрги, ирик бажыңнар, кладовкалар болгаш өске-даа бок артыпчылардан доп-дораан арыглаваш, анаа чаа тудугларының объектилерин шагда тудуп эгелээн турар ужурлуг турбуже, ол ам үш чыл иштинде хоорайывыстың сузун базып келди.

Чоокта чаа ол чударгай кварталды фотоаппараттарлыг, салдыг ийи кижи чурукка тырттырып ап турар чорду. Бистиң республиканың улузу эвес дээрзи илдеп чораан. Ону чүү деп бодаар силер? Ындыгларның тырттырган чуруктары кайы бир төп хоорайларның солуннарынга. Тывадан үндүр ойлаттырган орус чорттакчыларның каггаш чораан бажыңнары кылдыр парлап, чарлап үндүрүп тургулаан болгай. Бо чуттуг кварталдың ам база чимзеннкчи фотокорреспондентилерге чемниш болганы чадавас.

Шак мындыг чударгай байдалды боттарывыс кылып алгаш, ону биске багай салдарлыг кылдыр ажылдалып турар-дыр бис. Чорттакчылардан хосталган эрги кварталды чаартыр ажылдарны доп-дораан эгелээри чугула. Бүгү Кызыл хоорайның архитектуразын шагда-ла планнап тургузуп каан-ны болгай. Бо талазы-биле Кызыл хоорай Совелиниң удуртукчулары чүүү бодап турар ирги?

Виктор САГААН-ООЛ.

ЭЭН БАЖЫҢНАР

Монгун-Тайгада ССР Эвилелиниң 60 чылы аттыг совхозтуң малчыны Дыртык Донгактың «Биске кыз дузалаарыл?» болгаш Бай-Тайгада «Тээли» совхозтуң ажылчыны Демир Енданың «Бербес-тир» деп материалдарын номчудум. Олар социал айтырыгларны кодүрүп, бижип турары чөптүг-дүр. Солунну номчаваш, кедээр каапты болур турду. Ынчалза-даа... Хундулуг малчыннарывыс совхозтарының удуртукчуларынче идегел-биле көрүп олура-ла, бажыңнары чок арткан-дыр. Нокчукчу, бижикчи база хоочун башкы кижи болганымда, мындыг сүме кадар бодап алдым.

Хову-Аксы хоорайжыгашта 16 аал чорттаар, ыяштан кылган ийи каът 6 бажың ам ийи дугаар чыл эзи турлар. Эрги Хову-Аксы суурда он-ок бажыңнар эзнзиргей апаргылаан, үрелип-тоймакталып, каракка чованчыг кылдыр көстүп тургулаар. Туулбу-биле тудуп эгелээш, чедир кылбаан, ара соксаан каът-каът чортталга бажыңнары, магазин, уруглар сады база бар.

Чамдык улустар ындыг бажыңнарны бускулааш, Саян артынче кежүрүп ажыра бергеш, боттарынга бажыңнар тудуп ап турда, ол эзи бажыңнарны дугурушкан өртек-биле садып алгаш, ол-ла Бай-Тайга, Монгун-Тайгага туткаш, малчыннарга, кырганнарга берген болзувусса, кончуг-ла ажылгыр болур ийик бис.

Суурнуң Ажылчын кудумчузунда дөрт өрээл бажың кажаалары, гаражы-биле эзи, үрелип тур. Эзи ону садыптар дээш, чадашкан. Адак соонда, үш мун рубльге алыр кижи болза деп турган, кожүп чоруй барган. Ыяжы эки бажыңны бузарга ажырбас джжир. Ийи-үш чыл мурнунда суг болза, ол бажыңны үш мун рубльге-даа кайын сада бээр.

Таныырым экономист чугаалап турду: «Бажыңны Хову-Аксыдан өйүнде өртек-биле садып алгаш, ырак районнарга баргаш, туткаш, садар болза, оп катап хөй орулгалыг бооп болур.

Хову-Аксында эзи бажыңнарны дугурушкан өртек ёзугаар садып алгаш, малчыннарга тудуп бээр болза, ыңда багай чүве чок ийин. Ону суур Соведин дамчыштыр шиитпирлеп ап болур айтырыг ышкажыл. Совхозтарның удуртукчулары моон бо сүмекиг херекке ап көрзе кандыг ирги? Адак дээрге малчыннар боттары-даа саткылаппла алгайлар.

Корода ОЮН.
Хову-Аксы суур.

Хөглүг чапсар

ӨӨКТЕР

РСФСР-ниң алдарлыг артизи Люндуп Солун-оол ынчан Ленинградта күрүпениң театр, музыка болгаш кинематография институдунуң бирги курузунга өөренип турган.

Студентилер янзы-бүрү этюдтарны (көргүзүглерни) көзүлбес чүүлдер-биле костүп, билдиинип турар кылдыр ойнап турганнар. Люндуп ынчан өргс сывырып, ону тудуп алыр дээш оралдажып турар сценаны кайгамчык ойнаан. Өргени сывырып, ону костюму-биле бүзүренчиг соккулап маннагылаан. Оон уламыдаан студентиниң эге чаңгыс костюмунуң пластмасс өөктери шала кырынга өргс истери дег, чарлыылап чыткылап калган. Профессору Леонид Фёдорович Макарьев ынчан өөрүшкү-биле сөглээн:

— Эр-хей, Люндуп! Дыка оныза ойнадың. Өөктерни чоор сеп ону, уран чүүл когаралдыг чоор, чүнү-даа харамнанмайн чор!

* * *

60 чылдарны сөөлзүрди Люндуп Иргитович Тывага артист аттыг чанып келген. Ол төрээн чери Бай-Тайгага шала часкаар ойнап чорааш, Хемчик хемниң кылама дожунга кышкы тонун арыды кактап эгелээн. Артистиң тону дозуруктаа араан-даа болза, кылама кырынга база-ла пластмасс өөктери артып калган. Ынчан өөрү каттырышпышаан, чугаалаваннар:

– Эр-хей, Люндуп! Тонуну аштап ал, харын. Өөктерни чоор сеп ону, алдарлыг артист кижи акша-төгерик чок дээр эвес!

«АЖЫКТЫГ» СҮМЕЛЕР

Люндуп Солун-оол иштики сагыш-сеткилинден хандыр ойнаарындан ажыда, даштыкы хевир-гримни кончуг ажыглап билир артист. Ол гримненип олура, ак нейлон хөйленинге грим дүжүрүп алган. Артист девидей хона бергеш, кожазында олурган Ира Даваадап (ам кол режиссёр Ирина Лопсан) айтырган:

— Мону канчап аштаптарыл, Ира?

— Вазелиневит — деп, Ира көрбейн-даа грим кылдыр бодааш, харыылаан.

Артист ак хөйленинде гримни вазелин-биле чааптарга, арын кежи дег боор ийик бе, үс улам карара берген.

— Ойт, ат болду, канчапса эхил? — деп, Люндуп улам девидээн.

— Ам пудралап ал, че — деп, Дыртык Монгуш улашпышаан, хөй уткалыг хүлүмзүрүп каан.

АЙТЫРЫГЛАР

Театрның чада бажынга режиссёр Кадр-оол Согды биле драматург Владимир Серен-оол өөрежип турганнар. Люндуп Солун-оол оларның чанынга келгеш, арыннарынче көрүп тура, айтырган:

—Метпигар биле Кушпутур чүнү чугаалажып тур силер?

Режиссёр серт кылынгаш, ыман болган, а драматург караан чивеннедип туруп калган.

* * *

Люндуп Иргитович хой азы инек эъди садып алыр дээш, хоорайның бүгү садыгларын кезээш, тыпаан. Кайда-даа хаван эъди бар. Ол садыгжыдан айтырган:

— Кайда-даа хаван эъди, кандыг кончуг хаванзыг чүвел бо?

Болат-Демир КУДАЙ.

ТЕС-ХЕМДЕН ФОТОРЕПОРТАЖ

Алла Аракчаа — Тес-Хем районда Чүргүй-оол Хомушку атты совхозтун аныяк саанчысы. Чаш-Тал сүт-бараан фермазының мурнакчы саанчыларының бирээзи комсомолчу кыстың ажылгыры, тура-сорукуру эш-өөрүнүп, ажылдап турары коллективинин хүндүткелин чаалап алган. Алла хүнде 380 литр сүттү саап ап турар. Ол — республиканың 3 мунчулар клубунуң кежигүү.

Аныяк саанчының күш-ажылчы чедишкиниерин совхозтун ажыл-ишчилери үнелеп көргеш, ону республиканың малчыннар Наадымына киржири-биле чорутқан.

— Наймысылал Кызылга кээп, республиканың мурнакчы ажылдыг малчыннарының, саанчыларының арге-дуржулгазын дыңнап, оларның чедишкиниерин билип алыры солун-дур. Ол арга-дуржулганы ажылымга ажыглаар дээш кызын ажылдаар мен — деп, ол чугаалаар.

ЧҮРҮКТАРДА: саанчы Алла Аракчаа.

— Хой ажылыга ажылдаа-ла үр апардывыс. Бо үеним дургузунда төрээн совхозувуска хой-хой продукцияны бүдүрүп берип, черле багай диотпейн ажылдан келдивис. Совхозувустун малының баш санын улам өстүрер, оон продуктулуг чоруун бедидер дээш кызын ажылдап чор бис, планныг онаалдаларывысты, хүлээлгелеривисти чылдың-на ажыр күүседип чор бис — деп, Валентина Ловакимовна Дамдып чугаалады.

«О. Шынаа» совхозтун мурнакчы хойжуларының бирээзи Дамдынларның ог-бүлеези (ч у р у к т а) малдың баш санын «өстүрер талазыбиле кызымак ажылдап чоруур. Бо чылын төрүүр 100 баш хойга онаштыр 85 хураган камгалап алыр хүлээлгеени олар 90 баш хураганга чедирген. Ол ышкаш боттарының күжү-биле мал чеми белеткеп алыр хүлээлгезин база ажыр күүседи, 15 тонна сигенни кезип белеткеп алганнар.

Маадыр-оол КАЛЧАННЫҢ фотолары.

Номерден номерге

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Этези № № 156 — 169 «Шында»)

Ынчап кээрде «Сталинник айтырыы» Берияга ынчай-на шиитпирлеттине берген турган ышкажыл. Оон артык чугула, кол чүве — молотовчуларның оон херектериге киришпезин болгаш демги дөрт кижинин идепкейлиг деткимчезин чедип аары турган. Сталинге хомудаттырган кижилерни Берия аажок билдиңг, бодунуң талазынче эдилип аар турган деп. Хрущев демдеглаар чораан.

«Хомудаттырганнарны ынчаар эдедириинин чүдеп артык чедишкининг болгаш Сталинге удур ол сулчаанын болуп турганы болгаш түнелп ёзулуг-ла бадыткап көргүскен. Эн шиитпирлиг минуталарда Сталинниң чанынга оон «эрги гвардиязындан» чаныс-даа кижи чок болган— молотовчулар-даа. «Чүдеп артык идегелдиг дузалакчызы ходел» Поскребышевдаа, камгалакчы генерал Власик-даа, бердинген оглу Василий-даа, хууда эмчизи Виноградов безин чок болган. Сталинниң өлүмүн чүгле Берия бодунуң үш сулчаачизи — Сталинни садыпкан Маленков, Хрущев, Булганин олар-биле каргу, чогуур угаа-углап келген. Кижи торелгетениң теегүүнде каржы-дерзин тиранналар эдэш эвес чораан, ынчалза-даа олар боттарының эрге-чагыргазын балды күжү-биле тудып келгени дег, шуптузу балдыдан өлгеннер» (Москва радиозу. 1964 чылдың июль 19). Тираннар дугайында сестрени «Правда», «Известия» солуннар Хрущеатун чугаалыг парлаап тура, шиитпирлеп, ону ССРЭ-де болгаш Чөөн Европада мун-мун кижилер боттарының кулактары-биле дыңнаннар.

Сталинниң өлгениниң чажыды оон өлүрткен азы өлүрткөзинде эвес, а оон канчаар болганында. Кым өлүрүл —Сталин бе азы Политбюроның бүгү составы бе деп айтырыгның мурнунга келген Политбюро кежигүннери Сталинниң өлүмүн шилип алганнар. Ынчангаш оларның ындыг шилип алышкының шын эвес-тир деп кым-даа буруудадып шыдавас.

Совет күрүнениң тоогүүнде чаран кежигүннериблле чоннуң сонуургалдарының дүжүү бергениниң ындыг-ла хей эвес таварылгаларының бирээзи ол болган.

БЕРИЯНЫҢ ОЛУМУ

Бодунуң үүгедиишкиннерниң истерин чажырып, будан ааштары болгаш бодун өгүрүп бүзүрелдиг бөрымзаны тып аары — канчаар-даа өлүрүкчүнүң чайгаар-ла бодаар чүүл ол. Өлүрткүчүнүң эртем-биле быжыг болган тудум, ол ону аажок бодамчалыг, кажар кылыр. Ынчалза-даа чүгле чүдеп артык эрге-чагырганы холдарында тутқан өлүрүкчүлер эн бүзүренчиг болгу дег агартыр барымдааны тургузуп шыдаарлар. Истерин будал каапкар дээш олар чаа өлүрүүшкүнниерин боттандырарлар: херечилер, күүседикчилер болгаш өлүрткениң чоок кижилери ис чок читкилей бөөр.

Тоогүде чүгле бодунуң дайзынларын эвес, оон хууда эрге-ажыктарыңа херек апарган таварылгаларда эн чоок эштерин база өлүрүп турган чаңгыс борбак тиран Сталин болган. Ынчан ону агартырының барымдаазы оон өлүрген кижилериниң— Менжинскийниң, Куйбышевтиң, Горькийниң, Орджоникидзениң, Кировтуң оон бодунга бүгүдеге билдингир шынчы чоруунуң үндезинге тургустунуп турган. Ынчалза-даа Сталин бо таварылгаларда база изин будап, бүгүнү буузар дээш бар-ла аргаларны ажыглаан. Куйбышевтиң дуймазын (хамаатты даймынның маадыры) болгаш Орджоникидзениң акызын (кырган грузин революционер) база боолап каапкан. Горькийниң чамдык кады ажылдап чораан болгаш чоок кижилери, оларның аразында хууда секретары база боолаттырганнар.

Кировтуң өлгениниң херечилериг-даа, оон күүседикчилериг-даа шуптузун база Сталин чоок кылган. XX съездиге Хрущев ол дугайында мынчаар чугаалаан: «Кировту өлүреринің ёзулуг организакчыларының изин чажырары-биле оларны боолап өлүрген боп чадавас» (СЭКП-ниң XX съездизиниң хаалгыг хураларынга илеткел, арын 19).

Ынчап баарга, шуптузунна, таварышкан-на кижини өлүрүп турган чоор бе деп база болур болгай. Чок, ону аажок хынамчалыг кылып турган болдур ийин. Бижиттинмээн мынаг хоойлу турган: өлүрткен кижи Сталинге чоок болган тудум, ону дескимзир улустарны улам хойну чок кылып турган. Ындыг чорук Сталинниң бодунуң ев-бүлезинге хамааржыр: ол бодунуң чоржулу хоочун большевик Свандиевни боолап өлүрген: ол бодунуң бажаны хоочун чекист комиссар Реденсти база боолап каан; дайын соонда бодунуң оглу Яковтуң кадайындан оон оглун хүнаап алган; бодунуң кадайының кежигүнчи дугайы... — Ленинниң өнүү Аллилуевтиң урулдыг-даа өлүрүкчүнүң чайгаар-ла бодаар чүүл ол. Өлүрткүчүнүң эртем-биле быжыг болган тудум, ол ону аажок бодамчалыг, кажар кылыр. Ынчалза-даа чүгле чүдеп артык эрге-чагырганы холдарында тутқан өлүрүкчүлер эн бүзүренчиг болгу дег агартыр барымдааны тургузуп шыдаарлар. Истерин будал каапкар дээш олар чаа өлүрүүшкүннериг боттандырарлар: херечилер, күүседикчилер болгаш өлүрткениң чоок кижилери ис чок читкилей бөөр.

Тоогүде чүгле бодунуң дайзынларын эвес, оон хууда эрге-ажыктарыңа херек апарган таварылгаларда эн чоок эштерин база өлүрүп турган чаңгыс борбак тиран Сталин болган. Ынчан ону агартырының барымдаазы оон өлүрген кижилериниң— Менжинскийниң, Куйбышевтиң, Горькийниң, Орджоникидзениң, Кировтуң оон бодунга бүгүдеге билдингир шынчы чоруунуң үндезинге тургустунуп турган. Ынчалза-даа Сталин бо таварылгаларда база изин будап, бүгүнү буузар дээш бар-ла аргаларны ажыглаан. Куйбышевтиң дуймазын (хамаатты даймының маадыры) болгаш Орджоникидзениң акызын (кырган грузин революционер) база боолап каапкан. Горькийниң чамдык кады ажылдап чораан болгаш чоок кижилери, оларның аразында хууда секретары база боолаттырганнар.

Кировтуң өлгениниң херечилериг-даа, оон күүседикчилериг-даа шуптузун база Сталин чоок кылган. XX съездиге Хрущев ол дугайында мынчаар чугаалаан: «Кировту өлүреринің ёзулуг организакчыларының изин чажырары-биле оларны боолап өлүрген боп чадавас» (СЭКП-ниң XX съездизиниң хаалгыг хураларынга илеткел, арын 19).

Ынчап баарга, шуптузунна, таварышкан-на кижини өлүрүп турган чоор бе деп база болур болгай. Чок, ону аажок хынамчалыг кылып турган болдур ийин. Бижиттинмээн мынаг хоойлу турган: өлүрткен кижи Сталинге чоок болган тудум, ону дескимзир улустарны улам хойну чок кылып турган. Ындыг чорук Сталинниң бодунуң ев-бүлезинге хамааржыр: ол бодунуң чоржулу хоочун большевик Свандиевни боолап өлүрген: ол бодунуң бажаны хоочун чекист комиссар Реденсти база боолап каан; дайын соонда бодунуң оглу Яковтуң кадайындан оон оглун хүнаап алган; бодунуң кадайының кежигүнчи дугайы... — Ленинниң өнүү Аллилуевтиң урулдарын тудуп хоруудаан. Чүге? Ол дугайында уруу кайгал айтырарга. Сталин ындыда-ла чажыртынчак хиреезинде бо таварылгада ажыы-биле: «Эмин эрттир хойну билир турганнар» — деп харыылаан («Өнүүмге чөөрби чагаа», ар. 182).

Чогум-на шак ындыг «эмин эрттир хей чүве билир» кижилерге удур үүгедиглерин Берия Сталиннин өлгениниң соонда дораан-на эгелээн. Ындыларга Берияның сулчаачилериниң аңгыда дараазында улустар хамааржыр турганнар: 1) эмчилериниң ийи комиссиязы— бирээзи, Сталинни «эмнеп» турганнарыы, өскези — Сталинни «шын эмнеп турган» деп бадыткаанныры; Куйбышевтың дачага Сталиннің камгалакчылары болгаш хөделдери.

Ол комиссияларга киржип турган эмчилериниң хей кезии Сталин олгеп дораан читкилей бергеннер. Сталиннің мага-бодун кезип турган эмчилериниң бирээзи, профессор Русаков «хенертен» өлүп калган. Сталиннің эмээшкининг харыылап турган Кремльдиг Эмнелге-санитар эргелелин дораан дүжүргеп болгаш оон начальниги И. И. Куперинни тудуп хоруудаан. Албан-дужаалының аайы-биле ол ийи комиссияларың ажылын удуртып турган ССРЭ-ниң кадык камгалал министри А. Ф. Третьяковту ажылындан дүжүргеш, тудуп хоруудаан. Куперин база комиссияның кежигүннери турган ийи эмчи-биле кады Воркутаже шолупкен. Оларны чүгле эдээн каш чыл эрткенде агартып, хостааны бодунуң истерин чүгле Берияның чаасканы эвес, а дөрт кижиниң шуптузунуң будал турганын херечилеп турар.

Сталиннің камгалакчылары болгаш хөделдери-биле база-ла колдуунда шак ындыг үүгүлер болгулаан: Сталинни долгандыр чүү болуп турганын олар шуптузу көргеп, херечилер болгандан аңгыда, Берияның «эмчилериниң» Сталинни канчаар эмнеп турганын Василий Сталинге чугаалаан чадавастар болгай.

«Ачам өлген соонда Кунцевода бажыңга кайтамның үүгүлер эгелээн. Бажыңның эзазының өлгениниң ийиги хүнүнде-ле, — хөөржүдүлге безин болбаанда, — Берияның дужаалы-биле оларның шуптузун чыгташ, бүгүде эт-херекселди моон үнүп өөртүр (кайзын-даа аргаларды билиннмес), а оларны шуптузу моон чоруур чөнүлиг өскер деп чарлаан. Чүнү-даа дайын тыппайн, аймаарай бергеш улустар бүгүде эт-херекселдерни, номнарны, аажок-даа, эске-даа үүгүлерни машиналарга чүдүрүп чорудуп-каш, хей кезии ыглажын чыдып калганнар... Он, он беш чылдар дургузунда ак сетиилдиг ажылдап келген кижилерни шудумчуже үндүр шыдадып-кан, баш углаан чедериниче тарадыр сыйыртапкан. Камгалалдан дыка хей офицерлерни оске хоорайларже шилчидипкен. Оларның ийиги ол-ла хүнүнде боттары аттына бергеннер. Кижилер чүү-даа билбээннер, чүү дээш оларны буруудадып турарының аайын тыппаннар». — деп, Аллилуева соонда бодунуң номунга бижээн («Өнүүмге чөөрби чагаа», ар. 21-22) Ачам Берия база-ла Сталин ышкаш ыныгаар харыылап боор турган; олар «эмин эрттир хойну билир турганнар». Чогум-на ынчангаш оларны ырак-ырак хоорайларже оон соонда сожум, херечилер чок черге ууткап каапкан даа дээш тарадыр сыйырыпкан болбайн канчаар.

Алактыг сөөлүнде, ам база бир белүк херечилер бар болгай —Бериялың сулчаачилери: Маленков, Хрущев болгаш Булганин. Кайызындаа боттарының хиреезинде ындыг-ла кончуг шылгарлаңгай эвес кижилер, ынчалза-даа оларның артында аажок улуг күштер турган: Маленковта —күрүне бюрократиязы, Хрущевта —партия аппараты, Булганинде — армия. Оларның-биле олчаны— эрге-чагырганы чөптүү-биле үлежип аар деп. Берия шиитпирлээн хевирлиг.

Берия чүгле полицейжи эвес чораан болдур ийин: политик кижи болур талазыбиле ол бодунуң ол сулчаачилериниң кайызын-даа ораичок ажар турган болгаш Сталиннің өлгени-биле будуп ие-чада тонгем, аңдан эгелеп, чүгле анти-Сталин (Сталинге сыйыскан кижи—ред). эн ол боор, чүртту чедишкининг удуртып баштап болур дээрзин ол кончуг угаан билген. Чыдаар-биле бодунуң безин чүртүп өөлеп ап болгуң, ынчалза-даа ол чыдаларга олурып алгаш, ону удуртып башкарарының бергеи аажок дээзин ол билип турган. Ынчангаш «шуптузунуң чүвени ооскум, чоорту чаварыңдырып, өскертип алыры» — Берияның политиктиг программазы ындыг турган деп бодаар мен.

Ынчалза-даа ындыг аныяс, каржыларын кижи канчаар черле бодундан сыйыскан, ону бодаары белин берге ышкаш сагындырар. Ындыг-даа бол, политикага чүү түрбас дээр!

Чонга ынаандан эвес, Сталинни ооар хөөну чок чоруундан эвес, үүгүлеткен херектери дээш бурузуни шиитпирлеп эвес, а чаа байдалдарда тургустунуп келген политиктиг сорулгалардан болгаш хууда эрге-ажыктары сонгуулдаларында Берия реформалаар дээш шиитпирлээн хевирлер (аштаар, ужуртур болдап алган болбайн канчаар Сталиннің өлгениниң соонда үш чыл эртканда, Хрущевтуң XX съездиге (1956 ч.) эгелээн чугулу Бериялың ам дорааа боттандырып эгелекпеен ол хевирлер.

(Улаштырыр).

Телевидение

Понедельник

ОКТЯБРЬ 14
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Чаа салгал шилип ал тур. 10.05 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 11.10 Мультфильмнер. 11.40 «Хамчык ниити». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.20 Футбол допчуулалы. 12.50 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чүүтларының улустарының притчалары. 12.55 — 13.25 «Менеджерлер школазы».

• • •

15.00 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 15.55 Танцы ансамбли (Дагестан). 16.40 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.40 «Рынок. Шилип алышкын шагы». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 Р. Идрисова биле Г. Фазуллин ырлаар. 19.00 Футбол допчуулалы. 19.30 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.35 Автор телевидениези. 00.25 ТМА. 00.40 Музыкалыг программа. 01.40 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 02.45—03.20 Барымдаалыг фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Итали дыл. 8.45 Орус чугаа. 9.15 «Адам Смиттин акша-керегиниң». 9.55 Орус культура дугайында беседалар. 5-ки дамчыдылга. 10.30 «Аист». Мультфильм. 10.40 А. Сокуров. «Орус алегия». 11.10 Информастыг программа. 11.40 «Сутда музыка». 2-ги дамчыдылга.

ТТ дамчыдылгалары

12.40 Коллаж. 12.45 «Карусель». Уран-чечен телефильм. 14.10 Орус улустуң ырлары. 14.40 «Салгал». Телефильм. 15.10 Мультфильм. 15.30 Уран гимнастика. Делегей чемпионады. 16.30 Чиик атлетика. 17.00 Кыргыс телевидениениң программазы. 18.00 «Черниң хевири» Хой сериялыг артем-тайылбырлыг фильм-ниң баштайгы көргүзүү. 4-кү сериязы. 18.45 Мультфильм. 18.55 Коллаж.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 Тараачыннар айтырыы. «Херек кырыга бир базым». 20.55 Автоөзарыш. 21.40 Хуулар бодал. 21.55 «Аныы чок чүве». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 «Аныы чок чүве» (уланчызы). 00.20 — 01.25 Уран гимнастика. Делегей чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Аныы-ниң дугайында интервью. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

ОКТЯБРЬ 15
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 10.05 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 11.25 Телефильм. 12.00 ТМА. 12.15 «Биржалардан медээлер». 12.30 — 13.05 Цирк. 14.30 «Телемикст». 15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.10 Мультфильм. 16.20 «Лад» ансамбль. 16.35 «Чемпионнар-биле кады». 16.50 «Уругларның музыка клуву». 17.55 Экология допчуулалы. 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Политиктиг диалогтар». 19.30 Поэзия минуталары. 19.35 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.40 «Биржалардан медээлер». 22.55 «Олег». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 00.45 ТМА. 01.00 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 11-ги дамчыдылга. 01.25 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмниң программазын көргүзер. 02.45—03.20 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.15 Делегей рыногунче дүлүгүр. 9.45. А. Вяльцева ырлаар. 10.30 Мультфильм. 10.40 «Аныы чок чүве».

ТТ дамчыдылгалары

12.40 Коллаж. 12.45 «Аңчазы үш оолдуг чораан». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Барымдаалыг фильм. 14.20 Кавказта лермонтовту чөрпеп аян-чорук. 15.00—15.30 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.15 «ТелеЭКО». 17.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

КЫЗЫЛДАН

18.25 Уругларга фильм. 18.50 «Рынокче базымнар». «Биче бүдүрүлгелер болгаш арат ажыл-агыйы». Репортаж. 19.15 «Экивекер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Коргга азар суургазыңдан. 20.50 Барымдаалыг фильм (Финляндия). 21.20 «Уяранчыг орус романс». 21.55 Ретушь чонка. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 Кожер театр. Э. Некрошюстуң «Думчук» деп шинзин көргүзер.

ТТ дамчыдылгалары

00.25—01.30 Баскетбол талазы-биле АКШ-тың чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Концерт. 19.15 — 20.00 «Ыраккы Чөөн чүк». Теледопчулал.

Среда

ОКТЯБРЬ 16

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 «Уругларның музыка клуву». 10.05 «Чемпионнар-биле кады». 10.20 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 12.00 ТМА. 12.15 — 13.50 «Олег». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары.

• • •

15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 16.08 Мультфильм. 16.25 Аян. 17.10 «Пиржа ужудукчузу». 17.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.20 «Блокнот». 18.25 ТМА. 18.40 «Планета». 19.25 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.35 «Чигзиниишкин». «Ажыл чок кижилерге кым дузалаарыл?» 22.50 «Фермер-91». 00.35 ТМА. 00.50 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 12-ги дамчыдылга. 01.10 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 02.45—03.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 Авторлар программалары. 10.10 «Экранда «01» албан». 10.40 Ретушь чонка. 11.40 К-2 көргүзер. 12.25 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.45 Коллаж. 12.50 «Аңчазы үш оолдуг чораан». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.55 Концерт. 14.50—15.10 Телефильмнер.

• • •

17.00 «Аян-чорукчулар клуву». 18.00 Н. Рубцовтуң поэзиязы.

КЫЗЫЛДАН

18.40 Медээлер. 18.45 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.15 Каа-Хемниң староверлериниң дугайында дамчыдылга. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Шажыл, музыка болгаш поэзия. 21.05 «100 хүннер хрониказы». 21.40 Визит карточказы. 22.35 Цыган ырлар. Петр Деметр күүседир. 22.55—00.55 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.40 «Доскаар». Мультфильм. 18.55 Россияның парламент медээчизи. 19.10 — 20.00 Фил Донахьюның программазы.

Четверг

ОКТЯБРЬ 17
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.05 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Авам, ачам баа мен. 12.45 — 12.55 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.10 Мультфильмнер. 16.35 Уруглар ансамбли (Япония). 17.05 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 17.25 Ужуражыышкын. 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 Сонуургактарга. 19.00 «Дипломаттыг эвес беседалар». 19.20 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.50 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.45 «Музыкаже чалаага». 00.45 ТМА. 01.00 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 02.40—03.25 Эстрада вернисажы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 2-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Бурда модел» көргүзүп тур...» 9.45 «Прокофьев дугайында сактыышкын...» 1-ги кезээ. 10.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.40 Футбол. 12.25 Коллаж. 12.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.45 «Алмаатыг курчаг». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Ритмиг гимнастика. 14.20 —15.10 Фильм-концерт.

• • •

16.50 «Бистиң үнүүстү киноофьев дугайында сактыышкын...» 2-ги кезээ. 10.10 Эрудиттерге суда шимчээшкин. 10.40 «Аныы чок чүве». 12.40 Коллаж. 12.45 «Алмаатыг курчаг». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.50 Фильм-балет. 14.15 «Портрет». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 14.45 — 15.25 Концерт.

• • •

16.45 «Калыкшыл». 17.15 Джаз-курьер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.30 «Кижизиңде дугайында 20 минута». 18.50 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Барымдаалыг фильм. 20.50 «Кыдыг-кызыгаар». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 «Аныы чок чүве». 23.00 Медээлер. 23.20 «Аныы чок чүве» (уланчызы). 00.20 — 01.45 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.50 Барымдаалыг фильм. 19.40 Мультфильм. 19.55 — 20.00 Реклама.

Пятница

ОКТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 9.50 «Чоок кижилиг ынаштыл». Уран-чечен телефильм. 11.05 Мультфильмнер. 11.40 «Буруңгу Элладаның танцызы». 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 12.35 — 13.10 В. Леонтьев ырлаар.

• • •

15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 16.15 Мультфильм. 16.35 Валеогрлыг. 17.10 Уругларның музыка клуву. 17.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.20 «Блокнот». 18.25 ТМА. 18.40 «Планета». 19.25 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.35 «Чигзиниишкин». «Ажыл чок кижилерге кым дузалаарыл?» 22.50 «Фермер-91». 00.35 ТМА. 00.50 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 12-ги дамчыдылга. 01.10 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 02.45—03.45 Телефильмниң баштайгы көргүзүү.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.55 Англи дыл. 9.25 «Проблемнер-биле». 10.05 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 12.00 Экология допчуулалы. 12.15 «Музыка клоскузу». 12.45 «Ядылар-биле». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.15 Концерт. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.05 Шулукчу В. Соколов. 17.40 «Чер — бистиң ниити өргүүнүс». 17.45 «Алло, сиңирни дыңнап тур мен». 18.00 «Москва Кремли». 6-гы фильм. 18.20 «Улуг Гилельс» Торуттуңгей хүннеден бээр 75 чылынга. 19.25 «Майя ары» Хей сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 16-гы сериязы. 19.50 «Мудромер». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Мудромер». 2-ги сериязы. 22.45 «Аас-кежиктиг таварылга». 23.45 А. Малининниң балы. 01.30 Мультфильмнер. 02.00 — 03.20 Ачы-дуза көргүзер программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 «Фольклор хевирлери». Билдинмес культуралар. 9.20 Видеофильм. 10.15 «Ревю-Кавказ». 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Камера эрткен үеним шинчилеп тур 14.40 Программага епископ Подольский Виктор болгаш өскелер-даа киржир. 15.10 Арыг хелчүкте бажыл. 16.45 Хоозун күзел. 17.15 Хоглуг программа. 18.00 Футбол. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Политиклис. 21.20 «А» программа. 23.00 Медээлер. 23.20 Ф. Донахьюның программазы. 00.10 — 01.15 Баскетбол.

Суббота

ОКТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Кижилер менээ ырны шаннаан». 7.00 Мультфильмнер. 7.30 Концерт. 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Оркестр ойнаар. 9.10 «Делегей улустарының чогаадылгазы». 9.40 «Билдингир-даа бол, билдинмес». 10.25 Хоглуг программа. 10.55 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 12.00 Экология допчуулалы. 12.15 «Музыка клоскузу». 12.45 «Ядылар-биле». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.15 Концерт. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.05 Шулукчу В. Соколов. 17.40 «Чер — бистиң ниити өргүүнүс». 17.45 «Алло, сиңирни дыңнап тур мен». 18.00 «Москва Кремли». 6-гы фильм. 18.20 «Улуг Гилельс» Торуттуңгей хүннеден бээр 75 чылынга. 19.25 «Майя ары» Хей сериялыг мультфильмниң «Пи» демдек-биле». 1-ги кезээ. 15.05 ТМА. 15.20 «Пи» демдек-биле». 2-ги кезээ. 15.45 «Үнделгиг чок чедишкинге». 16.00 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чүүтларының притчалары. 16.05 «Совет кемнери». Телесөвүрүг. 17.15 Делегей панорамазы. 18.00 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 18.50 Операга увертюра. 19.00 Мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 19.25 «Кижи-амфибия». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «КВН — 91». 23.40 А. Миронова турасхаатқан кежээ. 01.35 «Күскү хат». 02.20 — 03.25 Джаз портреттер.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядканы чыскадынар! 8.15 «Кудумчуда музыка». 8.45 Уругларга программа. 9.50 Кузьма Минин. Салым-чолда сөөлүг сес. 10.20 «Америкадан ынчалыг-биле». 11.05 «Бүгүнгү болгаш чаашкынней бөвин кыр мен». Чуруукчу Е. Новоселов. 11.25 Ыдыктыг болгаш мөнге. 11.45 «Конга үнү». 12.25 Уран-чечен фильм. 14.10 Педагогиканы — бүгүдеге. 15.10 Ужуражыышкын. 16.00 Россияның барымдаалыг экраны. 17.00 Тележурнал. 17.20 Театр телевиденеи. 19.00 Россияның парламент медээчизи. 19.10 Беседалар. 2-ги дамчылыг. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Концерт. 21.20 Барымдаалыг фильм. 21.50 Бонфис. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 «К—2» 00.05 — 01.10 Баскетбол.

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 20

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Спортту — бүгүдеге. 8.20 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 «Ыныкшаанын ажыы-биле чугаалаары». 9.20 «Эртен эртте». 10.05 «Ада-чуртка баараан болуушкун». 11.05 «Эртенги сылыс». 12.05 «Аян-чорукчулар клуву». 13.05 «Кадаеден дамчыдылга». 14.05 «Пи» демдек-биле». 1-ги кезээ. 15.05 ТМА. 15.20 «Пи» демдек-биле». 2-ги кезээ. 15.45 «Үнделгиг чок чедишкинге». 16.00 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чүүтларының притчалары. 16.05 «Совет кемнери». Телесөвүрүг. 17.15

БОДАМЧАЛЫГ БОЛУП КӨРЕЙН

«Эргим хүндүлүг редакция! Силер бүгүдениң амыр-менди-ни айтырбышаан, каш сөстүг чагаам шелип олур мен. Сөөлгү үеде силерниң концерттерини улуу-биле сонуургаар апарган мен. Радио дыңнакчылары боттарының дөргүл-төрөлдериге, өскүктеринге, кады өренип, ажылдап чоруур эш-өрлериге байыр чедиргеш чылыг сөстерин бижээш, кандыг-бир ыры, хөөмейни дамчыдып бээрин дилээн боордур. Бодум хүүмда кижилерни аразында шак ындыг чылыг болгаш чымчак, боттарын хүндүлеп, аажыланып кончуг деткиир болгаш моон соңгаар оон-даа улам сайзыраар болзун деп күзөөр-дир мен.

Ам мээн ыындыг дилээм бар. Үжен ажыг чыл буруңгаар ортумак школаны доскаш, амыдырал аажы-биле өренир улус өренип, ажылдаар кижилер ажылдап чоруй барган бис. Ам кымнын кайда чоруурун тода билбес мен. Дамчыыр дыңнаарымга ары-даа талада, өвүр-даа талада ажылдап, чурттап чоруурлар бар боор чорду. Мен бодум хүүмда дээди эртем-даа чедип ыыдаваан мен: көдөө ажылагын техникумун боралап алгаш, бирде бригадирлеп, бирде үөтчиктеп, мынчаар ажылдап, чурттап келдим. Каш хонук мурнунда чаа келген солун түдүп алгаш, көре каптарымга, чангыс классчым чораан Севилбаа Сарыгларның чуруун бо парлап каан дивес, силер бе? Фамилиязы өскө-даа болза, өөрүшпээнивистен бээр оонда чылдар эрте-даа берген болза, дораан танып каан мен. Алдын-Булак суурда башкылап турар, кодээ Совет депутады, ат-сураглыг кижилерниң бирээзи дээрзин номчааш, дыка амыраан мен. Кырымыраш кынны берген-даа болза, кыссыг ыраның салбаан чорду. Чангыс хемниң суун ижип, чангыс класска кады өренип чорааным Севилбаа Хүрек-ооловна Хертекке оон бешен харлаан хүнүн тавыштыр мээн чалбыжыттыг изиг байырымны чедиргеш. Хендергейниң айлаг-кужу чораан Сат Манчакайның сытыдын салып бээрин диледим».

Шак ындыг чагааны радиоже чорудуткан мен. Суббота хүнүнде радиоприёмникти чаныыга салгаш, мааш-ла өгелээн мен. «Радио дыңнакчыларының чагын бүгүаар тургускан концертти өгелээр-дир бис» деп тыва орус дыл кырынга өр, ыыс ийи кижи чугаалай бээрге, та канчаарым ол ийик, тыныжым дүргедеп келген ышкаш сагындырган. Севилбаа он чеди харлыында оңза кыс турган. Хөөретпес мен — класстың даңгыназы уруг чүве. Бистиң ооларывыс олче чыааалап шаг болган. Кайывысты-даа херекке албаан ийин. Оон салык-чолу Хемчик уну чурттуг Хертек оглу-биле каттышар турганы ол чүве ышкажыл.

Ыры, каргыраа, хөөмей элчип-селчип эртип-ле тур. «Дараазында чагааны Чеан-Хемчик районнуң...» диже-ле, мээн ат, фамилиямны, адресимни бижээним оңар номчуп бадырды-ла өвеспе. Элдеп чүве, эт-кежим шыгып, дерилип келген мен. Сактырыга чалыы, чараш Севилбаа чанымда бо менче улуг характары-биле көрүп алган турган-даа ышкаш. Манчакайның хүүлгаазын сытыды тонуп каарга-даа, ыаймыш дивейн олурган мен. Оолак турган шаам усчок соомда чыдып-даа калган болза, оон дугайында сактыышкын мээ-биле нады чоруур болгаш ындыг турганы ол боор ийин.

Ол концерт эртken соонда, он ажыг хона бергенде, мээ чагаа чедип келген. Дедир адрезин бижиир черде Севилбаа Хертектен деп бижээнин номчаашы, сеткилим дүвүрей берген. Дүвүдалаш-биле алыктаан, суроодээнимден дедир баштандыр тудуп алгаш, номчуп бар чыткан болган мен. Школачы чылдарымда ыыаштыып, бүдүү иштимде бүрганым, сылдызым деп саңап чорааным Севилбаа дараазында одуругларны бичип каан болган: «Экии, Семис-оол! Эрткен суббота эртенинде бажыңымга ашаам-биле чем чиг олургаш, радио дамчыштыр сээн бижээн сөстериңни өгезинден тыңчаңгыр-ге чедир дыңнадывыс. Манчакай акыйның сытыдын кады дыңнадывыс. Магалыг-ла чорду. Бис бичин турувуста ол школа-интернатка кижиндикчи башкы турган ышкажык. Концерт болганда «Дараазында чагааны Чеан-Хемчик районнуң...» диже-ле, мээн ат, фамилиямны, адресимни бижээним оңар номчуп бадырды-ла өвеспе. Элдеп чүве, эт-кежим шыгып, дерилип келген мен. Сактырыга чалыы, чараш Севилбаа чанымда бо менче улуг характары-биле көрүп алган турган-даа ышкаш. Манчакайның хүүлгаазын сытыды тонуп каарга-даа, ыаймыш дивейн олурган мен. Оолак турган шаам усчок соомда чыдып-даа калган болза, оон дугайында сактыышкын мээ-биле нады чоруур болгаш ындыг турганы ол боор ийин.

Ол концерт эртken соонда, он ажыг хона бергенде, мээ чагаа чедип келген. Дедир адрезин бижиир черде Севилбаа Хертектен деп бижээнин номчаашы, сеткилим дүвүрей берген. Дүвүдалаш-биле алыктаан, суроодээнимден дедир баштандыр тудуп алгаш, номчуп бар чыткан болган мен. Школачы чылдарымда ыыаштыып, бүдүү иштимде бүрганым, сылдызым деп саңап чорааным Севилбаа дараазында одуругларны бичип каан болган: «Экии, Семис-оол! Эрткен суббота эртенинде бажыңымга ашаам-биле чем чиг олургаш, радио дамчыштыр сээн бижээн сөстериңни өгезинден тыңчаңгыр-ге чедир дыңнадывыс. Манчакай акыйның сытыдын кады дыңнадывыс. Магалыг-ла чорду. Бис бичин турувуста ол школа-интернатка кижиндикчи башкы турган ышкажык. Концерт болганда сытырлаңнай барбас чорду.

Бодум дугайында хей чүү чугаалаар мен. Семис-оол. Школа соонда башкы институту доосканы мен. Олда чылын бээр бо районче ажылдаар кылдыр чорудукап, ол-ла-дыр. Үр-ле ег-бүле тутпайн чораан мен. Мээ-биле салым-чолум кадысаан солдар эвээш өвес турган чүве. Далдап, оозумнуг четпес-тир дээш, чоогуурче чоокшулаттайн-ла чораан мен. Богда-сүлде, канчаңгаш-ла көөрүмге, хар-нарының талыя берген болган. Мурнунда ышкаш мени кудалап каан турар солдар-даа чок апарган мындыг. Ам канчаар, бодум душтукту хайдынып өгелээн мен. Бир катап суурга Шолбан дээр электрик ool чедип келгеш, кожа квартирага чурттай берген. Бүдүү хайгаарал турарымга, черле шоу-хире. Ынакшылдың дуваан салып алгаш, өскүн турарымга, удавайн «кире» берген. Ам моңу салып өлбес деп шиитпирлеп алган мен. Оон куда дужургеш, чурттай берген бис. Ийи солдуг бис, аддынга дөмейлери кара олар. Шала орай-даа бол, чуртталгамның чечектерим тарып алганым ол. Радиога сээн бижээн чылыг сөстерни дээш улуу-биле четтирдим. Семис-оол. Ынчалза-даа чангыс ындыг арай эпчок чүве болган дивес сен бе: мээн харымны бежен деп-терге, шуут далып кал часкан мен. Арным кызып калганын ашаам бешин эскерип каапкан хире болган. Шолбан-биле өгленир деп турган, харымны кызырыпкан кижи болбаскы мен бе. Кижиң артында ижип олурган шайлыг аяан столга салы тыртып каан:

— Бо сени канчап бешен харлааны-биле деп барды? Мээ билирим-биле алыр болза, чаа дөртен чедилеп турар кижи эвейин: сен бе? — деп бо.

Мен хөөкте шайны аажамга кутказы, бир пакты ишкеш, мынча дидим:

— Радиоже ол чагаа бижип турар Семис-оол шаанда мээзэ чагаа бижип, өгленип алыылы деп хөлчок турган аныгаа боор. Оон чүүдда чедип чадааш, сен ут-канда, мен сагыыганда болгай аан деп чугаалап чарылган чүве. Ынчалгаш оозун сактып, сээ-биле бистиң аравыста ынакшылывысты шенеп, чүден чүү болу бээри чадавас дээш, ынчап чыдары ол ышкажыл.

Ашаам мээн чугаанны дыңнааш, чанымче кожа олурун алгаш:

Саян сыныг туружуңдан
Чайладыптар күүү турбас.
Сарыыг сеңи ашаа менден
Чарып аптар кижи турбас
дээш, хулумзуруп каан...»

Севилбааның чагаазын шиаф иштинче суп каан мен.

Моон соңгаар хөрзөжен улуска байыр чедирерде, бодамчалыг болганы эки боор деп шиитпирлеп алган мен. Севилбаадан өскө үе-черге хөрзөжөгнимнің хар-назыны та чеже апарган чоруур чүве, сөзүн кижи билип альры берге...

Василий МОНГУШ.

Маңаа үргүлчү келир силер бе?

— Ажылым чаныда, ынчаңгаш келир-дир мен...

— Чемгерип турары багай бе? Шынары чогенчиг бе?

— Оны кандыг чем дээрил. Соок хоютку. Быдаа бир болза, дус чок, бирде — ажыг дустуг болур. Котлеттерни хлеб-биле чагдан кылган. Оны чигеш, ийи-үш хондур сарыг хайныр.

— Бээр чүге кээп турар сен ыпчаш?

— Ажылдаар черим чанында. Чаа бажын дужаар деп тур бис.

• • •

Тудуг черн. Эзе-бүрүп бок дээрге баш ашкан: чуурулган туйбу, ыыш-даш, арматура... Бир эжиктен эр кижи үүп келди, тудугжуга черле дөмейлешпес.

— Чаа бажың алган силер бе?

— Ылап-ла ындыг.

— Квартираңар-даа магалыг боор алс?

— Чүже? Аза-ла алзынам. Ханаларын шокар саазын-биле чыпшырбаан. Эжиктер хагдынмас. Соңгалар ажыттынмас. Бодум кылдынар мен ыйнаан.

— Бурулуг болдум, бодуңар кайда ажылдап турар силер?

— Телеательде. Септекчи мастер.

• • •

— Хүндүлүг телекөрүкчүлер, аян-чоруувусту моонбиле доостувус. Херектиң ужурун боттарынар-ла эндевейн тур боор силер. Ужукыдыы чок хаалчак долганыг деп чүве ол эвес деппе.

Ю. БАЗУКЕВИЧ.

Тоолчургу чугаалардан

МӨГЕ КАЛЧАА-САРЫГ ДУГАЙЫНДА

1. САЙГЫН ДАА

Шаг шаанда чаактыга чаргызын алыспаан, чарыныгның адаанга дүжүп көрбөөн Таңды тос кожуунуң мөгези Калчаа-Сарыг дээрзи чурттап чораан.

Бир-ле катап Таңды тос кожуунуң каттышкан улуг чыыжынга ат-сураглыг мөге Калчаа-Сарыг аңаа болган улуг Наадымга шүглүп үнгеш, Таңды-Уланың сыныың кырынга үүп кээрге, күжүр оскен-төрөөн Теш карак четпес делгем хову аңдында хайның чыдар хайым далай дет апарган, көгере берген чыдарын көрүп каан, сеткил-сагыжы серген, олче уттай улам хериг базыпкан.

Канчап-ла ийик, бурунгаар кайганып, хараныр дээш, эскербаанг-ле ол боор, бир-ле чүве будунга кидиккен, чаа-ла кээп дүшкендир эвеспе. Даанмышаан турып келгеш, ылдиккен чүвезин көөрге, улуг-ла кара даг көстүр болган. Хорадаан, кавыырган уу-биле демгини маңнавышаан келгеш, тевен-тээрге, чүге бурунгаар берт ышкаш ужутупкан. Амгы ол даг Тестиң бетинде делгем ховунуң ортузунда кара-ла чаасканн кажара берген турар Сайгын даа (Оңза даг) ол ийин.

2. ТУРАМЫКТАРГА ТУТТУРБААН

Бир-ле күзүн Чедер ховузун таварып, Хем-Белдириче шуудан дажып, харылаа кылып чораан кижи бүрүзү Самагалдайга са эттедип каапкан, ханшылба чаныр кээр апарган. Оон соонда Калчаа-Сарыг мөгени ужурун тып, чүге ындыын тодарадып кээрибиле ынаар чоруткан.

Калчаа-Сарыг мөге өртээлдер дамчып чорааш, ол Чедер ховузунда өртээл оонге кирип келген. Ужур чок-ла бай ег болган. Дер бажында кара торгу тоннуг кайгамчык аныяк эр таакпылап орган. Ынчан суугу чок, чадагай от салыр үе чүве-дир. Дөрде орган эр хаш соруулдуг, каас дамзазын Калчаа-Сарыг менди айтырган соонда, чалбыышталып турар от кыры-биле олче сунган. Калчаа-Сарыг мөге боду таакпы тыртпас-даа болза, өгбелериниң чаңчылын сагып, чалбыыштыг оттан чалданмышаан, «певе-певе» дивишаан, ап чыткыже:

—Кижи таакпы сунарга бедин алгырып, дадаганнан орар чүү мындыг черниң чексээ, сугнуг суксаа сен — диже-ле, дөгде эр Калчаа-Сарыгже удур тура халаан. Калчаа Сарыг соңдаа сөглеп четтирбеңзиде, демгизи хөме-ле келген. Улаштыр эжик ажыттынаала, он шаа күдер кара эрлер кире халчып келгеш, өмеглеп өгелээн.

Чыда өлүр чылан эвес, күжүр Калчаа-Сарыг чүзү боор, чеди өкпези чештүүп, байларга базыдырбас мен дээн утка-биле баштай халып келген эрни чан баштап чаа дужургеш, ийи эгин бажындан алган олчаан эжиктен келгеннерни демгизи-биле ужуртургузур уддай-ла берген. Эжиктен кээп халдаанныр үне маңнашканнар. Калчаа-Сарыг үнер дээн эжикти ажыларга, демгилери эжик кастыында олбо талада узун кажаа ыыштары туткулап алган кагар-согарыга белен кестү каапканнар.

Калчаа-Сарыг бодаңган: эжиктен үнер болза, тоңдаа ооалдыг, моонар-биле моорадыр согарын угаан билгеш, дуган дет ак өгүн дөрүнде ханазының адаандан туткаш, оңу бүдүнге-ле бурунгаар ап октапкаш, үне машкап бар чыда, оруунга удур баглап каан турган шарыны (турсуруп көргүзери ол) доңгайты баскаш, ийи мыйызын ширикче кыыр идип каан, баглап каан аңдынче чоргаар базып чорупкан.

Демгилери ыыаар-ла хулурежир болган.

3. БАЙНЫҢ ДҮЖҮП БЕРГЕНИ

Калчаа-Сарыг мөге ток кээп төрүттүнге-ле, эш-өорүнүп эргекке чангыс ораай тудар удазын-даа-дазының-даа карак ажыттап ап чорбаан кижи чүведир. Ынчалза-даа чангыс частырыгны турталгазында кылган.

Ынчан башкы хар чаа чаган кускээр кыжын чүведир. Калчаа-Сарыгның чадырындан ырак эвеске хем кежип көрүшпес кожазы бай кижи чурттап турган. Ук бай эмдик шүрлеп аътты өөредип, мунцуртур дээш, ниженнээш, чуларлааш, баглаашка баглап каан турган. Эртен туруп көөрге, амдыгы аъды чок болган. Ис кесин көөрге, чаа чаган хар кырында чаңгыс чадаг кижи кылаштап келгеш, баглааш четкен, оон катап чорааш, бо-ла. Бай дедирги изин истей бээрге, Калчаа-Сарыг мөгениң чадырының чаныда шүрлеп аъды бо турган. Бай ону көргеш, арга чадаарда.

— Моон соңгаар эп-найыралдыг чурттаалы, кожам — деп дилээн дижир.

4. ШАРЫ ДӨНМӨӨН ЧАРА ДОЛГААН

Бир-ле катап Моолга удуг Наадым болур дээн Аяа хүрежири-биле мөге Калчаа-Сарыгны аппарганнар. Ырак черге аътка чораанындан човаңзыңган, чайлыңнаң, дыштанып, майгынынга мөге чыдып-тыр. Үйгу аразында оон удуг эргээн кижи долган турар болган. Отту чаштап өөрге, торгу тоннуг, дөрдүм кулуг ол черниң дужүмеди:

— Кайы хире дөгелдиг чүве сен, бо чилиниң сол берем — диже-ле, чедишкен шары доңмаан тутсупкан. Калчаар боор ам. Калчаа-Сарыг ковайып келгеш:

— Кайыдарам, хайыраатты, эдээнгер — деп бараалгаан. Демги Калчаа-Сарыгның күзүн шенеп келгеш, дужүмет торгу тоннуг өскөн чада түдүп берген. Калчаа-Сарыг чүзү боор, шары доңмаан чара долгаш, чилиниң байның торгу тоннуңуң эдээнче силгий тудупкан.

Дужүмет ора:

— Аз, богда, ылап-ла мого кижи-дир сен, улуска-ла моңу чугаалавайн көр — деп дилээш, улустан чаштыны, чаштына өөнге үүгүрүпкен.

Өөлет ЧИНМИТ.

ЭТТИГ ТУРГАКТАРГА

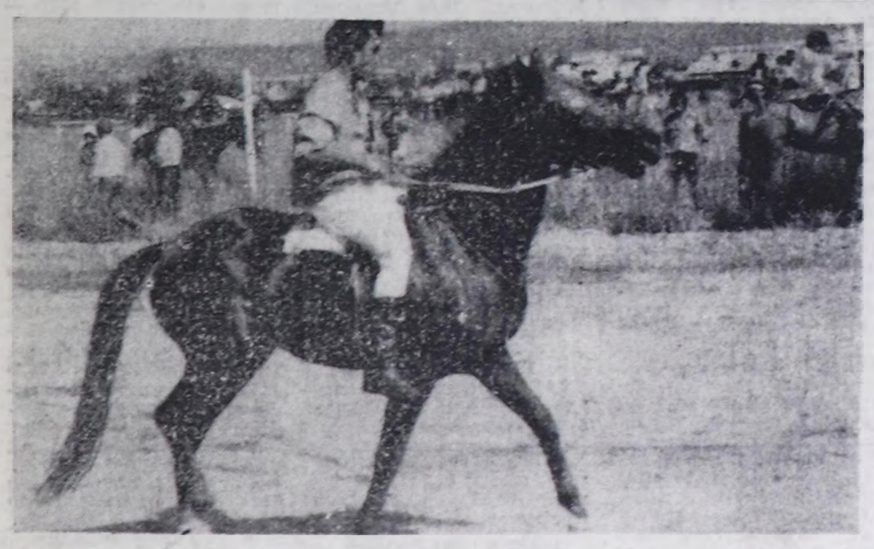

«Челер, маңнаар аът контуг» деп Ондар ОХЕМ ЧИКТИҢ фотоэтюду.

ХОРАН ДУГАЙЫНДА ТИБЕТ ТООЛ

Чер кырынга хоран деп чүве канчап тыптып келгенил? Бо айтырыга хамаарыштыр Тибеттиң эмнелге тайылбырында шажың угланыышкынныг тоол бар: шаанда чырык өртемчейге чүгле бурганнар турган, оон сөөлүнде Хүн, Ай, хүүлгаазын ыяш, кайгамчык чараш аът болган. Черниң кадагалакчызы — чаан болгаш кижилер тыптып келген. Чер кырында бүгү кижилерни болган өскө-даа дириг амытаннарны маңгаа назынныг болдурар хүүлгаазын аржаныыг сава бүрганга турган. Аржаныыг саваны бүргандан хуваан эжелиин дээш хей чыланнарлыг (хоранныг) сарыг дүктүг, оңу хан кызыл араатан маңгыстыы Далай чорудупкан. Чидиг демиселдиң түнелинде демги маңгысты хөнзиг кесиндилер кылдыр үзүткеп каапкан. Оон артынчылары делегейге хоран болу берген.

ДЕЛЕГЕЙДЕ ЭЙ-НЕ ХЕНЗИГ АМЫГАН

Филипиннерниң далай чоогунда ортулуктар эриниң сугларында эмгенок хөнзиг балыктар бар. Оларның ниитти ады — пандака. Ол бичин балыктың узуну 8-12 миллиметр, деңзизи — үчүгле 10 аңыг миллиграмм. Ынчаңгаш ол балыкты делегейде оорганында чустуг эмне бичин амытан деп, бойдуг өтемденнери саңап турар.

ЭМНЕЛГЕГЕ АЖЫГЛААР БААР ДУГАЙЫНДА

Кижиниң баарынга, чурааке парын кезиг эмнежиннерни делегейде амгы үеде хойу-биле кылып, өскө кижи баарын дарыг кижиниң амы-тынын камгалап алыры-биле ажыглап турар. Ынчаарга өскенин кадык баарын тускай эзилдириг-лиг савага кадагалап, шыгжаар хуусаазы — үчүгле 6 шак. Мурнуу Африка Республикада өртемден Хенни Пиенаар болгаш АКШ-тың хамаатызы өртемден эмчи Фред Белзер баарны узун хуусаада кадагалаар чаа эзилдиригни ажылдап кылганнар. Ол эзилдириг 4 градус чылыг турда, ынаар суп каан баар 30 шак дургузуда челбес.

КЫЗЫЛ БОЛГАШ НОГААН ОҢНЕР

Кажан светофорнуң оңу кызыл турда, кудумчу белдириш үчүгле автомашина эвес, харын чадаг кижилер бешин өртип болбас. Ынчаарга АКШ-тың Принстон университединиң башкызы физика профессору Рольф Виленски чоокта чаа кажан светофор кызыл өңнүг турда, кудумчу белдириш бодунуң автомашиназы-биле дедим дүрген халдып өрте берген. Ону полицейжи дежурный тудуп алгаш, тамылбырын алган. Полицейжиге профессор мынча деп чугаалаан: «Физиканың дүрүмүн ёзугаар алырга, каан автомашина кедергей дүрген чорда, кызыл өң оон пассажирниге ногаан кылдыр кестүр, а ногааны — кызыл ышкаш болур».

ЧАА АВТОБУС

Бельгиниң автомобиль фирмазы солун чаа автобусту бүдүргеш. Оон узуну 15 метр, доораазы — 2,6 метр, бедии — 4. Аяа 69 кижи олурар. Автобуста ижер сугнуг улуг савазы, арыгланыр чер, күчүлүг чылыдыгга болгаш чырык системазы, улуг эвес ресторан бар. Автобусту колдуунда туристер ажыглаар.

(ПАРЛАЛГАДАН)

Сут-Хол райкуусекомоуң улус өредилге кижизи, профсоюзчулар райкомуу, Бора-Тайга ортумак школаның коллективи кужаалдыг хөөчүкү, Улус өредилгениң тергини Биче-оол Сарыгханович КУУЛАРНЫҢ

ур аараан мөчүзүн-биле хөлбаштыр оон ег-бүдүзүнге, чоок кижилериге ханы кажыгдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакциянын телефонлары: ● орлакчылары 3-33-91; ● редактор 3-43.34, 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3.34.92; ● орлакчылары 3-45.93; КИЛДИСТЕР: ● политикалы-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-12, 3-34-98; 3.41-23; ● экономика килдистери: улет-пур 3-34-49 3-36.74; кедээ ажылагый 3.41.16; ● социал айтырыглар 3-34-57; ● улус өредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36.82; 3-41-23; чагаа 3.39-03; очулга 3-34.39; 3-34-93; ● корректорлар 3.34.19; ● үлүгүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейи барганда 2.32.75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садылыыр херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографизазы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко [illegible]

Солун неделеде 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.
Заказ № 976.

Чарлаадар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 12

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.20 Концерт. 7.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 7.25 «Бичии ооңуктериниң үжүрлаадары. 1-ги, 2-ги сериялары. 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Эртенги хөглүг программа. 9.15 Чарлаттынмаан аяны. Чорук. 9.45 «Бурда модели» көргүзүү тур...» 10.15 Кадык-шыл. 10.45 «Дириг амытаннар аймаа». 11.30 Фольклор таласы-биле делегей фестивали. 12.30 Мультфильм. 12.45 «Дем каттыжылга» видеоканал. 14.45 ТМА. 15.00 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 15.50 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 17.20 «Москва Кремли». 6-гы фильм. 17.50 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 18.00 Москва баледи доштаа. 18.55 Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 19.40 «Оваанымчалыг, четкерлер-дир» Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Парламент дневники. 21.55 «Төөрүн чуртка мөгейиннер» 23.00 Футбол. 01.00 «Беш кадар». 03.15—04.25 «Театр ангажементи...»

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.30 Телефильм. 8.45 Балеттин өскерткен хевири. 1-ги кезээ. 9.15 «Ыраавыдам, казак». 9.45 Уруглар театларының делегей фестивали. 10.15 Хөглүг программа. 11.05 Мультфильм. 11.15 «Кадар он бир» видеоканал. 13.15 Барымдаалыг фильм. 14.15 «Үндезинниң көөр херек». 14.50 Хүүдө бодал. 15.05 Уран гимнастика. Делегей чемпионалы. 16.45 Арыг хөлчүкте бажың. 18.25 Барымдаалыг фильм. 19.45 Музыка коллекциязы. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удущар, чаштар!». 20.35 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 20.45 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 21.30 Уран-чечен фильм. 23.00 Медээлер. 23.20 Росмузимпорт.

ТТ дамчыдылгалары
00.20—01.50 Телешин.

Кино

ОКТЯБРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «... по прозвищу «Зверь» 9.20, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультпрограмма «Коллаж» 9.00, 12.20, «Вундеркинд» 10.30, «Белый снег России» 13.40, «Смертельные игры» (АКШ) 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Автостоп — Горячая цель» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Затянувшееся лето» 13.00, «Музыкальная фантазия» (2 сериялыг) 14.50, 17.40 шактарда.

ОКТЯБРЬ 13-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «... по прозвищу «Зверь» 9.20, 11.20, 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Мультпрограмма «Коллаж» 9.00, 12.20, «Вундеркинд» 10.30, «Белый снег России» 13.40, «Смертельные игры» (АКШ) 15.40, 17.30, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «15-летний капитан» 11.20, «Автостоп — Горячая цель» (2 сериялыг) 13.20, 16.10, 19.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Оранжевый дождик» 9.00, «Музыкальная фантазия» (2 сериялыг) 10.10, 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

ОКТЯБРЬ 14-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Разделенный мир» (Англия) 10.00, 12.10, 14.20, 16.30, 18.40 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Волшебное наследство» 9.00, 12.20, «Счастливого плавания», 10.40, Кинеклуб «В мире приключений», «Тайна золотого брегета» 14.40, «... по прозвищу «Зверь» 14.30, 18.20, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Нини А» 13.00, 14.50, 16.40, 18.20 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Большая программа», «Горячая цель» (АКШ) «Автостоп» 13.00, 15.50, 18.40 шактарда.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Улус өөредилгезин — бедик деңнелче!

ТӨЛЕВИЛЕЛДИ ЧУГААЛАШКАН

Тыва Республиканың чер-чер Советтериниң даргаларының семинар-чөвүлел хуралы Кызылда болуп эрткен. Анаа районнар, хоорайлар, суурлар, көдээ Советтериниң күүскомнарының даргалары чүс ажыг кижи киришкен.

«Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайын ацаа чугаалажып көрген. Бо талазы-биле илеткелди Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. С. Кажин-оол кылган.

Хуралдың киржикчилери хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр боттарының санал-оналдарын берген.

Бистиң корр.

ШАҢНАЛ — «МОСКВИЧ»

Бай-Тайга районнуң «Мурнакчы» совхозта аренда керээзи-биле ажылдап турар Виктор Алдайның удуртканы звено кежигүннери 135 гектар шолде хөй чылдыг сигенни суттарын остүргеш, оон 372 тонна ыал чемин кылган.

Ол дээрге планда көрүнгенинден хөй. Ынчангаш районга тиилекчи болган. Мал чеминиң белеткелинге шырак ажылдааны дээш Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилели Виктор Алдайны «Москвич» автомобильди ээлчег чок садып алыр кылдыр шаннаан. Звенонуң тракторизи Кек-оол Дамбыл соодукчуну база-да ээлчег чокка садып алыр.

«Мурнакчының» мурнакчы звенозу бо хүннерде савын сарааттаашкынында шалыпкын ажылдап турар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

ЧАА ДҮЖҮТТЕН

Хөй күштү үндүрүп түргаш, өстүрүп алган тараа культураларының болгаш картофельдиң дүжүдүн Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң Баян-Кол трактор-хову бригадазының ажыл-ишчилери чогуур үезинде ажаап алган.

Совхоз бо чылын тараа шанын кылып алган. Мында чаа дүжүттен 65 тонна арбай, 475 тонна кызыл-тас, 81 тонна сула дүшкен. Эки шынарлыг 150 тонна кызыл-тасты күрүнеге ажыл-агый дужааган.

Картофель шыгжаар черде 80 тоннаны урган. Кызылдың садыг организацияларынга 60 ажыг тонна картофельди саткан.

Шаңда дүшкен тарааларны арыглап турар.

Нарын ортумак школазының башкызы Валентина Бадьевна Каваа эртенги шактар-ла школага далаш-даа чок, оожургалдыг келди. Башкы эш-ооруг-биле ол хөлүг-омак мендилежиг чугаалажыр. Богун эртпирер кичээлдери оон сагыжындан ыравас.

Бирги класстың бичин чаштары чырык өрээлде партыларын эзлей бээр. Урок эгелээр...

Валентина Бадьевна мурнунда чылдарда бо школада дооскан. Эртем-билигин бодунуң кызымаа-биле чедип алгаш, школазынга кээп ажылдай берген.

1987-90 өөредилге чылдарында ол Нарын школазының ажылын удуртуп, директорлаан. Бо хүннерде Эрзин районнуң улус депутаты. Хөй-шинтиниң ажылдарын база киржип, чугула айтырыгларны шинтирлеп турар.

ЧУРУКТА: В. Б. Каваа.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнүп эгелеттинген

№ 173 (14673) 1991 чылдың октябрь 16, среда

● Садар өртээ 20 көп.

НОМЧУКЧУЛАРГА...

АЗЫ СОЛУН ЧҮГЕҮНМЕЙН БАРГАНЫЛ?

Ужуру болза бистиң солуннуң дараазында номери вторникте, 1991 чылдың октябрь 15-те, чанчыл өзүгаар үнер турган. Ынчалзажок үнмээн. Оон чылдагаанын солуннуң номчукчуларынга допчузу-биле тайылбырлаары чугула деп кордүвүс. Ол хүн «Шын»-даа, «Тувинская правда»-даа чырыкче үнмээн. А хөй санныг номчукчулар ук солуннарны четтикпейн манап турганы билдингир болгай.

Чонаада-ла, эртен дең бажындан эгелээш, кара дүнеге чедир ажылдаар — өрүүр, парлаар машиналар понедельникте ажылдавазы. Типография ишти шыпшыш-на чүве. Ажылчыннар чогуур шагында келгеш, ажылдаар туруштарынга эвес, а материалдар өрүүр цехтиң булунунга бөкперлежи берген турганнар. Бо канчап барганнары ол? Чүү болганыл? Митинг бе? Ындыг янзылыг айтырыглар дораан-па тургустунуп келир чорду. Аңаа харыы мындыг болган: «Ажылдавас бис, ажыл соксадырывыс бо».

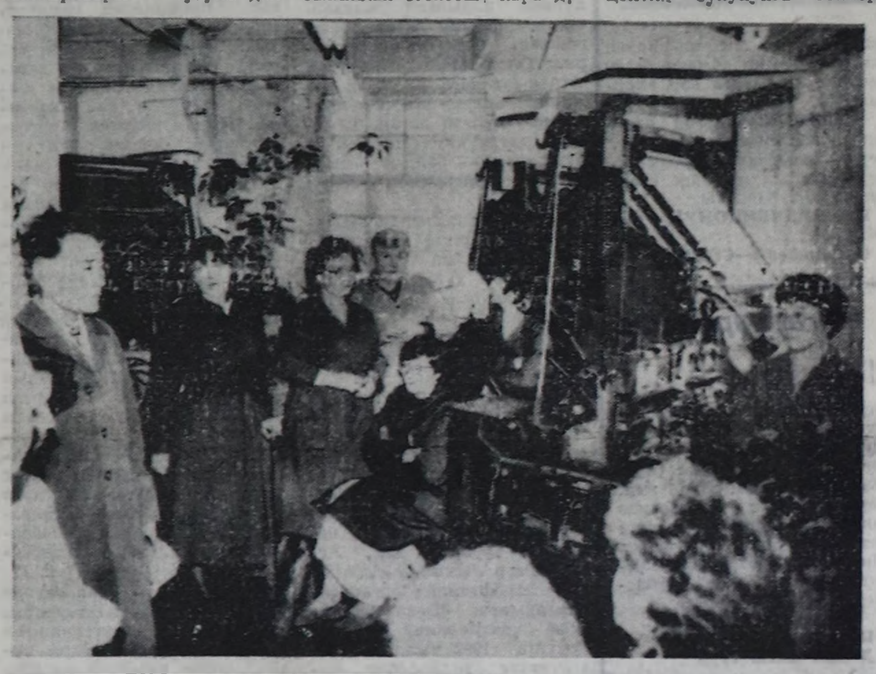

Республика типографиязы — хоорайда эң хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзи. Ооц кылып турар продукциязын билбес кижи-даа ховар. Арта мурнакчы бүдүрүлге деп санадып келди. Өске черлерден аалчылар келирге, оларга сонуургадып көргүзер черлериниң бирээзи турду. Ишти, дашты-даа арыг-силиг, эңме-секселіг турчук. Кижи барыксаар, кириксээр, кылып турар продукциязын көруксээр.

А ам? Оон иштинге кире бээр болзуварза, чаржына бээр силер. Ханалары, дээвириери ирип, карталып, хоорлу берген. Чаъс чаарга, дээвириндеп дамдылаар. Ишти соок. Чылыдылга системазы ажылдавас. Ындыг черге канчап ажылдаарыл? Септелгени шуут чоруппаан. Бир эвес септелгени чогуур үезинде чоруткан болза, бир янзы турар ийик. Чаа тудуп турар типография бажыңына ынчангаш, септелге чоруппаан хевирлиг. Ынанганының бажын ыт чизин деп чүве ол-дур. А ол бажың та кажан-чежен бүдер чүве — билдинмес.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чоокта чаа аңаа ажылчыннар-биле ужуражып чораащ, типографияның ажылынга хамаарыштыр бодунуң бодалдарын, шүгүмчүлелдиг саналдарын берген. Ол саналдар боттанмаан, оон соон дарый тодаргай хемчеглерни Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазы М. М. Сүге-Маадыр, типография директору Е. Р. Когут албаан.

Ынчангаш типографияның ажылчыннары ажылын соксаткан. Олар ажыл шаны тонгүжеге чедир ажылдаваннар. Оларның негелдерлери янзы-бүрү болган. Ажылдаарынга, чурттаарынга, дыштанырынга таарымчалыг байдалларны тургузарын, өрүкчүлериниң ажылын билдилиг организастаарын, хандырылганы экижидерин, чылыдылга системазын доп-дораан ажылдадырын, кышка удур чылыглаашкынны чорударын болгаш өске-даа чүүлдерни олар негээннер.

Эштер Сүге-Маадыр болгаш Когут ажылды үндезини-биле экижидип чорудар дээш огулуг чүүр кылырын ындыг-ла кончуг илередип шыдавааннар. Колдуунда-ла хөй-ле аазаашкыннар болган. Мсоп соңгаар ажыл оскерлир бе? Ону үе көргүзе бээр. Эштер Сүге-Маадыр биле Когуттуң организакчы чоруундан дыка хөй чүве хамааржыр. Ажыл-херек кырынга ол ам-даа козулбейн турардыр.

Борта хамааты турушту эзлээрин ажылчыннардан база олар негээр турган. Ынчалзажок ындыг чүве кайы-даа таладан көзүлбээн. Бир эвес ажылчыннар-биле эп-чөп-биле чугаалашкан болза, олар ажылын үспейн барып болур турган. М. М. Сүге-Маадыр биле Е. Р. Когут аңаа кандыг-даа түннел чедип албайн, кабинеттеринче карак ажыт тарап чоруй барганнар.

Мындыг янзылыг чылдагаан-биле солуннуң бир номера ынчаар үзүлген чүве. Маңаа «Шын» солун редакциязының коллективи буруу чок дээрзин база сагындырып каалы.

ЧУРУКТА: типографияның орулге цехинин ажылчыннарының соок орээлге ажылдап, шыдашпайн электри чылыдылгазының чанында чыннып орары.

Республиканың Дээди Совединде

Тыва Республиканың Дээди Соведи 1991 чылдың октябрь 2-де болгаш 3-те дараазында доктаалдарны хүлээп алган.

«РСФСР-де күрүне болгаш муниципалитет бүдүрүлгелерин хуужудар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузун күүседир сорулга-биле Тыва Республиканың күрүне эт-хөрөнгизин эргелеп башкарар талазы-биле Күрүне комитедин тургускан, ол комитеттиң дугайында Дүрүмнү бадылаан.

«Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүделиниң дугайында» Тыва АССР-ниң Хоойлузунга өскерилгелерни киирерин шинтирлээн.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазының оралакчызынга, Тыва Республиканың күрүне эт-хөрөнгизин эргелеп башкарар талазы-биле Күрүне комитединиң даргазынга эш Яков Васильевич Сарбааны томуйлаан.

«Тыва кобальт» комбинаттың бүдүрүлге ажыл-чорудулгазы соксааны-биле холбаштыр тургустунуп келген айтырыгларны шинтирлээр дугайында саналдарны өөренип көөр база белеткээр ведомстволар аразының комиссиязын үш хонук хуусаада тургузарын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделинге Тыва Республиканың Дээди Соведи 1991 чылдың октябрь 3-те доктаалы-биле дааскан.

Комбинаттың айтырыын өөренип көөр болгаш саналдарын киирер сорулгалыг комиссияның составынга Тыва Республиканың улус депутаттары Г. Ч. Ширшин, Г. Я. Эпп, С. С. Санчай, А. И. Ванжа, Ш. П. Куулар, С. Н. Аракчаа, М. Г. Алексеенко, Ю. К. Губарев, А. А. Каадыр-оол, В. Ф. Хомченко, С. Г. Поляков кирген.

Хоорай хевирлиг Хову-Аксы суурда турар социал-культура болгаш бүдүрүлге ужур-дузалыг черлериниң камгалалын хандырарын Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунга дааскан.

1930-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде үндезин барымдаа чокка шинтиргген кижилерни агартыр талазы-биле комиссияны Тыва Республиканың Дээди Соведи дараазында составтыг кылдыр тургускан:

Бичелдей К. А. — Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы, комиссияның даргазы.

Содунам В. В. — Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиниң Даргазының оралакчызы, комиссия даргазының оралакчызы.

Зотов С. С. — Тыва Республиканың прокурору, комиссия кежигүнү.

Федосеев Ю. Л. — Тыва Республиканың КАК даргазы, комиссия кежигүнү.

Аранчын Ю. Л. — Тыванның дыл, литература болгаш тоогунуң эртем-шинчилел институтунуң директору, комиссия кежигүнү.

Канзай А. К. — башкылар билиг бедидер институттуң директорунуң оралакчызы, комиссия кежигүнү.

Достак-оол М. Б. — «Тураскаал» ниитилелиниң баштаар черинин даргазы, комиссия кежигүнү.

Ондар Н. А. — Тыва Республиканың Дээди Совединиң хоойлужудулга, хоойлудурум болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы, комиссия кежигүнү.

Чадамба В. Ф. — «Шын» солунуң редактору, комиссия кежигүнү.

«Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелдеер дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң дугайында», «Тыва Республиканың Президентизиниң сонгулдаларының дугайында» Хоойлулар төлевилелдерин белеткээрин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга дааскан.

Тыва Республиканың девискээринде кызыгаар зоналарын күш чок болдурарын Тыва Республиканың Дээди Соведи шинтирлээн болгаш ол доктаалды боттандырар талазы-биле эртежок чугула хемчеглерни ап чорударын Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделинге дааскан. Дээди Совединиң ол доктаалы оны хүлээп алган үеден соңгаар күштүг болган.

МАЛЧЫННЫҢ БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Күш-ажылды организастаарының депшилгелиг аргаларынче Бай-Тайга районда «Кызыл-Даг» совхозтуң малчыннары шилчин, аренда керээзи, бот-орулга-чарылга-биле ажылдаарын ажыктыг деп санап турарлар.

Чүге дээрге ажылдың чаа хевириниң сорулгазы болза эвээш чарыгдалды үндүрүп турган, хөй орулганы алыры болур. Оон уламындан азырадыкчы хөөнден уштунары чугула болу берген. Ынчангаш ажыл-агыйның малчыннары совхозтан дилеглер, негелдеер кылырын элээн эвээжеткен. Боттарының бар аргаларын хереглеп турган, кажааларының, чурттарга бажыңнарының септелгезин кылып, сигенни белеткеп ап турарлар.

Оон уламындан совхозтарда кыштаглаашкынга белеткел багай эвес. Амты үеде 19 чурттарга бажыңы, 10 чунар-бажың белен, 12 коланда электри чырыын киирген.

Малчыннар Кара-сол Канчыыр, Билчей Иргит, Сандуу Салчак, Сандыжап Хертек болгаш өскелер-даа кыштаглаашкынга эки белеткенип, боттарының күүгү-биле 20 ажыг тонна сигенни белеткеп алганнар.

Кыштаглаашкынга белеткел ажылдарын чоокку үеде доозар сорулганы кызылдагжылар салган. Малды хүр кыш ажырары келир чылын оон хөй продукцияны алырының магадылалыг тургузарын олар эки билирлер.

(Бистиң корр.).

ЧЕТТИРДИВИС

Чоокта чаа «Шын» солунга шагдаа Мурат Сандыкмааның маадырлыг чоруунуң дугайында кыска чүүл үндү. Мен Мураттың авазының кады төрээн угбаамен. Бистиң оглувус, дуумавыс ындыг берге айылналапка таваржы бээргеаңаа дузалажыр чедип кээн ханын берген эш-ооруңга бистиң төрелдеривис четтирдивис.

Чечекмаа САДИ.

Эрзиниң Мөрен суур.

УТТУНДУРГАН КЫШТАГЛАР

Баштай Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң чамдык кыштагларынга четтивис. Шагаан-Арыг— Кызыл аразының чааглыг оруунуң кедээзинде Хайыракан арт кырында кыштага бардывыс. Ол Андрей Шактар-оолдуң кыштаа деп сураг бар.

Бир бажыңның хериминиң иштинде өг тип каан. Эзлери-даа көзүлбес. Бажың иштинге кирериве-ске, оон соңгазын шилдеп турган ара каапкан. Коданның девискээрин чыдыг чашпан үглээн. Чайладыр ол кавыга кижи чорбааны илдеп.

Хой кажаазының көрженин хоорун каан. Ынчалзадаа дээвириңи дургаар чоруткан хөй соңгаларында чаңгыс-даа шил чок. Ойбак-дыдыы дендии хөй. Сигген кажааларында тудум сигеп-даа дүжүртүнмээн. Одаар хөмүр-дажы, ыт кагар ыяжы-даа чок. Хенертен сооп, хар чаап келзе, тоолга каттыжар чыгыы. Ол совхозтуң малчыннарынкы чылдын-на малдың чаш толун чедир албайн турарының бир чылдагааны ында хире.

Самбала, Салчыңмаа Орустаанныңның кыштаанга келириве-ске база өөн болду. Бир машина чоокта чаа чорааш барган. Улуг демир досказар эккеп чорааан хире. Оозун казанак чанында ойтур охтапкан барган. Чаңгыс малчын ол аар эдилелди шимчедип аар деп бе?

Кыштаглаашкын соонда хол дегбээн кажааның байдалы каракка чаржынчыын номчукчу бодап олур боор. Оода өдээн болуп, оваалап алган болза чүү дээй эртик.

Бир кырлаң кырынга үнүп кээривиске, адаавыста турлаг, адышта дег, көстүп келди. Чоокшулап орувуста ийи эниктиг кыс ыт огланып уткуп алды. Ишти оргазында чыпшына берген. Аштааны илдеп.

Коданның өзи чүүн дүжүргеш, ыдынга кадартып каан хевирлиг. Та каш хонган. Сөөлүнде дыцнаарывыска бо чылын ол кыштага Андрей Шактар-оолдуң коданы турар хире болду.

Малчыннарга дужар дээш Баян-Кол ховузунга келириве-ске тарымал теректер аразында ийи өг тур. Оларның өзлери кайызы-даа аныяк кижилер болду.

— Силерниң кирген баштайгы кыштаанарга бистер баар боор бис. Дузалакчы кадарчым чеде бергени олдур—деп. Анатолий Доржу тайылбырлады.

— Черле кыштаам Ханы-Чоога деп черде чүве. Бо чылын Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз уш чарылган. Ам кыштаг чок артыы — деп, өске малчын чугаалады.

Малчыннарның күзээнге чугаа элээн узай берди. Чоокка чедир-ле чаңгыс совхозту удуртуп, чаңгыс конторага ажылдап, суг акпас турган «Арыг-Бажы» совхозтуң директору Эрес-оол Доңгакович Серен база Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң директору Маадыр-оол Седенович Доңгак аразында маргышкаш туруп берген. Оон түннелинде Ханы-Чоогада шээр мал турар чаңгыс кыштагны безин үлежип чадашкан.

«Чааты» совхозтуң Чыланныгда Шактак-оол Кызыл-оолдуң кыштаа бүдүн-бүрүн тур. Малчын ында шагда-ла ажыр келген. Соңга, хаалгаларын септеп, ам хөй кажаазының дээвирин чылыглаар деп турар.

— Чайын турлаавысты доктаамал хайгаарап турар улус бис. Тарып алган картошковые безин сыгта хеөөр түр—деп, өгнүң хереөжен өзи чугаалады.

Арт аксында Сергей, Лариса Ажылар бажың-балгадын, кажаа-хораазын септээн чай чок турлар. Чунар-бажыңныг, суг изидер даш кажаалыг. Ниитизи-биле чогумчалыг деп болур байдалдыг. Ынчалзадаа чадагай кажаазының шиферин, мал суггарар демир коошпазын оорлаткан улус болду. Малчын чайын кажаазын тегерип келирге, ол чүүлдерни чүүк машиналыг келгеш. Шагаан-Арыг уунче чүдүрүп алгаш чоруткан болган. Ону сураглаар чай чок болганы-биле анаа-ла хомудап арткан.

— Чааты унунда Марта Модгул-ооловна Бичес-оолдуң турлаанга кээривиске база-ла септелге кылган турлар. Марта-даа, оон авазы Балым Доңгаковна-даа сеткил-сагыжы саарыыктал-ган, дүвүрээн улус болду.

Иешкилер малчыннап эгелээ-ле чаа-ла чөтүк чыл чедип чоруур. Марта боду зоотехник эртемниг. Авазы—пенсионер. Улуг кадарчы-биле кады дуңмалары оолдар ниитинин малын малдаан. Аныяктар чаа үениң тыныжын билип, боттарының изиг күзелин илередип, чаа тургустунган совхозунга хеңзиг-даа болгулуг-хуузун кадар дээш, берге болгаш харыысалалыг ажыл— малчыннап турарлары бо.

Чайлагже үнерде бажыңын, малының кажаазын ыяк кылдыр септээш, өдээн бөлүп, көрженин хоорганда-даа. Иешкилер сеткил-сагыжы сергек. Хендергенин Кара-Суг деп черге малын семирткеш, чедип кээрге, кыштаан үрегдеп каапкан болган.

— Кижиниң ындыг улуг күш үндүрүп турган септеп, белеткеп каан оран-саваын чүдередип каарга, чүгле ыглаңчыг эвес, хараан-даа килец-кылыг келир чорду — деп. Балым Доңгаковна шынын сөгледи.

Хөөкүй иешкилерниң чурттан орар бажыңының печкезин үрегдеп, электри дамыдар проводтарын чүве арттырбайн сө соп алгаан. Хой кажаазының иштин сан-даа чок. Инектер чайлаан, малгаш майлыг ажыл турар. Чаш хураганнар клеткаларын уй базыт каапкан. Он тонна ажыг едекти саза баскан. Иштин чингис-биле чылыглаан ийи каът хаалгаларны орузунда чара тыртып, сандан үндүрген. Ол бүгү материалдыг когаралды амты үеним өртек-унеп-биле сонаар болзе, чаңгыс мурубуне чыпас, а кижилерге, оон өзлериге кайы хире моральдыг согуг чедирген-дир?

Суурга келгеш дыцнаарызыска ол кыштага Кара-сол Дажыкпанның кадарганы сувай инээ чедип хонган болду. Суур чурттакчыларының хуу ижемнеп кадарган Адас-оол Чвтпал-оол баштаан кижилер шуут чайлаткан болду.

Моон алгаш өөрге, «Чааты» совхозта байдал хайраканчылардан дээредеп-ти хүнүп чугула айтырыг деп үнелеп, малчыннарга материалдыг болгаш моральдыг деткимчени көргүзери чугула апарган. Үеш негелдери ындыг.

Николай ДОРЖУ.

Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң малчыны.

Кижик-оол ЧӨРЕВЕ.

«Улуг-Хем» солунуң корреспондентизи.

Кыш келди-ле, малчын

— Кыштаглаашкынга бергедээр-ле боор бис. Хой бүрүзүнден хураган алырының кандыг-даа барымдаазы чок. Арган кошкарлар салган. Дыцнаарывыска февраль-март айларда оолдаар дишти — деп, малчыннар дыннатты.

Хойларның чайгы семиртилгези ксшкак, мал кажааларын баш удур белеткеп албаан. Баян-Колдуң малчыннарының байдалы дыка берге. Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң удуртукчулары дүмен хөлөлбес болза, эрткен кыштың частырыларындан чайлаанга дөрзин үстүнде каш чижек көргүзүп турар.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунда

ХООЙЛУ-ДУРУМНУ ӨӨРЕНИР, ПРОПАГАНДАЛААР

Хоойлу-дурумну пропагандалаарын болгаш ону өөредирин улам ынай сайыртайгыдар талазы-биле хемчеглерни Президиумга чугаалажын көргеш, доктаал хүлээп алган. Бо чылдың январь 9-та Президиумуң үндүргени «Эргехоойлу билиглериниң чаңгыс ай хүнүнүң дутайында» доктаал четпес күүсеттинин ында демдеглээн. Хоойлу-дурум камгалаар органнарның удуртукчулары бүгү деннелдериниң улус депутаттарынга, Совет болгаш ажыл-агый органнарының удуртукчу ажылдакчыларынга, улус ажыл-агыйының специалистеринге база хөй-ниити организацияларының, улус депутаттарының Советтериниң удуртукчуларынга хоойлу-дурумну өөредириңче чогуур кичээлгейни угланзырбаан.

Күш-ажылчы коллективтер эрге-хоойлу талазы-биле билиглерниң, медээлиг-ыдыктарының четпезинден кереалыг хүлээлгелерни күүседириниң, материалдыг курлавырларны чөп ажыглаарының, оор, самчыгдалдарны болгаш ажыл-агыйжы эвес чоруктарны болдурбазының айтырыгларын шиитпирлээринге, кем-херек үүлгедир чорук-биле демиселге кошпак киржип турарын демдеглээн.

Улус депутаттарының район Советтериниң күүскомнары хоойлулар хажыдар чүүлдерни болганчок болдура бээр. Оларның чамдыктарында чер участоктарын үзүп бөрде азы хураарда, оларга берген эргелерни эрттир ажыглаар, бүдүүлгелериниң болгаш совхозтарның хүн бүрү ажылагыйын холгаарлаар, хамаатыларның хоойлу өзугаар эргелерин болгаш эрге-ажыктарын хажыдар таварылгалар бар болуп турар. Массалыг информация чепсектериниң удуртукчулары юристериниң парлаткан, дыннаткан түүлдериниң шынарыңче кичээлгейни четпес салып турар деп доктаалда база айытканы.

Тыва Республиканың Юстиция министерствозунуң чаныңга эрге-хоойлу пропагандалаарының база эрге-хоойлуну өөредириниң талазы-биле координация-дүүштүүрүлге чөвүлелиниң турганы деп шиитпирин Президиум хүлээп алган, оон даргазы юстиция министри Ю. Т. Стал-оол болган. Ол чөвүлелдиң дутайында дурумну бадылаан.

Доктаалда бо ажылды эмижидер талазы-биле хемчегларни киргеп, чижээ, улус депутаттарының район, хоорай Советтери хоойлу-дурум өөредилгезин «Билиг» ниитилелиниң республика организациязының баштаар чери-биле кераа үнелезиниңе тускай темалыг план өзугаар чорудар, ындыг планнарны тургузар база лекторлар, юристерин белеткээр талазы-биле хемчеглер көрдүнген, эрге-хоойлуну солуннар, радио, телевидение дамчыштыр пропагандалаарын, өөредирин эмижидер.

Координация-дүүштүүрүлге чөвүлелиниң дутайында дурумде ук чөвүлел ведомстволар аразының хөй-ниити органы болуп турарын демдеглээн. Чөвүлел күүрүне органнарының болгаш хөй-ниити организацияларының, районнарда, хоорайларда ындыг чөвүлелдериниң хоойлу-дурум пропагандалаар база оны улуска өөредир талазы-биле ажылын башкарар хүлээлгелиг.

ӨГ-БҮЛЕНИҢ ЧЕДИИШКИНИ

Чөөн-Хемчик районда «Чыраа-Бажы» совхозтуң хойжулары Достай биле Бичии-Уруг Додуйлар 1991 чылда хойжуларының аразында чарлаан чарышка тиилекчи болуп, мурнунче кымны-даа киирбээн. 31 чыл малчыннап келген дуржулгалыг хойжулар бо чылын чүс хойга онавштыр 91 хураганны, бир баштан 2 кг дүктү кыргып, дужаагаан.

Ажылының бир чедиишкининиң кол үндезини хойнуң тарып боозадылгазын чорудары болур. Бо мурнакчы малчыннар 300 хоюнун тарып боозадылгазын август айда чоруткан. Олар январь айда солдаар. Хойнуң солдаашкының канчаар чорутканын Бичии-Уруг Бичес-оловнадан айтыраарыга, мындыг тайылбырны берди:

— Хой солдаашкының ыска хуусаа иштинде чорудары таарымчалыг. Бир дүн-хүүнде 18-20 хой солдаар болза ажырбас. Оларны ажаары берге. Ынчалза-даа хамык ужур сакманчылардан хамаржыр. Оларны-биле бир демниг ажылдаар, эп-наймрал—кол чүве ол. Кадарчы кижи сакманчыларже чая каапкаш олурып болбас. Оларның ажылынче кичээнгей салыр, өөредир, арга-сүмени кадары чүгула.

— Тарып боозадылга үеэинде чемгерилгезин, кададын канчаар чорудары таарымчалыгыл? — деп айтыдывыс.

— Аргалыг болза боозадылга хүниеринде сиген, сула бээри чүгүла. Ынчалза-даа ол күүсеттинмейн турар.

Хойну үргүлчү тараа хоорзуиунга кадарары таарымчалыг эвес.

Достай Чамырыковичиниң чайлаа Аныяк-Чыргакыда. Бо чайын аная оът-сиген эки үнген. Ол чай дургузүүнде үш одарны солуп көшкен. Бедик көргүүзүлүг болур диаинде, кышка хынамчалыг белеткенир дээрзин Достай биле Бичии-Уруг Додуйлар кончуг эки билирлер. Олар боттарының күжү-биле 13 тонна сигепни, 5 тонна көк-суланы белеткээш, Чыраа-Бажы суурнуң чөөн талазында Тывылбас деп черде кыштаанда сөөртүп чедиргеш, шыгыны кадагалалда тургускан.

Мурнакчы малчыннар чазын кыштааның кол-кол септелгезин кылбышаан, 15 тонна өдекти бөлгеш, чаашкын дүшпес черде курлап салган. Үүрмек септелгелерни олар кыштаанга чедип келгеш кылып алырлар.

Амгы үеде олар Чүрек-Тейниң Белик-Шатта күзээнде хоюн бир хүн хоорзунче, дараазында хүнде күр одарлыг черлерже кадарып, малы улам-на семис болзун дээр күзелдиглер.

— Достай биле Бичии-Уруг Додуйлар ажылынга кандыг-бир чаа үүлүү ажыглап, чогаадыкчы өзубиле ажылдап чоруурлар. Кыжын хой оолдап турар үеде хой кажаазының иштинге чинге терек будуктарын салып берип келгеннер. Ону хойлар-даа, оътка кире берген хураганнар-даа карттап, хемирип чиирге кончуг ажыктыг. Малга ижии аарыглары тывылбас. Хураганнар дүрген маңдыыр. Мал кыштаан хүрменди ажар. Ону Додуйлар ажылының практиказындан көрген улус— деп, бригадир Мира Ховалыг чугаалап турар.

Бичии-Уруг чайын Кызылга болуп эрткен Наадымга киришкеш, еске эшеөрүүден арга-сүмени айтырып, бодунуң дуржулгазын оларга чугаалап берип турган.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң ажыл-ишчилериниң маёвка байырлалынга тиилекчи деп санаткаш хеп чүүр, республика Наадымынга сүт тыртар машина, радиоприёмник-биле шаннаткан. Келир чылын Достай биле Бичии-Уруг Додуйлар төрүүр хой санындан хураганны алыр, дүк планын ажыр күүседир сорулганы мурнуунга салып алганнар.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

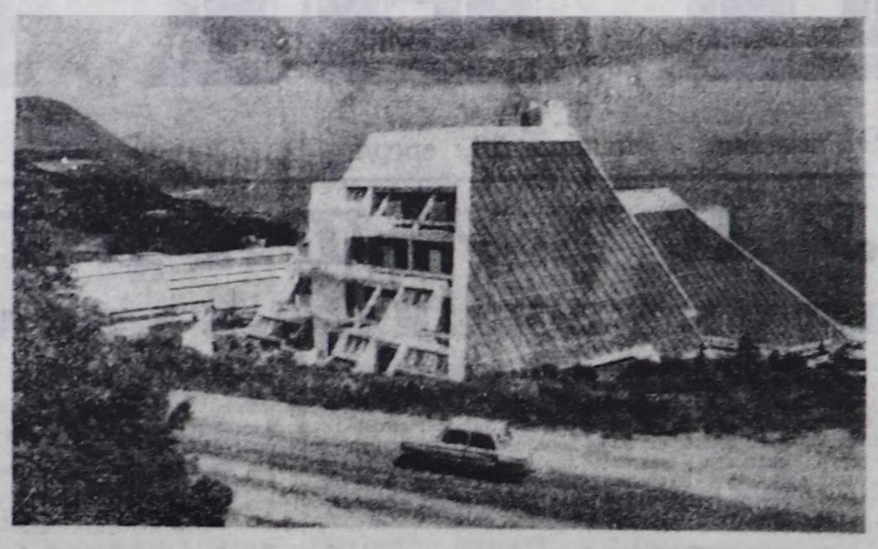

УКРАИН ССР. Москваның Г. М. Кржижановский аттыг энергетика институдунуң энергия алырының нептеревэзин үнер дестерин ажыглаар талазы-биле Крымда шенелде станциязының ажылдакчылары ол үнер дестерин улус ажылагыйынга ажыглаарының методиказын база технологияларын белеткеп турар.

Чижээ, тус чернин «Утес» деп санаторийи технологтуг хереглелдерге 55-60 градус чедир чылыдып каан 30 кубометр сугну станциядан ап турар. Хүн чылыы-биле изидер котелга сугну чылыдып эгелээн. Хүн концентраттарының дузазы-биле оттуг-шил дамчыштыр 4 муң градус чедир иеигни ап болур. Ындыг изигнин дузазы-биле эки шыныглыг кылдыр демир аймаан безин эвилдирер арга бар апаргаан.

ЧУРУКТА: энергия алырының нептеревэзин үнер дестерин ажыглаар талазы-биле Крымның шенелде станциязының бажыңы.

К. ДУДЧЕНКОНУҢ фотозу.

(Укринформ—СЭТА).

Профэвилел амыдыралы

КОЛЛЕКТИВТИГ КЕРЭЭ–КОЛ ЧҮҮЛ

Хүн бүрү ажыглап турарывыс хлеб-булочка ыылгларындан эгелээш, совхозтарывыстың, колхозтарывыстың хову-шөлдериндеп көөп турар ногааларга чедир бүгү продуктуларны көдээ ишчилер бүдүрүп үндүрүп турары билдингир. Ынчангаш көдээ ишчилерниң амыдыралын улам эжижидер талазы-биле хемчеглер-даа ажылдап ыылдыып турарын билир бис. А чүгле четпес чүве чүл дээрге, ол хемчеглериң хүлээп алдыган доктаалшиитпирлериниң четпес азы кошкак күүсеттинин турары. Ол дутайын чеже-даа хурал-суглаага чугаалашкан, чеже-даа шиитпирлерни хүлээп алган, чеже-даа удуртукчуларга хемчег хүлээткен — байдал шоолуг-ла өскерилбээн болуп турар.

— Мал ажылында ажылдап турарларың материалдыг байдалын эжижидер хемчеглер дутайында Тыва Республиканың болгаш профэвилелдериниң Тыва республика чөвүлелиниң 1989 чылдың декабрьда кады хүлээп алганы 191 дуваар доктаалының күүселдезини чедип ап шыдаваан бис. А чамдык малчыннарның амыдырап-чурттап чоруурунда өскерилген азы чаартынган чүве көзүлбестир. А харын-даа чамдык бергедээшкиннер улам немежип турар — деп, Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организацияларының Тыва республика чөвүлелиниң III пленумунга 1992 чылда коллективтиг керээлерни чарарынга АУК-түң профэвилел организацияларының сорулгаларының дутайында илеткелинге ол ресчөвүлелдиг секретары Д. С. Оюн демдеглээн. Ол ышкаш ниити республиканың көдээ ажыл-агыйында байдалдың дутайын пленумнуң киржикчилеринге ол чугаалаан. Ында кижиниң сетил-сагыжын өөртүр хире чүве чок деп дидими-биле чугаалап болур. Чижээлээргe, бо чылдың тос айларында республиканың колхозтары болгаш совхозтары эзт, сүт болгаш чуурга бүдүрерин эрткен чылдың ол үеэниге деңнээргe, сүттү 13, эзтти 16, чуурганы 13 хуулларга эвэжеткен-дир. А ол продуктуларны күрүнеге садарын арткен чылдыңдан: эзтти 2,1 муң тоннага, сүттү 4,2 муң тоннага, дагаа чуургаларын 12,4 миллион борбанка эвэжеткен. Мал чемин белеткеп алырының көргүзүүнде база-ла чедир кылдынмаан ажылдар хөй. А шалын айтырының дутайында чүү чугаалап болурул? Пленумга санал берген эштерим бодап турары-биле алырга, эн эвэзэш шалыныглар — мал ажылының ажылдакчылары болуп турар—айда оларның ортумак шалыны 160-180 рубль. А амгы улуг өртектериниң үеэниде 500-600 рубль шалыг безин амыдыралга чедишпейн турар болгай.

Профэвилел райкомнарның, профэвилел комитеттериниң даргаларының шалыны дыка куду болуп турар. Оларны өстүрер дутайында чугаа анаа-ла саазын кырында, сес кырында артнан дээрзин пленумга санал берген дыка хөй эштер чугаалаанар. «Бөдүүн ажылда ажылдап турар кадайымның шалыны мөөн, профэвилел райкомунуң даргазының, шалыкыдан 3 катап хөй болду» — деп, бир эштиң баштактанган чугаалында, шынап-ла, ужур бар. Чурттуг политиктиг болгаш ниитилел амыдылында өскерлиишкинниер хөй. А чамдык удуртукчуларның өскээртен киржилге чокка чаасаан удуртур мен деп бодап чораан күзели боттанып турар хире. Ынчангаш ындыг удуртукчуларны хай дээр үе келген дээрзин илеткелчи-даа, пленумга санал берген эштер-даа чугаалаанар.

Кол чүүл — коллективтиг керээде айттыынган. Оон бүрүн күүсеттинген турарын чедип алыры чугула. Ону амыдыралга боттандырары-биле чыл төнчүзүнге чедир манап олурбайн, 1992 чылдың коллективтиг керээзиниң төлевилелин чогаадып кылыр өрек дээрзин пленумуну киржикчилерге саналдарынга чугаалаанар.

Агроүлетпүр ажылдакчыларының профэвилел организацияларының Тыва республика чөвүлелиниң даргаазынга альтернативтиг байдалга эрткен сонгулдаага чажыт бадылаашкының түнелинде профэвилелдерниң Тыва Республика чөвүлелиниң консультантызы Өнер-оол Сам-олович Кара-Сал сонгуткан.

Районнарда ажыл-агыйлар аразының урулгарлың ыштанарыг лагерьлериниң байдалдарын өөренип көөру-биле тускай комиссияны анаа тургускан.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң парлалга төвүнүң удуртукчузу.

«ШЫН»– «ЭЙЛИГ-ХЕМДЕ»

Республиканың ниитилел-политиктиг «Шын» солунунуң болук ажылдакчылары Улуг-Хем районда «Эйлиг-Хем» совхозка чедип, ужуражылганы эрттирген. Анаа редакциниң харыысалгалыг ажылдакчылары, киллистер эргелекчилери болгаш өске-даа ажылдакчылар чеде бергеш, ук суурнуң чонунуң бөгүнгү амыдыралы, ажыл-ижи-биле танышкан.

«Шын» солунунуң редактору, Тыва Республиканың улус депутаты Владимир Чаламба чыларын чеңгаче чүве чугаалаан. Республиканың ажыл-агыйының бүгү адырлары, соң иштинде парлалга органнары рынок харылааларынче шилчип турар бо үеде редакция коллективиниң база парлалганың ниити байдалының дутайында чыылганнарга ол толдартайы биле таныштырган.

Чаа үеде, азы келир чылын солунунуң үндүрүлгезинге, номчукчу бүрүзүнге оон чедирилгезиниң болгаш үүнүп турар материалдарның утка-шынарынга хамаарыштыр келген аалчылар биле чыылган чонунуң аразынга ажык чугаа бо удаада хилис эртпээн дээрзи чугаажок. Чон аразынче кирип, кижилерни сеткил-хөөнүн билип, оларбиле ыжыг харылаа тутпаан шаанда, солунунуң шынары база номчукчуларга медээлерниң, биилер чүүлдериниң чедингир болуруи боттандырары белен эвес дээрзин ужуражылганың киржикчилери демдеглеп турган. Бо талазы-биле Тыва Республиканың улус депутады Кек-оол Дакыр-оол, башкы Валерий Ондар, совхоз директору Тамара Чечек-оол болган өскелер-даа боттарының саналдарынга айтын турганнар.

«Шын» солун редакциязының коллективи-биле «Эйлиг-Хем» совхозтуң аразынга доктаамал ыжыг харылааны тудар сорулга-биле ийи тала тускай дуржулганы ылып, кераанын чаргап.

Ужуражылга-кежээ и и н түнелинде «Солуучу» агитбригаданың концертин айлиг-хемчилер көрген.

«Шынның» редакция коллективи-биле алчеглиг ужуражылгалар Эрзин болгаш Тес-Хем районнарын чурттакчылыг суурларынга чоокку үеде артер.

(Бистиң корр.).

КАРАЖАДАН КАНЧАП УШТУНАРЫЛ?

Ажыы-биле чугаалаарга, чурттуг хүн бүрүде баксырап кел чыдар экономиказы көдээ ажыл-агыйны сандарадып, чонуң хөй кезиин ядыы-түреңги байдалче ыыдап келди. Бир-таа ындыг болганда, мөөн саналым ыыдыр. Күрүнеге боттут орулга чок совхозтарның малын болгаш техниказын ол ажыл-агыйларның ажылчыннарынга тус-тус эдуваал бээр. Чижээ, эш Оюн, сиилерге 300 шээр малды хүлээдип берип тур бис. Одар-белчиринер ол, сиген кезер шелүвер бо. Кыштаар кыштаанар Дыттыг-Үзүкте, машина-техникаар бо-дур дээр болза, ол бүгүнү хүлээп ап турар малчын кижи оон кажаннда ойталавас деп бодаар мен.

Ол бүгүнү керээ өзугаар чарып, ийи тала дүгүрүшкаш, малдан алыр эзт, сүт, дүк, кеш болгаш өске-даа продукциларны күрүнеге салып турарын даандырын каар болза, ол харын ажылгалу, төрел-дөргүлү-биле демнежип алгаш, ажылын шуудадып чоруй баарынга бүзүрээр мен.

Херек кырында бистер шуптувус көрүп чор ышкажыл бис, колхоз, совхозтарывыстың амгы байдалын аан. Чылдан чылче күрүнеже оларның киирип турар орулгазы чок боор-дур. Харын-даа күрүне мурнунга улам-на ереленип бар чыдыр ышкажыл.

Совхозтарның шээр-даа, бода-даа малын шак мынчаар малчыннарын күзээн хижилерге үлеп бергеш, он шаа өрегени бир арбан кылып каар болза, черле ажырбас. Оларны удуртуруңга чаңгыс бригадир четчир. Өскээр чугаалаарга, ол кижи арбан даргазы болур-дур. Малчыннарның материалдыг хандырылгазын, оларга көргүзер моральдыг деткимчени ол көөр, хайгаараар ужурлут.

Ажылды мынчаар эде организаст, башкарар болза, бир эки түнел үнүп болур ышкаш-тыр. Ынчан чонувусту эзт, саржаг, сүт дээн ышкаш чем аймаа-биле четчир кылдыр хандырып шыдаптар бис. Ону бүдүрери көөдээн тудум оларның өртөө чоорту кудулай берип болур.

Ам садыгларда чүү-даа чок болгай. Өртектер кайы хире өскенин билир бис. Ажыт-чажыт чок чижеп садыглаашкын көвдээндир. Оон кадында бистин акшавистың үнези дыка кудулаан болгай. Байдал шак мынчаар бергелеп көөрге, чамдык саарында ылып билбес райкүүскомнар, көдээ Советтер удуртукчуларына кулаан кумнаан, караан хапташ олурупкан. Бо-да бүгүнү ынчаар бодап келгеш, үстүнде саналдарны киирип турар чылдагаанын ол.

Федор ТАУ.

Тес-Хем район.
Самагалдай суур.

35 ЧЫЛ ЭРТИ

Үшүн беш чыл бурунгаар ынчан Чөөн Европаның чыдыы чуртларына болуп турган болуушкуннар дутайында сактыышкынар караамда дег постун келир. Чүге дизе ол үеде аная бодун база киржип турганымны өөредикседи. Ынчангаш төөгүүнүн дүрүг херечизи кижи болганымда, амгы демократтыг шинчээшкиннерниң шиитпирлиг базыныкарымы үеэнде ол болуушкуннарга хамаарыштыр чүү бодап турарымның дутайында номчукчуларга кыннаны-биле данчыдары артык эвес боор деп бодаардыр мен.

Бежен чылдарның ортаа үеэн Европага дыка дүшкүүрүг турган. Соңгу Атлантика блоку — НАТО соңналдыг лагерьле кыжаннган. Аная удур Варшава Керааны база тургустуган.

Ынчан партиялың болгаш совет чазаатын онзагай чаныт даалгазын күүседириби-биле Барын Украинага турган бистин шериг кезектериивис 1956 чылдың он айының 18-тин дүнеенде Польшаның болгаш Венгрияның эвенскаринче киирипкен. А Польшага турган шериг Венгрияга барган деп дыннаган. А бистер Венгрияның төөгү Будапешт хоорайны таварып, барын чүкче улам ханыдан чорупкан бис. Будапешт чоогунга-ла контрреволюсчу күштер-биле сетиржип үгедей берген бис. Баштайгы үеларде котаралдар хөй турду. Удурланыкчыларже от ажылар чөпшээрел бисте турбаан, азы чөпшээрептер-даа болза, кудумчуга хөй чон турда, от ажыдары болдунмас турду.

Бистин гвардейжи кезээзис бо берге оттуг оруктарны эртип чораан, Югославия, Австрия кызыгаарынга чоокшулап келгеш, Печ деп хоорайга контрреволюциянның талазынче чайгыла берген шериг кезектери-биле шиитпирлиг демиселди чорудып, ол чернин хамырдаш шахталарын, даг рудниктерин, көвүрүглерин чазылдырып паапкаш, арга-дагларже дезипкен фашистер-биле шыгыы демиселди чорудуп турдувус. Оларның кол удуртукчулары 1942-1943 чылдарда Сталинград чоогунга туттурташ, бежен чылдарның эзиинде сталинчи чарлык-биле хосталып чорткаш чижээн негеп, фашист-хортист улуг офицерлер болгулааннар. «Силерниң бо «Т-54» деп танкыларыңны мен Нижний Тагилге кылып турган мен. Кончуг күштүг танк үүе» деп турган фашист полковникти бистин танкистеривис холга киирген болчук.

Маная дайынчы чиигектер киирер болза, кавудей боор боор. Шак ынчаар үжен беш чыл бурунгаар Барын чүкке интернационалчы дайынчы хүлээлге күүседир ужурга таварышкан бис. Ону ынчан партиялың оиза чажыт даалгазы дээр турган. Ол «оиза хүлээлгени» күүседип чораан, дыка хөй совет дайынчылар амы-тынындан чарыдылар. Хөй кижи бүгү назынында бертик-межел болду. Аная мөчээннеени эш хүнүн өзулалы-биле хөөржүткеш, «шериг хүлээлгезин күүседип чораан мөчээн» деп телеграмманы аалыче чорудуптар турду. Ол бүгү дутайында солун, сеткүүлге бижиири шуут хоруглуг турган.

Эрткен чылын журналистер чоокта чаа болган күрүне эргилгезинин база бир удуртукчузу Д. Язовтан Венгрияга болгаш өске-даа чуртларга өлген совет дайынчыларының чижем-саның айтырарга ол чаныт чүве дээр дутайында харылаан болгай. Соңгу Көрейге, Венгрияга, Вьетнамга, Египетке дээш оон-даа өске черлерге совет иелериң чеже оолары амы-тынын бербээн дээр! Олар база-ла «партиялың оиза даалгазын» күүседип чорааннар болгай.

Печ хоорайга 1958 чылдың күзүүнүге чедир оксоомну холга туруп алган, интернационалчы хүлээлге күүседип ол чоонуг дештыкының болгаш иштикинин дайзынарының чимэнишкиниериидеи камгалап чордум. Ол хоорайнда чоку ойлеп-ойлеп кара-шокар туктар туткулап алгаш, кудумчуга моонжежип, чыглып турып бээр чораан. Лсаунарда социалкомны, демократияны каргап, база орустар үүнүп чорупар дээн утказыг (командирлеривис тайылбырлап турган) сестерин бижээн. Ам ол үени бодап чоруурумга, шынаалда, ол үеним сталинги тоталитарлыг өзүг-чурумунга чон удур кодурлап үнерге, оларны фашистер үймээни кылдыр бадып турганы-дыр деп бодаар-дыр мен.

Венгрияның чогум бетин талазынче чон бистерге оны өтүүп алыр чораан. А барының талазында байдал сыр еске. Биске харын-даа удур боор чорду. Бистерни «совет агрессорлар» деп санап турганнар. Ол чорукка «Хостуг Европа» деп радиостанция база хөй саныг хуудустар идиг берген.

Бир эртен Австрия кызыгаарынга Венгриядан дескен болук кижилерни көрүп каан бис. Олар үреник певрүүтлен кежип бар чорда, шериглер оларны доктаткан-даа болза, олар тура дүшпейн кежип чорда, бир кадайның чаш уруу сугже дүже берген. Уруг хем куду бадыткан. Ол үеде хемниң бетинге турган гвардейжи Владимир Волошин шиелин идиин үштүп октапкаш, доштуг сугже кире халаашы, чаш уругну үштүп экиелген. Совет дайынчылар кончуг дүрген одаг салгаш уругну чылдың, ветканып кааннар. Совет солдаттар ооя ооида хол чайгаш, уругнуң кезин болгаш дескен кижилерни кый дөрге олар ам эглип келгеннер. Уруг дирип бооргa, олар аная өөрүп, дайынчыларның холун тудуп, кусталап, оны оптап, тиреннич сактыг кыр-дыр мен. Аная дайынчыларга чүү-даа берип турду, чүгле чемден еске чүү-даа албадывыс.

— Силерни эжелекчилер, алдыкчылер дep билип турган бис. Ындыг эвес, харын ак сеткилдиг хостакчылардыр силер. Бо дутайын чоига дамчыдар бис. Чоонувус чүвениң ужуруи билбейн турган-дыр. Улуу-биле четтирдивис, байырлыг! —деп, орус дылды шалабула билирлери чугаалап турдулар. Володяның бо кайгамчык буянныг, эрес чоруунуң дутайында тус чернин болгаш бистиң шериг радиозунга дамчыдып, командылал чериндеи аная алдын шакты тывыскан чүве.

Аная үш чыл дургузында ол-бо нация деп алгажып көрбедивис. Тыва солдар амгы-амгы кезектерге турган болгаш бот-боттарывысты тывышпайн чорчувус. А чаңгыс кезекке ийи тыва турган бис. Эжим келгеш, ол-ла болуушкуннарның ужуурундан он чыл хире болгаш мөчээн. Башкы-даа, сумуу-даа даргазы чоргаан Иласс Салчаковичиниң дутайын бела еске кескекке турган чаңгыс черчурттуум Дугул-оол Иргитовичиниң дутайын мурнунда чылдарда бижээн мен. Дугул-оол база 50 хар четпейн мөчээн. Нервиан дыка кошкаан хевирлиг кижи чораан. Бистен еске кескекке харылаачылап турган эживис Дыртыма Дүкүевич Ондар база-ла бөгүн бистин аразыста чок. Бодум-даа пенсия назыны четпейн чыткаш, инвалид болуп калганымга дыка-ла хомудаар-дыр мен. Ол болуушкуннар дутайында улус эки билбес. Соңгу үеним төөгү номнарында ону чүгле кысказы-биле киирген.

Бодум доозукчу класстарда төөгү башкылап турар мен. Ол болуушкуннар дутайында ам шыны-биле чугаалаар-дыр мен. Венгрияга ынчан безин кооператив деп чүве турган болдур ийин. Оон чоорту сайырааны олдур. Фермер-арендатор деп чүүлдүң үнезини база ол.

Шалгы САЛЧАК.

Сут-Хөлде Кара-Чыраа школазының баштызы, дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуну.

Бо чүүлүүн гонорарын «Шынның» агар санынга шилчиттим.

«Шынның» улус өөредилгези болгаш культура килдизи

ШҮЛҮКЧҮ, БАШКЫ

Чаңыл Доозур-оолович Ондар бөгүн 60 харлаар. Ол Сүт-Хөл пожуунуң Кара-Чыраа сумузунга төрүттүнген. 1951 чылда, амгы Сүт-Хөл районунуң Ак-Дашка эге класстар башкылап эгелээн. 1952-1956 чылда шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. Улаштыр ынак ажылы «башкы» диртиен хүндүлүг атты бо хүннерге чедир дөртен чылды ажыр эдилеп чорууру бо. Ол чылдарның иштинде директорлап, өөредилге эргелекчилеп, райкүүсөмнүң өөредилге килдистериниге ажылдап чораан.

1959 чылда Кызылдың башкы училищезин, 1967 чылда пединститутту, 1990 чылда партия обкомунуң чанында марксизм-ленинизм университединиң массалыг информация факультедин доосках. Шүлүкчү, башкы деп ады республикага тарай берген башкывыска чоргаарлаштыр чор бие. Ажыллан чораан үелеринде туризмни доктаамал удуртуп, чурук тырттырар бөлүгүмну эрттирип чораан.

1975 чылдан «Хемчик» аттыг чечен чогаал каттыжышкынына кириштинишаан, школага уругларның «Авай-Хаак» чечен чогаал бөлүгүмүн тургускаш, бөгүнге чедир удуртуп чоруур.

Уругларга чогааткан шүлүктерин «Аржаан шөлү», «Каргыраа» деп чыынды номнар болуп парлаттынгылаан. Ол «Шынның» доктаамал бижикчизи. Ам «Кара-Белек» деп рассказтар чыындызын үүлгерин-биле белеткеп алган. Дуржулгалыг башкынын, уругларны шүлүкчүзүнүң намдары ындыг.

Ойнай-сылдай чугаалаарга, багай кижи назыны хире дөртен чыл школага ажылдап, чонунга бараан болуп келген башкының амыдырал-чурттаалгазын кайын бичии арыга сыныыптар ийик мен аан.

«А» деп адыр үжүн бодур. Борис»—дээш, мени башкылап эгелээнинден бээр, безин ам таптыг үжен чыл болду. Башкым-биле ужуражып, чугаалажы бергенимде, аксымны эриннерим-биле арай шыва аарак, чугаалаар мен. Чүге дээрге диштерим башкымныңга көөрде, чирик-ле болгай. Бөргүмүү арганыг болза ужулбаан болумза деп бодаар мен. Ында база чылдагаан бар. Шак-ла мынчаар башкымның соонда денге кырып келгенимни бо хүннерде эскерип каан мен. Дөртен чыл өөреткен өөренгичилериниң сан-түүнү орта билбези кымга-даа билдингир. Олардың иштинде кандыг профессияның кижилери чок деп! Башкымдан:

— Чогум кайы өөренгичилиркер сатыш-сеткилиңерге кирген чоруур ирги?— деп айтырарымга:

Башкыаы мээн изим
салган.
Башкылаарын шилип
алган.
Күжүн, билини өрүүп
чоруур
Хүндүткелдиг —
өөренгичим.
Бистиң суурнуң
Эмнелгеде бижип, сактып
санаарымга,
Ондан ажыг эмчилер бар,
Олар шупту —

сургуулдарым» — деп шүлүктей каапкаш, менче көрүүп көөрге, билип алдыңбе, канчалдың дээнзиг, шиверегейлей көрүп келир, бичиимден көрүп келгеним карактарынын сергек көрүжү ам-даа хевээр ийин мон. Ой та, канчаарым ол, оң холум биеэги хевээр бажымда багаан болбас ийикпе. Башкымга таваржып келгеш, ам-даа бичии өөренгичиин хевээр апаарымны база эскергеп мен. Башкы болгаш эмчи эртемни чедип алган сургуулдары оон сагыжында кирип чоруурулдеп. Бистерни чыкыртаналыг, долаана, чодураа, кызыл-кат, мөөгү үнген Хемчик арыыныче киргеш:

— Бойдус деп үүнү ынча дээрил? Төрээн чуртка хандыышыл кандыг болурул? — дээн чижектиг айтырыгларны айтырып, тайылбырны берип чораанын ам бо хүннерде-даа сактып чоруур бис.

«Хомус үниүг каргыраазын
«Ховуруу-дур, дыңнап ал»
дээш.
Буурул баштыг кырган-
ачам
Буугуп, салып орган
ыышкаш.

1987 чылда үнген «Каргыраа» деп шүлүктер номунда шүлүктер ынчаар эгелээн. Бо шүлүкте башкывыс чонуун уран талантызын, ада-өгбе чуртувустуң ажыл-ижи-биле холбап, хенизиг черге хөй утка-шынарны шүлүктей каапканын номчаан кижилер магадаар.

— Чурук чуруурда баштай чарашсынган чер-чуртунуң чүрумалдыг чери: чуруп эгеле, бир болза чоок, ынак кижилериниң овур-хевирин кыдыан ижи-биле холбап көрүш... Азы чем ишкен аяан хөлегезин үндүр чуруп көрөм» —деп, чурук кичээлинде бола таайылбырлаар. Силер шупту көрген болгай силер, «Репка» деп чурукту сактып көрүкерем. Чамдык өөренгичилер түгле күске шыдаан дээр ийик чоп! Чамдыктары талда орган сааскан дуза каткан боор дижир болгай. Кончуун көрүүр даан, шуптузунуң мөөн, деминг күжү шыдаан деп чүвени көстүп-ле турган чуруктан тайылбырлап шыдавас. Ажыы-биле чугаалаарга, шак ол хире мелегей чаштарны чүс-чүзү-биле дөртен чыл иштинде кижиэндери амыр эвес орук, башкывыстың элеп читпес төөгүлүг арынмары ол. 1966 чылда «Үжүглелим» деп ыры бичии чаштарга Тываны бир ыыдыр тарай берген. Оон эгелээш-ле, оон чогааткан шүлүктери, рассказтары көвүдеп эгелээн. Ам «Кара-Белек» дөп номун чырыкче үнеринге белеткей берген. Ынчаигаш чогаадыкчы ажыл-иштинг, бүгү талалыг талантылыг башкывыстың 60 харлаарын таваржыгыр өөренгичилериниң өмүүжүзинден оорушку-мактайны, узун назынны күзедивис.

Кызыл-оол МОНГУШ.
(Төөгөрүг «Шынның» агар санынче шилчидерни диледим.)

ДУЗАЛААЛ АЖЫЛДЫГ ИНТЕРНАТТА

Кызыл-Даг ортумак школазының интернатының септелгезин бо өөредилге чылында эки чоруткан. Ында бо хүннерде 110 өөренгичи чурттап турар. Оларның аразында ырак-узак коданнарда ажылдап, мал малдап чурттап чоруур малчыннарның уруглары, бүдүн болгаш чартык өскүс оолдар, уругларны бар. Ынчаигаш башкылар коллективи оларны чурттап турор байдалын таарымчалыг болдурарынче улуг кичээнгейни угландырып турар. Интернат эргелекчизи Галина Кенден удуртукан башкылар коллективи болдунар-ла аргаларны ажылдап, уругларга кичээнгей, сагыш човаашкын, хайгаарал эргежок чугула дээрзин билирлер. Ада-иезиниң чанындан, төрээн бажыңындан ырак турары ыыдыг-ла амыр эвес болгай, ынчаигаш башкылар уругларны ыыдыг байдалды эскербеэннирер дээш кызып турарлар.

Интернатта башкылар коллективи колдуунда аныяк башкылар. Кижизидикчи үш башкы өөредилге-кижизидилге ажылдарын дээштиг кылдыр чорударындан ажыгда, уругларны хостуг үелерин ажыктыг, солун кылдыр организастаарының янзы-бүрү аргаларын ажыглап келген. Уругларга кижиниң хамаарылгазы кандыг болурул, кижиге оларның хамаарылгазы база ыындыг дээрзин башкылар билир, ынчаигаш оларның бүзүрелин чедип алырын чугулаалап турарлар. Ол айтырыгларже кичээнгейни угланнырып турары черле эки. Кол үүл ол болгай.

Боттары дузалал ажылагыйын тудуп, сайзыратпааже хоржок дээрзин коллектив билир, тудуп турары хаваннарны эткеже хереглээринден артканын орулгага чедирип ал турар. Бо шагда ыыдыг болур-даа ужурлуг. Оон ажыда уруглар чурттап турар черниң шимелде-каастелгазы көрүүтүг, кичээнгейни хаара туда бээр ужурлуг дээрзин мында эки билип турар. Ынчаигаш интернаттың ишти арыг-силиг, иштики дериг-херекселлери чаартыл солаан. Кышка бүгү талазы-биле белеткенниниң болдунар-ла аргаларын коллектив алган. Ынчалзажок үүш четтинмейн, шиитпирлеттиңери берге айтырыглар бар. Чижээ, чигир, курган сүт айтырыы берге боор турар, кышкы тоннар-биле бүрүн хандыртынары база белен эвес. Интернат эргелекчизи Галина Кенден, склад эргелекчизи Владимир Байыр-оол, ажылдакчылар Зинаида Мижит-Доржу, Клара Делгер, Севил Хомушку олар уругларга эки болдуун дээш бар-ла аргаларны ажыглап турар.

Сеңиш-оол ИРГИТ.
Тээли сыны.

УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫ

Сүт-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазының амыдыралындан чамдык чүүлдерни маңаа чугаалап көрейн. Чаа өөредилге чылынга ол баш удур хынамчалыг белеткенген. Школаның шөлүн делгемчилер соруглаа-биле улай немелде тудугуу ында туткан. Ынчаигаш ниити ырының болгаш фортепиано, баян класстарында өөренип турар уругларны чаа өөредилдиг болган. Ыындыг байдал кичээлдээрииге эптиг. Черле ынчаш одалга системазын чаарты кылганы, оттулар чүүлдерни сөөртүп эккеп алганы эки, ажылгыр болурга ыындыг болур ужурлуг. Бо-ла бүгү ажыл-хереги эк сеткилдиг чорударынга башкы Биче-оол Ондар, ажылчыннар Өпей-оол Ооржак, Денис Монгуш болгаш оон-даа өскелер дорт киноишкен.

Өөредилге чылынын баштайгы айы доозулган. Уран чүүл школазынан солдар, уруглар үүлбес, оларның хөгүүг үүү, хөгүүм-мөөнүн ыр шоор, орайта дээр класстарга чаңыланыр.

Борош ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Методист сүмелеп тур

ЭГЕ ШКОЛА ПРОГРАММАЗЫ

Эге школаның өөредилге планнарының дүтайын таайылбырлаан чагаары республиканың башкылар билим бедидер институдунда килдис эргелекчиси Кызыл-Уруг Маасовна Монгуш редакцияже бижээн, бо таайылбырны солун дамчыштыр башкыларга дарый чедирери дилээн болган. Ынчаигаш эге школа башкыларының кичээнгейниге моңу парладывыс.

Өөредилге планы —школага өөредилге-кижизидилгеге ажылдың кол удуртулга болур документизи деп чүве биске биддингир.

1991-92 өөредилге чылында 1-4 чылдыг эге школаның өөредилге планында чамдык өскерилгелер болган. Оон кол чылдагааны— Тыва Республиканың девискээринде тыва дылдың курсе дылы кылдыр албан ёзузу-биле токтаадып турусканы болур. Ынчаигаш школаларга төрээн дыл шактарын көвүдеткени-биле оң таайылбыллаттынар. Эртемнер аайы-биле шактарга кандыг-кандыг өскерилгелер болганы школа бурузунге кончуг тода, чеңгиир четкен турары чугуда, солун дамчыштыр ону бижиир деп бодап алганывыс-даа ол. Ынчаигаш аная хамаарыштыр дараазында тайылбырны кылырын орландажып көрейн.

Орус дыл бирги класска 4 шак, ийи-үш класстарга —8-8 шак, дөрт класска — 7 шак. Тыва дыл шактары 1—4 класстарда 6 шак апарган. Математика бир — ийи класстарга 4-4, үш-дөрт класстарга 5-5 шак.

Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныжылга бир-ийи класстарга өөренир артем болур, оон шагы тус-тузунда бир-бир шак. Ынчаарга бойдус үш класска—1 шак, дөртке —2 шак. Күш-ажыл, уран чурулга, ыры болгаш музыка класс бүрүзүнге 1-1 шак, а күш-культура кичээлдериниң шактары хевээр, 2-2. Үстүнде кирген шактардан ажыда, школа компонентизиниң шактары бар: бирийи класстарда 1-1, а үш—дөрт класстарда —2-2 шак.

Тыва дыл шактары чүге көвүдей бергенил? Ол—орус дыл шактарын кызырыпкаанында. Чүге дизе уруглар төрээн дылын эки өөренип албайн чыда, ийиги дылды— орус дылды өөренип алыры берге деп чүвени амыдырал бадыткап турар. Ынчалзажок ону кызыы биле бээрн таарышпас, орус дылды тыва дылдан дудак чок билиен аныяк кижи бүрүзүнге чугула дээрзин сагындырып каяр.

Тыва дылда немешкен шактарны уругларның аас болгаш бижимел чугаазын сайзырадырынга, бижимел ажылдарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаарынга тодаргайлаарга, диктант, чогаадыг, эдертиг бижиириниче угландырар.

Дараазында чүүү чугаалап болурул? Уругларның холдунуң үжүүн эзиктирип, эдип-чазаар ажылды экижидери-биле чараш бижидилге кичээлдерин түскай чорударын башкылар боттары методкаттыжыышкынга шиитпирлеп ап болур. Школа компонентизиниң шактарын башкылар боттары кайы эртемге угландырарын ийикпе, ааны уруглардың сонуургалын барымдаалап, аргыыр, даараар, чуруур, тудар (лепка) чаанныг ажылдар чорудар бе дээрзин база-ла школа коллективи болу шиитпирлеп ап болур.

Чамдык башкылар бо шактарны база-ла тыва дылче немээш, номчулга шактарын көвүдедирин саналап турар. Ол база шын бодал. Чүге дизе номчуур кошкак уруглар кайы-даа эртемге чыдып каар болгай. Ажыллан турар башкылар ону эки билип турарлар. Ынчап көөрге тыва дыл шактары 1-4 класстарга 7-7 шак болу бээр. Ону тыва дыл болгаш номчулга деп шактарга ажылаарга, тыва дыл шагы—3-3, номчулга шагы—4-4 болу бээр, бирги класска чыл дургузунда бижик өөредилгезиниң кичээлдери эртер, ынчаигаш айыткан шак чаңгыс ай болур.

Школа компонентизиниң 3-4 класстарда бир-бир арткан шагын математикага немеп ап болур. Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныжылга деп кичээл тыва эге школаның бир-ийи класстарында бо чылдан эгелеп, түскай ажыг кичээл кылдыр эртер. мурнуку чылдарда бо эртемни тыва болгаш орус дыл кичээлдериниң шагына үүрмектеп, 10-12 минуталар киирип турганын эге класс башкылары билип. Долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус-биле таныжылга болза, үш-дөрт класстарда өөренир бойдус эртемниң эге чазазы. Бо эртемге түскай кыдыраштар бар, ону кичээлдерге ажыглап болур.

Сүт-Аксы суурда уругларның уран чүүл школазының амыдыралындан чамдык чүүлдерни маңаа чугаалап көрейн. Чаа өөредилге чылынга ол баш удур хынамчалыг белеткенген. Школаның шөлүн делгемчилер соруглаа-биле улай немелде тудугуу ында туткан. Ынчаигаш ниити ырының болгаш фортепиано, баян класстарында өөренип турар уругларны чаа өөредилдиг болган. Ыындыг байдал кичээлдээрииге эптиг. Черле ынчаш одалга системазын чаарты кылганы, оттулар чүүлдерни сөөртүп эккеп алганы эки, ажылгыр болурга ыындыг болур ужурлуг. Бо-ла бүгү ажыл-хереги эк сеткилдиг чорударынга башкы Биче-оол Ондар, ажылчыннар Өпей-оол Ооржак, Денис Монгуш болгаш оон-даа өскелер дорт киноишкен.

Өөредилге чылының баштайгы айы доозулган. Уран чүүл школазынан солдар, уруглар үүлбес, оларның хөгүүг үүү, хөгүүм-мөөнүн ыр шоор, орайта дээр класстарга чаңыланыр.

Борош ОНДАР.
Сүт-Хөл район.

Хойлуг кижи

каас

ЧЕДИНИШКИНИ—КЫЗЫМААНДА

Оон назы-хары оранчок дөгүй бергеи-даа болза, адак-быжыг, 30 чылдың иүүрүнде ниитинин малын малдап, ак сеткилдиг ажылдап келген. Алыс черле малчын уктут тыва кижи болгаш оон сагыш-сеткили малмаганга чоок. Ынчаигаш кайы-даа шагда ниитинин малын кызымак азырап өстүрүп, күрүнеге хөй малды, дүктү, эштти дужаап келген. Хоотун малчынны тура-соруу, мал ажылынга аренда керээзин шиитгээнин эгелей бээрге, улам дыңзаан. Чүге дээрге оон ындыңзан-на ажыл-агыйжы чоруун аренда керээзинин ажыктыг талалары материалдыг сонуургал-биле быжыглапкан. «Ажыы-биле чугаалаарга, малчыннарның ажылынга харысалгазы сөөлгү үеде ажок кудулаан турду. Чүге дээрге хөйну-даа, эвээштү-даа кылып каарга, аас манталы, каш борбак акша шаннаалы-биле малчыннарны алын чаап каар турган. Харысалга чогундан малчыннар өре-ширегеда дүүп, мал-маганын оор-сукка алаып, чидирип турдулар. Аренда керээзи-биле ажылдап эгелээн соонда, малчыннарның хөй нуруузунуң ажылынга харысалгазы бедээн—деп, «Тыва» совхозтуң малчыны К. Ч. Куулар чугаалап олурду. — Эвээш чарыгдалдыг ажылдааш, хөй малды өстүрерге, хөй дүктү кыргып алырга, пландан ажыр алган продукцияны, камнап алган үүлдернин өртээнин чамдыызын малчына совхоз бээр апаргандыр. Материалдыг сонуургал малчыннарның ажылынга шанг болган. Аренда-биле ажылдааш, курүнеге-даа хөй продукцияны малчын бүдүрүп бээр, болу-даа бай-ыырак аңмдыгалдыг бээр-дур».

Эрткен чылын Каваа Чонданович эжи Сорулга Кара-Сал-биле «Тыва» совхозтуң 526 хунан иртерни хүлээп алган. Хөндергейниң Кара-Бут деп черге кыштатканнар. Оларны кыштап онча-менди, семис-шыырак кылдыр ажыргаш, чайлаглаар мурнунда кыргыткаш, ниитизи-биле 1692 килограмм дүктү күрүнеге дужааган. Бир поттен-не ортумаа-биле 3.2 килограмм дүктү кыргып алган. Дүк кыргып алыр талазы-биле совхоз-биле чарган хүлээлгезин ажыр күүсткен.

Иртерин Чалама-Аксы деп черге чайлаглаткан. Август айда Кызыл-Мажалыкта эт комбинадынга иртерни дужаарга, ирт бүрүзү ортумаа-биле 45 килограмм диириг дезинлиг болган. Бир эвес орайтады сүт дужааган болза, хоочун малчынның каларган иртп оон-даа шыырак деңгелдиг боор ийик.

Малчынның бедик көрүүзүүлүг ажылдап турарының кол магазылалы — оон байлак аргадуржулгазы. Кажаа-хораазын үрүлчү септеселип, кыштаглаашкынга хынамчалыг белеткеп ап чоруур. Бир эвес соок эвес болза, хоюн безин белен кажаалавас. Кажаалаан хойнун дүгү өдектиг болур, а кажаалавас хойнун дүгү өдекке бокталбас, арыг болур. Бир эвес малчынның арга-дуржулгазын тайылбырлап кээр болза, хөй-ле үе херек. Болумун арга-дуржулгазында нарын, чажыт чүү-даа чок деп малчын болу саналаар кижи. Бир эвес мал кадарган кижи ажылынга кызымак болза, ол бүгүнү дүрген билип ап, ажылынга ажыглай бээр. Малчын кижите кол-ла чүве —ажылынга кызымаа деп. Каваа Чонданович санап чоруур. Оон болунун-даа чедишкиниериниң ужуу ында.

Арагачы ДОНГАК.

Санитар чурумун сагыңар

ЧЕМ ДАМЧЫШТЫР ХОРАННАНЫЫШКЫН

Кызыл хоорайның № 4 школазының дыка хөй өөренгичилери, башкылары бир неделя дургузунда өөрүнмээн-даа, ажылдааннар-даа. Барык ийи чүс чыгам кижи чемге сальмонеллез дамчыштыр хораннанган болган. Оларның чамдыктарын мырыңай эмчите чыттырар ужурга безин таварышкан. Оон чылдагааны чүде деп бодаар силер?

Чем продуктуларын дамчыштыр сальмонеллез эпидемиялы болгулай бергилээр. Оон кол-ла чылдагааны, санитарлыг чурумнарны сагыазы, чемни шынарлыг белеткевейн боары. Бо удаада база-ла ыыдыг болган. № 4 школаның чем блогунга сентябрь 27-ниң хүүнүнде дүштеки чемге хаарган балыкты хайындырган, кызыл соус холуп каан вермишель-биле кадыгген. Вермишельдин чамдыызын бир хонук бурунгаар-ла хайындырып каан турган. Ону дараазында хүнде чылыткан. Ынчан ол вермишельди экидиг изитпээнинден ында тывылган микрофлора (бактериялар) уругларны, башкыларны хораннапкан.

Амгы үеде ол хораннамыышкынны эмнээн, чаа таварылга болбайн турар. Хоорайда суг-биле хандырылгаже улуг кичээнгей салдынган. Школаларның, столоваяларының чем белеткээр черлериниге санитар контролюн күштелдиргеи. Хоорайның суг дамчыдар черинде амгы үеде тудуг ажылдары чоруп турарындан санитар контролю коткак, ол чоокта чурттаргалга бажыңнары хөй, оон хирбок база ынаар дамчып турар хире. Эки бетонган кылбаан оңгарлардан хирлиг суг олче дамчыг берип болур. Шак ындыг байдалдан алгаш көөрге, суг чамдыкта хирлиг бактериялардыг болу бергилээр. Ол черле хоорайның чурттакчыларының кадынга хоралыг. Харын-даа сальмонеллез тыпты берген амгы бо үеде санитар чурумун сагыває болза чеде хоржок. Кижи бүрүзү, кым-даа чүгле хайындырган сугну ижер ужурлуг. Сугну хлорлаарын эки-ниери мырыңай албан. Ону коммунал ажыл-агый албаны кичээнгейге алыры чугула.

Школаның кухня ажылакчызы инфекцияны халдатып таратканы ам тодаттынган.

Валентина ЧУБАРОВА.
Кызылдың кол санитар эмчизи.

ЧҮҮЛДҮГ САНАЛ-ДЫР

Сентябрь 11-де үнген № 150 «Шында» хоочун башкы Дакпай-сол Монгуштуң «Мыңдыг саналдыг мен» деп эгелиг материалын номчаан, ынчаар бодап, бодум хуумда эштү деткиир кижидир мен.

Ук үүл Хемчиктиң Даа кожуунуң нояны чораан Буян-Бадырга дугайында чүве. Шыпан-ла Тываны түскай төгүннаан күрүне кылыр дээн ажыл-хереке идеологиялыг киришкеннериң биредзи.

Революсчу үзел-бодалдыг ол кижи ыланыы аныяктар айтырыын шыңгыы көрүп, Тываның келир үеэниң дугайында чарт бодалын илередип чораан. Ынчаигаш соң чеп сеткилдиг ажылхераңге тураскаадырыбиле Чадаана хоорайның бир кудумчузун оон адыбиле алаарыңа чон удурланмас боор.

Самбуу КУУЛАР.
Ак-Довурак хоорай.

Төмбурзектиң судалы

СӨӨЛГҮ ШАКТА

БЕЛГРАД. Хорватияның тулчуушкуннар боор турган черлеринге эрткен воскресенье хүүнде түр тайбың байдал болган. Республиканың чепсектиг күштериниң болгаш Югославияның Улусчу армиязының (ЮУА) кезектериниң аразынга аткылажыышкыннар үүгле чамдык районнарга болгулаан. ТАНЮГ агентилелдиң дыңнатканын ёзугаар алырга, бүзүүлеткен Вуковар хоорайда турар шеригзиткен чепсектиг республика кезектеринге немелде күштү болгаш боо-чепсекти чедирип бээрниң орландажыышкыны воскресенье хүүнүүн ийиги чартыында болган. Хорватияның иштики херектер министерствозунуң болгаш улусчу гвардиязының кезектери танкыларны ажыглаза-даа, оларның халдаашкыннарын Югославияның улусчу армиязының кезектери ойтур шапкан. Оон түннелинде Хорватияның талазындан кижи чидирии хөй болган.

ВАШИНГТОН. Ядролуг боо-чепсектерни кызырар айтырыгларга хамаарыштыр Совет Эвилели-биле дээди деннелге чугаалажыышкыннарны кылыр үеде республикалар удуртукчулары база киржир магатчок деп, Американың Каттышкан Штаттарының президентизи Дж. Буш журналистерге чугаалаан. Ядролуг боо-чепсектерни дүжүрер дугайында айтырыгны дараазында болур совет-америк дээди деннелге база чугаалажып ,кеер ирги бе? деп журналистерниң айтырыынга америк президент харылавышаан, «бар айтырыглар талазы-биле Совет Эвилели илепкейлиг хаалаанны деткиир апаарым билир болгай сигеш» деп чугаалаан. А оон соңгусе совет удуртукчулар-биле кайы-бир үеде ужуражыышкын чогумчалыг ышкаш деп, президент немеп каан.

ПАРИЖ. Францияның чепсектиг күштериниң штаб начальниги адмирал Жак Ланксаданың чалаанын ёзугаар ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң Кол штабының начальниги армия генералы Владимир Лобов Парижте чеде берген. Европаның айыл чок чоруунуң ниити айтырыглары, а ол ышкаш Европада аная чепсектери болгаш чепсектиг күштерниң саны кызырарының айтырыгларын Францияның чепсектиг күштериниң удуртулгазы-биле болгаш ол чурттуң национал хуралының камгалал айтырыгларының комиссия кежигүннери-биле ол чугаалажып каруп турар.

ЯУНДЕ. Чадтың найысылалы Нджамена хоорайга эрткен воскресенье хүүнүүн дан бажында аткылажыышкыннар болган сөөлүнде ында байдал дүшкүүрлүг хевээр болуп турар. Чепсектиг бөлүк кижилер аэропорт районунда чепсек складынче халдаашкын кылган сөөлүнде аэропорт камгалаан шеригленнин болгаш халдакчыларның аразынга аткылажыышкыннар болган. Оон түннелинде элүүн каш кижи олурткен болгаш балыглаткан.

Айыл чок чоруку күштелдирер талазы-биле дүрген демчегленни арге-чагырга алган. Стратегиг чугула черлерге бронетранспортерларны шеригленнин тургускан. Хоорайдан үнер бүгү орутарын контрольга алган. Эрге-чагырга турар улусчу шиммашкининиң күүсекчи комитединиң онза хуралын чыылдырган. Ол бүгү болуушкуннарга чамдык политиктиг болгаш шеригленнин кириштеннинг Чадтың информация, культура болгаш туризм министри Махамат Салех Ахмат дыңнаткан.

(СЭТА).

КАНАДАНЫҢ ШИИТПИРИ

ОТТАВА. ССРЭ кодээ ажыл-агый продукциязын садып алыр кылдыр Совет Эвилелиниге 133 миллион доллар түүнүг чээлини тыпсыр дугайында шиитпирни Канаданың Брайн Малруни баштаан чазаа хүлээп алганын даштыкы херектер министерствозунуң тускай төлөөлөлчизи Кэтрин Алеон дыңнаткан.

Совет Эвилели ам келир кыжын бодуунуң аш-чем талазы-биле бергедээшкиннерин ажып эртер кылдыр ССРЭ-ге дузаламчы көргүзүнүн Канада белеткеп турар деп, премьер-министр Б. Малруни чоокта чаа Рейтер агентилелинге берген интервьюзунга мелетлээн.

Совет Эвилели-биле болгаш Чөөн Европа чурттарыбиле узун хуусаада садыглажылганы кылырынга моондактарны чайладырының аргаларын Канаданың чазаа чугаалажып көрүп турарын премьер-министр база дыңнаткан. Чаартылга болгаш хогжулдениин Европа банкызының эргеминде капиталды ийи катап көвүдедирин Канада саналдап турар. Оон күсели-биле Совет Эвилелиниге болгаш Чөөн Европа чурттарының дузаламчының база чээлиниң хемчээлин улгаттырып болур дээрзин Канаданың чазаа тайылбырлаан.

Совет Эвилелиге немелде чээлилерни тыпсыр дугайында айтырыгны Канаданың чазаа эрткен неделяда толаргай чугаалажып көрген деп, «Вашингтон пост» солун база бижээн. «Элүүн каш миллион тонна» кызыл-тасты Совет Эвилели садып алыр аргалыг кылдыр немелде чээлилерни ССРЭ-ге бээр деп бодап турарының дугайында Канаданың удуртулгазы албан ёзузу-биле тускай чарлаан деп, солун айыткан.

Болдунуң төөгүзүнде экономиктиг болгаш социал-политиктиг улуг бергедээшкиннерге таваржып турар делегейниң эн улуг күрүнелериниң бирээзи ССРЭ кызыл-тасты садып алырынга Канаданың тыпсыр чээлилериниң ниити түүү. 443 миллион доллар чедер деп, солун бижээн.

(СЭТА).

Дезип келген албан националдыг кижилерниң айтыры Италияда, ылаңгыя оон мурнуу чүгүнде Апулия области сиза чидир болу берген. Амгы үеде Италияда үжен муң хире дескен албаннар туруп турар. Ол сан хүн бүрүде улам көвүдеп эгелээн. Дескен албаннар кандыг-даа арга-биле Италияның эриинге чедирин орландажып, боттарының ылып алган хемелери-биле безин ынаар чедип турар апарган. Далайда хемелерде хөй кижилерниң амы-тынын камгалаар ажыл чурттун судноларының мурнунга тургустунуп келген. Амы-тын камгалап, Албаниядан дескеннерниң эвээш эвезиниң салым-чолу халаптыг болу берген. Албанияның шериг-далай күштериниң коабльдериндеи дескен хөй албаннар чоокта чаа далей суунга дүшкен болгаш елүрткен.

Судноларбиле келген албаннар Италияга келири хоруглуг, а далайга бичии хемелери-биле айылга таварышканнарга итали арге-чагырга дугаалап турар. Италияда чедип келген албаннарның амыдыралы база өөрүшкүлүг эвес, олар майгынларда чурттап, түрелги байдалга таваржып турар.

СЭТА-ның фотохрониказы.

КҮСКҮ ШАГДА ЧАС

Тыва Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолдуң үжен чыл дургузунда чогаадыкчы ажылының магаданчыг чазы—оон бежен харлаанынга уткуштур Өвүр районга чогаадыкчы отчёт кылыры-биле чеди кижи аттанып кан бис. Амгы үеде юбилейлерге холбашкан үүлдерден хой кижилерниң хошу калган, оны билир мен, ынчалза-даа бо таварылгада көрүкчүлерге-даа, театрга-даа солуургаачыг байдал бар болган.

Бир талазында, театрда артистер дажыглаар автобус, чүүк ап чоруур машина чоргун бүгү чок солуннардан билир. Ынчангаш чеди борбак кижи дугурушкаш, хоорайлар аразының автобузунго олурупкаш, чүүгүн оон чүүк сугар черюнге суп алгаш, бир-ле дугаарында үмүкеен ол. Бо байдал бистиң артистерившиң арызында энтузиастар — ажылынга болгаш чонунга шынчы кижилер барын көргүзүп, үжен чылдарда Максим Мунзук баштаан хоочунар дугайында ам тоолчургу анарган чугааларны диргизип турар. Оон кадында, ол чеди кижи кол ажылы-биле кады баш таварыкчызы, идик-хеп эргелекчизи, үн оператору, чырык талазы-биле чурукчу, кассир, контролер дээш, оскеда хүлээлгелерни дакпырлап күүседип чораан.

Ийде, чогаадыкчы отчётка чүгле шиилерге ойнап күүсеткен рольдарны эвес, харын балет үзүндүлерни, ырларны, уран номчулганы база ажыглаан. Хөгжүмүүг комедия артизи Рафаэль Ешак С. Сарыг-оолдуң сөзүнге тыва улустуң «Өпей ырын» күүседип чораанны чаа үүл болган. Ол күүселде оюнуң эки-не эвилиг болган деп бадыткавас мен, ынчалза-даа ону көргеш, Тывага Улусчу революцияның 70 чылынга тураскааткан байырлыг концертке Хертек Ширкин-оол бодунуң артист эжи Караны: Мунзуктуң мениң мурнумдан бижээн шүлүүн аданың мурнумдан кылдыр эдип алгаш, номчаанын сагынмас арга чок. Бир эвес бисте ындыг байдал кара чаңгыс катап болган болза, республиканың алдарлыг артизиниң адын адаайн-даа барып болур, а ындыг байдал амгы уран үүл амыдыралында болганчок-ла таваржып турар. Ол байдал хүлээп алдынган бүгү делегей дутуржулталарынга күүшпес, кижиниң эргелөлээнин каржызы-биле куду көргеин ол болур. Мынчаргаш, Рафаэль Сергеевичниң үлегерин, аныяк артистин седик культурлуун онзалап демдеглээр ужурум ол.

Кызылдан Хандагайты чедир автобус оруу дыка узун. Өөрүм соруктуг хапор. Үжен беш чылдың мурнунда ол-ла хүн Өвүрже амыдыралымда анга дугаар ашканымны, Торгалыг школазынга башкылап баргаымны бодап чордум. Чечен чогаал бөлүмүнүң ынчалгы кижилерни Донгак Эмир-оол (ам Эдуард Донгак), Дүлүш Володя (Владимир Серен-оол), Орлов Түлүш (бот-тывынгыр композитор Түлүш Опар-оол)... Улус мынчалза-даа таварылгада шүлүк-ле бижээн болур чорду, мен база артты ажыр, хемнер кежир сымыранып чордум:

Өзер назын өртээн билбес
Аварыгай куу оол тура,
Өвүр черниң өлеңинге
Ажык оруум пээним шын.
Успа-Хөлдүң салгынары,
Уруг эштер шырайлары
Уян чүрээм соктакнады
Үткүп, хүлээп алганы шын.
Ажан-чулук амзавыткаш,
Үстүкпестен чазылаал дег,
Артыкшылдыг амыр шагда
Үеннеп-даа чораанын шын.
Үжен беш чыл оон бөөр
эткен...
Эргелерлиг, бергелерлиг
Үүлемни эдилээштин,
Эглип келдим: экии, чонум!

Өвүр райкүүскомунуң даргазы Алексей Санчат-оолович Куулар — Роза Серен-оолдуң талантызынга мөгеер кижи болду. ынчалза-даа оон ындында-ла чай чок үе-шагын холуп эртир чемдиктээр хөнүүвүс чок болган. Бистиң бичии болүүвүстүң ажылын культура килдизиниң эргелекчизи Светлана Адыгжы, Культура культура килдизиниң эргелекчизи С. И. Самбай-оол дыңнадыгны кылгаш, Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы А. С. Серенге сес берген. Ол Идамчап Сүрүнович Хомушкуга «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсыр дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын номчааш, Идамчап Хомушкуга дипломну болгаш хөрек демдээн байырлыг байдалга тывыскан. Ол хүн Идамчап Хомушкуга өөрүп четтиришкининиң болгаш чоргааралдың чылыг состерин келген аалчылар болгаш тус черниң чурттакчылары илередип турдулар.

Маңаа хамаарыштыр Эрзин райондан келген уран-шевер чурукчу, ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның культуразының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор Бригад Дүпчүр Идамчаптың ажыл, амыдыралы, оон чонга чедирген ачы-хавыязының дугайында чугаалаашы кылганы хөгжүм херектелдиниң үнү чүгле Тывада эвес, оске республикаларда, харын-даа делегейниң чамдык чурттарында чаңгыланып турарын чугаалаан.

Байырлалга келген аалчыларның болгаш райониуң бот-тывынгыр артистериниң көргүүзүлери үш шак хире үргүлүүлээн. Борта номер бүрүзүп чаңгыстап сайгарары көнчүг берге. Келген ансамбльдериниң-даа, ыңгы-аңгы күүселикчилериниң номерлери-даа шупту солун, бедик уткашыныарлыг. Барыын-Хемчиктен келген Чойган Көгелдин тааланчыг хоюг үнүн, Алдын-оол Сагдынын, Арбын-оол Бырдаанын кожаниарын көрүкчүлер улуг сонуургал-биле дыңнаан. Ол-ла районда тыва хөгжүм херектелдери кылыр талазы-биле Идамчап Хомушкунуң өөренекчизи Биче-оол Хомушку болдуңуң кылып алганы дошпулуур, ыгыл болгаш бызаанчызын, канчаар, канзыг няштан кылган чажыттарын чонга тайылбырлаашаан, ол хөгжүмнерге каап болур-дур, ол кылган үүлдерни болу безин эскербес боор-дур деп чүвени көрдүвүс.

Чонга Хайыракан деп атбиле сурагжаан Бай-Хөрен-сын дозуңнен үндүрген, буга бажын дагаан черге барып, чонуң хог-байырлыга киришкинис. Бо байырлалды маңаа хоочун шагның ёзулалын болгаш амыы үениң демократтыг чүрүмүн холбаштырып турган эрттирди. Аңаа ол бута суунуң ажыын көрүп турар кижилер, черчуруттуң эдлери малчыннар соруктуг киришти. Роза Серен-оолду дескипдир кылган үш-дөрт номер бедик үнелелди алган, малчыннар кара баштыг ак хойну баглаан хендирни ислээ тудуспу, шупту өөрүп хүлээп алдывыс. Өске хой хөйлар, аныяк ат, хүреп шарыжык уран үүлдүң болгаш спорттуң дараазында типлекчилерин манап артып калды.

— Бис бо байырлалды боттарывыс билиривис-биле боттарывыс эрттирип турар бис — деп, «Коммунизмче орук» совхозтуң Улаатай хойжу бригадазының бригадири Херел-оол Ондар чугаалап турду. — Мурмукуу дег, кыңдан командылап турар чүве-даа чок, боттарывыс шыдаар шаавыс-биле ажылдап, ажылывыстың ажының боттарывыс көрүп тур бис. Бистиң эки үлүүвүс совхозувустуң күчү-быразын бижыглаар дозузин билир бис.

Совхоз директору Кичел-оол Донгак, көдээ Совет даргазы Бүрбүжеп Монгуш база чалаттырган, хүндүлүг аалчылар болуп, чон аразынга ишкенин ижип, чигенинг чип чоруп турда көрдүвүс. Автобус чоруп турда, оон сонгазындан чыгтычы Олег Куулардың, Кызылдан шөлээлеп чораан Сенден Кара-оолду, бир шагда өөренекчим чораан малчын Тумат Хайдыпты сактып алдым.

Бежен чылдың ортаа үезинде чаа-ла Улаатайның аксынга, Успа-Хөлдүң эринге шефтеп, колхозтуң таразының хол-биле чулуп, хостуу-биле алгырып ырлап чораан делгемнеримни бөгүн көрдедим. Ол черлер шупту найыралдыг-даа болза, оске чурттуң девискээри болу берген. Даг-даш аразында коошпалап каан орук-биле халдып, документилериви каш дакпыр хынадып чорааш эртивис. Бо кызыгаарны үүг кижиним холу ынчаар шыйыпкан үвел, черле ужурун билип чадап чордум.

Торгалыга Виктор Кек-оол аттыг театрның ажылдакчылары оске кайы-даа черден артык онза хүндүткелдиг дизе, хөөрем эвес. Театрның репертуар өзөөнге чартык үүс чыл чыгам туруп турар «Хайыраан боттун» болуушкуннары маңаа болуп турганы бүгүде билир. Ол-ла шинги маңаа телефильм кылдыр тыртыпрган, оон үеэзинде республиканың алдарлыг артизи Хертек Шиглин-оолдун чогаадыкчы база удуртукчу ажылдарын хой-хой көрүкчүлер чылыы-биле сактып чугаалажып турарын дыңнадым.

Чогаадыкчы отчёттуң оске номерлерин Роза Чалбаевна онза соруктуг ойнаан. Хой-хой көрүкчүлер ону «чаавай» азы «кенивис» деп хүндүлеп адап турар болду. Бистиң ажылывысты «Торгалыг» совхозтуң директору Тас-оол Санчыевич Донгак сонуургаан, Чаа-Суур, Ак-Чыраа чедер арганы берген. Ак-Чыраага бис Степан Сарыг-оолдуң чээни, чогаалчы, журналист Түлүш Кызыл-оолдуң кады төрээн дуңмазы Дыртый-оолдуң өөнге кирип, ак чемни амзап, Дус-Даг-ның талантылыг оолдарының чурук-хөрүүн камнаг эдилеп, шыгжап чоруп туруп көрдүвүс.

Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолдуң Өвүр районга бараалгаткан чогаадыкчы отчёттары чедишкинниг эрткен. Театрда транспорт, материал-техниктиг бергедээшкиннер турза-даа, оске артыг бүгү артист массалар чаа байдалдарны өөренип, шинээдип, чамдык «ямбыыгак» байдалдардан уштунуп турган, чогаадыкчы ёзу-биле канчаар-даа ажыглаан болуп деп бичиредим.

Виктор Кек-оол аттыг хөгжүм-шин театрының чаа, 56-гы театр сезонунуң ажыттынганының сооп ла-бай, октябрь 17-де Тыва Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолдуң чогаадыкчы кежээн Г. Капчелинин «Хануманың теоремалары» деп хөгжүмүт шинзиниң көргүзүү-биле болуп эртер.

Алдын-оол ДАРЖАА.

Театрның хоочуну

келген, оон үеделгезин улустуң чогаалчызының оглу Томмы Сарыг-оол Саянга ойнаан. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Дадар Барынмаа кежээн башкарбышаан, ырлар, балет артизи Любовь Сюгдерек делегей улустарының танцыларын күүсеткилээн. Чогаадыкчы отчёдунга Роза Чалбаевна дыка хөй шиилерге ойнаан рольдарын киргеп, рольдарның идик-хеп каасталгазын чон караанга дурген болгаш ойнай ларак солуп ап турар кылдыр боду таарыштырып алган. Саглыга, Хандагайтыга болгаш Солчурга баштайгы көргүзүглерни көргеш-ле, кижи чогаадыкчы ажылының үженги-ле борбак чылдарының иштинде янзы-бүрү шиилерге 70 ажыг рольдардан бөөр дыка хөйну кылып

ЧАГЫДЫП АЛЫҢАР

1992 чылда ынак солунумну база чагыдып алдым. «Тыванын аныяктары» солун кажан-даа өшпес, кеззеде парлаттынып турзун деп бодалдыг мен. Бистиң удуртукчуларывыс, чогаалчыларывыс, журналистеривис, башкыларывыс, дагдыныкчыларывыс «Тыванын аныяктарындан» дазылданган болгай. «Солун дүжер, сөөлгү сөзү, сөөлгү үндүрүлгези» деп чагып алыкчылар, номчукчулар хөөнну карартып турары, ук солунну ажылдакчыларынга, солуннуң салым-чолунга деткимче эвес. Ук солун 1990 чылдың төнчүзүнде, 1991 чылдың эгезинде мунмун номчукчуларын мегелеп, хөөнүм карартканы база бар. Солун неделяда үш үнер турган, чаңгыс үнер апаргаш, сес арынныг үндүрер бис деп аазааш, аңаа э» болбайн, саазын чогунга сылдап, неделя-неделязы-биле үндүрбейн турганы чажыт эвес.

Солуннуң өртээ үлгаткан-даа болза, ам-даа солун үзүктелбес-ле болза дээн хөөннер үүс-үүс номчукчуларның сеткил-сагыжында. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты амыхуумда хүндүлээр мен, бүгү-ле үүле-керекти ажылагыйны, бурунгаар депшилгени денге көөр удуртукчу. Чугаага чугаа ушкажырга ажыы бар эвес, «Тыванын аныктары» дүжериниң кырында деп кыйгырыгны солунга үндүрбейн, ажыл аайы-биле дутурүүп аар, акша-копеекти мурнунда турганы дег шиитпирлеп алган болза, чагыдылга үеэзинде номчукчуларга ажыктыг чүве. Каш-даа кижиден «Тыванын аныктары» дөмей-ле дүжер, чагытпас мен» дээнин дыңнадым. «Ол солун кажан-даа дүшпес» дээш чагыдып аарымга, «аныктар солунунда чүү боор, партия безин дүже бөөр-дир» дээрге ынак солунум дээш сагыжым каргылай бөөр-дир. «Чок» деп чүве турбас-ла болгай. Чок болза чээп алыр. «Тыванын аныктары» солун районнар солуннарындан безин дора «саазын чок» дээш номчукчулар мегелээринге черле каттыжар аргам чок. Үенин негелдези-биле аныяк-өскенче сагыш салыр апаар. Тывада чаңгыс-ла аныктар солунун дүжүрүп аар болзувусса, бодал-сеткилвиске ажыл-чорудулгавыска, бурунгаар депшилгевиске эгиттикмес бурууу деп бодаар мен.

Аныяк салгалдың солунунуң салым-чолун шиитпирлээр айтырыта номчукчулар, бистер детимчени көргүзер ужурлуг бис. Солунну ам чагыдар бе, азы чагытпас бе деп айтырыгны ол-ла шиитпирлээри, чонга дыңнадыры шилеңнигдир.

Биче-оол МОНГУЛ-ООЛ,
Улуг-Хемде «Ленский» совхозтуң директору.

«ИДАМЧАПТЫҢ ХӨГЖҮМНЕРИ»

Байырлал эрттирери-биле Тээлиниң Бай-Тайга аттыг парыгында стадионга каастап каан тыва өг хевириниң баарыкга сценаны дерип кылган. Ол хүн райониардан чалаткан аалчылар болгаш тус черниң чурттакчы чону аңаа чыглып келген. Хоглуг үйертюра соонда, сценага каас-шиник, тыва национал хептерлиг, холдарында калактар тутпан чээрби хире хып дээн аныяк кыстар келген аалчыларга болгаш көрүкчүдерге байыр чедирип, ээлтир, чараш танцы-самын бараалаттылар. Оон соонда «Идамчаптың хөгжүмнери» деп аас чогаал байырлалының ажыттынганының дугайында райкүүскомунуң культура килдизиниң эргелекчизи С. И. Самбай-оол дыңнадыгны кылгаш, Тыва Республиканың культура министриниң оралакчызы А. С. Серенге сес берген. Ол Идамчам Сүрүнович Хомушкуга «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тыпсыр дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыын номчааш, Идамчап Хомушкуга дипломну болгаш хөрек демдээн байырлыг байдалга тывыскан. Ол хүн Идамчап Хомушкуга өөрүп четтиришкининиң болгаш чоргааралдың чылыг состерин келген аалчылар болгаш тус черниң чурттакчылары илередип турдулар.

Байырлалга келген аалчыларның болгаш райониуң бот-тывынгыр артистериниң көргүзүглери үш шак хире үргүлүүлээн. Борта номер бүрүзүп чаңгыстап сайгарары көнчүг берге. Келген ансамбльдериниң-даа, ыңгы-аңгы күүселикчилериниң номерлери-даа шупту солун, бедик уткашыныарлыг. Барыын-Хемчиктен келген Чойган Көгелдин тааланчыг хоюг үнүн, Алдын-оол Сагдынын, Арбын-оол Бырдаанын кожаниарын көрүкчүлер улуг сонуургал-биле дыңнаан. Ол-ла районда тыва хөгжүм херектелдери кылыр талазы-биле Идамчап Хомушкунуң өөренекчизи Биче-оол Хомушку болдуңуң кылып алганы дошпулуур, ыгыл болгаш бызаанчызын, канчаар, канзыг няштан кылган чажыттарын чонга тайылбырлаашаан, ол хөгжүмнерге каап болур-дур, ол кылган үүлдерни болу безин эскербес боор-дур деп чүвени көрдүвүс.

Чонга Хайыракан деп атбиле сурагжаан Бай-Хөрен-сын дозуңнен үндүрген, буга бажын дагаан черге барып, чонуң хог-байырлыга киришкинис. Бо байырлалды маңаа хоочун шагның ёзулалын болгаш амыы үениң демократтыг чүрүмүн холбаштырып турган эрттирди. Аңаа ол бута суунуң ажыын көрүп турар кижилер, черчуруттуң эдлери малчыннар соруктуг киришти. Роза Серен-оолду дескипдир кылган үш-дөрт номер бедик үнелелди алган, малчыннар кара баштыг ак хойну баглаан хендирни ислээ тудуспу, шупту өөрүп хүлээп алдывыс. Өске хой хөйлар, аныяк ат, хүреп шарыжык уран үүлдүң болгаш спорттуң дараазында типлекчилерин манап артып калды.

— Бис бо байырлалды боттарывыс билиривис-биле боттарывыс эрттирип турар бис — деп, «Коммунизмче орук» совхозтуң Улаатай хойжу бригадазының бригадири Херел-оол Ондар чугаалап турду. — Мурмукуу дег, кыңдан командылап турар чүве-даа чок, боттарывыс шыдаар шаавыс-биле ажылдап, ажылывыстың ажының боттарывыс көрүп тур бис. Бистиң эки үлүүвүс совхозувустуң күчү-быразын бижыглаар дозузин билир бис.

Совхоз директору Кичел-оол Донгак, көдээ Совет даргазы Бүрбүжеп Монгуш база чалаттырган, хүндүлүг аалчылар болуп, чон аразынга ишкенин ижип, чигенинг чип чоруп турда көрдүвүс. Автобус чоруп турда, оон сонгазындан чыгтычы Олег Куулардың, Кызылдан шөлээлеп чораан Сенден Кара-оолду, бир шагда өөренекчим чораан малчын Тумат Хайдыпты сактып алдым.

Бежен чылдың ортаа үеэзинде чаа-ла Улаатайның аксынга, Успа-Хөлдүң эринге шефтеп, колхозтуң таразының хол-биле чулуп, хостуу-биле алгырып ырлап чораан делгемнеримни бөгүн көрдедим. Ол черлер шупту найыралдыг-даа болза, оске чурттуң девискээри болу берген. Даг-даш аразында коошпалап каан орук-биле халдып, документилериви каш дакпыр хынадып чорааш эртивис. Бо кызыгаарны үүг кижиним холу ынчаар шыйыпкан үвел, черле ужурун билип чадап чордум.

Торгалыга Виктор Кек-оол аттыг театрның ажылдакчылары оске кайы-даа черден артык онза хүндүткелдиг дизе, хөөрем эвес. Театрның репертуар өзөөнге чартык үүс чыл чыгам туруп турар «Хайыраан боттун» болуушкуннары маңаа болуп турганы бүгүде билир. Ол-ла шинги маңаа телефильм кылдыр тыртыпрган, оон үеэзинде республиканың алдарлыг артизи Хертек Шиглин-оолдун чогаадыкчы база удуртукчу ажылдарын хой-хой көрүкчүлер чылыы-биле сактып чугаалажып турарын дыңнад

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 174 (14674) 1991 чылдың октябрь 17, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

Довурзактар даарап кылыр цехте уран шеверлер өженип, планныг даалгалар күүседриниң изиг түткүлдүг. Алтыкештен кышкы бөрттерни олар даарап, чонуун чагыгларын аянныг, чараш кылдыр кылып турардар.

— Чайын чагыглар эвээш, а күзүн көвүдей бөөрдир. Ынчангаш кылыр ажылдар баш ашкан деп чугаалап болур — деп, Кызылда «Довурзак» ательениң эргелекчизи Галина Набокова чугаалап орар.

ЧУРУКТАРДА: «Довурзактың» уран-шеверлери Светлана Догуй-оол, Тамсья Чамзырың (адаанда, солагай талазында).

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Бай-Тайгадан медээлер

Ниитиниң малының баш санын өстүрер, продуктулуун бедидер дээш «Тээли» совхозтуңЭэр-Хавак сүт-бараан фермазының коллективи ажылдап турар.

Аренда керээн-биле ажылдап турар ферманың ажыл-ишчилери боттарының онаашкан херээн ак сеткилдиг, харыысалгалыг-биле күүседип келгениниден бо чылдың эрткен тос айларында эки көргүзүглерни чедип алган.

Саар инектерниң ажаалазын, чемгерилгешин экижидип, одарын, сүттадын шын таарыштырып турган, сүт саалдазын эрткен чылдардан көвүдеткен. Оон түүнелиннде бо чылын 200 тонна сүт садар турган, тос айларда 150 тонна ажыгны садып, планныг онаалдазын күүсткен. Саткан сүдүүн шынары экижээн, түгле бирги, ийиги сорттуу болуп турар. Саанчылардан Салчак Любовь, Иргит Чечек, Куулар Анатолий хөй, эки шынарлыг сүттү саап алган, мурнакчы саанчыларның одуруунда кирген.

Кыштаглаашкына белеткелди коллектив кежигүннери хынамчалыг, бир демниг чорудуп турар. Ылангия мал чемнерин боттарының күжү-биле белеткеп алырынче улут кичээнгейни салган. Ниитизи-биле 150 тонна сигенни, 100 тонна савацны, 139 тонна мал чеминге хереглээр тарааны белеткээш, фермада чедирип алган. Тарааны чарбалаар, мал чеми белеткээр цех ажылдап турар. Инек, бызаа кажааларының, клубтуң септелгезин чоокку хүнерде доозар.

— Сүт бүдүрер болгаш садар даалгаларны бо чылын ажыр боттандырар бис. Кышкы үеде сүт саалдазын кудулатпазының, инектерни хүр кыш ажырарының бүгү аргалары, курлавырлары бисте бар — деп, ферманың эргелекчизи Хертек Борис чугаалап турар.

• • •

Малчыннарның ажылчыннарының ажылдаарыпга, чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарынче «Кызыл-Даг» совхозтуң дирекциязы сөөлгү чылдарда элээн кичээнгейни салып турар.

Эрткен ажыл-агай чылында суурга 20 өг-бүле чурттаар бажыңнарны туткан, бо чылын база-да он хире чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирер. Ол чуртталга бажыңнарынга электри шугумун киирери— белен эвес ажылдың бирээзи. Хамыктың мурнунда электри чырыы киирер дериг-херекселдер чедишпес. Ындыг-даа болза электриктер Хертек Июнь-оол биле Алексей Салчак боттары ол-бо организациялардан тып ап, болдунар-ла арганларны ажыглап турган, ажылчыннар чурттай берген бажыңнарда электри чырыын киирген, ол ажылды уламчылап турар.

Малчыннарның коданнарынга электри чырыы киирерин совхозтуң дирекциязы чүтүлага көрүп турарындан он дөрт кыштагда чырыкты киирген.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БОТТАРЫВЫСТАН КОЛ ХАМААРЖЫР

Республиканың чурттакчы чонун аъш-чем-биле чогумчалыг хандырарының соцгаарлатпас хемчеглериниң талазы-биле республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң човулел хуралынга Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың эге сөзү.

РАЙХООРКҮҮСКОМНАРЫНЫҢ, көдээ, суур Советтериниң даргалары, совхозтар директорлары, колхозтар даргалары, көдээ ажыл-агайның специалистери, сүт-бараан фермаларының эргелекчилери-биле, тараачыннар, араттар, садыг ажылдакчылары, белеткелчилер-биле Министрлер Төвүлелинде кончуг күженишкиннинг ажыл чоруп турар. Агроулетпүр эвилелинге эрткен тос айларның түүнелдериниң дугайында база чыл төнчүзүнге чедир сайгарары-биле садыг четкизинче кирген көдээ ажыл-агый продукциязының керээлиг хүлээлгелериниң күүселдезиниң талазы-биле чугаа болган. Хемчеглер алдынып турар-дыр. Чазактың удуртулгазы дүүн тараачыннар, араттар-биле, министерстволарның болгаш ведомстволарның, черчер Советтериниң, республиканың ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле болган ужуражылгага киришкен. Түгле тараачыннарны, араттарны леткиириниң эвес, а харын аъш-чемниң ховар болуп турарынга бар курлавырларны дүргеп киириштирери-биле көдээде хөй талалыг экономиканың кол айтыыларының талазы-биле хавы санал-онал солчулгазы болган. Ужуражылганың түүнелинде араттарны, тараачыннарны техника, ыварчаар материалдар, үрезин-нер, акша-хөрөнгү, туудуг болгаш өске-даа материалдар-биле деткиир сорулга-биле чазактың тускай доктаалдың хүрээ-ларын шиитпирлээн.

Мындыг берге үеде бо чөвүлел хуралды түгү эртирип турарыл? Ол болза, чуртта болгаш Россияда түргүстүүнүп келген экономиктиг, харыы-даа политиктиг байдал-биле тайылбырлаттынар. Ол бистерни боодандырып турар. Бодунуң чедер болгаш четпес талаалары-биле рыноктуң бут кыырынга туруп алыры бергеп турар. Сандараашкын уламчылавышаан, бүдүрүлге чер ажбастаан. Күрүне, фонд сагылга-чуруму будалган. Хүзөнген ажылын тоол корбес чорук болгаш анархия иле кесту берген. Кижи бүрүзү-ле бодунуң думчуун харай берген. Бистиң түгле «киир сөөртүп алыр» республикавыска ол кандыг боол болурул?

Кандаашкын биске үш чыл улаштыр болган. Көдээ ажыл-агыйда экономиктиг кудулаашкын уламчылап турар. Ону шуптувус көрбейн турар болгаш билбейн турар бис. Хөй-хөй удуртукчуларда азырадыкчы хөөннер ам-даа бар. Бир-ле кижи оларга ыаап-ла бүгүле чүвени сөөртүп эккеп бергеш, чемгерип кавр деп эрги бодалы-биле бүзүреп турар. Ону чок кылыр херек. Бүгү-ле идегел бистиң боттарывыста, кижи бүрүзүнүң салыышкынында.

Шак мындыг берге байдалда Тываның чазаа силерниң-биле, актив-биле сумележир деп шиитпирлээн. Аш-турецги байдалдан чайлап, республиканы камгалап алыры-биле бистин кады чорудар хөделиишкиннеривистиң угланыышкынын баш удур планнап алыр апаар бис.

Мындыг байдалды шилип алганы база таварылга эвес. Ону соцгаарлаткан херээ чок. Биске шак бүрүзүүнелиг. Дүжүт ажаалдазы доостун турар. Шолдериниң продукциязын сайгарар ажыл ам чуртта чоруп турар. Ону садып алырындан озалдап каар болзувусса, соң соонда ону кайынын тывар бис.

Бистиң бодувуста бар түүлүвүсү ажыл-керекии өзу-биле сайгарып алыр апаар бис. Дүжүт ажаалдазын, мал чемнериниң белеткелин, ногааларны сортап алырын, шыгжаарын шынарлыг кылдыр доозар херек. Шуптузуп, килограмм хиреевин-даа кадагалап, шыгжап алыр. Үреевинин арыглаар, курлав алыр. Амдан эгелеп часкы хову ажылдарынга техниканы белеткеп алыр талазы-биле ажылды организаастап чорудары эрежок чүгүл. Шуйтузуп чыгаш, чүгаш, кадагалалга тургузар херек. Оон соонда оларның септелгезин эгелээр.

Октябрь бирден кыштаглаашкын эгелээн. Бо дээрге, эрге-чагырганың чаа органнарының иймги кыжыдыр. Биргизин багай эрттирген бис. Бо каражалыг кичээндиргени бистер херекке алыр ужурлуг бис.

Оон ашыда силериниң кичээнгейинерни мындыг түүлче углаар бодап тур мен.

Аъш-чем рыногун чогумчудар талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели хемчеглерни ап-даа келген, ап-даа турар. Россияның чазааның «1991-1992 чылдарда Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» 381 дугаарлыг доктаалынга дүүш-түр бистер бо берге үеде республиканы сац-хөө болгаш төпчүткен капитал салыышкыннары-биле камгалап ап шыдапкан бис. Олар бисте бар. Оларның шингээттинмейн турары-ла кончуг харааданчыг-дыр. 1990 чылдың деннелиннден куду эвес материал-техниктиг курлавырларны, чоннуң хереглел барааннарын хандырарының фондулары бисте бар болуп турар. Бир эвес керээлерни хандырыкчылар-ла күүседип турар болза, байдал ынчан сыр өске турар ийик.

Берге, 1990 чылда Россияның чазаа кандаашкынын уржуктарын Тывага болгаш өске-даа девискээрлерге ажыып эртериниң талазы-биле тускай доктаалды хүлээп алган. Шак ындыг документ бо 1991 чыл талазы-биле ам база үнүп келир. Бо ап чорутқан хемчеглериниң ачызында бисте бо хүнде хлеб бар болуп турар, оон үстү бээрип болдурбаан бис. Далганны 8, холуксалыг мал чемин 13 ажыт, үрезинни 22 муң тоннаны сөөртүп эккеп алган бис.

Үш иви ажыл-агыйын хандырыга талазы-биле Соцгу чүүтүп байдалынга деннээрин, Саглы көдээ Советниң девискээрин бедик даглыг чер кылдыр санаарын база ол ышкаш Агроулетпүр тудугунуң материал-техниктиг базазын быжыглаар талазы-биле айтыыларны шиитпирлээрин Россияның чазаандан дилээн бис. Чоокку хүннерде ол айтыыглар талазы-биле шиитпирлер үнүп кээр дээрзинге идеген турар бис.

Тыва Республиканың Министрлер Төвүлели аъш-чем рыногунуң байдалын барык-ла хүн бүрү контрольга алыр дээш кызып турар. Талон системазын киирер база бараанларны шын садып турарынга контрольду тургузар, чурттакчы чоннуң социал камгалалын күштелдирер талазы-биле бистиң ап чорудуп келген хөделиишкиннеривис силерге билдингир болгай.

Картофельди олуртур, республиканың чурттакчы чонун, ногаалар-биле хандырар дугайында, хоорайлар чурттакчыларынга черни бээриниң, хуу кижилерге хаван ооларын, чаш малды, кушту болгаш өскедаа малдарны садарының дугайында айтыыларны доктаамал шиитпирлеп кеддивис.

Садыг министерствозу, Россевероторг болгаш Россияның хереглекчилер кооперациязы-биле ажылды барык-ла хүн бүрү чорудуп турар. Сибирь дугуржулгазы-биле, Ставрополь, Краснодар крайлар болгаш өскедаа регионнар-биле, даштыкы фирмалар, оон иштинде Чехословакия-биле харылзааларны экижидип адырын кызыдып турар бис.

Перспективтиг айтыыларны кичээнгейден дашкаарладып болбазын Министрлер Чөвүлели база чугаалап көрүп турар. Тываның көдээ черлерин катап тургузуп сайыраарының чазак программазын Дээди Советтиң сессиязынга чугаалажып көрген.

Күженишкиниг болгаш бүзүреллиг ажылдаарының эрге-хоойлу үндезини чер ажылдыларда амгы үеде бар болуп турар. «Чер реформазының дугайында», «Тараачын арат ажыл-агый дугайында» хоойлулар, Чер дугайында кодекс хүлээп алдынган. «Үндүрүг опаар дугайында» Хоойлуга дүүштүр колхозтардан, совхозтардан үндүүлерни барык тыртпайн турар. Көдээ ажыл-агый кооперативтеринге, өг-бүле фермаларынга, тараачын ажыл-агыйларга чиителделерни доктааткан.

«Өнчү дугайында» Хоойлуның баштайгы номчулгазының үезинде тускай доктаал хүлээп алдынган, «Күрүне болгаш муниципалитет өнчүзүн хуужудар дугайында», «Бүдүрүлгелер болгаш тывынгыр-кылынгыр ажыл-чорудулга дугайында» хоойлуларның күүсеирдезинге идигни берген бис.

«Көдээниң социал хөгжүлдезиниң дугайында» Хоойлу, бистиң көдээ черлериисти катап тургузар, сайзырадыр талазы-биле Министрлер Төвүлелиниң 15 доктаалдары хүлээп алдынган болгаш күүсеттинип турар, эртемни хөгжүдериниден эгелээш, аныяктарны мал ажылынга киириштиреринге чедир ында тодаргай айытган. Массалыг информация чепсектери, бистиң солуннарывыс оларның дугайында кошкак пропагандалап, күүселдезин эвээш чырыдып турары хомуданчыг-дыр.

Өнчүнүн ден эргелиннинге, ажыл-агыйны чорударының хевирлери янзы-бүрү болурунга үндезилээш, ону дамчыштыр республиканың тараачыннарының ажылдаарын хостуг болдурарынче чазактың бүгү базымнары, хемчеглери угланган. Бараан болгаш бараанның продукция бүдүрүкчүлери бир дөмей деткимчени ап турар болгаш алыр апаар. Белеткел болгаш садыг оларның экономиктиг эрге-ажыктарын барымдаалап көөрүн дамчыштыр ажыктыг түүлдерни база алган. Агроулетпүр секторунда амгы үеде өнчүүнүн 3-4 хевирлери, ажыл-агыйны чорударының 12-13 хевирлери бар апарган:

1. Совхозтар — оларны багай эвес деткип турар бис. Төпчүткен капитал салыышкыннарын оларга үндүрүп берип турар;
2. Колхозтар катап тургустунгулаан;
3. Тус-тус кооперативтер бар;
4. Мал ажылының эштежилгелери (МЧАЭ-лер);
5. Хуузунда дузалал ажыл-агыйлары;
6. Бүдүрүлгелериниң болгаш организациялардың дузалал ажыл-агыйлары; чамдык райкүүскомнар хой, ошкүүү база азырадып турар;
7. Фирмалар;
8. Араттар;
9. Тараачыннар;
10. Хуузунда амыдыралчуртталгалыг болуп, олар солуур ажыдыг пенсионерлер, оларның чамдыызында бараанның бүдүрүлге бөзин бар апарган;
11. Дача ажыл-агыйлыг хамаатылар;
12. Коллективтиг сад болгаш огород ажыл-агыйлыглар;
13. Хамаатыларга черни, харын суттаттыг черни 5 чыл хуусаалыг кылдыр берген. Картофель ажаап алыр талазы-биле совхозтарга хоорай чурттакчылары бо күзүн бир-ле дугаарында продуктунуң боду —картофель-биле төлевирлиг кылдыр дузалашкан болгаш 2 муң тонна ажыг хемүүлдүг картофельди ажылдап алганнар.

Ажыл-агыйны чорударының экономиктиг арга-методун ажыглаарының оралдажышкыны ам кылдынган. Аъш-чем үндүрүүн болгаш күрчагыны 1990 чылдың деннелинге хамаарыштыр 70 хуу кылдыр доктааткан. Бүдүрген продукцияның 30 хуузун хостуг ортектер өзугаар база хостуг садары көрдүнген. Малдың баш санынга, тарылга шолдериниң бүгү тургузуунга, планнаттынган тудугуун объектилериге хамаарыштыр артык деннелдерни болгаш планнарны ажыл-агыйларга албадап доктаатпаан бис. Ажыл-агыйның долу демократизы сагыттынган турар ужурлуг. Ынчангаш хостуг ажылдаар дугайында тараачыннарның, совхозтар директорларының, колхозтар даргаларының күсели ам шынап-ла бүттүүн турар-дыр. Бо айтыыглар болза кедизиниң айтыыглары болуп турары чугаажок. Ук айтыыглар ханы утка-шынарлыг. Айтыыларның хөй нуруузу ажыл-агыйны хамаарыштыр чагырып, дужаарының болгаш планның чорудар системадан демократтыг, рынок экономиказынче шилчииринге холбашкан. Өнчүнү чаартыры түгле кижиниң эрге-ажыктарынга хамаарышкан эвес, харын политикага, культурага, ажыл-ишчилериниң аажычаңынга болгаш мөзү-шынарынга база хамаарылгалыг болуп турар.

Рынокче дүрген чоокшулап, чагырып, командыдаарындан болгаш дужаалдар үндүреринден ылаптыг чайлаан тудум-на, кризисти, хоозураңгай байдалды улам дүргеп ажып эртип шыдаарывысты эвээш эвес удуртукчуларның биле бергеи черле чүүдүт-дүр. Ынчангаш ажыл-агыйны чорударының күрүнеин эвес структуралары (тургузуглары), арат, тараачын ажыл-агыйлар, фермерлер, ассоциациялар, кооперативтер, бичежек бүдүрүлгелер, хуузунда болгаш өг-бүле фермалары, өг-бүле керээзинге үндезилеттинген арендаторлар тыптып келген. Бараанакша харылзааларын, ажыл-агыйның иштики өртек-үне хоойлузун дамчыштыр «садар-садып алырының» принциви турустуунуп турар. Деннежилгелиг бараанакша орнажылгазы калбарып турар. Чалгаалар, чазый-чилби кижилер өзулуг ажылдап турарларны, бодалдыг болгаш талантылыг кижилерни моон соцгаар мөлчүвес кылдыр денге хуваалданы, азырадыкчы чорукту бүрүн чайладырынга чогум-на ол быра арганы бээр апаар.

Ассоциация, эвилел болгаш кооперативе хевирлиг ындыг совхозтар хоозураңгай бээринден кортқан херээ чок. Ажыл-агыйны чорударын хандыр болдаваан, багай ажылдаар адырларының, кооперативтериниң эвээш кезин хоозураашкынга таваржыр апаар, а бүгү ассоциация, бүгү совхозтар хоозураашкынныг байдалга таварышпас. Оон ынай оларда өртек механизми тургустунуп, ажыл төлевирингге хамаарыштыр бүгү кызыгаарлаашкыннарны күш чок болдурган, банк системазы чаартының турар; брокер олуттарын (черлерин) садып албышаан, садыг-чиг эт биржазын дамчыштыр ажылдаарының аргазы тыптып келген, кооперативтерни, бичежек бүдүрүлгелерни удуртурунче тускай өртемниглер шилчип эгелээн болгаш чоннуң социал камгаладыының механизми чоорту ажыглаттынып турар апарган.

Экономиканы быжыг туруштуг кылдыр экижидериниң болгаш рынокче шилчиириниң бүгү дөрт кезектериниң талазы-биле экономиктиг, политиктиг, административтиг арга-методтарын билдилиг холбаштырып турар Советтерде, ажыл-агыйларда эки түүнелдер бистиң идеген турганывыс ышкаш, херек кырында бар болуп турар, ол дээрге, бирээле, экономиканы быжыг туруштуг болдурарын база бүдүрүлге кудулаашкының ажып эртерин олар чедип алган, ийиде, рынокту олар чогуур деннелге херек кырында тургузуп турар, үште, бодунуң Советниң, совхозунуң, районунуң, чурттакчы чонунуң социал камгалалын олар доктаамал боттандырып эгелээн.

Ынчалзажок республикада ниитизи-биле ындыг чижектер ам-даа эвээш. Республиканы берге байдалга таварыштырып болгу дег, харын таварыштырып-даа турар кижилер ам дээрезинде колдаан болуп турар.

ШЫНЫ-БИЛЕ чугаалаар үе болза, улус ажылагыйының барык бүгү адырларынга бүдүрүлгенин дыка кудулаарын эвээш оожургадыр аргалыг болган бис. Ынчалза-даа кризис ажып эрттинмээн. 1990 чылдың бо-ла үезиниг-биле деннээрге, тос айлар иштинде кол-кол көргүзүглер талазы-биле куду түүнелдиг болган бис. Тодаргайлаарга, үлетпүр-бүдүрүлге — 12,8 хуу, капитал тудуг: аныгландырыышкынын бүгү үндезиниериниң күсели-биле кол фондуларны ажыглалга киирери 1990 чылдың деннелиннден 70,6 хуу, төпчүткен капитал салыышкынын 105,5 хуу болган, капитал салыышкыннарын 11,4 миллион рубль эвээшти шиигээткен, чурттаалга шөлүн ажыглалга киргени 4,6 хуу эвээш болган. Көдээ ажыл-агый продукция садып алыры эвээжээн — малды болгаш кушту садып алыры —11,9 хуу, сүттү — 19,3 хуу, куш чуурказын — 12,3 хуу, дуктү — 3,5 хуу эвээшти садып алган. Транспорт, чүүктү 12,1 хуу эвээшти сөөрткен. Садыг. Үүрмектеп садар бараан саарылгазы — 12,1 хуу. Төлеарлыг ачы-дуй саңгарылгазы. Ону 110,9 хуу боттандырган. Улус хереглелиниң барааннарын кылып үндүрери: 5,6 хуу. Коммунал ажыл-агыының сац-хөө түүнелдери: 33 бүдүрүлге черлериниң 94-азы 23,1 хуузу карылгалыг азы куду рентабельдит.

Бистер чүү часкан бис?

Дээди Советтиң сессиязынга бадылаттынган Чазак программазында рынокче шилчиирлиг-биле шилчиириниң дугайында чугаалап турар. Ынчалзадаа ону ыяк билип алырынга, арга-методтарын шиигээдиринге, кадрларны өөредиринге, психологиянын чаартырынга үе херек болгай. Чогум-на соц ужурунда корум-чуруумну, күрүнеин, керээлериниң, кушажылдың болгаш технологиянын сагылга-чуруумуң быжыглаарының дугайында чугаа боор турар. Ынды негелдерни чер-черниң хөй кижилери одуруп ажыр, харын арынык-даа ажа халыдыр номчаан боор чадавас. Ол дээрге кол частырыг-дыр деп салаар мен. Ажыл-агыйларны техника, артык кезектер, туудуг материалдары болгаш өске-даа түүлдер-биле хандырарының бергелери база ацаа немехин турар.

Республиканы дашкаарчерлерге ажыл-агыйны колхозтарга болгаш совхозтарга коллективтиг хевир-биле боттандырып чорударын сандарадып, бурадырынче угланган массалыг информациянын чамдык чепсектериниң пропагандазы аная кандыг-бир чергелиг-биле салдарлыг болган. Аныяк демократиянын соңгуулдаларны, отчеттарны болгаш оон-даа өске түүлдерни дамчыштыр совхозтар директорларының корпузунга болгаш специалистерге таварыштырган согуушкунун хереглеевейн барын база болбас.

Бөгүн оларга доктаап, чугаалаваан-даа, кол түүлче — аъш-чемниң чедишпезин канчаар болдурбазынче, республиканың амытынын алырынче кол кичээнгейни утландыраалыцар.

Бистер хамыктың мурнунда ажыл-агыйларының удуртукчулары — силерни ыңгырып тур бис: түгле дээрге силер чонну эт, сүт, чуурга, тараа, картофель болгаш ногаалар-биле хандырып шыдаар аргалыг болгай силер. Бистер аграрлыг, аъш-чем курлавырлары-биле байлак, талантылыг улустуг черде чурттап турар болгай бис, ынчангаш кризистиң базымчакынын түгле ажып эртип шыдавас деп бис?!

Бистер Садыг министерствозунуң, РПС-тиң ажыдакчыларынга, белеткелчилерге, Министрлер Төвүлелиниң министрлеринге, ажылдакчыларынга ынчар чугаалап тур бис. Республиканың салым-чолу ам силернин холдарынардыр. Бистер республиканың бүгү чурттакчыларын, өг-бүле бүрүзүн, чурттакчы бүрүзүн кыйгырып тур бис. Бистер күрүне шыдаар-ла болгай... — деп, чугаалаарынга шагда-ла чаңчыккын бис. Ийет. Ол дугайы чугаа-даа чок. Күрүне шыдаар ужурлуг деп, база катап чугаалап болур. Ынчалза-даа оон-биле кады рынок үезинде ким-даа, кимге-даа өрелиг эвес-ле болгай. Күрүне түгле пенсионерлерни, инвалидтерни, дайын киржиктилерни, өскүс-чагыс, кадырган уругларны, эмнелгелерни, интернаттарны, өөредиг черлерни болдуун азыралыга алыр ужурлуг.

(Ук хуралдан отчеттуг болгаш Министрлер Төвүлелиниң Даргазының бирги орлакчызы А. А. Мельниковтуң чугаазын дамчыштырлаар бис.)

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязының үн айтыыларының болгаш ажылдаар чурумунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ПРЕЗИДИУМУНУН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумунуң **доктаалыры болза:**

I. Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязының чугаалажып көрүүге дараазында айтыыларны киирер дугайында саналдаар:

1. «Тыва Республиканың Президентизинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуну айтыыны киирип турар.

2. «Тыва Республиканың Президентизинин соңгуулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуну айтыыны киирип турар.

3. «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Президиумуну айтыыны киирип турар.

4. Янзы-бүрү өске-даа айтыыглар.

II. Тыва Республиканың Дээди Совединин ээлчег чок он бирги сессиязының ажылдаар чурумунга хамаарышкан саналдар-биле чөпшээрежир болгаш Тыва Республиканың Дээди Совединге чугаалажып көөр кылдыр киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы М. КОЗЛОВ.

Кызыл хоорай.

1991 чылдың октябрь 14.

ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАР, ШИМЧЭЭШКИННЕР

Политиктиг партияларның, шимчээшкиннериниң болгаш чуртта хөй-ниити организацияларының амыдыралында болуушкуннар, өскерилгешкиннер үргүлүүлеп турар.

ТАЛЛИНН. «Республикада коммунистиг шимчээшкин өөрүп турарын Эстонияның бот-тускайлаг Компартиязы билген турар ужурлуг» деп, оон удуртукчуларының бирээзи Яак Аллик чоокта чаа «Постимees» солунга берген интервьюзунга медеглээн. Ол партия М. С. Горбачевту детиирир болгаш республиканың күрүне бот-тускайлаг чорудун катап тургузарынга идигни баар дээш бо чылдың чазынында тургустунган. Я. Алликтиң чугаалаанын өзугаар алырта, партияда амгы үеде 5000 кежигүннер бар, олар бодунуң сорулгазын күүсеткен деп санап болур.

ТЮМЕНЬ. Тус черниң шудуруулу Юрий Алексеев Россияның тенекпейлер партиязын тургузарының инициативазын көдүрген. Оон бодалын өзугаар алырга, «тенекпейлер чуртунга» түгле ол партия чедишкиниг болуруунга идеген болур. «Коммунистиг төөредиишкинден чонну хостап, кижилериниң өзер-төрүүр чорудун көвүдеп турган», Россияны камгалап ап болур деп, чаа кеступ келген политиктиг «ажыллакчы» санап турар. Черде мелегей эвес, чүгээр мындыг тезисти ол көдүрген: «Эр кижи азыракчының болгаш камгалакчының, а хөрөөжен кижи — төрүүрүүнүн болгаш кижизидериниң ролюн ойнаар ужурлуг». «Чоига пивону болгаш колбасаны берицер!» деп дозукнуун адаабиле бүгү Россияның «тенекпейлерин» сырый каттыжарынче Ю. Алексеев кыйгырбышаан, Тюменьниң эрге-чагырга удуртуунунуң албан-дужаалынга бодунуң кандидатураазын депшиткен.

КИШИНЕВ. Партияларны болгаш хөй-ниитиниң политиктиг организацияларын бүрүткээриниң чаа Дүрүмүн Молдованың чазаа чугаалажып көрген болгаш бадылаан.

(СЭТА).

ЧАА-ХӨЛ РАЙОН БОЛУР БЕ?

«Тыванын аныяктары» солунга ажылдап тургаш, чаа Чаа-Хөл суурнун дугайында очерк бижип турганымны сактып ор мен. Ынчан «Найырал» совхоз бир га черден 26 центнер чедир тараа дүжүдүн ажаап алгаш, оозун күрүнеге саткаш, миллионер болу берген үези чүве. Шын чүве болза, 60 чылдарда Шаңчының тараа ховуларының 1 га черинден 63 центнер дүжүт ап турган деп дамчыыр чугаа бар. Шынап-ла, Тыванын колхозтарынга тараа болгаш хөй янзы ногаа аймаан, еске-даа үнүш культураларын багай эвес өстүрүп турганын херечилер бо дораан-даа бол төгүп бээр. Чон ёзулуг ажылдап билир турган үелер биске база тургулаан-дыр, көрбес бе. Ам-даа болза чон ажылдап шыдаар, ажылдап-даа турар, чүгле моральдыг болгаш экономиктиг идиглер чедишпейн турар-дыр ийин.

Ынчан Чаа-Хөлге чоруп чораан, Шагаан-Арыг даалайы кылыр дээн, сөөлүн бодаваан сиилеп идеяның ужун чер-чуртундан үндүр кыстырган чурттакчыларның хейде-ле сагыжын чазамыктааным чадавас. чаа суурнун ванналарлыг бажың-балгадын магадап, хоорай черден дора эвес чурттап эгелээн деп ынчан мактааным аргажок чүве. Ийет харын, чаа черге чаа ёзу-биле эки амыдырап-чурттай бээр бис дээн идегел кижилерге улуг турганы магатчок. Кижи черле эки чүвеге идегел чоруур ышкажыгай. Ынчалза-даа чаа-хөлчүлернин ол манаашкынындан бүтпейн барган чүве-ле көвей. Улуг ССРЭ деп чурттуң булуң бүрүзүнде дег, хоозургай амыдыралдын «аарыг» айтырыглары оларны база бүргеп келген. Кижилер боттары амыдырал-чуртталгазын шынаржытпас болза, боду бүде бээр «сагыш ышкаш чүве кайда боор, Саглы ышкаш хову кайда боор».

Журналистернин ажылы кезээде далаш чоруур болгаш, бо удаада Чаа-Хөл суурнуң чурттакчыларыбиле сагыш хандыр хөөрежип, чугаалажыр арга чок болдум. Анаа орук ара орайда кире дүшкен бис. Үе-шактың кызыызындан бистиң чамдык бижээн чүүлдеривис амыдыралдың кыры-биле киискидип эрте бээр чылдагааны-даа мында. Амыдыралдың дазылдарынче хандыр касканнаары чугула чүве-дир ийин.

Ол-даа ханчаар. Бо чүүлге кол-ла доктаар бодаан айтырыым — чаа-хөлчүлернин аңгы район кылдыр тускайланып алыр дээн күзелинде дугайында. Шагда Чаа-Хөл аңгы район турганын, ынчан элээн сайзырай бергенин эрги чурттакчылар сактыр. Оон районну дүжүрген соонда ажылагый быдарап, хамык чүве чавырлып баткан. Район турган черниң чурттакчыларының психологиязы-даа өскерлип, ажык-дузазының талазы-биле ийиги чергеже шилчий бергенинин сагыжы кижилерге тургустунуп, оны иштинде аарышкы-биле хүлээп алганы-даа хагатчок: канчаарга-даа кижилериң холу салдынганы билдиндир. Көдээ-даа болза, кымдан-даа хамаарышпайн, боттары баш миниңи, хостуг ажылдаары дег эки, эптиг чүве кайда боор. «Хосталга деп амданныг сес» деп кыйты кижилерини кулаанга хоозун эвес черге чаңгыланып чыдып калбайн.

Чаа-Хөлдүң амгы байдалы кол нурлуулайында-да Шагаан-Арыгдан хамаржып турар. А Улуг-Хем район Чаа-Хөлдү салыксазы база билдингир. Бо чазын чүве бе, Чаа-Хөл, Ак-Турут, Шаңчы, Кызыл-Даг суурларының чурттакчыларына чаңгыс айтырыглыг анкетаны чоргускан: «Чаа-Хөл районун тургузар деп бодаар силер бе?» Харыы чаңгыс аай болганийе. Оон соонда районну хевирлеп тургузарының талазы-биле тускай ажылчын комиссиязы-даа тургузуп алганнар. Че, оон бир катап чаа-хөлчүлер Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакты чалап алгаш, хуралга ол чиигийе айтырыын база катап көдүргеннер. Ол дарга оларныңа ол бажы ыжыр турар айтырыын чугула деп көрүп, оон тургустуунун турарын чөптүгүннген. Ш. Д. Ооржак ийи районну ангылаарының талазы-биле Улуг-Хемче, а тодаргайларга, Шагаан-Арыгда район удуртулгазынче айтыышкын бижиктиг чоруткан деп сураг дыңналган. Оон соонда бөза катап бүгү чүве шинээн чок баргаш, Улуг-Хем Чаа-Хөлден нарлыг хөнү чок болгаш айтырыгны өжегээр узамдыктырып турар деп чаа-хөлчүлер каразын турарлар.

Чаа-Хөл эмнелгезинде уруглар эмчизи Павел Түлүшович Сувац-биле чугаалашкаш, ол эмчи кижиниң туружундан көөрге, Шагаан-Арыгже аарыг кижилер чедиреринин безин бергези, бот-тускайлаң болбаска нарын деп чүве илереп турар. Чижээ, бир хүнде эмчи машиназынга 30 литр бензин берип кааргa, Шагаан-Арыгже чаңгыс каккаш келирге-ле, оон үнүп каар. Чаа-Хөл эмнелгезиниң дерилгези республикада шырак дээн черлерге хамааржып турар. Ол хиреде ында дээди эртемниг эмчилер чедишпес. Кезип эмнээр салбыр ээ чок, ында тулган дээн блок бар. А бо суурга кезер эмчиниң хереги кедергей-ле. Ажыы-биле чугаалааргa, садыларга арага киириптерге, ону ижип алгаш чамдык улус алгыжып-чокшуп, бот-боттарынга кемдээшкин чедирип турарының таварылгалары ховар эвес. Мынчан барган чон-дур бис ам, бистиг чепсек тудар апарган. Шагда тываларның ийи кызыл чудуруу-биле көрүүп-теринин таварылгалары ховар турганын шупту билир бис. Кижилерниң мөзү-шынарының кудулааныныа кол чылдагаанынга дөзү социал-экономиктиг байдалдарда болбайн аан. Ынчангаш Чаа-Хөлдүң амыдыралы экижипр хире чаартылгалар болур деп бодаар силер бе?

Харыы бергеннер болза: юрист, башкы, районга прокурорлап, башкылап, СЭКП райкомунга ажылдап чораан, өшкү ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз тургустуларга үш кижиден шилиттинип сонгуттурган директор Кан-оол **Чүлдүм**; башкы, партия райкомунуң ажылдакчызы турган, Бай-Тайга райүүскомунуң нинти кылдыс аргелекчизи Мария **Ооржак**; суд, прокуратура органнарынга хөй чылдарда ажылдааш пенсиялаан, партияның хоочуну Аким **Очур**; хөй чылдарда башкылап, директорлап, хоочун партийжи Кашпык-оол **Хертек**; мал эмчизи эртемниг, партком секретарылап турган аныяк специалист Игорь **Салчак**.

К. Чүлдүм: Ол бөлүк дээрге бүгү-ле чүвениң, оон иштинде кижиниң угаан-медерелин безин чаңгыс аайжыды күрүнежидип алырын арттырыксаан, партия-күрүне чагыргазының чымчак олуттарынга хевээр олдуруксаан бюрократтар-дыр. Олар демократияга таарзынмайн, чуртта берге байдалды ажыглап, меге аасаашкыннар кылып үнүп келген чонну дайзыннары ышкажыл. Оларга эң дээди яланы онаар херек.

Борис Николаевич Ельцинниң характеринде чамдык талалары күзенчиг эвес-даа болза, ол ёзулуг чончу баштын, чаа үениң сүлдези деп үнелээр мен.

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын соксадып каанын чөптүг деп коор мен. Ол партия эвес, күрүне номенклатуразының организациязы болуп турган. Оон дүшкениниң чүгле оон удуртулгалары когараар, а бөлүүн коммунистерге кандыгдаа салдарлыг болбас.

Чуртка чаа нинтилел тургузуу болур. Ол социализм-даа, коммунизм-даа эвес, экономиканың рынок системазы-биле амыдырап-чурттаар таарымчалыг үечада. Чүгле ынчан эки амыдыралдың оруктарын тып ап болур бис.

М. Ооржак: Ол дээрге Совет Конституциязга удур сүлчээ-дир. Ол хире улуг чергенин удуртунчулары чонга эки амыдыралды эрге-хосилуга дүүштүр боттандырын шыдаваны оларның чегенчи, частырыы-дыр.

Ельцинни — амыдыралды бүгү талалыг демократчыдарының көл сорулгаларын салып турар удуртукчу деп көрүп турар мен.

СЭКП-ниң дүшкениниге хой санныг бөдүүн коммунистерниң буруузу чок. Анаа бо өде тургустунуушкун чылдарында безин боттарының бюрократтыг чоруундан уштунуп шыдаваан эрге-дужаатлы улуг партийжи дарганларның буруузу улуг болган. Бөдүүн коммунистерниң арын-нүүрү арыг.

Кандыг-даа аймак-сөөк кижилер, кайы-даа шажын-чүдүлгениң, чердевискээрниң төлээлери шупту ёзулуг-ла деп эргелерлиг, эптиг-найыралдыг чурттаар, политиктиг партиялар хады демниг ажылдаар арга-ларны хандырып шыдаар чаартылгалар чуртка болур деп бодаар мен.

А. Очур: «Сестиң» ол бөлүүнүн дугайында мынча дээр мен: олар ажык-чарлыг сулчээ-биле холбаштыр үеп-даян барган, сагылга-чурум чок, куруг митингилээр, ажыл соксадыр, аш чарлаар чоруктарны, чуртта экономиктиг бергедээшкиннерни эргижирээн дужаап-чатырар аргалар-биле чедип алырын бодаан, хоойлудүрүм ёзугаар сонгуттурган президентилер Горбачев биле Ельцинни күш-биле албан-дужаалындан дүжүрер сорулганы салган турган үймээчилер-дир.

Ельцин дээрге түр үеде демократтарны ажыглап, ат-алдар чедип алган кижи деп билир мен. Ында кедилиг чүве чок.

Социалистиг, коммунистиг идеялар медерелинде сиинкиен он-он миллион бөдүүн кижилерниң партиязын (1903 чылда-ла тургустунган болгай) Ельцинниң чарлыы-биле үзүткап каанынга удур мен. Ынды идея чогум үзүткаттынмас. Партаппарат деп-шилгелиг чүүлдерни деткивейн турганы база бар харын.

Амгы удуртулга демократтыг чаартылгаларны эчизинге чедир боттандырар. Эвилел керээзин чарар болза, чоорту чүгээр өскерилгелер болуп болур. Оон башка бүзүренчиг эвес. Ода чадаарда өстүрүп алган дужудувусту безин орта ажаап ап шыдаавас, чөгенчиг-дир бис. Мындыг болза, амыдырал канчап сегирир боор.

К. Хертек: Эде тургустунуушкунга, демократияга удур политикалыг эрге-чагырганы тургускаш, кол-кол албан-дужаалдарны аразында үлежип алырын бодаан болуглежиишкин-дир. СЭКП ТК-ниң Секретариады, Политбюрозу база бурууулыг.

Борис Ельцин чогум-на демократия, эде тургустунуушкун дээш эгезинден тура эк дидим болгаш чайгылыш чок туруштуг демиселчи кылдыр бодун көргүскен, эрги партократияны көөр хөөн чок удурланыкчы. Оон ёзулуг туружу эргилде үеинде тодартай көзүлген.

СЭКП-ниң дүшкени чаа революциянын чайыннан-чак тиилелгези-дир. СЭКП дээрге ийи дакпыр эрге-чагырга ышкажыл. Чижээ, кожуун хемчээли-биле алыр болза, Совет күүсөм кандыг-даа башкарылганы кылдырынга четчир күш-түр. Райком бот-башкарыын ажылдаар кандыг-даа арга бербес, а боттары-даа огулуг ажыл кылбас, чымчак олуттар ээлээн кижилер турду. Ону чаа эскердивис, бурган ортшээзин деп бөрээр апаар. Ук партияның хөй миллиард акша-хөрөнгизи амгы берге амыдыралывысты сегидерингe немерелеткимче болур ужурлуг деп бодаар мен.

Президент Горбачевтүн политиказын деткиир, удуртулгада артык албан-дужаал ээлээн кижилерни кызырар херек, олар малдан азыразынар, тараа, ногаадан өстүрүннер.

И. Салчак: «Сестин бөлүү» сталинчи ёзу-чурумну сактып, ону бо берге байдалдарны ажыглап, эгидип аарын, чонну боттарынче элеедип аптарын бодааннар. Чон оларны деткивээн.

Б. Ельцин улуг политик-тир. Ону Президент кылдыр демократтыг күштер соңгаан. Ынчангаш ол демократияны камгалап шыдаан-даа. Сөөлгү айыыл-халаан Ельцинниң мерген угаанының, шын политиказының ачызында чайлаттынган деп бүгү делегей үнелээн.

Эргилде чуртка улуг кичээндириг болган. Ынчалзажок удуртулгада чаа соңгутканнардан эвилиг-даа, база-ла четкестерни-даа, харын-даа улам нарын байдалды-даа манап болур...

Маңаа редакциядан тайылбырның хөрээ чогу билдиргир. Ажыл, амыдыралы янзы-бүрү, хар-назыны аңгы-аңгы, ынчалзажок шуптузу коммунист чораан улустуң ажыы-биле харыыларын номчукчу бүрүзү бодуунуу-биле сайгарып бодаар боор.

А мен мынча дээр мен

АЖЫЫ-БИЛЕ ЧУГААЛААРГА...

—«Аргументы и факты» деп солунга ышкаш, «Шын» солунга айтырыгларга кыска харыылардан берзе кандыг боор дээш бо материалды белеткедим—деп, «Хемчиктиң сылдызы» солунуң Бай-Тайга районда корреспондентизи Седип-оол ИРГИТ биске бижээн.— Дөрт айтырыгга харыы алырыбиле он кижиге айтырыглар бижээш берип каан мен. Оларның бежи харыылады. Оларны силерге чоруттум». Эгелээшкинни деткип, хүлээп алгаш, ук материалды номчукчуга бараалгаттывыс.

Салдынган айтырыглар мындыг: **а) Август 19 — 21-де күрүне эргилдези кылырын орадашкан болук дугайында силерниң хуудa бодалыңар кандыгыл? б) Борис Ельциниң канчаар үнелээр силер? в) СЭКП-ниң дүшкенин чүү деп көрдүңер? г) Ам чуртка чонуң амыдыралы экижипр хире чаартылгалар болур деп бодаар силер бе?**

Харыы бергеннер болза: юрист, башкы, районга прокурорлап, башкылап, СЭКП райкомунга ажылдап чораан, өшкү ажыл-агыйлыг «Кызыл-Даг» совхоз тургустуларга үш кижиден шилиттинип сонгуттурган директор Кан-оол **Чүлдүм**; башкы, партия райкомунуң ажылдакчызы турган, Бай-Тайга райүүскомунуң нинти кылдыс аргелекчизи Мария **Ооржак**; суд, прокуратура органнарынга хөй чылдарда ажылдааш пенсиялаан, партияның хоочуну Аким **Очур**; хөй чылдарда башкылап, директорлап, хоочун партийжи Кашпык-оол **Хертек**; мал эмчизи эртемниг, партком секретарылап турган аныяк специалист Игорь **Салчак**.

К. Чүлдүм: Ол бөлүк дээрге бүгү-ле чүвениң, оон иштинде кижиниң угаан-медерелин безин чаңгыс аайжыды күрүнежидип алырын арттырыксаан, партия-күрүне чагыргазының чымчак олуттарынга хевээр олдуруксаан бюрократтар-дыр. Олар демократияга таарзынмайн, чуртта берге байдалды ажыглап, меге аасаашкыннар кылып үнүп келген чонуп дайзыннары ышкажыл. Оларга эң дээди яланы онаар херек.

Борис Николаевич Ельциниң характеринде чамдык талалары күзенчиг эвес-даа болза, ол ёзулуг чончу баштын, чаа үениң сүлдези деп үнелээр мен.

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын соксадып каанын чөптүг деп коор мен. Ол партия эвес, күрүне номенклатуразының организациязы болуп турган. Оон дүшкениниң чүгле оон удуртулгалары когараар, а бөлүүн коммунистерге кандыгдаа салдарлыг болбас.

Чуртка чаа нинтилел тургузуу болур. Ол социализм-даа, коммунизм-даа эвес, экономиканың рынок системазы-биле амыдырап-чурттаар таарымчалыг үечада. Чүгле ынчан эки амыдыралдың оруктарын тып ап болур бис.

М. Ооржак: Ол дээрге Совет Конституциязга удур сүлчээ-дир. Ол хире улуг чергенин удуртунчулары чонга эки амыдыралды эрге-хосилуга дүүштүр боттандырын шыдаваны оларның чегенчи, частырыы-дыр.

Ельцинни — амыдыралды бүгү талалыг демократчыдарының көл сорулгаларын салып турар удуртукчу деп көрүп турар мен.

СЭКП-ниң дүшкенинге хой санныг бөдүүн коммунистерниң буруузу чок. Анаа бо өде тургустунуушкун чылдарында безин боттарының бюрократтыг чоруундан уштунуп шыдаваан эрге-дужаатлы улуг партийжи дарганларның буруузу улуг болган. Бөдүүн коммунистерниң арын-нүүрү арыг.

Кандыг-даа аймак-сөөк кижилер, кайы-даа шажын-чүдүлгениң, чердевискээрниң төлээлери шупту ёзулуг-ла деп эргелерлиг, эптиг-найыралдыг чурттаар, политиктиг партиялар хады демниг ажылдаар арга-ларны хандырып шыдаар чаартылгалар чуртка болур деп бодаар мен.

А. Очур: «Сестиң» ол бөлүүнүн дугайында мынча дээр мен: олар ажык-чарлыг сулчээ-биле холбаштыр үеп-даян барган, сагылга-чурум чок, куруг митингилээр, ажыл соксадыр, аш чарлаар чоруктарны, чуртта экономиктиг бергедээшкиннерни эргижирээн дужаап-чатырар аргалар-биле чедип алырын бодаан, хоойлудүрүм ёзугаар соңгуттурган президентилер Горбачев биле Ельцинни күш-биле албан-дужаалындан дүжүрер сорулганы салган турган үймээчилер-дир.

Ельцин дээрге түр үеде демократтарны ажыглап, ат-алдар чедип алган кижи деп билир мен. Ында кедилиг чүве чок.

Социалистиг, коммунистиг идеялар медерелинде сиинкиен он-он миллион бөдүүн кижилерниң партиязын (1903 чылда-ла тургустунган болгай) Ельцинниң чарлыы-биле үзүткап каанынга удур мен. Ынды идея чогум үзүткаттынмас. Партаппарат деп-шилгелиг чүүлдерни деткивейн турганы база бар харын.

Амгы удуртулга демократтыг чаартылгаларны эчизинге чедир боттандырар. Эвилел керээзин чарар болза, чоорту чүгээр өскерилгелер болуп болур. Оон башка бүзүренчиг эвес. Ода чадаарда өстүрүп алган дужудувусту безин орта ажаап ап шыдаавас, чөгенчиг-дир бис. Мындыг болза, амыдырал канчап сегирир боор.

К. Хертек: Эде тургустунуушкунга, демократияга удур политикалыг эрге-чагырганы тургускаш, кол-кол албан-дужаалдарны аразында үлежип алырын бодаан болуглежиишкин-дир. СЭКП ТК-ниң Секретариады, Политбюрозу база бурууулыг.

Борис Ельцин чогум-на демократия, эде тургустунуушкун дээш эгезинден тура эк дидим болгаш чайгылыш чок туруштуг демиселчи кылдыр бодун көргүскен, эрги партократияны көөр хөөн чок удурланыкчы. Оон ёзулуг туружу эргилде үеинде тодартай көзүлген.

СЭКП-ниң дүшкени чаа революциянын чайыннан-чак тиилелгези-дир. СЭКП дээрге ийи дакпыр эрге-чагырга ышкажыл. Чижээ, кожуун хемчээли-биле алыр болза, Совет күүсөм кандыг-даа башкарылганы кылдырынга четчир күш-түр. Райком бот-башкарыын ажылдаар кандыг-даа арга бербес, а боттары-даа огулуг ажыл кылбас, чымчак олуттар ээлээн кижилер турду. Ону чаа эскердивис, бурган ортшээзин деп бөрээр апаар. Ук партияның хөй миллиард акша-хөрөнгизи амгы берге амыдыралывысты сегидерингe немерелеткимче болур ужурлуг деп бодаар мен.

Президент Горбачевтүн политиказын деткиир, удуртулгада артык албан-дужаал ээлээн кижилерни кызырар херек, олар малдан азыразынар, тараа, ногаадан өстүрүннер.

И. Салчак: «Сестиң бөлүү» сталинчи ёзу-чурумну сактып, ону бо берге байдалдарны ажыглап, эгидип аарын, чонну боттарынче элеедип аптарын бодааннар. Чон оларны деткивээн.

Б. Ельцин улуг политик-тир. Ону Президент кылдыр демократтыг күштер соңгаан. Ынчангаш ол демократияны камгалап шыдаан-даа. Сөөлгү айыыл-халаан Ельцинниң мерген угаанының, шын политиказының ачызында чайлаттынган деп бүгү делегей үнелээн.

Эргилде чуртка улуг кичээндириг болган. Ынчалзажок удуртулгада чаа соңгутканнардан эвилиг-даа, база-ла четкестерни-даа, харын-даа улам нарын байдалды-даа манап болур...

Маңаа редакциядан тайылбырның хөрээ чогу билдиргир. Ажыл, амыдыралы янзы-бүрү, хар-назыны аңгы-аңгы, ынчалзажок шуптузу коммунист чораан улустуң ажыы-биле харыыларын номчукчу бүрүзү бодуунуу-биле сайгарып бодаар боор.

КАРА ТАМЫДАН УШТУНУП КӨРЕЙН

Хүндүлүг редакция, силерге чагаа-даа бижип чорбаан мен. Силерге чагаа бижииринче болумнун салым-хуум албадапты. Бодум өскүс, хөй дүүмаларлыг мен. Багай эш-өөр-биле холбашкаш, чарлып чадай бердим. Меңээ дузалажып көөрү-биле аныяктардан дилеп ор мен.

Мээң бо чагаамны чырыыче ыяап-ла үндүрерин улуу-биле дилеп ор мен. Ажыы-биле бижиирге, бодум аванның чок болганының соонда, мунгараашкынга алзыпканым ол дийин. Мээн эдержип чораан эштеримнин багай салдары меңээ аартык, хинчек аарды. Оларның арын-нүүрү шуут-ла чок. Оларны Айлан, Роза, Алдынай дээр. Ол уруглар-биле чүнү-даа үүлгедип чораан мен: ооллар-биле хонуп, чашпан, таакпы тыртып, арага ижип, даваш, оон-даа оскс. Чажырарга-даа, шупту улус билир. Бодум мынчалыг багай чүүлдерден уштунар дээш силерге улуг идегел-биле бижип ор мен. Мени Ондар Валя дээр. Ажык-чарлыг уеде шупту шынын бижип ор мен. Ам-на боданып келдим. Меңээ дузалажып көөрү-биле чагаамны чырыкче үндүрерин дилеп ор мен. Меңээ дуза кадрыбиле чагаа-хораа бижиирлер болза бо адрести солунга парлап көрүңер:

668233. Улуг-Хем район. «Чаңды» совхоз, Школа кудумчузу. Валя Ондар.

Нинтилел-политиктиг кылдистен: Редакцияга ховар келир, черле ынчаш, улустар аразында-даа чагаалажылгага ында-хаая таварыжыр, аажок ажык, дидим аныяк кижи деп билдинип турар) мындыг хөөргенчиг, оон-биле кады дидим болгаш сөөлгү идегел ышкаш кылдыр дыңналыр бо дилээн херекке албайн, хол сунмайн барып болбас. Оске-даа черлеривисте ындыг аныяктар бар болгай, оларга база кара тамыдан үнеринге дузалаар ужурлуг бис. Ынчангаш бистин дилээвис: бирээде, чагаа эзэнин чурттап турар чериндe эш-өөр, Валяже кичээнгей салып көрүңер, ийиде, сумелериннерни мында айыткан адресче болгаш бистин солунче чорудуңар. «Аныяндан адын камна» деп рубрикавыс бар болгай.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАК-ТА

Республиканың Күрүнениң айыл чок чорук комитединге хуу составтың чөвүлел хуралы болган, анаа бо чылдың август 19—21 хүннеринде комитеттиң ажылчорудулгазын иетел хынаан, ол хыналданы РСФСР-ниң КАК чоруткан.

Хыналда кылган бригада кежигүннериниң информациязын ёзугаар алырга, Тыва Республиканың КАК-тың ажыл-чорудулгазында РСФСР-ниң хоойлуларында болгаш РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыктарында чорушкек үүлдер чок болганы тодаратынган. Дайынчы белеткелди биче када киирген, ону оперативтиг байдалдың нарыдаанныбиле кылган. Ону чурттакчылар аразында чамдык кижилер аңгы-аңгы үлээп алган болгаш янзы-бүрү чугааларның тараарында чылдагаан болдуруган. ОБКК-ниң доктаалдарын күүседир талазы-биле, чижээлээрге, массадыг информация чепсектерин хаар, кандыг-бир организацияның ажыл-чорудулгазын доктаадыр, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын кызыгаарлаар деп ышкаш үүлдер кылбаан. Хуу составты оперативтиг байдалды хайгааараарынче экстремисчи болгаш шитилелге удур үүлгедиглерни болдурбаазынче, чогумчалыг эвес хөделишкиннер база корум-чурум чок чоруктар туруп келзе, оларны чайладырынче, а ол ышкаш коинун амыдырал-чурталгазын хандырып турар объектилерге озал-ондак болдурбазынче угландырган турган.

РСФСР-ниң КАК-тың бригадазы чөвүлел хуралы үеинде комитеттиң хуу составынга чуртта байдалды, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң күрүнениң айыыл чок чорук комитеттеринде өскерилгелерни таныштырган болгаш айыыл чорук органнарының бо үеде күжениишкиннери угланыр ужурлуг үүлдерни айыткан.

КАК-тың хөй-нинтибиле харылзаалар бөлүү.

БҮДҮН ЧАРТЫК АЙНЫҢ СООНДА...

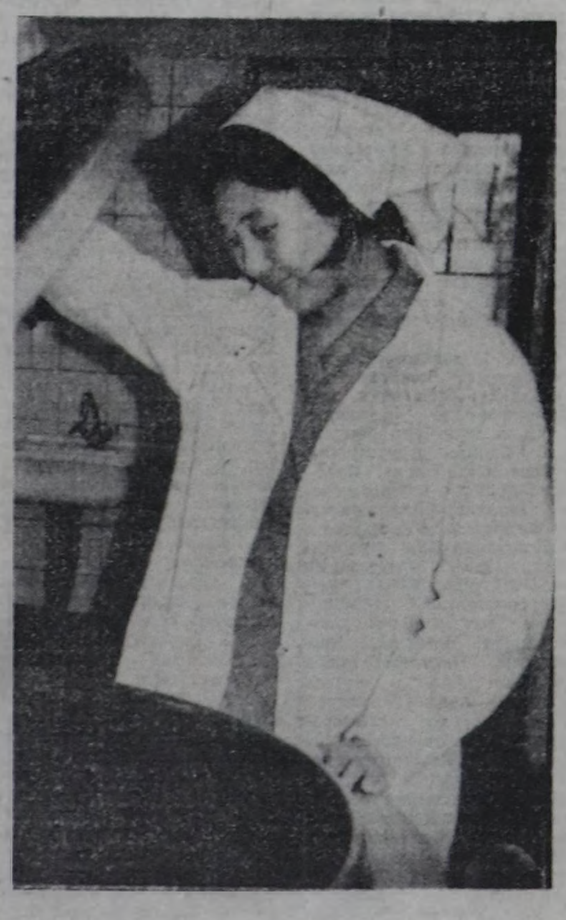

Бичии чаштар бистиң келир үевис. Оларның дугайында сагыш салыышкынары — бүгү-ниитиниң хөрээ—деп чугаалаарынга шуут чаңчыккан бис. А херек кырында кандыг турганыл? Үр-ле чылдарның иштинде ургларга хамаарыштыр үүгле экини чугаалап, оларның өзүп-мандыырынга, өөренирингe бүгү-ле таарымчалыг үүлдерни тургузарынга мактаныптар хире чүве чок. Чүгле Кызыл хоорайда ясли-садка хаара туттунмаан дыка хөй бичии чаштар бар. Ынчаарга ясли-садтарның, а ол ышкаш уруглар бажыңарының септелгезинин ыңнары багай, чааларының тудуу шуудавайн, ийиги чергенин объектилери апарганы чажыт эвес.

Чаңгыс-ла чижекти маңаа көргүзергe-ле билдине бээр. Хоорайның акша-хөрөнгизинин чедишпезиниден республика найысылалында уруглар кухнязы дээр бичe цех 60 чайын барык ийи ай иштинде ажылдаваан. Чылдагааны — хоорайның санэпидстанциязының шинтири. Херектин ужуру ол кухня хөй чылдарда септеттинмээн болганындан арыг-шевер байдалы баксырап, янзы-бүрү аарыгларны хандырып болур микробтарның тывылганында болган деп, станцияның ажылдакчылары чугаалап турар. Ол, шынап-ла, чоптуг болган. Оон ангыда, кухнянын турар чери чуртталга бажыңының адаанда кызыы өрээлдер шагда-ла септеттиген ужурлуг турган. Ол дугайын сүт кухнязының ажылдакчылары негеп турза-даа, хоорайнын кадык камгалал органнары ону тоовайн турган.

Адактын соонда, бо чайын республиканың уруглар эмнелгези (кол эмчи В. П. Хайжок) хоорайның септелге-тудуг эргелели-биле арай деп тургаш, септелге дугайында керээ чарар арга-лыг болган. Оон мурнунда сүт кухнязы бүдүн чартык ай иштинде хааглыг турган. Адактын соонда эргелел ийи-ле шеверлекчиин чоруткаш, ажылды эгелей берген аттыг болган. Ура-даа болбаанда, оларның бирээзи ажылын катташ чоруй барган. Чаңгыс кижи арткаш, элээн ажылдап чоруй, база-ла «дургуннай» берген.

Бүдүн чартык айның иштинде сүт кухнязының ачыдузазын ап келген 600 ажыг бичии уруглар, оларныңбиле кады Кызылдың уруглар эмнелгелери, уруглар бажыңы, көөр эмчиниң уруглар салбыры эргежок чугула продукциязы албайн келгеннер. Оларның аразында аарыг-аржык, кадыы сула чаштар хөй. Уругларын тоттур эмзирбес нелер кандыг бергелерге таварышпаан дээр. Мындыг берге байдал турда-ла. чүгле кадык камгалалының эвес, харын хоорай чагыргазының харысалгалыг ажылдакчылары кандыг-даа шалып хемчегни албааны элдептиг.

Байдал бергедеп, ажыл чоруваастааш туруп бээрге, сүт кухнязының (эргелекчизи Н. Н. Устинова) ажылдакчылары чыылгаш, септелгени боттарының күжүбиле кылыр деп шиитпирлээннер. Бүдүн чартык неделяның иштинде кызыл ажылдап тургаш, олар бажыңны септеп, чугайлан доозупкаанар. Ынчалзадаа оларның боттарының күжү-биле кылып шыдавас ажылдар арткылаан. Чижээ, чамдык өрээлдерниң дээвиирлериниден суг ам-даа дамдылавышаан. Уруглар-ның сүт кухнязы дээрге эңне арыг-силиг турар ужурлуг. Хоорайның сүт-канал черинге ол дугайын дыңнадып, септелге кылырын дилээргe, ам-даа хандырып бербейн турар.

Ажылга шаптыктаашкыннар турза-даа, кухнянын ажылдакчылары боттарының арга-мергежилин ажыглап, кызымаккай ажылдап турарлар. Оларның аразында диет-чем сестралары Татьяна Александровна Шейкина, Александра Михайловна Александрова, Зоя Хертековна Чымба болгаш өскелер-даа кызымаккай ажылдап турар. Санитаркалар Татьяна Михайловна Пономарева, Любовь Александровна Антюшкина, Сайлык Донгак оларның мергежили база улуг.

Бо хүннерде коллектив бригада керээзи-биле ажылдап турар болгаш продукциниң шынарын улам эжижидер дээш орадажып турар.

Ким-оол ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Донгак Сайлык ажыл үеинде.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

АЗИЯ ТӨВҮ КАЙДАЛ?

Тываның чурттакчы бүрүзү Азияның төвү кайдал, ону кым, кажан, канчаар тодаратканыл деп кончуг сонуургап чоруур. Шынап-ла бо диптин геометриялыг төвү кайдал? Кызылга бе? Кара-Хаакта, Хербисте азы Элегес-Аксында бе? Ынчангаш маңаа харыы бээрин орадажып көрейн.

1907—1909 чылдарда гидролог (суг шинчилекчизи) В. М. Родевич Тываның улуг хемнерин, ылаңгыя Улуг-Хем биле Бии-Хемни шинчилеп турган. Бодунуң шинчилел ажылдарының түннелин «Очерки Урянхайского края» деп номунга (Санкт-Петербург, 1910 чыл, 210 арын) парлаан. Ук номда В. М. Родиевичиниң бижээнин ёзугаар алырга, бир бай англи кижи үш диптиң (Европаның, Африканың база бир еске диптин) төптеринге чораан бооп турар.

XX вектиң эгезинде ол кижи Тывага келгеш, Кара-Хаак чоогунга чурттап турган Сафьяков садыгжының аал-оранының чанынга Азияның төвүн айыткан турасказал-демдекти тургускан. Ол англи кижи кым деп кижил, Азия диптин геометриялыг төвүн канчаар тып тодаратканыл дээрзи амдаа билдинмес. Бо вектиң 60 чылдарының үезинде ССРЭ-ниң География ниитилели Великобританияның географтыг ниитилелиниче чага бижип, үүг кижи XX вектин эгезинде Тывага чораанын тодарадырын дилээн. Ынчалза-даа чагааның харыызы келбээн.

«Ужуру билдинмес Моол Урянхай край» деп номнуң автору Д. Каррутерс ол билдинмес англи кижиниң болгаш В. М. Родевичиниң сөөлүнде Тывага чораан. Ынчангаш «Азия төвү» деп турасказал-демдекке оон хамаарылгазы чок бооп турар.

Тыванын бойдузунуп сураглыг шинчилекчизи география эртемнериниң кандидады Борис Николаевич Лиханов Тывага 1945 чылдан эгелеп ынакшаан болгаш Тыванын бүгү кыдыгкызыгаарларын шуптузун кезип, оон бойдузун шинчилеп келген. Б. Н. Лиханов 1945 чылдың чайынында Кызылга, Улуг-Хем эриниге эрги гостиницаның хериминиң иштинге хоюглап каан даг породазы кара лабрадориттен кылган цилиндр хевирлиг чагыны берген. Ук чагының бедии 1.2-1.3 метр, чоону 30-40 сантиметр хире дээр. Чагыда Азия диптин хевирин чураан болгаш ында англи дылда «Азия» деп сөзү бижээн болган. Оон соонда ол чагы шуут чыткен, ону кым-даа көрбөн. Бир болза, ону хоптай кижилер Тывадан үндүр сөөртүп апарган, бир болза Улуг-Хем үерлей бээрге суг алгаш барган.

Улуг-Хем кыдыында турар «Азия төвү» деп турасказал-демдек Азияның геометриялыг төвү эвес. Ону амдыгаа чедир кым-даа хемчээп тодаратпаан. Азияның геометриялыг төвү Кара-Хаак, Черби, Дөгөй, азы Хавырга дагларда, азы Сукпак суур чанында-даа бооп чадавас. Ынчангаш Кызылда «Азия төвү» деп турасказал-демдек символ-демдек болур. Ону Кызылга тургускан чылдагааны — ону чоп керүп, сонуургазын, магадазын дээш тургускан.

Тыванын бойдузу дыка онзагай, чурумалдыг чараш. Оон девискээри Сибирьниң арга-арыглыг база тып Азияның куруг ховуларлыг черлериниң аразында чыдар. Ынчангаш оон бойдузу, дириг амытаннары, үнүжү чүзүн-баазын. Чартык куруг элезиниг ховулар, кургаг ховулар, ине бүрүлүг ыяштар, бедик тайгаларның чемиштиг өттүг шынаалары, даг тундразы, мөңги доштар Тываыста бар. Ынчангаш тыва кижилер чуртунга ынак болгаш ону үнелеп чоруурлар.

Бойдузунуп янзы-бүрү байдалдарын оон элбек байлаан чурумалдыг чараш девискээрин барымдаалааш. Тыва чуртун Азия диптин географтыг төвү деп адаарга борта часпыгы турбас. Чүге дээрге Чер бөмбүрээзиниң бойдузунуп барык бүгү хевирлери Тывада мөөннеттинген.

Азияның геометриялыг төвү ам-даа тодаратынмаан чүве болганда, ону амгы үениң кончуг нарын, чазыг кылбас херекселдери-биле тодарадыры неетиниин турар, а ол дээрге чаа арга-методтарны, эки билир техниктиг эртемнериниң специалистериниң херээ-дир.

Калгажык ШАКТАРЖИК.
География эртемниң кандидады.

ӨГ-БҮЛЕ ШУПТУ БАШКЫЛАР

Башкы — сагыш-сеткилге чоок дынналыр сес. Мен мааны Кызыл районда Кур-Чер ортумак школазында башкы Кыстай Анчыевна Монгуштун дугайын кысказы-биле таныштырайн: оолдарының улуу Сергей көдээ ажыл-агый техникумунуң механизация салбырын дооскан соонда. Кызылдың педагогика институдун база доозуп алган. Ол ам Кур-Чер ортумак школазында башкы. Кыстай Анчыевнаның кызы—Лариса Очуроол хоорайның № 11 профессионал-техниктиг училищезинде башкылап турар. Ортун оглу Артур база башкының мергежилин чедип алыр дээш педагогика институдунда бот-өредилге-биле өренип турар.

Өг-бүленің хеймери — Артём, ол Санкт-Петербургка спорт школазын дооскан. Артём Монгуш—хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери.

Өг-бүленің ээзи Юндешоол Сержикмаасович Монгуш база дээди эртемниг башкы, шулук-даа бижиир. Шупту башкылар дигенимни бадыткадым.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Удурланышкак бодалдар

КЫЙГЫРЫГ

Бистиң республикада чер аттарын соора бижип турарының болгаш оларны эдеринин, ындыг үүлдер болдурбазының дугайында эрткен чылын «Тувинская правда» солунга бижип турган мен.

Бо удаада «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарже «тыва» деп сөстү бистиң республиканың адынче киирер дээн оралдажыышкынымны база катап кылып ор мен. Мээн бодалымны солун арнынга илередир арганы партия рескому бербейн турганы ол деп бодап тур мен.

Республиканы «Тыва Республика» деп адаар дээрзин чазак бажынынга дынадым, ооц соонда «Шын» солундан база номчудум. Мээн чеди ай бурунгаар көдүрүп келген айтырыымны ам-даа көдүрүп болур деп Президиум ажылдакчылары база чугаалап турлар.

Бо чылдың май 3-те «Шын» солун редакциязынче чоруткан материалымның адын «Кыйгырыг» деп адаан мен. Ол чагаамны республиканың бүгү улус депутаттарынга адрестээн мен, ам ол-ла ат-биле Тыванын бүгү чонуунче кыйгырыг үндүрдүм. Чоннуң депутаттары бистиң тыва деп бурун шагдагы адывысты күш-биле чарып ап турар-дыр. Мээн ынак чонум мени деткиир, шаг-төөгүден бөөр тывыскан адын арттырар дээн демиселимни деткиир боор деп бодап тур мен. Ол ышкаш мени тыва филологиның адазы, профессор Ш. Ч. Сат деткиир деп бодап тур мен, ол мээң «Боом даа дээрге Күрүже эвес бе. Хадың хөл дээрге Алтын эвес бе» деп үүлүмну деткээн кижи. Тыванын хоочун аграр-эртемдени И. Т. Кызыл-оол болгаш ук үүл үнген соонда мени деткээн өске-даа эштер, оларның аразында бистиң кайгамчык шулукчувус болгаш очулдурукчувус С. В. Кенлова база деткиир боор.

Черле билдингир чүве ужун парламентке хей шүүгаан турган керээ чок деп бодаар мен. Бистиң адывысты чаңгыстың санынга «тыва» деп адаар болгай, а хойнуунге — тывалар дээр. Боттарының тофа деп адын арттырып алган тофалардан дорайтаан бис бе? «Киргиз» деп өскертин каан адындан кыргыстар ойталап каапкан болгай, якуттар боттарының күрүнезиниң адынга «саха» деп сөстү немеп алдылар. Ынчангаш бисти орустап «тыва» деп хөйнүн санынга «тывалар» азы «тывницы» деп адап болгай. Паспортка национальности дээн черге «тувинец» дивес, а «тыва» деп бижиир.

Амгы үеде биске саналдаан адынга республикага ийи ат тыпсып турар: орустап Республика Тува, тывалап — Тыва Республика. Чогум кымнар бис, тывалар бе, тывалар бе? Тывалар бис ыйнаан. Ынчангаш республиканың ады «тыва» деп аттан укталган турар ужурлуг, республика совет-даа, социалистиг-даа болза...

Хаян ЕНЗАК.
Кодээ ажыл-агый эртемнериниң кандидады, Красноярскының агроуниверситединиң Тыва филиалының кафедра эргелекчизи.

ШЫН АДАП ТУРАР

Эртем кандидаттары К. С. Күжүгет («Шын», октябрь 1). Х. В. Ензак олар «тыва» деп сөстү орус дылга өскертпейн ажыглаза, тыва ат орус дылга тывазыныында ышкаш дынналыр ужурлуг деп турар. «Күрүнеңиң ады кандыг-даа дылга дөмей болур ужурлуг» — К. Күжүгеттің база бир бодалы ындыг. Ындыг болур турган болза, эки-ле чүве-дир ийин. Ынчалзажок чаңгыс-ла ол ат аңгы-аңгы дылдарга мырыңай дөмей эвес дынналыр боор-дур.

Чижээ, якут дылга «русский» дээрде «нууччa» деп сөс ажыглаар. Эштерниң-биле алыр болза, якуттар «русский» дээр ужурлуг ышкажыл. Ындыг чүве болза, литвалар Литва дивецер Летува дээр силер, эстоннар Эсти, грузиннер Сакартвело, армяннар Айастан диңер дээрлер. А бисте орус эштер орус деп биживенер, русский дээр херек деп негээр эргелиглер. Кыдаттар турган, орустар оларны китайцы деп ыш эвес адап турар дээр, түрктарны базала чемелээрлер: бистер чин эвес хаңы-дыр бис деп.

Кандыг-даа дылга аттар төөгү аайы-биле быжыглаттының, чоорту ук дылга чанчылчаан үүл апаар. Москвада геодезия болгаш картографиның кол эргелелиниң чанында институт бар, ол национал аттарны орус дылче шилчидериниң айтырыгларын өренип көрүп турар, а чогум ол ажылдың кол принциптериниң биреэзи болза, чанчылчаан үүл деп принцип болуп турар.

Тыва, тыва деп аттарны орус дылче Тува, тувинский, тувинцы деп дамчыдып шилчидери әзулуг-ла чанчылчаан үүл апарганы маргыш чок боор. Бистиң республикавысты, ооц чурттакчыларын база оларның дылын чогум-на ындыг ат-биле орус дылга чугаалаар улустар билир, а орус дылды дамчыштыр делегейниң улустары билир болгай.

«Тува» дээрге «Тываны» соора адап, хажыткаңы-дыр деп билир болза бетн дээрге кеңси бодал. Ол ийи сөстүк «тува» дээнн чогум-на харын бурунгу үндезининг хире, чүге дээрге ол шагшагдагы төөгүде Тубо (дубо), Туба, тубалары, тубинцы, тофалары, туха дээн аттарга адаары безин чоок де.

Ынчангаш бо аттарны ыш адап турар, республиканың адын Тыва Республика, Республика Тува дээрн черле чөптүг, ынчаар артар болза чогумчалыг. Тувн, тувинский, тувинцы дээн сөстер литературлуг орус дылда шагда-ла быжыглаттына берген хевирлер-дир, а литературлуг хевирлерни камнаар, сагыр болза чогуур.

Доруг оол МОНГУШ.
филология эртемнериниң кандидады.

АҢЧЫЛАР АЪТТАНЫПКАН

Бо чылдың аңныр сезону эгелээнн-биле холбаштыр республиканың аңныр-тывыш ажыл-агый бүдүрүлге каттыжышкынының чиңгине директору Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович Монгуш биле ужурашкаш, ооц чамдык айтырыгларны салган бис. Бистиң салган айтырыгларывыска ооц берген харыыларын мооц адаанда парладывыс.

— Бо чылын өлүк аңның «дужуту» кайы хире болгаш ол? Ырак-узак тайгаларже аңчылар аъттанып үнер бетинде олар-биле хурал-суглааны эрттиргилээн-не чүве ыйнаан? Бо чылдың аңныр сезону кажан эгелээнил, кажан доостурул, Мышкыр-оол Чолдак-Ашакович?

— Чер-черлерге аңчылар хуралдарын эрттиргилээн бис. Зоналар аайы-биле хуралдар база болган. Бистиң каттыжышкынның харыысалгалыг ажылдакчылары ол хуралдарга киржип, бо чылын аңчыларның мурнунда салдынган сорулгаларны, тыпкан өлүк бүрүзүн бүрүн дужаар, ону өскээртен келген чижеэ кижилерге улуг өртектерге бузуруп сада бербезиниң талазы-биле хемчегларни ол хуралдарга ажыт-чажыт чогу-биле чугаалашкан чүве. Шынап-ла, моон мурнунда чылдарда өлүк өртээ шоолуг эвес турда, аңчылар өлүрген аң-мениниң кежин чартыын дужаагаш, чартыын бузуруп алгаш, ийи-чаңгыс чижеэ кижилерге шоолуг-ла улуг эвес өртекке, азы бир-ийи шил арагага орнаптар турганы чажыт эвес-ле болгай. Ону болдурбас талазы-биле хемчегларни база ап эгелей берген бис.

Бүгү аң-мениң өлүреринин сезону бо чылдың октябрь 1-ден эгелей берген. Ол келир чылдың январьда доостур. Ынчангаш аңчыларга бо хуугаа четчир деп санап турар бис. Аңныр-тывыш ажыл-агыйларының штадында турар аңчылар болгаш чыл-чылы-биле аңнап келген эки тура аңчылар «чымчак алдын» тывыжынче аъттаның үнген. Оларның кижи бүрүү сезон ажыттынар бетинде ыяк белеткенин алган.

— Рынок харылзаазынче шилчип турар үеде үнелиг ан кежиниң чаңгызы-даа ийи-чаңгыс алыксак-чиксек кижилериң холуунче кирбезин дээш, республиканың экономиказынга когарал чедирбезин дээш аңчыларның тыпкан олчазының өртекүнезин бо чылын база бир өскээр көрген-не чүве ыйнаан?

— Ол шын айтырыг. Бо айтырыг бистериң, аңныр-тывыш ажылдакчыларын шагдан бөөр-ле амыратпайн, дүвүредип келген айтырыгла болгай. Шынап-ла, өртекүнезин улуг ан кештери чижеэ кижилерниң холунга кирип, «бизнес» экономикага «дузалай» бөөрге, амгы рынок харылзааларының үеэзинде экономиказынга элээн аарышкылыг салдарны чедирери чугаажок деп үүвени эки билип турар бис.

Бо чылын аңчыларның тыпкан өлүүн чидириг чокка бүрүн хүлээп алыры-биле бир киштин хүлээп алыр өртээн үш катап, өске өлүктүн өртээн ийи катап улгаттырар дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелинге санал киреривиске бистиң ол саналывысты детпээн, тускай доктаал хүлээп алган. Ук доктаал хүлээп алдынган соонда Красноярскының өлүк хүлээп алыр баазазындан база бир өөрүнчүг медээ келген: киштиң, дырбактыгның, чекпенин хүлээп алыр өртээн дөрт катап, а өске аңнарның үш катап өстүрүп болур бис. Бо биске кончуг эки боон турар. Бо айтырыгны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң даргазы-биле база дугуржуп чугаалашкан бис. Өлүктү хөйнү хүлээп алгаш, ону хөйнү-ле дужаар болгаш, рынокче шилчилгениң бо берге үеэзинде артыкпылдыг өлүүвүс-биле чурттуг ол-бо черлери-биле экономиктиг харылзаа-даа тударывыста, бараан-сараан, аъш-чем-даа орнажып алырывыста биске эки боон турар. Республиканың экономиказын быыгдаарынга ол-даа болза дузалалдыр. Тыпкан өлүүвүс-биле машина-техника-даа орнажып ап болгай-ла бис. Өлүктү арбын тыпкаш, күрүне чагын күүседип алгаш, оон соонда республика иштинге ажыглаары-биле денискээр ийи-биле чагыны күүседип алган соовуста, арткан артыкшылдыг өлүүвүстү өске черлерге садып сайгарган, бараан-сараан садып алгай бис. Ынчангаш бо чылын бистиң аңчыларывыстың мурнунда харыысалгалыг сорулга турун турар.

— Моон мурнунда чылларда аңчы кижиге болгаш аңчы бригадаларга ынча өлүктү дужаар кылдыр сааалда безин каар турду. Олар ол онаалданың күүседин алгаш, арттыр тыпкан өлүүн чижеэ кижилерге куду өртекке, харын даа бир-ийи шил арагага орнаптар турганы чажыт эвес болган. Бо чылгы сезонда ындыг чоруктарны болдурбас дээш кандыг хемчеглер алдынарыл, эш чиңгине директор?

— Тожуунуң болгаш Тере-Хөлдүң совхозтарының аңчылары база бар болгай. Олар чылдың-на арбын өлүктү дужаап келген. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс аңчылар тыпкан өлүүнүң чамдыызын дужаагаш, артканын чижеэ кижилерге бүдүү садыптар турганы чажыт эвес болдур ийин. Хамык ужур хүлээп алыр өртектиң эвеэш турганында. Ынчангаш чамдык аңчыларның тыпкан өлүүн бир-ийи шил арагага орнаптар турганы ында боор. Дөмей-ле халас баар чүвени дээш ынчаар «садыглап» турганы чадаас. Бо бүгүнү өөренип көргеш, бо чылгы аңныр сезонунда аңчыларның тыпкан өлүүнүң төлевирин бир янзы көөр деп турар. Бо аңныр сезонунда бир киши кежин хүлээп алыр өртээ 450 рубльден кудулаваас, а диниинн 10 рубль ажыг болур. Ынчалза-даа дужаап турар өлүктүң шынарын база көөр апаар. Черле ынчаш өлүк дужааган аңчыларга идиг бөөрин-биле ховар бараанар садарын база көрүп турар бис. Ховар бараанларны, далган, чигир, ус, идик-хем аймаан аңчыларга фондуан дашкаар чүге садып болбас деп. Арага-дарыны-даа дужааган өлүүнүң санын көрүп турганы, чүге садып болбазын? Бо бүгүнү база өөренип көрүп турар бис. Аңчыларга шак мынчаар идиг бөөрин тон чугула боон турар. Ынчан аңчыларның тыпкан өлүү дозуу-биле биске кирип каар боор деп идеген турар бис. Чаңгыс кеш-даа соора чарывас ужурлуг. Ынчангаш бо чылын тыпкан өлүүн четче дужаарын керээ чарын келген аңчыларга чаңгыт орар-дыр бис.

● Киштин, дырбактыгның, чекпенин өртээн дөрт катап өстүрген.
● Киштин өртээ 450 рубль.
● Диинниң өртээ 10 рубль.
● 2500 аңчылар «чымчак алдын» тывыжынче аъттанган.
● Эрги өртек-биле 1 миллион 500 мун «чымчак алдынны» дужаар.

— Бо чылын «дужуту» кайы хирел? Чеже хире аңчылар тайгаларже аъттаның үнер деп турарыл?

— Бистиң санап турарывыс-биле алыгга, бо чылын «дужут» багай эвес боор турар. Керээ чарып турар улус хөй. Бо чылын 2500 ажыг аңчылар «чымчак алдын» тывыжынче аъттаның үнер. Оларның чамдыктары чедер черлеринде четкилей берген, чурттаар оран-саваын шагда-ла белеткеп эгелей берген. Аңныр-тывыш ажыл-агыйларының штатта турар аңчылары быжыглаан черлерлиг, оон денискээринде бичии казанак бажыннарлыг үүве. Совхозтарның аңчылары тыпкан олүүн совхозтарынга, штатта ажылдап турар аңчылар аңныр-тывыш ажыл-агыйларынга дужаар.

— Ырак черде аңчыларны тыпкан олчазын каңчаар хүлээп алыр деп турар силер?

— Аңчыларның тыпкан олчазын хүлээп алыры-биле ынаар өлүк хүлээп алыр тускай кижилерни вертолёт-биле чорудар бис. Ону ноябрь айда-ла организастай бөөр бис. Ол кижи акша-төгериниң, бараан-сараанын ап алгаш чоруур кылдыр организастаар бодап турар бис.

— Сөөлгү айтырыг. Аңчыларның ок чемзек-биле хандырылгазы кандыг болганыл? Бо чылын чеже рубльдиң «чымчак алдынып» күрүнеге дужаар планныг силер?

— Аңчыларның бо чылын ок-чемзек-биле хандырылгазы чүгээр деп болур. Аңчыларга 1200 сыгыр октуг боону, 250 хире дүүргени бөөр бис. Сыгыр октуг бооларга 928 мун октуг үлөөн. Моон мурнунда чылларда Тожуунуң совхозтарының аңчыларын хереглекчилер ниитилели ок-чемзек-биле хандырып турду. Ам оларны бис хандырар апарган бис. «Тере-Хөл» совхозтун аңчыларының хандырылгазы эки. Бо аңныр сезонунда тере-хөлчүлерниң тыпкан өлүүн каңчаар хүлээп, оларга кандыг дузаны чедирзе эки. Бо дээрзин база-ла өөренип көргеш чүве. Бо талазы-биле боттуг хемчеглер алдынып турар. Ырак черлерден барып аңнаар аңчыларны вертолёттар-биле чедирер деп турар бис. Бо аңныр сезонунда эрги өртек-биле санаарга 1 миллион 500 мун рубльдиң «чымчак алдынын» күрүнеге дужаар планны улус бис. Ол дээрге эрги өртек-биле санаарга ындыг. Бир эвес киштин, дырбактыгның, чекпенин өртээн Красноярскының алгы-кеш хүлээп алыр баазазы дөрт катап, өске өлүктү үш катап өстүрген, хүлээп алыр чүве болза, бо көрүгүг осн-даа хей, бодур-дур ийин але.

Монай-оол ОЮН интервьюну кылган.

Номерден номерже

«ЭЛЕЗИННЕРДЕ БООЛААШКЫННАР»

Чаа ном

Артем Борбак-оолдуң мындыг аттыг номун — документилиг тоожузун Тываның ном үндүрер чери 8.56 ама хемчээлдиг болгаш 5000 экземплярлыг кылдыр парлаан. Тоожуунуң редактору чогаалчы К. К. Кудажы, рецензиязын база чогаалчы А. Д. Арапчор бижээн, үндүрүлгезинин редактору А. Д. Сат.

Автор дугайында номда барык чүнү-даа биживаан болганда, эгезинде ол дугайтыр каш сес. Артем Сюрюнтеевичи Борбак-оол Бай-Тайганың Бай-Талга ядыы араттың өг-бүлезинге 1914 чылда төрүттүнген. Ол кажан беш харлыг турда, иезн мөчүп калган. 8-тен 13 харлыынга чедир Хемчик бажының ирик байларының бирээзи Кенден-Хамга хөлечиктээн.

1929 чылда Аксы-Барлыкка хомушкуларның Ешуту чагырыкчызының Бедик-Бажыңынга (ынчаарда крышалыг чүгле чаңгыс бажың боорга, ону «Бедик-Бажын» деп адай берген) эге школаны ажыктан. Оон баштайгы эргелекчизи болгаш башкызы — Совет Эвилелинге өөредилге черин чаа доозун келгенинин бирээзи О. Бак-Көк. Ынчан он беш харлыг Борбак-оол ол-ла чылын чаа ажыттынган школага эш-өөрү-биле кады өөренип кургеш. 1934 чылда дөртү классты чедишкининг доозуп алган.

Эртем-билигге сундулуг чээрби харлыг сол өөредилгезин уламчылаарын шиитпирлээн. Ынчангаш Тываның нарысылалы Кызыл хоорай кайы сеп дээш Бай-Тайгазының Бай-Талдыдан чадаг базып чоктапкан. Амгы ышкаш үзүк чок чоруур автомашиналар ынчан кайда боор. Кызылга тос хонгаш, кылаштап чедип келген. Шериг назылыг кижи Тываның Араттың геолюстуг шериниң (ТАРШ-тың) хүрээлевинге киргеш. Шериг ниң хуусаалыг албанын эрттирип, дайынчы кепсектиг шиитпирлээн болганда, эгезинде ол дугайтыр каш сес. Артем Сюрюнтеевичи Борбак-оол Бай-Тайганың Бай-Талга ядыы араттың өг-бүлезинге 1914 чылда төрүттүнген. Ол кажан беш харлыг турда, иезн мөчүп калган. 8-тен 13 харлыынга чедир Хемчик бажының ирик байларының бирээзи Кенден-Хамга хөлечиктээн.

1929 чылда Аксы-Барлыкка хомушкуларның Ешуту чагырыкчызының Бедик-Бажыңынга (ынчаарда крышалыг чүгле чаңгыс бажың боорга, ону «Бедик-Бажын» деп адай берген) эге школаны ажыктан. Оон баштайгы эргелекчизи болгаш башкызы — Совет Эвилелинге өөредилге черин чаа доозун келгенинин бирээзи О. Бак-Көк. Ынчан он беш харлыг Борбак-оол ол-ла чылын чаа ажыттынган школага эш-өөрү-биле кады өөренип кургеш. 1934 чылда дөртү классты чедишкининг доозуп алган.

Эртем-билигге сундулуг чээрби харлыг сол өөредилгезин уламчылаарын шиитпирлээн. Ынчангаш Тываның нарысылалы Кызыл хоорай кайы сеп дээш Бай-Тайганың Бай-Талдыдан чадаг базып чоктапкан. Амгы ышкаш үзүк чок чоруур автомашиналар ынчан кайда боор. Кызылга тос хонгаш, кылаштап чедип келген. Шериг назылыг кижи Тываның Араттың геолюстуг шериниң (ТАРШ-тың) хүрээлевинге киргеш. Шериг ниң хуусаалыг албанын эрттирип, дайынчы кепсектиг шиитпирлээн. Оон баштайгы эргелекчизи болгаш башкызы — Совет Эвилелинге өөредилге черин чаа доозун келгенинин бирээзи О. Бак-Көк. Ынчан он беш харлыг Борбак-оол ол-ла чылын Тываның Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң дартазының оралакчызына томуйлаан. 1968 чылда пенсияже үнгүже чедир ол албан-дужаалга ажылдап, 1930-40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде Тывага репрессиялар үезинде багымдаа чок черге шиитпирген хөй кижилерниң херектерин катап сайгарып көөрүнге, оларның чаагай адын дедир эгидип, агарыгларга КАК органнарынга ажылының баштайгы хүүнүнден эгелеп улуг үлүүн киргген.

А. С. Борбак-оолдуң ному — документилиг тоожузу төөгүнүн архив документилериниг бүрүн даянган. А ол боду — 1930—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага коргунчуг болуушкуннарның ыяшы хереченизи. Ынчангаш ол шиитпирлээн алган сөөлүнде, ТАРШ-ка ол артып калган. Баштай Тываның Аныяктарының революстут эвилелиниң (ТАРЭ-ниң), а оон сөөлүнде Тываның Араттың революстут намының (ТАРН-ның) ажылын дайынчылар ортузунга чорудуп келген. Ада-чурттун Улуг дайынының фронтузунче баар эки турачыларны белеткээринге, кижизидериниче улуг үлүүн киргген. Фронтуже эки тура-биле баар дугайында билдириишкин бижээн эң баштайгы тываларның бирээзи — А. Борбак-оол. Ынчалзажок тылга ол чугула херек болган.

ТАРШ-тан 1943 чылда партия ажылынче ону шилчиткен, а оон ТАРЭ ТК-ның кадрлар талазы-биле, ВЛКСМ обкомунуң база кадрлар талазы-биле секретарынга ажылдаан. 1948 чылда областың партия школазын дооскан сөөлүнде, ону СЭКП Барын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1951 чылда Москваже партияның дээди школазынче өөренип чоруткан. Ону 1954 чылда доозуптарга, ол-ла чылы Тываның Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң дартазының оралакчызынга томуйлаан. 1968 чылда пенсияже үнгүже чедир ол албан-дужаалга ажылдап, 1930-40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде Тывага репрессиялар үезинде багымдаа чок черге шиитпирген хөй кижилерниң херектерин катап сайгарып көөрүнге, оларның чаагай адын дедир эгидип, агарыгларга КАК органнарынга ажылының баштайгы хүүнүнден эгелеп улуг үлүүн киргген.

А. С. Борбак-оолдуң ному — документилиг тоожузу төөгүнүн архив документилериниг бүрүн даянган. А ол боду — 1930—40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде Тывага коргунчуг болуушкуннарның ыяшы хереченизи. Ынчангаш ол шиитпирлээн алган сөөлүнде, ТАРШ-ка ол артып калган. Баштай Тываның Аныяктарының революстут эвилелиниң (ТАРЭ-ниң), а оон сөөлүнде Тываның Араттың революстут намының (ТАРН-ның) ажылын дайынчылар ортузунга чорудуп келген. Ада-чурттун Улуг дайынының фронтузунче баар эки турачыларны белеткээринге, кижизидериниче улуг үлүүн киргген. Фронтуже эки тура-биле баар дугайында билдириишкин бижээн эң баштайгы тываларның бирээзи — А. Борбак-оол. Ынчалзажок тылга ол чугула херек болган.

ТАРШ-тан 1943 чылда партия ажылынче ону шилчиткен, а оон ТАРЭ ТК-ның кадрлар талазы-биле, ВЛКСМ обкомунуң база кадрлар талазы-биле секретарынга ажылдаан. 1948 чылда областың партия школазын дооскан сөөлүнде, ону СЭКП Барын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1951 чылда Москваже партияның дээди школазынче өөренип чоруткан. Ону 1954 чылда доозуптарга, ол-ла чылы Тываның Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң дартазының оралакчызынга томуйлаан. 1968 чылда пенсияже үнгүже чедир ол албан-дужаалга ажылдап, 1930-40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде Тывага репрессиялар үезинде багымдаа чок черге шиитпирген хөй кижилерниң херектерин катап сайгарып көөрүнге, оларның чаагай адын дедир эгидип, агарыгларга КАК органнарынга ажылының баштайгы хүүнүнден эгелеп улуг үлүүн киргген.

ТАРШ-тан 1943 чылда партия ажылынче ону шилчиткен, а оон ТАРЭ ТК-ның кадрлар талазы-биле, ВЛКСМ обкомунуң база кадрлар талазы-биле секретарынга ажылдаан. 1948 чылда областың партия школазын дооскан сөөлүнде, ону СЭКП Барын-Хемчик райкомунуң бирги секретарынга соңгаан. 1951 чылда Москваже партияның дээди школазынче өөренип чоруткан. Ону 1954 чылда доозуптарга, ол-ла чылы Тываның Күрүнеңиң айыл чок чорук комитединиң дартазының оралакчызынга томуйлаан. 1968 чылда пенсияже үнгүже чедир ол албан-дужаалга ажылдап, 1930-40 чылдарда болгаш 1950 чылдарның эгезинде Тывага репрессиялар үезинде багымдаа чок черге шиитпирген хөй кижилерниң херектерин катап сайгарып көөрүнге, оларның чаагай адын дедир эгидип, агарыгларга КАК органнарынга ажылының баштайгы хүүнүнден эгелеп улуг үлүүн киргген.

Өске республикаларга эвлечет ол хевээр четпээн: июнь 26-да Берияны тудуп хоруглаан. Кыдыкы денискээрлерге сталинчи национал политика ол хевээр арткан.

Ам бирги одуругже Хрущев үнүп келген. Берияга удур хөделиишкиннерин Хрущевтуң Сталин өлүп чыдырда-ла эгелээнин сактып кээн болгаш бис. Сталинниң өлүгинге Берияның өөрүшкүзүн чажыгып шыдаваанын Хрущев эскерип турган-на болгай. Ынчалза-даа бодунуң өөрүшкүзүн база арай дем чажыып турган болдур ийин. Ынчалза-даа оон өөрүшкүзүн долу эвес бөөрге ужурлуг: ол Сталинден коргар турган ам Бериядан осн-даа артык коргар.

Берияны канчаан Сталинже чыпшыр идиптерил (оон-биле кады ам чаңгыс Борбак арткан сулчээчизи Маленковту оон канчаан адырын алырыл) — Хрущевтуң бирги сорулгазы ол турган. Алызындан аажок каттар Хрущев ону ботаныларынга бодунуң хайнын турар энергиязын болгаш талантызын ажыглап эгелээн. Сталинниң өлгениниң соонда байдалды ол аажок нарын, берге кылдыр чуруп көргүзүп турар:

«Сталин өлүп калгаш, биске салгал дамчаан өнчү кылдыр дүвүрээшкинни болгаш коргуушкунну арттырып каан. Ол дүвүрээшкиннер болгаш коргуушкуннарны биске мөңгеде арттырар дээш бүгү-ле чүүлдерни Берия кылган. Мен Берияга шагдан бөөр бүзүревес чораан мен. Берия дээрге даштыкы политиканга авантюрист кижи ышкажыл деп. Маленковка болгаш Булганинге шагда-ла чугаалап келген мен. Оон бодунуң туруштарын быжыглап, эң кол албан-дужаалларга бодунуң кижилерни салып турарын билип турган мен».

Хрущевка бүзүревес каңдыг-даа барымдаа бисте чок. Берияга удур сулчээни база баштай чүгле демги-ле сулчээчилери-биле эгелээш, чүгле оон соонда Политбюронуң өске кежигүннерин элээдип эгелээн. Ынчангаш 1953 чылдың июль 10-да эртен совет кижилериниң «Правда» солунну номчааш кайгап хаммааны-даа аажок болуп ужурлуг:

«Каш хонук бурунгаар Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының Пленуму болуп эрткен. ТК-ның Пленуму Л. П. Берияның партияга болгаш күрүнеге удур ажыл-чорудулгазының дугайында ТК-ның Президиумунуп — эш Г. М. Маленковтуң идегелдиг дыннаан болгаш сайгарын чугаалашкаш, Л. П. Берияны ТК-ның составындан үндүрер Коммунистиг партияның болгаш совет чонуң дайзыны болганы-биле Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының кежигүнүнден үндүрер деп шиитпирин хүлээп алган».

ТК-ның ол Пленумунгаа-ла декабрьда болган суд чорудулгазынга-даа Берия оон

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Улаштызы. Эгези 156-167 «Шында»).

Херек чүгле ол шиитпирбиле кызыгаарлаттынмаан. Национал республикаларга ийиги секретарьларның институдун чок кылып эгелээн. Ону Сталин тургускан турган. Оон ужур-утказы мындыг: партия ТК-ның бирги секретарын национаддардан соңгуур, а ийиги — орус, шуут-ла дорт ТК-дан болур ужурлуг. Чоннуң дылын-даа, төөгүзүн-даа, культуразын-даа ол билбес, ону билген хереэ-даа чок деп санаар турган. Ол дээрге турып кээп болур таарымчалыг эвес чүүлдерни карактаар, ол дугайында дынадыр кижидир ийин. Чүгле өзулуг-ла Дон Кихотсуг кижилер боттарын чогум-на бир дугаарлар бис деп санаар турган (чижээлээрге, Туркменияга Бабаев, Азербайджанга Мустафаев, Дагестанга Даниялов, Грузияга Мжаванадзе, чогум-на ол дээш оларны ТК ажылдарындан хостап каапкан болдур ийин). Херек кырында бир дугаар — ол дээрге ийиги секретарь-дыр, а биргизи — аная-ла ат чалаан оон чанында национал чыт киргген кижи-дир ийин. Национал республикаларда чүгле орус азы орусчүй берген кижилер өөлөөр ужурлуг албан-дужаалдар турган болгаш ам-даа бар. Ол дээрге шериг округтарының командылакчыларының, гарнизонкар начальниктериниң, кызыгаар отрядтарының начальниктериниң, республикаларның КАК даргаларының, иштики херектер министрлериниң, эвилел чергелиг будурулгелериниң директорларының дээш оон-даа өске кижилериниң албан-дужаалдары ыяшажыл.

Эвилелдешкен республикаларның министрлер чөвүлелдериниң даргаларының бирги оралакчылары, бүгүле министрлериниң бирги оралакчылары (бир эвес министр боду орус эвес болза) шупту орустар боорла болгай.

Ол бүгүнүң кайгамчыктын, харын-даа бужарын Берия угаап-билген болгаш, ол дугайында өскелерге-даа билиндирип шыдаан-даа хевирлиг. Украина болгаш Белоруссиядан эгелээннер. Аная бирги секретарьлар безин орустар турганнар. Украинага Л. Мельниковту украин Кириченко-биле солаан, Белоруссияга Пономаренко орнуунга беларус Зимянин олурупкан. Латвияга ТК-ның ийиги секретары В. Ерешовту латыш В. Круминьш солаан.

Өске республикаларга эвлечет ол хевээр четпээн: июнь 26-да Берияны тудуп хоруглаан. Кыдыкы денискээрлерге сталинчи национал политика ол хевээр арткан.

Ам бирги одуругже Хрущев үнүп келген. Берияга удур хөделиишкиннерин Хрущевтуң Сталин өлүп чыдырда-ла эгелээнин сактып кээн болгаш бис. Сталинниң өлгениниң соонда Берияның өөрүшкүзүн чажыгып шыдаваанын Хрущев эскерип турган-на болгай. Ынчалза-даа бодунуң өөрүшкүзүн база арай дем чажыып турган болдур ийин. Ынчалза-даа оон өөрүшкүзүн долу эвес бөөрге ужурлуг: ол Сталинден коргар турган ам Бериядан осн-даа артык коргар.

Берияны канчаан Сталинже чыпшыр идиптерил (оон-биле кады ам чаңгыс Борбак арткан сулчээчизи Маленковту оон канчаан адырын алырыл) — Хрущевтуң бирги сорулгазы ол турган. Алызындан аажок каттар Хрущев ону ботаныларынга бодунуң хайнын турар энергиязын болгаш талантызын ажыглап эгелээн. Сталинниң өлгениниң соонда байдалды ол аажок нарын, берге кылдыр чуруп көргүзүп турар:

«Сталин өлүп калгаш, биске салгал дамчаан өнчү кылдыр дүвүрээшкинни болгаш коргуушкунну арттырып каан. Ол дүвүрээшкиннер болгаш коргуушкуннарны биске мөңгеде арттырар дээш бүгү-ле чүүлдерни Берия кылган. Мен Берияга шагдан бөөр бүзүревес чораан мен. Берия дээрге даштыкы политиканга авантюрист кижи ышкажыл деп. Маленковка болгаш Булганинге шагда-ла чугаалап келген мен. Оон бодунуң туруштарын быжыглап, эң кол албан-дужаалларга бодунуң кижилерни салып турарын билип турган мен».

Хрущевка бүзүревес каңдыг-даа барымдаа бисте чок. Берияга удур сулчээни база баштай чүгле демги-ле сулчээчилери-биле эгелээш, чүгле оон соонда Политбюронуң өске кежигүннерин элээдип эгелээн. Ынчангаш 1953 чылдың июль 10-да эртен совет кижилериниң «Правда» солунну номчааш кайгап хаммааны-даа аажок болуп ужурлуг:

«Каш хонук бурунгаар Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының Пленуму болуп эрткен. ТК-ның Пленуму Л. П. Берияның партияга болгаш күрүнеге удур ажыл-чорудулгазының дугайында ТК-ның Президиумунуп — эш Г. М. Маленковтуң идегелдиг дыннаан болгаш сайгарын чугаалашкаш, Л. П. Берияны ТК-ның составындан үндүрер Коммунистиг партияның болгаш совет чонуң дайзыны болганы-биле Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының кежигүнүнден үндүрер деп шиитпирин хүлээп алган».

ТК-ның ол Пленумунгаа-ла декабрьда болган суд чорудулгазынга-даа Берия оон

турган. Суд чорудулгазы дээрге Берияның өске кижилерге хамаарыштыр эвээш эвес чорудуп келгени ышкаш арын чагган шин көргүзүү болган.

Хрущев даштыкы корреспондентилерге Берияны тудуп хоруглаанының болгаш өлүрткенинин дугайында бо-ла чугаалай бөөр чораан. Аңгы-аңгы чугаалларга оон күүседичилери өскерлип турза-даа, чугааның кол сюжеди, тургузуу колдуунда өскерлиишкки чок боон турар.

Бир чугаа өзугаар алырга, Берияның өлүмү мындыг Бир эвес Берияны өлүрбес болза, ол Президиумнуң бүгү кежигүннерин удуткап кааптар дээрзинге Хрущев баштай Маленков болгаш Булганинни, оон соонда ТК-ның Президиумунуң өске-даа кежигүннерин бүзүредип алган. Оларның шуптузунуң ол дугайында бодап турганы чугаажок, ынчалза-даа кандыг-бир өске кижиге чугаалаарындан коргар турган болбайн аан. Хрущев кортпаан. Берияга удур операцияны канчаар боттандырары-ла бергедеп болур турган. ТК-ның Президиумунга азы оон Пленумунга ону бурууттаткаш, ажылындан хостап кааптары болдунмас херек. Бир эвес Берия ол бурууладышкыннар дугайында билип кагза, күрүне эргилдези боттандырыгаш, бодунуң шупту удурланыкчыларын боолап кааптар-ла болгай. Ам база-ла бүгү-ле кара сагыштыг куурумчуларының идегелдиг чепсээ — мегелээшкин, кортпактаашкын, ая. дузак салыры арткан. А бо талазы-биле Берияга деңнежири барык болдунмас болганда, мегебиле дузактаашк

Бай-Даг школазы 50 харлаан

ТАРАЗА-ДАА, ЧУРТУ ЧАҢГЫС

Тываның өске бүгү школалары-биле бир домей, хөй-хөй кадрларны дарганнап өстүрген бо школаның баштайгы өренникчилериниң, башкыларының ийи төдүүлекчизинге соо берип, оларның кыска сактышкыннарын парладывыс.

Улуг дайын тиилелгеш доозулган чылын, он тос харлыг турган, бо школага башкылап бардым. Школа эргелекчизи ынчан Оюн Санган-оол (Таңды чурттуг, эрес-кайгалзымаар, ыракузак черлер кезиринге ынак, эки аът жунуксаар, тыва идик-хептиг, эт-сеттиг кижи чүве), ийи башкы турдувус. Дараазында чылын Санган-оол чоруттарга, эргелекчилей бергеш, дөрт чыл хире ажылладым, мени А. Д. Арапчор солаан.

Ынчан школаның ийити байдалы дыка бөдүүн: «борбак дазылга» дээр интернаттыг, столоваялыг, каш класстыг школаныг. Повар Бышпак-оол, сөлүүреди «Хлеб-кадай» аттаа ажылдады. Алш-чем база хиреліг, аалдардан хөлчежип эккээр.

Школага арай таарзынмайын, чанаттаар түүддер турган. Оларны аттыг, чадаг сүрер ажыл үнер. Чижээ, бир таварылга. Чоодур Хүлер-оол Тарлашкын-Аксынче чадаг чаныпкан. Эргелекчи Конгар-оол башкыны аътканган, оозу алаан болганда, корткан, сирилээн, куруг келген: башкызын көрүп каан Хүлер негей тонун аңдара кеткеш, бууралыг тевелер аразынче базып кире берген болган.

Уругларның идик-хеви баштай боттарынны турду. Өөрүнде, күрүнеки халас хандырылгазынга киргенде, шыырак апарган.

Уруглар чогум өренирге холчок сонуургалдыг. Башкылары-биле дыка найыралдыг: кады ойнаар, агаарлаар, походтаар, күзүн койгуннаар, чазын Хем-Аксыдан куштаар, кыжын дазылгаларынга бөдүүн танцылар теп ойнаар, кажыктаар, чурук чуруур, тоолдажыр, тывызыктажыр...

Бо школага өренип турганнардан кандыг-даа мергежилдиг, талантылыг ажылчыннар, албан-хаакчылар хей болган.

Билирим башкылар дугайында каш сестен бижип көрейн. Хопакпан Биче-Караевич Куулар Баян-Тала чурттуг. Нарын аадын уургайының эге классын хаптарген. Бай-Дагга келген. Шоолуг чүве ыыттавас, мөге-шыырак көстүр, күдер кара эр-ле болгай. Шыдыраалаар, бөмбүктээр. Куштаарынга ынак. Сиген, тараа ажылынга мергежээн. Чамдыкта: «Чеди алышкының хеймери мен. Чуртум ирак» деп мунгараан орар. Кузнецова, Илендеева — эң баштайгы орус дыл башкылары, Россияның төп областарындан келген. Владимир Крыцин (Моряк) деп башкы база турду. Кыргыс Нүрөт 1949 чылда келген.

Ажыл-агый эргелекчилери — завхозтар дээрге башкылар-биле домей чугула кижилер-дир. Игилдээр Шоюн ирейни, Ендан чурагачыны, Ензак Чаданы, Кежик-Хоонуу сактып ор мен.

Араттарның ажы-төлүн Эртем-вонга өөредир дээш,
Алтай-Саян мизинден бээр
Эргим башкы бо-ла келгир...
Кок-Даш суурнуң баштак чоду
Хөглүг-онак салыкныг чоп.
Шоюн ирей уран чүүлүн
Чоргаарланып сактым чор бис.

Оон аксында:
Чоржан, хайлыкы, аъдывыс бар,
Шошкуп орда трактор-ла.
Чай, кыш чок дузалыг көөр
Чаңгыс эки хөлгевис ол.
/
Силерниң Алексей ДАМДЫН.

УРУГЛАРЫМ УРУГЛАРЫ ӨӨРЕНИП ЧОР

Бистиң Бай-Даг школазын тудары-биле 1940-41 чылдың кыжынында тудуг ыяжы чудукту сөөртүп белеткээш, удур кылып эгелээн.

Арбаннар аайы-биле өреге бүрүзүнге чудук, токпакты онаагаш, тайгадан кезип белеткеп, аттыг, тевелиг төрепчиден, шанактап эккеп, тудугжулар школаны тухун киринкен. Ол кыжын Бүлдей-оол ачазы Маичык Араптан ирей суг-биле кады Хиреннг арты Белдир-Өдек деп черге кады кыштап олурувуста, ачамны Лоовай биле иелдирзин школа тудуу дээш аппарган, олар школаның баштайгы тудугжулары.

Школа дөрт өрөөлдиг, узун коридорлуг, чингистээш салган чудук-биле кылган, чугай, малгош-даа чок, изиг-демирлер өрөөлдер санында, топчан орунныр-лыг, сиген, матрацтарлыг, чаңгыс каът соңгаларлыг. Эгезинде соңгаларын шил орнунга ак тос-биле дуглаан турган. Столоваязы чедир кылдыкмаанындан арбаннар аайы-биле бир-бир өглерни хондургаш, чемгерип турган. Оон соонда өглериниз кожүп, кыштаглаларынче чоргаан соонда, Күржеп акыйны (Маадыр-оолдуң төрөөн ачазы) поварлаткан. Оон столовая кылган, тынче аппарган. Ам канчаар боор, ашактар шарызын чонактааш, кеннинге ийи барба тараанны чудүрген. Аныяк кыс аалынга тараалыг чедип кээп-тир.

Мөге Мартаажыктын адамызгууруун алыр болза, аксынга өй малдыг, эки-бүдүн, хырны тодуг, эрге-дужаал-даа эдилеп, чазактың шааналын-даа ап чорбаан, аңаа-ла бөдүүн кижилер чурттап чораннар. АРШ мөгеи Мартаажыктың кады төрөөн акылары Сандыжай Ооржак база-ла шуглур мөге кижи чораан. Ол 1950 чылдарның үезинде «Сут-Хөл хераңге» репрессияга таварышкаш, ийи чыл иштинде кара-бажыңга чыткаш, үнүп келген. Боду Сут-Хөл кожуунуп Улуг-Алаак сумузун даргалап, оон идепкейлиг активчизи турган. Мөгенин база бир акызы база-ла АРШ шеринге 6 чыл болгаш халажып келген, хөрежип чораан Калчан-оол Бачыкаевич Ооржак дээрзи Сут-Хөл районнуң Кировка чурттап турган (ам-даа бар боор).

ССРЭ-те Тыва 1944 чылда каттыжа бергенде, ТАРның шерини Совет Эвилелиниң ацгы-ацгы хоорайларынче чоруткулапкан турган. Мөге Мартаажык бодунуң чаңгыс чер-чурттуг эжи мөге Күжүгет Быйыргын-биле Красноярск хоорайга барганнар. Эки сагылга-чурумнуг кижилер-дир дээш, оларга командирлери хоорайже кыска шөлөө бээрин чепшээрөөн чүве-дир. Шөлөө шагы төнген, олар чанар дээш бодунуң шеериг турлаанче каракылай бергенде чаныр орда, оларже кудумчуга алды хулиган халдай бергеи. Сегиржип алышкын деп эвес, алды кижиге 2-ле кижи удур болу бээрге, халып келген кижини Мартаажык камгаланыр чепсек кылдыр ажыглап, доора түдүп алгаш, халдап турган өске хулиганнарның бирөөзүн кижи-биле кагарга, оозу черге калбаш барып ушкан чүве-дир, а өскелери дезинфеннер. А Мартаажык докпак кылдыр ажыглап турган кижизин октапкаш, ам эвес болза хоржок дээш, эжи Күжүгет Быйыргын-биле кады чаныр келген таварылга бар.

1954 чылда Кызылга Совет Тываның 10 чыл ооңга 128 мөге салган. Хүреш адакталып турда, Таңды райондан бир орус кижи хүрежи берген, тыва хүрешти кончуг-даа билир (адын уткан мен). Ол кижи шуглур деп баарга, чүгле Мартаажыкка дүрген-не салыңар деп комиссия сумелээн. Оон, шынап-ла, өлөөн үр тудушкаш, Мартаажык октаан. Адактың сөөлүнде Сут-Хөлден ийи мөге арты олар кымнарыл дээрге, нелээн бажашкылар. Ооржак Мартаажык болгаш Монгуш Бегзи. Мартаажык бажазы Монгуш Бегзини черле октаар кижи. Ону октааш, шуглуп үнгеш, бажазынын холун тудар чораан. Бо ийи алдарлыг кижилерниң кайызы-даа бо хүннерде бистерниң аравыста чогу кончуг хомуданчыг. Олар аныяк чорааш-ла мөчээннер. Ынчалза-даа тореледергүлүнүң, ажы-төлүнүң, чонунуң сеткил-сагыжынчаан олар черле ыравастар.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

СТУДЕНТ БАШКЫЛАП ТУР

ЧУРУКТА: Кызылдың педагогика институтунуң дөртү курузунуң студентизи Александр Спартакович Уйнукай бо хүннерде өредилгезиниң практиказын эрттирип, № 2 ортумак школада башкылап турар.

Ол школаның мурнакчы ажылдыг, дуржулгалыг башкызы Нина Ондарның бирги класска кичээлдерни эрттиреринің уран аргаларын студент кичээнгейлиг дыннап, билип ап турар. Дараазында хүннерде студент уругларны бижиринге, туруурунга, саннар бодаарынга өрелип эгелээр.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотозу.

Спорт спорт, спорт

МӨГЕ МАРТААЖЫК

Хемчиктиң Шеми аксында оттуг-сигениг, бадык-байлаңныг, кат-чимистиг делгем алаактарга кезек ооржактар чурттап чораннар. Оларның бирөөзүн Бачыкай Кара-Ашакович Ооржак деп уран-шевер кижиниң өг-бүлезиндеи үш дугаар оол 1923 чылда төрүттүнген. Оон адын Мартаажык дээр. Мен оон чээнги кижи мен.

Бо бөдүүн кижи хып дээн кончуг аныяк үеэзинде, 1942 чылда, дайынның кончуг кадыг-дошкун үеэзинде АРШ-тың шерининге келдирткеш, 1947 чылда халажып келген. «Хол изин бут чаңдыр баспае» дээр тыва улустуң үлегер чугаазы бар. Ынчангаш мен чоок төрел кижи болганымда, оон төөгүзүн шору билир кижи мен, солун кижи чүве, ону билир ха-дуннмазы болгаш бодунуң кыстары-даа сонуургаар боор деп бодаар мен.

Сут-Хөлдүң Шеми-Аксының делгем алаактар аразынга шаг-шаанда Ооржак Кара-Ашак дээрге шолазы, шын ады Хунапай деп тараачың, ашчы, балыкчы кижи чурттап чораан чүве-дир. Ол Кара-Ашактың улуг уруунун (ады Ангыр) оглу кижи мен. Ооржак Кара-Ашактың ажылгалыг хөй турган. Мээн кыргаан-авамның улуг уруу Ангыр дээрге ийис эжи, база үш дугаар кыс кижи турган дээр. Оон бичези мөгенин адазы Ооржак Бачыкай, оон бичези өг чазаар, балыкчы, ашчы Ооржак Данзыр (шолазы Какпалыг). Оон бичези Ооржак Кужут (шолазын Кыртылаа дээр. Дүмүүнда дыннаазын ишкээр кыртыртканнар тыртканнар, дүмүүрүптер кижи) дээр чүве. Бо ашактар мээн авамның чиигине даайлары чораннар.

Авамның даайларын болгаш кырган-авамны бичкимде көрүп шаг болган мен. Олар чонунга кончуг-ла эки, хүндүткелдиг чорудулар. Оларның адын адавас, шупту шолалыг турган.

Мөгенин адазы Бачыкай мен он хар четкижемге чораан чүве— бодунуң бажын суг-биле оттүргеш, баш чүлүүр бижек-биле чүлүп алыр кижи чораан. Ынчан кырый берген турган, ынчалза-даа сергек, оон кылган өзерин Хемчиктиң кайы-даа булунундан кээп садып алыр чүве.

Мөге Мартаажыктың төөгүзүнде база бир солун чүве бар, чүл дизе оон иезин аныяк турган, кончуг мөге турган-дыр. Кара-Ашак (Хунапай) бодунуң дүмүзү Доора-Даван деп кижи-биле черге тараазын буга, шарыбиле бастырган, бичии-бичии хөм барбаларга шарыга чүүрер кылдыр саваап алгаш турганнар. Ындыг барбаның бирөөзүнге 50 кг кирер. Ол аразында оларның кеннин, мөгенин төрөөн иезин инек көрүп чораан, бодунуң бөглериниң шаанга кылаштап келген чүве-дир. Кара-Ашак дүмүзү Доора-Даван-биле бүдүү тураалашкаш, кеннинин күжүн шенээр дээш ийи барбаны чаштыр салып каан 100 кг хире тараанны өрү хүн кылайтыр кодурүптер болзуна, доозан шаарга чудурин бээр бис, уруум —дээн чүве-дир. Оон ол мөгенин иезин ийи барба тараанны катташтыр кедүргеш, шаан даштыр аппарган. Ам канчаар боор, ашактар шарызын чонактааш, кеннинге ийи барба тараанны чудүрген. Аныяк кыс аалынга тараалыг чедип кээп-тир.

Мөге Мартаажыктың адамызгууруун алыр болза, аксынга өй малдыг, эки-бүдүн, хырны тодуг, эрге-дужаал-даа эдилеп, чазактың шааналын-даа ап чорбаан, аңаа-ла бөдүүн кижилер чурттап чораннар. АРШ мөгеи Мартаажыктың кады төрөөн акылары Сандыжай Ооржак база-ла шуглур мөге кижи чораан. Ол 1950 чылдарның үезинде «Сут-Хөл хераңге» репрессияга таварышкаш, ийи чыл иштинде кара-бажыңга чыткаш, үнүп келген. Боду Сут-Хөл кожуунуп Улуг-Алаак сумузун даргалап, оон идепкейлиг активчизи турган. Мөгенин база бир акызы база-ла АРШ шеринге 6 чыл болгаш халажып келген, хөрежип чораан Калчан-оол Бачыкаевич Ооржак дээрзи Сут-Хөл районнуң Кировка чурттап турган (ам-даа бар боор).

ССРЭ-те Тыва 1944 чылда каттыжа бергенде, ТАРның шерини Совет Эвилелиниң ацгы-ацгы хоорайларынче чоруткулапкан турган. Мөге Мартаажык бодунуң чаңгыс чер-чурттуг эжи мөге Күжүгет Быйыргын-биле Красноярск хоорайга барганнар. Эки сагылга-чурумнуг кижилер-дир дээш, оларга командирлери хоорайже кыска шөлөө бээрин чепшээрөөн чүве-дир. Шөлөө шагы төнген, олар чанар дээш бодунуң шеериг турлаанче каракылай бергенде чаныр орда, оларже кудумчуга алды хулиган халдай бергеи. Сегиржип алышкын деп эвес, алды кижиге 2-ле кижи удур болу бээрге, халып келген кижини Мартаажык камгаланыр чепсек кылдыр ажыглап, доора түдүп алгаш, халдап турган өске хулиганнарның бирөөзүн кижи-биле кагарга, оозу черге калбаш барып ушкан чүве-дир, а өскелери дезинфеннер. А Мартаажык докпак кылдыр ажыглап турган кижизин октапкаш, ам эвес болза хоржок дээш, эжи Күжүгет Быйыргын-биле кады чаныр келген таварылга бар.

1954 чылда Кызылга Совет Тываның 10 чыл ооңга 128 мөге салган. Хүреш адакталып турда, Таңды райондан бир орус кижи хүрежи берген, тыва хүрешти кончуг-даа билир (адын уткан мен). Ол кижи шуглур деп баарга, чүгле Мартаажыкка дүрген-не салыңар деп комиссия сумелээн. Оон, шынап-ла, өлөөн үр тудушкаш, Мартаажык октаан. Адактың сөөлүнде Сут-Хөлден ийи мөге арты олар кымнарыл дээрге, нелээн бажашкылар. Ооржак Мартаажык болгаш Монгуш Бегзи. Мартаажык бажазы Монгуш Бегзини черле октаар кижи. Ону октааш, шуглуп үнгеш, бажазынын холун тудар чораан. Бо ийи алдарлыг кижилерниң кайызы-даа бо хүннерде бистерниң аравыста чогу кончуг хомуданчыг. Олар аныяк чорааш-ла мөчээннер. Ынчалза-даа тореледергүлүнүң, ажы-төлүнүң, чонунуң сеткил-сагыжынчаан олар черле ыравастар.

Алдын-Херел КУУЛАР.
Чадаана хоорай.

КЫСКА МЕДЭЭЛЕР

БОКСӨРЛЕР ЧЕМПИОНАДЫ. Спорттуң бо хевирингe ынактарның делегей чемпионады ноябрь 15-тен 23-ке чедир Австралияның Сидней хоорайга болуп эртер. Аңаа делегейниң бежен бир чурттарының боксөрлери киржир. Ийи чыл мурнунда Москвага болуп эткен маргылдаадан ийи чурт хөй киржир. Оргкомитеттиң даргазы Артур Таистоллдун дыннатканы өзугаар алырга, ССРЭ-ниң, АКШ-тың, Кубаның боксөрларының белеткели эки болуп турар. Немецтерниң спортчулары чаңгыс команда болуп алгаш маргылдаага киржир, оларның белеткели багай эвес, ынчангаш дээди шаналдар дээш демисежирлер.

Кубадан 1989 чылда делегей чемпиону болган дөрт кижи, олимпий оюнларының киржир команданың кандидаттары киржири амдыызында билдинип турар.

• • •

ЭҢ-НЕ ХӨЙ КӨРҮКЧҮЛЕРЛИГ. Телевиденнеге көргүскен спортчу дамчыдылгаларны делегейде чеже кижи көрүп турарыл, оон иштинде кайы спорттун маргылдаазын эң-не хөй кижи көрүп турарыл? Сөөлүү үеде мындыг айтырыларны улус сонуургап, айтырып келген.

Братиславаның «Правда» солунунун бижээни-биле алырга, эткен чылын Италияга болуп эткен футболга делегей чемпионадын эң-не хөй кижи көрген болуп турар. Маргылдаа үеэзинде 52 оюн болган, ону 167 чурттун 26 миллиард 693 миллион телекөрүкчүдери сонуургап көрген. 1986 чылда болган делегейниң бирги чери дээш футбол маргылдаазын 166 чурттун 13 миллиард 507 миллион телекөрүкчүзү хайгаарап көрген.

Хөй хүн болган маргылдааларга көрүкчүлер арбын болган-дыр, бир маргылдааны азы бир хүн эткен маргылдааны чеже хире телекөрүкчү көрүп турарыл? Мындыг айтырыг тургустунган. База-ла футбол маргылдаазының көрүкчүлери хөй болган. Эткен чылын болган футболдун делегей чемпионадының түннел маргылдаазын 167 чурттун бир миллиард 62 миллион чурттакчызы көрген.

Телекөрүкчүлер ниитилел амыдыралының чугула болуушкуннарын шюолуг сонуургавас, спортчу маргылдааларны үүселдин-биле көрүп турарлар.

Бо үеник байдалынга амдаа негелде четпес-ле боор турар, а бистиң ол үевисти бодаарга, бүгү чүве четчир үе боор чүве-дир. Дээди эртемниг башкылар, эмчилер, ажыдакчылар — «кыдыындан кыра-ла» чон эртем-билиглиг болгай.

Ол үеде Бай-Даг сумузунуң 5 дугаар арбаны Тарлашкынга турган, оон биске Апыкаа акый сугну эккеп хондурган. 5-ки арбанның уруглары ол өгге чемненип турдувус. Олардан Марлен Чигжит-оол, Апыкаалар — Хүлер-оол, Сундуй. Доварыщдай бар. Мээн бодумнуң коданымдан мен биле кады өөренип чораан дуңмаларым Дупчүр Бригад Санчыевич, Маады Севилей Бижээхөөвна олар чүве.

Бодумнуң ажы-төлүм шупту-ла мээн эге үжүк танып алган школамга өөренип, өзүп алдылар. Уругларым, оолдарымдан эрткеш, оларның ажы-төлү өөренип турлар.

Тыва чонувус, чуртувус. Эрзин кожуунувус, төрөөн Бай-Даавыс, сумувус, өөренген өөредип, өстүрүп турар школавыс ам-даа сайзыгаш, чаштарга тыва кижиниң мөзү-шынарын тургузуп, чурттуп салгалын эртем-билиг-биле чепсегленп турзуп! Хүндеп хүнче сайзыралы өзүп, ат-алдары бедип турар болзун деп күзедим.

Маскыр КЫР.
Маадыр-ие.

СОЛУН, СЕТКҮҮЛ БОЛГАШ ТААКПЫ

(Эскериг)

Кара-оол—дагжы, Ак-оол — металлургт, амыр хүннерде оларның кайызы-даа дүрүм бөгүгаар пенсионерлер, ийизинг чартык түске үеэле четкен: дагжылар, металлургтар дыка эрте дыштаны бээр чүве-дир. Онзагай зажы-таңы оларда бар. Кара-оол дирт кара, шыырда дээрге тулган эр, кыжаалан шарыны мыйыстан алгаш кынчыктырбас дижир Аксындан таакпы ыжы доктаамал бурулаан чоруур. Чуга ак арынныг Ак-оолдуң холунга солуннар, сеткүүлдер база үүлбес. Чон аразынга кымкарны, кандыг чорбас дээр!

«Эвилел парлалгазы» дижир борбак садыгдан Ак-оол үнүп кээр:

— Чылда солун, сеткүүлдерге 400 акшаны үндүрер мен. Тыванын солуннарын чагыдып аар мен. Бо хамык өске журналдарны чагыдар дээрге, ортек аар, сонуурганчыг, экилерин мынчаар шилип садып аарга эптиг-тир.

Кара-оол таакпы магазинниң доктаамал аалчызы:

—А мен база 400 акшаны бо «хорэнга» үндүрер-дир мен. Шынап-даа, таакпы хоран болза, ашагда-ла «өйта душкен чыдар турдум» ыйнаан.

Чоокта чаа Кара-ооддуң бажыңының сонга кезиээнден ыш бургайлып үнүп турарын көргеш, улус өрт үнгеп бе дээш чеде бээрге, үш эштери-биле «козёл» каккан, үжелээ ыштаан олурган дижир.

Ак-оолду эш-өөрлери «Солун-оол» дижир апарган. Өртек аартааарга, дыка хөй кижилер солун, сеткүүл чагытпастаан. Солун-оол Ак-оол дээрзиниң чугаазын дыннаар болу берген:

— Че, чүү бижип турлар?!

Октябрь айның тоңчузинде чагыдылга хуусаазы төнгеп четкен. Ону билгеш, девизгүүрлеп олур бис. 400 рубльге солун, сеткүүлдер чагыдар бе, азы «ыштыг-хоран» бе?

Номчукпу түннелди болу кылдым. Өршээ, хайыракан...

Оюн КОРОДА.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

телевидение

ОКТЯБРЬ 17

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Уругларга дамчыдыкка (англи дыл кичээли). 10.05 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 11.45 Мультфильм. 12.00 ТМА. 12.15 Авам, ачам база мен. 12.45 — 12.55 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 16.10 Мультфильмнер. 16.35 Уруглар ансамбли (Япония). 17.05 Телефильмник баштайгы көргүзүү. 17.25 Ужуражыышкын. 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 Сонуургактарга. 19.00 «Дипломаттыг эвес беседалар». 19.20 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.50 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 22.45 «Музыкаже чалалга». 00.45 ТМА. 01.00 Польшаның ТВ-зи уран-чечен телефильмнер программазын көргүзер. 02.40—03.25 Эстрада верписазы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 2-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Бурда моден» көргүзүп тур...» 9.45 «Прокофьев дугайында сактышкын...» 1-ги кезээ. 10.20 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 10.40 Футбол. 12.25 Коллаж. 12.30 Эртем-тайылбырлыг фильм. 12.45 «Алмаатыг куржаг». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 13.50 Ритмикт гимнастика. 14.20—15.10 Фильм-концерт.

• • •

16.50 «Бистиң үнүвүстү кижилер дыннап каар». 17.40 Концерт. 18.05 Аът спорту.

КЫЗЫЛДАН

18.50 Уруглар ла фильм. 19.25 «Экивелер!» Информастыг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 Барымдаалыг фильм. 20.50 «Кыдыт-кызыгаар». 21.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.00 «Ажыы чок чүве». 23.00 Медээлер. 23.20 «Ажыы чок чүве» (уланчызы). 00.20 — 01.45 Хоккей.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.50 Барымдаалыг фильм. 19.40 Мультфильм. 19.55 — 20.00 Реклама.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАР, БҮДҮРҮЛГЕЛЕР, КООПЕРАТИВТЕР УДУРТУКЧУЛАРЫҢГА

Кышкы үеде шыгжаар чаа капустаны садып алырының коллективтиг чагыгларын Кызылдың аш-чем садыы организастан турар.

Совхозтардан капустаны чедип алырын чагыг кирген бүдүрүлге черниң транспорту-биле боттандырар. Капустаны өртээ бо таварылгада 20 хуу чиик болур. Капустаны ажыы үеде коллективтер Кызылдың аш-чем садыын даамчыштыр колдуунда «Кара-Хаак» совхозтан алыр.

Бажимел чагыгларны Кызылдың № 9 магазининге киирер. Оон адрези: Кызыл, Октябрьская кудумчузу, бажын № 19, телефону 2-52-22.

Үлетпүр артыкчыларын, чурталга бажыңларының богун, хирээдинин, курган бүрүлерин болгаш бок үнүштер аймаан өрттедирин улус депутаттарының Кызыл хоорай Советиниң күүсекчи комитединин 1991 чылдың сентябрь 10-да № 601 шиитпирин өзугаар хораан.

Тайылбыр алыры-биле бойдуе камгалалының хоорай комитединин 2-18-87 телефонун ажыглап болур.

Курагроулетпүрнүң өредилге комбинадының Эрбекте салбырының 1989 чылдың апрель 28-те Шолбан-оол Даңды-Белекович Ондарның адынга тывыскан АД сериялыг «В», «С», категориялың № 00069614 чолаачылаар эргенин шызылгазы читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

Курагроулетпүрнүң өредилге комбинадының Эрбекте салбырының 1989 чылдың апрель 28-те Роза Мөгеевна Ондарның адынга тывыскан АД сериялыг «В», «С» категориялың № 00069592 чолаачылаар эргенин шызылгазы читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

Республиканың чонунга мергежилдиг немелде эмчи дуламын көргүзер сорулга-биле ресваркодиспансериниң чаныңга бот-орулга-чарылгалыг эмпелге-профилактиктиг төптү тургускан, хоралыг багай чаңчылдардан (арагалаашкындан, таакпылаарындан) адырлырын күзээн хамаатыларны Довженконун методун өзугаар ынна эмнеп турар.

Нерв системазының ажылдаары үрелип, баксыраан кижилерни дуржулгалыг эмчилер ине кадаашкыны-биле база эмнээр. Дараазында аарыглларга таварышкан кижилерни эмнээринге хүлээп алыр: невроз, неврастения, коргуушкун, чөнгээчи байдалдар, эпурез, тыныш органнарының аарыглары, семиришкин, чүс болгаш күлүп аарыглары. Эм болур үнүш аймаан эмнээшкин үеэзинде база ажыглаар.

Биоэнергетерапевт эмчи Джуанның методун өзугаар эмнээшкинни кылыр.

Күш-ажылчы коллективтерге дуза чедирериниг хамаарыштыр бүдүрүлгелер-биле керээлерни өредилге-профилактиктиг төп чарын турар.

Төптүн адрези: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, бажын № 157-а.

1991 чылдың июль 20-де лыгта тывыскан № 0662249 «С», «Е» категориялыг шызылгазының болгаш 1991 чылдың октябрь 8-те гараж садып алгаанының № 58 документизиниң читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

Вячеслав Сендаевич Ховалыг чолаачылаарының «В», деп чолаачылаарының болгаш 1991 чылдың октябрь 8-те гараж садып алгаанының № 58 документизиниң читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп санаар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 17-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дураки умирают по пятницам» (ССРЭ — Болгария) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинчыныды» 9.00, 12.30. «Наследница Нихи» 10.20, 14.00. «Разделенный мир» (Англия) 15.50, 18.00, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Смертельные игры» (АКШ) 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Иван А» 13.30, 15.20, 17.10, 18.50 (узаткан) шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советиниң Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары: оралакчылары 3-33-91; редактор 3-43.34; 3-34.17; приемная 3-34-26; харыысалгалыг секретарь 3.34.92; оралакчылары 3-45.93; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг 2-26-25; 3-34-17; улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3.41.23; экономика килдистери: үлетпүр 3.34-49, 3-36.74; кедээ ажыл-агый 3.41.16; социал айтырыглар 3-34-57; улус өредилге болгаш культура 3.39-15; медээлер болгаш спорт 3-36.82; 3-41-23; чаага 3.39-03; очулга 3-34.39; 3.34.93; корректорлар 3.34.19; үндүрүкчүлер 2-27-41; солун келбейи барганда 2.32.75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Пом үндүрер чер, полиграфия болгаш пом садыының херектериниң талазы-биле күрүше комитединин типографиязы. Кызыл Шетинниң болгаш Крайченко кудумчузу, бажын № 1

Солун неделиде 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 973.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

ДЕМОКРАТИЯ, АЖЫК-ЧАРЛЫГ ЧОРУК

(2-ну арыдан номчуттуг.)

ТЫВАГА ХАМААРЫШТЫР

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң октябрь 16-да кежээки хуралынга «Тыва Республиканың 1991-1992 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1990 чылдың сентябрь 27-деги доктаалының күүседлериниң дугайында илеткелди чугаалажып көрген.

Илеткелди Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, РСФСР-ниң экономика министриниң оралакчызы Л. А. Запальский, социал-экономиктиг хөгжүлде талазы-биле комиссияның даргазының оралакчызы А. В. Петухов олар кылган.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң парлалга албанының дыннаттынган.

КОНКУРСТУ ЧАРЛААН

Улустуң хөгжүм херексеттерине ойнаар күүседичилериниң, чалыы композиторларының болгаш уругларга чаа хөгжүм чогаалдарын бижиринниң талазы-биле уругларга конкурсуун республикада чарлаан.

Бо талазы-биле доктаалды Тыва Республиканың Улус өскүдилге, Культура министерстволарының, Композиторлар эвилелиниң, В. И. Ленин аттыг Совет уругларга фондузунуң Тыва республика салбырының президиумунуң коллегиязы хүлээп алган.

Конкурс 1992 чылдың март 24-26 хүннеринде Кызылга эртер.

КОМИТЕТТИ ТУРГУСКАН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң ооргу сессиязынга Чоннуң ажылга тургузар талазы-биле күрүне комитедин бистиң республикада тургускан. Ук комитеттиң даргазынга Чаалгай-оол Серенович Монгушту томуйлаан.

Чаа күрүне комитединиң сорулгазы болза: Конституцияда айытканың ёзугаар хижиниң ажылдаар эргезин амыдыралга боттандырары. Республиканың ажылчын күжүн чөптүг ажыглаар талазы-биле программаны ажылдап кылгаш, ооргу боттандырар дээш тодаргай ажылды чорудар. Чурттуг янзы-бүрү өскүдилге черлериге чоннуң тускай эртем-биилиг, мергежил чедип алырынга өскүдилге, ажыл чок артканнарны ажылга тургузар болгаш өске-даа ажылдарны чорудар.

Республиканың иниитилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнүп эвилеттинген

ШЫН

№ 175 (14675) 1991 чылдың октябрь 18, пятница ● Садар өртээ 20 коп.

ПЛАН КҮҮСЕТТИНГЕН

«Алдан-Маадыр» совхозтуң Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазын бир кезек үеде дүжүрүп каапкан турган. Сөөлгү чылдарда катап тургускан. Эрги кажааларны, чуртталга өскүлерни септээн. Саанчыларның, кадарчыларның, бызаа ажаакчыларының ажылдап, чурттап турар байдалы арай хирелиг-даа бол, олар хүлээнген ажылынга кызымак улус. Оон бир чижээ, 1991 чылда күрүнеге сүт дужаарының планын хуусаа бетинде күүсеткенин болур. Бо чылын күрүнеге 180 тонна сүт садар планнаг бис. Ону 180,9 тоннага каш хонук оурунгаар күүседиптивис. Планга немей ам-даа 30 тонна сүттү дужаар арга өйсте бар. Саанчылар Киваа Сарыглар, Саида Монгуш, Виктор Сарыглар планнаг онаалдаларын ажыр күүсеткен.

Сөөлгү чылдарда малчыннарның, саанчыларның амыдырал хандырылгазынче сатыш салышкының кошкатканы илдеп. Саанчылар, малчыннар дээрге садыг-магазинден ырак ажылдап, чурттап чоруур болгаш, аъш-чем, бараан-сараан-биле хандырылгазы өскүдээн улус. Оларга бараан, аъш-чем аймаан тускаилап садарын организастаар оолза эки. Аъш-чем, бараан аймаа элбек шагда, бо айтырыг турбайн турган, ам ол тыптып келген, ону оор янзы шиитпирлээри чугула.

Саанчылар үргүлүг өлчык кажаа иштинге ажылдаар болгай. Оларны тускай ажылчын хеп-оиле сөөлгү үеде мырыңай хандырбастаан. Резин идиктер, халаттар херек. Оларның эдилелиниң хуусаазын база кызыгар херек. Халат сүт болза бир ай четпес элеп каар-дыр.

Саанчыларның ажылдаар шагын, оон төлевирин эде көөрү база эртежок чугула апарган деп бодаар мен. Олар эртенгиниң 4-5 шакта ажылдап эгелээш, ораи кежээ доозарлар. Хүндүс харын бичии дыштанып алыр. Хонукта 14-15 шак ажылдап турда, оларның ажыл шагын 7-8 шак кыддыр бижип турар бис. Кадарчыларның ажылының шагын санаары база-ла ыңдыг. Оларның дүне ажылдаан шагын санавайн турар. Оорсук кедерээн шагда кадарчылар дүне база таныылдап тура хонар болгай. Геологтарны сүт дыннаартa, хову байдалынга ажылдааны дээш немелде төлевир алыр боор чүве чорду. Малчыннар, саанчылар база геологтар ышкаш кыш, чай чок көжүп-дүжүп, оырга өөр чугаалаарта, хову байдалынга ажылдап, чурттап чоруур кижилер-дир. Оларның ажылының төлевирин чүге эде көрүп болбазыл?

Бистиң фермавыста өскүдүнар чедишпес. Саанчыларның, кадарчыларның чамдыызы Алдан-Маадыр суурдан барып-кээп ажылдап турар. Фермага чуртталга бажыңнарын немей тударын чоокка үеде шиитпирлээрин манап турар бис. Оон ынай сүт кудар флягалар чок-тур. Сүт сөөртүр машина үрели өөрген таварылгаларда сүттү флягаларга кудуп алгаш, сүт заводунче чорудар-дыр бис. Флягалар чедишпес болганындан чамдыкта сүттүң шуптузун чорудуп шыдавайн баар-дыр бис.

Сарыг-Булуң сүт-бараан фермазының саанчыларының, кадарчыларының ажыддаарынга таарымчалыг байдал долузу-оиле тургустучмаан-даа болзб, олар бергелерни ажып эртип, кызымак ажылдап турарлар. Кыштаглаашкынга кажаа-хораавысты оаш бурунгаар белеткеп алган бис. Инек, бызааны кышкы үеде эки ажаап, сүт саалдазының деннелин кудулаттайн ажылдаар сорулгалыг бис.

Геннадий МОНГУШ.
СБФ-ниң эргелекчизи.

БАЗА КАТАП ИВИЖИЛЕР ДУГАЙЫНДА...

азы Олар далганны хүлге хөөп чип турар

Тожуунуң ивижилериниң амыдырал - чуртталгазының байдалын экижилер дугайында хурал-суглаага чугаалажып, солун, сеткүүлге бижип шаг болган. Ынчалза-даа ажыл-херек хурал-суглаадан, солун, сеткүүлдеп ыңайлавайн турар. Ивижилерниң амыдыралында улуг өскерилген чүведаа чок. Ынчангаш ивижилерниң хандырылгазын экижилериниң дугайында айтырыгны «Шынның» арынарынга база катап көдүрер деп шиитпирлеп алдым.

50—60 чылдар үеэзинде ивижилерни удуртукчулар, эмчилер, садыг ажылдакчылары, чарыларга бүгүле херек түүлдерни чүдүрүп алгаш, каш хонуп чорааш, кезит чоруп турганын сактып олур мен. «Совет Тыва» колхозтуң даргазы В. С. Тамдын-оол баштаап, Ак-Баш ивижилериниче бир катап аъттанып кан бис. Аравыска культура ажылдакчылары, кижи база мал эмчилери, садыг ажылдакчылары чораан. Аъш-чем, бараан-сараан, эм-тан аймаан 60 хире чарыларга чүдүрүп алган бис. Ол чорааш, ивижилериниң кадынын шинчип, эм-тан аймаан оларга берип, ивилерни эмнеп, оюн-тоглааны көргүзүп, лекция-бесседаны номчуп турдувус. Ужуражыышкынар үеэзинде ивижилер бөгүнгү салып турар негелделерин ынчан база салып турганнар. Ивижилериниң чөптүг негелделери амга чедир боттанмайн келгени хомудаачыг.

Амгы үеде ивижилерге чедери черле чиигээн-дир. Ындыг-даа болза, удуртукчулар, депутаттар, эмчидомчу кижилер ивижилериниң турлааларынга эвээн баар, оларга боттуг дуза көргүзерин кызыгтас-тыр. Вертолёт-биле шал-бул барып көрүп, оларны-биле каш сес солчур - ол-ла. Удуртукчулар үгле аазааарынга ойлешкен, аазаан сөзүн эөлевес боор-дур. Ивижилериниң майгынларынга, чадырларынга оода чаңгыс хоймаан удуртукчу оларның амыдыралының бергелерин дозуже чедир кайын хандыр билип алыр деп. Чамдык даргалар ивижилериниң турлагларын вертолёттуг кезип чорадан хирезинде оода чаңгыс шоодай далган чүдүрүп албаан боор-дур. «Май 1» совхозтуң директору А. С. Каадыр-оол чаңгыс катап келгеш, курут келди деп. Кара-Суг фермазының хоочун ивижиан Х. Ч. Сенгиижик чугаалап турар. Мал эмчилери апрель айдан бөөр кээп көрбөөнин Хувускаалчы чымааевич база хомудап чугаалады. Бо ивижиниң коданындан 18 иви өскпези аарааш өлген. Оларның өлгениниң дугайында акт бижик тургустунмаан, амга чедир дириг ивилер ыңдыр совхозтуң отчёдунда кирип, ивижиниң «мойнунда астына» берген.

Тожуунуң ивижилери кыштың соогунда майгынларда, чадырларда чурттавышаан. Аъш-чем аймаан оларга хомар чедирип турар. Үс чок болганындан далганны ивижилер, отка өрттедип, хүлге хөөп, ыжырып чип турарлар.

Ивижилериниң амыдыралын экижидер дугайында чугааны, шиитпирлерни ажыл-херекче шилчидер үе келбөөн бе?

Делгер-оол ООРЖАК.

КҮСТҮҢ ШЫРАЙЫ

Октябрьның ийги чартыында чылыг күннер болур. Ол үеде курлак чайны тыва кижилер аажок ажыглаар: Хөрөөжи улус кышка белеткеп, ойбак-дыжыын тыртар, алды-кежин сайгарар. Эр улус тараа-бидаазын белетээр. Чеп-аргамчызын эжип, өрүүр. Дынчилер чер чедип алыр дээш аъттаныптар.

Орус улустуу-биле алыр болза, октябрьның ийги чартыында эки күннер болур. Ол үеде ан-меңнер садын алырынга тезмичалыг. Удурледир аалдажыр. Ыраах черлерже аргалыг болза чоруп болбас.

Ажыы-биле чугаалаарга, айның ийги чартыында кышкы шинчи кирип болур. Хар кижер чаалтар. Соок хүннер эгелээр. Айны көрүп турган, кажан соорун, аъш келир чылын дүжүттүг хандыг болурун билип ап болур. Ол дугайында кырган кижилер номчуг эки билир.

Айның төнчүзүнде кижилерден чаанга чуо ап болбас. Холун эрттир далаш болбас. Далажыргы шалбагай болуп болур.

Бо материалды календарларны көрүп турган кылган.

ТЫВА – ХАКАСИЯ

Тыва—Хакасия 1991 чылдың 9 айында социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң түңнеллери

1991 чылдың 9 айының түңнеллерни 1990 чылдың 9 айының түңнеллериге хуудта деңнээни

	Тыва Республика	Хакас АССР
Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү	93,8	104,7
Үлетпүр продукциязының хемчээли	87,2	105,2
Күрүнеге көдээ ажылдагый продукциязын сатканы		
Мал болгаш куш	88,1	85,0
Сүт	80,7	94,3
Чуурга	64,5	88,9
Дүк	98,5	102,4
Тудуг		
Капитал салышкын	94,0	109,9
Тудуг-монтаж ажылдары	86,3	96,9
Кол фондуларны ажыглалга киргени	71,1	62,7
Чуртталга тудугларын ажыглалга киргени	97,5	99,9
Үлетпүр Транспорт		
Ниити ажыглалдың автотранспорту-биле чүктер сөөрткени	87,9	—
Садыг		
Бараанны үүрмектеп сайгарганы: Ниити хемчээли	87,9	91,8
Өртектиг ачы-дуза чедирилгеан		
Чурттакчы чонга өртектиг ачы-дуза чедирилгеан	110,9	126,2

ШАҢНАЛДАР КӨВҮДЭЭН

Шаңнал дээрге кижилерни бедик бүдүрүкчүлүг ажылдаарынче сорук кинрер дээрзи шагдан тура билдингир болгай. Республиканың агроүлетпүр ажылдакчыларының улам өөдик бүдүрүкчүлүг ажылдаарының база бир «магадылалы» тыптып келген. Чурттакчы чондан мал садып алырын эки организастааны, күрүне чагыын аъш-чем үндүрүүн күүсеткени база мал-маганы онча-менди камгалап алганы дээш совхозтарга болгаш колхозтарга шаңналдарны тыпсып болурунуң дугайында капсырылганы Агроүлетпүр эвилелиниң даргазының № 210 дужаалынга кошкан.

Ол капсырылга ёзугаар алыр болза, чондан мал садып алырын эң эки организастаары, күрүне чагыын, аъш-чем үндүрүүн күүседири, мал-маганны онча-менди камгалап алары дээш чарыштың тиилекчилеринге хары угда 20 совхоз болгаш колхоз кордакчы болуп болур. Бирги черни үш, ниити черни чеди, үшкү черни тос совхоз, колхоз хары угда чаалап ап болур. Үш бирги черни алган колхозтар, совхозтарга өөрбир УАЗ-469 деп машиналарны, чеди ийиги черни алганнарынга бир-бир чүк машиналарын, тос үшкү чер алганнарга янзы-бүрү көдээ ажыл-агыы техниказын эолчег чокка шаңналга садарын капсырылгада бижээн.

Мурнуку чылдарда чондан мал садып алырынга совхозтар чарыш организаставайн турган чүве болгай. Ам ындыг чарыш тыптып келген-дир. Кайы совхоз, колхоз чоннуң азырап өстүрүп каан малын эң хөөнү садып ап шыдаар ирги?

Агроүлетпүр эвилелиниң шаңналдары көвүдеп турардаа болза, көдээ ажылагый продукциязын өүдүрери кызырлып, ниитиниң малының бажы чыл эрткен тудум эвээжеп орары элдептиг. Агроүлетпүр эвилелиниң дараазында чарыштың кандыг хевирин тып көөр ирги?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

21-ДЕ АЖЫТТЫНАР

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составының бирги хуралы 1991 чылдың октябрь 21-де, эртенгиниң 10 шакта Кремльге ССРЭ-ниң Дээди Совединиң палаталарының хуралдаар залынга Республикалар Совединиң болгаш Эвилел Совединиң каттышкан хуралы-биле ажыттынар.

13 ХОНУК АРТКАН

Чагыдылга-92

Чагыдылганын бүдүн чылда өртээ—25 рубль 10 көпеек, чартык чылда —12 рубль 55 көпеек, үш айда—6 рубль 28 көпеек.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН» Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____ (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____ (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

На место дата

«ШЫН» на газету 54241 (индекс издания)

Стоимость подписки руб коп. переадресовки руб коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____ (почтовый индекс) (адрес)

Кому _____ (фамилия, инициалы)

Номчукчунуң интервьюзу

КИЛДИСТИҢ СОРУЛГАЛАРЫ

Интервью. Бо рубриканы адаанда парлаттынган түүлдерни номчуурга, колдунда массалыг информация чепсээнин ажылдакчылары кайы-бир удуртукчуга, специалиске... чеде берген, оон айтырыглар салган болур ышкажыгай.

А бөгүнгү интервью бир янзы — номчукчунуң айтырыынга журналист харыылаан. Бистиң редакцияның килдистери келир чылын тамчаар ажылдаар деп турарын хөй-хөй номчукчулар сонуургап турар, ынчангаш редакцияга кээп-даа, өске черге-даа чорааш, журналистерден салган айтырыгларны, харыыларны номчукчулар билип алзын дээш парлаар деп дуруштувус. Бо бир талазында, келир чылын чон чүү номчуурул? деп айтырыгга допчуда болза, харыы болур. Ынчангаш, бистиң солунуун доктаамал номчукчузу, бижикчилериниң бирээзи, эртемдеп Калгажик Ойдарович Шактаржик-биле редакцияның үлетпүр килдизинин эргелекчизи М. Д. Оюнуун беседазын парладывыс.

— Келир чылын «Шын» солунуну чагыдып алыр бе, чагыдып албас бе деп айтырыг мээн бодумга-даа өт-бүлем кежигүннериниң мурнунга-даа каш-даа катап тургустунган. Солун үнместеп турып бербес ирги бе? деп чигзиниишкин-дир ийин. Менден өске та чеже кижи арамзаарлап, солун чагыдар аайын тыпайн турар чүве. Ынчангаш силерге келген хөрөөм-даа ол. Таптаашкын чылдарының мурнунда-даа, таптаашкын чылдарында-даа доктаамал чагыдып ап, номчуп келген солунум на болгай.

Солунну чагыдар бе, чагытпас бе деп айтырыг тургустунуп турда, силерден элээн үүлдерни билип алыксааш келген кижи мен. Силерни солунуун килдис эргелекчизи кижи деп база билир мен. Ынчангаш ынчап олурарым ол-дур ийин.

Бир-тээ, келир чылын «Шын» солунну чагыдып алган кижи болганымда, мени дүвүредип турар мындыг айтырыглар бар: Келир чылын солун неделяда беш катап үнер хевээр артар бе? Бо чылын дег чамдыкта үнместеп, номчукчуларны ымзандырып турган бербес бе?

— Тыва Республиканың Дээди Соведи. Министрлер Чөвүлели, редакция коллективи солунуун тургузукчулары апарган. Бо черлер аразында керээ чаргаш, ат салган чүве. Солуннуң неделяда беш катап үнерин ол керээде база айтып каан. Ынчангаш келир чылын солун чаңгыс-даа катап үзүлбес, чогуур үезинде номчукчуларга четкен турар ужурлуг. Бо чылын күрүне эргилдези кылырын орадаашкан кезек үймээнчилеринин хайы-биле «Шын» солунну үндүрер байтыгай, харын-даа хаар чедип турганын билир болгай силер. Саазын айтырыы база берге турду. Оон ужун солун үнмейн турганы шын. Ындыг үзүктелишкиниер келир чылын турбас ужурлуг. Ынчангаш солуннуң чагыкчылары улуг дыка дүвүрээн хөрөө чок боор.

— Силерниң килдизиңер экономика килдизи-дир. Рынок харылзааларынче шилчип турар үеде Тыва Республиканың чазааның программазын боттандырар талазы-биле үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа талазы-биле келир чылын солуннуң арынарынга үүнүрдүн бижиир бодап турар силер?

— Салып турар айтырыынар чеп-тур. Үлетпүрде, тудугда, транспортта, харылзаада база бойдус камгалалында рынок харылзааларынче шилчилгенин айтырыгларын «Рынок болгаш амыдырал» деп рубриканың адаанга доктаамал чырыдар деп планнап турар бис. Рынок харылзааларынче шилчилгенин чазак программазын пропагандалаар талазыбиле министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларының болгаш специалистериниң солунга, телевидениеге болгаш радиога бижиир үүлдериниң тематиктиг планын тургускаш, республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак чыл эгезинде-ле ат салып, бадылап каан турду. Ынчалза-даа ол планда көрдүнген чамдык үүлдерни солунга үндүрер аргавыс чок болган.

«Рынокче шилчилге үезинде хереглел рыногу» деп үүлдү планнап алган турдувус. Ол болдунмайн барган. Экономика талазы-биле күрүне комитединиң даргазының оралакчызы А. Д. Бегзи биживейн барган. Чурт-үлетпүр каттыжышкынының чиигине директору В. С. Постников база ойталаан. «Рынок экономиказының үезинде даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулга» деп темага республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы В. А. Парунин ону бижиири ам-даа алек дээш, база ойталап каапкан.

Келир чылын «Рынок болгаш амыдырал» деп рубриканы доктаамал үндүрүп, рынокче шилчилгенин айтырыгларын пропагандалаарынга министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчуларын, специалистерин, экономистерин хаара тудар деп планнап турар бис. Янзы-бүрү кооперативтерниң удуртукчулары, тудугжулар, транспортчулар, харылзаачылар, орукчулар, бойдус камгалалының ажылдакчылары-биле интервьюларны организастаар деп турар бис. Көдээ тудуглар, орук ажыл-агыйының айтырыглары, аренда керээзи-биле ажылдап турар бичии бүдүрүлгелер, коллективтер база бар болгай. Оларның ажыл-ижин база чырыдар апаар бис. Пассажирлер аргыштырылгазының айтырыглары база кол черни эзлээр. Республиканың үлетпүр, тудуг, транспорт болгаш харылзаа бүдүрүлгелериниң рынокче шилчилгезиниң дугайында үүлдерни, корреспонденцияларны доктаамал бөөр деп планнап турар бис.

— Келир чылын үүнү чырыдып бижиир деп турарынарны кысказы-биле билип алдым. Силерниң килдистиң солун арынга чырыдар деп турар кол-кол темаларының уг-шиин биллим. Килдистиң келир чылдагы планын чугаалап бергениер дээш четтирдим.

АЪШ-ЧЕМ ХАНДЫРЫЛГАЗЫ — КОЛ АЙТЫРЫГ

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги орлакчызы Л. А. МЕЛЬНИКОВТУН Кызылга октябрь 12-де эртиген совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга илеткелиниң доңчулалы.

Республиканың бүгү чурттакчыларын дүвүредип турар айтырыг — аш болур бе деп айтырыгга харыы бээри-биле аъш-чем-оюле хандырылгага хамаарылгалыг бүгү удуртукчуларны бөгүн мында Дээди Советтиң Президиуму болгаш республиканың чазаа чыпшыкелген. Ынчангаш бистер шыгыы шүүмчүлекчи анализти кылыр, бистиң кадрларывыстың ажылынга үнелел бээр, оныа хемчеглерни тодарадыр ужурлуг бис.

Аъш-чем балансызының дыка кудулааны, бистиң садыгларывыстың баартактарының курулай бергени — бодувусту бүдүрүкчү шинээвистиң болгаш республикаже кириг сөөртүп турар бараанналрның хемчээлиниң кызырылганында.

Аъш-чем продуктуларының дашкаартан сөөртүлгези чокта, бирги эдлечеде, биске бүдүрүп алыры берге шай, кат-чимис аймаа, бедик сорттуг таакпы кылыглары ышкаш бараанналр чокта биске берге болуру чугаажок. Ынчангаш чазак ону дашкаартан сөөртүрүп кыдырар талазы-биле хемчеглерни ап турар. Чижээ, таакпы, махорка, чигир сөөлгазы остүрер талазы-биле биче бүдүрүлге тургузукчуу болур эгелээшкини үндүрген. Суггаттыг шөлдү, эргежок чүгүлге дериглеги, материалдыг курлавырларны тускайлаан. Баштайгы дуржулга багай эвес түнелди берип турар.

А бөгүн политиктиг байдалдың нарыыдаанының, моон мурнунда турган эвиледдешкен республикаларның база Россияның девискээрлер аразынга экономиктиг харылзааларының үзүлгениниң түнелинде республиканы аъш-чем-оюле хандырарының аргазы дыка баксыраан. Россияның чазаа биске дуза чедирери бодап турар. 381 дутаар доктаалга дүүштүр фондуларны тускайлап берип турар. Ынчалза-даа ону садыпсаарарын хандырыкчылар саададып келген. Чамдык черлерде тус-тус эрге-чагырга органнары аъш-чемни боттарының девискээринден үндүр сөөртүрүп шуут-ла хоруп кааи. Ындыг болганда, моон мурнунда ышкаш, Россияже көрүп алгаш олурган хереэ чок. Чүге дээрге, бодап көрүүр: чуртка белеткеп алыр ужурлуг 46 миллион тонна тарааның орнунга чүгле 16 миллион тоннаны курлап алган. Хереглелге 7,5 миллион тонна чигир херек турда, оортан чүгле 2,5 миллион тоннаны белеткеп алза экизи ол. Үс, маргарин, таакпы аймааның, шаикың байдалы база-ла ындыг. Чоокку үеде улуг өскерилге болу бээр деп манаан ажыы чок.

Ындыг болганда кайы-кайызынга-даа ажыктыг үндезинге кандыг-бир девискээрге бүдүрүлге ажыдып алырын элээн кедилиг үүл кыдыр чазак санап турар. Бо сорулганы күүседири-оюле республиканың Агроүлетпүр эвилели «Тыва аъш-чем үлетпүр белеткел» каттыжыышкының тургускан. Ол каттыжыышкын Ставрополь крайда бистин республикавысты кат-чимис аймаа-биле болгаш кат-чимис консервалары-биле хандырар үш биче бүдүрүлгени тургускан. Баштайгы продукция кээп эгелээн. Оон хемчээли улгадып турар болгаш 1992 чылда урутлар чемин книрштир алырга, 3 муң тонна кат-чимис аймаа болгаш чижеглей алган 7 миллион даада консервалаан продукция биске кээр.

Канскиниң таакпы фабриказы-биле акционер ниитилел тургузарының айтырын шиитпирлеп турар. Ынчан таакпы кылыгларының аная өртектери-оюле республиканың хандырыкка бээриниң айтырыы боттаны бээр. Ону хөмүр-даш-оюле орнажылга үндезиниинге чорудуп турар.

Аъш-чем үндүрүүн болгаш 25 муң тонна тарааны колхоз, совхозтарның күүседири албан. Ол чокта Россия биске дуазалаас. А чүгле хлеб бүдүрериге бесми биске 40 муң тонна далган херек. Оон ангыда куш фабриказынга болгаш хаван комплекизинге 13-13 муң тонна холуксаалыг чем негеттинип турар. Бөгүүге чедир күрүнеге чүгле 12,7 муң тонна тараа дужаалган. Күрүне-биле ноябрь 1-те чедир долу санажып алырын Б. Д. Сатка, Ч. А. Удумбораа, А. И. Барковка чазак дагзып турар. Мынчага чедир республиканың ажыл-агыйларының шаанарында 75 муң тонна тараа чыпшаан. Ажыл-агый бүрүзүнге бодунуң ажылчыннарын хандырарынга 100 тонна хире тарааны курлап алган турарын райкүүскомнар даргалары контрольга алыр херек.

Аъш-чемге болгаш мал чеминге ажыглаар тараанын чедиппес байдалын дулаары-биле Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинден дилег кылыр бодап турар бис. Ындыг янзылыг ажылды Красноярск, Краснодар, Ставрополь крайларга база чорудар. Крупаны биске четчири-биле берип турар. Ындыг болганда ам кол ажыл транспорт ажылдакчыларынга онаажыр апаар. Чаа чылга чедир үш ай хире үеде безин 40 муң тонна хлеб продуктуларын сөөртүп алыры негеттинип турар. Хүнүүн-не 800 тоннаны сөөртүп апаар, ам ындыг эвес: бир хонукта 200-300 тоннаны дашкаартан эккеп турар. Хлеб-пекарня үлетпүрүүн каттыжыышкының махарон кылыглары бүдүрер цехи келир чылдың бирги кварталында ажыглаага кирер болгаш оон баштайгы продукциязын садып эгелээр.

Картофель ногаа дугайында каш сөс. Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң удуртулгазы, колхозтар, совхозтар удуртукчулары картофельдың дүжүүкүр чоруунга частырыглыг саналгашкынарны кылгылаан. Оон түнелинде 2 муң тонна хире үрезинни чедир алгаан болгаш бис. Ногаалар талазы-биле байдал база ындыг болган.

Саржаг-үс аймааның талазы-биле. Колхозтар болгаш совхозтар сүт бүдүрерин кудулатканының түнелинде мал үзүн бүдүрери 1990 чылдың тос айларында 405 тонна турганындан 270 тоннага чедир баткан. Чехословак «Диалог» акционер ниитилели-биле дорт солчулгалыг үндезинге керээ өзугаар бо чыл төнчүзүнге чедир республикага бир муң тонна үстү чедирип кээр, ону бис хөмүр-даштың баштайгы вагоннарын чүдүүп чорутканывыс соон дарый чорудуп эгелээр. Чыл төнчүзүнге чедир Садыг министерствозу 60 тонна хендир үзүн, 300 тонна маргаринни, Респотребсоюз 80 тонна хендир үзүн, 400 тонна маргаринни кирер сөөртүр ужурлуг.

Балык талазы-биле. Балык заводуның ажылы бичии эки-үзүн-даа болза, оон продукциязының бар-чоруп республиканың чурттакчы чону билбейин турар. Ынчангаш республикада хөлдерден дош доңгуже балык чудар түр бригадаларны тургузарын бодаар херек. Келир чылын балык тудар артельдерни, колхозтарны организастаар талазы-биле шыгыы хемчеглерни ап чорудары чугула.

Таакпы аймаа-биле хандырылга нарын бооп артышаан. Садыг министерствозу болгаш Респотребсоюз бир млн. рубльге таакпы аймаан тып, кирер сөөртүр ужурлуг.

Чигир талазы-биле. Амгы бар нормаларны хевээр тудар дээш Садыг министерствозу 1,5 муң тонна, Респотребсоюз 2 муң тонна чигирни кирер сөөртүр ужурлуг. Келир чылдың чигирни амдыгаштан дутуржуруубиле Белгород, Тула, Тамбов областарда чигир заводтары-биле дорт харылзаалары уламчылаары чугула.

Дус, кондитер кылыглары, уруглар чеми-биле хандырылганы контрольга алыр херек.

Мал ажылының продукциязының дугайында чугаалап тура, оларның кол кезини республиканың колхозтары, совхозтары бүдүрүп, хандырар ужурлуг турган, олар эт, сүт, чуурга бүдүрерин чылдан чылче кудуладып кел чыдарын айтыр апаар.

Эрткен чылдың тос айларының түнелдери-биле бо чылдың ол үезин деннештирерге, эт бүдүрери 24,6 хуу, колбаса кылыглары — 17,6, аъш-чемге хереглээр үс аймаа — 21,9, мал саржаа — 33,3, чалап сүт — 15 хуу, дагаа чуургазы — 4,3 млн-га эвээжээн. Мал бажы дыка кызырлыг, алып хораары көвүдээн. Чүгле бо чылдың тос айларында бүгү чүүн малдың баш саны 179 мунга кызырылган, азы ол дээрге эртген чылдың ол үезининнеден 52 муң башка хөй. Мыйыстыг бода малдың баш саны Бай-Тайга, Монгун-Тайга, Барыын-Хемчик, Тес-Хем районнардан өскелеринде шуптузунда кызырылган, а хөй, өскүүнүң баш саны шупту районнарда кызырылган, ылангыя Танды, Улут-Хем, Бай-Тайга, Каа-Хем, Эрзин, Кызыл районнарда эң хөй.

Дыка хөй ажыл-агыйларның сан-хөе байдалы бергедээн. Эрткен чылын 36 млн. рубль чөлүнүн үндүр бичээн-даа болза, ажыл-агыйларның бөгүнде банкыдан чөлүнүн 40 млн. рубль кылдыр катап өскен. «Тээли» совхозтуң кыска хуусаалыг чөлүзүн 1 млн. 23 муң рубль, «Кызыл-Дагны» — 1306 муң рубль, «Тыва» совхозтуу — 2545 муң рубль, Кечил-оол аттыг совхозтуу — 1580 муң рубль, «Саян» совхозтуу — 1020 муң рубль четкен. «Шекпээр» совхозтуң агар санында хөрентизи шуут чок. «Ленинчи орукта» — 54 муң, «Дөш-Терезиниде» — 55 муң рубль бар. Мындыг байдал көдээ ажыл-агыйның продукциязын кидип түлүк садып турар үеде тургустунган.

Бо бүгүүнүң чылдагааны чүдел? Эде тургустунуушкун эгелеп турар үеде дыка хөй удуртукчулар бисте партия, совет органнар ажылдаарынга шаптыктап, бот-тускайлаа хеделир арга бербейн турлар деп сылдаглап турдулар. Ам ол чок, партия органнарының ажыл-чорудулгазын түр сокаткан. Советтер колдуунда-ла политиктиг, соңгулда ышкаш өске айтырыгларда хаара туттунган. Азы кандашкын бурууттар бе? Ийе, агаар-бойдусту эки болган дээр арга чок. Ынчалзажок кол чылдагаан бо эвес-тир. Мал бажын чижеглеп ап көрээлинер. Кандаашкын хуу секторга мыйыстыг бода мал бажын эрткен чылын 6,5 хуу, инектин бал санын — 5,2 хуу, хойнуун — 3,6, аттың баш санын — 4,5, иви бажын — 16 хуу өстүрериниге шаптыктаваан, а ниитилиг секторунда малдың баш саны дыка кудулаан.

Материал-техниктиг баазаның баксыраанына, өртектерни улгатканына чыдактар кол чүве эвес. 1 га чал картофельдиг өртээ базаарда 18—20 рубль турда, ону тарып өстүргеш, сайгарарынга совхозтарга чүү шаптыктап турарыл? Дузаан 1 огурецтиг өртээ базаарда 1 рубль турда, совхозтар планныг онаалдаларны чүге күүсетпейн турарыл?

Бистин бодалывыс-биле алырга, ол янзы-бүрү технологтуг чазыгларны түнелги эвес, а өнчүге хамаарылгавысты өскертпейн турарывыстың чылдагааны дыр. Күш-ажылчы сонуургалды көдүрер экономиктиг харылзаалар тургустунмаан. Ажыл-агыйны чорударының делгилгелиг хевирлери соңгу 2 чыл иштинде улам хөгжүүр хамаанчок, харын туруштарын чидирип алгаи. Ажыл-агыйларга чаа чүүлдерни шингээдири кагдыган. Агроүлетпүр комплекзинни экономиктиг албаны, партия обкомунуң секретары Ш. Д. Ооржак турган үеде ышкаш, штаб болуп шыдавайн барган. Амга чедир республиканың чангыс-даа ажыл-агыйы коллективтиг өнчүнүн ажыл-агыйы, арат ажыл-агыйының ассоциациязы кылдыр организастаттынмаан.

Ниитилел бүдүрүлгезин ядараашкыдан камгалаар дизе, шиитпирлиг хемчеглер херек. Кол-ла чүве — көдээниң ажыл-ишчизин бүдүрүлгенин эзэн болдурары. Ону боттандырарының хевирлери колхозтарның, совхозтарның эде тургустунуушкунга үү хире белеминден хамааржыр. Ажыл-агыйларның хевирлери бот-тускайлаа кооперативтер, ассоциациялар дээш аңгы-аңгы бооп болур. Чангыс чижек, «Коммунизмниң херели» совхозтуң малчыны Кончуй-оол Чамыяннаевич Оюнга 15,8 муң рубльдиг гол фондуларын дамчыдып бергел. Малчын 100 хойдан 150 хураганны алган, 1 хойга онааштыр 12 центнер единица мал чемин белеткеп алган. Шак ындыг чижектер өске-даа районнарда бар. Ынчангаш ажыл-агый бүрүзүнге өнчүге хамаарылгаларны өскерткеш, кыштаглаашкынны хүр эрттирип болур.

Директорларның, колхоз даргаларының ажылы бо берге үеде нарыыдаан. Ынчалза-даа хөй удуртукчулар күүсенишкинниг ажылдап турар. Ындыг кадрларны чазак бүгү талазы-биле деткиир. Удуртукчуларны ажылга хүлээп алырының чаа арганнарынче шилгиш, оларны көрээ өзугаар ажылга хүлээп алырын чазак планнап турар. Бир эвес аъш-чем үндүрүүн, бүрүне чагынын ажыл-агый күүседиптер болза, удуртукчуларның шалынын айда 1 муң рубль чедир өстүрери көрүп турар.

Кышкы үеде эт, сүт, чуурга хереглелин кудуку деннелиннеден кудулатпазы мында олурар кижилерниң хереэ-дир.

Эт талазы-биле.

Хоорайларга эт-биле хандырылганы успес дизе 450 тонна эттги магазиннерге ай санында кирер. Чаа чылга чедир — 1350 тоннаны, а келир чылдың январьдан июльга чедир — 3150 тоннаны. Оон ангыда республикалар аразының бүрүне чагының база күүседир — республикадан дашкаар 2,5 муң тонна эттги чорудар (700 тоннаны чоруткан). Ынчангаш чокдан дириг дензинге 5,6 муң тонна эттги садып алыр херек. А «Сукпак» совхозка келир чылдың январь 1-де 7 муң мыйыстыг бода мал, «Тыва» совхозка 3 муң мыйыстыг бода мал семиртилгеге турар ужурлуг. Ол дээрге дыка берге сорулга. А совхозтарда мал барык чок. Чондан малды садып алырынга деткимче кылдыр 6 автомашинаны, соодукчуларны, хеп чуур машиналарны болгаш телевизорларны тус-тузунда чуу-чуе кылдыр тускайлап бээр.

Сүт талазы-биле.

Мал чеми-биле хандырылга эрткен чылга деннээрге, 21 хуу хөй, а сүт саалдазы кудулаан. Бир эвес удуртукчулар сүт-бараан фермаларынга ажылды эки организастап, инектериниң ажаалдазын, чемгерилгезин экижидер болза, бир неделя болгаш сүт саалдазының деннелин эрткен чылдың бо үезинни деннелинче үндүрүп, харын-даа 0,3-05 килограмм көвүдедип болур. Курлавырда курган сүттү кады алыр болза, сүт болгаш сметана-биле хандырылганы үзүктелдирбейн барып болур.

Чуурга талазы-биле.

Чемгерилгени экижиткеш, чуурга чылдазын 150 муңга чедирип болур.

Аъш-чем-биле хандырылганы чавыазтпазының, чоокку келир үеде ону бедидиптер-даа болурунуң аргалары бар деп чазак санап турар. Ол бистин күүсенишкиниг ажылдаарывыстан хамааржыр. Кол харыысалга ферма эргелекчилериниге, зоотехниктерге, директорларга, колхоз даргаларына, арат-тарга хамааржыр.

ЛЕНИНГРАД ОБЛАСТЬ. Виктор Лысак. Тосненек хоорайда «Мастер» кооперативтиң чазаныкчызы.

«Мастер» кооператив — «Тудугжу» заводтуң чазанылга цехиниң орнунга тургустунган. Бажың эжиктерни, соңга рамаларын ыыда бүдүрүп турар. Бодунуң эш-ооруу-биле кады Виктор Лысак ыыда ажылдап турар. Ажыл соолуунде биче-зин ийи шак дуртузунда ол чааскаан артып калыр. Эртенинде эш-ооруу келгеш, оон кылган чүүлдериниң чаражын магадаар.

ЧУРУКТА: бо хевирлиг бажың эжиктерни «Мастер»ниң чазаныкчылары бүдүрүп турар.

И. КУРТОВТУН фотозу. (СЭТА).

АШТАВАС ДИЗЕ...

(Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын чогумчуларының хемчеглериниң талазы-биле совет болгаш ажыл-агый активиниң октябрь 12-де чөвүлел хуралындан).

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржактың хуралга эге сөзүүнү, оон оралакчызы А. А. Мельниковтун чугаазының соонда, республиканың садыг министри П. Н. Ходырев, республиканың Хереглекчилер ниитилелиниң баштаар черинин даргазының оралакчызы З. А. Шишитина, Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн чурттакчы чонуну аъш-чем продуктулары-биле хандырар дээш кандыг ажыылдарны чорудуп турарының дугайында дыннадыгларны кылганнар.

П. Н. Ходырев биле З. А. Шишитинаның дыннадыглары-биле алыр болза аъш-чем продуктуларын садып алырының талазы-биле фондулар камгалаарын, керээлер чарарын садыг четкилери 1991 чылда багай эвес чоруткан. Ынчалза-даа камгалап алган фондулар, чардынган керээлер саугаар аъш-чем аймаан алыры дыка берге апарган. Төп органнар девискээрлерге даалгаларны берген-даа болза, тус черлериниң эрге-чагырга органнары боттарының девискээрлериниден аъш-чем дээш өске-даа бараанналрны үндүр сөөртүрүп хораан. Чонну аъш-чем продуктулары-биле хандырары черлерде бергедеп келген болгаш, төп органнарның айтышкыннары тус-тус девискээрлерде күш чок апарган. Аъш-чем дээш өске-даа бараанналрны садыг ажылдакчылары туда барып чедип ап турар. Чижээлээрге, Хереглекчилер ниитилелиниң шапкынчылары чурттуп республикалары, крайлары, областарынче бо чылдың тос айында 118 үнүүшкүнүнү кылган. Чамдык үнүүшкүннер чедиишкин чок болгулаан. Хабаровск крайдан 580 тонна хире макарон кылыгларын алырын төп органнар хуваагаан, ынчалза-даа Хабаровск крайның тус чер эрге-чагырга крайдан аъш-чем аймаан үндүр сөөртүрүп хораан. Аъш-чем дээш өске-даа чүүлдерни садып ап чеде бээрге, орнунга янзы-бүрү чүүлдер негээр апарган. А Тываның өске девискээрлерге берштер чүүлдери оарык чок бооп турар. Хөй эвес дүкүү, ыяшты берип болур. Чижээлээрге, Садыг министерствозу Ортаакы Азия республикаларының бирээзи-биле ногаа болгаш кат-чимис, аъш-чем аймаан оон алыр-бооп дугурушкан, а ол республика оон орнунга 10,5 муң кубометр ыяшты негээн. Садыг министерствозу биле Хереглекчилер ниитилелиниң өске черлерден тып эккелгени аъш-чем продуктулары болгаш өске-даа бараанналр Абакан хоорайда чыгы берген. Республика ону сөөртүп ап шыдавайн турар. Чижээлээрге, Хереглекчилер ниитилелиниң садып эккелгени 150 тонна чигирни бээр сөөртүп чадап каанындан республиканың чурттакчы чонунга октябрь айда чигир чедишпээн.

Картофель дээш өске-даа ногаа аймаан өске черлерден садып алырының дуторжулгаларын чарарынга Агроүлетпүр эвилелиниң ден-дескі эвес ажылы шаптыктап турар. Агроүлетпүр эвилели күзүн чүү хире картофель, ногаа аймаан ажаап ап болурун баш бурунгаар магадылап шыдавайн келген, бир эвес баш бурунгаар магадылап шыдаар турган болза, каш тонна картофель, ногаа аймаан алырының дугайында дуторжулганы өске девискээрлер-биле баш бурунгаар чарып ап болур ийик. Агроүлетпүр эвилелиниң дүжүүн манап олурда орайтаан, өске девискээрлер тарып өстүрген дүжүүн сайгарып каапкан боор, а бистин шапкынчыларывыс «тейлаар» чыгыы турган, картофель, ногаа аймаан дилеп, садып алыр ужурга таваржып турар.

Моон соңгаар өске девискээрлерден чүгле аъш-чем аймаан эвес, а өске-даа херек чүүлдерни тып алыры улам бергедээр деп садыгының удуртукчулары түүнээн.

Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн дүжүттүн кудулаанының, мал ажының кызырылганының чылдагаанынарынга доктаваан, көдээ ажыл-агый продуктуларын бүдүрерин көвүдериниң чаңгыс артазы көдээ ишчи бүрүү бодунуң ажылының түнелги, оон оруга алыры даңгы материалдыг сонуургалдыг болур экономиктиг байдалды тургузары деп чугаалаан. Ону боттандырарының бир оруу көдээге хөй хевирниг ажылагыларын тургузары деп ол демделээн.

Барыын-Хемчик райкүүскомнуң даргазы, В. И. Ильенков. Кызыл хооркүүскомнуң даргазы В. Х. Карасол, «Межегей» совхозтуң директору С. Д. Седен-оол, «Сүмбер-Уула» колхозтуң даргазы П. С. Кара-Сал, «Азия биржаның» Тывада салбырының даргазы М. К. Доржукай дээш өске-даа эштер чүве чугаалаан. Хуралга чугаалажып көөрүбиле Министрлер Чөвүлелиниң киргени республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем хандырылгазын чогумчудар талазы-биле ап чорудар хемчеглерге хамаарыштыр боттарының санаалдарын олар бербейн барган. Чер-черлерде чонну аъш-чем продуктулары-оюле канчаар хандырып, оар аъш-чем аймаан канчаар үлеп турарының дугаиында отчеттарга оларны чугаазы дөмей болган. Хуралга чүве чугаалаан эштерниң чамдызы удур-дедир чемелээшкиннерни кылганнар. Чижээлээрге, садыг ажылдакчылары райкүүскомнарның удуртукчуларын өске черлерден садып эккелген белен чем продуктуларының үлекчилери апарган, а боттары ол-бо черлерден диленмейн турар деп чемелээн. Тодаргай санал чок болганындан Министрлер Чөвүлелиниң саналдаан хемчеглери ол-ла хевээр хүлээп алдынган. Кандыг хемчеглерни ап чорудар деп турарыл?

Оларның чамдызы оон 30 муң тонна тарааны азы 25 муң тонна далганны, 47 муң тонна мал чемин немеи бээрин Россияның чазаандан дилээр. Тыва Россиядан диленип турар-дыр, ынчалза-даа аъш-чем үндүрүүнүң 25000 тонна тарааны дужаарынче, күрүне чагынга чаа дужүттү бээринче совхозтар, колхозтар далашпаан турар. Республиканың оодунга сүт, эт бүдүрерин көвүдедир талазы-биле ажылдарны ап чорударын хемчеглерде көрген. Чижээлээрге, Кызылдың эт комбинадынга 700 тонна, Кызыл-Мажалыктың эт комбинадынга 2 муң тонна эттги күрлавырга шыгжаар, чурттакчы чондан (дириг дензинге) 5 муң тонна мал болгаш куш аймаан садып алыр. Тыва дээрге мал-маган чурту-дур. Ол хирезинде дөө ол оран-делегей кызында Чехословакиядан 1000 тонна саржагны садып алырын хемчеглерде көрген. Борбак хырыызыска оттарывыс саржаг белеткеп ап шыдавас болганывыста, чехтиниң саржаан чимр болган-дыр бис.

Хемчеглер-биле танышып олурарга, бир эвес эки ажылдап билир турган оозувусса, чамдыызы кандыгдаа онзагай хемчеглер чоккa шиитпирлеп болур айтырыглар чорду. Ол дээрге эт, сүт, картофель бүдүрери-дир. Хемчеглер аас кырынга хүлээп алдынган. Оон аксыызыска чат дола бербес. Бир эвес херек кырында боттандырыттар оозувусса, аштавас бис.

Шангыр-оол МОНГУШ.

ТЫВЫНГЫР КИЖИ

Ивановодан чагаа

Василий Салчакович бодунуң бүдүрүлгезиниң кылып турар продукциязының чамдык хевирлерин стол кырынга салгаш:

— Амданныг чеминерден шенеп көрүүр—деп чалады. Янзы-бүрү амданныг үүлдер-биле холуп турган, ыштап быжырган эт аймаа, колбасалар, сосискалар оон бодунуң хуузунда «Бекон» дээр биче бүдүрүлгезиниң продукциязы-дыр.

Василий Салчакович бистин черге Тыва Республиканың Ак-Довурак хоорайындан келгениннеден бээр ам он чыл ажа берген. В. Ховалыг Иваново областың Заволжск хоорайга ынчан кадайы Галина Егоровна-биле кады келген. Оон бээр-ле ол тус черге чамчыгып, ажыл-хереэн таварыштыр башкарып, чурттай берген кижи.

«Бекон» болдуунда-ла садып алганы чиг эт-биле продукцияны бүдүргеш, оларны чоон-кавы районнар төптерининг рынокторларынга аппарып сайгарып турарын баштай чугаалаар апаар. Допчузу-биле чугаалаарга, В. Ховалыг эт аймаан чүгле садып алыр эвес, харын база ону болбаалыраадып кылгаш, садыпсаарын турар.

«Бекониуу» эзэн база-ла өскелер ышкаш, шаптараазынныг орудуктарны эрткен. Продукцияны кылгаш, садып-сайгарар кижилерни черле болганында бүдүрел чок көрүп, каразыр чорук хөйге билдиргир. Чогум на оон ужурунан черлер эрге-чагыргалары оларны контролёрларын болгаш прокурорларының дуазазы-биле хынаар, янзы-бүрү аргалар-биле шаптыктаар турган.

Биче бүдүрүлгениң удуртукчузу Василий Ховалыг ындыг таварылгаларны көрүп-ле шаг болган. Ийи чыл мурнунда кадайының ада-иезинин кодан участогунга эт ыштаар черни болгаш улут эвес колбаса цехин ол кылып алган. Мырыңай чаа чаңчыкпаан үүленип «кол консультантызы» оон каты Егор Филиппович Родин болган. Цехтиң бар-ла турган дериг-хереэлдери үндүр бижип каапкан үүлдерден тургустунган. Василий боду дуржулгалыг механизатор кижи болганда, оларны септеп-селип турган, катап тургускан. Оон соонда, кооперативти ажыдарының документилерин шупту-зин чурум ёзугаар четчелеп алган. Ынчалза-даа ону чөпшээредип, бүрүткедип чадашкан. Чүге дээрге тус чер чагырга-зы ол цехти ажыдарга-даа, районга эзт немешпес болгай дээш, ойталааш турупкан. Ажыы-биле чугаалаарга, оон хереэ чок деп санап турган. В. Ховалыг кадаа баарга, демги-ле ол райкүүскомче дедир чорудар болган.

Ол ийи чылдың иштинде биче бүдүрүлгениң эзэн үени халас эрттирбээн. Дериглелерни чоорту эвилиг ажылладып, ону ыяк шенеп турган. Оон баштай кылган охороктарын болгаш колбасаларын кожаларны мактап, боттарының чагыгларын безин кирип эгелеппеер. Белеп колбасаны олар чаа дегерген хаван болгаш инек эзли-биле күзелдиг-биле орнап ап турганнар. Удаваанда аная оон [illegible] болгаш совхозтардаа эзти Ховалыгның цехинге дужаап турар апарган.

Ол бодунуң бүдүжүүнден-не ажылышчы, тывынгыр болганы-биле ажылхереги оон-даа калбартып чорудар дээш арендатор аргазынче шилчээш, эң чоок колхоз-биле эзт болбаазырадып кылыр талазы-биле керээни чарарын шиитпирлээн. Шынап-ла, ол бүгүнү ынчаар кылганының соонда, ам-на чогуур документилерни банкыже кирген. Арендаторнуң байдалын өөренип көргеш, банк ажылдакчылары амаа агар санны ажыдарын чөпшээрээн.

Акша-хереглиг апарганының соонда Ховалыгның ажылы улам шуудаан. Ол черниң аъш-чем комбинадының ажыдакчылары турган ийи специалисти ажылга хүлээп алыр аргалыг болган. Оларның дуазазы-биле дериглелерни долузу-биле ажыглавышаан, хонук иштинде үш тонна колбасаны болгаш ыштаан эзти кылып үндүрериг чедип ап шыдаан. Цехтиң продукциязын күрүнеминнеден бичии-ле аар, хереглекчилер кооперациязының өртектерибиле садып турар. Ынчангаш оон киргеи ашаны кижилерниң шалынынга бергениннеден ангызын бүдүрүлгени сайгырадып, улгаттырарынга чарыгдаар. Саарылганы калбартыр сорулга-биле «Комби-москвич» дээр чүүк машинажыгажын садып алган. Тус черниң чурттакчыларыбиле чаржаланнас телеэде цехче түскай электри шугумун киргеп.

Колбаса цеги ынчаар-ла ийи чылдың иштинее үзүп-соксаал, кожа ажылгаан. А садыг-магазиннерниң долгирлериниң аъш-чем бараанналры, харын дус болгаш оттут-ыяш безин көзүлбестээн. Ынчаарга Ховалыгның цеги хүнүүн-не колбасаны болгаш окороку арбыны-биле бүдүрүп чорудуп турар. Ол бүгүнү чоп бүгүдээн көрүп турганы чугаажок.

Район Совединиң бир сессиязынга депутаттар арендаторларга дуза дугайын чугаалашкаш, Ховалыгның бүдүрүлгезин дүрүм ёзугаар документилер-биле быжыглаарын шиитпирлээн. Чүге дээрге колбаса кылыглары өске черлерже чоруттунуп, Заволжскиниң гастрономнарынга дыка ховартаан.

Сессия соонда, район Совединиң ажылдакчылары боттары Ховалыгга сонуургап көөп турар апарганнар.

— Василий Салчакович, чүге келбестей бердиңер. Сээн «фирманы» кооператив кылдыр тургузар үе келбээн бе? — деп, райсовет даргазы сүмелешкен. — Чөпшээрежир болзуварза, неделя иштинде бүгү документилерни кылыр бис.

Ынчалза-даа Ховалыг эрткен чылдың дуржулгазын болдаш, цеги кооператив эвес, а «Бекон» дээр биче бүдүрүлге кылдыр бүрүткедирин шиитпирлээн. Черле ынчаш бүдүрүлге эзазинге оон кандыг аттыг болуру хамаанчок болгай. Чүгле хоойлу ёзугаар чөпшээреп, бүрүткеери негеттинип турган.

Александра ШЕНКОВА.
Заволжск хоорай.

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штемпеля отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

Биске сөстен бериңерем

ТӨӨГҮВҮСТҮ ХАЖЫТПААЛЫ

Чурттан эрткен төөгүүе кажан-даа оскерилбес болгаш алдын өртектиг байлаавыс-тыр. Бурунгу болгаш амыы-даа төөгүүстүң боттуг болуушкунларын бичии-даа оскертип хажытпайн, хензиг-даа эдилге-чаалга кылбайн, аянчыды «редакторлаайн», болуушкун бүрүзүн ол-ла хевээр шын, дорт бижиримис — чүгле күзенчиг эвес, а хоойлу ёзугаар хамааты хүлээлгевис.

Чамдык авторлар болган боттуг болуушкуннарны хажыдып, сагыш даап бижий бээр таварылгаларны республика солуннарындан эскертеш, чугаалаксап тур бис.

Чижээ, «Шын» солуннуң соолгу айларда чамдык дугаарларында төөгүнүң боттуг болуушкуннарын чамдык авторлар хажыдып, сагыш даап, катаптаттынмас хайыраан төөгүүсүү эмдерсамдар, чамдыкта шыпыт эвес кылдыр «экижиде» бергилээр таварылгалар бар, соң-биле чопшээрешпейн турар бис.

Бо чылдың август 10-да үнген «Шында» күш-ажылдың хоочуну, дуржулгалыг юрист Шагдыр Куулар «Доңмас-Сугта байыылал» деп үүлүнге Тыванын Улусчу революциязының 20 чыл оюн канчаар байырлаанын шын бижиэжок, ук байырлалга болган чамдык боттуг болуушкуннарны соора бижээн. Чижээ, РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Даргазы А. Е. Бадаевти 1941 чылда болган ол байырлалга келген дээш, а Бадаевтың адын болгаш адазының адын «Н. С.» деп хураакгайлаан. А херек кырында А. Е. Бадаев ТАР-ның национал байырлалынга 1941 чылда эвес, а 1942 чылда кээп чораанын 1942 чылдың август 18-де үнген 66 дугаарлыг «Шында» бижээни болгаш А. Е. Бадаевтың чуруун болгаш байырлыг хуралга чамдык туталарын паплаанны бадыткал болур.

Ш. Куулар ол-ла үүлүнде «Түр кылган индирже Тока, Байыр, Болат баштаан даргалар үнүп кээрге...» деп бижээни херек кырында ындыг эвес. 1941 чылдың июньда болган ТАР-ның сураглыг Х Улуг хуралы өөренир дээнин барымдаалааш, Оидар Байырны ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазы албан-хүлээлгезиниден хостааш, оон орнунга А. М. Чымбаны томуйлаан, а Байыр ол үеде Москвага, КУТВ-ка өөренип турган.

1991 чылдың август 14-те үнген «Шын» солунга Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, хоочун журналист С. Шойгунуң «Баштайгы эзир» деп делгереңгей үүлүнде «ССРЭ чазааның ТАР-га белекке берген «ПО-2» деп ийи самоледунун оюн-зинге совет ужудукчу Григорий Ткачев аныяк ужудукчу Ч. Киндиспейни ушкарыпкан, а өскезин ужудукчу Владимир Терентьев Кызылга эккелген» деп бижээни соора баргап-дыр.

Шыны мындыг ол үеде «ПО-2» маркалыг самолет шуут чок, а «У-2» деп самолеттар турган. Ук самолеттарны Абакандан совет ужудукчулар Ткаченко болгаш Терехов (Ткачев, Терентьев эвес) 1938 чылдың ноябрь 9-та Кызылга чедирип эккелгеннер. ТАРН ТК-ның Чиигине секретары Салчак Токаның Абаканда Совтыва садыг черин дамчыштыр чорутканы телеграмма-айтыышкынында ук самолеттарны Кызылга чедирип эккээрин Тыва Төп Кооперация баштаар черинің даргазының орадакчызы Иван Лопсанга (бо үүлдүн авторларының бирээзи) даваскан. Ол ужудукчуларны Абаканга хүлээп алгаш, Кызылга чедир оларны үдеп, Ткаченконун самоледунга олурупкаш, ужудуп чедип келген Иван Лопсан хереги ам-даа чурттап чоруур.

Ынчаарда ук самолеттарны Кызылга Ткаченко биле Тереховтун чедирип эккелгенин Иван Лопсан 1938 чылдың ноябрь 12-де үнген «Шынның» 85 дугаарында болгаш 1985 чылдың август 17-деги «Шынга» сактып бижээни маргыжар арганжок факт-ыр.

Журналист С. Шойгу ол-ла үүлүнде тыва ужудукчулар С. М. Хунан-оол, А. Б. Ёнзак болгаш Х. Т. Хопуя Украин ССР-ниң девискээринге дайынчы самолеттарлыг дайылдажып турган, «Берлин четкен» деп бижээнин, ол дайылдажып турган тыва шериг ужудукчуларның бирээзи, хоочун ужудукчу Ховалыг Хопуя номчаан. «Ол үү деп чоор! Берлин четкен эвес бис. Украинадан чоруткаш, Ыраккы Чөөн чүкке дайылдажып турдувус чоп? Хөлүн арттырипкен-дир!» деп элдепсинин орар чорду.

Бо чылдың август 16-да үнген «Шында» журналист Чооду Кара-Кускенин «70 чылдың төөгүзү — оон намдарында» деп үүлүнде сураглыг хоочун артист Максим Мунзукту Кызыл Армияның автотанк училищезинге 1932 чылда өөренип киргеш, «каш чыл эрткенде, танк талазы-биле тускай эртемниг... чедип келген» деп хөөредилкен-дир. Оюн Мунзукуң автомашина башкарар тускай мергежилди Москвага чедип алганы шын, а танк эвес. 1934 — 1935 чылларда Оюн Мунзук АРШ-ка музыка взводун командылап, капельмейстерлеп турда, Борбак-оол мен оон солдаты турдум.

База бир чижек. 1991 чылдың июль 9-та үнген «Шында» «К. Серен шивишкин бе?» деп үүлүнде журналист Э. Донгак улусчу Тывага калчаарап турган массалыг репрессиялардың нарын, чидиг шыны ам-даа соглеттинмээн будулчак болгаш маргылдаалыг чымчак принципиалдыг айтырыгларын ханызы-биле өөренип албаан хиреезиде, чамдык боттуг болуушкунну шын бижиттинген фактыларны сагыш даап, хажыдып турарын эскерливис. Чижээ, «Улуг-Хем» деп чечен чогаал альманагының 75 дугаарлыг тускай үндүрүлгезинин 67 арнында, адаандан өрү 6-7 одуругларында Артем Борбак-оол мөөн «...ТАР ИХЯ-ның «Модун» дээр шолалыг агентизи Кужүгет Серен...» деп бижээнимни Э. Донгак бодунуң хөөгүнге чагырты «... Борбак-оол... Серении ИХЯ-ның шивишкини дээни канчаптаа шын эвес» деп, агент деп мөөн шын бижээнимни аш Донгак күзелинге тыва-рыштыр эскерткеш, «шивишкин» дээн деп мени балдырлаарын орааллажып турар. Кужүгет Серении биживаан болгаш чугаалап даа чорбаан мем! 1980 чылда үнген «Орус-тыва словарьда» агент деп сөстү тыва улустуң хопчу, хоп тарадыкчызы дээн дорт утказы-биле шивишкин деп очулдурганы чиге эвес болган деп санаар бис. Ынчангаш Кужүгет Серен кажан-даа шивишкин чорбаан, шивишкин деп сөстү анаа чыпшыр көктээни шын эвес.

1938 чылда ТАР ИХЯ-га албадал-күүлел-биле байысаадып тура, амы-тынның артарын кыскаш, чурмит-тажыларны контр херек үүлгедип, контрреволюстуг организацияны түргүскаш, баштап турганнар деп мегелеп, очүүрүнче албаттырганын Кужүгет Серен боду 1962 чылдың ноябрь 19-та Тыва АССР-ниң прокуроруның болгаш КАК даргазының адынга болуның хоолу-биле бижээн билиг-ринишкин-тайылбырында бадыткаан болгай.

«... Чурмит-тажы-танчайларны... боолап каапканының соонда, каш хонганында... Борбак-оол... хөөкүйле кем чок черге шаажылаткан кижилерни мунгарантыр шүлүктээн командир чоржук» деп, Э. Донгак бижээн. Ол шүлүк шивишкин-тайылбырында бадыткаан болгай.

«... Чурмит-тажы-танчайларны... боолап каапканының соонда, каш хонганында... Борбак-оол... хөөкүйле кем чок черге шаажылаткан кижилерни мунгарантыр шүлүктээн командир чоржук» деп, Э. Донгак бижээн. Ол шүлүк анаа чыпшыр көктээни шын эвес.

1938 чылда ТАР ИХЯ-га албадал-күүлел-биле байысаадып тура, амы-тынның артарын кыскаш, чурмит-тажыларны контр херек үүлгедип, контрреволюстуг организацияны түргүскаш, баштап турганнар деп мегелеп, очүүрүнче албаттырганын Кужүгет Серен боду 1962 чылдың ноябрь 19-та Тыва АССР-ниң прокуроруның болгаш КАК даргазының адынга болуның хоолу-биле бижээн билиг-рин

ВЕРШИНИННЕРНИҢ УЛУГ ӨГ-БҮЛЕЗИ

Кайгамчык ыржым чер. Сибирьде дендин ыржым булук. Ында электри чырыы, даргалар кайда боор! Өске черлер-биле харылзаа чүгле агаар-бойдустуң байдалындан хамааржыр.

Ынчалзажок ында көзүл чедип келген старовер чудулгелиг кижилер ол черни ыржым, карангы дүмбей оран кылдыр санавайн турар. Патриарх лама Никонуң үезинден бээр эрткен үш чүс чыл дургузунда староверлер чүгле боттарынга, бурганынга идеген, бүзүрээр болгаш бачыттыг өске делегейден дузаламчыны, кээрелди манавайн келгеннер.

Алдын байлактыг Вельмо хемниң бедик эринге, даашшимээнниг база бир хем каттышкан белдиринге үжен чылдар эгезинде хөй ажы-төлдүг үш өг-бүлелер чудуктардан үш чавыс бажыңны тудуп алганнар. Олар Енисейни (Улуг-Хемни) дамчыштыр аная эжиндирип чедип келген. Даштыг болгаш сайлыг Тунгусканы база тавараан. Хөй ажы-төлдүг ол өг-бүлелерни, ылангыя оларның эр ээлерин ынчаарда «чоннуң дайзыннары» деп чарлаан турган. Олар ырак Сонгу чүкче коллективизациядан болгаш чүдүлге дээш сүрүүшкүннерден дезе бергеннер. Өг-бүлелерниң эр-даа, херээжен-даа ээлериниң чаа, берге амыдыралы шак ынчаар эгелээн. Хемде, даланда балыктар, тайгада — ак-мен эмгежок.

«Чедир соктунмаан кулактар» деп староверлерни адаанынга чанчыгып калган. Хөй ажы-төлдү азыраарынга, чемгерерингге четчир малды үш өг-бүленин улуг ээлери белеткеп, бойдустуң дошкун агаар-бойдус байдалын ажып эртерингe чаңчыгып калганнар. Вершининнив өг-бүлезинде 13 ажы-төл. Гуляевте — 10. Ынчалзажок ол «кулак байлар» бодунуң кызымак күш-ажылы-биле хөй малды азырап, өстүрүп алган. Ажы-төлдү азыраарынга четчир болган: бир инек-ле 10 литрден эвээш сүтту бербес!

ЧУРУКТА: Филимон Ермолаевич Вершининниң улуг өг-бүлези.

В. ВЕЛЕНГУРИННИҢ фотозу.

(СЭТА).

Уран чүүлдүң кижилери

Тыва театрның ажыл, амыдыралын сонуургап, хайгаарап, оон шиилерин доктаамал көрүп турарлар чогаадыкчы коллективти таныыр, билирлер. Тыва Республиканың алдарлыг артизи Роза Серен-оолга эш-өөрү бо хүннерде байыр чедирип турарлар, оон юбилей бенефизи грузин композитор Г. Канчелиниң «Хануманың төөредиглери» деп хөгжүмүүг комедия-биле кады эрткен.

ДОҢНАЖЫГ

Театрның бо чылгы сезону ажыттынар деп турган хүн артиске ужурашкан мен. Тыва театр бодунуң чаа сезонуун В. Көк-оолдуң «Хайыраан боду»-биле ажыдар чаңчылдыг. Сезон ажыдышкынының байырлал кежээзинге Р. Ч. Серен-оол шиинге Хамнык кадайы Хорлуу-Кадайны ойнаарынга белетненип турда, ажыл-ижин сонуургап чугаалаштывыс.

— Уран чүүлге ынакшыл, олче орук эскерин чоруурга, хөй кезиннде-ле, салгал дамчаан боор болгай. Амыдыралыларны театр-биле холбап, силерниң артист болганыларга үүү чүве идиглиг болганыл, угуулардан эвес ыйнаан, Роза Чалбааевна?

— Ада-иемнин ажыл-ижи уран чүүлден ырак улус, ачам — зоотехниктеп, авам — кезээде-ле эмнелгеге ажылдап чораан. Школачы чылдарымдан-на уран чүүлге сонуургалдыг чораан мен, ылангыя акробатика дээнде ынчан аажок мен, чыда калбас. Москвага чыл хире үеде циркке өөренип турганым ынчангаш база таварылга эвес. Ынчалзажок аная өөредилгемни уламчылавайн барган мен. «Чүге?» деп айтырар боор силер. Мындыг болган чүве ол, төрүттүнген черим — Бай-Тайганың Шуй. Бистин черден цирк артистери бооп үнген. Күжүгет Хензиг-оол, Дмитрий Очур оларны авам, ачам билир, таныыр болгаш ынчап турган улус-тур ийин ам бодааргa аан, «цирктээргe дыка берге хире чүве-дир ийин, уруум, ай-айы-биле, чыл-чылы-биле чоруп бээр, аалоранынга-даа шоолуг келбес апаар хире чүве-дир» дээргe, ынчан ада-иемнин-биле бооп, оон ынай улаштыр өөренмейн барган мен.

— Цирк артизи болбайн барганыларга хомудавастыр силер бе?

— Чок, хомудавас мен. Ол дээрезинде бичии кижиниң сеткили хомудап, сеткилге аар бооп турганы чугаажок. Ам... ам чок. Амыдыралым демей-ле уран чүүл-биле, театр-биле холбашты. Циркке турган болзумза, пенсияже үне берген олурар-дыр мен, шин артизи кижиге чылдар, назы-хар барымдаа чок болгай. Ынчап болуп арткан-дыр. Циркке турганымар ол кыска хуусаа бөгүнгү ажыл-ижимериниң эгезин салган деп болурдур. Күзээнни чедип алыр дээр болгай.

— Амыдыралым черле ынчаш барып, ам бодааргa алызында уран чүүл-биле, чогаадыкчы ажыл-биле холбажыр турган кижи-дир мен ийин. Институтче кирер бетинде, Кызылга театр чанында студияга кирип алган турдум. Алдан чылдарның эгези чүве ол. Институтту кады өөренип дооскан эштерим бо, көрүкчүлер билир болгай, кады ажылдап чор бис. Институт доозуп, мергежил чедип алганывыс-биле алыр болза, театрда ийги салгалдың артистери бооп турар бис. Чылдар билдиртпес боор-дур, бистерни ам театрның кол ээлери кылдыр көрүп болур. Ынчангаш бисти солуур, бистин орнувуска кээр аныяктарны база бодап турар бис. Санкт-Петербургта Невaның театр академиязын үш хире чыл болгаш доозуп келир аныяк оолдар, кыстар бар, доозуп келирге оларны бут кырынга тургузуп кагзывысса деп бодалбиле манап турар бис.

— Кончуг эки бодал, сорулга-дыр. Билир-ле болгай бис, театр дээрге база-ла амыдырал болгай. Ынчангаш ойнап келгеннер шиилериннерден кандыг роль, овурхевир силергe эн-не чоогул, сагыш-сеткилиннер-биле тудужул, Роза Чалбааевна?

— Элдептиг кижи боор мен, студияга өөренип турган үемден-не улгады берген херээжен кижилер, бистиң аравыска чоок кылдыр бөдүүчүдү чугаалаар болза, кадайлар ролю ойнап келдим. А ниитизи-биле ава кижиниң, не-херээжен кижиниң овур-хевири менээ чоок, ону сценага тургузары, ааскежик. Шыпчы амыдыралга ава кижиниң туружун, оон бодалың, чүткүлүн, чымчак сеткилдиин көргүзери дег чүве кайда боор. Сес-биле ону дамчыдары берге-дир, кандыг-даа байдалдарда ава ава-ла болгай. Бо бодалымны «Истелге» деп шинде, «Иенин шөлүнде», «Иелер шиитклелинде» болгаш өскедаа шиилерде ойнаан рольдарым бадыткаар. «Он үшкү даргада» херээжен трактерист, «Хүнүн ыраажылары» деп шинде чунар-бажың эр-кээрге, мээн база кады ажылдап турар үе-черге эштеримниң чогаадыкчы ажылы, чедишкиннери, чүү дизе эки чүвел харын, бедин дээр бе, ам-даа мурнувуста, чогаадыкчы дилээшкиннер үезинде бис. Чүгле ажыл, ажыл дижири дег аан.

— Санкт-Петербургтуң (ынчан болза Ленинградтың) театр, кинематография болгаш музыка институдун дооскан болгай силер, ынчап келирге школачы чылдарынарда-ла артист болур диген күзелиңер бүтпейн барган цирк соонда безин күштүг болуп арткан-дыр. Циркке турганыңар ол кыска хуусаа бөгүнгү ажыл-ижиниңерниң эгезин салган деп болурдур. Күзээнни чедип алыр дээр болгай.

— Амыдыралым черле ынчаш барып, ам бодааргa алызында уран чүүл-биле, чогаадыкчы ажыл-биле холбажыр турган кижи-дир мен ийин. Институтче кирер бетинде, Кызылга театр чанында студияга кирип алган турдум. Алдан чылдарның эгези чүве ол. Институтту кады өөренип дооскан эштерим бо, көрүкчүлер билир болгай, кады ажылдап чор бис. Институт доозуп, мергежил чедип алганывыс-биле алыр болза, театрда ийги салгалдың артистери бооп турар бис. Чылдар билдиртпес боор-дур, бистерни ам театрның кол ээлери кылдыр көрүп болур. Ынчангаш бисти солуур, бистин орнувуска кээр аныяктарны база бодап турар бис. Санкт-Петербургта Невaның театр академиязын үш хире чыл болгаш доозуп келир аныяк оолдар, кыстар бар, доозуп келирге оларны бут кырынга тургузуп кагзывысса деп бодалбиле манап турар бис.

— Кончуг эки бодал, сорулга-дыр. Билир-ле болгай бис, театр дээрге база-ла амыдырал болгай. Ынчангаш ойнап келгеннер шиилериннерден кандыг роль, овурхевир силергe эн-не чоогул, сагыш-сеткилиннер-биле тудужул, Роза Чалбааевна?

Театрның тыва болүүнүн кол режиссёру Ирина Ивановна Лопсанның дилээшкиннинг, чогаадыкчы ажылдап турарын демдеглексеп турар мен. «Ону-мону кызымза» деп бодалдыг ажылдап турарларның бирээзи. Сүмележип ажылдап турар бис. Рольдарга артистерни шилип алырынга кончуг кичээнгейлиг кижи. Чижээ, бир рольду дүржүлгалыг ийи артистке берип каар, бирээзинин ойнап каары өскезинге демейлешпес, катаптаттынмас, бодунуу-биле онзагай болур. Үнелелди көрүкчү бээр. Мындыг янзылыг дилээшкиннинг ажылдап турар бис.

Хөгжүмүүг комедия «Хануманың төөредиглериндe» база ойнап турар мен. Хөгжүмүүг шиилер, комедиялар, шимченгир рольдар менээ база чоок.

— Ындыг болуру чугаажок, концерт бөлүү-биле чоруп турарыларны билир бис. Шиинге ойнаарындан ангыда, кино-биле харылзаалар кандыгыл?

— Свердловскиниң киностудиязы тырттырган «Мөгенің девии» деп кинога киришкен мен. «Алдар-Дургун» деп кинону белеткеп турар бөлүк-биле өске артист эшөөрүм-биле домей харылзаам бар. Бистиң тыва театрның төөгүзүнде кинога ойнап тырттырган артистер эвээш эвес дээрзин көрүкчүлер билир. Таптыг эскериң көөр болза, олар колдуунда-ла пенсияже үне берген, кинога ажылдап чоруп турдулар. Ынчангаш чижээ, бистиң хоочуннарывыс Максим Мунзух, Николай Өлзей-оол, бо хүннерде бистиң аравыста чок Окан Ензак үтбай сугларының тырттырып чоруп турган үезин бодап көөр болза, ол ажыл мурнувуста деп идеген болур.

— Бо айтырыгны хууда амыдыралыларга хамаарыштырып көрзе кандыгыл, Роза Чалбааевна. Силерниң өг-бүленіңерни чогаадыкчы ажылиштин кижилери диҗир болгай бис. Владимир Седипович театрда ажылдап турарындан ангыда, шүлүкчү, шиилер база бижип турар. Уран чүүл, ол дээш чаңгыс сеткил-сагыш амыдыралга силерни доңнаштырган эвес бе?

— Чүү дээр деп мен, театр институдунга кады өөренип турдувус. Бис ийнден ангыда, кады өөренип турган өөрүвүстен өг-бүле тудуп чурттай бергеннер бар болгай. Ам кады ажылдап чор бис.

Артист кижиниң ажылы чиик эвес, ылангыя өг-бүлеге деткижип, дузалажырының кайы хире чугулазын билир бис. Театрга эртер «ойнаттынмаан рольдар» деп конкурска доктаамал киржип келдивис. Типлекчи бооп турган үеларим-даа бар. Аная киржири дээргеле база-ла чогаадыкчы ажыл. Ынчангаш демнежир, сүмележир мындыг бис.

Бистиң ажылывыстың нарының, онзагай талаларын чогаадыкчы иштиң кижилери билир-дир ийин. Оюн-көргүзүүлүг хонук-хонуу-биле көжүп-дүжүп чоруп бээри өг-бүлелиг, уруг-дарыглыг улуска чугаажок нарын. Ынчангаш өг-бүлеге, ажыл-ишке-даа деткимче херек.

— Түннелиннде чаңчыл болган айтырыг: моон соңгаар чогаадыкчы планыңар кандыг ирги?

— Кол-ла чүве — дилээшкиннинг, чогаадыкчы ажыл. Театрда моон-даа соңгаар чаа-чаа шиилер тургустунуп турар болганда, чаа рольдар бисти манап турар. Салым-чаян сценага төрүттүнер болгай, чогаадыкчы ажылды байыдып, чонумга бараан болур дээш улам кызар апаар мен.

Амыдыралы театр-биле, ында ажылдап турар эшөөрү-биле доңнашкан артиске бүгү талалыг чогаадыкчы чедишкиннерни күзеп каалынар.

Вера КУУЛАР.

Чедиишкиннер бар-даа болза...

ТРЕНЕРНИҢ БОДАЛЫ

Хостуг хүреш бистиң республикада эвээш сайырап орар спорттуң бирээзи. Тыва мөгелер чиик деңзиге хүрежир талазы-биле үгүле Сибирьде эвес, харын ССРЭ-де, Европада болгаш делегейде ат-сурaа үнүп турары өөрүнчүг.

Мaнaa хамаарыштыр РСФСР-ниң алдарлыг тренери, ССРЭ-ниң спорт мастери Валерий О Ю Н-биле бистиң корреспондентивис беседаны кылган.

— Валерий Маадыр-оолович. Тываның спортчуларының талазындaн амыы үеде кандыг ажылдар кылдынып турарыл база оларның дугайында үнүп бодап турар силер?

— Мээн өөрешкичим, делегей чергелиг спорт мастери Александр Доржу хүрежирин дооскан соонда, ча адарының спортунга коску черни эдлей берген деп бодаар мен. Харын мырыдай хостуг хүреште ажыл эгелээн деп болур. Маная делегей чергелиг спорт мастери Елена Тутатчикованың чедиишкиннеринге байыр чедирее аргажок. Үгүе дизе ол ССРЭ чемпионадынга каш удаа киришкеш, аная эки түпнелдерлиг болуп, чурттун шилиндек командазының кежигүнүге бүзүрелдиг-биле кирген болгай. Ынчангаш Елена ССРЭ-нин база Европаның чемпиону атты чаалап алгаш, команда талазы-биле делегей маргылдаазының шаңналының эдилекчизи бедик атка төлептиг болду.

Оон-биле чергелештир бистиң хостуг хүреш школалары болгаш оон тренерлери кызымак ажылдап турган деп санаар мен. Моон түпселинде келир үеним талантылыг аныяк мөгелери көстүп турар апардыг. Оларның аразындaн Чечен-оол Монгушту, Буян Биче-оолду база Артыш Доржуну адап болур. Черле ынчаш, кызымак ажыл халас барбас дээр болгай. Чижээлээргe, 1991 чылда элээди оолдар аразынга олимпийжи курлавыр школазының аныяк мөгези Чечен-оол Монгуш ССРЭ-ниң болгаш Европаның чемпиону деп атты чаалап алганын билир болгай бис. Оон тренери Чадамба Оржак. Бо чедиишкин дээргe үгүле мөгениң эвес, харын тренериң, оларның хүреш школазының ат-алдары дээрзин айтып каары артык эвес. Улуг чедиишкиндир. А чедиишкин деп чүл, ону канчаар чедип алырыл, кижи бүрүзү ону шыдаар бе, оон эн улуг чадазы кайдал? Ындыг чижектиг айтырыларга харыылап көрейн. Үгүе дизе мен бодум ол улуг спорттчу орукту эрткен кижи болганымда, ону сонуургаппаа турар улус бары чадавас.

Тренерлеп ажылдап эгелээнимден бээр ам удавас чэрби чыл болур. Аныяк мөгелериниң кижи өүрүзү бичиизинден тура-ла хүрешке ынак, кызымак, эки чурумнуг база ханы күзелдиг белеткенир болза, чедиишкиннер турар апаар, харын-даа ССРЭ-ниң спорт мастери атты чедип ап болур болгай. Ынчаарга ССРЭ-ниң шилиндек командазының составынче мөге бүрүзү кирери өелен эвес. Үгүе дизе мaнaa тускай талант, быжыг турасорук, эн шыырак күш-дамыр, чурум негеттинер апаар. Бир эвес бо негелдерниң кайы-бирээзи болдунмас болза, ол күүсеттинмес. Үгүе дээргe спортка эн улуг чедиишкин дээргe — улуг улус аразынга Европа база делегей чемпионаттары болгаш олимпий оюннары болгай.

Ынчангаш бистиң мөгевис Чечен-оолга хамаарыштыр алыр болза, ол амдыызында элээди оолдар аразынга чемпиоднааш, бодунга улуг орукту ажыткан аныяк мөге деп өелеп көрүп чоруур мен. Оон спорттчу оруу узун болгаш берге. Мээн күзелим болза — Чечен-оол ам-даа эки хүрежип, белеткенип турган, чоорту улуг улус аразынга ССРЭ, Европа, харын-даа делегей чергелиг маргылдааларга эки киржип чорзун. Бистиң алдарлыг мөгевис А. Доржудан-даа ажыр хүрешсин деп күзээр-дир мен.

— Бистиң аныяк мөгелериниңге болгаш оларны моон соңгаар хөй-биле белеткеп, курлавырлар тургузарынга хамаарыштыр үүү чугаалап болур силер, Валерий Маадыр-оолович?

— Хостуг хүрештиң бистиң республикада курлавырлары эвээш деп черле чугаалап шыдавас мен. Үгүе дизе озуп орар шыырак мөгелер бар деп үстүнде айыткан мен. Ол талазыбиле ажылдар кылдынып турар. Түпнеадер болган эвес. Ындыг-даа болза бистиң «аскап турар» талалрывыс база бар. Чүү дизе республиканың дээди болгаш чамдык тускай отумак өөредилге төвүнде аныяктарны спортче, оон иштинде хостуг хүрешче хаара тудуп-даа турар болзувусса, бүдүүлгелерде, ажыл-агыйларда ажылчын аныяктарны эвилелдээр талазы-биле кылып турар ажылывыс кончуг сула. Ону ажыы-биле чугаалаар апаар. Үгүе дизе, тренерлериң хөй кезии кежээ чеди шакка чедир ажылдааш, чана бээр. А арткан үеде олар-биле ажылдап турарларның саны дыка эвээш. Бо ажылды чогумчалыг чорудар дээш тодаргай хемчеглерни алыр үе келген. Ынчан бистиң мергежиливис-даа, курлавыр-даа элээн көдүрлүр деп бодаар мен.

— Саваал-бодалыпа р н ы номчукчулар-биле үлежип, берген интервьюпар дээш четтирдивис.

Виктор КАРА-САЛ чугаалашкан.

ЭДИРЭЭ ДЕГ...

Алдан-Маадыр кудумчузу — Суг-Хөл районнуң төвү Суг-Аксы суурнуң кол кудумчузу. Каш чыл бурунгаар бо кудумчуну асфальтылап кагды. Районувустуң удуртуп баштаар даргалары хурал-суглаа болган черлерге бо кудумчуну асфальтылап кылганын бо-ла чугаалаар турду. Суурувустуң бо төп кудумчузунга баштайгы удаада довурак-доозун-даа читкен, арыг агаар тыныш, шөлээн кылаштажып чоруур турдувус.

Ынчалза-даа өөрүшкүвүс үр болбаан. Орук тудуунуң ажыл-ишчилери ажылдың шынарынче сагыш салбайн, буу-хаа кылганындaн асфальтылап каан кудумчу үрелин эгелээн. Өл-шык чиндинээш черлер кудумчунуң асфальтызын үрей теп эгелээн. Магадап турган асфальтылыг кудумчувус ам шуут-ла эдирээ дег болу берген.

Бо кудумчулап чораан чоланчыларга-даа, эрткен-дүшкен чонга-даа кара хилинчек болган. Чайгы үеде чаашкын соонда бо кудумчулап кылаштаары бергедээн, онгул-чингил кудумчуга чаъс соонда чыглы берген малгаштыг сугну эрткен-дүшкен машиналар идик-хевинче чаштырып кааптар.

Автомобиль орудтарының төлевилел-септелге-тудуг катыжышкынының орукчуларының кылган ажылының шынарын көрүп чоруурга, ыгы-аңгы болгулаар-дыр. Азы мында ажылдап турар кижилерниң ажылынга хамаарылгазы ындыг бе? Кызылдан Боом даанга чедир орукту кылып кааны чоп кончуг экил? Арыг-Үзүү биле Ак-Туруг аразының оруунга чоруурга чоп эмин эрттир халалыгыл?

Чадаана — Суг-Аксы аразының оруун эрткен чылдан бээр эвээш-бичелеп-даа болза, асфальтылаап эгеледи. Ол эки-дир харын. Ынчалдаа ону кылып турарының шынары аргажок ийин. Чамдык черлерге ийи машина каржып эртери бергедей бээр черлер база бар. Бо орукту ажыглап чадап чыдырыста-ла, ында-мында ойбак-дыдык, онгул-чингил черлер тыптып келгилээн. Ажылды мынчаар шынар чок кылырга канчап болурул? Ынчангаш кылган ажылыңарның шынарынче кизээнгейден салып көрүнер, орукчулар! Чоланчылар-даа, чорук кижилери-даа кылган ажылыңарны үнелеп, мактап чоруур кылдыр каалама орудтардан кылып көрүнер.

Мерген ДАВАА.

ҮГҮЛЕ ХЛЕБ ЭВЕС...

«Кижи үгүле хлеб-биле тодуг болбас» деп үлегер чугаа бар. Шыпап-ла, ындыг үве-дир оң. Чижээлээргe, таакпылаар кижилерге, таакпы тыртпаан шаанда, хлеб бөзин херек чок болу бээр. Ону бистин республиканың чижээнге көрүп болур.

Бо чылдың IV кварталында республиканың Садыг министерствозу биле хереглекчилер ниитилели **1 миллион рубль** ертектиг таакпыны Тываже киир сөөртүүн планнаан. Бир эвес ынчалбас болза, республикага «таакпы үймээни» үнүп болур.

1 миллион рубль-биле өске хөй бараанларны, аъшчем аймаан садып ап болур. Ындыг-даа болза, үгүле хлеб-биле кызыгаарлаттынмас бис. Ынчангаш таакпычылар, оларның өг-бүлелери таакпы садары-биле 1 миллион рубльди ангы белеткеп алыкар.

Бистиң корр.

Аржаан дузалаан бе?

ТА БҮЗҮРЕҢЕР, ТА БҮЗҮРЕВЕҢЕР

Мaнaa Тарыс аржаанының дугайында билиримни номчукчуларга таныштырыксадым. Болум чажымдaн тура чеже-даа аржаанчаан келдим. Ол аржаанчаан чораан аржаанчыларның үнелиг чагыг-сүмелерни чеже дыннавадым дээр. Бистин черниң девискээринде эм шынарлыг аржааннар эвээш эвес. Анда ол девискээрнин чону-даа база кожаларывыс моол оңнуктеривис-даа бо-ла кадыын экижидип келирлер. Ында бөгай үүе чок. Чайның чаагай үезинде эмненип дыштаныры дег, кижиге эки магадылаа турбас. Ынчалзажок хоочун аржаанчыларның сүмезиби-биле алырга, киреринин чурумун сагыыры онза чугула.

Шагдан бээр бистин үстүнде адааным аржаанга тывалар, моолдар аржаанап, кадыын экижидип келген. Ынчан төвүт ламалар база эм талазын эки билир улус аржаанга канчаар киреринин улуска сүмелеп турган дижир үүе. Улустуң судалын туткаш, аржаанга хүнде 3 катап кирер, үгүле чедип хонук эмненир деп сүмелээр.

Монут — бо аржаанга үгүле хереженнер эмненир. Анда чедип хонук кирер. Хүнде киреринин чуруму — 3 удаа, 47 градус иэнг аржаанга кара-бүүрек аварылыг улус эмненир. Хүнде 3 катап 10 минута олурар 46 градустуг аржаанга шиити мага-боду соокка алыскан улус эмненир. Сарыг-суг аржаанынга үстүнде аржаанга киргилеп каапкан улус эмненир. Ол аржаан 48 градус иэнг. Чогум аная кирип шыдавас улус үгүле хол, будун каксып, 7 азы 8 хонук эмненир. Тавын сула азы тывалаарга, 5 сула аржаан 38 градус. Мaнaa судалының аайы-биле канчаар айтыр болдур, ынчаар кирер. Седип деп аржаанны амгы үеде хереженнер аржааны кылып каан. Ол 48 градус. Үстүнде аржааннарга аарыының аайы-биле кирип чоруй, судалындaн ханадыр. Серинин аржааннарга чүрээ кемниг улус кирип хүнде 3 катап ижип турган, арган улус семирий бээр. Оон чүрээ олчаан эки апаар чораан. Үстүнде алааным аржааннарының пиити эмненирге байдалы мындыг. Та бүзүренер, та бүзүревенер. Боттары кээп холу, буду-биле тудуп база базып мага-ботту дегиип турган, бүзүрезе улам эки. Мээн сүмем бо-дур.

Зоя БЕГЗИ.

Кунгуртуг суур.

ЧАРЛАЛ

Үлетпүр артынчыларын, чуртталга бажыңнарының оогун, хирээнинин, курган өрүлерин болгаш бок үнүштер аймаан орттедирин улус депутаттарының Кызыл хоорай Советниң күүсекчи комитединиң 1991 чылдың сентябрь 10-да № 601 шиитпирин ёзугаар хораан.

Тайылбыр алыры-биле бойдуу камгалалының хоорай комитединиң 3-48-87 телефонун ажыттап болур.

телевидение

Чарлалдар бюрозу

ОКТЯБРЬ 18

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 9.50 «Чоок кижизинге ынакшыл». Уран-чечен телефильм. 11.05 Мультфильмнер. 11.40 «Бурунгу Элладаның танцызы». 12.00 ТМА. 12.15 Телефильм. 12.35 — 13.10 В. Леонтьев ырлаар.

• • •

15.15 «Анна Павлова». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы. 16.15 Мультфильм. 16.35 Валерий болгаш Татьяна Климовтар ырлаар. 17.10 Уругларга театрларының айтырыгларының дугайында дамчыдылга. 17.30 Концерт. 18.10 Сонуургактарга 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «Партнер». 20.00 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД». 01.00 ТМА. 01.15 Концерт. 02.10 — 03.25 «Чоок кижизинге ынакшыл». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.25 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.55 Англи дыл. 9.25 «Прокофьев дугайында сактыышкын...» 2-ги кезээ. 10.10 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 10.40 «Ажыы чок чүве». 12.40 Коллаж. 12.45 «Алмаатыг куржаг». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.50 Фильм-балет. 14.15 «Портрет». Телефильмнин баштайгы коргузуу. 14.45 — 15.25 Концерт.

• • •

16.45 «Кадыкшыл». 17.15 Джаз-курьер.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.30 «Кижизиңилге дугайында 20 минута». 18.50 Медээлер. 19.00 Медээлер. 19.05 «Саян эдээнде кежээ». Уран-чечен хөгжүмүүг программа. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удупар, чаштар!». 20.35 Зальцбургда «Вестник». 21.30 Конга азар суургазындaн. 21.45 Концерт. 00.00 — 00.55 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 Делегей рынгунче дүлгүүр. 18.45 Россия парламентизиниң медээчизи. 19.00 Поволжье немецтериниң айтырыгларының дугайында дамчыдылга. 19.30 Австрали бизнесменниң Россияга таварышканы айтырыгларының дугайында. 19.55 Реклама. 20.00 — 20.20 Медээлер.

КИНО

ОКТЯБРЬ 18-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Дураки умирают по пятницам» 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: Большие хлопоты из-за маленького мальчика» 9.00, 12.30, «Варвара краса —длинная коса» 10.30, 13.40, «Разделенный мир» 15.50, 18.00, 20.10 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мультпрограмма «Коллаж» 14.20, «...по прозвищу «зверь» 16.30, (узаткан) 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: Смертельные игры» (АКШ) 14.40, 16.30, 18.30 (узаткан) шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Советі, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы
Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары: ● оралакчылары 3-33-91; ● редактор 3-43-34, 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34-92; ● оралакчылары 3-45-93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлет-пүр 3-34-49, 3-36-74; колаа ажыл-агый 3-41-16; ● социал айтырыглар 3-34-57; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34-39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34-19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер. полиграфия болгаш ном садылының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 974.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканын нийтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнезилеттинген

№ 176 (14676) 1991 чылдың октябрь 19, суббота

● Садар өртээ 20 көп.

Аңныыр сезону эгелээн

ӨРТЭЭ УЛГАТКАН

● Тыванын тайга-сыннарынын ан-меңнинин курлавыры.

● Бо чылдан эгелээш, бир киш кежинин өртээ — 450 рубль.

● Диин кежинин үнези ам 10 ажыг рубль четкен.

Шаанда тыва улус боттарының оран-чуртун махтаарда ооң черлик дириг амытаннарын база утпас чораан. Олар: «Сыын-мыйгак турлаа болган...» деп, бо-ла ырлаар турган.

Шынап-ла, Тыванын девискээри янзы-бүрү черлик дириг амытаннар-биле ам-даа болза байлак! Тайгаларда, арга-арыгларда элик-хүлбүс, сыын-мыйгак, буур-булан, те-чуума дээш, аннар-ла хөй. Оларны ам-даа адап оолур: аргар-кошкар, дырбактыг, чекпе тооргу, киш (алды), диин, күзен, ас, кодан, адыг, чер хаваны дээш оондаа өске. Ынчаарга куштар дээрге база эмгежок хөй болгай. А суг-хемнерде балык-байлаңнарывыс.

Бойдус камгалалының республика комитединиң дынатканы-биле алырга, Тывада сүт-ижерлериң 83 чүүн-баазын хевирлери, куштарның 240 ажыг, балыктарның 20 ажыг хевирлери бар.

Аңныыр ажыл-агыйының болгаш аң өстүрериниң Бүгү-эвилел эртем-шинчилел институдунуң Сибирьде салбыры Тыва Республиканың хереглекчилер нийтилели, Бойдус камгалалының комитеди-биле кады 1991 чылдың февраль-март айларында Тыванын бүгү девискээринде турар аңнарның сан-дазызын түргузары-биле саналга кылган. Буур, сыын, элик, чер хаваны-биле кады киштиг база санап тодараткан. Мурнунда чылдарда ол сорулга-биле алды-сес ужудуушкуннарны кылып турган болза, бо чылын тайга-сыннар кыры-биле он үш маршрутту эрткенин айтыр херек. Нийтизи-биле 183 муң гектар шөлду хайгаарап шинчилээн болгаш узуну 7175 километр агаар делгемин эрткен. Санаашкынның түннели кандыг болганын номчукчулар сонуургаары чугаа чок. Ооң-биле кады мурнунда чылдарда ындыг сан-түннерни парлавайн турганы билдингир. Бистин Тыванын девискээринде нийтизи-биле 2,97 муң буур-булан (1990 чылда турганындан 0,64 муң эвээш), 12, 31 муң сыын-мыйгак (энир чылдан 1,93 муң хөй), 2,16 муң чер хаваны (0,5 муңга өскен), 10,18 муң элик-хүлбүс (1,16 муң немешкен) бар болган. Ынчаарга мурнунда чылдарныы-биле деңнээрге, дүүглүг аңнарның нийти баш саны барык-ла өскерилбейн турар.

Киш дээрге биче аң болгай, ынчангаш ооң баш санын тодарадыр дээш аттарны, ивилерни, күүлүг автомашиналарны, моторлуг «Буран» дээр шанакты ажыглаан. Эрткен черлериң нийти узуну 2,98 муң километр болгаш шинчилеп санаан шөлү—341,9 муң гектар. Санаашкын аңныыр сезону доозулган соонда болган-даа болза, ынчан республика девискээринге 13,03 муң киш арткан түрганы илерээн. Киштиң санын ооң мурнунда чылда турганы-биле деңнээрге, оон 1,13 муң хөй болган.

1991-1992 чылдың күскү-кышкы аңныыр сезонунуң үезинде учет-дазылаашкынның түннелин өзугаар 45 буурну, 330 сыынны, 90 чер хаванын өлүрүп болур-дүр бис. Ынчаарга элик-хүлбүстү үүгле спортчу аңнаашкын-биле өлүрүп белеткээрин чөпшээрээн. Бо эгелеп турар сезонның үезинде киштиг бар курлавырынга үндезилээш, оларны 5700-түү белеткеп болурун учет-санаашкын кылган организациялар сүмелээн.

Ол-ла организацияларың үндүрген түннелин алырга, аң-меңнин саны ындыг-ла өскерилбээн, байдал багай эвес ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа херек кырында алырга, херек черле өөрүнчүг эвес. Үүгле дээрге үүгле дүүглүг аңнарның эвес, харын база куштарның, балыктарның, а ол ышкаш чыланнарның болгаш пагаларның-даа саныны эвээжеп, немештир өспейн турары өнилдингир болгай.

Шаанда ышкаш, ховуларга өөр-өөр бооп алган чоргулаар тогудуктар, шык-шынаа черлерге чыглып, алгырышкан дуруялар, хемнерни шыва хонуптар өдүректер, кастар-даа көзүлбестээн. Күзүн чанар дээш дистиндир ужуп чоруур куштар чок болган. ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң Кызыл дептеринге сүт ижерлериң 8 хевирлери, куштарның 33 хевирлери кирер бижиттинген. Оларның араазында чээрен, аргар-кошкар, те-чуума, кыскыл бөрү, тогдук, улар, аганак, даг казы болгаш өске-даа ховартаан аннар болгаш куштар бар.

Үнелиг дириг амытаннарның баш саны эвээжеп, а чамдыктары шуут чок апарганының кол чылдагааны —төтчеглээшкин. Чылдың кандыг-даа үезинде төтчеглекчилер аң-меңни кээргел чокка узуткан, үүгле боттарының бөгүнгү хереглелин бодап, бойдустуң келир үеде байлактары үүгле келир үениң салгакчыларынга ажыктыг эвес, харын бойдустуң чайгаар бүткен деңнелин үревезинге чугулазын шуут херекке албайн турар.

Төтчеглекчилерниң чазый-чилби чоруунга улуг идиг болган үүве—аңнарының эзт-кежин күрүнеин чаржынчыг бичин өртек-биле хүлээп ап турганы болур. Мурнунда диин кежи эки-ле дизе 2-4 рубль, а киштиң —80-ден 150 рубль чедип турду. Чогум-на ооң ужурундан төтчеглекчилер оларны Тывадан дашкаар үндүргеш, үшдөрт катап улуг өртекке садып, байып турганнар.

Ам өртек талазы-биле байдал эки талазынче өскерилген. «Тыва аңныыр үлетпүр» бүдүрүлге каттыжышкынының дынатканын өзугаар алырга, ам киш кежи 450 рубль ашкан, диин кежи—10 ажыг рубль апарган. Ынчап кээрге, өртектин улгатканы төтчеглекчилерге согуг болган.

Бойдустуң байлактарын, хамыктың мурнунда дириг амытаннарның курлавырларын чөп ажыглаар дизе, чүүү кылырын манаа сүмелээр бодадым. Чер-чер Советтериниң эргелери улгаткан болгай, ынчангаш кандыг-бир колхозтуң азы совхозтуң девискээринде аннаарын, балыктаарын, тооруктаарын, кат-чимис чыырын үүгле ук чер Советиниң чөпшээрели херек болза таарымчалыг. Үүгле дээрге рынок экономиказының үезинде ол девискээрде бойдустуң байлактарының ээзи көдээ Совет, тус черниң чурттакчылары-дыр. Ийиде, аңныыр сезону доозулганының соонда бүгү бооларны районнарның иштики херектер килдистеринге дужаар. Бойдусту хумагалаар, ак сеткилдиг аңчыларга сезон төнерге боонун херээ чок болгай.

Аңчылардан аңыда, бооларны малчыннарга, ыракузак тайга-сыннарга чоруур ивижилерге үргүлчү ап чоруур кылдыр чөпшээреп үүге болбазыл. Оларга боо дээрге араатаннар, «ийи буттуг» бөрүлер-биле демисежиринге база херек.

Суверениг Тыва Республика бодунуң девискээринге чазын куш адарын үүге соксадып ап болбазыл? Ол үеде изиг орандан келген куштар үялар тудуп, чаш төлдерин төрүп, азырап ажеглээр. А олар чай дургузунда өзүп алгаш чоруткаш, кыштаан оран-чуртундан келир чазын база чаныр кээр. Үүгле ынчан куштар немештир өзер, доктаамал кээп турар апаар.

Чурттун өске черлериңде ышкаш, бистин республика валютадан «аарый» берген деп болур. Үүгле валютаны алыр дээш-ле, республиканың байлаан, чиг эдин бажындa-ла карактыг бай кижилерге садар чорукту болдурбас херек. Моон мурнунда-даа ол бүүнү республикадан дашкаар дыка чиик өртек-үне-биле садып чорудуп турган болгай бис. Ам бистер бойдустуң хайралы болуран-меңни даштыкы байларга садып, бараалгадыр дей берген-дир бис. Ол черле окта таарышпас чорук-тур деп бодаар мен. Бодум хуумда республика валюталыг, даштыкы чурттар-биле орулгалыг экономиктиг харылзаалыг турарынга бүрүү-биле чөпшээрежир мен. Ынчаарга хамыктын-на мурнунда бодувустуң чонувусту хандырган, оон соонда ам даштыкы-биле ындыг харылзааларны тургузар ужурлуг деп бодаар мен.

Калтажик ШАКТАРЖИК.
Эртемдеп-географ.

Төрээн чуртувуста

ТАШКЕНТ. Узбекистанның пионер организациязын уруглар-аныяктар каттыжышкыны кылдыр эде-тургузар.

Ол дугайын пионер организациязының республика чөвүлелиниң бюрозунуң «Узбекистанның аныяктары» солунда парлаттынган кыйгырыында чугаалап турар. Пионер дружиназы бүрүзүнге ам турустунар организацияның ооң сорулгаларының, адының, символиказының дугайында бодунуң бодалын илерелдирип саналдаан. Түннел шинтпирни ноябрның төнчүзүнде эртер пионерлер следунга хүлээп алыр.

МОСКВА. Найысылалдың 40 хире диет столоваялары келир неделяда орулгазы эвээш, чединмес москвачыларга чаагай дузаның дүштеки чемнерин кылырын шиитпирлээн.

Ол эгелээшкинни хоорайның нийтиниң чемненилге комитеди үндүрген. Диет чем столоваяларының ажылдакчылары оны изин-биле детнээн. Хоорайның районнарының кол кезиинде столоваяларга неделяның кайы-бир хүнүнде чединмес-терге столдарны делгеп салыр.

• • •

Октябрь 17-де найысылалга ажыттынган Россия Федерациязының судьяларының бирги съездизи суд системазын быжыглаарынга база бо кризистиг үе-чадада ооң сорулгаларынга турасказаттынган. Ол чыыпче 556 делегаттар — «үшкү эрге-чагырганың» бүгү девилдериниң төлөлекчилери соңгуткан. Съезд ажылын дүүн доосканы.

ТОМСК. Облкүүскомнуң даргазының оралакчызы Владимир Егоров тус чернин радиозунга үүве чугаалап, хоорайжыларны «Степановский» совхозтуң шөлдеринче үнерин, ында арткан капустаны, морковьту, свёкланы — нийтизи-биле 100 гектар ногааларны ажаажырынче кыйгырган.

Чүвениң ужуру үүл дээрге, область девискээринде хар чаапкан, оок улгаткан. «Степановскийден» аңгы бүгү совхозтар картофелни болгаш ногааларын шуптузу ажаап апкан. Хоорай ногаа продукциязын четчир хемчээлге шыгжамырда урган, столоваяларда, уруглар албан черлеринде ол база четчир.

(СЭТА).

Карел АССР. Тудуг кылырынга болгаш өске-даа үүлдерге ажыглаар күртаг ыяштың курлавырлары республиканың девискээринде хөй. Ындыг ыяш материалдарны колдуунда бажыңнар тударынга, оларның ханаларын кылырынга ажыглаар. Тудуг ыяжын белеткеп кылыр талазы-биле совет-финн «Карнор» деп каттышкан будурулге Костомукшин хоорайның районунда ажылдап эгелээн.

Күртаг ыяштан тутканы бажыңнарны Скандинав чурттарында бедик-биле үнелеп турар. Ындыг ыяш материалдар-биле туткан бажыңнар ол ыяштан туткан бажыңнардан бедик шынарлыг. Чаа ажыттынган будурулге 65 бажыңнарның хана материалдарын белеткээн. Ындыг материалдарны садып алырының чагыы Эстониядан болгаш өске-даа хөй чурттардан кээп турар.

ЧУРУКТА: финн технология өзугаар ыяш-биле бажыңны тудуп турары.

С. Майстерманның фотозу. (СЭТА).

Чигиривис—чаа Зеландиянын кораблинде

Тыва Республиканың удуртукчуларының бирээзиниң чугаазы-биле алырга, республиканга хуваап берген чигирни Чаа Зеландиянын кораблы Одесса хоорайның далай портунда эккелген. Октябрь айның төнчүзүнде, ноябрь айның эгезинде ол чигирни Тыва ап эгелей бээр. Ынчангаш 1991 чылдың сөөлгү кварталында республиканың чурттакчы чону шуут-ла чигир чок артпас. Бичилеп-даа болза магазиннерге чигирни садар.

Чигир аймаа чок дээш Тыванын чурттакчылары сеткиливис хомудап турар улус болгай бис. Улуг дыка мунгараан-даа хөрээ чок үүве эвеспе оо. Бистн чигир-биле хандырарынга Чаа Зеландия безин кирип турар апарган ышкажыл.

Бистин корр.

Суурда амыдырал

ХӨМҮР ЧОК. СООК КЕЛГЕН

Кызыл-Даг көдээ Советиниң күрүнеге дүк садарының чыл планын күүсеткен. 9 айларның эзт садар планы күүсеттинген, эзт садарының чыл планын күүседириниң бүгү аргалары бар, а сүт планы кончуг берге болуп турар, хуу чондан керээ-дүгүржулга өзугаар саржаг садып алырын эки организаставас болза, байдал нарын.

Суурнуң чурттакчы чону, өреге бүрүзү картошканы тараан, ногаа тарып өстүрүп турарларның саны чылдан чылче көвүдеп орар. Суурда өреге бүрүзү ортумаа-онле 2 саар инекти, 10 хире шөөр малды кыш-чай чок тудуп, азырап турар. Чоннуң азыраан малы өзүп көвүдеп, 4-5 саар инектерлиг, 20-ден 100 чедир шөөр малдыг өрегелер бар апарган. Кызыл-Даг ортумак школазы, «Хүнчүгеш», «Анай-Хаак» уруглар садтары болгаш өске-даа организациялар дузалал ажылагыйын тудуп, малды азырап, ногаа, картофельди тарып өстүрүп келгенд. Олар дузалал ажыл-агыйындан долу хандыртынып, артыкшылдын садып, саягарып турган, боттарынга орулганы киирип ап турар.

Суурда пенсионерлер Тана Ойдуп, Бичекен Шожал, аныяк өг-бүлелер Алексей Бады-Назын, Кама Күжүгет дээш өскелер-даа суурда оода-даа, шөөр-даа малды кыш-чай чок хөйү-биле тудуп тыва национал аъш-чемни боттарынга белеткеп ап турар. Малдыг улус кудумчу аайы-биле үлүглежип кадарын, суурга мал азыраарының эптиг аргаларын ажыглап, кышкы үеде малга чиртив сиген-ширбиилди четчири-биле белеткеп, кылып алырынче кол кичээнгейни салып турарындан, оларның азыраан малы кышты хүр-менди ажып, малдың чаш төлүн чидириг чокка камгалап ап келген.

—Чамдык улус дынаарга, «аалдарга мал аппарып каарга, шуут оспес, өлген, читкен болур, малдың чаш төлү база немешпес боор түүве дийин» дижип орар. Ындыг болганда боттарынга үүгле тудуп азыравастарыл, ынчаш? Азырадыкты, чалгаа хөөннерден ам кажан черле адырлырыл? Амты үениң байдалы, көдээде хамаанчок, суурда безин чурттап турар өг-бүлелер бот-хандырылгаже кирип, хуу-даа, арат-даа ажылагыйын сайзырадырын үе негеп келген. Бот-башкарып, кызымак, чүткүлдүг ажылдаар-ла болза, амыдырал-чурттаганы экижидип, байлакшылдыг, эки чурттап болурунуң бүгү-ле аргалары бар. «Хуу-даа, арат-даа ажыл-агыйын сайзырадып, бот-башкарның ажылдаар дээн күүелдиг кижилерни бүгү талалыг деткип, дузалажыр бис»— деп, Кызыл-Даг көдээ Советиниң даргазы Юрий Шыдыраевич Салчак чугаалаар болду.

Суурнуң чурттарга квартал-дарында 8 кудукту каскан. Олар ажыглалда. Анаа немей ам-даа ханы 4 кудук казары планда көрдүнген. Топ Ленин кудумчузун асфальтылаан, ам Степная кудумчузун асфальтылап турар. Суурда тудуг ажылы хөгжүлдеп ап, чаа чурттарга квартал-дарды, кудумчулар немешкен. Ынчалзадаа суурда ногаанчыдылга, чаагайжылыга ажыллары четпес. Сөөлгү каш чылдарда улуг-даа, чадан-даа ыяштар тарылгазын чорутпаан.

Суурда албан черлериниң, организацияларның кышка белеткели кандыгы? «Хүнчүгеш» (Чечен Монгуш), «Анай-Хаак» (Зоя Маадыр) уруглар садтары септелге ажылдарын эки шынарлыг кылып, одаар ыяжын, хөмүрнү дүжүрүп алган. Көдээ клубтуң одалга чериниң ийи улуг печкаларының туйбулары буступ кээп дүшкүлээн, насостар чок. Одалга чери-биле клуб аразында, чер адааның чылыг сүт дамчыыр хоолайларын, үзер трактор-биле чаа казын, уштуп, чаартып, солуурунга белеткеп турар. Одалга черинде кылыр ажылдар эңдерик. Ол ажылдар, та кажан доостур. Иштики батареяларын чаартып солуур үүве болза, кыш дүшкүже ооң доостуру берге. Сонгаларының шилдери чер-черлерде бузук, ойбак-дежик. Септелге ажылдары кылдынмаан. Клуб директору турган Санчаа Монгуш өске ажыларче шилчип, совхозта тудуг даргалай берген соонда, клуб ажылы көскүзү-биле суларраан. Каш-даа директор солушкан. Амты үеде клуту кым директорлап турары билдинмес, билир кижи чок болган. Одаар хөмүрү чок, эрткен кышкы хоюг хөмүр артыы бар, ол-ла.

Суурда ийи садының кышка белеткели база-ла үлетпүр бараанларының магазининиң сонгаларының оузук шилдерин солуп, чылыглап турар, аъш-чем бараанларының магазининге ам-даа хол дегбээн. Эжикхаалгалар чылыглаары дээш, ында кылза чогуур үүрмек ажылдар хөй. Ооң батареялары эргижирээн, солуп, чаартыры чугула болуп турар. Магазиннер артында херим, сарайлар доска өртенген, өртөң ыяштар болгаш өске-даа боктар аштатынмаан хевээр чыткылаар. Чаңгыс машина хире хөмүр бар, одаар ыяш чок. Одалга системазының байдалы эки билдинмес, батареяларның чылыдылгазы кандыгыл, бо кыжын ынчаар кыштап шыдаар бе дээрзин ылавылап хынап көрбээн.

Кызыл-Даг ортумак школазының одалга системазында чаартып кылыр ажылдар хөй. Эде кылыр, солуур оатареяларны сантехниктер кылып эгелей берген. Олар спорт залдың батареяларын мурнуку турган черлериндеи өскээр кылып, үзүн хоолайлардан кылган, чылытпастаан, эрги батареяларны солуп турар өөлүү. «Школаның одалга системазында батареялар шупту эргижирээн-дир, ону солуур чаа батареялар чок, аргазын хереглеп таарыштыр, бот-човаадыкчы ажылдарны кылып тур бис»— деп, сантехниктиг ажылдар кылып турар ийи аныяк оолдар («калымнап» турар улустур бис, бистин адывысты адавас силер» деп дилээн) чугааладылар. Школаның одалга чери шоочалыг болду. Аксында чаа мотор дүжүрүп каан чыдар чорду. Хөмүрнү бир машинаны чаа эккеп үлеп берген.

Кызыл-Даг суму Советиниге база «Кызыл-Даг» совхозка, кожуунуун хереглекчи черлериниң нийтилелиниге хамааржыр үстүнде адаанын албан черлериниң, организацияларның бо хүннерде кышка белеткели ындыг бооп турар. Бажы өедик Бай-Тайганың хамаанчок, Саамчырларның, Оорулларның дагларының баштарында ам безин хар чаап турары, бо чылдың агаар-бойдузунуң берге, улуг харлыг, оок кыш болурун хереченлеп турар. Берге кыш эжикте келген чогуур хемчеглерни албас болза, байдал нарын бооп турарын, үстүнде организацияларның удуртукчулары черле билип-ле тур боор.

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

ТАЙГАДА ЧАЖЫТ СКЛАД

Иштики херектер министерствозунуң органнары сөөлгү үеде төтчеглекчилер-биле демисеглы күштелдирип, олардан чөпшээрел чок янзы-бүрү чепсектерин хавырып турар. Чижээ, Өвүр районнуң иштики херектер килдизинин чоокта чаа кылган эргишкинниг хыналдазының түннелин көрээли. Чеон-Хемчиктен Өвүр районче оруктун Хандагайтыже ажар арт кырында республиканың радиотелетовунуң улаштыр дамчыдыышкын кылыр черин хенертен чеде берген, хынаан. Оон түннелинде ук төптүң улуг электри-механиги Владимир Игнатьевич Соскин деп кижиниң янзы-бүрү хуртун-доолар болгаш дыка хөй окчемзек сугар будун складын тыпкан. Оон ол складынга бир завод кылган карабин, кижи даргаанаан ийи уннуг кылымал карабин: бижек кылыр дээш сомнап каан беш кылыш демир, карабин боонун ийи мажызы, ок магазини болгаш автоматты өттүнүр кылып каан аллюминий макет, нийтизи-биле 795 санныг октар, шиталыр шашка дээш оске-даа чепсектер чыткан. Соскин өзулуда оор төтчеленчи-дир дээрзин ол бүгү бадыткап турар. Тайга-сын кырына ным кээр боор дээш ол, өзулуг-ла дижинге чедир чепсеглеңгеш, «аңныыр сезонун эгелээр» бодааны чугаажок.

Устунде чепсектерден аңыда, Соскинин складындан 13 какна, тоолайлар болгаш койгуннар тудар дээш сывырындак демирден белеткеп каан 50 дузак база бар болган. Оон аңыда, кандыг-даа чөпшээрел бижии чокка чыып белеткээн 3 тонна хире тоорук база бар. Амты үеде Соскинни Өвүр райкүүскомнуң иштики херектер килдизи тудуп хорудаан болгаш истеле эгелей берген.

Районга рейдини Өвүрнүң иштики херектер килдизинин начальниги оралакчызы улуг лейтенант Геннадий Дажы-Серенович Куулар удурткан.

Тыва Республиканың ИХМ-ниң парлалга бөлүү.

РСФСР-нин составында республикаларның күүсекчи эрге-чагырга баштыннарының тугайында

РСФСР-НИҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң составында элээн каш республикаларда күүсекчи эрге-чагырга баштыңнарының (президентилериниң) соңгулдаларының белеткелин киириштирген Россия Федерациязында күүсекчи эрге-чагырганың чоруттуунуп турар реформазы-биле холбаштыр РСФСР-ниң Конституциязының 109 үүлүнүң 8 пунктузунга үндезилээш, РСФСР-ниң Конституциязының 13[1], 14, 15 болгаш 16 эгелериниң тайылбырлаар чурум өзугаар РСФСР-ниң Конституциязынга өскерилгелерни киргизиге чедир РСФСР-ниң Дээди Советиниң **доктаалдыры болза:**

1. РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштыны (президентизи) РСФСР-ниң Президентизи баштаан РСФСР-ниң күүсекчи эрге-чагырганың чаңыс аай системазынга кирип, РСФСР-ниң Конституциязын болгаш хоойлуларын, РСФСР-ниң составында республиканың Конституциязын база хоойлуларын сагырының магазылакчызы болуп, РСФСР-ниң болгаш РСФСР-ниң составында республиканың суверенителин, экономиктиг болгаш политиктиг эрге-ажыктарын камгалаар.

2. РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштыныың (президентизиниң) эрге-хүлээлгелерин РСФСР-ниң Конституциязының 15 болгаш 16 эгелериндe болгаш РСФСР-ниң составында республиканың Конституциязының чогуур үүлдериндe быжыглаттынган эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинге республика боттускайлаг доктаалдыр, РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштыңы (президент) республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи болуп, республиканың чазаан баштаар дээрзин барымдаалап көөр.

3. РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштынының (президентизиниң) болгаш Министрлер Чөвүлелиниң (Кабинединиң) аразынга харылзааларны РСФСР-ниң Конституциязын 13[1], болгаш 14 эгелериндe «РСФСР-ниң Президентизинин дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунда доктаатканы норма-чижектерге үндезилеп база бо доктаалды, а ол ышкаш РСФСР-ниң хоойлужудулгазының айыттынган норма-чижектериңе чөрүшкек эвес РСФСР-ниң составында республиканың актыларын барымдаалал боттандырар.

РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштынының (президентиниң) актыларының күүселдези РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга чөрүшкек болу бээр таварылгада, РСФСР-ниң Конституциязының 121[8] үүлүнүң ийиги кезээнге үндезилээш, ону РСФСР-ниң Президентизи доктаадып болур.

4. РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштынының (президентиниң) соңгулдаларының чурумунуң РСФСР-ниң Конституциязында доктааткан соңгулда эргезинин принциптеринге үндезилеп РСФСР-ниң составында республиканың хоойлулары-биле таарыштырар.

РСФСР-ниң составында республиканың күүсекчи эрге-чагырга баштынының (президентиниң) соңгулдаларын эртирер хуусааларын РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиуму-биле дугурушканын өзугаар республика тодаргайлаар.

5. Күүсекчи эрге-чагырга баштынарының (президентилериниң) эрге-хүлээлгелериниң дугайында болгаш оларны соңгуур чурумунуң дугайында РСФСР-ниң составында республикаларның моон мурнунда хүлээп алган актыларын бо доктаал-биле күштүрер.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва. РСФСР-ниң Советтер бажыңы.

1991 чылдың октябрь 11.

МАРГЫЖЫП-МАРГЫЖЫП КЕЛГЕШ...

Бо улуг бүдүрүлгеге хенертен автору ат салбаан чагаа көстүп келген. Оон кайыын тыптып, кайыын «моорлап» келгенин көрген хамаанчок, дыннаан кижилер тывылбаан. Коллектив кежигүннериниң ниити хуралы эгелээр мурнуу чарыында даргалакчы Орловский ону база тодарадып алырын оралдашты. Ында фамилиялары кирген кижилер безин орта хамаарыштыр тодаргай чүүү-даа чугаалавадылар. Көрбээн, дыннаваан, ат салбаан: ийи кижи ындыг бодалын илеретти. Ол ынчаар түүнел чок артса-даа, «Кызылагропромтранс-1» транспорт бүдүрүлгезинниң чолаачылары, инженер-техниктиг ажылдакчылары, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак, Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн, «Агросервис» каттыжыышкынның даргазы В. Ф. Загвоздкин болгаш өскелердээ бүдүрүлгениң начальниги В. Г. Шагаровка хамаарышкан шинтпирлиг, чидиг чугааның хереченнери болганнар. Ынчан үүгле чангыс айтырыг сайгарган. Ол болза, транспорт бүдүрүлгезиниң начальнигиниң «КамАЗ» маркалыг чеди машинаны, дөрт прицепти, чамдык артык кезектерни үстүкү даргаларның айтыышкыны-биле (азы эш хуу, тала-дугай тыртар аайы-биле дээр бе) эрге-дужаалын ажыглап, өске организацияларга чиик өртектер-биле садыпканының дуганы-дыр. Чугаа кончут чидиг, шинтпирлиг болган. Ынчаналтың аргазы чок. Үүге дээрге Виктор Георгиевич коллективте күш-ажылчы коллектив чөвүлели, профком турда-ла, оларны херекте албайн, оюн каапкаш, айтырыгны колдуунда-ла чаасканн шинтпирлеп турган кижи үүве-дир. Ындыг болганда, шынап-ла, эрге-дужаалын ажыглап турганы иле апаар-дыр. Оон өскээр үүү дээр боор.

Хуралга кол «буруудадыкчы» күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы, бир дугаар автоколонаның начальниги В. А. Феденков болган. Моон мурнунда саттына бергилээн материалдыг хөрөнгинни чылдагаанын тодарадыр талазы-биле тургустунган комиссияның ажылының түүнелдерин Владимир Алексеевич тодаргай чижектер киирип чугаалаан. Баш удур чугаалаан каайн: ол чаасканн эвес болдур эвеспе. Транспорт бүдүрүлгезинден автомашиналарны, прицептерни, чамдык артык кезектерни садып турар деп чугаа тарай берген соонда, чөвүлел-даа, профком-даа толээлери каттышкан хурал эрттиргеш, аңаа начальник В. Г. Шагаровту база киириштирген. Оон түннели-биле коллективтиң ниити хуралын эрттирер деп шинтпирлээн.

Чамдык удуртукчулар хуралды ол хүн эрттирерин соңгаарладыр-дыр деп турган. Ындыг бодал-биле коллектив кежигүннери чөпшээрешпээн. Транспорт бүдүрүлгезиниң начальниги кара чаасканн, бодунуң туразыбиле коллективтиң балансызында машина-техниканы өске организацияларга садып, сайгарып турар дугайында ниити хурал болуруң баш бурунгаар чарлап, дыннадып каан болганда, ынчан аңаа хөй кижи — коллектив кежигүннериниң барык-ла чартыындан ажыг кижи чыыл-ган. Ынчан үе айтырыгның ак, каразы чүгээр илерел, кижи бүрүзүге билдине берген. Ону чыылганнар күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы Феденковтуң дыннадыындан билип апкан. Владимир Алексеевич албан документилериниге даянып турган, кандыг «КамАЗ»-ты, прицепти кажан, чүү деп организацияга, чеже түүнүг акшага сатканын, ону кым деп дарганың айтыышкыны-биле күтсеткенин тус-тус аайы-биле дыннаткан. Чамдык машина-техниканы, артык кезекти мырыңай-ла көргүс чиик өртекке берипкеннинге таазылымаан үнүер залдың ол-бо талазыдан дыннаып турду. Оон соонда бодунуң тайылбырын начальник В. Г. Шагаров берген, виктор Георгиевичниң ол тайылбыры үр болгаш ыланчыг болган. Чамдыкта ол бодун камгалай аарак (коллективтиң эрге-аныын бодаан мен дээр аян-биле) чугаалап, өске таварылгада, ында мөзи улуг-ла буруум чок, начальниктей берген, коллективниң ажыктыг үүүлдерин кылган мен, харын-даа мөзи ачым-биле эрттирен чылын бир, а бо чылын бирээ тарык миллион рубль оруглалыг болур бис дээр хөөнүн база илеретти. А коллективтиң хөреңгизин чиик өртекке чүге сада берген силер деп айтырыгга оон харызы чаңгыс болган: бисте тускай саавыр бар. Ону барыжаалаан үүве дээн.

Хурал үезинде хөй кижилер санал берген, айтырыглар салгылаан. Оларның бодалдары аңгы-аңгы болгулаан. Ажыы-биле чугаалаарга, эш-өөрүнден олар чүүдаа чажырбаанар. Шын-на бодалын, чөптүг сеткилин илереткен. Чамдык эрги машиналар-биле селиштирип турган, ол садыкан «КамАЗ»-тардан көңүс чаа машиналарны кылын ап болур турганы, бир эвес начальник коллектив дээш ажылдап турган, хөй-ниити организациялары-биле харылзаалыг, оларны херекте ап келген, эрги «ЗИЛ»-дерни үндүр бижипкеш, ол «КамАЗ»-тарны ажыглаан болза, мындыг чугаа-даа үнүп келбес ийик дээрзин, коллективте отчёт-үеттүн багайын, күш-ажылдың сылга-чурумунуң чавызын, шак мындыг айтырыгларны удуртукчу эштер коллективте хөй-ниити организациялары үүге кады шинтпирлевеин турарын, коллективтиң чеднишкининде чолаачыларның үлүү улуг болуп турарын, Саян артынче ажа берген «КамАЗ»-тарны дедир эгидерин болгаш өске-даа чугула айтырыгларга бодалдарын хуралдың киржикчилери илереткен.

Чамдык кижилер В. Г. Шагаровка хамаарыштыр боттарының бүзүрел чок чоруун база чугаалаан. Бо айтырыг кедүрлүп келгенде, удур-дедир маргыжылга эдээн уламчылаан. Чамдыктары: «Ындыг удуртукчу биске херек чок, солуур» дээн. Өскелери: «Чүвениң алыс шынын илереткеш, оон соонда көөр-дүр» деп бо айтырыг талазы-биле комиссия тургузарын саналдаан. Ол аразында чамдык В. Ф. Загвоздкин, И. Г. Лавриненко, В. О. Оюн, А. А. Мельников ышкаш удуртукчуларга хамаарыштыр чугаалар үүүп, олар үүге машина-техниканы садып көөр талазы-биле айтыышкын берип турганнарын дээр хөөннер база турун келген. Ынчан Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн чыылганнарга тодаргай харыы бээр ужурга база таварышкан. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак ол хуралга чүве чугаалааш, көдээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг ийи автотранспорт бүдүрүлгелериниң ажыл-херээн үнелеп, оларга идеген, оларже кичээнгей салып турарын, кускү дүжүт ажаалдазының үезинде база республика даштындан ажыл-чем болгаш өске-даа бараанларны киирштирген. Оон түннели-биле коллективтиң ниити хуралын эрттирер деп шинтпирлээн.

Чамдык удуртукчулар хуралды ол хүн эрттирерин соңгаарладыр-дыр деп турган. Ындыг бодал-биле коллектив кежигүннери чөпшээрешпээн. Транспорт бүдүрүлгезиниң начальниги кара чаасканн, бодунуң туразыбиле коллективтиң балансызында машина-техниканы өске организацияларга садып, сайгарып турар дугайында ниити хурал болуруң баш бурунгаар чарлап, дыннадып каан болганда, ынчан аңаа хөй кижи — коллектив кежигүннериниң барык-ла чартыындан ажыг кижи чыылган. Ынчан үе айтырыгның ак, каразы чүгээр илерел, кижи бүрүзүге билдине берген. Ону чыылганнар күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы, бир дугаар автоколонаның начальниги В. А. Феденковтуң дыннадыындан билип апкан. Владимир Алексеевич албан документилериниге даянып турган, кандыг «КамАЗ»-ты, прицепти кажан, чүү деп организацияга, чеже түүнүг акшага сатканын, ону кым деп дарганың айтыышкыны-биле күтсеткенин тус-тус аайы-биле дыннаткан. Чамдык машина-техниканы, артык кезекти мырыңай-ла көргүс чиик өртекке берипкеннинге таазылымаан үнүер залдың ол-бо талазыдан дыннаып турду. Оон соонда бодунуң тайылбырын начальник В. Г. Шагаров берген, виктор Георгиевичниң ол тайылбыры үр болгаш ыланчыг болган. Чамдыкта ол бодун камгалай аарак (коллективтиң эрге-аныын бодаан мен дээр аян-биле) чугаалап, өске таварылгада, ында мөзи улуг-ла буруум чок, начальниктей берген, коллективниң ажыктыг үүүлдерин кылган мен, харын-даа мөзи ачым-биле эрттирен чылын бир, а бо чылын бирээ тарык миллион рубль оруглалыг болур бис дээр хөөнүн база илеретти. А коллективтиң хөреңгизин чиик өртекке чүге сада берген силер деп айтырыгга оон харызы чаңгыс болган: бисте тускай саавыр бар. Ону барыжаалаан үүве дээн.

Хурал үезинде хөй кижилер санал берген, айтырыглар салгылаан. Оларның бодалдары аңгы-аңгы болгулаан. Ажыы-биле чугаалаарга, эш-өөрүнден олар чүүдаа чажырбаанар. Шын-на бодалын, чөптүг сеткилин илереткен. Чамдык эрги машиналар-биле селиштирип турган, ол садыкан «КамАЗ»-тардан көңүс чаа машиналарны кылын ап болур турганы, бир эвес начальник коллектив дээш ажылдап турган, хөй-ниити организациялары-биле харылзаалыг, оларны херекте ап келген, эрги «ЗИЛ»-дерни үндүр бижипкеш, ол «КамАЗ»-тарны ажыглаан болза, мындыг чугаа-даа үнүп келбес ийик дээрзин, коллективте отчёт-үеттүн багайын, күш-ажылдың сылга-чурумунуң чавызын, шак мындыг айтырыгларны удуртукчу эштер коллективте хөй-ниити организациялары үүге кады шинтпирлевеин турарын, коллективтиң чеднишкининде чолаачыларның үлүү улуг болуп турарын, Саян артынче ажа берген «КамАЗ»-тарны дедир эгидерин болгаш өске-даа чугула айтырыгларга бодалдарын хуралдың киржикчилери илереткен.

Чамдык кижилер В. Г. Шагаровка хамаарыштыр боттарының бүзүрел чок чоруун база чугаалаан. Бо айтырыг кедүрлүп келгенде, удур-дедир маргыжылга эдээн уламчылаан. Чамдыктары: «Ындыг удуртукчу биске херек чок, солуур» дээн. Өскелери: «Чүвениң алыс шынын илереткеш, оон соонда көөр-дүр» деп бо айтырыг талазы-биле комиссия тургузарын саналдаан. Ол аразында чамдык В. Ф. Загвоздкин, И. Г. Лавриненко, В. О. Оюн, А. А. Мельников ышкаш удуртукчуларга хамаарыштыр чугаалар үүүп, олар үүге машина-техниканы садып көөр талазы-биле айтыышкын берип турганнарын дээр хөөннер база турун келген. Ынчан Тыва Агроүлетпүр эвилелиниң даргазы В. О. Оюн чыылганнарга тодаргай харыы бээр ужурга база таварышкан. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак ол хуралга чүве чугаалааш, көдээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг ийи автотранспорт бүдүрүлгелериниң ажыл-херээн үнелеп, оларга идеген, оларже кичээнгей салып турарын, кускү дүжүт ажаалдазының үезинде база республика даштындан ажыл-чем болгаш өске-даа бараанларны киирштирген. Оон түннели-биле коллективтиң ниити хуралын эрттирер деп шинтпирлээн.

Чамдык удуртукчулар хуралды ол хүн эрттирерин соңгаарладыр-дыр деп турган. Ындыг бодал-биле коллектив кежигүннери чөпшээрешпээн. Транспорт бүдүрүлгезиниң начальниги кара чаасканн, бодунуң туразыбиле коллективтиң балансызында машина-техниканы өске организацияларга садып, сайгарып турар дугайында ниити хурал болуруң баш бурунгаар чарлап, дыннадып каан болганда, ынчан аңаа хөй кижи — коллектив кежигүннериниң барык-ла чартыындан ажыг кижи чыылган. Ынчан үе айтырыгның ак, каразы чүгээр илерел, кижи бүрүзүге билдине берген. Ону чыылганнар күш-ажылчы коллектив чөвүлелиниң даргазы, бир дугаар автоколонаның начальниги В. А. Феденков болган. Моон мурнунда саттына бергилээн материалдыг хөрөнгинни чылдагаанын тодарадыр талазы-биле тургустунган комиссияның ажылының түүнелдерин Владимир Алексеевич тодаргай чижектер киирип чугаалаан. Баш удур чугаалаан каайн: ол чаасканн эвес болдур эвеспе. Транспорт бүдүрүлгезинден автомашиналарны, прицептерни, чамдык артык кезектерни садып турар деп чугаа тарай берген соонда, чөвүлел-даа, профком-даа толээлери каттышкан хурал эрттиргеш, аңаа начальник В. Г. Шагаровту база киири

Саналдар, сүмелер, бодалдар

Чүнү кылза чогуурул?

СИМВОЛИКА БОЛГАШ СҮЛДЕ ДЕМДЕК ДУГАЙЫНДА

Республиканың түүн, сүлдезин, гимнин чогаадыр талазы-биле ажыл чоруттуп, шилилге комиссиязының болгаш эске көрүкчүлериң-даа санал, бодалдарын дыңнап турар бис. Ол бүгү информацияны ынмчап, дыңнап, уттаап көөрге, символ биле сүлдениң утказын холбап, солуп, чаңгыс аалаштырып турар чүүлдер удаа-дараа боор турар. Оонбиле чергелештир, ол доктаамал демдектер эске республикаларга, күрүнелерге дамейлешпес, бүгү чогаадыг фантазиязын ажыглап турган, чүгле боттуң демдектерин кылып алза эки дээн сүмелер, чугаалар база бир кол черни ээлеп турар көскү. Ындыг бе ол деп чүвени билип адырда, төөгүүн геральдика (сүлде демдек) эртемниң ужур-утказын, нелделерин болгаш дүрүмнерин өөренип көрүп, оны сагыыр апаар бис. Ынчангаш бо эртемниң дазылынга даянып алгаш, бодумнуң санал-бодалдарымны илередирин шенеп көрейн.

Символика дээрге абстрактылыг, дуугай, бедик күзел-бодалдарны, билиглерни илереткен, тускай ниитилелде, чуртта, азы өскү делегейде билдингир тайбыңның демдээ; а Азияның төвү тураскаалының (обелиск) дүрүзү, амдызында чүгле биске билдингир, республикавыстың төвү Кызыл хоорайывыстың эмблемазы апар чыдар. Черле ынчаш чоорту, бүгү делегейге нептереп билдипе өөр кылдыр, «Азия төвүнүң» символиктиг дүрүлээшкинин (символ эвес) найысылал Кызылывыстың эмблемазы кылдыр хевирин тодарадып, дугуржуп, доктаадып, чурумчудуп алыры негеттинип турар. Ол дүрүнү тукка сүлдеге ажыглап болур бе? Бистиң Тывавыстың географтыг туружун дортубиле илередип турар болганда, сүлдеге бир кол элемент (кезек) кылдыр ажыглап болгай-даа. Тукка шала таарышпас болгу дег, чүге дээрге аваа чуртту илереткен дүрүү-хевир эвес, а чоннуу демче каттыштырган күзел-бодал турза чогуур. Тух дээрге нацияның, кады төрел чоннуң чоргааралы, олар-биле сырый холбаалыг төөгүзү, түүш салымчолу болгай. Ынчангаш бо онза харыысалгалыг, чугаадыкчы ажылды кылып турган эске республикаларга, делегейде билдингир, дугуржуп доктаатган демдек болгай, а сүлде—тодарган, ийдеп чурук, дүрүү-хевири болур. Төөгүү, культуразы, чер-чуртуның девискээри, шажын-чүдүлгези чаңгыс аай, чоокшулашкак, төрел чоннар кол нуруузунда чаңгыс дөстүг символдарлыг турганы-даа, турары-даа өскү делегейде билдингир. Чижээ, христианнарның — крест, исламнарның — чартык ай, топ Азияның болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының (моолдарның, тываларның, кыдаттарның, корейлерниң) — Ян—Инь, а чөөн чүк чонуның философтуг символу— «хорло» (мугур баштыг беш-адыр) дээш оон-даа эске.

Сүлде — тодаргай дүрүү деп билир бис. Ол диригамытаннардан эгелээш кижите чедир, кадыыр, маскадан эгелээш улуг тураскаалдарга чедир база тоолчургу дүрүүлерни-даа көргүзүп болур. Чижээлээрге, лотос чечээ—чөөн чүк чонунда чуртталганы, аас-кежиктиң демдээ; хүн — чыраткының болгаш байлакшылдың демдээ; коге-буга — бүгү делегейде билдингир

делегейде билдингир, дугуржуп доктаатган демдек болгай, а сүлде—тодарган, ийдеп чурук, дүрүү-хевири болур. Төөгүү, культуразы, чер-чуртуның девискээри, шажын-чүдүлгези чаңгыс дөстүг символдарлыг турганы-даа, турары-даа өскү делегейде билдингир. Чижээ, христианнарның — крест, исламнарның — чартык ай, топ Азияның болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының (моолдарның, тываларның, кыдаттарның, корейлерниң) — Ян—Инь, а чөөн чүк чонуның философтуг символу— «хорло» (мугур баштыг беш-адыр) дээш оон-даа эске.

Сүлде — тодаргай дүрүү деп билир бис. Ол диригамытаннардан эгелээш кижите чедир, кадыыр, маскадан эгелээш улуг тураскаалдарга чедир база тоолчургу дүрүүлерни-даа көргүзүп болур. Чижээлээрге, лотос чечээ—чөөн чүк чонунда чуртталганы, аас-кежиктиң демдээ; хүн — чыраткының болгаш байлакшылдың демдээ; коге-буга — бүгү делегейде билдингир

тайбыңның демдээ; а Азияның төвү тураскаалының (обелиск) дүрүзү, амдызында чүгле биске билдингир, республикавыстың төвү Кызыл хоорайывыстың эмблемазы апар чыдар. Черле ынчаш чоорту, бүгү делегейге нептереп билдипе өөр кылдыр, «Азия төвүнүң» символиктиг дүрүлээшкинин (символ эвес) найысылал Кызылывыстың эмблемазы кылдыр хевирин тодарадып, дугуржуп, доктаадып, чурумчудуп алыры негеттинип турар. Ол дүрүнү тукка сүлдеге ажыглап болур бе? Бистиң Тывавыстың географтыг туружун дортубиле илередип турар болганда, сүлдеге бир кол элемент (кезек) кылдыр ажыглап болгай-даа. Тукка шала таарышпас болгу дег, чүге дээрге аваа чуртту илереткен дүрүү-хевир эвес, а чоннуу демче каттыштырган күзел-бодал турза чогуур. Тух дээрге нацияның, кады төрел чоннуң чоргааралы, олар-биле сырый холбаалыг төөгүзү, түүш салымчолу болгай. Ынчангаш бо онза харыысалгалыг, чугаадыкчы ажылды кылып турган эске республикаларга, күрүнелерге домей эвес болур дээш эмин эрттир тускайланып, оизаланып, чугаадыгны «фантасчыткан» ажыы чок. Бүгү делегейниң символиказының болгаш сүлде демдээниң дүрүмү, нелделери үстүнде айыткан үүлдерден хайгаартынып, серемчилелдиг болурун оор дугаарында сүмелеп турар. Чугаадылга ажылының кол угланыышкыны — төөгүдеи дээш, бөдүүнү, чонга билдингир база чурту-биле сырый тудужу чугула болур. Бо талазы-биле бистиң ада-өгөелеривис төөгү салгалының, культуразының, мөзү-шынарының талазы-биле дыка бедик турганын үтпайн, оларның чаңгыс сөзүн эки уттаап, өөреним алыры чугула.

База бир сүмем: бир эвес айыткан үеге чедир төлептиг ажылдар тывылбас болза, дээре дээн телевилелдериниң авторларын чыгаш, эки-эки үзел бодалдарны чаңгыс ажылче мөөнней чыын турган, демнежин доозарын дагыр болза эки боор.

Бавуу ХОВАЛЫГ,
чуруулга, черчеңге башкылы.
Кызыл хоорай.

СТАТКҮРКОМГА ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Александр Марков). Чурттуң улус ажыл-агыының тос айларда ажылының түүнелдерин сайгарып көөрге, чуртта экономиктиг ааидал улам дорайтап орарын херечилеп турар. Ол дугайын ССРЭ-ниң Статистика талазы-биле күрүне комитединге октябрь 16-да эрттирген парлалга конференциязына дыңнаткан.

Үлетпүр бүдүрүлгези эрткен чылдың ол-ла үеан-оиле дениэзрге 6,4 хуу кызырылган. Ол үүнүн-даа мурнунда бүдүрүлге чепсек-хекселдерин бүдүрүп үндүрериин кызырганы-биле холбашкан, ол 7,5 хуу кызырылган. Хереглел чепсектерин бүдүрери 3,5 хуу кудулаан. Аъш-чем бараанналарының барык өскү хевирлерин бүдүрери эвээжээн.

Одаар үүл тывары кызырылган. Чиг эт нефтиниң эвээжээнің мотор кывар чүүлдериң — автомобиль бензинин база дизель одаар чүүлүн — бүдүрүп үндүреринге салдарын чедирген. Ол ышкаш даштыкыга өөр хүлээлгелерни күүсетпезинге чедирип турар.

Сентябрь 30-ниң байдалыбиле алырга, ниитизи-оиле чуртта тараа болгаш тараабобы культураларын 91,6 миллион гектар шөлден кеаип алган, ол дээрге өскү тараа шөлүнүң 92 хуузу. Тараазы кестинген шөлдерден 146,6 миллион тонна тараа алдынган, азы бир гектардан 16,2 центнер дүжүт алдынган, а ол дээрге эрткен чылдың дүжүткүрүнден 26 хуу эвээш.

Картофель болгаш ногаалар садып алырының хемчээли кудулаан. Октябрь 7-ниң байдалы-биле алырга, 5,4 миллион тонна картофель садып алдынган (эрткен чылын 6,1 миллион тонна), ногааларны 7,9 миллион тоннаны садып алган (эрткен чылын 9,7 миллион тонна турган).

Чурттуң бюджет системазының бо чылдың этезинден ужуктаган кризизи эрткен бүгү айларның дургузунда улам чидигленген. Күрүне чарыгдалдары биле орулгаже киирилделериниң аразында былгал улам улгаткан. Ол карышкак эрткен чылын 33,9 миллиард рубль турганындан январь-август аразында 76,5 миллиард рубль четкен.

Тос айларның дургузунда даштыкы садыглажылышкынның саарылгазы амы өртектер-биле 112,6 миллиард инвалюта (даштыкы садыглажылга санажылгазының) рублинге дек болган, ол дээрге эрткен чылдың чогуур үеезинге деңнээрге 38,1 хуу эвээш. Дашкаар үндүр сөөртүлге 30,3 хуу, ишкээр киир сөөртүлге 40,2 хуу кызырылган.

● ● ●

Африка чурттарындан, колдуунда-ла Мурнуу Африка Республикадан ында барын чуртаан, ажылдан турарларың чыскаалы Брюсельге болган. Олар боттарының эргелерин Бельгияның ак кештиг чурттакчыларынны-биле деңнештирериин негээн.

Эрге-чагыргалар оларының-биле чугаалажырындан ойталаан, оон түүнелиниле кара кештиг ажылчыныңың чыскаалын полиция тарады сывырган, чамдыктарын тудуп хоруудагылаан.

ЧУРУКТА: Брюсельге чыскаалганнарны тудуп бажыңнап турган үеин.

Бельгия — СЭТА-ның фотозу.

● ● ●

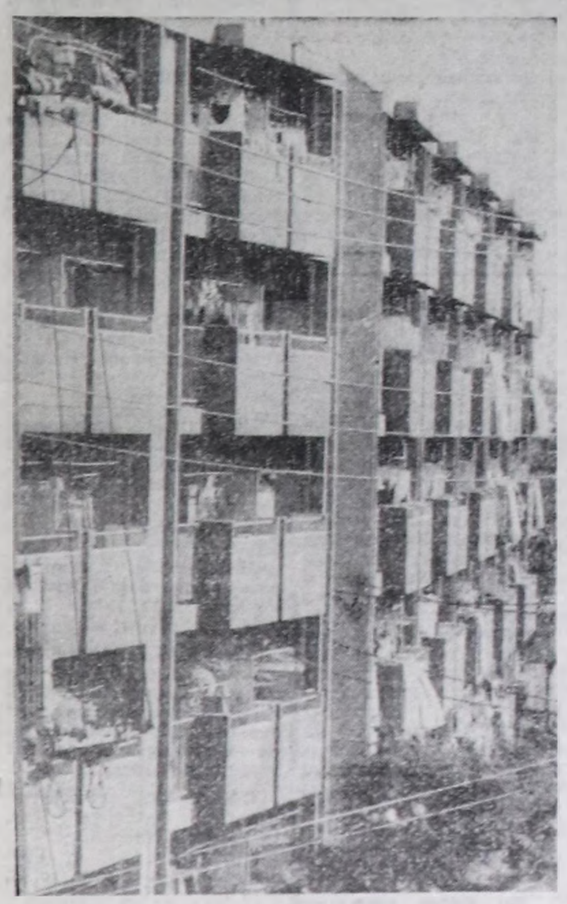

Япон парлалгага Сумимото компаниянның президентизиниң кадайын оорлапканының дугайында каш чыл бурунгаар парлаттынган үүүл хүн үнер чүк чуртунга кижи кайгаар хире эвес ындыг кылдыр билдинер. Ол оорлаашкынны кылган кижилер (барын үеелдиг болуктериниң бирээзиниң кежигүүнери) Сумимотонуң банкирлериниң Токиога чер өртээн улам өстүрери дээш кажарлаашкын белеткеп турарын билип каш ындыг хемчегни кылып чоруткан. Бөдүүн японнар чылдан чылче чер өртээниң өзүп орарынга, чээрби чүс чылдың эмиеттинмес аарыы — СПИД-ке дег, шак ынчаар чаңчыгып калган.

Ол ийи тема — чер өртээ биле СПИД дугайы — япон журналдарының база солуннарының арынарынга ховар көстүр. СПИД аарының кижи бодунга кандыг-бир аргабиле чыпшырбайн барып, ону уттуптуп болур болза, хоочу апарган ийиги аарыгдан — доктаамал өзүп турар чер өртээнден — күш-ажылчы Японнага кайнаар-даа чашты албас сеи. Бөдүүн япон кижи хенизг-даа болза, черлиг аная бажыңныг болур күзелиилен черле чарылбас. Ынчалдажок ону күүседирп чылдан чылче улам бергедеп бар чыдар.

Чүс муң японнарның черлиг болур дээр күзелиниң оруун чер өртээниң улам өзүп орары дуй турун алган болур. Эде тудуушкынның шапкын темпизи бүгү хоорэнны шыва алган. Оон-биле кады чер ээлери чер өртээн бар шаа-биле өстүрериин кызыдып турар. Чүте дээрге чер ээлериниге өөзунуң өртээ улуг болган түдүм экиле болгай. Чижээ, Токиода ийик улдуну хире чериниң өртээ 3 муң доллар чедип турар. 76,2 дөрбелчин метр шөлге ийи каът бажыңчыгаш тудуп алыр дээш япон ажылчын кижи 18 чыл иштинде шалыңын шыгжап кээр болза, ынчан оон күзели бүдүп болур.

ЧУРУКТА: коммунал бажыңда 51 дөрбелчин метр «тоолай клеткаларының» (японнарның азаары-биле) өртээ бир миллион йен акша чедип турар.

Камера — пресс — СЭТА-ның фотозу.

Фиттерден МЕДЭЭЛЕР

ГАВАНА. Кубаның Компартиязының IV съездиниң ажылын доскан, Ф. Кастро партия ТК-ның бирги секретарынга, оон думмазы Р. Кастро — ТК-ның ийиги секретарынга соңгуткан.

СОФИЯ. Болгарияның улусчу хуралынга болгаш чер-чериниң эрге-чагырга органнарынга соңгулдалар болган. Демократтыг күштериниң эвилелиниң кандидаттары тиилелгелиг болган. Ынчалдажок Болгарияның Социалистиг партиязының төлөөлекчилери олардан шоолуг дудак чок.

НЬЮ-ЙОРК. Кижи эргелериниң хандырар айтырыглар талазы-биле журналистериниң делегей «төгерик столу» Каттышкан Нациялар Организациязында ажылдап эгелээн. КНО-нуң тускай албан чергелериниң төлөөлекчилери ол шуулганга киржип турар.

ДАМАСК. Эрткен айда Иракның президентизи Саддам Хусейниниң амытыныче үш удаа халдаашкынларны чурттуң чепсектиг күштериниң офицерлери организастаан. Оларның орааңдажыышкыннары чедишкин чок болган. Ынчангаш ирак пайысылалдың аэропортунуң чанынга 80 офицерлерни боолап өлүрген.

СТАМБУЛ. Турциның халажылгада 74 харлыг генералы А. Эрсоозу билдинмес кижилер кудумчуга боолап каан. Өлүрүкчү ол үүлгединиң харыысалгазын кедергей чөөн үеелдиг «Дев-сол» деп организация бодунга хүлээп алганын чарлаан.

Телевидение

Понедельник

ОКТЯБРЬ 21

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

4.00 — 15.00 Профилактиктиг ажылдар. 15.00 «Ол ынчан болган». 15.20 «Үзүктерден дыңнаар». Уран-чечен телефильм. 1-ги серизязы. 16.30 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 17.30 «Он бир чыл болгаш бүгү амыдырал». 18.15 «Блокнот». 18.20 Мультфильм. 18.30 ТМА. 18.45 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 19.20 «Рынок. Шилип алыышкынның шагы». 19.50 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 1-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол доңчулалы. 22.10 Телешиниң баштайгы көргүзүү. 00.00 ТМА. 00.15 Автор телевидениези. 02.00 — 03.10 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». 1-ги фильм, 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

15.10 «Бичии станцияда кижи». Уран-чечен телефильм. 16.20 Чурукчулар дугайында рассказтар. 17.00 Даштыкы гастрольдар архивиндеи. 18.00 Мультфильм.

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.50 «Салгынчыгаш». Уругларга дамчыдылга. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Тараачыннар айтырыы. 21.05 Барымдаалыг фильмнер. 22.05 «Ажыы чок чүүл». 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.15 — 00.30 «Ажыы чок чүүл».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 «Дириг амытаннар аймаа». 19.00 Хүүда бодал. 19.10 Кыдыг-кыыгаар. 19.55 — 20.00 Реклама.

Вторник

ОКТЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм, 1-ги сериязы. 10.10 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.10 Цирк. 12.00 ТМА. 12.15 «Биржалардан медээлер». 12.30 «Чергелешкек чурттар». 13.15 — 13.45 Мультфильм.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 Телефильм. 15.45 «Үзүктерден дыңнаар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.50 «Чемпионнар-биле кады». 17.05 Уругларның музыка клуву. 17.50 Мультфильм. 18.10 «Биржалардан медээлер». 18.30 ТМА. 18.45 «Блокнот». 18.50 Сонуургактарга. 19.05 Ye-чадалар. 19.50 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». 1-ги фильм, 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Уран үүлдүн мастерлери. 23.00 Парламент дневниги. 23.15 Фестиваль. 00.00 ТМА. 00.15 Ном өргөөзү. 01.20 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 13-кү дамчыдылга. 01.40 Атлетизм. 02.25—03.35 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм, 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 8.35 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Мультфильм. 9.40 Концерт. 10.25 Орус культура дугайында беседалар. 6-ды дамчыдылга. 11.00 «Ажыы чок чүүл».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Хамааты негелде». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмиг гимнастика. 14.35 — 15.35 Телефильм.

• • •

17.15 «Аян-чорумчулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 «Айтырыглар болгаш харыылар». 18.45 «Тыва ТВ-ниң хогжумүүр чапсары». 19.15 «Эквивенер!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Даштыкы гастрольдар архивиндеи. 21.05 Коммерцианың тускай медээлери. 21.45 Барымдаалыг фильмнер. 22.35 «Алызындан алырга...» 23.05 Реклама. 23.10 Медээлер. 23.30—00.00 «Уяранчыг орус романс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 А. С. Пушкиниң шүүлүктерни ынмчап. 18.45 Компьютер-биле диалог. 19.15—20.00 Теледоңчулал.

Среда

ОКТЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм, 2-ги сериязы. 10.10 Уругларның музыка клуву. 10.55 Ном өргөөзү. 12.00 ТМА. 12.15 Концерт. 12.45 — 12.55 Мультфильм.

• • •

15.00 Телебарымдаалыг фильм. 15.20 «Дүшкен трест». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериялы. 16.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.30 «Планета». 18.15 «Блокнот». 18.20 «Биржа ужудукчузу». 18.30 ТМА. 18.45 КНО чаагай келир үе дээш. 19.25 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Мультфильмнер. 22.00 Спортчу программа. 00.00 ТМА. 00.15 Парламент дневниги. 00.30 Соната. 01.00—02.35 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Телефильм. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 Билдинмес Россия. 11.35 «Алызындан алырга...» 12.05 К-2 көргүзүп тур.

ТТ дамчыдылгалары

12.50 «Хамааты негелде». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.55 — 14.25 Фольклор фестивалы.

• • •

16.45 Барымдаалыг фильмнер.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Уран-чечен фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30. Россияның парламент медээзиниң. 20.45 Барымдаалыг фильмнер.

ТТ дамчыдылгалары

21.35 Мультфильм. 22.00 Фил Донахьюның программазы. 22.50 Реклама. 22.55 — 00.50 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.30 Менеджерлер школазы. 18.00 — 20.00 Патрисия Каас Москва.

Четверг

ОКТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шивээзиниң хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 10.40 Мультфильмнер. 11.10 Футбол. 13.05 — 13.20 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Тиилекчилер». 16.20 «Дүшкен трест». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Ажык чугаа». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.20 Футбол. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 «Артем». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 23.50 ТМА. 00.05 Музыканың мелир үеин. 00.35 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 14-кү дамчыдылга. 00.55—01.45 И. Гайдан.

ИЛИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Мультфильм. 10.00 Наум Коржавин. 11.00 «Козьма Минин. Салым-хууга соолгу сос». 11.30 Программага епископ Подольский Виктор болгаш өскелер-даа киржир. 12.00 Барымдаалыг фильм (Фюлляндия). 12.30 Билдинмес Россия.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ынакшылдың сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Телефильм. 14.35 Фильм-концерт. 15.10—15.40 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 17.45 Орус чугаа. 18.15 Харылзаа — уттуидурган шагдагы чүүл...» 15.05 Тынын ап. камгала. 16.00 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 17.35 Арыг хөлде бажын. 18.40 «Республика» көргүзүп тур. 19.15 В. Познериң болгаш Ф. Донахьюның программазы. 20.05 Медээлер. 20.25 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.40 ССРЭ-ниң парлалгазының дугайында дамчыдылга. 21.15 Футбол. 21.40 Россиэкспорт. 22.40 Реклама. 22.45 Музыкалыг программа. 23.15 Медээлер. 23.35—01.00 «Эротиссимо». Уран-чечен фильм.

Пятница

ОКТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Инновация». 9.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.00 Мультфильм. 11.10 «Артем». Телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. Чапсарда (12.00 — 13.05) — ТМА.

• • •

15.00 «Аңдыызында бистиг-биле кады силер». 16.15 «Дүшкен трест». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.25 «Биржалардан медээлер». 17.55 «Блокнот». 18.00 «Партнер». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол доңчулалы. 22.10 Парламент дневниги. 22.25 «ВиД». 01.40 ТМА. 01.55 «Поэзия». С. Есениниге турааскаадыр. 02.55—04.20 Карл Мойк силерни чалап тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 М. Пейко. 8.35 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.05 Англи дыл (АКШ). 9.35 Мультфильм. 10.00 Авторлар программалары. 11.00 «Ажыы чок чүүл».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ынакшылдың сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.10 Трио ойнаар. 14.30—15.35 Тоолдар.

• • •

17.00 «Угаан талазы-биле салгал дамчыыр чорукту башкарар». 17.30 «Адам Смиттиң акша-хөреңгизи». 18.05 «Делегатскаяда музей». 18.45 Бүдүрүлгечи чорук болгаш чаңчылдар.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.10 Медээлер. 19.20 «Тыва ТВ чалап тур». Якутияга болган рок фестивальдан дамчыдылга. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 Медээлер. 20.35 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.50 Реклама. 20.55 «Вестник». 21.30 Барымдаалыг фильмнер. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советиниң сессиязында. 22.50 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 23.50 Хөглүг программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

12.00 Россияның парламент медээзиниң. 19.15 — 20.15 Балет белеткели.

Суббота

ОКТЯБРЬ 26

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Ритмиг гимнастика. 7.05 Мультфильм. 7.30 «Найырал концерти». 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Кадыкшыл». 9.15 «Дириг амытаннар аймаа». 10.00 «Бурда модеи» көргүзүп тур...». 10.30 Хөглүг программа. 11.00 Сонуургактарга. 11.15 «Ыры дугайында сактыышкын». 11.50 Экология доңчулалы. 12.05 Мультфильм. 12.10 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 13.15 «Бодунга бодун дузала». 14.00 Үстүкү класстыларга дамчыдылга. 15.00 Экология агентилели. 16.00 Тоолдар болгаш ужуралдар. 17.30 «Москва хоорай кайгамчык». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 1-ги фильм. 18.15 Эстрада концерти. 18.35 Баскетбол. 19.35 Мультфильм. 20.00 Музыка болгаш мода. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 Парламент дневниги. 23.25 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүну. 00.05 Шоу Барри Алибасова. 01.20 — 03.30 «Булак». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.55 Фестиваль. 10.35 Иркутскиде өг-буле төөгүзү. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Барымдаалыг фильмнер. 14.00 «Коңга азар суургазы». 14.20 «Экизи-биле

Воскресенье

ОКТЯБРЬ 27

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тиражы. 9.05 Бистиң садывыс. 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ада-чуртка бараан болуушкун». 11.05 «Эртенги сыллыс». 12.05 «Аяс-чорукчулар клуву». 13.05 «Кадеден дамчыдылга». 14.05 Мультфильм. 14.10 Аныяк күүседикчилер. 14.45 ТМА. 15.00 «Чаа салгал шилип ап тур». 16.15 Делегей панорамазы. 17.00 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 17.50 Тускай үндүрүлге. 19.55 «Кандидат». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Барымдаалыг фильм. 22.00 Футбол. 23.50 «Спортчу телекежээ». 00.50 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 2-ги хүну. 01.25 «Бичии тиилер». 02.00—02.30 «Оларның кудазы болган».

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядкаже, чыскаалыңнар! 8.20 Поэзия минуталары. 8.25 Мультфильм. 9.20 «Бөгүн боданып көрээлиер». 9.50 Барымдаалыг фильм. 10.30 Джентльмен-шоу. 3-кү үндүрүлге. 11.00 Барымдаалыг фильм. 12.30 Чергелешкек үүлдер. 13.00 Мультфильм. 13.15 «Фольклор хевирлери. Билдинмес культуралар». 2-ги дамчыдылга. 14.00 Ыдыктыг болгаш монге. 14.20 «Ном делгиири». 14.35 Россияның барымдаалыг экраны. 15.35 «Кызыл кудалар». Уран-чечен фильм (Франция). 17.10 «Республика» көргүзүп тур. 18.10 Ужуражылышкын. 19.00 Россияның парламент медээзиниң. 19.10 Россия энциклопедиязы. 3-кү дамчыдылга. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Баскетбол талазы-биле ССРЭ чемпионады. 21.15 Барымдаалыг фильм. 21.45 Виндсерфинг талазы-биле ССРЭ чемпионады. 22.00 К-2 көргүзүп тур. 22.45 Реклама. 22.50 Медээлер. 23.10 — 00.45 Жаңы төөгүлүг талазы-биле дамчыдылга. Л. Филатов.

Лириктиг одуруглар

ХОРЖОК БОЛЗА ШЫНЫН СӨГЛЕ

Хилин кара бажым дүгү югеревип
Кижи орту ажа дүшкен эр-ле-дир мен.
Сени топтап көөрүмге хып дээн чалыы
Сеткил чүрээм оттура бээр төл-ле-лир сен.
Бирде, шынап, шала сестип, назы дещеп,
Билбээчеңнеп чаның орта орарымга,
Частың чечээн сагланнадыр суйбаан хат дег,
Чассыг, эргим уян чаның чештине бээр.
Далашпаалы, кижи хөөнү бөгүн аяс,
Даарта бүргег, мунгак, хөглүг —кандыг-даа боор.
Берге өйде күжүр сарыым кадыр-бергги
Мээн-биле ажып эртип шыдаар сен бе?
Хоржок болза, шынын сөглеп, хоюг чымчак
Холун эккел, сөөлгү вальс самын сүнаал.
Уян чүрээм ханызынга сени утпайн,
Узун оруум улап, сактып чораай-ла мен.

Болат МААДЫ.

ЧҮРЭЭМ ЭЭЛЭЭН

Чалыы чараш, четчи берген чоруур шаанда,
Чаптап көөрүм аян-шинчиң, кара чажын,
Эриннериң аян киирген хүлүмзүргүн,
Ээрем дег карактарың магадаар мен.
Чыткан хой-даа шимчеш кылбас бүдүжүнүү
Чылдар өттүр кады чурттааш, эскерген мен.
Бөгүнгү бо чурталгамны каастап чоруур,
Бөдүүн ишчи чолдуг ава, эргимим сен.
Дыңнап ханнас каткы-хөглүг, ховар көстүр,
Тыва черим булуңунда кыстар-ла хой.
Сеткилиниң арыг-байлаан бараалгадып,
Чечек сунуп, чаның чаанап келгилей бээр.
Онза чараш хамык кыстар аразындан
Орнаттынмас шимчедикчи чүрээм болгаш,
Ынакшылың, назынымны бергеи болгаш,
Ынай чүрээм халывында чоруур-дур сен.

Мадон МОНГУШ.

АҢЧЫЛАР УЖУРААЛДАРЫ

— Бир катап Чинге-Даага аннап чорааш, саарында сарыг дүктүг мажаалай көргеш, кортканымдан белиннепкен мен. Ол база алгырыпкан. Кыпсынчыг чүве боор, кулак үүк. Оон соонда ол кончуг амытанны бир малчын аал чоогунга көрдүм. Оттан чораан өшкүлериниң ийи хирезин колдуктап алгаш, оожуму кончуг кылаштап чоруй барган. Малчыннарның боозу чок, чүгле алгыржырында ой болган.

Оон бир эртен малчын өшкүлерин даг бажынче үндүрүпкеш, соондан дураннап олурарга, анайлары ийи бичин адыг оолдары биле ойнаан турган. Оларнын-биле кады үзер хуна база турган. Хуна бир адыг оглун үзүптерге-ле, кудургайны куду чүглүп баткаш, катап үнгеп үнүп келдир. Ийи дугаарын үзүптерге-ле база чүглүп-ла бадар. Адыг оолдарының нези база олардан ырак эвес черде оолдарын кадарын олурар. Чогум улуг адыг өшкүлерге дегбес болган. Ол аразында саарында сарыг дүктүг адыг кылаштап келирге, оолдарлыг адыг кодан өшкүже чоокшулаттае болган. Кыс чүве черде чымчак-сеткилдиг деп чүве ол-дур ийин.

• • •

Бир катап аннап чорааш эллептиг чүвеге таварышкан мен. Өөрүм мени сегит бажынга олуртып каан. Ийи шак ажыр олургаш, шылай бергеш, турун чоруткаш, өөрүмнүн соондан базыпкан мен. Дөң өрү үнүп олурумда, соомдан «Хөө» деп үн үнген. Мен хая көрүнгеш, база «Хөө» дидим. Өөрүм мени баштактанып турары ол-дур дээш, «хөө» дээним ол. Оон соонда база катап «Хөө» дээрге, ам-на хайыракан деп билип кааш, бажым куйгазы адыш дээн. Ол-ла хевээр хая көрүнүп каан чорааш, дедир сегиндиге келириге, өөрүм мени чип каг часкан. Хой элик эрттирипкен болган мен.

• • •

Бир катап аңчы бодунуң тавы-биле оожум кылаштап чорааш, чыткан чудукка олурун алгаш, таакпылап алыр дээш даизазын уштуп чыдар аразында карааның ужунда бир чүве караш дээн. Кончуг дүрген тура халааш, көре бээрге, ийи бичин адыг оолдары ойнап, ыймактышкан турган. Оларны диригге тудуп алыр дээш чоокшулап чеде бээрге, чудук артындан кыс адыг ийи будунуң кырынга турун келген. Адыг солагай холу-биле чандыр часкааш, катап турун олурда боолап дүжүрген. Чазып алган. Аңчы биле адыгның аразы беш хире метр. Адыг дөрт катап турун келгеш, дөрт катап чандыр часкаан. Аңчы эн сөөлгү огу-биле тас колдукче киир салыпкаш, амы-тынныг арткан.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.

ХОВАР ТАВАРЫЛГА

ЧЕЧЕК ШУПТУ ДӨМЕЙ ЭВЕС...

Бо ырының одуругларында шын-на сөглээн. Делегейде үнүп турар үнүштерниң чечектери янзы-бүрү өнерлиг, кижи магадап ханмас чараш болгулаар. Ындыг болганы-биле оларны тарып, өстүрериниге кончуг ынак бис.

Ынчан Элика мырынай чаш, чүгле үш харлыг турган. Ол дээрге 1974 чыл түсе. Угбазы аная белек кылдыр эргек бажы хире хемчээлдиг кактус деп үнүш белекке бергеш, ону эки ажаап, өстүрерин күзээн. Чылдар билдиртпейн эртипле турган, кажан кактус чечектелирил, кандыг өөнүг чечек үнүп келирил деп Элика манавышаан, тениг борбак ногаан үнүжүн ажаап, хайгаарап турган.

Он бир чыл эткенде, 1985 чылдың июль айда кактус бир дугаар чечектелген: оон ак-кызылдыр өөнүг кончуг чараш чечек үнүп келген. Ол болуушкунга ээзи амырап, аш-өөрүнге, төрелдериниге дыннадып турган. Оон бээр алды чыл эткенде, бо чылын ол кактус ийи дугаар чечектелген. Ам хары угда дөрт чечек үнүп келген. Ол дээрге ховар таварылга болур. Ол чараш чечектерин оон ээзи Эликабиле кады «Шынның» фотокорреспондентизи Ондар ХОХЕМЧИК чурукка тырттырып алган.

Кактустуң ээзи чечээ дег өзүп улгаткан, ортумак школаны доосхаш, Ленинградтың (эмгы С.-Петербургтуң) бир дээди өөредилге черниң ийги курузунда өөренип турар.

Моолдуң сураглыг чогаалчыларының бирээзи — проза, шүлүк, шин бижикир чогаалчы, очулдурукчу Бохийн Бааст 1921 чылда МАР-ның Баян-Өлгий аймакка малчын аратты өг-бүлезинде төрүттүнген.

Оон чогаалга хой чылдарда үре-түүнелдиг ажылын чазак үнелээш, орденнер болгаш медальдар биле шаннаан.

Моолдуң сураглыг чогаалчызының «Ажык чугаа» деп чечен чугаазын Григорий Санчаанның очулдурганы-биле номчукчуларга таныштырар-дыр бис.

АЖЫК ЧУГАА

● ЧЕЧЕНЧИДИП БИЖЭЭН ●

Бо чорук хөй чылдар мурнунда болган түве. Аргар аннаар бригада. Дүне орайтай берген. Күстүк сөөлгү айы адакталып, кыштың башкы айы ылап үнген үе. Улуг Гобинин ак-көк дагларының бажындан белинге чедир башкы хар агартыр бысканнап чаалкан. Дүне соок. Хар дүшкен соонда, соору чөп. Кожаланчыпкан, баштары арай-ла дегжи бербээн, улут эзир күүлүг чалгыннарын хергеш, ужун турда, чалгыныңың үштары дээптер чазып турар бедик сүүр хаяларлыг кашпал. Ол шораннарлыг кашпалдың адаа чарыы түүктүг чеди тева чергелештир эрте бээр хире делгем чер. Хову черге чаъстыг чайын бо кашпалды куду чаъс суу чара шаап бадар турган. Ам ындыг үер бадары ховартаан. Үүрмек даштыг сайыр олап оадып турган үерниң херечи изи бооп артып калганы илдеп.

Суму-колхозтан, аймактан, хоорайдан келир аңчыларның машинаазы шак бо кашпал көк сайыны кырлап өскеп келир. Өске орук чок. Чүрттүң чону бо шораннарны Чуима-Халыыр деп алдаржыткан.

Аңчы бригаданың кижилери бо-ла көк сайырның бажындан бээр дураннап олура хүнзээрлер. Хүн ашкан. Имир дужүп карангылаан. Сылдыстар ындамында чиведейнчип турзатурза, көвүдей бээр. Көк сайырлыг кашпал карангыже шымны бээр.

— Тева оожум чоруур-ла болгай, чедер дээн черинге ыяап-ла чеде бээр. Дарганың кээр хөлү эрткен хевирлиг болу берди. Ам дыштанып көрээлиниер — деп, сумуда нам үүрүнүң дарганы Даш чугаалаарга, доонуп-дожап, үйгу-дыжын бодап чораан кижи бүрүзү чыдар чыдынын белеткеп, херлип-көстүп, катты-хөглүг турганнар.

— Бис-даа канчаар. Орансавалыг, шуглак-дөжектиг, чем-хүнезиниг улус. Харын аргарларны ыңай-бээр таратпас, оларны турумчудар деп чоруткан кижилер бергедеп тур боорлар— деп, бир кижи чугааны эгелээн.

Бо сөстер Даш дарганың кулаан ынча дыка уюкталдырбаан.

— Дарга көдээ черге хонуп өөренген кижи. Чер чуртту, орукту бистен артык билир. Дүне орай дивейн чедип кээри чадавас. Серемчилелдиг турар силер — деп, ол чугаалаарга, улус ыяап-ла харылаар дээн түве дег, «ийе, ийе, ынчаар-ла боор»— дишкеннер. Шагда-ла улаарап, удуй берген чыткан кижилер безин «ийе, ийе» дижип чытканнар.

Улан-Баатордан келир ужурлуг улуг дарга бо дүне келбес боор деп, Даш бүзүрээн хевирлиг. Тиккен өгже киргеш, орунуң шыныының кырынга чыдыпкан. Даш дээрге бедиксимээр сынныг болгаш калбак арыныг болза-даа, оон карактары сыгырарып көстүр турган. Карактарының каружунуң чымчаан бодаарга, чацы аажок эолдек чаагай боор деп сагындырар.

Бригаданың аңчылары үйгузунга алзып, кидин-түлүк удуп чыдырда, улут дарганың хөлгеленгени ийи чоок машина келгеш, чергелештир турупкан. Майгындан болгаш өгдеп кым-даа оларны уткуваан. «Мында черле кижи амытан бар хире эвестир. Манап чадааш чоруй барганы ол бе? Баар дээн хүнүвүстү Даш-биле ыяк дугурушкан-на болгай. Бис» —деп, улуг дарга иштинде боданган.

— Бөгүн ыяап-ла он бирниң хүнү ыйнаан але?—деп, машина иштиге олурган улусче көрүнмейн-даа ол айтырган.

— Ийе, ийе!— дишкеннер.

Дарга фонарь тудуп алгаш, огже киргеш, удуп чыткан Даш дарганың улут думчуун шымчыптарга, ол меңнээн олчаан ооп холун орта дыңзыдыр каккан. Оттуп келген. Фонарь чырыындан чалданган караан хөлегелей көргеш, ам-на дарга чедип келген-дир деп билген.

— Аргарлар чүргү чүгээр ыйнаан. Аргар-кошкар деп чүвеп калдар, ала, думчуу ак, кыр, ай-ой... дээш хой янзы түзүнүт болур дижир болгай. Катап биске... дээш, дарга кезек мыттавайн барган.— Делегей делгелгезиниге көргүзер кежин хептеп турган кылган улуг аргар бисте бар. Ам ийи хар чедип, кошкарланып чоруур шүдүкеден эгелээш, үш-дөрт харлыг аныяк аргарларның хептеп каан дүрзүлери херек. Аргарлар бөлүглежип чыглы берген үеде, мону түвек чокка «тудуп ап» болур-ла ыйнаан.

— Даарта дыка-ла чай чок хүн болур хире. Бирийи чамдык айтыырлары-быста бөгүн чугаалажып, шиитпирлеп алгы дег-дир. Ынчаарга,—Даш, турун, повар херээженге, — сеп бо дерде орунга удуур сен — дээш, Даш биле келзээн үнүп чорупкан.

Дарга биле Даш ийи ыржым дүнүүн арыг агаарын тынып, машина чанынга көзек тургаш, оон иштинче хирип олурып алганнар.

Дарга машинаның чырыткызын кыпсып, сигналын базыптарга, дузалакчызы майгындан үне халып келген.

— Сен... бис ийиге...— дээш, Дашче хүлүмзүрүпкеш—Бодун-на бир чүведен таарыштырып көр.— дээрге, дузалакчызы ыңай болган соонда, удавайн-даа үжүк-бижии көнгүс билдинмес, чурук кааскалгазы дээрге кайган ханмас бир шиг арага, ийи дашка тудуп алган келген.

— Базырыттар хире чүведен... Өтге киргеш, ында ужаның эттиг черин диле кескеш, бичии помидор, огурецтен эккел.

Дузалакчы бүгү чүвени белеткээш, арагалыг шилдиг аксын ажыдып бергеш, чорупкан.

Дарга дурт-сын талазы-биле Даштан улуг кижи чүве. Мындыг улут кижилерде ийи онзагай чүве бар деп, улус чугаалажыр боор чүве. Бирээде, мага-боду улуг кижини эрге-дужаал улам улгаттыр көдүрер, кижиниң сагыш-сеткилинге улам улгаттыр коргүзер. Ийиде, мага-боду бичии-даа болза, улуг дарга кижини оон сүлде-чөлегиижи улгаттырыптар дижир. Мен мында биргизинге даянып тур мен. Дарга кылын эттикир, шокар арыныг кижи чүве. Ол шокар дээрге, ийи сутнуп кадыргызы дег чайнаан-чаагай амытан-на-дыр. Чогумна караам өөрүп, сеткилим оожургап...

— Назылай берген, намтөреге бо үеде улуг алоан хаап чоруур эр кижиге.... Ындыг ыйнаан, але.

Бохийн БААСТ.

(Уланчылыг).

ДЕТКИМЧЕ

(ШООДУГ)

Шагар-оолга Уян-оол кылаштап келгеш, сагып-сеткилин ажыткан:

— Ам мырынай куда-хуваа-даа апардывыс, Шагар, багай мени бодап, деткивес болзуда болур бе?.. Профэвилелдиг бажында оза саадаштың, эрге-дужаалың четчир — дээш, сыгдыгыр карактары-биле эжикче тоомча чок көрген.

—Албан ажылынга куда-хуваа киирштире бээривиске болур бе? Брежнев, Кунаев сугларның үеэи эвес, күжүрүм — дээш, Шагар-оол чаа галстугун хере тыткылааш, аянчыды чедүрүп каан.

— Харын, баштыпчылар безин деткижип чораан ышкажыл?

— Уваа. Бо организацияда кады кырып кел чыдарывыс бо ышкажыл, сээн мындыг политбилиш кызыызын канчап эскербейн чорааным ол — дээш. Шагар-оол карманындан думчук аржыылы уштуп эккелген.

— Мээн дилээм хензит чүве-дир ийин. Бо чылын мени билиг бедидер кайы-бир черже өөредип чоруткан болзуларза. Өске эш-өөр ийи, үш катап-даа өөрендилер — дээш. Уян-оол үнер дей берген.

— Ол чугула айтырыт-дыр. Ам чаа-ла политбилиг дугайында эскерилгем шын болганы бадытканды. Бо айтырыгны чугаалажып көөр бис — дээш, Шагар-оол эрги доктаалдар папказын сегирип алган.

Оон бээр үр болбаанда профэвилел хуралы чарлаттынган.

— Хуралга келээ чогуур кижилернин кол нургулаары чыглып келгенин барымдаалааш, бистиң коллективте профэвилел комитединиң эолчег чок хуралын ажыдар-дыр. Аная чугаалажырывыс айтырыг: Уян-оол Монгуштуң аас-биле киирген дилег билдириишкинин сайгарып көөрү. Кежигүн бүрүзү идепкейлиг киржир боор деп баш удур силерге бүзүреп тур мен, эштер. Дилегниң кол утказы мындыг: — Чамдык кижилер билиивис бедиривис ол дишкеш, чылдың чыгыы бир улут хоорайларга барып немелде билигни чедип ап турар. А коллективте Уян-оол ышкаш кижилерниң политбилин чавызап турар. Ынчангаш аргалыг болза, эш Уян-оолду билиг бедидер черже дарый өөредип чоруткаш чугула бооп турар-дыр — дээш, Шагар-оол думчуунуң кырында бизиргей держигештерни думчук аржыылы-биле камнып чоткан.

Бир-ле дугаарында ол организацияда бухгалтер Танажык санал бээри-биле турып келгеш, профэвилел комитединиң хуралында эвес, а кандыг-бир отчёт-соцгулдалыг конференцияда киришкен кижи ышкаш чугаазын эгелээн: «Эштер! Уян-оолдуң дилээ чептир. Мен деткип тур мен. Ынчалза-даа бүдүүлгениң мындыг мурнакчызын удаадараа шаннал-мактаалга киирзе чугула. Эрткен байырлада Уян-оолдуң көргүзүү оскелерден бедик турда, эш Шагар-оол «бодувус киживис, ажырбас» —дээш, ону акша шаннаага киирбейн барды. Ол сут болза кижиниң күжүн чедир үнелевейн турарының херечизи-дир. Бодум хуумда саналым болза, эрткен байырлалда шаннадыр турган Уян-оолду катап шаннаар кылдыр бо хуралга доктаадыр-дыр».

Хуралга тургустунган айтырыг оске бир санал-биле чижип эгелээш, тончу чок апаар хире боорга, Шагар-оол тура халып келгеш, аяр чугаалаан:

— Маңаа сүмележип алзывысса дишкен айтырыг болза, түр үеде билиг-мергежилин бедидип алырыбиле эш Уян-оолду өөредип чорудары чүве. Эш-өөрге билдинген боор. Хүндүлүг бухгалтеривис Танажыктың биче, удуртукчуларже утландырган шүгүмчүлели шын-дыр. Дарый эдер ужурлуг бис. Аазап тур мен. Ажык-чарлыг үе-дир, кижи бүрүзү ажылынче шүгүмчүлекчи ёзуби-ле көөр ужурлуг бис — дээш, Шагар-оол «бодумнуң бажымда тевени көрбейн, эжимниң бажында тевенени көрүп каан-дыр мен» дээнзиг, чушкуузун дырбап каан.

Хурал соонда Шагар-оолга Уян-оол ужуражы бергеш, хөөрээн:

— Деткимчен дээш өөрүп четтирдим, эш.

— Чүү, кандыг деткимче? — деп, Шагар-оол аймай хона берген.

— 25 рубль-биле сени шаннаар болган-дыр дижип, өөрүм оолдар дамчыттылар ийин.

Монгуш ДОРЖУ.

СОНУУРГАКТАРГА

ЙОГТАР ДУГАЙЫНДА

Рамдажи Джирнари деп йог кижи-биле эдептиг шенелде дугайында Англияның «Ланцет» журналы бижээн. Хой санныг кижилер хереч болуп көрүп турда, будун чартык метр улуг онгарже ол кире берген. Онгарның адаанда шалазы болгаш ханалары чидиг кадагларлыг болган. Демги йог ынаар кире берген сөөлүнде, онгарның кырын бетон-биле дуглап каапкан. 56 шак эткен сөөлүнде онгарның кырын үттээш, ынаар 5000 литр сугну кудупкан. Оон сөөлүнде 6 шак эткенде Рамдажини онгардан уштуп эккелген. Ол дириг, ыңаалзажок үүнүп, доңган болган. Элээн каш шак эткенде күжүр Рамдажи шуут аная апарган. «Отка өрттенмес, сугга өтпес» кижилерни йогтар дээр.

КЕНТАВРНЫҢ ДҮГҮ БОЛЗА...

Кентавр — грек сөс, мага бодунук чамдыызы кижи, өскези — аът болуп бодараан дириг амытан бар деп грек улустуң тоолу бар. Кентаврның дүгүн, ары чигирин холаан эмни ишкен кижи белен кырывас деп чугаа сөөлгү үеде амгы Грекияның элээн каш ортулуктарында, чижээ, Крит ортулукта нептерей берген. Ары чигирин, ристи чыып алган хой кижилер кентавр бар дээрзинге бүзүреп, аныяк хевээр чурттаарын азы аныяксырын күзеп турар. Шынап-ла, харын, кентаврның хылы болгаш дугу болза...

16.500 КИЛОВАТТ КҮЧҮЛҮГ

Израильдиң девискээри Негевтиң элезининг ээн черинге АКШ-тың эн-не улуг болгаш 16.500 киловатт күчүлүг чаа радиостанциязын тудар тылевилелди чогаатканы. Ол станция Совет Эвилелинин Ортаа Азия республикаларынче, ниитизи-биле ССРЭ-ниң делгем девискээринче дамчыдылгаларны кылыр. Специалистернин болгаш эксперттернин санап турарын бүзүгаар алырга, күчүлүг ол радиостанция делгем девискээрге электромагниттиг шелду, куржагларны тургузупшаан, куштарны ужарынга моондактап, харын оларны кырып болур. Чылыг орааның куштары чайгы үеде соок чурттарга келгеш, күзүн изиг чурттарже ужуп чоруй баар. Олар Рифт шыңаазынга кезек да дыштанып алыр болгай.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 19

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Кижилер менээ ырны шаннаан», 7.00 Мультфильмнер. 7.30 Концерт. 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 Оркестр ойнаар. 9.10 «Делегей улустарының чогаадыкчагазы». 9.40 «Билдингир-даа бол, билдинмес». 10.25 Хөглүг программа. 10.55 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 11.05 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 12.00 Экология доп-чулалы. 12.15 «Музыка киоскузу». 12.45 «Ядыылар-биле». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 15.00 ТМА. 15.15 «Марафон-15». 16.15 Концерт. 16.30 Барымдаалыг фильм. 17.05 Шүлүкчү В. Соколов. 17.40 «Чер — бистиң ниити өргөөвис». 17.45 «Алло, силерни дыңнап тур мен». 18.00 «Москва Кремли». 6-гы фильм. 18.30 «Улуг Гилельс». Төрүттүнген хүнүнден бээр 75 чылынга. 19.25 «Майя ары». Хой сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 16-гы серилязы. 19.50 «Мудромер». Уран-чечен телефильм. 1-ги серилязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Мудромер». 2-ги серилязы. 22.45 «Аас-кежиктиг таварылга». 23.45 А. Малининиң балы. 01.30 Мультфильмнер. 02.00 — 03.20 Ачы-дуза көргүзер программа.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.35 «Фольклор хевирлери». Билдинмес культуралар. 9.20 Видеофильм. 10.15 «Ревю-Кавказ». 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Камера эрткен үени шинчилеп тур. 14.40 Программага епископ Подольский Виктор болгаш өскелер-даа киржир. 15.10 Арыг хөлчүкте бажын. 16.45 Хоозун күзел. 17.15 Хөглүг программа. 18.00 Футбол. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуңар, чаштар!». 20.35 Политкилдис. 21.20 «А» программа. 23.00 Медээлер. 23.20 Ф. Донахьюнуң программазы. 00.10 — 01.15 Баскетбол.

КИНО

ОКТЯБРЬ 19-ТА

«НАЙЫРАЛ»: Молодые годы королевы» (Франция) 9.30, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50.

«ПИОНЕР»: «Воля Вселенной» 9.00, 12.10, «Тайна старого чердака» 10.30, 13.40, «Дураки умирают по пятницам» (ССРЭ — Болгария) 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «... по прозвищу «Зверь» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Зита и Гита» (2 сериялыг) 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 20-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Молодые годы королевы» 9.20, 11.50, 14.10, 16.30, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Воля Вселенной» 9.00, 12.10, «Тайна старого чердака» 10.30, 13.40, «Дураки умирают по пятницам». (ССРЭ — Болгария) 15.20, 17.20, 19.20 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Мультпрограмма «Коллаж» 11.40, «... по прозвищу «Зверь» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «Кинолчыгы-ды» 9.30, «Зита и Гита» (2 сериялыг) 10.30, 13.00, 15.40, 18.20 шактарда.

ОКТЯБРЬ 21-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Украинская невдетта (к/с Довженко) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Киночыгы-ды» 9.00, 12.10, «Пугало из чердачного окна» 10.30, 13.30, «Дураки умирают по пятницам» 17.30, «Молодые годы королевы» (Франция) 15.10, 19.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Разделенный мир» (Англия) 14.00, 16.20, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «... по прозвищу «Зверь» 14.40, 16.40, 18.40 (узаткан) шактарда.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефонвары: ● оралакчылары 3-33-91; ● редактор 3-43.34; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3-34.92; ● оралакчылары 3-45.93; КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17; ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17, 3-34-98; 3-41-23; ● экономика килдистери: үлет-пүр 3-34-49, 3-36-74; кедээ ажыл-агый 3-41.16; ● социал айтырыглар 3-34-57; ● улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; ● медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; чагаа 3-39-03; очулга 3-34.39; 3-34-93; ● корректорлар 3-34.19; ● үндүрүкчүлер 2-27-41; ● солун келбейн барганда 2-32-75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Пом үндүрер чер. полиграфия болгаш пом садыгының херектериниң талазы-биле күрүпе комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.

Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27097 экз.

Чагыг № 975.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

1925 чылда уновезилеттинген

ШЫН

№ 177 (14677) 1991 чылдың октябрь 22, вторник ● Садар өртээ 20 көп.

БИСТИҢ РЕСПУБЛИКАВЫСТА

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

1991 чылдың тос айларында керээлиг ажылдаан турар кол-кол тудуг организацияларының чер-чер Советтеринің аайы-биле социал-культура амыдырал объектилерин болгаш чурттаар оран-сава тудар планының күүселдезинин, чылыг күжүбиле ажылдаар электри станцияларының база республиканың үлетпүр бүдүрүлелериниң чамдык котельнаяларының кышка белеткелиниң 1991—1995 чылдарда Туран хоорайга хоорай ажыл-агыйын хөгжүдер, чурттаар оран-сава болгаш социал-культура амыдыралдың объектилерин тудар талазы-биле хемчегер дугайында айтырыгларны Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралынга дүүн чугаалажып көрген. Өске-да чугула айтырыгларны аңаа база чугаалажып көрген болгаш доктаал хүлээп алган.

• • •

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң хуралы база болган, 1991 чылдың тос айларында Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң база рынок харылзаалаларынче шилчилелиг үе-чаада экономиканы чогумчалыг болдурар хемчегер дугайында, бо чылдың өткен тос айларында республика бюджединиң күүселдезиниң болгаш 1991 чылдың IV-кү кварталында Тыва Республиканың бюджединиң дугайында аңаа чугаалажып көрген.

— Бо хураганнарны семиртип, кыштан хүр ажыраын хүлээнип алган улус-ла болгай бис — деп. Маадыр-ие хойларны кажаадан үндүрер дээш бар чорааш, чазык-чаагай чугаалай-дыр.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

КӨВЕЙ МАЛЫН ЭРГИЙ КӨРҮП...

Эрзин районда «Нарын» совхозтуң хоочун малчыны, Маадыр-ие Норлама Маровна Сегбе күзээнде хойларының кажаазының чанында тур. Эртенги хүн хереллериче ол уткуштур көредир. Кажаада хамык малды одарже үндүрер дээш келгени ол. Кара баштыг ак-ак хойлар ону манаан дег, харап алган турлар.

Малчын аалдың улуг эзэн база хоочун малчын Сергей Натсыкович Мижит одардан аъттарын ай деп алган чоруп олур. Ажыл-агый болгаш кыштаглаашкынга хамаарыштыр чугаа болду.

Олар Нарының делгемнеринге чайлаш, ам Тестиң кыдыында күзээнде келгенин билип аддывыс. Хойжуларның кыштаанда чаа чурттарга бажының, чунар-бажыны бо чайын кылып берген. Чыл санында чедишкиннерлиг болуп келген хоочуннарга ынчаар дузалаарын совхозтуң баштаар чери баш бурунгаар планнаан турган.

Кыштаанда база бүгү чүве белен дээрзин дыңнаттылар. Малга бөөр сиген-даа бар. Бөлген өдекти оваалап каан. Олар бо чылын база хураганнар кадарарын хүлээнип алганнар.

САДИКЧЕ—ЭРТЕНГИНИҢ 5 ШАКТА

Октябрь 21-22-ден эгелээш, Кызыл хоорайның бичии уруглар садиктери уругларны эртенгиниң 6 шакта хүлээп турар апарган. Хоорайның школаларынга кичээлдер октябрь 21-де эртенгиниң 7 шакта эгелээш. Ол чүл?

Бичии уругларның садиктерже чоруксааны, оолдар, уругларның билиглерже сүүлдүлүү кончуг апарганы ол бе? Чок. Уругларның бир шагы биле Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыжыының онгу сессиязының Тываның девискээринге доктаатқан шагы дүүшпес боорга, ындыг шиитпирни школаларда болгаш садиктерде хүлээп алган. Чүгле чаңгыс бо чүүл Тываның улус депутаттарының хүлээп ап турар шиитпирлериниң чамдыызы чоннук эрте-ажыңга таарышпайн турар деп чүвени база катап бадыткап турар-дыр. Эң-не бөдүүн айтырыгларны бистиң депутаттарывыс чогумчалыы-биле шиитпирлеп шыдавайн баргылаарының бир чижээ бо-дур.

Школаларның болгаш садиктериниң ажылдаар шагын бир шак-биле дүүштүр турган-ы эпчок байдалга таварыштырган. Чижээлээрге, Кызыл хоорайның автобустары доктаатты-ган шак өзүгаар кудумчуларже үнмүшаан. Хоорай автобустарының маршруттарже үнериниң үезин бир шак оурунгаарладыр дугайында шиитпирни пассажирлер АТБ-ниң удуртулгазы 1-2 хонук болгаш хүлээп алыр деп, пассажирлер АТБ-ниң начальнигиниң оралакчызы Г. А. Ким редакцияга дыңнаткан.

Хоорайның чамдык албан-садыг черлери ажылдаар шагын ам-даа өскертпээн Садиктерде уругларның, школаларда өреникчилерниң үлегерин ам кым эдерил?

Школаларның, садиктерниң дээш өске-даа черлерниң ажылының шагын оурунгаарладыр эгелээни тыва Республиканың депутаттарының эртекей сессияга үе дугайында хүлээп алганы шиитпиринге удур «оожум тура халыышкын» деп чугаалап болур. Садикче чоруур дээш уругларны эртенгиниң 5 шакта турап турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

СЕССИЯ АЖЫТТЫНГАН

МОСКВА. (СӨТА). Октябрь 21-де Кремльде ССРӨ-ниң Дээди Советиниң чаа составының бирги сессиязы ажыттынган. РСФСР-ниң, Беларусьтуң, Узбекистанның, Казахстанның, Кыргыстанның, Таджикистанның, Туркменияның депутациялары киржип келгеш.

Палаталарның хуралдаар залында ССР Эвилелиниң күрүне тугуи, ССРӨ-ниң Дээди Советиниң ажылында киржип турар республикаларның күрүне туктарын түргүскен.

Палаталарның каттышкан хуралын эн улуг назылыг РСФСР-ниң Карачаево-Черкесия округундан улус депутады Азрет Урусов ажыткан. Ол ССРӨ Президентиниң Михаил Горбачевка сөс берген.

Чаңгыс сооңда сессияның ажылы палаталарның— Эвилел Советиниң болгаш Республикалар Советиниң тус-тус ажыг хуралдарынга уламчылаан.

КЕРЭЭГЕ АТ САЛДЫНГАН

МОСКВА, октябрь 18. (СӨТА-ның тускай корр.). Ол хүн Кремльге сес республикаларның удуртукчулары суверенниг республиларның экономиктиг кады ажылдажылгазының дугайында Керээге ат салган. Ооң сорулгазы — чуртту кризистен уштурунум, ажыл-агыйны харылзааларны катап тургузарының, бүдүрүге кудулаашкының доктаадырының база акша системазын чогумчуларының талазы-биле кады ажылдажылганың бүгү республикаларга таарыжыр ниити үнзинин тургузары.

Кремльдиң Улуг ордузунуң Георгий залынга Керээге ат салганнар: Арменидан — республиканың президентизи Левон Тер-Петросян, Беларусьтан — Дээди Советиниң Даргазы Станислав Шушкевич, Казахстандан — республиканың президентизи Нурсултан Назарбаев, Кыргыстандан — республиканың президентизи Аскар Акаев, Россиядан — республиканың президентизи Борис Ельцин, Таджикистандан — республиканың Дээди Советиниң Даргазының ораалчызы Ахборшо Исмаиларов, Туркменистандан — республиканың президентизи Сапармурад Ниязов, Узбекистандан — республиканың президентизи Ислам Каримов.

Керээге ССРӨ Президентизи Михаил Горбачев ат салып, ону бызыылаан.

Ат салырының өзулалынга Украинаның төлөлемчилери киришкен, Украинаның Дээди Советиниң Президиумуу Керээни республикага ылаптыг сайгарып көргүже база аңаа ооң бүгү савалдары барымдаалаттынып киргиже чедир ат салбас деп шиитпирлээн.

Ат салырының өзулалынга Азербайджанның, Грузияның, Молдованың, а ол ышкаш делегей ниитилелиг-лериниң бот-тускайлаан хамаарышпас курүнелер деп хүлээп көргени үш Прибалтика республикаларының төлөлекчилери киришкен.

ЧЕР-ЧЕРДЕН МЕДӨӨЛЕР

МОСКВА. Москваны-биле 5 шак 41 минута турда «Прогресс М-10» деп чүк корабліниң башкарыдалыг «Мир» комплекс-биле тудуштурулгазын боттандырган.

Тудуштурулганы станцияның дамчыдылга кезээнге кылган. Олар үүлүг болгаш эргежок чугула өскедаа чүүктерин комплексе чедирген. Оларның аразында ижер арыг суг, эртем аппаратурезы, продукт аймаа, дериг-херекселдер болгаш өске-даа чүүлдер бар.

Космонавтылар Александр Волковтуң болгаш Сергей Крикалевтуң дамчыткан кедээлерин өзүгаар алырга. «Мир» комплекстиң өүгү борт системалары чогумчалыг ажылдап турар.

КЕМЕРОВО. СӨТА-ның корреспондентизи Григорий Шалакиниң дыңнатканың өзүгаар алырга, Кузбасстың чүс муң хире эмнелге ажылдакчылары октябрь 21-де хүндүскүнүн ийи шакта ажыл соксадыышкынын чарлаан. Ол үеде хой санның санитар машиналары хоорайның төп шөлүнге долдур турупкан. Эмнелге албан черлерин хой санның кижилер, колдуунда эмчилер дүглай турупкан, ынчангаш область төвүнде нарын байдал тургустунган.

Эмнелге ажылдакчыларының амыдырал-чуртталгазын областың албан черлери тоомча чок көрүп турарынга удурланыышкының хой муң кижи киржикчилиг чыскаалдарның болгаш митингилерниң крижикчилерилергейлээн. Областың эмнелге ажылдакчыларының шалының амга чедир өстүрбээн, оларның шөлээнинин хемчээли куду хевээр.

Ажыл соксадыышкының үезинде дүрген дуза чедирер эмнелге ажылдакчылары бодунуң хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип турганың демдеглээн.

ХАБАРОВСК. Японияда президентизи Борис Ельцин, Таджикистандан — республиканың Дээди Советиниң Даргазының ораалчызы Ахборшо Исмаиларов, Туркменистандан — республиканың президентизи Сапармурад Ниязов, Узбекистандан — республиканың президентизи Ислам Каримов.

Керээге ССРӨ Президентизи Михаил Горбачев ат салып, ону бызыылаан.

Ат салырының өзулалынга Украинаның төлөлемчилери киришкен, Украинаның Дээди Советиниң Президиумуу Керээни республикага ылаптыг сайгарып көргүже база аңаа ооң бүгү савалдары барымдаалаттынып киргиже чедир ат салбас деп шиитпирлээн.

Ат салырының өзулалынга Азербайджанның, Грузияның, Молдованың, а ол ышкаш делегей ниитилелиг-лериниң бот-тускайлаан хамаарышпас курүнелер деп хүлээп көргени үш Прибалтика республикаларының төлөлекчилери киришкен.

Хоккайдо: губернаторство-ның төлөлери Совет Эвилелинге чедип келген. ССРӨ-ниң Ыраакы Чөөн чүгүүн болгаш Японияның Хоккайдо ортулуунуң арызынга кады ажылдажылга дугайында дугуржулгага ат салдыынган. Ийи чурттарның аразынга балык тыныжының талазы-биле товаргай дугуржулганы кылган. Япониядан келген аалчылар ийи неделя дургузунда Хабаровск крайның болгаш Магадан областың балык ажыл-агый бүдүрүлелери-биле таныжар.

Совет-японы ажылчыч белүүнүң Саппорота болган. хуралынга ССРӨ-ниң болгаш Японияның арызынга балык ажыл-агыйының талазы-биле дугуржулганы кылган турган. Япониядан келген төлөлер Чөөн чүгүүн ыяш ажыл-агыйы-биле база таныжар.

МОСКВА. Фашистиг лагерьлерге хилинчектелип чораан кижилерниң ажы-төлү ССРӨ-ниң Президентизи Михаил Горбачевка дилег киргеп. Ол кижилерниң боттарының болгаш ажы-төлүнүң амыдыралынче кичээнгейни үлгандырарын дилегде төдаргай айытқан. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилериниң амыдырал-чуртталгазынче кичээнгейни үлгандырарын Россияның Президентизи Борис Ельцинден белүк кижилер бөза дилээн.

САМАРА. «Күрүне эзи» деп фирма Самара хоорайда ажыттынган. Фирманың кол сорулгазы — хереженге улуска ажы-төлүг ас-кежиктер тыпсыры. Ниитилелге кадык-шыырак ажы-төлүг остурериң база кижизидерин ол фирма бодунуң чугула сорулгазы кылдыр санап турар. Ажы-төлүг болгуң күзээн үжен ажыг хереженнер эмнелге шинчилезин эрткен.

(СӨТА).

Тараа турда, ырлап-даа болур

94 МУҢ ТОННА ТАРАА КАЙДАЛ?

1991 чылда Тыва Республика күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 25000 тонна, а девискээр чагыынга 5600 тонна тарааны дужаар ужурлуг. Сентябрь айның 30-ге чедир республика 7936 тонна тарааны аъш-чем үндүрүүнге, 474 тонна тарааны девискээр чагыынга дужааган. Сентябрь айда күрүнеге тарааны чүге эвээшти дужааганының чылдагаанын тайылбырлап болур турган боор. Ол ай хар чаъсыг ай болган. Ынчангаш тарааны ажаап алыры оожум чоруп турган. Сентябрь айның сөөлгү хонуктарындан эгелээш, бо хүннерге чедир ёзулуг-ла алдын күс туруу. Хүннер аяс, каак, ссок эвес. Дүжүттү ажаап алырынга таарымчалыг үени бойдус хайырлаан.

Сентябрь 30-ден октябрь 17-ге чедир совхоотар, колхоотар чүү хире тарааны дужааганыл деп сонуургап көреш, элдепсинге бөөр бис. Октябрь 17-де Кызылда тараа хүлээп алыр пунктунуң ажылдакчыларының редакцияга дыңнаткан сан-чурагайлары-биле алырга, Тыва күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 12407 тонна, девискээр чагыынга 1572 тонна тарааны дужааган бооп турар. Бир эвес районнар аайы-биле шилий көргүзер болза, байдал мындыг. Республикада эн тараалаан деп санадып турар Таңды район күрүнеге аъш-чем үндүрүүнге 9 муң тонна тараа дужаар планныг, октябрь 17-ге чедир дужааган — 291 тонна. Каа-Хем район аъш-чем үндүрүүнге 6 муң тонна тараа дужаар ужурлуг, дужааганы— 1769 тонна. Ол-ла район девискээр чагыынга 301 тонна дужааган, а планы—400 тонна. Бии-Хем район күрүнеге тараа дужаарының планын күүседиринде кырында келгеп деп чугаалап болур. Аъш-чем үндүрүүнге 200 тонна, девискээр чагыынга 300 тонна хире тарааны дужааган. район күрүнеге тараа дужаар планын долгуубиле күүседиптер.

Улуг-Хем Чаан-Хемчик районнар күрүнеге тараа дужаарының планын амыр күүседиптер. Улуг-Хем район аъш-чем үндүрүүнге 1000 тонна тараа дужаар планын 1091 тоннага күүседиптер. Девискээр чагыынга 70 тонна тарааны дужааган, 600 тонна тараа дужаар планын күүседиптер. Чөөн-Хемчик район планын барык ийи катап ажыр күүседиптер. Аъш-чем үндүрүүнге 500 тонна тараа дужаар планын 991 тоннага ажыр күүседиптер.

Ажыл-агыйлар аайы-биле көөрге, Улуг-Хем районнуң «Ак-Тал», «УТКА 25 чылы», Бии-Хем районнуң «Кызыл тараачын», «Саян» совхоотар аъш-чем үндүрүүнге тараа дужаар планын күүседиптер. «Саян» совхоз аъш-чем үндүрүүнге 1563 тонна тарааны дужааган. Ол дээрге пландан 23 тонна ажыг-дыр. Девискээр чагыынга тарааны база 35 тонна хөйну дужааган.

Күрүнеге тараа дужаар планын күүседип, ажыр күүседип турер районнар ажыл-агыйлар бар-даа болза, ниитилиг-биле республикада күрүнеге тараа дужаап турарының байдалы дүвренчиг. Октябрь айның 17 хонуунда совхоотар, колхоотар аъш-чем үндүрүүнге 4461 тонна тараа дужаагандыр.

Мурнуку чылдарның дуржулгазындан алырга, тараа эвээш дүжүттүг болган чылдарда безин совхоотар тарааны шаннарга өл-шыкка өттүрүп, изидип ап турган. Оон уламы-биле эвээш эвес тарааны мал чеминге ажыглаан кылдыр үндүр бижип келгеннер. Бо үүл совхоотарда колхоотарда катаптавайн турар деп кым бадыткап болурул? Ажылыйжы демократияның алгааны эки-ле ыйнаан. Ынчалза-даа күрүнеге аъш-чем дужаар ужурлуг тарааны тужаавайн, аъш-чем үндүрүүнге тараа дужаарының планын күүседирейн, тарааны шаннарга «өлүрүп» ап турар болзувусса, ындыг ажыл-агый демократизының хереэ бар бе?

Күрүнеге тараа дужаарын совхоотар, колхоотар ооалдаткаңындан Кызылда тараа хүлээп алыр пунктунуң дериг-херексели ажылдап чок турул, ону башкарар ажылчыннар алдын күстүн чыдыг хүннүнге дегелеп олуса күзээнер. Тарааны [illegible] ажылдарны бедик деңнелге чорудуп болур бүгү дериг-херексел тараа хүлээп алыр пунктуда бар. Совхоз, колхоз бүрүзү чүгле бодунуң дымчуун боралаваайн, өске черлерде бар курлавырларны ажыглаар арганы республикага бөөр херек. Ындыг курлавырларның бирээзи тараа хүлээп алыр чернин дериг-херексели-дир. Тарааны аңаа арыглаар, кургадыр болза шаннарга кургаткан, арыглаан тараадан шынары эки болуру чугаажок.

Республиканың чурттакчы чонунуң аъш-чем продуктулары-биле хандырылгазын чогумчударының сонгаарладып болбас хемчегерин республиканың совет болгаш ажыл-агый активиниң чөвүлел хуралынга хүлээп алган болгай. Аңаа кодээ Советтер даргалары, совхоотар директорлары, колхоотар даргалары база олурушкан, ол хемчегерни деткээн Хүлээп алдынган сонгаарлаттынмас хемчеглер өзүгаар алырга, аъш-чем үндүрүүнге 20000 тонна тарааны ноябрь бирге чедир республика дужаар ужурлуг. Бөдүүн-биле санап көөрге, ам-даа 7 муң тонна ажыг тарааны дужаарга, 20000 тонна тараа дужаатты-ган боор-дур. 17 хонук иштинде 4461 тоннаны дужаап турган. 10 хире хонук иштинде 7 муң тонна ажыг тарааны дужаап шыдаар бе?

Ховудан шаннарже тараа сөөртүп турган машиналар хосталган, ол машиналарны күрүнеге дужаар тараа сөөртүрүнге хаара тудуп болур бис. Ынчалза-даа шаннарда тарааның шынары кандыг-ыл?

Октябрь 14-ке чедир совхоотар, колхоотар 108607 тонна тарааны бастыңны алган. Ол хүнге чедир ниитилиг-биле 3 муң га черге тараа ажаап алдынмайн арткан. Ажаап алдынган түжүтке улуг эвес немелле боор-дур. Октябрь 17-ге чедир ниитилиг-биле ажыл-агыйлар 13979 тонна тараа-ны дужааган-дыр. 108607 тонна тараадан 13979 тонна тарааны казып каартарга, 94628 тонна тараа артар-дыр. Ол тараа кайдал?

«Шынның» агроулетпүр килдизи.

ПЛАННЫ—НОЯБРЬДА

Бистиң сүт-бараан фермавыстың саанчылары болгаш кадарчылары күрүнеге сүт дужаарының планын ноябрь айда күүседир дээш ажылдап турар. Алган планнывысты хуусаа бетинде күүселдириниң аргазы бисте бар.

Чүге дээрге ай, квартал планнарын чыл дургузунда ажыр күүседип келдивис. Саанчылар, кадарчылар арында керээн-биле ажылдап турар болгаш, оларның эдаанган ажылынга харыселгазы кошкаан эвес. Саанчы бүрүзү бир инектен ортумаа-биле 5 килограмм сүттү саап ап турар. Арендада ажылдап турар Нина Бар-Хоо, Татьяна Содунам, Нина Сэз, Артем Бар-Хоо олар шупту 123 инекти хүлээнип алган. Олар багай эвес ажылдап турар дээрзин сүт саалдазының деңнели көргүзүп турар.

Сөөлгү чылларда сүт-бараан фермаларынче кичээнгей кошкаан дээрзин бистиң фермадан көрүп болур. Саанчыларга, кадарчыларга резин идиктер, халаттар дээн ышкаш тускай ажылчын хепти барык бербестээн. Фермага инек кажаазы туткаш, оон дериг-херекселин тургузуп чадашкан. Ол ажылды ам мырыгай ара каттан. Саанчылар иэиг чемни кылып ижер арганыг болзун дээш газ плитазы чагаан бис. Ону база күүсетпээн.

Республикада сүт чедишпестээн. Кызыл хоорайның чурттакчылары сүт садып алыр дээш дад бажында магазиннер чаныңа тургулаптар чорудулар. Бир садар болза, ийи кочал тоорук 100 рубль чеде бөөр ышкажыл. Ол багай эвес оруга-дыр.

А чамдык кижилер ону мичаар садып-саарып алыры херекше албас-тыр. Та чалгааразы ол, та шүүтүнери ол чүве. База бир четпес чүве ап-тывыш ажылдыг Сыстыг-Хем үлетпүр ажыл-агыйы бо сезонда чаңгыс килограмм-даа кат белеткелиге эвээш кижи ажылдаан.

Дмитрий АНР-САНАА.
Тожу район.
Сыстыг Хем суур.

БАЗА-ЛА БЕЛЕН ЭВЕС

Тожу—байлак оран. Ону, ол байлакты камгалаары, кадагалаары — бистиң хүлээлгевис. Бо чылын район девискээринге кат, тоорук элбек үнген. Оларны чыып, курлап алгаш, аъш-чемге ажыглаар болза, бүгү-ле чүвенин өртээ улуг амгы үеде дыка ажыктыг деп бодаар мен. Чижээ, бир килограмм тоорукту 5 рубль дээш сүт солуп тыдарда, машиназының иштин көре бердим. Богда, дүрүлүг саазын долдур чүдүрүп каан. Та чеже килограмм чүве. Топтап көөрүмге, ханага чыпшырар обой дивес силер бе.

А хүү машиналар Саян оруунда кара эңдерик. Оларны хой кезиниң сериялары КЯЦ, КЯТ, НИИ, АЛТ, ИРН дээн боор чорду. Эскерерге. Тываже кел чыдарлары чиик-аазак, бар чыдарлары аар-аар, шыырт болдур чүктүг болурдур. Чамдык машиналар иштин долдур хлеб-даа чүдүрүп боор. Чүнү сөөртпес дээр силер...

Моон кандыг түнел үндүрүп болурул? Бо берге, бараан-сараан, аъш-чем эвээжин үеде. Тывада байдалывыс мүн-не түүлгүр хиге. Ону яныы-бүрү чижеп, хоннан кижилер биле алгаш, чемнин, ажыл-ижиннаа дилеп, Тываже шуруун кеп турар апарган. Ылаңгыя Ортаакы Азия, Кавказ чурттуг чижеңнер бөдүүн кижилер көргүдүп, мөлчүп, дүк, эзт, алгы-кежин арага-дарыбиле чиик өртекке орнап ап, Тывадан дашкаар үндүрүп турар апарган. Ол байтыгай ыяш, дилим материалдарын, шиферин, тоорукту, үнелиг эм оттарны, чыжыраанны, оон үүнүн, чойган үүнүн үндүрүп эгелээн.

Шак ол толанчы кижилер чамдык таварылгаларда тыва ооларга арага ижиртип алгаш, «Калашников» деп автомат, пистолет, ол хамаанчок граната садып аар сеп бе деп сүмелеп турар сураг бар. Оон орнуга база-ла алдын, мөнгүнүг, алгы-кеш, олук аймаан, тоорту хиник, азыг өзүн, хая чугун хөйу-биле баарын олар негеп турарлар.

Шынаалда, бо талазыбиле байдал нарын апар чыдар. Ынчаарга чүнү кандыг-ыл? Ол-ла дээрге, бирээде, чүнү-даа мурнай Туран хоорайның ыңдыңга Тываның күрүнеңин **каайлы досуулуг** тургузар херек. Ону организастаар акша-төгеринги Тываның чаваа үндүрер ужурлуг. Каайлы доскуулуунуң дугайында түр болгаш тускай доктаалды Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумуу дораан ажылдап кылгаш, дарый хүлээп аар ужурлуг. Тываның суверенитедин хүлээп алган хереэвис чүл ынчаш? Аңаа хоозун кол чүүл эвес ол.

Каайлы доскуулуңа ажылдаар кижилерни шилиир, өөредир, оларга таарымчалыг байдалды тургузар. Ол ышкаш Тывадан үндүрүп, Тываже киирип болур, болбас эт-бараанларны, ашчем продуктуларының ханызын тургузар. Оон башка мурнувуста аар берге кыш келген дээрзин утпаалыыр. Тоо быдараан ССРӨ республикаларында кайда-даа байдал тоң берге. Ынчангаш хамаарышпас республикаларның (Армения, Грузия, Узбекистан, Кыргыстан дээн чижектер) Тываже киирип кээп турар хамаатыларынга виза чурумун доктаадыр, оларның Тывага кээп турар чылдагаанын, сорулгазын тодарадыр. Тывага турар үезин кызыгаарлаар болгаш ол бүгүнү тускай чоп-шээрел өзүгаар болдурар.

Тывадан чүс-чүс килограмм маркотиктиг будумелдерни үндүрүп турар барымдаа-фактылар ам белен бар. Тываже октуг, чемненгескен, дуртуннаан экстремист, террорист кижилерниң соктуп киирип кээп болуру база магатчок. Олар Тывага келгеш чүнү үүлгедип, үеннеп болбас-тыр?

Мынчаңгаш Тываның чаваа республиканың каайлы доскуулуңа чериниң дугайында доктаалды тускай зарый хүлээп аары — хүннүк терииин чугула айтырыы боор турустунуң келген-дир.

Игорь ИГГИТ,
Кызыл хоорай Советиниң улус депутады.

Кичээнгейге алыры чугула

КААЙЛЫ ЧЕРИН ДОРААН ТУРГУЗАР

Бо чылдың октябрь эгезинде болум автомашинам-биле Абакан ажып бар чыда мынаан чүүлүг хөрүм. Туран бичии-ле ыңдыңга орук кыдыында ийи эр кижи красноярск сериялыг хууда «Жигули» деп машинаже тыва сериялыг ГАЗ-53 деп автомашинадан ийи шоодай та тарааны, та далганны чүдүрүптү, оон демгиэн Абаканче үлүг халдып чорупту. Чоруурда олар тыва чолаачыга саазында ораап каан борбак чүве сунду, арагала боор...

Аралан бетинге тыва сериялыг «Жигули» тур. Оон чолаачызы кавказ нашионалдыг кижи биле орус хөрөөжен кижи, кадайнга боор, мени достуар. Туруптум. Эр кижи «Свечкаа дулгүүр бар бе? Моторум тыртпайн чор» диир. Дуулавас эрге чок ап бердим. Шыпаа-ла, бир свечазы кара-мат болду, ону солуп тыдарда, машиназының иштин көре бердим. Богда, дүрүлүг саазын долдур чүдүрүп каан. Та чеже килограмм чүве. Топтап көөрүмге, ханага чыпшырар обой дивес силер бе.

А хүү машиналар Саян оруунда кара эңдерик. Оларны хой кезиниң сериялары КЯЦ, КЯТ, НИИ, АЛТ, ИРН дээн боор чорду. Эскерерге. Тываже кел чыдарлары чиик-аазак, бар чыдарлары аар-аар, шыырт болдур чүктүг болурдур. Чамдык машиналар иштин долдур хлеб-даа чүдүрүп боор. Чүнү сөөртпес дээр силер...

Моон кандыг түнел үндүрүп болурул? Бо берге, бараан-сараан, аъш-чем эвээжин үеде. Тывада байдалывыс мүн-не түүлгүр хиге. Ону яныы-бүрү чижеп, хоннан кижилер биле алгаш, чемнин, ажыл-ижиннаа дилеп, Тываже шуруун кеп турар апарган. Ылаңгыя Ортаакы Азия, Кавказ чурттуг чижеңнер бөдүүн кижилер көргүдүп, мөлчүп, дүк, эзт, алгы-кежин арага-дарыбиле чиик өртекке орнап ап, Тывадан дашкаар үндүрүп турар апарган. Ол байтыгай ыяш, дилим материалдарын, шиферин, тоорукту, үнелиг эм оттарны, чыжыраанны, оон үүнүн, чойган үүнүн үндүрүп эгелээн.

Шак ол толанчы кижилер чамдык таварылгаларда тыва ооларга арага ижиртип алгаш, «Калашников» деп автомат, пистолет, ол хамаанчок граната садып аар сеп бе деп сүмелеп турар сураг бар. Оон орнуга база-ла алдын, мөнгүнүг, алгы-кеш, олук аймаан, тоорту хиник, азыг өзүн, хая чугун хөйу-биле баарын олар негеп турарлар.

Шынаалда, бо талазыбиле байдал нарын апар чыдар. Ынчаарга чүнү кандыг-ыл? Ол-ла дээрге, бирээде, чүнү-даа мурнай Туран хоорайның ыңдыңга Тываның күрүнеңин **каайлы досуулуг** тургузар херек. Ону организастаар акша-төгеринги Тываның чаваа үндүрер ужурлуг. Каайлы доскуулуунуң дугайында түр болгаш тускай доктаалды Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумуу дораан ажылдап кылгаш, дарый хүлээп аар ужурлуг. Тываның суверенитедин хүлээп алган хереэвис чүл ынчаш? Аңаа хоозун кол чүүл эвес ол.

Каайлы доскуулуңа ажылдаар кижилерни шилиир, өөредир, оларга таарымчалыг байдалды тургузар. Ол ышкаш Тывадан үндүрүп, Тываже киирип болур, болбас эт-бараанларны, ашчем продуктуларының ханызын тургузар. Оон башка мурнувуста аар берге кыш келген дээрзин утпаалыыр. Тоо быдараан ССРӨ республикаларында кайда-даа байдал тоң берге. Ынчангаш хамаарышпас республикаларның (Армения, Грузия, Узбекистан, Кыргыстан дээн чижектер) Тываже киирип кээп турар хамаатыларынга виза чурумун доктаадыр, оларның Тывага кээп турар чылдагаанын, сорулгазын тодарадыр. Тывага турар үезин кызыгаарлаар болгаш ол бүгүнү тускай чоп-шээрел өзүгаар болдурар.

Тывадан чүс-чүс килограмм маркотиктиг будумелдерни үндүрүп турар барымдаа-фактылар ам белен бар. Тываже октуг, чемненгескен, дуртуннаан экстремист, террорист кижилерниң соктуп киирип кээп болуру база магатчок. Олар Тывага келгеш чүнү үүлгедип, үеннеп болбас-тыр?

Мынчаңгаш Тываның чаваа республиканың каайлы доскуулуңа чериниң дугайында доктаалды тускай зарый хүлээп аары — хүннүк терииин чугула айтырыы боор турустунуң келген-дир.

Игорь ИГГИТ,
Кызыл хоорай Советиниң улус депутады.

ЧЕРНИҢ ЭЭЗИ КЫМ БОЛУРУЛ?

Тыва Республиканың Дээди Советиниң чедиги чыжының онгу сессиязынга «Тыва Республикада өнүү дугайында» Хоойлу төлевилелин чугаалажып тура, чер кижилериң хууда өнүзү боор болур бе, ону садар ооң азы сатпас бе деп айтырыгларга депутаттар «буруп» турып бергеш, Хоойлу төлевилелиниң сайгарылгазын бирги номчулга-биле ара соксаткаш, келир сессияга улаштыр сайгарар деп шиитпирни хүлээп алганнар. Ээлчег чок он бирги сессияга шиитпирлээр бир кол айтырыгларының биреези черни өнүү кылдыр хамаатыларга бээри азы садары болур.

Черни канчаар өнүү кылырының дугайында айтырыгга хамаарыштыр соңгукчулар боттарының бодалдарын илередип, оларны депутаттар бо чугула айтырыгны чугаалажып, «Тыва Республикада өнүү дугайында» Хоойлу төлевилелин сайгарып көрүп, Хоойлуну хүлээп ап тура кичээнгейге алыр боор деп идегеп турар.

Тываның төөгүзүнде черни кайы-даа күүне үезинде садып чорбаан. Чер бүү тыва чоннуң чүгү чораан. Тываларның сагыжында төрээн черивис кажан бир шагда өнүү болу бээр, ону садып эгелээр деп бодал чок турган. Кажан бо айтырыг тургустунуп кээрге, кижилериң бодалы ийи янгы апаргаан. Чамдыктары, чижээлээрге, депутат Г. Я. Эпп, республиканың юстиция министри Ю. Т. Стал-оол, улус депутаттары Х. Д. Монгуш, Э. С. Доңгак олар Тываның черин өнүү кылдыр садар деп саналдааннар, а өскелери черни сатпас деп турар.

Кичээнгейлиг сайгара бодаңып олурарга, черге хамаарыштыр кол-ла үүл — аҢаа, черге, ынак, ону камнаар, камгалаар ёзулуг эзии тывары. Бистер, тывалар черивиске чеже-даа ынак болзувусса, аҢаа кам-хайыра чок чораан бис. Кур чер шиитпирлээр аргалар бар-ла болгаш, ооң тывылгаан. Бир эвес тараажы, малчын кижи бүрүзүнге, ог-бүле бүрүзүнге черни хууда өнүү кылдыр бээр, бодунуң черни тараажы, малчын уруг-дарының салгал дамчыштыр арттырып, каар эргелиг болур болза, тывалар, черивистиң эзлери боор шыдаар бис бе? Чигзиничиг. Тываның суурларын эрлип-кезип чораан кордум. Чүрттап олурар ажыкнарывыстың чанында черни бээн чаштаа дуй алы берген боор. АҢаа картофель, ногаа аймаа олурттаан боордур бис. Черге хамаарыштавыс кыдыг болган төлөөде, черни хууда өнүүге берип тура, черни багай ажыглаанны дээш харыысалга онаарының (черни дедир хураан алырынга чедир) аргаларын хоойлуга депутаттар быжыглап каар ужурлуг. Черни шуут-ла халаска өнүү кылдыр берип каары күүнеге ажык чок боор. Черни хууда өнүүге бергени дээш Тыва Республика черниң эзиниден үндүрүг хавырып алыр ужурлуг. Ынчангаш чер өнүүлүг болганы дээш үндүрүгүп хемчээлин тодарадыр апаар-дыр. Черни кандыг сорулгалыг, канчаар ажыглаан таварылгада чер хууда өнүү боор болурупуң негелдерини база ажылдап кылыр херек. Чамдык кижилер черден чиик орулга алырын бодаар чорду. Чижээлээрге, арендаторлар. Арендаторларның шимчээшкинин мактап турар бис, харын. Оларның чамдыкының ажылында эки үүлдер бар. Ынчалза-даа арендатор кижи дээрге черниң эзи эвес, чер ооң өнүзү эвес-тир. Ол чылдагаан-биле оларның черге хамаарылгазы өскүүг эзи ышкаш эвес. Арендатор тараажы коллективтер 3-5 чыл иштинде совхозтар-биле керээ чарып алгаш, хүлээнип алган черинден бедик дүжүт алыр дээш хой химиктиг чемишчилгелер ажыглап, черни үреп каар боор чорду. Кажан чер дүжүт бербестей бээрге, арендатор коллективтер чайгаттала эсти бээр. А черни багай ажыглаары дээш кым-даа харыысалга үүктевес. Ынчангаш чамдык депутаттарның черниң, үр хуусавда арендага бээр деп саналы бүдүмче чок. Ооң бир чижээ бар. Кызылдың бажын тудар комбинатының элезин карьериш «Песчаный» деп кооперативке арендага берипкен. А ол кооператив элезинин 1 кубометрде 4 рубль 50 копеек өртек-биле садып эгелээн. Амгы үеде өртекти эде каар деп турар. Элезинин өртээ улам улгатса хөнү. Элезинни чүдүргени дээш орулганы кооператив ап турар-дыр. Карьериң элезини төне бээрге, кооператив ол черни каартар азы оске черге карьерни арендалап алыры чугаажок. Бир эвес кооператив элезиндеи продукция бүдүреш, садып турган болза-оске херек. А бо таварылгада Тываның чайгаар бүткен байлаанга кооператорлар чиижениеп турар ышкажыл. Черни арендага бээр деп чүвениң бир түнели олдур.

Черни сатпайн, ону күзелдиг кижилерге, оларның ажыя-агыйжы мөзү-шынарын көрүп турган, үлеп берип, чер өнүүлүг болганы дээш үндүрүг тыртып алыры — Тываның байдалынга эвне таарымчалыг орук ышкаш кылдыр сагындырардыр. Чүгле ону канчаар боттандыраарының аргаларын конгу кизеңнейлиг, бодамчалыг-биле хоойлуждар херек. Черни өнүү кылырының дугайында хоойлуну черни садып алган кижи ооң эзи болур азы черни хуу өнүү кылдыр сатпас деп хоойлуждуп каары дээрге-ле тывалары төрээн Чери чок кылдыр арттырар дээни азы черивистиң эзлери болур арганы биске бербейн барганы ол.

Бир эвес черни тараажыга хууда өнүү кылдыр берип каар болза, ол чүгле хой дүжүт өстүрүп алыр дээш эвес, а ооң бодунуң черниң ооң уругдарынга кежиин сеңчел кажан келээде чораун дээш ажылдаары чигаанны чок. Уруг-дарыы база ооң черин, ооң ажыл-ижин салгап алыр кижилер болзун дээш ажылишке оларны өөредири чугаажок. Ынчан ол уруун, оглун хоорайже дужа-недоже чорутпас, ажыл-ишке дузалашсын дээш чанынга туруксаар, оглу азы уруу-даа болза, ада-иеминиң черниң мээн черим, ажыл-ижим деп биле бээр. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, черни кижилерге өнүү кылдыр бээр, оларны черниң эзлери кылып каар хоойлуну Тыва Республиканың депутаттары он бирги ээлчег чок сессияга азы ооң дараазында сессияга хүлээп алыр болза, чүгле черниң эзиин тыпканы ол эвес, а Тываның экономиктиг, социал айтырыгларын чедиишкиниг шиитпирлеп болурунуң магадылалын сатпаны ол болур ийик.

Шаштыр-оол МОНГУШ.
Соңгукчу.

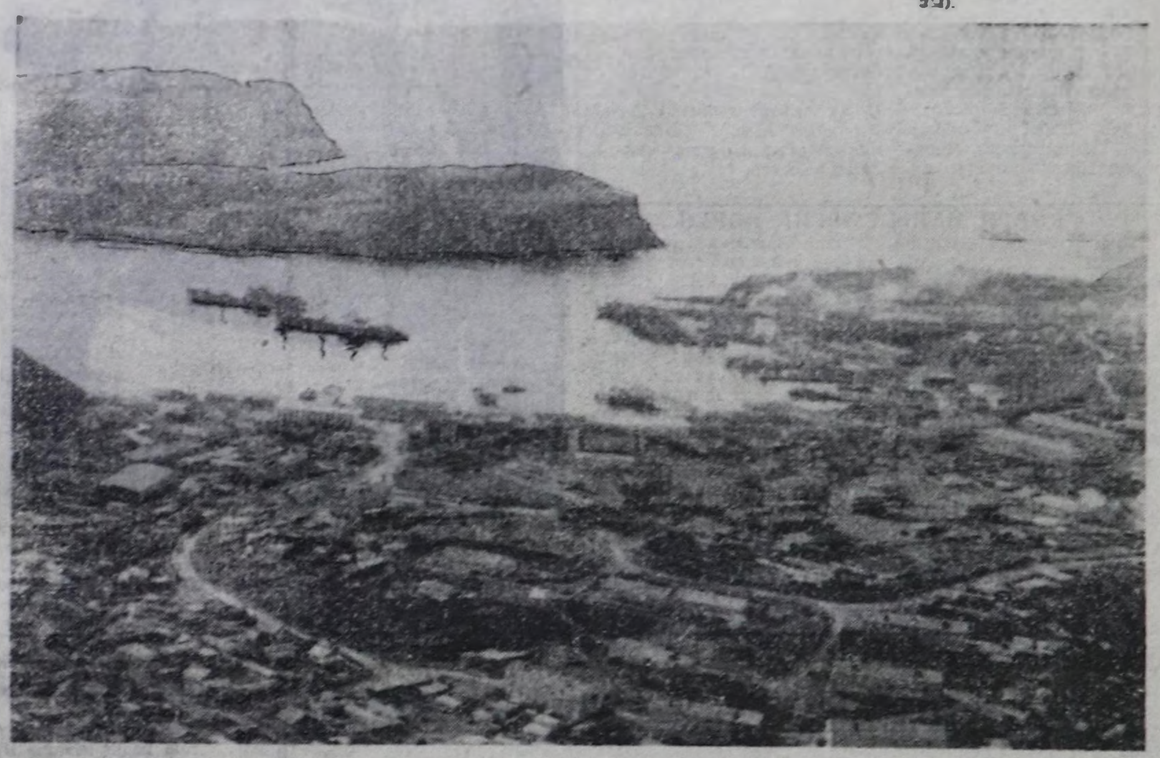

КУРИЛДЕР— ТӨРЭЭН ЧЕРИВИС

Курилдерниң мурнуу дөрт ортулуктуң салыг-болуун дугаймында чугаа чуртта иелтерээн. Оларны Япония алыр дээш түржүп турар. Оларны бээр бе, бербес бе? Чүнү алыр бис? Чүнү чидириптер бис? Чугааның утказы-мыныды. Чурт иштинде чайдык кижилерге Курил ортулуктары чүү-даа чок хая-даш, а ында чурттап турарларга— ортулуктар оларның төрээн чери. Төрээн чуртту.

Ортулуктар дыка кызычараш бойдус-чуруулалдыг. А оларны экономиктиг ажыктыы улуг. Оларны Японияга бериптер дээрге-ле, чыл санында 1 млн. 100 тонна балык продукциязын чидиргени ол болур.

Японнар ортулуктарда биеттиң өгбелеривистиң хөөрлери бар дээр. А орус хөөрлер ында чеже-чеже мунул?

«Курилдерни бербес бис!» Ындыг медеглелди кылып, Курил ортулуктарының чурттакчылары кудумчуларже болгаш шөлдерже үнүп турар.

ЧУРУКТАРДА: Шикотан ортулукта Малокурильск суур; Кунашир ортулукта Южно-Курильскиниң чурттакчылары.

В. ТИТОВТУҢ фотолары. (СЭТА-ның фотохрониказы).

АЛДАРЖЫДЫП АДААЛЫ

Тыва «Хөөмей-91» деп моорейниң жюри комиссиязының даргазы турган, бир чаржычыг түвени кердүм, ол үүл дээрге ал. дарлыг ыраажыларывыска ынчага дээр хүндүлүг аттарны тывысканы болдувус, оларның чамдыктарын чаларын безин уткан болдувус.

Мен түвени баш бурунгаар бодаар чаңгыг ашак мен. 1992 чылын Кызыл хоорайга «Хөөмей-92» деп моорей болур, аҢаа делегейниң бир чамдык чуртталыындан чалаттырган эртемденнер келир болгаш Тыва чурту хөөмейниң чурту бе деп айтырыгны тодарадыр апаар. Ол улуг көрүштүң бетинде Тываны Совет Эвилелиниг болгаш делегейге шагда-ла алдаржыдып каапкан аттыг-чарлыг каргыраалар, хөөмейдээр, кадзыыр, борбаннадыр болгаш сыыртыр алдарлыг кижилериваске Тыва республиканың чазааның мурнундан хүндүлүг аттарны тыпсырын саналдап тур мен.

Кайгамчык сыгытчылар Максим Дакпай, Сундукан Монгуш, Федор Тау, Хуштавр-оол Ооржак, Кара-Сал Тумат, Маржымал Ондар, Геннадий Чаш оларга Тыва Республиканың улустуң артизи деп хүндүлүг атты тус-тус тыпсырын шуут саналдап тур мен. Алыс болум этнограф эртемниг болгаш делегей улустарының уран чүүлүн шору билир мен, мынайгаш үстүнде аттарын алдаанын чонгуң иштинде шылгаан артистер бистин надиолал культуравыстың онзагай чүүлүн каш катап көргүзүп шыдааннар.

Хөгжүм херексели кылыр сурааныг шевер Иланчаа Сүрүнович Хомушкуга «Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылакчысы» деп хүндүлүг атты тывыскашыңга эмин эртпир өөрүп турар мен. Бот дугайты бодаарыңга, хөгжүм херексели кылыр Күжүгет Иленчаевич Балчаңга база «Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылакчысы» деп хүндүлүг атты тыпсырын саналдап тур мен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Төөгү эртемнериниң кандидаты, этнограф.

СОЛУНГА ҮНГЕН МАТЕРИАЛГА ХАМААРЫШТЫР

ТЕРЕ-ХӨЛЧҮЛЕРНИҢ БОДАЛЫ

Чоокта чаа «Шын» солунда Топчаа Монгуштуң «Самолеттар ушпастаар бе?» деп эгелиг үүлүн тере-хөлчүлер сайгарып көргеш, боттарының бо талазы-оске бодалдарын илередикен.

Бир эвес «Красноярскавиа» концернинг удуртукчуларының күзелин ёзугаар Тывада каттышкан ужар-чүүл отрядын тараңыптар чүве болза, кара чаңгыс агаар оруу-биле харыдаалыг Тере-Хөлүн чурттакчылары канчан амыдыраарыл? Ынчаарга Монгун-Тайга. Тожу дээн ышкаш ырак-узак черлерже ол чок-даа болза, чүктер сөөртүп чедирер аргалар бар-ла болгай хөрүм.

Тыва Республиканың эн кол дээн Үш-Белдир курортунче болгаш ийи муң ажыг чурттакчы чоннуг Тере-Хөлче самолёт ушпастаар болза, чүү боор болурул? Садыг. харыдаа үстүр, социал-культура хөгжүлдези ооҢумнаар апаар. Шаанда, кажан Тыва Арат Республика бактаап турар үеде, тере-хөлчүлер кожа-хелбөө кожуум, сумулар-биле түгле аттың дузазы-биле арыжып турганы билдиргир. Ынчаарда ол черниң социал хөгжүлдези чогум-на ооң ужурундан шуудавайн турган.

Чүгле бажын чылдардан бээр Тере-Хөлче агаар орууажыттынганының соонда, ол черниң арат-чоннуң социал байдалы эхижип, оске районнар-биле денге хөгжүп эгелээнин билир бис.

Чоокта чаа Тыва Республиканың Дээди Советиниң улус депутаты, «Шын» солунуң редактору В. Ф. Чадамба-биле соңгукчуларның ужуражылга хуралы болган. АҢаа бо айтырыгны бага сайгарып көрген бис. Нинтизи-биле Тываның агаар транспортунуң таварыжын турары чамдык бергедээшкиниерни чоптүг деп санаваш, ужуражымышкынны кирижиктилери бо айтырыгны чогумчалыг шиитпирлээри Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделиндеи, ооң даргазы депутат Ш. Д. Ооржактан улуу-биле хамаваржырын демдеглеп турганнар. Бистиң черниң чону тыва ужар-чүүл бүдүрүлгениниң ажылдакчыларының күзел-бодалдарын деткип, Кызылда аэровокзалдың тудуун дүрген ахшаландырган, чурттуг улуг-улуг хоорайлары болгаш харын-даа даштыкы чурттар-биле безин агаар харылаазын калбартыр болза, каттышкан отряд моон-даа соңгаар хевээр артып, улам сайзыраар аргалыг болурунга чепшээрежип турар бис. Тыва ышкаш, орук харылаазы берге чернин агаар транспортун хөгжүдериниң айтырыын РСФСР-ниң чазааның мурнунга турузары чугула ооп үрар Тургустунган байдалдан черле уштуп үүлүн болурунуң аргалары бар деп, тере-хөлчүлер санап турар.

Сергей ЧИГЖИТ,
Күнгуртуг суур.

Бежен чылдарның төнчүзү. Тываның улетпүрүнүң саштайгызы Ак-Довурак даг-дүгү комбинатты ажыдып, ону шалынчы тудуг кылып, аныяктарны ажылдаарынче чалап турган үе чүве.

Ынчан Бай-Тайга райондан комсомолчу путёвка-биле кежек аныяктар аҢаа ажылдап келген. Чаа ажелеп турар-даа болза, суур шору өзе берген турган. (ам болаа арги Ак-Довурак дээр). Суур бар-даа болаа чурттаар чер тывылбас боорга, майгынчар тиккеш, аҢаа чурттадып каан. Ол үеде аҢаа келген Киров Семиспей, Эрес-оол Шыырап, Буян Хомушку, Бичеоол Дапыт, Михаил Сундуй-оол Алдын-оол Күжүгет болгаш өскелер-даа ынчаар ажылдап, чурттап эгелээннер. Олар ынчан Оюн Кодур-оолдуң, Салчак Кара-оолдуң бригадаларынга ажылдап киргеннер. Баштай ниити чуртталга бажыңын тудуп доосканнар. Ооң соонда 16 өг-бүле чурттаар 2 каат ыяш бажыңнарны, ийи каат школаны, харылаа черинин бажыңын болгаш өске-даа объектилерни тудушканнар. Олар бызаанчыны, дашчыны, бетончуну мертежилдерин күзелдин-биле шиитгэдип ап турганнар.

Ниити чуртталга бажыңы үр үеде ажыглалга кирбейн турып берген. Ынчангаш майгынларга соок дүшкүже, ноябрьга чедир чурттаан. Соок боорга кижи бүрүзүнге 2.2 хөвеннинг чоорганны берип турган. АҢш-чем доҢуп каар, ону демир суугуга чылдыр чип алыр турган. Чурттаары берге-даа болза, олар бичин-даа ундараваан, бергелерге торулбааннар. Чүге дээрге чаа комбинатты, хоорайны тударынга боттарының күш-ажылчы үүлүн ыпырер изиг күзелдиг, тураскоруктуг келгеннер. Тураскоруктуг оолдарга чүгле декабрьда ниити чуртталга бажыңын берген.

Ынчан Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуңнарындан келген аңгы-аңгы нациялың солдары, кыстары аҢаа ажылдап келген, оларының-биле тывалар эп-найыралдыг ажылдап, чурттап турганнар. Оон уламындан салдынган сорулганы бир демниг, дүрген шиитпирдээринге күш-ажылчы үүлүн киирип, Тываның чуруун-ны шуптузун бускаш, ханы чер алаанга «хөөржүдүп» хөөп каан. А бистe болза кайы хире делгем шөлде даг-дуктуг даглар тыптып келген чыдар-лыр.

Бистиң помчукчуларывыс чүгле чагаа бижип турар эвес, харын боттары редакцияга хөөп, көргенбилген чүүлдерин чугаалап, ол дугайын бижиирин дилеп турарлар. Чоокта чаа Улуг-Хем районуң Арыг-Үүгүнден Маннай-оол Опай-оол түс черниң ыяш ажылагыйының коллективи Хүүле хемниң бажында арганышты кезеп-биле орук кылып эгелээнин редакцияга болу хөөп дыңнаткан. Ол дугайында ооң чаагының пардап үндүрген. Бир эвес Хүүленин бажында арга-ыяшты кезип, уруткаар болза, ооң суу сыгаар, харын соглу бээр. Ооң түнелинде хем уруунда суттаттыг тараа шөлдерге курааг балык-байланы уруттаттынар.

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайган В. Хуурак, Кызыл районуң Тере-Хөлден С. Чигжит, ол-ла районуң Шамбалыг совхозтан А. Ооржак болгаш өскелер-даа бойдусту, диригамытаннарны камгалап, арттырарының чугула апаргаының бижээннер.

АҢнаарынга болгаш балыктаарынга машина-техника ажыглаар, хоруглуг чепсектер хереглээр чорук-тарны чагаалардан номчуп болур. С. Чигжиттиң чагаазында мындыг одурулар бар: Кызылдың каттышкан авиаотряды чылдың бүү үелериндe «оран-бойдус камгалаар чүве» дээш, тускай самолеттарны, ылаңгыя вертолёттарны аҢылаваш, төтчеглекчилерин кижи четпес черлерже октап турар. Эртken чайын «Тарыс» аржаанының девискээринге «кызыгаар черинге оран камгалалының вертолёттары» ужуп кээп турганының түнелинде, Тарыс девискээринде балыктыг чаңгыс-даа хемнер артпаанынга чон хомудап турар.

Үүгүле Тере-Хөлдүң эвес, Тожу районуң чамдык чурттакчылары кижи четпес тайга-сыннарда вертолёттар хонаштары бар дээрниң дугайында чугаалап турар апаргаанар, Чоннуң караа коску, кулаа дыннаатыр ээр болгай.

Топчаа МОНГУШ.

ҮЛЕТПҮР КИЛДИЗИ: чагаалар допчулалы

«Шын» солунга кээп турар чагааларның чамдыктарының авторлары оран-чуртун бойдузун болгаш диригамытаннарын камгалаар темага хөй үүлдерни бижип турар.

Ынчалза-даа оларның хөй кезиниде бойдус хүрээлелиг болгаш ооң диригамытаннарын төтчеглеп азы уруткап турарының дугайында тодаргай-ла фактларымдаа-ны чок болурунан чамдык чагаалар солунга үнмейн баар. Чижээ, Алдын-оол Бичеолович Ооржак Барын-Хемчик районуң Улуг-Ак, Улуг болгаш Муңгаш-Актарының чурумалдыг каас-чараш черлерни-биле Каа-Хем районуң Копту хемниң унунда тайга-сыннарны алдан чыдарда көргени-биле дедип бижээш, амгы үеде ол черлерниң арга-ыяжының, ан-меңнериниң эвээжеп, төнгенин дыңнаткан турар. Ооң чагаазында ол бүгүнүн дугайын балыктаптар саптүнер чок болган.

Сеелүг үеде кижилериниң угаан-медерелиниң өскенинде холбаштыр оларның долгаңнар турар бойдус үүлдериниге хамаарыштаны база чаартыкан. Кижилиниң ажыл-чорудулгаын калбарып, ханыдаан тудум-на, ооң бойдуска хоралыг салдары база улгадыры билдинмир. Ооң чижээн бистиң республиканы база ооп артпаан. Ооң түнелинде Улуг-Хем, Барын-Хемчик районнарның агаар-бойдузунуң байдалы оскерлип, багай салдарларны долган-дыр турар арат-чоннга халдаып турар. Улуг-Хемниң Шагаан-Арыгдан В. Хуурактың, Барын-Хемчиктиң Ак-Довурак хоорайдан Б. Ооржактың болгаш оскелерниң-даа чагаалары чогумна ол темага хамаарышкан. Шынап-ла, Чаа Шагаан-Арыгның тудуу эгелээрге, дыка өөрүп турган бис. Ол чеп болбайн аан. Электри дээрге амыдыралдың бүгү талаларын сайыгдыр. күчүлүг энергия-дыр. Ынчалза-даа Саян-Шушенское ГЭС-ти ажылдаар кылымал далайның таварыштырган багай уржуктары база бар. Үүгүле бистиң республикадан делгем кектуг-шыктыг шынаалар, одар-болчиир шөлдери суг аҢаанче кирген. Амгы үеде чогумна ол кижилерни дүвүрелип турар.

Борис Нама-Сюрюнович Ооржактың чагаазын еснертпейн маҢаа дамчыдып хоралганнер. «Эртем-техникиг депшилге хөгжээн соонда, экологтуг байдал бакыраан... Кандыг-даа экологтуг байдалды өөренип нербейн, назыхал байлактарны кам-хайыра чокка чарыгдан, довурак-доозунну буруладыр, ыш-бустуг, химиктиг бүдүмелдерни агаарже үндүрүп, ону хирлендирип турар. Ол бүгү боттарывыстың кадыкшылывыска, бойдуска кончуг улуг хораны чедирип турар...

Ак-Довурак —Тываның улуг тудугларының биразын. Ынчалза-даа комбинаттың цехтери 25 чылдар иштинде кижилериниң кадымга улуг когаралды чедирип келген. Оран-сававыс, хову-шөлдеривис, оът-сиген, хемнер-сугларывысты доозун-довурак шыва алган. Кижи тыныар арыг агаар чок кылдыр хоорай кырын ыш-бус шыва алган. Бичин чаштар төрүттүнгеге, респираторлар аан противогаз кедирер үе чоокшулап кел чыдар». Автор ынчаар бижээш, мурнундагы таптаашкын үениде үстүнден дужаар чоруктуг уржуун айыткан. «Хоралыг бүдүүлге тударының мурнунда ооң-ла чоннуң чурттаар оран-сававын бүдүүлге девискээриниң 15-20 километр ырадыр кылып болбас турган бе... Постоянный суур фабрикадан муй-на базым черге туттунган. Суурже кирүүдүр талаында даглар-биле дешпештир бир-ле ак-көк даглар — бедик сорттуг руда арыглаар цехтин төккен хоюг довураа-дыр. Часкы үеледе хадый бээрге, суур көзүлбес кылдыр доозун-довурак шыва алы бээр». Чагаанның автору хоралыг доозун-довуракты арыглаар херекселлерни хоолайларга турусупайн турарын бурудаткан. Ооң ужурунан хоорайның чурттакчыларында зараан кижилериниң саны чыл санында улам көвүүп турар.

Даг-дуктуг улуг девискээрни ажыкташ, ону хоюглап, арыглааш, база чаа даг кылдыр довураан топ каарга, ооң хораны кайы хирел? Чоокта чаа төг. солунларга мындыг бир мелээ парзаттынган. ГФР-ге бир школаның ханаларын даг-дүгү будуштуг панельдерлеп кылганы илерзан. Ооң соонда хинап коорге, ук чуртта мындыг школалар дыка хөй болган. Ынчаш оорешкилдерге ооң хораның айыылының бырмдаалаваш, ындыг школаларны шуптузун бускаш, ханы чер алаанга «хөөржүдүп» хөөп каан. А бистe болза кайы хире делгем шөлде даг-дуктуг даглар тыптып келген чыдар-лыр.

Бистиң помчукчуларывыс үүгүле чагаа бижип турар эвес, харын боттары редакцияга хөөп, көргенбилген үүлдерин чугаалап, ол дугайын бижиирин дилеп турарлар. Чоокта чаа Улуг-Хем районуң Арыг-Үүгүнден Маннай-оол Опай-оол түс черниң ыяш ажылагыйының коллективи Хүүле хемниң бажында арганышты кезеп-биле орук кылып эгелээнин редакцияга болу хөөп дыңнаткан. Ол дугайында ооң чаагының пардап үндүрген. Бир эвес Хүүленин бажында арга-ыяшты кезип, уруткаар болза, ооң суу сыгаар, харын соглу бээр. Ооң түнелинде хем уруунда суттаттыг тараа шөлдерни курааг балык-байланы уруттаттынар.

Улуг-Хемниң Шагаан-Арыг хоорайган В. Хуурак, Кызыл районуң Тере-Хөлден С. Чигжит, ол-ла районуң Шамбалыг совхозтан А. Ооржак болгаш өскелер-даа бойдусту, диригамытаннарны камгалап, арттырарының чугула апаргаының бижээннер.

АҢнаарынга болгаш балыктаарынга машина-техника ажыглаар, хоруглуг чепсектер хереглээр чорук-тарны чагаалардан номчуп болур. С. Чигжиттиң чагаазында мындыг одурулар бар: Кызылдың каттышкан авиаотряды чылдың бүү үелериндe «оран-бойдус камгалаар чүве» дээш, тускай самолеттарны, ылаңгыя вертолёттарны аҢылаваш, төтчеглекчилерин кижи четпес черлерже октап турар. Эртken чайын «Тарыс» аржаанының девискээринге «кызыгаар черинге оран камгалалының вертолёттары» ужуп кээп турганының түнелинде, Тарыс девискээринде балыктыг чаңгыс-даа хемнер артпаанынга чон хомудап турар.

Үүгүле Тере-Хөлдүң эвес, Тожу районуң чамдык чурттакчылары кижи четпес тайга-сыннарда вертолёттар хонаштары бар дээрниң дугайында чугаалап турар апаргаанар, Чоннуң караа коску, кулаа дыннаатыр ээр болгай.

Топчаа МОНГУШ.

ХООЧУННУҢ АЙТЫРЫГЛАРЫ

«Шын» солунуун 1930 чылдан бээр доктаамал номчукчузу, амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап олурар пенсионер, күш-ажылдың хоочуну Ондар Намдакович Лопсан-Серен журналист Алексей Дугержаа-биле ужуражы бергеш, бодунуң сонуургаан айтырыгларын салган. Оон айтырыгларын болгаш тайылбыр харыыны моон адаанда допчулап парладывыс.

Интервью

Айтырыг: «Шын» солун 1992 чылдан эгелеп үнмес деп дамчыыр чугаа сөөлгү үеде Кызыл хоорайның мурнуу талакы микрорайоннарында бар апарды. Чогум чүү болду бо, ол шын бе? Солун-биле сырый харылзаалыг, аваа доктаамал материалдар бижиир журналист кижи чүвениң ужурун билип тур боор силер, менээ тайылбырлап берип көрүңерем.

Харыы: «Ол солун 1992 чылдан эгелеп үнмес» деп дамчыыр чугаа, мен бодаарымга, кым-бир кижиниң хоозун күзели, дорту-биле сөглээрге, хопчу чугаазы деп санаар мен. Тываның бүгү ажылчы чонунуң солуну «Шын» 1992 чылда болгаш соң дараазында-даа чылдарда үнер. Ынчангаш «Шын» солуннуң чагыдылгазы амгы үеде кидип түлүк чоруп турар. Солуннуң киллис эргелекилери Т. Хертек мырыңай чаа Бай-Тайга районга барып чораан. Ында солун чагыдылгазы Кызыл-Дагдан ажыда, бүгү чер болганда идепкейлиг чоруп турар. Районда 500 хире номчукчу бодунуң солунун чагыдып алган. «Шынның» чагыдылгазы Бай-Тайга районга бо чылдың октябрьның төнүзүнге чедир мун экземпляр ажар дээрзинге идегээр мен.

Ынчаарга солун чагыдылгазының хуусаазы доостурунга чедир ам мырыңай кашла хонук артган. Ол хуусаа 1991 чылдың октябрь 31-де доостур. Ынчангаш хоорайда болгаш көдээде бүгү номчукчулар «Шынны» чагыдып алырыңче дүрген далаңырын, журналист кижи болганымда күзеп, кыйгырар бодаан мен.

Айтырыг: Бо чылын август 19—21 хүннеринде Москвага үймээн сураа дыңналган сөөлүнде, «Шын» солун элээн каш хүннерде үнмээн. Оон чылдагааны чүде болганыл?

Харыы: «Шын» солунуун удуртулгазынга кандыг-даа хамаарылгам чок, ынчангаш бо айтырыга дорт харыы бээр дугайында ким-даа даастаан. Ынчаарга ол хүннерде солун редакциязынга үргүлүү ажылдап турган журналист, номчукту, бижиир кижи болганымда, бодунуң бодалымны илергейлеп көрейн.

1925 чылда үндезилеттинген болгаш бистиң республиканың дириг төөгүзү болуп, феодализм сөөлүнде чаа Тываның экономика, культура, социал талазы-биле хөгжүлдезинге, национал кадрларны белеткээринге, ылаңгыя чонну үжүк-бижикке өөредириңге улуг үлүг-хуузун киргген «Шын» солуннуң үнерин 1991 чылдың августуң сөөлгү он хонуунуң өгезинден бээр элээн каш хүннерде херек кылында хоруп турган чорук ССРЭ Конституциязының 50 үүлүнге, РСФСР-ниң Конституциязының 48 үүлүнге; Тыва Республиканың амгы күштүг Конституциязының 44 үүлүнге шуут чөрүшкек болган деп санаар мен.

Ынчангаш «Шын» солуннуң үнерин ынчан хораан турганының кандыг-даа бөлүк болгаш чөпүү чылдагааны чок деп бодаар мен. А кол чылдак — РСФСР-ниң Компартиязының ажыл-чорудулгазын түр соксадыр дугайында Россия Президентиниң 1991 чылдың август 23-те ат салган Чарлыы болган. Ынчалзажок «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар Тыва Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң база органы болуп турган. Тываның дээди күрүне эрге-чагырдазының хоойлужудулга болгаш күүсекчи ол органнарының ажыл-чорудулгазын түр соксадыр дугайында кандыг-даа чарлыктар азы шиитпирлер ол хүннерде хүлээп алдынмаан болгай.

Солуннуң үнерин ол үеде соксадып, хораан чорук оң барык 30 мун чагыкчыларынга, редакция коллективинге мораль-политиктиг болгаш материалдыг улуг соглуушкунну таварыштырган. Дем силерниң чугаалаанывар Москвага болган үймээн-биле холбаштыр «Шын» солуннуң, оон бүгү коллективинің хенгир-даа бурузу чок. Москвага болган күрүне эргилдезин деткиринче Тываның чонун түс черден кыйгырган чангыс-даа одуруг солунга парлаттынмаан.

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарының үнерин хораан турган чорук ССРЭ Конституциязынга, РСФСР-ниң Конституциязынга, Тыва Республиканың Конституциязынга, парлалга дугайында хоойлуга дүжүр бе? Ынчаг айтырыгны тодарадаалаан бээр дугайында Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эргечүрүм айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы Н. А. Ондарга дилегим дарыы киирерин бо солуннарның коллективтеринге, редакторларынга сүмелээр бодаан мен. А бир өвес ол хоруушкун хоойлуга чөрүшкек болза, Тыва Республиканың Дээди судуунга чогуур хомудалды чайлаш чок киирерин, номчукчу, бижикчи, журналист кижи болганымда, солун редакторларындан негээр бодаан мен.

Айтырыг: Силерниң бодалыларга каттыжып, өөрүп деткип тур мен. А октябрь 15-те «Шын» солун чүге үнмейн барды?

Харыы: Солуннуң залчеглиг ол номериниң харыысалгалыг дежурныйы С. Маадының менээ тайылбырлаанын өзугаар алырга, редакцияның чогаадыкчы коллективи солун номериниң өөрү материалдарын чогуур үеэзинде белеткээн турган. Ынчалзажок республика типографиязының солун үндүрүлгезин хандырып турар ажылдакчылары 1991 чылдың октябрь 15-те ажыл соксадышкынын чарлаан. Оон кол чылдагааны: типография директору Е. Р. Когуттуң кол-ла бурузу-биле ол бүдүрүлге черинин бажыны кышка удур чылыглаттынмаан, аажок соок, аваа ажылдаар арга чок болуп турган. Ол хүн солун үнмээнинин, ажыл соксадышкыны болганының менээ билдинген кол чылдагааннары ол-дур.

Айтырыг: «Шын» солун редакциязының, оон коллективинин мурнунда кандыг бергедээшкиннер амгы үеде туруп турарыл, бо дугайында чугаалап болур силер бе?

Харыы: Солун редакциязы-биле барык хүн бүрүде харылзаалыг, оон амыдыралын элээн билир болганымда, чугаалап, бодумнуң бодалдарымны илергейлеп болбайн канчаар, Ондар Намдакович. Мен бодаарымга, бо бүгү демдеглеттинген чылдактарның болгаш чылдагааннарның үржүүнда «Шын» солуннуң 1992 чылда уткуштур чагыдылгазының кедергей оожум болгаш организас чок чоруп турары редакцияның бүгү коллективи дыка дуврүдип турар. Ылаңгыя Монгуш-Тайга выкаш эр ырак, Улут-Хем выкаш чоок районнарда солуннуң чагыдылгазы саадааның парлалга тарадыр черинің медээзи херечилеп турар. Сонгаарладып болбас сорулга: өг-бүле бүрүзү «Шын» солунну бо арткан эвээш хуусаада чагыдып алыры!

ССРЭ-ГЕ ДУЗАЛААР, ЫНЧАЛЗАЖОК...

Чоокта чаа Банкокка сайыңгаргай үлетүрүг чедиг чурттарның сан-хөө министрлериниң болгаш колкол банкыларының удуртукчуларының чөвүлел хуралы болуп эрткен. Ол ужуражыышкынар кажан-даа чангыс демниг, эп-чептүг эртип турбаан, а оон кандыг эртери биске моон мурнунда хамаан чок боор келген. Үүле дээрге бистиң боттарывыстың тыртып алганывыс «демир кежеге» артынга чүү болуп турары биске улуг салдар халдатпайн турган. Делегей банкыларының болгаш чурттар аразының валюта фондузунуң сессиязының мурнунда эрткен ол чөвүлел хурал «чидиг чөрүлдээлериниң» байдалынга эрткен, а бо таварылгада аваа чугаалашкан айтырыглар биске шуут дорт хамаарылгалыг: Совет Эвилелинге дузаламчы дугайында айтырыг өске бүгү темаларны хөлегелепкен.

Түүнелдерни дораан айтыылыкар: акша дузаламчызының дугайында кандыг-даа шиитпир чок. Оон орнунга Барыын чүк чоокку үеде ССРЭ-же боттарының чурттарының сан-хөө министрлериниң ораалчыларын чорудар, а ол дээрге—Банкок чөвүлел хуралының чангыс тодаргай түүнели ол. Ол көөр делегацияларның сорулгазы ССРЭ-де экономиктиг байдалды бодунга көөп таныжып көөрү, совет удуртукчулар-биле экономиктиг реформалар планын чугаалажыры. Ынчангаш оон үндезинге ССРЭ-ге дуза көргүзер талазы-биле оон ыкайгы базыжнарга түүнелдер үндүрери.

Ынчангаш «чеди улуг чурт» дуза чедиреринден ойталаваан, ынчалзажок ону элээн чергелиг шыңгыы негелделер биле көргүзүп болуруп аазаан. Ында бүгү талалыг рынок чаартылгаларын чорудары, даштыкыга сан-хөө хүлээлгелерин күүседири, ону боттандырары-биле эвилел база республикалар структуралары киржиллелиг дээштиг системаны тургузары, а ол ышкаш совет сан-хөө болгаш экономика дугайында бүрүн сан-түүнерни бээри кирип турар. Эвилелдің экономиктиг көрөзин чарарының, чангыс аай төп банк база чангыс аай валюта дугайында негелдени база тодаргай салган.

Үстүүде негелделери өскөөр чугаалаар болза, мынча деп болур: үүле карантарың чараш дээш, сөкээ кым-даа дузалаас, ону алыр дисе, бодунга тодаргай хүлээлгелерни алыр херек. Шын харын, делегей иниттилежилгезинден дуза алыр деп бодаар болза, оон дурумнерин, чурумун хүлээп көөр херек.

А ол талазы-биле бисте бөдүүн түүлдерге бешин берге болгай, чижээ, даштыкы парлалга совет делегациязының организас чогун дораан айыткан. Барыын чүктүң бир төлөлекчизи ССРЭ-ниң күрбаңкызының даргазы Виктор Герашенконуң Банкокка ошалдап келгениге хамаарыштыр «Таймс» солунга интервьюзунга мынча дээн: «Бөгүн ол самолёттан ошалдап калды, даарта өрелерин төлөөрин уттуптар». Ол-ла үеде аваа турган Григорий Явлинский Совет Эвилели чоокку айларда оон мурнундагы чөлилерге өре төлөөрүнүң талазы-биле айтырыг турбас кылдыр ынчаар кылыр деп «чединиң» бүзүреткен.

Чогум-на бо айтырыг ужуражыышкын киржиччилериниң аразында эң улуг хөй маргылдааларны болдурган. Эде тургузуушкуну акшаландырарына эң улуг саң-хөө үүргезин чүктөөн Европа чурттарының төлөлекчилери Совет Эвилели ам бешин 60 млрд. доллар ажыл турар өрелерни акша кризинин хараазы-биле төлөй албас боор деп чиглиниги илереткен. Олар ССРЭ-ге чаа чөлилерни тыпсырының негелдеэн кылдыр оон өре төлөөр аргаларын тодарадырын идип үндүрген болгаш өре төлөөринге Москвага соңгаарладыышкын боор деп америк саналды хүлээп албайн барган.

В. Герашенконуң медеглээн-биле, Совет Эвилелинге өрелерни өрүүзүн эвес, а делегейниң экономиктиг системазынче киреринге дуза херек. Совет төлөлекчилер бо таварылгада ынча-мынча түүнүг дуза деп чүве чугаалаваан. Ынчалзажок делегей чурумунга чаңчыгып, кризисти ажып эртер шилгилге үе-чадазынга турумчудар дуза херек деп чүвени, «чединиң» төлөдери маргыш чок деп бадыткаан. Япон солуннарга бижээни-биле, Банкокка ужуражыышкын Совет Эвилелинин экономиказында сандараашкынны ажып эртериниң эрге-ажыктарынга дүүштүр ол чурттарның байдалды контроллаар аргазын тургузарын, дуза чедирерин чаңлаш чок деп көргүскен.

Ынчанмайн канчаар: ССРЭ-де болуушкуннар дугайында ужуру билдинмес дидир-дидирлер белин барыын биржаларда акша курстарынга салдарын чедирип турар. ССРЭ-де экономиктиг болгаш политиктиг кризистен Барыын чүкте кижилериниң бажы ам бешин ыжып, аарып турар, а байдал улам нарыыдаар болза, ол ыжык, аарыг дам баар.

Ол дээрге Совет Эвилелинге дуза талазы-биле Барыын чүкке эптежилгелиг турушту эөлээринге база бир чылдагаан. Маваа август сулчээзинин бастырганы база салдарлыг болган боор.

Ужуражыышкын үезинде мындыг бодалдар дыңналып турган. Японияның даштыкы садыг болгаш үлетпүр министри «чединиң» ужуражыышкыны эгелеп турда, чугаалааны: «Телевизордан көөрүмге, Совет Эвилелинде чоон, семис кижилер эдерин-тир. Оларга дарый аныңчем дузазы. Эфиопияда арган-дорганнарга дег, ындыг чугула херек бе?» Ол чугаазын министр баштак хевирлиг болдурган. Ынчалзажок ында шын үүл бар болбайн. Семис кижилерде артык дезиниңден аңыда, ходдары, буттары, эктинде баштары бар — ол дээрге бүгү чүве даан харыысалгалыг болурунга эргежок чугула түүлдер-дир.

Дмитрий БАНДУРА. (СЭТА).

Өг-бүле дугайында

АЖЫ-ТӨЛҮНГЕ ЧОРГААРЛАНЫРЛАР

Бежен чылдарның ортаүезинде кайызы-даа башкылап эгелээш, күш-ажылдың база амыдыралының орулары Тываның мурнуу бир ыйонунга баштажы берген ындыг улус. Кайызы-даа тыва дыл башкылары. Тес-Хем, Таңды, Кызыл районнарының школаларынга ажылдап чораан, чон ортузунга ажыл-херектерге эн идепкейлиг киржип келгеннер. Тываның кедээзинин чаартылгаларынга оларның төлептиг улуг, шынап-ла, кирген. Башкы дээрге кедээ суурга эң кеску кижи. Улус оон үлегер алыр, олче көрүүр болгай.

— Аныяк шаавыста школага ажылдавышаан, оюн-концерттерге кежээлерде аныяктар-биле кады турупдар бис. Оспахсыраап, могавас-даа боор ийин. Дулгээзинин -ле үе, аа. Амыдыралды девин ыдыр турган. Кедээде-ле чон ортузунга чоруур аваар — деп, ол өг-бүлеңи эр өзин, хоочун башкы, шулуктерин, чогаалдарны бо-ла бижип чоруур Юндеш-оол Сержинмаевич чугаалап орар.

Ю. С. Монгуштуң кадайы Кыстай Анчыевна республиканың хоочун тыва дыл башкыларының биразызы. Школага 34 чыл ажылдаан. Боду мөзүг-будуттуг, ажылы дээнде кезээде холу дыңыг башкы-ла болгай. Школачы чылдарында-ла тыва дылды оңгаган өөр, солуургаар кижи чүве. Чаңгыс школага өренип чорудукс. Шынап-ла, келес-келзе уруглары не төрөөн дылынга өөредип, кижизидер чаагай үүле-херектин кижизи болган. Кур-Чер ортумак школазында тыва дыл башкылары эш-өөрү-биле кады кабинеттинде дерип алганнар. Алыс хоочун, дуржулгазы байлак кижи болгаш, бодундан биче назылыг аныяк башкыларга арга-сүмезин айтырындан чажам дивес. Эрткен чайын ону эш-өөрү буяныг дыштанылгаже үдээн, а болу ам-даа ол-ла школазында ажылдавышаан.

Башкылаашкын ажылын чорударынга ажыглаар бир янзы аргалар, ылаңгыя сөөлгү үеде өлбеп турарынга Кыстай Анчыевна база өөрүп орар болбайн аан. Чоинуң чаагай чанчылдарын уругларга хандыр өөредири — башкыларга таарымчалыг тепкиниш апарган. Черле ынчаш кижини кижи кылдыр мөзүлеп хевирлээринге төрөөн чонунуң шагдан бээр чалаттынып үндезилеттинген чанчыл, ёзулаалары оюа-ла салдарлыг. Улусчу педагогикаже оюа сагыш салып турар апарганынга бистер шуптувус ынчангаш сеткил ханып турар бис.

Үжен ажыг чылдарда ажылдап келгеш, Кыстай Анчыевна база Юндеш-оол Сержинмаевич Монгуштар боттарының өг-бүлезинге башкылар династиязын дижизиткеннер деп чугаалап болур. Боттарының изин истээр, ажыл-херээнің үүгүм уктаар ажы-төлдүг болурга, ада-иезинге, шынап-ла, чоргааранчыг болбайн канчаар. Хойжунуң оглу малчын азы саанчы, тудугжунуң оглу тудугжу, эмчиниң уруу эмчи, башкының ажы-төлү башкы болурга, ында багай чүве черле чок. Өг-бүлеге профессионал мергежил талазы-биле угаадыг ажылы черле турган болгаш быжыг үндезининг болган доорун чайгаар-ла билдиниң каар-дир.

— Аваазы Кыстай черле уругларынга азжок - кижи. Оларны аваазының сөзүүнден эртпес, уктап дезээрлер-даа — деп, адазы чугаалап олурар чораан. Аваазын дыңнаш, ачазын тоовас улустур деп бодай бербенер. Адазы база башкы, чазык чаагай, эш-өөрүүрек, черле ынчаш кайызы-даа топтуг-ла улус.

Хоочун башкыларның ажы-төлү шупту башкылар дивес силер бе! Улуг оглу Монгуш Сергей педагогика институдун дооскан. Кур-Чер школазында аваазы-биле кады ажылдап, география башкылап турар. Оон кадайы Монгуштарның улуг кенни орус дыл башкызы, ам уруглар садында.

Монгуштарның ортун оглу Артур Кызылдың педагогика институдунда боттөөредилге-биле өөренмишаан. МЖК-да ажылдап турар, кадайы уруглар садының эргелекчизи. Көрүкер даан, база башкы.

Өг-бүледе дөрт дугаар уруу — Лариса. Эге класстар башкызы, ам техникитиг училищеде библиотекарь, оон өөнүң ишти Очур-оол оз-ла училищеде башкы. База-ла кайызы-даа башкылар.

Башкы уктуг өг-бүледе хеймери — Монгуш Артем, хостуг хүрешке спорт мастери. Санкт-Петербургка күш-культура институдун бо чылын дооскан. Ол хоорайда бир училищеде башкылап артып калган. Спортчу мергежил бедидериниге ол черле чугула дээрзин башкылары сүмелээрге, ында кезек үеде артып калган. Ол база-ла башкы, күш-культура башкызы.

Кыстай, Юндеш-оол Монгуштарның башкы салгалдыг улуг өг-бүлезинде ажы-төлүнүң уруглары он оол, кыс өзүп орар. Канчан билир, олардан база башкылар тыптып келир чадавас.

Бопуймаа ДИРЧИН.

«Шынның» анкетазынга харыылар

«Шынны» 1992 чылдың чагыдып алдым. Ол даарге—ону чагыдып алыры чыл санында менээ чаңчыл боолган ынак солуунум. Ол солуннуң бижикчизи болгаш, оон өртээ менээ аар эвес.

Солуннуң арыннарынга өөреникчилер, студентилер, школа амыдыралы, колхоз, совхозтарының, хоорай, суурларның ажыл-ижин, социал айтырыгларының, кижилерниң кадык болуруунуң дугайында эмчилериниң сүмелерин, Тожуунуң инжилериниң, шеригге турар ооллардың, артистерниң болгаш бодүүн ажыл-ишчи кижилериниң ажыл-ижин, амыдырал-чуртталгалын номчуксаар мен.

Солунга утка-шынары эки, шыныг түүлдерни детизээн чагааларны чырыкче үндүрери үзеничиг. Хоп-меге, үендаан улус алы тулуп, шын эвес түүлдер бижээн чагааларны парлаваза эки. Шупту материалдар үениң аалы-биле шынга дүүшкен турары ажыктыг.

Ынчангаш солунга дараазында рубрикаларны ажыглаарын сүмелээр мен: «Мергелдей», «Кижинин арын-шүүрү», «Тываның чоргааралы—аас-кежин», «Бодүүн чорза, ботка херек», «Херээжен кижинин -хүндүлепер», «Тыва ооллар—адын бодазын», «Инвалидтерге, кырганнарга дузалажыыл», «Почта ажылы», «Арга-арыг—ногаан ойнуунуг», «Чаштар—келир үевис», «Четпестерни сойгалаал», «Оорларга—согуг».

Мен «Шынны» доктаамал бижикчизи болукеаар мен. Аваа четпестерни-даа, чедишкиннерни-даа, кедээнің, хоорайның амыдыралын, ногаажыларның ажыл-ижин болгаш оон-даа өске түүлдерни бижиксээр мен.

Силерниң солуннуң доктаамал бижикчизи болур мен.

Хүндүткел-биле Наталья ДОҢГУР.

Улуг-Хем район, Ак-Тал суур.

«Шынны» күзелдиним-биле чагыдып алдым. Солуннуң арыннарындан шажын дугайында, оон эки-даа, бак-даа талаларын номчуксаар мен.

«Шынның» арынга солун дамчыштыр аныяктарның таныжылга темазын ажытса деп күзелим бар.

Мен бодум тудугжу кижи мен. Ынчангаш солуннуң бижикчизи болуксан чоруур мен.

Олег ХОВАЛЫГ.

Улуг-Хем район, Булун-Терек суур.

«Шын» солуннуң номчукчуларының бирээзи мен. Солуну чыл санында чагыдып ап турар мен.

Солуннуң арыннарындан кроссвордтарны тыварынга сонуургалым улуг. Тыва улустуң эрткен амыдыралының дугайын сонуургаар, номчуксаар мен.

«Шын» солуннуң арыннарынга «Төрөөн Тываныстың төлептиг кижилери» деп чаа рубриканы ажытса деп саналым бар.

Солуннуң бижикчизи болуксаар болгаш аваа амы-хуунда айтырыгларны салыр, чайлыг үеленде турушкан кроссвордтарымны үндүрүксээр-дир мен.

Шончалай МОНГУШ.

Хандагайты суур.

ЧУРТТА ДҮЖҮТ АЖААЛДАЗЫ

Допчулал

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Алексей Филатов). Чурттуң шөлдеринде ажыл ам-даа эдерик. ССРЭ-ниң Статкомунуң медээзи-биле алырга, бо хонуктарга чедир тараа база тараа-оозы культуралары оларны тараан шөлдерниң чеди хуузундан ажааттынмаан.

А ол кадында дүжүт ажаалдазы уламчылавышаан турар черлерде соок күштелген. Чижээ, Сибирьде, Казахстанның соңгу областарында бөрүк шуптузунда хөр чаанкан. Ол хову ажылдарын доозарынга шыңгыы моокдан.

Ниитизи-биле чуртта барык 167 миллион тонна тараа ажаан алдынган. Эрткен чылдың бо үеде 227 миллион тонна бар турган. Ажыл-агыйларын бүгү хевирлериндеги күрүне курлавырларынче үүле 37,6 миллион тонна тараа садып алдынган. Ол дээрге күрүне чагыының 49 хуузу-дур. Күрүне чагының Россия Федерациязының үүле 11 областары, Украинаның 6, Белоруссияның 4 областары күүсетиен.

Тус-тус тараалар азыы-биле алырга, мындыг: кызыл-тасты эрткен чылдаазындан 16 миллион тонналы авээштi садып алган, арбайны — 4 миллион тоннага эвээш, чиге-тараанны — 900 мун тоннага эвээш. Ол ышкаш күрүне курлавырларынче күзүн база чалын чаштырар тараа культураларының үрезин болур сорттуг, эки тараазын курлавырлаары оожум темпилиг. Ол негеттиннериниң үүле 45 хуузу.

Тарымал тоорук ажаан алырын Белгород, Липецк областар, Краснодар край, Украина, Молдова дооскан. Ниитизи-биле тарымал тоорукту шөлдүн ам-даа 22 хуузу ажааттынмаан.

Магазиннерде чигир чоту свекла ажакчыларын кызыдарынче албадаппан хире. Олар бо чылын эрткен чылдаазылган дээре ажылдаан. Чигир свеклаының шолунуң 76 хуузунуң дүжүдүн ажаан алган. Амгы үеде чигир заводтарының 314-ү ажылдап турар. Олар 2 млн. 86 мун тонна чигирни бүдүргеп. Ынчалзажок ол амга чедир хереглекчилерде четпээн. Улуг хоорайларда чигир талоннары эдериниң холунда олчаан. Транспортчулар болгаш садыг ажылдакчылары хемчеглерни алыры чугула.

Картофель ажаалдазы дооступ турар, а ногаалар талазы-биле чамдык черлерде дүвреңнип байдал тургустунган. Ажаалда темпизи куду боор артпышаан.

Ажыл-агыйлар күзүн чаштырар тараа культураларын олуртуруп, күсүү чер аңдарылгазын уламчылаан турар. Ынчалзажок бо ажылдарның темпизинге артык кезектер, кывар-чаар материалдар чедишпеен дыка шаптыктап турар.

* * *

МООЛ-ТЫВА КЫЗЫГААР ЧООГУНУҢ ХАРЫЛЗААЛАРЫ

УЛАН-БАТОР. (СЭТА-ның корр. Александр Чернов). Моол Арат Республиканың болгаш Тываның чазактарының төлөлекчилери Хандагайты—Торгалыг, Хандагайты —Мугур-Аксы оруктарының Моолдуң девискээри-биле эртер кезектеринге чораанды дээш Тываның транспорт аймаандан (хүү машиналардан аңгыдаалы) каайлы төлевирни тыртпас деп дугурушкан.

Ужуражыышкынның түнелинде ат салдынган протоколда, МАР биле Тываның кызыгаар чоогунун чурттакчыларының эрге-ажыын өөренип көргеш, Улангом болгаш Кызыл хоорайларының арызыда доктаамал автобус харылзаазын 1992 чыдың январьдан эгелеп ажыдарын төлевилээн. Оон аңгыда талалар Улангомдан Тыва кызыгаарынга чедир моол таланың түдүп турар автомобиль оруунга Тываның дуза көргүзерин база дугурушкан. Ол ышкаш кызыгаар чоогунун хамаатыларының кызыгаар эртериниң чурумун чиигедириниң хемчеглерни эп чорударын шиитпирлээн.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

ВАЦЛАВ ГАВЕЛДИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ПРАГА. Чехословак армияның дээди командылалының конференциязынга Чехословакияның президентизи Вацлав Гавел чүве чугаалаан болгаш бистиң чурттувус чүгле бодунуң айыыл чок чоруу дээш, харын өөрү Европаның тайбыны база айыыл чок чоруу дээш харыысалгалыг болуп турар деп медеглээн.

Европага тайбыны быжыглаарынче, камгалаарынче угланган базымнарга Чехословакия киржир ужурлуг деп, ол айыткан. «Коммунистер дээди албан-дужаалдарда чамдык чурттарда дуврээзиннер болуп турар амгы үеде Европага айыыл чок чорук дээш харыысалга улам улгадып турар» деп. В. Гавел чугаалаан. Ындыг дуврээзиннер, үймээшкиннер улуг чөрүлдээже шилчий бээрин болдурбас төлөде, делегей иниттилежилгезинин Персия мөгүлдурунга аңыглаан аргазын база ажыглап болур деп, ол демдеглээн.

Эрткен үеним аар уржуктарлыг дуржулгазын Чехословакия барымдаалаар болгаш бодунуң айыыл чок чоруун хандырарынче чогуур кичээнгейин угландырар ужурлуг деп, Чехословакияның президентизи чугаалаан.

Соңгу Атлантика эвилелинге Чехословакия эвилелчи кежигүн болуп киреги чугула, үүле дизе, НАТО амгы үеде Европага тайбыны база демократияны магадылаан күрүнелер аразында эң-не быжыг турушту катыжыышкыны болуп турар деп, В. Гавел чугаазының түүнелинде медеглээн.

ЧАЗАК БАШТЫҢЫНГА КАНДИДАТ

СОФИЯ. Болгарияның демократтыг күштериниң эвилели (ДКЭ) бодунуң удуртукчузу Филип Димитровту чазак баштыының албан-дужаалынга депшиткен. ДКЭ бодунуң төлөлекчилериниң чамдык министерстволарының удуртукчуларының албан-дужаалдарынга база депшиткен.

ПАКИСТАННЫҢ ТУРУЖУ ИСЛАМАБАД.

Чепсектиг афган оппозициялың удуртукчулары Москвага келир кылдыр совет удуртулга чалаан деп, Пакистанның даштыкы херектер министерствозу чарлаан. Делегацияның удуртукчузунга болгаш кежигүннеринге бодунуң улустарын чорудар дээш демисел афган дээрбечилерниң аразынга чидиг демисел амдаа үргүлүлеп турар.

Ол демиселге Пакистанның устуку эрге-чагыргалары база киржип эгелээн. Пакистанның туружу — оон эрге-ажының камгалаар кижилерин афган оппозициялың делегация составынга киргери. Оон түнелинде моон мурнунда моджахеддтерниң (афган дээрбечилерниң) томуйлааны «моджахеддтер чазаанның президентизи» С. Моджаддеди ону баштаар эвес, а Афганистанның ислам иниттилел балыглежилгелериниң удуртукчузу Бурхануддин Раббани делегацияны удуртур. Ол делегация бо чылдың октябрь төнүзүнде совет таланың чалааны-биле Москвага келир. Афганистанның даштыкы «чазаанның» даштыкы херектер министринің хүлээлгезин Б. Раббани күүседип турар.

Афган дээрбечилерге тутурган совет шериглерни хостаар дугайында нарыы вугаалажыышкынар афган оппозициялың делегациязы-биле Москвага болур.

ИЙИ АМЕРИКАННАРНЫҢ ШИИТКЕН ИСЛАМАБАД.

Пакистанның ислам суду америк ийи алышкыларны шииткен. 28 харлыг Даниэль Бойд болгаш оон 39 харлыг акызы Чарльз Бойд олар афган дээрбечилерге дузалажыр дээш Пакистанга элээн каш чыл бурунгаар чедип келгеннер. Олар аваа ислам шажынны хүлээп алган. Пешеварда күрүне банкызын ийи алыпкы бо чылын уттаан. Ол үүлгедиг дээш алышкыларның кайызында-даа он холун база солагай будун одура шавар кылдыр ислам суд шииткен.

Ф. КАСТРОНУҢ ОГЛУ ИРАНГА БАРЫП ЧОРААН

ТЕГЕРАН. Тегеран радиозунуң дыңнатканы өзугаар алырга, атомнуг энергетика талазы-биле кады ажылдажылганын эртем программазының дугайында дугуржулганы Кубаның болгаш Иранның аразынга чедип алган. Ф. Кастронуң оглу, Кубаның атомнуг энергия талазы-биле национал комиссиязының күүсекчи секретарь Фидель Кастро Диас Баларт баштаан делегация Иранга барып чораан үеде дугуржулгага ат салдынган деп. Кубаның АИИ информация агентилели база дыңнаткан.

(СЭТА).

Шри-Ланканың бурунгу черинде байдал бөдүүн эвес. Маваа шаг-шаандан бээр сингалдар болгаш тамилдер кожахелбээ, тайбың чурттап чорааннар. Экстремисчи күштер националдар аразында месилдежиишкиннерни өскүүткен, ол эвээн узун хуусаада ортулукту шыва ап, миллион-миллион кижилерни топтут чурттаарынга шаптыктап турар.

Шри-Ланканың чамдык районнарынга чазак шериглериниң «Тамил илам» хосталга парларынга» (ТОТИ) удур улуг хемчеэлдиг шериг хөделиишкиннери эрткен. Шериг хайгаарачыларының санап турары-биле, ол хеделиишкиннер ТОТИ-ниң сулараарынга чедирер болгаш чугаалажыышкынар эгелээриниче албадап болур. Чүгле ындыг арга-биле этниктиг чөрүлдээни быжыы-биле таарыштыр шиитпирлеп болгу дег.

ЧУРУКТА: «парларның» язы-биле: чуруттуң улуг кезииниң Минар ортулукче кивуртуу «Тамил илам» хосталга парларының чазылдырганының соонда, Минарны чазак шериглери хостаан. Артында ортулуктуң административтиг төөу.

С. ЛАТЫШЕВТИҢ фотозу. (СЭТА).

ЫНДА АМ ЧҮҮ БАРЫЛ?

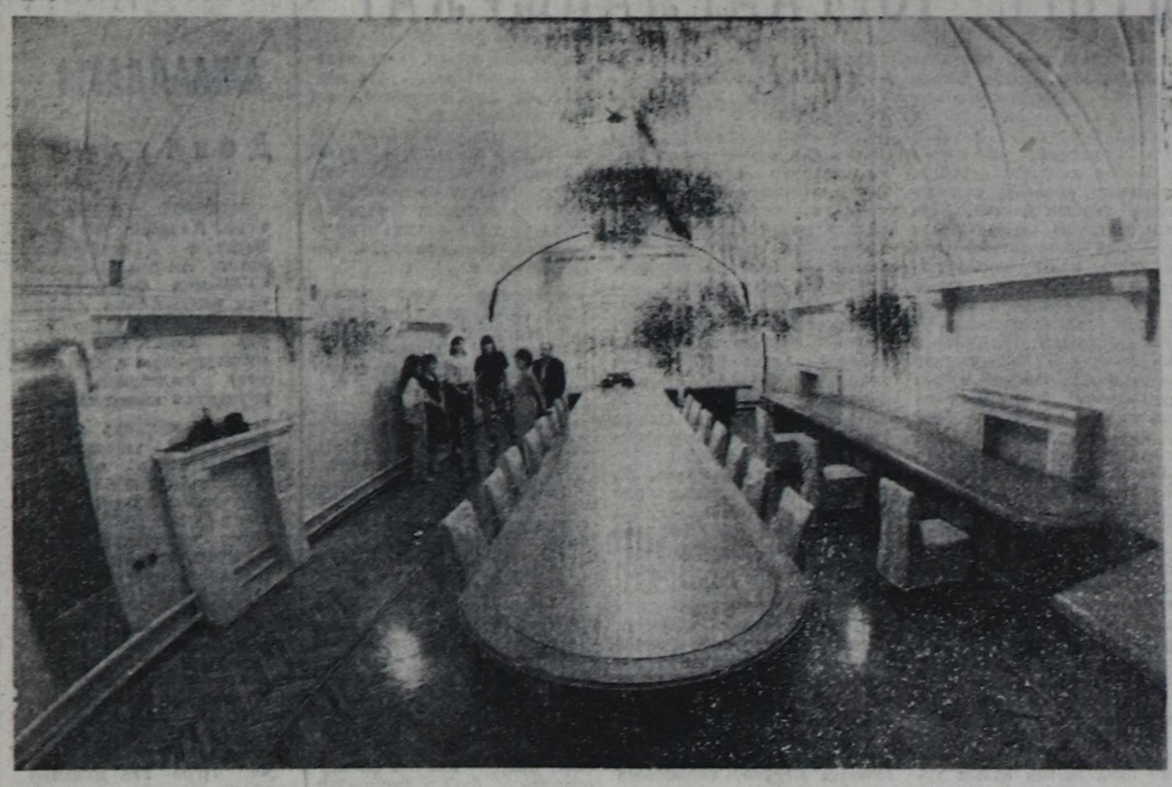

АРАЛАЖЫП ЧОРЗУВУССА

Бистин хоорайларывыстың, суурларывыстың кудумчуларынга орайтады кылаштаары коргунчуг дижип чугаалажыр апарган бис. Чүге? Чүге дизе, арын-шырайы, ишти-хөнүү, бүргег кудай дөг, хөлүгүр кижилер бо-ла чоргулаар. Оларның аажы-чаны, боттарын ап чорууру, чугаа-домаа кижи сеткилинге дыка-ла ынчыг. Даглыг черге чай дурту дег кыска назыда кижилер аразында хүндүлежип, деткижип чорттаар эргелиг.

Бо үүлдүн кол утказы социал кижизидилгенин, башкылаашкынның методикалары-биле холбаштыр чоннуг, ыланғыя аныяк кижилерни угаадыр дээни-дир. Ылаштыя маңаа психологтуг чурумалдык уран аргазын ажыглаарын орандаштым.

Психология эртеми тыва дыага шоолуг-ла неперевээн деп билип турар мен. Ынчангаш бажывыс шыңгыы ажылдадып, бот-шүүдүүп, бодалдарывыс солужуп көрээли.

Кымны кым хүндүлээрил? Мен кым мен? Чүүн-даа мурнунда кижи бүрүзү баштай бодун боду хүндүлеп көөр херек. Дорту-биле чугаалаарга. Кижи мен деп бот-миннинишки кижи бүрүзүге ыяал-ла турар ужурлуг. Мерген угаашкыг бурунгу тыва кырганнар мынча деп чугаалаарлар: «Сени кижилер хүндүлеп чорзун деп күзээр болзунда, сен оларны хүндүлеп чор!»

Хову-Аксы суурнуң чорттакчыларының аразында «...кижилерге чашпаалап чорбас мен» деп дорт-ла чугаалап чоруурлар бар. Чижек кылдыр чүгле бодумнуң чорттап орар суурумну ададым. Хүндүлээчел, эптигзөлдек, биче сеткилдиг кижилерни турамыктарның соора угааганы (чашпаачыларга чыпшыр көргени) ол эвеспе. Маңаа бот-кижизидилгени утпаза чогуур.

Чон ортузунда чорттап, ажылдап чоруур, ажы-төлүн, адазы, авазы болу берген хирезинде-ле, амыр-менди эреп билбес улуг кижилер база-ла бар.

Бот-кижизидилге, бот-хайгаарал, бот-туттунары чергелиг психологтуг угаадылгаларны сагып, аравыста хүндүлежип, аралажып чорттаар болзувусса, амыдыралывыс өөрүшкүлүг болур ийик.

Амгы хүннернин амыдыралы психология эртеминнин хайыразын өскерип, ажыглаарын негеп турар-дыр.

Оюн КОРОДА.
Башкы.
Таңды район.

• • •

САМАРА. Шуут-ла кончут чажыт № 1 объект — Сталиннин бункерин чоокка чедир оон барын чажырып турган тудугну аж күзелдиг кижи бүрүзү барып көрүп болур. Ында Самара областын хамааты каигалалының төөгү музейи ажыттынган.

Ол тудугнуң төөгүзү мындыг. Ада-чорттуң Улуг дайынының эгезинде, дайзын Москвага чоокшулап чедип келген үеде, Куйбышев хоорай (амгы Самара) иннигги найысылал апарган. Чогумна ынчан Метростройнуң тускай бөлүү чер иштинде 37 метр ханыга чажыт бункерни тудуп эгелээш, 1942 чылдың ноябрьда дооскан. Аас-кежик бооп, Москва дайынның холунга кирбээн, бункер ажыглаттынмаан.

ЧУРУКТА: Дээди Кол командылалдың Ставказының хуралдаар залында.

Н. Никитиннин фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

• • •

ООҢ АДЫ-БИЛЕ АДАЗА

Улуг-Хемде Эйлиг-Хем суур чорттуг арат оглу Шивит-оол Кыргысович Даржаа Ортаа-Хем, Буура, Достаяк, Үрбүн, Кашпал ол ынчаар чорттап чораан кижи. Мээн бо акым гитлержи фашистер-биле кадыг-дошкун демиселге коргуш чок тулушкаш, тайбың ажыл-ишче өөрүшкүлүг чаныып келген. Ынчан ол «Ак-Турут» колхозтуң Кызыл-Даг салбырынга киргеш, хову бригадазынга бригадирлей берген.

Акымның хөрээн дайынчы болгаш күш-ажылчы ажыг-аңгы медальдар каастап чоруур.

Эйлиг-Хем суурнуң бир кудумчузуң оон ады-биле мөңгежидип адаан болза деп саналдыг мен. Ону эйлиг-хемчилер база деткимир боор дээрзинге бүзүрээр мен.

Кызыл-оол САГАН-ООЛ.
Тудугжу.
Баян-Кол суур.

КАГДЫНГАН КЛУБТУҢ ХАЛАК-ХИЛЭЭ

Көк дээрниң адаанга, чырык черниң кырынга мени тудуп, каастап алыр дээш, чеже кижиниң кылан дери дамдылавады дээр! Балды, хирээниң даажы ам-даа ал ботта ырлашпышаан...

Эх, эгезинде, мени ажыдыканда, суурнуң хамык чорттакчылары чудурук сыкмас кылдыр олурупкан, кандыг солун киноларны, концерт болгаш шинелерни көрүп, төнмес-батпас хуралдарга эзеп-херлип каап олурбадылар дээр!

Соңгаларымга дээр чайынналып, эрткен-дүшкеннериң арын-шырайы көстүп келгилээр, кырган-чалыыны бодумче хаара туткан, өзулула культураның одаа турдум. Сагыш-сеткилден ыравас, ону саргыдып кээр үүлдер-ле хөй. Оон иштинде мээн кылын манзаларымны дызырады танцылап, сахиап турган, чеже чалыы чүректер доннашпааннарыл! А оларым «көшкенде теве херек чок» дээнзиг, ажытелдерни эдертипкен, мээн чаным-биле эртип бар чораан, мынча-даа дижирлердир:

— Сен бо клубка ажылдап турукда, суурнуң солдары сеиче чызаалаарлар ийикпе?

— Чок. Хамык кыстар уран үүл удуртукчузу акый кайда чор дижип, кежээлерде суг сени амыратпас турдулар чоп?..

— Ынчалза-даа чангыс сени шилип алганым ол-дур.

— Ойт, та. Шилип алган сен. Та ол хамык кыстар сенден хая көрүү бергеннери ол. Шеригден ооллар халажып келир-ле, сээн «мөгейикчилериң» эвээжел турду чоп...

— Че, ойт. Эрткен-барган чүве төөгүп турунда, киновус эгелей бээр. Далажыылы.

— Шынап-ла...

Суур ортузунда чаа клуб туттунгандан бээр хамык салгакчыларым мени каргаш чорупканнар. Оон бээр кеш-чыл эрте берди. Баштай суурнуң келир үеде ги ээлери — бичии чаштарның «чаалажып» ойнаар «шивээни» апарган. Ынчап чоруй, соңгаларым шилдери чидерин чидип, бустурлары буступ, эжиктерим үрелип эгеледилер... Ээ чок, хос бажыны чүү-даа сонуургаар апарды. Крышам кырынга кускуннардаа хонгулапкаш, кударады, алгыржылар, дээлдигеннердаа хона каапкаш, киштешкилээр...

Чайның изиг хүннеринде шаашкактаан инектериң девээленир чаглаа-даа апаар мен... Чеже болур. Халак-хилээм, каргыш-иргижим төкпес аргам чогул! Сөөлгү үеде арыгланыр черлер суурда хөй хирезинде, эзирик, элээр эрткен-дүшкеннерния «чинген» алыр чери апардым.

Дем чаа ийи кырган маңаа таакпылап олура, чугаалаштылар:

— Хайыраан клубту көрем, кырган. Чүгле сеги арткан. Быш келир болгай, оттулар ыяш кылдыр мөзээ бээр даргалар болза, көрем.

— Оо. Харын де-даан, күжүрүм. Будуглуг оран-бажыңны мынчаар тонадып аар даргаларын та чүү бодап турар чүве. Эде-хере тургустунуп турар шаа-ла ол болгай аан.

— Ындыг-даа чүвезин ирги бе? Бо-даа бистин киришпезивис, эрге-дужаалдыг кижилериң харыылаар айтырыы-дыр. Калгып орар бис бе, дээрге өскезиниң даңгыыжынын даажы дынналып чыдып калды...

Хүндүлүг аалчыларым, хүлээглезин ол күүсеткен, дыштанзын дээнзиг, мени хаайыңарга какпайн каапканынар дээш, халак-хилээм төп, карактарым чаштары дамдылап турарын көөргеп көрүүгер!

Ыракка ыянчыг сураам үнүп, чоокка чованчыг адым үнүп, эңгейин-кангайын калган турарының орнуна, кандыг-бир шыдал-быразы таарыы кижиниң одаар одуда болуп хуулгаш, ачы-буянын чедирип көрейн. «Адыг елүрүнүн орнуна, бодунуң елгени дээре» бооп деп шинтпирлеп алдым, даргалар.

Мындыг база болгулаардыр. Адырам кайда ындыг клуб бар ийик мен?

Монгуш ДОРЖУ.
Республиканың Улусчу чогаадылга уран үүлүнүн төвүнде кол редактор.

Сарыг-шажын булуңу

АЖЫК ЧУГААЖЕ ЧАЛАЛГА

Хүндүлүг номчукчулар, бо хүнден эгелеп «Судур» деп иннигги эге темага сарыг-шыжыныың номналынга үндезилеттинип тургустунган эрте-бурунгу шагның чаңчылдарын, өзулалдарын, төлгелээшкиннерин, эмнээшкиннерин дээш, эске-даа үүлдерин «Шын» солуунуң арнынга ой-ойлап чыдыдар.

Чүге дээрге сарыг-шажын («буддизм») үдүлгелиг чораан тываларның эрте-бурунгу шагдан бээрле уттундурган, уттундурбаан эки аажы-чаңчылдары-дыр. Борта бис коргаарланып, оңу катап диргилип, улам сайзырадыр ужурлуг бис. Бөгүн юрист Байыр-оол Донгактың «Сурхай» ном дугайында үүлүн парладывыс.

Бо үстүнде чугаалаан үүлдерге бала бир бадыткал кылдыр Бурят ССР-ниң Чогаалчылар ассоциациялының «Катап тургузуушкун» деп коллективинин 1991 чылда парлап үндүргени эрте-бурунгу тибет астрология алы кижиниң салым-хуузун баш бурунгаар тып төлгелээринин дугайында «Зурхай» деп номчугаштың иштинден чамдык үүлдерни көргүзерин орандажып көрейн. А «Зурхай» деп сөстү кысказы-биле сылдыстар чаяалдазы деп очулдуруп болур.

1639—1704 чылдарда чорттап чораан Лупсуидансынтаңган «Хар Сурхай» («Кара сурхай») дугайында мынчаар бижээн: «Дээрде турып турар планеталарның туруштары чер кырында чорттап турар дириг чүве бүрүзүнче эки-даа, багай-даа талазы-биле шуут дорт салдарлыг. Оон дугайында эртем тургузары эргежок чугула».

Ынчангаш «Сурхай» дээрге — ол алыс угунда кижилернин сагыш-сеткилинде дойлып чоруур, эзт-мага-бодунга таваржып турар болуушкуннарның дугайында сарыг-шажының утка-сүнезини сиинккен моол азы моол уктуг улустарның эрте-бурунгу астрология (октаргай) дугайында эртеми болур-дур. Ол эртемде болза, кижи Октаргайның хензиг бичии кезин, кижи не иштинге боттаның бодаравындан эгелээш, өлүр үе-шагынга чедир. Чер-делегей, Октаргай-биле тудуш болгаш хапы харылзаалыг деп өөредип турар.

«Зурхайда» номнап турарын өзугаар алырга, кижиниң салым-чолун, келир үеин оон арнында тускай демдектерин, адыжының иштинде тиглерин, кижиниң меннерин болгаш эске-даа демдектерин барымдаалап турган, тодарадып тывар. Чижээлээрге, тос кызыл меннег кижи — хүн дег буянныг суг дээш, оон-даа эске.

Бурунгу моол календарының 12 чылдарынга дараазында беш бирги үндезиннер дүжүп турар: **мыш, от, чер, темир, сут.** Чер чылында төрүттүнген эр, херээжен ийи кижи огденчип алыр болза, олар хөй ажы-төлдүг болуп, аас-кежиктиг, бай чорттаарлар.

Оон ынай номчукчуларга Бурят ССР-ниң «Наран» деп чогаал бөлүүнүн 1991 чылда Улан-Удэ хоорайга парладып үндүргени эрте-бурунгу шагда чорттап чораан ачыты-башкы Манджушриниң чарын салыр дугайында номналын кысказы-биле таныштырып көрейн. Ону бурунгу моол дылдан бүрүт эртемден Галсан Гомбоев дээр лама очулдурган. Ук бичии номчугашты 1864 чылда Санкт-Петербург хоорайга орус дыл кырынга парлап үндүрген.

Ук чогаал-биле таныжып олурбаш, бурыттар биле тываларның чарын салырында дөмей-даа, ыракта ылгалдыгда үүлдерни кижи эскерип каар. Бурыттар чарын салырда, мындыг үүлдерни кол сагыыр: чарын салыр кижи чогум чүүн дугайында чарын салып олурарын шиштип-шиштип сымыранган, чарынны ой-тап от салбыраажынга өрттедип алыр. Ол өйде ийи-үштен хөй кижи турбас, ыыт-шимээн үндүрбес. Чарын салган кижи есе чүве бодавас, чүгле салган чүвезинин дугайында бодаар. Бо талазы-биле бурят улустун чарын салыры тываларны-биле дөмей болуп турар.

А өрттеткен чарынны номчуурда, бурыттар биле тываларның аралында ылгалдыг үүлдер база бар.

Хойнуң калбак чарының кезек бүрүзү-ле тус-туста тускай аттарлыг. А өрттедип салган сөөлүнде, оон иштидаштында үзүн дургаар болгаш доора-хаарга чорткан улуг-биче тиглер-ле хөй болур. Тиг бүрүзү-ле бир-ле чүвени коргузүп турар янзы-бүрү ужур-уткалыг.

Бистин аравыста чарын салыр улуг мергежилдиг кижилер ам-даа бар болгай. Харын-даа чарынны акка номчуп көөр кижилер тургулаар. Ынчангаш чарын салыр кижилер боттарының мергежилин, арга-дужулгазын бизиий бээр боор дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

Оон ынай бо үстүнде айытканывыс «Судур» деп иннигги эге темага хамаарыштыр тыва улустун буруи эки чаяалдарын, амыр-менди солчуп чолугарын, алгаг-өөрээл кылырын, чажыг-биле ишай, сүт чажарын, оваа, буга бажы дагыырын, төлге салырын кемдээн баш тиин, кадырылган чүүгү кинерин, эм-тан кылырын дээш, эске-даа айтырыгларны калбаа-биле чырыдын бижинрин сүмелээри чугула.

Байыр-оол ДОНГАК.
Юрист.

ОВАА ДАГААН

Эрзин районнуң Бай-Даг кодээ Совединиң организастааны оваа дагыырының өзулалы солун болуп эткен. Хиндининде хир чок, аяс хүнде районнуң чону Бай-Даг оваазының чаныда оргу шөлге чыглып келген. Ында доңулчак ак өөгү тиккен. Тускайлаан чөлдеринде агитквартиралар болгаш хойжу кооперативтер ажыл-чемин делгээн, ында-мында даалы, буга-шыдыраа, тевектээн, кижик атчан, банчыктаан кижилер, оларның аарыкчылары алгыржып, деткишкен ыыт-шимээни дыргып турар.

Хайыракан Бай-Даам!
Бек чүве ыңай турзун,
Эки чүве бээр турзун,
Оран-делегейим,
октаргайым
Өршээ хайыракан!
Оран-таидым, өөт-ыяжым,
Оран чуртумга, оваа
дагларымга
Өргүп мөгейип чор мен.
Алды чүзүн малым,
Амытан чонунуң
амыр-дыжын өршээ!
Арбай-тараа арбын боллун,
Өөт-сиген чаагай боллун!

— дээн ышкаш янзы-бүрү йөрээлдерни чараштыр бижээш аскылаан. Оваа дагыырына турасказаткан өзулалды Бай-Даг кодээ Совединиң күүсөм даргазы Б. Ч. Севилбаа ажыткаш, районнуң сарыг-шажын иннитилелиниң кежигүүнү лама Саидак Казакка сөс берди. Ол оваа дагыырының өзулалдарын шаанда тыва улус канчаар ыылын чораанын чыыганнарга таныштырып, бодунуң мөргүл чугаазынга, ылангыя аныяк салгалга ажыктыг, суртаалдыг аргазумезин берген. Улуг эвес тейжигеп ыырында оваа, оон уланчызы ыдыктыг Бай-Даг даа. Овааның мурнунда улуг калбак даш кырынга лама саң салып, оваага ашы-чемнин дээжизин салып, мөргүл өзулалды кылганының сөөлүнде, келген кижилер чаламаларны аскыаан. Сөөлүнде от чаны шөлге база катаа ыытлып келген. Кижи бүрүү ламага сагыл четтирип, районнуң сарыг-шажын иннитилел организациязынга дузаламчы кылдыр акша чыылдазын организастаан. Ол акшаны районга дуган тударынга ажыглаар.

Чыылган чонга Бай-Даг ортумак школазының башкылары солун концертти көргүскен. 16 улуг, 16 оң даа үүлдерни кижи эскерип каар. Буряттар чарын салырда, мындыг үүлдерни кол сагыыр: чарын салыр кижи чогум чүүн дугайында чарын салып олурарын шиштип-шиштип сымыранган, чарынны ой-тап от салбыраажынга өрттедип алыр. Ол өйде ийи-үштен хөй кижи турбас, ыыт-шимээн үндүрбес. Чарын салган кижи есе чүве бодавас, чүгле салган чүвезинин дугайында бодаар. Бо талазы-биле бурят улустун чарын салыры тываларны-биле дөмей болуп турар.

А өрттеткен чарынны номчуурда, буряттар биле тываларның аралында ылгалдыг үүлдер база бар.

Хойнуң калбак чарының кезек бүрүзү-ле тус-туста тускай аттарлыг. А өрттедип салган сөөлүнде, оон иштидаштында үзүн дургаар болгаш доора-хаарга чорткан улуг-биче тиглер-ле хөй болур. Тиг бүрүзү-ле бир-ле чүвени коргузүп турар янзы-бүрү ужур-уткалыг.

Бистин аравыста чарын салыр улуг мергежилдиг кижилер ам-даа бар болгай. Харын-даа чарынны акка номчуп көөр кижилер тургулаар. Ынчангаш чарын салыр кижилер боттарының мергежилин, арга-дужулгазын бизиий бээр боор дээрзинге бүзүрээр-дир бис.

Оон ынай бо үстүнде айытканывыс «Судур» деп иннигги эге темага хамаарыштыр тыва улустун буруи эки чаяалдарын, амыр-менди солчуп чолугарын, алгаг-өөрээл кылырын, чажыг-биле ишай, сүт чажарын, оваа, буга бажы дагыырын, төлге салырын кемдээн баш тиин, кадырылган чүүгү кинерин, эм-тан кылырын дээш, эске-даа айтырыгларны калбаа-биле чырыдын бижинрин сүмелээри чугула.

Байыр-оол ДОНГАК.
Юрист.

МӨЛЧҮКЧҮ ЧОРУКТУ БОЛДУРБАС

Өске районнарда та кандыг чүве, Эрзиннин чорттакчы чонунуң барааннар-биле хандырылгазы хожудаңгай. Амыдыралга чугула хереглелдин барааннарының бирээзи хеп чуур болгаш чыпар саванар безин чок. Чамдык чорттакчылар чорук-херек кылып чораан, Таңдының Хову-Аксындан бо барааннарны садып алгаш кээрлердир. Министрлер Төвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржак бистин районнарга чораан, барааннар-биле хандырылгавыс чегейин көрген. Бо мындыг байдалга келгенивистин баажы чүдел? Барааннар алыр машина чедишпезинде бе азы райпо баштаар черинин садыг талазы-биле оралакчыларының ажылынга кызымак эвезинде бе? Бо байдалды чон эки-ле билбейн турар бис. Райпонуң тускай эртеминнери чонну чогум кандыг арга-биле хандырарының оруун тывар, тывыкшыр шимчени дег. Ийиде, барааннар чүге ховартаанын түс черинин чорттакчыларынга таныштырлар, ажылдан чорутса эки. Чүге дээрге чон шаанда канчаг боттарының хөөнүүн, ниитинин кештевен болбаазырадып турган, хевериин чораанын? Черле ынчаш биче бүдүрүлгелерни шыдаар кижилер кылза деп саналдыг мен. Оларның бүдүрген продукциязы чонга дыка-ла ажыктыг.

Амгы үеде талон-биле ашы-чемнерни ой-чижектиг садыглап алыр апарган бис. Ол бир талазында, чөптүг Ийи талазында, ол айытканы барааннар чогундан талоннар колдуунда ажыглаттынмайн турар. Ол талоннарның ажыглаттынмайн турарынга чорттакчылар буруулуг бе? Бир эвес талоннарны долу ажыглаар дээр болза, барааннар турар ужурлуг. Чорттакчыларны магазиннерге үлештирип каан болганда, бир эвес үезинде садыглап албаан болуунза, куруг олурар апаар. Чүге дээрге өске магазинде демги барааннар бар-даа болза, домей бербес. Чүгле бодунуң хамаарышкан магазиниңден алыр. Шак мынчаар чигир, ус талоннары ажыглал чок артар.

Ында-хаая арага келир. Ону алыр кижилер база-ла артенгинин 7 шактан сонуурлавас болза, четпес. А херек кырында араганы 11 шактан эгелеп садар чурумнуг болгай. Чоннуң үнелиг шагы маңаа чарыттаттынар. Ол бараанны чүгле күштүг, шыырак улус четтирер. Апаа корумчуруму хайгааараар милиция ажыллакчызы шуут чок. Дарга-бошкалар корум-чурум хайгааараар хамаанчок, шуут оон дезер хевирлиг. Арага талоннары колдуунда ажыглал чок.

Чоокта чаа «Агдам» деп 25 рубльлин арагазы келди. Ону күштүг аныктар алган. Мурнунда бо араганы талоннап садып турду, өртээ 7 рубль 65 көпеек чүве. Мынчап кээрге, кижи мындыг түнелге келир-дир. Водканы 20 рубльге, а кызыл араганы 10 рубльге сатса кандыгыл? Талонну дужүрер болза эки. Арагалан кирип турар артыкшылдыг акшаны күрүне бюджединге азы колдап Совет-даа болгай-ла, кирбе кандыгыл? Аваа-ла мөлчүкчүлер аныраар орнунга, күрүнеже кирпгени дээре, олаглын орууп кандыг-бир арга-биле дуглаза деп саналдыг мен. Урунчек өртектер-биле чон бачы төөреткен ажыы чок. Бо дээрге маңа хууда болдым-дыр.

Александр ТАВА.
Эрзин район.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 22

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шивээзинин хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 1-ги сериязы. 10.10 Уругларга дамчыдылга (француз дыл кичээли). 11.10 Цирк. 12.00 ТМА. 12.15 «Биржалардан медээлер». 12.30 «Чергелешкен чорттар». 13.15 — 13.45 Мультфильм.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 Телефильм. 15.45 «Үзүктерден дыннаар». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.50 «Чемпионнар-биле кады». 17.05 Уругларның музыка клуву. 17.50 Мультфильм. 18.10 «Биржалардан медээлер». 18.30 ТМА. 18.45 «Блокнот». 18.50 Сонуургактарга. 19.05 Үе-чадалар. 19.50 «Иф шивээзинин хоругдакчызы». 1-ги фильм. 2-ги сериязы. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Уран үүлдүн мастерлери. 23.00 Парламент дневниги. 23.15 Фестиваль. 00.00 ТМА. 00.15 Ном өргээзи. 01.20 Епископ Василий Родянко-биле беседалар. 13-кү дамчыдылга. 01.40 Атлетизм. 02.25—03.35 «Иф шивээзинин хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильмнер. 8.35 Француз дыл. 1-ги чылы. 9.05 Француз дыл. 2-ги чылы. 9.35 Мультфильм. 9.40 Концерт. 10.25 Орус культура дугайында беседалар. 6-гы дамчыдылга. 11.00 «Алдын чок үүл».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Хамааты негелде». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Ритмик гимнастика. 14.35 — 15.35 Телефильм.

• • •

17.15 «Аян-чорукчулар клуву».

КЫЗЫЛДАН

18.15 Уругларга фильм. 18.25 «Айтырыглар болгаш харыылар». 18.45 «Тыва ТВ-ниң хөгжүмүт чапсары». 19.15 «Экивекор!» Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удуар, чаштар!» 20.35 Даштыкы гастрольдар архивинден. 21.35 Коммерцияның тускай медээзи. 21.45 Барымдаалыг фильмнер. 22.35 «Алыыдан алырга...» 23.05 Реклама. 23.10 Медээлер. 23.30—00.00 «Уяранчыг орус романс».

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.15 А. С. Пушкиннин шулуктерин номчуур. 18.45 Компьютер-биле диалог. 19.15—20.00 Теледопчулал.

Бии-Хем районнуң Эрбек ортумак школазының доозукчуларын школаның 40 чылынга тураскаатканы октябрь 26-да 12 шакта болур юбилейлиг кежээже чалап тур.

КИНО

ОКТЯБРЬ 22-ДЕ

«НАНЫРАЛ»: «Украинска.. вендетта» (к/с Довженко) 9.20, 11.20, 13.20, 15.20, 17.20, 19.20 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Потрясающие поиключения мушкетеров» 9.00, 12.40. «К/клуб» «Орленок»: «Страна голубой реки» 10.40, 14.00. «Молодые годы королевы» 15.50, 18.10, 20.30 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Разделенный мир» 14.00. «Дураки умирают по пятницам» 16.20, 18.30 (узаткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «По прозвищу «Зверь» 14.40, 16.40, 18.40 (узаткан) шактарда.

СОНУУРГАКТАРГА

ШАННАЛЫ — ЧУУРГА

Чайты үеде дүне «Матпадак, матпадак!» деп эдер кушкашты билир бис. Оон чуургазы — эм болур эң үнелиг продукт. Матпадак чуургазын бүдүнге, картын бичии-даа үревейн, эм хөйну ажырыптар талазыбиле маргылдааны АКШ-тың Огайо штадының Джексон хоорайынга организастаан. Аваа 35 кижи киришкен. Бир кижи-ле 10 минута дургузында эмгежок хөй чуурганы бүдүнге ажырар. Аваа тус чер фабриказының машинакчызы Ширли Венсен деп херээжен кижи тиилекчи болуп, 80 чуурганы ажырыпкан. Аваа алдын-биле чайырлап каан чуурганы шаннал кылдыр тывыскан.

СПОРТКА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛГА

Англияның сураглыг боксеру Ален Минтер чоокта чаа Питер Хаттон-биле маргылдаага ойнаан. Ален Минтер бодунуң удурланыкчызын кам-хайыра чокка моорадыр шашкан. Чыллагааны моорадыр шаштырган спортчу — демги Аленниң кадалынга мнякшаан кижи болган. Аленни хулиганнаг, кижи эттээн дээш судка киргеп. Ынчалажок суд ону агарткан. Аленниң кадайы шизаның судуруундан корткаш, судка келбеен.

(ПАРЛАЛГАДАН).

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуунуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемнай — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-24-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери: □ үлетпүр 3-34-49; 3-36-73;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98;
□ ниитилел политиктиг 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа 3-39-03;
□ очулга 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн баргаанда 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыының керектериниң галазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчулу.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыт № 976.

Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Төрээн чуртувуста

ПРЕЗИДИУМ ХУРАЛЫ

МОСКВА. Октябрь 21. (СЭТА). Даңгыраглыг шинтвек-чилер судун катап тургузар дугайында суд реформазы-ның талазы-биле адаккы комитеттиң саналдарын РСФСР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң хуралынга октябрь 21-де чугаалажып көрген болгаш Россия парламентизинге чугаалажып көөрүн сүмелээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эртем-чок) Съездизинге белеткелдиң чоруп турарының дугайында айтырыгны Россияның Дээди Совединин Президиумуна база чугаалажып көрген. Россияның Президентизи аңаа чүве чугаалаар болгаш чонга кыйгырыг кылыр бодап турар.

Улус депутаттарының Советтериниң ажылының айтырыгларын болгаш бот-башкарылганы хөгжүдер талазы-биле комитеттиң даргазы Г. Жуков дыңналыг кылган. «РСФСР-де крайны, областы эргелеп башкарар дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелинге ол доктаалган.

Өске-даа чамдык айтырыглар талазы-биле Президиумнуң доктаалдары хүлээп алдынган.

ДОПЧУЗУ-БИЛЕ

САНКТ-ПЕТЕРБУРГ. Нобель шаңналының лауреаттарының нийги симпозиум чыыжы Нева хемде ол коорайга доозулган.

Санкт-Петербургта эртем төөгүзүнүң делегей фондузу швед эртемденнериң деткимчези-биле ол шуулганы организастап эрттирген. Амгы шуулганның организакчылары «Нобель бажыңы» деп делегейниң эртем төвүн тургузар деп турар. Ол төптүн код сорулгазы — Нобель шимчээшкинин өөренип көөрү, аңаа идигни бээри болур. Нобель өг-бүлезинин кежигүннериниң болгаш Нобель шаңналының лауреаттарының чогаадыкчы эртем салгалын тывар болгаш иептередир сорулга база салдынган.

МОСКВА. 90 чылларда бойдус камгалалының бүтүн-делегей стратегизын чарлаарынга турааскаткан конференция Москвада ажыттынган. Экология талазы-биле эртем организацияларының удуртукчулары конференцияның ажылынга киржип турар. ССРЭ-ниң бойдус ажыглалының болгаш камгалалының министри академик Николай Воронцов конференцияга делегеренгей чүве чугаалаан. **(СЭТА).**

ОКЕАНГА ТАВАРЫЛГА

ВЛАДИВОСТОК. (СЭТА). «Восток» деп совет яхта нин ай бурунгаар Оожум океанның суг делгемнериге аңдарлыышкынга таварышкан.

Судно экипажының кежигүннери ийи удаа төрүттүнген кылдыр дүрүм өзугаар санаттынып болур. Судно Японияның чөөн талазынга үш чүс милье тывылган. Яхтага човаан бүтүү кижилер дириг болган. Японияның патруль-хайгыыл кораблиниң дузазы-биле суднону болгаш ооң кежигүннерин Хоккайдо ортулукта Кусиро өртээлге эккелген.

Ыраккы Чөөн чүктүн далай академиязынга хамааржыр «Восток» яхта болгаш ооң экипажының кежигүннери «Орус Америка-250» деп эртем-шинчилел экспедициягa киржип турган. Юбилей байырлалы 1991 чылдың август 17-де Алясканың районунга болган соолуңде ол яхта күштүг шуурганга таварышкан. Шуурган ону Оожум океанче алгаш барган. Экипаж кежигүннери онон хүннер, дүннер дургузунда шуурган-биле демисежип келген. Кажан оларның күжү төнген үеде японнар оларны тып, бүтүү талалыг дузаны чедирген. **(СЭТА).**

ЧАА ЦЕХ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнүп-өзилеттинген

№ 178 (14678) 1991 чылдың октябрь 23, среда ● Садар өртээ 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязы

ТЫВАГА ПРЕЗИДЕНТ ТУРАР БЕ?

Дүүн Советтер бажыңынга, 10 шакта, Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының он бирги сессиязы ажыттынган. Ону ажыткан соонда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы депутат **К. А. Бичелдей** бо чылдың октябрь 16-да Москвага, РСФСР-ниң Дээди Совединин Националдар Совединиң хуралынга чугаалашкан айтырыг дугайында кыска дыңнадыг кылган. Аңаа Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыгны чугаалашкан, бо талазы-биле Тыва Республиканың Министрлер Төвүлелинин Даргазы Ш. Д. Ооржактың илеткелин дыңнаан. Ол талазы-биле К. А. Бичелдей боду база түүе чугаалаан. Ниитизи-биле чугаа ажыл-херекчи болганын ол демдеглээн, бистин тургустунган айтырыгларывысты улуг билиишкин-биле хүлээп алган, эрткен чылдағы ышкаш ыйдыышкынар болбаан. Ынчангаш республиканың чонунуң хандырылгазы-биле холбашкан айтырыглар хиреша-биле чогумчалыг шиитпирлеттинер боор дээрзинге идегел бар.

Депутаттар хүн айтырыын чугаалажырынче киргеш, Депутат **А. И. Шулепов** хүн айтырыының дөрткү пунктузунга өөрү дугайында хоойлу төлевилелин чугаалажырын уламчылаар кылдыр киирерин саналдаан. Ол санал хүлээп алдынган. Ажыл-албаның аайы-биле республика даштынга сургакчылаан депутат С. С. Санчайның саналын депутат **В. С. Салчак** таныштырган. Кызылда курсунин педагогика институдунуң айтырыгларын сессияга чугаалажып көөрүн ол дилээн болган. Улус ажыл-агыйының хайы-даа адырында айтырыглар хөй, оларны сессияга чугаалажырда тускай чурумнуг киирер дээрзин дарта сагындырган. Ол ышкаш депутаттар **В. С. Салчак, М. К. Куулар, Г. Я. Эпп** олар Дээди Советти эде тургузар, Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге оран-сава тускайлаар, «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарның тургузукчузу Дээди Совет болурун сессияга көөр дээн айтырыгларны киирерин саналдаан. Оларны хүн айтырыының янзы-бүрү дээн кезээнге чугаалажыр болган.

Янзы-бүрү бодалдар, саналдар солчуушкунунуң соонда дараазында айтырыгларны бо сессияга чугаалажыр кылдыр бадылаан:

1. «Тыва Республиканың Президентизинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.
2. «Тыва Республиканың Президент соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.
3. «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелиниң дугайында.
4. «Тыва Республиканың өөрү дугайында» Хоойлу төлевилелиниң дугайында.
5. Аңгы-аңгы айтырыглар.

Сессияның бирги айтырыының талазы-биле дыңнадыгны Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлу-жудузга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чүрүм айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы депутат **Н. А. Ондар** кылган.

Баштайгы ийи айтырыг утказының талазы-биле чоок болганын барымдаалаш, ийиги айтырыг талазы-биле дыңнадыгны улаштыр дыңнаар деп шиитпир хүлээп алдынган. Ынчангаш «Тыва Республиканың Президент соңгулдаларының дугайында» Хоойлу төлевилелиниң дугайында дыңнадыгны Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы депутат **М. С. Козлов** кылган.

Баштай бо ийи айтырыгны чугаалашкаш, ооң соонда үшкү айтырыгны —Конституцияга өскерилгелер киирер дугайында айтырыгны чугаалажыры чүүлдүг деп көрген.

Бо айтырыглар талазы-биле санал-онал солчуушкуну эгелээн.

(Баштайгы кол дыңнадыгны болгаш саналдарның допчулалын солунуң дараазында номерге парлаар бис).

Тыванын түс чер үлетүрүнүң ус-шевер шеннелде будуулгезин аныяктарны болгаш чонунуң өске-даа кезектерин ажылче хаара түүдар талазы-биле тодаргай чүүлдерин чылчап турар. Ооң бир чижээн Самагалдай сүүрдан көрүп болур. Бо хүннерде ыны аргыр цехти ажыткан, аңаа ажылдаары-биле амдыызында бешки кижини бижиглаан. Цехтиң эргелекчизи Зинаида Чадамбаевна Ооржак аныяктарны күзелдин-биле өөредип турар.

Виктор КАРА-САЛДЫҢ фотолары.

СССРЭ-ниң Дээди Совединиң сессиязында

МОСКВА, октябрь 21. (СЭТА-ның парламент корреспондентилери).

Ам база катап чурттун хамаатыларының кизээнгейи, түү деп-даа тугаалажып турза, ам-даа бар, дириг ССР Эвилелиниң найысылалыынче угланган. Ында ССРЭ-ниң Дээди Совединиң чаа составының бирги сессиязы Кремльде ажыттынган.

Москвада РСФСР-ниң, Беларусь база Узбекистан республикаларның, Казах ССР-ниң, Кыргызстан база Таджикистан республикаларның болгаш Түркмен ССР-нин депутациялары сессияның ажылынга киржип келген. Азербайджан база Молдова республикаларның төлөөлекчилери хайгаракчылар боор келген.

Чаа палаталарның —Республикалар Совединиң болгаш Эвилел Совединиң бирги каттышкан хуралын эң улуг назылыг депутат (1917 чылда төрүттүнген). РСФСР-нин Карачаево соңгулда округундан улус депутады Азрет Урусов ажыткан. Эвилел парламентизинин чаа составының ажылы апаа чаа республикаларның каттыжып киреринге чедирер боор деп идегелди ол илереткен. Сессияның киржикчилерин ол бөгүнде эң чугула сорулганы — ниитилелди каттыштырарын, бүтү улустарының эн-чептүг торуун чедип алырын күүсеңирине кыйгырган.

Даргалакчы Михаил Сергеевич Горбачевка сөс берген.

ССРЭ Президентизи Эвилелди тургузуп турар суверенник күрүнелернин депутацияларынга чүректиг ханыыдан байыр чедирген болгаш Дээди Совет чоокку хүннерде бүрүн составтыг кылдыр хевирелеттинин тургустунар боор деп идегелди илереткен.

Чурттун хамаатыларының хөй кезин, кол-кол политиктиг күштер чурттуң кризистен ниити күжеңишкинер-биле, дузалажып, деткижип турган үштүп алыры, бистин сорулгаларывыс болза социал угланыышкынныг рынок ажыл-агыйы, экономиктиг база политиктиг хосталга, хамаатыны ниитилел эргежоойлуг күрүне боор турар деп чүвене каттыжып, чөпшөрежип турар деп, ол оон ындай демдеглээн.

Шилчилге үе-чадазының сорулгалары тодараттынган. Айтырыг болза бөгүн, даарта чүнү кылыры, чүден эгелэрил деп чүведе туруп турар. Эм-не соңгаарлаттынмас айтырыгларның аразында кышты канчап ажып эртерил, кижилерни аъш-чем, чылыг, энергия-биле канчап хандырыл деп айтырыг туруп турар. Аъш-чем-биле хандырылга талазы-биле дугуржулга ажылдап кылдынган болгаш аңаа ат салдынган. Оларны түүл-биле хандырылганың хемчеглери дугуруштунган. Сорулгалар бөдүүн эвес, эвилел органнарының, бүтү республикаларның, бүдүрүлге коллективтериниң шудургу хөделиишкиннерин негеп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ам ажыл-херекти организастарындан хамааржыр.

Чурттуң кризистен дүрген үндүрер дээш элээн каш үндезин айтырыгларны шиитпирлээр херек деп, Михаил Горбачев демдеглээн. Оларның эң колу дээрге бистин күрүне тургузуувустун дугайында айтырыгны шиитпирлээри болур. Моон соңгаар бис шуптуувус кады чоруур бис бе аңы республика бүрүү бодунун думчуун болап, ацгы-башка баар бе? Бо айтырыг тодараттынмаан шаанда, өске бүтү программалар түүлге чаагай күзөөшкиннер боор артар. Бо талазы-биле ниитилелде саналонналар янзы-бүрү. Канчадаа ниитилелде республикаларның суверенитеди магалыаттынган, чаңгыс аай экономиктиг рынок хевээр артар, эргелерни бергеи чаа эвилел тургузуглары күштүг боор турар, нацил бүрүүнүн, хамаатыны бүрүүнүн эргелери база посталдалары, айыыл чок чоруу, эрге-хоойлу болгаш корум-чурум идегелдиг ханыыртынган шак ындыг чаа эвилел күрүнеге хамаарыштыр саналонналар болап турар деп, ол айыткан. Бо турушту өзугаар суверенник күрүнелернин эвилелинин дугайында керээни белеткеери катап эгелеп. Ол документиниң онаагай чугулазын барымдаалап көргеш, ону ноябрь ортан үезинде бүгү чонга таныштырары-биле парлаары чугула.

ССРЭ Президентизи экономика талазы-биле бөгүнде чугула болуп турар беш сорулганы айыткан. Бирээзе, сан-хөө системазының база акша эргилдезиниң бүүрааашкынын шудургу хемчелер-биле чайладыр, рубльди быжыг туруштуг болдурар. Ол болдунмас болза, өске кандыгдаа хемчелер күзөөнивис түүнелдерге чедирбес.

Ийиги сорулга — рынок чаартылгаларын боттандырарынче шиитпирлиг балымнарны кылыры. Чүнүү-даа мурнунда күрүне өнчүзүн күрүнении эвес болдурары, хуужударыдыр. Ол ажылды ачы-дуза, садыг адырларынга, бичии база ортумак бүдүрүлгелерге дүрүедедир херек. Чоокку үеде өртектерни хостуг болдурарын ол деткип айыткан.

Ажыл-агыйжы тывынгыр чорукка хамаарылганы үндезини-биле өскертирин Михаил Горбачев үшкү сорулга кылдыр алаан. Черге үндезин реформаны чорударының эргежок чугулазын ол демдеглээн. Оон бодап турары-биле, даштыкыдан ап турар экономиктиг дуаламчының дыка улуг кезиин кедөөже углаары чугула.

Чаа парламент камгалалды болгаш айыыл чок чорукту хандырарыче онза кичиңгейни углаар ужуруут деп, ол улаштыр демдеглээн. Сеелгу теде суверенник республикалар боттарының шериглерин тургузарының дугайында медеглеп, Совет Чепсектиг Күштерни националистаар, бодунга хавырар семөөшкиннер хөстүп кээп турарын айытпыыаан, ол дээрге оончук эвес, харын даа аймыыдыг чүүл-тур, ону мен кончуг харыысалга чок чорук, эрге-хоойлуг дүүшпес деп үнелээр мен деп, ол медеглээн. Камгалал болгаш айыыл чок чорук талазы-биле республикалар аразының дугуржулгазын дүрген белеткери база аңаа ат салыры эргежок чугула боор келген.

Националдар аразында хаарыгаларга хамаарыштыр эвилел парламентиниң тогуур хемчеглерин алыр, ону боттуг шиитпирлээр ужуруут деп, Президент айытган.

Дүүш соонда палаталарның түс-түзүнда хуралдары болган.

ЭКОНОМИКТИГ НИИТИЛЕЖИЛГЕ ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ

Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниң кезээ боор турар база ооң мурнунда-даа кезээ турган хамаарышпас күрүнелер, оларның амгы статузундан хамаарылга чокка, боттарының улустарының күрүнелериниң дээди хоойлужудулга органнарының хүлээп алганы ахтыларда быжыглаттынган политиктиг болгаш экономиктиг суверенитетче, хамаатыларның эрге-ажыктарын камгалаарынче күзел-чүткүлүн илередипишаан,

күрүнелер аразынга ботботтарынга ажыктыг экономиктиг харылзааларны тургузарын күзевишаан,

үндезин экономиктиг чаартылгаларже чүткүвүшаан база кризистен уштунарының, рынок экономиказынче шилчилгениң болгаш делегей ажыл-агыйынче киреринин сорулгалары-биле холбаштыр күрүнелериниң мурнунда турар айтырыгларның ниитилешкээн барымдаалап көрбүшаан,

экономиктиг интеграцияның, экономиктиг ниити девискээриниң ажыктының, база ажыл-агый, садыг, эртем-техниктиг болгаш өске-даа харылзааларны хевээр артыраының чугулазын медереп билбишаан,

Экономиктиг ниитилежилге дугайында бо Керээни чарып тур.

I ЭГЕ. КОЛ ПРИНЦИПТЕР

1 түүл. Экономиктиг ниитилежилгени хамаарышпас күрүнелер киржилгени эки турга өзүзүнүң болгаш ооң бүтү кежигүннериниң деп эрелиниң үндезининге, каттышкан рынокту тургузар болгаш кризисти ажып эртериниң хажык чок негелдези болур дугуржулгалар экономиктиг политиканы чорудар сорулга-биле тургузып турар.

2 түүл. Экономиктиг ниитилежилгеге кежигүн болуру бо Керээ-биле көрдүнген хүлээлелерни хамаарышпас күрүнении долу хемчеглде хүлээп көөрүн, ында көрдүнген бүтү эргелерни бээр.

Экономиктиг ниитилежилгени кежигүннери күрүнелер бо Керээни күүсеңирин дээш бот-боттарының мурнунга экономиктиг харылсалганы удуртулга болгаш бо Керээни ниитилежилге эзи сон тус-тус чүүлдерни күүсеңиринге моонак болуп турар ыңдыг кандыгдаа чергелиг базымны кылыңдыр ойгаалар.

3 түүл. ССР Эвилелиниңдеп үнген болгаш Экономиктиг ниитилежилгеге каттыжып кирбеен күрүнелер биле Экономиктиг ниитилежилгени дараазында хамаарылгалар бүтү-ниитиниң хүлээп көргени делегей ажылының принциптеринге болгаш нормаларынга үндезилеңир. Экономиктиг ниитилежилгеге болгаш тус күрүнеге ниити сонуургалдыг болуп турар болгаш таарыштыр көөрү негеттинип турар айтырыгларны Экономиктиг ниитилежилге биле чогуур күрүнениң аразында суткай дугуржулга-биле шиитпирлээр, ону бо Керээниң күштүг боон киргениннен бээр 3 ай эрттирээнде чарар.

4 түүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүне оортан үнүп болур эргелиг. Ыңдыг күзелиниң дугайында ол Экономиктиг ниитилежилгениң өске кежигүннериге 12 айдан эвээш эвес хуусаада дыңнадыр хүлээллелиг. Экономиктиг ниитилежилгеден үнери аңаа кежигүн болганы-биле холбашкан бүтү хүлээлелер талазы-биле харылзааларны тускай дугуржулга өзугаар таарыштыр шиитпирлээрибиле боттанып болур.

5 түүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер дараазында адырдар талазы-биле ажыл-агый хоойлужудулганың чеокшулаштырып дүштүрерин, а ол ышкаш үүлдештирген политиканы чорударын дугуруштункан:

ажыл-агыйжы тывынгыр чорук;

бараанар болгаш ачы-дуза рыногу;

транспорт, энергетика, информация;

акша болгаш банк системазы;

сан-хөө, үндүг болгаш өртектер;

капитал болгаш үүлүг сөөлүнар рыногу;

күш-ажыл рыногу;

таможня дүрүмнери база тариви;

даштыкы экономиктиг харылзаалар болгаш валюта политиказы:

Экономиктиг ниитилежилгениң ниити сонуургалдыг боон турары күрүненің эртем-техниктиг, инвестиция, экология, гуманитарлыг болгаш өске-даа программалары (оон иштинде айыыл-халаптарның үржүктарын чайладыр талазы-биле),

стандартизация, патент хөрөө, метрология, статистика болгаш бухгалтер учеду.

6 түүл. Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер оларның кады өнчүзү деп хүлээп көргени өнчүнү үлеп хуваар талазы-биле чаңгыс талалыг, дугуруштунмаан хөделиишкиннерни болдурбазын бот-боттарының аразында хүлээнишкен.

Айыттынган кады өнчүнүң составын тускай дугуржулга-биле тодарадыр.

7 түүл. Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер дугуруштунган экономиктиг политиканы болгаш кризистен уштунарының талазы-биле ниити хемчеглерни боттандырарыбиле ниитилежилгениң чогуур бүрүн эргелерин берген албан черлерин тургузар.

8 түүл. Бо Керээни 3 чыл хуусаада чарар. Айыттынган хуусааның төнериңге чедир 12 ай четтээнде Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер бо Керээни узадырының өскертириниң азы чаа Керээни чарарының дугайында айтырыгны шиитпирлээр.

II ЭГЕ. АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ ТЫВЫНГЫР ЧОРУК

9 түүл. Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер экономиканы кедүреринің үндезини болза, хуу өнчү, ажыл-агыйжы тывынгыр чоруктун хостуу болгаш адаанажылга деп хүлээп көрүп турар. Олар ажыл-агыйжы идепкейлиг чоруккa салдар чедирер байдалдарны тургузар болгаш бүдүрүлгелериниң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганына күрүнениң холгаарлаашкынын хоойлу өзугаар кыгыгаарлаар.

10 түүл. Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүү күрүне бодунун күрүнезининдаа, ол ышкаш экономиктиг ниитилежилгениң кежигүү өске-даа бүтү күрүнелериниң тус-тус хамаатыларынга баа юридиктиг албан черлериге бодунун девискээринге ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганын чаңгыс аай эргежоойлуг чорукка салдар чедирер бараанар болгаш ачы-дуза рыногу;

транспорт, энергетика, информация;

акша болгаш банк системазы;

сан-хөө, үндүг болгаш өртектер;

капитал болгаш үүлүг сөөлүнар рыногу;

күш-ажыл рыногу;

хоойлу чурумун хандырарын хүлээнип турар. Эргехоойлу чурумунуң негелдерин ийи талалыг база хөй талалыг дугуржулгаларның үндезининге тодаргайлап болур.

11 түүл. Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер монополияга удур дугуруштунган политиканы чорударын база оларның каттышкан рынокунуп иштинге адаанажылганың хоожүүрүнге салдар чедирерин хүлээнген.

Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер шилчилге үе-чадазында монополист-бүдүрүкчүлерним бүдүрүп үндүрүп турар продукциялыңа өртектерни таарыштырар талазы-биле дүштүрген хөделиишкиннерни боттандырып чорудар.

III ЭГЕ. БАРААННАРНЫҢ БОЛГАШ АЧЫ-ДУЗАНЫҢ ШИМЧЭЭШКИНИ, ӨРТЕКТЕР

12 түүл. Экономиктиг ниитилежилгеге кирип турар күрүнелериниң девискээринге бараанларның болгаш ачы-дузаның шимчээшкини хостуг, каайлы чок үндезинге боттанып.

Үшкү күрүнелерге бараанларны киир сөөргүүнге Экономиктиг ниитилежилгени чаңгыс аай санктыны таможня тариниинің ставкаларынга дүүштүр каайлы оказатынган турар ужуруг.

13 түүл. Экономиктиг ниитилежилгениң кежигүннери күрүнелер каттышкан рынокту тургузарыңче чүткүнүшаан бараанларның база ачы-дузаның шимчээшкининге кыныгаарлаашкынны болдурбазын хүлээмеруп, дугуруштунган өскөн дургузунда оларны чайладырын хүлээнип турар.

14 түүл. Өртекти хостуубиле доктаадып тургузарыңче шилчилгениң дугуруштункан политиказын Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер чорудар. Продукцияның кады тодарадып доктаатканы сан-дамзызын өзугаар Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер дугуруштункан өртектерни ажыглаар.

IV ЭГЕ. АКША БОЛГАШ БАНК СИСТЕМАЗЫ

15 түүл. Кризистен уштунып үнерде база акшаның үнези кудулаарын контрольдаарда акша болгаш кредит политиказының талазы-биле дугуруштункан хөделиишкиннер кол ужур-дузалыг болур дээрзин Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер сапап турар.

16 түүл. Рубльди чаңгыс аай акша системазының ниити валютазы кылдыр камгалап арттырары эргежок чугула дээрзин Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер медереп билгеш, ону быжыглаары-биле күзеңишкиннерни алырынга чөпшөрежип турар. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер Экономиктиг ниитилежилгениң акша системазынга когарал чедирбейн барып болту деп медеглеринге күүсеңип турар ыңдыг национал валюталарны ажыглап болдурун чөпшөрөөр. Ук күрүне биле Экономиктиг ниитилежилгениң аразынга тускай дугуржулгага ол негелдерини тодаргайлап айтыр.

17 түүл. Өртектер улаштын хостаадырып база рубльге деткимче бериптерин хандыгышкы деп, хогумалыг акша болгаш кредит политиказын ажыглап кылырда болгаш чорударга кулаавыр системазының принциптеринге үнүүлеп, Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелерниң тен (национал күүнге) каймалары кирип турар банк эвилелин Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер турусказ, банк эвилелинин чамынга күрүнелер аразы-

(Төнчүү 2-ги арында).

ЭКОНОМИКТИГ НИИТИЛЕЖИЛГЕ ДУГАЙЫНДА КЕРЭЭ

(Тоҥчуу. Эгези 1-ги арында).

ныҥ саазын акшалар кылыр банкызын тургузар.

18 чүүл. Банк эвилелин эргелеп башкарар органнарныҥ эрге-хоойлу статузун болгаш ону хевирлеп тургузар чурумну тускай дугуржулга өзүгаар тодарадыр.

Банк эвилелиниҥ ажыл-чорудулгазын Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериҥ хоойлужудулга эрге-чагыргазыныҥ дээди органнарынаҥ бодылап кааны оон Уставын өзүгаар башкарып чорудар.

Банк эвилелиниҥ Уставын хүлээп алгыжеге чедир банк системазыныҥ ажыл-чорудулгазын ССРЭ-ниҥ Күрбанкызыныҥ болгаш ниитилежилге кежигүннери күрүнелериҥ теп (национал күрүне) банкыларыныҥ профессионал үндезинге чогаадып турусканы түр баштаар чери боттандырып чорудар.

19 чүүл. Банк эвилелинге дараазында ажыл-чорудулгаларны дагзыр:

акша-кредит политиказын чорударда чаҥыс аай көөр чорукту тодарадыры болгаш банк эвилелиниҥ кежигүннери теп (национал күрүне) банкыларыныҥ операцияларынаҥ талазы-биле сан талазы-биле параметрлерин (лимиттерин) доктаадыры;

банк эвилелиниҥ кежигүннери теп (национал күрүне) банкыларыныҥ коммерция банкыларынга берип турары чөлилериниҥ талазы-биле хуу хемчээлин тодарадыры;

коммерция банкыларынга кулдавыр негелделерин тодарадыры;

банкылар аразынга санажылгаларны организаттаары;

өске валюталарга хамаарыштыр рубльдиҥ угланышкынын таарыштырары;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериҥ банк эвилелиҥге дамчыдып берип турары алдын курлавырын болгаш валюта курлавырын аайлап башкарары;

банкноттарны болгаш чоостарны сатпышаан, бар турган акшаныҥ саарылгазын организаттаары;

коммерция банкыларыныҥ ажыл-чорудулгазынын ниитилежилге чурумун таарыштырып чорудары.

V ЭГЕ.
САН-ХӨӨ БОЛГАШ ҮНДҮРҮГЛЕР

22 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер бюджет болгаш үндүрүг политиказын таарыштырып чорудуп турар; ыда кирип турар үүлдер:

бюджеттен дашкаар фондуларныҥ күсели-биле катыштырган күрүне бюджеттериниҥ дефицит аппарынаҥ чөпшээрежилгелиг кызыгаарлаашкынды болгаш экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелериниҥ иштики өрезинин өзүлдезинге өйлүг чорукту тургузары. Бодунуҥ үнелиг саазынларын сайгарар аргазын күрүне чок кылып алганда база экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелериниҥ чаҥгызы, азы элээн кажы тургустунган кызыгаарлаашкынны ажыра берген таварылгаа ол арта берген түк чөпшээрежилге өзүгаар кылдынган чурумбиле дүүштүр оон арткан кежигүннериҥе өре хүлээлеви ышкаш кылдыр бижиттинер;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери өске күрүнелериниҥ эрге-ажыктарынга хамаарылгалыг үндүрүг адырында үндүрүг оваарыныҥ болгаш чөпшээрежилгелиг политика принциптерин чаҥгыс аай болдурары.

23 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер болгаш аваа кирбейн барган күрүнелериниҥ аразынга чөпшээрежилге хуунуҥ байдалы өзүгаар ССРЭ-ниҥ иштики күрүне өрезин чарарыныҥ база юридиктиг эде кылырыныҥ дугайында болгаш моон соҥгаар ону хандырарыныҥ чурумунуҥ дугайында дугуржулганы чарары эргежок чугула деп экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер санап турар. Өрениҥ кеник-чамдызын Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелериниҥ иштин харыысалгазынче онаай каап база болур. Күрүнелериҥ банкыларынаҥ аразында тепчүткен чөлиг курлавырларынын хүваалдазынын дугайында дугуржулганы хары угла чарып ап болур. Күрүнелериҥ иштини өрези 1991 чылдын январь 1-деги байдал-биле өөдө ажыл-агый продукциязынын артектеринде ылгалдар өзүгаар банкыларга күрүнелериҥ бюджеттериниҥ өрелгенинин күсели биле тодараттынар.

Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынга кирген салыышкыннарынаҥ. ССРЭ-ниҥ күрүнелериҥ үнелиг саазынларынаҥ, ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынаҥ сертификаттарынаҥ, ССРЭ-ниҥ Күрстрахованиениҥ камгалал полиселерин (хүлээлгелериниҥ) ээлеринге ССР Эвилелиниҥ өмүнээзинден бергени хүлээлгелериниҥ салгал дамчыыр чорудун бадыткан турар.

24 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге институттарын тударынга үндүрер чарыдалдарны кириштирбишаан, кады үндүрер чарыдалдарны ажыаландырарынга экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер экономиктиг ниитилежилге бюджеди тургузуп турарлар.

Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджединиҥ деннелинге тускай фондулар тургустунуп турар;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериҥ тодаргай харыысалгазынга кирген ССРЭ-ниҥ иштики күрүне өрезинин хандырар талазы-биле;

ССРЭ-ниҥ даштыкы күрүне өрезин болгаш экономиктиг ниитилежилгениҥ даштыкыта төлөөр өрезин хандырар талазы-биле (рубльбиле дуглаар кезээ);

Чернобыль, Арал болгаш Спитактыҥ чер шимчээшкинин дээн ышкаш өске-даа халаптыг улуг болуушкуннарны, оларныҥ ондактыг уржуктарын узуткаары;

Бүдүн тодаргай программалар;

Сан-хөө курлавыры.

Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджеди оон кежигүннериниҥ тодаргай айыткан түнүүг дадывырынын күсели-биле тургустуган. Тодаргай айыттынган дадывырларын хемчээлин болгаш тургузар чурумун экономиктиг ниитилежилге кежигүннериниҥ тускай дугуржулгаларынаҥ. Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджеди чедишпес болбас ужурлуг.

Бюджет күселлериниҥ дугайында күрүнелериниҥ — экономиктиг ниитилежилге кежигүннериниҥ чазактар баштыннарынаҥ чөвүлелиге күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитеди квартал санында илеткээр.

25 чүүл. Тодаргай сорулгалыг бүдүн программаларны акшаландырарынга бюджеттен дашкаар фондуларны экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер тургузуп болур. Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджеттен дашкаар фондуларын ерелгенинин күсели биле тодараттынар.

Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынга кирген салыышкыннарынаҥ. ССРЭ-ниҥ күрүнелериҥ үнелиг саазынларынаҥ, ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынаҥ сертификаттарынаҥ, ССРЭ-ниҥ Күрстрахованиениҥ камгалал полиселерин.

1992 чылда бюджет системаларын акшаландырарынга экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ теп (национал күрүне) банкыларынаҥ кирилилгезиниҥ лимидин банк эвилели доктаадып тургузар.

Банк эвилелин эргелеп башкарар органнарныҥ директивалары банк эвилелиниҥ кежигүннери бооп турар бүгү банкыларга албан күүседир айтыышкын болур.

20 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер банк эвилелин тургузуп тура, оларныҥ хуу өнчүзүнче чаа Экономиктиг ниитилежилгеге кирбейн барган күрүнелериниҥ хуу өнчүзүнче, ССРЭ-ниҥ моон мурнунда турган күрүне банкызынаҥ системазынаҥ устав, курлавыр болгаш оске-даа фондуларынаҥ дүүшкек кезээнде, акционерлиг капиталда база кызыгаарлаан харыысалгалыг ниитилелдерде, депозиттерде, а ол ышкаш база алдын курлавырында, алмаз, болгаш валюта фондуларында оон үлүүнче дамчыдарынаҥ чурумун тускай дугуржулгага тодарадыры эргежок чугула деп санап турар.

21 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер дараазында үүлдерни онаавышаан, дээди банк инспекциязын төлөөлежилгениҥ деҥ болур негелделерибиле дүүштүр тургузуп турар:

банк эвилелиниҥ болгаш күрүне аразынаҥ эмиссия банкызынаҥ уставтарын сатып турары дээш контроль;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннериниҥ эргеажыктарын кызып-кызгдааныныҥ дугайында оларныҥ чагаа-бижиктерин чугаалажып, сайгарары;

банк эвилелиниҥ уставынга удурланышкак шиитпирлерниҥ чорудулгаларын солуулуу болгаш ара соксадыры;

банк эвилели болгаш күрүне аразынаҥ эмиссия банкызы дээди банк инспекциязынаҥ негелдеп өзүгаар эргежок чугула бүгү документилерни болгаш материалдарны белеткеп бээр хүлээлгелиг.

Дээди банк инспекциязынаҥ чагыргазынаҥ деннелинге хүлээп алдынган шиитпирлерни банк эвилели болгаш күрүне аразынаҥ эмиссия банкызы күүседири албан болуп турар.

V ЭГЕ.
САН-ХӨӨ БОЛГАШ ҮНДҮРҮГЛЕР

22 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер бюджет болгаш үндүрүг политиказын таарыштырып чорудуп турар; ыда кирип турар үүлдер:

бюджеттен дашкаар фондуларныҥ күсели-биле катыштырган күрүне бюджеттериниҥ дефицит аппарынаҥ чөпшээрежилгелиг кызыгаарлаашкынды болгаш экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелериниҥ иштики өрезинин өзүлдезинге өйлүг чорукту тургузары. Бодунуҥ үнелиг саазынларын сайгарар аргазын күрүне чок кылып алганда база экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелериниҥ чаҥгызы, азы элээн кажы тургустунган кызыгаарлаашкынны ажыра берген таварылгаа ол арта берген түк чөпшээрежилге өзүгаар кылдынган чурумбиле дүүштүр оон арткан кежигүннериҥе өре хүлээлеви ышкаш кылдыр бижиттинер;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери өске күрүнелериниҥ эрге-ажыктарынга хамаарылгалыг үндүрүг адырында үндүрүг оваарыныҥ болгаш чөпшээрежилгелиг политика принциптерин чаҥгыс аай болдурары.

23 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер болгаш аваа кирбейн барган күрүнелериниҥ аразынга чөпшээрежилге хуунуҥ байдалы өзүгаар ССРЭ-ниҥ иштики күрүне өрезин чарарыныҥ база юридиктиг эде кылырыныҥ дугайында болгаш моон соҥгаар ону хандырарыныҥ чурумунуҥ дугайында дугуржулганы чарары эргежок чугула деп экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер санап турар. Өрениҥ кеник-чамдызын Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелериниҥ иштин харыысалгазынче онаай каап база болур. Күрүнелериҥ банкыларынаҥ аразында тепчүткен чөлиг курлавырларынын хүваалдазынын дугайында дугуржулганы хары угла чарып ап болур. Күрүнелериҥ иштини өрези 1991 чылдын январь 1-деги байдал-биле өөдө ажыл-агый продукциязынын артектеринде ылгалдар өзүгаар банкыларга күрүнелериҥ бюджеттериниҥ өрелгенинин күсели биле тодараттынар.

Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынга кирген салыышкыннарынаҥ. ССРЭ-ниҥ күрүнелериҥ үнелиг саазынларынаҥ, ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынаҥ сертификаттарынаҥ, ССРЭ-ниҥ Күрстрахованиениҥ камгалал полиселерин.

24 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге институттарын тударынга үндүрер чарыдалдарны кириштирбишаан, кады үндүрер чарыдалдарны ажыаландырарынга экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер экономиктиг ниитилежилге бюджеди тургузуп турарлар.

Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджединиҥ деннелинге тускай фондулар тургустунуп турар;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериҥ тодаргай харыысалгазынга кирген ССРЭ-ниҥ иштики күрүне өрезинин хандырар талазы-биле;

ССРЭ-ниҥ даштыкы күрүне өрезин болгаш экономиктиг ниитилежилгениҥ даштыкыта төлөөр өрезин хандырар талазы-биле (рубльбиле дуглаар кезээ);

Чернобыль, Арал болгаш Спитактыҥ чер шимчээшкинин дээн ышкаш өске-даа халаптыг улуг болуушкуннарны, оларныҥ ондактыг уржуктарын узуткаары;

Бүдүн тодаргай программалар;

Сан-хөө курлавыры.

Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджеди оон кежигүннериниҥ тодаргай айыткан түнүүг дадывырынын күсели-биле тургустуган. Тодаргай айыттынган дадывырларын хемчээлин болгаш тургузар чурумун экономиктиг ниитилежилге кежигүннериниҥ тускай дугуржулгаларынаҥ. Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджеди чедишпес болбас ужурлуг.

Бюджет күселлериниҥ дугайында күрүнелериниҥ — экономиктиг ниитилежилге кежигүннериниҥ чазактар баштыннарынаҥ чөвүлелиге күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитеди квартал санында илеткээр.

25 чүүл. Тодаргай сорулгалыг бүдүн программаларны акшаландырарынга бюджеттен дашкаар фондуларны экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер тургузуп болур. Экономиктиг ниитилежилгениҥ бюджеттен дашкаар фондуларын ерелгенинин күсели биле тодараттынар.

Экономиктиг ниитилежилге кежигүнү күрүнелер ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынга кирген салыышкыннарынаҥ. ССРЭ-ниҥ күрүнелериҥ үнелиг саазынларынаҥ, ССРЭ-ниҥ ажаалга банкыларынаҥ сертификаттарынаҥ, ССРЭ-ниҥ Күрстрахованиениҥ камгалал полиселерин.

26 чүүл. Тус-тус девискээрлериҥ хөгжүлдезинге идиг бээриниҥ болгаш оларныҥ чоҥун социал талазыбиле деткириҥин бүдүн программаларын боттандырарыныҥ эргежок чугулазын экономиктиг ниитилежилге кежигүннери — күрүнелер хүлээп көрүп турар. Ол сорулгаларга дүүштүр олар бодунуҥ девискээриҥе бүдүрген национал орулганын (ниити национал продуктуну) амгы өртектер өзүгаар дугуруштунган үлүүн кириҥ-ниҥ күсели-биле хамаарышкан фондуну тургузар. Ол фондунуҥ ажыл-чорудулгазын тускай дугуржулга-биле болгаш устав-биле таарыштырар.

VI ЭГЕ.
КҮШ-АЖЫЛ РЫНОГУ БОЛГАШ СОЦИАЛ МАГАДЫЛАЛДАР

28 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ девискээриҥе ажылчын күжүнүн хостуг сайгарлырынын принцибин боттандырарыҥче экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер чүткүп, ону хандырарына чүртталга рынокун киириштирбишаан, байдалдарны чайгылын чокка тургузар.

29 чүүл. Ажылдаар черлерни бээриниҥ, күш-ажыл телевириниҥ, ажылдаарынын өске-даа байдалдарын хандырарынаҥ, а ол ышкаш социал магадылалдарны тыспырынаҥ айтыгларынга хамаарыштыр национал демдээн азы өске-даа демдектерин барымдаалап хамаатыларны ылгай көөр чорукту экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер болдурбас.

Ажылдакчыларныҥ биллиниҥ болгаш мергежилиниҥ экономиктиг ниитилежилгениҥ кежигүннериҥ — өске күрүнелерге алган чогуур доруҥге ажыл-агый херектерин кылып турар боттуг болгаш юридиктиг-даа кижилер оларныҥ хоойлужудулгазын удуртулга болдурар.

41 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер Керээниҥ күштүг болур үезиниҥ иштинде Экономиктиг ниитилежилгениҥ бүгү девискээриҥе ажыл-херекке тывынгыр чорукка болгаш хостуг садыгга эн таарымчалыг, ден байдалларны тургузар сорулга-биле боттарыныҥ ажыл-агыйны хоойлужудулгаларынын норма-чижектерин чоокшулаштырарынга чөпшээрешкен. Олар боттарынын хоойлужудулгаларынын делегей эргелериниҥ нормаларынга болгаш Экономиктиг ниитилежилгениҥ актыларынга дүүжүр чоруун хандырарын хүлээнип турар.

42 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ хоойлужудулгазында үүлдерге бодаарга, бодунуҥ эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр Экономиктиг ниитилежилге албан черлерин хүлээп алганы бо Керээ аваа хамаарышкан дугуржулгалар азы нормативтиг актылар-биле өске дүрүмнер доктааттынган таварылгада, Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери, дугуржулгаларын болгаш нормативтиг актыларын чугула деп көөр.

43 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ хоойлужудулгазын өзүгаар экономиктиг амыдыралдын бүгү талаларын таарыштыр шиитпирлээриҥе эргежок чугула ve дугуржулгаларга таарыштыр шиитпирлеттинмээн айтыгылар талазы-биле бо Керээге болгаш дугуржулгаларга ССР Эвилелиниҥ хоойлужудулгазынын кежеҥге олар чөрүшкек эвес болза, ол актыларны доктааттынган чурум өзүгаар түр када ажыглаар.

IX ЭГЕ.
ЭКОНОМИКТИГ НИИТИЛЕЖИЛГЕ АЛБАН ЧЕРЛЕРИ

44 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге албан черлери:

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ баштыҥнарынаҥ чазактарынаҥ баштыҥнарынаҥ чөвүлели;

күрүнелер аразынга экономиктиг комитет;

банк эвилели;

Экономиктиг ниитилежилге арбитражы.

Экономиктиг ниитилежилге албан черлери Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ толээлекчилериниҥ профессионалдыг үндезинге тургустунар.

45 чүүл. Экономиктиг ниитилежилгениҥ таарыштырычы дээди органы Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ чазактар баштыҥнарынаҥ чөвүлели болур.

Ажыл-агыйны чорударыныҥ тодаргай адырларынын талазы-биле демниг хөлелиринин болгаш ниити политиканы ажылдап кылырынаҥ айтыгларын шиитпирлээри-биле Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ министрлериниҥ доктаамал хуралдарын чорудар.

46 чүүл. Күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитеди Экономиктиг ниитилежилгениҥ күүсекчи органы болур. Экономиктиг ниитилежилгениҥ бо Керээ болгаш дугуржулгалар-биле, а ол ышкаш Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ чазактар баштыҥнарынаҥ чөвүлелиниҥ шиитпирлеринде-биле тодараттынган сорулгаларны шиитпирлээрин болдунуҥ эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр ол хандырар.

Күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитеди чылдын экономиктиг илеткелин парлаар.

47 чүүл. Оон даргазы Күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитединиҥ ажылын удуртур.

Күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитединиҥ даргазын Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ чазактар баштыҥнарынаҥ чөвүлели сумелээр болгаш Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ чазактар баштыҥнарынаҥ чөвүлелиниҥ аваа хамаарылгалыг кижилериниҥ хөй нуруузунуҥ бадылаашкынынаҥ-биле томуйлаар база албан-дужаалыдаан хостаар.

Күрүнелер аразынаҥ экономиктиг комитединиҥ даргазы комитеттиҥ дүрүмүн, структуразын болгаш чарыдалдар сметазын бадылазыны-биле ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ чазактар баштыҥнарынаҥ чөвүлелиге кирер.

48 чүүл. Маргыдаалыг айтыгларны шиитпирлээр болгаш экономика талазыбиле удур хемчеслерни ажылдаар дээш Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ бүгү девискээриҥе бо Керээниҥ ажылдаарынаҥ чаҥгыс аай хевирин хандырар сорулгабиле Экономиктиг ниитилежилге арбитражын тургузар.

X ЭГЕ.
ДУГУРЖУЛГАЛАР

49 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер аразынга экономиктиг харылзаалары таарыштырып башкарарын бо Керээге болгаш аваа хамаарышкан дугуржулгаларга үндезинге боттандырар.

50 чүүл. Бо Керээге ат салган үезинден эгелээш үш айдан ашнас ve дугуржулга болгаш сөөлүзүнүн боттаныышкынынаҥ бүгү хуусазында дараазында айтыгылар талазы-биле дугуржулгаларны чарар:

Экономиктиг ниитилежилгениҥ статузунуҥ болгаш албан черлериниҥ бүрүн эргелериниҥ дугайында;

оон уставын киириштирбишаан, банк эвилелин тургузар дугайында;

Экономиктиг ниитилежилгениҥ даштыкы экономиктиг багыкынын дугайында;

Экономиктиг ниитилежилгеге өөрүү өрелерин таарыштырып чорудар дугайында;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери, күрүнелериниҥ ажыл-агый чорудулгазын таарыштырып башкарып турар хоойлужудулгаларын чоокшулаштырар дугайында;

миграция чорудулгазын таарыштырып чорудар дугайында;

оон уставын киириштирбишаан, девискээр хөгжүлдезинин болгаш чурттакчы чоҥа социал деткимче көргүзүнин фондузун тургузар дугайында;

Экономиктиг ниитижилгениҥ эчис сорулгалыг программаларын акшаландырарынга бюджеттен дашкаар фондуларны өзүгаар дугайында болгаш оларныҥ дугайында негелделер;

Экономиктиг ниитилежилгеден үнер үеде күрүнелериниҥ бот-боттарынга хүлээлгелерин тодарадыр дугайында;

капиталдарныҥ болгаш үнелиг саазынларныҥ шимчээшкинин дугайында;

Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ толээлекчилериниҥ профессионалдыг үндезинге тургустунар.

51 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ хоойлужудулгазын өзүгаар экономиктиг амыдыралдын бүгү талаларын таарыштыр шиитпирлээриҥе эргежок чугула ve дугуржулгаларга таарыштыр шиитпирлеттинмээн айтыгылар талазы-биле бо Керээге болгаш дугуржулгаларга ССР Эвилелиниҥ хоойлужудулгазынын кежеҥге олар чөрүшкек эвес болза, ол актыларны доктааттынган чурум өзүгаар түр када ажыглаар.

XI ЭГЕ.
ЭКОНОМИКТИГ НИИТИЛЕЖИЛГЕГЕ КАТТЫШКАН КЕЖИГҮН БОЛУРУ

52 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери чөпшээрежир болза, бо Керээде тодараттынган хүлээлгелериниҥ чүүле кежиҥ бодунга хүлээп ап турар күрүнеге Экономиктиг ниитилежилгениҥ каттышкан кежигүнүнүҥ статузун тыпсып болур.

53 чүүл. Каттышкан кежигүнүҥ эргелериге үнелиг эвилел Экономиктиг ниитилежилгеге күрүнелериниҥ каттыжарынаҥ не елделарын Экономиктиг ниитилежилгениҥ кежигүннери тодарадыр.

XII ЭГЕ.
ТҮҢНЕЛ ҮҮЛДЕР

55 чүүл. Бо Керээниҥ хажытканы-биле холбашкан айтыгларны Экономиктиг ниитилежилгениҥ арбитражынга аваа быжыглаан эрге-хүлээлгелерге дүүштүр, а ол ышкаш чугаалажыышкыннар аразы-биле шиитпирлээрин Экономиктиг ниитилежилгениҥ кежигүнү күрүнелер хүлээнир.

Керээге азы ону тодаргай адырлар талазы-биле немеп турар дугуржулгаларга дүүштүр боттарынын хүлээлгелерин каржызы-биле хажыдарын болдуруп турар Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелерге хамаарыштыр Экономиктиг ниитилежилгеден үндүрериниҥ чедир салдар чедирериниҥ дугуржулгаларда көрдүнген хемчеслерин аныглап болур.

56 чүүл. Бо Керээни хүлээп көрүп турар күрүнелериниҥ кирип алырынга Экономиктиг ниитилежилгениҥ эжин ажых. Экономиктиг ниитилежилгеге чаа кежигүнүҥ хүлээп алырын оон бүгү кежигүннериниҥ чөпшээрежилгези-биле боттандырар.

Толээлеттиргеннер аваа бо Керээге шынзыдып ат салганнар:

Армения Республика өмүнээзинден **Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН**
Беларусь Республика өмүнээзинден **С. ШУШКЕВИЧ**
Казах Совет Социалистиг Республика өмүнээзинден **Н. НАЗАРБАЕВ.**

Кыргызстан Республика өмүнээзинден **А. АКАЕВ**
Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республика өмүнээзинден **Б. ЕЛЬЦИН**

Таджикистан Республика өмүнээзинден **А. ИСКАНДАРОВ**

Туркмен Совет Социалистиг Республика өмүнээзинден **С. НИЯЗОВ**

Узбекистан Республика өмүнээзинден **И. КАРИМОВ**
Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниҥ Президентизин **М. ГОРБАЧЕВ.**

57 чүүл. Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелериниҥ чазактар баштыҥнарынаҥ чөвүлелиниҥ шиитпири-биле чамдык күрүнелерге хайгаарактылар болур статусту берип болур.

58 чүүл. Керээни болгаш тускай дугуржулгаларны Экономиктиг ниитилежилге кежигүннери күрүнелер оларныҥ конституциялаарынга дүүштүр күштүг болдуруп бадылаар болгаш күштүг болдурганынаҥ дугайында бижиктерни күрүне-депозитариеге дужаалаан хүнүнден эгелээш бир ай эрткенде ол күштүг болуп кирер. Немелде дугуржулгаларга ратификация чорутпас болгаш оларга ат салган үезинден эгелээш ол күштүг болуп кирер.

59 чүүл. Керээге ат салганынаҥ болгаш Экономиктиг ниитилежилгеге кирериҥ күзээн үштен эвээш эвес күрүнелер ону күштүг болдуруп ратификастаан соонда ол күштүг болуп кирер.

1991 чылдың октябрь 18-те Москва хоорайга орус дылга чаҥгыс экземпляр кылдыр доскан.

Бо Керээге шынзыдып ат салганнар:

Армения Республика өмүнээзинден **Л. ТЕР-ПЕТРОСЯН**
Беларусь Республика өмүнээзинден **С. ШУШКЕВИЧ**
Казах Совет Социалистиг Республика өмүнээзинден **Н. НАЗАРБАЕВ.**

Кыргызстан Республика өмүнээзинден **А. АКАЕВ**
Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республика өмүнээзинден **Б. ЕЛЬЦИН**

Таджикистан Республика өмүнээзинден **А. ИСКАНДАРОВ**

Туркмен Совет Социалистиг Республика өмүнээзинден **С. НИЯЗОВ**

Узбекистан Республика өмүнээзинден **И. КАРИМОВ**
Совет Социалистиг Республикалар Эвилелиниҥ Президентизин **М. ГОРБАЧЕВ.**

АЯҢГАТЧЫЛАРДАН ХАМААРЖЫР

Аяҥгатыныҥ чону 1948 чылда боттарынын мал-маганын, черге, шенаан, аңдазын, илиир, тараа үрезинин дээш, коллективтиг ажылдаарынга херек үүлдерни каттыштырган, «Комсомолдун 50 чылы» ол хозяйствоны организаттаан. Амыдыралдың, ажыл-иштин чаа чалгынына сорук кирип, аяҥгатчылар бедик хей-аьттыг ажылдан турганнар. Коллективтиг ажыл-агыйга ажылдаары ол шагда тыва кижилерге чаа, солун үүл турган. Колхоз, ол шагныҥ дешнели-биле алырга, дүрген хөгжүп, экономика талазы-биле быжыглы, бүт кырынга турып келген. 1961 чылга чедир колхоз хой адырлыг экономикалыг ажылагый апарган. Ол чылдын март айда «Кызыл тараачын», «Совет Тыванын 5 чылы» совхозтарны катыштырган, «Шекпээр» совхоз кылдыр эде турускан. Аяҥгаты аваа оон салбыры бооп киргеи. Оон бээр үш он чыл эрткен.

Аяҥгатылар совхозтуҥ өске салбырларынын ажылчыннары-биле бир дөмей ажылдап, оон сайыралыныҥ улуг-хуузун киирип келген-даа болза, амыдырал хандырылга, чуртталга бажыннарынын тулуу, ажыл-агыйнын аңгы-аңгы хевирлерин сайыраныры дээш, өске-даа ажылдарны шиитпирлээрде кол кичээнгейни совхозтуҥ төвүнче угландырып, салбырларже сагыш салбайн келгениниҥ түңнелинде Аяҥгаты сайыраар туржук, хөгжүлдезин ара соксаан. Чижек кылдыр дараазында үүлдерни айтып болур. Кара-Мажалыкка 7-8 аал чурттаар ниити чуртталга бажыннарлыг, ажылчынар дыштанып, ойнаар кызыл-булуҥнуг, чунар-бажыныг, 300-400 инек кирер кажаалардыг сүт-бараан фермазы, Дөргүнге дөрт аал ишти чурттаар бажыннарлыг, кызыл-булуҥнуг, кудуктуг хойжу бригада төвү. Биче-Аяҥгаты тараажылларныҥ ажылдаарынга болгаш чурттаарынга таарымчалыг кылдыр туттунган хову бригадазыныҥ төвү сандараан.

Бо бүгүнү чугаалажып көргеш, салбырны аңгы совхоз кылдыр эде тургузарыныҥ дугайында айтырыгны республиканыҥ үстүкү органнарынаҥ мурнунга чон тургускан. Аяҥгатыныҥ чурттакчы чонунуҥ ол айтырыы деткимчелиг алган. Август 10-даан «Аяҥгаты» совхоз бот-тускайлаан ажыл-ижин чорудуп эгелээн. Салбырга турган малдың кырынга «Шекпээр» совхоз 101 чылгыны, 105 инекти, 170 сарлыкты, 100 хойну, 300 өшкүнү немей берген. Машина-техника талазы-биле база дузаны көргүскен. 166 өрегелиг, 311 эр, 381 хөрээжен чурттакчылыг, күш-ажыл кылып шыдаар 238 кижилиг суурга аңгы совхоз тургустунганы чонуҥ ажыл-ишке хамаарылгазын, турасоруун өскерткен. Чүгле суурнуҥ чурттакчылары эвес, а өске черлерге чурттап турган аяҥгатчылар совхозка ажылдап кирип турар.

Дээди эртемниг экономист, Аяҥгатыныҥ үндезин чурттакчызы Л. С. Монгуш чаа совхозтуҥ директору болган, Лариса Сынаевна ажыл-агыйны хүлээп алган хүнүнден эгелээш, ыынмаа, организакчы чүткүлү-биле кижилерни ажыл-ишке хаара тудуп шыдаан.

Совхоз 360 га черге тараа, 358 га черге мал чеминиҥ культураларын тарып остургеш, багай эвес дүжүттү алган. 1250 тонна сигенни мал чеминге белеткээн.

Шекпээр биле Аяҥгатыныҥ аразы 30 километр хире. Кажан Аяҥгаты «Шекпээр» совхозтуҥ салбыры турда, бичии-даа айтырыг шиитпирлээр дээнде совхоз төвүнче чоруур турган. Ам ыдыг эвес. Тус черге хамаарышкан айтырыгларны Аяҥгатыныҥ бодунга-ла чугаалажып ап болур. Социал айтырыгларны база шиитпирлеп эгелээн.

Аяҥгатыныҥ экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезин моон соҥгаар аяҥгатчыларныҥ боттарынаан хамзаржыр. Олар канчаар ажылдаар болдуу, амыдыралы ындыг болур. Аяҥгатыга совхозту тургусканы чоп эки үүл кылдыр көрүп турар.

Саая СУРУН.
Салбыр эртелекчизи чораан.

А мен мынча дээр мен...

САГЫШ-СЕТКИЛИМ СӨГЛЭЭЙН

Ам СЭКП-ний ажыл-чорудулгазын түр соксадын каанын кым-даа билир. Мен бодап көөрүмге, оны катап тургузар дугайында айтырыгны ам черле көдүрген хөрээ чок ийик. Мен ынча депкеш, бүгү партияның ажыл-чорудулгазын бактаар бодавайн тур мен. Ооц бисхе, бөдүүн коммунистерге, берген эки түүлдери база бар, багай болгаш четпес ажылы база эндерик. Ындыг-даа болза, ажыы-биле чугаалаарга, партияда түү боор. Оны бистер түү дээш буруудадыр бис. Чамдык кижилер партияны, бөдүүн коммунистери буруудадып, чамдыкта аска эптешпес сөстер эдип турлар. Ол черле шын эвес. Бүгү буруулу оон Төп Комитединге мөөнүзөр болза, ынчан актыг шын тодаргай кесту бээр. Бети дээрге-ле республика, край, область чергелиг эрге-дужаалдарны эзлеп олурган хөй-хөй коммунист удуртукчуларны борта база буруудадыр апаар бис. Олар колдуундала Төп Комитет-биле бир баг чурттап, ажылдап, ямбыны дүжүметтер болуп келгенин утпаан бис.

«Бистин үеним угааны, алдары болгаш нүүрү» болуп келген партиявыстың хүндүлүг удуртукчулары чүгле боттарының (чоннуң эвес) эрге-ажыын бирги эзлегже үндүр идип, бүгү-ле эки түүлдерни боттары шинчээдип ап турганы билдингир ышкажыгай. Оны бистин республикавыстың эртип келгени оруундан безин көрүп болур. Улуг ырап каанаар, Кызыл хоорайны алдыг, Республика болгаш хоорай чергелиг партия удуртукчуларының (чогум шыны-биле алырга, өске-даа удуртукчулар база) чурттаар оран-савазы безин чоннуундан хоорук, тускай, артында-ла улус аразында «Дворяннар уязы» деп аттыг кылдыр алгып-тарай берди чоп. Ажылдаар черлери безин магадыг ийик, артында-ла ак өргөөлер. Оларны безин алгыдып, делгемчидип, саварлып-сайгарып турда, амыр-ла турган болдуулар ийик. А партия хураларын эрттирип турганнары кандыг ийик. Хөй кезиинде чажыт байдаага болуп келди. Орта мен ышкаш бөдүүн коммунист кижи санал-ойал бөрге хоржок чүве болгай, бир болза, бир-ле чылдагаан-биле үзе кирип кааптар, бир болза, сөөн саналын херекке алдынмайн артып каар. Чамдык кижилер мөөн бо материалымны номчаан, хоочун коммунист кижи хиренде партийжи удуртукчуларын чүге бактай бердин, чүге чөчтей бердин дизе хөнүү. Ындыг бодалдар база шын болуп болур. Чүге дээрге Коммунистиг партияның кежигүнүнге киргенимден бөөр бежен чыл болдум. Чогум чоок эп-аргум, мени таныр, билир кижилер мөөн үүнү кылып, кайа ажылдап чорааарымны билир дээрден өске, мөөн сагыш-сеткилим ойун чораан айтырыларны кайын ожаап көрген деп. Шынап ындыг: таптаашкын чылдарының үезинде партияга удур сөс эдип чорбаан бис. Чүгле оон үндүрген докторааал, шиитпирлерин изин-биле деткип, долузу-биле түүлдүзүүп, аная чаңгыс хепке күүп каан дег, чайгылыш чок бараан болуп келдивис.

Ынчалаа-даа бир партияны дүжүүп каапкаш, аная удурланыштыр чаартыкчы, тургузукчу, чогум-на чоннуу партия тургузуп албас чүве болза, амыдыралдың агымы база-ла чаңгыс аайланы бөөр ирги бе деп бодал база төрүттүүп келир-дир. Ынчангаш чамдык эш-өөрүүн санаалдап турары ышкаш бистиң Тыва Республикавыска Тыванын Араттын Революстуг намын тургузары черле чүтүүл апарганын бодум хүүмда деткиир, аная маттыжар кижи-дир мен. Бир-тоо, Тывада амдыысында чаңгыс-даа партия бодуунуң долу эрге-хүлөөлгезин күүседи эгелевөн чүве болганда, ылап-ла демократтыг үндезинге чүгле чоннуң эрге-ажыын камгалаар, черчерде Советтер-биле сырый холбаалыг ажылдаар партия черле херек. Баштай оон программазын, Уставын ыяк чугаалажып, сайгарып, бүгү-деге бүрүн дыннадыры черле чүтүүл. Аная кижи бурузуунуң бүрүн киржилгелиг болуру албан. Мен бодум хүүмда ыынаар бодап олур мен. Чаа партия дугайында улустың санаалдарын номчуп, телевизордан көре бөөр боор мен деп чүвеге идегеп артым.

Данчай-оол ОЮН.
Кызыл хоорай.

Рынок болгаш амыдырал

БАРААН ЧОК. АМ КАНЧААР ХАНДЫРАР БИС?

Бо чылдың эгезинден бөөр Кызылдың үлетпүр бараанар магазиннеринге ночуг берге байдал тургустунган. Магазиннерге үлетпүр барааннары көскүзү-биле ховартап база делгиирлер «аштап» эгелээнин чоп билир. Ам таптыг-ла 9 айлар эрткен. Бо үеним иштинде чогум чүү кылганывысты көрээликер. Бистин номенклатуравыс өөгаар хереглекчилерге ниитизи-биле 73 млн. рубльдин барааннары саттынган. Бо чылын ортектер реформазының чоруп турарының дугайын билир бис. Бо ортектер реформазының бөгүнгү байдалы-биле алырга, күрүне өртөөнин өзүлдези — 198 хуу, барааннар саарылгазының хемчээли — 78 хуу, өскүлээн. Магазиннериң делгиирлерини болгаш залдарының куруглап турарының кол-ла чылдагааны — бараан чедишпезинде.

Бистиң барааннар курлавырлаар баазаларывыс болгаш организацияларывыс бар-даа болза, керээлиг черлеривистиң алган хүлөөлгелерин күүседип турары аңгы-аңгы. Чижээлээрге, Садыг министерствозу — 43 хуу, «Росторгодежда» — 38,6 хуу, «Рособувьторг» баазазы — 8 хуу, а тус черниң керээлиг организациялары — 9 хуу. Бо сан-чурагайлардан алган өөрге, чурттакчыларны үлетпүр барааннары-биле хандырып турарывыс ыракта четпес. Соодукчуларга, докурукчу камераларга, бөлүктеп садар мебельдерге, хеп чуур болгаш даарзыр машиналарга база өске-даа барааннарга хереглекчилерниң чагыглары хөй. Ол барааннарны келген шаа биле хоорку-үскомнуң ниитпири-биле визитка азы «йнаашкынны» оочур-биле садып турар. Ховар барааннардан хеп чуур машинаны көрдүгениннен хөйнү, электри барааннарын 200 мың рубльге, металл кылытлыг саваларны 497 мың рубльге база «өске-даа барааннарны эзлеп көвудеп» саткылаан.

Амгы үеде керээлиг чедериис биле коммерция аргазының тывынгыр, сагынгыр чоруун шинтпирлиг ажыглаарывыс улуг дузалыг. Чижээлээрге, барааннар бүдүрүлгезинде берге байдалдан чайлаарының база бир аргазы болур хостуг ортектерлиг-даа болза, барааннарны чонга бараалгадырының оруун тып турар апарган. «Росторгодежданың» директору Г. В. Пестрикова шак ындыг барааннарны садып алгаш, республикага эккеп, хереглекчилерге садып турар. Оон удуртулгазында специалистер база шинчеңгир ажылдан турар. Чижээлээрге, даарагдыг хептерин 9 айларда 2865 рубльге, алгыдан даараан кылыгларны 570 мың рубльге, трикотаж кылыгларны 2019,0 мың рубльге, уктарны 323,0 мың рубльге чонга саткан.

Г. А. Барыбина — «Рособувьторгтың» директору. Оон удуртун турар баазазының керээлиг организацияларының ажылы чогуур деннелиңде эвес. Чурттун болгаш даштыкыта бүдүрген эр, хереженен база уруглардың кандыг-даа сезонуун идиктери чок болуп турар. Ол ышкаш пос аймаа кончуг ховар. Оңу тывар керээлиг организациялар-биле специалистер харылзааны тудуп келбиже, байдал мындыгдыр. Бо талазы-биле республиканың удуртукчулары дуза көргүзер болза деп күзеп орар бис. Баазаларга барааннар келбес болганда, оларны хаарының айтырыын даа тургусса, ажырбас хире. Чонга бараалгадыр барааннарның чогуп, кандыг аргалар тып, ажылдап турарывысты сонуургап көөр удуртукчуларывыс чок боордур. Тос айларның дургузунда ийи-бир-ле катап эр, хереженен идиктер алган бис. Ынчап көөрге, ук баазаның бараан саарылгазы болгаш ниити деңзигүүрү батман. Эрткен чылга деңнээрге, хөмдеп кылган идиктерни ийи катап эвээшти саттывыс, пестүү хөй аңгы хевирин, удазыннарны чонга чедир саттадывыс. Өскээртен керээлиг организацияларывыстың хире-шаа-биле берген барааннары ындыг болду.

Оон-биле чергелештир республикада керээлиг организацияларывыс чоннуң бараан хандырылгазын өөренип көрбейн турар. Ортектери талыгыр боорундан ангыда, бүдүрүп турар барааннарны чурттакчыларга четчир саныг кылбайн келген. Чижээлээрге, мебель фабриказын көрээлиңер. Бо чылдың дугуржулгазын өзүгаар тос айларда 1007 мың рубльдин барааннарын бүдүрер турган, чүгле 322,7 мың рубльдин бараанын чорудуп берген. Комплектилиг мебельди — 154 кезекти, а чымчак мебельди — 109 кезекти чедир кылбаан. Алгы заводу, даараныла фабриказы, «Азия» магазин чонга барааннарны база чедир бербээн. Даараныла фабриказы эрткен чылга деңнээрге, барааннар бүдүрүлгезин 3,4 катап көвудеткен, а ынчалыктоок ортаа 2-3 катап өскен. Тудуг көзектери комбинат тудутта хереглөөр ыяштан кылган материалдарны чедир бүдүрбээн.

Бистер, садыг ажылдакчылары чүгле керээлиг организацияларын, бүдүрүлгелерниң чорудуп бөөр барааннарынче көрүп орарын бодаваан турар бис. Ынчангаш садыг черниң специалистери чүртүүн хоорайлары-биле харылзааларны тудуп турар. 25 специалист Эвилелдин 14 хоорайынче чоруп, харылзааларны тудуп, боттарывыстың бот-идепкейлиг салып турган, 23709 рубльдин немелде барааннарын саттывыс. Ол дээрге трикотаж болгаш даараан кылыгларны, галантерея, культбарааннар, парфюмерия болгаш өске-даа барааннар болур. Республиканың кооператорлары, патентилиг кижилер база боттарының бүдүрген барааннарын киришпирип турар. Оларны хүлөөп алгаш, чонга бараалгаттывыс. Оларның кинргеи барааннарының өрүлгазы 2,7 млн. рубль болган.

Республиканың бүгү бүдүрүлгелери аренда аргазынче кирген. Оларны-биле бир дөхей, садыг шугумунуң ажылдакчылары чаа аргабиле ажылдаарының бүгү талазын өөренип көргеш, аренда биле ажылдап кириптивис. Ынчангаш үлетпүр барааннар садының арендалыг бүдүрүлге каттыжыштыкыны апарган. Мындыг угланыышкынны ажылдааш, садыг ажылдакчылары дыка хөйнү билип алыр болгаш, ажыл-агыйны бот-башкарарынга делгем орукту ажыдар. Дыка хөй мергежилдиг ажылдакчылары аренда-биле ажылдааш, оон моон соңгаарга перспективазын боттары көрген. Ол ыякаш садыг ажылдакчыларының сонуургалын камгалаар арганы көрүп турар бис. Бистиң ажылдакчыларывыстың ортумак шалыны улус ажылагыйының өске адырларында ажылдакчыларның шалыңындан ыракта эвээш. Моон уламыңдан олар «бузут» экономиканың кижилери-биле маргылдаа кылыр база боттарының магазинин аукцион болгаш конкурстут ортектерге садып алыр шиңээ чок болуп турар.

Сеткил-сагыжывысты дүвүредип турар айтырыгларывысты маңаа айтып тура, боттарывыстың кошкак талавысты көргүзүп турар бис деп бодаваан турар бис. Мындыг байдал бүгү чүртте болуп турар. Альтернативалыг организациялар, ассоциациялар, концерниер тыптып, үлетпүр бүдүрүлгелери садыг харылзааларының ажылын боттары чоруурын албадап келген. Ынчап көөрге адырның профессионал ажылдакчылары тывынгыр, сагынгыр ажылдап, садыг-саарылганың операцияларынга бодунуң байлак угланыышкынын тыпкан турарын үе негеп келген. Ынчангаш чонну чугула хереллдиг барааннары-биле хандырар сорулга— бистерниң, садыг ажылдакчыларының соңгаарлаттынмас хүлөөлгези болур.

Александра САТ.
Кызылдың үлетпүр барааннар садының арендалыг каттыжыштыкының директору.

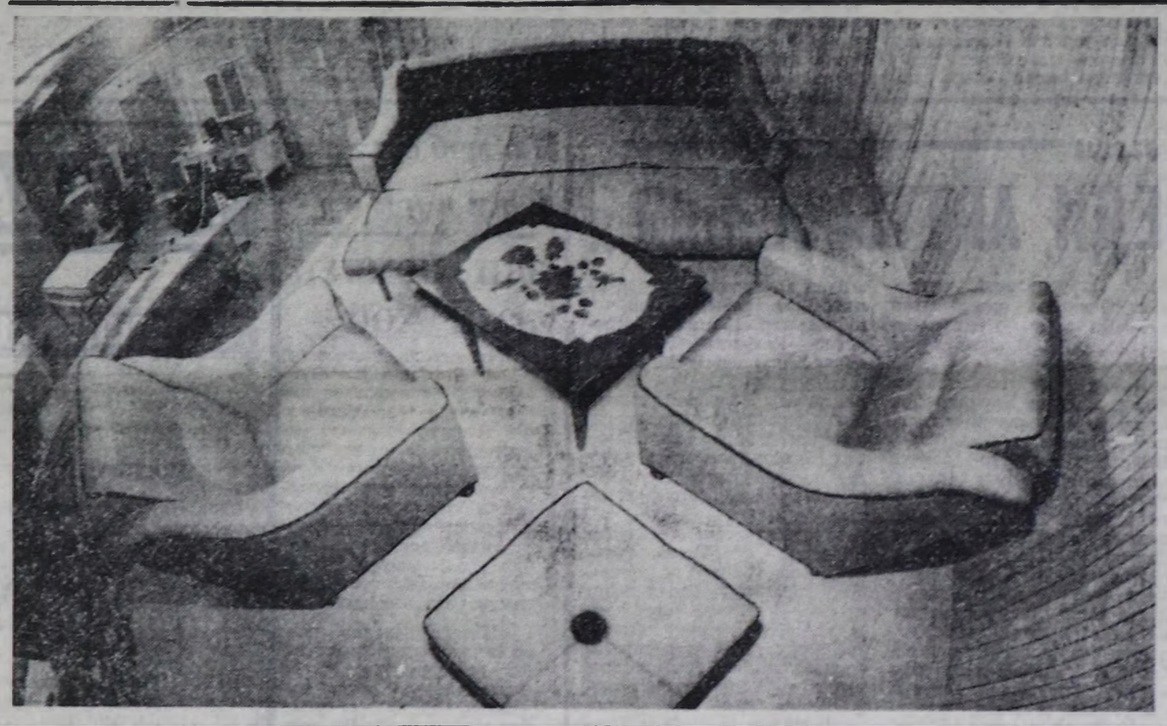

Бо эт-херекселди бир-ле дугаарында Кызыл шөлге көрген мен. Эт-херексел бүгү кижилерниң кичээнгейинге турган: ол чараш, эптиг. Бүгү кижилер ындыг чаңгыс айтырыгны ынчаарда салып турду: «Бо чаагай эдилелди кандыг арга-биле садып алырыл?» Ол айтырыгга тодаргай харыны эт-херекселдер бүдүрер бригаданың удуртулгузу Владимир Холопов бергеи: «Бо эт-херекселдерни удавас массалыг-биле бүдүрүп эгелээр бис». Ховар ол продукцияны бүдүрер бичежек бүдүрүлге черге тургустунган. Ам кус дүжүп келген. Ынчалзажок ховар продукция — ол эт-херекселдер магазиннерде ам-даа чок.

Эт-херекселдерни арбын бүдүрер төлөөде, хөй акша негеттинип турарын демги бригадир В. Холопов ам чугаалап турар. Чаа бүдүрүлгете шөлдү хоорай Совети амга чедир тускайлап бербээн.

ЧУРУКТА: Малаховскиниң уран-шевер кижилериниң бүдүрген эт-херекселдери.

Р. Денисовтуң фотозу. (СЭТА).

БАЙДАЛ ДҮВҮРЭЭЗИННИГ. ЧҮГЕ?

Билир-ле болгай бис, каш чыл бурунгаар СЭКП-ний XXII съездизи аттыг совхоз чүгле районга эвес, харындаа республикага безин аталдары алгып, мурнакчы ажыл-агыйларның бирээзинге санаттырып чорду. Бо хүннерде ында байдал кандыгыл? Дүвүрээзинниг. Чүге? Чүге дизе ажыл-агыйны башкарып, оны удуртуптар директорнуң чогуула болгай. А кол агроном, кол зоотехник, кол инженер... дээш ажылчы чонну ажылынче хаара тудуптар күш совхозта кайы хөй. Кыштың тыныжы хүн келген тудумна дыжып, чоокшулап олурар. Кажаа-хораа, ажылдаар албан черлериниң кышка удур септелгези чогуур темпини албайн турар. Ол дээрге артык кезектериниң чедишгези-дир. Чижээ, бичии болгаш улуг хемчеңдиг суг долгадыр шимчедикчилериниң чогу. Моон хараазыдан чүнар-бажың, контора, сүт-бараан фермазы бо хүннерде одаттынмайн турып берген.

Совхоз ниитизи-биле бо чылдың чазынында 1600 га черге тараа культураларын чашкан. Тараа культураларының «салым-чолу» күскү дүжүт ажаалдазының үезинде билдинип келген. Район төвүнден база республикадан келген көдээ ажыл-агыйның тускай эртемиглери: «Каая чыл болган, тарааның үнгени багай-дыр» дээш, тарылга шөлүнүң 75 хуузун үндүр биижиткен. Тарааны харын кезип, оны мал чеминге ажыглаар кылдыр актылаан турбуже, бөгүнде 5 комбайн тараанын бышканын ажаап ап турар. Актында тургусканы өзүгаар арттырып кааны 20 га кызыл-тасты, 200 га арбайны, 70 га суланы хайыраканчылар ажаап ап, оны мал чеминге курлавырлаар турган. Часкы баш удур саазакшын өзүгаар га бүрүүнден кызыл-тастың — 11,5, арбайның — 9, суланың 7 центнер дүжүдүн алыр турган. Комиссия кежигүнериниң санап каанын барымдаалап алырга (үстүнде бижээним аайы-биле), кызыл-тастың 2-3, арбайның 5-6, суланың 7 центнер дүжүдүн алыры көрдүнген. Ындыг турбуже бо хүннерде кызылтасты көк дээш ажааваан. Бора-Хөлдүң төп тараа шаңында 30 тонна арбай, 56 тонна суладан өске түү-даа чок.

Совхозтуң төп шаңында каш тонна чинге-тараадан өске түү-даа чок дизе, ында кандыг-даа частырыг чок. Тарааны «бышканнаан» комбайннардан ангыда, 4 автомашина, 2 трактор сенаж ажаалдазында хаара туттунган. Планда көрдүнгени-биле алырга, 2800 тонна сенажты кылыр. Бөгүнде кылып алганы 3000 тонна ажыг. Сенаж кылырына эвээш эвес улуг-хуузун трактористер Анатолий Кара-Сал, Алексей Сат, Шыдай-оол Монгуш. Дыыны Сат олар киирип, шудургу ажылдап турар. Чыттыр кестиринге Сергей Ооржак шалыпчы болуп келген. Бора-Хөл, Хараганныг-Хову ол чоок-кавыга чеде бөөр болзунарза, чеди чүүл малывыстың хөй кезиин орта көрүп болур силер. Хөй, ешкү, инек, хаваа, чылгы ында бар. Ындында-ла чок тарааны мал саза базарын базып, комбайнар алалай кезиин кезип, дойлап-ла турар. Кара дерни төп, кара черни чарып турган өстүрүп алган тараавыска хамаарылгыс бо ышкажыл? Монгун-Тайганың ССР Эвилелинин 60 чылы аттыг, кожавыс «Тыва» совхозтар коп-суланы прессте, ажаап ап-ла турар. Бир эвес совхоз директору турган болза, ажыл-херектиг ут-шин бир өске турары билдингир. Совхозтар-биле керээ чарып, чедир бышпаан тараазын орнап, тараага азы тывылбас дериг-херексел-даа садып-саарып алыр турган.

«Шын» солуудан көрүп, комчуп олурарга, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. Ооржакка баштаткан бөлүк Таиды, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бии-Хем районнарының сүт-бараан фермаларынга чедип, кышка белеткелиниң дугайында чугаалажып, танышкан-на боор. Хөрек кырында огулуг апкан шинтпири-даа чок, ол-бо четпестерни чайладырын, хемчег алырын айытқан боордан башка, «омаа-хоц». Борта хамаарыштыр СЭКП-ний XXII съездизи аттыг совхозтуң ат-алдарлыг ажылчыны чораан (ам пенсияда) Сүге Саттың мынча дээнин бадыткал кылдыр киирип көрейн: «Вертолёт-даа ферма чанынга хонупту, маннавышаан (суурдан халаашы) чеде бердим. Даргавыс улус-биле ужуражып, чугаалашкаш, чоруур деп турган черинге бардым. Чүгле хол тудуп, мендилешкен аттыг болдум. Даргам: «Даланың чор бис, барының район бадр бис» — дээш, ужуп чоруй барды...»

«Даланы багай, дазмай таптыг» деп үлегер домак бар. Бир-ле дарганың «мал эмчилери машина мунуп алгаш, аалдар кезип, айтышкын берип чоруур апарган» деп чугаалап олурганын сактып келдим...

Даргавыс база ол эмчилерге демей апар чыдары ол бе? Районувустун удуртур даргалары совхозта байдал бо хире нарын турда, чүнү бодап орар ирги, але? Ылаңгыя АУК даргазы Б. Ч. Монгуш, оон дузалакчыдары—кол инженер, кол агроном, кол зоотехник?

Виктор ХОВАЛЫГ.
Чадаана хоорай.

ТАРААДАН СОКТАП...

Бир чыл бурунгаар Суг-Аксы суурга күзүн көдээ ажыл-агый ажылдакчыларының байырлалы болуп турда, чамдык совхозтар кылып, белеткеп алганы тыва национал чемнерни садып турган. Ынчан соктаан тарааны, дээрбелээн далганны анаа келген кижилер мурнун быдаажкы алыр чораан. Ам бодап чоруурумга дыка «хуинскаалчы» улус-тур бис ийин. Ол-ла чемнериниң шагда-ла уттуп алган, ам чүгле хлебче көрүп алгаш орар апарган бис. Мен бодап көөрүмге, Суг-Аксы суурда бала, согаш, деспи, дээрбе каш-даа ог-бүлелерде бар боор.

Тарааны соктап, далганны боттарывыс белеткеп чиир болзувусса, хлебке база улуг чарыгдал үндүрбес апаар бис. Тыва кижилер национал чемниске, хевиске, төрээн дылывыска чоргаарланыр ужурлуг бис.

Бо берге, нарын, ядаргай, дүшкүүрлүг үеде далган, тараа кижилериниң амыдыралынга догум болуру чугаажок. Суур бүрүзүнге согаш, бала, деспи, дээрбе дээн ышкаш херекселдерни көвудеп кылып турган, национал чемнер—далган, тарааны өрөге бүрүү кылып чиир кылдыр суртаалдаза кандыгыл? Үстүнде адаанын херекселдерни кылыптар шевер кижилер суур бүрүзүнден тыпты бөөр.

Соолдургаш, хоорган, соктап каан чинге-тарааны өремелеп чиирге, кайы хире амданныг ийик! Кижиниң чаагының суу сайыраар ышкажыгай. Соктаан чинге-тарааны сүтке хамындырган чиирге база-ла оваа болгай. Ол ышкаш дээрбелеп каан арбай далганынга ааржы холааш, саржаглааш, былган чиирге суг дыка-ла амданныг болбас ийикпе. Оон ынай, ак-тараа, арбай каржаңнарын болгаш чинге-тарааны мал казы, саржаг-биле чочактап чип турдууе чоп.

Бистиң чамдык аныяк-өскенниериивис далган, тараа чиир безин хөнү чок болгулаар-дыр. Ында бистиң улуг улустуң, буруузу бар деп бодаар мен. Кызыл районда «Тиилелге» совхозтуң Кур-Чер суурунда кызыл-тасты хоорган, дээрбелээш, садып турары эки-дир. Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш өске-даа районнарның колхоз, совхозтарынга бичии дээрбелиг бүдүрүлгелерни чүге тургузуп болбазыл? Колхозка, совхозка, кооперативке далган белеткээр дээрбелер тургузуптар болза, харын-даа орулга киирер боордан башка, каржага таварыштырбее деп бодаар-дыр мен. Бо талазы-биле чер-черде ажыл-агыйлар, көдээ Советтер удуртукчулары бодамчалыг түүнелден үндүрери кузеччиг-дир.

Черле чалгаарааайн тараадап соктап, далгандан тыртып чиилинерем.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл район.
Суг-Аксы суур.

Номерден номерже

А. АВТОРХАНОВ.

СТАЛИН КАНЧААР ӨЛГЕНИЛ?

● Номдан үзүндүлер ●

(Төнчүү. Эгези №№ 156-167, 174 «Шында»).

1964 чылдың июль 19-та Венгрияның Янош Кадарга удуртқан партия-чазан делегациязынга алдар болдурган митингге Хрущев бүгү ССРЭ-ге болгаш Чөөн Европа чурттарынга дамчыттынып турган чугаазынга ажыы-биле мынча дээн: «Сталин бодунуң улустарынга удур түржүп, оларны боолап эгелээн. Революцияның хоочунарын база. Ол кара туразында үүл дээш ону буруудадып турар бис... Бистиң чүртүвүста удуртулганы солуур болгаш Сталинни агартыр деп бодап турарларың күженишкиннери түге-даа чедирбес... Кым-даа ону агартып шыдавас. Кара ытты кым-даа ак кылдыр чүп шыдавас...

Сталинни буруу шаап эгелээрин болгаш харын-даа «чаңгыс кижини бурганчыдар» деп илередилгенин болдун безин Хрущев база XX съезд-биле холбаштырар-ла болгай. Херек кырында ындыг илередиг Сталинниң өлгениниң соонда, чүгле үш ай эрткенде чугаалаттынган, ажыы-биле алыр болза, чурттун кол удуртукчузу ынчап Берияла турган болгай, 1953 чылдың июнь 10-да «Правда» солуунга парлаттынган «Коммунистиг партия — совет чонунуң утлакчы болгаш удуртукчу күжү» деп үүлге чаңгыс үдүүр чорукту партия ажылында өске-даа четпес үүлдер-биле казы сойгалап шугумүүлээн турган.

Берия дугайында болуунуң монографиязында Т. Витлин мынчаар бижип турар:

«Берияны Хрущевтуң, Москаленконуң боолап каанын, оон боостаазынган сегирип алган үш генералдың дузазы-биле Микоян биле Молотовтуң боосталап елуруп каанының дугайында дорт чугаалаары берге. Оон июнь 27-де Улуг театрже (оон өске Президиум кежигүннери шуптузу аная «Декабристер» деп операга турган дээр) бар чыткаш тут-турганың азы ТК-ний Президиумунуң хуралынга тут-турганы дорт чугаалаары база берге... Чүгле дээрге Хрущев Берияның өлүмүнүм дугайында эзлээн каш тайылбырларны таралып үндүрген болгаш оларны кайызы-биле баштайгыларындан өске боор турар, ынчангаш ол оларны кайызынга-даа бүзүрээри берге».

Берияны июнь 27-де тудуп хоргудаан деп санап турар. Оон бадыткалы кыядыр демги айыткан операга Берияның чок турганын айтыр. Ынчалаа-даа Берияны ады чок-даа болза, театрга турган деп санаттыган чазак кежигүнериниң дамзызын парлаан «Известия» солуунда «Партияның болгаш чоннуң бузулбас чаңгыс эви» деп үүлде Берияны партияның болгаш күүнеинин удуртукчуларының бирээзи деп бижип турары кайгамчык. Ынчалаа-даа бүгү үүл бодду, десталинизацияга болгаш Берияның национал программазынга удур боор турар. Берияны чүге удуртукчуларның бирээзи деп айытканы чиктиг. Берияның хорутдаттырган турганының дугайында «Известияның» редакциязы кайынна билбес турган деп.

Берияны болгаш оон алды дузалакчызын судтаанны 1953 чылдың декабрь 18—23 хүннеринде болган дээр. Суд шиитпиринде мынча дээн: Берия 1919 чылдан эгелээш, туттурган хүнүнге чедир даштыны шпион чораан (Азербайджанга — мусаватистерниң, Грузияга — меньшевиктерниң ССРЭ-ге — Англияның). Берия эрге-чагырганы холга эжелеп алыры-биле ССРЭ-ниң Иштиг херектер министерствозуун партиядан болгаш чазактан бедик тургускан, оон соонда «капитализмни катап диргизип, буржуазияның тергиделин катап тургузар деп турган». Берия «совет улустуң чаагай чоруун эвээжиннерге удур турган» болгаш «чуртка аш-чем талазы-биле бергедээшкиннерни болдурар сорулга-биле партияның эн чугула сорулгаларын боттандырарынга шиптыктап турган», «судтаныш турар Берия Л. П. болгаш оон сулчээчилери эвилелдешкен республикаларга буржуазнационал элементилерни детким сорулга-биле эзлээн үүлгедиглерин боттандырган». «судтаттырып турар Берия Л. П., Меркулов В. Н., Деканозов В. Г., Кобулов Б. З., Гоглидзе С. А., Мешик П. Я. болгаш Влодзимерский Л. Е. олар НКВД—МГБ—МВД органнарынга албан-дужаалын ажыглап, Коммунистиг партияга болгаш Совет эрге-чагырганга шынчы кадрларны узуткан чок кылырының талазы-биле аажок аар кем-херек үүлгедишкиннерни боттандырганнар». Шупту ол үүлгедиглерге судтаттырып турарлар буруузун долузу-биле биилиннер, декабрь 23-те оларны өлүрер деп шииткен. Ол-ла хүнде оларны боолап каан.

Бо буруудадыр доктаалда канчаар-даа аргажок шыны-биле кады чүдеи артык мегениң барын кичээнгейлиг номчукчу дораан эскерген болур ужурлуг. Берияның болгаш оон кады ажылдап турган эштериниң (оларның мурнунда турганнар-даа, салгакчылар-даа) чоннуң дайзыннары турганы, шын ол. Ынчаза-даа бозуунуң политиказын партияның болгаш чазактың кырынга оларның салыр деп турганы — ол дээрге чүдеи артык мегe-дир. Олар ону чүге ынчаар ужурлуг чүвел; ол оон мурнунда-ла чаарби чыл дургузунда партияның болгаш чазактың кырынга туруп келген болгай. Бөлүк чекистерни декабрьда судтааны —ол шын, ынчаза-даа аная Берияның турганы — ол дээрге чогаадып каан мегe чүүл-дүр. Шупту чүвени комчуг эки билир турган С. Аллилуева Берияны судтап турганының дугайында чүүл-даа бижиивейн турар. Харын-даа оон сестериннен алырга, Берия туттурган дораан бооладып каан: «1953 чылдың июнь-да Берияның туттургаш, боолаттырып каанының соонда, чазак оон «үүлгедиглериниң» дугайында чажыт документ тараткан. Партия хуралдарынга ону чүгле номчууру безин үш шак чеде бөөр турган. Ону шпион деп буруудадырындан аңгыда, документиниң чартыныдан хөй кезии оон «аморальдыг дуруу-хевириңге турасаатты-ган турган». Партийжи истекчилер ам кандыг-даа айыыл чок апарган удурланыкчызының кирлиг хевин коптарып, чаңгыс эвес партия хуралынга дүжүр октаттынган «баштынчының» хереженнер-биле харылзааларын сайгарып келгеи. Мында чүгле чаңгыс чүве билдинмес боор турар. ТК оон-биле чонну чүге бүзүредир деп бодап турганы ол чүве ирги: политикага ол бүгү кандыг-даа хамаарылга чок-ла болгай. Партияның иштики демиселиниге база. Документ чүнү-даа тайылбырлавайн, чүнү-даа бүзүредип бадыткавайн турар, а харын ТК-дан ыят чоктарның оон-биле боттарының чаржынчының көргүскенї эвес ирги бс. 1953 чылдың соонда Берияның кадайын болгаш оглун Москвадан Уралче шелупкен». («Чүгле чаңгыс чыл», арынар 357—358).

Сталин бир катап мынча дээн дээр: «Сагыш амыр, тоомча чок чорук — бистиң кижилеривистиң мутулайлыг аарыы ол». Ындыг-даа бол, чогум-на бозу ол аарыгдан, Берияның авыяастыг кара сагыштыг чоруун чедир үнелеп көрбейн барган. Ол-ла аарыгдан Берия боду бодунуң авыяастыг чоруун эрттир үнелеткеш чорта берген.

Шыдыраа

КЫМНАР ШИЛИЛТИНГЕНИЛ?

Республиканың бирги чери дөрт баштай шилилге маргылдаа эрткен. Анаа 22 шыдыраачы киришкен. Олар швейцар система өзугаар беш салыгны дыштанып хүннерде ийи хүн дургузунда сөйнап каапканнар.

Маргылдаа эгелөөринің мурнунда кайы-даа тала бир-бир шак — ниитизи-биле ийи шак иштинде чаңгыс салыгны тоңдурер кылдыр дургурушкаш, субботада ийи, воскресеньеде үш салыг ойнаан.

Баштайгы салыгда хайык оюннар адөзи хөй болган артканнарынга демисел чиг байдалга эрткен. Маанаа Кызылдың шыдыраачызы Орлан Доңгак кымга-даа уттурбаан. Тыва Республика чемпионадынга киржир эргени оон мурнунда болгулаан республика чергелиг маргылаларга идепкейлиг киржип турган, спорт мастерлиге кандидаттың нормазын күүседиринге ийи балл ол апкан болгаш, борта чүүле болдуңа спортчу күжүн шенеп көрүп, бичии үүүргел кылып, маргылдадан дашкаар сөйнаан.

Бо шилилге үезинде республика чемпионадының түннел оюннарынга 3 шыдыраачыны шилип алыр сорулга салдынган турган. Беш салыгда чаңгыс-даа баштырышкынга таварышпаан, ийи хайымныг, үш удуг база-ла Кызыл чурттуг Попун-оол Күжүгет 4 саннаг тоңдүрген. П. Күжүгет үштүң бирөзүнге кандыг-даа маргыш чокка кирген.

Беш салыгдан 3.5 саннарлыг 4 кижи тыптып келген. Мындыг таварылгада швейцар система-биле эрттирген маргылдааның дүрүмүн ажылдап, Бухгольцтуң өредиги-биле кижи бүрүзүнүң ойнаан удурланыкчыларының беш салыгда ап үнген саннарын шуптузун салып турган, коэффициент санаар. Ол 4 кижиниң арасынга Улуг-Хемниң төлөөзи Виктор Хертектиң коэффициентизи эң улуг, 15,5 болган.

Шилилгеге кымнар киришкенил? Улуг-Хем, Сүт-Хол, Бай-Тайга, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Монгун-Тайга райониардан 10, Кызыл хоорайдан 12 кижи киришкен. Чыышка районнардан 10-на шыдыраачы чыылган. Оларның дөрт Улуг-Хемниң адын камгаан, Арткан районнардан чүге келбөөнил? Каз-Хемде Кара-сол Натпий-сол дарталаан федерацияның шыдыраачылары канчап барганнары ол? Республика чемпиону чораан С. Идамның көже бергени ол бе? Өвүрде шыдыраа дөөш «олуг адаан» Седен ашактың оглу база-ла Тыва АССР турда чаңгыс улаа чемпионнай каапкан Кызыл-оол Ооржак, чыраалышкын шутумунда шыдыраачыларның бо чылы чемпиону, маргылдаадан чыда калбас Мадон Монгуш найысылалга ойнадыптар шыдыраачылар тыпкаанны ол ирги бе?

Республиканың маргылдааның киржиичилерин чурттаар кылдыр партия республиканың чизе-дакызынга турган аалчылар бажынынаан безин 20 орунну баш удур өртөөн төлөөш, бронь-чаныг киирип каан, «Монгулек», «Кызыл» гостиницазынга база чаңгыларны киирилгөөн. Ынчалза-даа шыдыраачылар чыглып келбөөнинден хөй түннүг өскүш хөй черге төлеттинген. Чаңгыс кижиге хонукта 15 рубль төлөөн.

Маргылдааны организастап эрттирип турар республиканың комитет, республиканың шыдыраа федерациязы чылда чаңгыс катап болур чемпионатты чогуур дөңгөлге эрттирип шыдаваан. Тиилекчилерни шилип алырының бо маргылдаазынга киришкеннер Кызыл хоорайның карацы шыдыраа клубунга ойнааннар. Кежээкинин 16 шактан соңгаар клубта чырык кыпкан болганындан карангылап каар турган.

Ам түннел оюнар спорт комплексинге уламчылаар. Абакан, Красноярскиден спорт мастерлеринге кандидаттарны чалаан болганда, ийи кандидат балдыг ойнакчылар мастерге кандидаттың нормазын күүседип алыр арганыг.

Даңзы САЛЧАК.
Маргылдааның кол секретары.

50 харлаан школада

БАЗА КАТАП ЧЫГЛЫП КЕЛГЕШ...

1941 чылдың күзүүнде Эрзинде Бай-Даг суурга эге билиглер школазын ажыткан. Анаа көшкүп малчын чораан тыва эрттарның ажы-төлү бирги класска өренип киргейден бөөр ам таптыг-ла 50 чыл эрткен. Бо тоолуг байырлалга киржири-биле Бай-Даг ортумак школазының баштайгы доозукчулары, колхоз-совхоз тургузуушкунның хоочуннары, «Чаа орук» совхозтуң мурнакчылары, алыяхтар база школачылар, башкылар ол хүн боттарының төрөөн школазынга база катап хөй-биле чыглып келгеннер.

Школа коллективи бо байырлалга багай эвес белектеңнеген. Школаның кол корпузунуң даштын чаартып кылган. Девискээр иштиниң өруктарының чамдыызын асфальтылап дескиргөн, арыг-силии хөлчок болду. Школаның коридорунче кире бөөрге-ле, «50 харлаанынбиле, төрөөн школам!» деп доозук-плакат көстүп келир. Оон чанында хана дургаар школаның амгы эки өренникчилериниң, доозукчуларның дугайында стендини кылган. Ылангыя школазын дооскаш, совхоз бүдүрүлгезинде болгаш еске-даа черлерде ажыдап турар кижилер дугайында дыка сонуургап көрдүм. Оларның аразында республиканың алдарлыг малчыны «Күш-ажылчы алдар» орденниң эдилекчизи, «Чаа орук» совхозтуң хоочун малчыны Анай Балдановна Севилбааны, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, чогаалчы, чуруукчу, композитор Бригад Санчыеевич Дүпчүриү, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Свердов Каевич Хайыны, Тыва Республиканың алдарлыг чылгычызы Сергей Бады-Хөөевич Ыпаалайны, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, журналист Алексей Иргитович Чараш-оолду болгаш соң-даа өскелерни таныыр болдум. Оларның аразында совхозтуң мурнакчы чоланчызы Ихтиандр Лоовай, «Октябрь революциязы» орденниң эдилекчизи, башкы Валентина Натсактың, мурнакчы механизатор Яков Енданның портреттери база бар болду.

Ужуражылга солун-на чорду. Кайыы-даа келген улус бар. Оларның хөй кезии—школаны аңгы-аңгы чылдарда дооскан кижилер. Кижи бүрүзүнүң арнында өөрүшкү, сонуургал долган. Школа дооскан соонда республиканың аңгы-аңгы оулуңнарында чурттап, ажылдап, дыка үр үеде көрүшпөөн-даа улус бар.

Байырлал программазын өзугаар «чаңгыс классчылар кичээлин» класстарга эрттиргөөн. Ацаа 41-45, 45-50, 50-55 чылдардан эгелөөш, амгы хүннерде өөренип турарларга чедир доозукчулар класс аайы-биле киришкен. Школачы оолдар, уруглар, башкылар келген аалчыларга боттарының белекчигешторин удаа-дараа тыпсып турду. «Чаңгыс классчылар кичээлинге» бичии озалдай бергеннерни «озалдаар өөренникчилер» деп-даа баштактанып турар, черле хөглүг, солуну хөлчок болду. Аалчыларны шуптузун бурүткеп, «ончалап» турар.

Ол ийи шак четпөөнде доозукчулар парады болду. Мурнунда өө баштайгы доозукчулар, оон соонда чылдар аайы-биле чоруй баар. Парад школадан үнгеш, Культура бажыңынга доктааган соонда, чыыштың байырлыг кезээ эрткен. Ацаа Бай-Даг ортумак школазының директору А. Д. Бельдир школаның төөгүзүн, амгы байдалларда ажыл-чорудулгазын таныштырды. Ацаа школаның баштайгы доозукчуларын, хоочуннарны адап, оларга школаның 50 чылын таварыштыр изиг байыр чедирип, өө базының чечектерни, турскаалдыг белектерни хөй-биле тыпсып турду. Баштайгы доозукчу Саидый Бадаа ацаа Барынмаа повар дугайында баштак ырыны ырлаарга, зал доңдур орган чон улаштырулаштыр адыш часкап турдулар «Шынның» киллис эргелекчизи Сарыг-оол Кулар «Башкыларга» деп шүлүүн номчуурга, зал ишти шыпшыл-на болур чорду.

— Халак, халак, Бай-Даг өөренип, оода оон күзөөзи болган болзумза, бо сцена кырынга хүндүлүг аалчылар аразынга олурар ийик мен—деп, бир кижиниң баштак чугаазынга чон чир-шөн дүшкей болгай.

Келген аалчылар, хоочуннар база доозукчулар школаның байырлалын таварыштыр акша-төгерикти, мал-маганны белек кылдыр сөнгөн турду. Арбын болду.

Школачы найырал кежээлиге шыдыраалап, карыраа, хөөмейлеп турар хоочуннарны, танцылаан аныяктарны көөрге, өөрүшкүлүг-даа.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: школаның баштайгы белүк доозукчулары; хоочуннарга белектерни тыпсып турары.

Авторнуң фотолары.

ДОПЧУЗУ-БИЛЕ

⊙ Школа 1941 чылдың октябрь 19-та ажыттынган. Анаа 2 башкылыг, 26 өренникчи киргеп.

⊙ 1941-1954 чылдарда эте. 1955-1958 чылдарда 7 чыл, 1959-1974 чылдарда сес чыл школазы турган. А 1975 чылдан бөөр ортумак школа аварган.

⊙1945 чылдан бөөр бо хүннерге чедир школаны 1025 кижи дооскан.

⊙ Школада ам 29 башкылыг 27-зи дээди эртемниг. 383 өренникчилиг.

⊙ Тыва Республиканың улус өредилгеазының 3 тергиишкери ажылдап турар.

⊙ 1990-1991 өредилге чылында В, С категорияның 5 чолаачыларын школага белеткөөн.

Найыралчы харылзааларның эгези

ТОС ХЕМНИ КЕЖИП, ЧЕДИ АРТТЫ АЖЫП...

Мөөл Арат Республиканың кызыгаарында бистиң тыва чоңдувус база чурттаан чорудуун биилир бис. Чоокта чаа ийи чурттуң культура талазы-биле дугуржулгазын өзугаар Тыва Республиканың Культура министерствозунуң улусчу чогаадылга төвүнүң бөлүк ажылдакчылары Цэнгэл сумузунда чурттаан чоруур төрөөдериви-биле арадажып, таныжып чордувус. Олар биске «Ак-Хем» деп концерт-программазы-биле ийи удаа аалдан чораан барган болгай. Бо удаада бистерни чалаан турган. Сентябрьның соолгу хүннеринде республиканың эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчылары Светлана Сат, Зинаида Ондар, Василий Бильтагуроа, улустуң аас чогаал клубунуң директору Лариса Артына, хоочун бот-тывынгыр композитор Доңгак Шактар, Чөөн-Хемчик районнуң культура килдизинде улуг методист Анатолий Балчыырак, «Искра» совхозта көдөө Культура бажыңының директору Галина Монгуш боттарының уран таланттызын, арга-дуржулгазын моол өөнуктер биле солчур дөөш аттаныпканнар. Шынап-ла, тос хемни кежип, чеди артты ажып деп үүвени көрдүвүс. Чоруп орарывыска орук-ла орук, хову-ла хову! Ол чоруп ора. Моолдуң Баян-Өлүгий аймактың Урих деп хөлүнге доктаап, дыштандывыс. Кедергей чараш, делгем хөл, суу дустуг. Хөл дургаар эжинген кастар, эжеш ангыр куштар безин таваар ужуп, эштип турар чер чораан. Орук дээрге эзремчигей дузаа дег, «аспас дизинзе, айтыртыңып чор, алдаваг дизинзе, хөл көрүн» деп тыва улустуң үлегер чугаазы дораан-на сагышка кирер.

Тыва төрөөдериви-стиң амыдыран-чурттаан турар чери Цэнгэл сумузунга 2 хонуп чорааш, чеде бердивис. Орукка бистер улуг-ла могавадывыс. Хөглүг, найыралдыг чорда, оруктуң ыракузаан кижи билбес үүве чорду ийин. Цэнгэлден Падарчы Павжизан, Кара-Сал Эйхбат — «Ак-Хем» ансамблдин бот-тывынгыр артистери каткы-хоглуг, ак чеми-биле суткуп алдылар. Чугаа-соот үүнүн-биле өөрөөрни билирле болгай бис. Сүттүг шайны аартап ора, канчаар келгенивисти, үүнү көргенивисти хөөрөжип чугаалажып, ажыл-агыйысты чугаалажып төңдүрдүвүс. Агаар-бойдус октябрьда база-ла бистин-биле демей. Сумунуң удуртукчу даргалары, албан ажылдакчылары-биле ол черниң конторазынга кыска ужуражылганы кылдывыс. Анаа тыва дыл башкызы моге Тангыт база Чимит-Доржу, «Ак-Хем» ансамблдың удуртукчузу Борхуу, школада башкы Эртине, оон ынай «Ак-Хем» аас чогаал ансамблдин киржикчилери, Падарчы Павжизан, Кара Сал Эйхбат, Иргит Буян-оол, Монгуш Алдын-оол дөөш өске-даа чурттакчылар көөн алурушкан. Цэнгэл сумузунда ниитизи-биле 700 өрегеде 2000 ажыг чурттаачы тывалар бар, хойму 2 бригада, бирөзүн Хорааты деп черде, бирөзүн Ак-Хемниң бажында.

Колдуунда мал ажыл-агыйлыг. Өөренникчилериниң ниити саны 160 кижи болуп турар. Школада кол дыл — моол, ынчангаш ол дылга чугаалажыр, кичээлден дашкаар 6 шакты тыва дыл өөренирингге берип турар. Сумуда дөөди болгаш тускай эртемниглер хөй, ол дээрге эмчилер, башкылар, агрономнар-дыр, оларның хөй кезии ажыл чок боп турар. Чүге ындыгыл дээривиске, ол ажылдаар черлер казахтарның холунда. 1963 чылда цэнгэлчилерни казах сумуу-биле холуп каан. Ам олар бо чылдың ноябрь айда чазак чериниң ангы кожуун болурунуң чарлыын манап турар болду. Бир эвес бистер ангы кожуун апарывысса, ажыл-агый талазы-биле черле ажырбас бис дээр чораан. Ажылдаарының талазы-биле айтырыг шинтирлеттинер-ле боор деп идеген олурар чон чорду. Цэнгэлде колдуу монгуштар, иргиттер, ак-соянар, кара салдар, делеглер бар. Аныяктарның аразында ажыл чок кижилер 200 хире. Кем-херек үүлгедишкиннери ниитизи-биле чок деп болур. Малын малдап, тодуг-догаа, найыралдыг, чылыг-чымчак чурттаан чоруур кижилерни көөрге, сеткилге өөрүнүүр.

Оон ынай бир оңзагай үүүлү — оларның тыва дыл-чуруумну, чаңчылдарны сагып чорууру. Тыва кижи бүрүлү тыва хевин кедип чоруур, хөрөөжен улузу шуптузунда-ла өөрөөр дааранып. Наадымны, шагаа байырлалдарын чылдың-на эрттирип турар. Ол чорударда хүрээхинит чериниң хүнүн ыяап айтырып алыр. Ниитизи-биле Моолда 150 ажыг хүрээ бар.

Кыска ужуражылганың соонда, бистер Хорааты деп ырак эвесте малчын аалдарга бардывыс. Амыржаан, Чыргал Шожуктар кончуг хүндүлөөчел өг-бүле болган. Чугаакыны база кончуг. Тыва улустың төөгүзүн база түлдүр билир. Чаа өгленген Сарыглар. Сарыг-оол биле Оюунаның өөгүе баар кирдивис, олар өг дивес «бөдей» дээр. Кирер бөөривиске, өг кылаа тас, хол-биле арганы чүүдерни кижи дораан өскерип каар, өгнүн дүндүүнде малама азып каан, ол чүл дээрге чаа өгленген аныяктарның йөрөөл кассазы, бистер чалыларга йөрөөл сестерни чугаалааш, акшаларны баглап кадывыс. Чөлде ынчаш аныяк кижи бүрүзү улуг улустуң аттыр хүндүлөөр, дерзе арттырып олуртур, ада-өгбезиниң төөгүзүн, чер бүрүзүнүң кала үүү болуп турганын дыка эки билир. «Бо үүү деп үвел?» деп айтырыга илдиг чок харылаар. Оон ынай бир онзагай үүүлү — бүрүн шагның ырларын, кожумактарын, тывызыктарын билирин кайгал хаамадывыс. Улуг кижиден бичиизинге чедир чугаалаар. Бисте болза хөрөөкен кижи «игил» ойнавас болгай, оларда улуг назылыг хөрөөкен улузу игилге үдеп ойнаар, ырлаар.

Ольга кежээ бистер Хорааты хемниң малчыннарыбиле байырлашкаш, кежээ казахтарның клубунга найыралдың концертин баглаалгаттывыс. Бистиң унувусту чугаавысты дыка сонуургал ыыпаан. Концертивисти Р. Кенденбильдин «Төрөөн чурт дугайында ыры»-биле эгелеливис, хоочун композитор Доңгак Шактар бодунуң ийилиг белекке бербиваан, аныяктаалаңчыг хову аалдаларын ойнап берди, Василий Бильтагуров бурят «Гамнаарга» база моол «Ынакшылды камнаар болза» деп ырыларын ырлай, бөөрге, залла көрүүлүүлер удаа-дараа чалап турду. Галина Монгуш «Эр боор төрүттүнген турган болза», «Мишип алдын» дөөш оон-даа өске баштак шулуктерин номчуй бөөрге, кедергей-ле сонуургаан. Ол кижиден Лариса Артына, Светлана Сат тыва улустуң аас чогаалының хөгжүлдезин, тыва чаңчылдарывысты эгидип ап турарывысты кыскызы-биле тайылбырлап чугаалаадылар. Бистиң өөнүктеривис Павжизан, Эйхбат «Теве-Хая» деп ырыны болгаш бурунгу Тываның кожумактарын бараалгаттылар. Моол ырыдан ырлажып көрүнүүрем дээрге, мен Кара-Сал Эйхбат-биле моол улустуң кырган-авалар дугайында ырларын бараалгаттывыс.

Концертивистиң соолунде ол черде улуг башкы Эртине биске байыр чедиргеш, бүгү талалыг чеднишкинни күзеди. Эртениниде орук дургаар Ак-Хем хемниң эдээнде аал бурузунге чугаалажып, концертивисти бараалгадып чордувус. Чеди хемни кежери безин берге, ол чернин тракторунун күжү-биле кежип турдувус. Бо-ла чорааш, мөөң эскерген үүүлдерни болза, ол черде аныяк кижи болганы арага шипес, төөгүнү эки билир. Бистиң аныяктарывыс кандыг ийик, улугну улуг дивес, бичиини бичии дивес, теп каа дег эртер. Өзулуг тыва кижиниң өзу-чурумнуун ол черлерге чорааш көрдүм. Бистиң чуртувусту олар «улуг Тыва» дижир. Оларның бир эки үүлү боттарыга дузалажыр, чаңгыс демнин болду. Кижиниң сагыш-сеткилиге ол чоннуң хүндүлөөчели, биче сеткилдин, оюн-баштаа, ыры-шоору сагыштан үнмес артып калыр. Цэнгэл тываларының улуг даанын артынга келириви-ске, олар бисти ак чемни өргүвүшаан, орук-суур менди-чаагай чорунар деп ырлажыпшаан, үян-хөөнүүр сеткил-биле үдеп, ыглажып-даа турарын көөрге, сеткилге кударанчыг-даа.

Оларга дуза хереглер аная чораан билдивис. Мурнунда моол аймактар-биле арадажып, дузалажып-даа турдувус чоп. Канчап тыва төрөөдериви-ске дуза чедирип болбас бис? Келир чылын февраль айда шагаа байырлалы болур. Анаа Тыва Республиканың культура ажылдакчыларын улуг хүндүткелби-биле чалап турар. Найыралы хаңгыдаамын өзеги ыыдыг болган.

Зинаида ОНДАР.
Республиканың Улусчу чогаадылга болгаш культура-чыдыдыш к ы н ажылдарының эртем-методиктиг төвүнүң ажылдакчызы.

Ном болгаш номчукчу

ЭКИ НОМНУҢ ЭЭЗИ ХӨЙ

Күш-ажылдың хоочуну А. С. Борбак-оол «Элезиннерде боолаашкынар» деп аттыг барымдаалыг чаа тоожуну чырыкче уйдүрүнүн сонуургап номчудум. Ында кирген фактылар архив материалдарынга болгаш дириг черечилериниң бадыгаалдарынга үндезилеттинген. Оон-биле кады авторнуң боттускайлаң турупттуун, дидимин база эскердим.

«Мынчага чедир репрессияларга хамаарышкан бүгү-ле чүүлдерни чүгле Сталинче чүүй каап амдаажаан болгаш чаңчыгып бар чыдар бис. Ол корпунчуг чылдарда Тыва тускай нам, чазактыг ангы күрүне турган. Ону Сталин баштап турбаан. Оон, Сталинниң салдары улуг болбайн аан. Ынчалажок Тыва болду баштыг турган» деп, ук номнуң редактору. Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. Кудажы тайылбырында чөптүү-биле бижээн.

Чаа номла хөйге ажыктыг факт-барымдаалар-ла хөй, чижээлээрге, «контрларны» мегге өчүктер бөөрүнче албадап, дерзин хилиректээшкиннерни байысаачылар М. Даваалай, К. Бурунаа, Д. Моламдай, М. Тыртый-оол болгаш өскелер-даа үүлгедип турганын билип алыр бис.

Оон ынай актыг эшөөрүн нүүлдеп, боттарын намгалаар сорулга-биле К. Эмер-Сарыг, К. Седип болгаш оон-даа өскелер байысаакчыларга дүжүп берип, шуудунга киирип турганын А. С. Борбак-оол илереткен, а А. Агбаан чаныш-сыныш чок, кан дег тура-соруктуун байысаалга үезинде көргүскенин 139-ку арында «Сегиржип алыышкын» деп эгеден номчуур бис.

Тыва улустуң эрткен төөгүзүнде «балалчак аныңнары» чалыы салгалга угаадыг болдурган «Элезиннерде боолаашкынар» деп солун номнун парлаттынган тиражы үүгле беш-ле мун болганы өкпеленчиг-дир деп саналдыг мен.

Сандю САНДАН.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 23

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шивөөзинин хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 1-ги фильм, 2-ги сериязы. 10.10 Уругларның музыка клуву. 10.55 Ном өргөзи. 12.00 ТМА. 12.15 Концерт. 12.45 — 12.55 Мультфильм.

* * *

15.00 Телебарымдаалыг трест». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 16.20 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 17.30 «Планета». 18.15 «Блокнот». 18.20 «Биржа ужудукчузу». 18.30 ТМА. 18.45 КНО чаагай келир уе дөөш. 19.25 «Иф шивөөзинин хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Мультфильмнер. 22.00 Спортчу программа. 00.00 ТМА. 00.15 Парламент дневниги. 00.30 Соната. 01.00—02.35 «Иф шивөөзинин хоругдакчызы». Уран-чечен фильм. 2-ги фильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.35 Немец дыл. 1-ги чылы. 9.05 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.35 Телефильм. 9.55 Авторлар программалары. 11.00 Билдинмес Россия. 11.35 «Алыындан алырга...» 12.05 К-2 көргүзүп тур.

ТТ дамчыдылгалары

12.50 «Хамааты негелде». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 13.55 — 14.2 Фольклор фестивали.

* * *

16.45 Барымдаалыг фильмнер.

КЫЗЫЛДАН

17.30 Уран-чечен фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.30 Россияның парламент медээзин. 20.45 Барымдаалыг фильмнер.

ТТ дамчыдылгалары

21.35 Мультфильм. 22.00 Фил Донахьюнуң программазы. 22.50 Реклама. 22.55 — 00.50 Футбол.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

17.30 Менеджерлер школазы. 18.00 — 20.00 Патрисия Каас Москвада.

КИНО

ОКТЯБРЬ 23-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» (Пакистан) (2 сериалыг) 10.00, 13.00, 16.00 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: Приключение на маленьких островах» 9.00 12.20, «Похождение кота в сапогах» 10.30, 13.50 «Молодые годы королевы» 15.40, 18.00, 20.20 (уэткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: Дураки умирают по пятницам» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (уэткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «... по прозвищу «Зверь» 14.40, 16.40 18.40 (уэткан) шактарда.

Типографиягa дараазыдамергежилдин ажылчыныары хереглеттинип турар: энергетик, электрик, кол механик, сантехник, экономист, чолаачы, пехтерге өреникчи ажылчыныар.

Ай, квартал, чыл төнчүзүнде немелде күш-ажыл төлевирлиг база 160 акша немелде компенсациялы бөөр.

Ажылдаар черде столовая, медпункт, Дус-Хөлде профилакторий, тускай автобус ажылдап турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 2. Кадрлар килдизи, телефон № 2-36-69.

Бии-Хем районнуң Эөрбек ортумак школазының доозукчуларын школаның 40 чылынга тураскааткан октябрь 26-да 12 шакта болур кубилейлиг кежээде чалап тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакциянның телефоннары: □ Редактор — 3-43-34; □ приемная — 3-34-26; □ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; □ харысалгалыг секретарь 3-34-92; □ оралакчылары — 3-45-93; КИЛДИСТЕР: □ экономика килдистери 3-34-49; □ үлетпүр 3-36-73; □ көдөө ажыл-агый — 3-41-16; □ социал айтырыглар — 3-34-57; □ улус өредилге болгаш культура 3-39-15; □ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98; □ ниитилел политиктиг 3-36-25; □ медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; □ чагаа 3-39-03; □ очулга 3-34-93; □ корректорлар — 3-34-19; □ үндүрүкчүлер — 2-27-41; □ солун келбейн барганда 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талалыбиле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 967.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нинтилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда уновезлеттинген

№ 179 (14679) 1991 чылдың октябрь 24, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң чедиги чыыжының ээлчег чок он бирги сессиязы

ПРЕЗИДЕНТ ЭРГЕ-ЧАГЫРГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу сагылгазы болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы Н. А. ОНДАРНЫҢ дыңнадыы

Республиканың Дээди Совединиң онгу сессиязының даасканыы өзугаар бистин комиссиявыс Тыва Республиканың Президентизинин дугайында хоойлу төлевилелин ажылдап кылган болгаш ону чугаалажып көөр кыдыр силерге киирип тур деп, Н. А. Ондар чугаалаан. Ук төлевилелди белеткээр мүрнунда Тываның национал-күрүне тургузуунуң хөгжүлдезин, ТАР-ны, ТАО-нуң болгаш Тыва АССР-ниң конституцчу тургузуунуң дуржулгазын оарымдаалап көрген.

Чугаалажып көөр деп турар төлевилелдивистиң ужурдузазы аажок улуг. Чүге дээрге Тываның төөгүзүнде эң бир дугаар күштүг күүсекчи эрге-чагырганы тургузар деп турарывыс бо. Президент албан-дужаалын киирген-биле холбаштыр теп органнарның чагырып дужаар чоруунда чайлаар, суверенниг республикаларның экономиктиг Керээзинге үндезилеп өзулуг бот-догуннаашкынны чедип алыр, ооң уламында кризистен болгаш баш мунгаш чоруктан үнер, республиканың чурттакчы чонунуң социал камгалалын күштелдирер, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар, сайзырадыг күрүнеги тургузар ужурлуг бис.

Президент албан-дужаалын киирери, социал-экономиктиг болгаш политиктиг байдалды чавырыыдырарынга идиг болур. Экстремисчи хөөннер, чамдык кижилерниң хөй-ле митингилеп турган эрге-чагырга болгаш эргелел башкарыкка органнарынче ыйыдыышкын кылыр дээн сорулгалары, чөпшээреттинмээн забастовкалар болгаш аш чарлаашкыннары, өзүп турар кем-херек үүгедишкиннери — бо бүгү үүлдер байдалды чогумчалыг болдурарынче, хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну сагыырынче, хамаатыларның эргелерин болгаш хуузунда айыыл чок чоруун быжыглаарынче утланган шинтпирлиг хемчеглерни алырын негеп турар.

Республикага болган янзы-бүрү үүлдерни Президент кичээнгейге дораан алыр ужурлуг, чүге дээрге ол дээди алban-дужаалдыг кижи болур. Республиканың Конституциязында Тыва Республиканың Президентизин эң дээди алban-дужаалдыг кижи деп айыткан, ол Дээди Советтиң Даргазы алban-дужаалдан бедик дужаалдыг. Өске республикалар-биле болгаш делегейге харылзааларга Президент кижи республиканы төлөөлээр. Күрүне эрге-чагырганың болгаш эргелел башкарылганын дээди органнарының кады ажыл-чорудулгазын ол хандырар ужурлуг. Киирген төлевилелде айтып турары болза, Президент күрүне суверенитединиң республиканың девискээринің бүдүн-бүрүн чоруун, чоннуң шилип алганы нинтилел болгаш күрүне тургузуун камгалаар, демократтыг чаартылгаларны, хамааты тайбыны болгаш чөпшээрежилгени деткиир, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын магадылаар, нарын байдалдарда (айыыл-халап болганда, массалыг корум-чурум үрээшкини туруп келзе...) корум-чурумну хандырар.

Ынчангаш Республика Президентизин күрүне эрге-чагырганың дээди органынга хамаарыштырар барымдаа бар. Чүге дээрге ам чаа демделгээни ышкаш, күүсекчи эрге-чагырганың баштыңы-дыр, ооң аңгыда ол республикага Конституцияны болгаш хоойлу-дүрүмнү сагыырын хандырар ужуралыг деп төлевилелде айыткан. Мурнунда Дээди Советтиң Президиумунга онаажып турган бүрүн эргелерни ам ол бодунга алыр. Республиканың хөгжүлдезинин кол-кол угланыышкыннарын ооң илеткелин өзугаар Дээди Совет тодарадыр. Республикада байдал дугайында чыл санында ол илеткээр болгаш иштики база даштыкы политиканың айтырыгларының талазы-биле Дээди Советке дыңнадыр.

Эрге-чагырганың төлөөлекчи органнарынга Президент идиг бээр ужурлуг дээрзин төлевилелде айытган. Оон аңгыда хоойлу саналдаар эргени база берген. Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарышкан чугула айтырыгларны ол көөрү-биле сессияга киирер.

Республиканың Дээди Совединин үүлээп алганы хоойлуларынга ат салыр эргени Президентиге өөрүп турар. Ынчалза-даа ол эрге даарге Дээди Советтиң кандыг-бир эргелерин кызамдай бээри ол эвес дээрзин чугаалаар апаар. Президент кижи Дээди Советтиң үүлээп алганы Хоойлузун ат салып турган, күүседири-биле үүлээп алыры-дыр. Күүсекчи эрге-чагырга күштүг болза-ла, Дээди Совет күштүг болур.

Президент биле Дээди Советтиң аразында харылзааларга республика Конституциязында кирбээн мындыг бир үүл бар. Ол үүл даарге Дээди Советтиң үүлээп алганы кандыг-бир хоойлуга ат салбайын барып болуру. Ынчалза-даа ол эрге-чагырганың президент бижимел-биле бидилиг таныдыр кылып турган, дедир өгидер. Бир эвес мурнунда-ла үүлээп алдынган Хоойлу дээш депутаттарның үштүн ийи кезии бадылаар болза, Президент аңаа ат салыр ужурлуг.

Хоойлу-дүрүмнү сагыырынга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын, оларның айыыл чок чоруун магадылаарынга, Президентиниң ролюн күштелдирери-биле аңаа эрге-хоойлу органнары-биле ажылдаарының бүгү-ле эргелерни тыпсыр херек. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажыл-чорудулгазын дүүштүрери-биле бодунуң аппаратынга тускай органны тургузуп ап болур. Хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле Президент Дээди Советтиң чөпшээрели-биле чамдык чурттакчылыг черлерге, районнарга азы республиканың девискээринге онза байдалды киирип база чарлап болур.

Делегей ареназынга республиканы төлөөлеп турган, Президент чугаалажыышкыннарны Тыва Республиканың өөмүнээзинден чорудар болгаш делегей керээлеринге ат салыр. Даштыкы күрүнелерге консул төлөөлекчилерин томуйлаар.

Кадрларны шилиири болгаш хуваары улуг рольдуг болгай. Көрүп турарывыс төлевилел өзугаар республиканың Президентизи Министрлер Чөвүлелиниң составын хевирлеп тургузар. Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчыларын болгаш чазак кежигүнерин томуйлаарын болгаш хостаарын республика Президентизи республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызының киирип келгенин өзугаар кылып чорудар.

Хоойлужудулга комиссиязының хуралынга юристер мындыг санал киирген: Дээди Советти тарадыр азы ооң ажыл-чорудулгазын доктаадыр эрге Президентиде чок, а ол ышкаш ооң бүрүн эргелери күрүне тургузуун ескертиринге, күрүне эрге-чагырганың хоойлу өзугаар соңгуткан кандыг-даа органын тарадырынга азы доктаадырынга ажыглаттынып болбас. Ол саналды чөп деп көргеш, хоойлу төлевилелинге киирери чугула деп санап турар бис.

Президент-биле чергелештир оралакчы президент база соңгуттурар. Оралакчы президентиниң кандидатуразын республика Президентизинге кандидат сумелээр. Ол кандидатура талазы-биле аңгы бадылаашкын чоруттас. Оралакчы президентиниң бүрүн эргелеринге хамаарыштыр ийи угланыышкын бар: бирээде, Президентиниң даалгазын дорт күүседири, ийиде — Президент чок турда, ооң үүлээлгезин күүседири. Комиссия хуралының үезинде чамдык эштер оралакчы президентиниң хереө чок дижип турдулар. Экономиктиг кризис тергиидеп турар бо үеде оралакчы президент турза эки деп санап турар бис, ол хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар, эрге-хоойлу камгалаар, күрүненің айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын контрольдаар болгай. Ол ышкаш Президент чок турар үеде күүсекчи эрге-чагырганың бодунуң онзагай үүлээлгелерин Дээди Советтиң Даргазынче дамчыдары азы Дээди Советтиң үүлээп алган актыларынга Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы ат салыры болдунмас.

Бир эвес республиканың Президентизи Тыва Республиканың Конституциязын болгаш хоойлуларын хажыдар, үүлээп алган даңгыраан үрээр болза, алban-дужаалдан хостаттырып болур дээрзин төлевилелде киирген. Ындыг шинтпирни Дээди Совет Конституцчу суд-тун түңнелин өзугаар улус депутаттарының нинти саңының үштүн ийи кезиниң бадылаашкыны-биле үүлээп алыр.

Ол ышкаш Президент ындыг алban-дужаалдыг кижинин кылыр ужурлуг өске-даа үүлээлгелерин күүседир: күрүне шаннаалдары-биле шаннаар, Тыва Республиканың хүндүлүг аттарын тыпсыр.

Чаңгыс сес-биле чугаалаарга. Президент кижи бир талазында, шинтпирлер үүлээп алырынга бот-тускайлаң болур, күүсекчи органнарның ажылын контрольдаар, хөлүн эрттирер чоруктарны болдурбас эргелиг, а өскезинде — Президентиниң боду Дээди Советтин контролюнда база турар болгаш, Конституцияны болгаш хоойлуларны хажыдар аргазы чок болур.

Президент башкарылгазынга хамаарышкан Хоойлуларның ийи төлевилелдериниң талазы-биле дыңнадыгларының соонда санаалдар эгелээн. Юстиция министри **Ю. Т. Сталь-оол** хоойлулар төлевилелдерин ажылдап кылып турар үеде эрге-хоойлунуң хынамчалыг экспертизазы чоруттунмаанын демделгээн. Хоойлуларны бо хевээрзин ажылдалче киирер болза, удурланышкак күүлдер турустуунуп болур. Мындыг берге үеде кандыг-даа Президентини соңгуп алырга, бүгү үүве доп-дораан шинтпиплеттине бербес.

Депутат **А. А. Каадыр-оол** чамдык айтырыгларда ботботтарынга удурланчып турар күүлдер барын айыткаш, ону чижектер-биле бадыткан. Чижээ, ТР-ның Президентизинин дугайында Хоойлунуң 4 үүлүнде Президент күрүне органнарына болгаш хөй-ниити органнарынга албан-дужаал ээлевес деп турзадаа, дараазында 6 үүлүде ооң бүрүн эргелери Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының албан-хүүлээлгелери-биле чергележип турар. Ынчангаш төлевилелди амдаа чедир ажылдаары чугула деп ол санаалдаан.

Тыва Республикага Президент херек бе азы чок бе деп айтырыгны салып алгаш, аңаа харыы тывар ужурлуг деп, депутат **Г. Я. Эпп** чугаалаан. Төлевилелдерни даваш белеткээнин ол шүүмчүлээн. Башкарылганың президент хевири херек бе, азы республика парламент байдалынга чурттаар бе? ТР-ның Президент дугайында Хоойлузунуң төлевилелин чедир ажылдаары-биле конституция комиссиязынга дагзырын депутат санаалдаан.

Депутаттар **В. Г. Вальков** биле **Ч. К. Айыр-Санаа** президент башкарылгазы херегин демделгээш, чамдык үүлүдерни ам-даа биндингир кылдыр тодарадып сүмелээн. «Оралакчы президент херек чок» деп бодалын Айыр-Санаа илереткен.

Амыдыралчы айтырыглар мени хөлөдеп чоруур деп, бодунуң саналын **П. С. Кара-Сал** эгелээш, сессиялар-ның ажыл-агый айтырыгларынга кичээнгей чогум айыткан. Президент башкарылгазының талазы-биле айтыыгны соңгаарладып турбайн, дүрген хүлээп алыры чугула. Үе чидирип-ле, айтыры- бүрүзүн сеазиленишкин-биле хүлээп алыр, чедир ажылдаар дижип-ле турарын санаалдакчы хүлээп көрбээн. Президент чагырганын тургускаш, аппаратты ийи катап кызырары чугула. Чүгле шыдаар кижилер ажылдаан артсын. Кызыл хоорайның чамдык улус депутаттары Дээди Советтиң сессияларынга олура хүлээр, ажылы бар улус чүве бе, хөй кадарган эвес деп, ол шүүмчүлээн.

Депутат **К. А. Маспык-оол** Хоойлуда Дээди Советтиң шинтпирлеринде Президент ат салыр деп көргенин айыткан. Чүге? А херек кызында Президент депутат болбас болгай! Ындыг хевирлиг удурланышкактарны эде көргеш, хоойлуларны хүлээп алза чогуур. Президентини чүгле президент алban-дужаалы-ла дээш эвес, а бүгү амыдырал экижизин, ажыктыг өскерилгелер болзун дээш соңгуп алыр деп турарын депутат онзагайлаан.

Чамдык депутаттар Президент херек бе азы чок бе деп айтырыгны чон боду референдум дамчыштыр шинтпирлезин деп негелде салган. Аңаа хамаарыштыр хурал даргалакчызы М. С. Козлов тайылбыр берип, Президентини соңгуур үеде ооң херек, херек эвезинин дугайында чон соңгулда участоктарынга кеңгени-биле-ле боттарының бодалын илередиптер деп чугаалаан.

Октябрь 22-де сессияның кежээки хуралынга «Тыва Республиканың Президентизинин соңгулдаларының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажырын депутаттар уламчылаан.

Сүт-Хөл райондан депутат **М. Д. Кара-Сал** санал бээри-биле сес алгаш, Президент бистин республикага херек дээрзин ону Тываның амыдырал-биле хол-баштырып турган, чугаалаан. Ол айтыыр талазы-биле дүш мурнундагызы-биле катай, он ийи кижи санал берген болган. Ындыг байдалды өөренип көргеш, депутаттар санаалдарны ооң-биле кызыгаарлаар деп түңнелге келген. Санаонал солчуушкуну доозулган соонда, Тыва Республикага Президент алban-дужаалын киирер талазы-биле Хоойлуну сессия хүлээп алган.

Ооң соонда Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. А. Бичелдей депутат **В. П. Урванцевке** сес берген. Ооң кылганы дыңнадының чугаалаар бетинде, Тыва Республиканың Дээди Совединиң октябрь эгезинде болган онгу сессиязынче эглип кээлинер. Аңаа мындыг чугаа база болган болгай. Партия рескомунуң шимчээр-шимчевес эт-хөренгизин ажылдаары-биле ону дамчыткан дугайында Дээди Советтиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң доктаалынга, тодаргайлаарга, Кызылдың башкы институту Политиктиг чыдыышкын бажының оларның эргезинге бээрин негеп, айтырыг көдүрген турган болгай. Чүгле студентилер эвес, республиканың уран үүл школазының коллективи база ол-ла сессияга угуулга киирген турду. Ынчан сессия ол айтырыгларны ынчаңгей чок арттырбаан дээрзин бистин номчукчуларывыс база дыңнаан, айтырыг тургузуп турарларының төлөөлерине сес берип, сайгарып чугаалашкан болгай. Үстүнде чугаалазынывыс доктаал күштүг боп артыр, ынчалзажок коллективтерниң тус-туста тургузуп келгени ол айтырыгларың талазы-биле болгаш хөй-ниитиниг киирип келгени саналонаалдарны өөренип көөр тур депутат комиссиязын ол сессияга ынчан тургускан турган. Ынчангаш ол айтырыже бо сессияга эглип келгени ол. Депутат В. П. Урванцев ук комиссияның ажылын удуртуп турган кижи ол. Тур комиссияның ажылының түңнелдерин алгаш өөрге, студентилерниң бодалдарын, дилеглерин депутаттар дыңнаан, чугаалашкан боп турар. Башкы институдумда өөренир чер чедишпейн турары билдингир, улус депутаттары ону кончуг эки билип турар, ынчангаш комиссияның мурнунга берге айтырыгларың турганы чугаажок. Ону канчаар көрүп болурунуң бүгү-ле аргаларын өөренип көргеш. Тур комиссия Министрлер Чөвүлелинге ол талазы-биле саналгы киирип тура, институтуң чаа тудуунуң дугайында база ону хүлээнип ап, аңаа ажылдаар тудуг чериң тодарадырының айтырыынче чугула кичээнгейни угландырган.

Дыңнадыг төнген соонда, **К. А. Бичелдей** чугааны уламчылап, студентилерниң социал камгалалы-биле холбашкан айтырыгларны Дээди Советтиң аныяктар талазы-биле доктаамал комиссия кичээнгейге ап, аныяктар айтырыгларының дугайында хоойлуну ажылдап кылып тура; ону барымдаалаарын сүмелээн. Бир факультет тур када-даа болза, ангы өөреник чериг боор болур арга тургузуп келген. Ону канчаар хүлээп көөрү ам оларның боттарындан хамааржыр. Аныяк техниктерниң станциязы турган бажымны хостап берген. Ону кылырда база Кызылдың школалар аразында өөредилге-бүдүрүлге комбинады-биле дугуржуп, станцияга өрээлдер бээрин олардан дилеп турган, ындыг арга чедип алдынган. Ону хандыр көөр болза, бир чериң өскезинниң кырынче киир көөрер деп чүве база ындыг-ла амыр бе?

Башкы институдуңуң айтырыынга хамаарыштыр Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы депутат **Ш. Д. Ооржак**, депутат **Ч. К. Айыр-Санаа**, Кызылдың башкы институдуңуң ректору **А. В. Набатов** олар санал берген. Студентилериниң төлөөлери бо сессияга база сес алыр аргалыг болганнар.

Эрткен сессияларга «изиг» айтырыгларның бирээзи Тываның чериң хуу өөрүгге бээрин база садарының дугайында айтырыглар турган. Депутаттарның аңаа хамаарылгазы чаңгыс аай эвес болганындан «Тыва Республикага өөрүг дугайында» Хоойлуну сессия хүлээп алган, ол даарге чүгле хуу өөрүгге садар, ол даарге чүгле хуу ажыл-агый чорударынга, огород тударынга садар чергелерге хамаарыжыр чүүлдүр деп санаалдааннар. Ч. Б. Монгуш, Э. С. Доңгак, Ч. К. Айыр-Санаа дээш, өске-даа депутаттар чериң хуу өөрүгге сатпас, ол айтырыгны үзе шинтпирлээрин дадаашпас, республиканга референдум эрттирип, чоннуң бодалын билип алыр деп санаалданнар. Оларның бодалы-биле алырга, хууда ажыл-агый чорударынга, огород тударынга чериң хуу өөрүг кыдыр садып эгелээри дээрге-ле — Тываның чериң садып-саарын кирипкенинин эгези болур.

Чериң садар азы сатпазының дугайында айтырыгны бадылаашкынга үш удаа киирген. Баштайгы ийи бадылаашкынның түңнели-биле алырга, депутаттарның хөй кезии Тывага чериң сатпас дээш бадылаан. Ындыг түңнел Дээди Советтиң удуртукчуларынга болгаш депутаттарның эвээш кезиинге таарышпас болган. Ынчангаш сессияның хуралдарын удуртып эрттирип турган К. А. Бичелдей, В. С. Кажин-оол, М. С. Козлов олар бадылаттына бергеи айтырыгны янзы-бүрү санаалдарга даянып, катап-катап киирип турганнары ол. Чериң садарынга удурланып турган хөй депутаттар үшкү бадылаашкынга чериң садар дээш бадылаан турган депутаттарның талазынче хеп-хенертен чайлы берген.

Ынчангаш Тывага чериң хуу өөрүгге садып эгелээр. Депутаттарның шинтпирин ындыг. Маргыдаалыг онгу үүл бадылаттынган соонда, «Тыва Республикага өөрүг дугайында» Хоойлу хала чок хүлээп алдынган.

«Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннар республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы апарганы хоойлу-дүрүмге тааржыр бе дээрзинин дугайында айтырыгны депутат Г. Я. Эпп база катап көдүрген. Ол айтырыгны өөренип көргеш, дараазында сессияга сайгарып көөр деп депутаттар шинтпирлээн.

Депутаттарның ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан аңгы-аңгы айтырыгларны чугаалашкан соонда, он бирги сессия ажылын доосканы.

(«Шынның» корр.).

ЧУРУКТАРДА: сессияның киржикчилери хурал болгаш чапсар үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИН фотолары.

Республиканың амыдыралындан

КЫШКА БЕЛЕН

Бии-Хемде «Кызыл тараачын» совхозтуң мурнакы малчыннары Кан-оол Тулушевич биле Александра Доржуевна Чалаңбалар 1990—1991 чылдың кыштаглаашкынының түңнели-биле ажыл-агыйда хоймулар аразында чарышка бирги черни ээлеп, 100 хойга оналаштыр 110 хураганны менди алганнар.

Найыралдыг өг-бүленің ээлери кышка уткуштур хынамчалыг белеткеннеп: Алдын-Кудук деп черде кыштаанда өскүп келгеш, чамдык четпес чүүлдерни дерип кылып алган, боттарының белеткээнин 15 тонна сигенин ынза чедирген, курган өдек бар.

(Бистиң корр).

АЖЫЛ-АГЫЙЛАРГА ЧОРААН

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунуң өскүгүнү, Чоннуң садыг, хамдырылга талазы-биле доктаамал комиссиясының даргазы, улус депутаты В. Х. Сүге-Маадыр эрткен неделяда Тес-Хем болгаш Эрзин районунуң ажыл-агыйларынга, чурттакчылыг суурларга чедип, чамдык күш-ажылчы коллективтер-биле ужурашкаш келгеш.

Амгы нарын байдалдарда, ылаңгыя кодээ чонну аъш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа чугула чүүлдер-биле хандырарының база келир кышка уткуштур кылып чорудун турар ажылдарның чамдык түңнелдерин болгаш арткан кыска үеде кандыг айтырыгларны шинтпирлээринің талазы-биле тодаргай чугааны Чүргүй-оол Хомушку аттыг, «Таңды сыны» совхозтарга чоруп турган депутат Эрзин районга чоруп турган, кодээ Советтер күүсүнмонарының даргалары-биле ужурашкаш, Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга чугаалашкан аъш-чем айтырының канчаар шинтпирлеттинин турарының дугайында чамдык черлерге байдалдарны таныштырып, бодунуң сүмелерин киирген келген.

Виктор КАРА-САЛ.

СУББОТНИКТЭЭН

Эрзин районунуң күүсекчи комитединиң эгелээшкинин-биле район төвүнге эрткен неделяда субботникти организастаан.

Бо күш-ажылчы шимчээшкинге районунуң бүдүрүлге коллективтери, организациялары багай эвес киришкен. Суур чаагайжылдызынга тураскааткан субботник үезинде кудумчуларны иштап, арыглаан, котельналар, бүдүрүлге, албан черлериниң чанында бокту үндүр сөөрткен, бүрүнү аштаан. Субботник хүнүнде райкүүском, ортумак школа, культура албан черлериниң ажылдакчылары, чурттакчылар, идепкейлиг ажылдаан.

(Бистиң корр).

Чагыдылга–92

ЧЕДИРИЛГЕ КОШКААРГА...

Солун чагыдылгазы канчап эвээжей берип болуруул? Бирээде, бодавыже, ооң өртээ улгатканда, чижээ, «Шын» солуннуң мурнукузундан барык 70 хуу өзе бергеи (а чогум ооң чылдагааны — саазын өртээнин, солуннуу типографияга парлап кылганы дээш төлевириниң, ону чедиргени дээш почта-харылзаанын ап турар хөлезининин.. кедергей улгатканы). Ийиде, номчуур солун, сеткүүл көвүдээн бо шагда солун мынаг чижиллгеге шыдашпайн барганда — утка-шынарының, хевир-шинчизиниң, чаа медээлер бээрге, шалыкшыныың талазы-биле. А үште...

Чогум-на ол кол чылдагаанларның бирээзи болуп турар деп, «Шын» солуннуң Тес-Хем, Эрзин районнарга чораан бригадазы билгеи. Ол даарге почта чедирилгези-дир.

Самагалдайның ээлээн каш албан черлериге, бүдүрүлгелериге чугаалардан, Белдир-Арыгга ужуражылгадан, Берт-Даргa почта эргелекчизи-биле беседадан ындыг деп бүзүреднивис. Бодап көрүүр даан. Белдир-Арыгга республика солуннарын парлаттынган хүнүн санаарга, үш дугаар хүнде суг эккээри ховаар эвес, а район төвү-биле ол суур аразында чыдар 3 км ховаужукту эң оожум чорунтуг деп сурагжаан языты-мелегей безин ооң дүрген эртер боор.

А улуг суур Берт-Даргa кандыгыл? Сөөлгү үеде ында почта салбыры орта ажылдаваан, хаалыг турары хөй болган. Түңнели билдиитир: чүгле солун, сеткүүл эвес, телеграмма, чаа өөлериниге озалдап чедип турган. Чагыдылга орайтаан. Чаа эргелекчи Вера Чоолу харын иштики ажыл-агыйы-биле чергелештир (одалга системазы безин ажылдавайн турар), чагыдылганы черле шорду шуудадып эгелээн.

Харылзаанын хоочун ажылдакчызы Д. П. Чөмбүрүк чөгенип чугаалап турду:

— Шуут ат болган чер бо. Почта чедирилгези дендин багай. Ам артында суббота, улуг-хүнде ажылдавас апарган, ол та кандаай чүве?

— Бисте почта колдуунда 4-5 хонгаш көөр. — Бо даарге «Таңды сыны» совхозтуң директору С. Я. Мөңгениң сөстери-дир. — Чогум суурувуска чедип келгенде, саадатпайн тарадып турар бис.

Хоочуннар магазининде оочурлаан кижилер базала хомудалын илередип турдулар. «Рекорд» деп көргенивис база бир медээни дамчыдаал:

— «Дүрген» дээн телеграмманы 5 хонгаш алдым — деп, районнуң кол эмчизи Роман Калдар-оол шуут-ла килең-биле дыңнатты. — Чагаалар чиде бээр, солуннарымны бажыңга чедирбес. Эмнелгеге ийи телефон киирдирер дээш 3 муң рубль төлеп кагдывыс — сурагла сурагы. Райкүүском харылзаа айтырыын холдан салыпкан...

Эмчиниң чугаазынга каттышкаш, немеп каалы: харылзааның болгаш информатиканың мүрүне бүдүрүлге (мурнуңдагы Харылзааның бүдүрүлге-техниктиг эргелели) база эвес бе? Черле ынчаң солун, сеткүүл чедирген дээш акшаны мурнуңдаазынан оранчок көвүдеңир ап, белгир чылын база оон-даа хөйнү алыр деп турар болганда (а ол даарге кол нуруузунда чагыкчының акшазы болгай), почта чедирилгези улам дорайтап турарын кым-даа кайгаар!

А кожазы Эрзинде чедирилге талазы-биле хомудап чораан кижизе таварышпадывыс. Айтырарга-ла, «ажырбас» дижир. Чогум ужурашкан улузуузус черле дыка хөй: район төвүнге, Нарынга, Бай-Даргa культура бажыңнарынга, амыдырал хандырылга бүдүрүлге эргелелиинге чыылганнар, райсоветке хуралга келген көдээ Советтер даргалары дээш, өске-даа.

«Союзпечать» агентстволарының ээлеп турар кабинеттери безин ийи районда аңгы: Самагалдайда ортажок тар, эптеек, ийи стол, ийи сандай, оларның ийи ээзи дөңгүп сынар (ынчан бистиң солуннуң хоочун бижикчизи Соян Натпит-оол чагыдылга ыылдырып, квитанциялар долдурар дээрге, бухгалтер олудуп чайлап берди), а Эрзинде өрээл черле шымбаа делгем.

Чагыдылганың ынчаардагы түңнели база-ла ийи аңгы, ыыгал аажок кеску — чижээ, Эрзин районда «Шынны» 753-ту бижиткен, а кожазында, артында чурттакчызы хөй районда үш-дөрт катап эвээш: Бай-Даг сумузунда-ла хире.

Шын харын, почта чедирилгезинден аңгыда, үстүнде адаанывыс чыылганнар база бар. Оларга немежир база бир үүл болза совхозтарның, өске-даа черлериниң шалың акшазының саадап турары — ол даарге бистиң кошкан экономикавыстың ужуундан үнген нинти «аарыг» болгай...

Ук районга чораан болук солуннуң аңгы ажыл, аңгыдыралын, сан-хөөзүнүң байдалын, сорулгаларын улусчонга чугаалап берип, таныштырып, чамдык черлерге бичии концерттер-даа көргүскен, номчукчуларның сүмелерин, негелделерин, саналдарын хүлээп ап чораан. «Шынны» чаныыпаска, чүнү чагыдар боор», «Силерни деткиир бис» дээн сестер биске, шынап-ла, өөрүнүт, онумону четче эвес, шын эвес кылып тур силер даан шүүмүүлеттер ажылывысты экижизиринге чугаажок дузалаар.

Александр ДЕМБИРЕЛ.

«Шынның» социал айтырыглар килдизи

ХУУДА БОДАЛДАРЫМ

Солун дамчыштыр хууда бодалдарым бижикседим. Ажык-чарлыг уеде моосидак турбазылга бүзүредим. Бистиң Министрлер Чөвүлелиниң база Дээди Советтиң даргалары Тываның чону кандыг ажылдар кылып турарыл, кандыг аъш-чемге чанчыкканыл, кандыг хептер бир-ле дугаарында херегил, экономиканы амгы уеде кандыг ажыл-агыйлар көдүрүп болурул деп чүвени билир улус-тур. Бүгү Россияның девискээрин, чүрттакчыларын, экономиказын бистиң республикага деңнээрге, Тыва бир улуг совхоз деп бодап алыр. Ынчангаш хөй-ле хоойлулар үнүрүп, бүтүүмер-бүтүүмес планнар тургузуп, нарын өскерилишкиннер кылып, каас-коя ишик-хеп, нарын аъш-чем бүдүреринче далаштайы, бо хүнде бар курлавырларны чөптүг ажылган, сайыраткы эки ышкаш. Чүрттаганын бүгү-ле адырларының кол чүүлү — оон үндезинде, девүнде, дазыларында болгай. Ол бүгү бисте кошкай берген. Ынчангаш бир-ле дугаарында, ол дазыларысты эки быжыглап өгелээр херек.

Ол дээрге шаандагы аданелеривистиң чайлаглары, хүзеглерге тараа тарып чораан шөлдерин катап эгидер, суттат бугаларын тургузар, аът-хөлү, шанактергейн ажыглаар, хууда мал-маган бажын өстүрер апаар. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, арат ажыл-агыйын деткиир, чүгле черни хуу өнчү кылдыр садар деп чүве тываларның төөгүзүнде, амыдыралында таарышпас чорук-тур. Хоойлу өзүгаар кижиниң хууда өнчүзүнде дээп болбас, назыда салгалында артар.

Тывада яшы-бүгү чашының улустары чүрттап турар. Ынчал хөрге бо чер өске чашының, а ол чер тыва кижиниң деп аралында чөрүлдөөлер турустуунуп каап болур. Хуузунда чер-дей алган хайыралды өөн Тываның иштинде сайгарары албан эвес-ле болгай. Ол ышкаш хууда садыпкан черлерге республика тудуг, өрүк дээш, черде бир-ле чүвеге ажылдаар апарза, домей-ле чөрүлдөөлер үмер. Ыйдыг болганда Тывага арында хевири тааржып болур, арат ажыл-агыйлары дүктен, алгы-кештен янзы-бүрү продукция бүдүрүп, суттен арага-хымыс кылып болгай. Тип алган арагазы турда, арат кижи бодунуң ишкү-хоюн, дүгүн чиижен мегечилерге арагага ориай бээр бе?

«Тыва алдын», ашмыр, балык, бойдус камгалалы өрегелдерийн ажылын ттекай хыналдага тургузар. Чүте дээрге бо адырлар Тываның экономиказын кадүрериге база мурнуку черде турар. А төгүнүзүнүкиннер база улуг. Бо өрегелдерге тус черниң агаар-бойдузун, ак-меник, казар байлаан бодунуу кылдыр камгалаар, турушту: кижилер ажыдаар болза эки. Ынантыя сөөлү уеде тургузуп турар даамалдарга бо айтырыг дорт хамааржыр.

Бистиң амгы уеде чүрттаттавыска кончуг шаптыктыг чүве — кем-херек үүлгедиишкини. Оон чылдаганнары хөй талалыг. Мен бодаарымга, 1950 чылдардан-на Тываның ашык-өскенин Совет Эвилелиниң янзы-бүрү булуннарында колонияларынче чорудуп, анаа «туский өртем» чедиртип, «туский кижизидилгеге» өөредип алгы түнелиристе, ол «өртем» мында иеттереп, тыва улустуң бойдустан чаяттынган ажы-чаның мөзү-бүдүжүн таптай бозып, өн аар, дерзин, тус черниң төөгүзүнде болуп пербээн кем-херек үүлгедиишкиннери болуп турар. Херектеннер күрүнгеннің кулдары боон ажыдап чорттур. Ынчангаш Саян артышка куя болуруун орнунга, Тываныга бичин-даа болза, дуранын катса.

Россияның үймээзин дугаяында амга чедкр хөй чугаа үндүрүп турар политиказын Тывага катаптаан херээ бар бе? Бистиң мөрнүвуста янзы-бүрү сайгарыглалар кылыр, бурруулуглар диляэр ие чоп, ажыл, амыдыралывыс бар. Тываның төөгүзүнде частырыглар хөй. Репрессиялар өгелээрге, шыдаар шаавыс-биле база кылдывыс, хууда мал-маган кызырар үеде кызырдывыс, чиигге-тараа орнунга кукуруваадаа тарып турдувус. Саян дагларын ажыр кодан-кодан малды сүрүп келдивис. Саян-Шушенск ГЭС дээш ийи районнуң девискээриниң чартык кезиин суг аданче киирилтивис. Оон өртекүзезин рынок үезинин кеглдезин өзүтаар шилчиткей-шилчиштээнин билбес бис.

Бистиң шилип, соңгуп алган чаазак баштап орар даргаларывыс, депутаттарывыс шимченгир, нарын утказы дипломатия ажылган турган. Тываның эрги төөгүзүнде турган кызыгаарын эгидип өскээри күрешчиг-дир. Бистер, тывалар, анаа чоргаарланып чоруур үүрлүг бис. Эвээш санныг-даа болзувуеса, бурунгу шаган-на, кызыгаарлыг, чараш, байлак чүттүг бис, а муң-муң санныг тюрк-месхетиннер, курдулар болгаш өске-даа хөй нациялар бүрүү-биле ыяйбөөр шөлүттүрүп, сыныртадып, хилиичекти көрүп чолар. А бурган башкы Саян дагларындан Моолка чедир ак-кок олбук-ширтекти чаткаш, тывалар эп-найыралдыг, эки ажы-чаныг, ажылгыр-шевергин, толугдоза чүттап чораун деп чалап хаан-дыр. Ам үстүнде айытхан чоргаарал-биле хөндүрүлгеш, балар чок харо сутта чумгаш, ишик-хептиг аштап-пактап, өде-хере тыртыңгаш, ол бурганның чалын берген ак-кок олбук-ширтээн хууда кылдыр лилиндектей кестире бербейн, чурумчудуп, шудурту ажылдаалыбар.

Петр ТОЙЛУГ-ООЛ.
Кызыл хоорай.

РАЙОН ЧОНУН АШТАТПАС ДИЗЕ

Чөөн-Хемчик районнуң удуртукчуларының хынаалда шагына чонну аъш-чем-биле хандырарының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле АҮК даргазы Б. Монгуштуң, райпо баштаар черниң даргазы П. Монгуштуң, белеткелдер конторазының директору Х. Ондарның болгаш Чыраа-Бажының ажылгын кооперациязының даргазы В. Кууларның информацияларын дыңнаан.

Районнуң агроулетпүр комплекизиниң талазындан чонну аъш-чем-биле хандырар хемчеглер алдынып турар. Совхозтар ажылчыннарынга тараа аймаан садып эгелээн. Картофельдиг, погаанның дүжүү күзү болганы-биле чонну, эмнелгелерни болгаш уруглар албан өөрлерин хандырары бергеен турар. Райпонуң ногаа складында бо хүннерде 70 тонна хире картофель урдуган. Бо дээрге, хензиг курлавыр-дыр. Картофель садып алыры-биле райпонуң ажылдакчылары Хакасияның совхозтарынче аъттанып каннар. Оны тудуг материалдары-биле орнап-солуур бодап турар. Садып алгаш, районче кыры мунгаш машиналарга сөөртүр. Ол база нарын айтырыг. Районнуң совхозтары картофель, погаанны өстүрүп чадап, белеткелдер конторазы-биле керааның күүсеттээн мынды ыглаксанчыг түнелге чедиргеми ол.

Район иштинге мал догерер пунктуну ыяыр дугайында райпо баштаар черм, белеткелдер конторазы болгаш АҮК чазын-на чүүл кылган. Ол чүүлүн айтыр чугаа болуп артып калган. Чылдагааны — пунктуга херек дериг-херекселдерни соңгаартан чагыдарга, 1992 чылда бүзер болган. Бир эвес моон мөрнүнүн турган пунктуну бодүүнү-биле дерип алар болза, район иштинин чонун эът аймаа-биле хандырып болурунуң аргазы бар. Оны кылдырар ужурлуг даргаларның чүве чылзыр чорүүндан пунктуун ажыглалга киирери бо чылын болбас хире апарган. Бо хүннерде белеткелдер конторазы эътке белеткээ-биле чоңдан 200 ажыг баш бода малды садып алган. Оларны када дегерерил деп айтырыг чайгаар-ла турустуунуп келген. Райкүүсөм даргазы М. Б. Донгак бо ажылды дарый кылып чорударын АҮК даргазы Б. Ч. Монгуштан негээн.

Чыраа-Бажының ажылгын кооперациязында бо айтырыг шагда-ла шиитпирдеттине бергеен. Оон даргазы Василий Куулар мал дегерер бодүүн черни кылдырып алган. Бир эвес ийи кижи 5 бода малды соккан болза, оон ийизиниң субпродуктуларын халаска ап турарлар. Артыкан үш боданың иштихырының садыгларже киирер. Кижилериниң сонуургалы оон улгадып, ажылы-даа шынарлыг болуру билдингир-дир. Кооперация баштаар чери совхозтардан арбайны, чиигге-тарааны сатказш, складтарында шыгжап алган. Далган аймаа үстүп өгелей бээрге, ол курлавырны чойга садарын бодап турар. Саржагны база четири-биле белеткээн. Кооперацияның садыгларында мартарим, үс аймаан бар болганы-биле саржагны олар тоне бээрге, чонга садар деп турар.

Чонну хлеб, суг-биле хандырары районда эң нарын айтырыгларының биредээн болуп артышаан. Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлели суг-бараан фермаларының саар инектерин тургузуу азыралче киирер дугайында айтышкынны шагда-ла берген. Ол айтышкынны Чөөн-Хемчик районнуң совхозтарының директорлары болгаш чедир күүсеттээн. Районнуң АҮК чөвүлели (Б. Ч. Монгуш) суг будүрүнүн көвүдеңге айтырыгны ам-даа шиитпирлеп чадашкан. Ынчангаш байдалды эжиндиреп-биле СБФ-ның саар инектерин тургузуу азырап, суг көвүдеңге-биле тодаргай хемчегни алырын АҮК-тен районнуң удуртукчулары чөптүү-биле негээнер.

Хлеб быжырар далган чогундан хүнде 8 тонна хлеб будүрер турган, хлеб заводу үүлге 3 тоннаны кылып турар. Заводтуң дирекциязының ажыл-агыйжы эвес, шуушеп чорүүндан далганы Кызылдан сөөртүп алыры болдупмаан. Хлеб быжыр дээш бичин далганны райподан чаалыг ап эгелээн. Директор Н. У. Ооржак АТБ, «Агроулетпүртранс» автобудурулге черлериниң удуртукчулары-биле дылдажып чадаанындан айтырыг бергедээн болуп турар. Хуралга эп-чөп-биле чугаалашканының түнелинде автобаза директору Э. М. Лопсан «чоя дээш хлеб сөөртүү-биле машина черле харамнанмас мен» дээш айтырыгны дораан-на үзе шиитпирлепкен. Бир эвес бо удуртукчулар айтырыгны ажылчын байдалга мынчаар дугурушкан болза, бөгүнде маңаа оны чугаалашпайн барып болур турган-дыр ийин. Ол дээрге районнуң чамдык удуртукчуларының база бир хоочураан «аарыы-дыр». Оон адырлыр ие ам келген.

Районнуң колбаса кылыр пеги бо хүннерде ажылдаваан турар. Чылдагааны райпо баштаар черниң даргазы П. Х. Монгуш хаваа өзүн чогу-биле тайылбырлаан. «Семис инек өзүнүн белеткелдер хойторазы өндере белеткеп алган. Чаг херек чүве болза, оон чүве колбаса кылбазыл? Чоп көөрге, чамдыкта шуут агарар ак чаг чок колбасалар бар боор ийик. Ыштаан ыңдыг колбасаларың амданы чаагайын билир бис» дээн кожуун даргазы М. Б. Донгактың состөөринге райпо даргазын туда берген. Оозун бодаарга, колбаса будүрер дээш кызып ажылдаваан турары ол-дур.

Чадананың чонунга октябрь 26-да кадаа ажылгагы продуктуларын садарының ярмарказын эрттирерин дугурушкан. Ол дээрге район даргаларының хоорай чонун аъш-чем-биле хандырар дээш ап чорудуп турар хемчегларинин биредээн болур. Ынчанмайн ханчаар, хоорай чону кадаа ишчилерниң чымыштыг ажылынга хире-шаа-биле дузаны база көргүскеннер болдур ийин.

Шаадыр-ООЛ ТУВАК.

КРАСНОЯРСК КРАЙ. «Сибволокно» завод чыл санында 65 мун тонна химиктиг удазынны хереглекчилерге чорудуп берип турар. Анаа хевеннің солучузу — «сиблон» хевеңдеп удазын дыка бижыг, химиктиг саңдарга алыспас.

Чүрүүн чиик үлетпүрүнүң он-он будүрүлелери сибиржи «хевеңни», кылымал алгы-кеш кылыры-биле ап турар.

ЧУРУКТА: анаа хевеннің солукчузу мынды хевирлиг.

В. МЕДВЕДЕВТИҢ фотозу.

(СЭТА-ның фотохрониказы).

ХЕМЧИЛЕР ЭРЕСТИГ АЖЫЛДААН

Куску хүннүң дүргүзү кышче шилчип, улам кискалап кел чыдар. Чоокта наа соңгаар төөгүн шактың согунналары бир шак дедир тыртканының үржүүндан, бистиң республиканга бөш шак ажып турда-ла, кимир дүжүп, дораанна каранғылай бээр. Ынчангаш улус чырык хүн дүргүзүнде ажылды шалыпкыны-биле бүдүрүп, хөмүүде мылыын орадаажып турары таварылга эвес.

Чаймың узун дүрттүг хүннеринде суг терези турда, пассажирлер болгаш чүк сөөртүр ажыл — Енисейниң пароход ажыл-агыйының Кызылда район өрегелериниң хемчилериниге кол соруулга болуру билдингир. Бо чылын түс черниң хемнериниң суу улуг, чаъстыгчарлыг болганындан өрегелдиң теплоходтарының күүзүү долдур ажыглаттынганын бүзүрелдин-биле чугаалап болур. Чүгле чүк сөөртүр талазы-биле чыл планы сентябрь айдада күүсеттинген. Мөрнүндө чылдарда кол чагыкчыларның бирээзи —Улуг-Хемниң ыяш үлетпүр ажыл-агыйының тудуг мяжы салдаалы, бадыраңнга чагыы дыка эвээжээп-даа болза, ыңдыг түңнелдиг боон турар. Пилотаж-биле 133,6 мун тонна янзы-бүрү чүктү Тожу районга чедирген.

— Бистиң өрегелдиң турустуунуп келгининден бээр, эрткен үеде суг транспорту Тывага база бир чугула адыр дээрин бадыткаан. Чыл санында, тодаргайларга, кысса ажыдирилге сезонунуң иштинде чүс-чүс мун тонна чүктү болгаш хөй санныг пассажирлерни сөөртүп четтирин турар бис — деп, кол диспетчер Светлана Васильевна Рассказова чугаалады.

—Хемчилер коллективи чедөн чылдарның эмезиндеп бээр докпаамал ажылдаан келген. Ынчаарда улуг эвес күштүг судноларның орнунга «МБВ» хевирниң баржалар сөөртүр болгаш саңдар бадырар теплоходтарны өрегелдеп ап эгелээн. Ол судноларның дузазы-биле Бай-Хемниң уруун худу Кызылдың чаа тудугларынга четкир хемчилдиг тудуг материалларын сөөртүп турган. Чогум-на ол чылдарда республика иезысыналынга хөй кызыт бажыңнарның тудуу эгелээн.

Хемчилериң чугула соруулаларының бирээзи — Тожунуң Хүт ужарын дамчыштыр пассажир теплоходтарының суг оруун ажыдары боон турган. Енисей пароход ажыл-агыйының удуртулгазының дузазы-биле тусхай судно — «Тюрин» алгаш, оны Хүт ужарынга туртуп, пассажир болгаш чүк-даа судноларын шаңкын саарыны ажыр тыртар, куду бадырар кылдыр таварыштыр дерзин. Оон соонда-ла ам ирек-узак Тожу районнуң чүрттакчылары ажыдирилге сезонунуң иштинде республика төөгү болгаш өске-даа районнар-биле харылгалыр аргалыг болганнар. Ынчангаш суг транспорту ол болгаш өске-даа районнарның экономиказының хөгжүүрүнге үлүг-дуалыг адыр болу берген.

Бодунуң турун келген үеэнинің иштинде өрегелдиң хемчилериниң кылган будүргеи үүлүн дыка улуг. Бо-даа чылын олар чедиштиниг ажыдаан турар. «Ангара-59» болгаш «Ангара-60» теплоходтарның экиважтары (капитаннары эштер С. Семов, Ю. Кананыхин) Тожуже курат чүүлтүр болгаш кымар-чаар материалдар чедирериниң даалгаларын ажыр күүсеткеннин биске дыңнаткан. «Заря» хемириниң үш пассажир теплоходтары база-ла муруундагы сезонларда мышкаш, үзүк-сөскаал чокка ажыдиришкинни кылын турар. Ынчалаа-даа сөөлгү хонуктарда Тоора-Хемче болгаш оон Кызылче чүгле дөн санныг хүннерде рейстер боон турар.

Бо чылын хемнер суунуң деңнели улуг болганындан теплоходтар доктаамал ажыдырагын кылыр аргалыг болган. Мөрнүндагы кандаашкынныг чылдарда суг сыныгаарындан өрегелдиң көргүзүүлери куду туруулаанны билдингир. Бо чылын пассажирлер аргыштырылганының талазы-биле рейстер доктаамал боон, «Заря» теплоходтарының экиважтары база эки ажылдаан. Шлагтың капитаны В. Василиконуң экиважы эң эки көргүзүүнү чедип алган. «Заря-190» теплоход ам-даа рейстерин кылып турар. Оон ангыда өрегелдиң хоочулары Н. Пановтуң, М. Ашак-ооллуң эки ажылын демдеглээр апаар. Чогум-на олар коллективтиң бедик мергежилдиг специалистери боон, ажыл-херектиң чедишкиннинг болуруна кеску үлүүн киирештирип турарлар.

Рывокче шилчиврининг үеэнинде өрегелдиң мөрнүнга чамдык шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар турустуунуп келген. Чиигге, чүк сөөртүлгезиниң талазы-биле соруулаар хөй. Чагыкчылар-биле дугурааннар кылырының чаа негелдеерин оларның сонуургалдарынга дүүшпейн бээр таварыглалар хөй боон турар. Чиигге, Улуг-Хемниң ыяш үлетпүр ажыл-агыйының болгаш Ирбандан саңдар башкарын бадырарының өрөгүн-хөлөөнин улгаткан.

Өрегелдиң кадрлар айтырыында ам-даа шиитпирлээр ужурлуг түүлдер бар. Оларның быжыглы алыыдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээш эвээш эвес ажылдарны кылып чорудуп турар. Бо чылдың августан өгелээш, хемчилерниң ап турар акша-шалыгынга дөрген хүү немелдеми бээрин шиитпирлээн. Ынчаарга чаа чылда оларның аъш-чем-биле хандырыгазынга улуг чиигделеонин тыскыр.

Кедилиг планнарны бүгүүр алырга, республика найысылалынга хем ажыгалын тудары шагда-ла көрдүнгеи турган. Бо айтырыг хөй чылдарның иштинде аная-ла хоозун чугаа боон келген.

Тоочаа МОНГУШ,
(«Шынның» корр.).

САГЫШ АМЫР ОРАР БИС БЕ?

Бо чылдың октябрь 1-де «Тываның аныяктары» солунуун № 32 үндүрүлгезинге Артур Хертектин «Шериг-де тыва оолдар мөлдер бе?» деп үүлүн номчудум. Оон бижип турары-биле алырга, коргунуг фактылар бар-дыр. Ие кижи болганымда, шериг-де болгаш ам өлче баар оолдарның салымхуузун бодап кээрге, дувреңиг-дир. Совет Эвилелиниң хайы-даа будунунга барып чедип, узун оруктарга түреп чоруп турарын номчаш, кижи хөлзей бээр. Тыва Республика бот-догуиланган тускай республика болганда, бот-башкарын адыгдап, шериг оолдарысты бодувустуң девискээриске албан эрттирер кылдыр шиитпирлеже кандыгыл?

Бистиң республика'а шериг албаныларын кылыр ажылдары дыка хөй. Бүгүн келер бодап орарга бээн ышдыг-дыр. Корум-чурум камгалакчылары, кызыгааржылар, тудугжулар дээш, өске-даа ажыл-ишче муңчок. Амгы уеде шериг кезектеринде корум-чурум баксыраанын топ солуунардан безин номчуп, өнүп орар бис. Чокшур—оон түнелинде өөр хемдээшкиннер болур, чашпан тыртар — угаан-медерели баксыраар, кем-херек үүлгедиришкин-ни бадаашкынар, арагдаашкынар ышы үүү чок дээрил? Бо бүгүүн түнелинде чамдык оолдар шыдашпаан, турган кезээнде дезер чорук чажыт эвес болгай. Шынап-ла, оларны мынчаар кижизидерге канчап-даа таарышпас.

Шериг албаны эрттирер оолдарысты Саян артышче үдепкеш, сагыш амыр орар бис бе? Бүгү-ле байдалды көрүп ора, ынчаар орар аргавыс чок. Мөрнүкү чылдарда ниити байдал эки хүрде, тыва өскүнүн ажыгаалыг шериг албанындан дезип келген деп чүвени дыңнап көрбөн бис. Бистер, ада-нелер, чоок ха-дуңмазы, чүге дувреевейн, чогуур черлерден негелде турустуунайн турар бис. Бир эвес корум-чурум мынды турар болза, оолдарысты канчап-ла шериг чорудар бис. Бодум хуумда шуут-ла удурланыр-дыр мен. Ынчангаш республиканың бүгү будунарында ада-нелер шериг баар оолдарысты Тыва иштинге шериг албаны эрттирер кылдыр негелдеми хазаавыстың удуртукчуларындан дилээривисти кыйгырып тур мен.

К. СҮРҮН.

Шүй суур.

Амыдыралдың айтырыглары

ӨШКҮ ДҮГҮ КЫМГА-ДАА ХЕРЕК

Эйлиг-Хем суурга бир дугаар барган кижи оон мырыңай-ла хем кыдмызга түүгүнгенин дораан эскерип каар. Шынап-ла, суг-чар көдүрүр болза, аймыдыг-ла (өрүзээ бүргем, ыңдыг чүве черле болбазын!) Хоорай-суур, завод-фабрика, школа, клубту-даа тудып турузарда, оон таарымчалыг, баш удур көрүүшкинмүг та чүге шилип албас аъдептиг улус ийик бис (чүгле хүнү-биле чүрттаар хайлыг чаңчыл ол-дур), оларны тудуп каапканының соонда, оон кээн халаптаптилеп-тээрге ажыы үүү боор. Чиигге кылдыр цемент заводунуң турар черн база шын эвес шилиттиигенин чугаа аразында сактып каэли. Чеже-даа хамаарылга чок экспертттер чонуң кадынына хора чедирбес деп сааның кырынга түүнээрге, ол хоозун түүшкүн-дүр. Бистиң ажыл-агый чорудар практикавыс эжиндиг бергеш, хвоозту хора чок кылдыр тудуп алыр деп хөй семзээшкин тоол-биле домей чүведир. Ам харын ие-шаглыын өскерилгени-биле ол цемент заводун бир ашты будүрүлгеже угланнаш, а оон орнунга чаа заводтуң тудуунга өске чер шилип алырының дугайында чугаа үүүп турар апарган. Ынчаар шиитпирлеттине боорингe ам бүүрөп болур. Цемент биске херек чок эвес-де болгай.

Черле ынчаш Улуг-Хем район, бурганның иилешинге таварышкан чүве ышкаш, улай-улай каражалап келгени аанок. Бо чугааны өгелээнин «Эйлиг-Хем» совхозтуң болуунун уунда ыяа хөй айтырыглары баа сутта дүшкен девискээрнин үүүн үүүп турар хөй нарыңдаашкыннар-биле холбашкан. Бетя кызы — паром айтырын, Хем калбарып, тереңнеп келирге, оны иелиир көвүрүг тузарының аргазы көрүлбес кыынтаргарже ыраап чорүй барган. А нарының өскүзү эвес-ле ышдаар турган деп. Ол үеде өске совхозтар күрүнеп деп дотацияны ап, амыдырап турган, оон оларның өрелерин күрүне үндүр бижип каапкан болгай. А Эйлиг-Хемге ыңдыг кежик, (та кежик, та ажырадыкчы хөнгге чаңчыкан бак бала чүве) таварышпаан. Турустуунан хүнүнгеи өгелеп, бо совхоз базым кылыр дээрге-ле, бодуунуң акша-хөрешин ажыы-биле үүлүүп келген. Мында кол кижилер — өшкү кадарчыларының акша-шалыгын өстүрүп кааргa, ынчалдың бе дээш ышкаш, хамык чүвенин өртем-үнезин улгаткан, хорааныын үүү дээр. Сахын алыр бараан-сараан база чок.

Республиканга өшкү ажыл-агыйны саймырадыр, талаа-биле Министрлер Чөвүлелиниң, Агроулетпүр министрлиниң та чеже докпаалаавыры бар чүве. Ол хирде оон чогум-на дээштиг, түнелдиг чүве үнмейн турар болдур ийин. Өшкү ажыл-агыйлыг совхозтарының ассоциациязын турушкан дээр, оон база ажылга дөгүнүүр чүү-даа болбаан. Агроулетпүр министрлиниң Министрлер Чөвүлелиниңден айтыышкын маңаа ыяал, бодуорта шиитпеммейн турар. Оон талазындан өшкү малдың уксаажылгазын экижилер, продуктулуун көвүдеңге талазы-биле даалыы, ажыглаттар сүмелекчи эртем ажыгы кылдыымаан. Мынды тоомчажок байдал совхозтуң ажыл-ижинге дөгүнче чогу биллингир.

Суг адаанга (арган ионага таварышкан дээш, Саян-Шушенск ГЭС-тың үндүрген акша-хөрешиниңден алыр ужурлуг үлүүн Эйлиг-Хемге чедир бербөөн. Ол акша-төгерилгеге Шаган-Арыгда В. С. Неделин баштаан ассоциацияның будаанап турааның биистиң өскүнга калган журналист Кодур-оол Оон (чер аная чоок болгуй) база бижээн.

Ажыы-биле чугаалаарга, суг адаанче барган тенгге хамаарышкан болгаида, Эйлиг-Хемниң тудуг-сууруп күрүне бюджединиң күсөлм-биле кылыр турбуже, совхоз бодуунуң акша-хөрешинин үндүрүп турар. Чыл санында-ла Эйлиг-Хем 2 миллион рубльдың капитал салымышкынарже киирип келген. Бо үеде акша-төгерик бар-даа болза, оон-биле бүгү чүве бүде бербес деп чүвени совхоз караа-биле көрүп турар. Чижаа, «Сельэлектрострой» деп тудуг-монтаж өрегелди-биле (Пирогов) шагда-ла керээ чардыгган. Ынчалзажок малчын коданнарының электрижидилгези мынчага шөйдүп келген. Бо чылын чүгле 40 км черге электри удазыны шөйдүнген, ол дээрге 62 коданның 12-зи-дир. Харыгаа айтырыг берге байдалда. Суг-чар-биле үүе кыстырган улуска оон хөрешинин дугайында чугаалаан-даа канчаар. 50 телефонлуг АТС-тин херилгезин совхоз садып алган, а оны Чоксумуун фирмазы монтажтап берип чадап турар. «Тувамелиорация» (Жоголы), «Туваводстрой» (Сургутанов) 230 га черге суг тарыгга бугаларын 3 чыл иштинде кылып чадашкан. Мал чемиинің баазазын тургузуп алырынга суггаттыг шөлдер херек. А мал чеми четтир чүве болза, совхоз өшкүлерниң бажын оон-даа өстүрүп ап болур. Бир улустуң бак ажылы өскелериннге ол хире дужаттыг-дыр көрбес бе. Ам-дыынкыда эйлиг-хемчилер хемниң бо талазындан (ыңда 300 га чайгаар үнер черлиг) сиген белеткеп ап турар. Чайгаар үнер черге долу идегел турбес чүве ышкажыл: эът үнгенде үнер, үнместе үнмес. Дыка хөй сиген шөлдери суг аданда барганын айтып каалы.

Суурнуң социал амыдыралынга кол-ла хоожуап турар чүве — клуб, чүнарбажың, интернат, өмнеге, магазин, тудугларын үүреттеттес болза, аная аныяктар артынайн барып болур. Ам, бешин аъзын. А кежиниде дүкту чугурар, арыгаар цехтерни тудуп алырының айтырыы турып турар. Чугдунмаан дүк делегей рынокунда үне чок чүве ышкажыл. Эйлиг-Хем ол дүгүн чугаш, садар болза, бо ап турар миллионнарындан 2-3 катап хөй акша-хөрешиниң алыр ийик.

Дорту-биле чугаалаарга, хөрөзжен директор Тамара Чечек-оол бо-ла хамык нарын айтырыглары-биле чаасканн булганын, бергедежип турда, Агроулетпүр эвилели ышкаш улуг удуртулга чери чүгле белеи дүктү канчан садып-саарыптарының айтырымын шиитпирлээриндеи өске дузазы чок олурып турар. Өшкү ажыл-агыйын сайыраадыры дээрге чүгле 4 совхозтуң хераа эвес, а бүүн республиканың сагыш чөвээшкынны болур ужурлуг чүве-дир.

Парлалга, радио, телевидение Эйлиг-Хемниң миллион акшазынын болган оон директору Т. Д. Чечек-оолдуң дугайында көдүрүүшкүнүүт түүлдер бижип, көргүүлериндеи ажыда, ол миллионнар кандыг күш-биле кээн турарының дугайында, оон артында турып турар нарын айтырыгларже ханылавайн келген. Тамара Даваадыровна «мээн дугайымда солуунга черле бижиивейн көрүвер» деп пат кезеп калган, мырнай чаңырымын кыры баш бурунгаар-ла дилээр кижи болду.

Сөөлгү үеде бир берге чүве — спонсорство (сан-хөй-биле деткиир) деп чүве молаже киргеи соонда, Эйлиг-Хемче «халдаашкын» көвүдээн, Сөөлгү диленикчилериниң бирээзи Тыва радио болган. А Эйлиг-Хемде радио ыыттавайн турар болгай. Каттырынчыгдаа, «Күзел» деп театр-студия совхозтан 4 мун рубль үштүп алыр дээш, чаңгыс катап «Самын» көргүүсүн, арлы берген. Хемей фестивальынга совхоз 10 мун рубльын үндүргеи. Ам-бешинге чорук иштиилериң база эдиреин ал-корум-чурум мынды турар болза, оолдарысты каинчап-ла шериг чорудар бис. Бодум хуумда шуут-ла удурланыр-дыр мен. Ынчангаш республиканың бүгү будунарында ада-нелер шериг баар оолдарысты Тыва иштинге шериг албаны эрттирер кылдыр негелдеми хазаавыстың удуртукчуларындан дилээривисти кыйгырып тур мен.

К. СҮРҮН.

Шүй суур.

Көдээ школада

МЕРГЕЖИЛГЕ ЧАҢЧЫКТЫРАР

Амгы рынок үеэзинде кандыг-даа күш-ажылчы мергежил ылгал чок, хүндүлүг болу берген. Ынчангаш, школачыларны күш-ажылчы мергежилге өөредиринче сөөлгү үеде кичээнгейни салып турар. Олар ону школага күш-ажыл кичээлдериндеп ап эгелээр. Мону барымдаалаш, Бай-Тайга районнуң школаларында күш-ажыл кабинеттерин, мастерскаяларны тургускан. Кызыл-Даг, Шуй ортумак болгаш Шуйнуң кадыкшылга школаларында эки дериттинген мастерскаялар бар. Ында өөреникчилер столдарны, сандайларны, малчыннарыңы хереглээри шагжаларны, онгачаларны, ыяш хүүрегтери болгаш өске-даа дериг-херекселдерни кылып турар. Эрткен өөредилге чылында Кызыл-Даг, Кара-Хөл, Шуй ортумак школаларының кылганы тыва национал суй белектерни, аргаан, даараан кылыгларны болгаш чоннуң амыдыралынга өске-даа херектиг чүүлдерни садып сайгарган, эвээш эвес орулганы киирип алганнар. Ол ажыктыг хереэн ам-даа уламчылаарлар.

Чайгы дыштанылга үеэинде Бай-Тал, Кызыл-Даг, Шуй ортумак школаларының өөреникчилериниң бүдүрүлге бригадалары багай эвес ажылдап турар. Бай-Тал школазының бүдүрүлге бригадазы 1970 чылдан бээр ажылдап келген. Совхоз-биле ногаалар, картофель өстүрер, хой семирти кадарар керээлерни чарып алгаш, ону күүседир дээш ажылдап, боттарының хүлээлгелерин багай эвес боттандырып келгеннер. Өөреникчилерниң дыштанылгазын чөптүг организастаарыныче база кичээнгейни салган. Бригаданың турлаан багай эвес дерээн, ында хостуг үеэинде ойнаар спорт шөлү, дериг-херекселдер бар. Бригаданы башкы Николай Кончук каш чыл улаштыр эки удуртуп келген. Өөреникчилериниң бүдүрүлге бригадазы районнуң дээре ажылдыгларының бирээзинге санадып турар.

Тээлиниң № 1 ортумак школазында чолаачылар белеткээр курс ажылдап турар, ону чылдың-на эвээш эвес оолдар доозуп, ортумак школа дооскан бижикбиле кады чолаачылаарының шынзылгазын ап келген. Школаның чолаачылар курузун доосканнар районнуң совхозтарында, бүдүрүлгелериниде чедиишкиниг ажылдап чоруур. Бо ажылды башкы Самдар-оол Сат удуртуп, бодунуң билиин, мергежилин өөреникчилерге күзелдин-биле дамчыдып берип турар.

Өөреникчилерни чайгы дыштанылга үеэинде ажыктыг ажылга хаара тударының чогуур хемчеглерин районнуң школаларының директориялары ап келген. Районнуң коммунал ажылагый бүдүрүлге эргелелиге 30 өөреникчи керээ өзугаар чаагайжыдылга ажылдары кылып, янзы-бүрү чечектерни өстүрген. Кисталар, ширбиндер кылыр туужуур-ситеп чыр ажылга база киришкеннер. Тээлиниң № 3 ортумак школазының өөреникчилери тудуг-септелге участогунга тудуг ажылдарынга киржип, боттарының шаа-биле элээн ажылдарны кылган. Ол-ла школаның оолдар, уруглары интернатка хереглээр картофельди тарып, өстүрген, боттарының хереглелиинден артканын чонга садып турар. Оон аңгыда, районнуң школаларының өөреникчилери школа чанында участоктарга ногааларны, янзы-бүрү чечектерни тарып, өстүрүп, биче эвес хемчээлдиг ажылдар кылып, бо талазы-биле мергежип, аңаа чаңчыгып турарлар.

Райкүүскомнуң улус өөредилге киллизи күш-ажыл башкыларын четчеләәр, оларның ажылын экижиндеринче доктаамал сагыштыг салып келген. Оон түнелинде күш-ажыл башкылары районда четчир. Боттарының окаашкан хереэнге бердинген, шевер башкылар районда эвээш эвес. Оларга Б. И. Кагай-оол, А. Б. Куулар, С. Д. Монгуш, А. Ч. Кара-Доңгак, В. К. Самбуу хамааржыр.

Районнуң школалары күш-ажыл кичээлдеринге хереглээр техниктиг дериг-херекселдерни садып ап турар, ынчалдаа болза кадаталалы багай болганындан үрелип болгаш чидер чоруктар бар. Кичээлдерге хереглээр ыяш материалдары ховар болуп турарын күш-ажыл башкыларының хомудап келгени чөптүг.

Рынок экономиказынче шилчип турар амгы үеде күш-ажылчы мергежилге, акша-копеек ажылдап алырынга өөреникчилерни чаңчыктырары чугула айтырының бирээзи болуп турар.

Седип-оол ИРГИТ.

МОСКВА: Кызыл шөл амгы хүннерде

Бистиң Төп шөлүвүс. Москваның түрээ, эгезинде садыг төвү турган, оон соңгүде чугула хой болуушкуннарының төвү болу берген. Революция соңгүнде чылдарда шаңысылалдың ажылчы чоннуң чыскаалдарын эрттирер чер эпаргал. Шериг парадтары база ында боор турган. Массалыг байырлалдар. Кызыл шериг-лериниң аттары, талыкылар, дайынчы машиналар чоруп турган.

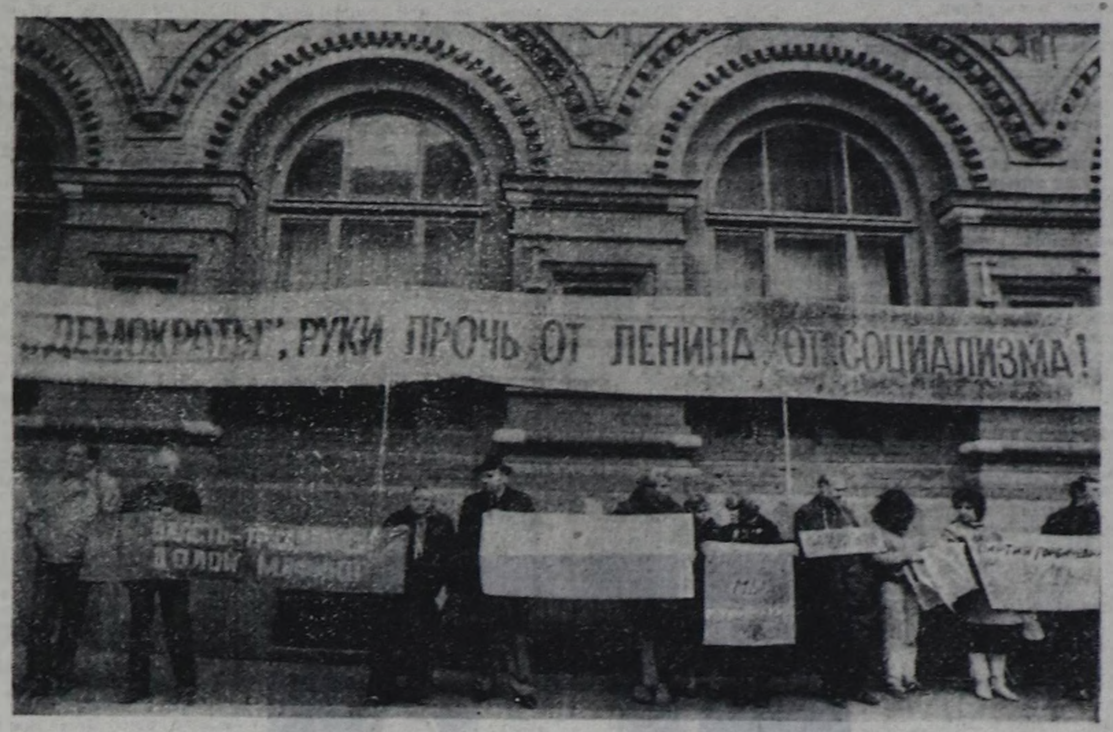

Ам кандыгы? Ленинин орнукшуар эки чер дугайында ында ам маргыдаа чоруп турар. Баштынчының мага-боду мавзолейде. Ол кижи болуп, ымыдыралче болгаш демиселче кижилерни кыйгырып келгей. Партия болгаш Совет күрүвениң удуртукчулары байырлаалдар хүнүнде мавзолейниң шидириниң кырынга үнүп келгеш, чымыгаларының мурнунга чүве чугаалаар. Пионерлериниң чечектерни хүлээп алып турган. Владимир Ильич Ленининиң мавзолейи — Москваның эн-не хой улус чыглыр черге турган. Аңаа чүгле бистиң чуртүвүстүң эвес, харын делегейниң бүгү чер болганындан ажылчы чоннуң төлөөлекчилери, күрүшелер, чазактар баштыннары, политиктиг партиялардың болгаш организацияларның удуртукчулары аңаа келир турган.

Мавзолейниң ийи талазында улуг эвес чевег бар. Ленинниң мавзолейниң эжиниге чечектерни үргүлчү эккеп салып турган. Ол чевегге чаа эрге-чагырганы амы-тыныш берген камгалаңчыларын орнукшудуп турган. Революцияның маадырларын аңаа орнукшудары көрдүнген. Ынчалдажок үелер эрткен тудум-на бодалдар, ийе, баштайгы бодалдар чаартынып келгей. Ында ам чүгле революцияның баштаңчыларын болгаш маадырларын орнукшуткан эвес, харын халапка таварышканнарны база орнукшуткан. Кара металлургия министрлиниң чеже, оон кожазында үжен чыдарының өлүүкчү-прокуроруның хоорү база бар. Ол дээрге төөгү-дүр...

Ол хире хой чевегдиг чаңгыс-даа найысылал делегейде чок. Кызыл шөлге шериг парады, ажылчы чоннуң чыскаалы болур бе? Ол ам эки билдинмес. В. И. Ленининиң мавзолейи хевээр артар бе? База билдинмес. Кызыл шөлүң төөгүзү уламчылап турар...

ЧУРУКТАРДА: В. И. Ленининиң мавзолейиниге ам-даа хой кижилер кээп турар.

Бызыг туруштуг ленинчилер Ильичиниң музейин долгандыр турупкан.

Ол ам-даа бистиң-биле ада. Ону мурнуку хевээр камгалап турар.

В. ХРИСТОФОРОВТУҢ фотолары.

(СЭТА).

Бөмбүрзектиң судулы

СОЦИАЛ ДҮШКҮҮРЛҮГ ЧОРУК

ПАРИЖ. Түс черниң парлалгазының бижээнин өзугаар алырга, эгелээн бо неделя француз чазакка берге болур. Эмнелге ажылдакчылары күш-ажыл байдалдарны экижидерин, шалыны өстүрүнүн негевишаан, ажыл соксадыышкынын чарлаан. Олар чурттуң кадык камгалал министерствозунуң бажыңын бүзээлеп алган турар. Францияның кадык камгалал министерствозунуң удуртукчулары-биле ажыл соксатканнарның чугаалажышкыннары нарын болуп турар. Бир эвес чугаалажыышкыннар чоокку үеде чогуур түнелди бербес болза, бүгү-ниити ажыл соксадыышкынын чарлаар дугайында эмнелге ажылдакчылары медеглээн.

Францияның «Эр Эттер» ужар чүүл компаниязының ажылдакчылары база ажыл соксадыышкынын 24 шак дургузунда чарлаан. Ужар чүүл компаниязы штат кызмылдазының дугайында чарлаан сөөлүнде ужар чүүл ажылдакчылары ажыл соксадыышкынын чарлаан.

МУРНУУ КӨРЕЙДЕ АМЕРИК ЯДРОЛУГ ЧЕПСЕК

ТОКИО. Сеул администрациязының харыысалгаяг ажылдакчызының радио дамчыштыр медеглээнин өзугаар алырга, бүгү америк ядролуг чепсекти оон иштинде агаарга чоруур ындыг чепсекти Мурнуу Көрейден үндүрер деп турар. АКШ-тың Президентизи Дж. Буштуң планын өзугаар Мурнуу Көрейден бүгү америк ядролуг чепсекти чоокку үеде американнар үндүрүп алыр бодап турар.

НЕФТЬ ТЫВЫЖЫ

БУЭНОС-АЙРЕС. Нефть талазы-биле делегей конгрези Аргентинаның найысылалында ажыттынган. Нефтини тывар болгаш болбаазырадып кылыр талазы-биле янзы-бүрү күрүнелериниң аразында кады ажылдажылганы калбартыр дугайында айтырыгларны конгресс чугаалажып көрүп турар. Нефть тывыжының талазы-биле делегей конгреси Аргентинага, Латин Американың ол чуртунга бир-ле дугаарында ажыттынган. Делегейниң 54 чурттарының 2 муң ажыг төлөөлекчилериниңа чыылган. Нефть үлетпүрүнүң үүс ажыг специалистери совет делегациязының составында кирип турар. Олар ССР Эвилелиниң, республикаларының, тус-тус бүдүрүлгелериниң эрге-ажыктарын конгрессте төлөөлеп турар.

УЛУГ ӨРТ БОЛГАН САН-ФРАНЦИСКО.

АКШ-тың Окленд хоорайының чанында улуг орт эрткен воскресенье хүнүнде кыптыккан. Курган үнүштер, сиген, эзим өрттенген. Түс черниң эрге-чагырганы-биле дыңнатканы-биле алырга, 45 бажын өрттенген, үүс ажыг чурттакчыларны орт болган черден өскээр көзүргеп. Өрттенген 11 кижини эмнелге чериниге аппарып чыттыган. Өрт болган чылдагаанын ам дээрезинде дыңнатпайн турар. Өрттүп ыжы Сан-Франциско хоорайны карамгыладыр шыва алган. Өрт болган черге сайгылаан чагылары, газтыг савалар база өрттенген. Оларны чамдыызы часты берген.

ЛА-МАНШ АДААНДА

БРЮССЕЛЬ. Ла-Манш адаа-биле транспорт арыжылгазын ажыдары ында паромнарга материалдыг улуг согуушкунну таварыштырар. Англияны «эрги делегей»-биле харылаштырып турар паромнарның киирип алыр орулгазы Ла-Манштың адаа-биле транспорт харылаазы ажыттынган сөөлүнде эвээжээр деп турар.

МИНИСТРНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

РИМ. Италияның даштыкы херектер министри Джанни де Микелис чоокта чаа Венецияга барып чораан үеэинде медеглел кылган болгаш Совет Эвилелинде Б. Ельцин болгаш М. Горбачев олар политика талазы-биле кошкай берген кижилер болуп турар деп чугаалаан. Россияның удуртулгазында Ельциниң чоок кижилери эрге-чагырганың эрги системазының төөлөлекчилери болуп турар, олар чамдык чаартылгаларны кылбышаан, эрги системаны хевээр арттырарын бодап турар деп, министр айыткан.

Россия халаптан чайлаар төлээде, ол политика болгаш экономика талазы-биле күрүше-нация болур ужурлуг деп. Дж. Микелис медеглээн. Россия төөгү өзугаар еске республикаларны харылаштырар тен болуп турар. «М. Горбачевтуң ролюн анализтеп көөрге, ол кайгамчык улуг аткаарлаашкынны кылыр ужурга таварышкан, ынчалаажок ол аткаарлаашкын эвээш когаралдыг болган» деп, Италияның даштыкы херектер министри чугаалаан.

АВТООРУКТУ КАТАП ТУРГУЗАР

КОНАКРИ. Гвинеяда дыка чугула автоорукту катап тургузарынга 2,8 миллиард Гвинеяның франк акшазын (барык 3,5 миллион хире доллар хемчээлдиг) чарыгаарын Гвинея Республиканың чазаа шиитпирлээн.

Гвинеяның парлалга агентилелиниң дыңнатканын өзугаар алырга, чурттуң соңгу талазынче чоруткан 196 километр автоорук национал экономиканы хөгжүдеринге улуг ужур-дузалыг болур. Гвинеяга чаашкын сезонунуң үеэинде ол орук улуг үрелиишкинге таварышкан.

ЯПОНИЯДА ЧАА ЭЛЕКТРОСТАНЦИЯ

ТОКИО. Хат энергиязы-биле ажылдаар чаа улуг электростанция Японияда ажыглалга кирген. Ону Хонсю ортулуктуң соңгу эриинде дерип турган. Станцияның беш хат блоктарын чоокта чаа чедиишкиниг шенеп ажылдаткан. Ол блоктарны 40 метр бедик суургаларда эптеп тургускан. Чаа электростанция — Японияда хат күжү-биле ажылдаар 11-ги станциялыр. 700 бажыннардан тургустунган улуг суурну электри-биле хандырган.

КҮШ-АЖЫЛ РЫНОГУ

ПРАГА. Күш-ажыл рынокту Чехословакияда тургустунуп эгелээн. Праганың чоокну ажыл-биле хандырар эргелели ажылаын күжүнүң биржазын тургускан. Биржага 200 хире будурулгелер киржип эгелээн. Олар 3100 ажылдаар черлерни ажылдап үнген 2200 кижиге саналдаан.

Бажын иштин агыглаар хой хереэженнерге ажылды берген. Ынчалдажок дашчыларның, слесарьларның ажылдаар черлери чок болуп турар. Бедик төлевир алыр ол профессиялардың кадрларын белеткаринче база оларны ажыл-биле хандырарынче улуг кичээнгейни уландырар деп турар.

Чурттуң найысылалы Прага хоорайда ажыл чок хой садыгжылар, поварлар, бухгалтерлер бар. Бо чылдың июньда Чехияда ажыл чок чоруктуң көвүдээн турган. Ынчалдажок ажыл чок чоруктуң темпизи бо чылдың июльдан соңгаар кызырылган. 150 муң хире ажыл чоктарны летпиир кылдыр күрүне бюджезинден алган акша-хереглелер амга чедир ажыглаттынмаан деп, Чехияның күш-ажыл болгаш социал херектер министри Милан Горалек медеглээн. Күш-ажыл болгаш социал херектер министерствозу бо чылдың үшкү кварталында Чехияның девискээринге 22 муң ажылдаар чаа черлерни немей тургускан. Оон ынай ажыл чоктарның курузунга 2016 кижиге чаа мергежилдерни берген, оларның 60 хуузу ам ажыл-биле хандыртынган.

ЧАА МИЛИЦИЯНЫ ТУРГУЗАР

МАНАГУА. Бир эвес чазак муниципалитет полициязын республикага организастаар болза, Национал хосталганың сандиножу фронтузунуң удуртукчулары бодунуң чепсектиг милициязын тургузар дээн шиитпирин бадыткаан. Чурттуң эн улуг ол партиязының удуртукчузу Даниэль Ортега чоокта чаа Синандега департаментиге үүве чугаалаан болгаш муниципалитет полициязының ажылдакчы бүрүзүнге удур бодунуң он милиционнерлерин сандиножулар тургузуп шыдаар деп медеглээн.

Мучиципалитет полициязын тургузар дугайында чазактың шиитпири хоойлуга болгаш чурттуң үндезин хоойлузунга чорушкек болуп турар деп, Д. Ортега чугаалаан.

ЯДРОЛУГ ЧЕПСЕГЛЕНИИШКИННИ ДҮЖҮРЕРИНЧЕ БАЗЫМ

НЬЮ-ЙОРК. «Ньюсуик» деп неделя санында үнер соңгунга америк администрациянын бедик албан-дужаалдыг төлөөлекчилериниң дыңнатканын өзугаар алырга, чепсеглениишкинге контроль талазы-биле АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң инициативазын Совет Эвилели деткан сөөлүнде ядролуг чепсекти кызырар талазы-биле чаа базымнарны Каттышкан Штаттар чоокку үеде база кылыр деп турар. Ядролуг чепсекти будуренге ажыглаар уранны болгаш плутонийни будуренге доктаамал хоруур дугайында шиитпирни америк президент Дж. Буш чоокку неделяда хүлээп алыр бодап турар.

АКШ-тың чаа инициативазын чарлаарының тодаргай хуусаазы доктааттынмаан. Ынчалзажок бо чылдың октябрь 29-та ССРЭ Президентизи Михаил Горбачев-биле Испанияның найысылалы Мадрид хоорайга дээди деңнелге ужуражышкынның үеэинде ук инициативалар чарлаттынган туруп болур деп, солун бижээн.

САН-ХӨӨ ДУЗАЛАМЧЫЗЫ КЫЗЫРЫЛГАН

МАНИЛА. Барын талакы улуг күрүнелериниң талазындан Филиппинге сан-хөө дузаламчызын моон соңгаар кызырар деп турарын АКШ-тың президентизиниң төлөөлекчизи Эллиот Ричардсон дыңнаткан. Барын талакы күрүнелериниң Филиппинге акша дузаламчызын кызырарының кол чылдагааны — ук дузаламчыны чазактың ажыглап шыдавайн келгени. Сөөлгү ийи чылда Филиппинге Барын чук күрүнелериниң берген 7 миллиард доллар дузаламчызының чүгле 3 миллиард хирезин Филиппиниң чазаа ажыглаан.

ИНДИЯГА ЧЕР ШИМЧЭЭШКИНИ

ДЕЛИ. Индияның Уттар-Прадеш штадынга эрткен субботадан воскресеньеже дүнеэинде чер шимчээшкини болган. Түс черниң парлалгазының баштайгы медээлерин өзугаар алырга, чер шимчээшкиниң үеэинде бүдүн чартык муң кижи өлген, үш муң кижи балыглаан. Чер шимчээшкиниң үржүктарын узуткаар талазы-биле хемчеглерни Индияның чазаа ап чоруп турар.

ДЕТКИМЧЕНИ КОРГҮЗЕР

ТОКИО (СЭТА). ССРЭ-де нефть тывыжы уламна кудулап турар чорук делегейниң бүгү-ниити нефть кризизинче шилчий берип магатчок, ынчангаш энергетиктиг курлавырлар тывыжын көвүдедир талазы-биле Совет Эвилелинге бүгү талалыг деткимчени көргүзеринге Япония белен деп. Японияның даштыкы садыг болгаш үлетпүр министерствозу СЭТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Совет Эвилелиниң нефть тывыжының кол районнарынче Японияның чазак болгаш хуу эксперттер делегациязын чоокку үеде чорудар. Нефть тывыжының черлеринде байдалды япон делегациянын кежигүннери тодаргай өөренип көргеш, бодунуң саналдарын кирер. Нефть тывыжын бедик деннелин катап тургузарының чаа технологияларын ССРЭ-ниң нефть тывыжының районнарынга ажыглап болур аргазын делегация бирги эзлчегде өөренип көөр. Турцияның нефть курлавырлары эвээжей берген черлериниге курлавырларны катап тургузарының чаа технологизын японнар элээн каш чыл бурунгаар чедиишкиниг ажыглаан болгаш ында нефть тывыжын көвүдеткен. Чаа технологияның кол утказы — нефть курлавырлары эвээжей берген черлерже углеводородту, туский химикаттарны кирери. Бодунуң ол дуржулгазын ССРЭ-ниң нефть тывыжының районнарынга японнар калбаа-биле ажыглаар бодап турар.

Совет нефть дериг-херекселдерин чаартырынга Японияның киржип болдуруун айтырыгларын делегация база өөренип көөр болгаш аңаа хамаарыштыр саналдарын кирер. Нефть тывыжының дериг-херекселдерин хуу япон фирмаларын ССРЭ-ге чорудуп бээринге хамаарыштыр магадылалды чазак хандырар.

Делегейниң энергетика агентилелиниң медээзин өзугаар алырга, бо чылдың январь-августа ССРЭ-ниң нефть тывыжы эрткен чылдың ол үеэинге деңнээрге 9,5 хуу эвээш болган. Ындыг кудулаашкын энергетиктиг курлавырларның делегей садынга таарымча чок саларны чедирер болгаш бодунуң нефтизи чок Японияга база багай үржүктарлыг болур деп, ол чурттуң эксперттери санап турар. Совет нефтини даштыкыже үндүр садарының эвээжээри ССРЭ-ниң даштыкы чурттарга өрезин эгидеринге улуг моондак болур. ССРЭ-ниң даштыкы чурттарга төлээр өрезин амгы үеде 70 миллиард доллар чедип турар.

АЙЫЫЛДЫГ ОЙНААРАКТАР

АФИНЫ. Грециялың магазиннериниде бичин уруглардың «ойнааракторын» чепсек кылдыр ажыглап болур. Ынчангаш Грециялың полициязы ол чүүлдерни хавырып эгелээн. Суд органнарының шиитпирин өзугаар хавырылганы чорудуп турар. Ада-келер суд органнарынга хой санныг хомудалдарны кирген: «ойнааракторлар» дээш садып турар чүүлдериниң аразында чепсек кылдыр ажыглап болур пистолеттер, бижектер безин бар.

РЕФЕРЕНДУМ БОЛУР

ПРАГА. Күрүнениң эрге-хоойлузуг тургузуунуң дугайында айтырыг талазы-биле референдумну бо чылдың декабрьда чорудары эргежок чугула деп, Чехословакияның президентизи Вацлав Гавел медеглээн.

ХОРУГДАЛДА — 804 МУҢ КИЖИ

ВАШИНГТОН. АКШ-тың юстиция министерствозунуң юридиктиг статистика бюрозунуң дыңнатканын өзугаар алырга, амгы үеде америк кара-бажыннарда хоругдаткан 804 муң кижи суд шииткели-биле кеземче хереэн эрттирип турар. Ынчангаш Американың Каттышкан Штаттарының кара-бажыннарында кажангы-ындан-даа хой кижилер амгы үеде олурып турарын дыңнадыгда айыткан.

(СЭТА).

Кызыл-Эник Кудажы

Үйгү чок Улуг-Хем

(Алдын томнуң бирги номундан эгелер)

Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кудажы «Үйгү чок Улуг-Хем» деп хөйге билдингир романның соолгу, алдын томун бижип доскан. Анаа номчуучулар Буян, Соскар, Саванды, Сүлдем ирей, кадай болгаш оларның уругларының уруглары дээн ышкаш шаадырлар-биле база катап ужуражырлар. Ында мурнунда тыва литературага чедир көргүстүнмейн турган тыва, кыдат, корей улустарның найыралының дугайында арыннарны номчуурлар.

Соолгу тоска автор Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээнинден барык бо хүннерге чедир болуушкуннарны көргүскен. Тываның тоогүрүнде арат ажыл-агыйларының буурааны, албаладлыг колхозтаашкын, совхозтаашкын дугайын, токаизмиң ханныг репрессияларының дугайын чогаалчы оюп эртпээн. Чаңгыс кижиниң, оон түржүк, тоогүге көстүп көрбээн, чаңгыс от-бүленниң диктатураның халаптыг үржүүтарын автор архив материалдарынга үндезилеп тодаргай бижээн.

Ынчангаш чогаалчы Кызыл-Эник Кудажының алдын томунуң бирги номундан чамдык эгелерин силерге таныштырар-дыр бис.

БИРГИ ЭГЕ

«Шыгчаар».

«Тываның ажылчы арат чоннарының ынак баштынчызы, изиг үрээ» ынчаар чаңгыс аас эдип каан соонда, аңаа удур сес сөгдээр дидим кижи турбаан. Баштынчы холун кайнаар карбаш кылыр болдур, кижилер-даа, оът-сиген-даа ынаар калбаш дээр. Маргылдаа турбас, оон үнү — хоойлу.

Буян үнүн-даа ужуруп билбээн: ол үү дээш Шагаан-Арыгда бичии карабажыңа «шыгчадып» алганы?

Үжен чылдарда Улуг-Хем кожуунуң төвү Шагаан-Арыг хоорайның улуг-ла дээн тудугларын бүгү араттарның каттышкан күжү-биле кылып турган: кожуун чагыргазының, өрт черинин, йби каът, иштики яамының төлөө черинин, күрүне банкызының, кижи болгаш мал эмнелелериниң, садыг-коржааның, клубтуң улуг-улуг бажыңнары. Ол бүгү ниитиниң хөрээнге Ийи-Тал сумузунуң араттары база идепкейлиг киришкен. Ол дээш кожуун чагыргазының шаннааны кызыл тукту сумунуң сес чүс ажыг ажылчы чоннарының мурнундан бодунуң ийи холдап хүлээп алганын Буян утпаан. Эң ылаңгыя кожуунда иштики яамының төлөө черинин бажының тударына Ийи-Талдың нам үүрүнүң секретары боду оңза идепкейлиг киришкен. Араттарны эвилелдеп алгаш, албан хаар черден ангыда, ол-ла херим иштинде карабажың тудуун база доозушкан. Оон тар соңгаларына хана-карактар каан шаараш демирлерни ыяк быжыглаан. Моон кандыг-даа херектен үүнүп шыдаваын дээш, Буян ынчан ылап кылып, ажылдың чилиннге киир, өзөөн өттүр түткүп турган.

Ол-дур ам, шаараш демир-биле дүй быжыглаан тар соңгаларлыг хензиг өрээлде Буян боду олурган. Ол «чуртталга» черин Буян болу болунга тудуп алган. Шынында херектиң ужуру шак мынчаар андарлып кээп дүжерин Буян билбээн болбайн канчаар.

Буянның хоругдаттырганындан бээр ай чоокшулай берген. Хоорайда «бодүлээ» станциязы ажыллап турар хирезинде сайгылгаан чок, карыны өрээлге соогу аажок апарган. Печка аттыг чүве бар-даа болза, орта от салбас болган. Соңга артында бедик херим бар болгай, ынчангаш даштын үү-даа көзүлбес. Ол бедик кажааны база Буян боду тудушкан. Ону база кандыг-даа херектен арта халып шыдаваын дээш өжегерээн бедиилип каан. Соңга караандан көстүр түве-ле өл-чаашкын-на, чаашкын...

Орта чемгербес, Эртен, кежээ эжикте үттен чылбай шай дөргүлүг чуунду сунуп бээр. Дүште харын кара-бажың шоочазы кыңгырт дээр, түрек коваш кыннар. Моондурактарында чыпшыр даарап каан демдектерлиг боордан башка, шагдаага дөмейлешпес, эргн шериг хептиг, майтак сапыктарлыг, улгады берген өр кижи кирип келгеш, чаңгыс-даа сес эттейн, ыяш орун кырында чыткан акдемир аякче мун чыттыг шалбаа кудуттар. Ында кушкаш бажы дег-даа эт чок. Тавак чаныңа хлеб быжындызын салып каар. Дүштеки чем ол.

Буян ай чыгам кижи-биле чугаа кылып көрбээн. «Контр» дирткен хирезинде, ону кым-даа байысаваан. Чежеге олурар боор, ол даржылып, түвексинип калган. Дүвүрээн бот, дүңгүрленген баш.

— Чугаа чаңгыс, чудурук ийи — деп, Буян иштинде химиреник алгаш, шагдаадан айтырган. — Чаъс-даа үр-ле шөйүп келди ышкаш. Кажан соксаар күдай боор. Сиген-ширбииш, тараа-быдаа...

Буян чугаазын дооспайн чыдырда-ла, эжик хак дээн соонда, даштын аар шоочаа каңгырт кылынган. Шаглаа ниг демир кырынга дүшкеи хыраа дег, эстн хона бергеш ыяш орун кырында ак-демир аяк чыткан. Оода чадаарда шопулак безин чок.

Хоругдалда кижи аякты тын харандыр сегирип алган. Демир мүн-не бүлээн. Ол хлеб быжындызын кашла дайнаан, аяк ортуже четпес чуунду хевирлиг суг түве хырын дүвүнде барган. Буян аяк дүвүн катап-катап чылгап-ла олурган. Оон айтыр салаазының бажыны дылы-биле оттургеш, тоглап калган хлеб үүрендилерин анда чыпшыр баскылаваш, аксыңче угламаан. Оон чүү-даа билдинмээн. Аштаары дам барган. Чылбай чуунду хей-ле оон чилбизин хаймындырып каан.

Ында кижи кайгаар чүү боор, бодунуң кара дериби-биле тудуп алган кара-бажыңче кирип келген соонда, Буянның хүнүүн көөр амыыралы ышкажыл.

Буян чаасканзырап калган. Ындында-ла арган мага-боду соңгейип, мойну чингелеп, чаактары уштуңгулап келген. Иштн оорга-зынче кире берген, сооткан аът-даа ындыг эвес. Ону кара-бажыдан үндүрүптер, болза, дилгини-даа чеде халый бээр боор.

Олче кымны-даа киирбес, аңаа кымны-даа ужураштырбас дээрзин Буян билир. «Контр» дирткен соонда, эрте-бурунгу римлянларны чугаалажып чораанны ышкаш, туралекс сеглилекс — ол-ла. Тывалар аңаала «хоойлу хоруур эвес» дижир. Арат хөйүү баштап чораан болгаш, ол дугайын Буян кымдан артык билир.

Буянның кара чаңгыс идегели бар. Ол дээрге революстуг нам, чазакка бүзүрели. Ону шын эвес бажыннап каан. Баштынчының оон чагаазынга харыызы келир, ол бүгү делегей революзунуң тиилелгези дээш, Сталин башкының, Тока дарганың мөңге кызыл түгү дээш демиселге амы-тыным бээр — Буянның байгы-ла болалы ол.

Кара-бажыңга Буян оон-биле тодуп, оон-биле чылыгып чыткан.

Кара-бажың дээрге кара-бажың-на болгай, дашты кандыг-даа, өөнүт болза, иштн карангы. Аңгы-аңгы орунар чок. Калбак маңзаларны бедик өргеннер кырында чада хап каан. Нинти орун ол. Аңаа удуур. Ында ижик-дожек-даа, чсорган-даа чок. Кем-керек аңаанда кижилерни чымчактап, чылыглаан ажыы чүл? Соок орун, ол база кеземче-дир.

Буян маңза кырынга келген хеви-биле хевээр, бүдүмге удуп турган. Эжик аксында багай бөдүрээ салып каан, албаниаар чери ол. Ай бурукгаар, чылыгда, берге болган, чыт-бустут. Ону боду үндүрүп төгер. Ол-даа барыктыг-дыр, дүне бир кара хилинчек дээрге, клоптарның ызыраны турган. Ындыг эрим көрүп чораан эвес, ол дээрге дүжүметтерниң шаагаймындан дора чүве болган. Кижи черле удутпас.

Күс дужүп кээрге, клоптар чоорту шетлей берген. Оларның орнунга соок деп шаажы келген. Ол база кижини орта удутпас.

Буян карангы, соок өрээлде соок маңзалар кырынга, донган ыт дег, дүрүжүп-дүрүжүп чыдып алыр. Күс келген тудум, даннын атпазы дам барган. Ындыг үзүн дүнелерде оон сагыжынга чүү кирбес дээр?

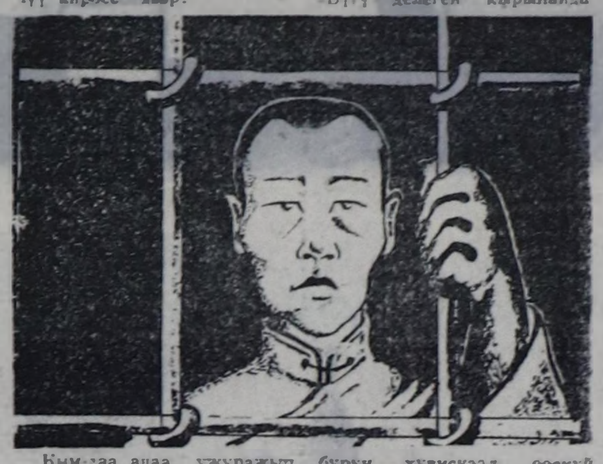

Кым-даа аңаа ужуражып келбес дээрзин Буян билир. Ада-иезин чер четпес, кыраан. Саванды идегээн хөрээ чок. ынаар болу хуузунда байып, багын сурапып чорааны дээре. Оонларның Опай чаланы-биле холбашкан Соскар дээрге бүгү делегей революзунуң дайзыны-дыр, келзе-даа, оон хөрээ чок. Чугаа чаңгыс, чудурук ийи, Буян ону кара-бажыңче безин киирер хөөнү чок. Кайда-чүде аздынап чоруткан Хойлаар-оолду кым тывар, та өлүг, та дириг. Анай-Карашың дугайын ол угаанынга безин чоокшулалыр хоонү чок болган. Кадайы болуп чорда, кадайы турган, ам хары кижи апарган, өске кижиниң ажы-төлүн азырап олурар. Ынчалза-даа чеже-мейнин-даа карангы, соок өрээлге бол, чаңгыс оглун бо-ла сакты бээр турган. Кара-бажыңга эрттирген чаңгыс борбак айы бүдүн-бүдүн, төнмес-батпас чылдар ышкаш бодандыргаан. Ынча үе дургузунда бичии бүрүн хувискаал өскүй берген...»

Бир-ле катап дүш эртип, хүн кудулай берген-де, шооча каңгыраан соонда, Буянның чыткан өрээличе" кижи киир октап-каннар. Өөк-маатын үзечаа соккулап каан, эргижирей берген шыва тонуг, бажы калчанзымаар, аар мага-боттуг эр болган. Ол кижи көгертир эттеп каапкан карактарын ажылып чадап каан, савыйтыр ыжа берилээн, бир чырыындан кара хан төктүп чыткан. Оон өрээличе оор кижи киирбес, чүгле «контрдарны» өктаар дээрзин Буян черле билип турган. Ынчангаш боду ышкаш кем-буруу чок күжүр-ле ыйнаан деп. Буян иштинде кээргөш, ол кижини халып барып сегирип алган: аксы арагазыг, эзирик... Буян кайгап калган: «Чалчык кижи биле контр кижиниң катай база бажыннаар чүве-дир аа? Эзирик кижи дээрге эртен сергей бээр аңаа арат-тыр, контр дээрге бажы-биле баар дайзындыр».

Ол аразында эзирик эр чулчуруп ырлагылаан:

Өөнерге киргем-не мен,
Өшкүү оорлап чиген-не мен.
Өшкүү оорлап читтеримге,
Өйтектей бээр кижи чордум.

Буян дүкпүрүпкеш, маңзаларының кырыынче дырбактыг дег, үне халаан. Бичии бооп чоруй база-ла дуружун-дуружун, ыткылаштыр чыдып алган.

Чоорту өөнга караа карангылап, кежээ дужүп орган. Бажын иштп сооп эгелээн. База-ла ынаар соңга оттур бажың кырыдан чаашкын суунуң дамылаары дыңналган.

Имиртилде эзирик кижи база-ла чулчуругулаан:

— Пиш-хош, бижек-хачы, хош-сек, холаң адаска. Мени контр деп көгүшпеңер. Арага ижипкен боордан аратты арыг ханныг оглу мен...

Оон шимээн барган. «Араттың арыг ханныг оглу мен», домак Буянның өзүн сүйбапкан ишкаш болган, оожум турган, эзирик эрги бир талазынга эптей чыттырыаш, бир холун бажының аданга сыртап каан. Оон өске чүү-даа канчаар арга чок, ижик-дожек бар эвес. «Бо база мен ышкаш, хоп-чипке кирген арат-тыр» деп, Буян иштинде бодаанган.

Ам мырыңай өрээл ишти карак дешпе, кылыр карангылап калган. Буян биеэги чаңы-биле удуп чадап шаг болган.

Ынчан эзирик кижи бир аңдарылгаш, буттарын каңгырадыр тепкиленгеш чугаалаңган:

— Амыр-дыр силер... Көөр силер... Мен көрбезимзе-даа, Чеди-Хол тайгазы коре бээр. Кодур-Өшкү биле Саныг-Хая бадыткап бээр. Тока доңгаар, Хемчик-оол хертеер...

Ол сестерден Буянның эт-ханы чым-сырт-ла дээн. Карангыда маңзалар кырынга тура халып келген. Чоокка чедир хол-боозу астып чораан белин хейде-ле чандыр-соора суйбагылаан. Чулчургайыдан соок дерлер сыстып, холдары сирнейнип турган. Ону Буян боду безин билип турган. Боо турган болза... Холунга боо туттунуп келген болза, шалада чыткан кижиниң кырынче Буян бедик маңзалар кырындан-на шурай боор ийик: «Бүгү делегей революзунуң дайзынынче — от!».

Амдыызында эзирик кижи-дир деп катап-катап боданыл, катап-катап иштинде чугааланыл турган. Буян бодун арай деп оожургадып алган.

Аңаала удуас Буян ол дүне мырыңай карак шиммээн. Үзүлбес ак чаъс соңга шилдерин дымырадыр соктап турган. Буянның угаанынга Улуг-Хемнин агымы дег төнмес-батпас бодалдар шуужуп-ла, шуужуп-ла турган: «Мени контр деп, өзулуг контрну ам чаа киирип келдилер. Баштынчыны бактап, дайзынны мактап турар кижи өзулуг контр болбайн, ам кым болурул ынчаш? Даң атсын, хүн үзүүн, «Тока доңгаар, Хемчик-оол хертеер» деп чүвеин аңаа мен коргүзүп бээр мен... Чугаа чаңгыс, чудурук ийи...»

Буян карааны дөзвирже карактарын хере көрүп алгаш, чыдып-ла чыткан. Ынчан оон башынга база бир бодал алараш диген: «Ол эзирик кижиниң бир-де черге керген, оон үнүн бир-ле черге дыннаан ышкаш...»

Боданып-ла чыткан, боданып-ла чыткан. Черле сактып чадап каан: «Адырам, адырам. Калчанзымаар сарыг баштыг... Өшкүү оорлап чиплеткен мен...»

Даштын чаашкынныы даазы чиде берген. Ам-на дээр аязыр дээн боор.

Буян бодаанмышаан: Чеди-Хем тайгазы. Кодур-Өшкү. Саныг-Хая... Хендерге чурттуг кижи ышкажыл? Ам-на бажының мөзүнге чык дээн: «Чаңгыжык!».

Шынап-ла, Чаңгыжык. Буянның угаанын орта ылап-ла часпаан. Чаңгыжык дээр аныяк эр Хендерге Ховужуктар, Кодур-Өшкү, Саныг-Хая деп черлерге чурттап чоруур ходуг-саттарның кижизи болгай. Ходуг-саттар дээрге кезек-саттар дээн хевирлиг. Буянның бодунуң каты, Анай-Карашың адазы Хүрбе аан, база ол уктуг кижи ийик. Ынчангаш шагда Барыкка Чаңгыжык деп сарыг оол ында-хаая бо-ла көстүп кээр турган, аалдар аразынга даңгаар ыытка шавар, аксы-боску та канчап күргай бербес төл, үргулжу-ырлаан-шоорлаан чоруур. Буян оон бир кожамның безин сактып келген:

Ховужуктар бажын
баштаан
Кодур-Өшкү, Саныг-Хая.
Ходуг-саттар бажын
баштаан
Хойтпак тигер
Коңгаржыкты.

Сылдыс-шокар аттыг Коңгаржык чайны чайладыр, күзүн хөрекги үзүлгүже аргалаар, аалдар кезиир кижи деп. Буян сураан дыннаан. Коңгаржык эр улузу чок аалдарга келгеш, чүвүрүн безин уштуп, чаңгаштаның каапкан туткан, оон хамык кадайлар, өл-чаш ажы-төл дезе бээр. Коңгаржык үү боор, чаасканы туруп алгаш, өлерниң бар-чок хойтпаан дегереанын дөзейтир тип ижип каапкан. Ынчап кээрге, Коңгаржыктың бажын чүгле чаңгыс Чаңгыжык билир турган дижир. Шокар аттыг Коңгаржыкка чаңгыс Чаңгыжык шаап келгеш, уттуген чаңгаш эзирик кижини боле-хаара туткаш, өг дүнүүнден бедик шагда-өктаар аразынче киир октаптаан. Оон Чаңгыжык дөза чаасканы алгаш, чаагай мөнгүп турар. Ынчап турган, аргалап өөренип алганы олдур. Улустуң чугаазы-биле алырга, та хөрөнгө туткары ол. Чаңгыжык база чаңгаштаңгыр апарган дижир. Ол-тур ам чоокта чаа-ла үй-бодай кожамнаан шаап чоруур балдыр-бөжек оол ам улуг ашак апарган. Ынчаңгайн канчаар, оон бээр ие-дүп болду ышкажыл: кара ыыт, камыр ыыт, хувискаал, арат чазаа, феодалдар, контрлар, чоннуң дайзынныры...

(Уланчылыг).

АК-ТУРУГДАН ЭГЕЛЕЭР ИРГИ БЕ?

Дамчыыр чугаада шынныг үүл бар деп бистин чуртувуска каш-даа катап бадыткаттынган болгай. Аъш-чем, бараан-сараан өртээ улгадыр дээн-дир деп дамчыыр чугаа үнүп кээрге, чурттуң эк бедик албан-дужаалдыг уздуртукчулары өртек улгатпас деп турда-ла, өртек улгатты. Акша реформазы боор деп чугаа үнүп келди — ол база бадыткаттынды. Чуртка диктатура демократиягa удур тура халыыр деп дамчыыр чугааның бадыткалын август хүннеринде көрдүвүс. Ам база бир дамчыыр чугаа тыптып келди.

Улуг-Хем районнуң Ак-Туруг суурда хлебти чурттакчы чонга тускай даңзы өзугаар садып турар апарган. Чүге ынчаар хлебти садып турарының чылдагаанын дамчыыр чугаа дыннатпайн турар. А хлебти тускай даңзы өзугаар садып турары ылап.

Тывага аш-чут Ак-Туругдан эгелээр дээни ол бе?

(Бистин корр.).

ҮННҮГ БОЛЗА...

Хеймер угбай инектерин сери адаанга кииргеш, эжик даштындан шоочалап каан. Ынчанмас артажок, ол-бо аалдарның инектерин кажаадан алгаш баар таварылгалар эвээш эвес. Оларын кажаалап кааш, өөнге элээн болуп чорда, хөй инектер эдип, кый деп турганзы апарган. «Бо кандаай апарды, чаа-ла инектерни кажаалап кагдывыс чоп»— дээш, оглун база өөнүң эзэин кый деп алгаш, даштыгаа үнүп келгеннер.

Кажаа артында элээн хөй өөр инектер алгыжып турар болган. Оларны көөрге улай-улай эткилеп, сарынналып турган. Алды инек, сес казыра, молдурга. Оларның холдарын дужагылап каан. Күжүрлериниң мербегейлери дөгереги тазарыдап калган. Өске черден келгенин билгеш, дораан-ла дужактарын адырылапкан. Улуг инектерниң эмиглери сламчып, даштады берген. Оларының аарыырына шыдаштаан түве ийикле, алгыжып эдип турганнар.

Эртенинде совхоз директориязынга, кеҗээ Совет күүскомунга оларның өн-чүүн, өр-кыдын даңзылааш, өөнүн өр ээзи медээлеп каан. Кажаага турган инектер хем өру көрүп алгаш, эдер болганнар. Саар инектер улай-улай эткен соонда, карактарының чажы буденсинип, дамдылап бадып турган. Үнүт түве болза, хомудалын чугаалаай эртик.

Ийме суурнуң Хемчик хемче чоогунда бир коданга болган бо таварылганы хөй чон кайгап көрген.

Шынап-ла, ийи хонгаңда, кодан инектери читкенден бээр 12 хонган. Хеймернин честези Хемчик ол чарында Кара-Чыраа деп черден чедип келген. Оон честези инектерин көргеш, кайгамчык-ла өөрээн. Ынчанмайн канчаар, бо рынок үезинде кодээ кижиниң чаңгыс-ла амыдыраар, көрүүр түвеин ол-ла болгай. Бүгү-ле чемниң деҗу ында. Читкен малы дөгереги менди болганынга өөрээн Монгуш: «Че, чаңгыс өле инээм чогул. Ону-даа канчаар, чиптилер ыйнаан»— дээш, четтиргенин илереткеш, чаныпкан.

Хеймерниң сеткили оожургаваан. Ол инектин канчан барганын биликсээш, демги инектериниң келген изи-биле чорупкан. Ийи-даа хона берген болза, дужактыг инектерниң кылаштаан изи элезинге тода болган. Ынчап чорда түвениң угшии билдине берген. Хеймер угбайның инектериниң оттаар арыының артында, Хемчик хемниң ортузунда, бичежек ортулук бар. Дужактыг инектер оон кешкеши илдеп. Ортулукче ол оглу-биле хемелеп кешкеннер. Аңаа чеде бергеш, кижи дужүнге безин көрбес түвеин көргеннер. Өле инекти оттавас кылдыр теректе чыпшыр баглааш, аксыңче пес дыгып каан. Оон ийи холу дужактыг. Кодан мал баштыны дошкун турган боор, турган черин дужактыг холдары, буттары-биле кара тевис кылдыр касканнап каапкан. Улуг Хемчик унунда кандыг куштар чок боор. Хөөкүй инектиң ийи караан соктап каапкан. Дужактыгилеп калган карактарындан чүгле карак чажыдан аңгыда, хан дамдылап-дамдылап катыылай берген. Оон шарып каан хеидирин чежиптерге, барып дүшкен. Ол шарыдан хосталгаш, эгиштеп, улуг тыныш чыткан. Инекти ол-ла ортулукка азырап турган эзелериниче сеглеткен. Малды азырап турган хеҗээн ээзи келгеш, инээниң чаржынчыынга ыглапкан. Ол: «Ием ышкаш, суун ижип чораан күжүр-ле инээмни. Кажаа доллар оолдарын төрүп берген болгай. Ажы-төлүмү суду-биле азырап ап чораан инээмни! Тыныы үзүп кааптынар! Чугаа-домактыг түве болза, кижи чугаалашкай. Аалда өскүссүрээн бызаазының, мында иезинин караанын чажы ийи буттуг оорларга моондак болзун!».

Азырап орган малы эзиннге, шынап-ла, эрим. Чоннуң кызып азырап орар мал-маганын оорлап, маргыыталчак амыдырал-биле чурттаксаар ийи-чаңгыс кижилерни илередип, оларга тамчыктыг амыдырал бербес болза эки.

Даш ДУЛУШ.

ДЕТКИИЛИЦЕР

Энерелдиг хөрөөжен чонуң «Эне сөзү» солуннуң № 9 дугаарын садып номлаваш, дыка сонуургаваш, эргимнеривистин ол солуунда кады-кыраанымга (40 чыл кады чурттап чоруур бис) чагыдып бердим. Ук солуннуң болгаш өске-даа солуннарны бо өөзиреп эгелээн Хову-Аксы суурдан чагылар квитанция тыптыры берседей берди-ле.

Шын-на сеткилдиг «Деткиилицер!» деп кый-ыыт болза, балдыры быжый бээр боор. «Эне сөзү», «Тыва Республика», «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары», ол ышкаш районнар солуннарын чагыдып алыр квитанциларны «Шынга» парлап үндүрүп кандыг ирги?

Октябрь айда чагыдылгалар хүлээп алыры төнер дей берген. Хову-Аксы суурда бо хүннерде 400 хире солуннар чагыттынган. Чоннуң номчуур солуннары чок артарының кырында келген. Тывада үнүп турар солуннарның чагыдар хуусаазын узадырын амыдырал негей берди.

Ол ышкаш «Деткимче» — «Содействие» солуннарның «Абонемент на газету —доставочная карточказын» парлаарын утпаза чогуур.

Черле ынчаш, хову-аксыжыларда байдал бо хүннерде ыланчыг апарган: суурларның радио станциялары үрелген ажылдавас, ТВ-ниң нийги каналы көргүспестээн, телефон үстүп частып, харылзаа идегел чок апарган. Мындыг турда, солуннар эргежок чугула хереглел болду-ла.

Оюн КОРОДА.

Пансионат чалап тур

Санаторий-курортка эмнедип, ийи хүн дыштанырының путёвкаларын бүдүрүлгелерде, организацияларда болгаш албан черлеринде профэвилел комитеттеринге сүмелеп турар.

Нерв системазы тыныш органнары аарыг кижилерни пансионатта эмнеп, дыштандырып турар. Радикулиттээн, куяннап аараанарны, соокка алыскаанарны, кемдээшкинге таварышкан кижилерни эмнээр.

Дараазында аарыглардыг бичии уруглар «Ие болгаш чаш төл» деп салбырга эмнедип болур: берге божуушкүн сөөлүнүң үржүктары, чидиг күлүн аарыглар, бут ыргаа, кемдээшкиннер, нерв системазының аарыглары, неврит, мүнчүраашкын, энцефалопатия, рахит, Шлаттеркин аарыы болгаш оон-даа өске.

Дыштанып болгаш эмнедири-биле келгеннерин хандырар дараазында чүүлдер бар: курорт эмнелеги (поликлиника) диш эмнээр болгаш кылыр кабинет, арга-сүме бээр дуржулгалыг эмчилер, кыдат методика ёзугаар массаж кылыр эмчилер. Эмнелге черни амгы үеним болбаазыраңгай дериг-херексеалдери-биле хандырган. Күш-культураның эмнелге залын, эм оът холуксаалыг сугну калбаа-биле ажыглап турар. Ол ышкаш клуб, бильярд ойнаар чер, библиотека, хөлезилел чери бар.

Байкал хөлге, Иркутскиге, Ангарскиге экскурсиялары организастаар. Эмнедип келгеннерни белик шынарлыг ченнер-биле хандырар. Эмнээриниң хуусаазы — 24 хүн.

1991 чылдың ийиги чартыында путёвка өртээ 545 рубль. «Ие болгаш чаш төл» салбырга путёвка өртээ — 1312 рубль. Ийи хүн дургузунда дыштанып путёвка өртээ — 45 рубль.

«Мальтинский» пансионаттың адреси: 665475 р/счёт 000609908, Ф-Л ИКСБ Усолье-Сибирское хоорай, Мальта станциясының демир-орук вокзалы-биле ол пансионат кожа турып турар.

Чарлаадар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 24

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Иф шинээзиниң хоругдаачызы». Уран-чечен фильм. 3-кү фильм. 10.40 Мультфильм нер. 11.10 Футбол. 13.05 — 13.20 ИХМ-ниң медээлери.

• • •

14.30 «Телемикст». 15.15 «Тинлекчилер». 16.20 «Дүшкен трест». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.30 Мультфильм. 17.40 «Ажык чугаа». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 19.20 Футбол. 21.00 Информастыг программа. 21.40 ИХМ-ниң медээлери. 21.55 «Артем». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги. 2-ги сериялары. 23.50 ТМА. 00.05 Музыканың келир үези. 00.35 Епископ Василий Родзянко-биле беседалар. 14-кү дамчыдылга. 00.55—01.45 И. Гайди.

ИНИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Телефильм. 8.35 Испан дыл. 1-ги чылы. 9.05 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.35 Мультфильм. 10.00 Наум Коржавин. 11.00 «Козьма Минин. Салым-хуурга сөөлгү сес». 11.30 Программага епископ Подольский Виктор болгаш өскелер-даа киризир. 12.00 Барымдаалыг фильм (Финляндия). 12.30 Билдинмес Россия.

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Ынакшылдың сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.05 Телефильм. 14.35 Фильм-концерт. 15.10—15.40 Ритмиг гимнастика.

• • •

17.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 17.45 Орус чугаа. 18.15 Харылзаа — шуудаан.

КЫЗЫЛДАН

18.45 «Экивевер!» Информастыг программа. 19.15 Концерт. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаадар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Барымдаалыг фильмнер. 21.30 РСФСР-ниң Дээди Совединиң сессиязында. 22.00 «Ажыы чок үүл». 23.00 Реклама. 23.05 Медээлер. 23.20 — 00.35 «Ажыы чок үүл».

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.45 Авам, ачам база мен. 19.15—20.00 «Кыдыгкызыгаар».

БҮДҮРҮЛГЕ ОРГАНИЗАЦИЯ ҮДУРТУКЧУЛАРЫНГА, ХАМААТЫЛАРГА

Кижилер аргыштырарынга эде дерээн чүк автомобильдериниң, автобустарның болгаш айыл болдургу дег чүктер сөөртүр тускай автомобильдериниң ийги техникизиг хынала көрүлдезин күрүнеңи автоинспекциязы 1991 чылдың ноябрь 25-ке чедир чорудар. Көрүлде эрттиреринин хуусаазын болгаш болур черни КАИ салбырлары-биле дугуржур.

Кызыл хоорайга транспорт көрүлдезин пассажир автотранспорт бүдүрүлгезинин контроль-эрттирилге пунктузунга суббота болгаш улуг-хүнден аңгыда, эртенгинин 8 шактан 12 база 14 шактан 16 шакка чедир чорудар.

Тыва Республиканың ИХМ-ния күрүвтоинспекция киллизи.

КИНО

ОКТЯБРЬ 24-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» (Пакистан, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Приключения на маленьких островах» 9.00, 12.20. «Похождения кота в сапогах» 10.30, 13.50. «Молодые годы королевы» 15.40, 18.00, 20.20 (уза́ткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Дураки умирают по пятницам» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 (уза́ткан) шактарда.

«ВОСТОК»: «По прозванию «Зверь» 14.40, 16.40, 18.40 (уза́ткан) шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары: □ Редактор — 3-43-34; □ приемная — 3-34-26; □ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; □ харыысалгалыг секретарь 3-34-92; □ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР: □ экономика килдистери: □ үлетпүр 3-34-49; 3-36-73; □ кеҗээ ажыл-агый — 3-41-16; □ социал айтырыглар — 3-34-57; □ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15; □ улус депутаттар Советтериниң 3-34-98; □ иниглел политиктиг 3-36-25; □ медээлер болгаш спорт 3-36-82; 3-41-23; □ чагаа 3-39-03; □ очулга 3-34-93; □ корректорлар — 3-34-19; □ үндүрүкчүлер — 2-27-41; □ солун келбейн баргада 2-32-75.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садылының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 968.

Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

БАЗА КАТАП СОҢГУТКАН

Россияның театр ажылдакчыларының эвилелиниң ийги съездизи ажылын дооскан.

Чогаадыкчы ол организацияның баштаар черинин даргазын соңгаан түннелдерин сөолгу хуралга чарлап дыннаткан. Россияның театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин даргазының албан-дужаалынга түгле чаңгыс кандидатура — Михаил Ульяновту Россияның театр ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин даргазынга соңгуур дээш 361 делегат бадылаан, аңаа удур түгле 10 делегат бадылаан. Ынчангаш М. А. Ульянов эвилелдиң баштаар черинин даргазынга база катап соңгуттурган.

Культура албан черлеринден үндүрүг алырын соксадыр дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединге дилег киирерин М. А. Ульянов саналдаан. Оон саналын съездиниң бүгү делегаттары деткээн. Россияның театр ажылдакчыларының эвилелиниң ийги съездизи ажылын ооңбиле дооскан.

КЫЗЫГААР КАМГАЛАЛЫ

ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле комитеттиң дугайында Дүрүм төлевилелин Кызыгаар шериглериниң кол эргелелинде белеткеп турарын СЭТА-ның корреспондентизи Евгений Знаменский дыннаткан.

ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарларын камгалаар шериглер моон соңгаар каттышкан командылаг черлиг турары чаа Дүрүмде көрүнүп турар. Күрүне эргелелиниң болгаш күрүне кызыгаарын камгалаарының ол төп органының сорулгаларын, хүлээлгелерин болгаш ажыл-чорудулгазының принциптерин Дүрүмге тодаргай айыткан турар.

Күргаг черге, далайга, хөлдерге, агаар делгемнеринге ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарларын камгалаарын, а ол ышкаш ССРЭ-ниң экономиктиг зоналарын организастаары-биле холбашкан чугула өске-даа документилерни белеткеп турар. Ук документилерни көөр кылдыр ССРЭ-нин Президентизи М. С. Горбачевка чоокку хүннерде чорудуп бээр.

ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң 1991 чылдың октябрь 22-де доктаалынга дүүштүр документилерин белеткээн.

БЕШКИ СЪЕЗДИГЕ КИИРЕР

РСФСР-ниң Конституция комиссиязының эвлечелиг хуралы РСФСР-ниң Советтер бажыңынга октябрь 23-те болган.

РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазының хүлээлгелерин күүседип турар Р. И. Хасбулатов, комиссия кежигүннери болгаш РСФСР-ниң улус депутаттары О. Г. Румянцев, Ф. В. Цзян-Кай-Си РСФСР-ниң Коституция комиссиязының эвлечелиг хуралын даргалап эрттирген.

Россия Федерациязының Коституция төлевилелин, а ол ышкаш «РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелин РСФСР-ниң улус депутаттарының ам болур бешки Съездизинге чугаалажып коор кылдыр киирер чурумун хуралга сайгарып көргеи.

Россия Федерациязының чеңир ажылдап кылдынган Конституция төлевилелин РСФСР-ниң Конституция комиссиязының даргазы Б. Н. Ельцин РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки Съездизинге киирер. (СЭТА).

Сессияларда

КАТАП КИРЖИП ЭГЕЛЭЭН

МОСКВА, Октябрь 23. (СЭТА). ССРЭ-ниң Дээди Совединин чаа составы ажылдап эгелээнден бээр үш хүн эрткен. Бо аразында күзенчиг эвес дүрбүүшкүннер сессияга илереп келген. Депутаттарның бирээзи эвилеп эвес өзу-биле сессияга чүве чугаалашкан сөолүнде, Кыргызстан Республиканың депутаттары мелеглел кылган болгаш октябрь 23-те ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиязындан үнүп чоруй барган.

Сессияның хуралдаар залындан олар үнүп чоруур мурнунда мынчаар мелеглээн: «Депутат Козырев индирге үнүп келгеш, мындыг айтырыг салды: «Кымнарга удур чаалажып турар силер? Феодализмге удур бе?» Оон бодалын өзугаар алырга, Ортаакы Азиядан болгаш Казахстандан келген депутаттар бистер — феодаллар болу берген-дир бис». Сессия хуралының дарга-газын болгаш өске-даа депутаттар дилег кылып, Кыргызстандан келген депутаттар сессиядан үнүп чорбас дугайында оларны кыйгырган. Ынчалзажок олар залдан үнүп чорупкан.

Сессияның кежээки хуралынта депутат Николай Козырев тайылбыр берген. Феодализм дугайында мөөн чугаалааның — тамчыктыг болгаш артык эрге — ол дээрге феодализмге хамаарылгалыг чоруктуң институту дээн уткалыг. Ынды болганда, шуптувус феодализм үезинде чурттап турар-дыр бис. Оон-биле демиселди чорудар херек. Ынчаарга мөөн чугаалааның анчыг кылдыр дыннаган болганда, мени ерушээн көрүнер, буруулуг болган-дыр мен деп, ол мелеглээн.

Күзенчиг эвес изиглениишкин доозулган. Кыргызстандан келген депутаттар сессияның ажылынга катап киржип эгелээн.

АМ-ДАА ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

МОСКВА, (СЭТА). РСФСР-ниң Дээди Совединин парлалга төвүүнүң дыннатканын өзугаар алырга, «1991 чылдың август 19-21-де эрилдеге СЭКП-ниң РСФСР-ниң Компартиязының организастыг структураларының ролунуң дугайында» парламентиге ажыы-биле чугаалажып көөрүн бо чылдың октябрь 22-де эгелээн болгаш Казахстандан келген рар.

Бо айтырыг талазы-биле Россия Федерациязының Чиигине прокурору В. Степанков, РСФСР-ниң юстиция министри Н. Федоров олар дыннадыг кылган.

Тургустунган айтырыгны чугаалажып көөрүнге киржип, аңаа түве чугаалааннар: Россияның даштыкы херектер министри А. Козырев, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттары А. Адамович, Ю. Афанасьев, В. Варов, Ю. Карякин, Н. Травкин, Ю. Черниченко, Г. Якутин, РСФСР-ниң КП ТК-ның бирги секретары В. Купцов.

СЕМИНАР-ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң хуралдаар залынга хоорайның профэвилел комитеттериниң даргаларының, профэвилел активиниң семинар-хуралы болуп эрткен. Профэвилелдерниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар семинар-хуралды ажыктаан, амгы үеин үеин келген айтырыгларынга доктаап, ылангыя Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чарлааны—октябрь 21-ден 26-га чедир Россия Профэвилелдериниң демиург хөделиишкиннериниң күскү хүннериниң дугайын тайылбырлаан.

Дараазында — профрессөвүлелдиң килдистер эргелекчилери: Ч. С. Саая, М. М. Монгуш, Ю. Н. Тихонов, М. Ф. Глазырин олар тус-тус темаларга илеткелдер кылган. Ылаңгыя чамдык организастыг ажыддар дугайында, Россия профэвилелдериниң күскү демиург хөделиишкиннериниң дугайында дыннадыын семинар-хуралдың киржикчилери сонуургаан. Ону маңаа кысказы-биле айтырга мындыг. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш Россияның чазаа республикага хамааты чөп-шээрежилгени чедип алырын соңгаарладып, эн чугула хоойлуларны хүлээп алырын үзамдыктырып, Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязы-биле дугуржулганың күүседеди үзүп турар апаргаан. Күүсекчи эрге-чагытаның чамдык органнары болгаш каттыжыышкыннары профэвилелдерниң саналдарын херекке албайн хөй-ниитиниң таарымнас чоруун болдурган. Ынчангаш бегүн кижи бүрүзү — станоктарда болгаш хову-шөлдерде-даа ажылдап турарлар, тудут шөлдериндe болгаш шахталарда, цехтерде-даа ажылдап турарлар оларны даарта чүү манап турарын билир ужурлуглар. Чүгле экономиктиг бергедээшкиннер, аңы-чем болгаш үлетпүр бараанарының чедишпези эвес, а коргунчуг чүве —даартағы хүнге бүзүрей чок чорук болуп турар-дыр. Бис — үндезин экономиктиг реформа дээш, рынокче дүрген шилчиири дээш туржуп турар бис. Ынчалзаа-даа хостуг күш-ажыл чокта, ажылчын күштүң чыгыг ертек-үнеен чокта хостуг рынок түрбес болгай. А рынок ертектеринге — аңаа дүжүр шалың турар ужурлуг.

Семинар-хуралдың киржикчилери күш-ажыл камгалалының талазы-биле Хоойлу төлевилелинин, РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң салбырының дугайында, күш-ажылчы марыыдаалаларны шиитпирлээринде чурумунуң, күш-ажылчы керээлерни күш чок болдуруп соксадырының дугайында айтырыларга үстүнде алы үнген илеткелчилерниң солун илеткелдерин дыннаанар. Семинар-хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга олар харылаанар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профрессөвүлелдиң парлалга төвүүнүң удуртукчузу.

ЧАЗАЛГА

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының эвлечет чок он бирги сессиязының ажылының дугайында октябрь 24-те үнген «Шын» солунда отчетка Тывага черни хуу өнчүге салар деп шиитпирни депутаттар хүлээп алган деп, корреспондент Шаңгыр-оол Суваның бүрүүзү-биле шын эвес парлаттынган. Тывага черни хуу өнчүге сатпас деп депутаттар шиитпирлээн.

«ЭРИП КААР БОЛЗА КӨРЕМ»

Ийи-үш хүн бурунгаар Кызылдың чурттакчыларын кым дүвүредипкен деп. Ужуражып келген улуг, аныякдаа кижилер аңаа хамаарыштыр боттарының бодалдарын ажыдып, сагышсыралын чажырбайн турдулар.

— Ат болду-ла. Аш-чут боору ол бе? — дээрлер-даа бар.

— Соогаш, доңуп каар болза, кончуг-дур. Эрип каар болза, көрем — дижир улустар-даа турган.

— Бис-даа канчаар, хоорай улузу аан. Көдээ ишчилерге-ле берге-дир. Малчыннарга. Ылаңгыя шээр мал кадарчылары канчаарыл? — деп сагышсырап чоруурлар бар болган.

— Кижилер кайын тоор. Чер оттаар мал кончуг-дур. Хар эки эривейн, дожанналы бээр болза, ынчан казып оттаар мал ат болур-дур-ла...

Ол ийи хүн дургузунда ындыг уткалыг чугаалар хөй болган. Бо берге, нарын үеде көдээ ишчилериң бүдүрген эдин чип, сагган сүдүн ижип орар болгаш хоорай чурттакчыларының ындыг дүвүрелдиг бодалдарга алзы бергениниң кол чылдагааны — аңаа-ла ак хар болган. Артында-ла чаъс холумактыг, соок хат «кымчылыг». Чаар-чаарда ийи хүн улаштыр урган. Ооң үржуктары түгле хоорай улузун эвес, а бирги эәлчегде, шээр мал кадарчыларын дүвүредири чугаажок болгай. Ындыг болганда, чаъс холумактыг ол хар бүгү республикага дүшкен бе, чер-черде байдал кандытыл? Бо талазы-биле удуртукчулар түүү бодап турарыл? Бо айтырыларга харыы алыры-биле редакцияның агроүлетпүр киллизиниң ажылдакчылары баштай-ла Тыва Агроүлетпүр эвилелинин даргазы В. О. Оюнче телефоннаан. Каш-даа удаа харылзажырын оралдажырга, кым-даа харыы бербээн. Бо айтырыгны дорт харылап олурар дарга К. Ш. Ялаковче телефоннаарга, ол чок болган. Ооң секретары Киям Шейхутдинович Кызылдың эт комбинатынче чоруй барды дээн.

Ол хар республиканың бүгү девискээринге дүшкен бе дээрзин тодарадып алыры-биле корреспондент Гидрометеорологияның Тыва төвүүнүң улус ажылагый хандырылгазының килдис начальнигги А. В. Вендерлых-биле харылзашкан. Антонина Викторовна мындыг харыы берген:

— Кызыл хоорайның девискээринге чагган чаъс холумактыг хар республиканың бүгү девискээринге дүшпээн. Ону улам тодарадыр болза мындыг: барын районнарга колдуунда-ла чаъс чагган. Хар даглыг черлерге дүшкен. Ол ышкаш Чадаанага, Сарыг-Сепке, Тоора-Хемге база чаъс чагган. Шоолуг эвес чаъс холумактыг хар Кызыл хоорайга, Эрзин болгаш Кунгуртуг суурларның девискээринге дүшкен.

А кызылчыларга болгаш төп районнарның чурттакчыларынга ниити байдал билдине берген боор. «Кудай багы арлы бээр» дижир ышкажыгай. Ындыг болганда аяс, чылыг хүннер ам-даа келириңге идеп артсывысса ажырбас, багай-ла түве ыкай турзун, эки-ле түве бисче келзин.

«Шынның» агроүлетпүр киллизи.

Хүннүң чугула айтырыынга допчулал

ХАР ЧААПТЫ. КАНЧААР БИС, ЧЕ?

Бо допчулалдың эгезин шак ындыг дүвүрел-биле эгелеп алганывыс аңаа-ла таварылга эвес болдур эвес-пе. Түге дээрге октябрь 22-де Кызыл хоорайның девискээринге хар чаапкан. Барык-ла биче дүүш чедир чаггаш, аяскан. Чаъс холуктуг хар дараазында хүн база дүшкен. А оон чоок-кавызы — Бин-Хем, Каа-Хем, Таңды, Кызыл районнарның чамдык девискээринде база ындыг: чернин өөрүн «ак хоорган» өскертипкен. Ындыг болганда ол районнарның хову-шөлдериндe ам-даа ажаап алдынмаан тараа баштайгы харның суун «амзапкан» чадавас ышкажыл. Ийе, ындыг. А түгле бин-хемчилер эр-хей болганнар. Ол бо чылын мал чеминиң белеткелинге-даа, тараа ажаалдазынга-даа шалыпкын, организастыг ажылдааннар. Багай түүнелден шын шиитпир үндүрүп алырының чижээн олар ажыл-херээ-биле көрүзүп, балыткаан. Оларның тараа ажаап алыр шөлүнүң хемчээли өске чамдык районнарныындан үшчок хөй турда-ла, ажаалданы олар чогуур хуусаазында доозун ап шыдаан. Район хемчээли-биле алырга бешин бир гектардан-на 12 центнер дүжүттү ажаап ап, октябрь 21-ге чедир 2000 тонна үрезинни уруп алган. Ынчалза-даа районнуң тараажыларының арыглаза чогуур дүжүдү ам-даа хөй. Олар ажыл-агыйларның шаңнарында чыдып турар.

А үстүнде адаанывыс өске үш районда байдал кандыгыл? Тыва Агроүлетпүр эвилелинің октябрь 21-дегі медээни өзугаар алырга, хоорай-даа чурттакчызының, көдээ-даа кижиниң сегкилин өөртүптер хире эвес. Түге ындыызын айыткан бис: ол районнарда хар чаапкан деп. А ооң кадында хову-шөлдерден тараазын бүрүн ажаап албаан районнар база олар болуп турар. Үения байдалы ол хире кызап келгенде бешин Таңды районда 150, Каа-Хемде — 445, Кызыл районда 452 гектар шөлдериниң тараазы ам-даа ажааттынмаан. Чайын чаъс соонда бешин тараа кестинмеспей бээр болганда, ам ону дүрген болгаш шалыпкын ажаап аптар дугайында кандыг чугаа турар деп. Бир эвес хар четче эрээш, оон соонда бир каш аяс, чылыг хүннер улажы бээр болза, кандыг ийик дээрден өске. Ынчаар алырга, ниитизи-биле республика (арткан районнар тараазын бүрүн ажаап доозупкан) 1347 гектар шөлдүн тараазын хар адаанче кирген болуп турар-дыр. Бо дээрге Бай-Тайга районнуң ниити тараа шөлүнден элээн ажыг, а Эрзин районнуңга 200 ажыг гектар четпес. Бо деннелгелер өзугаар ап көөр болза, муң-муң тонна тарааны харга шуут-ла бастырып алыр чыгыы апаргаан-дыр бис. Байдал дүвүренчиг-дир бе? Ындыг. Ам канчаарыл, чүнү кылырыл? Бир эвес хар улаштыр чаггаш ынча тараа шуут-ла ажааттынмайн хевээр артын каар болза, күстүн эки хүннерин түге долу күш-биле ажылдавайн барганыы, түге шушпеп болгаш олуттай ажылдап келгенни, ажаалдага чүү-чүү шаптыктааныы, оон кол-кол чылдагаанныы ол районнарның райкүүсконнар даргалары, ында АҮК удуртукчулары көдээ чурттакчыларның мурнунга долу болгаш тодаргай харылаан бээрниңи үеин ам черле келген. Ылаңгыя улуг харыысалганы бирги удуртукчулар Борис Сат, Черкал-оол Удумбара, Август Барков чүктээр апаарлар.

Үнүш-сиген элбек үнген, тараа дүжүү шыырак бо чылда Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин районнарга оларның берымчелиг байдалы пат болган. Бай-Тайга район гектардан-на 4,7, Тес-Хем районнуң тараажылары база-ла ол хире, Эрзин — 3,9 центнер дүжүттү ажаап ап, эн кудуку көргүзүглүг болганнар. Бо чылын харын чүгээр болганы ол-дур. Моон мурнунда чылдарда оон-даа харыкчок турган болдур ийин. Чыл саныда-ла ол районнар ынай дүжүттү ажаап ап турда-ла, черниин хөрзүнү анаа-ла довуракче болгаш элезинче шилчий берген шөлдерлиг бо районнарга тараа тараан ажыы чок деп түвени тускай эртемниглер билир хирезин-де-ле, ону чүге улам-на үрегдеп турарларыл? Шак ындыг шөлдерни дыштандырган, тараа орнунга чаңгыс азы хөй чылдыг сигеннерден тарыыр болза, оон мал чеминиң артыкшылын тургузуп ап болгу дег-дир. Тараа тарыыр дээш черни ажадарын, үрезинни аңаа чаштырып, чайын ону болбаазырадып, а күзүн ажаап ап турда, чарыгдал хөй үнер, каража хөй болур. А тараа херек болза, кышкы үеде сигеп-биле кожазы районнардан ону орнай солун ап болур ышкажыл. Бо айтырыгны тускай эртемниглер, экономистер, ожаап көрзе кандыг боор, ынчаш. Ындыг солужулга ажыктыг, түүнелдиг, харын-даа соолу барып, орулгалыг апаар чыгыы.

Республиканың үш районнарындан өскелери тараазын ажаап аңса-даа, оларда ажыл улуг шанда дүшкен тарааны сайгарар. Ону арыглаап, шыгжамырже урары — амгы хүннерчин кол чыныы ол-дур. Ынчангаш боже кичээнгейни салып, кижи күүнү четчеп-ле, техниканың туруушкун чок ажылдаарын хандырар херек.

«Шынның» агроүлетпүр киллизи.

Бир хой дээш ийи рубль төлээр

Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң мурнакчы хойжулары Ирина, Делгер Сарыглардар кышка хынамчалыг белеткеп алган.

Кыштаг септелгезин холдан үндүрген. Сигеп, курраг өдек четчир. Олар хоюн Ооруг-Аксында күзеглеп турар. Кодан малдың баш саны онча-менди, күжү шыырак.

Чээрби ажыг чыл ажылдаан бо ог-бүле аренда керээзи-биле эки чедишкиннерни көргүскен. Олар чүсе хойдан-на ол хире хураганны камгалап ап шыдаан.

Хойжу ог-бүленің коданында төрүүр 300 хой бар. Ынчаарга бир өөрүнчүг чүве чүл дээрге, колхоз баштаар чери малчыннарның амыдырал-чуртталгазын, социал байдалын экижидер сорулга-биле бир баш хойну бир айда кадарганы дээш 2 рубль төлээр болган. Бир эвес удуртукчулар, экономистер ол шиитпирни өскертi бербес түве болза, малчын кижиниң амыдыралынга ол улуг немере-дир. Ындыг болганда оларның харыысалгазы бедиир, тура-соруу көдүрүр. Орулгалыг ажыл-агыйларга бо эки чүүл-дүр, ону бүгү талалыг деткиири чогумчалыг деп бодаар мен.

Борат ОНДАР.

Сүт-Хөл район,
Суг-Аксы суур.

Кинин-оол Селепович Донгак — чаа тургустунган «Чыргакы» совхозтуң хойжузу. Ол үжен ажыг чыл дургузунда Улуг-Чыргакының оттуг тайгаларынга хоюн селиртип, хөй-хөй хурагаанны, дуктуг, эттиг ажыл-агыйның экономиказын көдүрериңге кириштирип келген.

Дуржулгалыг хойжу бо чылып база-ла эки ажылдаан. Ол бодунга алган планныг даалгаларын күүсеткеш, район малчыннарның наадымынга тиилекчи болган. Кинин-оол Донгак кышка удур ыяк белеткеп алган. Ол хоюнуң кажаазының үүрмек септелгезин дооскан, малга бээр сигепи, саваны четчир.

ЧУРУКТА: хойжу Кинин-оол Донгак.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу, сөзү.

КЫШТАГЛААШКЫН ЭГЕЛЭЭН. МАЛДЫ ХҮР-МЕНДИ КЫШ АЖЫРАРЫ-БИЛЕ БҮГҮ-ЛЕ АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР АПААР БИС.

ЭВЭЭЖЕЗЕ-ДАА, ШЫНАРЫ ЭКИЖЭЭН

1991 чылдың эрткен тос айларында республиканың сүт-бараан фермалары сүт саалдазының деннелин дыка кудулаткан деп түве магазиниерден илдеп болгай. Сүт, сметана аймаа эвээш кирип турар. Ажыл-агыйларның күрүнеге дужааган сүдүнүн шынарын хынаарга, эрткен чылга бодаарга, экижээн.

Бо чылдың тос айларында районнар күрүнеге 19837 тонна сүт дужааган. Ол дээрге эрткен чылдың ол-ла үеинге деннээрге, 3452 тонна эвээш, ынчалза-даа күрүнеге дужааган сүттүн түгле 11 хуузу багай шынарлыг болган. Бир эвес эрткен чылын Каа-Хем районнуң ажыл-агыйларының дужааган сүдүнүн 65 хуузу, Бин-Хем районнуң сүдүнүн 58 хуузу багай шынарлыг турган болза, бо чылын оларның бүдүрүп турар сүдүнүн шынары экижээн.

Бо чылдың баштайгы чартыында районнарның совхозтарының дужааган сүлүнүн 60 хуузу түгле бирги сорттуң сүлү болган. Ол база өөрүнчүг. Бо хүннерде Кызылдың сүт заводунга хонукта ортумаа-биле 32 тонна сүт чоокку районнарның ажыл-агыйларындан кирип турар. Сүт эвээжээн-даа болза, оон шынары экижээн-дир.

Бистиң корр.

Күүселде кандыгыл, көрээли

КАСКАН ОҢГАРЛАР КАРАРАР

Бо чылдың эгезинде-ле боор, Министрлер Чөвүлелинин Президиумунуң бир хуралынга парлалганың төлээзи болуп олурушкаш, Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чугааның хереснизи болган мен. Аңаа министерстволар, ведомстволар удуртукчулары хөй кезиниде-ле туруп келгеш, ажыл-чорудулгазын Чадаанадан эгелээнин дыннадып турду. Кижи бодаарга, бодунуң ажылдап, чурттап чораан хоорайынга, аныяк турган, хөй-ле амыдыралчы билиглерни алган черинге, ам улуг дарга апаргаш, аргалыг-ла болза дуза чедирерин оралдажыр болгу дег-ле түве-дир. Ынчалза-даа ол даргаларның барык шуптузу оом-моом чедишпес деп чылдагаан-биле-ле Чадаанага тудуг ажылдарын хөгжүдеринге кириштириптер харык-шинээниң кызызынга хомудап, дузалажыптар аргаларны тыварынче улуг-ла чүткүвээн. Ынчан Министрлер Чөвүлели Чадаананың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында тускай доктаалды хүлээп алган, удуртукчу даргаларга даалгаларны берген. Бо күзүн Чадаананы таварты эртип чыда, Чөөн-Хемчик кожуунуң даргазы Ю. Б. Донгак-биле ужурашкан мен: бистиң чугаажыстың кол-ла утказы—үстүнде адаанывыс доктаалдың канчаар күүсеттинип турарының дугайында болган. Макар Бавукович дораала доктаалдың күүселдези багай деп түвени демдегледи.

— Бо чылын ажыглалга кирер ужурлуг 140 орунгут ясли-садтың, 6 дугаар профтехучилищениң ниити чуртталга черинин тудуу олчаан доостунмайн ара турупкан. Бо дээрге «Тываагроүлетпүр тудут» — Щубниктиң кылдырар ужурлуг ажылдаа-дыр. «Тыва хамааты тудут» (В. Монгуш) 12 чуртталга бажыңының түгле 5-ин туткан. Хоорайда чылыыга системазын монтажтап кылыры саадаан. Ол «Тываагроспецмонтаж» (Петров) деп организацияның багай ажылының түүнели. 1500 номерлиг АТС тудуун Чоксум дарга ыытап эрттирип, оригадалар торгузар дээш мелеп-ле турар.

— Кышка белеткел кандыгыл, Макар Бавукович?

— Чүгээр деп санап болур. Ынчалза-даа курлавыр насостар чок. Бо насостар чаштаар болза, бергедээр.

— Чөөнүң түгээр амыдыраарынга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Бо кыжын хлеб болур. Далганың (1 кг) нормазы күүсеттинип турар. Узбекистан, Казахстан-биле дорт харылзаа тургускаш, аъш-чем орнажыр аргазын тып турар бис. Ставропольче база баар. Бистиң бээр чүвевис — чиигге дилиг ыяш материалдары, а орнунга алырвыс — суук ус, консерва чипир, компот, чимис.

Тараа хүлээп алыр пунктуну ажыттывыс. Дээрбени 84 чылда дүжүрүп алгаш, ол чокта хоржок боорга, катап ажылдар деп тур бис. Совхозтарда биче цехтер бар. Чижээ, «Искрада» — бичи дээрбе, «Большевикте» — сүт кухнязы, Чыраа-Бажыңда — эт ыыштаар цех, Хорум-Дагда — туйбу цехи.

Күскү дүжүт дескиэвес болган. Тараа культураларының талазы-биле 1 гадан 14 центнерни Чыраа-Бажы алган, үстү ол. А картофельдиң — үстүкү дүжүдү,—80 ц—Чыргакыда болган. Сигенниң ниити планынга күш четпес бис. Мал чеми чүгээр бар. Бир баш малга бээр чижек норма — 11,2 единица болуп турар. (Хереги—15 к/е Н. Э.)

— Кем-херек үүлгедиглери болгаш оор-суктуң байдалы кандыгыл?

— Кем-херек үүлгедиглери чавызап турар. А оор-сук соксаваан, ам харын улам көвдээр чадапчок.

— Чадаанада бедик мергежилдиг кадрлар четчир бе?

— Ылаңгыя дээди эртемниг эмчилер-биле хандырылга чүгле 40 хуу. Хоорай статуттуг болгаш көдээниң чиигелделерин албайн турар бис. Ынчалза-даа ниити амыдыралдың байдалы суурдеңнелиннден бедивейн турар. Ынчангаш бедик мергежилдиг кадрлар социал, культура адырының чавыс деңнелиниң хараазындан Чадаанаже ажылдап келбейн турар.

— Кожуун болгаш район Советиниң даргазы хүлээлгени катай күүседип турардыр силер. Берге-дир бе?

— Бо ийи албан-дужаалды ажыглаар-болза эки деп бодаар мен. Ылаңгыя ам партия чок үеде бүгү-ле айтырыглар менче чүдүрлүр-дүр.

«Чадаана дээрге беш районнуң белдири чер-дир. Оон сайзыралы бистиң шуптувусту дүвүредир ужурлуг» деп, Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Шулуу Даваевич Куулар-ның хөлээшкин-биле чугаалап турганын сакты-дыр мен. Ынчалзажок кымныңдаа чүү-даа тоор, херексээр түвези чок апарган бо үеде Чадаананың хөгжүлдези, ытка беш дугаар бүгүн херек чогу ышкаш, шак ынчаар кымга-даа херек чок болуп турар-дыр ийин. Ынчан чорувуста, хоорай иштинде казып каап, ара октапкан онгарлар хөй чораан. Ажыл-ишке, албан-дужаалга, даргабошкаларның сес-домаанга, ал болувуска хүндүткел чок чоруктуң хереснизи деп, ол онгарлар хоорайның дам-ла хөглуг эвес ундаргай хевирин улам үрегдеп, улутбиче книжелериңе эртер-дүжерниңе моондак болуп алган чыгар чоржук. Амыдырадыыста шак ындыг дорт-даа, доора-даа моондактарны болувус холувус-биле кылып алгаш, ону эртип чадап, паула турар улус тур бис ийин.

Надежда ЭРГЕП.

Чаа партия кандыг болурул?

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КИЛДИСТЕН: «Араттың ачы-аварадыг намын деткиир бис». Мындыг чугааланы Хову-Аксынга бо хүннерде дыннап болур... «Арат намы болур» деп медээни солуудан номчаашы, огулуг чүве билип алыры берге чорду. Он-оп чылдарда чалак, намның суртаалын деткип чораан мен безин баажызын тыппадым. Эрнгей медээ чорду. Арат намның оргкомитет хуралын кым даргалап, баштап турганыл? Хүн айтырыы чүл? Оргкомитет кежигүннери кымнарыл?».

Бо дээрге бистің бижикчивис Оюн Короданың чагаазындан одуруглар-дыр. Чаа партия тургузукчуларынга хамаарыштыр мындыг хевирлиг айтырыгларны өске-даа эштер салып, ужурун билбейн турар.

Биске чоорту билдиирин келгени—ТАРН-чы идеяга үндезилеңген нам азы партия тургузар күзелдиг ийи аңгы бөлүк (оргкомитет) бар. Олар-биле харылзааны тудуп алдывыс. Бөгүн оларның төлөөлекчилериниң чүүлдерин, соңгай, мурнай келгенин барымдаалап, дес-дараалай парладывыс.

Бо, шынап-ла, чугула айтырыгга хамаарыштыр саналоналың үлежиксээн, сүме кадыксаан улус ~~ оргкомитеттерден ацыда, биске, солуңче база бижип болуру билдиңгир.

АРАТ НАМЫ КЕДИЛИГ

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының политиктиг угланышкынарынга таарымаан тыва демократтар бо чылдың эгезинде Тываның демократтыг партиязын тургузар дээш, чүүн-даа мурнунда ооң устав, программазының төлевилелдерин ажылдап кылып турганын билир мен. Олар ук партияны тургузарының хуралынга оргкомитеттиг кежигүннерин тодараткаш, мени база киирип каан чораан. Комитеттиг ийиги хуралынга олурушкаш, аңаа дыңмуун саналымны киирдим. Демократтарның тургузуп турары партиязын Тываның Арат намы деп эде адаар деп. Ооң мурнунда-ла оргкомитеттилер ол талазыбиле сүмелерни кылып турган болгаш ук саналды деткээн. Ынчангаш Тываның Улус демократтыг деп партиязындан база бир өске, Тываның Арат намы (ТАН) тургустунарының кырында келип, ооң устав, программазының төлевилелдерни колдуунда ажылдап кылдынган болгаш бүрүткедириниң бүдүүлүнде келди.

Чоо партия деп өстен сөөлү үеде шуут турупкан, ону дыннаар безин хөөнү калган. Арат намның ажылын катап дириизер деп соруулганы салып тура, СЭКП-ниң хылып келгени чазыгларын бүгү тала-биле өөренип көрген бис. 1944 чылда кайдыг-даа чылдагаан чок черге узуткаттынган ТАРН-ны катап тургузар дижип, ооң Устав, Программазы-биле таныштывыс. Ында ВКП(б)-ниң Устав, Программазы-биле үүлдешкек, барык-ла ооң үлегерлээн болду. Аныяк эртемден Андрей Ашак-оол ук ажылдың кол оорганызының тургузуп тура, эге-хоойлу тергиделдиг демократтыг күрүнелерде партияларның ажылынын байдалын өөренип көрген. Ынчангаш чаа тургустунар намны парламент янзылыг болдуварынче кызыткан бис.

ТАР-ның Уставында чаа үүлдер хөй. Чижээ, ооң кежигүнүнге үжен чыл стажтыг кижи пенсияже үнергге, намга төлеп келген дадывырын үүс хуу эгидер. Кежигүн дадывырын бир чылда хары үзүн төлээр, кирип тура база дадывыр төлөөр. Чүге дизе канды-даа политиктиг организация тургустунарда аңаа материалдыг бааза херек. ТАН-га кежигүн болуп кирерлериң назы-харын база барымдаалаан. 21 хар назылыг кижи амыдыралчы оруун колдуунда шилип алган болур. Аныяк кижиниң политиктиг-политиктиг амыдыралга киржиксээр күзели чогум-на бо назыда оттун келир. Уставта ооң-даа ылай чаа үүлдер киргеп. Ынчаарга бо амдыысында төлевилел. Ноябрьниң төнчүзүнде, декабрьниң эгезинде азы ортан үезинде болур съездиге (Улуг Хуралга) делегаттар бо дугайын боттары шиитпирлээр. Намның адын база.

Тываның Араттың революстуг намы баштай тургустунарда бүгү тала-биле бот-тускайлаң, онзагай талаларлыг турган. Тып Комитетти Тып Хораа дээр, эге организастарны үүрлер деп адаар. Бир-тээ, чөп чок черге ажылын соксаткан намывысты катап диргизерде, ооң эрги структуразын, ат-сымын хевээр ажылаар күзелдиг бис. Ону база-ла тургузукчу Улуг Хуралга намчылар боттары шиитпирлезин.

ТАН-ның тургузукчуларының бирээзи болганымда, мындыг тодарай саналды киирикседим. Дөө-ле «партократтар», «эмин эрткен, кедергей чөөн үзелдиг демократтар» дижип, боттарывысты бактаарывысты каап көрээлиптер. Политиктиг алгыш-кырыштан чоонуң мотап-шылап келгенин оваарар ужурлуг бис. Ол чокка-ла социал-экономиктиг бергедээшкиннерден чон стресс дээр сагыш-сеткил хөлөөр байдалче шилчип турар. Даарта канчаар чүүлдерил деп берге айтырыгга сагыш-сеткили бууран улуска өөдүүн коммунистер, бистер сүме кадар ужурлуг бис. Ындыглар Тыва чүүлдүнде муң-муңу-биле бар дээрзинге бүзүрээр мен.

СЭКП-ниң эге организациялары бар болгай. Олар ам катап чыгып, күзеге, ТАН-ның чер-черлерде үүрлери кылдыр эде тургустунуп, күзелдиг кижилериниң билдириишкиннерин ап эгелеге ажырбас боор. 1944 чылда ТАРН кежигүннери ВКП(б)-же шилчий берген. СЭКП-ниң амыы кежигүннери база ындыг янзылыг шилчиишкинни кылырын кыйгырдым.

ТАН-ның тургузукчуларының бодалдарының талазыбиле номчукчуларга дыннадыксаан ийик мен. Бисте юрист, эртемдек кижилер колдаан. Намны тургузуп алгаш, аңаа улуг эрге-дужаал сүреин бодавайн турар бис. Сөөлү хуралывыска ол дугайын чугаалаштывыс. Чүгле тургузуп каар бис. А эге ажылдар кедергей шүүттүг, акша-төгерик чарыгдалы база негеттинген. Бо-ла чүүлдерни боттарывыс кылдывыс. Тургузукчу Улуг Хуралга чедир ажылдааш, намны үениң негелдезинге дүүштүр ажылдадып билир билигли, ажыл-ишчи кижилерге дамчыдып бээр дээн бис. Ынчангаш дөө-ле «доозуреэ партократ». «СЭКП-ниң коданчы ыды» дээн чижектиг каржы сөглөөшкиннерден үштүнүп, кады ажылдап, Тываның дүрүм өзугаар арат намын катап тургузарынче кижилерни кыйгырдым. Биске ол-ла кедилиг боор.

Эдуард ДОНГАК.
ТАН-ның тургузукчуларының бирээзи.

УЛУС ДЕМОКРАТТЫГ ПАРТИЯ

Тывага улус демократтыг партияны тургузары чугула деп айтырыгны мен сентябрь айның 26-да үнген «Шын» солуунга бижээн мен. Ол сүмени дыка хөй ажылчыдаа, колхозчу-даа, интеллигент-даа, өске-даа хамаатылар деткиир турар чүве. Ынчангаш бистер, кезек кижилер сүмелешкеш, партия тургузар бөлүктү тургускан бис. Ол бөлүк ам кидип түлүк ажылдап турар. Бөлүктүк удуртукчузунга А. А. Даржайны бадылап алган турган бис. Ындыг-даа болза, ол даргавыс орус, тыва өйи солуунга интервью өөрөнден башка, бистерни — кежигүннерни-даа чыгбаан.

Бо бөлүктүң бөгүнгү составын номчукчуларга таныштырары чугула деп санап турар бис. Чүге дээргеча партия тургузарын орадажып турар кижилер кымнарыл, ону херек кырында боттандырып шыдаар кижилер бе дээрзин чон көөр апаар болгай. Ол мындыг: Александр Санчаевич Ооржак — юридиктиг эртемниң кандидады, Тыва Республиканың юристер эвилелиниң даргазы, Василий Ламажыкович Биче-оол — төөгү эртемниңниң кандидады, Кызыдың башкы институдунуң кафедра эргелекчизи, Чукай Орлович Ойдупаа — Тыва агроүлетпүр эвилелиниң кол специалиаи, Александр Александрович Даржай — Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы, Сарыг-оол Дондукович Ховалыг — РСФСР-ниң Сац-хөө министерствозунуң Тыва Республика талазы-биле кол контролер-ревизору, Владимир Туматович Хемер-оол—мурнунда партия рескомунуң кедээ ажыл-агый талазы-биле секретары турган. Чамдык кижилер чүге «партократ» кижи ында кирип турар чүвел деп айтыра бээр чадавас. Дораан-на харылап каайн. Бистің тургузар дээн партиявыска кандыг-даа хамааты, ооң ыны-тургуунуңдан, кылып чораан ажылындан, нашонал байдалындан хамаарылга чок кирип болуруң уставта айтып турар улус бис. Ийиде, ам ажыл-чорудулгавыс соксаткан СЭКП-ниң шугумунга ажыддап чораан кижилерни үзел-бодалы арги хевээр артпайн турар болгай. Хөй-хөй партия ажылдакчылары боттарының үзелбодалын эде коруп, чаа пинтилелдиң угланышкынынче коруп турар. Ынчангаш В. Т. Хемер-оол бодуунуң күзелин илереткен кижи. Ооң чон ортузунга ур чылдар иштинде ажылдап чораанын ажыглаары биске база артык эвес. Өске кежигүннер дугайында чугаа турбас боорунга бүзүреп турар мен.

Бистің комитет-биле дөө-ле Тываның Арат намы деп нам тургузар деп турар өөлүк бар чүве-дир. Амдыызында ол улустуң ат, фамилияларын билбес бис. Ындыг-даа болза Андрей Ашак-оол болгаш өскелер-даа боор турарын улус чугаалажып турар. Бистер оларга удур эвес бис. Ындыг-даа болза, олар «Тываның Арат намы» деп турарынга таарымнас бис. Чүге дээрге, бирээде, Тываның Араттың революстуг намы турган, мырынай Тыва Совет Эвилелиниге каттышкыже чедир. Ол ышкаш амгы үеде бистің республикавыста, конституция болгаш өске-даа чугула документилерде «арат» деп термин чок. Ону амгы үеде «чон» азы «улус» деп сес солуп турар болгай. Ооң-даа өске сайгарылгалар бо талазы-биле турул келип болур. Оны эртемденнер тайылбырлай-ла бээр ыйнаан. Үстүнде бөлүк ажылдээн, а бистер база ажылдаар бис, бистин устав, программавыстың төлевилели бар, ону ам-даа эжиждер дээш ажылдап тур бис.

Улусчу демократтыг партия деп чүге адаарының дугайында ыска тайылбырны бээрин чугула деп санап турар бис. Бир дугаарында демдеглезе чогуур чүүл болза, улусчу дээрге бүгү чоонуң дээн үткалыг. Демократтыг деп адап турарывыстың чылдагааны болза, амгы үеде өзугуг демократтыг эде тургузуушкун эгелээн. Ол демократтыг, хостуг шимчээшкиннер моон-биле төөмес, ооң ыкай-даа уламчаар.

Тываның Араттың революстуг намының программа болгаш уставтарында хостуг демократия дугайында аажок айтып турар. Чижээ, демократияны калбартыр дугайында ТАРН-ның 1922, 1926, 1932, 1936, 1944 чылдарда хүлээп ап турган уставтарында болгаш программаларында дорту-биле бижээн. Ындыг-даа болза, кол сорулгаларның бирээзинге феодаалдар, ламалар, хамнар, ноиннарның артынчыларын чок кылып, демиселди уламчыларын айтып турар. Ол Тывага 1936-1940 чылдарда репрессияны өскүдериниге улуг идигни бергени чугаажок.

1932 чылдан эгелээш-ле, намның программазын, уставын ВКП(б)-ниң Устав, Программазындан хоолгалап бижип турган. Ол ылаңгыя 1940 чылдың октябрь 19-27-де Тываның Араттың революстуг намының ТК-зының 2-ги Пленумунга намның Чигине секретары С. К. Тока чаа программа болгаш устав дугайында телевилелдерни илеткен турган, Ленин, Сталинниң партиязының тургунун адаа-биле ажылдаарын кыйгырган. Ол дээрге Тываның кара чаңгыс партиязының ВКП(б)-ниң дорт салдарынче киргенинин оир хереглаан-дир. Ол ышкаш бодуунуң илеткелиниге С. К. Тока феодаалдар болгаш дүжүметтерни уаутказар ажылды уламчылаарын онзалап демдеглээн. ТАРН чүрттү удуртурун чоорту долузу-биле холга алгаш, демократтыг шимчээшкинни боой тудуп алганы билдиңгир. Бистің бөлүүвүс ТАРН-ның баштайгы чылдарда хүлээп ап турганы уставында болгаш ооң ажыл-чорудулгазының дугайында документилериниде эки үүлдерни ажыглаарын шиитпирлеп алган.

Бо тургустунар партия СЭКП-ниң салгакчызы эвес, аңаа хамаарылга чок болгаш өске кандыг-даа политиктиг, демократтыг партиялар болгаш демократтыг өске-даа шимчээшкиннерге удурланышкак эвее болуруң демдеглээри чугула. Тываның улус демократтыг партиязын Тыва Республиканың тускай догуннаашкынының дугайында хүлээп алган Декларацияга дүүштүр, ында чонга берип турар эргелерни барымдаалап тургузар айтырыгны кодүрүп турар чүве.

Чаа тургустунар партияның кол сорулгаларын доп-чулап демдеглээрге мындыг:

Тыва Республиканың тускай догуннаашкының камаалаары. Тускай догуннаашкынга хора чедирер сорулгалыг күштер турып келир болза, оларга удур дээштиг хемчегларни алыр;

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң социал-экономиктиг хөгжүлде дугайында Дээди Советтиң сессиязынга киирегш, бадыладып алган үр үениң программазын чаа партия оруу талазы-биле деткиир болгаш ону амыдыралга боттандырарының хемчегларын алыр. Бо айтырыг талазы-биле партия бодуунуң арга-сүмезин киирип, өске-даа политиктиг, демократтыг хөй-ниити организациялары кылдыр каттыжып болур.

Республиканың акономиказын көдүрер болгаш чоонуң материал байдалын эжиждер сорулга-биле аш-чем болбаазырадыр бүдүрүлге черлерни чоокка үеде тургузар хемчегларге чептүг дузаны чедирер. Ол ышкаш республиканың казар байлаан шын ажылаар талазыбиле хемчегларни алырыга идепкейлиг киржир;

Партияның ыраккы планы социалистиг шилип алмышкын болур. Социализмниң эн эки үүлдериниге үндезилээш чаа социалистиг оруктун угланышкынарын диле тывар сорулгалыг.

Мында чүгле кол айтырыгларны киирдим. Чогум программада тус-тус адырдар-биле дес-дараалап турган белүктер бар. Бо чүүлдү [illegible] өөренип көргеш, боттарының арга-сүмезин деткимчезин көрүзер боор деп идегелим.

Александр ООРЖАК.
Партия тургузар бөлүктүң удуртукчузу.

САМАГАЛДАЙНЫҢ ДОЛУ ЭВЕС ОРТУМАК

БАШКЫЛАЛ: дуржулга солчулгазы

ЧОН БОЛГАШ ТӨРЭЭН ДЫЛ

Школаже кире сал-ла, чоон төрелминиң өөнде келген дег сеткил мээң чүлдүчүрээмни эзлей берди. Өгге кире бээрге, хан төрелдерниң чуруктарын ханада хоода азып каан боор ышкажыгай. Ангы-ангы үеде мээң кады ажылдап келген эш-өөрүм чоок көзүлдү. Моңу бодап көөрге, школаның башкылары боттарының дээре дээн доозукчуларынга чоргаарланып, амгы школачылар оларның соон салгазын дээр изиг күзелдиг.

«Дөрже» эртип, аныяк директор Мөңге Чамзырының кабинединге кирип, амыр-мендивис солчуп, аяк шайны аартап, амданнары аъш-чемниң дээжизин чип, ажыл-агыйвысты сонуургажып чугаалаштывыс. Школа 1929 чылда тургустунган. Ында 300 хире өөренкчи, 30 башкы бар. Оларның 24-ү тускай дээди эртемниг, 3 кижи ортумак билиглиг, артканнары бот-өөредилгебиле өөренип турар. Башкыларның ортумак назыны 39 хар. Олар өөренкчилериниге ханы билигни бээр, күш-ажылга чаңчыктырап, чоонуң төөгүзү болгаш культуразыбиле таныштырар, төлептиг аажы-чаага кижиндер дээш хөлөк кызып ажылдап турар.

Төрээн дыл башкызы Екатерина Чамзырының 7 «а» класска эрттирген «Төрээн черим эргин чораан» деп кичээл-конкурска олуруштувус. Кичээл эгелээр бетинде класстың шимелдекааслалгазын магадап көрдүвүс. «Төрээн дыл — өске эртемнер шиңгээдип алырының кол үндезини» деп самбыра бажында ханада чараштыр бижээш, азып каан. Класста тыва чогаалчыларның чуруктарын, Тыва Республиканың картазын, тыва амыдырал календарын, номчулга булуунун болгаш өскеда кеску суртаалды кылган. Тыва өөнүң ыяш майының кылгаш, тургузуп каан.

Чоокка чедир-ле чамдык школаларга, ылаңгыя хоорай школаларынга төрээн дылды өйнги чергенин эртеми кылдыр көрүп келгени, конгут эвээш шак берип турганы чажыт эвес. Ооң түнелиин ам хараадал-биле хайгаарап чор бис. Өзулуг тывалап-даа, орустап-даа билбес, согажы чугаалыг аныяктар, тывалап-даа, орустап-даа чугаалап шыдавас, окта чүве бижип билбес, төрээн чоонуң төөгүзүнге-даа, культуразынга-даа сонуургалы читкен, сагыш-сеткили хоозураан, чүлдү-чүрээ дашталган, чүү-даа тоовас, харын-даа кем-херек үүлгедир турал ыг аныяктар бисте бар. Дыл — кижилер арааның аралажырының чепсээ дээрзин билир бис. А ооң хандыр алырга, дыл—чоонуң медерели дээрзин шоолуг ожаавайн келдивис. Тыва дылды хандыр өөредири дээрге-ле аныяк салгалдың медерелин хевирлээривис ол. Дыл биле медерел аразында чарыынмас харылзаалыг дээрзин Екатерина Дамбаевна эки угаап, төрээн дылынга өөренкчилериниң сонуургалын кыпсыр дээш кылып ажылдап чоруур кижи болду.

Төрээн дыл кичээлинге башкы өөренкчилери-биле кады самолётка олурупкаш, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга, республиканың аянныг номчулга конкурзунга киржир дээш «ужуптар» улус чорду. Дээрже көдүрүп үнгеш, төрээн долгемнериниң хемнери, даглары, тайгаларын, ховуларын, хөлдерин ыытқыр адап, аразында марышкан дег, сонуг-мурнуг магадаашкының илереп олурар. Кожамыктар ырлажып, тывыыктажыр-даа. Бирээзи мынчаар-даа балыгар:

Чеди хылдыг гитараны
Ойнап шыдаар шаан бар бе?
Чечен-мерген мээң-биле
Чергележир шаан бар бе?

Кызылга марыгдаага киришкен соонда автобус-биле делир чаныпты. Калак-Хамар арттың кырынга дужүп, оваажа даштар шемей каап, суттуг шайны орап-делегейже чажып, өзулап кагдылар.

Черле ынчаш, бо школаның шимелде-кааслалгазында чоонуң бурунгу чанчылдарын болгаш өзулалдарын сагып, аас чогаалын билдилиг ажылаан. Уругларның оюн-көргүүлүнүнинде чалбарыглар, йөрээлер, дүрген чугаалар болза дыңналыр. Кижи — бойдустуң төлү, ынчангаш аңаа камныг болур деп бодап школаның агаарында ужуруп-даа турган дег.

Тыва кижи пөштү, дыттыы, хадыныы болгаш черде дириг ыяшты ыытыг кылдыр көрүп чораан. Арга чадаарда көөр. Мынчаш чалбарып турар:

Тос Таңдым
Долаан бурганым
Өршээ, Хайыракан!
Чоонум херегдээрге,
Кезип тур мен.
Чоон ыяжын кезип тур мен.
Саным салып тур мен.
Чажыым чажып тур мен.
Ужурар дээш ужурбадым.
Кезер дээш кеспедим.
Хереглээш кестим.
Ажыглаар дээш кестим.
Чок болуп читпес сен.
Чочагайыы үнүп кээр.
Барган хевээр барбас сен.
Бай ыяш хевээр үнүп кээр сен.

Тывалар үе-дүптен бээр ол-бо күрүнелериниң алдыглары болуп, эр кижилер чаа дайынга удаа-дараа киржип, тнилелгеге-даа, аштырышкынга-даа таваржып, өзүп-мандып-даа, олуп-кырлып-даа чорда, бодунуң чоонуңуң адын сыкпайн, бодуңуң байлак дылын база онзагай культуразын өскүнмайн, амгы салгалга дамчыдып бергеи. Тыва чон чоргаар, кымгаа дискек кырынга сөгүрүп төйлевейн чораан. Ол дугайын төөгүнүң бижинмелдериниде-даа демдеглээн, талыгыр Европаның Париж хоорайының архивинде бистің өгбелеривисти мактаан бижиктер бар.

Самагалдайның өзүп орар салгалын бодуунуң чоонуңа чоргаарланыр өзуга кижизидип турарынга хөлчок таарымным.

Өөренкчилериниң чугаадылын болгаш бозалын сайгырадырының бир чедимчелиг арааны дүрген чугаа деп биллим. Чамдык уруглар чугаалап турда, шуут дыыраар, состерниң уран-чечени конгут, бодалдарны аргып турган ышкаш сагынырар.

Төрээн чон, төрээн дылдан эргим чүве кайда боор. Төрээн ада-иеңге, төрээн ха-дыңманга, төреллериниге ынак болзуңа, төрээн чоонуңу база хүндүлээр сен. Төрээн дылыңны, кавайыңны дилиң аваңны дылын хандыр билип аар болзуңа, орус болгаш өске-даа дылларны өөренип шиңгээдириниге дөгүм болур. Төрээн дылыңны эки билбес болзуңа, өске дылларны эки өөренип шыдавас сен. Төрээн дыл — эртемнерге эң баштайгы дүлгүүр-дүр. Ол чокта өске эжиктер ажыттынмас.

Екатерина Дамбаевнаның кичээлинге олурган, бичии кижилер төрээн дылын, чоонуң өзүдалаарын эскет чокка конгут чиниг-биле шиңгээдип ап турарын магададым. Кижилерни албадавас, сыгавас, сургавас, аңаа-ла ажык сеткил-биле сиирин алыры өзулуг улусчу педагогика дээр чүвевис ол эвеспе.

Тыва чоонуң төөгүзүн болгаш культуразын Тес-Хемниң чижээнге сургуулдарга өөредир талазы-биле Чамзырын башкыла солун бодалдар бар чорду.

Бо дээрге бистің үениң үнелиг дээн педагогиктиг бодалымга дүүжүп турар. Шынап-ла, чаш кижи кижи деп чүвенин аваазын, ачазын дамчыштыр билип алыр. Ол ышкаш делегейниң төөгүзүн болгаш культуразын өөренкчиге бодуунуң төрээн чоонуңуун дамчыштыр өөредир болза, чедимчелиг дээрзин амыдырал дагын-дагын бадыткап келген.

ТАРАА

Авам, ачамның кидис өөнге төрүттүнүп, өзүп доругуп келген болгаш, тараа тарыларын, ону ажаарын болгаш ону согаашка соктап чиирин кара чажымдан өөнүр мен. Ындыг-даа бол, догуй берген назынымда тараа дугайында бодүүн кичээл менээ ол хире солуп, бүгү угаанмедерелимни, сагыш-сеткилимни хаара түда бээрин кажан-даа бодаваан мен. Маңаа ук кичээлдиң сайгарылгазын кылбайн ооң утказын болгаш кэнды материалдар ажыглааның кысказы-биле таныштырайн.

Кускээр чайын. Кидурбээн хөнзээ, көрбээн чүвеин чок, көк баштыг ирей-кадай борбак кара өөн чудуруп алгаш, бөгүн-даарта божуур четкен уруун аытка мундургаш. Араалыг хемден Шивили-хемче көжүп келгеш, орай дүве хонажынга өөн отлап, чажыын чашкаш үдуп чыдып алган.

Өөренген чаны-биле өөнүң эзин кадай эртен эрте тура халаааш, одун салып, шайны хайындыргаш, Таңдызынче чажыын чажып, хүн үнер чүүче чалбарааш, канчаңгаш-ла көөрге, кулаан хире черде куурара берген тараа чалып турган. Кадай кире халып келгеш: «Улуг-ла аас-кежик! Алдын Таңдым! Даштың аажок хөй тараа кырында хонуун ап-тыр бис». Ашак көөрге, шынап-ла, аажок чаагай чемниг тараа боор-тур.

Эдээн бурулгаар калбартыр чаткаш, тарааны камныы кончуг сывын сыкпайн дүжүрүп алгаш, «эртивелиг Шивээлиимни, эдээмде тараамны» деп өөрүшкү-маңнайлыг өөнче кирип кээр, дораан-на тарааны хоорут, соктааш:

Таңдым кежин
Тавып аржаан,
Чоңум кежин
Чогум аржаан
Ходаадымга
Хоол болзун!
Хом эдимге
Шиигээл болзун!
Аарыымга
Эм болзун!
Аштаанымга
Чем болзун

Өршээ!— деп чалбарааш, ава болур кызынга аажы, өремези-биле холааш, каап берип орган дээр.

Удаткан чок уруунуң эзди аарып, удаа-дараа даалдыдып, кыс уруг божуп алган-дыр! Шивилиин чеченнеп, ачиген тараазы чиигээринге дом болгандыр» деп чалбарааш, кызыысты Тараа деп адап алыр апарган-дыр бис диткен. Өршээ бурган! Өөрүшкү-маңнай-дыр, бо! Өөрүшкү, өөрүшкү!

Алдын-сарыг тараа ышкаш, ажы-төлү көвей болзун! Алдар-аттыг, аъш-чем-ниг Ада-чүртка бараан болзун!— деп алган-йөрээн каан дээр.

Шынап-ла, Тараа өзүп доругун, кыс бооп, эртем-билиг чедип ап, от-бүлелиг, ажыл-агыйлыг, алды ажытөлүүн аваазы бооп, Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы хүндүлүг атты эдилеп, Самагалдай суурнуң база бир хүндүлүг чүрттакчызы болуп чоруур.

Башкының шак бо амыдыралчы чугаазын аажок кичээнгейлиг дыңнап, шиитпиээн апарган олурувуста, ооң өөреникчилери тараазын тарып четтиглиг, кудай-дээринге чалбараан турлар:

Кудай дээрим,
Кудүп турар
Чаашкындан чаларат!
Алдын Таңдым,
Ажааттынмас тараадан
хайырла!
Арбай тараам,
Аа өршээ!
Ак дарийги бурганым
Өршээ, Хайыракан!
Сарыг хоор тараадын
Өршээ!
Сагаан дарийги бурганым
Өршээ, Хайыракан!

Ооң сөөлүнде тараа дугайында үлегер домактар, тыныыктар дүрген чугаалар ылаштыр уламчылап түрлү. Чижээ, чаңгыс борбак тарааны чара дайнап чиир, Шынап-ла, шаанда тыва аймактар, ылаңгыя төрел аймактар, кожа-хелбээ аалдарның азы-төлү бот-боттарының аразында суг ахпас найыралыг, бот-боттарын карактажып, улуун улуг деп, бичеани биче деп, таныыр-танывас-даа кижизин хар-назы, ар-кыс аайы-биле «акым», «угбам», «дунмам» дижип, шынап-ла, чаңгыс тарааны чара дайнап чип чордувус. Ам кэнчап бараныывыс ол. Бот-боттарывыстан хоорулчак, кожа-хелбээлер хамаанчок, хан төрел кижилер бесин ховар аралажыр, өске черлерге барташ, бот-боттарын карактажыр тудум, карак ажыттаар, ооң кедерее, күжүн деген, үптеп-товаар болгаш ооң-даа дора үүлгедилерни кылырынан чалаламас. Чүге ынчаар чөрлиший берген арааталыг апарган улус бис. Амыдыралдың агымы дүргедээн-дир деп социологтар тайылбырлаар. Ооң шыны Ындыг-даа бол, кижи кижи мөзүүн ышкымас ужурлуг.

Күш-ажыл башкызы Ю. Х. Намзалдың кичээлдери болгаш боттуг ажыл-херектери өзүп орар салгалды күш-ажылга хандыкшыдарынче угланган. Ол бодунуң ажылынга тыва чоонуң аас чогаалын билдилиг ажыглап турар.

Аас чогаалды кичээлдің утказын хандыр билип, тыва кижилернин төрээн бойдузунга ада-төөгүден хамаарылгазын, тарааны ыдыктыг чем, ону тарып, ажыг дерин топ турган, ажаап алырынга кижиниң күжү херек дээрзин илередип турар. Ук теманы угаан-медерелге болгаш сагыш-сеткилге быжыгдаарынга, ооң аңгыда төөгү дузалаар Намзал башкы кижи төрелгетеп, ооң иштинде тывалар чер ажылы кажан, кайа тыптып келгени коптарып төөгүлээш, ол бүгүнү амгы амыдырал-биле билдилиг холбай бээр чорду.

Черле ынчаш бо башкының кулээнген ижинге бердингенин, харысалгалын болгаш бодуунуң чонуунуң ажыл, амыдыралын хандыр билирин кижи магадавас аргажок

Чоокка чедир-ле чонуустуң амыдыралынче шоолуг сагыш салбайн, хурал-суулаага «карарды, бүдүүлүк чораан чон бис» деп хоозуң чулчуруушкун дыңнап, төөгедир сургадып алгаш, нугуллуг бадыткашкынларга бүзүреп, төрээн чонуустуң бурунгу культуразындан шуут хоорлур частывыс. Ам кээп боданып, шүүдүүп, кымнар бис, канчап баарывыс, чүү канчалаа экил деп айтырыгны бот-боттарывыстан салчып, чонуустуң төөгүзүн база культуразын соңуургап, эвээш-биче-леп шиңгээдип ап эгелеливис. Ам эң хырган кижилерден эгелеп башкылар, улуг класстың өөреникчилери чангыс-даа хүн соңгаарлаттайн эрткен амыдырал дугайында чугаалажып, ол бүгүнү төөгүге кезек-монгеде арттырар ужурлуг бис. Бир эвес ушка кыргаш кижи-биле кады бистің бүгүнү культуравис «ныыл-дустай» бээр болза, төөгүнүң шиитпелиниге азы кызагдалынга таваржыр бис. Бо бүгүнү Намзал башкы ханы хелерер билип, Эрзин, Тестиг назылаан кижилериниңден тыва идик-хеп даараарыны, аъш-чем белеткээриниң аргаларын айтырып ап, ол бүгүнү өөреникчилериге өөредип турар.

ШКОЛАЗЫ: улусчу педагогиканың шенелдезинде

ТЫНЫЖЫ

терээн дылын улуг-ла тоовайн келдиниг. Алс-сос-биле ажыл-керектиг аразында кандыг-даа харылзаа чок. Удуртур ажылдакчылар индир кырыыга — бирээни, өөнге келгеш, өскенин чугаалаар. Ак сеткилдиг, шынчы кижилер чер албас, чашпа, хуулунда бодалы коргуе чок кижилер эрге-чагыргаже кодүрлүп турду. Кана-даа ындыг. Амыдыралывыстың баксыраанының бир кол чылдагаанда мында. Анаа школа база улүүн кирген. Педагогиктиг теория амыдыралдан хоорук, чамдык «эртемденнер» партиниң болгаш баштынчыларының «мерген угаанының» биске тайылбырлап, караавыс чырыдып турду. Ол аразында школада байдал улам бакыраан.

Ам кээн, ол бүгүү ханыгы-биле билип, оон чылдагаанарын илередип, оон уштуларының аргаларын бодап эгелээн. Педагогика эртемниниң кандидады К. Б. Салчактың саналы-биле ийи чыл бурунгаар улусчу педагогиканың шенелдези-биле ажылдаар школалар ажылдап эгелээн. Ам шенелдеде Кызыл-Даг, Самагалдай, Шамбалыг, Азас, Бора-Тайга болгаш Кызылдың № 9 школалары киржип турар.

Ниитилелдің, оон иштинде школаның демократчылыгазының ачызында, оон амыдыралында хосталганың тыныжы илдеп апаргаш. Ол дээрге канчаар күзей-дир мен, ынчаар өөредир мен дээш ол эвес. Ол дээрге чоннуң онзагай байдалдарын барымдаалап, оон төөгүзүнге болгаш культуразынга даянгаш, ол талазы-биле хаңы билиглерни билип, толештиг хамаатыларны кижилиндери-дир. Ам шенелдеде ажылдап турар Самагалдайның (школаның директору Д. Ч. Чамзырын) долу эвес ортумак школазының чамдык чедимчелиг чүүлдерин парладывыс. Кичээлдерни сайгарар, чедер-четпезин айтыр соруга мында салбаанын баш удур сагындырын каалы. Оларны чүгле кыска утказын чугаалаан.

САМАГАЛДАЙ: чүректе дошту чүүн-биле эргизерил?

Бо чылдың сентябрь 23-26-да Самагалдайның долу эвес ортумак школазында улусчу педагогиканың шенелдезинде ажылдап турар башкыларының республика чергелиг семинары болган. Анаа Кызыл-Даг, Бора-Тайга, Азас, Шамбалыг, Кызыл-Арыг школаларының, Тываның башкылар билим бедидер институдунуң, педучилищениң, пединститутуң башкылары киришкен.

Ук семинарга Самагалдайның долу эвес ортумак школазының башкылары Т. С. Аракчаа «Чеди чүүн малывысты четче санап өөренилли», З. С. Нурзат «Сүт — тыва кижинин амыдыралында», Э.-Х. Намзал, «Тараа», Е. Д. Чамзырын «Төрээн черим эргип чорааш», Б. В. Бадан «Өк-биле адаар ажык үннер», Х. Э. Чооду «Сан», Л. Б. Чорбаан «Чыл санаашкыны», Б. М. Сувандин «Өлчей-шевер Тес-Хемим, өйдүр-чаагай өбем чүрү», Е. Д. Чыдыгыр «Сайзанак», А. Ч. Хаваа «Хуулгаазын шөл», С. Д. Санчат «Тываның эм үнүштери» деп темаларга солун болгаш ажыктыг ажык кичээлдерни, кичээл-конкурстарны база класс шактарын эртиргилээн. Бо башкыларның база оларның өөренникчилериниң демнежип турган чорутқан кичээлдери келген аалчыларга солун болгаш өөредилгиг болган.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында улусчу педагогиканың шенелдезинде ажылдап турар башкыларның тургузукчу чыжы болган. Анаа ук ажылды удуртур педагогика эртемниниң кандидады К. Б. Салчак баштаан комитетти соңгаан.

Семинар үеэнде Тываның улусчу революциямының 70 чыл ооңга тураскаткан өөренникчилериниң эртем-практиктиг конференциязы болган. Анаа Тес-Хемниң төөгүзүнге болгаш культуразынга, чоннуң чамчылдарынга, өзүлалларынга, уран чүүлүнге, бойдустуң чажыттарынга хамаарыштыр өөренникчилер солун илеткелдерин кылгылаан.

Ургларның «Сайзанак», улуг-биче улустарның «Биче Декей-оо» деп аас чогаал ансамбльдери болгаш Тандының Кызыл-Арыг школазының өөренникчилери семинарның киржикчилеринге солун концерттерин бараалгаткан.

Семинарның ажылын оон удуртукчузу К. Б. Салчак түүнеп, ниитизи-биле ажыктыг болганы, бо ажылды организастап эрттиреринге Самагалдайның долу эвес ортумак школазының бүгү башкылары, ылангыя оон директору Д. Ч. Чамзырын ак сеткилдиг ажылдап, аалчыларны тыва өзү-биле хүндүлээнин демдеглеп, моон соңгаар тыва чоннуң улусчу педагогиказының идеяларын бүгү школаларга таралып, өзүп орар салгалды аная өөредириге болгаш кижизидериге ажылаарының эргежох чуулазын чугаалаан.

Өлчей-шевер Тес-Хемим

Биле Максимовна СУВАНДИН класс шагын шак мындыг сөстер-биле желээн:

— Тыва дээрге бедик-бедик даглариың, делгем-делгем хоулариың, шапкын-шапкын хемнериң чүрү. Бедик тайгаларывыстың баштарында меңгилер безин хевээр турган. Даглар, бүүрелчиннер, тейлер, оргулаштар, хоорталлар, шыраа-шыктар, хөлдер, хөлчүктер, хемнер, данырактар дээш, кандыг девискээрлиг черлер чок дээр.

Кол бодал—төрээн черге ынакшылды хоргаараалды өзүп орар салгалга кара чажыдан тура кижилерге болгаш оларны бойдуска кам-хайыралыг болурунга чаңчыктырары. Чижек:

Төрээн черим билбезимзе,
Төөгүмнү уттупсумза,
Доңгур кара буга-биле
Домейлежи бербес мен бе?

Суг чокта, амыдырал чок

Ол-ла кичээлге мындыг тоолчургу чугаа дыпнадывыс.

Тес-Хем тыптып келген турда. Тестиң биче хемнери ону доозуп, ужуражыр дээш маңнажып, күжүн катчып алгаш, бир дем-биле бадар дээш четтинчипкеннер. Тести ол үеде көөрге, коргунчуу сүртей, карааннадып-ла бадыпкан. Оон күчүлүг агымынга четтикпээн бичии хемнер мынча деп чугаалажып чыдып калыптыр, оо: «Узун Тес-даа чыларан бадыпты, үтбевыс-даа сүр күштүг, коргунчуг, сүртей-чиг-даа-дыр. Дуңмалары бистер үгбавыска, таваар барып, ужуражкай бис» — деп хөөрежип артканнар.

Ынчангаш Дыттыг-Хем дыңнаалап чыдыпкан. Хоөжу хөректеңнип чыдып калган. Ужарлыг-Хем улуг хаядаштан шүрээн беткаш, ужуп чыдып каап-тыр! Теректиг-Хем тейлээш олурган. Хараалыг-Хем хорап, дурамнап бар чорааш. Шимээнниг-Хем ыракта-на шимээргеп, дыңнаалап чыткан. Оларның кашкан, дескен улуг үгбазы Тес алдырбайн бадыпкан. Дуңмалары хемнер өөлүүнде таваар күжүн катчып алгаш. Успа-Хемче кизер агып чыдарлар.

Бодунуң төрээн черинин дүгайында чон мынчаар ырлажыр:

Аная-хемче алгырышкан
Агар сыны чүртүвүстү
Буга-шары бустап турар
Буурул-Дүгай чүртүвүстү,
Кызыл боорга, хырааш
дүшпес
Кырган-Агар кыштаамайны.

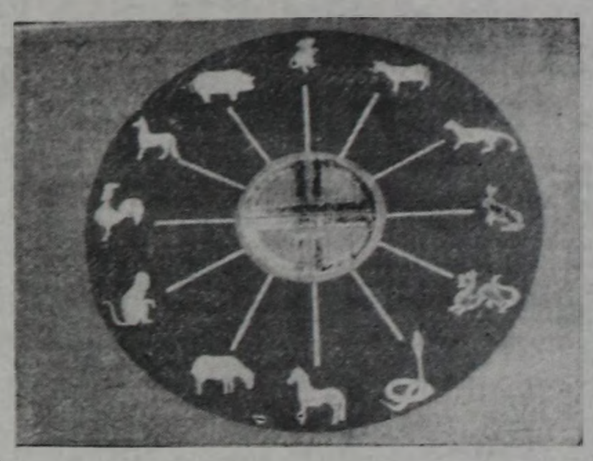

Чайын боорга, шалын дүшпес
Шара-Суур деп
Чайлаамайны.

Төрээн чер дүгайында чоннуң бо кожамыктарын ургулар бичиизинден тура сагыш-сеткилинге симирипап, ырлажып турар.

Школаның чамдык башкылары болгаш өөренникчилери амбын-нояннарның ук төөгүүнүм дүгайында материалдарны чыып, тодаразып турар. Чүс алдан чыл иштинде Тываның политиктиг эрге-чагыргазын холга түдүп турган ыызыгуур салгаан нояннарының төөлдери ам-даа бистиң аравыста чүүттап чоруур. Шаажылакчы эрге-чагырга үеэнде кижилерни ол шын эвес аажылап, хыйыртап чорун турганы кымга-даа чажыт эвес. Ам бис тоогуну чаа ёзу-биле көрүп, оон кандыг турганын ол хевээр келир салгалдарга дамчыдар ужурлуг бис. Араттарнын-даа, амбын-нояннарын-даа чүрүтталгазы төөгүе дөмей соңуургаанчыг болгаш дезингүүрлүг. Амбын-нояннар, Самагалдай хүрээзинин дугайында медээлер школа музейинге көскү черин эзлээр ужурлуг.

ЧОННУУН ЧОНГА ЭГИДЕР

Түңнел сөс

Шенелдеде ажылдап турар школалар башкыларының Самагалдайның долу эвес ортумак школазында болган семинары чедимчелиг болган. Семинарны кол удуртукчулары—ук школаның башкылары янзы-бүрү хевирлиг кичээлдериниге олуржүп, чоннуңнуң төөгүзүнге болгаш культуразынга хамаарышкан темаларны тус черинде онзагай байдалын ажылап, канчаар башкылаарының кол уг-шинин көргүстүлер.

Эң-не кол чүве — башкыларның өөренникчилер-биле ижин-кара чок харылзаазы, демниг кады ажылдажылгазы. Башкылар-даа, өөренникчилер-даа төрээн черинге, чоннуңга ылап-ла ынак дээрзи ырлардан, йөрээлерден, оларны ырлаар, чугаалаар аянындан илдеп.

Төрээн чоңга ынакшыл төрээн иеден, а Төрээн чуртка ынакшыл — төрээн черден эгелээр. Школаның башкылары бо бодалды сагып, келир үениң төлептиг ооллар кыстарын кижизидер дээш бүгү билиг-мергежилин, күжүн бараалгадып турар.

Чамдык башкыларның кичээл эрттирери-биле шилип алгылаан темалары эмин эрттир дегем, нарын, чаңыс кичээл иштинде ниити дем-биле безин теманың утказын долузу-биле тайылбырлап, шиитпирлеп алыры болдунмас. Ынчангаш олар нарын айтырыгны моон соңгаар элээн каш тускай темалар кылдыр чарын алырын шиитпирлеп алгаанар. Көргүзүг материалдарының четпези, а чамдыкта шуут чогу Тываның төөгүзү база культуразы-биле холбаалыг башкыларывыстың ажылында кол моондак. Моон соңгаар бистиң институт бо айтырыгны эвээш-бичеп-даа болза, шиитпирлээрин кыыдар.

Шак мындыг чергелиг семинар эрттирер бетинде, Тываның башкылар билин бедидер институду болгаш ону уштап-баштап турар кижилер баш удур өөредилге-методиктиг база эртем методиктиг сүмени катган турар ужурлуг. Ынчан семинарның ажылы оон-даа чедимчелиг, өске башкыларга оон-даа өөредилгиг болур ийик.

Башкының хостуг шагы коңгуг эвээш. Ол өөренникчизи-биле кады үргүлчү өөренип чоруур. Моңу удуртур кижилер чүге эскербес чоор. Чаш ажы-төл-биле ажаанзырап турган кижилерге ховар бараанар келтенде дузалаза кандыг деп Орай дүнге чедир кыыраштар дынап оргаш, эртен 6-7 шакта магазинге оочур эзлеп каап, сес шакта школаже халыыра, кижиниң сеткилинге кандыг деп бодаар силер.

Адактың сөөлүнде, улусчу педагогиканың шенелдезинин дугайында хууда бодалым. Ол коңгуг эки эгелээшкин. Ындыг-даа бол, билдинмес айтырыглар көвей. Улусчу педагогиканың кошкүн мал ажыл-агыйы-биле, оон-биле холбашкан амыдыралдың овур-хевири-оиле чарылбас харылаалыг турганы билдингир. Ол дугайында эртем ажылдарын бижип, бурунгу тыва культураның тураскаалы кылдыр арттырары чугула. Совет үеде улусчу педагогика «хөгжөөн» эвес, а колдуунда бүүраан болгай.

Ындыг төлээде, шаандагы улусчу педагогиканы школаның амгы амыдыралы-биле канчаар холбаарыл? Тываларның улусчу педагогиказы деп чүл, улусчу психологиязы деп чүл? Ол бүгү талазы-биле четчир санныг, ыыжырымчалыг кылып каан эртем ажылдары чок турда, кандыг үндезин-биле ону школага ажылаар деп турарыл? Педагогиктиг шенелдеде чүүү шенеп турарыл? Ургларга бодунуң чонунуң төөгүзүн болгаш культуразын өөредир бе азы канчаарыл деп дадагалзап турары ол бе? Оон-даа өске айтырыглар, чигзиниишкиннер көвей. Ындыг-даа бол, "бо эгелээшкинден ойталаар кандыг-даа барымдаавыс чок. Чоннуун чонга эгидер үе келген.

Черле ынчаш «Шынныг» арыннарынга чугаалажып, бодалдарывысты солчуп көрээлиннер. Мартылдаадан шын илерээр дижир ышкажыгай. Черле ынчаш улусчу педагогикага хамаарыштыр саналдарынарны, кичээлдерниң канчаар эртип турарын чугаалажыры-биле редакция дамчыштыр чүге харылдажып болбас бис.

«Башкылал арыын» Тываның башкылар билин бедидер институттуң төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи, философия эртемниниң кандидады Монгуш БАЙЫР-ООЛ редакцияның дилээн ёзугаар белеткээн.

КАРА ТАМЫГА ДҮШПЭЭН МЕН

Октябрь 17-де № 174 «Шында» үнген «Канчап кара тамыдан уштунайы» деп материалды мege түүл деп санап тур мен. Оон автору кылдыр мээн адымны тудуп бижээн. Ында бижиттинген фактылар шупту иүүл. Оларга кым-даа бүзүревее дээрзиге илгээр мен. Ында аалтынган эш-өөрүм-биле бо үеде-даа, мындыг берге байдалга таварышкаш-даа, аравыстан сут акпас эжишкилер дег эдержип чор бис, ындыг чораан-даа бис. Ол мege түүл мээн эштериниң, ада-иелериниң арыныүрүүнге дыка берге, ынчыг болуп турар.

Ийе, мен өскүс мен, ынчалза-даа кижи өскүзүнге чавыыр эвес, аная чок апаарга, мунгаразыза-даа, аная алыспайн, дуңмаларым аыражып, ачам-биле эки чүүтап олур бис. Мегечи автор мээн өскүзүнү ажылап бижээнин меңээ дыка-ла аарышкылыг-дыр. Бо каш хүннер, аңнер меңээ дыка-ла берге эрти, моон соңгаар та кандыг болур, бодум безим билбес-тир мен. Ол мege түүл үнезаа, мээн эштерим, чоок улузум аная бүүревээнин меңээ чиик болуп турар. Ол түүлду бижээн мегечи кижи эжишкилер биетериниң ийыралывысты бузар бодаан хевирлиг, ынчалза-даа ол болдунмас. Солунга ол түүлдүн хынаалда чок үнүп келгеин база өлдеп.

Редакциядан улуу-биле дилээрим болза, ону кым бижээнин тодаразып бээри. Ону мege, иүүл тарадып өөренген, чүве бодап билбес, кара сагыштыг кижи бижээнин билмингир-дир. Нүүлчү авторнуң илереп кээри чырык хүн бар дээрзиге эштерим-биле кады бүүреп артым.

Валя ОНДАР.

Киданстен. Берге мунчулуушкунда киргеп, дузалаарын дилээн аныяк кижиге деткимче болуун дээш, мурнундагы чагааны парладырынче далажыпканывыс коңгуг эпчок частырыг болган. Ол дээш ниитилелполитиктиг дилдис бо түүлдүн авторунга, оон эштериге бүрүүзүн билдинген, солун дамчыштыр база минип тур. Нүүлчү чагааны бижээн кижиниң тодаразыр ажылды редакция чорудып турар.

Аңныыр сезону чоруп тур

УДУТТУНМАСТААН

Тес-Хемниң (Эрзин-биле катай) аңныыр-үлетпүр ажыл-агыйының ачылары тайгаже эрткен неделяда үнүпкен. Ук ажыл-агыйның охотоведи Саган-оол Мөгеевич Монгушка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аная мындыг айтырыгларны салган.

— Саган-оол Мөгеевич, бо чылын аңныыр сезонуңга хамаарыштыр түүү чугаалап болур силер?

—Тес-Хемниң болгаш Эрзинниң ачылары бо каш хоонуктарда удуваан улус деп чугаалап болур мен. Чүге дизе, күс чылыг болгаш, өлүүн узамдыга бергениниден бистиң штаттыг ачыларывыс база ацааарынга хандыкшылдыглар соон, баштайгы хар чаарын четтиклейн манап турду. Бистиң аңныыр ажыл-агыйы бо чылын 240 кишти, 18 муң дилин кежин дужаар. А штаттыг ачылар шупту 18 кижи эзт дужаар планга хамаарыштыр 20 мыйгакты, 5 черлик хаванны, 10 тооргу хинин база 20 эликтн дужаар ужурлуг улус. Бистиң девискээрывисте бо чылын дилиг саны хөй эвес, ортумак болуп турар. Эзт дужаарын январь 15-ке чедир, а өлүктү октябрь 20-деи декабрь 31-ге чедир аңнаарын чоруудар.

— Силериниң аңныыр девискээри улуг болгай. Ачылар бо сезонда кайызкайы черлерден аңнаарыл?

— Эң ырак черлеривис Буужай, Улуг-Биче Ужарлар, Хады, Сээрбек, Сарыг-Хөл деп черлерден аңнаар. Боолаарындан ацгыда, улуг эвес аңнарны какпалаар, дузактаар. Ырак черлерже ачылларны вертолёт-биле чедирип, дедир алыр бис.

— Ачылларны күш-хүнезин-биле хандырар арга кандыгыл?

— Ол талазы-биле биске мооң мурнунда чамдык арталар турган, ам бо аъшчем айтырыы берге үеде ол болдунмас дээрзин ачылларга баш бурунгаар дынаткан бис.

— Силерден тайгаже каш ачы керээ чарган чорупкаыл?

— Чүгле Тес-Хем райондан безин 140 кижи керээни чаргаш, аъттаныпкан. Эрзиннен база оон эвээжевес ачылар үнген. Чажырып канчаар боор, керээ чаргаш улустан ацгыда, дыка хөй ачылар керээ чарбайн аңнап турар болгай. Оны ажыы-биле чугаалаар хөрек. Ындыг кижилерни илередип, торгап, боо-моңгузун-даа хавырып турар.

— Чыл бүүрүде хөй өлүк дужаар, ак сеткилдиг, кызымак ачылар силерде хөй боор, аа?

— Эрткен сезонларда Алексей Чооду, Александр Биче-оол, Мөкге Доржу олар эвээш эвес өлүктү доктаамал дужаап келдилер. Керээлиг ачылардан Майоол Кушаа, Олег Соян, болгаш оон-даа өскелер чыл бүүрүде өлүк дужаар мормазын ажыр күүселин турар улус.

— Бо чаа сезон онзагай болгай, аная хамаарыштыр түүү чугаалап болур силер, Саган-оол Мөгеевич?

— Бис эрткен чылын өлүктүн чамдык хевирлериниг көрдүнген планывысты күүсетиэн-даа болзувусса, ниити сорулгага хамаарыштыр республикада беш ажыл-агыйларның арызындан планывысты күүседип апкан бис. Бо чылын өлүкке өртөктер дыка өскени-биле холбаштыр ачылларның сонуургалы бедээн. Бодап көрүнер даан, чижээлээрге, мооң мурнунда чаңгыс диин кежинин өртээ ортумаа-биле 3-4 рубль турган болза, ам 10-12 рубль чедип турар. А киштин чаңгызының — 450 рубль болуп турар. Моон мурнунда чылдарда тайгадан келген өлүк алыксак-чиксек кижилернин холунче барык халас кирип турган болгай. Ынчангаш өлүктү өскээр чорутпазы-биле дужааганын барымдаалап, акшаны төлеп бербишаан, аная немей араганы садарын шиитпирлээн бис. Ол чажыт эвесле болгай, чүге дизе хоптак-чаныг кижилер ачылларны арага-биле көгүткеш, тайгадан эккелген өлүүн мегелеп ап турар.

— Ачылларның ок-чемзекбиле хандырылгазы бо удаада кандыгыл?

— Окту керээ чарган аайы-биле чедиштирерин кызыткан бис. Ынчалза-даа чедишпес боор-дур. Мурнуку сезонларда ону өске черлерден диленип, курлавырлап турдувус. Керээ чарып турар үеде берге айтырыг ол болур-дур. Чүге дизе Эрзин районнуң ачылары база биске хамааржыр болгай. Ийи районнуң керээлиг ачылларынга үлээш, артканын штаттыг ачыларга бээрге-даа, чедишпес боор-дур. Маңаа мындыг түүлдү демдеглээр болза эки. Чамдык ачылар бистиң-биле керээни чыл бүүрүде чарып ап, тайгаже аңнап-даа турар болза, черле таптыг өлүк дужаавас азы ону боттары хуузунда шиигээдип ап турду. Эрзинге хурал үеэнде ындыг айтырыгны ачылар кодүрүп турдулар. Ындыг ачыларның боозун хавырып, ак сеткилдиг ачыларга бериин деп-даа турган болгай. Оон ынай ийи районнуң ачыларынга окту үлээриниг чамдык шын эвес түүлдер бар деп маргылдаалар база үнүп турган. Чижээлээрге, улуг аңга минитизи-биле 20 лицензия келген. Оон чүгле ужун Эрзин районнуң ачыларынга берген

Кызыл-Эник Кудажы

Үйгү чок Улуг-Хем

(Алдын томнуң бирги номунадан эгелер)

Шала кырында кижи, шимээнин ынаар, оттуп, дагжай берген.

— Ой, каргыын — деп, Чаңгыжык чугаалаанган. —Турып көрем, кадай. Чыраттың кызыс, аксы-боскуй кургап калган-дыр. Өрге чыдаар ол-даа чок, чылан чыдаар шык-даа чок. Суттан берем, кадай. —Эзирик ер ол-бо суйбангылаан.

— Па, оом эвес ышкажыл, кайда кээп чыдып алганы ол? —Оон Буянны сеспирип алгаш, чожуй берген. — Ок кодек, кижи сен бе, кижи сен бе даадым. Кандыг-түү-даа бол, эр-ле кижи-дир бо, эзи кадыг. Казайларныы болза чымчак ийик. Суттан берип көрем, дүнмам. Азы улуг кижи сен бе? Суттан, акым... Өске чүү-даа эвес. — Оон кедек боданган. — Ханым катты, акым... Дүнмам... Даайым... Чээним... Катым... Чүржүм... Ам-на Буян шыдашпаан:

— Удуп көр, Чаңгыжык. Эзирик кижи серт кылыган.

— Чаңгыжык мен харын... Чаңгыс аттыг Чаңгыжык мен. А сен кым сен? — Харыы дыңналбас боорга, уламчылаан.

— Кайда келгеним ол? Буян изирниккен:

— Бо дээрге сээн өөн эвестир, Чаңгыжык, кара-бажын чери-дир.

Ол сестен Чаңгыжык кыймыш безин дивээн:

— Кара-бажын болза кара-бажын-на ыйнаан, улуг аал черин ходуг-саттар оглу база билир.

— Билир болзунза экидир. Ам ынаар уду.

— Удуур мен харын. А сен кым сен ынчаш? Ыт эвес, кижи төлү-ле сен ыйнаан. Кижи-биле кижи чугаа кылып болбас чүве бе, аал?

— Мен бе? — дээш, Буян чык кылдыр харыылаан. — Ийи-Тал сумузунуң нам үүрүнүң даргазы...

— Ага! — дээш, Чаңгыжык сеткили ханып, үзе кирген. — Буян...

— Ол-ла-дыр мен, оны чүге кайгаар сен?

— Кайгавас харыым чок, дарга.

— Чүге?

— Бо дээрге контрлар өрээлинде, дарга. Энир чылын өшку оорлапкаш, өске өрээлге өдүп-күзүп чыткан мен. — Чаңгыжыктың көрбээн, билбээн чүвези турар эвес, аксы-созу дээрге амыр эр-ле болгай, туйбу-биле бажын туткан ышкаш, эптей каапла турар, харын иштинде хөөмейлей аарак, эзирни сергевээн, ырлагылаан:

Ийи-Талга чораан-на мен,
Иртиг оорлап чигеп-не мен,
Иртиг оорлап чиптеримге,
Идээлей бээр кижи чордум.

— Орталаң, шагдаалар дыңнап каар! — деп, Буян хөректээн. — Аксы-мурнуң тыртып ал!

— Аксымнаар аът эвес, аксы-мурнум чүге тыртар кижи мен, дарга?

— Ыңнаарга ам бо контрлар өрээлинче канчап кирип келгениң ол ынчаш?

— Контр эвес мен! — деп, Чаңгыжык кышкырган.

— Контр эвес болзунза, еске өрээлге өдүп-күзүп, чыраан чытпас сен бе?

Чаңгыжык бичии орталаныр алгаш, оожум чугаалаан:

— Планга кирип келдим, дарга.

Буян орта шуут-ла аңгадап калган:

— Чүү план? Кандыг план? Эзт, саржаг, дүк эвес сен...

— Контрлар планыныга.

— Ындыг планны сен дыңнаан сен бе?

— Дыңнаан мен, дарга. Бо чылын бүгү Улуг-Хем кожуунга алдан контриу тудар, а бистин Хендерге сумузундан бешти деп планнаан чүве-дир. Дөрт контриу туткан, чаңгыс арткан. Оон мени контр кылдыр тудуп алдылар.

— Кымнар?

— Суму даргалары.

— Кайа?

— Өөмге олурумда.

— Чүге?

— Арагалаар сен, аътка шавар сен диштилер. Хостуг чуртунга хостуг арат болу-ла билир ыйнаан дидим.

— Эзирик ордуг ыйнаан.

— Хаалаг-ла олурдум.

— Оон ынай?

— Бо-ла Барык, Сенек, Баян-Кол, Кара-Булун ашкан сураглыг боор, ынаар чүге тоян чоруп турар кижи сен деп, даргалар айтырар болдулар.

— Оон чүү деп харыылаан?

— Ынаар мээн ха-дукмам, катаат-чуржааттарымдаа бар дидим-не.

— Ол дээш контр апарганыр ол-ла бе?

— Кызыл суглуг Баян-Колда Буга-Хырын оглу Седип дээрзин билир сен бе дидилер. Сураан дыңнаан мен дидим Контрлааш тут-турган кижи дижик.

— Кижи сураа дыңнаан дээш-ле контрга канчап санай бээр чүвел?

— Ол бүтпес идегеттин чүү деп чугаалап чораанын дыңнаан сен бе деп айтырдылар.

— Чүү деп дыңнаан сен?

— Седип деп кижи «Тока доңгаяр. Хемчик-оол хертеер» деп чугаалап турган дидим-не. Оон дарга-лар мени чоннуң дайзыны-биле харыылаалыг деп буруудаткаш, бээр кирер октапканнары ол-дур. Барык-Бажы-биле кончуг дүрген кедгениивис ол-дур, эзирним безин хевээр, кончуумну көрген, дарга.

Буян калбак маңналар кырынга бүгү дурт-сыны-биле тура халып келгеш кышкырган:

— Мегелеве, сойлук! Бүтпес идегет Седип болза совет аңдазын-биле араттарын мал-маганын соп өлүп турган, контрлаан дайзын-дыр, ол мындыг сөстер өтпээн. Бодун өзулут контр-дур сен!

— Мен контр эвес мен! — деп, Чаңгыжык үдур алгыран. — Чаңгыс аттыг чалыг-чадамык Чаңгыжык-тыр мен. Чеди-Хол тайгазы көрүп тур!

— Тока доңгаяр деп чүве бо-дур, ма! —деп, Буян угаан чок кускуннааш, Чаңгыжыктың бир чаагынче байгы күжү-биле дажыпла дүжүргеп, оон ковайып орта, база бир чаагынче курулдур берипкен. — Ам Хемчик-оол хертеер деп чүве бо-дур! Амданы чаагы-ныр бе? Чип ол!

Ол-ла уг-биле Буян Чаңгыжыктың адыр сегел адаан орта шанчарга, оозу бедик маңналар кырындан чуглуп баткаш, каңгыр-коңгур дээн сөөнда, ынаар карааны азыгда тырлы берген.

— Сен дег чылан ханыңга бештычымны бактатпас мен! — деп, Буян өжү хайып кышкырган. Чаңгыжыктың кырынче шурай-ла берген. — Бүгү делегей революзунуң дайзыннарын согунар!

Шак ол өйде хаалга халырт-ла дээн. Эжик үдүнде чирикта чыдалыг боолар туткан ийи кижи турган.

— Буян! — дээн каржы үн дыңналган. — Бээр үн!

— Чүге?

— Айтырыг салып болбас!

Боолардың ийи кижи Буянның холдарынга демирлер кедиргеш, сүрүп алгаш үнүпкеннер, «чаңгыс аттыг, чадыы-чаламык» Чаңгыжык ынаар чыдып калган.

Буян даштыга үнүп кээрге, хөрээ соолаш дээн. Бүргет болгаш каргыны, аът кулаа безин көстүр хире эвес. Арыг агаарга хенертен үнүп кээрге оон бажы дескинип, буттары тенирий бергилээн. Ыначла-даа боолуг кижилер Буянга дыштаныр чай бербеннер, чүүк сөөртүр чадагай машина кырынче үндүр октапканнар. Буян карааныда чүү-даа көрбээн, чымчаш дизе-ле барба иштинде тырып каан дүк дег, сырый олурдуп каан кижилер кырынга кааш түшкен. Оларның арызынче сырлып кире берген, соок кара-бажын өрээлинге бодаарга, харын-даа чылыг ышкаш сагындырган.

Аар чүүктүт машина дүнну өттүр алеккедип келген. Шинчээр-даа, ыыттаар-даа кижи чок. Машина хааржаның дөрт азыында чыдалыг боолардың кижилер бала бар.

Кандыг-түү-даа бол, машина Улут-Хемни өрү чоктап орган ышкаш. Ол-ла элекпеп чораан. Кызыл-ла боор, бир-ле карааны хоорай көстүп келген. Ындаааа-ла чырык көстүр.

Машина бир-ле улуг бажындың хериин иштеп черге тура дүшкен. База-ла боомонгулуг кижилер хаачын келгеш, холдары саактыг, доңган-дожаан херектеннерни дүжүр соккулааш, улуг бажындың карааны өрээлдериче кийр сывырылапкан. База-ла кара-бажын ыйнаан, кожуунга бодаарга, аңаа ыяш эвес, даш кырынга чыдар болган. Соогу мырынай кедергей.

Буян карааны өрээлге удуур-чыдар аайын тыпкайн турда-ла шагдаа кижи сүрүп аппарган. Кедергей чырык, чылыг өрээл. Чаңчыкпаан карак чылчырыктап турган. Буянны хан дег кыздыр одап каан ыыг-демир чаныңга олуртуп каан. Доңган кижинин ам дер-бузу төктүп эгелээн. Өскээр олуруп алыр дээрге, шагдаалар чөпшөлревээн. Иниидеп Буян ам-бызып, бажы аартап эгелээн.

Ынчан, өгде багама дег, бедик сынныг, ам-дик буга дег, дедир карактарлыг, үстүт чүлгүүш дег, кылаг-кара арынныг моге-шыырак ер кирип келген. Оон шериг хеви, күску семис ангыр ышкаш, алдын-сарала болган. Шагаан-Арыга Буян бүдүн ай хире байысаалга манап келген. Ол ону күзеп, дилеп чыткан. Ам ол үениң келгени бо-дур. Буянда буруу бар эвес, ону дораан хосталгаже салып үндүрүптер ужурлуг. Буянда оон өске бодал чок турбаа-даа.

Алдын-сарала зарга кызыл пес-биле шуглап каан стол артынга саадапкан. Шагдаа кижи оон ийнче сыскылып алгаш, карааннаш, саазын туткаш олурупкан.

(Уланчылыг).

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Инновация». 9.20 «.. Он алды харлыгларга чедир болган оон-даа улугларга». 10.00 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.00 Мультфильм. 11.10 «Артем». Телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. Чапсарда (12.00 — 13.05) — ТМА.

• • •

15.00 «Амдыысында бистин-биле кады силер». 16.15 «Душкен трест». Үш серия-лыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.25 «Биржалардан медээлер». 17.55 «Блокнот». 18.00 «Партнер». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол дончуулары. 22.10 Парламент дневнигги. 22.25 «ВиД». 01.40 ТМА. 01.55 «Поэзия». С. Есенинге турескаадыр. 02.55—04.20 Карл Мойк силерни чалап тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 М. Пейко. 8.35 Англи дыл. 1-ги чыдыг. 9.05 Англи дыл (АКШ). 9.35 Мультфильм. 10.00 Авторлар программалары. 11.00 «Ажыы чок чүүл».

ТТ дамчыдылгалары

13.00 «Бөгөкшылдың сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.10 Трио ойнаар. 14.30—15.35 Тоолдар.

• • •

17.00 «Угаан талазы-биле салгал дамчыыр чорукту башкарар». 17.30 «Адам Смиттиң аңша-хөрөнгизи». 18.05 «Дөзгатскаяда музей». 18.45 Будуруулгечи чорук болган чаңчылдар.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.10 Медээлер. 19.20 «Тыва ТБ чалап тур». Якутияга болган рок фестивальдан дамчыдылга. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 Медээлер. 20.35 «Тамчыктыг удуйар, чаштар!» 20.50 Реклама. 20.55 «Вестник». 21.30 Барымдаалыг фильмнер. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиялында. 22.50 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 23.50 Хөглүг программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Россиянын парламент медээлери. 19.15 — 20.15 Балет белетиели.

КРАСНОЯРСКИНИҢ ПОЛИТЕХНИКТИГ ИНСТИТУДУНУҢ КЫЗЫЛДА, ФИЛИАЛЫНЫҢ БЕЛЕТКЕЛ САЛБЫРЫ

1991-1992 өөредилге чылынга дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

I. Шуут өөредилге.

Белеткел салбыры Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының автомобильдер болгаш автомобиль ажылы-агыйы база үлетпүр болгаш чурттарга тудуу деп мергежилдерге кирери-биле дыңнакчыларны белеткээр.

Белеткел салбырынга үүс ажыл-агыйының кайы-даа адырынга сөөлгү чылда үүктел чок бир чыл стажтыг база ийи чылдан эвээш эвес ниити күш-ажыл стажтыг ажылчыннарны, а ол ишкаш өөредилге чери-биле будуруулгения аразында специалист белеткеп бээриниң дугайында ийи талалыг керээ өскүүр ол өөредилге черинге кирериниң экзаменин дужаап алгаш, конкурска эртпейн барган кижилерни күш-ажыл стажындан хамаарылга чокка хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга кирелер дараазында документилерни дужаар: ортумак эртемнин дугайында документизи, № 086 У майык өскүүр эмчи шиныылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдап турган черинден бижик, 3х4 см хемчээлдиг 8 фоточурук.

Белеткел салбырынга СССР-ниң Чепсектиг Күштериниң халашканнарны база хүлээп алыр. Курлаырже халашканнар шериг кезээнин суме бижин көргүзер. Чепсектиг Күштерден декабрь-январьде халашканнар документилерин февраль 1-ге чедир киирип болур.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. 1991 чылдың ноябрь 25-29 хүннеринде эртер бесседалажылышынарны түрмелер-биле салбырга кирген деп саналар.

Кичээлдер декабрь 1-ден эгелээр. Дыңнакчыларга айда 96 рубль хемчээлдиг стипендияны төлөөр. КрПИниң Кызылда филиалының бажыңында үшкү каттта 302 өрээлге келир.

II. Кирии өөредилге.

Белеткел салбыры ортумак школдарны, техникумнарны, ПТУ-ларны, ОПТУ-ларны доозукчу класстарынын Сибирьниң техниктиг болгаш технологтуг өөредилге черлериниге кирер күүлдүг өөренгенчилериниге болгаш суруулдарынга шуут база бот-өөредилгелиг хүлээп алышкынны чарлап тур.

Директорнуң адынга биллириикиннерни дараазында адресте чорудар: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажын № 4. КрПИ-ниң Кызылда филиалы, белеткел салбыры, «Абитуриент-92».

Конкурстуг шилилгениң хуусаазынын кыскаы-биле холбаштыр биллириикиннерни киирерин дүрүгелдирни сумелевис.

Конкурстуг шилилгени 1991 чылдың ноябрь 1-ден 9-ка чедир филиалда математиканга болгаш физикага тестилерни база сиаалгаларын үнелевиннге эртирер.

Өөредилгени математика, физика, химия, орус болгаш даштыкы дылларны өөрөнгенишаан шуут өөредилге-биле-даа, чорудуп берип турар программалар болгаш сиаалгалар-биле бот-өөредилге база кышкы, часкы дыштанылгалар үеринде чедип кээрге болгаш чайын киреринин экзаменнериниң мурнунда шуут өөредилге аргалар-биле чорудар.

КЛУБТАРГА, КУЛЬТУРА КИЛДИСТЕРИНГЕ, КҮЗЕЛДИГ КИЖИЛЕРГЕ!

Туда акша азы шилчи-биле дамчыштыр «С» студия аппаратуралар комплектилерин (микрофон, пульт, ревербератор, үн күштедиргичи, колонкалар, «Ямаха», «Касио» клавиштер, гитаралар болгаш өске-даа) хостуг садып турар.

«С» студиянын адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, бажын № 28, өрээл 28.

Роман Владимирович Монгуштуң адынга 1991 чылдың июль 11-де күравтоинспекциянын тывысканы АВЕ сериялыг № 546084 солаачылаар эртеинин шынызылгазы читкенин барымдаалаан, ону күш чок деп саналар.

Кызылдың № 1 профтехучилищезинин АДА-ИЕЛЕР ХУРАЛЫ 1991 чылдың ноябрь 2-де эртеринин 10 шактаа училищениң өөредилге корпузунуң бажыңынга болур.

Бүгү ада-иелерни училище дирекциязы чалап турар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Принцелец» (Пакистан, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кольцо с голубым сапфиром» 9.00, 12.10, «Белый флюгер» 10.30, 13.40, «Свидетель» (Венгрия) 15.20, 17.10, 19.40 (үзаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белое солнце пустыни» 14.20, «Молодые годы королевы» 16.10, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Разделенный мир» 14.20, 16.30, 18.40 (үзаткан) шактарда.

Чурукчунуң үлүг-хуузу

ХОЛУНУҢ ҮЖҮҮ НОМНАРДА...

Таныштырайн. Макар Чамбалович Монгуш — СССР-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү. Чурукчу. Чурукчу боорга, чогаадыкчы ажылы — номнар кааскалгазының графиказы-биле холбашкан. Оон чуруктарының делгелгези Кызылда Чогаалчылар бажыңында ажыттынган.

Делгелгени чурукчуның 50 харлаары-биле холбаштыр организаастаан. Ону ажыдып турар үеде М. Ч. Монгушка чурукчу эш-өөрү мооннда соңгаар чогаадыкчы чедишкиннерни, дилешкиннери үр-түкнелдиг болурун күзеп, оон бөгүнгү ажылының дугайын чыыганнарга чугаалааннар.

Бо оон маңаа ийи дугаар делгелгези. 1981 чылда база ажылдарын делгээн турган, оон бөөн он чыл эрткенде база бир делгелгези бо. Макар Чамбалович ол дугайын биске тайылбырлааш, чугаавысты мынчаар уламчылады:

— Москвага институт доозуп, чурулга талазы-биле мергежилди чедип ал, ном графиказының талазы-биле билиг өөренип алган мен. Чурулга талазы-биле колдла мергежилим ол. Ынчангаш кааскалгазын кылган номнарым тыва литературада эвээш эвес. Оларның чамдыктары бөгүн мында делгеттинген.

Чурукчунуң каастап кылганы чуруктарын чураары, даштыкы кааскалгазын кылганы номнар, шынап-ла, эвээш эвес. Делгелгеде салдынган ажылдар ону хереченгеп турар. Каастап чураары, өрээ чурулгазын кылганы кандыг ажылдар, номнар оон сеткил-сагыжынга эн чоок кылдыр артып турарыл дээрзин сонуургаарывыска, оон харыылаары:

— Уругларга тоолдар номнары, ылаңгыя тыва улустуң тоолдары. Мээн чогаадыкчы ажылымны колдла соруглазы — чонумга бараан болуру. Ынчангаш номнар кааскалгазынан ангыда, Тывадың бойдус-чурумалын, оон кижилериниң амыдырал-чуртталгазын, чаңгыс чер-чурттугларымның тодаргайлаарга, күш-ажылчы кижилериниң овур-хевирин, аажы-чаанын портреттер дамчыштыр кыргузып, чуруп келдим, моон соңгаар-даа ол чаңгыс кыы-биле ажылдаар мен. Чуруктарымга үнелелди чонум берзин деп күзеп чоруур мындыг мен.

Тывадың культуразы менээ чоок, эргим. Оон ыңгыда, чурукчу кижи болганымда, чонумнуң тоогузун үнелээр мен, аңаа камныг, хумагалыг болуру чугула. Хаяштарда ада-өгбелериниң арттырып каанын янзы-бүрү бижилелер бар болгай. Графика-биле ажылдап чоруур болгаш, ону үнелеп билбес чорукка дыка-ла хоюудаар мен. Сагышсырап чогуур айтырым бирээ-ни ол.

Чеде ынчаш, чогаадыкчы ажылымны кады ажылдап турар эш-өөрүм деткип, делгелге ажыдар арганы берегинде өөрүвес арга чок. «А чогум үнелел кандыг болурул?» Аңаа харыылар маңаа келген кижилерден, оларның сөзүн, сумелин дыңнаар сорулгалыг мен.

Чурукчунуң үстүнде чугаалап олурган чүүлдерин делгелгеге киирип болуп болур. Номчаанывыс чогаалдардан, тоолдардан, шүлүктер чыындыларынан чуруктарны дораан тыныс каар силер. Чиже «Кангыай-Мерген» деп тоолга чоорбы, «Бокту-Кириш болгаш Бора-Шөлөй» деп тоолга чеди хире чуруктар бар. Араб улустуң тоолу «Аладдин болгаш илбилиг денниг» чуруктарын сонуургал-биле база катаа чүге көрүп болбазыл? Тыва чогаалчыларның кандыг-кандыг номнарынга М. Ч. Монгуш холунуң үжүүн артырып каанын делгелгеге уругларывыс-биле келгеш, оларга тайылбырлап берип болур-дур бис.

Вера КУУЛАР.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Чаңгыс ыттың чанында» деп фотоэтюду.

ААТТЫ АЛДАРЖЫТКАН

Политиктиг чырыдышкын башкарының улуг задыгга кызылчылар, хоорайдың аалчылары чыглып келген. Кожавыста Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайдан «Морин эрдене» деп аныктар ансамбли биске аалдап келгени ол. Моолдарның бир янзы шимчээшкиннинг, онзагай аян-биле күүседир танцыларын, узун хоюг аялгаларын сонуургал-биле көрүп, дыңнадыыс.

Улусчу чаячы, аян колдады кирип турар солун концерт болду. Шынап-ла, моол кижиниң аңдыгаынаа, ону ыдыкшыдары, ыршоорга алгап-йөрээри кайы хирезин дыңнаан, билир болгай бис. Тывалар база-ла аътка ынак ону бодунуң эн чоок «өкнүү» кылдыр көөр болгай.

Моол өнүктериниң концертин көрүп турган, дыл-домаа тода биллинмес-даа болза, чарлакчының очулгазындан ой аът, кара аът, бора аът дээш — каш чүүл ец-биле аътты алдаржыдып ырлап, танцылаарын зал сеткил ханышкын-биле хүлээп ап турган.

Моол улустуң хагжун херектеринин ыдымныг аялгалары көрүүлерни үлеп турар. Ырларын каастаазында [illegible] база дыңналып турар. Моол өнүктер-биле кады республикада сураглыг сыгыт-хеемейлиг артист Геннадий Тумат база көрүүлерге аян тутман. Аът дугайында тыва ыр программада база киргеп.

(Бистин ворр.).

Шыңгыы хынаар

ЧИИЖЕҢНЕРНИ АМДАЖЫТПАС

Бистиң тыва чон шагтоогудеи бээр өскениң караан ажыттаар, оорлаар, мегелээр чоруктарны көөр хөөн чок чораан. «Артык сеткил ара дүжер», «Ады өлүрүнүң орнунга боду өлүр», «Хырны тотса-даа, караа тоттас» дээн ышкаш улустуң мерген дузаашканыг үлегер домактары ол дугайын хереченгеп турар.

Бараанар өртектериниң улгатканын, оон хонарталаның ажылдап, чамдык арынгүүр чок, чижеҢ кижилер улут өртек-үнеге арага, пиво садары үргүлчүлевишаан.

Бистиң № 4 микрорайон девискээринге № 46 арага садыының чанынга № 69-28 ТВА деп каан дугаарлыг, улуг мунгаш машина бир неделя дургузунда ыравастаан. Оон чолаачылары ийи аныяк орус эрлер болду. Баштайгы хүнде 1 шил пивону 5 рубль 50 көпеекке эккеп саардылар, а оон соонда кызыл арагаларны (1 шилди 25 рубльге), оон соонда водкаларны (1 шилди 40 рубльге) садыгладылар. Октябрь 6-да дыштаныр хүнде безин хүнзедир водкалар садып тура хүнзедилер.

Ол улуг автобус машинада «Телевидение» деп бижип кааның номчааш, кайгалым. Бир-тээ, ындыг культура албан черинин машинабалгадынга барып-барып улуг өртектиг арага-хымыс садыгларга болур бе? Улус-чонну сургаарының орнунга, таан-даа ынчаар чулуп чиирге болур бе? Ындыг айтырыглар хорээм өйдү.

Ынча хөй янзы-бүрү арагаларны чогум кайыын эккеп турарын аныяк чолаачыдан айтырарымга, харыы бербеди, чүгле бужурганып кагды, а садып алыкчылар эндерик болганда оон чайы-даа чок...

Ынчангаш саналым бо: ындыг чижеҢнерниң документилерин хынап, кайыын келгенин, кайда ажылдап, чуруттап турарын, кайы албан черинин машинабалгадын ынчаар кара турары-биле ажылдап турарын КАИ, милиция ажылдакчылары хынап, тогуур хемчеглерни алыры негеттинип турар-дыр, чонну ынчаар мөлчүп болбас.

Сандаш САНДЮ.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ иштилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ өскүлге — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн бартанда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва сопбанк № 363305».

Тыва Республиканың Нов үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң чалазы-биле күрүне комитетинин типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 962.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнедзилеттинген

№ 181 (14681) 1991 чылдың октябрь 26, суббота ● Садар өртөө 20 коп.

АШТАВАЙН ТУРГАН

Амгы рынок үеэнде бистиң амыдыралывыстың онзагай-ла чүве коргүс чок. Харын-даа амыдыралывыс улам баксыраа бадып чыдар. Оон коску херечизи садыг-магазиннерде бараан чогу, а бар-даа болза, оон өртөө аажок улгаткан.

50-70 чылларда бистер колдуунда-ла «коммунизм үеэнде» чурттап турган улус-тур бис деп бодаар мен. Ам ол үени сактып олуларга, магалыын. Аъш-чем, идик-хеп аймаа далдап турган, садыг ап турдувус. Ол хирезинде-ле ол үелерни бактап, янзы-бүрү чугаалар кылып турар бис. Чоо аштавайн турган чүве, Хрушев үеэнде эгезинде харык хлеб айтырыы арай берге-турза-даа, оон соонда катап экижип, столоваяларга хлебти халыка столдарга салып өгзе чыдар чүве. Ол үеде студентилер бистер, шуут амырап турдувус. Ам хлеб өртөө-даа улгаткан, а оон хемчээли база бичиндеп калды. Бир хлебти чамгыс шыырак кижи чипкеш, тотпас хире апарган. Хлебти боттарывыс быжыып, бүдүрүп ап турар болгай бис. Оон өртөөн улгаттырган хераа чүл?

Ол ышкаш эзт өртөө Москва, Киев, Санкт-Петербург хоорайларда ышкаш улгаткан. Херек кырында бистиң Тыва Республикавыс мал ажыл-агыйлыг-ла болгай. Чоонун өстүрүп каан малын садып алгаш, ону улуг өртөкке садып турарга тааржыр бе?

Малчыннар кызын соокта-даа, чайын изигде-даа, малды өстүрүп, кадарын хоорулуг. Хоорайга чеде бергеш, 10 рубль-биле чем садып чигеш тотпайн баардыр. Боттарывыстың бүдүрүп турарывыс оон-даа өске аъш-чем, идик-хеп аймаа бар-ла болгай. Оларның өртөөн республикавыс иштинге чиик өртекке садып көрзе деп саналдыг мен.

Үстүү черлерден айтышкыннар кээрге, ону күүсеедип-ле, боттарывыс иштинге-ле шиитпирлеп ап болур ужурлуг айтырыгларывысты өске улус өттүүнүп олурган ажыы бар бе? Бо бүгүнү дарый шиитпирлеп алырының арталары бар хире деп бодаар мен.

Тыва Республиканың улус депутаттары, Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели бо айтырыгларны чугаалажып, сүмележип көөрү күзенчиг-дир. Шак мындыг уткалыг санал-оналдар солуннарга база үнүп турганнар болгай.

Черле ынчаш Тывада бар бүгү-ле бараанларның өртөөн чигедир талазы-биле тускай комиссиялың тургузуп, чоонун үнүн дыннап көрээ кандыгыл? Оон башка бистиң тыва чоонун амыдыралы өске чоодан база бир ангы хевирлиг болгай. Тыва-вистың агаар-бойдузу кадыг-ширини, хөй-ле делгем шөлдер, шыныаалар чок, долгандыр даглар, тайгалар-биле бүргеткен болгай. Акша-шалын чеже-даа улгаткан болза, тыва кижинин ажы-төлү, оларның амыдырал-чурттаалгазы чүгле мал ажылы-биле холбашкан.

Малчын кижи чыдаа чылче күрүвете хөй-де эзттин, дүктү, суттуг дужаан чоруур, а хоорайга баргаш, аянныг чиптер чем тыныл-бас боорга кижи кайгаар.

Рынок үеэн-ле дээш бараан өртөөн үргүлчү-ле улгаттырып, чоонун мөлүүн турарга, арын-нүүрге тааарышпас хире болгу дег.

Тыва Республиканың Дээди Совединин чаа сонгуткан Даргазы К. А. Бичелдей онзагай чаа чүүү кылыптар ирги деп ыдеген, маган турар бис. Ынчангаш чоонун амыдырал-чурттаалгазынче кичээнгейин салып, бистерге өөрүнүүр чүүдерни кылыптар дээрзинге Тыва Республиканың Дээди Совединге оон депутаттарынга, Министрлер Чөвүлелинге ыгеген, бүүвеп турар мен.

Мөрзек КУДУРУКПАЙ.
Бай-Тайга район.
(Бо материалдың гонорарын «Шын» солунунуң агар санынче шилчидерин диледи).

Хостуг индир

«ШЫН»—ШЫН-НА БОЛГАЙ

Келир чылдың солуннарын чагыдып алдым. Бир хүн-даа солун албайн баарга берге-дир. Чүге дээрге амгы үеним хүн бүрү болуушкуннарын, өскерлиишкиннерин солуннардан номчуурга, эки билип алыр чүве болгай. А радио, телевизор дээрге-даа, чамдыктарын чамгыс катап шала-оула дыннаар, көөр, солуннардан каш-даа катап ылавылап номчуп, утказып бодап, билип, сайгарып орар чүве.

Ылангыя бо ажык-чарлыг апарган үеде солуннар арнынга ажыт-чажыт чокка, харын-даа чалданыш чогубиле шүүгүмүүлеп турары, ажыл-агыйжы эвес чоруктар-биле демиселди канчаар кылза экил деп сүмелерни, оон-даа өске хөй-хөй чагааларны парлап турары хонгуг эки-дир.

Рынок шилгилезинге канчаар ажылдап, чурттаза экил деп чүвени сайгарып турары солун болгаш чамдык былдамыш кижилерге кичээндиргени берип турар кара чаңгыс солунувус «Шын» солун чоонуу, чоонуң хостуг индири болганынга ким өөрүвес боор.

«Шын» солунуң бүгү номчукчулары-биле бир дөмей өөрүп, кижи бодунуң бо индириниден күзел-соруун хостуг илередиг турар апарганынга чоргаарландым.

Ынчангаш шын чүвени шын деп, мегге чүве мегге деп бижип турарынга хонгуг өөрүүр мен.

Олег СИЯМБИЛ.
Кызыл хоорайның чурттакчызы.

МЕДАЛЬДЫ ЧҮГЕ ТЫВЫСПААНЫЛ?

Эки, хүндүлүг редакция! Солунче чүве-даа бижип көрбээн мен. Ам маган аавамның дугайын бижиир бодадым. Аавысс Көк Хертековна Соян беш уругну азырап кижизиткен. Ажылышке кежээ бодүүн кижиле болгай. Бүгү назынычда «Кара-Хөл» совхозтуң эмнелгезинге поварлап келген. Ол ам 53 харлыг, пенсиялаза-даа, ажылдавышаан.

Аавам бистиң уругларывыстың ынак кырган-аазы, бис шуптувус апаа ынак, хүндүдээр бис. Бо бүгүнү чүге бижий бердиг диле, херектиң ужуру мындыг чүве. Аавам— хөй уругларлыг ава-даа болза, беш уругну азырап кижизиткени дээш күлер медальды аваа тыныскан турар ужурлуг. Кижини кижи кылдыр азырап, өстүрери ындыг амыр бе? Ол медальды аавага чүге бербээнил, уттуп алган чаак бе? Кодаа Совет аавыны уттуп алганы ол бе?

Уруу Санда СОЯН.
Кызыл хоорай.

РЕДАКЦИЯДАН: Ийе, Санда аавазынга медальды чүге тывыспайн барганын колдуунда шын билип турар-дыр. Шак ындыг иелерин ол деннелерге кодаа Советтери илередип киирер болгай. Ол улуг киирбээн бе аазы канчаганыл? Райкүүском —киирбейн барганы ол бе? Бир-тээ, айтырыгны ажы-төлү тургузуп турар төлөөде, Бай-Тайга райкүүскону бо айтырыгны хынап көргеш, шиитпирлезе эки боор.

Кызылда күрүнеиң педагогика институдун кичээлдээр оран-сава-биле хаидырарының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединің түр комиссиялының саналдарынга үндезилээш Тыва Республиканың Дээди Совединин доктаалы-ры болза:

1. ККПИ-те эргежок чугула оран-савазы тускайлап бээр дугайында айтырыгны 1991 чылдың дургузунда шиитпирлээрин Тыва Республиканың Министрлер Чөвүделинге дагыр.

2. Министрлер Чөвүдели ККПИ-ниң лаборатория корпузун тудар керээлиг тудуктуну 1991 чылдың декабрь 1-те чедир тодарадыр болгаш ону 1992 чылда катап уламчылап тударын хаидырар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1991 чылдың октябрь 22.

Чагыдылга-92

АРБЫНЫ—«ШЫН»

1991 чылдың октябрь 15-тиң медээзи-биле алырга, «Шын» солунунуң чагыдылгазын районнар аайы-биле көргүзүүрге мындыг-дыр:

1. Кызыл хоорай—	417
2. Барыын-Хемчик—	828
3. Чөөн-Хемчик—	498
4. Улуг-Хем—	1219
5. Өвүр—	104
6. Тожу—	124
7. Тес-Хем—	710
8. Таңды—	314
9. Каа-Хем—	155
10. Бии-Хем—	200
11. Эрзин—	753
12. Бай-Тайга—	1015
13. Мугур-Аксы—	424
14. Кызыл район—	250
15. Сүт-Хөл—	240

Бо медээ өзугаар алырга «Шын» солун ниитизи-оннга 7251 экземпляр чагыттынган.

Үстүнде сан-турагайларбиле алгаш көөрге, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин районнарда, солун чагыдылгазы чүгле чүгээр чоруп турар деп демдеглеп болур. А Кызыл хоорайда, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем, Кызыл, Сүт-Хөл районнарда «Шын» солунунуң чагыдылгазының талазы-биле чоп ортузунга ажылдар багай организаттың турарын хереченлеп турар. Үстүнде адаттынган районнар «Шын» солунунуң чагыдылгазының өртөкен чыдын бо үеэнинің деннели-биле алырга, 2-4 катап өскүштү чагыткан.

Ол ышкаш республикада үнүп турар солуннарының чагыдылгазы бо медээ өзугаар алырга мындыг: «Тувинская правда»—6101, «Тываның аныяктары»—4308, «Молодежь Тувы»—847, «Сылдыс чыгаш» — 2354 «Центр Азии»—1352, «Тыва Республика»—469, «Содействие»—272, «Деткимче» — 392, «Эне сөзү»—320 экземпляр чагыттынган.

Келир чылдың солуннарының чагыдылгазы бо чылдың октябрь 31-де доостур дээрзин утпаар.

«Шын» солуну чагыдын алырынче далажыкар!

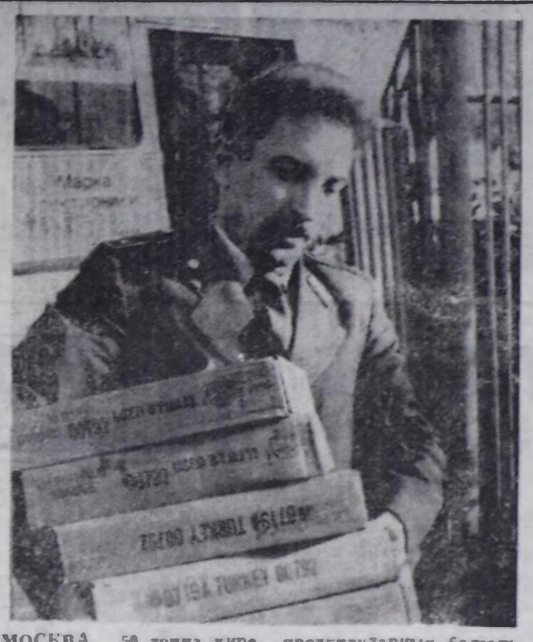

МОСКВА. 50 тонна хире хемчээлдиг аъш-чем продуктуларын болгаш эм аймаан чоокта чаа «Шереметьево» аэропортунга эк келген. Аъш-чемниң болгаш эм аймаанның ол дузаламчызын Москваның эмнелге черлериге, четпес хандырылгалыг өг-бүлелерге, оончиг уруглар бажыңнарынга бээр дээн. Чернобыль халаанга таварышкан Минскиниң бичин уругларынга продуктуларның болгаш эм аймаанның чамдызын чорударын шиитпирлээн.

Берге кышка уткуштур келген орус кижилерге дузалгарын делегей организациялары шиитпирлээн болгаш ол дузаламчыны чоруткан.

ЧУРУКТА: Москва эмнелгелериче чорудар дээн эм аймаа.

А. ШОГИННИҢ фотозу. (СЭТА).

ЧОРУУ-ЛА ЧОГУЗУН!

О. П. Тойдуктуң ады чүгле Чаа-Хөл суурда эвес. Тываның ол-бо булуннарында тарай берген. Кем-даашкын өдер шак бо сураг-жаан чаңгыс чер-чүрттуувус бо чылын тускай курсна өөренип алган. Ам бистиң Чаа-Хөл эмнелгезинде мастаж-биле эмнеп, янзы-бүрү кем-даашкиннерни, хан базыышкыны улгатканнарга таарымчалыг дузаны көргүзүп турар.

Бистиң ачавыс совхозка ажылдап турган кем-даан, ам ол буянныг эчиниин ачызында кадыы экижип орар. Чоруу-ла чогузун деп аная күзедим.

Зоя МААДЫ.

«ШЫНГА» ХАРЫЫ

Чылдың № 2 эмнелгезинде эмнедип чыдар болуп малчыннарның «Шын» база «Тувинская правда» солун ыргга парлаткан кыйгырыг-биле танышкаш, республиканың Кадык камгалал министерствозу дараазында харыыны берген.

№ 2 эмнелгеже бүүрөө аарыы азы өске-даа аарыглар эмнээр эмнелге ажыдар дээр дугайында Кадык камгалал министерствозунда кандыг-даа план чок дээрзин малчыннарга дыннадып тур.

Кызылдың № 2 эмнелгезин моон сонгаар-даа кедээнин ажыл-ишчилериниң аарыын эмнеп, кадыын быжыглаарынга бараан болур.

Шак ындыг харыыны кадык камгалал министриниң оралакчызы О. Х. Ондар редакцияже чоруткан.

ДИРЕКТОР ААЗАВЫШААН, А ЧЫРЫЫВЫС ЧОК

Бис Бии-Хем районга малчыннаашы, ам чаэрби чыл боор тур бис. «Саян» совхозка төрүүр-даа, төрүвес-даа хойну кадарып келдивис. Мынча чыл иштинде кыштаавыска шимчелиг-чи ажыглап, сайгылгаан чырыы көрбээн бис. Харын эрткен чылын февраль эгезинде ийи цилиндрлиг, улуг мотор эккелген. Оон дааш-шимээни мырыңай ат чүве чорду. Мал-маган оон хоярь, ол ажылдап турда, кижи чүүү-даа дыннавас. Бензин «ижери» мырыңай аттыг. Ам арта үрелир, ишпир. Ону чүгле эртен, кежээ хураган ыдарта, ийи шак хире ажыглап турдувус. Оон дока бээр, ону эргизип, ажылдадып чадап турда-ла, ийи-үш шак хилис баар. Бензин тоне бээрге, эрткен-дүшкен машиналар чолаачыларындан дилеп ап турдувус. А олар хаас база бербес болгай. Чогум черле бистиң кыштаавыска сайгылгаан чырыын кажан киирер ирги?

Бистиң кыштаавыс суурдан сес километр черде турар. Чоогувуста Могай сүтбараан фермазы бар. Оон бээр биске чедир ийи километр. Чырыкты киирер бис деп, директор аазап каар. А оозу бүтпес, бисти ынчаар мегелеп-ле турар. Бистиң кыштаавыска үстүү черлерден даргалар чораан, олар байдалывысты көргеш, ол дээш совхоз директорун чемелээн-даа чүве. Ол даргалар чоруй барганда бисти кайын тоор, аная-ла кулак дашты-биле дыннап эрттирип каан.

Сайгылгаан киирери-биле чагылар тургузар дээш Жирнов дарга бистиң кыштаавыс чанынга чудуктар эккеп каан. Чагы белеткээн ажылчыннарны ашкарыпчемгерип, дыка-ла өөрүп турган бис. Кайда боор, ындыг эвес болган. Ол чагыларны чоорту суурже сөөртүп киирер берген.

Ам база кыш дүжүп келди. Кышкы үеде хой төрүдүп алыры, оон чаш хураганын незинге эмзирери — карангы кажаага дыка берге чүве. Солярка кудуп алыр фонарьларывыс бар. Ынчалза-даа оларның чырыы пат, имистелчек. Оон кадында лампа шили дораан-на ишталып каар. Ады эки, ажыы бичин эттир ийин.

Совхозтан чаа бажың албаан бис. Боттарывыстың эрги, бичин бажыңывыс бар. Өөренип-даа, ажылдап-даа турар уругларывыс, дүнмавыстын өскүс калган уруглары ында чурттап турар. Бажыңывысты ам бузар деп барган. Хой кижи каяа орар, чурттаар чүве. Даргаларывыс бажыңны бо чылын, келир чылын алыр силер деп мегелеп-ле турар, ол-ла-дыр. А даргалар дээрге бир бажыңдан өскезинче ийи-үш катап солуй көжүп турда амыр-ла боордур. Билдиришкинни шагда-ла берип каан бис.

Автолавкага кышкы тон, берт, шектеп сапыктар, телевизор болгаш өске-даа бараннар келбес-тир. Чаныырга-даа, күүсеттинмес-тир. Аът херексели аная шуут курут боор.

Өгленир улузувус база бар. Оода оларга, стол, сандай болгаш өг-бүлете херек өске-даа бараннар салып алыр дээрге, чок боорга, бистер ышкаш ырак, чер четпес, хоорай, суур арамынга үргүлчү арыжып ыдавас улус оларны кайын тывар бис? Берге-даа херек бо. Моон черле бир хынын тыпса кандыг чүве ирги?

Зоя, Ужар-оол ХОМУШ-КУЛАР.
Бии-Хем район.
Өөк суур.

ЭВИЛЕЛ ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ СЕССИЯЗЫ

МОСКВА, октябрь 24. (СЭТА-ның парламент корреспондентилери). Эвилелдиң чаа төлөлелериг органы суверенник республикаларның катап тургузунуп турар политиктиг база экономиктиг эвилелиниң чөпшээрежилелиг болгаш деминиг хоолужудулга чыыжы апаар ооор деп чарык ыдегелди. СССР-ниң Дээди Совединин сессиязының дөртү хүнү база бодыткан ыдаваан хире. Баштаңы каттышкан хуралдың соонда ийи палатаның каныынга-даа үш хүн дургузунда түр регламентилер болгаш оларның ажылчорудулгазының өске даа организастыг принциптериниң талазы-биле чугаа чоруп келген. А бирги боттуг түүнел чүгле ол хүн палаталарның чаңгызынга ыдеп келген.

Республикалар Совединин эртеним хуралынга дарга-даан Казахстандан улус депутаты Уразгельди Баймуратов парламентиниң үстүү палатазының даргазының кандидатуразынга бүгү депутациялар чаңгыс үнбиле казах чогаалчы, хейниити ажылдакчызы Ануарбек Алимжановтуң кандидатуразын депшиткенин дыннаткан. Ийи хүн дургузунда ажылчын чөвүлеаныгелериниң ол түүнелин тайылбырлап тура, даргалакчы Россияның болгаш Беларусьтуң депутациялары боттарының кандидатураларын идим үндүрбес болгаш ол эргеин Ортаакы Азия республикаларынга болгаш Казахстанга бээр деп шиитпирлээнин дыннаткан.

Дарганың сонгулдаларын кажан эрттиреринің талазы-биле маргылдаа шыгны болган. Чамдыктары бадылаашкынны дораан чорудар, хоолужудулга органы боттуг ажылдап эгелээр ужурлуг деп саная-ннар. Өскелери сонгулдаларны шала сонгаарладыр. Эвилел тургузуглаында ам дээрезинге киришпейн турар Украинага база өске-даа республикаларга арганы берип, маная-дыр деп саналдаан. Депутаттарның хөй кезии сөөлгү шиитпир дээш бадылаан.

Эвилел Совединге ажылдын түүнел чок, маажым байдалынга хамаарыштыр алыр болза, ол палатаның кежигүннериниң бирээзинин турамик хөөнүүр мининишкинин киирип болур. Республикалар Совединде эштер бисти маажым деп чемелээр болза, мында кандыг-даа элдептиг чүве чок. Чүге дээрге бистиң палатавыска айтырыгларны «оон артык ханы, улам профессионалдыг деннелге сайгарып көөр чүве» деп, ол айыткан. А палатада маргылдаа бирги хүнде-ле эгелээн айтырыгны долганмышаан. Ол дээрге, Эвилел Совединин даргазын сонгуурунуң эрежок чугулазы-ла болгай. Эгезинде-ле сонгулларны октябрь 28-ке чедир сонгаарладыр деп шиитпирлээн. Оон чылдагааны дээрге Украинаның төлөөлери сессияга келир бе, келбес бе деп айтырыгда. Ол кымга-даа билдинмес болган. А Украинаның делегациязы чокта Эвилел Соведи ам-даа, келир-даа үеде шала ядаргай янзылыг көстүр деп, депутаттар санаан.

Ынчалзажок десмелчоктар палата даргазының дугайында айтырыгны база катап кедүрген. Ынчангаш украин парламентинин (Украинаның депутациязының СССР-ниң Дээди Совединге киржир-киришпезинин дугайында айтырыгны Украинаның Дээди Совединге шиитпирлээр дээн) шиитпиринден хамаарыгга чокка келир понедельникте сайгарып чугаалажырын доктааткан.

ШАЦНАЛ-БИЛЕ

РСФСР-ниң Президентизиниң чарлыын ёзугаар профессионал-техниктиг өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хей тыныдда ак сетюлдиг ажылдааны дээш болук ажылдакчыларга «РСФСР-ниң профессионал-техниктиг өөредилгезинин алдарлыг мастери» болгаш «РСФСР-ниң профессионал-техниктиг өөредилгезинин алдарлыг башкызы» деп хүндүлүг аттарны тывыскан.

Оларның аразында Тыва Республиканың № 1 профессионал-техниктиг училищезинин бүдүрүлге мастери Иван Тюлюшевич Дамбага «РСФСР-ниң профессионал-техниктиг өөредилгезинин алдарлыг мастери» деп хүндүлүг аттыг, Тыва Республиканың № 3 профессионал-техниктиг училищезинин өөредилге эргелекчизи Маргарита Николаевна Беляевага, Тыва Республиканың № 1 профессионал-техниктиг училищезинин башкызы Михаил Александрович Курпаковка, Тыва Республиканың № 4 профессионал-техникти; училищезинин башкызы Лилия Михайловна Хасановичиге «РСФСР-ниң профессионал-техниктиг өөредилгезинин алдарлыг башкызы» деп хүндүлүг аттарны тывыскан.

ТЫВАГА ХАМААРЫШТЫР

МОСКВА, октябрь 23. (СЭТА). Ол хүн РСФСР-ниң Дээди Совединин Национаддар Совединин эвлечлиг хуралынга өске айтырыглар-биле чергелештир «Тыва Республиканың 1991-1992 чылларда социал-экономиктиг хөгжүлдезинин дугайында» РСФСР-ниң Министрлер Чөвүделинин 1990 чылдың сентябрь 27-де доктаалының күүсеедезинин дугайында» сессиянын доктаалын хүлээп алган.

РСФСР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

МОСКВА. (СЭТА). РСФСР-ниң прокуратуразындан дыннатканы болза:

Татар ССР-де, Чечен-Ингуш Республикада, Саратов областа болгаш элээн каш өске-даа черлерде соолгу үеде чамдык хей-ниити каттыжыышкыннарының төлөөлекчилери база тус-тус хамаатылар митингилерге, хуралдарга база массалыг информацияның чепсектеринге боо-монгуну ажыглаарынга чедир күш дөгөөр хемчеглерже кыйгырыгларны салып турар апарган. Мындыг чоруктар-биле холбаштыр РСФСР-ниң прокуратуразы даравызында медегелди кылыры эргежок чугула деп санап турар:

Күрүне болгаш ниитилел тургузуун күш ажыглап дужур октаварыче азы өскертиринче, РСФСР-ниң девискээринин бүдүн-бүрүн чоруун үрээринче, национал, шажын-чүдүлге аайы-биле өөрөөннежилгени азы ангыланыышкынны хөөктүреринче хейнүн мурнунга кыйгырыглар, массалыг коруумчурум чок чоруккче, үреглдээшкиннерже, эрге-чагырга-ларга удурланырынче, транспорт орунтарын боогдаарынче күүгүүшкиннер, албан черлериниң болур-чогууру-биле ажылдаарынга шаптыктааны дээш хамаатыларга күштүг бооп турар хоолужудулга өзугаар кеземіе хереэн онаары көрдүгеен. Ол сорулгаларга массалыг информация чепсектерин ажыглап болбас. Олар шак ындыг хамыдыышкыннар дээш хоолуда көрдүгенин өзугаар парлаарын соксадырынга азы хаарынга чедир харыысалгага онаажып болур. Хамаатыларын кандыг-даа каттыжыышкыннары н ы н, оон иштинде политиктиг партиялларын хей-ниити организацияларының база массалыг шимчээшкиннерин, национал өскээнежилгени азы ангыланыышкынны хөөктүреринче, күштеп күүгүлээшкин ажыглаарынче, Россия Федерациязының девискээринин бүдүн-бүрүн чоруун хажыдарынче утланган ажыл-чорудулгазы хоойлуга чөрүшкек болгаш суд шиитпири-биле оларны хоруп болур.

РСФСР-ниң составында кирип турар чамдык республикаларда национал гвардияларны болгаш чепсектиг өске-даа тургузуттарны хевирлеп тургузуп турар, оларның ажыл-чорудулгазы хоолужудулгада база таарыштыр көрдүнмээн, ынчангаш хоойлуга удур бооп турар.

РСФСР-ниң прокуратуразы республикаларының, крайларның база областарының прокурорларына хоойлу хажыткан бүгү фактыларга хамаарыштыр хемчеглерин алырын даваскан.

РКДП-НИҢ БИРГИ СЪЕЗДИЗИ АЖЫТТЫНАР

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Людмила Александрова). Амгы политиктиг амыдыралга Россияның коммунистериниң демократтыг партиязының ролю, оон ажыл-чорудулгазының кол-кол политиктиг база социал-экономиктиг принциптери — РКДП-ниң Москвага октябрь 26-27-де эртер бирги съездизинин хүн айтырыглары ындыг. Ол дугайын партиялың удуртулгазы чыыш мурнунда эрттирген парлалга конференциялынга дыннаткан.

Россияның оралакчы президентизи Александр Руцкойуң инициативазы-биле албан өзүзу-биле август айның эгезинде тургуступ-ган партияда август сулчээлинин соонда тараткан РСФСР-ниң компартизыны удуртулгазының консерватиктиг угланыышкыны-биле чөпшээрешпейн турган коммунист-реформаторлар кирген. А Руцкой бодунуң партиязын Россия парламентизинде «Коммунистер демократия дээш» деп фракцияны баазазынга тургускан.

РКДП-ниң удуртукчулары чыышты эрттиреринин эргежок чугулазын сулчээнин буураанының соонда байдалдың үндезинин-биле өскерилгени-биле тайылбырлап турар. Партиялың баштаар черинин даргазы Василий Липицкийниң чугаалаары-биле, партияның баштайгы үе-чадада программыг үг-шин тоталитарлыг чоруккa удур хеделиишкиннер-биле тодаратты-лып турган болза, ам тургузуккчу программаны ханы ажылдап кылыры эргежок чугула.

Бодунуң идеологтуг угшинин талазы-биле РКДП испан база герман социал-демократияга эн чоок деп, В. Липицкий санап турар. Ынчалзажок долу демейлешкек чорук дугайында чугаалап болбас, чүге дээрге РКДП рынок-туң шапкын хөгжүлдезинин база экономикага либералдыг идеяларының талалакчыты, а ол дээрге либерал-консерватиктиг угланыышкын-биле холбашкан болгай деп, ол уламчылаан.

Чамдык тайылбырлакчыларның РКДП «кыргынар партиязы» апаар эвес бе деп чигининишкинин ол хүлээп көрбээн. Партиялың ачыкыр политиказының дугайында айтырыгны съездиге чугула черин эдилээр деп, ол айыткан. Чижээ, оон мурнуглары ВАЛКЭ-ни төлөөлеп турган күштерже ол улуг кичээнгейин уттаар.

Баштайгы саналашкыннар-биле алырга, партияның талалакчылары 100 мук ажыл турарын ол демдеглеп-шаан, өске демократтыг партиялардан РКДП-ниң ылгалыр чүүлү болза, олар ышкаш коммунизмге удурланыышкын эвес, а мурнундагы коммунистерге ажык болурун айыткан.

Парлалга конференциязынга дыннатканын өзугаар алырга, съездиге СЭКП-ниң өөрүзүнүн дугайында резолюцияның төлевилелин чугаалажыр. СЭКП-ниң өөрүзүнүн чамдык кезиниге РКДП-ниң эргелиг бооп турарын чарлавры көрдүнген, ону Россияның чоонунга дамчыдып бээр деп, Василий Липицкий мелеглээн.

Александр Руцкойну съездиге партияның хүндүлүг даргазынга сонгуурун төлевилеп турар. А херек кырында партияның удуртукчузу кым болурун парлалга конференциязынга В. Липицкий харыылаарынан былдап каапкан-даа болза, хайгааракчылар ындыг эрге аная онаажырын чугаалап турар.

Чымшка партияның алын өскертириниң дугайында айтырыгны база чугаалажыр. Оон талалакчылары амгы ат «политиктиг боттуг байдалга дүүшпес» деп санап турар. Эн тааржыр хире чаа ады — хостуг Россияның улусчу партиязы.

Съездиге Россия Федерациязының барык бүгү республикаларын крайларын база областарын төлөөлөп РКДП-ниң 60 ажыг девискээр салбырларынан 700 делегат киржир. Чымшка хүндүлүг аалчылар кылыр СССР-ниң Президентизи Михаил Горбачевту база РСФСР Президентизи Борис Ельцинни чалаан.

Даарта—Автомобиль транспортунуң ажылдакчыларының хүнү

ТРАНСПОРТЧУЛАРНЫҢ АЖЫЛ-ИЖИ

⊙ Автомобиль транспорту бистиң республиканың улус ажыл-агыйының эң чугула адырларының бирээзи.

Ынчангаш автомобильдиң ачы-дузазын ажыглавайн турар бүдүрүлге, организация, колхоз, совхоз чок деп дорт чугаалап болур. Ол ышкаш чоннуң материал-культурлуг негелде-хереглелдерин хандырарына ол база улут ужур-дузалыг.

Бистиң республикада демир-оруктуң чогундан чүүктерни болгаш пассажирлерни колдуунда автотранспорттуң ачызы-биле сөөртүп турар.

⊙ Тывага автотранспорт бүдүрүлгелериниң туруп келгени бүгү үениң иштинде бо адыр чылдан чылче улам быжыгып, хөгжүп келген.

Бир эвес чүгле сөөлгү чээрби чылдарны ап көөр болза, чеден чылдарның төнчүзүнде чыл санында барык 2—2,5 миллион тонна чүүкту сөөртүп турган болза, амгы үеде ол көргүзүг 10 миллион тонна ажып турар апарган. Бо чылдың эрткен тос айларында тыва автомобильчилер 6678,0 муң тонна улус ажыл-агыйының чүүктерни сөөртүп четтиришкен. Ол дээрге пландан элээн ажыг-дыр.

⊙ «Тыва автотранспорт» каттыжыышкынында элээн каш автобүдүрүлгелер кирип турар.

Бүдүрүлге ажылындан аңгыда каттыжыышкының ажыл-ишчилериниң социал айтырыгларын кол чүүл кылдыр санап, бо талазы-биле эвээш эвес ажылдарны боттандырып чорудуп турар.

Кижилериниң ажылдаарынга болгаш амыдырап-чурттаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле барык 8 миллион рубльди чуртталга тудуунга база чаз техника садып алырынга үндүрген. Чүгле бүдүрүлге объектилерин тударынга бир миллион ажыг рубльди чарыгдаан. Автотранспорт бүдүрүлгелериниң 76 өг-бүлези чаа квартираларны алган. Ниитизи-биле 3950 дөрбелчин метр чуртталга шөлүн ажыглалга киирген. Чүгле Кызыл хоорайга алдан өг-бүле амыдырал байдалын экижиткен.

⊙ Келир чылда план база улут.

1992 чылдың бирги кварталында сес квартиралыг үш бажынны туткаш, дужаар ужурлуг. Оон аңгыда Кызылга хүнде-ле 150 кижи хүлээп алыр, а ол ышкаш 60 орунлуг стационар салбырлыг эмнелге-медицина салбырын столоваязы-биле кады тудуп эгелээр. База-ла республика төвүнге сес-сес квартиралыг он сес болгаш ийи квартиралыг бажыннардан тургустунган чуртталга кварталдарының тудуун үргүлчүлээр. Минусинск хоорайга 16 квартиралыг болгаш ийи-ийи чуртталга бажыннарының тудуун үргүлчүлээр.

Он айларныын күүсеткен

Улус ажыл-агыйын транспорт-биле комплекстиг хандырар бүдүрүлгениң чолаачызы Сергей Буянзыкович Хомушку маңаа чолаачылап ажылдаа-ла он чыл ажа дужуп чоруур. Ооң кол-ла ажылы — садыг-магазинден чаа эт-сеп садып алган садып алыкчыларның барааның бажыннарынга аппарып, ол-бо черлерге көшкен кижилерниң чүүгүн чедирип бээри. Чоннуң чүүгүн чедирип бээр дээш Сергей Хомушку хүннүң-не Кызыл хоорайның ол-бо кудумчуларынче, оон туржук, республиканың районнарынче аттаныптар.

Чаа бажыынче көжүп кирип турар кижилер база-ла Сергей Хомушкунуң ачы-дузазын ап турар. Чүге дээрге Сергей Хомушку чүүк сөөртүр тускай машинаның чолаачызы. Ол даандырган ажылын ак сеткилдиг күүселип, бүдүрүлгениң мурнакчызы деп атты төлептиг эдилеп чоруур. Бо чылдың он айларының планныг онаалдаларын С. Хомушку хуусаа бетинде күүсеткеш, Автомобиль транспортунуң ажылдакчыларының хүнүн күш-ажылчы чедишкиннерлиг уткуп турар.

Республиканың районнарынга болгаш совхозтарынга автомобильдиң ажыы дыка улуг. Көдээ чолаачылар тудугларны кылырынга болгаш дүжүт өскүрүнге төлептиг үлүүн киириштирер кол күш боп турар. Олар бо чылын, ылаңгыя дүжүт ажаалдазынга, тарааны чидириг чокка сөөртүрүнге идепкейлиг киржип, боттарыпын кылымаккай чоруун көргүскеннер.

Көдээ автомобилистер боттарының байырлалын чедишкиннерлиг ужуражып турар.

ЧУРУКТАРДА: «Шамбалыг» совхозтуң чолаачызы Серээ Орлан (үстүнде) болгаш Эрзниниң автобүдүрүлгезиниң ыныяк чолаачызы Евгений Мижит олар бо чылдың дүжүдүн ажаап алырынга идепкейлиг киришкеннер. Олар бо хүннерде фермаларже, кыштагларже мал чемнерп сөөртүрүнде ажылдап турарлар.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

● ● ●

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинде

ПЛАННАР КҮҮСЕТТИНМЭЭН

Тыва Республиканың совет болгаш ажыл-агый органнарының ап чорудуп турар хемчеглери турза-даа, бо чылдың тос айларының иштинде республиканың экономиказының байдалы экижээн. Ооң түүнелинде социал-экономиктиг байдал ниитизи-биле баксырап турар. Үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын кылып үндүрериниң ниити хемчээли ол үениң иштинде эвээжээн. Капитал тудугнуң чоруп турары база багай: күүсеттинмээн тудуг-монтаж ажылдарының хемчээли немежип турар. Ооң ужурундан доостунмаан тудугларның хемчээли чыл төнчүзүнге чедир барык ийи катап улгадыр.

РСФСР-ниң улус ажыл-агыйының байдалының ниитизи-биле баксырааны республиканың экономиказының кризистиг байдалынга салдарлыг боп турарын Министрлер Чөвүлелиниң чоокта чаа болган хуралынга демдеглээн.

Эрткен чылдың чогуур үеинде турганы-биле деңнээрге, мал ажылының продукциязын бүдүрери болгаш садары эвээжээн: сүт— 14,1, эт—12,1 хуу кудулаан. Колхозтар болгаш совхозтарда маллың хораар чоруу улам көвүдээн. Ооң түүнелинде бүгү чүүн маллың баш саны эвээжээн. Санаашкыннардан кестүп турары-биле алырга, үстүнде чылдагаанарның түүнелинде бүгү ажыл-агыйлар 2,3 тонна эътти, 9 муң тонна сүттү, 4 миллиоч борбак чүүрганы чедип албас дей берген. Ол ышкаш бо чылын республика 50 муң тонна хире тарааны, 7 муң тонна картофельди чедир албас. Ооң ужурундан 60 муң тонна хире тарааны, 2 муң тонна картофельди республикадан дашкаар чөлөргөн тыштынып сөөртүп алыр ужурга таваржыр.

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының хөгжүлдезиниң 1991 чылдың эрткен тос айларында түүнелдерин чазактың хуралынга чугаалажып көрүп турган илеткелчи В. Б. Салчак болгаш соң киржикчилери, үлетпүр бүдүрүлгелериниң багай ажылдаанын база демдеглеп турганнар. Ниитизи-биле үлетпүр продукциязын бүдүрүп үндүрери тос айлар иштинде 12,8 хуу эвээжээн. Моон алгаш көөрге, үлетпүрде байдал база дүвүренчиг. Хереглекчилерге барык 20 ажыг миллион рубльдиг продукциязын чедир берген соң балыткалы-дыр. Улус хереглелиниң бараанарын бүдүрери 7,6 болгаш оон иштинде аъш-чем барааннары 12,2 хуу кызырылган. Эът бүдүрери — 25, колбаса кылыглары 18,8 хуу эвээжээн.

Хөмүр-даш тывыжы, дагдүгү, туйбу, эптээр демирбетон кезектери бүдүрери база кудулаан. «Тыва кобальт» комбинат херек кырында ажылдаастаан. Кызылдың алды заводу болгаш еске-даа чамдык бүдүрүлгелер продукцияның хемчээлин барык ийи катап кызырган.

Республиканың транспорт бүдүрүлгелериниң көргүзүү үлетпүр бүдүрүлгелерден дээредевейн турар. Автотранспорт-биле чүүктер сөөртүрүнүң хемчээли—12,1, хем транспорту-биле 6,9 хуу кызырылган. Ол ышкаш хоорайларның болгаш хоорайлар аразының транспорт бүдүрүлгелери база дең-дескі эвес ажылдаан.

Республиканың чаңыс-даа тудуг организациязы эрткен чылдың чогуур үеинде деннелиниге чедир ажылдап шыдаваан. Чижээ, ажыглалга киириптинген чурттала шөлүн эрткен чылдың чогуур үеинде турганы-биле деңнээрге, анаа чедер хамаанчок, харын оон 7,2 хуу эвээш болган-дыр. Бо чылын ажыглалга киириптиер ужурлуг эвээн хөй чугула тудуглардан ылаңгыя социал-культура бажыннарындан ийи акушер-фельдшер пунктузун дужааган. Республиканың Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң бадылааны баштай тудар ужурлуг объектилерге бо чылын 25,6 миллион рубльдиг ажылдарын кылыр турган болза, шинчээдип алганы - чүгле 5,2 миллион рубль.

Тыва Республиканың улус ажыл-агыйының бүгү адырларында айыттынган сорулгаларның күүсеттинмейн турарының чылдагааны үүдел? Рынок харылзааларының айтырыгларын шиитпирлээринде чамдык чөптүг чылдагааннар бар болбайн аан. Ынчалза-даа оларны чедип алырының хоойлуужудулга үндезиниери тургустунмаап, материал-техниктиг болгаш сан-хөө хандырылгалары орта тодараттынмаан, а ол ышкаш аңгы-аңгы чаданың удуртукчуларының чаа байдалдарда ажыддаарынга белеткели көшкак, тывыңгыр чоруун көргүспейн турар дээш, оондаа еске. Ол бүгүнүн түүнелинде республиканың чаазаның удуртен хөй-хөй шиитпирлерин чер-чер органнары долу хемчээлдиг-биле күүсетпейн турар, күүсекчи сагылга-чурум көшкааган. Эң чугула айтырыгларны шиитпирлээринде республиканың чиг-эт күрлавырларын долу ажыглаарын олар чедип албайн турар.

Республиканың экономиказын сегидер, рынок харылзааларынче шилчиир сорулга-биле, Министрлер Чөвүлели бо чылын чамдык шиитпирлерни хүлээп алганы билдингир. Ынчангаш бо чылын «Тыва алдын» дээр, чаа үлетпүр бүдүрүлгезин, он бир совхозту болгаш ийи колхозту тургускан. Ол ышкаш «Тыва аъш-чем-үлетпүр» каттыжыышкының Краснодар болгаш Ставрополь крайларда салбырлыг кылдыр организастаан. 147 тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын, хөй санныг кооперативтерни, бичe бүдүрүлгелерни тургускан. Ындыг турбуже, тос айларның түүнелдериниге олар чогуур салларын чедирип шыдаваан-дыр.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларының ажылын экижилер, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрерин көвүледир, тудуг-монтаж ажылдарының хемчээлин улгаттырар, хереглекчилер рынокчуларын ол-лески болдурар дээш боттуг хемчеглерни алырын улус депутаттарының райончар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга, Тыва Республиканың министерстволарынга болгаш ведомстволарынга, а ол ышкаш каттыжыышкынларынга, бүдүрүлгелериниге организацияларынга Министрлер Чөвүлелиниң хүлээп алган доктаалында даандырган.

Бүдүрүлгени организастаарын экижилериниче, улустуң хереглел барааннарын бүдүрериниге болгаш чонга ачы-дуза чедириериниге чигэтти болгаш материалдарны бүдүрүлгеге долуу-биле ажыглап, продукцияның хемчээлин улгаттырып, шынарын бедидериниче улуг кичээнгей салырын ында айтып турар. Бичe бүдүрүлгелерге бүгү таланың дузаламчызын көргүзер, күш-ажылны коллективтерге өрөмде харылзааларын калбартыр ужурлуг. Чоннуң ажылга хаара тудуп ажыдырагының болгаш оларның социал камгалалын күштедиреринің талазы-биле тодаргай сорулганы доктаалда демдеглээн.

ЧАА НЕГЕЛДЕЛЕРГЕ ДҮҮШТҮР

Совет экономиканың рынок харылзааларынче шилчиринин үеинде улус ажыл-агыйының адырларының, оон иштинде автомобиль транспортунуң мурнунда чаа-чаа, нарын айтырыгларның тыптып кээп турары билдингир. Чогум-на оон ужурундан «Тыва автотранс» каттыжыышкынының коллективи бодунуң мурнунда бүдүрүлге даалгаларын күүсеткири-биле кады ол айтырыгларны шиитпирлээринче база улуг кичээнгейни салып турар.

Бо чылдың эрткен тос айларында каттыжыышкының автобүдүрүлгелериниң кылган ажылдарының түүнелдерин анализтеп көөрге, чүүк сөөртүлгениниң темпизи мурнукузундан кудулаан, план сагылга-чуруму көшкааган, чамдык удуртукчуларның көөрде алган сөөртүлге хүлээлгелерин күүсеткири дээш харылзалгазы чогуур негелдеге четпес боп турар.

Тос айларны ниитизи-биле алырга, көрээ өзугаар сөөртүлгелерниң планы 74,2 хуу күүсеттинген азы 5518,4 муң тонна болган. Ынчаарга херек кырында чедирген чүүктерниң ниити хемчээли 6084,8 муң тонна азы сөөрткен чүүктерниң ниити хемчээлинин 91,1 хуузу. Сөөртүлгениң ниити хемчээлинің планынын күүсеттинмейн турарының кол-ла чылдагааны — планнарның хемчээлдерин көрээлерге тодаргай айтып, хүлээнмазын боп турары түүнелдерден үстүп турар. Бир эвес тустус коллективтерни алыр болза, Чадаана АТБ-зи ол көргүзүгү — 67,3, Хову-Аксының АТБ-зи 62,6 хуу күүсеткен. Өске-даа автобүдүрүлгелериниң сөөртүлгениң ниити планнарынга киириштир керээде айыткан ажылдар тос айлар иштинде күүсеттинмээн, а каттыжыышкын ниити планны 89,8 хуу чедирген боп турар. Ниити планга киириштир керээ өзугаар сөөртүлге хемчээлин ыяап-ла күүседири ажылга чедишкинин хандырарын Кызылдың № 1 АТБ-зиниң чижээ көргүзүп турар. Бо коллективтиң планының 91,8 хуузу керээ өзугаар сөөртүлге болган, а планның ниити күүселдези 110,1 хуу ашкан. Каттыжыышкынның чарган 108 керээлериниң 99-у октябрьның 1-ге чедир күүсеттинген. Ынчаарга министерстволар болгаш ведомстволар талазы-биле керээлиг планнар 100 хуу күүсеттинген.

Пассажир аргыштырылгазының талазы-биле даалга долу хемчээлдиг-биле күүсеттинмээн-даа болза, орулга талазы-биле планны бүгү бүдүрүлгелер тос айларда күүсеткенин демдеглээр херек. Каттыжыышкын ниитизи-биле орулга киирериниң айыткан деннелин 1990 чылдың чогуур үеинде деннелди ажырган — 116,6 хуу күүсеткен. Ниити ажыглалдың автомобиль транспортунуң ажылындан кирер орулга улгаткан-даа болза, пассажир аргыштырылгазының хемчээлинин талазы-биле планны каттыжыышкын күүсеттинмээн.

Бистиң каттыжыышкының автотранспорт бүдүрүлгелериниң ажылының сан болгаш шынар-даа талазы-биле кергүзүүлериниге материал-техниктиг хандырылга улуг ужур-дузалыын айтыр херек. Бо талазы-биле ажылдың сөөлгү үеде баксыраанын маңаа чугаалаар ужурлуг. Бүгү чуртта ышкаш, бистин республикада бүдүрүлге хемчээлинин дыка кудулааны, фонд өзугаар хиваалдалар чурумуиун үреглеги, керээ хүлээлгелерин күүсеттес чорук бистин каттыжыышкынга, оон деңдески ажылдаарынга улуг моондактарны таварыштырып турар. Оон-биле чергелештир рынок харылзааларынче шилчиринин берге үеэн база чоруп турар. Ынчангаш хөй-хөй чылдарның иштинде өөредип, быжыглап алган бедик мергежилдиг ажылчыннарны болгаш материал-техниктиг баазаны кандыг аргалар-биле хевээр арттырып, камгалап алырыл деп айтырыг бо хүннернин эң чугула айтырыы апарган. Бистер ам бизин дыка хөй түүлдерни оскунган болгай бис. Чаңгыс-ла чижектен ол кестүп турар. Республикада кара чаңгыс тускай бүдүрүлге Тыва автосептелге заводундан мергежилдиг ажылчыннарның болгаш специалистерниң үнүп чоруп турарының уржуундан ажылы шуут сандараан деп чугаалап болур. Каттыжыышкынның өске-даа бүдүрүлгелериниңден эң дээре ажылчыннар кооперативтерже дезин чоруп турар. Оон чылдагааны билдингир — олар кайда-ла хөй төлевир берил турарыл, ынаар чоруп турарлар.

«Тыва автотранспорт» каттыжыышкының мурнунда бөгүн тургустунган эң чугула айтырыгларның бирээзи — аңаа хамааржын турар бүдүрүлгелер-биле оон харылзаалары боп турар. Ажылды удуртурда айтыпдужаар система ам узуткаттының турар. Бистер кады ажылдажылганың оон өске арга-хевирлерни ам-даа тып чадажып турарывыс тодаргай. Ынчангаш ылаңгыя өнчү-хөреңги база ону кым эдилеп, ажыглаарының дугайында айтырыгга дыка бүдүлүп турар бис. Бо талазы-биле чаңгыс-ла билдинип турар үүл болза, бистериниң эң чоокку келир үеде аңгы-аңгы боп алгаш, бот-башкарылга-биле, рынок харылзааларынга дүүштүр ажылдаар апаарывыс болур. Ынчалза-даа амгы холбаалыг бүдүрүлгелер бот-боттарының аразында ол харылзааларны үспейн, чаңгыс аай техниктиг политика-биле ажылдаар ужурлуг. Чүге дээрге, хүнүн бодап чурттаар күзелдиг бичии, быдаргай кооперативтер боп черле шыдавас бис. Чогум-на оон ужурундан элээн хөгжүлделиг материал-техниктиг баазаны, автомобильдерни ажаап-ажыглаарының болгаш септээринин бедик технологиязын тоо-быдаратпайн, улам быжыглаары бистин сорулгавыс болурун база катап демдеглээр херек. Оон-биле чергелештир каттыжыышкынның ашпарады-биле кайы-даа талага ажыктыг, деминг ажылдаарындан эгелээш, деткимче-дуза конторалары болгаш биржаларга чедир, коммерцияга өөренири негеттиниң турар.

Бистин ажылывыста эң кол күш автомобиль чолаачылары боп турары кымга-даа билдингир. Оларның кызымаккай ажылдаарындан болгаш арга-мергежилиннен биске чүүктерни сөөртүрүн идегээн чагыкчыларны долуу-биле бедик шынарлыг хандырары дорт хамаарылгалыг. Ынчангаш чүүктер болгаш пассажирлер сөөртүрү олардан хамааржып турарының чылдагаанындаа ол. Кижилериниң амыдырал-чуртталгазынче өзулуг сагыш салып, оларга кажанкезээде дузалаарынга белен чорук кадрларның доктаамал, үре-түүнелдиг ажылдаарының үндезини болур.

Ындыг турбуже, каттыжыышкында ажылчын кадрлар ам-даа чедишпейн турар. Чүге дээрге оларның ажылдан үнер-кирер чоруу көвүдээн. Бо чылдың чүгле тос айларында ол 30 хуу четкен. Тодаргайлаарга, 510 чолаачы, а ол ышкаш септелге-дузалал ажылдарындан 697 кижи ажылдан үнүп чоруткан. Ынчалза-даа чамдык чолаачылар болгаш септекчилер бистиң коллективте чөөрби болгаш оон-даа хөй чыл иштинде ажылдап, арга мергежилин өскелерге күзелдин-биле дамчыдып берип турарлар. Чижээ, хоорайның ийиги болгаш үшкү АТБ-лериниде Гарий Монид, Михаил Ряполов олар 25-25 чыл ажылдап турар. Ол ышкаш үшкү АТБ-де Владимир Орлов, Кан-оол Чамзын, Шагаан-Арыг АТБ-зинде Адрахман Эркенов, Арактына Баазакай болгаш өске-даа хөй-хөй чолаачылар болгаш септекчилер боттарының күш-ажылчы чедишкиннери-биле хүндүткелдиг ат-алдарны чедип алган.

Долу бот-орулга-чарылга болгаш бот-акшаланды-рышкын-биле ажылдаарынче шилчээн үеде байдал санхөө ажылындан база кол хамааржыр. Каттыжыышкының орулгаларындан болгаш чарыгдалдарындан ажыл-херектиг байдалы илдеп. Ол мандыг-даа бүдүрүлге черинге ындыг болур. Орулга хөй болган тудум-на оон ажылчорудулгазы үре-түүнелдиг. Ниити каттыжыышкынны алырга, эрткен үениң иштинде 14890 муң рубль орулга алдынган.

Бистиң бүдүрүлгелериністиң болгаш организацияларывыстың моон соңгаар туруштуг хөгжүлдези чуртталга тудуунун болгаш социал адырының фондузун улгаттырарындан база хамааржыры билдингир. Ынчангаш ол сорулганы чедип алыры-биле тос айларының иштинде социал сорулгага 9 миллион ажыг рубльди чарыгдаан. Ооң иштинде чурттала тудуунга чарыгдал 3 миллион, шимчээр составты садып алырынга 4,8 миллион рубль дээш, оон-даа өске чугула сорулгаларга ажыглаан. Бо чылдың төнчүзүнге чедир ам-даа 90 өг-бүле боттарының чуртталга байдалын экижидип, чаа квартираларны алыр ужурлуг. Бистин каттыжыышкының келир 1992 чылда бо талазы-биле планнары база улуг. Чүге дээрге амгы үеде кижи дээш сагыш салыышкын бирги чергения сорулгазы болгай.

Бүдүрүлге күүлерин улам улгаттырар дээш эвээш эвес ажылларны кылган болгаш кылыр-даа ужурлуг бис. Хоорайның бирги, ийиги, а ол ышкаш Минусинскиниң АТБ-лериниге немелде бүдүрүлге шөлдерин тудуп турар.

Тыванын автомобильчилери боттарының профессионал байырлалын чамдык чедишкиннер биле демдеглевишаан, моон соңгаар берге байдалдардан үнүп, рынок харылзааларының үеинде быжыг туруштуг ажылдаар дээш бүгү түүлдерни кылып турарлар.

Николай ДЬЯКОВ.
«Тыва автотранс» каттыжыышкының чиигине директору.

Рынок болгаш АМЫДЫРАЛ

ЧАА ТУДУГЛАР

Улуг-Хем районга «Арыскан» совхозту организастап, тургусканындан бээр үр эвес үе эрткен. Ынчалда-даа оон материал-техниктиг баазазын тургузар талазы-биле чамдык ажылдарны кылып турар. Хүнүер келген тудумна, ол чаа ажыл-агыйның мурнунга чаа-чаа айтырыглар тургустунуп кээп турар. Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Эң чугула сорулга болза тудуг-суурну хөгжүдери боп турар. Оларны тударла дээш, каны хамаанчок черге телевилээрге, таарымча чок болур. Чүге дээрге, совхозтуң турар чери каасчараш бойдус чурумалдыг болгай.

Совхозка баштай-ла мергежилдиг тудугжулар херек апарган. Чүге дээрге, бирги эдлчегде чурттала бажыннарын, а ол ышкаш машина-трактор мастерскаязын, гаражты, нефть шыгжамырын, тараа шанын, картофель шыгжамырын болгаш өскедаа объектилерни кылыры чугула. Мурнундагы турган салбырдан тудугжулар-даа тыптып келген. Олардан тудугжу бригаданы тургускаш, бо хүннерде ажылды шуудадып чорудуп турар.

Арысканның тудугжулар бригадазын мергежилдиг бызанчы Даш-оол Кыргысович Доктугу эге бажындан тура удуртуп турар. Доктугу, шынап-ла, улуг дуржулгалыг кижи. Ол Улуг-Хем районда ат-сураглыг кижилериниң бирээзи. Ооң Шагаан-Арыгда, Арыг-Үзүүнде, Иштии-Хемде, Ак-Талда тудушкан бажыннары хөй.

— Бо хүннерде база бир чурттала бажыңын доозар чыгай бердивис деп, бригадир чугаалап турар. Төрөөн Арысканывыста чаа совхозту тургузарынга киржиринден өөрүшкүлүг чүү турар боор. Бисте тудугжуларның хөй кезин аныяктар. Олар идепкейлиг ажылдап, тудугжунуң мергежилин күзелдинбиле шингээдип ап турарлар. Оларның иштинде Тюлюш Чамбал, Геннадий Сат дээш, өскелер-даа өзулуг уран-шевер бызаанчылар болу бергеннер. Оларга шуут идеген болур. Ажыл-даа хөй...

Шынап-ла, Арысканның тудугжуларының мурнунда сорулга улуг. Келир, 1992 чылда, чүгле чурттала бажыннарын безин он ажыгны тудар ужурлуг. Оон аңгыда суур чаагайжыдылгазының талазы-биле ажыл хөй. Чижээ, он хире километр кудумчуну дескилеп, асфальтылаары көрдүнген. Чаа совхозтуң төвү көрүштүг, чараш, делгем кудумчуларлыг болур ужурлуг. Ону ынчаар кылырынга тудугжулар кол күш болуру шуут.

Биче-оол МОҢГУЛ-ООЛ.

(Бо чүүлдүн гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерни диледим).

44 муң тоннаны...

Республиканың хереглекчилер ниитилелдериниң эвилелиниң автотранспорт бүдүрүлгезиниң чолаачылары бо чылдың тос айларында районнарже улус ажыл-агыйының ынзы-бүрү 44 муң тонна чүүктерин чедирген. Оон иштинде районнарның хереглекчилер ниитилелдеринге чеди муң беш чүс тонна бараанларны сөөртүп бергеннер. Ол ышкаш 26 муң тонна тудуг материалдарын, чеди муң тонна хөмүр-дашты сөөрткен. Ол болза планда көрдүгениннен ажып турар. Чолаачылар Моңгун-оол Күжүгет, Григорий Хомушку, Валерий Ноокай, Василий Вяткин, Юрий Токтаев болгаш өскелер-даа автомобильдиң үзүк-соксаал чокка ажылдаарын чедипап турар.

Киим-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

Хамааты ужар үүлдүн эртем-шинчилел институдунга тус-тус черлерниң агаар шутумунга ужудар совет чаа самолётту — Ил-114-тү таныштырып көргүскен. Ол 60-64 пассажирлерни алыр, С. В. Илюшин аттыг конструктор бюрозунга ону чогаадып кылган.

Чаа самолёт мурнукуларындан кызар үүлдү ийи катап эвээш чарыгдаар кемналгалыы-иле, пассажирлерге эм таарымчалыг байдалдарны тургусканы-биле ылгалыг. Баштайгы шенелде ужудуушкуну аңаа алдарлыг шенекчи-ужудукчу В. С. Белоусов баштаан экишаж кылган.

Шекелделер доозулган соонда, ону Ташкентниң В. П. Чкалов аттыг ужар үүл каттыжыышкынынга будүрүп үндүрүп эгелээр, 1992 чылдан эгелеп авиа-пугумнарга ажыглаттынып киирер. Самолёт 100 хире километр хемчээлдерге ажыглаттынар, дүргепи шакта 500—550 км. Чамдык даштыкы авиакомпаниялар ону база сонуургап турар.

ЧУРУКТА: Ил-114-түн хоюп турар үеи.

В. Яцкиниң фотозу. (СЭТА-ныы фотохрониказы).

Тыванын Тук, Гимн, Сүлдезинге хамаарыштыр

МЭЭҢКҮЗЕЛИМ

Тыва ССРЭ-ниң составында бактаап кирип-даа турар болза, бот-догуннаан республика болгай. Тускайлаң республика болган соонда, чүртүүнүң, чонунуң чоргааралды — Тук, Сүлде, Гимн (өөрээл ыры) турары албан. Бо үш чоргааралды (символиканы) Тыва Республикага чогаадып тургузуп алыр дээш тус черниң иштинге конкурсту чарлаанын билир бис. Ол орта бодүүн кадарчыдан тускай эртемниг чогаадыкчы интеллигенцияга чедир хиржип болурун солун арынарындан номчуп таныскан бис. Шынап-ла, кижи бүрүзү бодунуң хостуг күзелин илередип болур апаргында, мен база «Шын» солунну дамчыштыр бодумнуң бодалымны илередикседим.

Чогаалчыларныы-даа, бижикчилериниг-даа үүлдерин таныскаш, чаа-чаа чогаадыкчы хоонге келген ужурум ол. Мээн дараазында сүмелеримни конкурстуң комиссия кежигүннери база өөренип көөр болза, ажырбас деп бодадым.

Тыванын Тугу кандыг болурул? Мээн бодалым болза Тыва Республиканың Тугу үш аңгы өөнүг болур ужурлуг — ак, көк, сарыг. Туктуң ыдыынга доора дургаар 20 см-деп эрттирбейн, ак өөнүг, оон чанынга база доора 20 см көк өөнүг, оон чанынга база доора 20 см дилиндектерни кылгаш, а арткан кезээн сарыг өөнүг кылза деп бодаар мен. Сарыг өөнүг, ак болгаш көк өөнүг дилиндектериниң чоогунче үстүү азыынга ам чогаадып алырывыс Тыванын Сүлде демдээн өлчей удазын-биле сырып турып даараар. Ол-ла сарыг өөнүг өөске Сүлденин адаанга узун дургаар кызыл будук-биле «Тыва Республика» деп тывалап бижиир. Туктуң иштин узуну 2 метрден эртпес болгаш кыдыын долгандыр алдын салбак-биле хаажылаар.

Ам үш өө дугайында тайылбырымны берейн. Тываны кайда-даа ак-көк хемнериниң чүрту деп турар болгай. Ынчангаш ак, көк өөнүг ийи дилиндекти киирген ужурум ол. Сарыг өөнүг элбекшидип кииргеним ужуру болза, тыва чоонуң төөгүден бээр чүдүп, тейлеп чораан сүзүглели—сарыг-шажын. Ам шажыныы нептередип сайыырадыры—уениң негелдези. Ынчангаш тывалар сарыг-шажынның төлөлекчилери деп үүлдү илередиксээш, сарыг өөнүг киирген ужурум ол. Ам Тукту чазып номчуурга мындыг: «Сарыг-шажынның төлөлекчизи — ак-көк Тыва Республика».

Ам Сүлде демдек дугайында сүмем. Чурукка көргүзүп шыдаваым хомудан-чыг-дыр. Оон башка бо конкурска албан киржир ийик мен. Өске-даа бижикчилер ышкаш Сүлдеге, шынап-ла, янзы-бүрү хөй чурук, дүрзү-хевирлер киирген ажыы чок. Ол хөй утка бээр хамаанчок, харын Сүлденің хевирин баксыраашы, көрүш чок болдурар. Сүлденің иишки хевири амгы ССРЭ Сүлдези-биле хевирлеш болза ажырбас. Ол-ла шарыглыг арбай-тарааны хевээр арттырар. Үстүнде беш-адырны ап каапкаш, оон орнунга «Ян-Инь» деп (азы моолдар «соембо» дээр боор) демдекти тургузар. Азы тырыкы хевирлиг апарган удур-дедир хойгажып алган чыдар эр, кыс ийи балык-тыр. Ол демдектер өртемчейге кижи төөлеттенинг чаатты-ның тургустунганының ийи аңгы өзек күш дугайында номналдыр. Оларны сарыг-шажынның төлөлекчилери төөгүден бээр ыдыктыг демдек кылдыр ажыглап чораан.

Сүлденің ортузунда черуруу — бөмбүрзекти ап каастар, оон орнунга ак тырыкы иштинге база ак өөнүг «Азия төвү» тураскаалдың хевирин кылгаш, тырыкының иштинде арткан хос черни ак-көк өө-биле будуп каар. Ол үүнү көргүзүп турарыл дээрге Азия диптиг төвүнде ак-көк Тыва дээнин ол. Харын-даа Тываның чурт-девискээр чуруун тураскаалдың артынга ол-ла ак тырыкының иштинге көк өө-биле чурааш, оон артканын бодүүн хүрен будук-биле будуп-даа каар болза ажырбас. Сүлденің адаанда үшүп орар хереллиг хүнүү арттырган, хүннүң адаанда ажыы каан номнун иштинге аттыг бараан харап чоруур аратты чуруур.

Өөрээл ыры (Гимн) кандыг болурул? Конкурстун эпле нарын, берге талазы Гимнниң созүүне болгаш аялгазында деп бодаар мен. Манаа өзулуг тыва национал арыг дыл-домак болгаш кижилериниң мээ-медерелин хайындырып келир уян, чымчак, хостуг-чоргаар ыры-хогжүмнүг өөрээл ыры керек. Шын харын. Тывавыс дугайында тыва-даа, өске-даа аймак-сөөк чон кандыг шүлүктерни болгаш аялгаларын биживаан дээр. Салаа базын санаары безин болдунмас. Ынчалзажок Тываның Гимн ырын тыва чогаалчы болгаш тыва композитор бижээн болза деп бодалдыг мен. Тыва композитор, тыва чогаалчы чогаадып каарга, тыва чонга чоргаарранчыг-ла ыйнаан. Тыва сүзүлалдарны, тыва национал чаңчылдарны билир тыва надрларывыс бисте бар. Амгы үеде тыва радио бодунуң ажылын артеннинне «Байлак чуртумнуң» аялгазы-биле ырлап эгелээрин шупту билир бис. Дыннап чыдарга, шынап-ла, чоргаарранчыг болгаш хөглүг, кижи дораан омак-сергек апаар болгаш ол-ла дораан холу дыңзыг, соруу күштүг күш-ажылче шым-ныр кирээр. Ынаныг ырак-узак тайга-таскылда мал малдап чоруур кадарчыларывыска болгаш ивижилериниге кончуг таарыжыр ыры деп бодаар мен. Аялгазын оон-даа хөглүгомак болгаш сүрлүг күштүг кылдыр өскертип ап болгайла. Ынчангаш тыва уран үүлдүн болгаш чечен чогаалдың үндезилекчизи хоочуннарывыстың «Байлак чуртум» деп ырының хостуг, бот-тускайлаң Тыва Республиканың Гимн ыры болурун күзээр-дир мен.

Десиил-оол САНЧЫ.

(Бо материал чырыкче үне берзе, гонорарын «Шын.ның» агар санынче шилчидерин диледим).

Буянныг сеткилди көргүзээл

ОЙНААРЫНДАН СЕЗИНМЕ

Редакцияга ачы-буянныг сеткил фондузунуң чорудуп турары акция оюнунуң дугайында айтыргаш, деткээн, чамдыкта хомудаан-даа чагаалар кээп турар. Чүү деп оюн үүвел ол, ону кижилер үүге аңгы-аңгы көрүп турарыл? Бо талазы-биле Буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузунуң Тыва салбырының даргазы Вячеслав Дөртен-оол-биле чугаалажып олур бис.

— Оюнуң ады—«Буянныг сеткилдиң акциязы». Ындыг хевирлиг оюнларны оңгу чүртта болгаш харын-даа бүгү делегейде чорудуп турар. Ол миллионнерлериниг шагдан бээр билдингир оюну. Бистиң ону чоруда бергенивистиң кол чылдагааны — ниитилелдиң агар санынче албан, организациялардан, бүдүрүлге черлериниң, хуу кижилерден-даа акша-төгерик кирбестей бергени. А бис инвалид болгаш амыдыралында чедимнес кижилерге үүгле буянныг сеткилден кирген акша-хөрепши-биле дузалажып болур бис. Акша кирбес болза, ниитилеливис туруп шыдавас. Ынчангаш акцияның 30 рублин оон агар санынче шилчидер ужуру-даа ол.

Бо хүнге чедир ол акцияны таварыштыр Буянныг сеткил болгаш кадыкшыл ниитилелиниң агар санынче 100 муң рубль кирген. Мен бодап көөрүмге, ол эвээш акша-түп-дур. Вячеслав Күжүгетович акцияның өртээчиик болгаш ындыг деп тайылбырлады. Өртээ чиик боорга, чамдык улус аңаа улуг-ла хаарысалга чок. Акцияның бланкыларын ора тырткаш, октан турганының безин таварылгалары бар. «Москвага чоруп чоруурумга бистиң ол оюнувустуң өртээниң чиигин каигап турдулар. «Сээн 90 рублиг дээрге херек чок үүве ышкажыл, бичии уруглар оюну-дур си» дижип каттыржыр чорду» деп, Вячеслав Күжүгетович чугаалап олурду.

Чуртта амгы үеде ындыг хевирлиг оюнар дендии нептерээн. Оларның иштинден чүгле бодумнуң билирим чижектерни айтырга, аэрофлот шутуму-биле чоруп турар 375 рубльдиг акциязы, «Чернобыль акциязы»—900 рубль, Новосибирскиден бир-ле биржаның чорудуп турары 270 рубльдиг акциязы...

Бо кижи бодап көөрге, буянныг сеткилдиң акциязын ойнаары, шынап-ла, буянныг чорук болур хире-дирле. Инвалид, өскүс-чаңгыс, амыдыралында чурттаргаш ынаны чеднимейн түрөп чоруур кижилерге оюн таварыштыр дуза чедирери черле буянныг болбас аргажок. Оон кадында ойнакчыларының хөй кезии, шынап-ла, эвээш эвес акша-төгериктиг ойнадып алыр аргалыг. Ол дугайында номчукчулар боттары-даа солуннарже бижип турлар. Республикада демги акция ойнаашкының таварыштыр ойнадып алган эн бедик түн 15 муң рубль болуп турар.

— Вячеслав Күжүгетович, акциядан кирген акша-төгерик ынай-бээр будалып турар деп каралывайн турмен. Ынчалза-даа оон контролю кандыгыл, ол акша кайнаар чарыгдаттынып турарыл деп үүлдү номчукчуларга ажык-чарлыы-биле тодаргай тайылбырлап бергеш дээре боор.

— Бис ол акшаны шуут көрбес-даа, хоргга-даа тутпас улус-тур бис. Ону херек кырында көргүзерге мындыг: акциядан кээр акша Тыва соцбанкыда биетки агар санывыста мөөнеттиниг чыдар. А бис бухгалтер-биле кады материалдыг дуза дилээн инвалидтериниг данзызын болгаш өдрестерин алгаш, банкыга демдеглеткеш, ол-ла данзыны почтага эккээр. Ында банкыдан почтаже шилчиткен акшаны адрес аайы-биле инвалидтерге чорудуп бээр. Акша-хөрөнги элээн чыглы өөрзе, инвалидтерге тускай эмнелге бажыңын туттурза деп бодап турар бис— деп, салган айтырыымга ниитилелдиг даргазы В. К. Дөртен-оол харылады.

Оон аңгыда Буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондузуп дамчыштыр чиик болгаш эптиг колясканарны инвалидтер чагыдып ап болур. Бо фондунуң Тывада салбырының планнап турар ажылдары көвей. Ынчалзадаа акша-төгериктиң кызыыдыңдан хөй-ле үүлдерни боттандырары узудап турар. Ынчангаш-ла Вячеслав Дөртен-оолдуң акша-төгерик тыптынып алырының сөөлгү ынаныжыдан туттунупканы ол. Мында оон ойчии-даа буруузу чок, харын-даа рынок харылзааларының үезинде чүрттаарының ужу-кыдыын бодунуң ажыл-херээнге шенеп эгелээн кижи деп мактап болур. Кым канчаар шыдаар болдур, берге байдалдан үнериниң оруун ынчаар тывар апаар. Бо оюнда чоонуң мөлчүп турар үүве чок: ол дээрге эки турааның акциязы-дыр. Кым кымны-даа албадавайн турар. Кижи бүрүзү ойнаар мурнунда боданыр-ла болгай.

Чамдык ойнакчылар улус албас үүве-дир дээш акцияларны ниитилелге дедир эккеп турар. Ол шын эвес. Моон соцгаар акцияларны дедир эгидер деп оралдашкан ажыы чок. Оон аңгыда кижилер боттарының ажаалга дептериниг дугаарларын бижип каарга, ол акшаны ынаар киир санаары шүүттүг болгаш, улуг саадалга маная болуп турар. Оон орнунга ойнакчы бүрүзү бодунуң адрезин айтып каары дээре.

Оюнну кажан соксадырын Вячеслав Дөртен-оолдан база сонуургаан мен. Амдыызында ону соксатпас болгаш ,бети дизе-ле, 95 чылга чедир уламчылаары көрдүгенин ол дыннатты.

Ажыы-биле чугаалаарга, кижи 90 рубльден-даа хөй когаралдарга таварышкылаар ышкажыгай. Ачы-буянныг чорук дээш 30-60 рубльди оргуптери кымга-даа харамнаныг болбас хире.

Бистин кайы бирээвис буянныг сеткил акциязын ойнай бергеш, 90 хире рубльди чидирипкен-даа дижик, ында улуг-ла айыл чок: силерниң акшалар халас барбас, бодунарның акша кириишкиниер-биле буянныг чорукту кылып, инвалид болгаш социал камгалалы куду кижилерге чымчак сеткилден дузалаарыңар ол болур. Оюнну үзүктелдирбейн ойнап-ла турар болза, каражага белен таварышпас деп үвени база катап сагындырып каайн. Сеңдүнде бир демдеглеп каар үүл: буянныг сеткил акциязын өске черлерни чорудуп турар акциялары-биле будавазы күзенчиг.

Надежда ЭРГЕП.

Телевидение

Понедельник

ОКТЯБРЬ 28

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 «Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 4-7 сериялары. 9.45 «Чаа салгал шилип ап тур». 11.00 Телефильм. 11.25 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары. 11.30 Футбол допчулалы. 12.00 ТМА. 12.20 «Оперетта, оперетта». 13.20 Ажылгыр кижи. 14.20 Мультфильм. 14.55 «Ол ынчан болган...» «Үшкү назын». 15.20 «Минотаврже аян-чорук». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериялы. 16.35 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 17.35 ССРЭ-ниң улус депутаты К. Лубенченкониң М. Мартулис-биле (АКШ) беседазы. 18.10 «Блокнот». 18.15 Сонуургактарга. 18.30 «Рынок: шилип алыышкын шагы». 19.00 «1992 чылда даштыкы литература». 19.10 Футбол допчулалы. 19.40 «Музыка кичээлдери». Фильм-шиниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Музыка кичээлдери». Фильм-шиниң уланчызы. 22.45 Автор телевидениези. 23.35 ТМА. 23.50 Автор телевидениези. 00.50 Наталья Гулькина болгаш «Сылдыстар» бөлүү. 01.20 — 02.30 Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Итали дыл. 8.45 Мультфильм. 8.55 Орус культура дугайында беседалар. 7-ги дамчыдылга. 9.30 «К-2» көргүзүп тур. 10.40 «В. П. Соловьев-Седой».

ТТ дамчыдылгалары

11.10 Коммерция информастыг телепрограмма. 11.40 «Августа агаар». Уран-чечен телефильм. 12.50 Концерт. 14.00—16.00 Улус депутаттарының V Съездизиндс. Кремльдиң Съездилер Улуг ордузундан дамчыдылга.

* * *

16.55 «Харылзаа-шуулган». 17.25 С. Прокофьев. Концерт.

КЫЗЫЛДАН

17.50 Уругларга фильм. 18.30 Аныктар дамчыдызазы. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.30 «Аныктың үүгүлчок». 22.30—00.50 Хоккей. ССРЭ чемпионады.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.50 Телефильм. 18.55 Реклама. 19.00—20.00 «Республика» көргүзүп тур.

Вторник

ОКТЯБРЬ 29

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 8-ки болгаш 9-ку сериялары. 9.25 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.25 «Музыка кичээлдери». Фильм-шиниң. 11.45. «Биржалардан медээлер». 12.00 ТМА. 12.15 «Музыка кичээли». Фильм-шиниң уланчызы. 13.20 Теннис. Парижтиң ажык чемпионады. 14.10 «Телемикст». 15.10 Л. Латынина. «Үшкү назын». 15.30 «Минотаврже аян-чорук». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.40 «Чемпионнар-биле кады». 16.55 Уругларның музыка клуву. 17.40 «Политиктиг диалог». 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Биржалардан медээлер». 19.00 Түрк телевидение кежээзи. 19.45 «Дээр тин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Дээр тин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.40 Автор телевидениези. 23.40 ТМА. 23.55 «Антарактида. Дедир ээп чоруур чери». 00.25 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 15-ки дамчыдылга. 00.50 Теннис. 01.20—02.30 «Хааннар болгаш капуста». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чылы. 8.45 Француз дыл 2-ги чылы. 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Киножурнал. 9.55 А. Райкин. 1-ги дамчыдылга. 11.00 «Ажыы чок үүл». 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорталдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.35 Концерт. 15.15—15.45 Ритмниг гимнастика.

* * *

17.45 Аян-чорукчулар клуву.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 19.15 «Экивеңер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Урутларның Гнесиннер атты музыка школазының дугайында дамчыдылга. 21.45 Виндсерфинг талазы-биле Россия чемпионады. 22.00 Билдинмес Россия. 23.00 Медээлер. 23.20 Реклама. 23.25—01.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

18.45 Инженер мергежин дугайында. 19.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 19.45 Съезд дневниги. 20.00 Медээлер. 20.00 — 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!».

Среда

ОКТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 10-гу, 11-ги сериялары. 9.25 «Чемпионнар-биле кады». 9.40 Уругларның музыка клуву. 10.25 «Братан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 Барымдаалыг фильм. 12.45 «Альберилче орукка». 13.15—14.15 Теннис. Парижтиг ажык чемпионады.

* * *

15.00 «Үшкү назын». 15.45 «Минотаврже аян-чорук». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Планета». 19.15 «Поэзия минуталары». 19.25 «Братан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Д. Хворостовский ырлаар. 22.15 Автор телевидениези. 23.10 «Маша». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 00.50 ТМА. 01.05 Теннис. 01.40—02.55 «Хааннар болгаш капуста». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Агым». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.30 Делегей рынгунче дулгуур. 10.00 А. Райкин. 2-ги дамчыдылга 11.00 «Арыг хөлчүкте бажың». 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорталдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.30 Концерт. 15.10 — 15.45 Телефильм.

* * *

ТТ дамчыдылгалары

17.00 Телерадиоконкурстуң лауреады ырлаар. 17.10 Шилиттинген эстрет. 17.15 Делегей рынгунче дулгуур. 17.45 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер, тайылбыр, интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35 Фил Донахьюнуң программазы. 21.15 В. Муравьев. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 —00.40 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Съездиниң дневниги. 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Четверг

ОКТЯБРЬ 31

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 12-ги сериязы. 9.15 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.15 «Маша». Телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 Концерт. 13.15 Теннис. 14.20 «Телемикст». 15.10 Мультфильм. 15.30 «Үшкү назын». 16.00 «Минотаврже аян-чорук». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 17.10 «Экология. Ниитилел. Кижи». 17.40 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 18.10 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 ИХМ-ниң медээлери. 19.00 «Иллюшон». «Мальти эвирн». Уран-чечен фильм (АКШ). 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Эфирде музыка». 23.40 ТМА. 23.55 «Сугнун уланчызы». Телефильмниң баштайгы коргузүү. 00.25 Епископ В. Родзянко-биле беседалар. 16-гы дамчыдылга. 00.55 Теннис. 01.25 — 02.35 «Кречинскийниң кудазы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 Телефильм. 9.45 «ТелеЭКО». Журнал. 10.15 Мультфильм. 10.25 Эртемденнер бажыңына поэзия кежээзи. 11.00 Ю. Тарасовтуң киржилгези-биле дамчыдылга. 11.40 Тараачыннар айтырыы. «Чаа фермер». 11.55 ССРЭ-ниң парлалгазының дугайында. 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорталдар». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 14.35 РСФСР-ниң музыкалыг фольклорунуң концерти. 15.15 — 15.45 Ритмниг гимнастика.

* * *

ТТ дамчыдылгалары

17.00 Мультфильм. 17.10 Музыкалыг телеабиемент. 17.40 «Кадыкшыл». 18.10 «Өлүмге чыгадып келгеннерге өпей ыры». 18.30 «ТелеЭКО». Журнал.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Экивеңер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлаалар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет. 22.55 Реклама. 23.00—23.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Съездиниң дневниги. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». Уран-чечен публицистиг программа. 20.00—20.20 Медээлер.

Пятница

НОЯБРЬ 1

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.00 Мультфильм. 9.15 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улуглларга». 10.00 «Эфирде музыка». 12.00 ТМА. 12.15 Фильм-концерт. 13.05 Теннис. 14.10 Телебиржа. 14.40 Телефильм. 15.10 А. Хачатурянның музыказындан сюита. 15.30 «Минотаврже аян-чорук». 5 сериялыг уран-чечен телефильм. 5-ки сериязы.

* * *

16.40 Мультфильм. 17.10 Гандбол. Делегей маргылдаазы. 17.40 Биржалардан медээлер. 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Партнер». 19.15 «Кижи болгаш хоойлу». 20.00 «ВиД» көргүзүп тур. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «ВиД» көргүзүп тур. 20.55 ТМА. 01.10 Теннис. 01.55—03.55 «Кречинскийниң кудазы». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Англи дыл. 1-ги чылы. 8.45 Англи дыл. Өг-бүле альбому (АКШ). 9.15 Телефильм. 9.35 «Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи». 10.15 «Рембрандт». 11.00 «К-2» көргүзүп тур. 11.45 Тынын ап. камгала. 12.40 Барымдаалыг фильм. 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорталдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 14.35 С. Рахманинов. № 3 симфония. 15.15—15.55 Барымдаалыг фильмнер.

* * *

17.00 Бистиң садывыс. 17.15 «Адам Смиттиң акша-хөрөнгизи».

КЫЗЫЛДАН

17.55 Уругларга фильм. 18.30 Медээлер. 18.40 Медээлер. 18.50 «Тыва ТВ чалап тур». Аалчыларывыс — «Тыва» ансамбль. 19.50 Чарлаалар, реклама. «Республиканың киноэкраннарында». Кино-чарлал.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.35—22.35 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.55 Э. Межелайтистин поэзия вернисажы. 19.00 Съездиниң дневниги. 19.15 «Алексей Николаевич Кон Ен Гу». 20.00—20.20 Медээлер.

Суббота

НОЯБРЬ 2

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Мультфильмнер. 7.00 Ритмниг гимнастика. 7.30 Ажылгыр кижиниң суббота эртени. 8.30 ТМА. 8.45 Бистиң садывыс. 9.15 Эртенги хөглүг программа. 9.45 Теннис. 11.15 Режиссер С. Колосовтуң фильмнери. 12.45 «Дем каттыкылга» видеоканал. 14.00 «Экология дугайында медээлер». 14.15 «Ни» демдек-биле деп дамчыдылганың арынары-биле. 15.00 ТМА. 15.15 «Музыка киоскизи». 15.45 «Оңу шыдаар силер». 16.30 Фильм-шии. 17.55 «Москва хоорай кайгамчык». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 2-ги фильм. 18.25 «Майя ары». Хөй сериялыг мультфильмниң баштайгы көргүзүү. 18-ки сериязы. 18.50 «Хамчык кижи». Уран-чечен фильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Телефильм. 22.00 Футбол. ССРЭ чемпионады. 23.50 «50×50» телешоу. 03.25—03.55 Теннис.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

ТТ дамчыдылгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Фольклор хевирлери. Билдинмес культуралар». 9.00 Уругларга программа. 10.00 «Кадар оң бир» видеоканал. 12.00 «Хууда бодал». 12.20 Арыг хөлчүкте бажың. 13.50 Медээлер. 14.05 Съездиниң дневниги. 14.20 «Россияга даштыкы кижиниң ужуралдары». 14.40 ГФР-де уран үүл фестивалында. 16.10 «Өскелерге демейлешпес кижи». 17.10 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет. 19.10 Владимир Познерниң болгаш Фил Донахьюнуң программазы. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Ю. Подниекстиң фильми. 21.45 Гольф талазы-биле «Данхилл» кубогу дээш. 22.25 Информастыг хөглүг программа. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 00.20 «А» программа.

Воскресенье

НОЯБРЬ 3

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Спорттуң — бүгүдеге. 8.30 ТМА. 8.50 «Спортлото» тираны. 9.05 Ынакшаанын ажыы-биле чугаалаары. 9.20 «Эртен эрте». 10.05 «Ала-чуртка бараан болуушкун». 11.05 «Эртенги сымдыс». 12.05 «Аян-чорукчулар клуву». 13.05 «Кедээ-ден дамчыдылга». 14.05 «Кинопанорама». 15.20 «Орук башта». 16.05 «Марафон-15». 17.10 Улустуң тоолдары болгаш янзы-бүрү чурттарның притчалары (Индонезия). 18.00 «Уолт Дисней көргүзүп тур...» 18.50 «Анекдот». Уран-чечен фильм. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Хөглүг программа. 23.10 «Астра» көргүзүп тур. 23.30 Акробатика. Европа чемпионады. 00.00 Теннис. 00.50—02.00 «Ак-кем арылаң». Уран-чечен телефильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылгалары

8.00 Зарядкаже чыскаалымар! 8.15 Барымдаалыг фильм. 8.30 «Кижилер бола кирип келир бажың». 9.00 Россияның барымдаалыг экраны. 10.00 Чогаалчы А. Трушкиниң бенефиси. 11.00 «Псковтуң үнелиг эртинелери». 11.40 В. Зинчук. 12.30 «Кезенек». 13.00 Петр Деметрин цыган оруктары-биле. 14.00 Ыдыктыг болгаш мөнге. 14.20 Л. Белоусова биле О. Протопопов. 14.55 «Оңгу ергул». Уран-чечен фильм (АКШ). 16.25 «К-2» коргузүп тур. 17.10 В. Шекспир. «Лир хаан». Шин. 19.55 Реклама. 20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 Ачы-дуза көргүзер концерт. 21.20 Ю. Подниекстиң фильмнери. 21.50 Бадминтон талазы-биле делегей маргылдаазы. 22.10 Реклама. 22.15 Регби. Европа чемпионады. 23.00 Медээлер. 23.20—00.20 «Джаз-тайм».

Кызыл-Эник Кудажы

Үйгу чок Улуг-Хем

(Алдын томнуң бирги номундан үзүлер)

Ам байысаалга эгелээр. Ол эки-дир деп, Буян иштинде амырап боданган. Дүргедилин харын. Байгы шынны Буян ам дораан та каап боор, ол агарып чана баар. Чазыг болгандыр деп, харын-даа үстүкү черлер Буянның мурнунга бүрүүтүп миннир-ле боор. Оон база катап-ла иам кежигүнү, кызыл партизан Буян бүгү делегей хувискаялының туулу дээш демиселче шыммын кириптер, аваа Сталин башкының, Тока дарганың шыннын херээнден үнелиг чүве чок.

Байысаалга эптиг-эвилек эгелээн. Буян ону кайгаваан, дүрүм-хоойлу билир даргалар ындыг болур-даа үжүүрүт. Баштай Буянның ат-шөлүзүн, аза-ызыгуурун, ажыл-чүрүүн, ажыл-херээн бүрүткен алганнар. Шупту чүве чүрүм ёзугаар болган.

Алдын-сарала дарга хенертен тура халааш, Буянның мурнунга келгеш, үстүнден куду хереп келген.

— Адаң дүжүмет чораанын чүве чажырдың, ашак?

— Дүжүмет чорбаан. Чимелиг бөрттү Хомду дайынына шаннаалга алган.

(Улаштырыы. Эгези № 170, 180 «Шында»).

— Дөмей-ле дүжүмет. Феодал. Хендерге хүрээзинин улуг ламазы Намбырал төрелиг бе?

— Ийе, харын...

Буян тула берген.

— А Хемчик-оол?

— Ол Ийи-Тал сумузундан кижи... Ол — Адыг-Түлүш мен— Кыргыс...

— А кадайы?

— Ол харын...

— Харлыга бердиң бе, дайаын?

— Мен дайзын эвес мен, дарга. Улуг Сталинниң, Тока дарганың херээ дээш... Бүгү делегей кырынга кызыл хувискаалды өскүдер дээш... Чугаа чаңгыс...

— Аксың хаг! — деп, чүлгүүш арыныг дарга кышкырган. — Мени мегелээр деп бодава, догерезин билир мен.

— Шыннымын черле арга чок, даргам.

— Ийи-Тал сумузунуң девискээринде сиген шөлдери чүге өрттенип турганыл? Мал чүге чудааныл? Барыкта буга дөзүн кым үрээнил? Сумуда ликпунктута өөрүнүп турган урутну кым боолап кааныл? Дүртен чугаала, будулдурба!

— Чогум өрт болбаан. Араттар энир чылы сиген дөзү өрттелип, хараган аштап турган-дыр. Улуг чайык сосында, үер болган, буга өөжүн сут чире шаапкан. Ликпунктуга адаа душ бооп аныл болган чүведир ийин, даргам. Бичии оол боо чазылдырыпкан.

— Мегелеве, ашак. Ынча хөй үүлгедиг душ болбас.

— Ындыг болганы ол-дур, дарга.

— Улуг-Хемге контрреволюстуг, үрегдекчи, өрттедикчи, өлүрүкчү чажыт организастар көвей. Дус-Даг-да, Көк-Чыраада, Үрбүнде... Догерезин илереткен бис. Узуткап турар бис. Ийи-Талда чылан дунчузун база чаза шавар бис.

— Ийи-Талда чок ийин, дарга.

— Боолаттырып каан, ине чипкен ыт ышкаш, союп каан дилги ышкаш Хемчик-оол кайы үнгүрден үнүп келгенил? Сес чылда карабажың дүвү дырбаар кылдыр шиттирген Тоткан? Докурактар, Седен-Дамбаалар...

— Өске черлерге албан хаап чораан эштер...

Алдын-сарала дарга үзе кышкырган:

— Эштер эвес! Контрлар! Чоннуң дайзыннары!

— Ийе харын, контрлар...

— Олар шупту сээн Ийи-Тал сумуңдан үнгеннер. Догерезин билир бис. Бисти будаалдырба, сут довуратпа. Өчүп бер, ашак!

Улуг дарга кышкырган соонда, Буянның бир будунуң салааларын шалага чыпшыр тепсевишаан, тудуп турган кылын шугумубиле моюн дөзүнче каккан. Оон кавынгырын бодаарга, чаңгыс эвес удаа ажыглаан арга ышкаш.

Ындында-ла аштаан-суксаан, доңган-дожаан, ам хенертен ийиг суугу чаныңга өрттенип орган Буян шала кырынче чирс дээн. Бажы дескинип, караа карангылаш кылынган. Ол-ла дораан соолаш-ла дээн, мага-боду көк суг апарган. Буян көрүп кээрге, шагдаа кижи бөдүрээ тудуп алган турган. База-ла ынчап чыккан албаты боор. Буянның ийи быктыдан алгеш, сандай кырынга даш көжүгилештир хоч үйтүр шанчып каанар.

— Өөү, контр!— деп, алдын-сарала дарга база катап дужааган. — Соглеп бөөр болзуңза, салыптар бис. Дедирленир болзуңза... —дээш, пистолет ушпуп эккелгеш, стол кырынга аары кончут кылдыр салган, — боолап каар бис.

Буян аяар чугаалаан:

— Боолаарынарга-даа, чугаам бо, даргаларым. Актыым шын. Ийи-Талда контр бөлүк байтыгай, контр кижи безин чок. Эш Токаның бодунга бүүредир мен.

— Эш Токага бүүрелиг бо-дур! — деп, дарга алгыргаш, стол иштинден саазын ушта соп эккелгеш, ора тыртып-тыртып, бүрүштүр ууштааш, Буянның арныынче октапкан.—Баштыңчы «шыг-чаар» дээн-дир.

— Чүү дарга?

— Чүү боор? Саазынны эвес, сеңи!

— Меңи шыгжааш, чүүдаа чедип албас силер. Мен дөмей-ле актыг мен.

— Бруруузун билинмейн турар дайзын! — деп, дарга хөректенгеш, пистоледин Буянның арныына чайып кыжыгылааш, угаан чок кышкыргылаан. — Куу сандай! Бижиттинип орган шагдаа дуп-тура халааш, маанап үне берген. Кандыг конгуг белен чыткан чоор, ол дораан-чаяан чаңгыс шиш бүгүт сандай хевирлиг чүве тудуп алган кирип келген.

Ол чаңгыс бүгүт сандайга канчап тендиеейнип орар кижи боор мен деп бодал Буянның угаанынга алараш дээн. «Куу сандай» деп чүвени ол ышкажыл, чаңгыс бүгүт.

Шагдаа кижи сандайны тургузур эвес, сүүртүп каан чаңгыс будун өрү кылдыр Буянның чанынга салып каан.

Алдын-сарала дарга дораан Буянга дужааган:

— Чүвүрүн дөрзукта!

Буян аайын тыппайн барган.

Дарга кулак уюк кускунаан:

— Чүвүрүн ужул, контр!

Ужурдан өртөр эвес, Буян чүвүрүн хыл балдырже бадырыпкан.

— Олур сойлук!

Буянның думчуунуң баарында пистолет караннаан.

Шиш чаңгыс бүт кырынга Буян олурупкан.

— Ийинче олурба?— деп, шагдаа чугаалааш, Буянның ужазын эде тыртышкан.

Шиг дээн ышкаш болган соонда, шиш баштыг өргеп Буянның кургулдайын өрү могжап чоктапкан. Өөү кырлаш дээн, сагыжы карангылаш дээн.

Буянның угаанынга кара чаңгыс бодал үйгу-дужүнде дег, чаныык ышкаш кызаан диген:

«Куу сандай...»

ИЙИГИ ЭГЕ

Москвага эмчи техникумун дооскан соонда, Аайманың ады өскерлип калган— документ ёзугаар Аня, Анна деп шуут орусчуй бергеш. А фамилияны ким деп алырыл деп айтырыг турып келген. Чаа ёзу-биле хамааты кижи бүрүзү аттыг, фамилиялыг турар ужурлуг. Оон ынай адазының ады база турар. Баштай тывалар фамилия кылдыр эрги сумузунуң адын ап турганнар. Кыргыс, Монгуш, Ондар, Бай-Кара, Сат дээн чижектиг. Кандыг-чүү-даа бол, өртем-сургуулдуг кижи болгаш, Аайна орта таарзынмаан. Бир эвес ынчаар чүве болза, бүдүн сумунуң чүс-чүс чоны шупту чаңгыс фамилиялыг апаргай, оларны канчап ылгаарыл? Азы Анна Сүлдем дээр бе? Чок. Аайна орта база эптежип чадап каан. Ачай деп чанчыккан-даа бол, барып-барып кыс кижи кырган-ачазының адын канчап фамилия кылыр боор. Черле ынчаш ол шагда тывалар эр, кыс аттарны оныа сагыыр турган. Оон ынай улуг улустуң адын адавас, авай, ачай, чаавам (азы ченгем), даай, күүй деп хүндүлээр. Аайна черле сарыылдыг уруг турган, ынчангаш орус чоннуң ёзузун барымдаалап, төрээн иезинге тураскаал кылдыр, аваазының адын фамилия кылып алган: Анна Суузунмаа, улам тодарадырга, чок болза долузу-биле, Сүлдем уруу Анна Суузунмаа. Үрде чок апарган аваазының адын адаарга, баштай эвчок турган, ынчалза-даа Аайна чоорту чанчыга берген.

Анна Суузунмаа. Бодун ынчаар адаттыныптарга, оон угаанынга улуг-на төөгү кирер турган — баштай мунгаранчыг: бичии чораанны, өскүстеп өлбөзин, оон соонда өөрүнүү: кырган-ачазының Моолдан Аня деп орус эмчинин адын эккелгени. Москвага өөренгени, бодунуң база эмчи апарганы...

Анна Суузунмаа. Ол ат өөзинге чараш, таалаңчыг дыныалыр болган. Анна Суузунмаа — эң баштай Орус чуртунга, Москвага эртем чедип алган тыва кыстарның бирээзи. Анна Суузунмаа — эң баштай эмчи болган тыва кыстарның бирээзи.

Анна Суузунмаа ам үүгле ажылдаксап турган. Оңу ынчаар ынак башкыдары өөредип каан, эң ылангыя техникум директору орус башкы Павел Васильевич Лебеда — Чаншан-оол.

Ийе, Анна Суузунмаа баштай ыяап-ла чанар ужурлуг. Кырган ада-иезин Аайнаның манаашы, моюнарны узагылай берген, көк баштарын өг дүнүүнден ушпуп алган, көрүп орлар боор. Азы кырган-аваазы ада-бүкүл сүнезинин алыспас дээш, орнундан ыяк туттунупкан чыдыр ирги бе? Ол-даа канчаар, Анның ада-иезинге, ха-дунмазынга, арат-чонунга чугаалаар дээн чүүлдери-ле хой: Сеян сынын ажыр барык-ла чадаг кылаштап ашканы, демир-орук, Москва, Кремль, Кызыл шөл, театрлар, парктар, метро. Кара далай, дерт чыл дургузунда өөредилге, техникумдан үндүрүп часканы база болбайн канчаар... Ол бүгүнү төөгүүрүнге каш хонуктар эвес, бүдүн айлар херек-тир ийин.

Анна Суузунмаа ыяап-ла чанар ужурлуг. Ажыл —оон соонда. Ажыл кай-даа барбас. Ажыл—Аннаның оруунун аксында.

Москваның соонда Кызыл дээрге ады найысылал боордан, хоорай-даа эвес, суурдаа эвес, анаа-ла шыпшын сууржугаш болган. Дөрт чыл мурнунда анаа Аайнаның бажы эргип турган болгай. Ам Кызыл өскүм болгаш өржүм сагындырган. Кудумчуларынга кылаштаарга, кижинин мырыгай-ла дыжы ханар.

Кандыг-даа ажыл-херектин чаражы — оон үре-түнелиңде. Тывадан Москваже өөренип чоруткаш, эмчи ортумак артемин эң баштай чедип алган беш кысты кымдаа чүгле мактаар болган. Өөрүшкү-даа, маннай-даа ында.

Дарга кижи болганы чаңгыс сес чугаалаар мындыг:

— Ажылдаар.

Черле ынчаш ол шагда чугаа чаңгыс-ла ындыг турган: ажылдаар. «Шөлөө» деп сес сөөлүүредир тыптып келген. Үениң иеге-лдези база ындыг турган — аныяк республиканга хөй ажыл херек, өртем-билиглиг хөй кижи херек. Ынчан эмчилерни ийи холдун эвес, үүгле чаңгыс холдун салаалары-биле санап болур турган.

Анна Суузунмаа чанар дугайында чугаа кылбаан:

— Кайа ажылдаар мен?

— Эмиге.

Чүү черил, чүүн черил, чүде черил деп, Анна айтырбаан. Чаңгыс-ла Анна Суузунмаа эвес, оон өөрүнден ким-даа дыштанар чай чок болган. Сарыг-Тараа ырак Бай-Тайгаының эдээге мөөн дүшкен. Серенмаа Барыын-Хемчикче аттанып-кан, Кызылга Хуурак-пан биле Дакый-Сүрүн артып калганнар.

(Улаштырыг).

Телевидение

ОКТЯБРЬ 26
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 Ритмиг гимнастика. 7.05 Мультфильм. 7.30 «Найырал концерти». 8.00 Ритмиг гимнастика. 8.30 ТМА. 8.45 «Кадыкшыл». 9.15 «Дириг амытаннар аймаа». 10.00 «Бурда модем» көргүзүп тур...». 10.30 Хөглүг программа. 11.00 Соңуургактарга. 11.15 «Ыры дугайында сактыышкын». 11.50 Экология хончуулалы. 12.05 Мультфильм. 12.10 Режиссер А. Белинскийниң фильмнери. 13.15 «Бодунга бодун дузала». 14.00 Үстүкү классчыларга дамчыдылга. 15.00 Экология агентилели. 16.00 Тоолдар болгаш ужуралдар. 17.30 «Москва хоорай кайгамчык». Алды сериялыг барымдаалыг телефильм. 1-ги фильм. 18.15 Эстрада концерти. 18.35 Баскетбол. 19.35 Мультфильм. 20.00 Музыка болгаш мода. 21.00 Информастыг программа. 21.40 Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 23.10 Парламент дневниги. 23.25 «Баштайгы көрүштен ынакшыл». 1-ги хүнү. 00.05 Шоу Барри Алибасова. 01.20 — 03.30 «Булак». Уран-чечен телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН
ТТ дамчыдылдары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Мультфильм. 8.55 Фестиваль. 10.35 Иркутскиде ег-бүле төөгүзү. 11.00 «Кадар он бир» видеоканал. 13.00 Барымдаалыг фильмнер. 14.00 «Конга азар суургазы». 14.20 «Экизи-биле үттүндүрган шагдагы түүл...» 15.05 Тыныш ап, камгала. 16.00 РСФСР-ниң Дээди Совединин сессиязында. 17.35 Арыг хөлде бажын. 18.40 «Республика» көргүзүп тур. 19.15 В. Познерниң болгаш Ф. Донахьюның программазы. 20.05 Медээлер. 20.25 «Тамчыктыг удукар, чаштар!» 20.40 ССРЭ-ниң парлалгазының дугайында дамчыдылга. 21.15 Футбол. 21.40 Росмузимпорт. 22.40 Реклама. 22.45 Музыкалыг программа. 23.15 Медээлер. 23.35—01.00 «Эротиссимо». Уран-чечен фильм.

КИНО

ОКТЯБРЬ 26-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» (Пакистан, 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.30 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кольцо с голубым сапфиром» 9.00, 10.10, «Белый флюгер» 10.30, 13.40, «Свидетель» (Венгрия) 15.20, 17.10, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Молодые годы королевы» 14.00, 16.10, 18.30 шактарда.

ОКТЯБРЬ 27-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» (Пакистан 2 сериялыг) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинчочыңды» 9.00, 12.00, «Куда доскачет раненая пташка» 10.20, 13.20, «Свидетель» 17.50, «Зита и Гита» 15.00, 19.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белое солнце пустыни» 12.00, «Молодые годы королевы» 14.00, 16.10, 18.30 шактарда.

ОКТЯБРЬ 28-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рыцарский замок» (ГТПО, Мосфильм) 9.00, 10.50, 12.40, 14.30, 16.20 18.10 (творческий портрет режиссера С. Тарасова) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Аленький цветочек» 9.00, 12.10, «Джульбарс» 10.30, «Пришелец» (2 сериялыг, Пакистан) 13.40, 16.20, 19.00 шактарда.

Дыштаныр хүнде чаңчыл кылдыр үндүрүп турган ариныстын «Аяк шайны аартап ора...» деп нинти эгезин бөгүн солун паапканывысты номчукчулар эскерген боор. Ук эге үр үеде үнүп келген, номчукчуларын соонуургалыг чаалап алган-даа. Ынчалза-даа үе солчуп, шупту чүве чаартынып турар болгай. Бөгүнден эгелеп солунуун бо ариныңа чаа эгени салдывыс. Эге солуттунза-даа, аңгы дыштаныр хүнде чон соонуургап номчузун дээш чыдынган материалдарны парлаарын уламчылаар бис. Редакция үүгле эге солууру биле кызыгаарлаттынмас, материалдарның утка-шыпарын, чонга ажыктын, солунуп иоск соңгаар-даа барымдаалап, ажылды күштелдирер бис дээрзин чугаалап каал.

СОНУУРГАКТАРГА

ӨРТЕМЧЕЙДЕН ЧЕРЖЕ ХАЛДААШКЫН БОЛУР БЕ?

Немец физик болгаш профессор Герхард Шульцтуң журналистерге элдептир чугаазын Польшаның неделя саныында үнер бир солуну парлаан. Солуннуң ол үүлүп «Рабочая трибуна» деп совет солунга очулдургаш, 1991 чылдың октябрь 17-де парлаан.

Герхард Шульцтуң чугаалааның ёзугаар алырга. Черден дыка ыракта, сортан чырык 500 мың чыл болгаш чедип келир планетада кижи-лер диоиг ам планнар бар. Оларда чепсек эмгежим, бүдүн флотилияны Черже чорудар дээн. Оларның чепсээ бистерге. Черни кижилериңе биланнмес. Олар Черни, оон бүгү кижилерин узуткаар соруга-биле 1992 чылдың май 15-те Черже халдаашкын кылыр дээн деп, немец профессор журналистерге чугаалаан. Оон тоолчурсу чугаазында журналистерни аразында бүзүрээн кижи эвээш-ле боор!

Өске ол планетаның — космос октаргайының кижилери бодунуң агентилерин Черже шагда чоруткан. Ол агентилер кижилерден ылгал чок хевирлиг боор ап, элээн каш чурттарны, оон иштинде АКШ-тың болгаш ССРЭ-ниң күүнге эрге-чагырга органнарында бүдүү кирип алган ажылдап. Чер дугайында, оон кижилериниң дугайында медээлерни келген планетазынче чажыны-биле дамчыдып берип турар.

Немец эртемчин Г. Шульц оон ийи мынча деп чугаалаан: «Космостуң хай саны-ныг дайынга коробльдери удавас бистиң Черивисче үүлай чоруптар. Оларның дүрүзү чырык хереллиг, дүрүзүнден үүс катап ажыг. Кажан олар биске чедип келирге чырык өртемчейге кажан-даа кеступ көрбеен сонуургаан.

Немец эртемченнин элдептир медээлерин америк солуннар тайылбыр чокка парлаан.

МЭЭҢ ТЫВАМ

Саян сыннар соңгу чүүте
челенгишки,
Таңды сыннар мурнуу
чүүте куржангызы,
Чамбы-диптеге алдар-аттыг
Улуг-Хемниң
Дамырланып аккан бажы
оон үнген —
«Мээң Тывам ындыг чер»
деп, куба эвтиг
Меңээ келген чагаазынга
харыылаадым.
Азий диптиң төвү болган
барымдаазын
Ында туткан тураскаалы
хереңилеп,
«Ак-көк хемнер ораны»
деп, ырак-чоктан
Аалдап келген кижи бүрү
магазынган —
«Мээң Тывам ындыг чер»
деп, таныышканым
Вьетнам эш айтырыынга
хөөреп ордум.
Каптагайда ховар болган
сыгыт ыриын,
Каргырааның, хөөмейниң
чуту диртип,
Бүрүн шагдан сурагжаанны
алдар-аанын
Муң-муң чылда хумаатап
кала-аанын
«Шыктавас мен, мээн Тывам
ындыг чер» деп,
Мали-мине сонуургалыг,
таныштырдым.
Хамык ужуг-биилер-даа
өөнүктүрүм,
Адап-сурай бергенимде
эвес ийин,
Хамык ужур Тыва черим
ам бо хүнде
Акы-дуюма күүнелер
бүлезинде
Катап база суверениг —
туской бактаан
Хамаарышпас күүнге боор
бодараанды.
Демократтыг төрөөлү
доктааганын
Дээди Хоойлу, Сулде, Түү
ылавылаан,
Чоннуң ылык эргелерин,
хосталгазын,
Сорук-сүзүүн холла
туткан чолууста.

Чан ЧҮЛДҮМ.

АНЕКДОТТАР

— Атомнуг бомба чазылганда чүү кылырыл?

— Ак-чоргаңны ораай эштип алгаш, хөөрже оожум сонор чоруптар.

— Оожум үнгээн херээ түү чүвел?

— Дувурээзин болдурбае дээш.

* * *

Вовочка Наташаның чурттап турар бажыңының соңгазының баарынга аажок алыгран турган:

— Наташа!.. Наташа!..

Наташаның аваазы соңгага көстүп келгеш айтырган:

— Капчаарыл ол?

— Меңээ херээжен керек. Наташа керек.

— Чүү деп че?

— Мээн бомбүүм херээжаанга чуулдуруп киге берди...

* * *

Вовочка дуву-ааланып чаа маанаа кел-ген алырган:

— Азий, эрликтер сергеир черге өрттедикен ыш кажыл!

— Таныда кейымаг мен?

— Шын-шын. Адам

«Дайынчылар ынак бажыңны өрттелипкен» деп ырлаг келди ышкажыл.

Херээжен кижи ажылынга карактары көгере берген чедип келген.

Уруг оон айтырган:

— Силерни кым ынчап кааны ол?

— Ашаам!

— А бис оны сургакчылай бергеч деп бодадывыс чоп.

— Мен база.

* * *

— Немец овчарка бульдог болу бөөр бе?

— Бир эвес хаайны савыйтыр бериткеш, кудуруун үзе шаап каар болза...

* * *

— Ыт инфарктай берип болур бе?

— Чугаажок, бир эвес анаа кижи ышкаш чурттаар байдал турузуп бөөр болза.

* * *

— Адыг биле инекти хайнакташтырыг болур бе?

— Үүгле болур эвес ынчаар кылыры албан. Оларнан төлү кыжын даваңны соңгы ыштаар, а чайны сүүн бөөр.

ШЫДЫРААГА БОДАЛ ХЕРЕК

Хайымнаар

Үш көштен удар

„Шынның"
Аадаңы
Дыштаныр хүнге ажыын

БИЛДИНГИР-ДАА БОЛ, СОЛУН ТӨӨГҮ

Тыва чонга билдингир-даа бол, солун кижи дугайын номчукчуларнаң «Шындан» номчуп билип алганынга немей бодумга билдингир төөгүү тайылбырлаксадым.

Намдар-төөгүзү Тываныкбиле тудуш холбашкан, Хемчиктиң Даа кожуунунуң ноянны Буян-Бадырги Хайдып—Үгер-Даа (бүүрүл) ноянның азырап каан оглу. Буян-Бадырганың төрээн адазы Омчула— Хайдыптың чылгычызы, ядыы ажык. Оон кадайы, дорту-биле Буян-Бадырганың [illegible] иези Хайдып [illegible] оол-[illegible] [illegible] шушпен кижи болган.

Чорук кылын чораан. Хайдып ноян хөлей ажыктыг. Омчула чылгычызының өөнге душ бооп кирген, ол-биле дувуреен, өөрээн турган. Ноян-даа сагыш анаа, оолду азырап алырын дугурушкан. Сеткилге өөрээн ноян ламаларга ном, судур эштырып, оолдуң келир үеэзин сонуургап көрген-даа чүве-дир: «Эрниң өрээн, угаан-сарыылдыг, оизагай кижи болур-дур» дишкен. Хамык ужур чүгле ында эвес, чүвээ өөренирчел, кежээ, кашпагай оол болурдур-даа дидилер-ле ыйнаан.

Буян-Бадырганың кады төрээннериниң "мөге-шыыраан, ажылгыр, кижээзин көрбеен, билбеен кижи Хайдып ноян эвес-ле болгай. Бодавыже чалгаа, шушпен кижилер ноянга каяа эштейчи боор ийик.

Хайдып Үгер-Даа, Буян-Бадырги ноянар Аянгатының кускун төрүүр Шанчылары, Каткылыг, Ак-Даш ол ынчаар чурттап чораннар. Ол девискээрлер мөөн ада-өөбеңниң база чурту. Ынчалза-даа мөөн адам Куулар, нем Ооржак сумулуг улус. А ол нояннар — Монгуштар. Төрелдешпес бис. Мөөн дыран-ача, ава өгбелерим ол нояннарның кайыының-даа ада-иезин эки билир. Кады-кожа чурттап чораан. Каткылыгда Бугалыг деп хонган бар. Апаа Хайдыптың иези Эжи-кадайның (моолундан очулдурарга, Ада-кадай), шын ады-биле Долгаржаа-ның буга, шарызының турдаа ол дээр. Эжи-кадайның өгбүн орнун улус көрөеш, «тараа шаны-ла-дыр аа» дижир. Өгнүн улуу ол хире. Ол бай кадайның чевээзинге арткан улуг-ла шой пашты, баалыныг бора-шокар хөлектн бичимде көрген мен. Оон бөөр алдан чыл ашкан.

ТАР-ны үндезилеп тургусчурунга Буян-Бадырганың депшилгени, үзел-бодалын, турузуукчу ажыл-херекке идепкейлиг кирипкенин аныяк шаамда дыннап, билип, хурал-суглаага берип турган сакал-чугааларының алыс шынарын сонуургаадаа чордум. Ынчангаш төөгүлүг кижилер дугайында чаагай үүле-херектерни архивтен тып, чонга таныштырып турар эштериниң салыпшыының үнелеп чоруур кыскан-дыр мен.

Хайдып Үгер-Даа ноянның бодун бурунгу кырганнар база мактап, эки ноян чорааан дээр чүве. Бүгү Тываны чаңгыс Амбын (улуг) ноян чагырып турар үеде, эн ноян Хемчик кожууннарының арат чонундан хөй аар үндүрүг хавырганы, ону бодду ажыглап, бодунуң аймак кожуунунуң улузундан эвээш үндүрүг ап турарын билип кааш, Хайдып ноян Моолдуң Чанчын-Сайыдынга чаргылдажып четкеш, тиилеп үнген. Ынчан Хемчик кожуннарының бодунга аңы чагырып ап, чондан үндүрүгү чиигеткен кижидир.

Хайдып ноян Хемчикче өске кижилер киирер тура чок. Орус, кыдат чижек садыта база узур чораан. Ак-Хаанның улустарын база Хемчикче киирбээн. Оон ужун Чаа-Хөлге мөөнелген турган ак орустар ону меге арга-биле «чалап» аппарган, арагаладып, шайладып турган, ур аарыг хоран ижиртипкен. Ноян оон аарыг өлген. Ол дугайын өгбелеримден дыннаан мен.

Ийет, Буян-Бадырги он беш харлыында ноян дужулгезинге олурупкан. Хайдып ноян аарыг чыда-ла азырап каан оглунуң чуруун (кыдат чурагачыларга чуруткан чурук) Моолдуң Чанчын-Сайыгка берип тура, «Ноян болур оглум бодур...» деп чагыын берген болган. Ол чагыын кадайына безин сөглевээн дээр чүве.

Хайдып ноян боду оожум, топтуг кижи чораан чүве-дир. А оон кады төрээн ооп дунмалары хөлчок бардам, турамык улус болган ышкажыл.

Самбуу КУУЛАР.
Барыын-Хемчик район.

Мурнуу-кәрей археологтарның кичеңгейин сөөлгү үеде Кионгсангнам-до можуда далай ариниң девискээрлери хаара туткан. Ында өрте-бурунгу шагда чурттап турган динозаврларның болгаш куштарның истери тывылган.

Чер кырынга чурттап чораан эң улуг дириг амытан — динозаврның истерин аңаа бир-ле дугаарында 1982 чылда Кионгбук университединин археология кафедразының профессору Ян Сея Ион тыпкан. Кадыг калган таваңгайлар истериниң калбаа 20 сантиметр чедип турган, 4 дөрбелчин километр хемчээлдиг девискээрге 360 ындыг истерден ангыда, эртемденнер шагшаанның куштар истерин база тыпкан.

ЧУРУКТА: Кионгсангнам-до можуда тывылган динозавр истери.

СЭТА-ның фотохрониказы.

Римма Байыр-ооловна Маадырның адынга 1986 чылдың февраль 28-те Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумунуң тывысканы ЗТ сериялыг № 862341 диплому читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп саналр.

Афганистанга 1986-87 чылдарда интернационалчы хүлээлгезин күүседип чораан совет дайынчы, «Ак-Тал» совхозтуң чоланчызы

Лэс-оол Даржаевич МОНГУШТУҢ

оозал-ондакка таварышкаш мөгөлиин «Ак-Тал» совхозтуң дирекциязы, профкому база Хендерге көдээ Советиниң дыштанышаан, оон аваазынга, дерг-үүл-төрелдериңе, кады өөренип, дайыдажып база ажылдап чораан эшеерүнге ханы кажыдалын илергейлеп тур.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика килдистери:
☐ үлетшүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-34-57;
☐ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
☐ инидилел политиктиг — 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт —
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ очулга — 3-34-93;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Нов үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң талазы, биле күүнге комитединиң типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко көлемчүлү.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчеги 2 [illegible]

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнделеттингеен

№ 182 (14682) 1991 чылдың октябрь 29, вторник ● Садар өртээ 20 көп.

Өвүрден медээлер

АМДЫЫЗЫНДА 1.300

«Коммунизмче орук» совхозтуң Кок-Сайырда хоочун малчыны, он уругну өстүргеи Маадыр ве Севил Дагаевна Монгуш бо чылдың кыштаглаашкынынга уткуштур багай эвес белеткеннеи.

Өөнүң ээзи Дамчат-оол Достак-оолович-биле 10 тонна сигении, 4 тонна суланы кыштагда чедиргеш, өлеңти белеткеп алган. Ындыгдаа болза, совхозтуң талазынан чамдык үүлдер чедир кылдынмайн турарын малчын хомудап чугаалаан. Малчын өг-бүле аренда кереэн-биле ажылдап турардаа болза, хураганнарны дужаарда деңгеленмейн турар. Бо чылын пландан ажыр 100 килограмм дүктү дужааган, а түнелге төлевирни совхоз ам-даа ыылбаан. Үзе санаашкынның түннелдери үнмес болза, малчын өг-бүле ам хууда хүлээлге албас деп шинтпирлээн. Азы боттарының кадарып турар 400 ажыг баш хоюн садып алган, совхоз-биле тускай кереэлиг ажылдаар бе дээрзиниң дугайын база бодап турар.

ХООМАЙ ЭВЕС

«Шын» солунуң болук журналистери Өвүр районнуң төвүнге, чамдык ажыл-агыйларына, малчын бригадаларга, школаларга болган өскедаа коллективлерге чедип, келир чылдың чагыдылгазына хамаарыштыр чон-биле ужуражып тораан келген.

Өвүрүнүң ырак булуңнарының бирээзи — Саглы суурда «Шын» солунуң чагыдылгазы багай эвес чорап турар дээрзиниң дугайында «Сөөзпечать» черинин ол суурда төлээзи Клара Чолдуевна Опак дыңнаткан. Суурда 328, кодээде 115 малчын өг-бүлелеринин 75 хуузу «Шынны» бо хүннерде чагыдып алган. Чагыдылга ам-даа уламчылавышаан.

Редакцияның журналистери бо чораап, «Кызыл тук» болган «Коммунизмче орук» совхозтар-биле тускай кереэн чарган. Ук совхозтар редакцияга материалдыг дузалыг көргүзери-биле эвээш эвес түүнүт акшаны оок агар санынче шилчиткен.

Эрткен чылдың бо үезибиле деңгеэргe, район 1500 кезек «Шынны» чагыдып алгаш турган болза, амдыызында 1300-түү чагытган.

КЕРЕЭЛИГ-ДАА БОЛЗА...

Саглы суурда чизе бөгүгаар алырга, 1974 кижи чурттан турар. Яслi-садикте 90 бичии уруглар, ортумак школада 457 школачы өренип турар. Чаа өглеңген аныяк өг-бүлелер-биле кожуп келгеннерни катай санаарга шуулу 443 ореге бар.

Кодээ Советтиң күүсүнү, «Кызыл тук» совхозтуң удуртулгазы, күш-ажылчы коллектив чөвүдели чонуң амыдыраа байдалын эжиждер сорулга-биле бүгү талалыг дузаны көргүзүп, өг-бүлелерге мал өстүреринче, огород участоктары тургузарынче улуг кичээнгейни уламдырган түнелинде амыы хүннерде чонда 1730 инек, 4570 шээр мал, 120 чылгы, 27 хаван бар. Моон алгаш көөрге, Саглыда хаван эвээш бюордан башка, өске мал хөй деп болур-дур.

Чоокта чаа чонга 6 тонна картофельди, 4 тонна арбайны соктап чиир кылдыр саткан.

Ачып-чем-биле хандырылга саглыжыларда хоомай эвес деп болур.

СЪЕЗД АЖЫЛЫН ЭГЕЛЕЭН

МОСКВА, октябрь 28. (СЭТА). РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (элчег чок) съездизи октябрь 28-те ажылдап эгелээн. РСФСР-ниң Президентизи Борис Ельцин чонга кыйгырыг кылып, Съездиге түүе чугаалаан.

Россияның Дээди Советиниң Даргазын депутаттар сонгуур болган парламентизин эде организастаарының уламышкынныры, РСФСР-ниң чаа Конституциязының төлевилелин чугаалажып көөр.

Бешки съездиниң бирги үе-чадазы бо чылдың июльда болган. Ынчан эвээн кап-катап бадылаашкынныры түнелинде безин Россияның Дээди Советиниң Даргазын сонгуурга чедип аллынмааны-биле холбаштыр Съезд бо үүсте чедип сонгаарлаттынган турган.

Бо хүннерде чуртта МУЗЕЙ-ЗАПОВЕДНИК

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачевтуң 1991 чылдың октябрь 26-да Чарлыын өзугаар. «Москваның Кремли» деп күрүшениң Төөгү-культура музей-заповедниги тургустунган.

Москва Кремлиниң күрүне музейлериниң, «ССРЭ-ниң Алмаз фондузу» делгелериниң, «В. И. Ленининиң Кремльде кабинеди болган квартиразы» турасхаалдыг музейиниң базазынга «Москва Кремли» музей-заповедниң ССРЭ Президентизиниң болган РСФСР-ниң Президентизиниң, камгалалының база хайгааралының адаанга тургустунган.

ПОЛИТИКТИГ ПАРТИЯЛАР, ШИМЧЭЭШКИННЕР

Президент Чарлыы-биле СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазын соксаткан-даа болза партияның иштинде политиктиг чорудулгаларың шуут соксан өскерээнин соолгу үеде чуртта байдал болган болуушкуннар херечилеп турар.

КОСТРОМА. Россияда социалистиг утланыышкынының чеен үеелдиг күштерин каттыштырар талазы-биле оргкомитет хоорайның иишти партия хуралын ажыл хүнүнүң соолунде эрттиреринче коммунистерни кыйгырган.

ДОНДА РОСТОВ. Ленинчи коммунистерниң партиязын, ажылчы чонуң партиязын катап тургузар талазы-биле инициативтиг комитет область төвүнде тургустунган.

НИЖНИЙ НОВГОРОД. Ажылчыннарның бүгү-эвилел съездизин келир чылдың апрельде эрттиреринге ажылчын белүүннериниң болган эвилелдериниң Бүгү-россия чөвүлел хуралы шиитпирлээн.

ЧЕЛЯБИНСК. «Большевик платформаның» оргкомитединиң кежигүнү Владимир Белоногов медеглел кылган, «Чажыт байдалче катап кирер бе?» деп оон чүүл «Челябинский рабочий» солунда парлаттынган. «СЭКП-ни чылча шапканы-биле, совет кижилерни байлар болгаш ядыылар кылдыр аңдыааары-биле аде тургустунуушкун доозулган-дыр» деп, автор чүүлүнде бижээн.

МИНСК. Ниитилел-политиктиг чаа шимчээшкин Беларусьта тыптып келген. Ону «Демократия, социал дешилге болган чөптүг чорук дээш» деп адаан.

РЕСПУБЛИКАЛАР АМЫДЫРАЛЫНДАН

ТБИЛИСИ. Грузияның президентизи Звиад Гамсахурдиа Цхинвали хоорайда болган Мурмуу-Осетиянын Джава районунда онза оайдалды ам-даа бир ай немей узаткан. Эге баштай ындыг байдалды эрткен чыдыңа декабрьда чарлаан. Ол ышкаш республиканың удуртукчузу ол бүгү девискээрниң боо-чепсектиг тургузуглары болгаш эрге-хоолуг камгалал органнары президентиниң тускай төлээзи полковник Тенгиз Эпиташвилиниң (Грузияның ИХМ) эргезинге кирген турар дугайында чарлыкты үндүрген.

МОСКВА. Улус депутаттарының «Демократтыг Россия» фракция болгунуң кежигүннери РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки Съездизинің хүн чурумун болгаш аңаа боттарының тактиказын октябрь 27-де чугаалажып көрген. РСФСР-ниң Дээди Советиниң даргазының соңгуулдаларына демократтар болгу Руслан Хасбулатов дээш бадыларын чадапчок.

КИШИНЕВ. Молдова республиканың баштыны Мирчи Снегурнуң чарлыы-биле республиканың премьер-министри Валерий Муравский баштаан Молдованың дээди экономиктиг чөвүделин тургускан. Оон сорулгазы — рынок экономиказынче шилчилгениң байдалдарында күрүнеңиг экономиктиг политиказының хол угланыышкынарын тодарадыры. Чөвүлел кежигүннериниң аразында Великобританиядан болгаш Румыниядан ийи даштыкы экономист эртемденнер база бар.

ТАШКЕНТ. Украинаның Дээди Советиниң даргазы Леонид Кравчук баштаан чазак делегациязы Узбекистаниың найысылалында октябрь 27-де чеде берген. Ол Узбекистан биле Украинаның аразында экономиктиг кады ажылдажыгга дугайында чугаалажыышкынарны чорудары-биле база ол талазы-биле керээге ат салыры-биле ында барган.

АШХАБАД. Республиканың Дээди Советиниң сессиязы «Туркменистанның хамаарышпас чоруунуң күрүне тургузуунуң үндезинниринің дугайында» хоойлуну база «Туркменистанның күрүне символикаларының дугайында» доктаалды октябрь 27-де хүлээп алган. Ол хүнүң моон соңгаар чонуп байырлалы — Туркменистанның хамаарышпас чоруунуң хүнү кылдыр чарлаан, чыл санында ону демдеглээр.

МОСКВА. Сөөлү сан-түндерден алгаш көөрге, чуртта дүжүт ажаалдазы колдуунда доозулган Тарааны 95 миллион гектардан ажаап алган, ол дээрге тараа шелүүнү 93 хуузу. 156,3 миллион тонна тараа алынган. Эрткен чылын 217,8 миллион тонна тараа ажаап алдынган турган. Тарааның ортумак дүжүдү гектардан 16,5 центнер, эрткен чыдыңдан 5,5 центнер эвээш болганы ол.

Күрүне шытжамырынче 38,5 миллион тонна тараа садып алдынган, эрткен чылын—64,6 миллион тонна турган.

Картофельди бүрүү-биле кызып алган. Оон дүжүткүрү бир гектардан 99 центнер, эрткен чыдыңдан 6 центнер эвээш.

Чигир свеклазын ажаап алыры дооступ турар. Ам дээрезинде ону 47 миллион тоннаны курлаан. 2636 тонна чигирни бүдүргеен.

Бо чылын 715 мүн гектардан ногаалларны ажаап алган. Эрткен чылгызынга бодаарга 85 мүн гектар эвээш.

6707 мүн тонна чит эт хевен чыдынган (планның 90 хуузу).

Пес-таавы кылырынга ажыглаар 256,7 мүн тонна хендир садып алдынган. Эрткен чылын 170 мүн тонна турган.

Чем единицаларынга саналга, 107,3 миллион тонна бөдүүн база хоолулуг мал чемнерин белеткээн, ол эрткен чыдыңдан 11 миллион тоннага эвээш.

МОСКВА. (СЭТА-ның корр. Андрей Антонов). СЭТА-ның «Күрсен медээлер шугумундан» дуза көргүзериг «Ржевская правда» (Тверь область) деп район солунунуң редактору Анатолий Тарасов дилеп, үстүү Волганың черинге ажылдап болур кижилер херек боор турарын дыңнаткан.

Херектиг ужуру мындыг: хоорайжылларның тургузуп алганы кодээ ажыл-агый кооперативи бусту дүшкен. Займище деп суурда ол кооперативтиң тургузукчуларының чүгле чаңгызы—аныяк фермер Юрий Полторак арткан. Оон эштери аңыы-аңгы чылдагааннар-биле хоорайже ээп чана берген. Бүгү техниказы — «Беларусь», ДТ-75 тракторлар, чап-чаа ГАЗ-66 ажыг чок турун турар. Юрийде чодаачы шынзылга чок. Калбак мергежилдиг ийи аныяк механизатор кижи негеттинип турар. Өг-бүлези-биледаа көжүп кээп болур. Чурттаар чер бар. Ажылагайны сайзырадырынга бүгү чүүлдер — кооперативтиң эргезинде 50 гектар тарылга шөлү, бода мал фермазы кышка четчир мая чемнери бар. Түс черде колхоз базе хоорайдан шефтер дуза көргүзериниң ойталавас.

Оон аңгыда кооперативтиг турар черге тергини онда. Волга хемнин эрининде, ажаарыг чаңында, балыктап, моолулеп, каттап болур.

Черге ажылдаарындан чалданмас, оон ээзи болуксаар кижилерни дараазында адресче бижиирин сүмелеп турар: Тверь область, Ржев-6, А/я 54.

КАНЧААРЫЛ?

Чаа дооскан аныяктарны ажылга хүлээп алыр, оларны бажың-биле хандырар, деткиир, дузалаар дээн чижектиг чүүлдерни «Шын» солунуң бир арынга үнген материалдан номчаан мен. Чижээ, садыг талазы-биле дооскан эртемниг оолдар, уруглар шуптуу ажылдап турар бе? А оларны өөредирде тускай бижик-биле чорудар. Доозуптарта, ажылче чоруткан черинге орну турар ужуруг.

Бии-Хем районнуң Аржаан суур-дур. Маңаа чаа дооскан кижилерни ажылга албаан. Рабкооп даргазы — Галина Александровна. Аныяктарны ажылга албаска, ол кижилер чүүүн-биле амыдыраарын?

Мен бодаарымга, садыг-маазин черлеринде шуптуу дооскан эртемниг, документиг кижилер ажылдаайн турар. Ол хиреде олар тускай документизи чок-даа болза дооскан аныяктарга орнуп чайлап бербес-тир. Мындыг таварылгада канчаарын? Ажыл чок кылаштажып чоруур бе?

ДАНЗЫН.

Кызыл хоорай.

Гонорарын «Шынның» агар санынче шилчидерни дилеп.

Ыракны Саглының хойжузу Ооржак Анчымаа Оолаковна бедик ак сынарының делгемнериге одарлаткан хойларын өлекче киирип келдиг. Ааржы дег аккыр хойлар кажааже кирди.

Тыванын мурнуу-барымы кызыгаарында чурттап, малчыннап чоруур хоочунуң чугаазын дыңнап ор бис. Ол өөнүң ээзи Ооржак Чамбылдай-биле 34 чыл дургузунда Саглыда «Кызыл тук» совхозтуң хойларын өстүрүп, макталдыг ажылдап келген.

Кадыг-Дошкун бойдуетуг бо черге олар үче башка онаштыр чамдык үелерде үче ажыг хураганнарны менди ап турган. Бо чылын база багай эвес түнелдиг болган. Үүске онаштыр сезен ажыг хураганны алган. Кыштаанда өскүп кээн кышка удур мал чемин белеткеп алган.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Хуужудулга айтырыы

ЭЭЗИ БОЛУР БЕ?

Бистиң республикада сөөлгү чылдарда ниитилиг малының бажы эвээжээн, черинің дүжүткүрү чавызаан. Оон түнелинде республиканың болушга бүдүрүп ап болур чем продуктулары-биле безин чоннуң хереглелин долузу-биле хандырып шыдавастай бергеи. Совхозтар хөй кезин карылгалыг азы орулга чок ажылдап турар. Шак мындыг байдалдан уштуварының кол оруу — күрүне бүдүрүлгелерин хуужудары. Бо хемчег эки түнелдерни берип болур дээрзин чуртта фермерлерниң, акционер бүдүрүлгелериниң арга-дужулгазы көргүзе бергеи. Республиканың Агроүлетпүр эвилелиниң экономистери тараачын болгаш арат ажыл-агыйлар, колхозтарның болгаш совхозтарның баазаларынга тургустунган тараачын база арат ажылагыйларының ассоциациялары азы каттыжышкынары кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге кижилериң хамаарылгазын өскертип, эрлери кылып болур деп санап турар. Ынчангаш олар чамдык ажыл-агыйларын баазазынга тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциацияларын тургузарын сүмелеп, экономиктиг санаашкыннарны баш бурунгаар чорудуп турар.

Кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин хуужударының айтырыын республиканың Министрлер Чөвүлелинин хуралдарының бирээзинге чугаалажып турда, санал берген эштер чамдык совхозтарның удуртукчулары болгаш тускай эртемниглери хуужудулганы деткивейн турар деп чугаалаттылар. Оон бир херечизи республиканың чурттакчы чонунуң аш-чем-биле хандырылгазын чогумчударының хемчегларын чугаалажып көрген совет болгаш ажылагый активиниң чөвүлел хуралы болган. Анаа сөс алган удуртукчуларын хөй кезин совхозтарны, колхозтарны тараачын болгаш арат ажыл-агый каттыжышкынары кылыр дээн санаалдарны далаш деп санап, совхозтарны болгаш колхозтарны узуткаары эрте, бөгүн Тыванын чоннуң олар чемгерин турар деп чугаалап турдулар. Ындыг янзылыг болалдарны «Чыргакы» совхозтуң директору Д. Б. Кара-Сал, Өвүр районнуң АУК даргазы Ш. С. Куулар дээш, чамдык эштер бергеи. Тараачын, арат ажыл-агыйларын организастаарынга удур эвес бис деп чугаазынга демдеглеп турза-даа, кодээ ажыл-агыйга хуужудулга чорударын эрте деп санап турдулар. Оларның бодалы-биле чөпшээрежин болур-ла ыйнаан. Бир эвес кайы-бир совхоз азы колхоз орулгалыг, бедик бүдүрүкчүлүг ажылдап турар болза — эки-ле-дир. Чылдан чылче карылгалыг ажылдап келген, чарыгдалдарын арай деп дуглап турар ажыл-агыйларны канчаарыл? Күрүне азыралынга ам-даа тургузар бе? Россияның чазаа нийн-үш чыл болгаш, карылгалыг ажыл-агыйларының чарыгдалдарын дуглаарын сокса-дыр дээнин бөгүн канчаар көөр апаарыл?

Агроүлетпүр эвилелиниң экономиктиг реформалар болгаш кодээ ажыл-агый бүдүрүлгезинин сайыралын баш бурунгаар көөр сектору Кызыл районнуң «Эөрбек», Каа-Хем районнуң «Бурунгаар», Чоон-Хемчик районнуң «Хөндергей» дээш, элээн каш совхозтарның баазазынга тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциациязын тургузарын саналдап турар. «Эөрбек» совхозка хамаарыштыр экономиктиг саналашкыннарны эгелей берген. Саналашкыннар дээрге албадаашкын эвес, а тараачын болгаш арат ажыл-агый ассоциациязын совхозка канчаар тургузуп болуруп, оон ажыы кандыгыл, кижи бүрүзү оон үүнү ап болурун чонга тайылбырлаар дээш специалист, ажылчын, механизатор, малчын дээш, кижи бүрүзүнүң сөөлгү 20 чылдар иштинде ажылдан алган шалыңын саналдап, бир эвес тараачын азы арат ажыл-агый тургузар дээр болза, үүү хире акша-төгериктиг бодунуң үлүүнге ап болурун тодарадып турар болду. Ынчалза-даа совхозтуң ажылчыннарының ниити хуралы шиитпирлээр ужурлуг. Бир эвес олар чөпшээрешпес совхоз оолун артып каар бис дээр болза, экономистерниң ажылы куруг черге барганы ол. «Эөрбек» совхоз агар санында акша-төгериктиг, орулгалыг ажылдан турар ажыл-агый. Бир эвес совхозтуң ажылчыннары ассоциация тургузарынга чөпшээрежиптер болза, акша-төгериктиг ажыл-агыйның баазазынга чаа эгелээшкинин боттандырары, карылгалыг совхозтарга бодаарга чиик болуру чугаажок.

Ассоциацияны тургузар деп шиитпирлээн соонда, совхозтуң ажылчыннары ацгы-ацгы тараачын болгаш арат ажыл-агыйларын тургузар, ажыл-агый бүрүзү банкыга тускай агар саныг боор. Ацгы-ацгы ажыл-агыйлар кылдыр тургустунуп алган соонда олар ассоциация кылдыр каттыжар апаар. Ассоциацияның удуртур органын соңгуур, тараачын болгаш арат ажыл-агыйларынга зоотехниктиг, ветеринарлыг инженер-техниктиг дээш, өскедаа дузаны көргүзер, янзыбүрү материалдар-биле хандырылганы органнастап чорудар албан черлерни тургузар апаар.

Совхозтарның баазазынга тараачын болгаш арат ажыл-агыйларының ассоциацияларын тургузар дээн эгелээшкини алаандан өрү эвес, а үстүмнен куду Агроүлетпүр эвилелиниң эгелээшкинин боон турар. Совхозтарның, колхозтарның коллективтериниң деткимчени ол алыр бе? Кижилерде бот-тускайлан ажылдаар күзел бар бе? Олар черниң, мал-маанының ээзи болур бе?

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

НЕГЕЛДЕ ЧОГУН КАЙГААР МЕН

Чыл санында хурал-суглааларга мал бажын өстүрер, планның онаалдаларын күүседир дугайында ажыл-агыйларның удуртукчулары, тускай эртемнигери доктаал, шиитпирлерни хүлээп ап турар. А оон күүселдеги кандыгыл? Ол күүсеттинмес-даа-дыр, харын-даа чоорту уттундуруп калыр. Ол чыл бүрүүнде ындыг-дыр.

Чижек кылдыр «Ак-Туруг» совхозту киирип көрейн. Бо совхозта байдал база-ла ындыг. Ылангыя бо чылын төрүүр үүс малга онааштыр 65 хураганны, 60 анайны, 80 бызааны камгалап алды. Сөөлгү үеде өскүп ажылдыг ажыл-агыйлар тургустуна бергени эки-дир. А хой чүге өзүп, көвүдевейн турарыл?

Мен бодаарымга оон чылдагааннары ацгы-ацгы. Бир талазында сөөлгү үеде мал кадарар аныяк кижилерниң тывылбайн турары, акша-көпеек эвээш дээш кижилерниң хөөнүүрей бергени. Оон аңгыда, чамдык малчыннарның ээ-харыысалга чок болуп турары. База бир чылдагаан — негелде кошкак апарганы. Мындыг бир үүнүн база эскергеннем. Совхозтуң чаш анай, хураганнары хөйүбиле өлүп-хорап турда, малчынның хууда малы ындыг эвес, күш-дегелдиг, улам-на көвүдеп турар боор ышкажыгай.

«Ак-Туруг» совхозтуң директору В. У. Дембирелди негелде чок удуртукчу деп билиш турар мен. Ынчангаш төрел-дөргүл, танып-көрүш аайы-биле чамдык кижилер ону тоовайн турарлар. Оон мыкай районнуң агроүлетпүр даргазынга катап-ла В. В. Хангаевти томуйлааны таан эллеп-тир. Моон мурнунда база бо районга турган, ажылындан үндүрткен кижи болгай. Оон орнунга өске кижи тывылбааны ол бе?

Ам кыш дүжүп келди, хар иштик черлерде дүжүпнен. Ынчангаш кышка удур мал чемин чугула херек. Килограмм-даа болза аан. А херек кырында ындыг эвес-тир. Ак-Туруг дааның баарында 60 гектар тарымал сигеннинің бирги кезилдезин арай боорда доосканы. Ол люцернаны сараттап каан үүве. Бир сараатты хуу инектер дойлап алган. Ам Улуг-Хоовуда сараттарны хуу мал маган чип турар. Мал чемин хөй чарыгдал үндүре-үндүре белеткеп алгаш, ынчаар камнавас чорук үүү үүвеге чедирерил?

Кызыл-оол КОМБУ.

Улуг-Хем район.
Ак-Туруг суур.

РКДП-ниң, ам ХРУП-туң бирги съездизи доозулган

МОСКВА, октябрь 27. (СЭТА-ның корр. Людмила Александрова). Россияның ораалкчы президентизи Александр Руцкойнуң үндезилеп тургусканы Россияның коммунистериниң демократтыг партиязын (РКДП) моон соңгаар Хостут Россияның улусчу партиязы (ХРУП) деп адаар. Ындыг шиитпирни ол хүн Москвага ажылын дооскан РКДП—ХРУП-туң өмрги съездизи хүлээп алган.

Ийи хүн үргүлчүлээн съездиниң делегаттары партияның чамдык программыг документилерин чүүдүг деп көрген болгаш удуртур органнарын соңгаан. Партияның даргазынга Александр Руцкойну чаңгыс үн-биле бадылаан.

РСФСР-ниң компартиязының удуртулгазының консерваттиг туружу-биле чөпшээрешпеен коммунист реформаторлар бөлүүнүн СЭКП-ниң бир кезээ кылдыр бо чылын тургусканы партия политиктиг байдалдың үндезини-биле өскерилгени-биле холбаштыр бодунуң программыг сорулгаларын съездите эде көрүп таарыштырган. Ол болуп социал эштежилгениң болгаш социал чөптүг чоруктуң партиязы кылдыр чарлавышаан, СЭКП-ниң политиказындан база идеологиязындан бүрүү-биле чарлып, авангардчы эвес, «прагматик (херек кырында түнелдерни барымдаалаар ушмуг), доктриналарга чаңгыртпас» бис деп медеглээн.

Съездиниң политиктиг резолюциязында Россия бодунуң төөгүзүнде хончуг айыылдыг, кес кырында деп, ындыг байдалда келген, ынчангаш ону кризистен уштап алырда, «хамааты тайбынны болгаш социал эштежилгени хандырбышаан» үндезин чаартылгаларны боттандырып чорудар шак ындыг реформаторжу күштер алда эргежок чугула боор турар деп айыткан. Чогум-на ол сорулга-биле ХРУП тургустунганын резолюцияда демдеглээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының дүүн ажыттынган Съездизин болгаш РСФСР-ниң удуртулгазын социал камгалалдыг рынокче шилчилгениң үндезин реформаларының программазын хүлээп алырынче съезд кыйгырган. Улус депутаттарының Съездизинге эрге-чаңгырының болгаш тус чер бот-башкарылгазының дээштиг системазын тургузарынче утланган шиитпирлерни деткиир дээн доктаалды делегаттар хүлээп алган.

Партияның удуртукчуларының база хөй-хөй делегаттарның чугааларынга, а ол ышкаш үндезин болур документилеринде РСФСР-ниң Президентизи Борис Ельцинниң политиктиг болгаш экономиктиг утланыышкынын хажык чок деткиири илереттинген, ынчалзажок съездите ХРУП «Ельцинниң холунуң адаанда партия болу бербезинче» сагындырыг база дыңнаныылаан. Бодунуң хүлээп алдааны шиитпирлер дээш харыысалгалыг болу бербес дээр болза, боттускайлан ут-шиг херек деп, делегаттарның бирээзи саналдаан.

Съездиниң делегаттары «СЭКП-ниң өнчү-хөрөнгизиниң дугайында» резолюцияны база чүүлдүг деп көрген. Партияның баштаар черинің даргазы Василий Липицкийнин чугааланы-биле, ол резолюция «партияның өнчүзүн самнындап, үзе-чаза согарын» уламчылаарынга удур угланган. Партия «РСФСР-ниң девискээринде СЭКП-ниң кара чаңгыс хоойлу өзүгаар эрге салгакчыны боон турар» деп ында бадыткаан.

Бо хүннерде чуртта

ЧАЛДАНМАС, ООН ЭЭЗИ БОЛУКСААР КИЖИЛЕРНИ ДАРААЗЫНДА АДРЕСЧЕ БИЖИИРИН СҮМЕЛЕП ТУРАР: Тверь область, Ржев-6, А/я 54.

Тыванын профэвилелдери

№ 9 (17) октябрь. 1991 чыл.

Россиянын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязынын кыйгырыы-биле октябрь 21-26 хүннеринде Россиянын профэвилелдериниң күскү деминиг хөделиишкиннериниң хүнниери болуп эрткен болгай. Конституцияга дүүшкен аргалар-биле ажылдап турар хамаарышпас профэвилелдер боттарынын кежигүннериниң күзел-бодалдарын, дүвүрелдерин, негелделерин ол хүннерде илерет-кеннер. Ынчангаш олар күрүне эрге-чагыргазының органнарын, ажыл берикчилериниң эвилелдерин бо негелделерни өөренип көргеш, оларга тодаргай, шынчы харыны бээринче кыйгырган.

Бир эвес ол негелделер шинтпирлеттинмейн барган болза, амыдыралдын эн чугула болгаш үзүктел чок технологиялыг ажылдаар бүдүрүлгелерин киириштирбейн, ноябрь 13-те ажылды бир шак иштинде соксадырын чугаалажып көөрүн олар сагындырган.

Профэвилелдериң күскү хөделиишкиннери

«Күстүн баштайгы айы Россиянын профэвилелдериниң база бир деминиг хөделиишкиннери-биле сурагжаан. Кижиниң эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында СССР-ниң улус депутаттарының съездизинин хүлээн алганы Декларациязында ажылчы чонуң эргелериниң Декларациязының дыка хой чүүлдери кирген болгай.

Россиянын профэвилел төвүнүң Тургузукчу съездизи эрткен чылдың сентябрь 19-та ол дээш бадыраан. Чогум-на харын ол декларация Россиянын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) ажыл-чорудулгазының стратегиязын болгаш тактиказын тодаратканы билдингир.

СССР-ниң улус депутаттарының съездизинге Декларацияны хүлээн ап турган хүннерде башкыларының забастовкалары Кузбасска болгулаан. Олар шалың телевирин өстүрүп негээнивер. РСФСР-ниң Президенти Б. Н. Ельцинге чедир айтырыгны тургузуп турган, олар негелделиниң күүселеэни чедип алганнар.

Айның ортан үеинде РХПФ Төвүлелиниң президиумуу профэвилел төвүнүң чоокка айларда чорудар ажылының дугайын чугаалашкан. Яблинскийниң, Шаталинниң, Сабуровтуң экономиктиг чаартылгалар талазы-биле программаларында сүмелеп турар үүлдериниге чонуң чеднинее кезиниң социал камгалалының айтырыглары шуут-ла чыдын каан турарын Россиянын профэвилелдериниң рынокче шилчиишкин үеинде туруштарының дугайында парлалга конференциясынга чүве чугаалаан турган. РХПФ-ниң даргазы И. Клочков чугаалаан. Оон-биле чергелештир шалының кызыгаарлаар, социал программаларны боттандырбаа талазы-биле хемчегелери ап турар чорук Россия Федерациязында чедиимес байдалда чурттап турар 50 миллион ажыг кижиге тааржыр бе? Олар айда чүгле 200—300 рубль шалыңыг-дыр.

Республикада үндүрүг системазы шалыңга дүүшпес байдалда турып турар. Ол үндүрүглер сагыыгыр-тыының-гыр кижилериниң экономиктиг сонуургалын, инициативазын базып турар. РХПФ-ниң эксперттериниң саанын өзүгаар алырга, ямыг-бүрү 14 хемриниң үндүрүглери чонуң карманнарын кактап турар.

РСФСР-ниң чазаанда өскерилгелериниң дугайын чугаалап тура, И. Силаев чонга эвээш эвес аазаашкынныг-ны бергеш-даа болза, олар колдуунда-ла күүсеттинмээн, а ону кым боттандырары безин билдинмес дээрзин И. Клочков демиглээн.

Ол парлалга конференциязының соонда Ыраккы Чоон чүктүн болгаш Якут-Саха ССР-ниң профэвилел нежигүннериниң хуралы күш-ажылчы чонуң эргелерин камгалаар талазы-биле хемчегелерин октябрьның үшкү он хонуунда боттандырып, профэвилелдериниң күскү хөделиишкиннерин желээрин шинтпирлээн. А Россиянын Төп зоназының профэвилел аннын октябрьның соолгу он хонуунда база ноябрьның эгезинде ажылчы чонуң амыдыралчы эргелерин камгалаар талазы-биле профэвилелдериниң күскү демиг хөделиишкиннерин желээрине белен турарынче Россиянын чонун кыйгырган. «Күрүмнинг социал магадылалы чүгле кыдымна алаттынган, а кол социал политика ында чок болуп турар шак ынчаар кылынган программаларны детиивейн турар бис» — деп, ол хуралга хүлээн алган недеглелде айтып турар.

РХПФ-ниң парлалга албан чери.

Биче бүдүрүлгелерин болгаш цехтерни улуг-улуг күш-ажылчы коллективтерге тургузуп, чонну ажыл-биле хаара тудары рынокче шилчиишкин үеинде чүгүлү соруулгаының биредзи. Бүдүрүлгенің кол продукциязындан ангыда чонуң хереглел баараанарын оларга калбак-биле кылып үндүрүп болур. Бо талазы-биле дуржулга республиканың чамдык хоочун бүдүрүлгелериниде оар. Чер-черде биче бүдүрүлгелер болгаш цехтерни тургузарынга олар улуг деткимчени көргүзүп турар. Олар акша-хөрөнгө болгаш бажын-балгат-биле оларга дузалап турар.

ЧУРУКТА: Кызылдың эт комбинадында уран-шеверлерни ажылын организаттаан. Оон кежигүннери национал идик-хепни даараарының соруулгаын салган. Уран-шеверлерниң биредзи Евгений Даршай тыва хеп-кадыг идикти даарап олурары.

О. ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Профком даргазынга сөс

ТААРЫМЧАЛЫГ БОЛЗУН ДЭЭШ

Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунуң ажылчыннары боттарынга алган хүлээлгелерни күүседир, бо белен эвес үеде ажыл-чем продуктулары-биле боттарын хамыртынар дээш бүү-ле хемчегелерни ап, кымык ажылдап турарлар. Чүрттүү социал-экономиктиг байдалынын бергедээшиннерге таваржып турары, чонну ажыл-чем болгаш үлетпүр бараанары-биле хамыларында ампы үеде болуп, таваржып турар бергедээшиннер шуурмакчыларга база таваржып турар дээрзин маанга чугаалаары артык эвес боор. Чоонуң хереглел бараанары чедишпес, ажыл-чем бараанары ыяш эвээшээн. Бо чорук ажылдап турар кижилерге ыяш таарымча чок байдалдарны тургузуп турары биидингир болгай.

Чон ажылдап турар болганда, бо бүгү четтестер-биле эптежип олурар эвес, бар арталары ажыглаар апаар. Ынчангаш ыяш белеткээр пунктунуң үзүр-түүлери биле профэвилел комитеди ады деминг ажылдап, ажылчыннарының ажылдаарына, чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузар талазы-биле хемчегелерни ап турар бис. Бүү-ле үүрмүн аная хамаарыштыр чедип ап турар бис дээр болза, шыма дүүшпес апаары чугаажок. Ынчалза-даа болдунар-ла арталарны ажыглап, боттарывыстың иштики курлавырларывысты самар корүп, ажылчыннарывыска хире-шаавыс-биле дузаны көргүзүп турар бис.

Бистиң ыяш белеткээр пунктувуста 100 ажыг кижи ажылдап турар болганда, оларның негелделери база эвээш эвем билдингир. Чүге дээрге оларның өг-бүлелерин, ажыл-үлү кижиниг ёзу-биле чурттаар, неп-ер хеп-сын, ажыл-чем-биле бүрүн хандырынган турар ужурлуг. А ол бүгүнү кайын тыварыл, бо берге үеин канчап чурттап эртерил дээн айтырыгар ажылчыннарны дувүреп турары чептүг. Сарыларда ажыл-чем бараанарының ортаа дыка улуг болгай. Ылаңгыя эт, колбаса кылыглары хаан кестүп келгеш-даа, оларга ылаңгыя хой ургулдарлыг өг-бүлелериниң кежигүннери чедери берге, ортаа база улуг. Ынчангаш ыяш белеткээр пунктунуң дузурары дузалал ажыл-агыйының деткимчезин ажылап турар бис. Ында 80 ажыг хаван бар. Ажылчыннарывыска хаван эъдин садып-даа, столоваявысканда кирип турар бис. Ол биске база бир курлавыр болуп турары чугаажок. Килограмм хаван эъдин 7 рубль 50 копеекке садып турар бис. Ынчалза-даа ол база доктаамал эвес дээрзи билдингир.

Столоваявыста чем ортаа база-ла дыка улуг эвес. Ынчалза-даа ажылчыннарывыстың чемненирине таарымчалыг болдуры-биле ол хүнде ажылдап келген ажылчын бүрүзүнге столоваядан чемненири-биле 1 рубльдің талонун берип турар бис. Ол-даа болза ажылчыннарывыска бичеелгеде болуп турар боор. Ол ышкаш ажылчыннарывыстың картошка болгаш оске-даа ногаалар садып алырына дузалап турар бис. Өг-бүле бүрүзү хире-шаа-биле огородтуг. Ында ногаалары-даа, мал чеми-даа тарыг турар. Дыка хой ажылчыннарда мал бар. Ындыг ажылчыннарның мал чеми белеткеп алырына, сиген сеортүп эккеп алырына машина-техника-биле дузалап келдивис. Ол ышкаш олариың бажын септеп алырына база дузалажып, септелге кылып алырына херек ыяш материалдарны берип турар бис.

Бистиң пунктувустуң ажылында бергелер база эвээш эвес. Ылаңгыя ыяш белеткээр черинде уламна ыңгайлап бар чыдар, ам мырыңай ол талазы-биле айтырыг шыгыызы-биле тургустунуп бар чыдар. Ол тайгаже орук база багай, ынчангаш колдуунда-ла кышкы үеде ону белеткеп алыр-дыр бис. Чамдыкта чудуг материалдары чедишпейн баар-даа чорук тургулаар-ла-дыр. Чамдык ажылчыннарның талазындан күш-ажылдың сагыыга-чурумун үреер, арагаар таварылгалар база турулгалады. Ынчалза-даа пунктуңуң удуртучулары оларбиле кижизиилге ажылын чорудун, ажылды чогумчалыг организаттап турардыр деп билир мен. Ажылдан улус үндүрер-киирер чорук сеолгу чылдарда дыка эвээшээн. А ажылчыннарывыс саны база чедишпес болгай. Бо берге үеде ажылдан үнер деп күзелдиглер-даа турбас ужурлуг. Чүгле кызымак күш-ажыл-биле, туруштуг чорук-биле бо бергелерни ажыр эртер ужурлуг-бис. Ажылчын кижиниң эргежиши, оон дүрүм ёзугаар эргелерин камгалаар, оларга дузалажыр — профэвилел организациязының ажылының кол угланышкыны ол деп билип, ону амыдырада боттандырар дээш хире-шаавыс-биле кылып ажылдап-ла чоруурдур бис.

Ажылчыннарывыстың кадыкшылын быжыглаар дээш база чамдык ажылдарны кылган. Путевкалар чежедаа тывылбас болза, ямыг-бүрү арталарны ажыглап, ол-бо дыштанылга черлериниче ажылчыннарны чорудуп турар бис. Чижээлээргe, эрткен чайын Бишкекке-даа туристер чорааннар бар. Бурятиядың Горячинскиже-даа дыштанып чорааннар бар.

Бистиң ыяш белеткээр пунктунуң продукциязын республиканың ямыг-бүрү районларының тудугларында ажылап турар. Оларга колдуунда-ла Эрзин, Таңды, Тес-Хем районнар, Агроүлетпүр тузуг каттыжышкынының механизаттатынган колониалары хамааржыр.

Михаил ОЮН.
Шуурмактың ыяш белеткээр пунктузунуң профэвилел комитединиң даргазы.

ЧАА ФОНДУНУҢ СОРУЛГАЛАРЫ

РСФСР-ниң социал камгалал фондузу РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниң болгаш Россиянын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының 1990 чылдың декабрь 25-тегі 600 дугаарлыг доктаалын ёзугаар тургустунган. Ол-ла доктаал ёзугаар ук фондуну эргелеп башкарарын Россиянын Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының (РХПФ) Төвүлелиниг даскан.

РСФСР-ниң социал камгалал фондузу болза юридиктиг албан чери болуп, РСФСР-ниң Төп болгаш оске-даа банкыларында агар саныыт, таңмалыг болгаш тускай бланкыларлыг болуп турар. Ол —РСФСР-ниң бот-тускайлаң чаалыгсан-хөө албан чери. РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң акша-хөрөнгүзүн РСФСР-ниң республика бюджединиң, оске-даа бюджеттериниң, фондуларының составынга кирбес болгаш ону хавырар эрге кымдаа чок.

Социал камгалал фондузу РСФСР-ниң девискээринде турар бүгү-ле профэвилел организацияларынга, тургузугларынга, ол ышкаш профэвилел каттыжышкынынга кирбейн турар бүдүрүлгелерге, албан черлериге болгаш организацияларга ажык организация болуп турар. Фондунуң РХПФ-же кирбейн турар кежигүн организацияларының арасында хамаарылгазы керээ ёзугаар чардынган турар апаар.

Фонд бодунуң ажыл-чорудулгазынга РСФСР-ниң хоойлуларын, РСФСР-ниң Даргы Совединиң Президиумунуң Чарлыктарын болгаш доктаалдарын, РСФСР-ниң хоойуларында айыттынганын ёзугаар ССРЭ-ниң хоойуларын, а ол ышкаш РСФСР-ниң Сан министерствозу болгаш Юстициин министерствозу-биле РХПФ-ниң сумелешкинин ёзугаар кылган тур дүрүмнү удуртулга болдуруп турар. Ол фондуну удуртуру-биле төпте РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң баштаар чеми болгаш оон күүсекчи комитети тургустунган. А РСФСР-ниң составында кирип турар крайларда, областарда болгаш республикаларда РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң девискээр аайы-биле салбырлары болгаш фондунуң күүсекчи дирекциялары тургустунгулаан. А адырлар аайы-биле хемчеэлге ап боор болза, самхоз байдалдарын өөренип көргеш, адырлар аайы-биле таарыштырыкчы чөвүлелдерни азы фондунуң күүсекчи дирекцияларлыг азы күүседикчилерлиг девискээр аайы-биле төлээлел черин тургузуп ап болур-дур. РСФСР-ниң чер-черде тургустунган ол органнары фондунуң баштаар черинин филиалдары болуп, үстүнде айыттынган тур дүрүмнү барымдаалап ажылдаар ужурлуг.

РСФСР-де социал камгалалдың акша-хөрөнгүзүн эргелеп башкарарының бүгү айтырыгларын фондунуң баштаар черинге, оон чер-черде органнарынга харылаар ыңгыр тургускан. Ол органнар РХПФ-ниң чөвүлели-биле, профэвилелдер чөвүлелери (федерациялары)-биле, РСФСР-ниң профэвилелдериниң төп республика комитеттери-биле бир демиг кады ажылдаар болгаш ол организацияларга бодунуң ажылының талазы-биле отчеттуг болур. РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң баштаар черинин кежигүннери хамаарышкан профорганнарының президиумнарының азы пленумнарының доктаалдарынга үндезилеп сонгукан турар ужурлуг. Күүсекчи органнарның ажылдакчыларын хамаарышкан фондунуң баштаар черинин даргазы-биле дугурушканын ёзугаар ажылга хүлээп алырын болгаш оон үндүрерин директор боттандырып чорудар.

Фондунуң чер-черде болган алдарда баштаар чергелериниң составынга санхоо органнарының, социал-хандырылганың, кадык камгалалдың болгаш оон-даа оске төлээлекчилерни хаара тудуп болур. Бо таварылгада чер-черде фондунуң баштаар черинин кежигүннери бадылаар эргелиг, а күүсекчи органнарының төлээлекчилери чөвүлаар эргелиг болур.

Фондунуң баштаар черинин ажылын контрольдаары-биле чер-черде кежигүн организацияларының билдиглиг төлээлекчилериниң тургустунган санажылга комиссиялары тургузар, а фондунуң төп баштаар черинге хайгаарал чөвүлелин тургузар.

Чер-черде тургустунган күүсекчи дирекцияның ажылдакчыларының штадин, шалының ол сан-хөө чылында бар акша-хөрөнгүнин барымдаалап турган, баштаар чер азы таарыштырылга чөвүлели тургузар апаар. Фондунуң девискээр аайы-биле күүсекчи дирекцияны болдунуң ажыл-чорудулгазы дээш фондунуң баштаар черинге отчеттуг болур.

РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниң, РХПФ-ниң Төвүлелиниң үстүнде адаан документилеринге үндезилээш, профэвилелдериниң Тыва республика төвүлелиниң Президиумуу РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң Тывада девискээр аайы-биле салбырын тургузар талазы-биле доктаалды хүлээп алган. Ол салбырда адырлар аайы-биле тус-тус профэвилелдериниң төлээлекчилери кирген баштаар чер болгаш ында санажылга комиссиязы тургустунган. Девискээр аайы-биле ол салбырны удуртур, акаа методиктиг дузаны чедиреринге ажылдар чоруттунуп турар.

Үстүнде адаттынган үүлдерге үндезилээш, бистин салбырның күүсекчи дирекциязы амыы үеде фондунуң девискээр аайы-биле башкарылгазының структуразын, оон адырлар аайы-биле филиалдарын тургуспушаан, бистин республиканың социал камгалал фондузунуң 1992 чылда бюджедин тургузуп турар. Фондунуң девискээр аайы-биле салбырының бюджедин тургузарына күүсекчи дирекцияның мурнуунга эвээш эвес бергелер таварышканын чугаалаар апаар. Сеолгу 2-3 чыдарда хой-хой камгаладыкчылар шалың телевиринге дадыыр-ларны чогуур хуусаанда-ла телевейн баар, ол ышкаш чогуур түүнү чедип шилчитпес үүлдер бар. Ылаңгыя кооперативтерге ол хамааржыр. Хууда күш-ажыл чорудулгазын кылып турар чамдык кооперативтер-даа, хамаатылар-даа чогуур профэвилел организациларынче шалың телевиринден камгалал дадыыр-ларын шуут шилчитпейн турардар.

Март-оол МОНГУШ.
Фондунуң девискээр аайы-биле салбырының күүсекчи директору.

АЖЫК-ДУЗАЗЫН КӨРҮП КЕЛДИМ

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-берге 1943 чылы турган. Тыва Арат Республиканың арат чону Кызыл Армияга дузалажыр-биле белен-селек чыыр, мал-маганын харын чокка берип, Совет Эвилелги камгалажыры-биле фронтуже дайындажып чорударын илереткен биидирикшиннерин чаазы чергеге чорудуп турган. Ол дошкун, хүвүрааннаг үеде «Шын» сөлүнүң корректору болуп ажылдап турдум.

Бир-ле катап мени редакцияның профэвилел комитединиң даргазы Маадыр Донгурович Кара-Тоонуг келдирткеш, профэвилел кежигүнге киирген сумеледи. Ынчан аныяк турган болгаш профэвилелдериниң менээ ажыы чүл дээрзин дарганган база сонуургадым. Аарыг-аржыг бээрге, ким сеңээ акша төлеп бээрил, ажылыңдан чылдагаан чокка үндүрүптер болза, ким сеңи ажылга катап турузарын, кадыкшылыг баксырай бээрге, ким сеңи дыштанылга бажыңарынче, курорттарже чорударын — ажылдап турар чериниң профэвилел комитеди-ле болгай деп, профэвилелдериниң ажык-дузазының дугайында алаян ыяш сурташкын кылды. Оон билдиримишкин бижидим, ол-ла кежээ профэвилел кежигүннериниң иштики хуралынга мени хүлүмп алган. Оон бээр 48 чыл эрткен. Бо үеним дурузунда профэвилелдериниң ажык-дузазын көрүп-ле келдим ийин, чүгле «Четтирдим!» деп чугаалап чор мен.

Профэвилелдер, шинчалаа, чонуң эргежишин, оларның кадыкшылын хоолуг ёзугаар камгалаан организация дээрзин пенсиже үнгеш-даа караам-биле көрүп, кулаам-биле дыңнап келдим. Кандыг-бир кижи ажылыңдан үндүрүп алганы, катап ажылга турузарын негеп дилээрге, профэвилелдер ону ажылга катап ажылдадыр дугайында айтырыг кодүрүп, шинтпирлээр. Оон ыдай бо организацияның чепшээрели чокка кижилерни ажылдан кайы хамаанчокка үндүрүп болбас даарзын база чугаалап кайы. Ол ышкаш коллективтиг бир кежигүнүңүн кадык кошкай берген болза, ол-бо черлерге чедип турган, чүрттүү азы республиканың дыштанылга бажыңарынче, курорттарынче путевканы тып бээр. Хенертен аараан, эмзиден шыгыылга ап алыр болзуңза, ону база профэвилелдер шугуму-биле төлеп бээр. Бо-ла бүгүнү бодум көрүп келдим.

1967 чылга чедир ажылдаан, персоналдыг пенсионер болуп, дыштанылгаже үндүм. Харын ам 70 хар оранчок ажа берге-даа, кадыкшылым жи. Ында ажылчыннар ажылдап турган ажылынган бодунуң күзели-биле үнген (бурулдаан үндүрткеннинден ажыда) болза, оон үүктел чок ажыл стажы камгалаттынын артар, а амыы күштүг болуп турар хоолуңдуңна көрдүшеннинден оон ажылга үүктелиишкинин хуусаны аптайн турар болза, шалыңга немелде акшазы база хевээр артар апаар.

Пенсия мазылыг ажылчыннардан база дыка хой айтырыглар ийин турар. Ылаңгыя пенсионер Байыр-оолдуң бижин турары болза, ССРЭ-ниң Министрлер Төвүлелиниң, ВЦСПС-тың 1972 чылдың апрель 6-дағы доктаалы турбуже, республиканың ажылчыннарының үүктүлүктүлары шалыңга немелде акшаларны төлевейн турар.

Бир эвес ажылчын кижи оске черге чурттаары-биле ажылдап турганы бүдүрүлгезинден үүп чорткаш, оон соонда ол-ла черниң бир бүдүрүлгениге эмп каап ажылдай баар болза, моон мурнуунда чылдарда аная төлеп турганы шалыңга немелде акшаның хемчеэли ажылга үүктелиишкинин байдалынган эвээжээр апаар. Ол эвээжеишкинин ажылдаар стажтың ескиниң байдалы ышкаш хевирлиг чурум-биле боттандырар.

Сонгу чүктүң районнарынга хамааржыр черлериниң бүдүрүлгелериниге ажылдап турган, 1991 чылдың январь 1-ден соңгаар ажылдам үнген ажылчыннарга, бир эвес оон ажылдан үнген болгаш чаа ажылга кирген хүнүнүң арасында үүктелиишкин амыы ийи-дыштанылга черлериниң путёвкаларының ортаа алаян оскен-дир. Ынчалзажок дириг кижиниң назынын, кадыкшылдың акша-биле сатып ап болбас-ла болгай. Ынчангаш хамык ужур акшада эвес, а кадыкшылда. Кадык-ла чоруа, акша-даа, ат-алдар-биле кижиниң мурнуунда. Амыы үеде профэвилелдериниң эргежишкинин ажык улгаткан. Ынчангаш Тываның профэвилелдериниң мурнуунда соруулгалар улуг. Ол чүгле кижилериниң эргежишкинин дээш ажылдап турар эвес, улус ажыл-агыйын хогүдер, чүрттүү социал-экономиктиг байдалын экижидер дээш база туржуп турар, болдунда хой-хой кежигүннерни хаара туткан улуг организация-дыр. Ындыг болганда, оон кежигүнү кижи канчан өөрүвес, чорааннанмас боор.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Профэвилелдериниң хөөчүү.

Юристиң консультациязы

Шалыңга немелде акшаларны канчаар саналарыл, ажылдан үнгенде ындыг таварылгаларда ол немелде акша артын каарыл? Өске чөрге шилчиишкинде ол акша хевээр артар бе? Шалыңга немелде акшаны алыр стажты ажыык кижилер канчан ажылдан алырыл? — дээн чижектиг айтырыглар профэвилелдериниң Тыва республика төвүлелиниң эргежишкинин ийдизинде өөрүп эвес каап турар. Ол айтырыгларга харылаары парладыкчы.

Ыраакы Сонгу чүктүң районнарында чылдан-чылдан эвес хуусаада ажылдап турар аныыларга 6 ай чедир ажылдаанынын соонда 1991 чылдың январь 1-ден үнгеш шалыңга 20 хуу немелде акшаны төлеэр, ол ышкаш даараалыдагы 6 ай эртерге-де 20 хуулу немелге бар чыдар. А Сонгу чүкке демиг районнарга, 6 ай ажылдаарга-ла, шалыңга 10 хуу немеэр. Ол немелде акшаның иштин хемчеэли амыы кыштыг болуп 77-тер хоолуңдуңдугда өзугаар кирер.

А бистиң республиканга хамаарыштыр алыр болза, ССРЭ-ниң Министрлер Төвүлелиниң 1985 чылдың апрель 11-де хүлээп алганы «Тыва АССР-ниң демиг-кирлерде турар бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларының ажылчыннарының, албан-хаанчыларының шалыңына немелде акшаларны киирериниң дугайында» 298 дугаарлыг доктаалы бар.

РСФСР-ниң Министрлер Төвүлелиниң 1990 чылдың октябрь 22-де хүлээп алганы доктаалында Ыраакы Сонгу чүктүң девискээрлерде чурттап турарларга ажылдаг акшаларын (компенсацияларын) төлөрүн чугаалаар дугайын айыткан. Бир эвес Сонгу чүктүң районнарында ажылдап, ол аная демиг черлерге чурттап турар ажылчыннар ажылдан турган ажылынган бодунуң күзели-биле үнген (бурулдаан үндүрткеннинден ажыда) болза, оон үүктел чок ажыл стажы камгалаттынын артар, а амыы күштүг болуп турар хоолуңдуңна көрдүшеннинден оон ажылга үүктелиишкинин хуусаны аптайн турар болза, шалыңга немелде акшазы база хевээр артар апаар.

Пенсия мазылыг ажылчыннардан база дыка хой айтырыглар ийин турар. Ылаңгыя пенсионер Байыр-оолдуң бижин турары болза, ССРЭ-ниң Министрлер Төвүлелиниң, ВЦСПС-тың 1972 чылдың апрель 6-дағы доктаалы турбуже, республиканың ажылчыннарының үүктүлүктүлары шалыңга немелде акшаларны төлевейн турар.

Бир эвес ажылчын кижи оске черге чурттаары-биле ажылдап турганы бүдүрүлгезинден үүп чорткаш, оон соонда ол-ла черниң бир бүдүрүлгениге эмп каап ажылдай баар болза, моон мурнуунда чылдарда аная төлеп турганы шалыңга немелде акшаның хемчеэли ажылга үүктелиишкинин байдалынган эвээжээр апаар. Ол эвээжеишкинин ажылдаар стажтың ескиниң байдалы ышкаш хевирлиг чурум-биле боттандырар.

Сонгу чүктүң районнарынга хамааржыр черлериниң бүдүрүлгелериниге ажылдап турган, 1991 чылдың январь 1-ден соңгаар ажылдам үнген ажылчыннарга, бир эвес оон ажылдан үнген болгаш чаа ажылга кирген хүнүнүң арасында үүктелиишкин амыы ийи-дыштанылга черлериниң путёвкаларының ортаа алаян оскен-дир. Ынчалзажок дириг кижиниң назынын, кадыкшылдың акша-биле сатып ап болбас-ла болгай. Ынчангаш хамык ужур акшада эвес, а кадыкшылда. Кадык-ла чоруа, акша-даа, ат-алдар-биле кижиниң мурнуунда. Амыы үеде профэвилелдериниң эргежишкинин ажык улгаткан. Ынчангаш Тываның профэвилелдериниң мурнуунда соруулгалар улуг. Ол чүгле кижилериниң эргежишкинин дээш ажылдап турар эвес, улус ажыл-агыйын хогүдер, чүрттүү социал-экономиктиг байдалын экижидер дээш база туржуп турар, болдунда хой-хой кежигүннерни хаара туткан улуг организация-дыр. Ындыг болганда, оон кежигүнү кижи канчан өөрүвес, чорааннанмас боор.

Оюн ДАНЧАЙ-ООЛ.
Профэвилелдериниң хөөчүү.

Лидия ХОВАЛЫГ,
Профреспубликаның юрист-консультантызы.

НАЗЫ ЧЕТПЭЭННЕР:

коргунчуг медээ

«УДАВАС ЧЕДИП КЕЛИР»

Чыргаланды ортумак школаазының өөренікчизи сес харлыг Максим Комбу октябрь 15-те школадан чанып келбейн барган. Эжи Гришаның чугаалааны-биле алырга, ол Самагалдай суурже чорупкан мындыг болган. Оон бөөр каш хонук эрткен, ынчалзажок ол чанып келбээн. Дүвүрээн ада-ле олгун дилеп эгелээннер.

Шак ынчаар «Чодураа» совхозтуң тракторизи В. И. Комбу олгунун читкениниң дугайында билдиришкинни Тес-Хем райкүүскомунун иштики херектер килдизиниң дежурный келгэзинде октябрь 22-де киирген. Билдиришкини-биле катай ол олгунун ханга борашкан школага өөренип кедер пиджагын эккелген. Ол—Чодураа суурдан 500 метр черге, хем чоогунга тывылган болган. Кеземче херээн ол дораан оттурган болгаш иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары ооллу дилээри-биле киллистиң начальникчизи ооалакчызы милицияның майору К. Д. Лоовай баштады ажылдап кирипкен.

Октябрь 15-те 14-15 шак аразында 3-кү класстың өөренікчилери Гриша биле Максим, 4-кү класста Түмен, чедиклассчы Тарас, бирги класста өөренип турар Айдың оларга пилорама чанынга ужуражы бергеннер деп үве билдинген. Түмен Ондар шак ынчан ол ооллардың көрүп кааш, карманын-дан доңгурак бижек уштун келгеш, аразында бот-бодунга хамаарылгаын илередир сорулга-биле шырышче киреин Максимге чугаалаан. Элээн үе эрткен соонда, ол эжи чокка чаасканд дедир чедип келген. «Максим кайыл?» деп айтырыгга, «Мако удавас чедип келир, силер чаңгылаңар» деп харылаан каан.

Оон соонда Гришаның чорүй баарын манап алгаш ол Максимниң иштинче бижек-биле шанчыпканын артканнарынга чугаалаан. Кем-херек үүлгедин болган черге ооллар келиргеге, чаа-ла кады турганы Максим өлүг чыткан... Дүвүрээн хире ындыг байдал Түменден эскертимээн. Өлүг чыткан ооллун пиджагын уштун каапкаш, үнүштер аразынче мөчүү сөөртүп каан. Үүлгединиң изин чажырар сорулга-биле, доңгурак бижээн чанып ора, хемче киир октапкан. Ынчалзажок ооллуң мөчүзү октябрь 22-де тывылган.

ИХМ-ниң сөөлүнде дыңнатканы-биле Максим Комбу бижектөөшкинден эвес, бажынга аар кемдөөшкиниң түннелинде өлген болган.

Үүлгедиг кылган ооллга хамаарыштыр чүү чугаалап болурул? Ачазы чок, авазы чаасканд арткаш, «хостуг амыдырал-биле» чурттап турган. Ынчап келирге, ооллук кижизидилгези ындала кагдынган. Башкылар бо таварылгада чүү чугаалаар болганыл? «Түменниң өөредилгези бай, кезээде кичээлдер үзер...» — оларның тайылбыры ындыг бооп турар.

Он харлыында кижи тыныңга чедип каан ооллуң салым-чолу дүвүрелди ооллуп турар ол кем-херек үүлгедин кымның арын-нуурунде чыдып калганыл?

Номчукчуга сөс

ЧОГААЛЧЫВЫСТЫ КАМНАП КӨРЭЭЛИ

«Үш хонук иштинде чаа чүве номчуваска, аас-дыл курган калыр» деп кыдат улустуң үлегер домаанда ынча дээн. «Арөзилап дыргаанга бодаарга — кас чүү оон артык айыылдыг» деп эрте-бурунгу испаннар кас чүүн демир-үжүк кылдыр ажыглаап, оваартына бергеннер-дир. «Сөглээн сөс — уттундурар, парлаан сөс — дириг артар» деп эфиоп улус дорт сөглээн. «Бижектин чидин херек, сөстүң чигеи херек» деп бистиң тыва чонувус чечен-мерген угаан каан.

Хоочун чогаалчывыс Кыргыс оглу Кызыл-Эник Кудажының салым-чаяанныг чогаалдарын, оо-хоран басняларын, дээштиг публицистиказын кым билбес боор. Өзулут улусчу чогаалчы!

«Деткимче» солунга оон бижээни партийжи янганнар дугайында кыска сатирикчиг чогаалын Элегес суурга хөй чон номчаап, хыы хаалып, «чаа-ла сөглээн-дир», «чогаалчы кижи деп чүве ол болбазыкре» деп сагыш-сеткилин илередип турган үезинде бодум көрүп, дыңнап турдум.

А сөөлгү үеде республика солуннарында чогаалчыга удур ымыраа ыйылааны дег «депутатка соңгутпайн бар-гаш, ынчап турар кижилер дир ийин» — дээр хөөнүүт кижилер тыптып келди. Чириин чире, оюн ол чүрттап алган партократтарга болчуп, камгалаар сагыштыг.

«Политиктиг янганнар» деп сөс В. И. Ульяновтуң (Ленинниң) бодунун удурламыкчыларынга удур ажыглаар эр-не ынак сестери-дир. Тыва парлаганда шак ындыг янылыг одажыр, сөглежир чорук, бүгү эвилел парлаганынга болаарга, элээн чымчак харын-даа «чыткан хой тургуспас» чыыны улустур бис ийин. Ажыл-биле чугаалаарга, өске республикаларда демократтыг шимчээшкиннерге дөмөөр болза, оларның чамдыызының ойылдыг халдаашкынары, бодал чок кыйгырыглары үү чүвеге чедирип турарын көөрге, Тываның демократтары эр-не томаанныг, ужур-чөптүг кижилер деп болаар мен. (Чечен-Ингушетияда, Украинада болуушкуннардан өскерип билип ап болур. А Жириновскийниң Прибалтика чоннарынга айыылдыг кыжаныышкыннары дээш кымдаа ону сулче кыйгырты бербээн. Үүге дээрге ол коммунистиг партияның камгалакчызы-ла болгай.

Кызыл-Эник Кудажыны сөөгүлдөлөр үезинде оон кады дөпшиткени кордакчылары чон мурнуунга үүү деп-даа хоптан, иүүлөп турганын чамдык номчукчулар, сөөгүкчүлер билир, а бир чамдыызы ол хоп-чипти буруу шаап, солуннарга бижип-даа турду чоп.

Кандыг-даа чогаалчы, композитор, чурукчу болдуңуң хуу-даа амыдыралынга база эргени бар. Давид Кугультиновтуң, Расул Гамзатовтуң, Чингиз Айтматовтуң хуудаа амыдыралында «солун үүлдер» барын угаанныг номчукчулар билир. Ынчалза-даа оларның чаргыс чер-чурттуглары оларның хуудаа амыдыралын сайгарып туроан, чоннуң төлептиг төлөлери ыңдыр улусчу депутаттарже соңгааннар.

Есенин, Куприн, Бунин чеже-даа арагачы, үеин-даян чераан болза, орус чон оларны эр-не ынак чогаалчылары кылдыр санап, чүдүп чоруурлар. Бөгүнгү Москваның, Ленинградтың, Риганың, Алма-Атаның, Иркутскиниң болгаш өске-даа хоорайларның чогаалчыларынын хууда амыдыралын сайгарар болза, тыва чогаалчылар эр-ие арыг, эр-не чөпшүл кижилер ышкажыл.

Ынчалза-даа дидим, салым-чаяанныг тыва чогаалчыларывысты, композиторларывысты, чурукчуларывысты мынчага чедир өөделтпейн келдивис. Дидим, салым-чаяанныг чогаалчы болуру бөгүнгү Тывага бергеле салым. Тоталитаржы политикага ол хире базындырып алган чеченчиг улус-тур бис ийин.

Өске республикаларны көөрге, чогаалчыларынга, композиторларынга тураскаалларны тургузуп, музейлерни үндезилеп, хир-чам чагдатпас, чоргаарлаңыр боор чүве-дир. Үүгө бистиң республикада чогаалчы кижиниң үнелеп билбес, салым-чаяанныг тыва интеллигентилерге, культура ажылдакчыларынга политиктиг ярлык (таңма) тыпсырыгга ой. хоп-чиптен бүткен система-дан уштуп чадай берген улус-тур бис. (Дээди Советте безим культура, улус өөредилге комиссиязын республиканың чонун билбес кижи удуртуп турарын көргеш, бо кижиниң чөгели төнер) 30-40 чылдарның тыва интеллигенциязы ындыг эвес турган деп билир мем. От-кестүг, хей-аттыг, найыралыг кижилерден тургустунган турганын чон сактып чоруур.

Ниитилед иштинде сагыш-сеткил саймаралы — интеллигенцияның төлептиг төлөөлериндем хамаарыжыр. Оларның дорт сөглээн чидиг сөстеринден, шүлүктеринден, ыхарындан, чуруктарындан, сценага тургусканы овур-хевирдеи чаа амыдырал, чаа тургузуг эгелээр. Буурул баштыг чогаалчыларывысты, композиторларывысты, эртемденнеривисти камнап, олар дириг чорда, чылыг-чымчак сестерини оларга чедирээлиндер, камнап, үнелеп көрөөлиннер!

Сергей БАЙЫР.

БОДАМЧАЛЫГ БОЛУУЛУҢАР

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайда хөй-ле солуннар үүнүп турар апарганы эки-дир хөрүн. Оларның үүнүп эгелээни—парлалга болгаш массалыг информация чепсектеринге демократтыг чаартыгаларның тиилелгези, чедиишкини-дир деп үнелээр апаар.

Ынчалзажок чамдыкта солуннарга өттүүнүшкен-даа ышкаш, дөмейлешкек үүлдер хөй боор-дур. Тодаргайлаарга, бот-боттарын чемелешкен, балдырлашкан, одажкан, сөглешкен боор чорду. Ол кончуг чараш эвес. Ол дугайын бодүүн чон, бижикчилер эки билип турар бис, үүнү дээш ынчаар бижип турарын аан. Шак ол ындыг үүлдерни бодүүн кижилер эвес, а өртем-билигли улус бижээн болгулар.

«Деткимче» солунда алдарлыг, хүндүлүг улуг чогаалчывыс К.-Э. Кудажының «Партийжи янганнар, парламентиден ыраңар!» деп үүлдүн номчаап, кижи эпчоксунар-дыр. Бо үүлге хамаарыштыр журналист Алексей Дутергаанның «Шын» солунда (№ 167, октябрь 4-те) үүлдүн долузу-биле деткип турмен. Чеже-даа алдарлыг чогаалчы болза, аңаа эшөөрүн куду көөр эргени кым бергенил? Кым-даа бербээн. Партия ажылдакчылары шупту кайын-даа янганнар дээш ажылдап чораннар-ла болгай. Г. Ч. Ширдиев, Ч.-Д. Б. Ондар чонга удур багай үүнү кылган боор. Оларның ажылының талазында чептестер турганы шын харын.

Черле ынчаш бистерде, чүвени чедир билбейн чыткаш, далаш үрээр, үзүткаар, өттүнчүр чүвевис бар. Ам кээп Кызыл хоорайда В. И. Ленинниң тураскаалынче халдап эгеледнивис. Кымдаа чазыглар хөй. Чазыг кылбас кижи турбас, бир эвес хөйнү-ле кылып чоруур болзуңза, В. Ленин, И. Сталин, Н. Хрущев, Л. Брежнев шупту чазыглардыг, багай деп тур бис. Ү-е эртер, М. Горбачевту база бактап эгелээр эвеспе. Эгелеп-даа тур.

Бир-ле чүвениң үжүн-кыдын дыңнаап, Тывага чараш хүрөөлеривис өрттедиг, хүүктапканывысты сактып көрөөл даан. Ам катап хүрөөлер тудуп эгеледнивис.

Эргим бижикчилер, чогаалчылар, депутаттар, чүгле бот-боттарывыска дуалажып, деткижип, хүндүлежип кыдыып ажылдаалынар! Бо берге үеде силерниң одашкаяа үүлдериңер, бистерге, номчукчуларга багай салдар чедирип турарын утпайн көрүңер.

Хеймер-оол МОНГУШ.
Бижикчи база номчукчу.
Кызыл хоорай.

Чаа тудугларның төлевилелдери

МАЛЧЫННАР БАЖЫҢЫ БОЛГАШ САРЫГ-ШАЖЫҢ ХҮРЭЭЗИ

Республикага болгаш найысылал Кызыл хоорайга онза чугула объектилер болур республиканың ол-ла районнарындан келген малчыннар чурттаар 106 орунлуг аалчылар бажынын болгаш сарыг-шажын хүрээзиниң комплекизин төлевилээр ажылды «Кызыл архитектор төлевилел» мастерскаязы доозупкан. Малчыннар ажыңының төлевилелин ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелиниң кежигүннери В. В. Опай-оол биле Б. В. Рудиев кылган. Малчыннарның аалчылар бажыңы чеди каът болур. Ону Кызылдың автовокзал чоогунда Московская кудумчузунда автобус доктаар шөлге тудар. Специалистерниң санап турарын өзугаар алырга, ону аңаа тудары таарымчалыг. Үүгө дээрге Тыва Республиканың Агроүлетпүр эвилели база оон чоогунда. Ынчангаш малчыннарга кончуг эптиг.

Малчыннарның аалчылар бажынын борта тудары аэропорт талазындан хоорайже кирер черни база каастай бөөр. Ол бажынның даштыкы хевири кайгамчык чараш көстүр болгаш национал онзагай хевириг боор турары-биле өске тудуглардан бир ылгалдыг көстүр. Маңаа келген малчыннарны болгаш көдөө ажыл-агыйны өске-даа ажылдакчыларын хандырарда эптиг болуру-биле 60 кижи чемненир кафе, конференц-зал, баш таартыр чер, самолёт-биле ужудар, автобус-биле чоруур билеттен садар кассалар, солун, сеткүүл, үүрмек барааннар садар киосклер турары база көрдүнген.

Республиканың улус ажылагыйының эр чугула азыры болур көдөө ажыл-агый ажылдакчыларынга таарымчалыг байзалды тургузуп бөөрүнге бо база-ла улус деткимче болгаш идиг бооп турар. Малчыннарның аалчылар бажыңынга өрөөл бүрүзүнге бир-ийи кижи чыдар орунарлыг болур. Өскүлези-биле чедип кээр малчыннарга база тускай өрөөлдер турар. Аалчылар бажыңының даштын каастап кылырынга мраморну, гранитти, өске-даа шеверлел материалдарын ажыглаар. Ол бажыңның даштыкы хевирин көрүштүг кылыр-биле «Кадарчы» деп скульптура-дүрүзүү чогаадып тургузарын архитекторларга болгаш чурукчуларга сүмелээн.

Аалчылар бажыңының төлевилелин тургузарының баштайгы дезевилелиниң талазы-биле ажыл эгелей берген. Келир үениң бо чугула тудуун Агроүлетпүр эвилелиниң акша-хөрөнгизи-биле тудары көрдүнген. Ук тудуг 1992 чылда эгелей бөөр.

База бир чаа тудуг. Ол дээрге сарыг шажын хүрээзинин комплекизинин чиигине планының төлевилели болур. Оон төлевилелин ССРЭ-ниң Архитекторлар эвилелиниң кежигүннери М. К. Куулар биле Б. Д. Байыр-оол бо одуругларның автору болган. Сарыг шажын хүрээзин Улуг-Хем ол чарынга Бии-Хемниң бадын келген эттеңге тудар. Бурунгу шагдан бөөр сарыг шажын хүрээзи турар ужурлуг деп көрген черге ону тудары ол. Ол черни дамалар йөрээп, ыдыктап каан.

Сарыг шажын хүрээзиниң төлевилелин чогаадып турар үеде ийи кол үүлдү үнелеп көрген бис. Бирээде, делегейниң эр бурунгу шажын-чүдүлгези болур сарыг шажын-биле тыва чоннуң кадагалап арттырып алган байлак культураза, оон ханы шажынчы үндезиннери-биле таныжар арганыг болганывыс. Ийиде, чогаадыкчы ажылдаарывыска ол улуг идиг болду. Хүрээ-ник болгаш оон дуганнарын төлевилеп тургаш, тыва национал архитектураның тодаргай дилеп тывар, ону катап диргизер арганыг болган бис. Мону төлевилеп тургаш, сеткил-сагыжывыс хаңган дээрзин демдеглеп ыаар бодап тур мен.

Сарыг шажын хүрээзиниң комплекизинге хүрээниң кол бажыңы, хемчээли, ындыла кончуг улуг эвес: аңаа 6 дуган кирер. Ол алды дуган янзы-бүрү бурганнарга тураскаатыныган. Ол ышкаш шажын-чүдүлгениң субурганнар дээр дүрүүлерин база кылып тургузар. Аңаа аалчылар бажыңы, столовая болгаш эм-дом, мөргүл кылыр зал база турар. Оон ангыда оон элээн ыракка чурттаргa зоназы турар. Орта янзы-бүрү аарыглардан эмнээр база дамалар чурттаар чөөрби ажыг бажын, а ол ышкаш ажыл-агый чорудар зона база турар. Хүрээ комплекизин долгандыр даш херимбиле херимнээш, дөрт талазындан эжиктерлиг кылып каар. Хүрээниң кол бажыңындан мурнуу чүкче үүлай «ыдыктыг орукту» плиталар-биле эптеп тургаш салыр. Ол орук «Алдын хаалгаларга» чедирип келир. Чүдүлге өзулдалары кылыр шөлү хүрээниң мурнунга кылыры көрдүнген. «Алдын хаалгаларын» мурнуу талазынга сарыг шажын хүрээзиниң чаңчыл ёзугаар чарылбас кезээ болур улустуң мөргүлчүдүлге кылыр шөлү турар.

Чамгыс аай комплекс бооп каттыжып кээр кол-кол бажыңнар болгаш тудугдар боттарының тургустунган хевирлери-биле шажын-чүдүлгенин кол үтказын, дүрүү-хевирин көргүзер ужурлуг.

Хүрээ тудугларының талазы-биле тургустунган бо чиигине план болгаш сөөлүүредир кылыр тудугларны төлевилелдери херек кырында күүсеттинген соонда каш чылдар эрткенде Бии-Хем биле Каа-Хемниң каттышкан белдиринге улуг чаагай архитектурлуг тудугдар бедип үне берген турар. Ол тудугдар Улуг-Хемниң он талакы эриинге турза-даа, бистиң республиканың найысылалыкын аңаа тургустунар чурттарга районун улам чараш хевир киирип, каастаар. Хүрээ комплекизинин тудуу эгелей берген.

Бистиң республикага ындыг хүрээ-хинт тудугларын төлевилеп тургузары моондаа сөөгаар үргүлчүлээр. Чижээ, Чадаана хүрээзин катап тургузарының баштайгы дезевилелин кылып доскан. Ол ышкаш Эрзин суурга хүрээ бажыңнарының бөлүк тудугларының дезевилелин кылырын планнаан.

Борис БАЙЫР-ООЛ.
Тыва Республиканың Күртүдүг даргазы.

Хөгжүм-турда хөглүг

МОЦАРТ, ЧАЙКОВСКИЙ... ТЫВА ЧЕРДЕ

Тыва Республиканың телевидение болгаш радиодамчыдылга күрүне комитетиниң симфониктиг оркестри тургустуганындан бөөр 25 чылын демдеглеп турар. Ол—чалыы казының үезин деп болур. Бистиң республикага хөгжүм уран чүүлүн сайзырадырынга оон киргеш үүү улуг.

Бо чүүлүн автору ук коллектив-биле хөй чылдарның дургузунда кады ажылдап келген болгаш оон хөй талалыг амыдыралын, ишти-хөөнүн эки билир. Оркестрниң составы баштайгы дээрезинде кандыг турганын, репертуарынга кым деп композиторларның чогаалдары колдап турганын ам сактып, бодап көөрге, солуп-даа.

Оркестрниң составы баштай эртем-билиниң талазы-биле дей-доскы эвес турганы билдингир. Тыва хөгжүм уран чүүлү чаа-ла бут кырынга турул, чалгынын херип орган үеан ол. Эрткен чылдарны сактырга, солуп-даа дег үстүнде бижидим. Шынап-ла ындыг. Ам симфониктиг оркестрниң кижи саны-даа көвүдээн, ишти бидки-даа бедээн, ойнап турар хөгжүм чогаалдары-даа көвүдээн харын нарынчаан. Шаанда типографияның каралгы, соок залынга ажылүүлезин эрттирип турган болза, ам дээрге акустика талазы-биле тускай таарыштыр тудуп каан, делгем, чырык, чылыг эвдээ оркестр ажылдап турар. Ында үн бижиир аппаратураны дерип кылган, ыры-даа, хөгжүм-даа чогаалдары бижиириңге байдал таарымчалыг.

Оркестрниң иштиң өзүлдеин бижип тура, ында ажылдап турар хөгжүмчүлериниң ажылы-биле номчукчуларны таныштырбаска кайын боор. Бүгү-ле чүвени кая-даа кижи кылыр болгай.

Коллективтиң удуртукчузу болгаш кол дирижёру Тыва Республиканың алдарлыг артизи Виктор Салчакович Тока Новосибирск хоорайга консерватория доосканг, ам-даа мында ажылдавыпаан. Москвага болгудаан Тываның уран чүүл декадаларынга киржин келгенин билир бис. Тыва композиторларның ыры, таңцы чогаалдарындан алгыда, улуг хемчээлдиг шүлүглелдерни, симфониялары оркестрниң репертуарынга ол киргеп. Ол чогаалдарны бижиткеш, радионуң үн шыгжамырынга дужааган. Ол бижилгелерни хүнүң чыгыы радиодан дыңнап, телевизордан көрүп турар бис.

Оркестрниң тургустунарынга оон баштайгы дирижёрларының бирөзү, ам бистиң аравыста чок, Рипат Ахметзяновту адаары артык эвес. Тываның бот-тывынгыр чамдык композиторларының хөгжүм чогаалдарын оркестрге ойнаар кылдыр таарыштырарына ол идепкейлиг киржип чораан.

Казань консерваториязының ийи факультедин доосхан композитор, дирижёр Борис Нухов хөгжүм чогаалдарын пропагандаларынга эвээш эвес улуг-хуулуг киргеп. Тыва профессионал композиторларның улуг хемчээлдиг чогаалдарын сайгарып, чедер-четпезин шинчилеп көөрүнге, боттуг дузаны ол чедирип турар. Бодуу ийи симфониялы, дыка хөй ырларны, кантаталарны бижээн.

Тываның профессионал композиторларының мурнуку одуруунда быжыг турушту Владимир Тока эзлеп турар дизе, частыгыр болбас. Сөөлгү чылдарда ол үреттүнелдиг ажылдаан. Оон ажылдарының эр-не дээдизи дизе черле ажырбас. Тайга аттыг бирги симфониязы улуг чогаал болур. Бо калбак хемчээлдиг хөгжүм чогаалы маңаа эвес. Москвага үнелелди алган. Бүрүн состатыг симфониктиг оркестрге ойнадырын аңаа сүмелээн.

Эрткен каш чылдарның иштинде оркестрниң репертуары тыва композиторларның чогаалдарындан алгыда, орус болгаш делегей классиктериниң чогаалдарыбиле неметтинип, улам делгемнип бар чыдар. Оон аңгыда, чех композитор Антонин Дворжактың база Чайковскийниң төрүттүгениңдей бөөр 150, австри композитор Амадей Моцарттың төрүттүгениңден бөөр 200 чыл боонга, орус композитор Сергей Прокофьевтиң төрүттүгениңден бөөр 100 чылынга тураскаатка концерттерни радио болгаш телевидениеге оркестр эрттирген. Оркестр композиторларының сураглыг хөгжүм чогаалдарын аңаа күүсеткен. Коллективтиң ажыкы Кызылга эрткилээр байырлалдарга, ужуражыгаларга ойнаары-биле кыысгаарлаттымайн, район төптеринче үүгүшкүннерни база болганчок кылып турар. Аңаа хөгжүм чогаалдары күүседнириңден адгыда, лекция, беседаларны, чоргуп, концерттерни организастап турар. Бо ажылга оркестрниң ыраажы кыстары — Тыва Республиканың алдарлыг артизи Вера Норбуйуп, Зоя Идам-Сюрюннүң киржилгези албан. Олар орус-тыва өске-даа ыраарны, арияларны ырлажып, чонга бараалгадып турарлар. Ол ышкаш, оларның бижиткен ырларын радиодан, телевизордан дыңнап турар болгай бис.

Оркестрде хөгжүмчүлер талазы-биле чедимче чок байдалдар база бар. Национал кадрлар-биле ону четчеллээри эзлээн берге байдалда турып турар. Ында ойнап турар тыва хөгжүмчүлериң салаа базып санап болур. Скрипкага, скрипка-альтыга виолончельге, кларнетке, гобойга, контрабаска ойнаптар киживис чок. Чогуур үезинде национал кадрлар өскеткеп албайн, соолунде кааг берге-дей келир-дир бис.

Назы-хары улгады берген профессионал хөгжүмчүлеривисти солуптар, оларны соон салгаптар салгалывысты ам-даа белеткеп албаан бис.

Районнар төптеринде, Кызылда музыка школалары, уран чүүл училищезин шагда ажылдап турар болгай. Олардан өгулут чүве үнмээн. Ам-даа тыва хөгжүм херекселлериниң оркестрин сомалап албаан бис. Нота-биле ойнаар хөгжүмчүлер шүүт чок. Күрүнешистиң саңдаран батканы-биле, акша-мөнгүнүн чедишпези-биле, ол ажылдарже бүгү күүнүн, билиин берептер кижилер тызылбастаан. Кижи бүрүзү думчуун боралаар апарган.

Тывага, Кызылга аалдан кээп чораан моол артистеннин национал оркестриниң ойнаарын чамдык эштер утпаан боор. Ону Ясай удуртуп чораан. Чүү дээр боор, адаарганчыг-даа, магадаачыг-даа чораан. Биске ындыг хевирлиг оркестр болза, амыдырал хөглүг болур ийик.

Тыва черге Бетховениң, Моцарттың, Веберниң, Чайковскийниң, Прокофьевтиң, Хачатурянның болгаш өске-даа хөй-хөй генийлерниң өлүм чок чогаалдарын дыңнаары —ол чедиишкин, бурунгаар басканывыстың хереченизи болур ужурлуг. Ол дээрге бистиң делегей музыка уран чүүлүнүн база бир бедиинче, тепкиижинче, базым кыганывыстың хереченизи эвес бе? Хереченизи болур ужурлуг.

Белек ООРЖАК
Тыва радионуң үн оператору.
(Гойдарының «Шынның» агар саныче шинчидерин диледим).

Бөмбүрзектиң судалы

КЫЗЫГААРДА НАРЫН БАЙДАЛ

ПРАГА. Чехословак-совет кызыгаарының контроль-эрттирилге пунктузунуң районунда (Чеан Словакия) нарын байдалдың тургустунганын Чехословакияның телеграф агентилели дыңнаткан.

Ийи мун ажыг автомашиналар, 15 мун кижи ында мөөнелген. Оларның хөй нуруузу — совет девискээрден барган. Совет кайфы албаныны ажылдакчылары албан ужурунуң чүгле командировказы-биле Чехословакияже бар чоруур кижилерни эрттирип турар. Ынчангаш кызыгаар эртер дээн он беш мун кижилерниң, оларның ийи мун ажыг автомашиналарының эзлеп маңаашкыны элээн каш километр черде шейлуп чорүй барган.

Хуулунда херектиг болгаш туризм путевкаларыбиле Чехословакияже бар чоруур кижилер 1991 чылдың ноябрьга чедир эзлеп маңаар апаар деп контроль-эрттирилге пунктузунуң толдалекчизи мелеглаан. Кызыгаарда тургустунган нарын байдалдың чылдагаанды — контроль-эрттирилге пунктузунда септелгенин эгелээн.

ИРАКТА ШААЖЫЛААШКЫННАР ДАМАСК.

Сириядың САНА деп информация агентилелиниң дыңнаткаанын өзугаар алырга, болуунун чонунга удур өлүрүкчү дайынга киржиридеи ойталааны дээш, Иракты мурнуу үүгүнде Амара можуда турар папионал армияның партку корпусунун 15 офицерлерин болгаш 26 солдаттарын Оолдам Хусейнниң эргелаштырганнары чоокта чаа шаажылап өлүрген.

Иракты Президентиниң Саддам Хусейн дерии шаажыладар-биле солдаттарны болгаш офицерлерни өскүртүшаан. Чүрттүү дессен чонунга удурланыышкынны калбартып турар. Дескеннерниң мөөнелеп черлерин бомбалаарынга ракеталар-биле боолаарынга Каттышкан Нациялар Организациязының ужар үүлүнүн ылгавыр демдектерин Иракты шерис самолёттарынга ажылдап эгелээн. Иракты мурнуу девискээринде Ахвар районунга мөөнелеп дескеннерни Иракты шерис самолёттары араатанныг. Бу-биле бомбалаан тумнелинде, хей кижилер, оларның аразында кырганнар, хөрөөкеннер, чаштар өлүрүнен болгаш балыглаткан.

КОМИССИЯ ШИИТПИРИ

БЕРЛИН. ГДР-ге кол парлалга органы болуп турган «Нойес дойчланд» солун сайхөө талазы-биле берге байдалга таварышкан.

ГДР-ниң партия органы болуп турган ол солунга акша бөөрин соксадыр дугайында шиитпирни каттышкан Германияда хамаарышпас комиссияның хүлээп алганын ооң даргазы Ханс-Юрген Папир дыңнаткан. «Парлаганы, ылаңгыя партия солунуң акша-хөрөнгизиге хандырар хүлээле күрүнеге чок. «Нойес дойчландының» салым-чолунуң дугайында демократтыг социализм партиязы болу шиитпирлээр ужурлуг» деп, комиссия даргазы парлалга конференциязынга мелеглаан.

Герман Демократтыг Республика дүшкен болгаш Германияның ийи кезээ чаргыс аай күрүне кылдыр каттышкан соолунде, ол солунуң тиражы 110 мун экземпляр кылдыр кызырылган. Оон мурнунда солунуң тиражы 1,5 миллион турган. Немец коммунистерниң парлалга органын эргелаштырганларның кызыл турары илдеш.

СОЛУННУҢ ТАЙЫЛБЫРЫ

САН-ФРАНЦИСКО. «Консервативтиг солуннуң бастырганының соонда, ийи ай эрткенде демократтар тиилелдеп алган политиктиг идеокейин бүрүү-биле чидирген, чурт шиитпирлиг өскерилгелерни база катап боттандыра албас дег-дир» — деп, ССРЭ-де байдалды «Лос-Анджелес таймс» солун тайылбырлап бижээн.

«Хөй бүрүүн политиказы чугаа-соот көвүдээн алгышкырыш апарган, август айда тиилелге чедип алганнар бот-боттарының аразында эргелаштырга былаажып, компартияның эр эки бажың-балгадын, орудалыг будуруглелерни, каас-чараш курорттарын кым мурнай өнтар дээш маргыжып турар. Оон кадында экономиканың улам дөвүүчүктелип бадып орарының бөйдалында амыдырал бүгү талалары улам-на дорайтап бар чыдар» — деп, ында демделээн.

Дужут ажаалдазы чаа-ла доозулган хирезинде, аныңчем чедишпези шүүт улам илдеп. Акшаның үнезиниң хуудаашкыны чылда 300 хуу ажыл турар. Будуруглелерде ажылчыларга шалыг телеп бөөр акша-хөрөнгини төнүп орар. Хоорайларда одаар чүүлдүн курлавырлары кыыты ажыл эртеринге эргежок чугула хемчээлдин үүгле 50-80 хуузу.

«Тургустунган байдалда, хей-хей кижилериниң бодап турары-биле, эзлечеллиг эргилде албан болур. Ол кыш төнүп турда, магазиннериң делгимрлери куруглай бөөрге ынчан болуп болур. КАК-тың политиктиг сайгарыкчыларының үнелээни-биле, чурт классиктиг «революсчу байдалче» бар чыдар. Ол чүл дээрге эргечаңгыралар улам өзүп орар политиктиг болгаш экономиктиг айтырыгларны шиитпирлээр харыы чок, а чон улам чидиглеиген кризисти шыдажыр арганы чок апар чыдар» — деп, «Лос-Анджелес таймс» бижээн.

(СӨТАА)

Ажыдыңдар: Азия биржазы

МИЛЛИОННАР-БИЛЕ САНАТТЫНАР

«Азия биржазы» деп акционер ниитилелиниң Тывада төвүүн ажылдакчыларының журналистер-биле кады кылганы ажыл-биле бөгүн таныжып тур силер, эргим номчукчулар. Бо ниитилел назы-хар талазы-биле аныяк—ол 1990 чылдың декабрьда тургустунган, бо чылдың январьда ону бүрүткээн.

Биржаның баштайгы болган көскү базымы болза, бо чылдың марттан эгелеп неделя санында эрттирип турар садыглаашкын болур. Чаа тургустунган бүдүрүлгенин «адазы», тодаргайлааргa тургузукчулары Чөөн Сибирьде эн улуг организациялар болгаш албан черлери болур. Оларнын аразында Бурятияның Министрлер Чөвүлели, Чита облкүүском, Улан-Удэниң прибор тудуушкыну бүдүрүлге каттыжыышкыны, металл көвүрүг конструкциялар заводу, «Бамтоннельтудуг» трест, «Ангарскнефтеоргсинтез» бүдүрүлге каттыжыышкыны, Чөөн Сибирьнин демир-орук эргелели, Иркутск областың чиик үлетпүр каттыжыышкыны, Читаның алгы комбинады, «Чита-арга-ыяш» каттыжыышкын, «Якуталмаз», «Атоммаш» каттыжыышкыннар болгаш өске-даа черлер кирип турар. Тургузукчуларның аразында Моолдун «Техникимпорт» болгаш «Паолип Шимид» деп ийи фирмазы база бар.

Амгы үеде биржа акцияларның үүс хире хуузун садып сайгарган, оларның чамдык кезинн кыдат болгаш көрей партнерларга күрлавырлаан, ол сырый кады ажылдажылга дугайында айтырыгның шиитпирлеттингени-биле холбашкан. Чоокта чаа акционерлернин ниити хуралынга Байкал биржазын «Азия биржазы» деп эде адаарын шиитпирлээн, үүге дээрге оон салдарының калбарып турарын, акша-хөренги дээш ажылдаарының эргежок чугулазын барымдаалаан.

«Азия биржазы» чеди салбырлыг, олар—Улан-Удэде, Иркутскиде, Читада, Тывада, Якутскиде, Алтайда болгаш Новокузнецкиде. Ажылдың онзагай талазы үүл дээрге, бүгү садыглаашкынны амгы үениң компьютер болгаш селектор харылзаазының дузазы-биле бүгү чеди салбырга хары угда чорудары болур. Ол-ла үеде Россияның садыгчиг эт биржазы доктаатынган канал-биле садыглаашкынга киржип болур.

Амгы үеде бараан саарылгазының улгатканындан садыглаашкынны неделяда чеди катап эрттирип турар апарган.

1991 чылдың февраль 28-те баштайгы садыглаашкынны кылып турар үеде үүгле он миллион рубльдиң бараанын киирген турган болза, амгы үеде садып турар барааннарның ниити хемчээли ортумаа-биле 300 миллион ажып турар. Акционерлернин болгаш брокер контораларының санының көвүдеп турары-биле чергелештир (оон иштинде Минскинин, Мурманскинин, Тюменьнин, Томскинин, Красноярскинин төлээлекчилери база ажыдып алган) неделяда бараан саарылгазы барык дөртен миллион рубль чедип турар.

«Азия биржазынын» садыглары дараазында барааннарны калбаа-биле саналдап турар: тудуг болгаш шеверлел материалдары, сантехниктиг дериг-хөрекселдер, металл кылыглары, автотранспорт техниказы болгаш оларга артык кезектер, саналга болгаш компьютер техниказы, медицина дериг-хөрекселдери болгаш эм аймаа, чоннуң хереглел барааннары, аъш-чем болгаш химия үлетпүрүнүң продукциязы, ыяш материалдары, шимчевес эт-хөренги.

РСФСР-ниң Монополияга удур политика болгаш чаа политиктиг структураларны деткиир талазы-биле күрүне комитединин №1 лицензиязының ээзи «Азия биржазы», а оон чедишкининери үүге көвүдеп турарыл дээрге, ол девискээрнин күрүне органнарының деткимчезинге даянган, а ол ышкаш брокер контораларының калбак четкизинин (олар беш үүс ажыг). Чөөн Сибирьде болгаш оон девискээринден дашкаар негелде болгаш хереглел рынокунуң улуг болуп турарының ачызы.

Бир эвес сонуургалдыг болзунарза, силер:

— «Азия биржазының» акционери болуп;

— биржаның салбырларының бирээзинге брокер конторазын арендалап ап (брокер олудунуң өртээ чуртта эн бичии—беш мун рубль);

— брокер конторазының чагыкчызы болуп (абонент төлевири ийиден он хуу чедир, тыпкан ниити түүнүүн комиссия санаашкыны—бир хуу);

— биржага тааржыр болгаш ажыл-херекчи партнер бооп болур силер.

Эргежок чугула апарган таварылгада «Азия биржазының» (АБ) төлээзи силерге боду барып, кады ажылдажылга дугайында чугааны кылыр.

Биржа баштаар черинин адрези: 670000, Улан-Удэ хоорай, Советская кудумчузу, 23, 37 дугаар кабинет.

Телефоннары: Улан-Удэде—2-26-81, 2-28-11, 2-27-26, телефакс—2-26-81; Иркутскиде—43-04-47; Читада—3-73-15, 3-32-53; Якутскиде—2-11-43, 2-48-58; Кызылда —2-49-11, 3-50-97.

ЧЕР АРАЗЫ ЫРАК ЭВЕС

Якутияның улус ажыл-агыйын хандырарда төпке кылган хуваалда өзугаар чорудары он-он чыл дургузунда чанчыл апарган турган. Фондулаттынган материал-техниктиг курлавырлар, чагырып дужаар чорук каттыжыышкыннар болгаш бүдүрүлгелер коллективтеринге бодунун күжүн долу ажыглаар, тывынгыр-сагынгыр чоруун илередир арганы бербейн турган.

Рынок харылзаалары хөгжүп турар үеде ындыг система өзугаар турар болза, бүдүрүлгелер дужүп каар, үүге дээрге материал-техниктиг курлавырлар чедишпес болза ол болдунмас-даа. Четчир материал-техниктиг курлавырларны биржаларның организастап турары моонгө садыглаашкынның хостуг чоруун магадылаар. Ынчангаш оларны чурттун бүгү девискээрлеринде тургузуп эгелээн.

Девискээр бүрүзү онзагай талалыг, ынчангаш садыглаашкынны организастаар хевирни үргүлүү өскертирин негеп турар. «Азия биржазы» экономиктиг төп чок девискээрге тыптып келгек. Оон-биле хады-кожа девискээрлер Бурятия, Иркутск болгаш Чита областарга биржа садыының онзагай хевирин тургузары эргежок чугула апарган. Ынчангаш Улан-Удэге акционер ниитилели тургустунуп эгелээн. Оон организакчылары баштайгы конуктардан эгелеп харылзааның болгаш компьютер техниказының амгы үедеги хөрекселдерин ажыглап эгелээни онза-чугула ужур-дузалыг болуп турар. Ол чорук садыглаашкынны Улан-Удэде, Иркутскиде болгаш Читада үш залларга хары угда ажыдар, брокер контораларының санын дөрт үүс чедирер арганы берген. Бир эвес ажыл-херекти оон кошкак организастаан эгелээн болза үүү болурул, чамдык биржалар боттарының баштайгы базымнарын үүгле он шаа конторалар-биле эгелеп турган. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, садыглаашкын чорудар девискээрни баштай-ла дыка калбартып алганнар.

«Азия биржазының» өзүлде темпизиниң шапкыны садыглажыышкын чорудар девискээрни улгаттырарын база негеп келген. Оон организакчылары улуг күүчүлүг-даа болза, чаа экономиктиг харылзаалар негеп турар Якутияның рыногун эскерип каан. Якутияның чазаа биржа салбырын ажыдарынга улуг сонуургалдыын илереткен-даа. Күрплан болгаш Күрхандырылга дамчыштыр эвес, а дорт харылзажыр арганы ук биржа чедип алган. Чижээ Иркутск областың бүдүрүлгелери Якутияже продукцияны «халас» чорутпас, оон орнунга өске продукция алыр апарган. Бартер харылзаазы кезек үеде харын херек-ле ыйнаан, ынчалза-даа ол хереглекчилерге-даа, хандырыкчыларга-даа ажыктыг эвес. Ындыг үндезинге ажыктыг ажылдаары черле болдунмас. А биржа садыглаашкыны бараан садыкчызын болгаш садып алыкчызын үүгеник негелдезинче киирип, хереглелдиң болгаш негелденин дензигүүрүн, рынок өртээн билип алырынга чедирип турар.

Эн кол чүве үүл дээрге, «Азия биржазы» бистиң республикага курлавырларны, оон иштинде чоннуң хереглел барааннарын болгаш аъш-чемни бүгү Сибирьден, чурттун өске девискээрлериннен хаара тудар арганы берип турары болур. Амгы үеде Улан-Баторга, Кызылга, Новокузнецкиге, Якутскиге болгаш өске-даа хоорайларга хары угда садыглаашкын кылып болур. Чоокку үеде биржа Кыдатка болгаш Мурнуу Кореяга садыглаашкынны чорудар.

Техниктиг хандырылганы экижиткенивистен, космос харылзаазын ажыглап эгелээнивистен, кадрларывыстың мергежилин бедиткенивистен бистиң хөгжүлдевис улам бурунгаарлаар. Ону чедип алыры-биле Москваның коммерциялыг инженерия институду-биле семинарларны эрттирип турар бис, аная салбырлар удуртукчулары дыннакчы болуп киржир, лекцияларны чурттун биржа садыының талазы-биле биллялыг эксперттер номчуур.

Бүдүрүлгелериниң, ажыл-агыйларының сагынгыр-тывынгыр удуртукчуларынга тускай сүмелерни болгаш саавырларны ажылдап кылган. Бүдүрүлге болгаш коммерция планнарын амыдыралга боттандырып эгелээр аргаларны биржа оларга бээр.

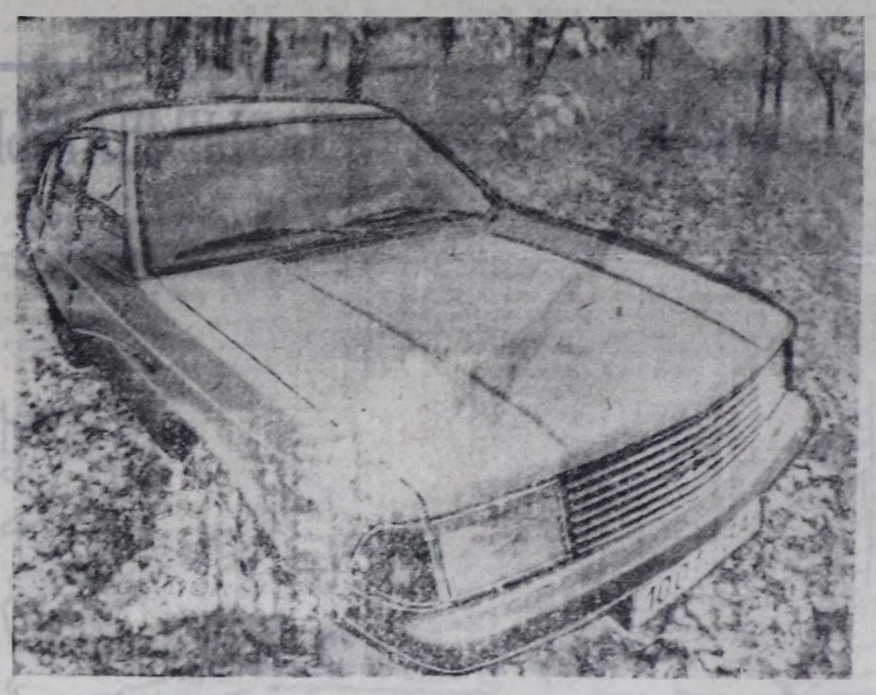

ЧҮГЛЕ БАРААН-ЧИГ ЭТ ЭВЕС...

Биржа ажыл-агыйын эки биибес кижи болза ында болуп турар өскерилгелерни-даа кайын билир. Чеде ынчаш, биржа дугайында билир кижилер ховар боор: биржа ажыл-чорудулгазы бистиң чуртувуста чаа эгелээн, чыл бешин четпээн, а ол хиреинде янзы-бүрү биржада саны 200 чедип турар.

Ниитизи-биле бүгү делегейге 60 хире биржа турган чүве-дир. Совет биржа ажыл-херээнин ындыг дүрген сайгырап турары база биллингир. Тывынгыр-сагынгыр ажыл-чорудулганы түннелинде чаа-чаа бүдүрүлгелер дыка дүрген тыптып турар. Ынчалза-даа бо болуушкун түр деп даап бодаашкыннар база үндезинниг, чоорту улуг-улуг биржалар үүрмектерин үндүр кызып каалтар, үүге дээрге «күштүү тиилеер» деп принцип ажылдаар. Байдал ынчалган турда «Азия биржазының» күштүг болур дээн чүткүлү биллингир.

База бир чаа чүүл. «Азия биржазын» моон соңгаар бараан-чиг эт деп адаалас деп шиитпирлээн хүлээп алдынган. Биржаның кол арегелекчиси А. Фирсовтун чугаалап турары-биле алырга, «Азия биржазы» кажан-даа бараан-чиг эт турбаан, үнелиг саазын садар фонд киидизин ажыглаары чугула деп турушкуну конференция үеринде-ле шиитпирлээн турган. Ол дээрге акциялар, сертификаттар болгаш өре векельдеридир. Ол дээрге бараан-чиг эт биржазынга хамаарышпас чүүл-дүр.

Ынчангаш бөгүн «Менатептин» болгаш «Азия биржазының» акцияларын садыгже үндүрүп турар, үнелиг өске-даа саазынларны садып эгелээр. Чуртта эн баштайгы бараан лицензияны алгаш, «Азия биржазы» дараазындагы фонд өзугаар лицензияны алыр апаар. Ол дээрге фонд киидизинин анаа олурбаанының бадыткалы-дыр.

АЖЫЛ-ХЕРЕКЧИ КИЖИЛЕР, ДАЛАЖЫҢАР!

«Азия биржазының» акционер ниитилели бодунун акцияларының ортаан сентябрьда шимчетпес деп шиитпирлээн. Ол үеде ону 1 миллион 700 мун рубльге үнелээн. Чуртта бараан саарылгазының талазы-биле ийиги черни эзелеп турар «Азия биржазының» курузу бо чылдың апрельден авгуска чедир дыка өскен, беш ай дургузунда 100 мун турганындан 1 миллион 720 мун Четкен. Анализ кылып турар кижилериниң санап турары-биле алырга, чыл төнчүзүнге чедир ол 5 миллион рубль чедер. Биржаның акцияларын садып алгаш, ону чедингир сатканындан Улан-Удэ хоорайның аъш-чем барааннары садар бүдүрүлгези 1,5 миллион рубль арыг орулганы сес ай дургузунда киирген.

Баштаар чер болгаш брокерлер хуралы чаагай сеткил фондузун турузар болгаш чыл төнчүзүнге чедир олче биржа 1 миллион рубльди брокер конторалары ангы-ангы түннерни киирерин шиитпирлээн.

Оон аңгыда биржа Улан-Удэ хоорайның школаларының эге класстар өөренкичилеринге эртенги чем кылып берзин дээш 1 миллион рубльди үндүрген.

Азия биржазы янзы-бүрү барааннарны саналдап турар: чиик болгаш чүк машиналарын, видеомагнитофоннарны, хеп чуур машиналарны, телефон аппараттарын болгаш самоварларны, тускай хепти, хендир үзүн дээш, өске-даа.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 29-ТА

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 8-ки болгаш 9-ку сериялары. 9.25 Уругларга дамчыдылга (немец дыл кичээли). 10.25 «Музыка кичээлдери». Фильм-шин. 11.45. «Биржалардан медээлер». 12.00 ТМА. 12.15 «Музыка кичээли». Фильм-шининиң улаштызы. 13.20 Теннис. Парижтиң ажык чемпионады. 14.10 «Телемикст». 15.10 Л. Латынина. «Үшкү назын». 15.30 «Минотаврже аян-чорук». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 16.40 «Чемпионнар-биле кады». 16.55 Уругларның музыка клуву. 17.40 «Политиктиг диалог». 18.10 Сонуургактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Биржалардан медээлер». 19.00 Түрк телевидение кежээни. 19.45 «Дээр тин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Дээр тин». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 22.40 Автор телевиденизи. 23.40 ТМА. 23.55 «Антарктида. Дедир ээп чоруур черн». 00.25 Епископ В. Родзянкобиле беседалар. 15-ки дамчыдылга. 00.50 Теннис. 01.20—02.30 «Хааннар болгаш капуста». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Француз дыл. 1-ги чыл. 8.45 Француз дыл 2-ги чылы. 9.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 9.45 Киножурнал. 9.55 А. Райкин. 1-ги дамчыдылга. 11.00 «Ажыл чок чүүл». 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоанналдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы. 14.35 Концерт. 15.15—15.45 Ритмниг гимнастика.

• • •

17.45 Аян-чорукчулар клуву.

КЫЗЫЛДАН

18.45 Уругларга фильм. 19.15 «Экивемер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удумар, чаштар!». 20.35 Уругларның Гнесиннер атты музыка школазының дугайында дамчыдылга. 21.45 Виндсерфинг талазы-биле Россия чемпионады. 22.00 Билдинмес Россия. 23.00 Медээлер. 23.20 Реклама. 23.25—01.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчёт.

ҮШКҮ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

18.45 Инженер мергежил дугайында. 19.15 Эрудиттерге сула шимчээшкин. 19.45 Съезд дневники. 20.00 Медээлер. 20.00 — 20.20 «Тамчыктыг удумар, чаштар!».

КРАСНОЯРСКИНИҢ ПОЛИТЕХНИКТИГ ИНСТИТУДУНУҢ КЫЗЫЛДА ФИЛИАЛЫНЫҢ БЕЛЕТКЕЛ САЛБЫРЫ

1991-1992 өөредилге чылынга дыннакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

I. Шуут өөредилге.

Белеткел салбыры Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының автомобильдер болгаш автомобиль ажылагыйы база үлетпүр болгаш чурттага тудуу деп мергежилдерге киреринге дыннакчыларны белеткээр.

Белеткел салбырынга улус ажыл-агыйының кайы-даа адырынга сөөлгү чылда үзүктел чок бир чыл стажтыг база ийи чылдан эвээш эвес ниити күш-ажыл стажтыг ажылчыннарны, а ол ышкаш өөредилге черинге киреринин экзаменин дужаап алгаш, конкурска эртпейн барган кижилерни күш-ажыл стажындан хамаарылга чокка хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга киреррлер дараазында документилерни дужаар: ортумак эртемнинин дугайында документизи, № 086 У майык өзугаар эмчи шынылгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдан турган черинден бижик, 3х4 см хемчээлдиг 8 фоточурук.

Белеткел салбырынга СССР-ниң Чепсектиг Күштериниң халашканнарны база хүлээп алыр. Курлавырже халашканнар шерик кезээнин сүме бижиин көргүзер. Чепсектиг Күштерден декабрь-январьда халашканнар документилерин февраль 1-ге чедир киирип болур.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. 1991 чылдың ноябрь 25-29 хүннеринде эртер беседалажыышкыннарның түннели-биле салбырга кирген деп санаар.

Кичээлдер декабрь 1-ден эгелээр. Дыннакчыларга айда 96 рубль хемчээлдиг стипендияны төлээр. КрПИ-ниң Кызылда филиалының бажыңында үшкү каттта 302 өрээлге келир.

II. Кирип өөренир өөредилге.

Белеткел салбыры ортумак школаларның, техникумнарның, ПТУ-ларның, ОПТУ-ларның доозукчу класстарының Сибирьниң техниктиг болгаш технологтуг өөредилге черлеринге кирер күзелдиг өөренкичилеринге болгаш сургуулдарынга шуут база бот-өөредилгелиг хүлээп алыышкынны чарлап тур.

Директорнуң адынга биллириишкиннерни дараазында адресче чорудар: Кызыл хоорай, Рабочая кудумчузу, бажың № 4, КрПИ-ниң Кызылда филиалы, белеткел салбыры, «Абитуриент-92».

Конкурстуг шилилгениң хуусаазынын ыскаазы-биле холбаштыр биллириишкин киирерин үргеделирин сүмелединис.

Конкурстуг шилилгени 1991 чылдың ноябрь 1-ден 9-ка чедир филиалга математикага болгаш физикага тестилернин база онаалгаларның үндезинге эртпирер.

Өөредилгени математика, физика, химия, орус болгаш чаштыкы дылдарны өөреттиишаан шуут өөредилге-биле-даа, чорудуп берип турар программалар болгаш онаалгалар-биле бот-өөредилге база кышкы, часкы дыштанылгалар үеэзинде чедип кээрге болгаш чайын киреринин экзаменнеринин мурнунда шуут өөредир аргалар-биле чорудар.

КЛУБТАРГА, КУЛЬТУРА КИЛДИСТЕРИНГЕ, КҮЗЕЛДИГ КИЖИЛЕРГЕ!

Туда акша ады шилчиилге дамчыштыр «С» студия аппаратуралар комплектилерин (микрофон, пульт, ревербератор, үн күштелдиричиин, колонкалар, «Ямаха», «Касио» клавиштер, гитаралар болгаш өске-даа) хостуг садып турар.

«С» студиянын адрези: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, бажың № 28, өрээл 28.

КИНО

ОКТЯБРЬ 29-та

«НАИЫРАЛ»: «Рыцарский замок» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Джульбарс» 10.30, «Принцессы» 2 сериялыг, Пакистан 33.40, 16.20, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Украинская вендетта» 13.00, 16.40, «Сегодня вечером в раю» 14.50, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Молодые годы королевы» (Пакистан) 14.00, 16.20, 18.50 шактарда.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совети, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары:
☐ Редактор — 3-43-34;
☐ приемная — 3-34-26;
☐ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
☐ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
☐ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
☐ экономика килдистери:
☐ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
☐ көдээ ажыл-агый — 3-41-16;
☐ социал айтырыглар — 3-34-57;
☐ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
☐ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
☐ ниитилел политиктиг — 3-36-25;
☐ медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
☐ чагаа — 3-39-03;
☐ өнүлга — 3-34-93;
☐ корректорлар — 3-34-19;
☐ үндүрүүлер — 2-27-41;
☐ солун келбейн барганда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 383305».

Тыва Республиканың Пом үндүрер чер, полиграфия болгаш пом радиының херектериниң министрлиг-биле күрүне комитединиң типографизы. Кызыл, Щетинкин болгаш кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы.

Тиражы 27007 ака.

Чагыг № 971.

Республиканың нитилел-политиктиг солуну

1925 чылда үнедезилеттинген

ШЫН

№ 183 (14683) 1991 чылдың октябрь 30, среда

● Садар өртөө 20 көп.

ЧУРУКТА: Өөр районда «Коммунизмче орук» совхозтуң чолдаачызы Роман Семис-оолович Монгуш бо хүннерде Чадаанадан бензинни эккеп турар. Бензин дажыглаарын хожулатпас деш, ол хүнде ийи удаа Чадаанаже чедип, кызымак ажылдан келген.

Аныяк чолаачы шериг албанын эрттирген хүлээп алган техниказын камнуг эдилеп, ийи чыл дургузунда чедишкиниг ажылдап турары бо.

Охенчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

РСФСР-ниң Компартиязының Тыва Рескомунуң транспорт херекселдерин түр ажыглаары-биле дамчыдар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ МИНИСТРЛЕР ЧӨВҮЛЕЛИНИҢ ДОКТААЛЫ

№ 371, 1991 чылдын октябрь 28.

Транспорт аймаан албан ажылынга болгаш хууда ажылга ажыглаар кылдыр тускайлап бөөр дугайында министерстволардан, ведомстволардан, организациялардан, албан черлеринден болгаш хамаатылардан Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелинге кирген чагааларың болгаш билдиринишкиннериң анализ бар 66 транспорт херекселдерин дилеп, 297 билдиринчикиг киргенин көргүскен. Чижээ-канды-даа марканың чиик автомобилин дилээн 145 билдиринишкин бар, оон аңгыда, УАЗ-452 болгаш 469 машиналарны дилээн 70, «Волганы»—32, автобустарны болгаш микроавтобустарны—32 база чүк машиналарын дилээн 13 билдиринишкин кирген. Бар машиналарың 48,6 хуузун ажыглаанындан бөөр беш чыл ашкан. Машина айтырыынга аажок бергедеп турар черлер болза, рынокчаларлыг айтырыларын дарый шиитпирлээр кылдыр тургускан күрүне структуралары, культура албан черлери, Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели, дүлей уругдар школа-интернады, «Деткимче» солуунуң редакциязы, Тываның Аныяктар ассоциациязы, хөгжүм-шин театры, Кызылда күрүнеин педагогика институду, улус депутаттарының чер-чер Советтери, Тыва Республиканың Дээди Советі болуп турар.

Транспорт аймаан ажылдалбанга болгаш хууда ажыл-херекке тускайлап бөөр дугайында бүдүрүлгелерниң, организацияларның, албан черлериниң болгаш хамаатыларның билдиринишкиннерни чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң доктаадыры болза:

1. РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң транспорт аймаан, чогуур органнар түннел шиитпир хүлээп алгыжеге чедир, дараазында чердерге тур ажыглаар кылдыр дамчыдып бөөр:

— ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң улус депутаттарының транспорт хандырылгазын организастаары-биле, Тыва Республиканың Дээди Советиниң ажыл-чорудулгазын хандырары-биле Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунга (оон үүмези-биле);

— РСФСР-ниң КП-зиниң райкомнарының болгаш Кызыл хооркомунуң эргезинге турган автомашиналарны улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга;

— бүдүрүлгелерге, организацияларга болгаш албан черлеринге.

2. Машиналар алган бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери ол машиналарны мунуп турган чолаачыларны ажылга тургузар болгаш дамчыттынган эт-хөрөнгүнүн бүдүн-бүүрүн чоруун хоойлуга дүүштүр хандырар.

3. Лимиттен ажа болгаш автомашиналарны машина чок бергедеп турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дамчыдып бөөрин улус депутаттарының район болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскомнарынга чөпшээрээр.

4. Транспорт херекселдерин дамчыдар талазы-биле ажылды организастаарын партияның эт-хөрөнгүзүн санап бүрүткээр талазы-биле (эш Ондар), РСФСР-ниң КП-зиниң Тыва рескомунуң эт-хөрөнгүзүн хуваар болгаш дамчыдар дугайында хөй-нитиниң санал-оналын өөренип көөр болгаш киирер талазы-биле (эш Парунин) комиссияларга база Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң КАИ килдизинге (эш Матюхин) дагзыр.

5. Бо доктаалды мөсөлүг информация чепсектеринге парлаар.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. ООРЖАК.
Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Ш. КУУЛАР.

• • •

Үстүнде доктаалдың бирги капсырылгазын өзүгаар Тыва Республиканың Дээди Советинге янзы-бүрү марканың 16 автомашиназын дамчыткан. Улус депутаттарының районнар болгаш Кызыл хоорай Советтериниң күүскүчи комитеттерине 35 автомашинаны хүлээткен. Бүдүрүлгелер, организациялар болгаш албан черлери 15 автомашина алган. Нитизи-биле 68 автомашинаны ынчаар үлеттинген.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ БЕШКИ (ЭЭЛЧЕГ ЧОК) СЪЕЗДИЗИНИҢ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ИНФОРМАСТЫГ ДЫҢНАДЫГ

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эөлчег чок) Съездизинин бодунуң ажылын октябрь 28-те Кремльдиң Улуг ордузунда катап эгелээнин мооң мурнунда дыңнаткан турган. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар. Р. И. Хасбулатов Съездиниң хуралын ажыткан болгаш башкарып чоруткан.

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин Россияның улустарынга. РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизине кыйгырыт кылып, чүве чугаалаан.

Съездиниң хүн чурумунга немелдерни депутаттар эртенги хуралга чугаалажып көргеш, бадылаан. РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эөлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киргеш, чугаалажып көөр кылдыр Съезд доктааткан:

1. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазын сонгуур.

2. РСФСР-ниң Конституция судун сонгуур.

3. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелдерге дугайында.

4. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Республика Советиниң болгаш Националдар Советиниң составынга чамдык чаартылга дугайында.

5. РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында.

6. Янзы-бүрү айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының албан-дужаалынга дараазында кандидаттарны түүдүскү хуралга депшитиен:

С. Н. Бабурин — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Хоойлужудулга талазы-биле алакы комитетиниң даргазы, Москва хоорай;

— И. В. Константинов — Экономиктиг реформа болгаш өнчү айтырыгларының талазы-биле комитеттиң кежигүнү, Москва хоорай;

— Ю. М. Слободкин — Солнечногорск хоорай судунуң даргазы, Солнечногорск хоорай, Москва область;

— Р. И. Хасбулатов — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы, Москва хоорай;

М. Б. Челноков — РСФСР-ниң Дээди Советиниң Эртем болгаш улус өөредилге талазы-биле комитетиниң кежигүнү, Москва хоорай.

Депшиттирген кандидаттар бодунуң программаларын тайылбырлаан болгаш РСФСР-ниң улус депутаттарының айтырыгларынга харыылаан.

Депшиттирген кандидаттар талазы-биле бадылаашкыннар кежээки хурал дооступ турда болган. Бадылаашкыннарның түүнелдериниң дугайында дараазында хуралга чарлаар.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эөлчег чок) Съездизи ажылын үүн, октябрь 29-та үргүлчүлээн.

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эөлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунуң дугайында Россия Совет Федеративтиг Социалистиг Республиканың улус депутаттарының Съездизиниң

ДОКТААЛЫ

РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң **доктаалыры болза:**

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки (эөлчег чок) Съездизиниң хүн чурумунга дараазында айтырыгларны киирер:

1. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазын сонгуур.

2. РСФСР-ниң Конституция судун сонгуур.

3. РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелдерге дугайында.

4. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Республика Советиниң болгаш Националдар Советиниң составынга чамдык чаартылга дугайында.

5. РСФСР-де социал-экономиктиг байдал дугайында.

6. Янзы-бүрү айтырыглар.

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызы Р. И. ХАСБУЛАТОВ.

Москва, Кремль.
1991 чылдың октябрь 28.

МАДРИДТЕ ЧЕДЕ БЕРГЕН

ССРЭ Президентизи М. С. Горбачев октябрь 28-те тускай самолёт-биле Москвадан чоруткаш, ол-ла хүн Испанияның найысылалында чеде берген. Ону Испанияның бедик албан-дужаалдыг күрүне ажылдакчылары эвилеп ёзу-биле уткаан. ССРЭ Президентизиниң Испанияда барганынчы кол сорулгазы — Чоокку Чөөн чүк айтырынын таарыштыр шиитпирлээр талазы-биле тайбың конференцияга киржири болур.

(СЭТА).

ДЭЭДИ СОВЕТТИҢ КОМИССИЯЗЫНДА

Тыва Республиканың күрүнеин айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын истеп хынаар талазы-биле күрүне комиссиязын Тыва Республиканың Дээди Советиниң Президиумунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң кады хүлээп алган доктаалын ёзугаар дараазында составтыг кылдыр тургускан турган: комиссияның удуртукчузу Н. А. Ондар—Тыва Республиканың Хоойлужудулга, хоойлу-дүрүм болгаш эрге-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязының даргазы, комиссияның кежигүннери: В. Б. Кара-Сал —Тыва Республиканың иштики херектер министри, С. С. Зотов — республика прокуроры, Ю. Т. Сталь-оол — юстиция министри, О. У. Куулар — Министерлер Чөвүлелиниң Херектер эргелелиниң административтиг органнар талазы-биле башкарыкчы специализи. Комиссия ажылын дооскан болгаш Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей ат салган болгунуң түннелин Күрүнеин айыыл чок чорук органнарының ажыл-чорудулгазын истеп хынаар талазы-биле күрүне комиссиязының даргазы С. В. Степашинниң адрезивче чоруткан.

Бистиң республиканың Күрүнеин айыыл чок чорук комитединге киргеш болгаш оон үнген иштики документилерни, шифротелеграммаларны истеп хыналданып үезинде комиссия сайгарып көрген. КАК-тың Төп аппаратының болгаш райсалбырларының удуртукчу база оперативтиг составы-биле чугаалажып, беседаларны кылган.

Республикага нарын байдал тургустунуп келири маттчок дээрзин барымдаалап база ССРЭ-ниң КАК-тан алдынган айтыышкынга дүүштүр бедиткен дайынчы чоруктуң чамдык байдалын бо чылдың август 19-та комитеттиг тургусканы болгаш ол дугайында республиканың Министрлер Чөвүлелинге илеткээнин тодаргайлаттынган.

Корум-чурумнуң дерии үүлгедиишкиннериниң болгаш хөй-нитинге удур иларээшкиннериң тыптып келирин болдурбас, амыдыралды хандыгар объектилерге болгу дет овдактыг болуушкуннарны баш бурунгаар соксадыр сорулгаа-биле байдалдың канчаар хөгжүй бөөрин хайгаарап көөрүнүң сорулгазын КАК-тың оперативтиг составының мурнунга салган турган.

Онза байдал талазы-биле күрүне комитединиң (ОБККнин) айтыышкынарын күүседир талазы-биле тодаргай хөделиишкиннерни Республиканың Күрүнеин айыыл чок чорук комитеди август үймээнинин хүннеринде боттандырбаан деп түүнелди комиссия бодунуң ажылын дооскан сөөлүнде кылган. Политиктиг болгаш күрүне организацияларының, массалыг информация чепсектериниң ажыл-чорудулгазын кызыгаарлаан, хамаатыларның эргелерин үрээн канды-бир фактылар илереген.

Бистиң республиканың КАК-ының структуразын өскертир, оон кол сорулгаларын тодаргайлаар, а ол ышкаш республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарарының дээди органнарының талазындан КАК-тың ажыл-чорудулгазынга контрольду күштелдирер талазы-биле санаалдарны комиссия бодунуң түннел бижиннде айыткан.

ОРУЛГАЛЫГ АЖЫЛДАП ТУРАР

Бүгү-россиянын Караа четпестер ниитилелинин Кызылда өөредилге-бүдүрүлге күш-ажылчы коллективи тургустунганындан бөөр үзүрби чыл ажып турар. Бо үеним иштинде бүдүрүлге коллективи быжыгып, доктаамал ажылдап келген. Бүдүрүлгенни кылып үндүрүп турар түүлдериниң ассортиментизи база чыл санында улам калбарып турар. Тускай эртемниг мастерлериң удуртулгазы-биле ынна ийи кол бригада амыы үеде ажылдап турар. Чылдын-на хөй кижи аңгы-аңгы мергежилдерни чедип ап, оларның дузазы-биле ниитилелге ажыл-херекти кылып турар апарганнар.

Бо чылын коллектив база-ла чедишкиниг ажылдап турар. Ниитизи-биле чүс ажыг кижиден тургустунган коллективтиг республика коргузуунге үлүү өскү боop турар. Холхаптары, матрастар, ажылдагый сеткилери дээш, оларның кылып турар өске-даа түүлдери калбак хереглелдит боop турар.

Бо чылдың эрткен тос айларында өөредилге-бүдүрүлге коллективи багай эвес ажылдаан. Чыл иштинде эвээш эвес — дөрт миллион рубльдин продукциязын кылып үндүрер турган. эрткен айларда 3 миллион 170 мың рубльдин продукциязын берген. Күш-ажылчы коллективтиң орулгазы немежип турар.

Тос айлар түннели-биле алырга, бир миллион 408 мың рубльдин арыг орулгазын алган. Оон ачызында караа четпестер ажылдыгынарга немелде акша дуалармчызын бөөр аргалыг болган. Бир эвес мурнунда аъш-чемге үжен рубльди ай санында берип турган болза, ам октябрь айда алдан рубльди берип эгелээн. Ол ышкаш компенсация түүнүн алдандан үүс рубль чедирген. Ажылдакчыларың алыр акша-шалыны база өскен.

Бүдүрүлгеде эки ажылдап, боттарының мергежилин бедидип турарлар хөй. Оларга Чечек Ламасановна Соболевская, Галина Үйнуковна Монгуш, а ол ышкаш Геннадий Монгуш, Юрий Кулаков, Владимир Монгуш, Ирина Ооржак, Алдын-кыс Монгуш болгаш өскелер-даа хамааржыр.

— Чыл төнчүзүнге чедир бүдүрүлге даалгазын үүлге доддур эвес, харын ажыр күүседириниң аргалары бисте бар — деп, бүдүрүлге директорунуң оралакчызы Г. Ф. Дмитриева чугаалаан. — Рынок харылзааларынче шилчиишкин үезинде биске база-ла бергелер таваржып турар. Ынчалза-даа иштики курлавырларны доддур ажылдап, ажылга тывынгыр чорукту калбарткаш, бүдүрүлгеөредилге чериниң ажылын кошкаттайн турар бис.

Ким-оол ХЕРТЕК.
Кызыл хоорай.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ СОВЕДИНИҢ КҮҮСКОМУНУҢ ДЫҢНАДЫГЫ

Хамаатыларны 1991 чылдың ноябрь 7-8-те чыскаалдарга киржириниче кыйгырып турар ат салбаан хөй-хөй бижиктер Кызыл хоорайның девискээринде соелгу үеде костүп кээп турар.

Национал ангыланыышкынны, күштеп-күчүдээшкинни база кижинин эргелерин кызагдаарының идеяларын сорулгавайн турар кандыг-даа политиктиг партияларның база агымнарның митингилериге, чыскаалдарынга хамаатыларның киржирин хоойлу хорулгавайн турар.

Ынчалзажок, бистиң ниитилеливис эрге-хоойлуг күрүнеже углуг бар чоруур чүве болганда, чыскаалдар эрттиреринге хоойлуда көрдүнген чамдык негелдерни сагыыры эргежок чугула.

Хоорай Советинин күүсекчи комитеди хамаатыларны хоойлуну сагыырынче кыйгырып, чыскаалдарның организастыг комитеттерин бүрүткелирин болгаш чыскаалдар эрттиреринге чөпшээрел алырын санаалдап тур.

Чогуур хоойлужудулга актыларын үрээни дээш, акша торгаалы онаар административтиг харысалга хоойлуда көрдүнгенин күүском баа сагындырып тур.

Хоорай Советинин күүсекчи комитеди.

БЕЛЕН БИС БЕ?

Барыын-Хемчик районда чаа тургустунган «Аянгаты» совхозтуң дирекциязы ниитиниң малын онча-менди чыл ажырар дээш чаа-чаа кандыг хемчеглерни ап турарының талазы-биле совхозтуң кол зоотехниги А. Т. Сарыгларның илеткелин Кедээ Советтиң күүскомунун хуралынга ажыл-агыйның бүгү малчыннарының киржилгези-биле чугаалажып көрген.

Бистер келир кыштаглаашкынга белен бис бе? Бо айтырыг хуралга кол черни эдлээн. Кандыг малды каяа, чүү деп черге кыштадырын, шээр болгаш бода малдың санын, кыштагларда, фермаларда амыы байдалды Алексей Товаришаевич ол хуралга чугаалаан.

Төрүүр болгаш төрүвес кодаанарны кайы кыштагга кыштадыр талазы-биле планны кылырынып мурнунда совхозтуң дирекциязы малчыннар-биле сумележип, оларның санал-оналдарын барымдаалап көрген. Ынчангаш оон ниити түннелди үндүрген. Ынчаргаш хой, өшкүү 14, инек, сарлыкты 5, чылгыны 1, хаванны 1 коданга кыштадып кылдыр көргеч. Кыштаглар колдуунда белен. Ынчалзаа-даа чамдык кыштагларда чедир кылдынмаан түүлдер бар. Оларны суурнуң чурттакчылары, малчыннар боттары кылып ап турар. Амыы үеде малчыннар хонаштарында кеже бергилээн. Оларга райпотун тускай быжыглаан автолавказы доктаамал чедип, аъш-чем болгаш өске-даа чугула хереглелдин бараанныры-биле хаптырып турар. А совхозбодунуң талазындан малчыя кодаанарны сут-биле узуктелиишкин чок хандырарын чедип алыр деп.

Ындыг болза-даа, кышка белеткел ажылдарында четпестериниң бар болуп турарын күүском дувроозин-биле демдеглээн. Тос айларның түннели-биле алырга, совхозка 679 шээр маа, 28 сарлык, 41 хаван янзы-бүрү чылдагаанныардан өлген. Төрүүр үүс хойга онаштыр совхоз чүгле 46 хураган алган. Күскү чуулданы багай чоруткан. Оон түннелинде, үш коданда кодурнуң демдектери бар болуп турар. Чаа төрүттүнген анай, хураган болгаш хаван оолдары хүлээп алыр кажаалар белен эвес.

Аныяк малчын Роман Довгактың каяа кыштаары амдаа тодараттынмаан. Кыштагларда чедип чурттарга бажыңының үжүнде малдың ет-буле чурттап турар. Чамдык малчыннарның оларны соок, оларга дузалаар талазы-биле сагыш салыышкын кошкак.

Малчыннар өрүзүнга лекция, беседа комплеттунмаан. хуралдар болбазаан, зоотехниктиг өөредилге соелгу үеде шуут читкен. Бо ажылдарны сегидер талазы-биле кым-даа сагыш салбайн турар.

Бо чылын агаар-бойдус таарымчалыг болганы-биле тараа, ситениин үнүжү эки болган. Ынчалза-даа ажылды эки организастап шыдаваанындан ажыл-агый малга сиген белеткээриниң планын күүседип шыдаваан. Ниитизи-биле бүгү малга 1409 тонна сиген хереглеттинип турда, 880 тонна сиген, 140 тонна саван кылдынган. Ам-даа 300 орапчок ажыг тонна сигенин чедир кылыры негеттинип турар. Ынчангаш бар арга-курлавырларны ажыглап турган, мал чеминге немерчи ам-даа тургузуп алырын күүском совхозтуң дирекциязынга сумелээн.

Сүрүг СААЯ.
Барыын-Хемчик район. Аянгаты суур.

База катап акция дугайында

ҮНДҮР ШУУДА БЕРДИ

Эрткен субботада (октябрь 26) үнген «Шын» солуунуң үшкү арнында «Ойнаарындан сезинме» деп материал парлаттынган. Ында буянныг сеткил акциязының дугайында бижээн болгаш ол оюнну автор деткээн. Чүге дээрге ол, шыпап-ла, буянныг сеткилдиглериин оюну.

Сөелгу үеде Тывада нептерээн, хөй янзы өртөө улуг акцияларны улус бот-боттарынга сыгажып турар апарган. Оларның келген черлери чурттуг хоорайлары: Москва, Новосибирск, Барнаул... Чүвенин шынын алыр болза, Тываның акша-төгерин ол хоорайларже үндүр шуужуп өгелээн-дир. Өске хоорайларның акциялары-биле кым Тываже киирип өгөөн турарыл? Ону тыр мурнуда чүге болдумаан чүвел аан?

Бо хүнде мөөн билириг чангыс акция Тывада бар ол дээрге буянныг сеткил болгаш кадыкшыл фондуунуң Тывада салбырының чарлап алган оюну болур. Республиканың чону адаа идепкейлиг киржири күзелчиг. Чүге дээрге оон акшатөгерии Тыва иштинге эргилип турар: боттарывыска-ла ажыктыг.

«Ойнаарындан сезинме» деп чүүлге мындыг одуруглар турган: «Харыысалдалыг ойнаар болза, харыында ботка орулга кирер. Ынчангаш солуннарга үк акцияны шугумчүлеп турганындан чалданып, сезинмейн улаштыр ойнаары чугула. Бо оюнда база каяда-даа ишкаш, биче сеткил, дузаргак чорук, харыысалга өө-не идегелдиг». Ынчалзаа-даа бо кирген одуруглар редакцияның секретариадының казып каргаанының үжүн чырыкче үмүрүп. Ынчангаш бо бичии чүүлге буянныг сеткил акциязын ак сеткилдиг ойнаарындары база катап онзагайладым.

Республиканың чонун мооң соңгаар өске хоорайларның акцияларын Тываже киирериниң база ойнаарының мурнунда ыяк бодаып алырын күзедим. Өске черлерни байдаары аки бе, азы бот дугайында боданганы дээрге бе?

Надежда ЭРГЕЛ.

Чагыдылга-92

«Шын» солуунуң 1992 чылда чагыдылгазын уттаган.

Солуунуң чагыдылгазын харылзааның шупту салбырларында болгаш хөй-нитинин тарадмакчылары хүлээп ап турар. Чагыдылганың чылда өртөө 25 рубль 10 көпеек, чартык чылда 12 рубль 55 көпеек.

1992 чылда солуунуң чагыдыкчыларынын кичээнгейинге: «Шын» незелиде 5 катап үнер.

Солуунуң чагыдылгазы бо чылдың декабрь 15-те доостур.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР «Союзпечать»

АБОНЕМЕНТ на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН»

Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

П/в место литер

на газету 54241 (индекс издания)

«ШЫН»

Стоимость подписки руб коп. переадресовки руб коп. Количество комплектов 1

на 1992 год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда
(почтовый индекс) (адрес)
Кому
(фамилия, инициалы)

Аныяаңдан адың камна

ЭГИННЕРДЕН ТУТТУНЧУП...

Эрткен чылын аныяктар солунунуң «Ажык-чар микрофонунга» амыдыралывыстың, саңчылдарывыстың, ыр-хөгжүмүүстүң, ажы-чанывыстың дүгайында түүлү бижээн мен. Ам баа катап ол темаже эгилиримни үевиг байдалы албадап келди.

Амыр бо хаймыныт үеде чөнүвүстүн угаан-медерели хойнакталып чор. Кайда-даа хурал-суглаа, чыыштар көвүдээш турып бергеи, оларның лектиал-саавырларынып, маңык-тедевилелдериниң хөлүнге угаан эдерээр. Чаңгыс аай бөдүр орук-чирик орта-ла бөлүүнүс. Угаан-сарыылдыг өжүүлүр безин удур-дедир хөрөнгүшкен мынды үеже аныяк чалыы салгалдаанда азып-тепип, төбреп чоруурда-даа чүү. Массалыг информациялыг чиссектери бөгүн бирүзүн, эртен өскенин чугаалаар. Коммунистерниң партиязының буураны-биле идеология, пропаганданы ким хонга алганы орта-ла бөлүдүнүс. Оон чылдаганы-биле шаптыкы пропаганданың өлүм-чидим, күш-күчүлел суртаалдаан идеологиязы хүн бүгү аныяктарның сүдүн-дамырыче сиилип кирип турар.

Школа реформазы деп чүве кезек када хөлөзүзүн үндүргеш, шиммээн барды. Школа доосхан хөй-хөй аныяк-өскенивис ам-даа ажыл чок кылашташтышкан. Улаштыр өөренир харык үлем нарыдап келген. Шыдалы бөгөй үлүстүң ажыглүүн дээди өөредилге черн доозары бергедээн. Ынчаарга доозукчу бүрүзү-ле алдын медальдыг болбас-ла болгай. Бо хөжи бодаарга амыы школа доозар чаштарны, ийи-үш хире түскай эртеминг доозар ылдыр безеткезе эки. Улаштыр ажыдап, мергежилин өөдилериге дөгүм болгай. Школага өөренгиштилерни хөй-ле эртеминер-биле чүдүрбес, күшаанны кижизидилгеи өөрүн черге турааш. Аныяктарның корум-чурум үрөөр чоруунуң бир чылдагаанны өөредилге системазын кайы шагдан бөөр чаартпайн келгениниг. Салыы-чаланныг ыраажы таныыдап, мергежилдиг тудугжу саазын көктеп, ховар хөгжүмчү хөй кадарын, дээш эртеминг агроном борбак салыда-даа ажылдап чоруурда-ла бөөр чүве-дир.

Ынчалзын аргалаар, үлүүн хүндүлээр деп чаагай чаңчыл читкен. Оолдар арасында хамаанчок, үүгүлар арасында безин эп-найырал деп сес-түк үнүп чок. Чамдыктарның думчуун хараар деп чүвеем кедергей. «Үптеп аар», «хүнаап аар», «үштө шаап аар» деп сестер аңаа оны чүве апарган.

Чөнүүн культурлуг деңнелги бедик-ле болза, корум-чурум үрөөр чорук эвезиг-ээр. Чамдык бодуп өрү көрдүнер удурткучулардан бөдүүн малчын, тараажының культураны бедик боор чүве чорааи. Эрткен сонгулда кампаниязының үеинде бистин хүндүлүг кандидаттарывыс безин удурланыкчыларын эки-бак сөгеп турда, кандыг-даа авспырак кадайлардан дора, оон арткеш, солун, сеткүүлге безин авска эптешпес сестер кеступ келгилээр чорду. Улуг угаанныг политиктер удурланыкчыларын хүндүлеп билир дээрзин төөгү бадыткаар. Депутат ат дээш ылдыг месилдежиишкин аныяк-өскенивиске өөредиг-лиг хире өөделиг чүве бергес. 60 чылдардан бөөр аныяк-өскенивиске бөгөй салдарны чедирип келген бис, ам-даа чедирип чоруур бис.

Аныяктарга малдан ажыг мал, эттен ажыг эт, тодуг-догаа амыдырал аазап чораан, ам бо хүннерге парокмания, самыын-садар чорук, күштеп-күүлүүшкин, өөгүрүр-чидиржир чорук эвезиг-ээр бердинис. Азаалыкын кылырының бетинде, бистин хүндүлүг депуттаттарывыс эдипкен сөзүн думчуунга кергип алаа эки-дир ийин. Кергээн чаш чүректерни хоозун азаалыкы-биле эмнеп ал шыдаавас бис. Угаан-медерелди, культурлуг сайыралды бедик деңнелге чедирип албас болза, чүс-чүс аныяктарывысты чеже-даа хоозун сес-биле эдип-чаазап алырывыс чөгенчиг-ле боор. Өжежириниске өөрүүкчүлер апаар, аазаарывыска азыродыкчыар апаар.

Аныяктарывыстың төнек чоруун чамдыкта мырыңай чөгенчиг түвелерге чарбыр бис—дуу-ла дискотека, дуу-ла видеосалон, дуу-ла хөглүүчыыш (тусовка) бүрүүлүг болур. Бедик культурлуг аныяк кижилер ол сүүг түүлдерден эвилин ап, багыы шүүрен каантаараары-дыр ийин. Бистин бөгүн сеткиге чоок хүдээп ап чадап турарывыс рок-музыка, поп-музыка, видео, диско, дизайн дээш чаа түүлдер үеинги культураны-дыр. Аныяктарны ол культурага шамнаан хереэ чок, ол бүгү баа-ла үеин хөөрге үткүй кел чоруур чаа агымта, чаа салгаага оруун чайлап бөөр болгай. Харын ол бүгүге чаа национал утка-шыыар ийирер херек. (Ол дүгайын кожавыс моол сумута чораан, көрген түүлдеримни тускай бижиир мен). Амыы культура ажылдакчылары, чогаалчылар, композиторлар үеден чыда калбайн, бо темаже баа ханылаза ки боор. Оон башка бистин ансамбльдеривистиң ырларын дыңнап орарга, сестери утка чок, чевен, түүле хөгжүм каастап чоруур сүг болгулаар-дыр. «Тыва» ансамблиристиң күүселдезинде ыры-хөгжүм-даа, сестер-даа, хөөмей-сыыт-даа чаңгыс аай аас чогаалынга үндезилеттинген болгаш чаражы кайы хире ийик! Ынчайгаш чоп аваа шиак.

Ынак ансамбльдеривистиң амыы байдалы кандыг ийик, артистеривистиң акша-төгери кызыы, идик хеви чегей, аппаратураазы чедишпес, бажын-балгат чок. Оларны тыва чонуун алдар-адын зелиток ареназынче сөмүтүп үнүп орарлар болгай. Оларга өстарывыстың-на төл-кара аныяктарывыс чамдыктары дужамык боор, эт-севии өөрлап, үрегдеп, шоу-содаа үндүрүп, шаптык-моонда доктар чедирип чоруурлар болгай. Ол-ла аныяктарывыстың корум-чурумун тудуп, бертин-мөгелин, балыг-сорбуузуг зимзар дээш муң-муң акшаларны чашкаанал турар бис. Ол бүгү акшаларны ансамбльдеривиске берген болза хөрөм! Иштики хөрөнгөр министерствозунуң корум-чурум тударынга үндүрүп турар акша-хөрөнгизи-биле, чонуун эки тура дузаламчызы-биле кирген хөрөнги-биле чаа-чаа салоннар, аныяктар тептери, ойнаар шоддер ажыдын албас бис бе?! Сөөлгү үеледе идеология, пропаганда ажылдары чүгле культура ажылдакчыларының мойнуунда көөп дүштү. Оларда чоп ортузунда сурталаа ажылы кылып чоруурлардыр.

Чамдык оолдар бажы эттеннирден эрткеш, кижилерниң, үе-чергезинниң, чонуун төөгүнүг болдарының амыдыралынга өөредиг-лиг хире өөделиг чүве бергес,

Тайылбыр

ЧАА КОНСТИТУЦИЯНЫҢ ТӨЛЕВИЛЕЛИ

Ол хүлээп алдынар бе?

Чүртүшарның, республикаларның Үндезин Хоойлуазын эки билир силер бе? Чижээ, эргелериңер болгаш хосталгаларынар камгалаарынга конституцияларны ажыглаан силер бе? Номчукчулардан ынчаар айтырар болза, оларның хөй нуруузу Конституцияны кажан, канчаар ажыглаанын сактып шыдавас боор. Бистиң конституцияларывыс дорт ажыглаттынар, хөделир хоойлулар болбааны-биле ындыг байдал тайылбырлаттынар. Конституцияларны колдуунда эрге-хоойлу норма-чижектери эвес, а политиктиг декларациялар болуп келген. Ындыг байдал ылаңгыя хамаатыларның эргелериниң болгаш хосталгаларының дугайында белүкке хамааржыр. Чүртте болуп турар чаартылгаларның байдалында чаа Конституцияны дүрген хүлээп алырының эргежок чугулазы тургустунуп келген. Чүге дээрге Россияның 1978 чылда хүлээп алдынган Конституциязы ниитилел хөгжүлдезинге моондак болу берген.

Россия Федерациязының чаа Конституциязының төлевилелин дораан ажылдап кылыры эргежок чугула деп РСФСР-ниң улус депутаттарының Бирги съездизи санап көрген. Ону кылырынга 102 кежигүн составтыг Конституция комиссиязын бадылаан (Тыва Республикадан ол комиссияның составынга Ч.-Д. Б. Ондар кирген) болгаш төлевилелди дораазы-ла эвлечиг Съезге чедир белгилеэрин комиссияга сүмелээн. Эвлечиг Съезд бүдүүнде тен болгаш бистиң республиканың солунчаларынга Конституцияның ажыглыын төлевилелин дарлаан. «Россияның коммунистери» депутаттар фракциязының белгилээн немелде төлевилел бир неделя өткенде, солуннарга база парлаттынган.

Немелде төлевилелдің тургустунуп келгениге чүге байыр чедирип болур турган ийик. Ол ийи төлевилелдиң эң дээре эрге-хоойлу нормачижектерин ап, олар бот-боттарын долдуруп, байыдып болур ийик. Бирги болгаш ийиги төлевилелдериң авторлары ниитилел хөгжүлдезинин ниити концепциязын барымдаалап көрген болза, чүгле ол таварылгада ийи төлевилелди дүүштүрүп болур турган. Ынчалзажок бистиң ниитилеливаривис хөгжүлдезинин ниити концепциязы барымдаатталтынмайн барган. Бирги төлевилелдиң авторлары бүгү хоойлучукудулганың юридиктиг базазы, күрүне болгаш ниитилел амыдыралының эрге-хоойлу үндезини болуур документини бистиң ниитилеливиске саналдаан.

Немелде төлевилел моон мурнунда конституцияларның бүгү четпестерин бодунга хевээр арттырган болгаш колдуунда декларация болуп арткан. Социалистиг идеологияны оон үндезини болдурган, а бирги төлевилели идеологиядан бүрүн дашкаар болган.

Хоойлу үндүрер дээди орган —РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизи кандыг оруктап чоруп турарын төлевилелдер парлаан соңунде эрткен үеде бадыткап көргүскен.

Бир чыл бурунгаар болушкунну, бистиң республиканың Дээди Советиниң 1990 чылдың декабрьда сессиязын ап көрзели. Ийи төлевилели сессия чугаалажып көрген. Улус депутады болгаш реском секретары Д. Л. Тиимей сессияга он минута дүргүзүнде идеткел кылган. Конституция комиссиязының белгилээн төлевилели чоңга үзүр буржуаз төлевилел-дир деп медеглээн болгаш «Россия коммунистериниң» төлевилелин чүүлдүг деп санаарынче депутаттарны кыйгырган. Конституция комиссиялының кежигүнү Ч.-Д. Б. Ондар бодунуң комиссиязының төлевилелинден ойталаан сөлгаш илеткелчини деткээн. Д. Л. Тиимей республиканың партия солуннарынга төлевилелдер дугайында чүүлдер бижээн. Конституция төлевилелдерин чугаалажып көөрү республикага оон-биле колдуунда доозулган. Конституция комиссиязының белгилээн төлевилелин деткээн кижилериниң чүүлдери республиканың партия солуннарынга ынчан парлаттынмаан.

Чыл эрткен. Барык съезд бүрүзүнге амгы күштүг Конституцияга өскерилгелерни болгаш кемелделери киирип, конституция хоойлуларын хүлээп ап келген. Бүгү таварылгаларда олар бирги төлевилелдиң авторларының эрге-хоойлу концепциязына колдуунда дүжүп, немелде төлевилелге дүүшпейн турар. Конституция комиссиязының чедир ажыдап кылдынган төлевилелиниң чаа эдилгезин октябрь 11-де «Российская газета» солунга парлаан. Хамаатыларның, бүгү деннел депутаттарының, республикаларның, Дээди Советтиң комиссияларының хөй санныг саналдарын шина барымдаалап көрген. Төлевилел улам тодаргай болу берген. Ниитилел хөгжүлдезинин концепциязы төлевилел тургузуунуң үндезини болган. Конституция төлевилели социал күрүнениң, социал рынок ажыл-агыйының принциптерин барымдаалап, социал адырга күрүнениң хүлээлгелерин тодаргайлап турар.

Конституцияның ол төлевилелиниң талалакчызы болуп оны ажылдап кылган кижилериниң үзел-бодалдарынга каттыжып, оларның саналдааны конституция реформазының концепциязын деткивишаан, бо чүүлдү бижип, ук төлевилел федерация хевирлиг чаңгыс аай Россия күрүнезин хевээр арттырар арганы бээр дээрзинге бүзүрел, оон талалакчыларының саны көвүдээр дээрзинге идегээр меч. Конституция төлевилелин калбаа-биле тайылбырлаары эргежок чугула. Чүге дээрге Конституцияны бүгү чоннуң бадылаашкыны-биле хүлээп алыр деп бодаар мен. Хамааты бүрүзү бодунуң бадылаашкынын мелерелдиг өзүбиле бээр болгай. Конституцияның төлевилелин бүгү чоннуң бадылаашкыны —референдум-биле хүлээп алырын оон авторлары саналдап турар.

Төлевилелдиң бирги кезээнде Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннери: күрүне суверенитедин, кижи эргелерин болгаш хосталгаларын чутулалап көөрү, чоннуң эрге-чагыргазын, политиктиг плюрализмни, рынок ажыл-агыйын, социал күрүнени, эрге-чагырганың шын хуваалдазын, хоойлуның дээди эргелиг, Россия Федерациязының ажык болуурун, оны делегей ниитилежилгезинге киириштирерин айыткан. Ол болукке чамдык өскерилгелерни чүгле Россия Федерациязының референдум-биле киирген турып болур. Чеңги чүүлү (федералдыг кирген) референдумдан ашкыда, немелде негелде бүгүүр өскерткен турып болуу: республикаларның болгаш черлериниң үштүн ийи кезээнден эвээш эвезинин чөпшээрежилгези негеттинер.

Россияның конституциялыг тургузуунуң үндезини чүл?

Россия Федерациязы болза суверенниг, демократтыг, социал федеративтиг болгаш ыяла улустарның тоогу талазы-биле каттышкан эргежиишкиннер эрткен воскресенье хүнүнде база катап эгелээн. ТАНЮГ агентилелдиң корреспондентилериниң дамчытканын өзүүгаар алырга, республиканың чепсектиг отрядтарының болгаш Югославияның улусчу армиязының кезектериниң аразында чепсектиг тулчуушкуннар болган.

Далмацияның болгаш Барыын Словенияның районнарында турган Югославияның улусчу армиязының кезектерин Хорватияның чепсектиг отрядтары артиллерия-биле бооваан соңунде месилдежиишкиннер катап эгелээн.

КҮРҮНЕ СЕКРЕТАРЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Чоокку Чөөн чүкте байдалды таарыштыр шинтирлээр талазы-биле конференцияның ажыглыкыныңа ССРЭ-ниң Президентиниң Михаил Горбачевтуң болгаш АКШ-тың президентизи Джордж Бушту чалаары дыка чугула болуп турар деп, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер медеглээн. Эй-би-си телекомпаниягa ол интервью берген болгаш Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференцияны белгилээринге Совет Эвилели чугула рольду ойнаан деп онзалаан демдеглээн. Совет таланың ойнаан чугула ролю — Барыын болгаш Чөөн чүктүң аразында удур туржуушкуннуң соксаанының база бир тодаргай хөрөчизидир деп. АКШ-тың күрүне секретары чугаалаан. Өскүс эвес араб чүрттар-биле, ыраатыя палестиннер-биле Совет Эвилелиниң харылзаалары багай эвес, ынчангаш ол эки харылзааларны конференция белгилелинде ажыглаан деп. Дж. Бейкер демдеглээн.

ДЕЛЕГЕЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ БОЛУР

ПАРИЖ. Чоокку Чөөн чүк талазы-биле делегейниң тайбың конференциязы бо чылдың октябрь 30-де Испанияның хоорайга ажыттынар. Анаа холбаштыр Палестинианы хосталаар организацияның (ПХО) күүскомунуң даргазы Ясир Арафат медеглел кылгаш, өжелеткен араб девискээрлерден Израиль үнүп чоруткан сөөлүнде ында еврей суурларны бузар апаар деп чугаалаан. Делегей эргежиник болгаш дүрүмүнүң норма-чижектеринге чөрүштүр араб девискээрлерге еврей суурларны туткан турган деп, ол демдеглээн.

Ам болур делегей конференциязы Палестин күрүнениң кызыгаарларын аныгаадыры-биле доозулган турып болбас, харын делегейниң ол районунга бызыг тайбыгны хандырарының чугула айытыгларын шинтирлеп көөр ужуруг деп, Я. Арафат медеглээн.

Сөөлүү каш неделяның дургузунда Чечен-Ингуштуң тайбың чери маассалыг корумчурум үрээшкиннериниң болгаш боо-чепсектиг сегиржин алышкынарның девискээри апаргаан. Күрүне албан черлерни эзелеп ап, үрегдеп турар, кижилер өлүп, үй-бала үүлгедиглер болуп турар. Ол бүгүнүм чылдагааны — чечен улустуң ниити-национал конгрезиниң күүскомунуң болгаш оон баштынарының конституцияга дүүшпес, эрге-хоойлуга чөрүшкек хөделишкиннери-дир.

Политиктиг чугаалажышкынның шугуму-биле ап чорудуп турар бүгү хемчеглер тайбың байдалды, хамааты чөпшээрежилгени чедип алыр арганы бербейн турар. Ниити-национал конгресстиң күүскомунуң удуртукчулары байдалды улам чидиглендирип, тургузуп алганы «национал гвардияның» чепсектиг отрядтарының дузазы-биле эрге-чагырганы холга алыр бодап турарлар.

ЧУРУКТА: Чечен-Ингуш республиканың найысылалы Грозныйда митинг үези.

Р. Диктин фотозу (СӨТА-ның фотохрониказы).

200 РУБЛЬ ҮНЕЛИГ АКША

МОСКВА, октябрь 29. (СӨТА). ССРЭ-ниң Күрүне банкызы октябрь 30-деи эгелеп ССРЭ-ниң Күрбанкызының 1991 чылдың хевириниң 200 рубль үнелиг банк биледин (акшазын) эргилдеже үндүрер.

200 рубль үнелиг 1991 чылдың күрбанк биледи (акшазы) доора дургаар кежилген тускай удазынныг ак саазында парлаттынган, бир талазында калбак ак черлиг, ында В. И. Ленинниң барельеф чуруун көстүр-көзүлбес кылдыр кылган.

200 рубль үнелиг акша 1961 база 1991 чылдарның акшаларының хевирин барымдаалай кылдынган.

Амгы үеде эргилдеде чоруп турар акша демдектери-биле кады 200 рубльдиң ол акшаларын төлелгелериниң бүгү хевирлериге бодуунуң кардүгүнүн үнезин өзүүгаар хүлээп алдынар, а ол шыкаш банк албан черлериге база Харылзаа министерстводунуң бүдүрүлгелериге кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка агар база саналарга саннарынга, акша салыышкынарынга, аккредитивтерге болгаш шилчидилгелерге хүлээп алыр.

ХОСТАЛГА ТУРАСКААЛЫНЫҢ КОНКУРУЗУ

ТАШКЕНТ. «Озотлик» («Хосталга») тураскаалдың төлевилелин ажылдап кылыының талазы-биле конкурсту Узбекистанда чарлаан. Ону Мустакилик (Хамаарышпас чорук) шөлүнге — чоокта чаа эде адаттынган Ташкентиниң В. И. Ленин аттыг шөлүнге тургузар.

Конкурстуң киржиичизеринге кол негелде монументалдыг уран чүүлдүң арганы-биле республиканың хамаарышпас чоруунуң темазын, оон национал чаңчылдарын, чүс-чүс чылдың культуразын илередип көргүзери болур. Төлевилелерни хөй-ниитиниң чугаалажып, сайгарып көөрүнге киирер. Тиилекчиге 10 муң рубль акша шаңналын аазаан.

ЧУРТТА СПИД АЙЫЫЛЫ

МОСКВА. «Кел чыдар айыыл дугайында бүгү-ле арга-биле дыңнадыры, бүгү коңгаларга дүүредири чугула. СПИД — кам-хайыра чокка, чайлаш дивейн халдап кел чыдар»— деп, РСФСР-ниң Санэпидхайгааралкуркомунуң СПИД талазы-биле кол специализи Н. В. Сироткина «Правда»-га интервьюзунга медеглээн.

Сентябрь 1-де байдал-биле алырга, республикада оон вирузун чыпшырып алган 562 кижи, оон иштинде 287 бичик уруглар бар. СПИД вирузу оон амгыда, 346 даштыкы кижилерде бар. СПИД-тен шуут аараанар 55 кижи, оларның 33-ү өлген.

«СПИД инфекциязы РСФСР-ниң 44 областарында, республикаларында демдеглеттинген. Ол дээрге чүгле тодаргаттынганы ол. А херек кырында СПИД вирузун чыпшырып алган кижилер бисте та чеже, ону кым-даа билбес»— деп, кол специалист сагындырган.

Мындыг сан база дүвүреттпес арга чок: сөөлүү өөш чылда СПИД вирузунуң эдилекчилериниң саны чүүс-та 20 катап каңгыган.

(СӨТА).

АЖЫЛГЫР ХООЧУННАР

Чыраа-Бажында кызымаккай ажыл-ижи, уруглар кижизидилгезинге, ог-бүле амыдыралынга-даа үлегерлиг Комбукай Балчыр-оолович биле Тас-Уруг Бора-Хөевна Кууларлар чүрттап, ажылдап чоруурлар.

Оларның чүрттап эрткен ажыл-агыйжы узун оруун бо бичин үүлге доктаавайн, бо берге үеге дүүштүр олар кандыг амыдыралчы соруулганы салган, оозун канчаар боттандырып турарын аныяктарга-даа, чамдык хоочуннарга-даа чижек болзун дээш кыскаладыр бижидим. Тывавыста хоочуннар кончуг хөй, оларга чоргаарланыр бис, бистиң амыдыралывысты чаартыр дээш хөөнү кылганнар. Ынчалза-даа хоочуннарның амыдыралга, кижизидилгеге, ажыл-херекке киржилгези аңгы-аңгы апаары, харын-даа чамдыктары мурнундагы туружун өскертпейн, чондан хоорлу-даа бергилээри хомуданчыг чүве-дир.

Комбукай Балчыр-оолович биле Тас-Уруг Бора-Хөевна пенсияже үнүе-даа, чаңгыс-даа хүн уруг-дарыг, аныяк-өскен кижизидилгезинден, ниитиниң ажыл-херээнден, чонунан шуут хоорулбалыр. Бора-Хөевна биеги-ле чаны-биле ясли-садиктерде чаштарның, оларның кижизидикчилериниң аразында арга-сүмелиг ижин уламчылавышаан. Балчыр-оолович совхоз будурулгезинде бодунуң шаа-биле кылыр-ла ажылдарда кирештишаан, экономикага үлүүн киирерин кагбаан. Чыраа-Бажынга баштайгы арендаторларның бирээзи ол болган.

Арендаторлар Комбукай, Тас-Уруг Кууларларның ажылының түүнелин көргүзерге: совхозтуң 50 баш 115 килограмм деңзилиг молдургаларын семиргизи-биле керээ чарып алган. Бодунуң кодан-девискээринге ажаагаш, совхозтан алган сиген кезер шөлүн, одарладыр черлерин чеп ажыглап, совхозтан техника албайн үүлге аът кужун ажыглап, ажылды хол-биле кылып турган, чемин белгеткөөш, оон-биле чемгерип, эки ажаап-тежээп келгениннден, күрүнеге (совхозка) дужаар дириг деңзинин бир башка онааштыр ортумаа-биле 350 килограмм чедир семирткен. Бодамчалыг ажылдың түүнелинде арендатор ог-бүле чарыгдалдарны төлеп каапта-рга-даа, бодунга орулгазы 15 муң ажыг рубль болган. Аренданың ажылының түүнелин көргөн Балчыр-оолович, Бора-Хөевна орта соксавайн, ажыл-агыйны чоруурының чаа хевири — фермер (арат ажыл-агый) айтырыын ханы өөренип алган, ону кылыры-биле «Чыраа-Бажы» совхозтуң дирекциязынга, суму Совединге айтырыгны тургузарга, ол үеде чаа эгелээн-биле чүве ийикпе, азы... билдинмес чылдагаан-биле эки харыы болдунмайн барган, дорту-биле чугаалаарга, деткивейн барган хире.

Олар орта-даа ундаравайн база бир соруулганы салгаш, тутчуп киреш, оон эки түүнелди алганнар. Тодаргайлаарга, олар картошка өстүрериче, мал чемин белеткээрине ажыглаттынмас шөлдерни ажыглаар ажылче киргеннер. Чыргакы унунда кызыл-хараган дуй үнген, суттарын болур кончуг сиген үнер, картошка өстүрериңе тааржыр шөлдүн хараганын кандыг-даа техника ажыглавайн, хол-биле арыглааш, ону сайгарып, суттаргаш, боттарының бажың чанында шөлүнге олуртуп турган картошкаларының үрезинин тараан. Бо бүгү берге, хөй ажылды колдуунда-ла бодунуң аъды, оон херексели-биле кылган. Оларда амдыысында хуу трактор чок. Дилегин АУК-ке үш чыл бурунгаар киргген, оон харыысы ис чок читкен. Аштаан шөлүнге 4 шоодай картошка олурткаш, 29 шоодай, барык 2 тонна хире чаагай дүжүтү ажаап алган. Олардан ырак эвесте техника күжү-биле кылган совхозтуң тускай картошка звеносунуң дүжүү оон чаыс болган. Сиген шөлүнден 30 тонна сараатты салган.

Комбукай Балчыр-оолович бо күзүн совхозтан шарыжыктарны (арендага) алгаш, семиртирин планнаан алган, оон малының кажаазы, серизи, мал чемгерер чери болгаш малга чеми четтир.

Токпак-оол САРЫГЛАР.
Чөөн-Хемчик район.

Культура амыдыралы

АРГАЛАРНЫ ТЫП ТУРГАШ

Бай-Тайга райкүүскомунуң культура киллизиниң эргелекчизи С. И. Самбый-оолга бистиң корреспондентивис ужурашкаш, дараазында айтырыларны салган.

— Культура албан черлериниң материалдыг базазын экижидер дээш киллис кандыг хемчеглерни ап турарыл, Светлана Иргитовна?

— Кандыг-даа бүдүрүлгениң азы организациялың чедишкининг ажылдаары материалдыг базадан хамааржыры хөөге билдингир. Ындыг болганда райкүүскомунуң удуртулгазы, киллис культура албан черлериниң материалдыг базазын экижидеринче болгаш быжыглаарынче кичээнгейлин салып турар. Район болза уран шеверлериниң чүрту болганы-биле биске чуруулга школазын тудары эргежок чугула болу берген-иниден ону бо чылын ажыттаалга киирдивис. Сентябрь 1-ден бээр ол ажылдап эгелээн. Хөй санныг уран шеверлерни, чурукчуларны белгилээр таарымчалыг байдал бисте тургустунган. Бо ийи каът школамы районнуң сентелге-тудуг участогунун тудугжулары кылып берген. Оон аңгыда Тээлиде урутларның музыка школазын алгыдып, ийи өрээлди немей туткан. Өөреникчилерге-даа, башкыларга-даа элээн таарымчалыг байдал ам тургустунган.

Ажыглап турарывыс культура бажыңнарының, библиотекаларның ажыглалын экижидериче материалдыг базазын быжыглаарыче сагыш салып, элээн ажылларны кылган бис.

— Культура албан черлерин кышка белеткээнниге хамаарыштыр чүүү чугаалап болур силер?

— Амгы үеде культура албан черлериниң сентелгезин кылып алыры берге айтырыгның бирээзи болуп турар. Чүге дээрге сентелгеге хереглээр тулуг материалдары ховартаан, ынчангаш ону тып алыры кончуг берге. Ындыг-даа болза хүлээнгени күштүг болганда, болдунар-ла хемчеглерни ап турар бис. Районнуң библиотекалары кышка белеткелин бо чайын эрте дооскан. Культура бажыңнары сентел алыры дыка берге байдалдыг болган. «Тээли», «Кара-Хөл» совхозтарының культура бажыңнары (директорлары А. Е. Даңдар-оол, К. С. Авыр-оол) сентелгени эрте, шынарлыг чорудар дээш ажылды организастыг чоруткан. Тээлинин, Бай-Талдың культура бажыңнарының одалга системаларын кылып дооскан. Амгы үеде Кызыл-Дагның Культура бажыңының чарылган батареяларын кылып турар, ону чоокку үеде доозар. Бергелер турза-даа, культура бажыңнарын кышкы үеде доктаамал ажылдаарын чедип алыры-биле сентеже чогуур чүүлдерни бо айда кылып доозарын планнаваш, ажылдап турар бис. Культура албан черлериге кышкы үеде одаар хөмүр-дашты, ыяшты четчири-биле дужуртсн.

— Культура ажылдакчыларының ажылдаарынга, чүрттаарынга таарымчалыг байдалларны тургузары чугула дээрзи кымга-даа билдингир. Олче утланган кандыг хемчеглерни киллис ап турарыл?

— Культура киллизи ажылдакчыларының ажылдаарынга, чүрттаарынга таарымчалыг байдалларны тургузар дээш хемчеглерни ап турар. Кол кичээнгейлин чүрттаар бажыңнар-биле хандырарынче кичээнгейлин салган. Культура ажылдакчыларынга ийи өг-бүле чүрттаар бажыңны тудар бис. Дузалал ажылгайлыг болурунуң амгы үеде ажыктының барымдаалаш, ногаалар өстүрер теплицаны тудуп эгелээр, ону ажыглалга киирер. Амдыысында хөй эвес өскүнү азырап турар бис, оон баш саның көвүдедири көрүнген чүве. Тараа садарын организастаар бис. Кызыл-Мажалыктың эзт комбинады-биле дугуржуп алгаш, айда ийи удаа эзт продуктуларын культура ажылдакчыларынга садып турар. Ажыы-биле чугаалаарга, культура киллизи мурнунда үстүнде айтырыгларже шоолуг кичээнгей салбайн турган, амгы рынок экономиказыче шилчип турар үеде хүн бүрү кичээнгей салыры чугула болу берген.

— Республика-даа, районда-даа ужур-дузалыг ямы-бүрү культура хемчеглери силерниң районга соолгу үеде эртип турары кончуг экижир. Оларны организастап эртиреринге чарыгаар акша-көпеек эвээш эвес керек болгай. Ындыг хөрөнгө четчип турар бе, Светлана Иргитовна?

— Шынап-ла, бистиң районга улуг хемчээлдиг көрүүлелер, культура хемчеглери соолгу үеде элээн көвүдээн. Чүгле бо чылын бешки республиканың агиткультбригадаларының көрүүлези, «Идамчаптың хөгжүмнери» деп аас чогаал байырлалы эрткен. Оларның шүүделинге чарыгдаар акша-көпеек бисте шуут чедишпес, оон уламындан бар хөрөнгини кыргаңын чарыгдаар ужурга таварыжып турар бис. Шак ийлыг байдалдыг чорук чамдык эртирген культура хемчеглериниң утка-шынар чок болуурунга, кижилериниң идепкейин, соонгуулгалын көдүрериге шаптык болуп келген. Көрүүлде, конкурс, ужуражылга, кежээ болгаш өске-даа хемчеглер бүрүзү солун, ханы утка-шынарлыг, кижизидикчи рольдуг, хөй кижи киржиичилиг болзун дээш ажылдап эгелээн бис. Орта чарыгдаар хөрөнгини кандыг-бир арга-биле тып алыры ораалдажып турар бис. Культура ажылдакчылары боттары оюн-концерт көргүзүп турган, ажылдап алыр болгаш оон-даа өске.

«Идамчаптың хөгжүмнери» деп аас чогаал байырлалы Тээлиге болуп турган хүннерде «Деткимче хааржаа» деп тускай хааржакты тургускан. Ону кылганының кол-ла сорулгазы болза, культура албан черлериниң ажылын экижидеринге деткимче, дуза көргүзери-биле акша-көпеекти коллективтерден, ажылчы чондан дилеп, чыып алыры болгур. Ол дугайында ажылчы чоңга тайылбыр ажылын чоруткан, ону организациялар, кижилер күүлдүн-биле деткимир болду. «Тээли», «Бай-Тал» совхозтар (директорлары А. О. Хертек, Ч. Х. Хертек) деткимче кылдыр 2-2 муң рубльди культура киллизиниге берген. «Кызыл-Даг» совхоз, коммунал-ажыл-агый бүдүрүлге эргелели болгаш орта чыылган чон, республиканың аңгы-аңгы районнарындан келген аалчылар «Деткимче хааржаанга» боттарының үлүүн киргеп. Күш-ажылчы коллективтер, ажылчы чон культура ажылын экижидер, солун утка-шынарлыг болдурар дээш сагыш салып турарын оон бүүрүп көрдүвүс. Бо ажыл уламчылаар.

Таан-оол ХЕРТЕК бесе-далашкан.

Бөмбүрзектиң судалы

ЖАК АТТАЛИНИҢ МЕДЕГЛЕЛИ

ЛОНДОН. Совет республикаларның аразында дайының шыңгыы айылы болгаш элээн каш совет хоорайларга аш-чүүтүн кыжаныышкыны Совет Эвилелинге тургустунуп келир болгаш ол чорук национал-социализмниң болгаш популизмниң өскүүрүнге чедирер апаар ийик деп, ол чугаалаан.

ПАРЛАМЕНТ СОҢГУЛДАЛАРЫ

ВАРШАВА. Эрткен воскресенье хүнүнде Польшага парламент соңгулдалары болган. Соңгулдалар дугайында баштайгы түнелдерни өзүүгаар алырга, соңгукчуларның идепкейлин дыка чавыс — чүгле 40 хуу болган. Демократтыг эвилелдиң — чүрттүн премьер-министри турган Тадеуш Мазовецкийниң партиязының кандидаттары элээн улуг чедишкиннерни парламент соңгулдаларының үезинде чедип алган. Оларның кандидаттары соңгукчуларның бадылаашкыннарының 13,4 хуузун алган. Чөөн үеэлдиг демократтыг күштерниң эвилели база эки түнелдерлиг болган, олар бадылаашкыннарның 12,9 хуузун алган. Үшкү черде — католиктиг шажын төлөөлекчилери, олар соңгукчуларның бадылаашкыннарының 9,4 хуузун алыр арганыг болган.

МЕСИЛДЕЖИИШКИННЕР КАТАП ЭГЕЛЭЭН

БЕЛГРАД. Хорватияның душкүүрлүг районнарынга үр эвес үеде мөңгүнүн соолүнде чепсектиг месилдежиишкиннер эрткен воскресенье хүнүнде база катап эгелээн. ТАНЮГ агентилелдиң корреспондентилериниң дамчытканын өзүүгаар алырга, республиканың чепсектиг отрядтарының болгаш Югославияның улусчу армиязының кезектериниң аразында чепсектиг тулчуушкуннар болган.

Далмацияның болгаш Барыын Словенияның районнарында турган Югославияның улусчу армиязының кезектерин Хорватияның чепсектиг отрядтары артиллерия-биле бооваан соңунде месилдежиишкиннер катап эгелээн.

КҮРҮНЕ СЕКРЕТАРЫНЫҢ МЕДЕГЛЕЛИ

НЬЮ-ЙОРК. Чоокку Чөөн чүкте байдалды таарыштыр шинтирлээр талазы-биле конференцияның ажыглыкыныңа ССРЭ-ниң Президентиниң Михаил Горбачевтуң болгаш АКШ-тың президентизи Джордж Бушту чалаары дыка чугула болуп турар деп, АКШ-тың күрүне секретары Дж. Бейкер медеглээн. Эй-би-си телекомпаниягa ол интервью берген болгаш Чоокку Чөөн чүк талазы-биле тайбың конференцияны белгилээринге Совет Эвилели чугула рольду ойнаан деп онзалаан демдеглээн. Совет таланың ойнаан чугула ролю — Барыын болгаш Чөөн чүктүң аразынга удур туржуушкуннуң соксаанының база бир тодаргай хөрөчизидир деп. АКШ-тың күрүне секретары чугаалаан. Өскүс эвес араб чүрттар-биле, ыраатыя палестиннер-биле Совет Эвилелиниң харылзаалары багай эвес, ынчангаш ол эки харылзааларны конференция белгилелинде ажыглаан деп. Дж. Бейкер демдеглээн.

ДЕЛЕГЕЙ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ БОЛУР

ПАРИЖ. Чоокку Чөөн чүк талазы-биле делегейниң тайбың конференциязы бо чылдың октябрь 30-де Испанияның хоорайга ажыттынар. Анаа холбаштыр Палестинианы хосталаар организацияның (ПХО) күүскомунуң даргазы Ясир Арафат медеглел кылгаш, өжелеткен араб девискээрлерден Израиль үнүп чоруткан сөөлүнде ында еврей суурларны бузар апаар деп чугаалаан. Делегей эргежиник болгаш дүрүмүнүң норма-чижектеринге чөрүштүр араб девискээрлерге еврей суурларны туткан турган деп, ол демдеглээн.

Ам болур делегей конференциязы Палестин күрүнениң кызыгаарларын аныгаадыры-биле доозулган турып болбас, харын делегейниң ол районунга бызыг тайбыгны хандырарының чугула айытыгларын шинтирлеп көөр ужуруг деп, Я. Арафат медеглээн.

АВАЛАРНЫҢ ОВУРУ

(Хоочун артист чораан болаа, каш-ла хонгаш төрүттүгениниңден бээр 70 чылын демдеглээр турган ийик).

Республиканың хоочун артистериниң бирээзи ол хөглүг утбай-биле радио, телевидение черлериниге болгаш солун редакциязына ажылдап чораашы, каш-даа ужуражып, чугаалажып, хөөрежип шаг болган мен. Оон бажыңынга кирип, сүттүг шайын ишкен, амданыг аъш-чемин чооглаан мен. Кажан амгы театр сезону ажыттынар деп баарга, ол сураглыг артистиң овур-хевири караамга чуруттунуп келгеп. Оон-биле сөөлгү ужуражылгамны база сактып кеддим. Хөгжүм-шин театрынга шевергин кеттиннеп, базыларны оожум, бажыңыг дүктерин чыжыр алдын хаваа-биле каастап алган түүе дег, буурарып калган шаг чок-даа болза, эрес характары кыптыккан, дүрт-сыны арай назыдап кырый бергениден дуталанчак апарган үгбайга бир-ле кинога тырттырары-биле чоррүрүм ол-дур ийин деп турда, чүгле экилежип эрткенимге хомудаан мен.

Сагыжымга түге-ле ийих, бир шулуумнуң мыңдыг олуруглары кире хонуп келди:

Оңу кээрге чараш чечек
Олуп-адып калыры дег,
Шагы кээрге кижи оаза
Салымындан чайлаваа-
тыр.

Оон-оолар чоңу-биле
Оинуп-төрел чоруп-чоруп,
Чайлыг олум аспаанызыва
Караш дээрге—каража-
тыр.

Ийе, бойдустуң чаяалгазын канчаар боор. Үнүш-бойдус-даа, кижи амытан-даа салымының сөөлгү дүнү кээрге, ол-та чүве лийин. Ол үгбайның бир-ле катап, «Чечек ишкаш оюп калган, черден мрап, сыдыстыг орайче ужа бераимзе, силерни кыырпардан характап чорай-мен аан» деп баштактаның органы сагыжыга бир-ле дүвүрелги кирип кедир. Ам театр уран чүүлүнүң ол хоочунунуң дутайын силерге таныштаарын керейн.

1936 чыл. Ынчан Тывага «театр», «артист» деп чаа «сөстер» тыптып келгей. Салым-чаанныг, талантыг аныяк болдар, кыстар найыслап Кызылга аттыг, чадаг чедип кээп, артист ооглур күзелин илередип, уран талантызын бараалгадып, шилиттирип турган. Оларның арезычта Барын кожуунуң Аянгатыган келеп, хын дээн чалыы назынныг, чаа-ла он сестээн, арезычи аныяк кыс база турган. Долбайныг кызыл чаактарлыг, дозур кара характарында стчуташтар кыптыккан, хуулизүрей шыраймыг, ортумак үннүг сычыг, тыва шыва тон кеткен, үзүн кара кежелерин чарын ажыр сөлып балырыккан чалыы кыс хөгжүм-шин театрының сценазына аът баштыг бызаанчы тудуп алгаш үнүп кээрге, чыылганнар болгаш артистер чылы-биле уткаан. Ол деайлеп суозеаанинтен сугда ыяш дег, кынны-бергеп. Ынчалза-даа ол куусеннинден оон салым-чолу шинеирлеттинер деп чүвени оон-конгуг эки билип турганы чугаажок.

Ыяңылыг, кударанныг, хөглүг аялгалар каттышкаш, чыылганнарның сеткил-сагыжынга кандыг-ладыр таалалды болдурушкан. Хөглүг-баштак, чугаакыр ол бот-тывынгыр артистин салым-чаанныын, сундулуун өөренип көргеш, театрга артист кылдыр арттырып алган. Болу дег хөй саныг сеттер, кыстарның аразында ынчаар шилиттинге серегинде аныяк кыс өөрүвес аргажок болган. Ынчан-ла театр уран чүүлүнүң чажыттарын шингээдип апкаан, уран талантызы чоңга тарай берген артистер Кара-хыс, Максим Мунзуктар, Виктор Кек-оол, Александр Лаптан болгаш өскелер-даа аныяк кыска ажыктыг аргазмени берген. Чоңнуң саглыш-сеткилинге уттундуроас овур-хевирлерни арттырар, уран талантызын билиг-биле хаңы холбаштырар сорулга-биле Ольга Ензак Кызылга ажыттынган уран чүүл училищезинин баштайгы доозукчуларының бирээзи болуп, артист болурунуң шыизылга бижнин холга алган. Ынчайгаш 1945 чылда ол улус чоңга уран силым-чаяны-биле бараан болуп эгелээн.

Төлү менээ эриг баарлыг
Төрел чоңум эргиксээр мен.
Төнмес-батпас ажыл-ижиг
Төдү ырлап чоруксаар мен.
Арат чоңум, төрээн черим
Аас-кежиним судалы боор,
Чүрөмге кээп хомуставрга,
Чүдеп артык ойнаксаам
кээр—деп ынчангы көрүкчүлер мөрүнүга оодунуң сагыш-сеткилин аныяк артист Ольга Ензак мынчаар илередип турган. Оон шиге, концертке ойнап турганы, овур-хевирни чедир илереттээн дээш чеме дыцнап чораанын, ажылынга, амыдыралынга таваржып турган болушкынарын коптарыпдаа турган канчаар. Кижи кижи-ле болгай. Болунуң төрээн чоңунуң мөрүнүга ак сеткилдиг кижи болуп ол арткан.

Чылдар нотаан чазы-биле хол тутчуп, мендилежип, солчуп эртип турган. Ольга Чыртакпаевна Ензактың амыдыралынга база-ла улуг оскерилгелер таваржып өрткилээн. Тыванның ужар чүүлүнүң хоочуну, оон кады чурттаан хайыралыг эжи Алексей Ензак каш чыл оурунтаар аарыгга таварышкан, «ужуп» чоруй барган. Салым-чолун доанаштырган ынак эжинден чарыла-даа, соон салгаар уруг-дарыглыг арткан. Ол 54 чыл дургузуунда чоңунга бараан болуп, театр-биле амыдыралын холбап келген. Бо үеним дургузунда ол сезен ажыг катап-таттынмас, бот-боттарынга демейлешпес овур-хевирлерни тургузуп шыдаан. Оон ойнаан шилилерин салаа базып санаары безин берге. Сөөлаурединг ол эриг саарлыг, эргим аваларның, кыргаан-авалларның овур-хевирлерин тургускулаан. Чалыы кыстар ойнап чораан кижи назы-хары улгадып келирге, улут назынныларның овурун ойнаар кылдыр үе-шаг чыган келгеи ол.

Хоочун артист «Дөнгүр-оол», «Хайыраан бот», «Боттанган күзел», «Найырал» болгаш «Нева хемниң эринде», «Арга-арыг», «Ынакшыл дугайында тоолчугу чугаа» болгаш өске-даа тыва, орус шилилерге база чедиишкиниг ойнап келген. Овур-хевирлерни диргизи оилгип талазы-биле ол үгбай кайгамчык-ла талантызы. Тыва АССР-ниң алдарлыг артизи Ольга Чыртакпаевна Ензак киноларга база ойнап эгелээн. Бо дээрге хоочун артистиң уран талантылыының тодаргай хереглиг-дир. Ол «Эзиниң тевии», «Чекпениң ишк-биле», «Ямбуйнуң карыштыг четкери», «Улуг Самоод», «Дезинсээр» деп уран-чечен фильмнерге ойнаар аас-кежиктиг болган. Хоочун артизивис бөгүн бистин аравыста чок-даа болза, ол кинолардан оон шимчөшкинин көрүп, үнүн дыңнап алыр бис.

Республиканың хоочун артистериниң бирээзи чораам Ольга Ензак театрга ажылдап келген чылдарында бодунуң арга-дуржулгазын аныяк артистерге дамчыдып берген, ажыктыг, өөредиглиг арга-сүмелерин арттырып каан. Ааулуг дагдыныкчы ол үгбай чөптүг дыштанылга—пенсияже үнзе-даа театрга кереэ өзүгаар база ажылдап турган. Оон кады ажылдап чораан ашөөрү, лагдыныкчызы болуп чораанны аныяк болдар, кыстары оон чымыштыхүндүлүг ажыл-ижиг уламчылап, кезек-кезек оон дугайында сактышкыны чугаалары бо-ла теегтй бээрлер.

Сарыг-оол КУУЛАР.

БРЕЖНЕВТИҢ БЕЛЭЭН АЖЫГЛАВААН

Бо чылдың майда дүжүткен Эфиопияның президентизи Менгисту Хайле Мариам совет удуртукчу чораан Л. И. Брежневтиң аваа берген кайгамчык белээ — ТУ-154 Б-2 «Люкс» дээр реактивтиг агаар лайнерин чаңгыс-даа катап ажылдап көрбээн. Ол лайнерни тускай чагыг өзүгаар кылган. Ол үеэш совет тала 60 млн. долларны чарыгдаан. Тускай өртүк кезектерлиг (оон өртээ 31 млн. доллар) ол лайнерни 1983 чылда Эфиопияже чорудуп берген. Ол өзүлүг-ла «ужуп чоруур аалчылар бажыңы» дивес силер бе? Ында тускай удуур өрээл база бар. Ында күрүне баштынчызынга тускай люкс, өске-даа эрге-дужаалдыг кижилерге, камгалал албанынга салоннарны база кылган. Бо күрүнениң баштынчызы Менгисту Хайле Мариам ол самолетка түге черле чаңгыс-даа катап ужутпаан дээр силер? Ол агаарга болгулай бөгр халаптардан-на семинген боор.

(Улаштызы. Эгезл №№ 179-181 «Шында»).

Бир дугаарында, чалыы назынныг дуулаанны болбайн аан, ийи талазында, аныяк кыстарның сорулгалыы боор. Москвага эртем чедип алганнарны амыдыралы солун-даа, дувурейчиг-даа эгелээн. «Делегейде дескі чүве чок, октябрьгайда оргу чүве чок» деп, бурунгулар ийин чидир чугаалап каанныр.

Эн солун төөгүү база-ла Серемаа эгелээн. Ол чаа божаан уруун ап алгаш, Барыын-Хемчиктиң Аянгатыга ажылдап турда, Николай Львов бо кылаштап келген. Шынап-ла, чадаг базып келген. Бир эвес аныяк ар Москвага Арбаттан Солянкага чеде халып келген болза, ында кижи кайгаар чүү боор. Ол үеле Тыва ажыг күрүне турган. Москвадан Кызыл-Мажалыг чедип алыры амыр эвес. Орук-чиркитки мыдыг нарын байдалында Николай Львовтуң Аянгатыга канчаг чеде бергенин ам чүгле бүгүн башкы билир боор.

Даңгаар-ла Москвага ыыкаш аай чүве кайда боор. Бо удаада Серемаага биле Николайның арызынга чугаа бүтпейн барган. Ынча ыракган түрен чораан, чедип келген аныяк эриин аас-кежин чүгле ол болган — чаа төрүттүгеп кыс уруун көрүп алган. Чаш кижиниң бажыңын сарыг дугу, улут характары, ак арны аразынды-ла олчаан болган. Ол кайгамчык ол чаш чөрүмал Николайга оон амыдыныган артык кылдыр сагындырган.

Түннелинде Серемаа Россияже чорбаан, Николай база Тывага артып калбаан.

Чаш кызын аалып-чайган, шаанга кирип чессыныг-чассыныг алгаш, Николай чугаалаан:

— Сени бүгү назынымга манаар мен. Серемушкам... Өске кадай албас мен.

Оон соонда орус оолу Николай Львов Алматы деп аттыг тыва хемчиктиги куду база чадаг кыдаштап батыпкан...

Амыдыралга шыдыг тайроичыг төөгүлер база турдаар боор-дур.

А Дакый-Сурукнуң амыдыралынга чүү болганыл? Ол кээргенчиг байтыгай, харын коргунчуг болган.

1938 чылдың декабрь 29-түк хүнүнде, тодаргайларга, Чүрмит-Дажы, Хемчик-оол, Даңчай суларының «контрреволюстуг болгун» боолап шиитканинин соонда, ийи-ле ай ажыр чорда, № 88 (241) «Хостуг арат» солунга перлаттынган «Дакый-Сурукну хаалыр хынаар хөрек» деп чагааны номчуптарга-ла, хереглиг ужуру билдинг боор.

«Улуг-Хем кожуунуң Хендерге сумузунуң хамаатызы хөрөжен Дакый-Сурук амгы үеле курунениң база бир чүгүлге чери — өмнелге чериге ажылдап турар кижи тур...

Дакый-Сурукнуң төрөөн аазы болза, шаанда Хендерге хүрээниин улут намбызы чораан Шойдарның оглу. Намбырал деп теократ дама болуп чүве. Шак ол Шойдарларның төрөөнниринде чаңгыс-даа арат чыттыг кижи чок, шуптузу-ла Демчи соржу. Бегзи демиш. Намбырал хелин, Дембей хаа суглар дээн ышкаш арат чоңну дарлап, мелчүп чораан феодал-теократ идегеттер болур чүве...

Контрреволюстуг идегеттер Хемчик-оол, Дашпаа суглар Дакый-Сурукнуң честелери болуп чүве. Контрреволюстуг Хемчик-оолдуң хөрөө илередиринин мөрүнүнде, Дакый-Сурук ол контрреволюстуг Хемчик-оолдуң, оон өөнүн иштин бажыңынде эжеп шайлаптыр, болу Доржуу-биле кады ол контрреволюстуг ыт сегинин бажыңынга багып шайлаар турду, лопчуу-биле чугаалаарга, контрреволюстуг Хемчик-оол-биле оон өөнүн иштиг-биле Дакый-Сурук Доржуу олар экономиктиг болган политиктиг хаңы харыгаалыы канчаар-даа аажок түүлүг турулар.

Контрреволюстуг белүүтүн хөрөө илередиринде чедип, контрреволюстуг феодал Дашпаанын уругларын Дакый-Сурукнуң бажыңынга чөптүп турдулар.

Мен болган кезүүмде Дакый-Сурукнуң эки хынын көргеш бир шичимин тывар болза чогуур.

«Уйгу-Пичер».

«Бир шичиин тывар».

Ол чүү дээн ол?

Биллингир хөрек-тир: өстөөр, сүрер, тулар, хорулаар, байысаар, бажыңнаар шелүүр, оон кедерезе...

Амыдыралга ынды коргунчуг төөгүлер база турдулаар боор-дур.

Анна Суузунмаа ам орталаның боданырга. Эми деп чер талыгыр орам болган. Ойталаар арга чок, аныяк кижини чүгле «ажылдаар» деп сес кыйгырып, харындаа дужаал турган. Ол шагда тывалар өдөөнден барык-ла үнмес чорааннар, ынчангаш өске черге барып ажыллаар деп чаагай үүле араттарге —чаа чүүл, кижилериниң хууда амыдыралынга база бир хувисхаал болуп турган.

Дөрт чыл бурунгаар Саян ажыр өл-шыкта ыылаштаанны Суузунмаага улуг кичээл болган. Оон ынай ол карга чажыңдан аът кырынга оскен. Ынчангаш кайдачүүе Тере-Хөлде Эми чедир узун орук аваа ыңдыг-ла даржыгга болбаан.

Тайга иштинде сыскыла берген бичии суур аныяк эмчиге таныгыры, шагда-ла билири чер ышкаш сагындырган. Оон чурттакчылары база өске бүгү кижилер дег болган. Аллынчылар өртенниг-ле ажыл-ижиниге далажып чоруп турганнар. Ыңдыг болганда, кижи бурунуңу хууда чымыжы, өс-бүлези, ажы-төлү база турду-ла ыйнаан.

Эмчи кижи келирин Эми аллын уургайының эргелаар чери баш удур билир турган боор, оон казында олар боттары база негеп турган ыйнаан, бажыңы-балгатты даргалар дораан айтып бергеннер.

Анна Суузунмаа-биле эргелаар чериниң бир-ле заргазы чугаалашкан соонда чиктин кончуг каш сес октап каан:

— Чурттаар бажыңыл ол дуумам. Дулуурур Демир-Хаяда. Хирези сруп-Дожек, аяк-сава шуптузу белен дишкен чүве.

Анна кайгай берген —бүгү чүве белен. Москвага безин ыңдыг эвес болчук чоп? Ынчаарга ам Демир-Хая деп чүү кижи апарды? Таныгыры ат болган. Оскен-төрөөн Барык хемиде сагыжынга киргеп. Ынчалза-даа ыңдыг аттыг кижи чаңгыс-ла Ийи-Тал сумузунда эвес, бүгү Тыва улуг болгай.

Тайга ортузунда бичии аажок ийде кудумчулары орта биллиимес суурну куу Анна ыңдыг-ла далаш чок суурны өөрөнү аарак, тевраар бар ышкан. Оны ынчаар эмчи сургуулу чаңчыктырып кээп. Бажыңнарының [illegible] Ол ботаникаа [illegible] ачыгаа [illegible] ветчөр бичиниг [illegible] хөримнер [illegible] иштинде эт-септер ажыесесиелиг-дир, ынчап кээрге, соңга шилдери-ле кылагар, арыг болза, ында кадык кижилер чурттап турар ужуруг. Кижилерге алдындан артык чүүл ол-дур. Алдынны черден казып ап болур, а кижилериниң кадыы ыңдыг эвес, ону чиирер болза, ол чер адаанган-даа тывылбас, алдын-биле-даа орнаттынмас.

Чай адантады берген Тере-Хөл тайгазының эм-не оиза үези. Кат, тоорук бышкан. Сүт кара дээр как, агаарны кижи тынылда хамас. Оон үнезин эмчи кижи билбес болза, ам кым билир боор.

Анна ол-ла бодалы-биле амдыы дарганы айтып берген бажыңынга чеде бергенин эскербээн. Борбак бажык. Ийи бичии сонгалары арыг. Ында херазжен хол ийи бар ышкаш.

Эжикти Анна сести аарак соктаан. Харыы дыңнаабаан. Эдери чок бе дээрге, эжикте шооча кавулбаан. Ол-ла канчаар, чугула эвес земдек-тир, ол шагда тывалар от шоочалавас турган.

Анна ам база катап алаан дыңдыыр соктагылааш, харыы чок боорга, эжикти ажыла тыртканш, шуут-ла кирип келген.

— Ким сен бе? — деп, ыяш үзүк артында таныгыры ышкаш ар үн дыңнаган. — Ажылдан келгеш, кым ыныны берип-тир мен. Даланшпа, аал бичии чемнеми шаап алыр бис. Тоорунтуг черивис ырак эвес. Мен ылап билир мен. Ынаар ыңы-даа барбаан. Гирей хаанның боодалга ыңыр черинчеп иче чаңмы аргада чүве.

Анна ыыт чок маналп турган. Эр кижи ынчаар мага хандыр домактаныр-домактаныр алгаш, үзүк аргыдан шаап кестүп келген.

Бажыңын кылаар дугуй чодаайтыр таартканш, шала ийиче чара дыраа алган, савыза тоннуг, кайгамчык карга характарлыг, акыыр чуга шыраймыг. Эмге черле коозүлбээн аныяк кысты эскерип кааш, ол кижи чиг чиде бергеи турган. Анна база кайгай берген — Демир-Хая ышканыл. Ол өөренип чорчуп бичии мөрүнүнда. Барыгаа үш ool— Демир-Хая. Кошкар-оол база оон аныы Хойлаар-ол— алдынчылап чорчуган болгай. Тывага ыңдыг уургайлар-ла кайы көрей, оларның гоцум кайыгыне чорчуй берганын Анна ыңнаарган. Чүү-даа бол баштай Кыдыгче угланнар оон соонда сураа читкеи.

— Па!

Демир-Хая оон өске сес тыпшаап, каттарын чоларда, оларын үүг зоо өөренеттикилааш, каттап-каттап көөр-даа. Черге бүүрезон хиреліг.

— Демир-Хая акый ышканыл сен? — деп. Анна баштай чугаалаан. —Мында келгеннер чүл? Экии акый.

Өл хаак чиирбейлери дег, чиге салаалардыг холун Анна сунган.

— Айна сен бе? Сени ыырыгай таныыдым.

— Мен база кайгап калдым, акый.

Демир-Хая база биеэ Барыкка текпек чаваалыг чортуп, чоруур, өшкү өөжи чолдак тоннуг, хөөгүр баштыг, хап идиктиг ool эвес болган, хүреи шырайлыг, ыолу чаактарлыг, семис-чаагай, меге-шыырак ажылын дыңыг холдарлыг, саргыл характарының оожум көрүжү-ле хевээр артып калган ышкаш.

— Олур, олур, дуумам— дээш, Демир-Хая дүвүрепле үнген. — Кужур-ле дуумамны. Дүрген чугаалап кор. Айна. Кая чордуг? Кайыын келдиг? Канчап мынчаар кижи танывас кылдыр хуула берген ол?

Сандайга олура дүшкеш, Анна кыска-кыска чугаалаан:

— Өөренип чордум, Москвага, Эмчи болдум. Ам мында келдим. Ажылдаар.

Анна даарге иштинде алаш кайгап шаг болган, шагда Кызылга чедип кээрге таныгыры Хүүрекпен Дакый-Сурук суглар турган. Москвага баарга, Анайбан үгбай ында орган, ам Эмиде — Демир-Хая. Куш толу кая-даа ужар, кижи толу кая-даа чоруур деп чугаа бе-ла-ыр.

Оон Анна:

— Хойлаар-оол акым база мында чурттап турар бе?— деп дешпит айтыргаа.

— Мында боор ийикте — дээш, Демир-Хая аяк-шыныаан, кажыраны берген.

— Ам кайдал?

Демир-Хая хулумзуруур болган.

— Диспеск-биле калы чорутпен кижи.

— Моортайны канчаары ол?

— Чок, чок аан, моортай эвес. Керчиже орус уругну чаптааш ынчаар адаар улус бис.

— Кайы. Хойлаар-оол өөренип алды бе? Бажыңы?

— Ол казайын эзертип алган чана берген.

— Кайнаан?

— Барыкче болбайн. Ужурашпаган бе?

— Чок. Мен чаймадым. Москвадан дорт мында келдим.

— Солчуп аа, дуумам.

Демир-Хая шой чуткан. Ол часкаан чурттап орар болган. Сонгалары арыг боорга, херазжен кижи бар-дыр деп, аныяк эмчи соорга бергеи боор-тур. Ында багай чүү деп, бот-боттан ап кижи ыңдыг сенгер чуруттап олурарга, акы-дир.

Анна ынчаан амырап чугаалаан:

— Мен аалымнан өөренип чоруп турганда, улус мени орус иттер эзертип каан, оон деп баштактанып турганар.

(Улаштылыг).

КАЛДАК-ХАМАР

Калдак — бо чурукта турасказдың артыы талазыбиле агыл баткан чиге хем ол, амгы орук оон уруу дурааар чорааан. Хамар—таңдысын дээн моол сес. Хамар—бо турасказдың ыңдыңда кадыр даглар. Эрги орук оладып эрткен. Ынчангаш бо турасказ Калдак биле Хамар оруктарының белдиринде турар.

Калдан-Хамар кадыр оруу
Катып алза аштап алза!
Кан-ны чычаан мунуп
алгаш
Кааладыр хаалып орза!

1935 чылда, Тыванга улусчу уран чүүл тургустуунуң турар үеде, бо ырмны С. Р. Тока баштаан белүк күлтура ажылдакчылары Тее-Хемге чотаатган. Хая-дашты бузар, казар болгаш чаза тепсир херексел чок арат-тарының канчаар ажылдап турганын Максим биле Каракыс Мунзуктар ам безин өөрүшкү болгаш чоргаарал-биле чугаалажып орардар.

ТАР чазаа оруктун тудуун бүгү чоннуу болдурар, орук тудуунга озук, күскүн-хаай болгаш демир-хүүректер дуалаары кордүүгеп докталды 1938 чылда хүлээп алган. Оон эгелээш, ажыл шапкынчаан. Ынчаза-даа акшатөгерик, аъш-чем дугаанында айтырыг турбаан, ачылгыныаалын болгаш хуниеннин араттар боттары тыптынып ап турган. Каш базым чер казарын ерге бүрүзүнге ошаап казар, а ону кылыры албаа.

«Орук шыыштар болгаш хая-даш таварлыр эткен. Ол ёзулуг улусчу тудуг болган» деп. ТАР-ның орук кылдашынын даргазы Ензак сөөлүнде сактып бижээн. Моол феодалдарның, кыдат милитаристериниң, япон садыжыларының болгаш сарыг тажының келген оруу бо. Ону машина чоруур кылдыр тутканындан бээр бо чылын мүгүй 50 чыл болган. Тыва а улусчу революцияның ойырлалының хүннеринде бо тураскалды ажыткан.

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Чуруун Владимир КАРА-САЛ тырттырган.

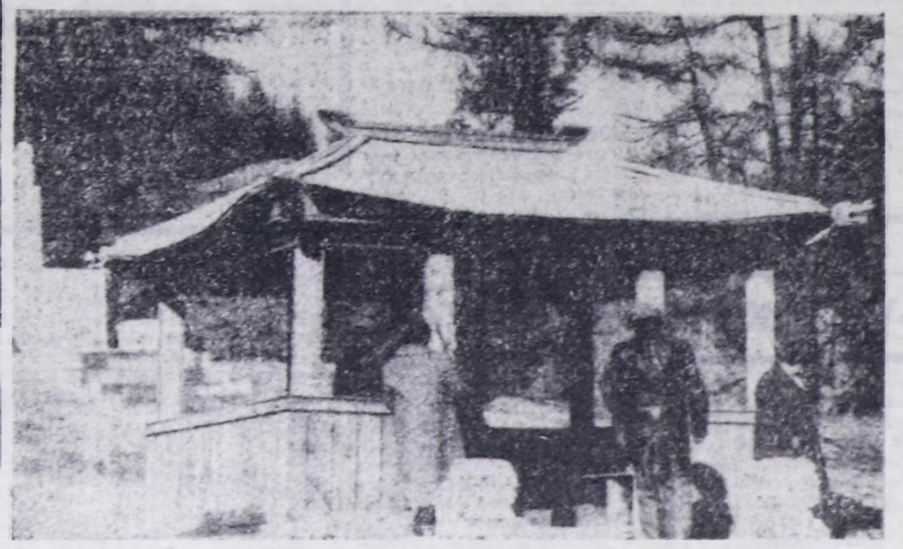

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуун редакция коллективи.

Редакторнун оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакциянын телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кодээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ иниилел политиктиг — 3-36-25;
□ медээлер болгаш спорт — 3-26-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ удурукчулер — 2-27-41;
□ солун келбейн барганда — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк № 363305».

Тыва Республиканың Пом удурер чер полиграфия болгаш пом садыының херектериниң талазыбиле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажыңы № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 972.

Чарлалдар бюрозу

Телевидение

ОКТЯБРЬ 30

БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 10-гу, 11-ги сериялары. 9.25 «Чемпионнар-биле кады». 9.40 Уругларны музыка клузу. 10.25 «Братан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.00 ТМА. 12.15 Барымдаалыг фильм. 12.45 «Альберилче орукка». 13.15 —14.15 Теннис. Парижтиг ажык чемпионады.

• • •

15.00 «Үшкү назын». 15.45 «Минотаврже аян-чоруу». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 17.00 Мультфильм. 17.10 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээлиг). 18.10 Сонуурактарга. 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 «Планета» 19.15 «Поэзия минуталары». 19.25 «Братан». Уран-чечен телефильмниң баштайгы көргүзүү. 21.[illegible] Информастыг программа. 21.40 Д. Хворостовский ырлаар. 22.15 Автор телевиленнезин. 23.10 «Маша». Барымдаалыг телефильмниң баштайгы көргүзүү. 1-ги, 2-ги сериялары. 00.50 ТМА. 01.05 Теннис. 01.40—02.55 «Хааннар болгаш капуста». Уран-чечен фильм. 2-ги сериязы.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Немец дыл. 1-ги чылы. 8.45 Немец дыл. 2-ги чылы. 9.15 «Алым». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 9.30 Делегей рыногунче дулгуур. 10.00 А. Райкин. 2-ги дамчыдылга 11.00 «Арыг хөлчүкте бажың». 12.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорглалдар». Дөрт сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.30 Концерт. 15.10 — 15.45 Телефильм.

• • •

ТТ дамчыдылгалары

17.00 Телерадиоконкуреттиң лауреады ырлаар. 17.10 Шилиттиңнеп эдлчет. 17.15 Делегей рыногунче дулгуур. 17.45 Телефильм.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.20 «Тыва черде». Медээлер тайылбыр. интервью. 19.50 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамыктыг удуур, чаштар!» 20.35 Фия Донахьюнуң программазы. 21.15 В. Муравьев. 22.15 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съезиниң ажылының дугаинда отчет. 22.55 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 —00.40 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съезиниңиң ажылының дугайында отчет.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Съездиниң дневники. 19.15 — 20.00 «Кыдыг-кызыгаар».

Кызылдың арендалыг «Улетпүр бараанары» каттыжышкынының № 9 «Тулуг материалдары» магазини бүдүрүлгелерге, албан черлерге, колхозларга, совхозларга болгаш кооперативтерге ог кидизи салып турар. Санажылга шилилдилгеби. 1 кг кидистиң өртээ 122 рубль 85 копеек.

Кино

ОКТЯБРЬ 30-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Рыцарский замок» 9.10, 11.00, 12.50, 14.40, 16.30, 18.20 (узаткан) шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кинолыгылы» 9.00, 12.10. Клуб молодежного фильма «Бум» 14.40. «Кошка, которая гуляла сама по себе» 10.30. «Пришелец» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Свидетель» 13.00, 14.50, 16.40, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Молодые годы королевы» (Франция) 14.00, 16.20, 18.50 шактарда.

БИБЛИОТЕКА

ПОВАРЛАР

Саглының столоваязы. Ында улуг повар Досумаа Шулуушовна Саая шайны хайындыргаш, саарып тургаш, суттеп каар.

База бир повар өске чемнерви белеткээр. Оюмаа Оолаковна Сааяның кылган чемнери амданныг. Бо чемненилге черинин ажылдакчылары колдуунда эзт-биле аъш-чем кылыр. Совхозтуң бо столоваязы аъш-чем чок черле турбас.

ЧУРУКТА: Өвүрүң Саглыда «Кызыл тук» совхозтуң столоваязының поварлары (мурнунда) Досумаа Саая. (артында) Оюмаа Саая.

ЧАГЫДЫП АП БОЛУР

Амгы үеде солун чагыдылгазы дооступ турар. Мен хуулда республика солуннарын догерезин чагыдып алдым. Ылаңгыя «Шын» солунну бир-ле дугаарында чагыттым. Чүге дээрге ол солун неделяда беш катап үнер чаңгыс-ла солунувус. Шынап-ла, чагыдылга чок болур болза, делегейде, Совет Эвилелинде, республикада чугула болуушкуннарны кайын билип алыр боор.

Чаидык улусту дыннаарымга, солун чагыдып ап шыдаваан боор-дур. Ынчангаш чагыдылганың хуусаазын узадырын дилеп турар. Ол база чептүг боор. Чүге дээрге солунну чагыдып алыр дээн кижилериниң күзели-дир. Ынчангаш ог-бүле бүрүзү «Шын» солунну ам-даа чагыдып ап болур ышкажыл. Номчуулуңар билиг бедиир, номчуулуңар ажыл бүдер.

Сечикпаа КУУЛАР.
Советтер ажылының хоочуну.

Кызыл хоорай.

«ШЫН»—92

НОМЧУКЧУЛАРНЫҢ ДИЛЭЭ-БИЛЕ «ШЫН» СОЛУННУҢ 1992 ЧЫЛДА ЧАГЫДЫЛГАЗЫН УЗАТКАН.

«ШЫН» СОЛУҢ НЕДЕЛЯДА 5 КАТАП ҮНЕР.

СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ БО ЧЫЛДЫҢ ДЕКАБРЬ 15-ТЕ ДООСТУР.

Республиканың политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылдан үндезилеттинген

№ 184 (14684) 1991 чылдың октябрь 31, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

САДЫГЖЫЛАР

● Олар арга-дуржулгалыглар ●

ЧУРУКТА: Кызылда № 9 магазинниң ажылдакчылары (солагай таладан) Людмила Сергейчик, Любовь Дмитриева, Светлана Попова олардыр.

Садыгның хоочун ажылдакчызы Людмила Сергеевна Сергейчик складка келген ховар бараанларны чедиштир садыглаары-биле бүрүткел чорудуп турар. Садыгжылар Светлана Романовна Попова, Любовь Яковлевна Дмитриева болгаш оон-даа өскелер чаа ажылдап келгеннерни эптиг-эөлдек хүлээп ап, боттарының мурнакчы арга-дуржулгазын олар-га дамчыдып берип, найыралчы, ажыл-ишчи дузалын чедирип келгеннер.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

Кыска-биле

СЭТА-НЫҢ АЛБАН ХУУЗУНУҢ МЕДЭЭЛЕРИНДЕН

МОСКВА. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң чаа составының бирги сессиязы бодунуң ажылын уламчылап турар. Республикалар Советиниң база Эвилел Советиниң—палаталарның тус-тус аңгы хуралдарында организастыг айтырыгларны, чижээ, доктаамал комиссияларның составын болгаш оларның удуртукчуларының кандидатураларын чугаалажып турар.

• • •

Республикалар Советиниң октябрь 29-та хуралынга оон дарга-зынга Казахстанның депутациязының төлээзи, улус депутады Ануарбек Алимжанов соңгуткан. Ортаакы Азияның болгаш Казахстанның девискээринге чурттап чораан улустарның төөгүлүг овур-хевирин чуруп көргүскен, амгы үеде делегей харылзааларын дөгжүдериниң талазы-биле идепкейлиг ажылдап турар биидингир чогаалчы бодунуң чаа ажыл-чорудулгазынга дем эргениң болгаш демократияның принциптерин удуртулга болдурарын аазаан.

• • •

Эвилел Соведи бодунуң оон мурнунда хүндеги хуралынга палатаның даргазынга ССРЭ-ниң улус депутады, салдар-хавыяалыг Константин Лубенченкону соңгаан.

• • •

Украинаның депутациязы ССРЭ-ниң Дээди Советиниң сессиязының ажылынга киришпес. Украинаның парламентизи ССРЭ-ниң Дээди Советинче чүгле хайгааракчыларны чорударын шиитпирлээн, олар үстүкү палатаның—Республикалар Советинин хураддарынга хайгааракчыдаар.

• • •

РСФСР-ниң Президентизи Б. Н. Ельцин Чаа Черде полигонга ядролуг чепсектиң шенелделерин соксадыр дугайында айтышкынны удурген. Ында айытканы болза: АКШ-тың президентизи Дж. Буштуң, ССРЭ-ниң Президентизи М. С. Горбачевтуң инициативаларын деткивишаан, ядролуг шенелделерни бүрүң-биле соксадырынга күзел-чүткүлүүстү удуртулга болдургаш база тус черниң эрге-чаңырга органнарының, а ол ышкаш Россия Федерациязының хамаатыларының хөй санныг дилегдерин барымдаалааш, Россия Федерациязынга ядролуг шенелделерге бир чыл хуусаалыг мораторийни чарлаар, Чаа Чер архипелагында полигонну ядролуг шенелделерге ажыглаарын шуут соксадыр.

• • •

РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки Съездизиниң октябрь 28-те эгелээн ийиги эвлээ бодунуң ажылын уламчылап турар. РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазынга Руслан Хасбулатов соңгуткан. Чажыт бадылаашкынның түннелинде ол депутаттарның бадылаашкынының чартыындан хөй кезиин алган (559, удуру—381). «Россия» деп төпчү болуктың төлээлекчизи Сергей Бабуриндан болгаш өске-даа үш кандидаттардан үсүүк хөй бадылаашкынны алган.

• • •

Руслан Имранович Хасбулатов—чечен, 1944 чылдың ноябрь 22-де Грозныйга төрүттүнген. 1944 чылда чечен улуска удур сталинчи репрессияларның үезинде оон өг-бүлези Казахстанның соңгу талазынче шөлүткен.

1965 чылда Москваның күрүне университедин доосканы, экономика эртемнериниң доктору, профессор. Москвада улус ажыл-агыйының Г. В. Плеханов аттыг институдунуң кафедра эргелекчизи турган.

1990 чылдың июньда РСФСР-ниң улус депутаттарының бирги Съездизинге РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының бирги оралакчызынга соңгуткан. Парламентиниң баштыңы ынчан Борис Ельцин турган. Оон бээр Р. Хасбулатов Россия Президентизиниң «командазының» эң идепкейлиг кежигүннериниң бирээзи.

Руслан Хасбулатов 1966 чылдан бээр СЭКП кежигүнү чораан, август, сүлчүзүнге чедир партиядан үнер хөөн чогун чаңгыс эвес удаа медеглеп турган, ынчалзажок парламентиге демократтар блогунуң эрге-ажыктарының камгалакчызы боолуп ирээн.

Р. Хасбулатов өг-бүлелиг, кадайы Нана Хасановна, оглу Омар 17 харлыг, уруу Селема 16 харлыг.

• • •

РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазының оралакчылары Борис Исаев биле Светлана Горячева ол-ла эт-тэ лээлгелериндеН халажыр дугайында медеглеп мал хү- РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизилерин, авхалажылгазын хүлээп алган. доктаа-

Б. Исаев биле С. Горячева бо чылдың чазынында РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы эрге-хүлээлгелеп Борис Ельцинниң халажырын негээн, ону шыгыы шугумчүлээн «алдының бөлүүнге» кирип турганнар.

• • •

Суверениг он ийи эвилел республикаларның чазактар баштыңнарының «сайыралгай чеди чурттарның» сан-хөө органнарының төлээлекчилери-биле ийи хүн үргүлчүлээн ужуражыышкыны «ССРЭ-ниң болгаш оон эрге салгакчыларының даштыкы чаали берикчилерине өрезинге хамаарыштыр биичилге дугайында меморандумга» ат салганы-биле доозулган.

Ынчангаш республикалар ССРЭ-ниң даштыкы өрези дээш шуптузу кады харыысалгалыг боолу турарын чарлаан. Меморандумга ат салган 12 республика чугаалажыышкыннар эрттирерин болгаш өре төлээлериниге Литва, Латвия, Эстония-биле кады киржир дугайында дугуржулга чарарын илерткен.

• • •

Социалистиг уг-шиглиг чөөн үзелдиг күштерни катыштырар талазы-биле тургузукчу конференция Москвага «Компрессор» заводтуң Культура бажыңынга болуп эрткен. Оон РСФСР-ниң 66 республика, край, областарындан келген 315 киржикчилери чаа партияны — Ажылчы чоннарның социалистиг партиязын тургускан. Ол чышты ССРЭ-ниң улус депутады Рой Медведев ажыткан. Политиктиг илеткелди база-ла ССРЭ-ниң улус депутады Анатолий Денисов кылган.

Конференция үш кол документини: чаа партияның уставын, политиктиг медеглелди база АСП-ниң бирги съездизин 1991 чылдың декабрьда эрттирер дугайында доктаалды хүлээп алган.

Кыш келди-ле

БЕЛЕТКЕЛИВИС ШОРУ

Республиканың чөөн районнарының девискээрлеринде октябрь айның төнчүзүнде ол хар чатташ, дошталдыр дона берген. Ам үчүгле кайы директор алы удуртукчу кышка канчаар белеткеним алганыл, кыштың шылгалдазын эртип алыры оон хамаарыр. Барыын-Хемчикте «Шекпээр» совхозтан Намчал-оол Ооржак ында кышка белеткел канчаар чорун турарын бисче мынчаар бижип, дыннаткан.

Чайын шанаан септг дээр болгай. Бис кышка белеткелди чазын-на эгелей берген бис дээр болзумза, хөөредиг болбас. Кызыл-Мажалыктың септелге-техниктиг бүдүрүлге чери бистиң совхозтуң Сут-Кажаа фермазының инек кажааларын дугуржулга ёзугаар апрель айдан эгелеп септелгени эгелээн. Оон аңгыда совхозтуң «Универсал» тудут кооперативи база ында ажылдап турар. Ферманың инек кажааларының чылыдылга системазын чаартып кылган, шалаларын септеп дооскан. Ферма ийи аал ишти чурттаар 3 бажыңныг база кызыл-булуңнуң тудуу удавас ажыглалга кирер.

Мал чемин совхоз шаа-биле черле шору белеткээн, кышты шыдаар боор деп бодап турар бис.

Совхозтуң төвүнде эмнелге, уруглар албан черлери, библиотека, өске-даа албан черлериниң кышка белеткели багай эвес.

Шекпээр ортумак школазының септелгези чылдыц-на бисти дүвүредип турар. Оон ужурунда бо чылын школа чаныында аңгы одалга системазының тудуун бо хүннерде доозуп турар. Бо кыжын школа чылыг болурунуң аргазы бар.

Малчыннарның кышталарында кажаалар септелгезин база чоруткан. Ынчалза-даа мында чедир кылыр ажылдар ам-даа бар. Бо участоктуң хожудап турары миниң чугаалаар апаар Бисте четпестер ам-даа хөй.

Намчыл-оол ООРЖАК.
Шекпээр кодээ Советтиң күүскомунуң даргазы.

ДӨМЕЙ-ЛЕ ЭКИ ЭВЕС

Тыва Республиканың автовокзалдар болгаш пассажирлер автостанцияларының каттыжыышкыны бо чылдың тос айларының түннели-биле багай эвес ажылдаан. Бо үеним иштинде пассажир аргыштырылгазының планы 115 хуу күүсеттинген. Оон иштинде кодээ черлерже 117, хоорай иштинге 114 хуу болуп турар. Ылаңгыя Хандагайты, Тээли, Ак-Довурак, Усинск, Абакане пассажир сеортүлгезинин планы күүсеттинип турса-даа, Таңдының Элегесче, Тес-Хемниң Ак-Эрикче, Эрзиниң Нарынче база Черби болгаш оон-даа өске суурларже автобустар багай чоруп турар.

Сөөлгү үеде бензин болгаш артык кезектерниң четпейн турарыдан дыка хөй черлерже автобустар доктаамал чорбайн келген.

(Бистиң корр.).

Студентилер амыдыралы

ӨӨРЕНИП АЛГАШ, КӨДЭЭНИ ХӨГЖҮДЭЭЛИ

Эрткен субботада (октябрь 26-да) бажыңче студентилер долгап келгеннер: «Дузалажып көрүңер. 15 шакта бистиң салым-чолувус шиитпирлеттивер. Чазак бажыңының чаныныа чыглырывыс ол-дур. Келгеш, бистиң айтырыывысты солунга бижип көрүңер» деп, дуза дилеп турда, ойталаар харыым чок болган. Шынап-ла бөлүк оолдар, кыстар чыглып турлар. Красноярскиниң агроуниверситединиң филиалының студентилери болду.

Чүү дээш үр-чар эгелээр деп турганы ол? Хамык ужур — АУ-нуң студентилериниң өөренир, чурттаар черлериниң таарымча чогунда. Октябрь эгезинде 10-гу сессияга агроуниверситеттин директору Х. О. Ондарның ат салганы, студентилериниң депутаттарга кыйгырыын К. А. Бичелдейге дамчыткан: ында олар ПТУ-нуң туттунуп турар комплекизин агроуниверситетке дамчыдып бээрин дилээн.

Ол дилегниң баштай чиде бергенин, оон тыптып келгенин, улуг даргалар-биле ужуражып чадап турганын, четпээн-барбаан чери чогун студентилер театр мурнунга соок хаттан чаглактанып алгаш, изигиг чугаалап турдулар. Чалыы кагыш-сеткил мыныг таварылгада хөлүүшкин чок шыдавас деп чүвени билип турдум.

Агроуниверситеттин дилээн 15,30 шакта эгелээр Министрлер Төвүлелинин президиум хуралының ийиги айтырыы кылдыр киргген болган. Бир дугаар айтырыг база үлеш дугайында — автотранспортту канчап үлежирил? Ол бир берге айтырыгның тоне бээрин кызыдыр манааш, башкылар болгаш студентилерниң төлээлери-биле кады президиум хуралынче кирдивис. Сайгарып көрүү-биле комиссия үш вариантыны киргеңгейге киргген. Оон ийиги вариантызы АУ-га эм-не тааржырын Х. О. Ондар база ийиги курсчу Наташа Вахрушева чугааладылар. Ында кергени мынды: 1) ПТУ-ны комплекизин АУ-га шилчилип бээр. 2) АУ-нуң баазазын институтка дамчыдар. 3) Институттуң 2 дугаар корпузун салым-чаяанныг уруглар школазынга ажыглаар. Оон түннелинде үш койгунну харыы үзүн дузактап ап болур. Маңаа хомудалдыг артып каар улус чүгле профтехөөредилге системазы. Ынчалза-даа Тываның ийи улуг дээди өөредилге черинин база бичии уруглардың түренчиг байдалын, оларның бодап көрү күзенчиг. Чүү-кандыгдаа болза, профтехучилищелерниң баазалары ындыг-ла кончуг сандаргай эвес. Агроуниверситеттиң тудуп турар корпузун ажыглалче киириптерге, олар комплексти дедир берилтер.

АУ делгем черге баргаш, амгы ийи факультединге немей экономиктиг болгаш кодээ ажыл-агыйның механизациязының факультеттерин ажыдып алыр аргалыг апаар. Аңаа башкылаар кижилерни база оларга бажын-балгатты тыптынып алганнар. Чаа экономиктиг харылзаалар үезинде ол факультеттерниң Тывага чугула херек билиглиг кадрларны белеткеп бээр талазы-биле чигзиниггаа турбас.

Президиум кежигүннериниң хөй кезиинин кодээ ажыл-агыйны бут кырынга тургуспас болза, кажан-даа тотпас бис деп чүүлду хандыр билип турарын демдеглээр апаар. Чижээ, Ш. Д. Куулар, В. А. Парунин, Ш. Д. Ооржак ийиги варианты деткээннер. ПТУ комплекизин тударынга акша-төгөрнин үлүглей киириштирген организацияларның төлээлери-биле база катап дугуржуп, сумележип турган, айтырыгны төндүр шиитпирлээринин талазы-биле хамаарышпас комиссияны тургускан.

АУ-нуң директору Х. О. Ондар, башкылар, студентилер шагдан бээр тутчуп келген айтырыы ам-на шиитпирлеттине бээринин кырында кээрге, бурганга бүдүү чалбарып каан боорлар ийин. Аар чүүл сагыштан дүжеррер оларның бизин ыны кээп турган.

Бисти хуралче чалаптарының мурнунда, үр манаашкын үезинде олар меңээ дыка-ла хөй айтырыгларын то каап бергеннер чүве. Оон оода чамдыызын маңаа ныттавайн эрттириптер харыым чок. Чижээ, АУ-нуң студентилери кандыг-даа талон албайн турар. Столовая суббота, улут-хүннерде ажылдавас. Эттеп, чемнеп алыр дээш студентилер суббота санында чанаттаар. Стипендия эвээш, компенсация чүгле 25 рубль Садып алыр чүве чок, өртек улуг болганда, студентилерге тускай садыг ажыдарының аргазы чок бе? Оларның улуг нуруузу «времянкалар» хөлезилеп турар. 80 орунныг общежитиеде 200 кижи сыныгарлажып турар, ол таарымча чок общежитиени хөлемилээни дээш бир чылда-ла Агроулетпүр эвилелинге 56 мүн рубльди «өргүп» келген.

Бо чайын чурттун өске кодээ ажылагый институттарындан 26 кижи бээр шилчиткен. Шыны-биле чугаалаарга, соңгаар хоорайларда бистиң студентилерниске хамаарылга санчок багай. «Мен болум Бурятияның институдундан шилчиттирип келдим. Чанар билет айтырарга, кажан-даа «чок» дээр. Тывадан келген деп билип каар болза, мырыңай, хыйыр-кылчаң апаар. Башкылар «3»-тен өрү демдек салбас» деп. Аяс Монгуш чугаалап турду. Соңгаар институттарның студентилери база «бисти ап ап көрүңер, шыдажыр аргавыс чок-тур» деп карак чаштыг чугааларны чорудуп турарын КИПИ-ниң башкысы М. В. Бавуу-Сюрюн меңээ мындаа чугаалаан чүве.

Бодувуста арай деп тургуруп алган дээди өөредилге черлерин оода-ла чүгээр байдалга тудуп шыдавас болзувусса, келир үеже караавас чалдандырбайн көрүп шыдаар бис бе? Забастовка, митинг даан ышкаш каш аргалар бистерге анчыг, шугулдаңчыг кылдыр сагындырза-даа, студентилер боттарының байдалдарынан дугайында ынчаар шиитпирлис илереткээн болза, оларның бергелери ол-ла хөөгөр ынчаар-ла «шиитинге» кичээнгей чок артып каар турган боор ийин. А шынында Тываның солдар, кыстарындан хөй-ле кижи эртем-билиг чедип алза, республикавыстың ниити билиг деңнели, культураза, экономиказы көдүрлүр болгай. Азы чурттап орар ниитиделивистиң шынары: экижиир.

Агроуниверситеттиң студентилери «Молодёжь Тувы» солунда шын эвес медээ бердингенинге ажок-ла таарзынмайн турдулар. Ында оларны Политиктиг чырыдыышкын бажыңын хунаашканнарның санында киирип каан. А агроуниверситет канчап хоорай ортузунга турар чүвел? Оларга шел херек, теплица, вольер, виварий, гараж херек. Ол бүгү канчап-даа хоорай кыдыынга турар ужурлуг. Ам бо корпузунуң чаныныа олар трактор безин хөделдирер албастар, чоогунда чуртталга бажыннары, школалар бар. Ындыг байдал дээрге белеткел үезинде космонавт кижиге ракетаның тургузуун даштындан тайылбырлап-тайылбырлап, иштинче киирбеш-биле демей чүве ышкажыл. «АУ-ну куруг черге тургузуп алдывыс. Боттарывыс көрүп алгаш, боттарывыс-ла бооп кааптар бис бе?» деп, Ш. Д. Куулар чугаалап турду.

Ам чүү-кандыг-даа болза, АУ биле институттуң, оон-биле чергелештир салым-чаяанныг уруглар школазының айтырыглары шиитпирлеттине бээринин кырында келген. Башкылар уругларны эки өөредирле болза, мөзү-шынарлыг кижилер өзүп кээр. А олар боттарының эзлчээнде ынчалан бай-байлак, чараш тыва черни өрү көдүрер ужурлуглар. Бүгү чүве тудушкак: чаа салгал мөзүлүг, чараш болган тудум, амыдырал база ындыг болур.

Тываның байы — черинде, малында. Шынап-даа болза, кобальт, даг-дүгү, алдын-өөнгүн деп алгаш, черивисти хоозурадыр чазарладып каапканындан өске кандыг өөделиг амыдырал чедип алган бис, ынчаш? Черивистен малывыстан халбактапып чорзувусса-ла, кажан-даа аштап өлбес бис. Ол дээрге кодээ ажыл-агыйны хөндүреря, хөгжүдери-дир. Бо сорулга демги студентилериистен улуу-биле хамааржыр.

Надежда ЭРГЕП.

РСФСР-НИҢ УЛУС ДЕПУТАТТАРЫНЫҢ V СЪЕЗДИЗИНГЕ

Россияның Президентизи Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ чугаазы

МОСКВА. (СЭТА-ның парламент корреспондентилери). РСФСР-ниң улус депутаттарының Кремльде октябрь 28-те ажыттынган Съездизинге Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин чүве чугаалаан. Оок чугаалааны болза:

Хүндүлүг улус депутаттары!

Россия Федерациязының хамаатылары!

Россияның төнгүүрүүн база бир кончуг берге кес кырында үезинде силерге чүве чугаалап тур мен. Чогум-на ам Россия, иниитизи-биле чурт база моон соңгаарны чылдарда, он-он чылдарда каидыг болуруд, россияжыларның амгы база келир салгалдары канчаар чурттаарыл деп чүве тодаратты-вып турар. Ханы реформаларның оруунча шинтпирлин-биле хажык чок киреңиче хайгыыр база ол шинтпирлиг чорукту чурттакчы чонуун бүгү кезектерининг деткиири дээш моны чугаалап тур мен.

Коя шинтпирни хүлээп алыр болгаш хөделип эгелээр үе келген. Херек кырында чаа чуртта ийи ай чурттап турар бис. Күрүнеге удур эрилдениң бууразы СЭКП-ниң диктатуразынга болгаш консервативтиг төптүг тергиидеешкининге үндезилеңген бүгү тоталитарлыг системаның бууразыны болган. Эргелеп башкарылганың репрессиялыг системазы Совет Эвилелин хоозураткан, оон экономиказын саидаткан, боду бүстүп душкен. Шинтпирлиг. кадыг турушту. чайгылышкын чокка хөделир үе келген. Кандыг байалдардан эгелеп турарывыс бүгүдеге биидингир. Байдал ыяка нарын. Аъш-чем, эргежок чугула хереглелдиң барааннары-биле байдал берге. Сан-хөө системазы бүстүп дүжериниң кызында келген. Инфляция эң кыдыыы кызыгаарында четкен. Өт-бүлелерниң 55 хуу-лу ядыы-түрүкти байдалдың кызыгаарындан куду деннелде чурттап турар. Байдал эжиижейн тур. Демократияның болгаш хосталганың тиилелгеш экономикада кризисти ап кагбаан, удустарны тайбыгчытпаан. Бүгүде чуртта амыдырал эрге-чаргының кергээшкининиң үениде улам организас чокталган. Суверениг республикалар аразында чаа харылзаалар дыка бөдүүн эвес тургузуун турар. Улам күштелип орар чарылдыкчы хоонер улус ажылагийында ол чонкаа-ла берге байдалды нарыыдаңыр, бүдүрүге кудулаашкының дамна өскүүлүп турар.

Чаа байдалдарда Россияның күрүне тургузуунуң күш чок, сулаазы база такталка көрдүүмзөн частырыглары эң ийертей кестүп келген. Уг-шиг болгаш солуулалар шын шилин алдынган. Сулчэнин бууразының соонда экономиктиг, сан-хөө болгаш эске-даа реформаларны ханбаа-биле доозаан кылып киириттеринга иттирин турар. Ынчалажок шыныгы реформаларны шүүт чаа байдалдарда белеткеп чок чорудуп эгелээри дээрге өскүе харысалга чок чорук болур ийик. Специалистер-биле хой ужуражылаалар, маргылаалар ханы болдаашкынлар, чигааннинкиннер турган. Ам ол бүгүнү ажыр эткен бис.

Россия Федерациязының президент эрем-биле мегелеңин болгаш реформаларны болгаттыр бөлүктерин боттандырар [illegible]-биле тодаргай хемнер бөгүде ажыктап [illegible]ган. Россияда бөйдаа [illegible]ажок идегел [illegible] Ужуражыкшыга [illegible] Дедегей чиви-[illegible] бүгү хүнжүлү-[illegible] экономиктиг аарыг ч-[illegible]ине бөгө деп чүвени көп-[illegible]ун турар. Чүгле шын тодаразыда, чүнү канчаарын шинтпырлыг чугула базы дугуруттынган биилиг хөделиишкиннер херек. А шинаарга Россия болгаш байлак чоогуу-биле ол чогум-на берге шыгалдаларының үениде болгаш [illegible] [illegible] [illegible]

Б. Н. ЕЛЬЦИННИҢ чугаазы

(Тоннүү. Эгези 2-ги арыда).

Профэвилелдерниң дугайында оналап чугаалаза чугуур. Күрүнеми кадыг-дошкун хайгааралыңдан үнер. Дүжүметсиг чоруктан адырлыр, ажылчы чоннуң эргелерин камгалаар дээн оларның чүткүлүнге байыр чедирер апаар. Ынчалзажок профэвилелдери күрүнеге чаа-чаа негелделер кылыры-биле кызыгаарланмас ужурлуг. Экономиканы үндезини-биле чаартырын бот-тандырып турарывыс эн берге байдалдарда кижи бүрүзүнден харыысалга, чүвени боттуу-биле көөр чорук болгаш угаазылалдыг дугуржулгаларга белен чорук негеттинер. Бир-ле катап аазааным ёзугаар, профессионалдар эвилелдериниң ажыл-чорудулгазын эрге-хоойлу талазы-биле хандырар дугайында чарлыкка ат салыптым. Тускай хоойлуга эң долу эргелер илергейлеттинген турар.

Чөрүлээлер чайлаш чок болганда, оларны шилиттинген методтар-биле таарыштыр шиитпирлээр апаар. дугуржулгалар болгаш коллективтиг кереэлер дугайында, күш-ажылчы маргылдааларны шиитпирлээриниң чурумунуң дугайында хоойлуларны парламентиге биргиээлчегде көөрү чогумчалыг. Ону хүлээп алырына чедир Президентиниң чарлыы күштүг болур, ылаңгыя күш-ажылчы маргылдааларны шиитпирлээринге профэвилелдериниң, ажыл-биле хандырыкчыларның болгаш чазактың үш талалыг консультацияларының аргазы ында көрдүнген болгай.

Оларның экономиктиг шыдал-күүзүнүң элээн хөй кезин төп ведомстволарның контролюнда туруп турар болгаш республикаларның чүрттакчыларынга чогуур эгидилгени бербейн турар деп, чамдык республикалар үндезин-барымдаалыг айтып турар. Россияның чаа кабинеди ук айтырыгларны көрген болгаш шиитпирлээн турар ужурлуг. Россия республикаларының бо талазы-биле угаазылаадыг база хоойлуга дүүшнен негелделеринге утказыштур баар хүлээлгелиг бис.

Соц-биле чергелештир кандыг-даа байдалдарда ажыр баспазывыс кыыгаар бар. Ол дээрге — Россияның девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чоруу, оон күрүне талазы-биле эргехоойлуг чаңгыс эви-дир. Россияның сандарай бээрин, аразында өжээннешкек аңгы-аңгы он-он княжестволар кылдыр оон быдарап аңгыланы бээрин кандыг-даа таварылгада болдурбас ужурлуг бис. Ол үе-чада бистиң тоогүвүсте турган болгаш бисти кончуг берге уржуктарга ол таварыштырган.

Бот-башкартыныл г а ж е улустарның эргезин хүлээп көрүп турар бис. Ынчалзажок ук эргени ескерге улустарның эргелеринге каража чедирген турар кылдыр боттандырып болбас. Республикаларның күрүне статузунга болгаш Россияның девискээринге кандыг-даа ескерилгелер хоойлуга үндезилеттинип боттанган турар ужурлуг.

Ынчалзажок ынчалдыг айтырыгларны шиитпирлээринге кол барымдаа болза, чогуур республикада азы девискээрде чурттап турар хамаатыларның күзел-соруу улустарның күзел-соруу болган турар ужурлуг, ол күзел-соруг референдум аргазы-биле илергейлеттинген болур. Ол талазы-биле улустарның боттарының талазындан дорт болгаш чиге чөпшээрежилге албайн, улустарның база күрүнелерниң салым-чолун шиитпирлээр эргени кымдаа кыагдап шыдавас.

Россияның экономиктиг даштыкы стратегиязының дугайында айтырыг катап-катап турустунуп турар, мону билдингир кылдыр тодарадыр үе чеде келген. Эвилел структураларының немелде күш тыныгарыкызы болурун соксаткан бис. Тускай догуунаан бүү-ле күрүнелер-биле кады деңге делегей экономиказыче кирерин бодап турар бис. Делегейниң сан-хөө болгаш садыг организацияларынга, дугуржулгаларга болгаш конвенцияларга дорт кирижиринче, улустар аразында чаңгыс аай үлегер апарган стандарттарынга дүүштүр валюта болгаш даштыкы садыг системаларын чаартырынче угланыышкын чогум-на оон ужукталган. Делегей организацияларынга кирип алырынга эргежок чугула стратегтиг көргүзүүлерни, даштыкы специалистер-биле бир демниг хөделип турган ажыдарынга, Делегейниң валюта фондузунуң уставында айыттынган кол принциптерни хүлээп алырынга белен бис.

Хамыктың мурнунда кадрлар белеткээр, экономиканың, экологиямың, девискээрниң кол айтырыгларының талазы-биле сумелерни анализтээр болгаш ажылдап кылыр талазы-биле техниктиг дуза чедирерин база деткимче көргүзүрүн сайыраңгай чурттардан болгаш делегей организацияларындан дилеп турар бис.

Хүндүлүг улус депутаттары!

Россияның хамаатылары!

Оон төөгүзүнде эң-не аарберге үеде Россия күрүнезинге чурттаар белен эвес үлүг силерник-биле биске таварышкан-дыр.

Улус депутаттарынга чугаалаксаан үүлүм болза, мурнунда эрткен үениң хоойлужудулга политиказының ачызында, тоталитаризмниң күштери-биле демиселге тиилээн бис. Политиктиг байдалда үндезин оскерилгелер улус ажылагыйынга контроль дээш демиселден хамыктың мурнунда экономиканы экижидип быжыктырар база ону үндезини-биле чаартыр талазы-биле шиитпирлиг хөделиишкиннерже шалыпкын шилчиирин шуут негеп турар.

Быжыктырылга хемчегларин чорударынга биске бердинген үениң аажок кысказы политика талазы-биле өскертилгени шалыпкын чорударын негеп турар. Удур туржуушкун, сезигленишкин, демиселче амгы үеде угланыышкын— мындыг чугула болгаш харыысалгалыг херекке чөпшээреп болбас чорук-тур.

Моон мурнунда турган Эвилелдиң баазазында тургустунуп турар күрүнелерниң удуртукчуларынга чугаалаксаан үүлүм болза, Үндезин реформаларның оруунда Россия шиитпирлии-биле турупкан. Ол оруктап кады чоруурунче республикаларны ыйгырып тур бис. Дүүштүнген хөделиишкиннер шимчээшкинни чиигедир. Ынчалзажок ол айтырыглар талазы-биле республикалар аразында бүгүдени хаара тудуп турар дугуржулгаларны чедип алыры-биле реформаларның хуусааларын холбаштырар аргалар бисте чок. Экономиктиг политиканы бодунуң хууда стратегиязын болгаш тактиказын республика бүрүзүнүң тодарадыр эргезин Россия хүлээп көрүп турар, ынчалзажок өскелериниң аайынга бис кирбес бис. Чаңгыс черге таптаашкынның үези биске эрткен. Экономика талазы-биле бууроашкынның кезиниң кырында келген Россияга бодаарга, экономика талазы-биле күштүг Россия бодунуң кожаларын деткириинге боттуг улуг аргаларлыг болур ийик.

Делегей ниитилежилгезинге хамаарыштыр чугаалаксаан үүлүм болза, Россия дашкаартан ыйыдыышкын чокка, реформаларны болунуң хууда эргежыктарынга боттандырып турар. Делегей ниитилежилгениң дузазы ол оруктап шимчээшкинни боттуу-биле чиигедип, реформаларны дүргедедип болур. Россия холун анаа-ла сунуп алгаш турбас. Кады ажылдажылганы болгаш партнёрлар болурун күзээр бис.

Хүндүлүг хамаатылар! Чугле хөй-ниитиниң калбак деткимчези турда, берге, ынчалзажок эргежок чугула реформаларны чорудуп болур. Биске амыр эвес болур дээрзин силерге ажыбиле чугаалап каайн. Ынчангаш силерге, Россияның хамаатыларынга хамаарыштыр чугаалап турарым бо Биске кончуг-ла аар үүле таварышкан-дыр. Чугле төптүң буурап дүшкениниң соонда, экономиканың таварышканы дүп чок тамы бүрүү-биле көстү берген, ол дээрге чашканнап каапкан алдын курлавыры, төндүр чарыгаттынган валюталар, даштыкы болгаш иштики өре-ширелер-дир. Чугле дүрген болгаш шиитпирлиг хемчеглер байдалдан үнүп болурунуң аргазын бээр. Кризис ыңдыг берге үе-чадада келген-дир. Ол хемчеглер берге, ынчалзажок оларның түүнелдери — быжыктырылга болгаш кодурлуушкунуң эге батымы-дыр. Чоннуң деткимчези чокта, чаа чазакка бүүрел чокта, ол хемчеглер күүсеттинмес. бууроашкынга таваржыр.

Бо байдалда Россияның күүсенчи эрге-чагыргазының баштыңы болуп, бо харыысалгалыг, берге үеде Министрлер Чөвүлелиниң ажыл-чорудулгазын удуртурун Конституцияга дүүштүр боттандырып турар болганымда, чазакты удуртурунга шуут белен мен. Реформаларның кабинедин тургузарын чонум мурнунга хүлээнип тур мен, депутаттар, россияжылар оны медереп билип деткиирээрзинге бүүреп тур мен. Реформа талазы-биле бистиң бурунгаар тевиилис чедиишкиннинг доостур дээрзинге бүгү-ле чүве бисте бар. Боттарывыска, боттарывыстың күжүвүске бүүрээр ужурлуг бис. Чаартылганың улуг сорулгазынче Россияның улустарының материалдыг болгаш угаанбодал бүгү күүү-күжүн мөөнээр херек. Ынчан кол-ла чүвени чедип алыр бис — хостуг, чечектелип турар күрүнеге хостуг, ааскежиктиг кижилер болур бис.

Эргим ада-чүртчүлер, россияжылар!

Бистиң тоогүвүстүң харыысалгалыг үе-чадазында силерге көрүп тур мен. Бөгүн шиитпирлиг шилип алыышкынны кылыры бис бүгүдеген негеттинип турар. Ол сорулгага чоннуң күзел-соруу, сарыылдыг чоруу, политиктиң эрестиилими, профессионалдарның билиг-мергежили эргежок чугула. Силериниң президентиңер ыңдыг шилиишкинни кылган. Мээн амыдыралымда ол эң-не чугула шиитпир-дир. Мен кажан-даа чиик орук дилеэн мен, ынчалзажок ам келир айлар мөнээ эң-не берге болур дээрзин илдеп билип тур мен. Бир эвес силер деткиир болгаш бүүрээр болзунарза, ол орукту төнчүзүнге чедир силериниңбиле кады эртеринге белен мен. Хамааты, национал болгаш политиктиг бүгү-ле күштерни каттыштырарының үези келген. Россияжылардың кижи бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш, россияжылардың ол-бүле бүрүзүнүң чаагай чоруу дээш. Россия күрүнезинин чаагай чоруу дээш херек кырында хөделириниң үези келген-дир.

Чугааны допчулап очулдурган.

ХООРАЙНЫҢ ЧЕМПИОННАРЫ

Кызылдың Культураның болгаш дыштанылганың Н. Гастелло аттыг парыгының теннис залында найысылалдың бирги черн дээш маргылдааза болуп эрткен. 3 болуктерге чарган командаларның тиилекчилери хоорайның спорт комитединиң кубогу дээш демиселге бар-ла аргадуржулгазын көргүскеннер. Финал оюнарга Красноярскниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының ийи дугаар командазының. Кызылдың 2 дугаар ортумак школазының болгаш Культура министерствозунуң спортчулары деп-деп саннарлыг болганнар. Хоорайның чемпионуун илередири-биле немелде ужуражылгаларны эрттирген. Оларның түүнелинде бирги черни Красноярскниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының студентилери чаалап алган, ийгиниинде Кызылдың 2 дугаар школазының өөренчилери, үшкүзүнде — Культура министерствозунуң ажылдакчылары. Тиилекчи команданың кежигүнмери: Радик Кыргыс, Василий Хомушку, Зинаида Кончук.

Хууда бирги чер дээш солун эрткен маргылдаалардың түүнелинде 1991 чылдың чемпиону атка төлептиг болган теннисчи— ССРЭ-ниң спорт мастериниге кандидат Михаил Мусаев. 29 харлыг эмчи тенниске Тывага ойнап өөренип алган. Школаны Кызылга дооскаш, 10 ажыг чылдар иштинде Дагестан АССР-ге чурттап, өөренип, ажылдап турган. Ол Дагестанның болгаш Липецк областың стол теннизиниге чемпиону чораан. Ам төрүттүнген Тываазынга дедир эөп келген. Михаилдың соонда күрүне филармониязының администратору Виталий Таборков профэвилелдериниң Тывада спорт иштилелиниң чолаачызы Александр Ооржак.

Хөрээжен улустуң аразында бирги черде К. Чуковский аттыг республика библиотеказының оператору Алла Мит-оол, ийгизиниде— үүү чок уруглар школазының өөренчизи Алимаа Кызыл-оол, үшкү черде Кызылдың педагогика институдунуң студентизи Чечена Тюлюш болганнар.

Эжеш ойнаар маргылдааларның түүнелинде хоорай чемпионнары деп аттарны эр улустан Михаил Мусаев-биле Анатолий Серен, хөрээжен улустан Алла Мит-оол биле Урана Кочага чедип алганнар.

Холушкак эжеш оюнларының тиилекчилери Алла Мит-оол биле Виталий Таборков.

Ам ол маргылдааларның түүнелинде тургустунган Кызыл хоорайның ийи шилиишек командалары ноябрьда эртер республиканың бөөги черн дээш маргылдааларыга белеткеннип эгелей бертеннер.

Сергей МОНГУШ.

Рынок болгаш амыдырал

ДЕЛГИИРЛЕР КУРУГЛААН

Чугле Кызыл хоорайның эвес, харын база республиканың районнар төптериниң болгаш сурларнындаа аш-чем магазиниринің делгиирлери сөөлгү үеде улам-на куруглап аш-чемниң база чугула хереглелдин еске-даа барааннары эвээжеп турар. Чоннуң чептүг хомудалын өзугаар алырга, хүн-бүрүде херек барааннар барык чок боон турар.

Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң рынокче шилчилге үезинде улустуң хереглел барааннарын кылып үндүрерин тус черге ковуедириниң дугайында доктаал-шиитпирлер и н г е чогум-на байдалдың ыңдыг апаарын болдурбазының боттуг хемчеглерин баш удур көрген турган. Ынчалза-даа соолгу чылларда чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери болгаш садып-сайгарары ковудээр хамааичок, харын улам кыырлып турар. Байдалын багай талазынче хамылап кирип турарын 1991 чылдың тос айларының түүнелдери херечилеп турар.

Тос айлар иштинде 122,9 миллион рубльге чоннуң хереглел барааннарын бүдүрген. Ынчаарга эрткен чылдың чогуур үезинге деңнээрге, немелде өзүлдениң темпизи 89,6 хуу болган. Ол ышкаш аш-чем барааннарын бүдүрер темпизи 87,8 болгаш аш-чемнин эвес барааннарның — 93,3 хуу немей оскен. Баштай бодаарга, ол көргүзүг эки ышкаш кылдыр сагындырары чугаажок. Ынчалза-даа тус-тус адырларны катай алгаш түүнээрге, бүдүрүлге темпизиниң кудулаар чоруу бо үениң иштинде соксаан ышкаш. Ынчалза-даа чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери эрткен чылдың чогуур үезинде турганы-биле деңнээрге, оон 10,4 хуу кудулаан.

Чугле аш-чем барааннарын алыр болза, оларны кылып үндүрери он айларны-биле алырга, 80,8 миллион рубльге бүдүрген. Ол болза 1990 чылдың деңнелиниден 12,2 хуу эвээштир. Эзт болгаш колбаса кылыгларын бүдүрери база-ла мурнуку чылдан дыка эвээжеп турарын айтыр херек. Чүге дээрге эрткен чылдың чогуур үезинде деңнелден оларны түс-түзүнде 24,6 болгаш 18,8 хуу эвээшти кылып үндүрген. Ылаңгыя бо чылдың бирги кварталында эзти болгаш колбаса кылыгларын бүдүрери дыка эвээжеп, түстүзүнде 28,0 болгаш 12,4 хуу кудулаан.

Чоннуң хереглел барааннарын бүдүрерин ковуедириинге болгаш ассортиментиин калбартып, шынарын улам бедидириинге кол шаптыктаашкынларын бирээзи — ажылды организастаарында тывыңгыр арганың чок боон турары болган. Оон-биле кады рынок харылзааларының шыңгыы негелделери улуртукчуларның угаан-медерииге четпейн турар. Ажылагыйны башкарып чорударының чаа байдалдарында продукция бүдүрерде тывыңгыр, кажар арга-мергежил дыка улуг ужур-дузалыг. Эзт бүдүрериниң немешпейн турарының кол чылдагааны — күрүнеге садып турар малдың санының кызырылганы болгаш күш-деңгелиниң чугуур негелдеге четпес, арган-дорган боон турарында.

Кондитер кылыглары чонга эргежок чугула чем продуктуларының бирээзи болуру билдингир. Оларны кылып үндүргениң база-ла эрткен чылдың тос айлары-биле деңнээрге, оон барык үжен хуу эвээш болган. Бо талазы-биле кудулаашкынның боон турар чылдагааның база-ла чаа байдалдарының үезинде бүдүрүлгелер аразынга харылзааларының үзүктелиишкининиң азы шуут үстүп турарының уракуу-биле холбаштыр көрүп болур. Бир эвес кондитер кылыгларын бүдүрериниге эргежок чугула холуксаларны, тодаргайларга, маргаринни, үстерни, мармеладты чигирни болгаш еске-даа чүүлдерни РСФСР-ниң еске х-орайларындан моон мурнунда үүк-соксаал чокка чорудуп берип турган болгаш амданыг кылыглар салыгга үргүлүү бар турган болза, амгы үеде байдал шуут өскерилген. Чүге дээрге, үстүнде айыткан чүүлдер дугуржулга өзугаар чогуур хемчээлдин-биле келбестей берген.

Хлеб болгаш хлеб-булочка кылыгларын бүдүрери 1990 чылдың январь-сентябрь айларындан хөйү бүдүрген: немелде өзүлде 105,2 хуу болган.

Бир эвес аш-чемнин эвес барааннарны алыр болза, оларны бо чылдың тос айларының иштинде 42,2 миллион рубльге кылып үндүрген. Эрткен чылдың чогуур үезинге деңнээрге, ол хемчеглиг барааннарын бүдүрери 8,7 хуу эвээжээн. Республиканың хереглекчилериниң чептүг хомудалын болдуруп турар кол-ла чылдагааннар — ыңдыг барааннарны кылып үндүрүп турар бүдүрүлгелерин чиг эт-биле чедир хандырбайн турары, а ол ышкаш бедик мергежилдиг ажылчыннарның чедиштеэзин айтыр херек. Мындыг байдал, ылаңгыя «Транспрогресс» эртем-бүдүрүлге каттыжыышкынының Кызылда алгы заводунда, «Тыва чүрт үлетпүр» каттыжыышкынының мебель фабриказында тургустунган. Оон уракуунда бо чылын дыка хөй кидис идиктерин болгаш бажың иштиниң эт-херексеңдерин садыг четкилериниге чедир бербейн турар. Келир чылын материаллар бээр черлер-биле керээлер амдаа чардынмаан. Ынчангаш келир-даа чылын мындыг байдалга база катап таваржып болурунуң барымдаалары бар боон турар. Ынчангаш бүдүрүлге удуртукчулары болгаш специалистери тус черниң материалларын боттарының күжүвүбиле тып, ажылаарын чедип алыр ужуралыг. Чиг эт чүүлдерин республиканың иштинден четчиря-биле тыварының аргалары бар. Өске черден дуза эреп, анаа-ла менаар чорук рынок хаңылаалаларының үезинде бүдүрүлгениң хемчээлин кудулалырынга, харын чамдык таварылгаларда оон шуут акша-хоренгчи төнүп, хоозураарынга чедирип болур. Чогум-на тус черниң курлавырларын долуу-биле ажылдааныдан 1991 чылдың тос айларында мебельни 22 хуу, хөм идиктерин — 51,0 болгаш кидис идиктерин 46 хуу эвээшти кылып үндүрген. Ынчаарга трикотаж кылыгларын бүдүрериниң темпизи оон-даа кудулаан — аңгылыг хөп аймаан эрткен чылдыңдан 92 хуу эвээшти берген боон турар.

Тыва Республиканың иштинге үүрмектеп садар бараан саарылгазының ниити хемчээлинге чүрт иштинге бүдүргеи чоннуң хереглел барааннарының деңгиүүрү бо чылдың январь-сентябрь айларында 33 хуу болган. Ол эрткен чылдың чогуур үезинден ажыг-дыр.

Ол-ла үеним иштинде бүдүрүлге темпизин чугле кудулатпаан эвес, харын база улгаттырган коллективтер бар. Чогум-на оларның атызында республикада чоннуң калбак хереглелиниң чамдык барааннары үзүлбейн турар. Чиңгэ, Кызылдың даарамылга фабриказы 1991 чылдың эрткен тос айларында бүдүрүлгениң немелде өзүлдезин 111,3 хуу чедирген. Ол ышкаш «Тыва ыяш ажыл-агыйы» болгаш «Тыва чүрт үлетпүр», «Тыва тудуг материалдары» каттыжыышкынар, тараа хүлээп алыр бүдүрүлге дээш, еске-даа чамдык коллективтер эки көргүзүүлерлиг боон турар. Олар бо чылды чедиишкиниг доозуп болурунуң аргаларын ам-даа тып турар.

Бо чылдың тос айларының түүнелдериниң көөрге, чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери республикада хөгжүвейн, харын эвээжеп турары илдеп-дир. Моон мурнунда чылдарда «Тыва тудуг» каттыжыышкыны, ИХМ-ниң бүдүрүлгелери, «Агроүлетпүр эвилели», рес-потребсоюз, «Тыва даг-дугуй» комбинат чоннуң хереглел барааннарын бүдүрериниң даалгаларын ажыр күүседип турганы билдингир. Бо чылын ол күш-ажылчы коллективтер боттарының кол көргүзүүлериниче хандыкаш, чоннуң хереглел барааннарын кылып үндүрерин дыка эвээжеткен. Амгы үеде сорулга болза рынокче шилиишкиниң үезинде чоннуң хереглел барааннарын бүдүрери көвүедир толээде, кооперативашкынны калбартып, тус черниң материалдарын оларны кылып үндүрериге калбаа-биле ажыглаарын чедип алыры негеттинип турар.

Ирина КЫЗЫЛ-ООЛ.

Тыва Республиканың Экономика талазы-биле күркомунуң материалдыг бүдүрүлге болгаш хереглел рынокунуң адырларының анализ болгаш прогноз илдезинің начальнигі.

ЧУРУКТА: Улут-Хем районда «Найырал» совхозтуң Чаа-Хол сүт-бараан фермазының саалчызы Абрина Допгаковна Наваштай кызымак ажыл-кшчиге саваалып келген. Бо чылдың эрткен он айларында бир саар инектеннеп ийн муң ажыг литр сүтү саап алгаш, тиилекчи саалчылардың аразында чоруп турар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

Оорларның оруу муңгаш

ИЛЕРЕТКЕН

Тыва Республиканың Иштики херектер министерствозунуң ажылдакчылары сөөлгү үеде мал оорлаар чоруктарга удур профилактика ажылдарын чаңгыс эвес удаа чорудуп келген. Октябрь 10-ан эгелеп ол талазы-биле айны чарлаан.

Октябрь 11-де эзт оорлаан белүкту илереткен. Истелгени кылып турар. Ол-ла хүн Тес-Хем райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары дүнекинин он ийи шакта КАИ поступзунга 21—00 ТВЗ дугаарлыг «ГАЗ-53» автомобильди хынаан. Ол Тываның хереглекчилер ниитилелиниң автобаазазының машиназы болган. Оон чолаачызы Роберт Кунгаа бүдүн инек эзлин соортуп чораан. Ону Эрзин районда Бай-Даг суурнуң чанындан оорлаай болган.

Октябрь 12-де Каа-Хем районга Кур-Чер суурнуң үш чүрттакчызы 15 баш малды оорлааны илерээн. Тес-Хем районнуң девискээринге Моол Арат Республиканың девискээриниң 24 аът оорлаан Юрий Николаевич Натпит-оол биле КМК-ның тудужузу Владимир Лопсанович Чооду олар тут-турган.

Октябрь 16-да Барыын-Хемчик районга чоруп турган рейсинин үезинде «УАЗ-469» марканың 65—40 КЭ дугаарлыг автомашиназын хынаан. Оон чолаачызы Минусинскинин чүрттакчызы Виктор Петрович Юнплют болган. Ийи доскаар балыктан аңгыла, 6 килограмм дүк, мыйыстыг ийи бода малдың эзди чораан. Истелгени кылып турар. 101 баш хуу малды оорлааш, Бай-Тайгада «Мурнакчы» совхозтуң чолаачызы Орлан Хертекович Кудуруккай туттурган. Барыын-Хемчиктиң Аксы-Барлык суурга билдинмес улус кажааны үрегдээш, ийи бода малды оорлаан. Ону Барлык суурнуң Рабочая кулумчуузунда чүрттап турар ийи алышкы оорлаан хевирлиг болган.

Октябрь 18-те Улуг-Хем районга мал оорлаан ийи таварылга болган. Улуг-Хемдеи Р. Х. Бадарчы дээрзи эртенгинин 9 шакта одардан аът оорлаан деп дыннаткан. А он бир шакта Хайыракан суурнуң чүрттакчызы Т. Т. Сарыг-оол бодунуң инээ одардан келбээнин дыннаткан. Инекти соккан черин тодарадып, оорларны туткан. Аътты эззинге дедир эгиткен. Ону «Найырал» совхозтуң малчыны база Т. Кечил-оол аттыг совхозтуң тузугжузу оорлаан.

Хандагайтынын арт кырынга «ГАЗ-53» маркалыг 72—20 ТВЛ дугаарлыг автомобильли хынаан түүнелинде аңаа дораан солчуржулар Х. К. Допгак, пассажирлер В. Ш. Монгуш болгаш О. Ш. Сарыглар олар Хам-Дыт деп черден инекти оорлаан болганнар. Оларның мунуп чораан машиназы Солчур школазының болган.

Бай-Хаак — К ы з ы л оруунуң 21 километринге «Сосновскос» дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының чолаачызы А. И. Анисимов «КамАЗ» автомобиль-биле С. А. Сонамның кадарып чораан хойларын бастырган. Аңаа 64 хой өлген. Кеземче херээн оттурган.

Чамдык кижилер мал читкен деп мегге медээлерни берип турар. Эрги-Барлык суурга тыва национал-дыг 10 оол малчын кижиниң аалына келгеш, боо бижек-биле коргудуп турган, 15 баш бода малды, совхозтуң 3 аъдын оорлап аппаргаи, дээн. Истелгени чорутканының түүнелинде шуптту чүве мегге болган. Чүү-даа читпээн.

Амгы үеде милиция ажылдакчылары малчын коданнарны эргип, эзт комбинаттарын, мал хүлээп алыр черлерин, автотранспортту доктаамал хынап турар.

• • •

Тоора-Хем суурда чүрттап турар Татьяна Түлүшовна Кушкаштың 1991 чылдың июньда өлүрткен оглу үлетпүр барааннар садыының болган «Тоора-Хем» совхозтуң ясли-садының складын оорлаарынга кириишээн дээрзин милициняның биче лейтенантызы А. И. Сат айыткан. Ол талазы-биле каразытырып турар Александр Соскарович Бузураштың, Сайдаш Николаевич Чайбарның өчүүнден бадыткаттынып турар.

ИХМ-НИН ПАРЛАЛГА БӨЛҮҮ.

ЧААРТЫР АДААН

Чоокта чаа Адыр-Кежиг суурнуң бир кудумчузун чогаалчы Леонид Боранда-евич Чадамбаның ады-биле адаан. Суурнуң чүрттакчычоннуң база бир чоргаалы болган. Ону адларының мурнунда чогаалчының чаңгыс чер-чүрттүүлери дыка хөй белеткел ажылдарын кылганнар. Ол ажылды бо чылдың апрель айдан бээр чорудуп келген. Ол-ла кудумчуунуң чүрттакчы чону орукту сайлаан, бажыңнарны чаагайжыдып, ыяш тарылгазын организастаан, херим-кажаларны чараштыр будаан, бажың бүрүү чечектерни таараан.

Октябрь 12-де ол кудумчуунуң чүрттакчы чону чыглып хуралдааш, орта ол-ла округтун кедээ Совет депутазы башкы Татьяна Кушкаш хуралды ажыткаш, чогаалчының намдары-биле таныштырган. Л. Б. Чадамбаның чогаалдарындан элээн шулуктерин номчаан. Ол ышкаш хана-солуну үндүрүүш, чогаалчының намдарындан, фотоальбомнардан кончуг солун делгелгени кылган. Кудумчуунуң тевүнде — чогаалчының чуруун чураан самбыраны аскан.

Чогаалчының адын адаан кудумчуунуң чүрттакчы чону байырлап, шулуглелдерден үзүндүлерин номчуп, ыры, шулуктерин күүсеткени кончуг солун болган. Бо бүгүнү организастаарынга Татьяна Кушкаш, Екатерина Севек, Галина Кундан идепкейлиг киришкенин демдеглээри чугула. Районуң куш-ажылдың болгаш байынның хоочуннар чөвүлелиниң мурнундан аңаа Василий Санмаевич Тамдын-оол, Салчак Деспижекович Хирлиг-оол киржип, чүве чугаалааннар.

Андрей АМБАРЖИ.

Тожу район.

Кызыл: Эник Куджажы

Үйгү чок Улуг-Хем

(АЛДЫН ТОМНУҢ БИРГИ НОМУНДАН ЭГЕЛЕР)

(Улаштызы. Эгеде №№ 179-181, 183 «Шында»).

— Хойлаар-оол сени мурнапканы ол-дур.

— Чеңгемниң ады кымдыр?

— Лиза.

— Чараш ат-тыр. Мени ам Аайна эвес, Анна дээр апарган болгай. Анна Суузунмаа.

— Менээ дөмей-ле, дуймам, Аайна-даа, Анна-даа дээрге. Бистер база борта келгеш, орус аттарлыг апарган бис: мени Дема, Дементий дээр. Хойлаар-оолду Коля дээр, а Кошкар...

Демир-Хая орта тырды бергеш, дораан өскээр көрүү берген.

— А Кошкар-оол кайыл?— деп. Анна айтырган.

Демир-Хая келдирдеп эгелээн, анаада ындыг-даа эвес чүве:

— Чемнен, чемнен, Анна... Ссоында, ссоында... Кошкар күжүр бе? Оны Гоша дижир апарган турдувус.

—Ам ынча дивес силер бе?

— Чок аан... Сен кирип келириңге, эжим эр деп бодаадым. Дөмей эдип тургандыр мен. Көрей оол чүве. Адын Ким дээр.

— Мен кандыг-бир Ким дугайын эвес, Кошкар-оолду айтырдым ышкажыл, ачый.

— Ийе, ийе... Гоша. Гоша... Анна, сен дүлгүүр дээш келдиң бе? Белен, белен. Даргалар менээ чагып каан турган чүве. Сени чедип кээр деп ким билген боор. Лю хөөкүй черле эндевээн-дир.

— Лю деп кымыл?

— Кайы ынча дидим бе, дуймам? Амыдырал ындыг чүве ышкажыл, кандыг-даа боор. Ийе, ийе, дүлгүүрүн бо... Бичии мана, Аня, амдыы эжим келзин.

Демир-Хая ам көөрге, аъзазынга Анна аажок дөмей болган.

Лю ындыг ийик чоп, тук дег ак диштерин даңгаар шала ажып алган чоруур, бажының дүгү дес кара, шырайы ак, эрии чуга.

Ынчан аныяк эр халып кирип келген.

— Белен сен бе, Дема? — деп, ол буу-хаа айтырган, бажында аныяк кыс кижи олурарга, тура дүшкен. — Экии.

Дурт-сыны бедик эвес, ынчалза-даа тырын мага-боттуг, калбаксыаар думчуктуг эр болган.

— Манап турган эжим бо-дур. Аня — деп, Демир-Хая чугаалаан. — Таныжып алыңар. Ачы-менчи, нотаажы-тараачын, эмчи-домчу-даа бол, мында кижи бүрүү алдынчы болдур ийин.

Келген кижи холун Анна-же сунган:

— Ким.

— Мени Аня дээр.

— Мээң дуймам-дыр — деп. Демир-Хая немеп каан. — Хойлаар-оолдуң мырынай кады төрээн дуймазы.

— Ким дээрге оюн-баштак тел болган:

— Мыныг чараш дунманны каяа чажырып чорааның ол, Дема? Ынчаарга хоржок, хоржок. Эргелел черинге хомудаар мен. Ажылчын ат-алдарын бода.

Ооңурга деп, Демир-Хая Кимче будуу имнегилээн:

— Аня эмчи кижи-дир, биске ажылдаар дээш келген. Амдыы бажының дүлгүүрү кайыл?

— Менде, менде — дээш, Ким улам баштактанган. — Барып-барып кыс эмчиден дүлгүүр черле харамнанмас мен. Бодумнуун-даа боор мен.

— Че, болзун, Ким. Орай-тадывыс, Эмчи база даважы берзи.

Ким карманындан элээн каш кожактыг дүлгүүрлер үштүп келгеш, бирээзин Аннаже сунган.

— Аная эвес, алдын дүлгүүр чүве, эмчи — деп, Ким улам хөглүг чугаалаан. — Алдынчыларның бүгү эди алдын болдур ийин. Моонбиле чүүү-даа ажыдып ап болур силер, эр кижинин чүрээн-даа.

Анна ак диштерин чайынналдыр хүлүмүрүүн:

— Коорле боop-тур ийин.

Ким база чазык хүлүмүрүүн:

— Коор бис, эмчи. Иелээн коор бис...

ДӨРТКҮ ЭГЕ

Чурттаар бажының Аннага айтып бергеш, Демир-Хая биле Ким артын калганнар. Барып-барып алдын дүлгүүр берип каанда, ам оларның хөрээ чок. Харын солун-дур, алдынчыларын дүлгүүрү безин алдым.

Орук ара Анна элээн-не бодалдарга алыскан. Хойлаар-оол Эмиден орус уруг эдертип аппаргаан-дыр. Ажырбас, чурттаалга-дыр. А бо кандаай белен бажын бар апарды? Демир-Ханың «Лю күжүр» деп чүүл? Кошкар-оол канчан барган? Тывызык-ла хөй.

Бичин бажыныя даштынга чеде бергеш, оон эмнесскелиин Анна дораан эскерген. Кижи кыштаар чери белин арыг-силиг, нотааларны долгандыр кажаалап каан, ыччалза-даа бо чыгыр орта хол дегбээн ышкаш.

Бажының ишти Аннаны мырыгай кайгаткан. Бүгү ат-сеп шуптузу турар ужуруг черлериңде — аяк-савадаа, стол-сандай-даа. Ханада улуг ак пеште эрте-бурунгу улуг философ, шулукчу, эртемден Конфуцийнин чуруу турган. Калтар баштыг, сесел салы курлак четкен, хөлбегер кыдат хептиг кырган кижи ийик холун чоян чук саъзы-биле өлөрөңге тейлей түүрүп алган, шала доңгайыгыар олурган. Оон үстүнде кыдыг ужуруг-иероглифтер, Конфуций дээн ол боор. Ындыг чүрүкту Анна Москвага Чөөн чук улустарының музейинге көргеш. Бир ханада улуг ак саазында улу дүрүзү бар болган. Аксы-дижи шаарган, чалтын-чакпаларлыг, казырыктарлыг, дөрт даванында сүүр-сүүр дыртактарлыг, тоол шагга амыргамоос чылан-даа ышкаш. Чүрүктарның кайызын-даа анаа хол-биле чүраан.- Артында өн-баазын кылдыр. Чүгаа чок, бажының аъзазынга ажылы болгай аан. А болу кайыл? Чүү кижил?

Анна кандыг-даа чүвеге саъриңден дидимээн Эзи бажып бир-ле хүүлгаазыл чажытты оштап турган. Оон доп-дорзан уруп чоруусаары келген. Ынчалза-даа кайнаар баарыл? Амдыы чаала тайбың чыткан суур элдептиг апарган. Кандыг-да оранче чедип келдим деп. Анна дүүрен бозанган. Шагда Кызыл-даа, харын Москва безин ындыг эвес болган ийик чоп? Чүгле хөймыныг боордан, анаа болчук. Бо бичии, ыржым суурга, бо өөн, тывызыксыг бажыңга Анна черле ижигип шыдавас боор.

Чаа келген кижи ынчаар мунчулуп орта, чаяан боop. Демир-Хая биле Ким бо чедип келгеннер.

Ким эжиктен-не чугаалаанган:

— Мени өршээп көрүпсер эмчи. Оюн-баштак шалымбиле девин арай хөлүн эрттирипкен болдум.

— Ажырбас ийин — деп, Анна өөдек харчылаан.

Ынчалза-даа черле өлдеп: девин тайга үнер, тооруктаар деп чыдып калдылар, ам хөөртен мында келген, азы чүүл дүүржүп алганнары ол?

— Бо кымның бажының? —деп. Анна база катап ыгылаан.—Чаа келир кижиге белгиленген оран-сава-дыр. Эт-севи бүрүн, өөлиг бажыңдыр.

Харыы орнунга ийи кижи улам ыыткыр хөөрежип, алдын-биле хөглүг каттыржып, от салып, аъш-чем кылып эгелээниер. База-ла чиктиг.

Ким үне болган.

Оон чогун ажыглаан:

— Ким дээрге чүү кижил? — деп, Анна айтырган.

Демир-Хая далаштаан-даа.

— Алдынчы...— Оон немээн.— Эмиде кижи бүрүзү алдынчы болдур ийин, дуймам. Алдынчы-даа кижи алдынчы, тудугжу-даа кижи алдынчы, ногаажы-даа кижи алдынчы. Чеже-даа эмчи-домчу болаунза, сен база дөмей-ле алдынчы болур сен.

Удатпаанда көрей эр эмехаважок ногаа куспантап алган халып келген.

— Бо соок тайгага оны кайның тып алдынар?—деп, Анна айтырган.

— Болар түрда, чүү-даа кай баар, эмчи —дээш. Ким ийи холунче айыткан.— Даштың хөрим иштинге база эндерик чыдар чүве болгай, харалаан..

Кимнин чедир чугаалавайн барганын Анна ыыап-ла эскерген. База-ла эллеп.

Аъш-чем белен. Столга олурупканнар.

Демир-Хая диттип өдөп шаг болгаш арай бооңда чугаалаан:

— Бурулуг болдуруп көрем, Аайна. Сөөп чечип келдирпини билбээн-дир бис.

— Оон башка шилде-ла белен турган эрик бис —деп, эмнеге Ким улашкам.

Элээн хөөрешкеннер.

Ынчан Демир-Хая хөөртен чугаалаан:

— Ам бир чер баар бис, дуймам. Чылдыр кеттинип ал, тайгага кезээде серии болгай. Көктүг чайын безин.

— Кайнаар?

— Ырак эвес.

— Чүге?

— Анаа чугаалап бээр бие.

Үнүпкеннер. Ким даштын эдмежок чечектер эккеп каан болган. База ужуру билдинмес.

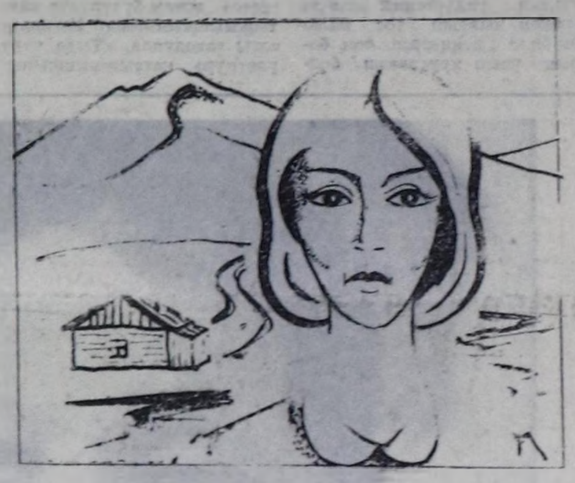

— Боларны канчаарыцар ол?—деп, Анна айтырган.

— Херек.

Чечектерни түтүлгеп алган, кылаштажып-саваан.

Хүн кудулап келген. Бичии-даа салгып чок. Сиген бажы безин шимчеш дивес. Долгандыр шыпшын. Чүгле черде айыран чечектер бажында арылар ыылашкан, ховаганнар ужуп турганнар. Оларның чамдыктары холдарда чечектерге база хонгулагылаан. Орааның чижик амытаннары безин херектин ужурун билип турган ышкаш.

Үш кижи суур кыдыында хүннээректиг ыйылакта ийи хөөр чанынга келген. Анна көөрге, бирээзинин маанайында — «Гоша Кошкар-оол», өскезинде «Лю—Ай Му» деп бижип каан болган.

Анна кара бажын хадайтыпкаш үр-ле турган. Тывызыктың баажызы ам-на билдинип орган ышкаш. Кыс апарган, угаан кире берген, эртем-билиглиг кижи ышкажыл, херектин ужу-бажын Анна элээрти билген. Оон төрээн адазы кыдат кижи дээрниг ол шагда-та дыннаан. Тываларның өгбе төөгүден бээр ыык чаңчылы бар: чеже-даа бакташканда, ыыттавас ужурлуг чүвени черле ыыттавас, үеви болу чедип кээр.

Чечектерни хөөрлер кыынга камныг салып каннар. Ам боданыр херек.

Элээн үр турган. Анна сонум айтырган:

— Канчап барганнары ол?

— Узун төөгү-дүр ийин, дуймам — деп. Демир-Хая улуг үйгүда эштери отту бээр ийне дээш сезиңген дег аяар харылаан.— Оон чугаалап бээр бис. Ам чаналынар, дуймаларым...

База бир элээн турган, ийи хөөрүүн кырын хевир киир аштап арыгаап каап чорушаннар.

Орух арь алдын уурлайымның эргелел черинге кире дүшкеш, Анаамын өттка артып калган хамык эм-домум, хер-херекселин ап алганнар.

— Арытынар шаам-биле эккелгеним ол-дур —деп, эмчи чугаалаан.— Үргүлчү чорудуп турар болганнар.

— Чүү турбас боор, бирээ, дириг кижилер чурттаан чер болганда, эмчи биске эм чугула турган— деп, Демир-Хая сеткил ханыр чораан.

— Эмчиге кижилер даарта дорнан каап эгелиг эвес пе— деп. Ким идеелдиг дозаштыргаан.

Демир-Хая баш удур сагандырып чораан.

— Божуур хөрөжен чок бисте барык чок. Ынчалзада чоон-кавида ийи малдыг чопчук кадайлары сөкту-дур эвесте.

— Олаңга база дуваалаар апаар мен.

— Лама, хамаан еске эмчи-домчу бараны көрбээн улус-тур.

— Чүгле эмнээри эвес болзур ийин— дээш. Анна тайылбырлаан. — Кижилерним бажып-бадгадычын ажыдаан турар черинин арыг-силин, аъш-чеминиң байзалы. Чүү чок дээр! Суурнуң бүгү чурттакчыларының кадыын шинчилир мен. Амдыы даа ышын чугаалаттынар, чанывыста ивижилер база бар апарды.

Анна ам кирип кээрге, девин чаа ээн, соок, сезиңчиг бажын ам долу чылыг, эргим болу берген. Сактырга, анаа ол мурнунда-ла чурттап турган ышкаш. Бүгү-ле чүве Аннага чоок апарган — ол кыдат иероглифтер-даа, эрте-бурунгу шылараан уламнар Конфуций ирей-даа, аяк-шыныг-даа, стол-сандай-даа. Үстүү оранның соок дош дег эзи улу безин чылыг кыдыр сагындырган.

Ам база элээн саадаш кылыганнар. Күскү ишир дүрүлеп кончуг дужуп келген. Уламчылар болза, чугаа-ла хөй.

Демир-Хая турып келгеш улуг кижиниң эргезин ажыдап чугаалаан:

— Ынчы кижи эрте удуур, эрте турар. Алдынчы кижи база ынчыг, соч башка, олча хая баар. Бистиң дурумувус ындыг улус бис, Аайна.

— Шын-дыр, силер барып дыштанып алыңар. Мен часкаар-даа ажыбас мен. Чаныс хүн-не бо суурны аалынга бергим. Бо бажыны база.

Эмчи-биле байнарлашкаш. Демир-Хая суглар чана бергеннер.

Шынап-ла, Анна часкаан чүдүн-даа сезинмээн. Конфуций ирейнин шала хулумзуруп алган сыгыр характарлыг чазык эриннери көрүп чыда, удуп калган.

Узун орукка моганнаан чуваажок, аъзы чаа суурга бичии кала хөй болаалар база немешкен. Анна чыг кылдыр-ла удаан.

«Алдынчы кижи, ынчалза ышкаш, эрте удуур, эрте турар, оон башка, алдын тыпкасы. Алдынчылар ындыглаттыйлаан. Ынчалза-даа оларны алдын маная болур. А эмчилер ындыг эвес, чонга кызыы кымны-даа манаваас. Шынап-ла ынчыг, алдынны тып албаан шаанда, ол чеже-даа эвес, мөгө сая чыдарга-даа ыыгыр болур. Эмчи кижи орай удуур, эрте турар. Херек апарганда шуут удуваас.

Анна эртен турга хаваан эмнин ажа каапкаш, алгыгыкан — чаа чылыг. Ким удуп олурган(?)

(Улаштылыг).

Уран чүүлдүң кижилери

КОКПА

Оон даштыкы овур-хевирик каксы бижиирге мындыг: узун, шилгедек сынныг, бодамчалыг, оожум, улуг, хоюг карактарлыг, даваш чок үи-биле чугаалажыр будуш-чанныг. Ындыг кижини чоп «чыткан хой турчуспас» деп чугаалажыр болгай. Биче-оол Шыырааевич Ондар ындыг кижилерниң бирээзи. Район төвүнде болгулаар спортчу маргылдаалар ажыдышкынынга, уран чүүл көрүлделериңге бо-ла кириштен турар. оон черле чыда калбас, ырыхөөжүм башкарган норуур.

Оон мергежили —хөгжүмчү башкы. Олче кокпаны ортумак школаның сески класын дооскаш изээн. Күзел, сонуургал турда, кандыг-даа ажыл, мергежилди кижи чедип алыр аргалыг. Кызылдың уран чүүл училищезин « дооскан. А кушажыгче базым уран чүүл школазындан эгелээн. Чаваана хөөрайның, Шамбалынның уран чүүл школаларынга башкы хөй чылдар иштинде ажылдаан.

Кандыг-даа ажылга, мергежилге боттан кызымак чорук негеттинер болгай. Биче-оол Шыырааевич ындыг кижилерниң бирээзи, аныяк садгалга хөгжүм уран чүүлүн өөредип дээш болгаш билиг-мергежилин хөрам чокка өргүп чоруур. Хөгжүм башкысы база беленгеш ажыл. Ынчаар болганда башкы кижизен ол аная сеткил-сагыжынган ханы сонуургал-биле бердиниишкини негээр.

Хөгжүм уран чүүлүнге чаштаны өөредип, оон билиглерин шиитеп, алдынга хөй-ле кушту уруурүп келген. Өөреникчилериниң арааында билиглериниң турген шинчаалы алыдары база бар, а бир чамдыктары оожум билин алыр. Мынаар кээрге, башкы кижиге арай кошкактарын демиреби-биле деңнештиреринге улуг күш негеттинер. Башкы мынчаар хөй-ле кушту, билини хөй чылдар дурсуусунда үндүрүп чоруан, оолдар, уруглардың хүндүүжелиин чаалап алган.

Ол колдуунда-ла ыры башкылап турар. Өөреникчилерге фортепиано-биле үдеп турган, совет-даа, тыва-даа композиторларның уругларга таарышкан ырларын өөредип келген. Ыры башкылаарындан аңыда, ол игил, бызаамчы, чадаган, хомус дээн ышкаш, тыва национал хөгжүм-херекселлериге ойнаарынга уругларның сонуургалын оттуруп база өөредип турар. Школа дыштанылгазының аайы-биле ижити хөөмүй мурнунга, ада-мелерге отчёттуг концерттерни үе-үелеп үндүрүп турарлар.

Хөгжүм, ыры башкызының удуртукан класының өөреникчилериниң эрткен чылы отчёттуг концерти багай эвес болган. Ол ажылын чүгле өөреникчилер башкылаары-биле кызыгаарлаваайн, бот-тывынгыр көөр артистерге практиктиг улуг дузаны чедирип келген. «Тооруктуг долгай таңдым», «Тере-Хая», «Самаглалай» болгаш улустуң өске-даа ырларын хөөмүй куусединге үнүмрин таарыштыр тургузып турар. Оон ол ажылы көрүлделерге эки үнедели ап келген.

Дүржүлгалыг хөгжүм-шин башкызы уран чүүл училищезин дооскаш-биле кыыгаарлаваан, ол тускай курстарга билиин хөгжүмге бедилин чоруур. 1985 чылда бот-өөредиге-биле Улан-Удэ хөөрайда Чөөн-Сибирьнин культура институтун дооскан. Каш чыл бурунгаар амыдыралының аайы-биле Кызыл районда Шембалыг суурдан Сут-Хөлүүн Сут-Аксынга кежип келгеч, Уран чүүл школазында ыры, хөгжүм башкызы боop ажылдап турар. Амыдыралдан шилип алган мергежилиңге бедирген ол хөгжүмчү башкы болуп, аная бичии чаштарны өөредип, ажылдап, чурттап чоруур. Амыдыралда ыеп алган кокпазын уламчылавышаан.

Бораш ОНДАР.
Сут-Аксы суур.

ХУУДА БОДАЛЫМ-ДЫР

Харлыг баштыг Бай-Тайга кайы сен дээш, чоруккерек будурери-биле хаптыныс. Чер аразы херин болганындан Тээлиге орай четкен бис. Эки-ле танарым эштп адап чораш, оон бажыңны тып чеде бердим. Чедер курортунга үш чыл бурунгаар тамышкан бис. Эрти-ни Сат Эртиисевич Маадыр-оол дээр. Амыдыралы чурттаалга ажылын дээш орайга кирер хөөрүнтүвис. Сат Эртиисевичтиң дугайында улам хөй-ле билип алдым.

Ол ам удавас бежен харлаар. Барык-ла 30 чылдар иштинде культура ажылынга ажылдап келген. Ам оон сөстерин чаңаа кирейн:

— Бо районга 1961 чылда көжүп келдивис. Кончугдаа аныяк чалыы оол турдум. Чогум-на уран чүүлге киржип эгелээнин ол. Чогаалчылар, ус-шеверлер, ыраажылар, хөөмейжилер дээш, кайгамчык талантылыгларны чурту деп билир мен. Ол бүгүдеге хей-аът киргеш, ам бо хүнге дээр чонумга бараан боop, бичии чаштарны-даа өөредип чор мен. Чону — чоорган, хөйү— хойлен деп тыва чонувустуң үлегер чугаазы чиге-ле соглээн.

Тээлиниң автоклубунда эгелээш, районнуң Культура бажыңының директорунга чедир ол ажылдаан. 1968 чылда Сибирьнин болгаш Ыраккы Чөөн үүктүп уран иомчулга конкурузунга киришкеш, лауреат атка толептиг болган. Ынчан Тыванын ийи кижи Владивосток хөөрайга четкеннери ол. Ол-ла чылын республикага демир-хомус көрүлделиңге бирги черни алган, дараазында чылын Сат Эртиисевич Бай-Тайга районга демир-хомус ансамблин тургускан. Ол ансамбль республика көрүлделиңге бирги черни доктаамал ээлеп келген. 1971-72 чылларда ансамбль республиканың адын камгалап, Иркутск, Новосибирск хөөрайларга чораан, лауреат атка толептиг болган.

1973 чылда Москва хөөрайга Бүгү-Россиянын бот-тывынгыр уран чүүл көрүлдезин болган. Аная Чөөн-Хемчик райончуң сыгыт-хөөмей ансамблин демир-хомус-биле үдеп бээриге база киришкеннер. 1981 чылда республиканың бирги «Хөөмей» көрүлдезиниге Сат Маадыр-оол киржип, оон лауреаты болган. Ынчан лауреат атка тос кижи толептиг болган. А оон дараазында чылын Москва хөөрайга автографтыг концерттин киржикизин боop. демир-хомуска ойнап, сыгыт-хөөмейни салып база амырганы капчаар эскирин көрүзүп чораан.

Сат Эртиисевичиниң бир оглу ам шериг албанында. Ол шериг чоруур мурнунда «Мөңгүлектин сыры» ансамблинге (сыгытка) солистеп турган. Ол өг-буде уран чүүлге шупту ынак улуг дизе, частырыг болбас. Кайгамчык солун кижилер чоп араларына чоруур боop чүве-дир ийин.

Сат Эртиисевич Маадыр-оол амгы үеде Тээлиниң уран чүүл школазында демир-хомус башкылап ажылдап турар. Ам база каш сөстен аная берейн:

— Аныяк өскенни бодуунуң билир мергежилиңге, чараш чүүлдерге өөредирин күзеп чоруур мен. Бо өөредилге чылында чүгле демир-хомуе эвес, амыдыраны, сыгыт-хөөмейни база өөредир деп планнап турар мен. Чылдың-на боop эртип турар «Хөөмей» көрүлдезиниге киржип, арыг хөөмейни, борбан болгаш өске-даа хевирлерни чонга бараалгалырын кызыдар бис — деп ол чугаазын доосту.

Үстүнде чугаалаан чем. Чоп арамызга билдиртпейн чоруур кандыг талантылыг кижилер турбас дээр. Көрүпер даан, ол хире ат-сураглыг көрүлделерге хөй катап киржип деп чүвени! Назы-хары-даа дөгүй берген кижи-дир. Бодаарга, ындыг ийи-чангыс талантылыг кижилеривиске Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы деп атты чүге берип болбас бис? Оон чаңында кады ажылдап чорууру эш-өөрүнүн кичээнгей чогу эвес бе? Районнуң культура клиниинин ажылдакчылары бо талазы-биле шын түүнелге кээр боop деп идегедим.

Тежит ЭРЕНЗЕН.
Кызыл район.
Кур-Чер суур.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 31
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30—«Эртен». 9.05 «Коапп». Мультфильм. 12-ги серияан. 9.15 Уругларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 10.15 «Маша». Телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. 12.00 ТМА. 12.15 ИХМ-ниң медээлери. 12.30 Концерт. 13.15 Теннис. 14.20 «Телемикст». 15.10 Мультфильм. 15.30 «Ушку назым». 16.00 «Минотавриге аян-чоруку». Беш сериялыг уран-чечен телефильм. 4-кү сериязы. 17.10. «Экология. Ниитилел. Кижи». 17.40. «... Он алды харлыларга чедир болгаш оондаа улугларга». 18.25 «Блокнот». 18.30 ТМА. 18.45 ИХМ-ниң медээлери. 19.00 «Иллюзион». «Мальти эмири». Уран-чечен фильм (АКШ). 21.00 Информастыг программа. 21.40 «Эфирде музыка». 23.40 ТМА. 23.55 «Сүгнүн үлаачылы». Телефильмниң баштайгы көргүзүү. 00.25 Епископ В. Родзянко-биле беседалаан. 16-гы дамчыдылга. 00.55 Теннис. 01.25 — 02.35 «Кречинскийниң кудазы». Уран-чечен телефильм. 1-ги сериязы.

ИЛГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 Испан дыл. 1-ги чылы. 8.45 Испан дыл. 2-ги чылы. 9.15 Телефильм. 9.45 «ТелеЭКО». Журнал. 10.15 Мультфильм. 10.25 Эртемденнер бажыныңга поэзия кежээзи. 11.00 Ю. Тарасовтуң киржилгези-биле дамчыдылга. 11.40 Тараачынар айтырыы. «Чаа фермер». 11.55 ССРЭ-ниң парлалгазының дугайында. 12.30 Барымдаалыг фильм. 13.00 Медээлер.

ТТ дамчыдылгалары

13.15 «Хоорглалдар». Уран-чечен телефильм. 3-кү сериязы. 14.35 РСФСР-ниң музыкалыг фольклорунуң концерти. 15.15 — 15.45 Ритмиг гимнастика.

• • •

ТТ дамчыдылгалары

17.00 Мультфильм. 17.10 Музыкалыг телеабонемент. 17.40 «Кадыкшыл». 18.10 «Өлүмге чыгадып келгеннерге өөрү ыры». 18.30 «ТелеЭКО». Журнал.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Уругларга фильм. 19.15 «Эквелер!». Информастыг программа. 19.45 Медээлер. 19.55 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.00 Медээлер. 20.20 «Тамчыктыг удунар, чаштар!» 20.35 РСФСР-ниң улус депутаттарының V Съездизинин ажылының дугайында отчет. 22.35 Реклама. 23.00—23.20 Медээлер.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

19.00 Съездиниң дневниги. 19.15 «Кыдыг-кызыгаар». Уран-чечен публицистиг программа. 20.00—20.20 Медээлер.

ЭМНЕДИП АЛЫНАР

Ыдат Улус Республиканың Шеньян хоорайында Лхокин академиязының улусчу, кыдат медицинаның специалистери ине болгаш массаж-биле эмнэшкиниерин чорудуп турар. Олар дараазында варыгларны эмнээр: чүс аарыглары, периферия, нерв системазының, баш аарыглары, куян болгаш невроз аарыглары, улуг үгдерээн чигиз аарыы, үре чок чорук, ижиш-шейүндүүнүн гастриди, бронхит, тыныштаар аарыг, үйгү келбестээри, энурез, кулак аарыы, диффуз-хоранның зоб, импотенция, баш-мээнин хан арнишкини үреленинин үржүктары.

Хүлээп алышкыннарны Политиктиг чыгыныыскын бажыңында эртенгинин 9 шактан кежээкинин 18 шакка чедир чорудуп турар. Ол бажыңның 3-кү каъдында, дүштеки чемненнирге чалсары 12 шактан 14 шакка чедер.

Массаждаарының бир сеансызының өртээ 15 рубль. Эмнээринин курузу — 10-20 сеанс.

Эмнедирин кузээннерни дүрген келириңче чалап турар. Ыдат эмнилер бистин республикага 1991 чылдың декабрь 15-не чедир ажылдаар.

Тайылбыр алырда 3-51-47 телефонну ажыглап болур.

Мерген-оол Очурович Оржакты адынга Кызылдың № 1 орутмак профтехучилищезинин 1988 чылдың майда тыныскаан III класстың № 723391 механизатор дипломун орутмак билиг дугайында аттестатты күш чок деп саная.

Тыва Республиканың Культура министерствозу министриин тудуг болгаш материал-техникиг хандырылга талазы-биле оралакчының ажылче чалап турар. Аная ажылдаарынга тускай дээш эртемниг болгаш ажыл талазы-биле дуржулгалыг ажылдакчы негеттинер.

Культура министерствозунуң адрези: Кызыл хоорай, Советтер бажыңы, телефоннары 3-66-22, 3-23-83.

Шолбан Серен-оолович Калчаның адынга Тыва Республиканың агроулетнурунуң өөредилге-курстуг комбинадының 1987 чылдың февраль 25-те тывысканы АД сериялыг № 027271 шылгалга карточказын күш чок деп саная.

ДОСААФ-тың Кызылда каттышкан техникиг школазы «А», «В», «ВС», «Д», «Е» категорияларының чолаачылар курстарынга өөренирин күзээннерни хүлээп алырын чарлап турар. Радиотелемастерлер, машинакчы-секретарьлар курстарынга өөренирин күзээннерни база хүлээп алыр. Машинакчы-секретарьлар курстарынга бижидилге ноябрь 1-де, бухгалтер курузунга бижиири — ноябрь 12-де эгелээр.

Школаның адрези: Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, бажың № 49.

КИНО

ОКТЯБРЬ 31-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Эльвира — властительница тьмы» (АКШ) 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Новый киносборник» 9.00, 12.40, «Бесстрашный атаман» 10.30, 13.40, «Пришелец» 15.20, 18.00, 20.40 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Два чудака» 13.00, 16.40, «Свидетель» 14.50, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Украинская вендетта» (Довженко) 14.30, 18.30, «Сегодня вечером в раю» (Австралия) 16.30 шактарда.

Тыва Республиканың Культура министерствозу, культура-чыгыгдыышкын ажылының болгаш улусчу чогаалдаанның артем-методиктиг төвү, бот-тывынгыр композиторларның болгаш культура ажылдакчыларының эвилели, культура ажылдакчыларының профэвилелинин республика комитеди Тыва Республиканың культурازының алдарлыг ажылдакчызы, бот-тывынгыр композитор

Юрий Михайлович
СУНДУЙНУН

52 харлап чоруй, эрте мечээнин хараадал-биле дыннатпышаан, оон төрелдериңе болгаш чоок кижилериңе ханы кажыдалды илдергейлеп тур.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совезин Министрлер Чөвүлели «Шын» солунуун редакция коллективи.

РЕДАКТОРНУН ОРАЛАКЧЫЗЫ Л. И. ЧЫЛЫМ.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалы секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93;

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери
□ үлегүр — 3-34-49, 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ культура болгаш улус өөредилге 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ политиктиг политиктиг — 3-36-25;
□ медициналар болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41
□ солун келбеди барганда — 2-32-75

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күүне комитединиң типографиязы. Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Сонун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 27007 экз. Чагыг № 973.